Наукова серія «Світові традиції державного управління»

Національна спілка письменників України
Національний інститут стратегічних досліджень
Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного
Звенигородський районний краєзнавчий музей імені Т. Г. Шевченка

СХІДНІ ТРАДИЦІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

**Науковий збірник
на честь 150-ї річниці
від дня народин
Агатангела Кримського**

Київ
Видавництво ТОВ «Прометей»
2020

УДК

Східні традиції державотворення *Наукова серія: Світові традиції державного управління:* Вип. IX: Науковий збірник на честь 150-ї річниці від дня народин Агатангела Кримського / ред. рада вип.: Бондар Ю. В. (ред.), Грицак В. С. (слово до читача), Мищак І. М. (наук. ред.), Омельчук В. В. (кер. авт. кол., вступ), Орєхов С. М. (переднє слово) та ін. К.: Прометей, 2020. 800 с.

Рекомендовано до друку Вченою радою Наукової серії
«Світові традиції державного управління» (протокол № 1 від 2 вересня 2020 р.)

Збірник «Східні традиції державотворення» присвячений відомому українському вченому-сходознавцю Агатангелу Кримському з нагоди 150-ї річниці від дня його народження. Вміщено матеріали, які висвітлюють життя і діяльність науковця, науковий доробок, формування ним наукової школи, дискусії, які точаться навколо його постаті.

Окрему увагу привертають статті і матеріали, які розкривають процеси державного будівництва на Сході, зокрема пострадянському, взаємини України та Сходу, насамперед доби козацтва. Додано бібліографії з українсько-азербайджанських та українсько-казахстанських взаємин.

Призначений як для науковців, так і для широкого загалу.

ISBN 978-617-7502-44-8

Зміст

Цикл ІІ: Сходознавчий дискурс Агатангела Кримського

Цикл ІІІ: Наукова школа А. Кримського і його інтелектуальні впливи

Цикл IV: Синтез традицій Сходу та Заходу як основа глобального розвитку управління

Цикл V: Особливості державотворчих процесів Сходу

Цикл VI: Візантійська модель державності

Цикл VII: Пострадянський Схід

Цикл VIII: Гуманітарні виміри взаємин України та Сходу

Цикл IX: Козацтво та Східний світ

Цикл X: Константинопольський Патріархат та Україна

Цикл XI: Політичні, економічні та наукові взаємини України та Сходу новітньої доби

Цикл XII: Документальна спадщина. Рецензії. Бібліографія

Слово до читача

Батьку Тарасе! ти чуй присягання:
Ми, українські діти,
Матір і бідного меншого брата
Будем повіки любити. Будем
боротися, їх визволяти
З пазурів сина Едома!
Каже надія: діждемся напевне
Вільного рідного дома

А. Кримський

Україна вже тривалий час потерпає від так званої турбулентності, викликаної зовнішньою агресією, що набула перманентного характеру. Негативний вплив на суспільно-політичну ситуацію в державі здійснюється окремими громадськими об'єднаннями, політичними партіями, які прямо, а подекуди завуальовано пропагують ідеї «старшого брата». При цьому нові гібридні методи впливу на свідомість людей стають усе витонченішеми. Програти в історичному турнірі націй, втративши Державу, яку ми змогли вибороти завдяки смертям десятків поколінь Героїв, не маємо морального права.

Сьогодні проти чергової імперської спроби поневолення нашої Батьківщини повстали справжні патріоти, які не поділяють себе за національною, расовою, чи релігійною ознакою. Пліч-о-пліч з етнічними українцями свою рідну землю захищають представники усіх національних меншин, що складають велику єдність – Народ України. Ба більше, навесні буремного 2014 року одними з перших захисників української незалежності стали саме кримські татари, які й тепер мужньо чинять спротив російським окупантам в Криму.

Така народна єдність є головним надбанням українського державотворення. Примітивізм та шори російської теорії «старшого і молодшого слов'янських братів» не зуміли стерти із нашої пам'яті спільну багатовікову історію українського і тюркського народів. Тернистим був цей шлях, але у підсумку дивовижний світ Сходу став справжньою матеріальною і духовною скарбницею для українців. Давньоруські князі не тільки воювали, але і мали взаємовигідну торгівлю з печенігами і половцями, неодноразово заключали шлюбні угоди, як запоруку дружби. Тюркські племена здавна переходили на службу до київських володарів, часто становлячи кістяк загонів для спеціальних доручень у Степу. Не випадково Богдан Хмельницький, піднявши український загал на Національну Революцію, насамперед заручився

союзницькою підтримкою могутньої Османської порти та Кримського ханства. Згодом і Пилип Орлик активно використовував османські володіння як плацдарм для продовження визвольної боротьби проти Москви. Після повалення Російської імперії офіційний Київ одним із перших підтримав самостійницькі прагнення новоутворених держав Закавказзя.

І сьогодні наші відносини з країнами Тюркського світу характеризуються високим рівнем взаємодії та інтенсивним політичним діалогом. У нас чимало схожих проблем з нашими азійськими партнерами по пострадянському простору, наприклад з Азербайджаном, який вчергове змушений відстоювати свою територіальну цілісність та суверенітет. Ми щиро вдячні за політичну підтримку офіційній Анкарі, яка разом з Україною відстоює права кримських татар в окупованому Криму. Зауважимо, що і події Арабської весни багато в чому були співзвучні з Революцією Гідності в Україні, коли мільйони людей заявили про своє бажання жити вільно.

Висловлю сподівання, що безпекова тематика і надалі залишатиметься одним з пріоритетів у діяльності Наукової серії «Світові традиції державного управління», особливо враховуючи потужний безпековий потенціал Сходу. Мені приємно нагадати, що цьому виданню передувала книга, присвячена безпековій діяльності Козацького Гетьманату другої третини XVIII ст., у роботі над якою приймали активну участь співробітники Служби безпеки України.

Тож, закликаю усіх поринути у дивовижний світ Сходу та подивитися на нього крізь призму багатогранної творчої спадщини Агатангела Кримського – геніального вченого-орієнталіста зі східним корінням, українським стрижнем, непростою долею та багатим внутрішнім світом, яке не завжди можна усвідомити крізь призму усталених стереотипів. Але, все це і породило нашого співвітчизника, яким пишається не лише Східний світ, а й усе людство.

Голова СБУ (2015–2019 рр.),
Генерал армії України **Василь Грицак**

Переднє слово

Поважне товариство!

Маю за честь звернутися із переднім словом до творчого колективу та читачів наукового збірника «Східні традиції державотворення» на честь 150-річчя з дня народження відомого українського вченого – історика, сходознавця, правника, письменника, перекладача, мовника Агатангела Кримського. Його багатогранна творча спадщина витворила цілий Всесвіт, який буде вивчати ще не одне покоління науковців.

Життя Агатангела Юхимовича Кримського припало на вкрай непростий період бурхливого національного піднесення українства, у чому і йому випало зіграти неабияку роль, спілкуючись з Лесею Українкою, Іваном Франком, Борисом Грінченком. Не можна не згадати його внесок у створення та становлення Української академії наук, в якій він незмінно пробув десять років вченим секретарем. А. Кримський очолив історико-філологічний відділ, кабінет арабо-іранської філології, комісію словника живої мови, комісію історії української мови, діалектологічну та правописну комісії.

З огляду на його потужний внесок у становлення гуманітарного простору тогочасного українства, державно-правові та науково-організаційні процеси, постать А. Кримського привертає до себе увагу не лише дослідників Сходу, які цілком слушно ще за життя вважали його засновником українського сходознавства. Згадати хоча б його внесок у вироблення української правничої термінології, яка була на часі в умовах активного державотворення та національного піднесення, започаткованого Українською революцією 1917–1921 рр., участь у Першому Всеукраїнському церковному Соборі, який проголосив автокефалію Української Церкви.

Висловлю сподівання, що очікуване відзначення 150-річчя з дня народження А. Кримського стане приводом до згуртування вчених новітньої Української Держави, а вшанування його світлої пам’яті допоможе переосмислити уроки попередніх перемог та поразок у виснажливій боротьбі українського народу за реалізацію державної ідеї на різних її етапах. Життя знаного вченого – чудовий зразок подвижництва та самовідданого служіння українській науці, тому його жертовний відхід у засвіти внаслідок репресій радянського режиму був неминучий. Однак сталінським посіпа-

кам не вдалося зламати духу українського вченого з кримськотатарським корінням…

Сьогодні Україна, як і тоді, веде національно-визвольну війну на Сході. Переконаний, що вивчення творчої спадщини А. Кримського стане важливим фундаментом поєднання нашого величного минулого та сучасних реалій для належної відповіді новітнім глобальним викликам.

Почесний Голова Наглядової ради Наукової серії
«Світові традиції державного управління»
доктор юридичних наук **Сергій Орєхов**

Урочистий цикл:
НАД ЧАСОМ І ПРОСТОРОМ

З плеяди титанів новітнього українського Відродження

Агатангел Кримський – один із найвизначніших українських учених ХХ-го століття і світових дослідників сходу, людина-енциклопедія, людина-легенда з вражаючою біографією, унікальною пам'яттю і феноменальною працездатністю. Нащадок кримського хана, він був закоханий в Лесю Українку (з якою познайомився в юності і яка присвятила йому свою драму «В катакомбах»), навчався у кращих професорів московського інституту східних мов, переклав на російську мову Коран (у 1905 році), підтримував зв'язки з Іваном Франком, Михайлом Драгомановим, Володимиром Вернадським, Борисом Грінченком, Сергієм Єфремовим та багатьма іншими відомими діячами і вченими… Маючи вже в тридцятирічному віці як професор найкращі наукові перспективи у Москві, згодом несподівано для багатьох переїхав до Києва, стояв біля витоків Української академії наук, був учителем титана української історичної науки Омеляна Пріцака, знав від 60 до 100 мов, перекладав, писав вірші і прозу, був визнаним ерудитом та інтелектуалом навіть у високих академічних колах. Категорично відмовився від нав'язливої пропозиції всесильного Кагановича укласти «Російсько-український словник», над підготовкою якого, за його словами, «безшабашно гарцюють усякі мовокалічники та мовозасмітники». При цьому не зазнав щастя в особистому житті, а в останнє десятиліття перед арештом і загибеллю, по суті, самотньо і в злиднях згасав як особистість і як великий вчений у тоталітарній державі, котра безжально пожирала всіх, хто дихав і мислив вільно. Зрештою, був закатований червоним режимом як «ідеолог українського буржуазного націоналізму, який роками очолював націоналістичне підпілля», а через кілька десятиліть після смерті ЮНЕСКО внесла його ім'я у перелік найвидатніших діячів людства.

Неймовірно вражає діапазон його наукових інтересів і сфера досліджень. Агатангел Кримський – один із найвизначніших світових мовознавців і дослідників історії та культури Сходу, визнаний авторитет і експерт в галузі санскриту, семітології, східних і західних мов. Лише сходознавча творча спадщина Кримського складає 26 томів. Він – автор першої в світі історії арабської літератури в 5 томах, 4-томної «Історії Туреччини та її письменства», «Історії Персії та її письменства», «Історії мусульманства»,

«Історії арабів і арабської літератури», автор сходознавчих праць з арабістики, тюркології, іраністики, візантійської культури, оглядів сирійської й абіссинської літератур, статей про роль слов’янського елементу в Османській імперії, робіт з історії хозарів, Криму та ін. Переклав на українську мову літературні твори таких велетнів Сходу як Омар Хайям, Фірдоусі, Сааді, Гафіз та інші, а також твори письменників західноєвропейських літератур. А.Кримський – автор перекладів творів Тараса Шевченка на турецьку мову.

Незаперечними і унікальними є заслуги А.Кримського у вивченні і розвитку української мови. Автор «Української граматики», «Нарисів з історії української мови», «Давньокиївської говірки», «Базисних правил українського правопису», упорядник першого видання «Головних правил українського правопису», він присвятив низку праць українській літературній мові, її збагаченню й унормуванню, категорично виступаючи проти «погодінської теорії» та імперської версії про «колиску трьох братніх народів». Також відомий своїми студіями з антропології, етнографії та фольклористики, написав низку студій з літературознавства, зокрема про І. Вишенського, Б. Грінченка, М. Драгоманова, І. Котляревського, Г. Квітку-Основ’яненка, І. Карпенка-Карого, О. Кобилянську, М. Коцюбинського, П. Тичину, Лесю Українку, Ю. Федьковича та ін.

О. Пріцак свого часу писав, що його вчитель був «дуже яскравий представник європейського «fin de siecle» (кінця століття) і становить певний виняток в українській інтелектуальній історії, і властиво, не ввійшов у її канон. Через подиву гідну активність Агатангела Кримського в багатьох ділянках (орієнталістика, славістика, політика, публіцистика, література, націологія) спадщина його надзвичайно важко піддається цілісному аналізові. До того ж тут маємо справу з украй суперечливою, складною особистістю, занурення у внутрішній світ якої вимагає від дослідника ґрунтовних знань у галузі психології та психіатрії».

…В його жилах не текло жодної краплини української крові, батько його був татарином з білоруським корінням, а мати – полячкою з Литви, але він називав себе «далеким від соціалізму» українцем і все своє життя присвятив вивченню світових культур і насамперед – української історії та культури, внесок у розвиток яких Агатангела Кримського – феноменальний. І – належним чином не поцінований. Ні в часи його життя, ні тепер. Більшовицька держава, в якій він змушений був жити в останні десятиліття свого земного буття, скарала вченого на горло як небезпечного злочинця. За тоталітарних часів ім’я А.Кримського переважно замовчувалося, оскільки його геній не вкладався в прокрустове ложе сатанинської ідеології тодішнього режиму. Нині часи нібито змінилися, однак український вчений світового рівня фактично до нас так і не наблизився. Вочевидь, архіви досі зберігають його неопубліковані рукописи, і численні праці потребують перевидання і новітнього прочитання. Відтак багатющий унікальний спадок Агатангела Кримського не став невід’ємною частиною нашого культурного мейнстрі-

му. Зайве називати причини – вони і так всім зрозумілі. Нинішня держава – як загумінковий цивілізаційний покруч без мети і без орієнтирів – не бачить і не знає А.Кримського, бо висока культура нині «старомодна» порівняно з дешевою й дурнуватою клоунадою, возведеною в ранг державної політики.

Прикро, але все ж доводиться з гіркотою повторювати: нація, котра не шанує своїх геніїв, а поклоняється чужим фальшивим ідолам і доморощеним паяцам, приречена на безпам'ятство і позбавлена майбутнього.

Голова Національної спілки
письменників України **Михайло Сидоржевський**

Шановні читачі!

Вчені, представники наукової спільноти України, експерти, знавці історії та життєвого шляху Агатангела Кримського.

Представлений Вам збірник статей звертає увагу на ту спадщину, яку залишив нам відомий вчений, історичний діяч, сходознавець Агатангел Кримський. Це людина з непростою долею, яка володіла феноменальними здібностями, знала близько 60 мов. Він викладав основи ісламської культури. Інайголовніше, що він був справжнім патріотом України. Засаднично був прихильником її незалежності.

Важливість вивчення і аналізу життєвого шляху і спадщини Агатангела Кримського підкріплена тим, що він є сином кримськотатарського народу. Це одне з джерел культури і натхнення кримських татар сьогодні.

Дуже важливо, що доля Агатангела Кримського пов'язана з Казахстаном, хоча можливо цей зв'язок мав більше сумний характер. Тут він провів решту своїх днів і знайшов свій останній притулок. Ви знаєте, що Казахстан був місцем, куди приїжджали заслані ще з часів Федора Михайловича Достоєвського і Тараса Григоровича Шевченка. У 1944 році в Казахстан було депортовано кримських татар. І казахська земля всіх приймала.

Багато народів з вдячністю згадують казахів, казахстанців, які дали притулок і часто ділилися останнім з людьми, які волею долі потрапили в Казахстан.

Сьогодні, коли минуло майже століття після тих часів, нам дуже важливо дивитися, як люди творили, реалізовували свій творчий потенціал, здійснювали щоденний подвиг, зберігаючи вірність своїм принципам.

Казахстанське посольство має намір активно розвивати культурно-гуманітарне і наукове співробітництво, взаємодіяти з вченими, інтелектуальним співтовариством, щоб зміцнювати зв'язки між нашою країною та Україною.

Дякую творчому колективу збірника за увагу і проведену дослідницьку роботу! Бажаю всім творчих і життєвих перемог!

Надзвичайний і Повноважний Посол
Республіки Казахстан в Україні,
доктор політичних наук **Калетаєв Дархан Аманович**

В ім’я Бога …

Вітальне слово творчому колективу наукового збірника «Східні традиції державотворення», присвяченого 150-ій річниці народин Агатангела Кримського, видатного українського сходознавця

Вельми радий привітати всіх науковців, педагогів і фахівців у сфері сходознавства та інших гуманітарних наук, які беруть участь у підготовці наукового збірника, присвяченого 150-ій річниці народин Агатангела Кримського, видатного українського сходознавця.

Підготовка наукових збірників, проведення таких конференцій та круглих столів відіграють гідну роль у збереженні та представленні широкому загалу неоціненних здобутків видатних вчених минулих епох, і передача їхнього досвіду створить передумови для розширення знань людської спільноти та наукового співтовариства з історії та культури інших народів. Це також має значення з огляду на деструктивну діяльність деяких мас-медіа в сучасну епоху, які поверхнево висвітлюють ті чи інші питання та явища, і така діяльність витікає з політичних тенденцій і переслідує мету створення спотвореної, далекої від реальності картини відносно традицій та культури східних країн.

Агатангел Кримський є видатним сходознавцем, знаним не лише в Україні, а й в усьому регіоні. Він здійснював науково-дослідницьку роботу, зокрема, і в сферах іраністики та ісламознавства, і його праці, не дивлячись на те, що спливло багато років з часу їхнього написання, залишаються надійним джерелом у галузі сходознавства і вивчаються й досі.

Бажаю успіхів у подальших виданнях й сподіваюся, що завдяки кількісному та якісному розширенню наукових досліджень в галузях сходознавства та іраністики, подальший розвиток і зміцнення взаємозв’язків у науковій та культурній сферах між двома країнами – Ісламською Республікою Іран та Україною – відбуватиметься й надалі.

Надзвичайний і Повноважний Посол
Ісламської Республіки Іран в Україні **Манучéхр Мораді**

Шановні читачі та учасники творчого колективу збірника, друзі Чорногорії!

Звертаюсь до представників наукової еліти України, які цікавляться Сходом, від імені Чорногорії зовсім не випадково. Наша країна завжди була на перетині впливу Сходу та Заходу, виборюючи свою автентичність та право на самостійне існування упродовж свого існування. Разом з тим, у нас помітні орієнталістичні впливи у нашій культурі, мові, церковному житті. Чорногорія тривалий час змушена була перебувати у залежності від Османської імперії і стала однією з учасниць коаліції, яка поклала кінець її пануванню на Балканах. Сьогодні, коли минуло більше століття після Балканських війн 1912–1913 років, нам дуже важливо дивитися, як проходили процеси формування Балканського союзу, як дипломатичні процеси знайшли відображення у військових діях. Наразі, після 2006 р. Чорногорія активно відновлює свої позиції у Світі, зокрема Сході, намагаючись робити свій внесок у стабілізацію у зонах конфліктів.

Чорногорія активно цікавиться процесами на Сході, особливо з огляду на чисельні виклики для Європи, зокрема, з боку ісламських країн, міграційними хвилями зі Сходу та Африки, невдалими спробами інтегрувати ці групи у європейський гуманітарний простір. Посилюють свій вплив на Балканах Росія та Китай. У цих умовах країни Західних Балканах ще більше мають прагнути до інтеграції у ЄС та НАТО. Чорногорія стала 29 членом Північноатлантичного оборонного альянсу й надала війська для тренувальної місії в Афганістані і фінансову підтримку для афганських сил безпеки.

Чорногорська амбасада в Україні, зі свого боку, уважно стежить за усіма подіями в Україні, усіляко підтримуючи курс на відновлення її територіальної цілісності. Ми маємо намір активно розвивати культурно-гуманітарне і наукове співробітництво, взаємодіяти з вченими, інтелектуальним співтовариством для зміцнення зв'язків між нашою країною та Україною, забезпечення їхнього багатогранного характеру, зокрема, у сфері національної безпеки та оборони, обміну досвідом у сфері державного будівництва.

Користаючись нагодою, хочу ще раз відзначити монументальну роботу творчого колективу збірника та подякувати усім причетним до цього!

Слава Україні і україно-чорногорській дружбі!

Надзвичайний і Повноважний Посол
Республіки Чорногорія в Україні **Драгіца Понорац**

У січні 2021 р. виповнюється 150 років з дня народження видатного українського вченого-орієнталіста, поета та перекладача, одного із засновників та першого академіка Академії наук України Агатангела Кримського. Вчений протягом майже двох років (з 1896 по 1898 рр.) жив та здійснював творчу і наукову діяльність у Лівані (міста Бейрут та Шуейр). Він вважається одним з провідних дослідників Лівану 19-го сторіччя, є автором «Бейрутських оповідань», збірки поезій «Пальмове гілля», «Історії нової арабської літератури (XIX – початок XX століття)» та багатьох інших творів.

Про його життя у Лівані ми дізнаємося, в першу чергу, з його листів. Усього за час перебування у Лівані він написав близько 180 листів, з них 150 листів, адресованих рідним, та близько 30-ти – своїм друзям та колегам. У багатьох випадках листи написані у формі щоденника і містять дуже детальну інформацію про подані події.

Понад століття, а точніше 120 років, твір А.Кримського «Бейрутські оповідання» чекав на свій переклад арабською. І ось, нарешті, ліванці отримали змогу прочитати цікаву розповідь про бейрутське життя кінця 19 ст. Це сталося завдяки зусиллям нашого посольства та перекладача Імадеддіна Раєфа. Книга, яка побачила світ у видавництві «Riyad El-Rayyes Books», досить швидко розійшлася, і видавництво готує друге видання «Бейрутських оповідань».

У 2019 р. також вийшов друком ще один поетичний переклад Імадеддіна Раефа – це збірка віршів та перекладів Агатангела Кримського «Пальмове листя».

Надзвичайно важливим проектом для нас є створення музею Агатангела Кримського у Дгур а-Шуейрі у співпраці з муніципалітетом Дгур а-Шуейру і Айн ель Сіндіяне та головою муніципалітету Хабібом Мжаесом. Першим кроком до цієї мети стала виставка майбутньої музейної експозиції у приміщенні муніципалітету у червні 2019 р. Це була виставка багатьох «вперше». Відвідувачі вперше побачили унікальні архівні документи та фотографії, передані Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського та Центральним державним архівом-музеєм літератури і мистецтва України.

Вперше у Шуейрі експонувалося також погруддя Агатангела Кримського авторства ліванського скульптора П'єра Карама, випускника Київської Академії мистецтв.

Тепер ми можемо стверджувати, що ми вже зовсім близько підійшли до відкриття музею, і що за останні два роки Агатангел Кримський став набагато ближчим арабському світу. Він знову повертається на ліванську землю, про яку він написав:

Ліван!.. Щасливий, любий звук!

Священнеє ім'я!...

Наступного року ми плануємо проведення у Лівані міжнародної наукової конференції «Агатангел Кримський і Ліван». Ця ініціатива набула особливого звучання після жахливого вибуху у бейрутському порту, який серйозно розрушив історичні будівлі бейрутських кварталів, де проживав Агатангел Кримський, і які описав у своїх творах і листах.

На завершення хочу подякувати творцям наукового збірника «Східні традиції державотворення» за цю важливу і актуальну ініціативу до 150-річниці нашого великого українця Агатангела Кримського.

Надзвичайний та Повноважний Посол України
в Ліванській Республіці **Ігор Осташ**

Шановні читачі!

Розташований на кордоні з Диким Полем, Київ від заснування, самим провидінням, був приречений стати місцем, де перетиналися і множилися культурні зв'язки Заходу і Сходу. І як би ми не виводили свій родовід від варягів і полян, в сучасному українському генотипі невідворотно ствердилися і тюркські традиції, і вбрання, і мова. Важливою частиною історії України від козацької доби стала взаємодія з Кримським ханством – землею, звідки й вів свій родовід Агатангел Юхимович Кримський, як сьогодні сказали би – Киримли. Вчений, дослідник, один з найбільш видатних у світі фахівців-сходознавців, він став активним учасником становлення Української академії наук, усвідомлюючи важливість знань і освіти для молодої Української держави. Він підтримував автокефалію Української церкви і, будучи знавцем багатьох мов, працював над українською граматикою. Добре, що в Україні і світі пам'ятають про цю видатну особистість.

Дипломатична служба надала мені можливість працювати у трьох країнах Сходу, кожна з яких, але по-своєму, стала уособленням того світу, відлуння якого ми відчуваємо як у власних душах, так і у міждержавних відносинах. Ізраїль, Туреччина, Японія.

З Х століття завдяки «Київському листу» Київ був відомий своїми зв'язками з іудейською хозарською культурою. У той же час відбулося поєднання Київської Русі у християнській вірі з Візантією. Взаємодія з Османською імперією має стільки граней і відтінків, що й годі намагатися розкрити їх у короткому вітальному слові. Пилип Орлик і Богдан Хмельницький, Роксолана і Хотин, місія Союзу Визволення України до молодотурків у 1914 році, нарешті визнання не тільки Незалежності України, але й розбудова відносин стратегічного партнерства з 2011 року – все це тільки краплинки в океані спільної історії України і Туреччини, нехай і не завжди мирної. Без вивчення цієї спадщини неможливо усвідомити і місце сьогоднішньої України в світі. Між нами і Туреччиною тільки Чорне море, а воно, як кажуть в Анкарі і Стамбулі – це просто широкий Босфор.

Поглиблене знайомство з японською культурою, тобто крайньою точкою Сходу, саме по собі приводить до думки про багато у чому спільність долі наших народів, розділених цілою Євразією. Саме це відчуття вражаючої подібності прикладів трансформацій, які проходила Українська

держава, починаючи з козацької доби, і Японія епохи Мейдзі, як би опосередковано ще раз нагадує нам про необхідність вивчення східних культур, якими б відмінними вони не здавалися. Японія, як і Україна-Русь, мала у своїй історії злети і падіння, об'єднувала розрізнені землі, переплавляла у єдину націю різні народи і культури, вірування і традиції, сприймала чужий досвід, але завжди, підкреслюю – завжди пропускала їх через душу і серце народу, творчо переробляючи алфавіт, мову, традиції, державний устрій інших народів з урахуванням власних уподобань і світогляду. Кодекси честі козаків і самураїв, гетьманів і сьогунів мають дуже багато спільних рис, а релігійна толерантність, відкритість до взаємодії з іншими народами і світами притаманні сучасній Україні і Японії рівною мірою.

Для когось Схід є категорією географії, для когось – економіки, для багатьох – геополітики. Проте для мене це категорія духу, який тільки і може пояснити слова Редьярда Кіплінга:

Захід є Захід, а Схід є Схід, і їм не зійтися вдвох,
Допоки Землю і Небеса на Суд не покличе Бог;
Та Сходу і Заходу вже нема, кордонів нема поготів,
Як сильні, стають обличчям до обличчя, хоч вони із різних світів!

Агатангел Кримський творив і досліджував саме для того, щоб усунути кордони у порозумінні Заходу і Сходу, усвідомлюючи єдність долі людства і плинність часу, яка стирає пам'ять і руйнує пам'ятки. Відзначаючи 150 років від дня народження великого українця і громадянина всесвіту Агатангела Кримського варто ще раз – подумки – подякувати йому за титанічну працю, а його сучасним колегам, які знайшли можливість упорядкувати збірник «Східні традиції державотворення» у наші непрості часи – низько вклонитися.

Надзвичайний і Повноважний Посол
України в Японії **Сергій Корсунський**

15 січня 2021 року відзначатиметься 150-річчя з дня народження видатного українського письменника, історика-сходознавця та одного з засновників Національної академії наук України Агатангела Юхимовича Кримського. Це важлива подія як для наукових дослідників, які працюють у цій сфері, так і для всієї країни.

Агатангел Кримський є родоначальником українського сходознавства та автором багатьох робіт з історії та філології Близького Сходу, регіону, який займає особливе місце на світовій мапі та у взаємовідносинах з Україною.

Важливість регіону обумовлена кількома головними чинниками. Насамперед енергетичний, оскільки більшість світових запасів нафти й третина розвіданих світових запасів газу накопичено в близькосхідному регіоні. Вздовж узбережжя країн регіону та через Суецький канал проходить основний морський торговий маршрут, який поєднує два глобальних центри економічної могутності – Європу та Південно-Східну Азію, а також Європу та другу за кількістю населення державу у світі – Індію.

Сучасний регіон Близького Сходу та Північної Африки має складний політичний і безпековий ландшафт. У ньому наразі переважають авторитарні режими. Це один з найнебезпечніших регіонів світу, який упродовж XX–XXI століть пережив низку збройних конфліктів і війн, зокрема громадянських, а також повстань, революцій і державних переворотів.

Такі події набули особливої інтенсивності упродовж останнього десятиліття, яке увійшло в історію як доба Арабської весни. Саме в цей період відбулися найсуттєвіші зміни, які вже змінили й надалі змінюють обличчя регіону, додаючи йому ще більшої невизначеності та суперечливості.

Для розвитку співпраці й успішного виходу на ринки регіону мають бути розроблені: загальна стратегія співпраці з країнами регіону та окремі субрегіональні стратегії й тактичні плани з відповідною системою їхнього впровадження на коротко-, середньо- та довгострокову перспективу. Їхня підготовка має спиратися як на роботи сучасних наукових дослідників, так і на численні напрацювання відомих українських та світових сходознавців, зокрема Агатангела Кримського.

Директор Національного інституту стратегічних досліджень, доктор політичних наук, професор **Олександр Литвиненко**

Шановні читачі та творчий колектив Наукового збірника «Східні традиції державотворення» на честь 150-ої річниці від дня народження академіка Агатангела Кримського!

З натхненням сприйняв новину про підготовку наукового збірника на честь 150-ї річниці народин Агатангела Кримського, адже впевнений, що наукову спадщину видатного вченого ще повністю не вивчено.

Почесно було отримати запрошення приєднатися до підготовки збірника наукових ідей і теорій вченого, ім'я якого внесено ЮНЕСКО до переліку видатних діячів світу. Особливо, зважаючи на кримськотатарське походження Агатангела Юхимовича Кримського, на яке вельми красномовно вказує його прізвище.

Вчений неодноразово бував на батьківщині предків та співпрацював із видатним кримськотатарським просвітником, видавцем Ісмаїлом Гаспринським.

У прижиттєвому видані «Студії з Криму» Агатангел Юхимович писав: «здавна знайомий я був з патріархом кримського письменства Ісмаїлом Гаспринським і його спільниками, далі з великою симпатією підтримував і підтримую особистості знайомості з головними діячами кримського літературного життя. Через те мені хочеться вірити, що в тім стислім історичним нарисі, який я оце накреслив, не міг я допустити небажаної суб'єктивності, не міг чогось недооцінити».

Це видання присвячене долі непростої людини, яка своєю діяльністю, як ніхто інший, пов'язала два світи – Україну та Схід.

Взаємопроникнення українства та кримськотатарського народу має давнє історичне коріння. Воно зумовлено тривалим співіснуванням обох спільнот, які мали чималий творчий доробок взаємодій. Україна та козацтво давно присутні у тюркському світі. Кримський хан Іслям III Ґерай подав руку дружби Гетьманові Богданові Хмельницькому на першопочатках Національної революції XVII ст. Мехмед IV Ґерай надав допомогу війську Івана Виговського при розгромі московських частин під Конотопом у 1659 р. У Бахчисараї при дворі кримських ханів знаходили політичний притулок Гетьман Пилип Орлик та чимало інших гідних представників мазепинської еміграції у XVIII ст.

Не є випадковим поступове зростання зацікавлення в Україні сходознавчими дослідженнями державно-правового і безпекового характеру. Це

зумовлено як історико-культурними особливостями країни, її геополітичним становищем, так і вторгненням російських військ на Схід та Південь України. Традиції побратимства знову змушують українців та кримських татар спільно боротися проти зовнішньої агресії.

Дякую творчому колективу збірника і наукової серії «Світові традиції державного управління» за зацікавлення орієнтальною тематикою і підтримати подальші кроки у вивченні засад та механізмів державного управління країн Сходу.

Слава Україні! Героям слава!

Народний депутат України **Мустафа Джемілєв**

Шановні колеги!

Користуючись нагодою, хочу висловити слова щирої вдячності та поваги колективу наукового збірника «Східні традиції державотворення», приуроченого до 150-річчя від дня народження Агатангела Кримського – філолога, славіста, семітолога, україніста, іраніста, письменника, перекладача, етнографа, знавця санскриту, термінолога, фольклориста, одного з найвизначніших лінгвістів світу, чиє ім'я занесене в перелік видатних діячів світу ЮНЕСКО.

Постать ученого яскраво увійшла на небосхил української науки, окресливши низку напрямів фундаментальних досліджень з історії та культури Туреччини, арабських країн, Ірану. Не меншим є доробок А. Кримського у вивченні історії української мови, діалектології, правопису. Він, завдяки феноменальним організаторським здібностям і науковому авторитету, став одним із фундаторів Української академії наук, був головним редактором наукових збірників «Записки історично-філологічного відділу» УАН, очільником історично-філологічного відділу, кабінету арабо-іранської філології, головою комісії словника живої української мови, комісії історії української мови, діалектологічної та правописної комісії тощо. Не забував учений і про педагогічну діяльність, викладаючи в Київському університеті у 1918–1921 роках.

Схід, із його стародавніми Межиріччям, Індією, Китаєм, був осередком цивілізаційних імпульсів. Тому цілком слушно, що українські вчені й нині приділяють значну увагу сходознавству та вивченню сходознавчої спадщини А. Кримського.

Агатангел Кримський уже самими витоками свого роду був наближений до сходу, адже мав кримськотатарське походження. Він, як ніхто інший, увиразнив шлях людини, яка, мешкаючи на цих землях, стала українцем за духом, увійшовши до плеяди українських геніїв світового рівня.

Вихований із дитинства в повазі та любові до всього рідного, фанатично закоханий в українську мову, Агатангел Кримський і сам прищеплював ці почуття своїм учням, які стали гідними продовжувачами його величних справ.

Тож цілком логічним є продовження активного вивчення творчої спадщини засновника українського сходознавства, яка є значущим інструментом у національному розвитку, особливо з огляду на сучасні глобальні виклики.

Сподіваюся, що науковий збірник «Східні традиції державотворення» стане поштовхом до нових студіювань як державно-управлінських, так і педагогічних новацій Сходу.

Українська освіта на різних етапах свого розвитку підсилювалася надбаннями східних цивілізацій, окреслюючи, разом із тим, власну унікальність. Нині Україна – держава на перехресті соціокультурних, економічних і політичних шляхів, як ніколи зацікавлена у співпраці з державами Сходу, які є активними у світових процесах.

Тож бажаю всім сходознавцям і дослідникам творчості Агатангела Кримського й надалі результативних, історично важливих та новаційних наукових пошуків задля розвитку української науки, освіти й культури.

Слава Україні! Героям слава!

Президент Національної академії педагогічних наук України,
академік НАН України, академік НАПН України **Василь Кремень**

Шановні читачі!

Майже століття ім’я Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942 рр.) уособлюється з найбільш продуктивним етапом сходознавчих досліджень в Україні, що розпочався від часу переїзду вченого до Києва в 1918 р. Після повернення на Батьківщину його визначальними рисами були прагнення до нового, сміливість у науці, незаангажованість, здатність ламати стереотипи. А. Кримський завжди хотів досліджувати найменш відомі сторінки сходознавства, візантиністики та славістики. Його наукова діяльність, внесок у вітчизняну гуманітаристику, громадська діяльність і світогляд стали своєрідною єднальною ланкою різнопланових, але спільних за своєю сутністю періодів української науки.

Наукова кар’єра дослідника розпочиналася в період інтелектуальної кризи, що окреслилася в останнє десятиліття XIX ст. Отож, покоління вітчизняних і зарубіжних учених 1880–1890-х рр., які сприяли входженню А. Кримського у світ науки, життя та діяльність яких він міг безпосередньо спостерігати та вивчати, мабуть, є дуже суперечливим в історії тієї доби. Це покоління пережило кілька світоглядних зламів (криза позитивістської методології – поширення плюралістичних засад у наукових дослідженнях – військові конфлікти за переділ світу – Перша світова війна – лютнева революція 1917 р. у Росії – розпад імперій). Тому реконструкція наукової діяльності вчених цієї неоднозначної доби, створення їх портретів, індивідуальних чи колективних, є своєрідною реабілітацією складного формування образу і змістовного наповнення ідеї неперервності вітчизняного сходознавства, розуміння повноцінності кожного історичного періоду.

Повернувшись на Батьківщину, А. Кримський долучився до реалізації кількох найбільших культурних проєктів Української революції 1917–1921 рр. – створення Української академії наук (УАН) у ролі члена Комісії для вироблення законопроєкту про її заснування, становлення Всенародної бібліотеки України (сьогодні – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), а також заснування державних українських університетів – у Києві та Кам’янці-Подільському. Маловідомим є факт його біографії – обрання 5 березня 1919 р. Радою професорів Кам’янець-Подільського державного українського університету почесним членом цього вишу. Невдовзі це рішення затвердив міністр освіти, що мало неабияке значення для

зміцнення авторитету навчального закладу й залучення найкращих здобутків українських учених у вищу школу. Ця подія стала яскравим визнанням чималих наукових досягнень талановитого українського вченого, організатора академічної науки, письменника і перекладача.

Здавалося б, служіння А. Кримського українській науці різних гуманітарних напрямів, його громадська діяльність мали бути адекватно відображені в публікаціях, дослідженнях його життєвого шляху і наукової творчості, але насправді список праць про вченого невеликий. Окрім традиційних для нашої історіографії публікацій (із жанру «антропопологія академічного життя») до ювілею вченого, коротких відомостей біографічного характеру в різних виданнях довідкового характеру (енциклопедіях, словниках, покажчиках), оригінальних досліджень, нічого узагальнювального не створено. Це пояснюємо тим, що в добу радянського тоталітарного режиму особистісний фактор усіляко нівелювався адміністративною системою, а пріоритетними були масштабні колективні видання. Учений як людина владу не цікавив, а тим більше той, хто був звинувачений в антирадянській націоналістичній діяльності, ув'язнений у Кустанайській тюрмі НКВС СРСР, у лікарні якої помер 25 січня 1942 р.

У новітній Україні дослідження життя і творчості вченого-сходознавця активізувалося. Це засвідчила поява оригінальних праць С. Павличко, Е. Циганкової, наукових студії інших авторів. Тож підготовлений у серії «Світові традиції державного управління» черговий випуск під назвою «Східні традиції державотворення: Науковий збірник на честь 150-ї річниці від народин Агатангела Кримського» безперечно є вагомим внеском у дослідження біографії, наукового, літературного, публіцистичного і перекладацького доробку видатного українського вченого-сходознавця.

Сподіваємося, що укладений на вшанування видатного українського сходознавця збірник заслуговує на увагу всіх поціновувачів інтелектуальної історії, науковців і широкого кола читачів, які намагаються об'єктивно дослідити й переосмислити постать і творчий доробок справжнього вченого, організатора науки, бібліофіла, перекладача творів багатьох східних поетів і літераторів, автора численних поетичних і прозаїчних творів.

Ректор Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка, професор **Сергій Копилов**

Шановні колеги,
дорогі друзі!

Від імені Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського вітаю учасників конференції, присвяченої 150-річчю Агатангела Кримського.

Історія кримської науки і Таврійського університету нерозривно пов’язані з ім’ям цього видатного вченого. Ми пишаємося, що Агатангел Юхимович завжди підкреслював свої кримськотатарські корені. Ми пам’ятаємо, що він був одним з основоположників українського сходознавства. Ми знаємо, що в 1918 році разом з нашим ректором В. І. Вернадським – А. Ю. Кримський був творцем Української Академії наук, зайнявши посаду неодмінного секретаря. Ми зі скорботою згадуємо всі ті переслідування з боку радянської влади, через які пройшли В. І. Вернадський, А. Ю. Кримський та багато сотень їх колег і друзів по українській науці. Для багатьох з них ця боротьба закінчиться трагічно.

Таврійський університет, переміщений до Києва після російської окупації Криму в 2014 році, у міру сил намагається бути продовжувачем наукових традицій, закладених Агатангелом Кримським. В цьому році в університеті пройде уже ІІІ Конгрес сходознавців України. Університет відтворив Інститут сходознавства, який потрапив під заборону радянської влади після депортації з Криму у 1944 році кримськотатарського народу, а також кримських греків, болгар і вірмен. Сьогодні нас пов’язують спільні наукові проекти з багатьма університетами Туреччини і країн Сходу.

Ідеї і праці Агатангела Кримського продовжують своє життя в справах вчених України, а значить – він продовжує бути нашим сучасником.

Бажаю успіхів у роботі, дорогі колеги!

Ректор Таврійського національного
університету імені Володимира Вернадського,
доктор філологічних наук, професор **Володимир Казарін**

«Велике бачиться на відстані»

Шановне товариство!

Від імені громади Ізмаїльського державного гуманітарного університету, єдиного державного закладу вищої освіти на півдні української Бессарабії, вітаю з символічною подією – виданням наукового збірника «Східні традиції державотворення», присвяченого творчій спадщині великого українського вченого, провідника проукраїнської інтелектуальної еліти Агатангела Кримського.

А. Кримський – один із засновників Української академії наук, авторитетний громадський діяч, філолог, фольклорист, лінгвіст, сходознавець, етнограф, український поет і белетрист, професор арабської словесності та історії мусульманського сходу... Його життєвий шлях – приклад національного сумління, звитяжної та чесної боротьби інтелігенції 20-х років XX століття за волю і свободу. Все своє життя намагався «інтегрувати українську ідею у світову систему координат».

Україна-Русь була і є духовним культурним містом між Заходом та Сходом та сприяє гармонізації міжкультурних відносин. А. Кримський упродовж багатьох десятиліть будував «мости» між цивілізаціями і культурами. Сфера його інтересів включала історію та філологію Близького і Середнього Сходу та українське мовознавство. Закоханий в українську мову, він залишив чудові зразки прози і поезії, увійшовши в історію української літератури як її вірний лицар. Потужний учений, енциклопедист посів особливе місце в історії становлення й розвитку української лінгвістичної думки; його наукова спадщина і до сьогодні викликає неабиякий інтерес і потребує глибинного аналізу. І почуття глибокої поваги до всього, що він зробив, не тільки не зникає, навіть більше – зміцнюється в міру того, чим далі й глибше знайомишся з творчим і науковим доробком великого академіка.

Нині відбувається об'єктивне вивчення постаті Агатангела Кримського, видатного державного діяча і палкого патріота України, досліджуються досі не відомі не лише широкому загалу, а й науковим колам факти його біографії, аналізується значна наукова і літературна спадщина відомого українського вченого та митця.

Початок XXI ст. позначився загостренням низки глобальних проблем, але водночас окреслилися й унікальні можливості для створення нової архітектоніки міжнародних відносин, визначальними чинниками якої є партнерство і співробітництво. Сьогодні Україна знаходиться на перетині геополітичних

інтересів, на межі двох світів. І тому особливостями розвитку її культури є поєднання східного та західного менталітету, світовідчуття, способу життя та його осмислення в соціальних теоріях.

Користуючись нагодою, хочу висловити слова щирої вдячності творчому колективу наукового збірника «Східні традиції державотворення» за продуктивну та важливу роботу до 150-ої річниці від дня народження Агатангела Кримського. Бажаю вам успішних проукраїнських проєктів та нових перемог на всіх фронтах! Нехай підґрунтям плідних успіхів та щедрих ужинків на ниві національної освіти й науки кожного з вас буде міцне здоров'я, світлі помисли та щирі почуття. Нехай джерела вашого натхнення будуть невичерпними, а громадські справи будуть заряджені бентежним духом і тривкою упевненістю в державницьку міць України.

Спасибі за шану до українського Духу!

Ректор Ізмаїльського державного
гуманітарного університету, професор **Ярослав Кічук**

Поважні сходознавці та пошановувачі творчості Агатангела Кримського!

Гортаючи сторінки чергового IX випуску наукової серії «Світові традиції державного управління» кожний з нас принаймні раз мимохіть не зможе не замислитися над тим мегапотужним внеском, який зробив академік Агатангел Кримський у скарбницю української науки. Книгу присвячено цій постаті зовсім не випадково. Поставши на вістрі тогочасних викликів творення національної науки і державності Кримський виявився тим двигуном, який змусив запрацювати низку державних наукових інституцій, духовно визначивши напрями академічного розвитку України на цілі десятиліття.

Як завідувач кафедри державного управління провідного національного вишу країни – КНУ імені Тараса Шевченка виступив співавтором ідеї видання з огляду на вагомість як організаційної академічної праці знаного вченого у часи Національної революції 1917–1921 років, так і загалом його наукових здобутків. Сьогодні відновлена Українська держава знову повертається обличчям на Схід, шукаючи там стратегічних партнерів в умовах нових світових викликів. Вивчення творчої спадщини А. Кримського ще раз засвідчує, що цей вектор української дипломатії для нас не новий і ми займемо гідне місце у геополітичних реаліях та економічних процесах макрорегіону, який зараз бурхливо розвивається. Сама постать великого українського сходознавця засвідчує глибинну близькість нам орієнтального світу, його потужний вплив на різних етапах становлення українства як окремішньої спільноти.

Схід з його тисячолітнім досвідом державотворення продовжує залишатися об’єктом прискіпливого вивчення науковців з державного управління. Цивілізаційні імпульси з таких давніх колисок цивілізації як Межиріччя, Індія, Китай окреслили напрями розвитку людства, збагативши державно-правову культуру сусідніх регіонів. Україна на різних етапах свого державного будівництва рахувалася з такими впливами, як на етапі формування Скіфської імперії, Київської Руси-України, Української держави ранньомодерної доби, Української Народної Республіки, Української Держави Павла Скоропадського, так і наразі, коли низка наших східних сусідів не підтримала анексію Російською Федерацією Криму та її агресію на Донбасі.

Користуючись нагодою, хочеться ще раз щиро подякувати плеяді дослідників творчої спадщини академіка Агатангела Кримського, який займає одне з чільних місць у гурті видатних українців, а також робочій групі, яка уможливила появу такого нагального видання, особливо напередодні 150 річниці його народження. Вивчаючи витоки державного управління, не можна оминути східні виміри у різних царинах, які дозволяють пояснити і специфіку державно-правових процесів і у нашій країні. Тому, висловлю сподівання, що усі гуманітарні інституції, пов'язані з вивченням творчої спадщини знаного вченого, згуртуються для належного вшанування його світлої пам'яті.

Слава Україні! Героям слава!

Завідувач кафедри державного управління
КНУ імені Тараса Шевченка,
доктор політичних наук, професор **Дмитро Неліпа**

Вступ

Пропоноване у науковій серії «Світові традиції державного управління» наукове видання «Східні традиції державотворення» присвячене постаті провідного українського вченого світового рівня Агатангела Кримського. Ініціатором підготовки збірника виступили Наукова серія «Світові традиції державного управління» та Національна спілка письменників України. До видання долучилися фахівці провідних національних наукових центрів, зокрема Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Потужний внесок зробили державні архівні установи. Безсумнівну наукову цінність мають документи А. Ю. Кримського, надані Центральним державним архівом-музеєм літератури і мистецтва України, за що ми щиро вдячні їхньому керівництву.

Слід згадати і потужний доробок Науково-дослідного центру орієнталістики імені Омеляна Пріцака Національного університету «Києво-Могилянська академія.

Ідею з підготовки Наукового збірника «Східні традиції державотворення» одразу підтримав Почесний голова Наглядової ради «Світові традиції державного управління» Сергій Орєхов, який надав усю необхідну організаційну допомогу у підготовці книги. Робочу групу з підготовки наукового збірника допомагали формувати український сходознавець Володимир Підвойний та знаний правознавець Іван Мищак. Серед ініціаторів видання завідувачі кафедр Київського національного університету імені Тараса Шевченка: державного управління – Дмитро Неліпа, соціальних комунікацій Юрій Бондар та тюркології Ірина Покровська. Хочу окремо подякувати за підтримку проекту відомому українському аналітику, раднику Голови СБУ, генерал-лейтенанту СБУ Олександру Бєлову. Серед шанувальників творчої спадщини А. Кримського письменник Михайло Слабошпицький, генерал Анатолій Лопата, журналіст Юрій Брязгунов.

Підготовку наукового збірника підтримали ректори Кам'янець-Подільського національного університету Сергій Копилов та Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського Володимир Казарін. Зауважимо, що у цих ВНЗ працюють відомі вчені, які доклалися до розробки взаємин козацтва та Кримського ханату. Насамперед, йдеться про лауреата Державної премії України у галузі науки і техніки Валерія Степанкова, відомого дослідника національних спецслужб доби Української ранньомодерної держави.

Загалом тут вміщено урочистий та 12 змістових циклів. Подані матеріали висвітлюють життя і діяльність науковця, дискусії, які точаться навколо його постаті, науковий доробок, формування ним наукової школи. Окрему увагу звернемо на статті і матеріали, які розкривають процеси державного будівництва на Сході, зокрема пострадянському, взаємини України та Сходу, насамперед доби козацтва. Вміщено бібліографії з українсько-азербайджанських та українсько-казахських взаємин, цікаві матеріали документального характеру.

Приємно, що ідея вшанування українського вченого одразу дістала резонанс і у середовищі дипломатів країн Сходу. Привітали видання Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Казахстан в Україні Дархан Аманович Калєтаєв та Надзвичайний і Повноважний Посол Ісламської Республіки Іран в Україні Манучехр Мораді. Також вітання з Бейруту та Токіо направили Надзвичайний і Повноважний Посол України у Ліванській республіці Ігор Осташ й Надзвичайний і Повноважний Посол України у Японії Сергій Корсунський.

Призначене видання як для науковців, так і для широкого загалу. Творчий колектив збірника та засновники наукової серії наперед вдячні усім небайдужим за підтримку популяризації творчої спадщини Агатангела Кримського, та долучення до дослідження у галузі державотворення країн Сходу. Намагалися врахувати усі конструктивні зауваження на адресу авторів окремих матеріалів та збірника загалом, тому прагнули зібрати якомога ширше коло фахівців з різних сфер – істориків, правознавців, філологів. Верстку та дизайн видання забезпечували Ізоліна Селезньова, Ольга Гай-Нижник, Михайло Нестеренко.

Висловимо вдячність тим, хто долучився до фундаментального видання, дослідникам з різних куточків України, які займаються як доробком А. Кримського, так й загалом сходознавчою тематикою. Це вчені з Луцька, Львова, Кам'янця-Подільського, ентузіасти-крає-

знавці з малої Батьківщини Агатангела Кримського – Звенигородки. Приємно, що до участі відгукнулися як знані вчені, так і ті, хто лише робить перші кроки на теренах вивчення Сходу, проблем його державного управління та безпеки. Чекаємо на пропозиції щодо подальших наукових розробок, які дозволять нам залучати вивчений досвід у вітчизняні практики.

Слава Україні! Героям слава!

Кандидат історичних наук,
керівник авторського колективу **Володимир Омельчук**

Цикл І:
ГРАНІ ТВОРЧОГО ВСЕСВІТУ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

А. К.

Олекса Кононенко

Українець татарської крові
Із казкових Волинських країв,
Геній світу, страждeник любові...
Доконали чужинці-свої.

Сонце сотні разів прокотилось.
Чи ж настала жадана доба?
Поколінням скарби залишились,
Що зібрав, накопичив, надбав.

Міг озватись до різних народів
Зрозумілою, рідною їм.
Нині в світі подібні не в моді,
Бо навколо чужинці-свої.

Безупинно і нощно, і денно
Натрудився на тисячі літ.
Жив по правді. Прожив не даремно.
Слід безцінний лишив на Землі.

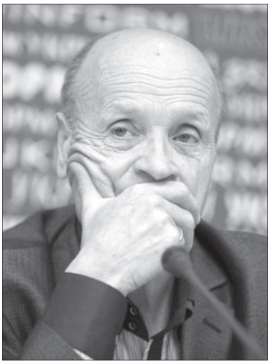

Агатангел Кримський як герой

Михайло Слабошпицький

Почну не на академічному регістрі.

Я не збираюся писати літературознавчий реферат.

Хочу прочитати біографію Агатангела Кримського, котра, вірю, рано чи пізно в нас з'явиться.

І намагаюся уявити, які моменти цього винятково складного життя в ній передовсім треба наголосити.

Це має бути життєпис того чоловіка, який, здається, прожив чи не десяток життів. Того без кого, як на мене, наукова історія наша буде неповною. І література – також. Того, хто пережив творчі тріумфи, життєві драми й чий життєвий фінал був трагічним, і він звучить як звинувачення державній системі, в якій йому судилося жити й умерти.

Публікацій літературного характеру і біографічного про Агатангела Кримського набагато менше, аніж ця унікальна постать заслуговує. В Радянській Україні такі матеріали, зрозуміло, носили характер безнадійно вибірковий. Бо ж так багато моментів із життя видатного вченого й письменника були явно не на користь правлячому режиму, котрий, кількаразово піддаючи його ідеологічному остракізму, врешті й знищив Кримського.

Показовий літературно-біографічний нарис Семена Шаховського, що передує однотомному зібранню його творів [1].

Маємо враховувати: 1965-й рік публікації – це час хрущовської «відлиги», коли почалися спроби дозованої демократизації та регламентованої гласності. Було реабілітовано чимало репресованих у роки так званого культу особи, повернуто в обіг імена й твори вчених, письменників, культурних та громадських діячів. З'явилися біографічні матеріали про них, котрі несли важливу інформацію, але всі вони відзначалися вибірковим підходом у висвітленні подій життя жертв репресій і відвертим замовчуванням трагічних подробиць того, яким і чому став фінал їхнього життя. Це було суворо табуйовано. Авторам дозволялося – і вимагалося від них – обходитися універсальним кліше на взір: «Став жертвою репресій у роки…»

Доктор філології Семен Шаховський змушений повторювати заскорузлі методологічні приписи ідеологічно звульгаризованого літературознавства. Характерний приклад тодішньої ритуалістики в опусах цього характеру: «Франко не відвертав Кримського від політики взагалі, він рятував його від багна націоналістично-народовської політики, не усував від сучасного

[1] Шаховський С. Поезія – супутниця науки *Агатангел Кримський. Вибрані твори*. К.: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1965.

українського життя, а включав у коло прогресивних діячів, залучав до прогресивних видань»[1].

Може скластися враження, що Кримський тільки пристрасно рвався до політичної діяльності й міг через свою недосвідченість утрапити не в те середовище – отому його й скеровував у правильному напрямі Франко.

Але С. Шаховський тут же суперечить тому, що він сказав попереду: «Хоч А. Кримський був головним чином заглиблений у науку, до того ж, віддалених часів, хоч безпосередньої участі в будь-якому політичному русі не брав, але царська охранка стежила за його діяльністю»[2].

Чи не весь період життєдіяльності Кримського після жовтневого перевороту й до смерті прокоментовано в ось такому мажорному тоні: «Майже десять років Кримський очолював філологічні заклади Академії наук і був неодмінним секретарем її президії. В перші роки свого існування Академія ще була притулком для значної групи буржуазно-націоналістичних учених типу Грушевського, Єфремова. А. Ю. Кримський не тільки не входив до цієї групи, але й публічно підтримував настанову на радянський напрям (? – М. С.) діяльності Академії»[3].

Але кожен, хто бодай ознайомиться зі «Щоденником» Сергія Єфремова, відразу ж допевниться: все там було простіше, а водночас і складніше, аніж змушений був писати Шаховський. По-перше, каталізатор інтриг та інсинуацій з-за меж самої Академії – партійні функціонери постійно втручалися в роботу Академії, використовуючи багатий арсенал, який допомагав їм нацьковувати вчених один на одного, творить абсурдні ситуації непорозумінь та поширюючи наклепи, що не могло не мати успіху в такому невиправно конкурентному середовищі. По-друге, ніхто не заперечує того, що видатні вчені – це зовсім не ангели, а – живі люди з особливостями своїх характерів. Зовсім не всі сучасники Грушевського були в захваті від його характеру, що незрідка ускладнював стосунки видатного історика і з Франком, і з Єфремовим, і з Кримським. Та й не тільки з ними. Та й вони також не могли смиренно терпіти, як він топчеться по їхніх амбіціях, тому конфлікти їхні мали передовсім психологічний, а не ідеологічний характер, на чому традиційно педалювали автори радянського періоду нашого літературознавства. С. Шаховський тут не виняток. Його наведено саме як приклад. По-третє, тодішня Академія мала жалюгідне фінансове забезпечення, всі науковці страждали від бідності, що також не могло сприяти творенню справді доброзичливих стосунків між ними – як відомо, бідність не тільки принижує, а й здебільшого озлоблює людину, яка починає повсюдно – і побіля себе також – шукати в тому винних.

Треба також узяти до уваги той факт, що саме на Кримському впродовж понад десятиліття були в Академії складні стосунки з більшовицькою владою, котра безслідно знищила всі претензії Академії на автономію, підпо-

[1] Шаховський С. Поезія – супутниця науки *Агатангел Кримський. Вибрані твори*. К.: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1965. С. 8.

[2] Там само. С. 13.

[3] Там само.

рядкувавши її Наркомосу й посилила цензурний прес на неї. Кримський вимушений був в ім'я порятунку Академії вдаватися до дипломатії чи й до хитрощів. Якось він навіть письмово заявив буцімто він цілком «переконаний комуніст», на що Сергій Єфремов одгукнувся так: «Сьогодні в протоколі Кримський записав свою колишню заяву, що він – комуніст. Не розберу, навіщо це йому здалося, бо комуніст з його такий, як з мене далай-лама тібетський»[1].

Але жодні хитрування Кримського не рятували – як стало відомо з архівів НКВС, саме Кримського і Єфремова спецслужби вважали найнебезпечнішими, глибоко законспірованими ворогами режиму в усій Академії. Вони були в уявленні спецслужб ворогами навіть небезпечнішими за «колишнього Президента Української Народної Республіки Михайла Грушевського»[2].

Нині в багатьох публікаціях помітна тенденція, сказати б, із дзеркальною точністю змінювати всі тогочасні оцінки з негативних на позитивні й навпаки. Людям завжди хочеться спрощених оцінок без усяких нюансів. Скажімо, нещадно висміювана й таврована Колегія Павла Галагана нині постає в абсолютно ідеалізованому світлі – буквально чи не єдиний навчальний заклад, у котрому просто не могло бути жодних проблем. Здається, всі, хто сьогодні пише про Колегію, незмінно форсують захвати. Очевидно, Соломія Павличко – одна з небагатьох, хто нагадує, що сам Кримський у «ставленні до колегії був амбівалентним»[3].

І там виникали складні колізії «між багатими й бідними». Кримський був із «бідних», котрі мали стипендію і навчалися безкоштовно. Можливо, найголовніший позитивний вплив у Колегії мав на нього Павло Житецький, який прищепив йому зацікавлення до українства, й він вивчив українську мову й почав публікуватися в галицьких часописах, а пізніше зійшовся з Іваном Франком та Михайлом Павликом.

Мало не беатифікований у суспільній свідомості Микола Скрипник, з іменем якого пов'язаний процес українізації і який був репресований після його самогубства, багато зробив і для усунення Кримського з його адміністративних посад, власне, перекреслив ту важливу адміністративну й наукову роботу, котру виконував фундатор української школи сходознавства.

Уявляю, які складнощі будуть перед біографом, коли він пояснюватиме навернення Кримського, що не мав у собі жодної краплі української крові, до українства його еволюцію від романтичного українофільства до радикального націоналізму. Виріcши в родині, де ніколи навіть не звучало українське слово, ставши «выдающимся российским востоковедом», він уособлював тих безкомпромісних наших діячів, які всіма засобами намагалися розширювати український простір. Ентузіазм «ходіння в народ» у нього швидко згас, і він у дискусіях із І. Франком та Б. Грінченком випрацьовував систему українізації малоросів. Усе це вимагає найдокладнішого висвітлення. І тут

[1] Єфремов Сергій. Щоденник. К. 1997. С. 205.

[2] Соломія Павличко. Націоналізм. Сексуальність. Орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. С. 32

[3] Там само. С. 15

біографові в пригоді стане передовсім багата епістолярія Кримського. (До речі, він належав до тих, хто особливо любив писати листи, котрі нагадують його своєрідний щоденник).

Нелегке випробування для біографа – тема особистого життя Кримського, де ніяк не обминути його таємничої сексуальної орієнтації (це докладно, навіть покликаючись на Фройда, неофройдистів та новітніх психоаналітиків, зробила Соломія Павличко). І тут треба докладно декодувати роман Кримського «Андрій Лаговський», де маємо в особі головного героя авторське alter ego, що відразу помітно і з перебігу сюжетних подій, котрі повторюють життєві повороти вченого, і з усіх психічних реакцій персонажа; читаючи про них, не можеш позбутися враження, що це – сторінки щоденника Кримського. Чи й треба казати, що тут особливо потрібні такт і тверезий глузд. Бо ж уже нагромаджено стільки апокрифів (любов Кримського до Лесі Українки, загадкові – статеві?! – стосунки з його названим сином і т. ін.), що авторові можна легко заблукати серед них.

Не знаю, чи вже нарешті систематизовано всю наукову, літературну й епістолярну спадщину, котрі треба чітко розрубрикувати й «описати» (бо ж чимало праць було написано іноземними мовами, якісь публікації в галицькій періодиці були без авторських підписів чи під псевдонімами; немало матеріалів, котрі оприлюднювалися в комуністичні часи, зазнали безжальних цензурних утручань і вівісекцій). До речі, ми не маємо досі й повного зібрання творів Кримського. Щоправда, біографові це може бути не аж так відчутно, як науковцеві. Добре, що до послуг його є дослідження Сейрана Асанова, Олега Бабишкіна, Юрія Кочубея, Казимира Гурницького, Ігоря Ольшевського, Степана Крижанівського, Василя Німчука, Соломії Павличко, Омеляна Пріцака, Семена Шаховського, Михайла Якубовича.

Шкода, що свою контроверзійну, подекуди навіть провокативну монографію Соломія Павличко не встигла довершити. Ця інтелектуальна біографія Кримського вражає широтою охоплення матеріалу й сміливими гіпотезами дослідниці. Книга С. Павличко може стати вдячним об’єктом для полеміки з авторкою там, де вона поспішає зі своїми почасти безапеляційними висновками.

Сама Павличко так схарактеризувала свою книжку: «Ця праця не є біографією Кримського. Вона так само не дає аналізу всіх аспектів його наукової діяльності. Завдання її інше – прочитати цю постать на тлі епохи, чи, точніше, кількох епох з особливим акцентом на трьох аспектах – літературі, орієнталістиці та політиці»[1]. Авторка часто виходить поза ті рамки, котрі вона для себе окреслила і часто висловлює справді важливі спостереження. Однак її праця не «закриває» тему. І після неї лишається широкий простір для дослідників. Скажімо, Ігор Ольшевський цікаво аналізує питання релігійності Кримського, наголошуючи, що в розмові про Кримського «обійти

[1] Соломія Павличко. Націоналізм. Сексуальність. Орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. С. 50.

цю тему неможливо»[1]. А також зіставляє погляди Гоголя й Кримського на жінок і секс та намагається внести ясність у цю спекулятивно-дражливу тему.

Але знову повертаюся до книги про Кримського, котру хочеться нарешті прочитати. Щодо «профілю» майбутньої біографії. Хотілося б бачити її не схематично-ілюстративною, як, скажімо, книжки серії «Життя славетних», що колись виходили у видавництві «Молодь». Сьогодні наша біографістика шукає для себе суголосні часові жанрові контамінації. Прикладом успішності таких пошуків може бути, скажімо, «Повість про Миколу Зерова» Володимира Панченка чи життєпис Пантелеймона Куліша авторства подружжя Нахліків.

Беззаперечно, підсумкова й етапна в кримськознавстві книга Соломії Павличко, звичайно, не могла вичерпати всіх важливих моментів його життєвої, наукової та літературної біографії. Здається, дослідниця не оминає жодної важливої події чи подробиці. Але про деякі змушена говорити пунктирно, скоромовкою, бо якщо той чи той епізод конкретизувати й досліджувати, то це може розростися навіть в окрему монографію. Скажімо, понаддворічне перебування Кримського в Сирії та Лівані – це не окрема біографічна сторінка. Здається, до Павличка це була цілковита «біля пляма». Дослідниця навела чимало цікавих подробиць та імен людей, з якими там спілкувався Кримський. Але вона не пішла в цьому матеріалі далі – не проаналізувала те, як саме в цей період дедалі глибше вростав він у той екзотичний світ, щоб урешті не тільки безпомильно орієнтуватися в ньому, а й бути там майже своїм. Тисячі й тисячі людей різних національностей повторювали подієву канву біографії Кримського, живучи в тих краях, але ніхто з них Кримським не ставав. Розумію, що дослідниця просто не могла спокуситися розважаннями на цю тему, бо вона виводила б її далеко за межі фактографічного поля, і вона «випала» б з жанру наукової монографії. Але тут, де Павличко зупинилася, має взяти слово біограф, який одержує неоціненний шанс поговорити про речі глибоко екзистенційні, котрі фактографією та буденною логікою не пояснюються. Як, скажімо, Стефан Цвейг у своїх філософських етюдах «Зоряні часи людства», як Ірвінг Стоун у своїх романтично-філософських біографіях у дусі «Моряка в сідлі» (про Джека Лондона) чи «Жадоба життя» (про Ван Гога), чи Девід Вейс у життєписі про Огюста Родена («Голим я прийшов») і про Моцарта («Муки й радощі») не тільки поетизували унікальний життєвий матеріал, оригінально інтерпретувавши його в своїх нараціях, а й переконали читача в тому, що не всі люди народжуються однаковими, далеко не всіх обдаровано талантами – і на те може бути сотні пояснень, та жодне з них не вичерпує містичної таїни таких феноменів. Це – як дорога до обрію: що більше до нього наближаєшся, то більше він віддаляється, і до нього не дано нікому ніколи дійти.

Важко уявити, щоб один біографічний твір цілковито вичерпав тему Кримського в нашій історії. Бо ж якщо один біограф заглибився б у тему

[1] Ігор Ольшевський. Агатангел Кримський: поклик Сходу. Луцьк: Терен, 2012. С. 49.

заслуг ученого перед Східним світом й аргументовано переконав читача в тому, що Сходові надзвичайно пощастило тим, що в глибинній Україні народився такий унікум. І тут орієнталізм Кримського стане майже самодостатньою темою, поглинувши всю увагу біографа й розрісшися до важкоохопних його увагою масштабів.

Коли задумуєшся про цього екзота роду людського, то легко уявляється й інша його біографія, в котрій можна не надто заглиблюватися в його «роман» зі Сходом. Це біографія, сказати б, соціально-політичної призми, втім, не позбавлена містичного подивування автора (й читача) тим, як же все-таки вийшло, що Кримський – за логікою біографії і тиском життєвих обставин – мав собою поповнити великоросійський науково-культурний істеблішмент? Здається, від юних літ аж до зрілості йому не зустрічалися потужні людські особистості, які справді інфікували б його українським сентиментам. До того ж, як уже згадувалося, він не мав ані крапелини вкраїнської крові. Чи ж тільки Житецький та читані в часи його навчання в колегії Павла Галагана статті Франка визначили надалі все його життя? Не з одним молодим українцем тоді таке було, а вони легко, мовби до себе додому, пішли в російський табір і знайшли там себе в ролі натхненних шовіністів. І не тільки не заперечували Погодіну, який переконував читачів: населення давньоруської Київської держави, якому пощастило лишитися живим після монголо-татарської навали й падіння Києва, відкотилося далеко на північ, і все це одна Русь – Велика й Мала – тобто один-єдиний народ. І в обороні національної самобутності українців, нашої генетичної незалежності від московитської людності постає чоловік, що є мовби цілим етнічним коктейлем. І без домішку жодної крапелини української крові. Мовби якісь вищі сили вклали в нього таку життєву місію.

Саме такий, за характером обдарування і сферою інтересів, біограф, як, наприклад, доктор історії Юрій Шаповал, який соціально увиразнив і конкретизував постаті з історії, докладно виписав би політичний контекст біографії вченого. Що і як було в його житті, коли він, уже визнаний видатним орієнталістом у світі, раптом переїздить в Україну, щоб не так провадити тут свої орієнтальні студії, як потонути по горло в рутинних клопотах, пов’язаних із творенням Української академії наук. У «Щоденнику» Сергія Єфремова лише побіжно мовиться про невпинну полеміку, а то й протистояння Кримського й Грушевського. Лаконічним коментарем усе це не поясниш. Тут відкривається простір для цілого історичного дискурсу, в якому не оминути тем Кримський і Центральна Рада, Кримський і гетьман Скоропадський, Кримський і владці радянської України (там чимало цікавого матеріалу).

Доля мовби гралася ним, то підносячи догори, то кидаючи в провалля. 1921 р. Раднарком УРСР канонізував його як вельможу пролетарської науки. Кримському, як небагатьом ученим, законодавчо гарантувалося пожиттєве матеріальне забезпечення та гарантії цього ж членам його сім’ї у випадку його смерті. Видавання творів ученого державним коштом, відповідна ви-

нагорода за них. Він одержував дозвіл не сплачувати державні податки. Мав гарантію, що не буде реквізиції його житла і т. ін.

Але вже з кінця 20-х років владці йому пригадують кримськотатарське походження (тоді закінчувалася демагогічно-громоголосно запроваджена «коренізація»). Кримський має вже зовсім інший статус у радянському «табелі про ранги». Він – не просто «попутник», він – небезпечний і не прогнозований елемент. Усі привілеї вченого скасовано, а його звільнено з посади. Він пережив категоричний остракізм без будь-якого права на оскарження. Але згодом – знову несподіванка. Вченого експонують на різних заходах в Західній Україні: мовляв, он як радянська влада цінує видатних українців! Тріумфальне повернення Кримського в науку? Це мало створити саме таке враження.

Це було 1939-го після пакту Молотова-Ріббентропа Гітлер і Сталін розірвали Польщу, а Галичина «золотого вересня» пережила «визволення», владці раптом згадали про Кримського й витягли його з забуття на світ божий.

Але 1941-го опального, домежно зубожілого, напівосліплого старого чоловіка НКВД вивозить зі Звенигородки, де він знайшов притулок в отчому домі. Буцімто проявляють особливу турботу, евакуюючи його, як і всіх видатних учених та письменників, рятуючи від небезпеки потрапити під фашистську окупацію…

Чи здогадувався він, куди, в якій ролі і навіщо його везуть?..

На це також має відповісти біограф.

Влітку 1966-го й 67-го я був у Кустанаї, коли туди з України виїздили студентські будівельні загони. Мені припало виконувати обов’язки власного кореспондента студентської газети «Орбіта». Я мав можливість шукати – і шукав – у Казахстані українські сліди. Радів, коли дещо знаходив. Але тоді я не знав, що там є слід і немає могили ще однієї жертви комуністичного терору – геніального Агатангела Кримського…

Розумію, що біографія Кримського на рівні сучасних досягнень світової біографістики – справді амбітний замір. І зовсім не кожному авторові посильно за такий матеріал братися. Але, вірю, знайдеться той, хто відчує в собі готовність і силу для такої справи. Хто це може бути? На те відповість лише той, хто за це візьметься і пояснить українцям, чому Агатангела Кримського (за відомою класифікацією Томаса Карлейля)[1] був справді героєм.

---

[1] *Див.*: Герои, почитание героев и героическое в истории *Томас Карлейль. Теперь и прежде* М.: Республика, 1994. С.126.

Сила Духу і похвала науці

Лідія Вакуленко

Багато вчених вивчали життя Агатангела Кримського – багатогранна талановита людина з великим серцем. Але ніхто не зміг заглянути в його душу. Туди він нікого не пускав. Що могло статися, щоб мусульманин прийняв хрещення – іншу віру? Що його спонукало до цього? Вчені говорять що в нього не було ні краплі української крові. Я вважаю, що це невірна думка. Вивчаючи тисячолітню історію Криму, можна сказати, що в генах нинішніх кримських татар української крові набагато більше, чим монголо-татарської. Перші поселенці Криму монголо-татари не вміли жити осідло. Вони постійно кочували і жили за рахунок воєн та грабунків сусідніх народів, брали ясир і, зокрема, наложницями або дружинами, українських жінок.

Про цей спосіб існування Кримського ханату та грабіжницьких походів свідчить відповідь кримського хана Менглі Герея московському цареві Івану III, котрий закликав хана припинити грабування: «Як же мені тоді бути взутим й одягненим?» – відповів йому східний правитель[1].

Турецький хроніст XVII ст. Є. Челебі повідомляв, що на Кримському півострові, котрий він відвідав під час перепису населення, було «ясиру» козацького – тобто українських бранців – 400 тисяч осіб. І далі з острахом запитує, що було б із Кримським ханством, коли б «така кількість невірних і своєвільних козаків повстала, то весь би півострів Кримський перевернули догори ногами»[2]. Загалом, за підрахунками Є. Челебі, за переписом 1666 р. в Криму всього було 720 тисяч населення.

Давні автори відзначали одну цікаву особливість українського «ясиру» – тобто полонених бранців з України. Виявляється, що вони цінувалися набагато вище, аніж бранці Московського царства: «московське плем'я вважалося в них дешевшим як підступне й обманливе». Тому місцеві татари «з жадібністю шукали собі дружин-полонянок …», забраних з України. Навіть хан Саїд Герей, що «народився від християнки… був одружений із християнкою» – тобто, з полонянкою з України. Полонянок з України була величезна кількість. Наші дослідники вважають, що татари й турки вивели з України до двох з половиною мільйонів українців. З них у Криму могло залишитися не менше половини[3].

---

1 Котляр Микола. Найдавніше населення Криму. *Крим в історичних реаліях України*. С. 38.

2 Челеби Е. Книга путешествий. Походы с татарами и путешествие по Крыму (1647–1667). Симферополь, 1996. С. 172.

3 Іванченко Р. Україна і Крим. *Історія в книзі*. К., 2014. С. 25.

Це спільне проживання українських полонених і місцевих татар призвело до адаптації та асиміляції бранців в середовищі місцевого населення, до вивчення його мов та звичаїв. Потім хлопці виростали і знову вже в новому поколінні брали собі в наложниці чи жінками українок. І так переходило з покоління в покоління.

Пантелеймон Куліш у своєму поетичному творі «Маруся Богуславка» згадує про ті невільничі базари, де «гареми мусульманські забриніли дівчатами й вродливими жінками. А руські діти весело обсіли з пилавом мисочки, мов голуб'ята милі». І ці «руські діти» – тобто діти від татар і українок-русинок – зростали і збільшували кількість кримсько-татарського населення, яке вже вважало Крим своєю батьківщиною. Діти українських жінок виховувалися мусульманами і теоретично були кримськими татарами. Але ж матері виховували своїх дітей в наших українських традиціях та звичаях. Привчали до господарства дівчаток. Українська душа завжди тягнеться до природи. Вони працювали на кримських полях, вирощували пшеницю, городину, виноград, заводили домашнє господарство, а головне, обов'язково, при можливості, садочок, квітничок.

Сучасні історичні дослідження українсько-кримських стосунків підтверджують, що масова присутність українців на Кримському півострові, особливо починаючи з XV ст. призвела до того, що вже в II половині XVII ст. українці стали основними, в абсолютному вимірі, мешканцями Криму[1].

У кримських татар дуже багато української крові. Вони зовсім не схожі в сучасності на кочові монгольський і татарський народи. Агатангел Кримський як видатний науковець, сходознавець, славіст, дослідник фольклору, який вивчав історію Криму, Туреччини, Персії, народів інших країн Сходу і України, порівнював мови народів, як вони змінювалися упродовж віків. При його заповзятті у вивченні історії, повинен був вивчити й дерево свого роду. Тому, може й зіграла свою роль кров предків, він же про це нікому нічого не говорив.

А ще дитинство, проведене в серці України, підштовхнуло його свідомість до зміни релігії. Вчений згадував у своїй автобіографії: «І от узяв я якось повісті Федьковича з передмовою Драгоманова, узяв, прочитав, і мене нове світло осяяло. Я зрозумів, що мушу бути українофілом – це я зрозумів цілком свідомо. І от я жадібно ухопився за українство. Кожнісіньку вільну від офіційних занять часину я присвячував Україні. Перша ознака національності є мова – я й нею найперше заклопотався, пильно читав усякі книжки, особливу увагу звертав на етнографічні матеріали, перечитав усякі філологічні праці».

А. Кримський любив Україну. У листі до Івана Франка з яким плідно листувався, писав: «Кажуть, що треба подавати одну спільну мову цілої Заплаканої Матері, Русі-Вкраїни…»[2] «…Українство вросло в мене органічно, без мого відома…»[3].

[1] Іванченко Р. Україна і Крим. С. 27.

[2] Кримський А. Лист, Москва 1891, 6/18 квітня. *Кримський А. Твори.* К. Наукова думка, 1972. Т.5. Кн.1. С.27.

[3] Кримський А. Лист до О. М. Огоновського, 27.07.1893. *Там само*. С.114.

Агатангел Кримський любив українські обряди. Він пише у листі від 24.06.1892 р. до Б. Д. Грінченка: «Оце тепер, коли пишу до Вас, геть уся Звенигородка лунає купальськими співами. Чудне враження викликають вони в мені. З одного боку, не можу ж я не згоджуватися з тим, що не в піснях сила; з другого боку, відчуваю не розумуванням, а простим чуттям, що я палко-палко кохаю цю «нікчемну формулу» та й кохатиму повік, що б там не доводив розум або софістика! Якби я не тямив, що не смію тепер тратити часу, то так би й побіг до гурту співаючих!..»[1]

Письменник, науковець – він довгі роки дружив з Іваном Франком, Борисом Грінченком. Мав теплі стосунки і вірну щиру дружбу з Лесею Українкою. Вони познайомилися на концерті М. Лисенка, коли їм обом було по шістнадцять років. І навіть, коли вони були за багато кілометрів, то постійно листувалися. Їх об'єднувала любов до України. Нетерпимість до брехні, підлабузництва. Одним із перших читачів рукописів Лесі був Агатангел Кримський. Обоє хворі разом їздили на лікування в Грузію, де їм дуже сподобалося. Агатангел Юхимович говорив, що народ Грузії дуже подібний до українців.

У своїй статті «До щирого друга» науковець писав «Ми були близькими друзями протягом багатьох років, до останнього дня життя Лесі Українки. Вона довіряла мені свої твори раніше, ніж друкувати їх».

Я не думаю, що мусульманство з нього вийшло разом з хрещенням і сумління його мучило все життя. Народжений у 1871 р. повинен бути ревним віруючим. Завдяки своїй феноменальній пам'яті Кримський був винятковим ерудитом і часто скаржився знайомим, що «не може нічого забути». Дуже талановитий і розумний, з цієї причини, на мою думку, він сильно страждав. Ця невпевненість в собі та постійні тяжкі хвороби зробили його нещасливим й відлюдником. Агатангел Юхимович Кримський, страждаючи від хвороб, бувало, що і встати не міг зранку від болю, а після обіду, коли біль трохи стихав, працював, сумнівався, що хворий і немічний, постійно думав про смерть, але сильний духом творив, читав, вивчав і все робив, як в останній день, спішив встигнути. Агатангел Юхимович боявся створювати сім'ю, не знав, чи має право на сімейне щастя, не хотів завдавати болю іншим людям. Любив спілкуватись з книжками більше, ніж з людьми.

В листі до О. М. Огоновського 27.07.1893 р. А. Кримський пише: «А треба Вам знати, що я й зроду вдався слабовитий, до того одержав в спадщину від матері нервову хворобу і, ще будучи в колегії, занепадав на здоров'я. Одразу я не звертав був ніяковісінької уваги на свої хвороби, незважаючи на щось небезпечне, та й занедбав їх». Тому в нього постійно ставалися нервові зриви, особливо восени загострювалися хвороби серця, легенів, траплялася лихорадка й не витримували від болю нерви. Будучи в Сирії, винаймав дуже бідну кімнатку, двері якої виходили прямо на вулицю і вся зимова сирість, котрої дуже боявся організм Агатангела, була присутня в кімнаті. Консул граф Гагарін хотів був винайняти йому іншу кімнату, Кримський категорич-

[1] Кримський А. Ю. Твори. Т. 5. Кн.1. К.: Наукова думка, 1972. С.689.

но відмовився, тому що сім'я, у якої він винаймав кімнату, була дуже бідна і кошти, котрі вони отримували за кімнату спасали їх від голодної загибелі. Отож він думав не про своє здоров'я, а про інших людей. Так само він переживав за письменника, коли писав листи на Україну до української громади з проханням зібрати кошти на придбання фільварку для Івана Франка.

Щоб не думати про своє приватне життя, Агатангел Кримський поринув з головою в роботу. Його вабив Східний світ, особливо – Персія, її мова, філософія, історія, письменство. І чим більше він поринав у цей світ, вивчав, перекладав – тим більше йому відкривалася краса Східного світу, тим більше він в неї закохувався. Йому хотілося все більше вивчати, пізнавати, оповідати, писати, творити. У листі до П. Г. Житецького 22.09.1896 р. А. Ю. Кримський пише: «…Коли я люблю Схід, то чи ж я тому винен? А що східна спеціальність не спинить мені роботу українську, дак цьому вірте».

Якби А. Кримський відмовився від мусульманства та Сходу, то світ не побачив би багато перекладів з арабської, перської, тюрських мов, зокрема історичних джерел, у тому числі подорожніх нотаток Павла Алеппського, перекладу російською мовою Корану, українською – перекладів поезії Гафіза, Омара Хайяма, Рудакі, Сааді, Фірдоусі. Він перекладав не тільки світські книги, а й багато духовної мусульманської літератури. Автор першої в світі історії арабської літератури в 5 томах, 4-томної «Історії Туреччини та її письменства» та «Історії Персії та її письменства», багатьох наукових досліджень. Творча спадщина Кримського-сходознавця складає 26 томів.

Та попри купу проблем зі здоров'ям: астма, серцева недуга та поганий зір (він носив дві пари сильних окулярів), професор працював по 18 годин на добу. У А. Кримського був ще один талант. Це організаторські здібності. Під час Гетьманату Скоропадського 1918 року Кримський повертається з Москви до Києва. Коли Володимир Вернадський – перший президент Академії наук – запропонував Агатангелу Кримському повернутися до Києва і стати одним із її засновників, той поставив одну умову – перевезення і розміщення на новому місці його особистої бібліотеки. Для цього знадобився цілий залізничний вагон – крім книг Кримський привіз до Києва колекцію марок і грамплатівок з оперною музикою.

«…Своїм розвитком Академія значною мірою завдячувала й невтомним зусиллям її віце-президента Сергія Єфремова і вченого секретаря Агатангела Кримського. Із трьох її секцій – історико-філологічної, фізико-математичної та суспільно-економічної – найважливішою була перша секція, до якої належав і сходознавець Агатангел Кримський»[1].

Він отримав посаду вченого секретаря новоствореної Української академії наук. Також очолив кабінет арабо-іранської філології та історико-філологічний відділ, під його керівництвом почали працювати правописна й діалектологічна комісії, комісії словника живої мови, історії мови.

У 1919 році, з приходом більшовиків, існування Академії було поставлене на межу виживання, її хотіли приєднати до Московської Академії наук.

[1] Субтельний Орест. Україна. Історія. К: Либідь, 1993. С. 491.

І тут Агатангел проявив свій характер, піклуючись про людей. А. Кримський ходив по різних інстанціях, просив пайки та одяг для співробітників, разом з ними заготовляв дрова для опалення приміщення, де було так холодно, що чорнило замерзало. Саме завдяки вченим, в тому числі і Агатангелу Кримському, вдалося зберегти Академію від знищення, а згодом розширити її та збагатити книгозбірню.

У цей же період професор викладав у Київському університеті, створюючи цілу школу орієнталізму в українській науці, написав низку праць, у яких доводив міцний зв'язок між культурою й мовами Близького Сходу й України. 1921 року він став директором Інституту української наукової мови. На той момент він уже майже втратив зір через читання, тож його секретарем і постійним помічником став Микола Левченко.

У 1929 р. Левченка заарештували у справі СВУ. Ці події стали для Кримського страшним ударом. Агатангел Кримський, щоб не залишити вагітну дружину Миколи Левченка «ворогом народу» і, щоб дитина не стала «ворогом народу», взяв з нею шлюб. Про що це говорить? Що А. Кримський був у душі ще й щирим і вірним другом, який переживав за долі інших людей. Він впустив в особисте життя дружину свого друга, щоб захистити жінку та її дитину.

У 1941 р. арештовують і самого Кримського як «ідеолога українського буржуазного націоналізму, який роками очолював націоналістичне підпілля». Його, разом з представниками української інтелігенції (зокрема – членом Центральної Ради, письменницею та громадською діячкою Людмилою Старицькою-Черняхівською), відправляють до Казахстану. Подальша доля А. Кримського невідома. За офіційною версією 25 січня 1942 р. він помер в кустанайській тюремній лікарні. Дослідник жив, не пускаючи в своє приватне життя сторонніх. Так і пішов в інші світи, без сторонніх. Місце поховання видатного українського вченого досі не знайдене. І тільки в 1957 р. Агатангела Кримського було реабілітовано.

Пішов від нас геніальний вчений, сходознавець, етнограф, славіст, письменник, перекладач, історик української мови й літератури, дослідник фольклору, дійсний член ВУАН, палкий прихильник України, патріот з великим серцем все своє життя віддав на вівтар науці і науково доводив, що Україна це древня держава з віковими традиціями та мовою, письменством, культурою, побутом. Вчений розбив хибний погляд Погодіна-Соболевського про російський, а не український характер мови давнього Києва. Свої докази він будував на пильному вивченні староукраїнських текстів. Так виникли три його полемічні статті-розвідки «Філологія і погодінська гіпотеза» (1904), «Деякі непевні критерії для діалектичної класифікації староруських рукописів» (1906), «Давньокиївський говір». Окрім того була написана стаття «Українська мова, звідки вона взялася і як вона розвивалася», котра була опублікована у «Нарисах з історії української мови» О. Шахматова і А. Кримського (1922). Професор брав активну участь в упорядкуванні української літературної мови й правопису. Він звертав увагу на те, що треба охороняти

свою мову, навчати дітей своїх розуміти свою мову, першою чергою, щоб була повага до мови, до батьків, до країни, в котрій живеш. Тоді буде повага і до інших мов, до інших країн.

Агатангела Кримського дістала довга рука ВЧК-ОГПУ-НКВД-КГБ. Система його знищила, але живуть у пам'яті українців незнищенні наукові праці, дослідження, переклади. Окрім наукових праць, Кримський видав три збірки поезій, написав перший в українській літературі філософський роман «Андрій Лаговський». Про нього писав Іван Франко: «… виявив себе високоталановитим поетом, дуже оригінальним повістярем». Він зробив багато перекладів українською мовою творів давньої і новітньої світової літератури, зокрема Дж. Байрона, Г. Гейне, Е. Ростана, О. Кольцова, М. Некрасова та інших [1].

[1] Геник С. 150 великих українців. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. С. 112.

Агатангел Кримський та витворена навколо нього міфологія: історико-антропологічне дослідження

Олена Романова

Постать Агатангела Кримського – багатогранна, вона завше притягує до себе увагу, адже він творив в багатьох площинах відразу: був поетом, письменником, науковцем, при цьому дослідником в декількох галузях відразу, він був спеціалістом в галузі слов'янських мов, насамперед української, як і російської, етнографом та сходознавцем. При цьому в сходознавстві він також був рідкісною постаттю, навіть унікальним поєднанням в одній особі трьох сходознавчих спеціальностей: тюркології, арабістики та іраністики. Був він ще й організатором науки, одним із творців Української академії наук, а також політичним діячем, який відстоював політичне українство та ідею української держави.

Про нього є численна бібліографія, яка обіймає статті та монографії про різноманітні аспекти його професійної діяльності, життя, та уводить у науковий обіг масу архівного матеріалу, зокрема у виданому в 2016 р. бібліографічному покажчику робіт самого академіка та робіт про нього, зафіксовано 796 позицій (від 1333 по 2128)[1], що відображають роботи різними мовами; з того часу кількість цих робіт ще зросла. Разом з тим, надзвичайно мало робіт синтезуючого характеру, в яких була б здійснена спроба комплексного представлення особистості Агатангела Кримського, як науковця і як людини. До таких робіт належить, насамперед, монографія Соломії Павличко, видана в 2000 р., новаторський та ґрунтовний аналіз, де авторка намагалась охопити всі аспекти особистості А. Кримського, і показати його і як поета, і як письменника, і як науковця, і як людину[2]. Цей твір здійснив величезний вплив на тодішнє інтелектуальне середовище пострадянської України. Власне, він був бомбою, що розірвалась у патріархальному, переважно, за своїми звичками, світоглядом та цінностями суспільстві, викликаючи неоднозначну реакцію — від захоплення до несприйняття. Адже монографія представила особистість, що має іншу, нетрадиційну сексуальну орієнтацію.

Кримського витягнули як ікону модерної української літератури, особу, яка мала шокуюче модерний погляд на світ, настільки ж радикальний та відмінний від погляду попередніх та оточуючих його літераторів, наскільки ра-

[1] А. Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик / ред. кол.: Ю. М. Кочубей (голова), О. В. Богомолов, О. Б. Бубенок та ін.; упоряд.: О. Д. Василюк, Ю. М. Кочубей. К., 2016. С. 154–216.

[2] Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. К., 2000.

дикальними та відмінними були погляди на світ Оскара Уальда, і проголошувала ідею «любові, що не сміє себе назвати», чи не до самого Оскара Уальда. Також було сконструйовано «складний світ» іншої сексуальної ідентичності, на основі власних авторських уявлень, яким саме має бути світ особи із іншою сексуальною орієнтацією. Книга витримала перевидання в 2001, і потім в 2016 р., і стала чинником, що сформував мейнстрім у напрямку вивчення творчості А. Кримського, оскільки багато-хто більше не бачив у ньому ні науковця, ні організатора науки, бачили насамперед гомосексуаліста, істерика, та «психічно нестійку особистість», бо саме так було реконструйовано «внутрішній світ» А. Кримського: «Перед читачем постає не велетень духу і розуму, а слабка, психічно нестійка особистість», як схарактеризував образ, що постав із твору С. Павличко, рецензент перевидання цього твору від 2016 р. О. Кисельов [1].

Разом із новою, провокативною темою, в україномовний дискурс було закинуто серію стереотипів про те, як мають вести себе і що мають відчувати люди іншої орієнтації. Звісно, що сама спроба поставити такі питання є похвальною, але «реконструкція» внутрішнього світу, сподівань, страхів та переживань була здійснена дещо однобоко, з намаганням показати гомосексуалів як власне не зовсім нормальних людей, а радше збоченців, які тільки і думають, що про секс та свою ненормальну ніби то орієнтацію, і у яких саме сексуальних потяг вирішує все і впливає на все, на всі їх вчинки та, навіть, на політичні переконання. Зокрема, бажаючи показати Агатангела Кримського гомосексуалістом, С. Павличко вважала, що у пакеті з гомосексуалізмом має обов'язково йти неприязнь гомосексуалістів до жінок, до матері, як і такі стереотипи, що гомосексуалісти насправді збоченці, і мають мати потяг до всіх чоловіків, які трапляються на їх шляху, на відміну від «правильних» гетеросексуалів, які керуються індивідуальним вибором, і яким хтось із протилежної статі викликає сексуальний потяг, а хтось ні. Звідси намагання підглеліти за тим, що він робив у власній спальні, дофантазовуючи про те, що не вдалось побачити та пошуки можливих об'єктів його захоплень, ґрунтовані на різних припущеннях та маніпуляціях із джерелами.

Основою для реконструкції світу людини із іншою, не гетеросексуальною орієнтацією став психоаналіз З. Фрейда. Але наукова спадщина Фрейда уже років з п'ятдесят, після різних дебатів та обговорень, була визнана світовою психологією та психіатрією, як дещо застаріла в багатьох моментах, а її окремі твердження не піддаються емпіричній верифікації, і тому не можуть сприйматися як науково обґрунтовані. Зокрема, тому, що читати про проблеми сексуальної орієнтацію у творах Фрейда можна лише у парі із роботами, в яких відкориговано його фалоцентризм та патріархальні погляди на низку проблем [2].

---

[1] Кисельов О. «Соломія Павличко. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського». https://m.krytyka.com/ua/reviews/natsionalizm-seksualnist-oriientalizm-skladnyy-svit-ahatanhela-krymskoho [Електронний ресурс], [доступ 09.08.2020].

[2] Див. зокрема: Ненсі Ходоров (Chodorow N. *Femininities, Masculinities, Sexualities: Freud and Beyond*. Kentucky 1994). Бібліографія насправді набагато ширша.

Адже Фрейд, який хоч і вважав, що гомосексуалізм – не хвороба, але вважав його відхиленням від норми, яке формується на певному етапі розвитку сексуальності людини, і яке приводить в результаті, до неможливості відчувати лібідо та виконувати «нормальний» статевий акт із партнером протилежної статі. Фрейд вніс в психоаналіз низку стереотипів щодо психології гомосексуалістів, які виросли із його бачення природи потягу до іншої статі [1]. Зокрема, Фрейд вважав, що гомосексуалісти мають боятися протилежної статі, і що чоловіки гомосексуали мають негативно ставитись до матері, бо вони мають сильну фіксацію на постаті матері, вони усвідомлювали свою «неповноцінність» і покладали за це вину на матір. Ці всі думки вже давно спростовані сучасними психологічними та гендерними студіями, але саме вони стали основною для конструювання «складного внутрішнього світу» А. Кримського.

Якщо літературознавець може собі дозволити фантазії про життя, погляди, сприйняття життя, внутрішній світ, чи навіть наявність якихось фактів в біографії письменника (і науковця) лише через фрейдистський психоаналіз та інтерпретації робіт, написаних письменником (науковцем), і не вдаючись до ретельного вивчення якраз архівних матеріалів, що стосуються життєвого шляху, то історику, який досліджує біографію науковця, письменника чи будь-якої людини, таке робити – зась. Якщо звісно, він хоче написати академічну роботу, а не белетристичний роман, де окремі правдиві факти будуть намішані з різними інтерпретаціями, заради цікавого для слухачів сюжету. Історик має йти від інформації, яку дають історичні джерела, і встановлювати зв'язки між якимись двома фактами, чи їх типологічну належність лише на основі документалізації цих зв'язків, чи їх тотожності джерелами, а не на основі позірної подібності якихось явищ, чи описів чогось у двох літературних творах, чи свого «а я так бачу».

Насамперед, варто зазначити, що питання сексуальної орієнтації – та сексуальної ідентичності особи – завжди має дуже індивідуальний характер. Історики, психологи чи антропологи, які займаються гендерними студіями, можуть писати дослідження про різні сексуальні практики, сексуальні ідентичності та про історію конструювання цих ідентичностей різними соціумами в різні історичні періоди. Але, при спробі «реконструювати» індивідуальні сексуальні ідентичності для окремих осіб, треба виходити із того, що індивідуальні досвіди людського життя завжди неповторні, і не завжди вони вписуються в якісь усталені стереотипи сприйняття тієї чи іншої сексуальної ідентичності, які сконструйовані сучасними дослідниками гендерних студій.

Основою ідентифікації є власне самоідентифікація особи, тому напевно встановити сексуальну ідентичність осіб, які жили колись, можливо лише за умови, що вони самі про неї якось заявляли і є цьому підтвердження, чи що є підтвердження від інших осіб, щодо їх сексуальної орієнтації, чи якихось

[1] Drescher J. «A history of homosexuality and organized psychoanalysis». *Journal of The American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry.* 2008. Vol. 36 (3). P. 443–460; Nicolosi J. «What Freud Really Said About Homosexuality – And Why». *Journal of Human Sexuality.* 2016. vol. 7. P. 24–42.

сексуальних практик, наприклад, що вони перебували у певних зв'язках з кимось, що далеко не завжди збігається із орієнтацією, до речі, як і не завжди свідчення про інші орієнтації якоїсь особи в минулому є беззастережними та надійними.

Це не кажучи про те, що щодо людей, які жили за інших історичних епох, в розпорядженні історика (як іншого дослідника) часто інформація недостатня, двозначна чи непевного характеру. Це стосується і Агатангела Кримського, матеріли, доступні нині для дослідження, дають змогу говорити, що про нього інші люди говорили як про особу гомосексуальну, або такого, що мав такі практики, в тому числі в неоднозначних контекстах, які можна трактувати і як спосіб розправи через наклеп[1]. Але, тим не менше, сексуальні практики не завжди співпадають із сексуальною орієнтацією, і тут дуже цікаве явище – різні матеріали дають можливість визначити його сексуальну ідентичність і як асексуала, гомосексуала, бісексуала, чи навіть як гетеросексуала патріархального спрямування. Питання в тому, чи потрібно аж настільки детально копирсатися в усьому цьому та намагатися підглядати в шпаринку, що він робив у спальні.

Дослідження архівних матеріалів, які стосуються життєвого і творчого шляху А. Ю. Кримського, в низці архівів, насамперед в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, а також в архівному фонді бібліотеки Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ[2], дає змогу констатувати, що в роботі Соломії Павличко є багато помилок, неточностей, і, що гірше, перекручень та маніпуляцій із джерелами, щоб підтягнути їх під бачення авторкою того, яким мав бути А. Кримський та що він мав відчувати чи думати. Так в українське літературознавство, як і в історичну біографістику, і взагалі в науковий простір було запущено багато міфів, які багатьма читачами приймаються як факти із біографії А. Ю. Кримського. Потреба переглянути основні міфи, які оточують постать Агатангела Кримського, давно назріла. Нижче пропонується саме результати історико-антропологічної розвідки щодо особистості Агатангела Кримського у контексті історичної епохи, в якій він жив, яке ґрунтується на основі джерел текстового та візуального характеру та вивчення історичного контексту цих джерел.

Стосунки А. Ю. Кримського з М. А. Каменською. На заваді вільному тлумаченню нетрадиційної орієнтації А. Ю. Кримського стоїть його роман із панною Марьєю Алєксєєвною Каменською, викладачкою інституту благо-

[1] Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф.65. Оп. 1. Спр. С-13835 (Справа-формуляр на М. З. Левченка). Том 1. Арк. 14, 111. Матеріали справи надані к.і.н. Оксаною Юрковою, за що принагідно висловлюю свою вдячність, як і за допомогу в написанні цієї статті матеріалами та критичними коментарями.

[2] Авторка цієї розвідки долучилася до впорядкування цього архівного фонду, про його склад та результати атрибуції його документів див.: Романова О. О. «Архів А. Ю. Кримського в бібліотеці Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ». *Український археографічний щорічник.* (в друці). Оскільки ця стаття в друці, і невідомо, яка із них вийде першою, окремі матеріали, що були в ній використані, як і ідеї, були продубльовані в статті, яку читач тримає в руках. Власне дана стаття і продовжує окремі теми, що були заторкнуті в попередній.

родних дівиць (він же пансіонат), який існував в Бейруті і який спонсорувався частково Російською імперією, а, частково, на гроші місцевої заможної родини Сюрсок. Із цим фактом поступили нетрадиційно для дослідника, який мав би ретельно аналізувати джерела – його оголосили ніби то придуманим самим А. Ю. Кримським, щоб відвести очі читачів його поезій та від гомоеротичних образів в ній, приписавши, нібито заднім числом, її як музу його поетичного натхнення[1]. Ось тільки єдиний момент залишається незрозумілим – роман трапився до того, як поезії були надруковані, і відводити очі читачів не було потреби, а пізніше, при черговому передруковуванні поезій, власне вже не було сенсу.

Теза про те, що його роман із Каменською був ніби то придуманий, має своїм основним аргументам ніби то неприродність цього роману, це виводиться із переконань, якими мають бути особи нетрадиційної орієнтації, – якщо Кримський гомосексуал, то він закохатися в жінку не міг, а якщо є документально підтверджені факти, що таки захопився і навіть справа дійшла аж до освідчення, то треба по особливому всі ці факти витлумачити, він і ніби то насправді зовсім і не захоплювався, і не збирався одружуватись, просто так увів панну привселюдно у «конфуз». Додатковими аргументами було наступне – що нібито Кримський мало згадує Каменську в листуванні, не описує в листах своє захоплення нею, тощо. Висувається припущення, що, ніби то, він сам спровокував її відмову, освідчившись так, що вона відмовила. Це все могло б мати хоч якийсь сенс, якби вона просила його освідчитись, а він, щоб вона відчепилась, так зробив. А вона просила?

Також як факт, що спростовує серйозність взаємовідносин А. Кримського та панни Каменської, висувається аргумент, що Кримський потім ніколи не намагався зустрітися із Каменською. Нібито, якби він переживав сильні почуття, то мав прагнути зустрітися, і через багато років він мав захотіти з нею зустрітися, якби він її любив, але якраз небажання його шукати її в Петербурзі через багато років – навпаки, може свідчити і про його колись сильні почуття до неї, які закінчились глибокою травмою, або, власне, не свідчити ні про що.

Прагнення зустрітися із тим, кого колись любив, гарно виглядає в голлівудських фільмах, а в реальності – рішення зустрічатися чи не зустрічатися з кимось, до кого колись відчував особливі почуття, і хто тобі відмовив – право вибору індивіда, і рішення тут дуже особисті. Тому виводити із цього якісь узагальнені патерни поведінки, чи справжність чи несправжність чиїхось почуттів – навряд чи слушно. Особливо, якщо трохи звернути увагу на такі факти, що це персональні стосунки між людьми кінця XIX ст., віддалені від нас століттям, і на те, що практики залицяння, кохання, сексу, тощо, були різними в різні епохи. Тому розуміти та трактувати поведінку як Агатангела Кримського, так і панни Каменської варто в контексті практик поведінки в сфері приватного життя, які були нормативними наприкінці XIX ст., а не наприкінці XX-го. Крім того, потрібно робити поправку на соціальний стан

[1] Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 233–242.

обох осіб, залучених до цих стосунків. Середовище, в якому жив Кримський, та його правила тяжіли над Кримським та над іншими.

Насамперед, і Агатангел Кримський і панна Каменська належали до вищого товариства, тому мали підкорятися його правилам. В цьому товаристві, чи було воно аристократичним саме за своїм походженням чи благородним через виховання та власний вибір своїх цінностей, важили гарні манери та дотримання принципів аристократичності, вишуканості у поводженні та збереження власної репутації та репутації інших осіб.

Наприкінці XIX ст. суспільство Росії, як і інших європейських імперій, ще жило за старими звичаями, які взорувалися на вікторіанську Британію та на вікторіанську епоху, тому в англомовній літературі ці звичаї часто називають вікторіанськими, не залежно від того, чи мовиться про Велику Британію, чи про іншу країну. Не зважаючи на виникнення і поширення в другій половині XIX ст. руху декаданс в літературі та мистецтві та встановлення нової естетики, що отримало назву естетизму (що мало певне поширення в колах еліти в Європі і в Росії), звичаї вікторіанської епохи ще були в силі, особливо в широких колах. Зокрема, такі, як заборона на сексуальні зв'язки до шлюбу (такі зв'язки, якщо і були, не афішувались), і в тому середовищі важила репутація, особливо репутація жінки, вона мала бути незаплямованою, це важило для вищого товариства. Тому ніяких вольностей собі жінки із вищого товариства, чи різних градацій товариств, які себе вважали вищими, на людях не дозволяли, а інтимне життя було оточене таємницею, і якщо і були дошлюбні зв'язки, то це не афішувалось, як і не було звички негайно повідомляти у фейсбуку, чи твітері, чи навіть у листах до родичів та друзів про всі свої інтимні справи чи захоплення кимось. Тому аргумент, що якщо А. Кримський не повідомляв у кожному листі про Каменську, то він ніби то придумав свої почуття, не працює, як і взагалі аргументи, що ось хтось, хто жив тоді-то мав вчинить ось так, а якщо він так не вчинив, то це значить ось це, а не щось інше. Люди не машини, і кожен індивід у власних поступках керується власними мотивами та власними думками, уявленнями, висновками із індивідуального життєвого досвіду та індивідуальних настанов. На вчинки і мотиви чинить вплив і середовище, в якому людина існувала та епоха, коли вона жила. Тому реконструювати індивідуальну психологію, чи мотиви чи приховані страхи людей давно минулої епох – непевне заняття, бо дуже ненадійно, особливо, коли від нас і нашого життєвого досвіду цю особу відділяє інша епоха, чи декілька епох, і коли історичний контекст викидати за рамки дослідження та проводити його за сучасними мірками уявлення про приватність, як і про сексуальну орієнтацію, та власними переконаннями, що мала відчувати й думати та чи інша людина.

Отже, в вишуканому товаристві європейців чи жителів Російської імперії кінця XIX століття існували певні правила щодо залицяння, які регламентували поведінку, особливо прилюдну, обох – чоловіка та жінки. Так, кавалер, який залицяється до дами, як і дама, не мали дуже сильно афішувати свої зустрічі наодинці, часто це все проходило в спільних товариських

зустрічах, особливо на ранніх етапах залицяння та флірту, ще до освідчення, яке мав зробити кавалер, а дама могла це освідчення прийняти, або відкинути. Коли вона приймала освідчення свого залицяльника, вони оголошували про заручини і могли більш вільно почуватися. Але, коли жінка відмовляла – то це звісно, був удар по репутації чоловіка, а тому сам акт освідчення мав відбуватися на самоті, саме щоб уберегти репутації обох осіб в вишуканому товаристві. Бо навіть заохочення до залицяння багатьох кавалерів, яке не закінчувалось заручинами, могло кинути тінь на репутацію неодруженої жінки, і попсувати їй життя, особливо якщо вона працювала гувернанткою чи вчителькою – її могли виключити із вишуканого співтовариства, і із Інституту теж.

Каменська була жінкою радше феміністичного типу, про її захоплення відомо із її характеристики, яку їй дав сам Кримський, із вільними поглядами, і яка мала сміливість не лише вільно висловлювати свої думки та ідеї, а й доводити їх та сперечатися. Він дає їй детальну характеристику у своєму листі до брата, написаному незадовго до її від'їзду, де видно і його захоплення цією панною, і намагання познайомити її зі своєю родиною та влаштувати її перебування в Москві (як власне і весь її від'їзд із Бейрута, через Константинополь, по низці листів це видно, що він взяв на себе значну частину її проблем з логістики) так, щоб вона відчувала максимальний комфорт під час поїздки, при цьому оточуючи своєю турботою її так, щоб вона не відчувала себе зобов'язаною йому:

«я был сегодня в институте Сюрсок, или, как его часто называют, в школе Лябиби Жахшан. Одна из русских учительниц, Марья Алексеевна Каменская, уже не может дальше выносить бейрутской жизни (она совсем больна, больше всего ревматизмом) и едет после 25 ноября в Россию, быть может, в начале декабря. Дрогою она будет в Москве, и я воспользуюсь этим случаем, чтобы что-нибудь тебе передать из здешних изделий. Быть может, у вас найдется даже место, чтобы она могла переночевать до следующего петербургского поезда? Я ей сказал сегодня так: «Если вы посетите семью моего брата, то, пожалуй, вас пригласят даже переночевать». Она на это ответила: «Нет, зачем же! Я просто передам вашу посылку и поболтаю с вашим братом и невесткою, не рассчитывая ни на какие ночевания». Но, кажется, в ея голосе слышалось желание, чтобы мое предложение исполнилось. Все таки она прибавила: «Не вздумайте ничего писать им обо мне заранее: я лучше нагряну к ним неожиданно и принесу известия о вас». Я, конечно, обещал, что ни слова не напишу тебе. – будешь разговаривать с ней, не верь ея словам о Бейруте. Она ненавидит Бейрут от всей души, не желает ходить любоваться здешними видами, ругает пальмы, уверяя, что от них мало тени, называет Сирию страною «пальм, кактуса и хубза» («хубз» – это, напомню тебе, лепешки, играющие роль хлеба здесь). Если я ей сообщу, что я нашел новое очаровательное место здесь в Бейруте, она приходит в неистовство, а заявляет, что только в России могут быть очаровательные места и что я бесхарактерный человек. Так как она прехорошенькая, то неистовство к ней

очень идет. А извинить ее можно, потому Бейрут наделил ее катаром кишек (она только и мечтает о русской пище) и сильнейшим ревматизмом, отнявшим у нее возможность пройти каких-нибудь две улицы. При ее живом темпераменте (она объехала чуть ли не всю Европу из страсти к путешествиям) лишение ног, конечно, является тяжким бедствием. От нее ты наслушаешься достаточно проклятий Бейруту и, если уменьшить все в четверо, получишь точное понятие о тех невзгодах, которые я и все европейцы здесь терпим. Надеюсь, впрочем, что и без сообщений о Бейруте разговор с нею будет тебе очень интересен. Она, говорю, много путешествовала, училась в Женеве, сотрудничает в разных изданиях, разговор с нею очень занимателен, несмотря на ея некоторую энергично-нетерпеливую вспыльчивость. Я после ее отъезда буду себя чувствовать в Бейруте вдали от всяких российских интересов и, вероятно, скоре совсем одичаю[1]».

В листі звертає на себе увагу його цікава фраза, яка характеризує його як чоловіка патріархального штибу у ставленні до жінок, він милується нею, що вона прегарненька, а не слухає її думку про Бейрут та арабів: «Так как она прехорошенькая, то неистовство к ней очень идет». І разом з тим, з цього листа видно, що Каменська сама була далеко не жінкою патріархального складу характеру, а, якраз, навпаки, вільною, самодостатньою, яка сама була здатна себе утримувати і робила те, що вважала за потрібне, наприклад, подорожувала по Європі. Варто додати, що саме рішення їхати на Схід, в мусульманську країну, щоб там навчати арабських дівчаток, теж характеризує її як жінку рішучу, сміливу та вольову. Бо Османська імперія на той час була далеко не курортом, а середовищем не зовсім безпечним, особливо для жінок, незаміжніх та ще й не мусульманок. Ймовірно, що така жінка, неординарна і незалежна, окрім того, красива (за свідченням його самого)[2], і змогла зачарувати Агатангела Кримського, причому аж так, що він вирішив одружитися з нею.

Через Каменську А. Кримський був втягнутий в різні місцеві інтриги, коли читати, як їх перебіг описує А. Кримський, виникає враження, що оточуючі сприймали його і Каменську як пару. Княгиня Марія Яківна Гагаріна посварилась із панною Каменською – остання була волелюбною жінкою, яка навчалась в європейських країнах, і сама себе утримувала, працюючи вчителькою в школі, та дописуючи в журнали. Княгиня Гагаріна, дочка аристократа та англійки, та дружина аристократа та високопосадовця і представника дійсно вищого прошарку Російської імперії, мала домашню освіту, і була оточена з дитинства турботою рідних про її комфорт. Тому Каменська дозволила собі назвати виховання княгині – тепличним, що княгиню сильно образило. А оскільки вона, схоже, – сприймала Кримського як майбутнього чоловіка Каменської вона йому різко висловила своє ставлення до цієї репліки Каменської, він каже, що вона «холодна» до нього через Каменську, та:

[1] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 122-125.

[2] Пояснюючи неможливість шлюбу його і панни Каменської Миколі Левченкові, А. Кримський назвав серед причин, зокрема і те, що вона – красуня, а він – огидний (ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 213).

«Княгиня ее ненавидит особенно за то, что Каменская позволила себе сожалительно отозваться о ея «тепличном» воспитании. На другой день после этого (действительно несправедливого) отзыва я был у князей. И княгиня насмешливо процедила скозь зубы: «Hier mademoiselle Kamensky me méprisait profondement»[1].

Кримський все таки був людиною делікатною у поводженні, особливо із високостатусними аристократами. Хоч він і вважав, що Каменська висловилась занадто різко, тим не менше, він був втягнутий у сварки між двома жінками, спочатку намагаючись пом'якшити вислів своєї панни, а, поряд з тим, і захищаючи її від пересудів та пліток[2]. Але це зайшло так далеко, бо в маленькому серпентарії вишуканих аристократів Російської імперії, які виявились замкнутими в межах великого арабомовного Бейрута, під впливом пліток та переказів навіть сформувалось дві партії, прихильників княгині та прихильників Каменської, ситуація підігравалась різними інтерпретаціями та переказами одними, що сказали інші тощо. Підтримуючи свою подругу, Кримський навіть сказав князю – коли мова зайшла про Каменську та холодний прийом князями, коли дипломат, що представляв Росію, висловив свою думку делікатно – що він до неї прихильний, як до підданої Російської імперії. Кримський відповів, що той міг виявляти прихильність до неї не лише як до підданої. Це князь Гагарін, який був секретарем консульської місії, і певним чином представляв Російську імперію в цій частині Сходу, і який теж мав дбати про свою репутацію, слова про прихильність в свою чергу сприйняв як ревнощі Кримського та натяк на те, що сам князь ніби то закоханий в Каменську – саме так, здається все і подавалось у плітках місцевого вишуканого товариства «москобів». Про це Кримський пише, зокрема в своєму листі від 18 грудня 1896 р., вже після від'їзду панни вчительки:

«был я сегодня в Институте т.н. Сюрсок. Оказывается, там до сих пор пережевывают мои отношения к уехавшей Марие Алексеевне, и притом крайне грубо и неделикатно. Я сегодня поссорился с девицами и решил не ходить в Институт очень долго – пока не успокоятся. Кроме того едко пережевываются мои слова князю насчет того, что он мог хорошо относится к Марие Алексеевне не просто как к русской подданой, а в силу симпатии. За эти мои слова (которыя, скажу кстати, я начинаю считать попавшими в больное место) обозлен на меня Институт, обозлена княгиня, недоволен князь. Наша маленькая колония, в которой каждый член по-видимому способен съесть другого, теперь на время очень дружно соединилась на порицание меня»[3].

Така різкість викликала зіпсовані на певний час стосунки із княгинею та князем.

Інформація, що незабаром Каменська поїде в Росію, схоже, прискорила усвідомлення його почуттів, принаймні він пише, що він відкрито надавав

[1] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 186.
[2] Там само. Арк. 220.
[3] Там само. Арк. 207–208.

перевагу спілкуванню з нею в останні дні перебування її в пансіонаті, над спілкуванню із іншими вчительками, що мало наслідком погіршення стосунків із ними теж:

«С персоналом Института Сюрсок также у меня плохо. Последние дни перед отъездом М. А. Каменской я, естественно, старался провести все время с ней, а с остальными девицами не разговаривал. Теперь оне на меня смотрят сурово. Сказал бы что это не беда, потому что все равно с ними скучновато, но как вспомнишь, что больше нет никого из русских в Бейруте, то и тоскливо станет. По многим данным могу заключить, что и девицы и князья глядя на меня как на свихнувшегося, – и это также злит»[1].

Тобто в цьому листі Кримський підтверджує, що він не лише виділяв Каменську від інших, а й намагався «провести время с ней», а також його повідомлення про те, що оточуючі помітили його сум'яття, викликане майбутнім її від'їздом, яке вони пояснювали тим, що він «звихнувся».

Аспект його сексуальної орієнтації, яка ніби то може заважати шлюбу та сексу із партнером іншої статі, опустимо. Історія має багато прикладів, коли особи які практикували гомосексуальні стосунки, укладали традиційні шлюби та мали дітей, той же Оскар Уальд, наприклад. Опустимо і висунення різних гіпотез щодо того, чи він на той час усвідомлював свою ідентичність як гомосексуала, чи ні, чи можливо був бісексуалом, чи взагалі всі ці речі про його гомосексуальну орієнтацію – міф, за відсутністю джерел, які б давали однозначні відповіді на ці всі питання.

Але його листи з Бейруту дають однозначну відповідь на те, що він дійсно мав намір одружитися з панною Каменською. В листі до брата від 7 грудня 1896 р., Кримський повідомляє брату про свої наміри одружитися із нею, він каже, що вона завезе їм передачу від нього, і просить його запропонувати їй переночувати у Кримських в Москві. Там же він і звертається із окремим, секретним проханням, вивідати, чи вона піде за Кримського заміж:

«После завтра выезжает отсюда в Россию Марья Алексеевна Каменская. В конце декабря ст.ст. она будет уже в Москве. Я воспользовался этим случаем, чтобы переслать тебе два галстука, а Марусе два шарфа. Выбор мой (если к тому же от не будет конфискован в таможне) едва ли счастливый: я на свой вкус положился, а от очень обманчив.

Я был бы Вам очень благодарен, если бы Вы получше, т.е. позадушевнее приняли Марью Алексеевну и предложили бы ей даже переночевать у себя. Кажется, она только день намерена провести в Москве.

Справься у Марьи Алексеевны о двух вещах:

1) купила ли она мне в Константинополе пятикопеечных марок Русского общества Пароходства и Торговли? Я просил ее купить мне таких марок на 5 межидов. Едва ли она успеет переслать мне их из Константинополя: должно быть, времени не будет. В таком случае возьми ты сам у нее марки и перешли их, пожалуйста, мне.

[1] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 187.

2) Просьба секретная. Разузнай у Марьи Алексеевны (но не прямо, а обиняком) согласилась ли бы она выйти за меня замуж. Только, пожалуйста, разузнай не от моего имени, а от себя самого»[1].

Отже, Кримський планував освідчення, і хотів пересвідчитись наперед, чи не отримає він від неї негативну відповідь, якої, мабуть боявся. А усвідомлення, що він може її втратити, мабуть стало причиною імпульсивного привселюдного освідчення, яке все зіпсувало. В листі до брата від 27 грудня 1896 р. він вже зізнається в тому, що відбулося:

«Ответа Марьи Аексеевны на вопрос, который я просил тебя сделать ей, не сообщай мне, я его и так уже знаю. Последнее слово, с которым она рассталась со мной было: «Вы с ума сошли!» А я и вправду сошел с ума. Впрочем, отчасти это и хорошо, что я был так резко осажен. Такие резкости изумительно хорошо излечивают человека. Лучше холодных душей»[2].

Зауважу, що кожна людина переживає психологічну травму в своєму житті по різному, хтось буде жалітися всім і розписувати своє горе, хтось скаже про нього скупо або і приховає. Нічого дивного в тому, що він так скупо написав про невдале освідчення брату, немає, як і не має нічого дивного тому, що він не розридався привселюдно, не завжди людина може чи хоче про це говорити з іншими, чи виказувати свої почуття. Разом з тим видно, що ця проблема його турбувала, в наступному листі до брата (від 31 грудня 1896 р.) він ще раз просить не намагатися вивідати у Каменської чи вона піде за нього заміж:

«Каменскую некоторые обстоятельства задержат в дороге, так-что она приедет позже чем это письмо. Не задавай ей того вопроса, о котором я было тебя просил. Спроси только насчет марок»[3].

Також, згадки про неї нав'язливо переслідують його, і він згадує про неї в листах, з найменшого приводу. Так описуючи природу околиць Бейруту, він вказує, яку оцінку могла б дати всьому цьому Каменська:

«Каменская, вероятно, сказала бы «Эка невидаль! В Марселе, в Ницце, в Крыму – вы найдете то же, да за то без проклятых арабов без мерзкого хубза». Я так не могу рассуждать. Я чувствую, что один лишь здешний вид вознаграждает за тысячи других лишений, и привязываюсь к Бейруту»[4].

Кримський під час прощання із панною Каменською, під впливом імпульсу, коли усвідомив, що він може втратити Каменську – освідчився їй «при всьом чесном народе», що саме по собі вже було моветоном у тодішньому суспільстві. Каменська, наскільки прогресивною вона не була, не змогла такого винести, тому що публічно оголошена пропозиція сприймалась, або як неповага до неї, або як щось несерйозне, і тому єдиним, що вона могла відповісти в тій ситуації, і що відповіла б мабуть більшість жінок на її місці в той історичний період було: «та Ви зглузду з'їхали» (« Вы с ума сошли!»).

---

1 ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23244, Арк. 1, 1 зв.
2 Там само. Спр. 23246. Арк. 1 зв -2.
3 Там само. Спр. 23247. Арк. 1 зв.
4 Там само. Спр. 23634. Арк. 127.

Для Кримського це був удар, який вплинув на його подальшу долю, і рішення не одружуватися.

Про обставини того, як саме Агатангел Кримський освідчився панні Каменській та як все пройшло були наведені у коментарях, на доданих аркушах, написаних М.З. Левченком після інтерв'ю у самого Кримського, і вони пояснюють, чому панна Каменська відмовила йому і сказала ту єдину фразу: «Та ви з глузду з'їхали!». Власне все це пояснила пані директорка пансіону Є. Шмідт, відразу після сцени привселюдного освідчення.

«Сталось это за несколько секунд до отплытия парохода. Прочие, кто провожал ее, успели наскоро повторить ей свои пожелания счастливого пути и расцеловаться с нею. Я оказался последний, кто с нею простился, и на это вопрос получил вышереченный ответ. Что-нибудь возразить не было времени. Подбежал помощник капитана и довольно нетерпеливо крикнул: «Провожающие, да уходите же с парохода! Сейчас третий гудок». Мы бросились к трапу, суетливо сбежали в свою фелюку. Пароход зарычал и двинулся к северу, а наша фелюка – к набережной. Каменская стояла на палубе парохода, у перил, и глядела на нас. В нашей лодке молодая арабка Марьям Оде, чрезвычайно привязавшаяся к М. А. Каменской, простирала к ней свои руки и отчаянно рыдала: «Прощайте, Мария Алексеевна! На веки!». Я сурово смотрел в воду, но не на уходящий пароход. Он сделал оборот – и Каменской не стало видно. Наши лодочники быстро гребли, а девицы в лодке молчали. Только их начальница, старая Е.И. Шмидт процедила сквозь зубы, как будто для себя: «Делать предложение поз звуки третьего гудка … да еще на людях, при всем честном народе….словно в Бейруте на берегу времени не было… это, конечно, сумасшествие!» /188/ Что ж! я и вправду сошел с ума.

Впрочем, отчасти это и хорошо»[1].

Через багато років, у коментарях до свого листа, він написав, чому він після того жодного разу не намагався зустрітися із панною Каменською – всі ці стосунки викликали у нього психологічну травму, його гордість дуже сильно постраждала[2].

В листі до брата він дійсно казав про своє рішення не одружуватися з Каменською:

«Сегодня у меня явилось твердое сознание, что, если б она согласилась выйти за меня замуж, то я все равно на ней не женился б. Полагаю, что пройдет еще месяц – и через месяц самая мысль вообще о женитьбе будет приводить меня в робкую дрожь. (В скобках прибавлю, и прошу показать эти слова Марусе, что не каждый ведь женится так счастливо как ты, и что не каждому достается такая жена, как Маруся, и такой сын, как Боря)»[3].

В роботі Соломії Павличко ця цитата була обрізана, звідти викинуто речення, про чудову дружину Марусю і сина Борю, що дозволило трохи «підправити» сенс думки А. Кримського[4]. Адже він вважає, що, не одружиться

[1] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. Арк. 188-а, 188-б, 188.
[2] Там само. Спр. 213, 213-а, 213-в, 213-г, 213-д, 213-е, 213-ж.
[3] Там само. Спр. 23634. Арк. 212, 213.
[4] Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 236.

тому, що не зможе знайти дружини, схожої на дружину брата, яка вочевидь, була для нього ідеалом. Варто зауважити, що з усього, що на сьогодні ми знаємо про Марію Фердінандівну, дружину Юхима Юхимовича Кримського, можна винести враження, що вона була повною протилежністю до Каменської, вона типова патріархальна дружина, яка переймається лише проблемами сім'ї, чоловіка та дітей, і яка завжди в затінку свого чоловіка, ніби й не має суб'єктності. Каменська не така, вона – незалежна, сама собі пробиває дорогу, дописує в видання, подорожує чи їде бозна куди, наприклад в Бейрут, де влаштовується викладати, замість того, щоб шукати собі чоловіка, та виходити заміж і займатись домашніми клопотами, ба, навіть глузує із «тепличного виховання» одруженої княгині, а коли в принципі підвернулась непогана партія у вигляді молодого професора Лазарівського інституту східних мов, навіть відмовляє йому. Можливо саме на фоні Марії Фердінандівни Марія Олексіївна здавалась Кримському трохи дивною, настільки, що він назвав її напів-божевільною: «Возвращаясь к Марье Алексеевне, скажу: я полагаю, что она не совсем нормальна, чтобы не сказать «полупомешана» [1].

З міфом про придуманість роману з А. Каменською пов'язано міф про те, що Кримський заднім числом зробив Каменську своєю музою, відредагувавши свій текст від третьої особи. Це твердження трохи маніпулятивне, бо воно базується знову на припущенні, що роману не було, а внесені правки його створили.

Оригінальні листи, написані А. Кримським в 1896–1898 р. не мають правок від третьої особи. Вони писані рукою Кримського і завжди від першої особи. Відразу в перші тижні його переїзду та перебування в Бейруті виявилось, що частина попередніх листів його до батьків та переслані ними гроші загубилась [2], тому він і просить надалі зберігати кореспонденцію, щоб потім він міг за ними написати свої щоденники подорожі, які б видав.

Подорожні щоденники чи нотатки мандрівників країнами Сходу, які опинилися там в силу різних причин – чи як туристи, чи у справах, перебуваючи на державній службі, чи відвідуючи все з науковим інтересом, був поширеним жанром європейської літератури XIX століття, і дуже затребуваним у читачів жанром. Відомі такі твори і в Російській імперії зокрема варто назвати подорожні записки М. Григоровича-Барського [3], Норова [4], а також записки лікарів А. Уманця [5] та А. Рафаловіча [6], які відвідували країни Близького Сходу, тощо. Готувались такі книги протягом певного часу, (навіть іноді довгого

[1] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 190.

[2] Там само. Спр. 23351; Спр. 23352; ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23353; Спр. 23356.

[3] Пешеходца Василия Григоровича Барскаго Плаки-Албова Уроженца Киевскаго, монаха Антиохийскаго, Путешествие к Святым Местам в Европе, Азии и Африке находящимся. СПб., 1819. Книга мала декілька перевидань.

[4] Норов А. С. Путешествие по Египту и Нубии в 1834–1835 г., Авраама Норова. Служащее введением к путешествию по Святой земле. В 2 ч. Ч. 1–2. СПб., 1840.

[5] Уманец А. Поездка на Синай, с приобщением отрывков о Египте и Святой Земле. В 2 ч. Ч. I. Санкт-Петербург, 1850.

[6] Рафалович А. А. Путешествие по Нижнему Египту и внутренним областям Дельты. С картой и планами. СПб., 1850.

часу) після поїздки, і були часто поєднанням спогадів із записами в щоденниках, оброблені літературно автором (чи навіть з допомогою редакторів). При підготовці таких щоденників використовували навіть наукову літературу, і могли посилатися на неї та давати екскурси та уривки інформації довідкового характеру, тобто сам процес написання творів цього жанру передбачав як документалізацію якихось фактів, спостережень та переживань, які в певний час мав його автор, так і літературну обробку наративу, певне редагування та правлення автором власної роботи. Тому рішення А. Кримського використати свої листи для того, щоб в подальшому на їх основі створити твір про своє перебування в Лівані, (при цьому радше документального, ніж белетристичного характеру, бо таких він уже написав декілька) цілком в руслі тодішніх практик подорожування, які часто закінчувались описом подорожі. Особливістю було якраз, що це листи, а не щоденник, а тому в листах він не міг бути аж настільки відвертим, як це трапляється у записах у власних щоденниках.

Правки, чи коментарі до листів від імені Миколи Левченка внесені в машинописний текст, що створений на основі листів із Бейрута (написаних в 1896–1898 рр.) аж у 1920-х роках, найімовірніше в 1926 р., бо ця дата є в тексті. Оригінальні листи Кримського до рідні написані від руки, його дрібним і не дуже розбірливим почерком, при тому, списані в вдовж і впоперек різними уточненнями та приписками. А цей машинопис друкував Микола Левченко, і коментарі-екскурси, в яких унаочнюється роль Каменської – теж машинописні, вони вдруковані в текст, як продовження, а не вписані від руки. Тобто вони вдруковані в текст Левченком, адже і сам машинопис теж створено ним. Кримський в 1920-х роках вже мав дуже поганий зір, є навіть свідчення, що він використовував дві пари окулярів, так колеги жартома сказали про його темперамент, що він готовий ударити опонента за словник української мови двома парами окулярів, і відразу звернутися до лікаря, це підслухав сексот, і це зауваження потрапило у донесення ГПУ [1]. Також нема підтвердження, що Кримський на той час міг сам щось друкувати на машинці, як нема свідчення, що він взагалі мав навички друкування на машинці. Якраз Левченко і був потрібен Кримському як насамперед секретар, який друкував його тексти та його кореспонденцію на машинці. Після арешту Левченка певний час для А. Кримського такі послуги виконував виділений технічний секретар, потім їх виконувала Н. Полонська-Василенко, далі ще були О. П. Косач-Кривенюк та В. Ромоданова [2]. Є свідчення Естер Китайгородської, яка працювала машиністкою Кримського в 1940 р., яка каже, що Кримський сам звернувся до неї, з пропозицією друкувати для нього, вона також згадує дві пари окулярів та дуже поганий зір А. Кримського [3].

Отже, правки вдруковані в текст Левченком, але чи вони – результат власних спостережень Левченка (саме так оформлено пасаж із примітками

[1] ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-13835. Том 1. Арк. 34.

[2] Василюк О. Д. Взаємини А. Ю. Кримського та Н. Д. Полонської-Василенко (за епістолярними джерелами)». *Сходознавство.* 2013. № 62-63. С. 3–12.

[3] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф.883. Оп.1. Спр.2. Арк.1.

про розрив із Каменською, Левченко питає Кримського, а той відповідає), чи написані ним під диктовку Кримського – відкрите питання. Але таке уточнення, якщо воно навіть будо зроблене за згоди А. Кримського, зовсім не свідчить про ніби то вигаданий характер його стосунків із Каменською, чи про редагування тексту, з метою когось заплутати чи щось приховати, бо йдеться про его-документи. Цілком можливо, воно було внесене для уточнення, що саме відбулось між Кримським та Каменською, щоб читачам було зрозуміліше, і оформлення цього як коментаря від третьої особи – вірніше, як спогад Кримського, яким він поділився із Миколою Левченком – тут логічне. Ну а сам факт коментування та правок – звичний для такого роду творів. Просто коли будь-яка особа редагує свої мемуари, чи щоденники, чи якісь інші его-документи – то вона має право внести в свій власний текст якісь доповнення, чи коментарі, як і переписувач чи друкар, теж може щось додати від себе. Окремі коментарі – явно від Левченка, вони якраз стосуються зауваження, що Кримський не може забути Каменську – але в листах це дійсно явно простежується теж. Тому ці коментарі – можна розглядати і як камінг-аут, який розкриває перед читачами майбутньої публікації саме факт того, що панна Каменська була музою, яка надихнула його поезії.

Але вона не була єдиною його музою, за свідченням Н. Полонської-Василенко, він сам їй зізнався, що в юнацькі роки він був сильно закоханий у Лесю Українку, наведу фрагмент її спогадів про це: «Із хвилюванням розповідав Кримський про свою юнацьку любов, що зберіг до смерти – до Лесі Українки. В його спогадах залишилась пам'ять про неї не лише як про талановиту поетку, чарівну дівчину, але й як про виключну красуню. По цю любов його знав П. Тичина, в гарному вірші, що оголосив він під час святкування його ювілею в січні 1941 р. є такі слова: Кримський згадує «вічно мрійну Лесю Українку»[1]. Отже, маємо свідчення з вуст очевидця, коли сам А. Кримський зізнається про своє захоплення ще однією жінкою, і чи варто це вважати збігом, знову красивою жінкою феміністичного штибу.

Стосунки А. Кримського з жінками. Каменська була не єдиною жінкою, з якою А. Ю. Кримський спілкувався в період свого перебування Бейруті, він активно спілкувався там із представниками обох статей маленького товариства російських підданих, або як їх називали араби – «москобів», які проживали місті. Про російських вчительок, «інституток із Петербурга», які викладали у місцевому навчальному закладі для арабок, що перебував під патронатом Росії, він дізнався відразу як приїхав до Бейрута[2]. І відвідини вчительок та бесіди з ними, як і прогулянки, стали способом цікавого проведення часу та можливості поспілкуватися із співвітчизниками, оскільки інших способів було не так багато. Він пише, про своє погіршення стосунків із вчительками, яке настало після від'їзду Каменської: «Был сегодня в Институте Сюрсок и разстался с русскими учительницами очень холодно. Решил,

[1] Полонська-Василенко Н. Д. Академік Агатангел Юхимович Кримський 1871–1941 (Століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерти). *Український історик.* 1971. № 3–4 (31–32). С. 93.

[2] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23350.

что недели две не буду бывать у них. Если за эти две недели князь не пригласит меня к себе, то я две недели не буду слышать ни одного русского слова».[1]

З від'їздом Каменської оскільки жіноче товариство – колективно засуджувало його за привселюдне освідчення, яке було недопустимим з точки зору правил тогочасного політесу, він певний час не спілкувався із вчительками із пансіонату, але потім – стосунки налагодились, і він продовжив туди ходити.

Стосунки швидко налагодились, завдяки тому, що начальниця над російськими вчительками Є. Шмідт, зустрівши його на вулиці, сама запросила його і найнявши ізвозчика, привезла в Інститут[2]. Вже в грудні 1896 р. він повідомляє батьку, як проводить своє дозвілля в місцевому товаристві: «По суботам или воскресеньям обедаю у консула, да иногда забегу на наделе в руський (т.е. от части на русские деньги содержимый) институт, где есть пять русских учительниц, да посижу там с полчаса, – вот и все общество, где я бываю»[3].

Цікавий нюанс – в листі до брата він якось навіть написав таке – що він ходить до Інституту вночі при місяці в одній сорочці, власне в «нічній сорочці»[4]. За тодішніми мірками – це вже поступок досить вільний, бо в гостину не ходять вночі, і тим паче, джентельмен не може піти у гості до дами (чи дам) в одній сорочці – це теж моветон, він має бути одягнутим при повному параді, тобто в штани, сюртук, мати з собою шапку, та ще й при галстуці. Тут же, як ми бачимо, спілкування було дуже неформальним, і радже за межею припустимого правилами моралі, і разом з тим романтичним. Це навіть можна прочитати як натяк брату якраз на свої романтичні подвиги в жіночому Інституті благородних панянок, бо прямо описувати такого роді дії джентльмен теж не мав права. Але обійдемось без натяків.

Соломія Павличко не помітила ще двох жінок, з якими активно спілкувався Кримський під час свого перебування в Лівані.

Першою із яких була А. М. Зайцева, вчителька співів в тому ж пансіонаті-інституті благородних арабських панянок, який частково перебував під російським патронатом. В своїх листах Кримський згадує про неї не менше ніж про Каменську, якщо не більше. Це не дивно, бо він провів з нею більший час, ніж із панною Каменською. Вперше він каже про неї, що лише Зайцева як і він насолоджується природою: «Изо все девиц только А. М. Зайцева испытывает то же, остальные тщательно избегают здешней природы»[5]. Потім він розповідає, що вона викладає співи в пансіонаті[6], і ще неодноразово повертається до її особи, згадуючи принагідно про якісь особливості свого побутового життя, наприклад, коли розповідає про гігієну та лазні[7], чи що їй

1 ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 136–137.
2 Там само. Арк. 151.
3 Там само. Арк. 178.
4 Там само. Арк. 215.
5 Там само. Арк. 212.
6 Там само. Арк. 394.
7 Там само. Арк. 837.

«попрыщило все губы»[1]. Судячи із листів Кримського, Зайцева стала йому дуже близькою подругою та напарницею, і він з нею обговорював багато чого, як і вона з ним, він про неї постійно згадує, зокрема він переповідає родичам її оповідь про те, як вона їздила в Єрусалим в паломництво[2], в тому числі пару пікантних подробиць дуже приватного характеру – які вона йому розповіла, наприклад, як вона здійснювала подорож Єрусалимом, і як вели себе з нею її два гіди-супутники, «обруселые греки-ловеласы», які постійно намагались сексуально її домагатися, і як її гід, хотів з неї зірвати одяг, коли вона наважилась скупатися в Іордані, а вона від нього відбивалась[3].

Також він розповідає, як вони ходили на прогулянки, і що Зайцева, ще на початку їх знайомства, під час прогулянки заявила, що він веде себе не схоже на професора університету, занадто веселий і недостатньо серйозний для цього, «профессора такими не бывают[4]».

Варто назвати ще одну пані, з якою він активно спілкувався під час свого перебування в Бейруті – княгиня Марія Яківна Гагаріна. Не зрозуміло, на основі чого, Соломія Павличко винесла висновок, що він недолюблював її, і мав якесь занадто ненормальне пристрасне ставлення до її чоловіка[5]. Як вказувалось, на самому початку свого життя в Лівані, завдяки своїм почуттям до Каменської, він був втягнутий у інтриги, що плелися в маленькому товаристві російськомовних мешканців Бейрута, і трохи посварився через це із княгинею, про що дуже жалкував, як і із князем, але з від'їздом гострої на слово панни вчительки, стосунки цих трьох налагодились.

Від самого початку свого знайомства із цим подружжям А. Кримський сприймав їх як нерозривний союз, і зізнавався в листі: «Люблю я их чрезвычайно»[6].

Він наводить інформацію, про неї та її походження, що вона ніби-то була «дочь удочеренная якобы черниговского Якова Лазаревского, который был близко знаком с Шевченком. На деле же она вовсе не украинка»[7]. Трохи згодом він поправляє цю інформацію: «От Директора русского Археологического Института в Константинополе Ф. И. Успенского и его жены, когда я с ними ехал на параходе до Константинополя, я услышал, что подлинный ее отец вовсе не Яков Лазаревский, а барон Вревский, туркестанский генерал-губернатор, всемогущий в Средней Азии человек. Мать – англичанка»[8].

Тут варто зауважити, що ця його ремарка показує, що сім'я Кримського була зовсім не такою антиукраїнською, як її хотіла представити С. Павличко, бо Кримський обговорює із родиною проблему: вона «наша», чи не «наша»,

---

[1] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 948.
[2] Там само. Арк. 951.
[3] Там само. Арк. 963.
[4] Там само. Арк. 887.
[5] Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 236.
[6] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 853.
[7] Там само. Арк. 85.
[8] Там само. Арк. 86.

тобто чи вона українка, що було б дивно, коли б родина мала відверто антиукраїнські погляди[1].

Кримський дружив не лише із князем, він і із княгинею теж дружив, серед іншого можна згадати такий цікавий епізод їх дружби. В листах до сім'ї він описав якось ситуацію, коли він та княгиня уклали своєрідний союз, що переконати князя а в тому, що його арабському секретарю не можна вірити. Княгиня просила Кримського розкрити своєму чоловікові очі на ситуацію та переконати його в тому, що йому не варто довіряти своєму секретарю, бо він шахрай та ошуканець, і Кримський спробував це все довести[2]. Хоча повністю досягнути такого Кримському не вдалося, князь був дуже поступливою і м'якою людиною, і він не наважився вигнати свого секретаря.

Варто назвати один момент, який характеризує саме стосунки Кримського із княгинею. Княгиня Гагаріна мала у себе кішку ангорської породи, вона назвала її Дейзі. Кішка дуже подобалась Кримському, він декілька разів згадує із великим захопленням цю кішку в листах до родичів, казав, що хотів би і собі мати таку[3], і княгиня вирішила подарувати кішку йому, коли вони із чоловіком від'їжджали до іншого місця служби її чоловіка. Кримський цьому дуже зрадів, приніс кішку, вона її подарувала за декілька днів до від'їзду, милувався на неї, і дуже боявся, що щось зробить не так. Вона коли опинилась у незвичній обстановці, відмовилась їсти, не йшла на контакти, і забилась під ліжко, що викликало у Агатангела Кримського паніку. Він побіг до княгині, питати, як за кішкою доглядати[4]. Швидко кішка освоїлась і звикла до нового господаря, і вона ставала все красивішою, і тут виявилось, що вона кітна, і він, коли вже збирався сам від'їжджати додому, написав родичам, що привезе її разом із кошенятами в Звенигородку[5]. Він навіть купив для цього спеціальний кошик. Два фото родини Кримських в Звенигородці, які зберігаються в архіві Кримського в Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, показують поряд із родичами Агатангела Юхимовича, і білу ангорську кішку на подвір'ї садиби, це ймовірно, і є Дейзі, чи хтось із її нащадків[6]. Отже, напевно, Агатангел Кримський таки привіз її в Україну, і вона стала улюбленицею сім'ї. Цей епізод із кішкою характеризує Кримського і його ставлення до княгині, і його ставлення до тварин, зокрема його любов до котів, і сприйняття світу взагалі.

Тобто, відлюдником, який цурається жіночого товариства та який не вміє з жінками говорити і відчуває до них нездоланну огиду чи гомосексуальну

---

1 Це питання як і питання чи був Юхим Юхимович Кримський російським шовіністом та людиною відверто антиукраїнських поглядів – більш детально див. у: Романова О. О. Архів А. Ю. Кримського в бібліотеці Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ.

2 ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 130–132.

3 Там само. Арк. 280, 898, 907, 935, 942, 967.

4 Там само. Арк. 898.

5 Там само. Арк. 935, 967.

6 Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. Архівний фонд бібліотеки. (ІСАК НАНУ). Фонд 1. Спр. 2. Фото 6, 7.

паніку (яку на думку окремих біографів Кримського мають відчувати до жінок ті чоловіки, які мають гомосексуальну орієнтацію)[1] Кримський не був, навпаки, він схоже, залюбки спілкувався із протилежною статтю.

Ставлення до світу та до людей. Низка джерел характеризує ставлення А. Кримського до людей, як і його сприйняття світу. Можна казати, що він – особа, що має інтерес до оточуючого світу та до людей. Можна згадати іще одну жінку, з якою Кримський налагодив дружні стосунки в Бейруті – це дружина його домогосподаря, пані Аттай, він до неї ставився набагато приязніше ніж до самого господаря дому, де він зупинився, вони спілкувалися часто, вона навчала його розмовної арабської мови на побутовому рівні, а він навіть навчив її варити борщ із підручних матеріалів, які він міг знайти в тодішній арабській кухні, він сам каже, що це радше овочевий суп, з бобами замість квасолі, капустою та баклажанами[2].

Ці фрагменти про котів, кухню та інші побутові моменти наведені, щоб показати, що А. Кримський не був лише ірраціональним невротиком та істериком, зацикленим на власних переживаннях. Його ставлення до світу було радше позитивне, і навіть в останні роки життя, стоїчне. В своїх листах до сім'ї із Бейруту, він проявляє себе, як особистість, відкрита для світу, спостережлива та раціональна, він вивчає місто свого перебування та околиці, містян, та їх стиль життя і звички, кухню, екзотичні для нього овочі та фрукти, наприклад, він ділиться враженням про дегустування банану: «дуже приємний плід»[3], або розповідає про те, як користуючись його поганим знанням, яким має бути ананас, шахрай-торговець під видом ананасу продав йому кедрові шишки[4]. Він легко заводить знайомства з представниками різних верст та різних народів, зокрема, через деякий час свого перебування в Бейруті пише, що «Скажу, что теперь меня знает весь Бейрут»[5].

Часто в характеристиках інших осіб про нього кажуть, що він – дуже гарний і цікавий співрозмовник[6], він навіть людей далеких від науки міг зацікавити розмовою. Так Естер Китайгородська, його машиністка, яка працювала у нього в 1940 р., казала, що він цікавий співрозмовник: «Подолгу задерживалась у него. Был он исключительно интересный собеседник. Очень много интересного я от него узнавала»[7], а також: «Академик Крымский был исключительно внимательный, чуткий, добродушный человек»[8], і відмічає ще, що: «Не в часы досуга академику не чужды были и житейские вопросы, даже, в частности и такие как готовить впрок те иные продукты, и многие другие вопросы затрагивались и обсуждались»[9].

[1] Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 233.
[2] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 169.
[3] Там само. Спр. 23350. Арк. 6.
[4] Там само. Спр. 23634. Арк. 151.
[5] Там само. Арк. 196.
[6] Полонська-Василенко Н. Вказана праця. С. 93–94.
[7] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 883. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.
[8] Там само. Арк. 2–3.
[9] Там само. Арк. 3.

В його характері можна побачити таку рису, як присутність емпатії, спрямування на інших людей, він піклувався про багатьох, і тратив свій час на те, що допомогти їм владнати їх проблеми. Він виявляв турботу і докладав зусиль, щоб організувати побут Каменської, а потім і щоб організувати від'їзд Каменської в Росію, домовлявся із братом, який жив в Москві, щоб той її добре прийняв, і просив запропонувати їй переночувати у родині Юхима Кримського. Він діставав для неї валізи, і не лише для неї, а й для інших співвітчизників, яким сподобались її валізи, і які попросили Кримського організувати покупку таких і для себе [1], турбувався про те, щоб Ф. Успенському та князю А. Гагаріну прислали його книги про суфізм, тощо [2].

Дослідниця Оксана Юркова якось звернула увагу в своєму фейсбук-повідомленні на такий епізод, зафіксований у протоколі Спільного Зібрання Всеукраїнської Академії наук від 21 листопада 1921 р., який писав академік-секретар А. Кримський, і де видно його турбота про тодішній майновий стан співробітників академії, зокрема її рядових трудівників, як його виступ про стан справ, прямо вписаний в протокол, нижче він процитований:

«4. Неодмінний секретар акад. А. Є. Кримський звернув увагу Ради на те, що протокол сьогоднішнього зібрання навряд чи пощастить переписати на машинці й негайно одіслати до Наркомпроса. Як відомо, ніхто в Академії наук не здобув ані шага платні за липень, серпень, вересень, жовтень і падолист, тобто за п'ять місяців. І коли науковий персонал ще так-сяк держиться, дарма що й голодує, то технічний персонал (діловоди, писарі, друкарщиці, кур'єри і т.і.) увесь геть порозбігавсь і не звісно, чи поталанить одшукати якусь особу, що вміє друкувати на машинці і згодиться дурно переписати цього протокола.

Звичайно, він, Неодмінний секретар А. Є. Кримський, був би й сам охоче переписав протокола ручним письмом, не машинкою, та на жаль температура в його хаті – 1° нижче од нуля, і закоцюбілі пальці не слухаються. Через те він боїться, що справа з переписанням сьогоднішнього протокола може затягтися надовго.

ПОСТАНОВЛЕНО: взяти це на увагу й знов повідомити Народного комісара освіти про те невимовно тяжке, безвихідне становище, в якому перебувають усі без винятку академики та інши співробітники Академії наук» [3].

Вже згадувана Естер Китайгородська оповідає про епізод із друкарською машинкою, якої вона не мала, і яку придбати допоміг їй А. Кримський:

«Академик Крымский был исключительно внимательный, чуткий, добродушный человек. Ценил он мою работу положительно и был опечален, что у меня нет своей машинки.

В разговоре он как то заметил «Жаль что я Вас раньше не знал, приобрел бы для Вас машинку, я был во Львове *или Луцке* (дописано від руки – *О. Р.*) (кажется) говорил он мне и было бы мне очень легко приобрести ее, но обе-

[1] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23252; Спр. 23254; Спр. 23257.

[2] Там само. Спр. 23350; Спр. 23252; Спр. 23356.

[3] Там само. Спр. 26234 (Протокол засідання Спільного зібрання ВУАН № 123 від 21 падолисту 1921 р.). Арк. 2; Також див. https://www.facebook.com/oksana.yurkova/posts/1570290879767765 [Доступ 10.08.2020].

щаю, при первом следующем пребывании там, я обязательно приобрету ее для Вас». И я уверена, что он бы это сделал, если бы война не помешала. А пока он через Райисполком раздобыл машинку в Райнаробразе и я беспрепятственно пользовалась ею все время работы с академиком»[1].

Він турбувався про людей, та намагався їх захистити навіть в часи репресій проти української інтелектуальної еліти, в атмосфері страху та підозр, коли ті, кого арештовували та члени їх сімей стикались із тим, що їх виключали із соціальних зв'язків, виганяли з роботи, позбавляли житла, знайомі і друзі часто відверталися. Але А. Кримський не відвертався, а підтримував, намагався захистити, дати роботу, допомогти всім, чим міг. Візьмемо тільки один епізод. Н. Полонська-Василенко писала у своїх спогадах про нього, що коли вона в зв'язку із арештом свого чоловіка в 1924 р., позбулась роботи як дружина ворога народу, і потрапила у велику скруту: «В ці тяжкі для мене часи А. Кримський виявив виключну увагу до мене: без мого прохання він влаштував мене «позаштатним» науковим робітником в Академії, що давало мені правне становище і деяку платню за зроблену працю»[2]. Він також робив все можливе, щоб витягнути академіка М. Н. Василенка із ув'язнення, організовуючи разом із С. Єфремовим колективні звернення членів УВАН до уряду з проханнями звільнити його, або із проханням взяти на поруки. Він робив це, знаючи, що за ним теж стежать, і здоровий глузд мав би казати, щоб він був обережний. Коли Н. Полонська-Василенко втратила роботу вдруге в 1935 р., він фактично взяв її своїм секретарем, що допомогло їй протриматись[3]. Наведу ще одну цитату із роботи Н. Полонської-Василенко, яка дає об'ємну характеристику А. Кримському: «Цей епізод в усю ширінь показує виключну доброту і вміння відкликатися на чуже нещастя. Людина пристрасна А. Ю. Кримський не знав ні страху ні обмеження в своєму ставленні до людей, і якщо ставився добре, – то був здатний на все»[4].

Отже, наведені вище джерела підтверджують думку, що А. Кримський був людиною благородною, доброю, щиросердною, чуйною, яка завжди піклувалась про ближніх та оточуючих людей, я про родину та друзів, так і про рідних. Більше того, він допомагав, захищав, намагався витягнути із більшовицької м'ясорубки тих, кого любив, хто для нього був важливий, не зважаючи на небезпеку бути самому розчавленим системою, опинитися там же, що зрештою і сталось. Таке протистояння системі, яка розчавлює людську гідність і залякує, змушує відчувати настільки великий, позамежний страх за власне життя, що це ламає психіку, і винищує все людське в душі індивіда, будь-які почуття та етичні переконання – протистояння, яке він вів фактично понад двадцять років, потребувало неабияких сил і засвідчує про величезну силу духу як і надзвичайне благородство цієї людини.

Трохи хотілось поговорити про *стосунки А. Кримського з чоловіками.* В українське літературознавства і в гуманітарний дискурс були притягнуті

[1] ЦДАМЛМ України. Ф. 883. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2– 3.

[2] Полонська-Василенко Н. Вказана праця. С. 92.

[3] Там само.

[4] Там само. С. 92–93.

гомофобні уявлення патріархального суспільства про те, що люди гомосексуали мають кидатися на кожного чоловіка, хто з'являється на горизонті їх життя, і відчувати до всіх чоловіків сексуальне бажання «фізичної близькості» чи щось «подібне до садистської насолоди»[1]. Такі переконання побутують в середовищі гетеросексуальних осіб, і вони, власне, закорінені на уявленні про інші сексуальності – як про збочення та розпусту, засновану на стереотипах про особливу хтивість людей, які не сповідують «нормальну» сексуальність. Тому особам з іншими сексуальностями відмовляють у праві вибирати своїх об'єктів сексуального потягу індивідуально, і намагаються перетворити всіх чоловіків із оточення, на коханців або на об'єкти саме сексуальних переживань. Саме так вийшло із А. Кримським, йому в такі об'єкти приписують А. Гагаріна, Бориса Міллера[2], Всеволода Міллєра та навіть І. Франка[3], базуючи все це на інтерпретації його поетичних творів, листів та його присвят до його поетичних творів. Але такі інтерпретації – не дуже надійні, особливо, якщо розглядати ситуацію в світлі ретельнішого аналізу всіх супутніх джерел та історичного контексту. Іноді присвята – це просто присвята. Бо чомусь щодо осіб гетеросексуальної орієнтації у присвятах їх творів не завжди шукають сексуальний підтекст, а щодо гомосексалів, чи коли є натяк на цю орієнтацію – будь ласка.

Дивно, як ще не знайшли гомоеротичного підтексту та сексуального бажання у такій присвяті Кримського: «Найдорожчому моєму приятелеві і найкращій людині, яку я коли знав, акад. Володимиру Івановичеві Вернадському присвячую сю книжечку своїх віршів» – саме така посвята була на збірці «Пальмове гілля. Екзотичні поезії». Ч. 2. (1903–1908). Москва-Звенигородка, 1908 р.

Стосунки із князем Александром Гагаріним зробили чи не еталонними стосунками гомосексуального характеру в житті А. Кримського, або в крайньому разі заснованими на сублімації сексуального потягу Кримського до князя, з натяками на неприродність почуття А. Кримського та його занадто бурхливі емоції про прощанні з другом[4]. Але ніде поки що не знайдено джерел, які б підтверджували, що такі стосунки між ними дійсно існували, і що вони не були просто дружніми, все тримається на інтерпретації листів самого Кримського та на домислах і припущеннях. Спробуємо розглянути, що кажуть про це джерела.

Князь Александр Александрич Гагарін (1862–1919)[5], російський дипломат, який розпочав свою службу від 1893 р., був секретарем посольства в Бухарі, потім з 1895 р., працював в посольстві в Бейруті, він був секретарем

[1] Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 165, 175, 176, 178, 182, 236, 240, 241, 242; Авербух О. «Агатангел Кримський у Лівані: орієнталізм і гомоеротичне бажання в поезії українського модерніста». *Критика. Міжнародний огляд книжок та ідей.* 2020. Число 3–4. С. 7, 8.

[2] Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 241, 242.

[3] Авербух О. Вказана праця. С. 2–15.

[4] Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 240–242.

[5] Дворянские роды Российской империи 1721–1917 [Текст] / авт.-сост. П. Гребельский [и др.]; науч. ред. С. В. Думин. СПб., 1993. Т. 1. С. 343.

генерального консула, або, як його називає А. Кримський, віце-консулом, тому що на ньому лежала відповідальність за організацію роботи посольства. Пізніше він служив в посольстві Марокко (1897) і консулом в Нагасакі, а потім повернуся до Бейрута вже в 1905 р., але вже генеральним консулом.

Князя Александра Гагаріна Агатангел Кримський вперше згадує в листі від 20 жовтня 1896 р., він познайомився із віце-консулом Російського консульства в Бейруті як тільки-но приїхав в це місто, і от за яких обставин: на митниці османські митники конфіскували книги А. Кримського з ісламу, бо такі книги були заборонені на території Османської імперії. Кримський звернувся до російського консульства і віце-консул втрутився в цю справу та забрав ці книги із митниці і повернув Кримському[1]. Так швидко зав'язалось знайомство, відразу із обома членами подружжя. В цьому ж листі, де він згадує про свою пригоду із османською цензурою та митницею, він пише про подружжя Гагаріних:

«Этот князь А. А. Гагарин заместитель генерального консула успел уже мне подарить сирийскую рукопись, XII в., несколько дорогих книг (его отец был ориенталистом), предоставил пользоваться своей ценной библиотекой, а жена его, крестная дочь Як. Лазаревского, подарила мне редчайшую афганскую марку»[2].

У відповідь на подарунок князя, Агатангел Юхимович вирішив подарувати йому, як і Федору Успенському, тодішньому директору Російського Археологічного Інституту в Константинополі, свою працю про суфізм, і просить рідних її вислати[3].

Сам князь, займаючи посаду заступника консула Російської імперії, не знав арабської мови, і для того, щоб провадити свої посадові обов'язки, він мав місцевого секретаря, від перекладів якого залежала вся діяльність консульства, та і політика Російської імперії, оскільки консульство збирало інформацію про політичні настрої в різних суспільних верствах арабського суспільства тодішньої Сирії, зокрема серед православних арабів, про міжконфесійні стосунки. В той час Росія брала на себе роль оборонця світового православ'я. Князь підозрював, що секретар його обдурює, і тому поява російського науковця в Бейруті, який володів арабською – була для нього великою нагодою перевірити свої підозри. Князь залучив Кримського до роботи перекладачем у нього, неформальної звісно, він просив стипендіата московського вишу допомогти йому у перекладі текстів та верифікації зібраної арабськими інформаторами інформації[4]. Кримський перевіряв рапорти секретаря та інших співробітників посольства, перекладав арабомовні документи місцевої влади, тощо[5]. Кримський виявив, що дійсно, арабські співробітники часто махлювали, щоб схилити консульство до якихось вигідних для себе дій, так і неточно відображали події в перекладах рапортів. Через деякий час Крим-

[1] ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 23350. Арк. 5.
[2] Там само.
[3] Там само. Спр. 23356.
[4] Там само. Спр. 23634. Арк. 118.
[5] Там само. Арк. 130–132.

ський виявився втаємниченим у багато секретів державної політики Росії, як і таємниць дипломатично місії, російської, як і інших, теж. Така діяльність Кримського викликала звісно незадоволення місцевих, були і намагання з їх боку підкупити Кримського і схилити його до співпраці, які він відкинув. Дуже швидко Кримський став неформальною правою рукою князя Гагаріна, і почав брати активну участь у політиці. Він якось писав рідним, що якщо їм повідомлять, що його убили, то хай знають, що убили його за відстоювання інтересів Російської імперії. Він також просив купити фуражку з кокардою[1], щоб бути схожим на чиновника російського посольства, які носили форменний стрій, така фуражка відбивала у арабів охоту зв'язуватися із російським чиновником, кривдити чи убивати його, бо знали, що Росія за смерть чиновника помститься, і розправа обов'язково їх наздожене.

Окрім того, Кримський використовував своє положення – він економив на миті, бо князь дозволив, щоб родичі Кримського присилали листи та посилки не йому, а на адресу консульства, як дипломатичну пошту[2]. Таким чином, він провів із князем Гагаріном півтора роки у співпраці і у бесідах, участі у званих обідах у князів Гагаріних, поїздках разом з князями в гори[3].

Кримський використав дружбу князя, щоб організувати разом пошуки старожитностей давнього світу, які знаходили на території Лівану. Тоді створення власних колекцій давніх артефактів, що залишились від стародавніх цивілізацій Близького Сходу (і не лише Близького) вважалось безневинною діяльністю будь-яких туристів чи європейців, які з тих чи інших причин відвідували близький Схід. І такою розвагою так чи інакше займались всі представники європейських посольств на територіях Османської імперії. А нині такі дії б були кваліфіковані як нелегітимні археологічні розкопки та розкрадання культурної спадщини Османської імперії.

Князь передав Кримському стародавній сирійський рукопис, про це вже вказувалось вище, а той, своєю чергою відправив його в Московське археологічне товариство, і розповів їм, що це подарував князь А. Гагарін; Товариство опублікувало пам'ятку як власне надходження, рукопис виявися надзвичайно цінним і старішим – VI ст. н.е.[4] Це викликало непорозуміння з князем, бо той не мав наміру передавати ці пам'ятки у власність Товариства, але Кримський залагодив проблему. Товариство прийняло князя в свої члени, цьому посприяв А. Кримський – тоді то було почесно, і князь не піднімав більше питання про те, чи подарував він ті пам'ятки Товариству, чи ні.

Кримський скориставшись примиренням та дружнім настроєм князя ще раз: «Но я все же остался доволен: мне удалось на радостях выманить у него некоторые финикийские древности, которые я немедленно отправлю в Москву, тоже в Археологическое Общество»[5].

[1] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23357; Спр. 23634. Арк. 104.
[2] Там само. Спр. 23255.
[3] Там само. Спр. 23357.
[4] Там само. Спр. 23634. Арк. 261.
[5] Там само. Арк. 276.

Цей епізод показує, що Кримський був схильний до деякої авантюри та ризику, а також, що він мав талант вести перемовини між різними агентами, і використовувати ситуацію з користю для себе. Кримський, можна казати, був майстром інтриги, організації різних справ, посередником у перемовинах різних людей, та в торгових операціях, як і в інших, його кореспонденція – дуже широка, і свідчить про немалий організаторський хист. Про його організаторські здібності свідчить кількість установ, які він одночасно створював та очолював в 1920-х роках, та кількість проблем, які він вирішував. Як, схоже і про певну дещицю авантюризму, який штовхав його на різні вчинки, часто ризикованого характеру. Саме цей авантюризм дозволив нам, українським науковцям, в результаті мати НАНУ, бо лише людина авантюрного характеру наважиться кинути налагоджений побут та тепле місце професора московського інституту, щоб поїхати робити нову установу в Києві, в тих просто жахливих умовах життя, які склались на українських теренах в 1918 р. І він створив не одну установу, а декілька.

Вище вже згадувалось орієнтація Кримського на людей, намагання допомогти і розв’язати їх проблеми. Власне такі послуги і обмін такими послугами – то була частина куртуазної культури XIX століття та початку XX, і в цьому нема нічого дивного, бо саме на взаємних послугах, посередництві у спілкуванні, знайомстві потрібних людей із свого оточення із потрібними людьми, знайомствах взагалі та родинних і професійних зв’язках тощо і трималось життя і навіть просувалась кар’єра пересічного представника аристократії, як і третього стану, який намагався долати шаблі суспільної ієрархії.

Маю сказати, що для сучасних біографів чи дослідників А. Кримського залишився нерозпізнаним такий нюанс, що наприкінці XIX та в першій декаді XX ст. Кримський жив у ієрархізованому і становому суспільстві Російської імперії, із наявною суцільною чиновницькою ієрархією, та ієрархією рангів та титулів, яка розподілених для них об’єм повноважень та можливостей зловживати своєю владою над «нижчестоячими», яка пронизувала не лише чиновницький апарат а все суспільство, в якій кожен, навіть не чиновник, чітко знав своє місце, як і хто вищий, а хто нижчий від нього, і правила спілкування із кожними, хто вище чи нижче. Тут від вищих класів і вищестоящих начальства і та представників вищих щаблів влади, залежала доля їх підопічних та нижчих за рангами людей. А нижчі за рангами люди намагалися догодити вищим, щоб мати як зв’язки, так і хорошу думку начальства усіх рангів щодо них.

Чому Кримський переживає щодо ставлення князя Гагаріна і як і інших осіб, які стояли на щаблі вище від нього? Та тому, що його кар’єра і можливість далі працювати на посаді в державному університеті залежали від таких зв’язків і від милості чи немилості вищестоящих. Всеволод Міллер був його безпосереднім начальником в університеті, а князь Гагарін був заступником консула його країни, і від його ставлення залежало дуже багато чого в житті всіх підданих Російської імперії, які мешкали під його патронатом. Тому це не просто невротичні переживання нав’язливого характеру, як

сприймуть його оточуючі люди, а особливо люди, вищі за рангом, це цілком зрозумілі переживання людини, яка відчуває свою нижчість та яка є соціально ущемленою і розуміє свою залежність від вищестоящих осіб.

Родина Кримських активно пробивала собі дорогу у вище товариство. Варто звернути увагу на такий нюанс, в листах до батька, як і до брата, він виписує повністю усталене тоді звертанням до чиновника певного рангу, яке вони мали. Наприклад, до брата адреса була виписана так:

«Russie, Moscou

à m-r E. Krymski

Россия Москва.

М. Бронная, д. Гирша кв. № 3.

Его Высокоблагородию Ефиму Ефимовичу Крымському»[1].

Виписування перед прізвищем титулу: «Его высокоблагородию» – це не просто хизування чинами та званнями, а норма, яка регламентувала, щоб до кожного звертались відповідно до його рангу. Наведена адреса французькою та російською мовою – наочно показує різницю між суспільною стуктурою та ставленням до людини наприкінці ХІХ століття в Європі (у Франції), та в Росії. Батько Кримського, мав станом на 1896 р. чин «Надворного советника» – цивільний чин VII рангу, за 14-ступеневою Табеллью про ранги, це теж «высокоблагородие», що на той час давало право на «личное дворянство», але не на «потомственне дворянство».

В атестаті Лазаревського інституту східних мов соціальний статус А. Кримського було вказано як «син чиновника», та «православний», що давало певні переваги над «инородцами», з яких вони вийшли, але в становому суспільстві все ж це була не така висока позиція, бо на вершині стояло дворянство, яке теж розділялось на різні чини і категорії, але до дворянства треба було дослужитись. Самому Кримському після закінчення Лазаревського інституту східних мов та успішного складання іспитів в 1895 р. було присвоєно чин 10 класу, про це вказано в Атестаті:

«…удостоен права на чин десятого класса, в каковом и утверждается при поступлении в гражданскую службу, согласно §178 того же Устава, и 122 ст. Св.Зак. изд. 1876 года Т. III. Устава о службе по опред. от Правительства. Право же его, Крымскаго, на поступление в военную службу и на производство потом в офицеры определяется существующими по военному ведомству правилами… как лица окончившего курс учебного заведения первого разряда»[2].

Чин десятого класу – «коллежский секретарь», один із нижчих чинів Російської імперії. Родина Кримських, за наявної певної заможності та просуванню власного соціального статусу, завдяки багаторічній службі батька, не були дворянами потомственними, хоча батько і дослужився до дворянства, але цей чин після 1856 р. давав право не на потомственне дворянство, а на особисте, а сини мали самі власними зусиллями просуватися вперед

[1] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23247.

[2] ІСАК НАНУ. Ф. 1. Спр. 1. Арк. 3.

в системі рангів та титулів. До речі, науковий ступінь доктора наук чи професора університету автоматично тягнув за собою призначення «надворним советником» теж.

На початку 1906 р. А. Кримському, тоді вже екстаординарному професору Лазаревського інституту східних мов «в воздаяние отлично-усердной и ревностной слыжбы вашей, Всемилостивейше пожаловали Мы вас, Указом в 1 день января 1906 года Капитулу данным, Кавалером Императорского и Царского Ордена Нашего Святого Станислава третьей степени»[1].

Та все ж таки, станом на 1896 р. розрив у титулах між ним і князем Гагаріним був значний, від «високоблагородія» до «його світлості» було далеко, а отже спілкування між ними на рівних було проблематичним. Нижчий в ієрахізованому суспільстві завжди мав не забувати про різницю, коли говорив із вищим. В тій трохи фарс-мажорній обстановці поза межами Росії, між ними зав’язалися приязні стосунки, навіть дружба, але їх рангова різниця бентежила Кримського, він відчував все таки її. І йому важко було балансувати між щирим спілкуванням на рівних та «чинопочитанієм», яке вимагалось у бесіді рядового підданого та помічника консула Імперії, як і чиновників різних рангів. «Чинопочитанія» він не терпів, і волів говорити все, що думає, як рівному, але такі речі могли б і не сподобатися князю, і не завжди вони йому подобались.

Між Агатангелом Кримським і князем Александром Гагаріним встановилось певне змагання в аристократизмі. Кримський переймався тим, що він не мав аристократичного, дворянського походження, тобто тим, що він – плебей. І разом з тим, він вважав себе аристократом, благородною людиною, благородство якої – в душі, в її обраних цінностях, і яке перевершує будь-які формальні чини та ранги. Тут виявилось, що він має справу із дійсним аристократом за статусом, і Кримський намагався перевершити князя своїм духовним аристократизмом. Тому він, коли між ними виникали якісь суперечки, сам заправило ніколи першим не йшов на примирення, а чекав, коли віце-консул його покличе. Одна із таких суперечок виникла вже перед самим від’їздом віце-консула, Кримський образився і вирішив більше не бувати у Гагаріних, при цьому він дуже переживав, що поїде не попрощавшись із князем, але переступити через свою гордість не міг. Але князь сам прийшов до нього додому і сам виступив ініціатором примирення, що Кримського дуже зворушило, він написав про це все в листі, і про своє захоплення Гагаріним: «Во сколько раз он добрее меня. И …. благороднее меня»[2].

Більше вони не сварилися, і вже коли вони розставалися, то виникла та сцена прощання, яка була інтерпретована на користь ніби-то особливого характеру їх стосунків – вони обнялися, і власне обидва були дуже зворушені, а розплакались[3]. Нічого дивного в тому нема, адже за півтора року вони дійсно здружились, окрім того, вони прожили цей час в ісламському оточенні, де якраз вияв почуттів між двома чоловіками – цілком в межах суспільної норми.

[1] ІСАК НАНУ. Ф. 1. Спр. 1. Арк 5.
[2] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 923–924.
[3] Там само. Арк. 924–925.

Власне на стосунках вищі-нижчі, та на описі психології таких стосунків і побудований роман А. Кримського «Андрій Лаговський». В романі є ще один цікавий вимір – не зчитаний до цього часу, здається ніким – Андрій Лаговський та Володимир Шмідт і сім'я Шмідтів протиставляються як представник інтелектуальної еліти колонізованого суспільства та представник(и) колонізаторської еліти, які скрізь на території Російської імперії – у себе вдома, і навіть на Кавказі, бо вони все це підкорили і всюди господарі та пани. Вони освічені, виховані, ведуть бесіди на світські теми, можуть дозволити собі навіть не ховати свої радикальні ніби-то погляди на стан справ в Росії (бо їм, як представникам пануючого класу дозволяється такі погляди мати), і разом з тим, постійно виказують свій супрематизм всім, хто нижчий від них, не зважаючи на позірний демократизм у стосунках із бідним професором математики. А Лаговський – не може себе так вільно почувати, бо відчуває свою неналежність до цього класу, і залежність від них, і іншу ідентичність, іншу національну ідентичність. У романі тонко протиставляється (велико)російськість – (мало)українськість, і головна проблема Лаговського в тому, що саме він вибере: відмовиться від своєї сутності, яка є покріпаченою, і яку в романі уособлює його мати, і прийме іншу ідентичність – «русскую», почне вести себе так же, як і завойовник Володимир Шмідт. Прізвище сім'ї Шмідт – дуже характерне – воно не російське, отже вони, чи їх предки, не є етнічними росіянами, і колись теж мали зробити вибір, вони його зробили – стали асоціювати себе із колонізаторами, і мають достаток, статус і власне набули і свідомості представників титульної нації імперії. Але виявляється, що зміна ідентичності – це ще й проблема етична, і Лаговський розуміє, що він – не такий, і що він не може так споживати блага життя, особливо не може споживати людей як речі, що обслуговують його потреби, не думаючи про етику, він – інший, він представник отого затурканого і дурного народу, безсилого змінити свою долю, і часто такого, що не усвідомлює навіть, наскільки вона важка, та наскільки він – не цивілізований, з яким так не хоче себе асоціювати, і уособленням якого є його мати. Тому він і примиряється із матір'ю в романі, і тому висуває радикальні ідеї в обговореннях, які залишаються ідеями, а не діями, а наприкінці знаходить втіху у зміні власного світогляду та пориненні в містику суфізму.

Міф про нелюбов до матері та міфологія навколо родини Кримського. Як вже зазначалося, З. Фрейд вніс стереотипи в уявленнях про гомосексуалів, зокрема, стереотип щодо того, що у них завжди мають бути неприязні стосунки до матері, бо вони мають фіксацію на матері, і ніби то якийсь конфлікти чи неприязнь до матері в ранньому дитинстві могла бути тригером, що запускав їх іншу орієнтацію. Спираючись на цей стереотип С. Павличко намагалась всіляко довести тезу про нелюбов А. Кримського до матері, чи навіть ненависть до неї[1], використовуючи як основний аргумент образ матері Лаговського в романі, та авторські тлумачення архівних документів. Одним із аргументів був такий, що він не писав їй окремі листи і нечасто

[1] Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 146–158.

її згадує в листах до інших. Тут знову зігноровано історичний контекст, в якому жив А. Кримський. Бо можна поставити питання в іншому ракурсі: а чому він мав писати листи окремо до кожного члена родини? Адже таке заняття потребує великої кількості часу, це ж не одне й те, що поговорити з матір'ю по телефону.

Звичною практикою в культурі листування XIX ст. (та і більш раннього часу теж), була таке: писали листи батьку (голові родини), а голова родини їх прочитував чи переказував усім членам родини. Починаючи від епохи Просвітлення еліта суспільства, а потім і все ширші освічені маси були втягнуті в культуру листів і листування, мистецтва писати листи навчали змалечку, і від вміння робити це грамотно і літературно та навіть цікаво, залежала кар'єра людини, як і ставлення оточуючих до особи. Коли практика спілкування на віддалі, зав'язана на культурі листування, персональних візитів та повідомлень через записки, які залишали один одному, коли не заставали вдома чи в офісі, перейшла у інший формат, – у формат спілкування спочатку телефоном, а в останні роки 20 століття та на початку 21 століття і через мобільний телефон, емейл та згодом, смартфон та мережеві ресурси, і інтернет, то культура листування – поступово відійшла в минуле, і було втрачена частково, принаймні багато її моментів стало нині незрозумілими. Культура спілкування яку ми маємо нині, – це інша культура, відмінна від культури листування, а культуру листування потрібно пояснювати виходячи саме із практик тодішньої культури листування.

Кримський володів вмінням писати листи, його епістолярна спадщина дуже значна. Якщо говорити про його кореспонденцію із рідними періоду перебування в Лівані, то потрібно вияснити окремі моменти. Хоча його листи до рідні мають і правки, закреслення, і доповнення на маргіналіях – це все неминуче виникало в тодішніх умовах, бо папір коштував дорожче ніж нині та і тоді ще не було зручних кулькових ручок. Він писав листи у вільний від своїх занять час, вдома, часто по гарячих слідам своїх пережитих пригод в новій країні. Листи часто він розпочинав в один час, а дописував через деякий час, через день чи декілька, і в іншому настрої, що відображалось і на іншій тональності його писання та «раптовим» ніби то переходам від однієї теми до іншої, від лірики у описі грози до опису відвертих побутових сцен у арабській сім'ї, де він жив. Все це було звичною тоді нормою.

Листи на ім'я батька не були листами лише до батька, це листи до всієї родини, яка проживала в Звенигородці. Так він звертався, насамперед, до батька, особливо коли він обговорював з ним господарські справи, бо він залежав у фінансовому стані і від батька теж, і тому давав йому звіт по потрачені гроші та просив його про виділення коштів на конкретні потреби, або самі потреби. Але такі листи, і ті частини, де він описував своє життя в Бейруті призначалися для всієї родини, їх або прочитували, або переказували. Свої листи він підписував зазвичай теж просто Фаня, чи Ф.

Чому Кримський писав окремі листи до брата з Бейруту? Бо той на той час мешкав з родиною в Москві, хоч вони на літо і могли вибиратися в Зве-

нигородку. Отже листи він писав батьку та брату окремо тому, він писав на різні адреси в Звенигородку та в Москву, а не тому що він спілкувався лише із батьком та із братом. І ці листи вже призначались не тільки для самого Юхима Юхимовича, а для всієї родини брата взагалі, принаймні для його дружини, в окремих листах він наголошує, що цей абзац брат мав би прочитати своїй дружині – Марії Фердінандівні, про це згадувалось вище.

Кримський згадує сестру в своїх листах або пише окремі листи до своєї сестри Марії – коли він їй доручає певні справи, – бо Марія була своєрідним секретарем, і вела справи Кримського на території Російської імперії та навіть була відповідальна за листування із закордоном. Через неї йшло листування із видавництвами в Західній Україні, яка на той час була поза межами Російської імперії, як і із іншими адресатами, листи яких надходили в Звенигородку, поки Кримський перебував в Бейруті[1]. Також він пише окремі листи до неї, щоб спонукати її подаватися вчителькою в напів-російський Інститут благородних дівиць, щоб вона приїхала до нього власне[2]. Ймовірно, що родина, особливо батьки могли бути не в захваті від цієї ідеї, і він не міг написати батьку в листі про це, попередньо не узгодивши саму ідею із сестрою, та не переконавши її приїхати до нього, що здається, вона сама зустріла з невеликою охотою. Ну і твердження, що він ніколи не згадує в своїх листах маму – невірне, він її згадує в своїх листах[3].

Обговорювати відносини матері і А. Кримського на основі створеного ним образу матері Лаговського в його романі, вважаю взагалі неможливим, історик не може змішувати документальні матеріали та белетристику. Саме документальних свідчень, що він ненавидів свою матір, наразі нема. Отже, твердження про нібито ворожість до матері і уникання її, як і як про особливу ворожість в родині Кримських, надумані. Тон листів у листуванні членів родини не сприяє висновку про якусь особливу ворожість, чи проблеми та непорозуміння більшого градусу, ніж вони зазвичай є в інших родинах, звісно, якщо не копирсатися в періоді дитячих та підліткових образ. Варто зазначити, що в Центральному архіві-музеї літератури і мистецтва зберігається дві фотографії, одна із них показує А. Кримського із матір'ю, а інша – А. Кримського разом із М. З. Левченком на могилі матері[4]. Обидві вони можуть засвічувати, що він мав до матері добрі почуття.

Зупинимося на міфології, яка наросла навколо *надмірної чутливості «хворобливого генія»*, його переживань з усіляких приводів, зацикленості на собі, своїх почуттях, стосунках, хворобах і т.д. Все це в джерелах є. Але при аналізі джерел варто враховувати знову ж таки історичний контекст. Істеричність, переживання, почуття, і т.д. – були певним модним трендом в вищому товаристві Європи та Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., бо вони означували особу тонкої душевної організації, духовного аристократа, на противагу черствим «селюкам», які були нездатні на високі почуття та

1 ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23354; Спр. 23255; Спр. 23634. Арк. 160.
2 Там само. Спр. 23634. Арк. 330, 348.
3 Там само. Арк. 455.
4 ЦДАМЛМ України. Ф. 883. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1, 2.

різні відтінки цих почуттів. Тому в листуванні цієї епохи присутні як звичка розповідати про свої почуття і переживання (це така собі культурна практика постійного самовираження через листи), як інколи доходила до методичного самокопання, так і масові запевнення один одного в любові, відданості і інша фразеологія, яка виявляла дружні почуття, прихильність, сум через розлуку із адресатом, радість від листів, і т. д. Відсутність такої лексики в листуванні могли сприймати як черствість, неуважність, байдужість чи навіть ворожість, чи зверхність до адресата. Тому саме в контексті дослідження манери висловлювати свої почуття в листуванні тієї епохи і варто розглядати листи та інші тексти А. Кримського.

Проблема в тому, як відділити, де в его-документах А. Кримського (рахуючи за такі і його листи створені ним тексти документального чи наукового характеру і белетристику), є сам Кримський, а де – данина моді та нормам, яким мала відповідати освічена особа та культурна особа та інтелектуал того часу. Ця проблема потребує окремого і комплексного дослідження, як і проблема того, наскільки тодішні уявлення світової та російської психіатрії про психічні хвороби та відхилення, зокрема істерію, невроз, і т.д., разом із поширеними тоді в суспільстві уявленнями про це, та про нормальну та ненормальну сексуальність особи зіпсували А. Кримському життя та як вплинули на його самоідентифікацію.

Нині ми обмежимось лише декількома моментами. Джерела дають інформацію, не тільки як себе показував в листах чи і в інший спосіб А.Кримський, а і як він себе поводив. Насамперед, тут цікаве листування із родиною, бо воно виявляє зовсім іншого А. Кримського, зокрема такі його риси, як раціональність, педантичність, дієвість. Поряд з різними наріканнями на труднощі життя в незвичних побутових умовах Бейрута та в умовах іншого культурного середовища, видно, що він активно пристосовується до цього життя і завжди намагається проаналізувати ситуацію та отримати з неї для себе вигоду, в тому числі і фінансову, та що його рішення, особливо щодо вирішення побутових проблем та пов'язані із фінансами – не спонтанні чи викликані емоціями, а завжди ґрунтуються на тверезих розрахунках. У нього спостерігається певна сепарація – емоції і поетичні переживання – окремо, а ділові турботи окремо, і це все може уживатися в межах одного листа, якого він міг писати декілька днів, як вже зазначалось.

В його листуванні маса калькуляції, сум покупок, витрат, розповіді про арабських торговців-шахраїв, які намагались його обдурити, завищуючи ціну на товари, і як це у них не виходило, бо він збирав і аналізував інформацію, про те, за скільки це купують на базарі араби, і скільки те може коштувати в різних валютах, і моментально обраховуючи їх курси, вираховував приблизну оптимальну ціну, тощо[1]. Враження від цих повідомлень таке, ніби ми маємо справу із математиком. Ще він розповідав про курси різних валют та різних номіналів і способів оплати та їх котування в Росії, в інших євро-

[1] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23345, 23347І, 23348, 23349, 23350, 23351, 23352, 23353, 23354, 23255.

пейських країнах, та на території Османської імперії, і навіть радив батькові, як краще переводити гроші (через банки Габсбургської імперії а не через російські банки), щоб платити менший процент за послуги переказу. Він методично веде обрахунок своїх витрат, заборгованостей йому, виплат на роялті, час від часу він звертається до брата, щоб той забрав гроші за наукову діяльність, чи у тих, хто йому повинен щось виплатити і пише, як той має розпорядитись цими грошима.

Тобто, все це дозволяє характеризувати А. Кримського як особу підприємливу, яка вміє давати собі раду в економічному плані та гарного господаря. Родина А. Кримського була заможною до певної міри, мала певні кошти і власність – такою власністю була їх садиба в Звенигородці. Батько поставив на садибі власну друкарню, і видавав різну продукцію, він сам писав книги, підручники для шкіл, різні порадники, календарі-альманахи, як і власні фейлетони, зокрема «Щоденник провінційного ледацюги», «Хроніка шалапута» та «Хроніка провінційного життя» [1], продукція друкарні користувалась гарним попитом. В широкому розумінні їх можна віднести до середнього класу, до його інтелектуального крила, бо вся сім’я жила в основному за рахунок інтелектуальної праці. А власність зобов’язує, і власник має гарно керувати своєю власністю і своїми фінансовими ресурсами, для того, щоб господарство не занепадало, а процвітало. Тут йдеться про навички управління власністю, та вміння організовувати свої доходи та свої видатки так, щоб не лише прожити, а й мати комфортні умови свого існування та примножити статки. Ці вміння були в тій чи іншій мірі притаманні заможним особам тієї епохи. І ці вміння були начисто зруйновані в «радянській людині», яка просто виживала і була поставлена в повну матеріальну залежність від держави, власності взагалі не маючи. Адже саме поняття приватної власності в Радянському Союзі обмежувалось речами побутового користування та рухомою власністю, бо вже приватну власність на житло держава контролювала, і через розподіл, і через встановлення норм житлової площі, яку особа може собі дозволити, якщо звісно він – не член номенклатури.

Садиба в Звенигородці – мала велике значення в системі цінностей родини Кримських. Будинок побудував батько Юхим Кримський. Будинок був великий, триповерховий і модерний на той час, власне – вілла. В господарстві садиби трудились наймити та наймички, в листах до родини Кримський згадує, що у мами було дві наймички [2].

У 1922 р. А. Кримському довелось виборювати право залишатися жити у власному домі, збудованому батьками. В архівному фонді бібліотеки Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського зберігається довідка, яка надає А. Кримському право проживати у власній садибі в Звенигородці, для цього він мав довести, що його майно не перевищує оціночної вартості майна, при якій його потрібно конфіскувати. Невідомо, які документи він надавав, але

[1] Мицик В. «Поборник світла та його твори» (передмова до книги). *Кримський Ю. С. Хроніка провінційного життя*. Твори. К., 2018. С. 5–14.

[2] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 455.

відділ комунального господарства Звенигородського повітового Виконкому погодився залишити його будинок у його власності, і 15 вересня 1922 р. видав йому відповідну довідку[1].

Із перлюстрованих ГПУ листів з кореспонденції А. Кримського навесні 1927 р. можна винести деяку інформацію про господарські справи садиби в Звенигородці, тут знову присутні цифри, калькуляція видатків робітникам, що взялися ремонтувати будинок, також стає відомо, що там деякий час жила нахлібниця, а також були хатні робітниці та робітники в господарстві[2]. Всі ці люди жили з оплати, яку їм платив А. Ю. Кримський.

Більшовицька влада, укупі із попередніми політичними пертурбаціями, не просто зруйнувала всю економічну систему, вона позбавила особу права заробляти своєю працею і отримувати за це винагороду, виходячи із затребуваності цієї праці. Була встановлена система розподілів, пайків, дефіцитів, пільг і регламентації, хто на що має право.

Період від переїзду А.Кримського до Києва і до його смерті – фактично був періодом бідності та скрути, яка додавалась до планомірного наступу на Академію та все більш гнітючої політичної обстановки. Його нарікання на скруту, тяжкі матеріальні умови, неможливість купити новий одяг та взуття чи полагодити старий, холод, часті перебої з хлібом, навіть голод – що в сумі було приниженням людської гідності, відомі із його численного листування, зокрема із Д. І. Багалієм, В. І. Вернадським, Н. Полонською-Василенко[3]. І ці описи фізичних страждань і незгод, та викликаних ними переживань, зовсім не данина моді, чи спосіб самопредставитись прибіднюючись, це описи жахливої радянської дійсності. В цих умовах він не лише не втрачає людської гідності, стоїчно переносить все, що трапляється, але і завжди намагається допомогти іншим.

Міфологія, витворена навколо суфізму. Агатангел Кримський був фактично першим дослідником на теренах Російської імперії, хто дав нарис історії суфізму[4], він почав ним займатися ще до своєї поїздки в Ліван. В 1896 р. вийшла його книга; як зазначає Т. Маленька, не завжди це було саме дослідження, побудоване не текстологічному аналізі саме манускриптів, що містили суфійські філософські тексти, а мало дещо еклектичний і компілятивний характер[5], однак надалі він випустив цілу низку різних творів, або спеціально присвячених суфізму, або де розглядалися якісь його аспекти.

В цьому його головна відмінність від європейських поетів і письменників, які мали гомосексуальну орієнтацію і які відвідували країни Сходу, але не були сходознавцями. Так, вони конструювали собі свій «Схід», такий,

---

[1] ІСАК НАНУ. Ф. 1. Спр. 1. Арк. 15.

[2] ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-13835. Арк. 93, 103–104.

[3] Матвєєва Л. В., Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук. Вибране листування. К., 1997. С. 94–95 (№ 18); 130–142 (№ 34–42); 144–148 (№ 44, 45); 152–155 (№ 48–50).

[4] Маленька Т. «А. Ю. Кримський як дослідник суфізму». *Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості.* / відп. ред. Василюк О. Д. та ін. Київ, 2006. С. 350.

[5] Там само. С. 353.

яким вони його хотіли бачити, дофантазовуючи та витлумачуючи собі те, що бачили, це і дійсно називається орієнталізмом. А. Кримський – сходознавець, який гарно знав, яким іслам був насправді, і яким був суфізм теж, бо і те і інше були предметом його академічного дослідження. Звісно, його погляди, і наукові роботи не позбавлені орієнталізму, як і роботи інших сходознавців тієї доби, бо це явище ще не було відрефлексоване, робота Е. Саїда вийде аж у 1978 р. Але все ж було б резонно поставити питання, чи його орієнталізм – точно такий як орієнталізм Оскара Уальда чи Андре Жіда чи інших європейських письменників? Бо від цього залежить, як потрібно тлумачити його твори, зокрема поетичні, ті, що є, так сказати, орієнтального характеру.

Окрім наукових творів, енциклопедичних статей, лекцій про суфізм, він ще й займався перекладами суфійської поезії. Поряд із перекладами він друкував і свої «екзотичні» поезії, і здавалось би, на поверхні лежить натяк на те, що вірші А. Кримського можна і варто трактувати у контексті смислів якраз філософії суфізму та суфійської поезії, як пропонує аналізувати вірші Кримського відомий американський сходознавець Я. Стеткевич[1]. Але з цього ракурсу ніхто із сучасних українських літературознавців аналізувати його літературний доробок не намагався. Спрямовані Соломією Павличко, всі бачать в його віршах лише гомоеротизм, і не бачать там суфізму. Вірніше, думають, що вони саме так і аналізують, бо, схоже, переконані що суфізм і гомоеротизм – це синоніми, бо інакше б не з'явилось таке чистісінько орієнталістичне кліше, як «Любов: орієнтальний варіант»[2]. Мабуть причина цього в тому, що за аналіз творчої спадщини сходознавця бралися люди, які часто були далекі від сходознавства та мають досить побіжні, і часто спотворені уявлення про те, що таке суфізм та як потрібно трактувати суфійську поезію.

Дивно, що дехто намагається поставити знак рівності між суфізмом та гомосексуалізмом, і представити суфійські практики як нібито гомосексуальні практики, де вчитель проводить ініціацію учня через сексуальний контакт із ним, чи що не-будь подібне. Це схоже на вірування в те, що євреї додають кров християнських немовлят до своїх обрядових страв.

Наявність серед суфії осіб, які могли мати гомосексуальну орієнтацію (як вказувалось вище, доводити щось напевно тут дуже важко для осіб що жили давно, і щодо яких ми маємо мало достовірних джерел, можна лише зафіксувати іноді наявність практик одностатевого сексу, без неможливості вияснення сексуальної орієнтації), не дозволяє генералізувати висновок, що всі вони були такими (певна кількість людей нетрадиційних орієнтацій є чи була в усі історичні періоди і в усіх суспільствах), чи всі терпимо ставились до гомосексуалізму, чи що він процвітав в дервішеских монастирях.

Суфійська поезія говорить, насамперед, про любов індивіда, суфія до Бога, який є його істинним коханцем[3]. Ця любов творіння до творця прояв-

1 Stetkevych J. "Encounter with the East: The Orientalist Poetry of Agatangel Kryms'kyi". Harvard Ukrainian Studies. 1984. Vol. VIII. N. 3–4. P.

2 Павличко С. Вказана праця. С. 242.

3 Schimmel A. «Sufism». *Encyclopedia Britannica* https://www.britannica.com/topic/Sufism [Доступ 12.08.2020]

ляється в тому числі і через споглядання творінням краси створеного Богом світу. А метафорою краси створеного Богом світу є, серед іншого, і краса людського створіння, незалежно від його статі, хоча милування чоловічою статтю переважає. Чому? Тому, що в ісламському світі інші культурні уявлення про красу статей, саме чоловіки, а не жінки є тут прекрасною статтю, звідси і «гомоеротизм».

Варто зазначити, що серед суфійських містиків були і жінки, так сама суфійська традиція вважає, що концепт божественної любові принесла в суфізм мислителька, аскетка і поетка Рабі-а Аль-Адавійя (або Рабі-а Басрійська), яка сформувала концепт істинної любові до Бога, – любов до самого Бога, без страху перед пеклом та без надії на рай та потойбічну нагороду[1]. Її вшановують як святу, і вона та її поведінка є зразком чистої суфійської любові між творцем та його творінням. А звичним епітетом для позначення Бога є Коханий, бо божественна любов, яку суфій почуває до Бога має переважати над усіма видами земної любові. Неявно окреслений коханець в суфійській поезії, кохання до якого та жага з'єднання з яким спалює автора поезії – це ідеальний коханець, а таким є Бог. А художні образи ісламської, насамперед арабської любовної лірики були використані суфіями для витворення своєї філософської термінології і насамперед релігійної поезії[2].

Тому не варто ставити знаку рівності між образами суфійської поезії та присутніми в ній гомоеротичними темами і реальним практиками гомосексуальних контактів, чи описами почуттів до представника однієї статі, і тому вимога, щоб А.Кримський мав дати негативну оцінку цим образам, вимога, щоб вони викликали у нього несприйняття, бо «якогось пристрасного осуду «ненатурального гріха» в Кримького не знаходимо, однак знаходимо обурення з приводу великої кількості порнографії серед турецьких видань (ідеться про різного роду посібники із сексу), а також осуд плотської суті ісламу»[3] виглядає трохи дивно. Власне сходознавець, що працює із матеріалами іншої цивілізації, не має давати оцінки подіям чи вчинкам людей з минулого, виходячи із своїх суб'єктивних переконань, ідеологічних, політичних, естетичних чи етичних, як і із цінностей власної цивілізації, бо це буде орієнталізм. Звісно, що погляди А. Кримського не були позбавлені орієнталізму (якщо розуміти це як різновид західного суперматизму), як і власної етичної оцінки історичних явищ, але нема нічого дивного в тому, що він пише про інше сприйняття одностатевих контактів та одностатевої любові в ісламі, і що намагається бути об'єктивним при його висвітленні, він же дослідник ісламу. І, як зазначалось, він перший з сходознавців російської імперії, хто почав про це писати про цей аспект суфізму та ісламської цивілізації. Більш детально, з використанням цитат із його творів, погляди Кримського на суфізм дослі-

---

[1] *Див.*: Smith M. Rabi-a, the Mystic and her Fellow Saints in Islam. Cambridge, 1928. Digitally printed version. Cambrige, 2010. Passim.

[2] Schimmel A. «Sufism». *Encyclopedia Britannica* https://www.britannica.com/topic/Sufism [Доступ 12.08.2020].

[3] Павличко С. Вказана праця. С. 249.

джено у роботі Т. Маленької, до якої ми і відсилаємо читачів[1]. Тут же дуже коротко зазначу додатково ще декілька моментів.

Марія Фердінандівна Кримська, дружина Юхима Юхимовича Кримського, перша половина ХХ століття. *Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ 2020 ©, ф. 1, спр. 4, фото 57.*

Жоден притомний сходознавець, який хоч побіжно знайомий із суфізмом, не буде сприймати всі образи суфійської поезії як натуралістичні сцени, що описують факти, наприклад як описи реальних оргій, бо розуміє, що суфійська поезія – складна система різних метафор та алегорій, і її не просто читають, а розшифровують. Кажучи про одне, суфійський текст і суфійська поезія (а це трохи різні речі), насправді натякає на інше, і тому в кожному випадку потрібно ретельно розбиратися, що там сказано насправді.

Власне семантика суфійської поезії, як і поезії в перській чи арабській чи турецькі мові для читачів-носіїв мови зрозуміла, бо там вже склався комплекс традиційних художніх образів та пов'язаних із ними сенсів.

В українській мові ця традиція відсутня, і, саме А. Кримський вперше спробував представити суфійську поезію українцям, взявшись за переклади окремих творів. Оскільки український читач нічого не знав про суфізм, та про метафористичну, містичну і алегорійну мову суфійської поезії, то Кримський змушений був, щоб якось транслювати сенс цих висловлювань, пристосовувати їх до смаків та поглядів українського читача[2]. Тому доводилось викидати цілі смисли і цілі рядки із перекладів, чи переінакшувати щось, щоб не налякати читача, який може неправильно витлумачити, наприклад, перевертав стать об'єкту любові. Тетяна Маленька блискуче показала, яким є це на аналізі фрагмента однієї газелі Гафіза[3]. Так ці наповнені містицизмом та алегоріями релігійні поезії перетворювались на суто любовну лірику. Т. Маленька зазначила, що саме складність перекладів та неперекладність багатьох моментів без необхідності писати великі коментарі та екскурси, що проясняли хоч якось контекст, і зумовила той факт, що А. Кримський здійснив так мало цих перекладів.

Схоже, що в результаті його прагнення перекладати, пристосовуючись до уявлень читача, зіграло з ним самим злий жарт, бо його власну суфійську поезію тепер намагаються трактувати винятково як любовну лірику.

---

[1] Маленька Т. Вказана праця. С. 349–358.
[2] Там само. С. 355–356.
[3] Там само. С. 325–356.

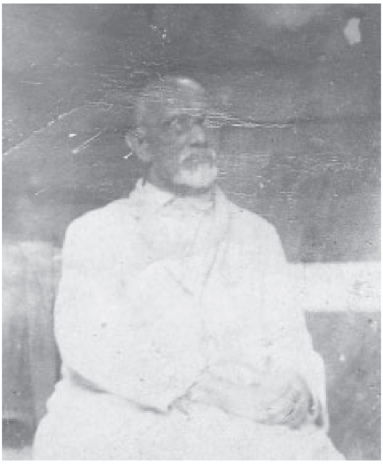

А. Кримський на терасі свого будинку в Звенигородці, 1930-ті-початок 1940-их рр.
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ 2020 ©, ф. 1, спр. 2, фото 42.

Будь-який дослідник, який намагається аналізувати суфізм, суфійську поезію, чи взагалі якісь теми ісламської цивілізації, щоб не впасти в орієнталізм, не повинен забувати, що йдеться про іншу культуру, де кордони між статями як і між нормативною та ненормативною поведінкою проведені в іншому напрямку. Звідси і нерозуміння, яке часто виникає у європейців, що особа, яка оспівує красу юнацького чи чоловічого тіла, сама себе не завжди ототожнює із гомосексуалами, бо нормою суспільства є таке, що чоловік може захопитись і красою жінки і красою юнака, молодшого від нього. Це інший погляд на сексуальність[1]. Так, дослідники вважають, що він бере початок від давньогрецької культури.

Європейські практики спілкування передбачають дуже сильні обмеження в тактильному спілкуванні як між представниками різних статей, так і між представниками однієї статі теж, як і обмеження на публічні прояви різних почуттів, таких як дружба, приязнь, а не лише забарвлених статевим потягом. Всі можливі тактильні контакти, такі як по-

А. Кримський з М. Левченков в колі сім'ї, літо 1925 р.
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ 2020 © , ф. 1, спр. 2, фото 2.

[1] Dakhlia J. «Homoérotismes et trames historiographiques du monde islamique». *Annales. Histoire Sciences Sociales*. 2007/5 (62e année). P. 1097–1120.

цілунок чи обійми між друзями, в Європі XIX століття були дуже регламентовані, і власне і нині є такими, і це і контрастує із нормами інших культур. На цю регламентацію наклались патріархальні уявлення про маскулінність, які диктували чоловікам обмежувати прояви своїх почуттів до всіх, як поведінку, яка не личить чоловічій статі.

Родичі А. Кримського на подвір'ї садиби в Звенигородці, перша половина XX ст.
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ 2020 ©, ф. 1, спр. 2, фото 7.

Культурна норма, яка була поширена на Близькому Сході, навпаки, – не заперечує більшої свободи проявив почуттів та тактильних контактів між представниками однієї статі, так друзі можуть іти по вулиці, взявшись за руки, чи обніматися, чи навіть цілуватися і це не трактувалось суспільством як вияв гомосексуальної орієнтації, чи відхилення від норми, воно перебувало в межах норми. А європейці це явище, відповідно, могли трактувати, і почасти трактують досі в дусі прояву гомосексуальної орієнтації. Насправді такі практики поведінки – це складник іншої культури спілкування, яка була вироблена в іншій культурній спільноті, де спілкування і тактильне і вербальне між представниками різних статей

Жінки та діти із родини Кримських, групове фото.
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ 2020 ©, ф. 1, спр. 4, фото 48.

було сильно обмежене, але між представниками однієї статі не обмежувалось і не трактувалось як відхилення від норми. Звідси «відкриття» європейців XIX ст., що ніби то на Сході більш поширені гомосексуальні практики та більш терпиме ставлення до них. Останнє твердження – частково правдиве щодо Османської імперії кінця XIX ст., але ставлення в ісламі та в ісламському суспільстві до гомосексуалізму не таке просте, і краще його не спрощувати[1].

В спробах аналізу поезії А. Кримського у літературознавців присутнє нерозрізнення між тим, яким був Схід, і як його сприймали європейці. Скільки б вони не захоплювались Сходом, вони не є його частиною, вони творили інший, «свій Схід». Тому дивними є покликання на дослідження розвиток уявлень про гомосексуальні практики та сексуальну орієнтацію в ісламі як підставу для того, щоб витлумачувати через них стосунки між двома європейцями гомосексуальної орієнтації, чи внутрішній світ європейця нестандартної орієнтації. Скільки б європейці не імітували із себе орієнтальних чоловіків та їх стосунки, вони мали світогляд європейців, чи у досліджуваному випадку, представників верхівки російського соціуму, а не світогляд особи що вихована і жила в ісламській традиції. Тому всілякі перенесення результатів дослідження однієї цивілізації на конструювання розуміння сексуальності в іншій цивілізації – про взаємне запліднення чоловіків один одного, тощо, можуть виявитися красивими фразами. Особливо, якщо неможливо це «запліднення» довести документально.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що в біографічних дослідженнях важливий історичний контекст, епоха, за якої жила та чи інша людина, і її біографію, мотиви вчинків чи її думки неможливо визначити без розуміння повсякденних практик, в яких вона існувала та уявлень про норму, стереотипів поведінки та ідей поширених в суспільстві його епохи. А. Кримський жив в двох епохах, його світогляд сформувався за доби пізньої Російської імперії, а частину життя він провів за радянської доби, по-суті у протистоянні новим практикам цієї епохи та постійному відстоюванні свої ідеалів, та своїх моральних принципів. Ігнорування історичного контексту приводить до огортання постаті Агатангела Юхимовича Кримського різними міфами, які не сприяють нашому розумінню, яким він був, як і його ролі в сходознавстві, в науці України і взагалі в історії України. Сподіваюсь, що викладена вище історико-антропологічна розвідка, в фокусу уваги якої була постать Агатангела Кримського саме як людини, допоможе читачам скласти про нього більш збалансовані враження.

[1] Див. зокрема: Khaled El-Rouayheb. Before Homosexuality in the Arab-Islamic World, *1500–1800*. Chicago- London, 2005; Dalacoura K. «Homosexuality as cultural battleground in the Middle East: culture and postcolonial international theory». *Third World Quarterly.* 2014. Vol. 35 (7). P. 1290–1306.

Шлях у вічність: До 150 річчя з дня народження

Анатолій Лопата

Історія – це люди і події,
що відбулися вчора і давно.
Це зрада брата і майдан надії
на мир і Перемогу заодно.

Історія, це мудрість і звитяга,
історія – це сльози поколінь.
Історія в майбутнє йде під стягом
нескорених, хто встав з колін.

Їх покоління не забудуть.
життя прожите не дарма.
Герої жити вічно будуть,
згадають їх, а їх нема.
Шкода.

Незбагнена і дивовижна природа і людина, як частина творіння того розуму, що створив людство. Воно злетіло у прагненні пізнати природу і час від часу падає у прірву ганебних дій на знищення природи і самої людини.

З людиною, яка вразила мої дитячі уявлення про можливості у вивченні іноземних мов, познайомив мене у 1955 році викладач німецької мови, мій класний керівник Іван Хомович. Коли він сказав, що вивчити німецьку мову не складно, і, як приклад, назвав прізвище людини, що володіла мовами майже шести десяти народів – учні завмерли. Це з того часу я пам'ятаю прізвище професора Кримського. Не знав я трагічної долі одарованого Богом нашого земляка.

Декілька поколінь українців, і не тільки, виросли у штучно створених умовах замовчування правди життя, спотвореної історії, на прикладах удаваного інколи героїзму революційних подій, громадянської і другої світової війн. Ми знали і любили своїх героїв і маршалів і не знали, не повинні були знати історію свого народу і України. Ми не повинні були знати провідників визвольної боротьби українського народу, розстріляну і замордовану в радянські часи інтелігенцію. Тільки з часом усвідомив велику білу пляму в знанні історії України і потроху заповнюю її, знайомлячись з видатними постатями українського народу.

Агатангел Кримський – це один із представників всесвітньо відомих наших земляків, пам'ять про якого буде жити вічно.

Ще раз згадаємо, що Агатангел Юхимович народився у Володимир-Волинську 3(15) січня 1871 р. Його дід мав кримсько-татарське походження,

прийняв православну віру і був достойним представником громади. Свого сина він назвав Юхимом. Це ім'я має древньогрецьке походження і прижилось в Україні. Часто його можна було зустріти серед священників. Батько Агатангела приділяв достатньо уваги сину. В три роки син уже читав, а в п'ять років його віддали в училище. Подальша освіта і дар від Бога дали можливість Агатангелу Юхимовичу опанувати 56 іноземних мов, а вчитель Павло Житецький пробудив у нього любов до української мови. На грант від інституту він їде до Сирії і Лівану, вивчає історію арабської літератури, працює на кафедрі арабської лінгвістики. Він професор історії мусульманського Сходу у дореволюційній Москві. Він зарекомендував себе істориком і перекладачем, науковцем і письменником. Революційні події 1917–1918 років привели його до Києва.

Агатангел Кримський стає секретарем створеної гетьманом Скоропадським Академії наук України, одним з її засновників. Створює українське сходознавство, очолює інститут української наукової мови, приймає участь у Першому Всеукраїнському Церковному Соборі, який підтвердив автокефалію Української Церкви.

Професор Кримський багато і плідно працює, його лекції притягують студентів і викладачів. Рада народних комісарів своєю постановою дозволяє друкувати його роботи за державний кошт. На фоні творчих досягнень особисте життя Агатангела Кримського було хмарним. Він не був щасливим у сімейному житті. Не виказана любов до Лесі Українки щеміла, а пізнє одруження з іншою жінкою не додало щастя.

1929 рік ознаменовано початком переслідування української інтелігенції. А. Ю. Кримського обмежують у роботі, арештовують його друзів і помічників, а в 1930 році усувають від науково-викладацької роботи. В цей час він направляє зусилля на допомогу сім'ям своїх знайомих і друзів, на перекладах наукових праць і літератури. У Кримського великі проблеми зі здоров'ям, йому дошкуляють допитами працівники НКВС. 22 червня 1941 року нацистська Німеччина напала на Радянський Союз, а 20 липня 1941 р. А. Ю. Кримського арештовують. Не довіряла йому влада і боялася залишити в окупації відомого вченого. Подальша трагічна доля привела нашого земляка до Кустанаю, де у тюрмі 25 січня 1942 року Агатангел Юхимович помер. На той час йому виповнилось 71 рік. Його реабілітували у 1957 році, вчений був знищений злочинним режимом за його любов до науки, до українського народу і мови, яку він любив і шанував на мовному просторі, де душа його літала не маючи перешкод.

Агатангел Кримський – унікальна, визнана світом людина, українець за походженням, який підняв науку у своїй галузі на світовий рівень.

Україна не забула, не могла забути велетенську постать вченого. З 1971 р. Володимир-Волинське педагогічне училище носить його ім'я, його творчий архів слугує підготовці професійних фахівців. Сама ж постать вченого, його обдарованість і відданість науці – являє приклад для всіх прийдешніх поколінь людства.

Доля А. Ю. Кримського – це доля українського народу, який століттями виборював і виборює свою незалежність. Під боротьбою, мається на увазі і збройна боротьба, за якою стояли і стоять захисники нашого народу – воїни Збройних Сил України. Для них постать всесвітньо відомого вченого Кримського – приклад відданості і патріотизму, приклад творчої фаховості і наполегливості у досягненні поставлених завдань. Війна за Україну йде не тільки на фронті, ми маємо захистити і нашу мову, наше українство від ворожої байдужості, яку нам нав'язують відверті зрадники. Від байдужості до зради – один лише крок…

Вічна пам'ять Агатангелу Юхимовичу Кримському.

Слава Україні, Героям Слава!

З повагою до вічного

Агатангел Кримський – видатна постать в історії української літератури

Дмитро Павличко

Я пропоную літературознавцям і борцям за зміцнення української державності прочитати характеристику Агатангела Кримського, написану Іваном Франком. Вона надрукована у книжці «Молода Україна», виданій у Вінніпезі 1920 року. Читаємо: «Незвичайна поява серед українців, незвичайна своєю енергією, пристрасною любов'ю до України і різносторонністю знання й таланту – це Агатангел Кримський, тепер професор арабської мови в Лазаревському Інституті для орієнтальних мов у Москві. Філолог з фаху, орієнталіст із замилування, він виявив себе високоталановитим поетом, дуже оригінальним повістярем, і якийсь час підносив голос у всяких важливих літературних і суспільних справах у галицьких виданнях. Кримський був першим українцем, що не побоявся піднімати голос у таких справах, підписуючи статті своїм повним іменем; ми бачили праці з його підписом не тільки в «Зорі», «Дзвінку», але і в «Правді», «Народі» та «Життю» і «Слові» – і це нічогісінько не пошкодило його кар'єрі вченого в Росії. Кримський тим наглядний доказ, що Українці при достатній енергії та смілості могли без особливого ризику завоювати для себе навіть серед теперішніх політичних обставин у Росії чимраз більше прав для того, щоб свідомо і дружньо розвивати свою проукраїнську сторону. Оповідання, чи то пак «Ескізи» Кримського навіяні гарячою, подекуди аж неначе хворобливою любов'ю до України. Ті «Ескізи», хоч поетично стоять не високо, але найцінніше в них – це власне вилив почувань і поглядів самого автора, це той ліричний елемент, що виявляє нам його чисту як сльоза, надзвичайно чутливу і гарячу душу. Агатангел Кримський, так само, як Чайченко, не вдоволявся самою прикладною, письменницькою діяльністю, але мав немалий вплив на широке коло своїх знайомих своїми листами, повними думок та імпульсів до праці у різних напрямах. Його треба вважати одним з ініціаторів важливої праці – видання російсько-українського словника, що був приготовлений в Одесі. Йому також те завдячує наша література, що має гарне, перше, і – можна сказати дефінітивне видання прегарних перлин нашої поезії – творів Степана Руданського, що їх йому пощастило першим роздобути із рукописів. Агатангел Кримський – чоловік молодий. Видані ним недавно в «Літературнім Науковім Віснику» поезії, писані під сирійським небом в Бейруті, підказують, що орієнталіст не вбив у ньому поета, а навпаки, що поетичний талант тільки тепер набирає сили і вправності». Це Іван Франко.

А тепер я хотів би пригадати читачам книгу Соломії Павличко з двома заголовками «Націоналізм, сексуальність, орієнталізм» і «Складний світ Агатангела Кримського». Ця книга – солідний том, в якому згадано 35 разів Івана Франка, першого з українців, який почав аналізувати твори Агатангела Кримського. Цю книгу Соломії я читав двічі, а може й тричі, адже мені хотілося збагнути геній не української людини, але перейнятий любов'ю, глибоким шанобливим ставленням до нації Тараса Шевченка та Івана Франка.

Я читав твори Агатангела Кримського. Для мене він татарського походження людина, яка визнала себе українцем, збагнувши страждання нашої нації в тисячолітній боротьбі проти монголо-російських завойовників Східної Європи. Чоловік такого світового масштабу, як Агатангел Кримський, мав можливість стати професійним поетом, як духовно розвинена людина, але він вибрав Україну як особистість. Він заслуговує на те, щоб українці збудували йому пам'ятник у Києві.

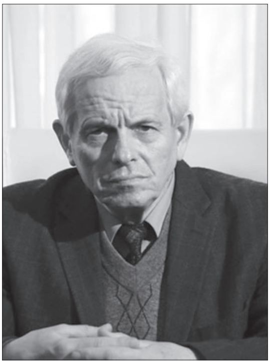

«Метамова» літературознавства Агатангела Кримського

Олександр Бакуменко

Сьогодні, з відстані XXI століття, не маючи безпосереднього доступу до архівів НКВС, дуже важко оцінювати подвижницьку творчість та наукову діяльність видатного українського вченого Агатангела Юхимовича Кримського. Для достеменного ознайомлення з творчими здобутками вченого та його творчою спадщиною, що була заборонена для широкого кола читачів аж до 1960 року, матеріалів із соціальних мереж не вистачає для глибокого і детального аналізу геніальної спадщини видатного українського сходознавця, філолога, поета й перекладача. Аби по-справжньому зануритися у філософію та психологію унікальних творчих здобутків Агатангела Кримського, треба безпосередньо працювати з першоджерелами й рукописами вченого. З того, що залишилося для широкого доступу читацькій аудиторії за радянських часів, можна лише схематично відтворювати здобутки видатного вченого світового рівня й підсумувати, як вільно володіючи майже шістдесятьма мовами, а також знаючи всі діалектні особливості української мови, Агатангел Кримський зробив значний внесок в українське й російське сходознавство та україністику.

Народився Агатангел Юхимович Кримський 15 січня 1871 р. у місті Володимирі-Волинському в родині, яка по батьковій лінії мала татарсько-білоруське коріння, а по материній – польсько-литовське. Після закінчення Другої київської гімназії Агатангел Кримський упродовж 1885–1889 років навчався в Колегії Павла Галагана, де на нього мав великий вплив відомий український філолог П. Г. Житецький. 1889 року А. Ю. Кримський вступив до Лазаревського інституту східних мов у Москві, після закінчення якого (1892) його залишили при кафедрі арабської філології для підготовки до професорського звання. Упродовж 1892–1896 років молодий вчений пройшов також курс історико-філологічного факультету Московського університету під керівництвом мовознавця, фольклориста й етнографа Всеволода Міллера, славіста Романа Брандта, фахівця з порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства П. Ф. Фортунатова, істориків П. Г. Виноградова, В. І. Гер'є, В. Й. Ключевського і склав 1896 року у С.-Петербурзькому університеті магістерські іспити з арабістики, а в Московському університеті – зі слов'янської філології.

1896 р. талановитого магістра Агатангела Кримського відрядили до Сирії та Лівану для поглиблення знань з орієнталістики і для роботи над арабськими рукописами. Повернувшись, А. Ю. Кримський почав працювати в Лазаревському інституті. Тут він викладав у спеціальних класах курси історії семітських мов, керував практичними вправами щодо перекладів з

російської арабською і навпаки, вивченням Корану і граматичних текстів, читав лекції з історії арабської літератури, викладав арабську поезію і займався проблемами перекладу арабською мовою філософсько-літературних текстів. 1901 р. Агатангел Юхимович очолив кафедру арабської словесності Лазаревського інституту і до 1918 р. працював професором арабської літератури та історії мусульманського Сходу. Після смерті Ф. Є. Корша Кримський упродовж трьох років (1915–1918) викладав іще й перську мову та літературу, а протягом двох років – турецьку мову. У Московському університеті А. Ю. Кримський працював також на кафедрі російської мови. Упродовж 1900–1918 років А. Ю. Кримський виконував обов'язки вченого секретаря Східної комісії Московського археологічного товариства, дійсним членом якого його було обрано 1902 р., був редактором періодичного видання цього товариства «Древности восточные», де друкувалося чимало його статей, а також редактором серії «Труды по востоковедению», що видавалася Лазаревським інститутом східних мов. Маючи дивовижні умови для подальшого творчого зростання у Москві, 1918 року А. Ю. Кримський під впливом своїх внутрішніх переконань переїхав до Києва. Він став одним із засновників і перших академіків Української академії наук (УАН), першим її вченим секретарем. На цій посаді А.Кримський працював упродовж десяти років з 1919-го до 1929 р., був активним помічником Голови Президії Української академії наук академіка Вернадського. Очолював А. Ю. Кримський також історико-філологічний відділ УАН. У цей час вчений працював професором на кафедрах українiстики та східної історії Київського державного університету, очолював з 1921 р. Інститут української наукової мови, який з 1930 р. став Інститутом мовознавства АН України. З його ініціативи у Харкові було засновано Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства. 12 вересня 1921 р. на визнання заслуг Агатангела Кримського Раднарком УРСР прийняв постанову «Про соціальне забезпечення заслужених працівників науки», де у числі інших вчених Кримському ґарантувалося пожиттєве матеріальне забезпечення, видання державним коштом наукових праць, звільнення від державного оподаткування, заборона на конфіскацію та ущільнення наданого йому помешкання.

Цікава деталь, саме у період свого повернення до Києва під час створення Української народної республіки, у багатьох історичних дослідженнях Агатангел Кримський був непримиренним опонентом Михайла Грушевського, вважаючи його праці тенденційними, що ґрунтувалися на недостовірних джерелах.

Серед головних заслуг А. Ю. Кримського варто відзначити вагомий внесок у вивченні мови та культури кримських татар. З кінця 1920-х років під час згортання, так званої більшовицької політики «коренізації», Агатангел, як представник кримськотатарської інтелігенції піддався безпідставним нападкам, у 1930 році він був звільнений; проте після воз'єднання Західної України у 1939 році був відновлений на усіх посадах, здійснив низку поїздок до Західної України. Навіть у 1940 р. за свою наукову діяльність був наго-

роджений орденом Трудового Червоного Прапора і отримав почесне звання «Заслужений діяч науки України».

Агатангел Кримський – один з найвидатніших українських європейських вчених світового рівня. Його науково-дослідницька діяльність надзвичайно багатогранна. Він вільно володів понад 60-ма мовами Сходу, Середньої Азії, Кавказу, Західної Європи та багатьма мовами й діалектами народів світу. Він у своєму розпорядженні мав кілька псевдонімів, які слугували йому для спілкування з читачами: Агатангел Хванько, Хванько Кримський, Ївхимець, Панько Рогач, Мирза-Джафар та інші.

Творча спадщина А. Ю. Кримського налічує понад 1000 публікацій: монографій, підручників, статей. Вагоме місце в доробку видатного вченого посідають праці з арабістики, семітології, тюркології, іраністики. Чимало уваги приділяв Агатангел Юхимович проблемам розвитку української літературної мови, фольклористичним та етнографічним дослідженням, зокрема з антропології «Про антропологічний склад східних слов'ян» (1928). Левову частку своїх наукових праць Кримський присвятив розвиткові української літературної мови, її збагаченню й унормуванню, брав діяльну участь у виробленні «Найголовніших правил українського правопису» (1921), зробив «Нарис історії українського правопису до 1927 року» (1929), дослідив «Давньокиївський говір» (1907), створив «Нариси з історії української мови та хрестоматію з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII віків» (1922). Учений був також науковим редактором багатьох словників та збірників. Значну увагу Агатангел Кримський приділяв лексикографічній роботі. За його редакцією вийшов «Російсько-український словник у 3-х томах (1933), де Кримський використав зібраний ним лексичний матеріал та «Російсько-український словник правничої мови» (1926). За редакцією Кримського виходили твори Григорія Квітки-Основ'яненка, Степана Руданського, Івана Франка, Михайла Коцюбинського.

Було у Агатангела Юхимовича і своє особисте захоплення у вигляді філателії, яку він обожнював до самої смерті, як одне з найцінніших джерел здобуття оригінальних знань під час творчого відпочинку. Будучи затятим філателістом, Агатангел Кримський отримав широку популярність як визначний фахівець в галузі знаків поштової оплати, випущених Російським товариством пароплавства й торгівлі. Товариство тоді базувалося в Одесі й займалося до 1917 р. перевезенням вантажів й пошти між портами Чорного та Середземного морів. На жаль, під час арешту Агатангела Кримського його унікальна колекція поштових марок зникла у невідомому напрямку. До речі, у 1996 р. в Україні з нагоди 125-річчя від дня народження А. Ю. Кримського побачила світ поштова марка, присвячена видатному українському вченому. А львівське філателістичне товариство, створене у 1990 р., на честь видатного діяча української культури стало носити ім'я Агатангела Кримського.

Сьогодні я наважився би віддати пальму першості як одному з видатних вчених-фундаторів компаративістики в Україні Агатангелу Юхимовичу

Кримському. Відомо, що як одна з головних літературознавчих дисциплін, компаративістика склалася у другій половині XIX ст. і посіла місце між двома іншими, чільними й стародавніми дисциплінами – між історією літератури й теорією літератури. Компаративістика у науковому виконанні Кримського була пов'язана з історією і теорією літератури внутрішнім специфічним зв'язком, що властивий утворенням проміжного характеру. Розвиток компаративістики у працях Кримського від початку був позначений зміною векторів руху то в бік історії літератури, то в бік теорії літератури. Тож, певною мірою, компаративістика у розумінні Агатангела Кримського стала своєрідною «метамовою» літературознавства. Українського вченого-сходознавця А. Ю. Кримського можна вважати яскравим представником розвитку наукової компаративістики, що охоплює другу половину XIX й першу половину XX століття. Його наукова творчість характеризується домінуванням контактології, що визначальною мірою обумовлює її тогочасну превалюючу пов'язаність з історією літератури. Цей вид порівняльного літературознавства за своєю методологією і методиками дуже близький до контактології. Тому і зрозуміло, чому на першому етапі літературознавство розвивалося здебільшого в полі історії літератури, у взаємозв'язках і взаємодії з нею. А також те, чому великого поширення у Агатангела Кримського набуло уявлення, за яким компаративістика є складовою частиною історії світової літератури. На початку XX століття з'явилися праці з історії світової або європейської літератури «універсального літературознавства» за прийнятої на Заході термінологією, в яких активізувалися елементи й концепти порівняльного літературознавства. Досить показовим прикладом тут можуть слугувати й праці Агатангела Кримського: «Арабська література в нарисах і зразках» у 2-х томах (1912), «Історія арабів і арабської літератури, світської і духовної» у 3-х томах (1913), «Лекції з історії семітських мов» у 2-х томах (1903), «Семітські мови й народи» у 3-томах (1912), «Історія Туреччини та її літератури» у 2-х томах (1912), «Тюрки, їхні мови та літератури» у 2-х томах (1930), «Історія Персії, її літератури і дервішської теософії» у 3-х томах (1915), «Історія нової арабської літератури. XIX – початок XX ст.» (1971), «Історія мусульманства» у 3-х томах (1912), «Про підроблені пам'ятки чеської філологічної давнини» (1899), «Про лубочну українську літературу» (1893) і. т.і. На початковому етапі наукової компаративістики Агатангела Кримського великого поширення набуло вивчення генетичних пов'язаностей літературних явищ, що, як тоді вважалося відкривало обнадійливі можливості для виявлення спільності міжнаціонального літературного процесу. В особі Агатангела Кримського в Україні виникла відома європейська «міграційна школа», яка досліджувала світові, загальнолюдські сюжети, мотиви, образи, їхній рух у часі й просторі, що мало привести до реалізації прикладної компаративістики. Характерною її рисою був зв'язок з порівняльною фольклористикою, оскільки головний масив «мандрівних сюжетів» тієї школи мав фольклорно-міфологічне походження. Вона заслуговувала на увагу й тому, що з неї починалася українська літературна компаративістика в працях її зачинателів Михайла Драгомано-

ва та Івана Франка – близьких соратників і літературних батьків Агатангела Кримського.

На початку 20-х років минулого століття Агатангел Кримський став фундатором школи художнього перекладу східної поезії в Україні й загалом у Європі. Він зробив переклад на російську мусульманського Корану. Завдяки Агатангелу Кримському український читач уперше познайомився з поезіями Гафіза, Омара Хайяма, Рудакі, Сааді, Фірдоусі, Навої, Нізамі Гянджеві та ін., текстами з «Корану», «1001 ночі», «Хамаси». Переклав чимало творів видатних арабських і тюркських письменників на українську мову. Кримський перекладав і переспівував українською мовою твори давньої і новітньої світової літератури, зокрема поезії Дж. Байрона, Г. Гейне, Е. Ростана, О. Кольцова, М. Некрасова та інш. Підтримував дружні стосунки з видатним індійським письменником Робіндранатом Тагором, про що свідчить їхнє тривале листування. Окрім того, Кримський залишив солідну художню спадщину (поезії, оповідання, повісті), у якій відчувається акцент на відтворенні психологічної складової у житті його персонажів. Письменник ідеально володів українською мовою, глибоко знав і любив українську літературу. До речі, він був чудовим белетристом, автором популярного на той час роману «Андрій Лаговський» та збірки екзотичних ліричних поезій «Пальмова гілка». Іван Франко, як сучасник і соратник Агатангела Кримського високо оцінив його подвижницьку творчість, назвавши автора «високоталановитим поетом, дуже оригінальним повістярем». Поезії Кримського зібрані за хронологією в книзі «Пальмове гілля» (ч.1, 1901; ч.2, 1908; ч.3, 1922). У перших двох частинах переважають оригінальні твори, тісно пов’язані провідною ідеєю й тематикою – нерозділеного кохання ліричного героя, людини розслабленої фізично й душевно, що страждає «самотою» на «чужині». Як от у вірші «Опівночі»:

Стоять зачаровані, сяйвом облиті
Сади ароматні, запашнії квіти.
Візьму ж бо я лютню – і в тихій нуді
Ударю по струнах в нічній самоті.

Сріблисті потоки із місяця ллються,
Сріблистії звуки з-під лютні несуться.
Заслухались квіти, притихнув садок,
Ба навіть фонтан журкотливий примовк.

Нарешті у пальми листки застогнали:
«Не грай, чоловіче! Усохнем з печалі!»
Журливо стріпнулася рожа-краса -
Упала на мене пахуча сльоза.

Схилились плакучії верби й маслини.
Шумлять кипариси, і мирти, й цитрини.
Магнолія молить: «Ой годі! не грай
І нашого серця на смерть не вражай!»

Все це – химерна мозаїка психологічно тонких ліричних оповідей самого поета, відгомін і часу, і душевного стану автора. Подібні мотиви переважають і у варіаціях на «свої» та «чужі» теми, а також у перекладних поезіях, здебільшого зразків східних газелей у третій частині збірки.

І нудьга, немов гадюка,
Обгортається круг серця.
Сам не знаю, звідки смуток
І куди ж то серце рветься.

Ще на початку XX ст. Кримський писав оригінальні прозові твори. Перша збірка оповідань «Повістки і ескізи з українського життя» (1895) побачила світ завдяки сприянню І. Франка та М. Павлика. «Бейрутські оповідання» друкувалися в журналі «Нова громада» (1906, № 6–8). 1905 року вийшли у світ перші дві частини повісті «Андрій Лаговський» (повністю у 4-х частинах повість, вже як роман, була опублікована 1972 р.). У прозі Агатангела Кримського відчувається досить помітне тяжіння до відтворення психології героїв, здебільшого інтелігентів кінця XIX ст. з різними змінами настроїв, сповнених сумнівів і вагань тощо. У деяких оповіданнях автор порушував гострі соціальні та національні питання того часу, які свідчили про небайдужість і тривогу Кримського за долю багатостраждальної України.

1930 р. видатного вченого майже усунули від науково-педагогічної роботи, і він став працювати переважно вдома. Влітку 1941 р. Агатангела Юхимовича звинуватили в українському націоналізмові, заарештували і вивезли до Кустаная (Казахстан), де він помер у таборі (до 25 січня 1942 р., точна дата смерті невідома). Спочатку за його проукраїнські настрої Кримського почали переслідувати і позбавляти посад. Він був практично усунений від науково-викладацької роботи в академічних установах України. У січні 1942 року український вчений помер у лазареті Кустанайської загальної тюрми № 7.

В авторських книгах та словниках А. Ю. Кримського цензура заборонила згадувати ім’я автора. Упродовж півстоліття родина Агатангела Кримського не мала жодної інформації про його долю. Справа проти А. Кримського була закрита лише у 1957 р., а реабілітований видатний вчений був у 1960 р. За рішенням Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО Агатангел Кримський потрапив до списку найвидатніших діячів людства.

Агатангел Кримський був кримським татарином. І хоча він не мав і краплини української крові, все ж присвятив своє життя українській науці та культурі. Вчений брав активну участь в українському національному житті кінця XIX – початку XX ст., листувався з відомими діячами української культури. Він знав понад шістдесят мов: українську, польську, французьку, англійську, німецьку, грецьку, італійську, турецьку, латинську, арабську, перську, російську та інші. Втім знання мов і діяльність перекладача – це не єдині заслуги науковця. Ось лише деякий його внесок у наукову творчість в Україні:

- викладав курси семітських мов, перекладу з російської мови арабською і навпаки, вивчення Корану, читав лекції з історії арабської літератури;
- очолював кафедру арабської лінгвістики, був професором арабської літератури та історії мусульманського Сходу;
- написав і видав цілу бібліотеку академічних підручників з філології та історії Близького Сходу, про Коран, мусульманство, курси історії та літератури арабів, персів і турків;
- в Академії наук очолював історико-філологічний відділ, кабінет арабо-іранської філології, комісію словника живої мови, комісію історії української мови, діалектологічну та правописну комісії;
- вів наукову полеміку з Олексієм Соболевським, який пропагував гіпотезу Михайла Погодіна про те, що давні кияни були росіянами, які тільки в період монгольської навали відійшли на північ.

Попри те, що Кримський мав значні успіхи у своїй творчій діяльності, йому не щастило в особистому житті. Відомо, що на його шістдесятирічному ювілеї Павло Тичина прочитав присвячений Агатангелу Кримському вірш, де згадувалася «вічно мрійна Леся Українка», що наводило слухачів на думку про інтимні стосунки Кримського і Лесі Українки. Насправді, Павло Григорович Тичина у притаманній йому романтичній формі гіперболізував стосунки й почуття Агатангела Кримського до Лесі Українки.

19 листопада 1895 року Леся Українка звернулася з листом вдячності до Кримського за його щирий некролог на смерть її рідного дядька Михайла Драгоманова. Цей лист поклав початок справжньої творчої дружби Лесі Українки та Агатангела Кримського. А повторне їхнє особисте знайомство відбулося у 1896 р. на одному з вечорів Літературно-артистичного товариства у Києві в будинку № 42 по вулиці Володимирській (нині тут міститься державне спеціалізоване видавництво художньої літератури «Дніпро»), де Агатангелу Юхимовичу пощастило зустрітися з родиною Косачів. Відтоді вони стали щирими порадниками одне одному у творчій діяльності – Кримський у питаннях сходознавства, давньої історії, філології, а Леся Українка – в питаннях літературних. Можна сказати, що помітила вона творчість молодого поета А. Кримського давно, ще на початку 1890-х років. У листах до Івана Франка Агатангел Юхимович писав, як боляче він сприймає національні утиски і кривди. Все це виливалося у віршах, які надсилав Кримський до львівської «Правди». Ті вірші Агатангела Кримського були сповнені туги з приводу національного гноблення України. Леся Українка переймалася творчістю і науковою діяльністю Агатангела Кримського, читаючи і популяризуючи і художні твори, і наукові праці вченого. Відверто кажучи, вона не була у надзвичайному захопленні від письменницької праці Кримського, постійно критикувала його художні твори, робила і відправляла у листах свої критичні зауваження та редакторські правки. Проте, Леся Українка була у надзвичайному захопленні від наукової філологічної й літературознавчої діяльності Агатангела Кримського, від його енциклопедичної вдачі, його «метамови» літературознавця, що мала колосальний вплив на багатьох видатних

митців того часу. Завдяки науковій діяльності Агатангела Кримського і Михайла Драгоманова, Леся Українка створила «Стародавню історію східних народів», що побачила світ вже після її смерті у 1918 році в Катеринославі. «Стародавня історія східних народів» Лесі Українки стала фактично одним з перших українських підручників про життя та культуру народів Давнього Сходу. Вивчення Лесею Українкою сходознавчих досліджень Агатангела Кримського, «метамови» його літературознавства, осмислення історії, вірувань, звичаїв східних народів поглибили орієнтальну тематику в її поетичній та драматичній творчості, спонукали до перекладацької діяльності. Леся Українка у нашій вітчизняній культурі стала єдиною жінкою, яка сягнула таїни перекладацького мистецтва однієї з найдавніших пам’яток людства – Рігведи. Ось у цьому, у літературній творчості й полягає яскравий приклад «метамови» літературознавства Агатангела Юхимовича Кримського.

Відтворювали минуле, карбували сучасне й дбали про прийдешнє: до питання про державотворчу діяльність Агатангела Кримського

Юрій Брязгунов

По закінченні Першої світової війни 27 країн-учасниць Паризької мирної конференції, визначаючи долю народів, не залишали поза увагою у справі самовизначення націй й етнографічний принцип. Попри те, що Україна не була допущена до участі в Конференції як самостійне державне утворення, все ж її делегація активно й почасти наступально нагадувала про 40-мільйонну націю, котра прагнула незалежності й гідного місця у сім'ї цивілізованих і демократичних націй. У листі керуючого Міністерством закордонних справ Української Держави Дмитра Дорошенка до МЗС Австро-Угорщини щодо проблем Холмщини було сказано, що «для установлення границь мають бути етнографічні дані й бажання населення Холмщини» [1]. Вимальовувалися, водночас, і шляхи втілення такого бажання в реальність. Наприклад, на іншому кінці Великої України, на Кубані, навіть ліві сили, зокрема – Українська партія соціалістів-революціонерів, ухвалила на своїй конференції: «Питання про долю рідних земель Кубані повинно вирішувати саме населення цих українських земель під контролем Ліги народів та за допомогою Європейських держав» [2].

Розпад імперій, здавалося, сприятиме волевиявленню поневолених народів, тим паче, що одним із стрижневих документів на Паризькій конференції мали бути «14 пунктів», із якими виступив Президент Сполучених Штатів Вудро Вільсон. Його висловлювання про національне самовизначення стали своєрідним дороговказом для кожної поневоленої нації. Попри труднощі з визначенням окремих ділянок кордонів, Польща, Чехія, Литва, деякі інші країни стали незалежними. України у цьому списку не було, хоча в «Коментарях» до «14 пунктів» В. Вільсона вказувалося, що на території Росії мають бути утворені окремі держави – Латвія, Литва, Україна та інші. Цікаво, що внаслідок поразки Німеччини її новий канцлер принц Макс Баденський телеграфував президенту США Вільсону, прохаючи про укладення перемир'я саме на основі «14 пунктів»; до прохання Німеччини приєдналася й Австро-Угорщина [3]. Обидві держави, а ще – Болгарія та Туреччина були учасниками Брест-Литовських мирних переговорів, де делегація УНР була

[1] Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. Львів: Свічадо, 2002. 704 с. С. 338.

[2] Там само. С. 380–381.

[3] Всемирная история. В 10 т. Т. 8. М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1961. С. 82, 96.

визнана правомочною навіть росіянами. На відміну від їхніх більшовицьких маріонеток[1].

Однак, не всім провідним державам було до вподоби споконвічне прагнення українців до незалежності. Окремі з них ставку зробили на Польщу (Франція), інші – на «єдину й неділиму» Росію (США). Уже 1 листопада 1918 р. поляки розпочали вторгнення у Східну Галичину, стверджуючи, що це їхні «креси». А вже 25 червня 1919 р. Верховна рада Паризької конференції офіційно доручила Польщі окупувати західноукраїнські землі. Північна Буковина опинилася під владою Румунії, Закарпаття – Чехословаччини[2]. Іще 18 грудня 1918 р. в Одесі висадилися французи з прагненням відродити конаючу імперію. Але головна загроза Україні чатувала на сході, звідки насували російські орди, котрі, як і всі інші окупанти, в основу агресії ставили територіальні претензії. У такій обстановці етнографічні питання, етноісторія, географія, народознавство, етнолінгвістика тощо стають визначальними. Кому насправді належить земля? Хто споконвічний господар на конкретній території? Який етнос вніс найбільше в її розвій? Ці та подібні проблеми поставали не лише після Першої світової війни, вони відлунюють й нині з огляду на російську агресію в Криму та на частині окупованого Донбасу. Іще понад сто років тому ними впритул займалися А. Кримський, Д. Багалій, В. Вернадський, інші видатні вчені. Саме вони, а ще П. Тутковський, розуміючи значення книжних знань, стали ініціаторами створення Всенародної бібліотеки при Українській Академії Наук (нині – Національна бібліотека НАНУ ім. В. Вернадського). Уже 1920 р. її фонди нараховували понад 400 тисяч одиниць зберігання[3]. А. Кримський, Є. Тимченко й згадані вище вчені наприкінці 1918 р. розробили проект організації Української Академії наук. 12 лютого 1919 р. в Києві відбулися загальні збори, на яких А. Кримський сказав про побажання влади: новообраним членам Академії терміново приступати в усі права й обов’язки, не чекаючи офіційного затвердження. У липні 1919 р. А. Кримський , Д. Багалій, М. Сумцов, інші стають дійсними членами УАН[4].

Отож, можемо припустити, досягнення вчених могли надати наукову допомогу повпредам України на Паризькій мирній конференції чи в подальших перемовинах про кордони з більшовицькою Росією. Зокрема, до речі, звернемо увагу на колективний фундаментальний двотомний твір «Украинский народ в его прошлом и настоящем», виданий ще в 1914 і 1916 рр. в Петрограді за редакцією Ф. К. Волкова, М. С. Грушевського, М. М. Ковалевського, Ф. Є. Корша, А. Є. Кримського, М. І. Туган-Барановського та О. О. Шахматова[5]. Наукові дослідження авторів видання з історії, етнографії, мови, гео-

[1] История Украины. В 10 т. Т. 6. К.: Наукова думка, 1984. С. 275.

[2] Там само. С. 592–593.

[3] Там само. С. 599.

[4] Там само. С. 609.

[5] Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Барановского и акад А. А. Шахматова. В 2 т. Т. 1. Петроград, 1914; Т. 2. Петроград, 1916.

графії тощо чітко окреслюють ареал українців на сході й на південному сході в районі Севська, Білгорода, Корочі, Старого Оскола, Острогозька, Новохоперська – до впадіння р. Хопра в Дон, а далі, поминувши Ставрополь, він охоплює приріччя середньої р. Куми, повертає до П'ятигорська і доходить до Чорного моря. Погодьмося, що нині Державний кордон із Російською Федерацією пролягає значно західніше окреслених ученими географічних точок[1]. Водночас дається демографічний зріз, де на тлі всього населення губерній виокремлюється українська спільнота. Наприклад, у Воронезькому краї на момент дослідження із числа всіх мешканців губернії (1.967.054 особи) було 854093 українців. Зроблено аналіз і по дев'яти повітах Воронежчини, що також наводить на певні висновки. Приміром, у трьох із них – Бирюченському (із 200668 мешканців 140799 були українцями), Богучарському (із 309965 – 253619 українців), Острогозькому (із 273837 – 247241) переважали чисельно наші однокревні брати і сестри.

Значно пізніше, коли в 1924–1926 рр. постали територіальні суперечності між УСРР і РРФСР щодо Таганрога та округи, окремих повітів Воронезької губернії, представники Радянської України могли б опертися й на демографічні дані щодо Донської губернії, де мешкало719655 українців із 2564238 всіх мешканців. У Таганрозькому повіті українці переважали абсолютно – 254819 із 412254 всіх мешканців. Але Радянська Україна втратила Таганрог і округу за надуманими з боку Кремля приводами. Із чотирьох повітів Воронежчини, на які претендували, повернули лише два населених пункти.

Майже кожен третій мешканець Курської губернії, за твердженням учених, був українцем (із 1604515 – 523277). Українці переважали в Білгородському повіті – із 174299 – 137002, Ново-Оскольському (із 157849 – 80514); понад третину українців було у Суджанському (із 150263 – 72011), Корочанському (із 159024 – 54558) повітах. Однак і цими вагомими фактами видатних учених ні урядовці УНР, ні радпартчиновники УСРР не скористалися, хоча мали ще один потужний та беззастережний аргумент: у двотомнику стоїть напис «Петроград. Дозволено цензурой 15 декабря 1914 г.»[2]. Отож сама царська імперія визнала межі та демографію українського ареалу, та демократичні, національні й інтернаціональні УНР, Гетьманат, Директорія, УСРР не спромоглися використати фундаментальний труд А. Кримського та його колег в утвердженні історичної справедливості.

Однак маємо право вважати цю проблему не вирішеною й такою, що потребує подальшого дослідження. Зокрема – на теренах Воронезького краю, адже останні кілька переписів іще в часи колишнього СРСР і нинішньої РФ засвідчили катастрофічне скорочення української людності на Воронежчині. Коли 1926 р. українців у краї було понад мільйон, то вже перепис 1937 р. засвідчив, що Голодомор і репресії спричинили загибель майже 600 тисяч

---

1 Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. 2. С. 390.
2 Там само. Т. 2.

українців: їх залишилося 482774, або 44,96 %[1]. Останній радянський перепис 1989 р. показав, що українцями на Воронежчині визнають себе вже лише трохи більше 122 тис. мешканців краю. Два переписи в РФ (2000 та 2010 рр.) дали ще сумніші цифри – всього лише 73 тис. і 43 тис. відповідно не боялися назвати себе українцями. За кілька років чисельність українців краю зросла майже до 45 тис., але тамтешні вчені пов'язують це із переселенням громадян України із окупованої росіянами частини Донбасу[2].

Згадані корифеї національної наукової думки підтримували й молоде покоління митців, письменників і громадських діячів. В. Поліщук у щоденнику записав, що 1921 р. А. Кримський під час зустрічі хвалив його [Поліщук В. Блажені, хто може горіти. – Рівне: Азалія, 1997. – С. 55]. Пізніше саме В. Поліщук у Москві під час зустрічі письменників УСРР із Й. Сталіним зажадав, стверджують творці документальної кінострічки про харківський будинок «Слово», передати українські землі Воронезького краю до складу України. [«Будинок "Слово"». – Fresh Production Group, Держкіно, 2017. – Режисер Т. Томенко, сценарист Л. Якимчук]. Після утворення 1926 р. в Харкові Всеукраїнської асоціації народів Сходу А. Кримський плідно співпрацював в ній з П. Тичиною[3]. Зазначимо також, що творці двотомного дослідження про українців дали поштовх для наукових здобутків інших осіб. Так, А. Животко видає згодом у Празі та Львові три праці «Острогожчина – осередок Подоння», «Подонь (Українська Воронежчина) в культурному житті України» та «Визвольний рух на Подонні (рр.1905–1918)», де опирається на дослідження окремих авторів двотомника. Зокрема, етнографічну межу українського ареалу А. Животко описує, посилаючись на відомого вченого-географа С. Рудницького. Ця лінія тягнеться від слободи Ліски Острогозького повіту, через сл. Урив Коротоякського, далі – Репіївку, Орлик, Скородине, Холодне, Плотавець, Шляхову, Грушівку, Борисівку, Волоконівку, звертає на південний схід через Принцівку, Валуйки, Вейделівку, Ровеньки, Кривоносівку, з Бугаєвого на Осиківку й вздовж Дону – на Богучар, Журавку, Нижній Мамон, Н. Калитву, Павловське й далі рікою Дон до слободи Ліски[4]. Змушені констатувати, що й ці напрацювання послідовників і наукових побратимів А. Кримського теж не мали продовження. Попри те, що 13 листопада 1917 р. Центральна Рада заявила про поширення «в повній мірі» влади Генерального Секретаріату на частину Курщини та Воронежчини, вже 19-го числа, щодо цих теренів прозвучало, що остаточне визначення кордонів УНР

---

[1] Брязгунов Ю. Втрати українців від Голодомору 1932–1933 років на Воронежчині *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»*. (Київ, 4 жовтня 2016 р.). К.: Видавець Олег Філюк, 2017. С. 90.

[2] Проскурина Н. В. Русско-украинский симбиоз на территории Воронежской области *Вестник ВГУ*. Серия: География. Геоэкология. Воронеж, 2017. № 4. С. 98

[3] История Украины. В 10 т. Т. 7. К.: Наукова думка, 1984. С. 312.

[4] Брязгунов Ю. Міжнародно-правові аспекти територіальної проблеми на Воронежчині 1917–1918 та 1924–1925 рр. *Україна дипломатична.* Науковий щорічник. Вип. 6. К.: Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, 2005. С. 407–429.

в частині Курщини, Холмщини, Воронежчини, суміжних губерній та областей, де переважають українці, має бути «встановлене по згоді зорганізованої волі народів». Ю. Шевельов, посилаючись на Третій Універсал і Д. Дорошенка, нагадує нам, що справу «приєднання заселених українцями частин Курщини, Холмщини і Вороніжчини мав вирішити плебісцит». Унаслідок подій лютого 1918 р., відтак ухвал у Брест-Литовську, окрема Запорозька дивізія, підрозділи полку ім. Дорошенка, козаки Другого Запорозького полку Петра Болбочана, Третій Запорозький полк ім. Богдана Хмельницького зайняли паралельно з німецькими частина значну територію краю й обороняли демаркаційну лінію. Вона включала вже згадані пункти Ровеньки, Богучар, інші, а 30 квітня передові українські частини зайняли станцію Колпакове, що вже була прикордонним пунктом із землею Війська Донського. Але із величезної території з понад мільйонним населенням урядові гетьмана Скоропадського в перемовинах із Москвою вдалося прилучити до України лише Валуйський повіт Воронезької губернії[1].

Аналізуючи згадану двотомну колективну працю, оприлюднену ще до повалення царизму, скажемо, що й самі автори двотомника у статтях робили посилання на українських вчених, тим самим нагадуючи світові про потужний науковий потенціал нації. У контексті визначення ролі «справжнього органу київських українофілів» журналу «Киевская старина» М. Грушевський поруч із іменем А. Кримського згадує І. Франка, М. Костомарова, Д. Антоновича, Д. Багалія, М. Драгоманова, Ф. Волкова, інших. Окремо наводить праці А. Кримського «Філологія і Погодинська гіпотеза» та «Деякі непевні критерії для діалектольогічної класифікації староруських рукописів»[2]. Так само вчинив лінгвист О. Шахматов, назвавши праці Г. Голоскевича, Я. Головацького, С. Смаль-Стоцького, деяких інших «головними трудами» з української мови. Додамо сюди й А. Кримського, котрий 1922 р., обстоюючи джерельну базу рідної мови заявляв: «Отак, як говорить простий народ України – так треба точка-в-точку й писати, не поступившись будь-якими особливостями його мови та не приносячи їх у жертву для спільнослов'янського взаємного зрозуміння»[3]. Іще раніше внесок А. Кримського в розвій рідної мови офіційно закарбувало українське міністерство освіти, коли створило правописну комісію з трьох осіб: І. Огієнка, А. Кримського й С. Тимченка. 24 травня 1918 р. міністерство затвердило «Найголовніші правила українського правопису», запропоновані комісією. Вони були оприлюднені в 1918–1919 рр. і, попри всього восьмисторінковий обсяг, стали зародком централізованого мовного планування[4].

---

[1] Дорошенко Д. Історія України: 1917-1923 рр. У 2 т. Т. ІІ. К.: Темпора, 2002. С. 64–65. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Пер. з англ. О. Соловей *Сучасність*, 1987. С. 86.

[2] Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. 1. Петроград, 1914. С. 30–31, 34.

[3] Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). С.86.

[4] Там само. С. 98.

Уже наприкінці 1920-х долі А. Кримського та Г. Голоскевича переплелися під час складання правопису української мови, що робилося за дорученням Всеукраїнської Академії Наук. Г. Голоскевич, С. Єфремов, інші найвидатніші українські мовознавці й літературознавці брали участь у підготовчій діяльності. Відтак для обговорення правопису в травні 1927 р. було скликано конференцію за участю понад 50 вчених-лінгвістів. Наступного року правопис затвердив нарком освіти М. Скрипник, а в березні 1929 р. його схвалила ВАН, у травні до цієї ухвали приєдналося й Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові[1]. На жаль, матеріали Харківської конференції 1927 р. з питань правопису не були оприлюднені, не згадувалося в інформаційному просторі й про обговорення словників[2].

Попри все, даний правопис був мовним законом не лише в Радянській Україні, а й на теренах колишнього СРСР, де компактно проживали українці. Так, документи Воронезького обласного державного архіву повідомляють, що педагоги краю, де в той час розгорталася українізація не лише у середній та вищій школах, а й в радпартапараті, правоохоронних органах тощо, намагалися дістатися до харківських керівних освітянських органів із метою забезпечити Центральне Чорнозем'я професіональними кадрами й підручниками[3]. Однак, такі бажання не знаходили відповідної реакції, тож і тут мусимо наголосити, що втрачали українці не лише етнічну територію, а й мовний простір. І не тільки через сумнозвісну сталінсько-молотовську директиву про припинення українізації від 15 грудня 1932 р., а й через власні недопрацювання. Позначилася й інша ситуація: на відміну від українських радпартчиновників кремлівські посіпаки, схоже, зрозуміли вагу наукових доробок Д. Багалія, М. Грушевського, Ф. Волкова, А. Кримського, С. Рудницького в антропології, етнографії, історії, особливо – в географії. Кожен окупант, стверджує Ю. Шевельов, «намагався дробити українські землі на окремі адміністративні одиниці чи бодай відокремити від них якусь частину. У випадку радянської України така доля спіткала в тридцятих роках південні терени Курської та західні Воронезької областей, як також Кубань»[4]. Приміром, свого часу Олексіївський район, де компактно мешкають українці, зі складу Воронезької області передали Білгородщині.

Водночас, привертає увагу й той факт, що з-поміж авторів двотомного дослідження про український народ значиться й один із керівників і перший президент України М. Грушевський. Перший том повністю присвячений його двом працям (подаємо мовою оригіналів): «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения»

[1] Голоскевич Г. Правописний словник. Вид. 10. Лондон: Вид-во Союзу українців у Великій Британії, 1977. С. IV–V.

[2] Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). С. 7.

[3] Державний архів Воронезької області. Ф Р-1. Оп. 1. Спр. 2132. Арк. 4.

[4] Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). С. 258.

та «История украинского народа»[1]. Блискучі й глибинні дослідження нашої генези та історії цього видатного вченого, на жаль, не були використані й втілені М. Грушевським уже на посаді керівника молодої Української Держави, що на той час не спромоглася закріпитися на мапі світу. Одначе, переконані, що саме наукова діяльність А. Кримського, Д. Багалія, Ф. Волкова, самого М. Грушевського, багатьох інших учених закарбувала на скрижалях історії сам факт існування української нації, котра таки усвідомила себе й зробила у серпні та грудні 1991 р. свої вікопомні і вирішальні кроки до омріяної Незалежності.

[1] Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. 1. Петроград, 1914.

Внесок А. Кримського у становлення української правничої термінології

Петро Захарченко

Багатогранність творчої спадщини Агатангела Кримського вражає не одне покоління не лише українських вчених, а й пересічних громадян, що до нині не перестають захоплюватися його науковими звершеннями. Не можемо стояти осторонь від констатації величі нашого широко відомого земляка і ми, українські правники. Поруч із роботами з філології та історії країн Близького Сходу, вивчав історію мусульманства, читав курси історії і літератури арабів, персів, турків, перекладав літературу із східних мов російською та українською мовами, він здійснив неоціненний внесок у процес формування української правничої термінології, взявшись, здавалося, за надважку працю – перекладу українською мовою російських юридичних понять та категорій.

На Наддніпрянській Україні, де А. Кримський провів більшу частину свого життя, головним промоутером впровадження української правничої термінології в суспільно-політичне життя на початку ХХ ст. стала Українська Центральна Рада, яка з травня 1917 р. поглибила процес українізації окремих судових структур, насамперед мирових судів. Як зазначають автори однієї із сучасних колективних монографій, українізація мирових судів вважалася початковим етапом, а на наступному – передбачалося зорієнтувати мовну політику на українізацію земств і міських дум[1]. За доби Української Центральної Ради, на жаль, цим намірам не судилося збутися. Не реалізовані вони й за часів гетьмана Павла Скоропадського. Лише після затвердження Директорією УНР закону Української Народної Республіки про державний статус української мови з'явилися реальні можливості їхньої реалізації в повному обсязі. Проте, нетривалий час перебування Директорії УНР в Києві, її подальший відхід на захід України не сприяв втіленню згаданих вище намірів.

Гетьман П. Скоропадський не був ревним хранителем українських етнічних цінностей у створеній ним у 1918 р. Українській Державі, проте у розвитку української мови він вбачав необхідний, але недостатній фактор розвою інститутів держави загалом і судочинства зокрема. У своїх мемуарах, написаних під час перебування у еміграції, він актуалізував важливість мовного фактора в розбудові Української Держави, зазначаючи, що «в судочинстві, де потрібна точність, ця [українська] мова потребує серйозного

[1] Єфремова Н. В., Тищик Б. Й., Марчук В. Т. Суд і судочинство в Українській Народній Республіці, Українській Державі, Західноукраїнській Народній Республіці (1917–1920 рр.): Монографія. Одеса-Львів; Фенікс, 2007. С. 18.

удосконалення»[1]. Зазначимо, що у створеній гетьманом П. Скоропадським Академії наук, А. Кримському знайшлося чільне місце. Приїхавши з Москви до Києва у вересні 1918 р. на запрошення фундатора Всеукраїнської академії наук В. Вернадського, він незмінно впродовж 10 років обіймав посаду секретаря академії. Саме тут А. Кримським у співпраці з іншими мовознавцями і були підготовлені словники, про один з яких ми сьогодні й маємо намір говорити.

Отож, поруч із українськими словниками минулого століття, що справили значний на розвиток мовознавства в цілому, можна виділити словники, упорядковані Б. Грінченком, Г. Голоскевичем, академічний чотиритомник за редакцією академіків А. Кримського та С. Єфремова, а також «Російсько-український словник правничої мови», за редакцією А. Кримського.

Робота над словником російсько-української правничої мови закипіла у соціально-економічному відділі Всеукраїнської академії наук у 1919 р. Саме тут було утворено правничу комісію, до складу якої увійшли три академіки (Б. Кістяківський, А. Кримський, О. Левицький) і 20 осіб із числа практикуючих юристів (М. І. Радченко, О. Ф. Хруцький, П. Я. Стебницький, В. М. Ачкасов, О. М. Бутовський й І. Ю. Черкаський, В. О. Коренєв, В. О. Крижанівський, Г. Д. Вовкушівський, М. Ф. Чернявський, В. В. Колбасьєв, О. О. Тізенгаузен, В. С. Назімов, В. І. Греков, М. Д. Пухтинський, Д. А. Маркович, А. Л. Дроб'язко, В. Д. Гаврик, В. І. Войткевич-Павлович, М. І. Ляхницький, М. М. Товстоліс, К. М. Кротевич).

Самі члени комісії у передньому слові до видання вказують на те, що робота над словником пройшла три стадії. На першому, організаційному етапі (березень 1919 р.) упорядники визначилися з метою і завданнями своєї роботи. Було обговорено основний лексичний матеріал і визнано, що «треба дати не вузьку спеціяльну збірку термінів, а такий російсько-український правничий словник, до якого увійшли б відповідні властивостям українського права й мови – по змозі всі найпотрібніші для біжучої щоденної праці правника-практика слова, терміни та вирази; а тому такий словник повинен містити в собі не самі но суто правничі терміни з паростів права кримінального, цивільного, фінансового й таке инше, ба й слова так званого вищого розуміння, та по змозі всі ті слова та вирази, які потрібні правникові в його щоденній праці при складанні різного роду правничих актів, при виголошенні промов на суді, при судовому та адміністраційному діловодстві, листуванні й таке инше, нехай би читач правничого словника таким чином мав змогу завдовольнити цю свою потребу, не звертаючися ще й до инших, «не термінологічних» російсько-українських словників»[2].

---

[1] Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. К. – Філадельфія, 1995. С. 50.

[2] Переднє слово. Російсько-український словник правничої мови : (понад 67 000 слів) / Правн.-Термінол. Коміс. при Соц.-Економ. Від. Акад. Наук; члени редкол.: В. І. Войткевич-Павлович [та ін.]; голов. ред. А. Ю. Кримський. Київ: [б.в.], 1926. [6], 322 с. (Збірник Історично-Філологічного Відділу / УАН; № 41). С. 3.

На другому етапі (1919-1922 рр.) правнича комісія визначалася і безпосередньо працювала з базовим фольклорним, історичним, правовим та іншим документальним матеріалом, який лежав в основі її роботи. За свідченням сучасної вітчизняної дослідниці Н. Трач, яка цілком слушно вважає, що зі створенням комісії розпочато роботу над створенням вітчизняної правничої термінології. У процесі своєї багатолітньої праці комісія опрацювала такі види джерел:

1) різноманітні тогочасні словники, насамперед, фахові, а саме «Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства» 1918 р.; «Словар української мови» Б. Грінченка 1907–1910 рр.; іноземні словники (латинські, німецькі, французькі й російські);

2) джерела давньої української мови, а саме: законодавчі акти та (Договір та постанови прав і вольностей між гетьманом П. Орликом і Військом Запорозьким, кодифікований збірник Ф. Чуйкевича «Суд і розправа в правах малоросійських 1750 р.», Маніфест про ліквідацію кріпосного права від 19 лютого 1861 р. у перекладі П. Куліша тощо), судові акти (Протоколи полтавського полкового суду тощо); архівні матеріали (Акти Родинного архіву Стороженків, Архів Південно-Західної Росії, Акти Віленської археографічної комісії тощо); словники давньої мови XIV–XVII ст.;

3) твори художньої літератури («Перехресні стежки» І. Франка, «Чумацькі народні пісні Рудченка») та історичні розвідки, зокрема робота А. Кримського «Історія Туреччини»;

4) політико-правнича періодика («Часопись правнича», «Державний вісник», «Відомості Чернігівської губернії» тощо).

5) джерела тогочасного права (збірники радянського законодавства);

6) джерела народної мови (в різноманітні регіони України відряджали представників комісії для збирання живомовних матеріалів) [1]. Окрім того, авторський колектив використав офіційний часопис Української Держави гетьмана П. Скоропадського «Державний вісник» за 1918 р., в якому містилися законодавчі акти гетьманської доби, тобто ті нормативно-правові акти, які здебільшого й готувалися ще недавно учасниками проекту.

На третьому, завершальному етапі своєї діяльності (1922–1926 рр.) комісія приступила до остаточного редагування словника. Ось тут найважливішу місію й виконав сьогоднішній наш герой. Сама правнича термінологічна комісія, закінчивши свою роботу, наголосила на внеску, здійсненому А. Кримським на останній стадії її функціонування: «Робота академіка А. Ю. Кримського не обмежилася на суто філологічному обробленні поданого йому матеріялу: він ще й од себе збагатив словник термінами, взятими з тих джерел, якими Комісія не встигла покористуватися» [2]. Як бачимо, останні

[1] Трач Н. Без права на правничу лінгвістику: до 80-річчя «Російсько-українського словника правничої мови» за ред. А. Кримського. Урок української. 2006. № 1–2. С. 12.

[2] Переднє слово. Російсько-український словник правничої мови : (понад 67 000 слів) / Правн.-Термінол. Коміс. при Соц.-Економ. Від. Акад. Наук; члени редкол.: В. І. Войткевич-Павлович [та ін.]; голов. ред. А. Ю. Кримський. Київ: [б.в.], 1926. [6], 322 с. (Збірник Історично-Філологічного Відділу / УАН; № 41). С. 4.

чотири роки колектив упорядників російсько-українського словника справся на роботу однієї особи, яка фактично увінчувала діяльність всієї комісії.

Як зазначалося вище, до авторського колективу упорядників російсько-українського словника була долучена низка практикуючих юристів, частина із них займала достатньо високі посади в органах державної влади Російської імперії та Українській Державі гетьмана П. Скоропадського. До недавнього часу про них нічого не було відомо, окрім окремих згадок у роботі «Історія України» Міністра іноземних справ гетьмана П. Скоропадського Д. Дорошенка[1] та в офіційних рубриках засобів масової інформації Української Народної Республіки і Української Держави. Завдяки нещодавно захищеній дисертації А. Степанюка з історії права та держави, біографічні відомості про них стали доступнішими.

Серед тих, хто разом із академіком А. Кримським працювали над проєктом російсько-українського словника правничої мови, був колишній сенатор цивільного департаменту Правительствуючого Сенату Російської імперії В. С. Назимов, який за доби Української Держави гетьмана П. Скоропадського у 1918 р. очолював один із відділів цивільного Генерального суду Державного Сенату.

Одним із упорядників словника був О. М. Бутовський. До цього він працював у третій експедиції Генерального цивільного суду Української Держави, що мав титул дійсного статського радника. Сенатор О. М. Бутовський, народився 7 березня 1869 р., закінчив у 1891 р. юридичний факультет університету Святого Володимира. Працював у київській судовій палаті, у 1902 р. переведений на посаду старшого нотаріуса до Рязанського окружного суду. У 1911 р. повернувся в Україну, перебував на посаді товариша голови Житомирського окружного суду.

2 січня 1918 р. О. М. Бутовського обрано генеральним суддею Української Народної Республіки. 3 серпня 1918 р. – призначений секретарем цивільного Генерального суду Державного Сенату. Після перемоги військ Директорії УНР і зречення гетьмана П. Скоропадського, 2 січня 1919 р. уведений до складу Надвищого суду УНР.

Значний суддівський досвід здійснення судочинства на найвищому рівні мали й інші члени правничої комісії. Так, до її складу входили колишній сенатор другого департаменту Російського Правительствуючого Сенату М. М. Товстоліс та суддя Генерального суду УНР П. Ачкасов[2].

На посаді сенатора адміністраційного суду Державного Сенату Української Держави гетьмана П. Скоропадського перебував і один із трьох академіків, до того – ординарний професор Університету Святого Володимира Б. О. Кістяківський (1868 р.н.), який у 1899 р. захистив ступінь доктора фі-

---

[1] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. У 2-х томах. Т. 2: Українська гетьманська держава. Ужгород: Б. в., 1930. С. 374–375.

[2] Степанюк А. Г. Касаційне провадження у Державному Сенаті Української Держави (1918 р.): законодавче забезпечення та судова практика. Дисер. на здоб. наук. ступеня канд. юр. наук за спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2015. С. 98.

лософії у Страсбурзі. Працював приват-доцентом в університетах Москви та Харкова. 16 лютого 1917 р. отримав звання доктора державного права.

Ще одну особу слід згадати у цьому зв'язку, що доклалася до роботи правничої комісії. Мовимо про відомого діяча українського національного руху, колишнього комісара у справах України при Тимчасовому уряді Російської імперії, П. Я. Стебницького (1862 р.н.). Закінчивши Університет Святого Володимира, він захистив дисертацію кандидата математичних наук. Працював у Міністерстві фінансів Російської імперії за часів урядування С. Ю. Вітте[1].

Також в Українській Державі проявив себе знаний в Росії юрист барон О. О. Тізенгаузен. Відповідно до Наказу гетьмана П. Скоропадського від 3 серпня 1918 р., колишній обер-прокурор Правительствуючого Сенату барон Тізенгаузен очолив прокуратуру карного Генерального суду[2].

Ось такий сплав юридичної та мовознавчої науки і практики впродовж семи років плідно працював над першим російсько-українським правничим словником. У 1926 р. робота над ним була завершена і він побачив світ.

Слід сказати, що при знайомстві із самим словником, в око впадає цілий ряд російськомовних термінів, які мають велику кількість синонімів українською мовою. Щоправда, із-за їх невживаності в сучасній українській мові, нині вони звучать незвично для слуху, проте вибір для послуговування українським словниковим правничим запасом був на порядок ширшим ніж російським. Наприклад, термін «актуальний» мав такі аналоги українською мовою як *актуальний, настиглий, нагальний, діловий*; «арестантская», – *холодна, рештория, буцегарня*; «безнравственность» – *неморальність, недоброзвичайність, неетичність*; «вотчина» – *батьківщина, дідизна; «плотный» – щільний, суцільний; густий; дебелий; (про людину) опасистий, телесуватий, тілистий, огрядний, гладкий*; «подкупа[и]ть» – *підплачувати, підплатити, закупляти, закупити, підкупляти, підкупити*; «поличное» – *(при крадіжці) крадене, доведена крадіжка, довід, лице*. «Найти поличное» – *(при крадіжці) витрусити крадене, крадіжку.* «Поймать с поличным» – *зловити з лицем, з краденим, взяти з лицем, з доводом, з гарячим* та інші.

Важливим атрибутом єдності України як держави і українців як нації є спільність термінів, понять і категорій у різноманітних регіонах розселення національного етнотворчого елементу. У словнику знайшли своє міце багато спільних термінів для етнічного українства як Наддніпрянської України, так і Західної. Проте, як зазначає сучасний мовознавець Н. Трач, у словник потрапили і слова, що мають винятково «галичанське» походження. За її твердженням, таких слів близько семи десятків. Вона вважає, що до специфічних термінів, які мають галицько-руське походження, належать такі слова як *заказ, орудування, офіція, притока, процесович, трапунок; шарлатане-*

[1] Степанюк А. Г. Касаційне провадження у Державному Сенаті Української Держави (1918 р.): законодавче забезпечення та судова практика. Дисер. на здоб. наук. ступеня канд. юр. наук за спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2015. С. 101.

[2] Там само. С. 102–103.

рія та інше, причому, позначка «галицьке» виступає при таких словах, які в сучасній українській мові стали загальновживаними: *вітчизна, ґатунок, дороговказ, зіставлення* та інше. На основі цього авторка робить висновок, що закиди окремих дослідників радянської доби щодо ігнорування А. Кримським надбань галицької інтелігенції у термінологічній сфері, не мають під собою жодних підстав[1]. Кращі зразки практичного мовлення та досягнення мовознавців Західної України редакторами словника були враховані.

Отже, у підготовці російсько-українського словника правничої мови брали участь понад два десятки вчених, абсолютна більшість із яких мала юридичну освіту. Частина упорядників пройшли практику у Правительствуючому Сенаті Російської імперії (вищий судовий орган країни), а у 1918 р. стала сенаторами Державного Сенату Української Держави. Найбільший обсяг роботи серед членів комісії випав на долю мовознавця, академіка А. Кримського, що впродовж шести років шліфував українську правничу термінологію, філігранно поєднуючи її минуле та сучасне живе мовлення. Переконаний, низка забутих термінів і понять, які знайшли своє місце в словнику, мають право на існування в сучасній правничій українській мові.

[1] Трач Н. С. Українська правнича термінологія. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філолог. наук. Чернівці, 2009. С. 10.

Концепція героя у художній прозі Агатангела Кримського

Юрій Горблянський

В інтелігентного автора навіть
неписьменні герої освічені (*С. Є. Лец*).

«У всякому творі мистецтва, великому чи малому, аж до найменшого, усе зводиться до концепції» (Т. 10, с. 427), – писав у «Максимах і рефлексіях» Й. В. Ґьоте. Якщо дешифрувати й розвинути суть поняття «концепція» (від латинського conceptio – сприйняття) як систему поглядів, розуміння певних явищ, процесів або як єдиний, визначальний задум поета, художника, ученого[1], то це буде, так би мовити, своєрідна призма, через яку певний індивід структурує своє сприйняття й інтерпретацію феноменів дійсності, скажімо, біографії людини, мистецького явища, психологічного фактажу тощо. На думку Ю. Коваліва, концепція – це «розгорнута система знань про предмет, позбавлена логічних суперечностей при тлумаченні складної проблеми чи явища»[2]. Тож, окреслюючи проблему як «концепція героя», маємо на меті здійснити типологію людських образів, через які автор форматує художню дійсність, актуалізуючи в такий спосіб своє світосприйняття та горизонти й критерії його осмислення. Ідеться не про модне декодування художнього тайнопису засобами психоаналітичного інструментарію, а радше про специфіку вузлових аспектів творення людських образів у художній прозі Агатангела Кримського як концептуальну візію модерністського характеротворення.

Модернізм, порівняно з попередніми літературно-естетичними епохами, включно із реалізмом, запропонував свою матрицю концептуалізацію мистецької образності. Одночасно, тип психологізму, психологічного портретування людини у мистецтві слова суттєво змінює свою специфікацію: якщо в добу романтизму чи реалізму людська душа живилася подразниками, мотивантами головно ззовні, здебільшого із ворожої їй реальності (людина перебувала у постійному непорозумінні із зовнішнім світом, світ іззовні надиктовував свої правила життя, із якими герой вступав у постійні конфлікти, що позначалися на його психології, «діалектиці душі»; людина перебувала у сумнівах, хитливих розмірковуваннях, у перманентному відчуженні до світу й пошуках шляхів виходу із конфліктних, скрутних життєвих обставин тощо), то в модерному мистецтві психологічні колізії посутньо видозмінюються, переакцентовуються. Увесь психологічний малюнок людського образу, духовні, часто драматичні, шукання відбуваються суто в контексті і на

[1] Сучасний словник іншомовних слів / уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. К.: Довіра, 2006. С. 381. (Серія «Словники України»).

[2] Літературознавча енциклопедія: у 2-х т. Т. 1 / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. К.: ВЦ «Академія», 2007. С. 522.

тлі не так зовнішньої подієвості, як у власне психофізіологічному мікросвіті людської особистості: герой переживає недосконаліcть мікро- і макросвіту здебільшого у власній душі, часто потерпає від духовного інфантилізму, страху перед дійсністю, від боязні дотику до інакшості інших особистостей, чужого мікросвіту, інших характерів і обставин. І така психічна динаміка виливається в глибокі духовні мікро- та макроконфлікти особистості з собою і світом, які головно й артикулює модерна література.

У такому ракурсі М. Моклиця розвиває думку про те, що в модерністському романі (читаймо: у модернізмі. – *Ю. Г.*) кінця XIX–XX ст. відчутна боротьба з сюжетністю (сюжет, зауважує дослідниця, це той жанровий елемент, який забезпечує творові розважальність [1]) і виразне тяжіння до інтелектуалізації. «Модерністський роман, – на думку дослідниці, – звільнив притлумлений попередніми жанровими формами потенціал інтелектуальної суб'єктивності» [2], що й призвело до зміни такого жанрового компонента, як структура образної системи і, передусім, структура образу-персонажа. Так-от, якщо романтик чи реаліст групував персонажів за критерієм позитивності-негативності, одних виправдовував, а інших піддавав осуду, викриттю (одні персонажі, скажімо, еволюціонували в бік покращення етичних якостей, інші – деградували), то в модерністському художньому мисленні зникає традиційний, етичний поділ людських образів. Модерністи пропонують психологічний критерій класифікації персонажів як наслідок актуалізації суб'єктивного компонента у художній культурі зламу століть. «Письменники, – переконує М. Моклиця, – почали розуміти, що внутрішній світ іншої людини – Terra incognita, і якщо письменник хоче наблизитись до реальної психології, він мусить усвідомити, що для глибокого пізнання досяжним є єдиний внутрішній світ – власний…» [3]. А нижче, зацитувавши тезу В. Вульф (зі статті «Сучасна художня проза») на захист Д. Джойса, що, мовляв, письменники попередніх епох, наділяючи героїв почуттями й переживаннями, часто були далекі від реальної людської психології і радше моделювали цю психологію як штучний світ, аніж відтворювали справжні реалістичні почуття, М. Моклиця додає: «Митець, обернений до світу, митець, який не рефлексує і не зазирає всередину самого себе (такого, звісно, важко уявити – це умовно), не створить нічого психологічно вірогідного. Модерністи початку століття – це люди з високим рівнем самосвідомості, люди, які захоплювалися психологією і філософією, стежили за відкриттями психологів і використовували їх як орієнтир для напруженого самопізнання» [4] (с. 247). Ось чому втрачається доцільність етичного критерію в систематиці людських образів: персонаж у модерній літературі може засуджувати свої міркування та дії, але в жодному разі не визнає себе носієм зла, позаяк сам безпосередньо характеризує й оцінює ту чи іншу сюжетну ситуацію.

[1] Моклиця Марія. Вступ до літературознавства. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. С. 243.

[2] Там само. С. 245.

[3] Там само. С. 246–247.

[4] Там само. С. 246–247.

Якщо зробити незначні корективи у логіці міркувань М. Моклиці, то властиво образна фактура художньої творчості А. Кримського легкома вкладається у канон модерністських шукань, за яких внутрішній світ автора часто наче «переселяється» у психологію персонажів белетристики. Найбільш виразно проявляється це на рівні концептуалізації психологічного портретування людських образів. Художня проза А. Кримського – це своєрідні психологічні «трактати» зі специфіки суб'єктивного інтерпретування дійсності засобами художньої словесності. Це, так би мовити, один із ключових способів моделювання людських образів в обставинах психологічної неврастенії часу, декадентського духовного роздоріжжя, боязні перед реальним життям кінця XIX – початку XX ст., протиставлення йому інтелектуально самозаглибленої, згорнутої у мікросвіті цілісної психічної реальності окремого індивіда.

Академік С. Єфремов в «Історії українського письменства», назвавши А. Кримського «талановитим повістярем», зауважив: «Кримського твори – це безупинне шукання людини. Немов той Діоген, всюди він обертається з світлом свого поетичного натхнення, вічно шукаючи відповідної своєму ідеалу людини, помиляється, впадає в зневір'я і знов шукає, не кидаючи надії колись таки знайти ту справжню, гармонійну істоту, яка задовольняла б його вимоги до людини» [1]. Історик літератури слушно підкреслив як характерну рису письменника й науковця А. Кримського так би мовити пафос відчайдушного пошуку людського і людини у житті та в художній творчості.

Без сумніву, таке психологічно-інтелектуальне дослідження багатовимірної сутності людської індивідуальності є, справді, лейтмотивним резонатором і поезії «Пальмового гілля», і белетристики А. Кримського – роману «Андрій Лаговський», новелістичних збірок «Повістки і ескізи з українського життя» (1895) та «Бейрутські оповідання» (1906).

Герої «Повісток і ескізів з українського життя» та роману «Андрій Лаговський» чомусь живуть у постійному конфлікті зі світом і людьми, іноді озлоблені на всіх і вся і мстяться оточенню то за нерозуміння їхніх «ідейних» походів «в народ», то за кривди в дитячі роки (наслідки антипедагогічного виховання), то за сіризну й брак духовного змісту в житті, а то й просто перебувають у постійній духовній амбівалентній контроверсії до реальності. У психологічній структурі героїв художньої прози А. Кримського часто домінує якесь наче негативне світобачення, мінус-емоція, яка зумовлює специфіку художньо-психологічного інструментарію висвітлення наслідків руйнівної симптоматики інфантильного неврастенізму, духовного й інтелектуального дозрівання людської особистості, пошуку свого неповторного життєруху.

Духовне становлення героїв «Повісток і ескізів з українського життя» та роману «Андрій Лаговський», як і самого письменника, збіглося в часі з добою декадентського «пересотворення світу» (Б. Криса), своєрідного протесту проти різноманітних стереотипів і кліше в мистецтві й доволі застарілих, зужитих етико-звичаєвих приписів повсякденного життя.

[1] Єфремов С. Історія українського письменства. К.: Феміна, 1995. С. 528.

У своєрідній новелістичній «трилогії», циклі оповідань «З літопису преславних діяннів панків Присташів», А. Кримський в іронічній тональності із виразними сатиричними акцентами відтворює кілька епізодів «народофільської кар'єри» панича Олександра Присташа (яка було в другій половині XIX ст. «модою доби», яку зафіксовано зокрема, в романах «Хмари» і «Над Чорним морем» І. Нечуя-Левицького, ув оповіданні «Народолюбець» Панаса Мирного та ін.).

У першому ескізі «Жид-погонич» (первісна назва «Історія однієї подорожі») гімназист-поступовець, який зачитується забороненою літературою, наче щиро (але, звісно, ненадовго) переймається співчуттям до візника-єврея Іцька, з якого всю жахливу «подорож» у завірюху, заметіль безупинно знущається його батько, пан Присташ, всяк час погрожуючи не оплатити йому за роботу, якщо спізняться на поїзд. Автор майстерно переключає увагу читача то на насварювання пана Присташа на адресу Іцька, то на побіжні мікродіалоги-«дуелі» сина з батьком, то на Іцькову гризоту-побивання за хворого сина, подану через беззвучний «монолог подумки» чи «розмову з самим собою». Аж тут притичина: у темряві перевернулися сани і всі пасажири випорснули в сніг. Після тої пригоди пан ще більше розлючується на погонича і за кожної нагоди то кине кривдним словом (на зразок: «Ти людина?!.. Ти жид, от що! Животина, скотина!»), а то й обдарує добрячим «стусаном в горб». Через численні «затримки» в дорозі Присташі не встигли на потяг, тому змушені були заночувати на вокзалі. Промовистим характеротворчим нюансом у «повістці» є два завершальні мікродіалоги – цинічна й принизлива по суті справи розмова Іцька з паном Присташем, який навідріз відмовився оплатити за роботу, та «мікродискусія» начитаного «книжками демократичного напряму» гімназиста з батьком про «життєві принципи» і несправедливість батькового вчинку. Автор віртуозно, ощадливими психологічними штрихами «дає оцінку» народолюбним переконанням молодика: невідомо куди зникає Олесів «демократизм» після батькової пропозиції – вчинити справедливо й виплатити Іцькові за роботу зі своїх кишенькових заощаджень.

У наступній повістці «літопису» («Сирота Захарко») панич Олесь удає з себе українофіла й етнографа (добре знана з історії України другої половини XIX – початку XX ст. серед українських гімназистів, студентів, в інтелігентних колах мода на хлопоманство, що виливалися в етнографічні зацікавлення, збирання усної народної словесності, ритуальні перевдягання у національний або селянський одяг тощо). Належно не володіючи українською мовою, панич буцімто всерйоз занотовує різні слова та «мужицькі пісні», а вечорами допізна читає перевтомленим наймитам твори Тараса Шевченка й Марка Вовчка, зазвичай виряджаючись до свого «священнодійства» в театральний козацький стрій. Ота читанина для простолюду та «народофільські» повчальні паничеві тиради розворушили мислення підлітка – наймита Захарка, наштовхнувши його до рефлексій про правду й неправду поміж людьми, а потім і до кумедно-дитинного стихійного «бунту» – викрадення панського кожуха. Але характерно те, що навіть крихітного непослуху (від-

мова Захарка піти за пивом) вистачило, щоб панич забув своє народолюбство й почастував сироту штурханами, вказавши йому місце: «– Ти нє забивайся, а помні, с кєм говоріш! Хамская рожа!»[1]). А згодом, під час покарання за крадіжку кожуха, «щирий народолюбець» Присташенко не тільки не стане на захист Захарка, а, навпаки, бідкатиметься, що видовище «розправи» роздратувало вкрай йому нерви і зіпсувало увесь день («Це мені наука на будуче, – подумав Олесь. – Не гурт завдавайсь із хамлом! Ти йому читаєш про абстрактні типи Марка Вовчка, а він розуміє конкретно та зараз прикладає до себе самого, почина гнути кирпу!..»[2]). Після розправи над Захарком Олесь Присташенко «глибоко заринув у свої думи», які є досить промовистим маркером інтелектуально-художнього мислення А. Кримського: у внутрішньому монолозі панича, який розпросторюється у розлогий «діалог із самим собою», або «односторонній діалог» (І. Денисюк), відтворено своєрідний мікросеанс психологічного самозаспокоювання, який в очах читача постає як апологія панської мінус-етики, що засвідчує двоїсту, фарисейську сутність поведінки незрілої особистості інтелігента-«хлопомана»: «Що це я за безталанний! – жахавсь він на думці. – Що це за паскудні нерви мені! Якаясь там дрібниця, ну, от хоч би крики того поганця – геть збудоражили й розтрясли чисто всю мою нервову систему… Ні, ні! Треба-таки трохи погоїтися, бо далебі од тих нервів можна ще й збожеволіти… Неодмінно прочитаю хіба Крафт-Ебінга: може, там знайду пораду… А то чи не спробувати цього от способу: піти подивитися скільки разів на секцію трупу? Може, цим робом я загартую себе хоч трошки. Хіба!

Он, мовляють інші: «Несправедливо, що одні громадянські верстви гірко роблять, а другі тільки годуються їхньою працею!» Але ж чому не зважать, скільки муки моральної доводиться вкусити нам, інтелігентам? Хіба ж простому мужикові відомі наші знервування?! Мужик страждає тільки на тіло, а ми на душу – ну, невже не нам тяжче!.. Я все більш і більш допевнююся, що це природно існує такий поділ між людьми: простолюдин постачає хліба й собі, й нам, а ми одтерплюєм і власні душевні муки, і ще й його частку. Значця, виходить те на те, і кривди нікому нема!.. Та от, приміром, у справі заборони нашої мови – хто більше страждає? Чи ми, чи мужики? Бо чи ж мужики тямлять вагу національності?..»[3].

Цікаво, що паничевими роздратованими нервищами письменник не закінчує «повістки», а подає підсумкову проспекцію-роздум про майбутню долю Захарка, який, либонь, колись, у зрілому віці, із досвідченими арештантами «знайде» у тюрмах «спасенну стежку» і в фіналі додає дещо недоладне просвітянське риторичне побивання: «Рідна моя Україно, розшарпаний мій краю! Коли ж тобі розвидниться?», викінчуючи наратив власним віршем:

---

[1] Кримський А. Ю. Твори: у 5 т. Т. 1. К.: Наукова думка, 1972. С. 492. Надалі, у разі покликання на це видання, у тексті після цитати у покликанні зазначатимемо лише том і сторінку, наприклад: Т. 1, с. 492.

[2] Т. 1. С. 501.

[3] Т. 1. С. 501–502.

Узяв жартувати, а слізьми кінчаю…
Чи ж винен я, боже?
Я хтів би радіти, я хтів би сміятись,
Так серце не може:

Брати у неволі – радіти не може
Те серце химерне.
Почне воно сміхом, почне воно жартом,
На тугу ж ізверне[1].

Прикметно, що в першоверсіях «Сирота Захарко» мав підзаголовок «Посвята націоналова націоналам» – у такий спосіб молодий прозаїк адресував рядженим недоосвіченим хлопоманам, які заграваючи наголос із народом, величаючи (звісно, про людські очі й вуха) українські національні святощі, у глибині душі залишалися бездуховними покручами, фарисеями, лицедіями, індиферентними до української національної справи.

Цікавий і промовистий штрих щодо структурування образу панича є й «солодкий релігійний екстаз» Олеся після інциденту «з пивом», який увінчався ляпасом сироті: письменник відтворює психологічне самобичування «українофіла» за «зраду» книжним українофільським принципам, пошук порятунку від сорому за скоєне «в німій розмові» душі з Богом – у щирій молитві до Бога й розкаянні (до речі, подібний композиційний прийом – втечу від людей і світу в усамітнення, ізоляцію задля безпосередньої розмови з Богом і пошуку смислу життя – А. Кримський використає згодом у третій частині роману «Андрій Лаговський» («За святим Єфремом Сіріним»), що став одним із стрижневих сюжетно-композиційних прийомів відтворення етапів психологічного дозрівання й завершального випробування на стійкість «я» героя-інтелектуала).

У гуморесці «В народ!», 3-ій частині циклу, «з'ясовується», що посібником із українофільства для панича Присташенка слугував роман І. Нечуя-Левицького «Хмари»: він наслідує у всьому Павла Радюка й задумує навіть написати «побутовий роман з народного життя», але знову-таки його хлопоманство закінчується трагікомічним «походом в народ», украй невдалим «братанням з народом», після якого розлючений панич вигукує: «Кнута, кнута, на етіх хахлов нужно, кнута, і больше нічего...»[2].

Однак навіть після всіх невдатних «авантур» і перипетій Олесь Присташенко не зрікається переконань «націонала»-українофіла, а вдається до компромісу: він вважатиме себе інтелігентом, українцем і любитиме Україну, але без «мужиків».

У циклі про Присташів письменник загострив увагу на характеристичній хиткості пересвідчень і духовних орієнтирів панів-хлопоманів, зокрема на розбіжності голосних заяв, лицемірної машкари-загравання з народом і

[1] Кримський А. Ю. Твори: у 5 т. Т. 1. К.: Наукова думка, 1972. С. 492. Надалі, у разі покликання на це видання, у тексті після цитати у покликанні зазначатимемо лише том і сторінку, наприклад: Т. 2. С. 503.

[2] Т. 1. С. 256.

справжнього діла, акції. Народолюбні дії Присташенку були потрібні для задоволення власних амбіцій і, запевне, як порятунок від дошкульної нудьги убогого, безподібного, знедуховленого повсякдення, що були такими частими гостями у цілодобовому панському нічев'ї. Це вказує на концептуально продумане демаскування фальшивого українофільства, адже, за слушним спостереженням Т. Гундорової, «під маскою традиційності декадентство в такий спосіб стимулювало демістифікацію і перегляд постулатів народницько-культурницької ідеології, проповідуваної старшим поколінням письменників» [1]. У такий спосіб, наголошує дослідниця, пародіювання літературного кліше, переосмислення схем і моделей белетристики «старої школи» (як це маємо і в циклі А. Кримського. – Ю. Г.) підривало віру в освячені традицією культурницькі святощі й ідеологеми.

Як бачимо, у «трилогії» про «українофіла» Олеся Присташенка А. Кримський засобами художнього письма сконструював психотип псевдоліберала-демократа (сказати би, вовка в овечій шкурі), який прибирає машкару народолюбства, щоби вправно маніпулювати простолюдом, уводячи його в оману отаким хвилевим добродійництвом і ритуальним маскарадом.

Незменш оригінальним є й концепт структурування образу юного нігіліста-циніка (який «бунтує» проти нав'язуваних старшим поколінням етичних життєвих орієнтирів і цінностей) у повістках «Батьківське право» та «Перші дебюти одного радикала», в яких А. Кримський наче намагається віднайти витоки, психологічні передумови жорсткого протистояння між «батьками» й «дітьми», аби художньо осмислити, «проілюструвати» наслідки деспотичного, педагогічно некоректного авторитарного виховання молоді в сім'ї й освітніх закладах російської самодержавної імперії.

Чому діти стають в опозицію до життя і людей, серед яких живуть? Що спонукає гімназиста Костю Ручицького, як і наймиччину дочку Настуню, бунтувати проти «батьківського права» й категорично запитувати: «Звідки це виходить, що ми повинні любити та поважати батьків з тієї однісінької причини, що вони нам батьки? Звідки це виходить, що ми маємо бути їхніми рабами?» [2].

Чи можуть, отже, батьки вимагати любові й поваги від дітей, якщо самі не обдарували їх навзамін ласкою й повагою? Батьківська черствість, байдужість до дитячих переживань, бажань і мрій, а також постійне нав'язливого, безпідставного підкреслювання свого авторитету, щоденні дріб'язкові прискіпування з приводу і без, невиправдані, почасти й підлі вчинки батьків стосовно своїх дітей (наприклад, епізод із паном Ручицьким у «Батьківському праві», коли він цинічно читає синового щоденника) зумовлюють спочатку

---

[1] Гундорова Тамара. Проза А. Кримського і декадентство в українській літературі *Дивослово.* 1995. № 1. С. 17. (Промовистим є той факт, що народовець за переконаннями Д. Гладилович, адміністратор газети «Діло» і голова Літературного товариства імені Т. Шевченка (з 1983 р. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ)), як пише в листі до І. Франка від 2/14 новембра 1891 р. автор «Повісток і ескізів…», уважав, що оповідання «В народ!» не варто друкувати, бо там, мовляв, «насміх над народними святощами» [див.: т. 5, с. 40]).

[2] Т. 1. С. 369–370.

обурення, протест, далі переростають в озлобу на всіх і вся та провокують просто-таки безконтрольні хуліганські випади та брутальні витівки щодо найближчого оточення за кожнісінької нагоди. Наслідком такої психологічної мінус-еволюції характеру персонажа в ескізі «Батьківське право» є обурливий «шепіт» (після сцени читання щоденника) приниженого батьком Гната: «Клятий татко, поганий татко!.. І як я тебе ненавидю! І повік, повік ненавидітиму!..»[1]. Не погоджуючись із Франковою оцінкою оповідання, не побоюючись звинувачень у наскрізному автобіографізмі його творів, А. Кримський у листі до львів'янина від 2/14 новембра 1891 р. запевняв: «Батьківське право» є дійсність, а не «драматизована формула». Це епізод з мого власного життя, тільки що я не був тоді таким наївним, як Гнат, і старшого брата не мав...»[2]. Але невдовзі, у 1892 р., у монументальному «автобіографічному» листі до Б. Грінченка автор «Повісток і ескізів з українського життя» згадує і про «різність соціальних становищ та класів» («Мене, ще дурного парубчака, зглибока зачепляло питання про нерівність усіх людей на світі […]. Природна річ, з'явилася в мене зневага до всяких традицій, до приличностів яко до дворянської ознаки… […] З традицій зневага перейшла й взагалі на авторитети…»[3]), і про «гніт педагогів» («Там гніт вихователів бува нестерпучий, бо вони мають змогу залізати своїми брудними пальцями в душу вихованця і прикладати до неї свої психологічні міркування…»[4]). Либонь, саме отакі глибоко інтимні моменти його белетристики змусили у вступному слові до книги «Повістки і ескізи з україньского життя» 1895 р. переконувати читача: «…Усе, що міститься в цїй книжцї, геть усе щира правда. […] Тільки ж признаюся: всї ті дїйсні події та історії я переказав зовсім не протокольним способом, а таким, що добре таки користав с права "художницької видумки"»[5].

До речі, такі «автобіографічні» аргументи або ж, за визначенням самого письменника, «суб'єктивна призма» характерні і для лірики «Пальмового гілля», і для більшості його прозових творів, хоч, щоправда, сам А. Кримський не надто толерував інтерпретацію його творчості під кутом автобіографізму. Наведемо, до прикладу, його самозізнання з того ж автобіографічного листа до Б. Грінченка: «... В мене є написано скількись повісток, котрі той, хто прочитав би цей лист, міг би стосувати до мене самого, а це мені було б дуже нелюбо, бо й несправедливо»[6]. На нашу думку, стосовно белетристичної творчості А. Кримського варто радше говорити про «автопсихологізм» (Лідія Гінзбург), коли герої не «копіюють» авторську свідомість, а письменник сам щедро наділяє своїх героїв «фактажем» власного життєвого і психологічного досвіду, колізіями-перипетіями свого безпосереднього життєвого

---

[1] Повістки і ескізи з україньского життя. Написав А. Кримський / Видано під доглядом М. Павлика. – Коломия і Львів: З друкарні М. Білоучас і В. Манєцкого, 1895. С. 20.

[2] Т. 5, кн. 1. С. 40.

[3] Т. 5, кн. 1. С. 61.

[4] Т. 5, кн. 1. С. 62–63.

[5] Там само.

[6] Т. 5, кн. 1. С. 65.

досвіду. Тобто персонажі «Повісток і ескізів з українського життя» не є психологічними копіями автора, хоча часто думають і почувають, як він.

Повістка «Перші дебюти одного радикала» поглиблює «аналіз» наслідків непедагогічного ставлення батьків і вчителів до юного покоління і можна прочитувати як своєрідний белетристичний «психологічно-інтелектуальний експеримент», в основу якого лягла проблема: як зі здібного, старанного хлопчака може вирости «істеричний покруч» (Олег Бабишкін). Знуджений шкільною схоластикою, гімназист Петрусь Химченко захопився творами Бєлінського, Писарєва, Добролюбова, Спенсера, Ренана, які пробуджують в нього почуття власної гідності й виховують критичний погляд на світ, який пригнічує тягар умовностей, упереджень, стереотипів, фарисейської моралі. Повсюдна нещирість і лицемірство обурюють хлопця; новочасний «нігіліст», нехтуючи навіть елементарною чемністю, ігнорує всі етикетні принципи так званої добропристойності, виростає у цинічного причепу, ексцентрика-хулігана, що потерпає від болісного комплексу плебейства, травмування від усюдисущої щоденної зневаги, фальші, брехонь. У розмові з класним наставником Корніцьким, який наголошує на тому, що, мовляв, педагоги добре тямлять, що шкідливе і що корисне для учнів, Петрусь залишається при своїй думці. Властиво, учителі школи, і Корніцький також, умовляють Химченка: «Киньте ж, киньте самостійні гадки, а вчіться так, як ми вам кажемо». Сповнений інтелектуальної зверхності, він захищається, обурюючись у відповідь на моралізування наставників: «Та не теля ж я, щоб мене налигували й вели навманяки, куди глядя. Я людина!» [1].

«Остобісів та остиг Химченко усьому класові, наче болячка», – читаємо у повістці, а проте сам «антигерой» усю «неприязнь товариську» приймав «із якоюсь хворобливою втіхою» [2]. Виснажений самобичуванням (психологічним самокатуванням) на зразок: «Я негідник, я фразер, я-бо тільки фрази червоні та гучні вмію казати, я й у житті буду трутнем суспільности, я лінюга, а через те мої товариші, яких я зневажаю, мабуть, чи не більше вдіють добра громаді, ніж я», геть зденервований і озлоблений на всіх і вся хлопець не міг сконцентрувати свої думки на навчанні – «залишав роботу та й кидався до сварки з усім світом» [3]. Така «нігілістична» бравада, поза хулігана, який не приховує мерзенності своєї душі, а, навпаки, демонструє усьому світові свою прибрану маску циніка і вступає в розмаїті «баталії» з *all together* за найменшої нагоди, бо, як споважна висловлюється сам же Петрусь: «…Коли я мерзота, то нащо ховаться?»

Реноме «нігіліста» за поводження з батьками, сестрами, ровесниками та зі знайомими й за одвертий епатаж жителів рідного містечка (епізод відвідування театру у гротескному одязі тощо) міцно закріпилося за Петрусем Химченком. Початкове обурення гімназиста проти шкільної й сімейної псевдопедагогіки, заскорузла рутина шкільного повсякдення поступово виливаються

[1] Т. 1. С. 406.
[2] Т. 1. С. 400.
[3] Т. 1. С. 401.

у крайній скептицизм, цинізм, до «бунту заради бунту», без жодної реальної мети, що так чи інакше веде у безвихідь. Хуліганство «з принципу» Петруся Химченка автор «трактує» як наслідок поступового духовного руйнування здорової психічної структури особистості, автентики індивідуальної неординарності кожної людини, результатом співдії шкільної рутини та раннього інтелектуального, книжного, досвіду, що міг мати згубний вплив на фактуру психіки підлітка).

У тому листі-автобіографії до Б. Грінченка А. Кримський згадує про «нестерпучий» гніт вихователів, що «мають змогу залізати своїми брудними пальцями в душу вихованця і прикладати до неї свої психологічні міркування»: «О, як я ненавидю тую психологію в вихованні!.. Ученик, син, вихованець etc., – з обуренням пише автор «Повісток і ескізів», – повинні мати які-небудь права, котрих не сміє переступати ніякий вчитель, батько, вихователь. А в нас раз у раз робиться не такечки: в нас (я вже кажу не тільки за колегію) і досі дивляться на хлопця, як на річ або, краще, як на цуцика, якого сьогодні за яке-небудь діло можна ласкаво потріпати по шерсті (бо ми сьогодні в гуморі!), а взавтра за те саме діло – набити, одлупцювати (бо, бачте, ми не в гуморі!). В нас не хтять зрозуміти такої очевистої аксіоми, що дитина чи хлопець – є повноправна л ю д и н а, котра хоче д о к а з і в, а не сліпого послуху... Коли ж я вимагав од вихователів аргументів, то мене за це лаяли, звали резонером, несправедливо карали, переслідували. […] Звичайно, я зненавидів вихователів і почав робити геть усе на сукір». І нижче молодий письменник додає: «За останній рік мого вчення в колегії я встиг отруїти життя і собі, і всім товаришам (як своєкоштним, так і стипендіатам), бо коли хто з них не дививсь на начальство як на варварів, то той мені здававсь підлизою, і я вже не міг здержатися, щоб щедро не розсипати своїх саркастичних та єхидькуватих уваг на його кошт» [1].

Як бачимо, «аналіз» наслідків варварської антипедагогіки, настрої спротиву й конкретні прояви бунту, реалії власного біографічного досвіду згодом ставали у письменницькій творчості А. Кримського вдячним матеріалом для конструювання характерів підлітків і юнаків-бунтарів проти лжеавторитету й лицемірства дорослих на зразок Кості Ручицького та Петруся Химченка, що заповзято й зухвало мстили світові, оточенню за приниження їхньої людської гідності.

До того ж, отакі прямі самозізнання А. Кримського в тому, що психічну фактуру численних своїх героїв заповнював власними думками, тривогами й пошуками смислу свого життя, дає нам додатковий аргумент, який підтверджує факт «переакцентування» у добу модернізму художнього осмислення реалій дійсності через автопсихологічну фактуру її портретування.

Кость Ручицький («Батьківське право») та Петрусь Химченко у белетристичній творчості А. Кримського стали своєрідними «предтечами» мерзотника-«індивідуаліста», який колоритно виписаний у ескізі «Виривки з мемуарів одного старого гріховоди» з промовистим підзаголовком із тематичним і

[1] Повістки і ескізи з україньского життя. Написав А. Кримський. Т. 5. Кн. 1. С. 62.

жанротворчим акцентом – «Матеріяли для діагнозу psychopathiae sexualis». І це в 1895 р., коли до популярності фрейдизму ще ого-го, як неблизько. Ця конкретизація-підназва засвідчує значне зацікавлення молодого А. Кримського тогочасними трактатами відомих учених-психологів (Р. Крафт-Ебінґа, Ч. Ломброзо, М. Ленау) і представників модерної філософії (зосібна, Ф. Ніцше), і цим інтелектуальним багажем він без жодних застережень обдаровує своїх персонажів, із виразним критичним, інтелектуалістським світосприйняттям, які більше довіряють фактам, реальним аргументам, а не якимсь надуманим фантазійно-химерним концептам.

«Старий гріховода» вражає логічною довершеністю своєї егоїстично-цинічної поведінки. У житті він керується суто власними потребами і дотримується принципу цілковитої незалежності від усіляких етичних приписів і обов’язків навіть стосовно близьких людей. Все життя він був катом для рідної матері: знущався над нею за її належність до польської нації (себе ж уважав «великороссом»), за її всепрощення й покору. А щоб перевірити на практиці власну натурфілософію, «теорію любові», цей антигерой цинічно нахваляється, що він свого часу, «задля експерименту», спокусив дівчину товариша, яка через кілька днів йому набридла і він кинув її (хоч відразу усвідомлював, що вона через нього закінчить своє буття у шпиталі для сифілітиків, бо потерпав від цієї хвороби). Самозакохано нахваляючись власними аморальними, підлими вчинками, цей виродок не надто переймається скоєним і, виправдовуючись, наче «цитує» героїв інших творів А. Кримського: «Я ж бо не своєю волею родивсь на світ, мене зродила природа, вона в мене вложила певні інстинкти й бажання, – то й виходить, що я смів їх заспокоювати, хоч би вони й одхилялись од норми, хоч би вони шкодили навіть геть усьому світові...»[1].

Що більше, «гріховода» дотримується «життєвої філософії» ніцшеанської надлюдини й чітко декларує свій «анархо-індивідуалізм»: «Бога (або як каже дехто: “ідеалів”) нема, – в це я твердо вірю... Душа не безсмертна, ніякої кари або нагороди їй немає, вмерши, ми всі тільки зогниємо в землі, зогниємо безслідно. Звідси випливає мораль, що на землі треба жити так, як кому підказує його чуття...»[2]. Під кінець життя «старий гріховода» – гротескне втілення «надлюдини», а точніше сказати – *«надлюдця»*, цинічний експериментатор і ловець хвилевого щастя, волею автора, задля визволення від гризот совісті й неприємних спогадів про скоєні гріхи в попередньому житті, шукає заспокоєння йі каяття в релігії.

Отже, у «мемуарах» егоїстичного мерзотника А. Кримський, без зайвого ретушування й обмовок, загострив увагу і на вкрай руйнівних прикметах мінус-світогляду, сформованого шкільною псевдопедагогікою, моделюючи засобами художнього письма, яким може бути духовне «резюме», результат «дитячого радикалізму» Петрусів Химченків.

---

[1] Повістки і ескізи з україньского життя. Написав А. Кримський / Видано під доглядом М. Павлика. С. 181.

[2] Там само. С. 174.

Цікавою є фактура мислення «старого гріховоди», який форматує свої «мемуари» як настільну книгу, посібник із науки цинізму, такий собі трактат антигероя-мерзотника у ракурсі «про науку жити». Ось як він викладає у тезовій формі «філософію життя й любові» (даруйте за об’ємну цитату):

«Обличчя… Обличчя – найперший фактор людського життя. Вся діяльність людська обусловлюється тим, яке хто має обличчя: чи погане, чи гарне. Бо через обличчеву красу або некрасу збілшуються або зменчуються шанси на к о х а н н я.

Кохання… що таке кохання? Відома річ, що кохання – то найсильніша життєва підойма. А чому ж вона найсильніша? Чому? А пофілософуймо трохи на цю тему тай вияснімо собі, що таке є кохання.

Чоловік є животина, тай тільки животина (адже ж душі в його, я поки що вірю, нема). Найвищими його втіхами, значця, повинні бути зьвірячі, а вже ж поміж зьвірячими втіхами вищої не може бути над coitus, над акт спарування. Вищої немає. Вино обридне гарні страви обриднуть, coitus не обридне. Не обридне, бо його підтверджує сама натура. Полові інстинкти – це такі, що раз-у-раз любо та солодко припікають людину та нагадують про себе. О! Щоб coitus та обрид? Ніколи в світі не обридне!..» [1].

І далі в такому ж дусі антигерой-«оповідач», тобто «гріховода», викладає цілу систему засад – «правдивих ключів людського життя». Цікаво: якщо зараз цей твір перевидати, супроводжуючи відповідною рекламною кампанією, то можна очікувати на справжній бум і на численні постмодерні наслідування, стилізації тощо. Есеїстично-наукоподібна, трактатна стилістика «мемуарів старого гріховоди», поєднана зі спогадовими напливами, самозізнаннями в психопатичності, неврастенічності та істерії, мають дуже ускладнену рецептивну фактуру: наче й гидко читати, а все-таки прагнеш сягнути кінця.

Іншим таким експериментальним твором із виразною орієнтацією на автентичність «текстового фактажу» є «Psychopathia nationalis», що по суті є не то фрагментами із подорожнього записника, не то добірка принагідних етнографічних записів, не то зшиток щоденникових записів. Сам А. Кримський у передмові до «Повісток і ескізів з українського життя» окреслює цей твір як «уривок зі свого щоденника»: «Де-не-де я трохи переробив його, а більш того, що покидав усе як воно стояло» [2]. У цій повістці-нотатнику панує не цілком модерно-інноваційний, а радше реалістично-нарисовий наратив, майже синхронно-документальне відтворення безпосередніх вражень від реальної спостережуваної дійсності очима оповідача. Увесь фактаж, на який сфокусована увага автора «щоденника», також виказують у масці освічену особистість із неповторним поглядом на світ.

Так чи інакше проблематика та концепт художньо-психологічного портретування персонажів «Повісток і ескізів» стала органічними і в художній

[1] Повістки і ескізи з україньского життя. Написав А. Кримський. С. 176–177.
[2] Там само. С. III.

структурі найбільшого прозового твору А. Кримського – роману «Андрій Лаговський».

Роман «Андрій Лаговський» (в основу якого покладена, за слушним узагальненням Валерія Шевчука, філософська думка про те, «як мститься доля людині, котра рве свої питомі корені»[1]) – це «історія душі» екстравагантної людини, сказати б, художнє «психоаналітичне дослідження» внутрішнього світу інтелектуала і його взаємин зі світом.

За специфікою розвитку сюжету, художньою структурою «Андрій Лаговський» (за твердженням В. Шевчука, «найвищий злет Кримського-белетриста», «перший філософський роман») нагадує «усічений» Bildungsroman, або «роман виховання». На таку думку наштовхують, зокрема, прикінцеві розділи останньої – четвертої – частини твору, у яких центральний персонаж Андрій Лаговський після численних життєвих перипетій – «плодів незрілості», наслідків неадекватного, «ідеалістичного» сприйняття життя, а також після скрупульозного аналізу – «вівісекції» – своєї душі, учинків, думок і слів (за умов повної аскези, ізоляції від людей) робить висновок: треба любити людей такими, якими вони є – «спокійною прихильністю, без експансивностей, без непотрібного ідеалізування, без ходульних страстей, без драматизування своїх відносин, без давнішого копирсання в усіх відтінках тих відносин»[2]. У фіналі сюжету, після глибокої аскези, відстоpонення від світу й людей, часу болючих роздумів над життям і пошуків істини людського буття, професор Андрій Лаговський спостеріг за собою дивну критичність у ставленні до людей і світу: «Мабуть, чи не постарівсь я душею?» – запитує він себе, знову провідавши, після тривалого розриву, генеральську сім’ю Шмідтів й урешті відкривши для себе нову грань своєї натури – зрілість – він збагнув, що «попросту виріс теперечки з дитини на дорослу людину»[3]. У романі неважко навіть простежити своєрідну «біографічну» композиційно-сюжетну канву.

Пластичність жанроформи філософського роману виховання дозволила А. Кримському підійти по-новаторськи до традицій суцільності наративної структури художнього тексту. У романі автор зосереджує увагу передусім на фактурному репрезентуванні внутрішнього світу інтелектуала, на, так би мовити, своєрідному «конспектуванні» інтелектуально-духовного досвіду спочатку студента, а згодом і професора математики, талановитого поета, поліглота, ерудита, знавця європейських та східних мов і культур. Саме тому за першого прочитання постає спокуса окреслити жанроформу «Андрія Лаговського» як «роман-автопортрет».

Роман А. Кримського, загалом, справляє враження еклектичної структури, що поєднала в собі стилістику старої повістярської школи з елементами новітньої техніки письма (зрештою, твір і написаний на грані літературних

[1] Шевчук В. Феномен Агатангела Кримського Шевчук В. О. Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе. К., 1990. С. 306.

[2] Т. 2. С. 304.

[3] Т. 2. С.287.

епох – у 1894–1904 рр.). Але тут не так важливі окремі стилістичні «архаїзми» чи «неологізми», як, насамперед, скрупульозно виписаний екстравагантний характер, світосприйняття, спосіб мислення, специфіка реакцій на світ героя-інтелектуала Андрія Лаговського, що кардинально оновлює фактурну художнього тексту. Без зайвих застережень, як ніхто з українських авторів до нього, А. Кримський уводить у текст роману різноманітні інтелектуальні ремінісценції, алюзії, «історичні довідки», філологічні та історіософські аналітичні роздуми й діалоги героїв, не гребує безпосередніми цитуваннями поезій і висловлювань видатних людей минулого та сучасності українською мовою та в оригіналі (старо- та новогрецькою, кримськотатарською, турецькою, німецькою, англійською, французькою, російською мовами). Все, що може додати бодай найдрібніший штрих до духовного, інтелектуального портрета Андрія Лаговського й інших персонажів, стає вдячним художнім характеротворчим і стилістичним засобом. Ще раз відзначимо, що до А. Кримського в українській літературі до прийому такого рясного інкрустування тексту естетичними, культурологічними й історіософськими міркуваннями, алюзіями й цитаціями майже ніхто не вдавався і то аж ніяк не з характеротворчою метою (цитати з різних джерел у структурі художнього тексту з'являються, властиво, лише в його сучасників-модерністів, зокрема, в О. Кобилянської, М. Яцківа). Найчастіше у текстах українських повістярів натрапляємо на цитації української народної словесності і мало коли авторських текстів або алюзій на них. Навіть потенційні можливості поетики мотто, епіграфу не часто використовували в нашій літературній традиції, незважаючи на те, що епігонство як явище просто-таки затоплювало поезію, драматургію та художню прозу XIX ст. (котляревщина, потужну ауру шевченківської поетики простежуємо в більшості українських поетів аж до початку XX ст. тощо).

У романі А. Кримського скрізь, де присутній центральний герой, Андрій Лаговський, а він майже не полишає жодної сторінки роману, бо завжди перебуває на авансцені фабули, панує атмосфера дискусії, суперечок, інтелектуального неспокою, ерудитних вправ (численні порівняльні аналізи національних картин світу і національних характерів, звуків різних мов, літературних стилів, зокрема, декадентизму (сцена складання пародійної «амеопи без музору», або «поеми без розуму», під назвою «Діаррея»), історико-культурологічні екскурси (про турків-шапсугів і фабрику євнухів у туапсинській долині; іронічна «культурно-історична інтерпретація» Володимира Шмідта поезії Г. Гайне «Азрієць» тощо). Досить часто автор у тканину роману вплітає й автоцитати – поезії або їх фрагменти (поемку «Іуда Скаріотський (Історія озлобленої душі)», поезію «Заспів» із 1-ої книги «Пальмового гілля» та багато інших), що теж було нечуваним естетико-художнім хуліганством, але безсумнівною інновацією у контексті початку XX ст. і залишається до сьогодні.

Відзначимо, що логіка подій не відіграє домінантної ролі у романі «Андрій Лаговський», – увага автора здебільшого сфокусована на психічних ста-

нах центрального героя, на його комунікативності зі світом людей або відчуженості (М. Гірняк), втечі від людей у простір інтелектуальних цінностей, у світ книжного знання для пошуку відповідей на численні прокляті запитання про сенс людського життя. Різні сцени твору можуть видатися своєрідним лабораторним інструментарієм, який допомагає авторові «підсвітити» певні мікронюанси неврастенічного характеру інтелектуала, професора математики Андрія Лаговського. (До речі, Леся Українка в листі-рецензії до А. Кримського від 3/16 листопада 1905 р. дорікала авторові в «неконсеквенності» фігури професора: «…Зробили його професором математики формально, а надали йому всі ціхи філолога або білого грака, бо таких математиків, щоб так знали всякі мови, лінгвістику і фольклор, щось-то світ не видав. […] Дозвольте вже йому перейти на другий факультет в дальших частинах свого роману, бо жаль дивитись, як чоловік сей закопує свій лінгвістичний талант в землю з ультраплатнічної любові до математики»[1]. Мовляв, такої птиці в природі, тобто математика із таким культурософсько-філологічним інтелектом, не буває. Це судження дещо дивує, бо ж геніальна поетеса чомусь у момент писання цього епістолярного пасажу забула про рідного брата Михайла Косача, фізика, письменника, перекладача. Та й сьогодні, за нашого часу маємо такі приклади, скажімо, в особах відомого математика й поета-лірика, професора Львівського національного університету імені Івана Франка Михайла Зарічного та фахового фізика-науковця і, водночас, політичного й культурно-громадського діяча, критика, літературознавця, письменника, поета-перекладача Максима Стріхи.

Отож, події роману – це ніби своєрідні точки «апробації», вивіряння інтелектуального портрета Андрія Лаговського, кафедра для його інтелектуального самовираження. У фокусі уваги автора стає характер мислення і специфіка світосприйняття інтелектуала, – ось чому текст твору скидається на барвистий килим, посічений численними інотекстуальними вкрапинами, або наукову розвідку, філологічно-культрологічно-психоаналітичне дослідження, у якому ті чи інші тези ніби «аргументують», обґрунтовують відповідні цитати, історичні довідки, афористичні максими, побіжні спостереження тощо. А. Кримський зосереджується на зображенні духовного світу героя-інтелектуала в органічних для нього обставинах, і це є головним структуротворчим чинником жанрової природи роману «Андрія Лаговського» як філософсько-інтелектуального роману.

Концепція змалювання людських характерів у «Бейрутських оповіданнях» порівняно з «Повістками й ескізами…» та романом «Андрій Лаговський» суттєво змодифікована, адже в орієнтальних «повістках» панує інший тип наративу – інформативний, нарисово-документальний, зорієнтований не так на моделювання художньої дійсності, як на ознайомчо-просвітницьку реалістичну розповідь про Близький Схід. Автор мав на меті якомога точніше відтворити реалії повсякденного побуту та звичаєвості арабсько-мусульманського світу, а не пошуки сенсу людського буття. Хоча й тут прозаїк

[1] Українка Леся. Зібрання творів: у 12 т. Т. 12. К.: Наукова думка, 1979. С. 140.

продемонстрував безсумнівну майстерність у змалюванні людських характерів, які, однак, уже не мають прикмет виразних, неврастенічних, хворобливих екстравагантів як представників доби початкового етапу європейського модерну.

У літературно-критичних працях, присвячених белетристичній спадщині А. Кримського, склалася традиція виокремлювати наскрізний характер-домінанту – тип нервовохворого інтелігента, із «різкими змінами настроїв, без суцільности і постійности, повного сумнівів і вагань»[1]. І справді, риси людини межі XIX – XX ст. із розхитаною нервовою фактурою психіки, душевною неврівноваженістю і, як наслідок, надмірною чутливістю, неврастенічною екзальтованістю наповнюють частково психологічний типаж художньої прози А. Кримського. Проте естетико-духовний клімат доби з її критицизмом, переосмисленням життєвих пріоритетів і концептуальним пошуком нових світоглядних орієнтирів створювали іноді також передумови для виникнення мало або зовсім нехарактерних українській літературній традиції людських образів. У «Повістках і ескізах з українського життя» та романі «Андрій Лаговський» впадає в око психологічно-портретна подібність персонажів – і бунтарів-підлітків із ущемленою гідністю, що піддають сумніву й опротестовують узвичаєні етико-психологічні норми й погляди, бунтують проти життєвих стереотипів і методики мінус-виховання, і математика-ерудита та поліглота Андрія Лаговського, і антигероїв-циніків – «старого гріховоди», Володимира Шмідта тощо. Душевний світ героїв художньої прози А. Кримського, що здебільшого поєднують у собі пристрасть до заперечення традиційного життєвого укладу із психічною хворобою, незвичне трактування дійсності і перманентний пошук смислу життя, на нашу думку, відбиває у своєрідний спосіб вікові модифікації, етапи психологічного, світоглядного дозрівання людської особистості.

У художній прозі А. Кримського колоритно представлено дуже цікаву психологічну феноменологію – художнє портретування етапів духовного становлення екстравагантної особистості інтелектуала (своєрідна психологічна вівісекція, розтин і викладання мозаїки неосяжних таємниць людської психіки), яке дуже часто змодельоване або наче «виконспектоване» із безпосереднього біографічного досвіду самого автора.

[1] Грушевський Олександр. Агатангел Кримський *Грушевський О. З сучасної української літератури: начерки і характеристики*. К., 1909. С. 151.

Документи А. Ю. Кримського у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України

Ігор Резнік

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України) – найбільша в Україні скарбниця документів літературно-мистецького профілю, що зберігає понад 314 тис. одиниць зберігання (далі – од. зб.) у складі 1429 фондів. У фондах ЦДАМЛМ України відклалися й документи видатного вченого-сходознавця, академіка НАН України А. Ю. Кримського, а також документи про нього.

У ЦДАМЛМ України зберігається особовий фонд А. Ю. Кримського (ф. 883), який налічує 12 од. зб. за 1891–1973 рр. Процес формування цього фонду розпочався зі звернення директора архіву-музею Л. А. Проценко до директора і завідувача фондами Звенигородського народного краєзнавчого музею імені Тараса Шевченка (Черкаська обл.) В. М. Хоменка. У своєму листі від 10 квітня 1968 р. вона попросила повідомити про документи А. Ю. Кримського із звенигородської колекції та передати їх до ЦДАМЛМ України. Представлені у фонді документи були передані на постійне зберігання до архіву-музею у 1972 р. Звенигородським музеєм, у 1973 р. – стенографісткою фондоутворювача Е. І. Китайгородською та В. М. Хоменком у 1982 р.

По-перше, у фонді зберігаються особисті документи А. Ю. Кримського: посвідчення штатного співробітника Академії Наук на посаді академіка при Українській Академії Наук [1] з 27 листопада 1918 р., видане 24 травня 1927 р.; квиток члена Київської ради робітничих та червоноармійських депутатів від 21 червня 1921 р.; членська картка А. Ю. Кримського – члена Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів 9-го збору (1925 р.) [2] та посвідчення на право безоплатного проїзду залізничним і водним транспортом УСРР (1926 р) [3]. Ці документи дозволяють прослідкувати деякі етапи громадсько-політичної і наукової діяльності вченого.

По-друге, фонд містить цінні зображальні документи: дві індивідуальні фотографії А. Ю. Кримського: фотопортрет, зроблений у Москві в 1891 р.,[4] та фотографію вченого у робочому кабінеті (1900 р.)[5]; дві фотографії

1 ЦДАМЛМ України. Ф. 883. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 1–2.
2 Там само. Од. зб. 2.
3 Там само. Од. зб. 3.
4 Там само. Од. зб. 4. Арк. 1.
5 Там само. Арк. 2.

Фото з членської картки
А. Ю. Кримського в ВУЦВК. 1925 р.
ЦДАМЛМ України.
Ф. 883. Оп. 1. Од. зб. 2. Арк. 4.

А. Ю. Кримський. 1891 р.
ЦДАМЛМ України.
Ф. 883. Оп. 1. Од. зб. 4.
Арк. 1.

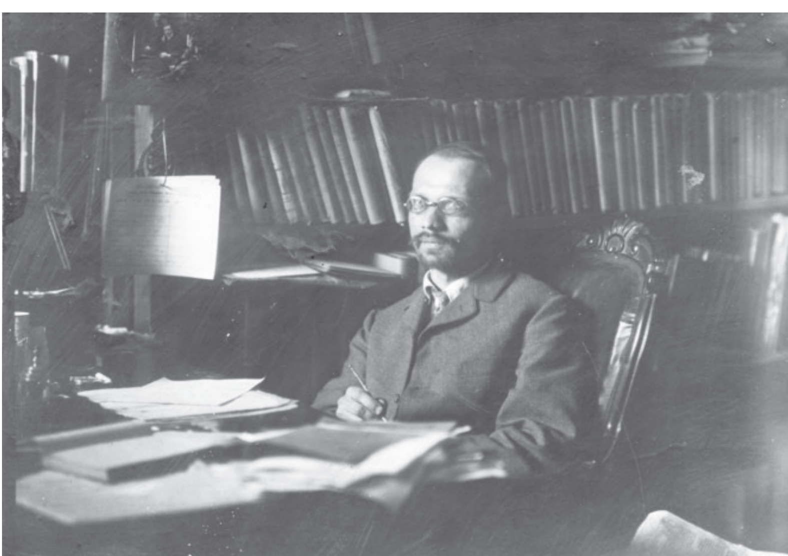

А. Ю. Кримський у робочому кабінеті. 1900 р.
ЦДАМЛМ України. Ф. 883. Оп. 1. Од. зб. 4. Арк. 2.

А. Ю. Кримського у групі з родичами[1]: з матір'ю Аглаїдою Матвіївною та з прийомним сином М. З. Левченком на могилі матері (1920-ті рр.); а також дві фотографії вченого у групі з діячами науки і культури[2] (М. М. Криловим, О. В. Леонтовичем, Є. О. Патоном, Н. Г. Рахліним, В. М. Яблонським та ін.) у Президії Верховної Ради УРСР під час вручення грамот про присвоєння почесних звань (15 листопада 1940 р.).

Ліворуч-праворуч, перший ряд – М. М. Крилов, О. В. Леонтович, Флора Блувштейн, М. С. Гречуха, А. Ю. Кримський, О. П. Кримов, Є. С. Агапова, другий ряд – Є. О. Патон, Н. С. Віткуп, М. Й. Мєдвєдєва, В. М. Яблонський, Т. Ю. Горбунцова, А. М. Луфер, М. С. Співак, О. С. Межжерін, Н. Г. Рахлін, Н. Й. Захарченко, Г. С. Долгов-Куніс, Я. Й. Заславський, О. Г. Раввінов, М. С. Лубенський.
Фотокопія. 14 листопада 1940 р.
ЦДАМЛМ України. Ф. 883. Оп. 1. Од. зб. 6. Арк. 1.

Іншою складовою фонду є документи Е. І. Китайгородської. Серед них – дві довідки про виконану роботу, видані їй А. Ю. Кримським 9 жовтня і 9 грудня 1940 р.[3] та спогади Есфірі Китайгородської «Мои воспоминания об академике А. Ю. Крымском»[4] (Машинопис, 5 лютого 1973 р.). Вона була стенографісткою вченого в останні роки його життя та друкувала його рукописи. Спогади містять цінну інформацію про зовнішність, інтереси, звички, риси характеру А. Ю. Кримського та про особливості його рукописів.

Документи А. Ю. Кримського та документи про нього також відклалися в інших особових фондах ЦДАМЛМ України.

1 ЦДАМЛМ України. Ф. 883. Оп. 1. Од. зб. 4. Арк. 2.
2 Там само. Од. зб. 6. Арк. 1–2.
3 Там само. Од. зб. 8.
4 Там само. Арк. 1–3.

Будинок, у якому жив
А. Ю. Кримський. Б/д.
*ЦДАМЛМ України. Ф. 464.
Оп. 1. Од. зб. 7766. Арк. 4.*

Зокрема, у фонді історика, літературознавця Ф. А. Редька (ф. 2) зберігається лист від 4 травня 1941 р.[1], у якому А. Ю. Кримський повідомляє йому про свій вихід з редакційної словникової комісії через втому і скалічення української мови, що проводилося її членами.

Фонд філолога-арабіста Т. Г. Кезми (ф. 55) містить відгук А. Ю. Кримського від 25 березня 1941 р. про творчу діяльність Тауфіка Кезми в галузі арабістики[2].

У фонді поета П. Г. Тичини (ф. 464) відклалися рукописні копії творів А. Ю. Кримського з журналу «Восточные древности», зроблені П. Г. Тичиною[3], лист Павла Тичини до А. Ю. Кримського з рукописною відповіддю сходознавця (січень 1941 р.)[4], дружній шарж на А. Ю. Кримського під назвою «Депутат»[5] та дві фотографії будинку у місті Звенигородка Черкаської області, в якому жив А. Ю. Кримський[6].

У фонді скульптора М. Г. Лисенка (ф. 485) знаходиться фото скульптурного погруддя А. Ю. Кримського, створеного Михайлом Лисенком у 1969 р.[7].

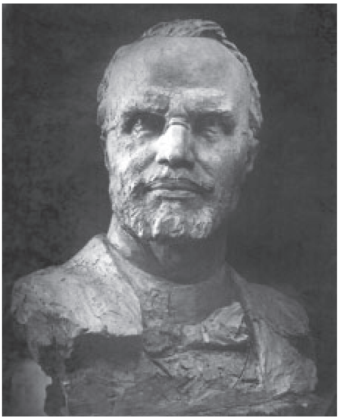

М. Г. Лисенко. Скульптурне
погруддя А. Ю. Кримського.
1969 р.
*ЦДАМЛМ України. Ф. 485.
Оп. 1. Од. зб. 51. Арк. 1.*

У фонді правознавця М. П. Василенка (ф. 542) зберігаються 24 рукописні листи А. Ю. Кримського до історика Н. Д. Полонської Василенко за 1936–1940 рр.[8] та два недатовані її листи до нього[9]. Вони є цінним джерелом для вивчення соціально-економічної ситуації в Україні, містять інформацію про життя і наукову роботу А. Ю. Кримського в цей період, розкривають риси його характеру.

У більшості листів він детально описував проблеми нестачі продовольства та швидкого зростання цін у м. Звенигородці, розповідав

[1] ЦДАМЛМ України. Ф. 2. Оп. 1. Од. зб. 12, арк. 1–2.
[2] Там само. Ф. 55. Оп. 1. Од. зб. 35. Арк. 1.
[3] Там само. Ф. 464. Оп. 1. Од. зб. 13812. Арк. 14, 15.
[4] Там само. Од. зб. 5089. Арк. 1.
[5] Там само. Од. зб. 16188. Арк. 6.
[6] Там само. Од. зб.7766. Арк. 4, 5.
[7] Там само. Ф. 485. Оп. 1. Од.зб. 51. Арк.1.
[8] Там само. Ф. 542. Оп. 1. Од. зб. 175. Арк. 1–26.
[9] Там само. Од. зб. 86. Арк. 1, 2.

про труднощі, які йому разом з родиною щодня доводилося долати, аби не померти з голоду в ті важкі часи. Але значна увага у листах була присвячена й робочим питанням: вчений постійно розповідав, над чим працював у той момент, просив виконати ті чи інші фінансові доручення (наприклад, отримувати його зарплатню і пересилати її до Звенигородки). Для прикладу наведемо уривок з листа від 1 червня 1937 р.[1]:

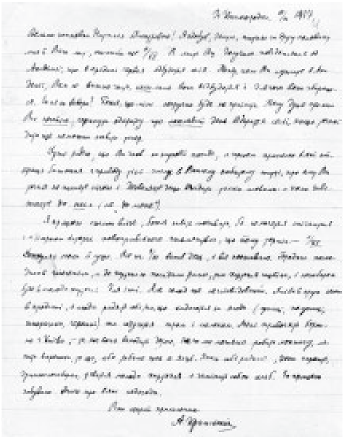

Лист А. Ю. Кримського до Н. Д. Полонської-Василенко. 10 червня 1937 р. *ЦДАМЛМ України. Ф. 542. Оп. 1. Од. зб. 175. Арк. 4.*

«Із Звенигородки, 1/VI 1937

Вельмишановна Наталя Дмитрівно!

Гроші за першу половину мая, спасибі Вам, здобув. Я був написав Вам доручення ще на другу половину мая, не на довше, бо сподівався, що близько середини червня сам приїду на сесію. Одначе з розмови перед виїздом я, од властей предержащих, почув що сесія може одбутися навіть у липні. Або, може, й зовсім їх не буде до осені. Кили так, до доводиться мені турбувати Вас дорученнями і на червень, і на дальші місяці. Наперед дякую та й прохаю вибачення, що Вам особисто доведеться вбити час у секретаріаті задля засвідчення мого підпису.

Працюю я тут дуже добре, але враження з надокола в мене не добрі. Нема хліба! Черга коло пекарні: з ночі стає людей триста чи більше, а хліба уранці привезуть не більше, як тридцятеро. Можете подумати собі, щ оза пекло робиться в боротьбі за ті безталанні тридцятеро хлібенят! Страждає моя сім'я без хліба. Два пуди борошна я привіз з Києва, то ми їх печемо; але це не надовго. Купити у колгоспників нема, бо ті залишки, які вони заробили, вони мусіли оддати державі за тверду ціну (89 копійок за пуд), і самі не багаті на борошно: в кооперативі борошно продається не більше як одно кіло в день на одні руки, і заборона ця стосується не до житнього борошна (такого в крамниці й не буває), а навіть до найдорожчих сортів пшеничного. Доведеться знов докупити борошна в Києві, коли їхатиме туди якийсь шофер. І круп нема в продажі. Дешеві – яйця (по 25 копійок одне); дешевше ніж у Києві – молоко (2 кб. 50 к. за літр); але ж це не усуває хлібного голода. Погода, з 1-го мая, тобто вже місяць стоїть гаряча, без дощу; на городах не сходить ніяка городина; не відомо, чи зійде картопля, чи, по торішньому, не буде ані городини, ані ярини. Дуже сумний малюнок…».

Дружні взаємини А. Ю. Кримського і Н. Д. Полонської-Василенко тривали з 1923 р. (від її одруження з академіком ВУАН М. П. Василенком). Сходознавець часто гостював у них вдома, був одним з небагатьох, хто у 1923 р. допоміг добитися звільнення М. П. Василенка з-під арешту. Після смерті

[1] ЦДАМЛМ України. Ф. 542. Оп. 1. Од. зб. 175. Арк. 3.

чоловіка у 1935 р. звільнена з усіх посад в ВУАН Н. Полонська-Василенко опинилася без засобів до існування. Тоді А. Ю. Кримський запросив її друкувати його рукописи та виконувати різні доручення у Києві [1].

У цьому ж фонді є схвальний відзив А. Ю. Кримського від 1939 р. про наукову і педагогічну діяльність Н. Д. Полонської-Василенко [2].

У фонді літературознавця С. Г. Лаврова (ф. 1040) зберігаються переписані Семеном Лавровим посвідка про діяльність Т. Г. Кезми (написана А. Ю. Кримським 30 травня 1932 р.) [3] та спогади Федора Лаврова «Агатангел Юхимович Кримський» [4], що містять інформацію про різні події у житті А. Ю. Кримського у 1938–1941 рр.

Значна кількість цінних документів про видатного сходознавця міститься у фонді історика М. П. Візира (ф. 1360). Справжнім скарбом для дослідників життя А. Ю. Кримського є підбірка машинописних копій його листів до рідних з Сирії та Лівану (жовтень 1896 р. – травень 1898 р.) [5], де він вдосконалював знання арабської мови. Вчений детально розповідає про свої враження від подорожей і проживання в цих країнах, описує побутові деталі, місцеві звичаї, їжу і природу. Наприклад, у листі А. Ю. Кримського до Юхима Кримського (батька) від 14 жовтня 1896 р.[6] детально описана подорож на пароплаві «Одеса» 2-4 жовтня 1896 р. до Константинополя – перший відрізок його шляху до Лівану. А ось уривки з листа від 2 листопада 1896 р.[7], у якому викладені враження вченого від проживання у м. Бейрут, яке тоді було в складі Сирії:

«…Дорога стоила мне гораздо дороже, чем я думал… дорога обошлась болем ста рублей. Протекло путешествие спокойно…

…Бейрут – замечательно красивый город. Он весь тонет в садах (пальмы, фиги, апельсины), улицы в нем почти европейские; чудесный вид на море; изящные здания. Стиль зданий преимущественно мавританский. Однако жители в массе не мусульмане, а преимущественно христиане. Они легко поддаются европейской культуре. Первые три дня я жил в австрийском отеле, где платил в день за номер (с бельем) и за полный стол по 8 франков … Пока я жил в отеле, я не чувствовал неудобств. Наконец я разыскал старика-врача и переехал к нему … я себя чувствую пренесчастным человеком. Так себя чувствуют среди арабов и другие европейцы, если живут не в отелях. Мои хозяева – люди бедные, квартира плохая. Полы везде каменные, и мой ревматизм возобновился … Но пока что не это горе, а непривычная пища. Чаю здесь нет, супу нет, борщу нет. Говядины здесь не едят, а едят баранину, и тов. самом малом количестве … Почти вся пища растительная

---

[1] Василюк О. Д. Взаємини А. Ю. Кримського та Н. Д. Полонської-Василенко (за епістолярними джерелами) Сходознавство. 2013. № 62-63. С. 7.

[2] ЦДАМЛМ України. Ф. 542, оп. 1. Од. зб. 92.

[3] Там само. Ф. 1040. Оп. 1. Од. зб. 394, арк. 5.

[4] Там само. Оп. 1. Од. зб. 394. Арк. 2–4.

[5] Там само. Ф. 1360. Оп. 1. Од. зб. 313. Арк. 1–430.

[6] Там само. Арк. 11–12

[7] Там само. Арк. 18–21.

… Такого хлеба, как у нас, здесь нет: вместо него пекут лепешки … они тягучи и неудобоваримы. Я, впрочем, не теряю надежды, что еще свыкнусь со столом здешним … Плоды здесь необыкновенно дешевы …

…Несчастье и с арабским языком. Я знаю литературный, старый язык, а здесь говорят новоарабским. Я понемножку к нему привыкаю, но очень часто приходиться написать вопрос на бумажке и просить ответа также на бумажке … Поселиться в семье, где знают французский язык, я не могу: мне нужна арабская практика…».

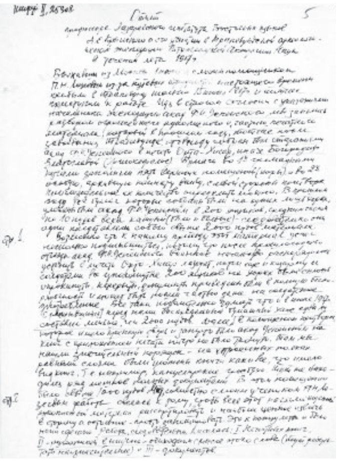

Звіт А. Ю. Кримського про роботу Трапезундської археологічної експедиції влітку 1917 р. Рук. копія М. П. Візира. Б/д.
ЦДАМЛМ України. Ф. 1040. Оп. 1. Од. зб. 394. Арк. 5.

Також у цьому фонді зберігаються звіт А. Ю. Кримського про роботу Трапезундської археологічної експедиції влітку 1917 р. (рукописна копія Миколи Візира)[1], який містить цікаву інформацію про роботу вченого в складі експедиції Ф. І. Успенського над розбором рукописів у нещодавно захопленому м. Трапезунді; лист А. Ю. Кримського до М. Кримської (сестри) від 3 грудня 1940 р.[2] (машинописна копія з помітками В. М. Хоменка) про отримання ордена у Москві і враження від міста; рукописна службова записка А. Ю. Кримського про передачу власного голосу академіку О. І. Білецькому під час голосування на засіданні вченої ради Інституту літератури АН 31 березня 1941 р.[3]. Цінні відомості про біографію А. Ю. Кримського та про його родичів викладені у листах В. М. Хоменка до М. П. Візира за 1970–1974 рр.[4]

Варто зазначити, що документи А. Ю. Кримського активно вивчаються дослідниками та були представлені в межах виставкових проектів, у тому числі міжнародних. Зокрема, світлини, рукописи та друковані видання вченого були репрезентовані під час відкриття в Лівані музейної експозиції «Агатангел Кримський в Шуейрі», що відбулося 22 червня 2019 р. Експозиція організована Посольством України в Лівані, муніципалітетом Дгур-а-Шуейр, Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського та ЦДАМЛМ України.

Отже, у фондах ЦДАМЛМ України зберігається значна кількість джерел для вивчення особистості А. Ю. Кримського, його життя і творчості, а також відносин вченого з близькими людьми. Сподіваємося, що інформаційний потенціал представлених документів зацікавить дослідників і запрошуємо ознайомитися з ними у читальній залі ЦДАМЛМ України.

[1] ЦДАМЛМ України. Ф. 1360. Оп. 1. Од. зб. 317. Арк. 5–9.
[2] Там само. Од. зб. 235. Арк. 2.
[3] Там само. Од. зб. 297. Арк. 16.
[4] Там само. Од. зб. 235.

Звенигородщина – осердя Кримського роду

Олена Наріжна

Скільки б не минуло ювілейних подій, скільки б видатних особистостей не відзначали ми у літописах, багато залишається ще незвіданих сторінок. 2021 рік, безперечно, для Звенигородщини стане роком Агатангела Кримського, гідного вшанування 150-річчя від дня його народження.

Нам музейникам знову й знову захотілось переглянути свої фондові матеріали: стародруки, документи, фотокопії, пожовклі вирізки з газет та журналів, перекласти експонати, щоб відновити історичну пам'ять про людину зі світовим ім'ям. Та головне дізнатись, як жилось його родині у Звенигородці? Довідатись історію Кримського роду мовою музейних експонатів.

У місті Звенигородка, в самому серці України, знаходиться пам`ятка культурної спадщини національного значення – будинок, у якому проживала родина Кримських. Цей будинок бачимо на фото в експозиції музейного залу Кримських, а у фондових архівах документальний опис сучасника А. Кримського Івана Григоровича, який тримав дружні зв'язки та був близько знайомий з життям, побутом родини Кримських: «В центрі міста, три найкращі кам'яні будинки, що потопали в зелені садків. Поруч з міською каланчею височить невеликий двоповерховий будинок з невисокою вежею, побудований в східному архітектурному стилі. Будинки утворювали прямокутник садиби, з великим тінистим садком, з креслатими яблунями, сливам та черешнями. Ганок та веранда, що виходили в садок, були найулюбленішими місцями спілкування… Ще за життя батьків Агатангел за свої власні кошти надбудував для себе на частині будинку другий поверх на дві кімнати, та ще зверху вежу з великими світлими вікнами».

І куди б доля не закидала А. Кримського, по яких тільки чужоземних краях не бував у Звенигородці він прожив найпам'ятніші роки свого життя. «Є багато людей, котрі за різних обставин змушені змінити релігію чи взяти іншу. Я належу до тюрксько-татарського племені. Мій предок – кримський мулла, що доводився родичем кримському ханові, 1696 року виїхав до Литви. Опинився серед християнського люду, взяв християнську віру. Його охрестили під християнським йменням Павло і, враховуючи те, що він вийшов із Криму, стали називати Кримським.» – це рядки з інтерв'ю професора А. Кримського 13 вересня 1915 р.

Втрата турками Азова (1696) змусила кримського муллу залишити неспокійну столицю Бахчисарай і податися на Литву. Зв'язки між Кримом та Литвою (і Волинню) датуються ще часами великого князя Литовського Вітовта, який запрошував татарських дружинників до обох своїх резиденцій: біля

Вільна та Луцька. Втікач – мулла оселився у Мстиславі (нині Могилевська обл. Білорусь), одружився з місцевою жінкою [1]. Син Павла Кримського Степан навчався в Смоленській духовній семінарії, але невдовзі його звільнили за непослух: волелюбність, демократизм були спадковою рисою Кримських. Самотужки він опанував кілька мов, зібрав велику бібліотеку, що містила чимало турецьких та арабських рукописів; схильний до філософії, поруч з нею захоплювався садівництвом, мисливством, рибальством. Одружився з Анастасією Іванівною Цуран – родичкою відомих колись братів Куторогів [2].

Степан Павлович Кримський міщанин м. Мстиславля мав 24 десятини землі, будинок з садом і невеликим лугом, що тягнувся до річки Вехр (притоки Дніпра). Був освіченим, володів декількома європейськими та східними мовами. Обтяжений дітьми, бо мав сім синів і шестеро дочок, не був заможною людиною. Головним багатством для них була бібліотека, що перейшла у спадок від кримського мули. Навіть коли виникла пожежа та майже знищила будинок Кримських, Степан Павлович врятував з вогню родинну бібліотеку, пожертвувавши домашнім начинням. Степан на старості літ осягнув іще одне ремесло – зайнявся кравецтвом. З сімейства найдужче боліло за Юхима: мудрий хлопець усі книги перечитав з домашньої бібліотеки, володів російською, арабською та турецькою мовами. Батько докладав усіх зусиль, аби дати йому належну освіту.

Наприкінці 60-х років XIX ст. після того, як згоріло обійстя нащадків бахчисарайського переселенця, родина роз'їхалася. Син Степана Юхим Кримський (1838–1915) оселився в Володимир-Волинському (нині Волинь), працював спочатку поштовим служителем, а потім учителем місцевої школи, викладав історію і географію. У Володимирі- Волинському побрався із Аглаїдою Матвіївною Сидорович, яка за національністю була «полька литовська» [3].

У родині Юхима називали Євтимом. Навіть син Агатангел записував у своїй автобіографії та картках особового обліку, що він Євтимович. Мала і дружина домашнє ім'я – Гаша. По батькові Аглаїду теж величали по різному. «Аглаїда Тодосівна – дружина Євтима Стефановича, повновида, чепурна жінка, в очіпку, в простій міщанській сукні… Розмовляла вона простою українською мовою – місцевою говіркою з польською вимовою, що виявляла в ній походження з давньої збіднілої шляхти. Кримські відзначалися своєю традиційною гостинністю і на склянку вечірнього чаю щодня до них хто-небудь заходив» – це довідуємось з фондових матеріалів музею – машинопису І. Григоровича, що багато років писав свої спогади про Кримських, опублікував низку статей та заміток у місцевій періодиці, мріяв видати свої праці окремою книгою. Та не судилося.

У фондах нашого музею є самовар із будинку Кримських, а поряд фото родини за чаюванням. У родині Кримських народилося двоє діток, то ж треба було шукати кращих заробітків. Юхим Степанович знаходить собі місце

[1] Пріцак Омелян. Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження *Східний світ*. К., 1993. № 1.

[2] Зленко Григорій. Вітчизна. № 7. Життя і книги Юхима Кримського. оф. № 7747 ЗМК

[3] Кримський 1972–1974. 5/1. О. Пріцак.

з більшою платнею та лагіднішим кліматом в Наддніпрянщині. 1871 р. переїжджає до Київської губернії у Звенигородку. Відтоді Шевченкова земля, з мальовничим містом над Тікичем стали рідними для родини Кримських.

Юхим Степанович обіймав посаду смотрителя і викладача географії в нещодавно заснованому міському двокласному училищі. В навчальному закладі зовсім не було підручників та навчальних посібників, тому Ю. С. Кримський вирішив написати їх для закладу сам. Він автор багатьох книжок з географії, арифметики, мови. Спочатку в Москві видавались, а за тим і в Звенигородці, адже він привіз із Острога, та відкрив свою друкарню.

У 1872 р. Кримський купив невелику ділянку землі і звів будинок по вулиці Продольній (нині вул. А. Кримського). В деяких спогадах зустрічаємо, що то були кошти гонорару за підручник географії. Згодом він написав ряд інших підручників, їх ми бачимо в експозиції музею: «Арифметические задачи в карточках» (Москва, печать бр. Салаевых, 1877), «Французская азбука для русских. Самоучитель» (Звенигородка, друкарня Кримського, 1882). «Русская азбука по любому способу в школе и дома и первая книжка для чтения» (Москва печать Ф. Иогансона, 1878). Книги мали успіх і виходили у світ повторно, а окремі були відзначені на конкурсах, проголошених міністерством народної освіти. Друкарню все ж таки з часом продав, не вистачало на платню робітникам[1].

Тримав він ту друкарню років двадцять, обладнав її новими машинами. Тут замовлення виконувалося будь-якої величини і форми. Про це свідчить копія документу з експозиції Звенигородського краєзнавчого музею – Свідоцтво на відкриття типографії за номером 461 видане Ю. С. Кримському на відкриття типографії в нашому місті. З одним швидко друкуючим станком. Також там зазначено, що гербовий збір сплачено в Києві 21 дня 1878 р.

1881 р. Ю. Кримський відкриває в місті першу приватну публічну бібліотеку. В експозиції Звенигородського краєзнавчого музею бачимо друкований каталог бібліотеки для читання, його титульну сторінку. Довідуємося, що взимку 1889 р. книгозбірня складалася з 2016 томів. Ще через вісім років – 2636 томів. Свою бібліотеку у 1899 р. Ю. Кримський передав у дарунок місту.

Юхим Степанович очолював на громадських засадах «Звенигородський повітовий піклувальний комітет народної тверезості». Він домігся надання для цього спеціальне приміщення, де була відкрита чайна-читальня. Там він влаштовував народні читання за різними темами – «Зірки і планети», «Історія єгиптян», «Обезліснення, як причина засух у Звенигородському повіті», «Полювання на птахів і звірів». Згодом батько майбутнього академіка видав понад два десятки книг за своїм авторством.

І. О. Григорович так описував Юхима Степановича: «Євтим – середній на зріст, з невеличкою сивою борідкою, з чорними очима, в урочисті святкові дні одягав парадний мундир вчителя, на якому виблискувало декілька орденів та медалей. Це ще більше надавало в моїх очах поваги та любові,

[1] Зленко Григорій. *Вітчизна*. № 7. Життя і книги Юхима Кримського. Оф. № 7747 ЗМК.

але ніякого остраху чи сором'язливості. Гордовитості, чванливості, зарозумілості – властивих рис тогочасної дворянської інтелігенції не було. Це була надміру проста, щиросердна та привітна людина».

Юхим Степанович Кримським за 8 років до своєї смерті зробив заповіт на спадщину для всієї родини. У 1907 році передав у спадщину частину свого будинку старшому сину Агатангелу. Спадкова справа № 46, запис затверджено Старшим нотаріусом Уманського окружного суду 1 вересня 1907 року[1].

Будинків Юхим Степанович мав три. Один з них знаходився поряд родового будинку на розі вулиць Продольної та Катеринопільської, 29/54 (нині вулиць Кримського та Михайла Грушевського), де була друкарня Ю. С. Кримського. У тому ж таки 1907 році духовним заповітом передав частину жилого приміщення цієї друкарні сину Юхиму, пізніше йому у власність перейшло і приміщення друкарні. Не обділив і дружину Аглаїду Матвіївну, доньок Марію Кримську та Ганну Іванець. Марії Кримській в особисту власність передано ½ частину будинку, що знаходився за рогом від друкарні по вул. Катеринопільській, 56. Заповіт завірено Звенигородським нотаріусом П. Н. Пітерсоном у присутності свідків П. П. Шмігельського та Я. С. Уманського. В цьому заповіті зазначено й те, що вступить він у дію рік по смерті Ю. С. Кримського[2].

У напруженій просвітницькій праці минуло життя Ю. С. Кримського – педагога, літератора, видавця, бібліографа, громадського діяча. Шлях його скінчився у Звенигородці, де він і похований в районі Пісок (куток міста).

Та повернемося до родини. Сім'я зростала, в Звенигородці народилося ще двійко дітей. Варто про всіх згадати окремо, адже кожен з нащадків бахчисарайського мулли стали гордістю нашого Шевченкового краю. Старша донька Юхима Марія (1863–1951) народилася в м. Володимир – Волинському, Волинської губернії. В домашнім колі її звали Маша. Була дуже набожна. Не зазнала замолоду сімейного щастя, бо батьки не дозволили одружитись з її обранцем, що працював у батьковій друкарні. Причиною цьому була нібито схильність її нареченого до веселої компанії, про що було відомо батькам. Так і залишилась самотньою, що позначилось при сумирній, лагідній вдачі та на її психіку. Стала вона надміру побожною, що межувало іноді з проявами релігійного фанатизму. Марія не любила ніяких гульбищ та більшість часу проводила за молитвами. У двадцятих роках XX ст. вона двічі, а то й тричі на рік приїздила до Києва, жила в сестри Ганни, та цілими днями мандрувала по численних монастирях та церквах[3]. В той же час Марія Юхимівна тримала лад не тільки у будинку, але і в сім'ї. Чуйність, взаємоповага, розумна сімейна порада в складних питаннях – все це отримувала родина від Марії. Часто вона їздила устатковувати побут в холостяцькій квартирі Агатангела на Малопідвальній вулиці у Київ. Але, загалом, жила вона в батьківському будинку, а свій здавала у винаймання.

Марія хвилювалася за долю брата Агатангела, якого спішно евакуювали під час війни з гітлерівською Німеччиною – від нього не було жодної вісточ-

[1] ІР НБУВ. Ф. 157. Оп. 4. Спр.1. Арк. 566. Завідувач звенигородського архівного сектору О. Р. Рябова.

[2] Там само.

[3] Григорович І. О. Спогади про родину Кримських. ЗКМ оф. 7024.

ки. На той час навіть не могла до кінця усвідомити, що то був арешт. Після повернення академії з евакуації, у 1947 р. зверталась до Президії АН видати їй свідоцтво про смерть А. Кримського, бо була впевнена, що він слабкий, напівпаралізований помер в евакуації. Братової реабілітації не дочекалась. Доживала віку у невеликій кімнаті вже чужої хати, бо свою ½ частину будинку, що знаходився за рогом від батьківської друкарні по вул. Катеринопільській, 56 (нині вулиця М. Грушевського), продала М. І. Замризі. В їхній сім'ї і померла у віці 88 років, після чого похована на центральному кладовищі міста.

Син Юхима Агатангел (1871–1942) народився в м. Володимир – Волинському, Волинської губернії. Домашні його звали Хваня. Коли йому не було й року, батьки переїхали до Звенигородки. З дитинства потяг до книг був у нього непереможний, що призвів до захворювання очей. Лінгвістичні здібності з'явились ще у дитячі роки. Вдома він почав вивчати польську, французьку, англійську, німецьку. «Навчився читати, маючи три з половиною роки, а коли мені було 5 років – пише він у автобіографії, – мене оддали вчитися у Звенигородське «городське училище», і там я вчився п'ять год, до 1881 року. В тім році мене віддали в Острозьку гімназію. В Острозі я жив під доглядом своєї старенької тітки, а це була мені й на руку ковінька: тітка завідувала чималою публічною бібліотекою, в котрій я міг безборонно сидіти зрана до вечора. Перед тим, ще в Звенигородці, я міг читати тільки крадькома, бо батько, шануючи мої очі, попросту одбирав у мене кожну книжку, яку я ладився читати»[1]. У Колегії Галагана вивчив і інші мови: грецьку, італійську і турецьку. Підлітком він почував себе щасливим не тоді, коли міг вільно, по-хлоп'ячому, попустувати, а тоді коли залишався без дбайливих родичів і мав змогу нещадно експлуатувати свої слабкі очі, сидячи необмежений час над книгами[2].

Через постійне навчання, малорухливий спосіб життя Агатангел був слабким фізично. В листі до Грінченка (17.06.1892) Кримський із Звенигородки пише: «Великою школою життя була для мене Колегія Павла Галагана у Києві. …Плата страшенно висока – 750 крб. Стипендіати вступають по конкурсному іспиту і всі вони пролетарі! Й плебеї. (Мій батько і теперечки незаможний, а тоді зовсім був бідний), не важко зрозуміти, що стипендіати та своєкоштні мусять образувати два табори, які ненавидять один одного. У своєкоштних зброя – їх пиха, висока гадка про своє дворянство, князівство чи гроші, та ще й, звичайно, фізична сила, которою вони дуже добре користуються… Я у Колегії був первим учеником, гордощі розвелися в мене незмірне, тому то, хоч я себе поставив одразу так, що наші аристократи не сміли чіпати мене, слабого, але я відчував гніт над стипендіатами ще сильніше, ніж другі, і моє самолюбіє дійшло до болісності. Навіть словами мене кривдили геть менше, ніж других…[3].

Зате вдома, на вакаціях у Звенигородці Хваня відпочивав душею і тілом. Особливо під час ярмарок, куди можна було піти не спіхом та почути укра-

[1] Фотокопія. *Центральний державний історичний архів України у Львові.* Ф. 3с/309. Спр. 2389. С. 59.

[2] Дашкевич В. Труд, гідний подвигу *Культура і життя*, 1971.

[3] Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. І. К.: Інститут сходознавства НАНУ ім. А. Кримського, 2005.

їнську, російську, польську, єврейську, молдавську, циганську, новогрецьку, болгарську, сербську, навіть турецьку мови. Агатангел ходив з записничком і занотовував почуту говірку, розмовляв з етнічними носіями їх мовами. Жага до знань та незвичайні здібності привели А.Кримського в Московський Інститут східних мов. А. Кримський за три роки блискуче опанував близько п'ятнадцяти східних мов, написав ґрунтовні наукові праці, це допомогло йому залишитися на кафедрі арабської філології.

Жодного дня без книги, жодного дня без рядка – це стало девізом всього життя Кримського[1]. Агатангел був людиною високої освіти, широкої ерудиції і багатогранних інтересів. Багато працював. Після насиченого робочого дня спалахувало світло на другому поверсі батьківського будинку і не згасало до другої-третьої ночі. А писати йому було дедалі важче, зір катастрофічно слабнув. Він зв'язував двоє окулярів і так писав… З 1918 р. проживає у Києві, дві кімнати в комунальній квартирі вщерть заповнювали полиці з книгами, рукописами. Священним місцем був робочий стіл. Усе дуже скромно, лише необхідне для життя та праці. Такі ж умови були і в звенигородському будинку[2].

Агатангел Юхимович працював по 18 годин на добу, він займався тюркськими перекладами, писав наукові праці та власну поезії, перекладав українською мовою всесвітньо відомих поетів, збирав та популяризував місцевий фольклор, з однодумцями створював українську Академію наук.

Приміщення Академії на Володимирській, 54, не опалювалось, чорнило замерзало, але у зимних кімнатах збиралися (голодні) ентузіасти української науки, в потертих плащах, з помороженими, порепаними руками; зігріті любов'ю до України, вони складали плани розбудови української науки, писали на зворотних сторінках календарів, на старих театральних афішах[3].

У 1921 р. вчений взяв собі у помічники Миколу Захаровича Левченка, звернувши увагу на його працьовитість, прагнення до знань. А ще він до болю нагадував він йому померлого улюбленого небожа Бориса. Під опікою названого батька Левченко закінчив Інститут народної освіти, згодом Археологічний інститут у Києві.

Вдячний своєму навчителю, Микола завжди величав його батьком, хоч його рідний батько проживав у Києві на Солом'янці. Ніколи не цурався, часто відвідував та допомагав йому, не забував і своєї мачухи, бо рідної матері ще змалечку не стало[4].

Микола практично жив в квартирі академіка, хоч і мав свою кімнату нижче поверхом, на вул. М. Підвальній, 3. Вони майже цілодобово працювали. Микола був не тільки його учнем, але й виконував обов'язки секретаря. Софія Терещенко, засновниця нашого Звенигородського музею, так згадує про ту співпрацю: «Левченко мене запросив щоб, коли я буду ще в Києві можу залишитись мешкать у його кімнаті, а він перебуде у Кримського. Левченко

[1] Журба П. Поезіє супутнице моя *Молодь Черкащини.* № 50 (855). 1969.

[2] Кримський М. Спогад про батька *Шевченків край*. № 7, 29.01.1997.

[3] Полонська-Василенко Н. 1949, 2/122, Агатангел Кримський. Нариси з життя і творчості. К. 2006.

[4] Григорович І. О. Спогади про родину Кримських. ЗКМ, оф. 7024.

о 7 чи 8 заходив до мене, приносив мені чай і сидів хвилин 15, говорили про етнографію, про те, що він дуже втомляється, бо треба допомагать А. Кримському, який хворий і не бачить, а робить треба, щоб швидше випустить у світ книжки… Левченко завжди дуже поспішав, бо коли засидиться більше хвилин 10–15, то Кримський зараз же стукає в стелю, щоб швидко йшов» [1].

М. Левченко часто разом з А. Кримським приїздили до родового будинку Кримських. Тут він познайомився із домашньою улюбленицею, що служила в родині Кримських Олександрою. Каштанова Олександра Семенівна народилася 1895 р. в Калузькій області, Мосальського району. Влітку 1929 р. від чоловіка Ганни В. І. Іванця, який стажувався в академічній бібліотеці, Кримський дізнався про арешт Миколи Левченка. Куди б не звертався і не писав А. Кримський, благаючи звільнити ні в чому неповинного Миколу, нічого не допомогло.

20 лютого 1930 р. судовою трійкою при колегії ДПУ було засуджено на 10 років концтаборів, заслано до Соловків. Цей арешт та заслання Левченка «за участь у контрреволюційній організації, що існувала в Академії наук і злочинний зв'язок з учасниками СВУ» були спрямовані особисто проти А. Кримського. Від Миколи вимагали дати показання проти свого названого батька й вчителя, але він не зрадив, не скорився. А. Ю. Кримський щоліта відвідував Миколу в засланні.

У Олександри Каштанової та Миколи Левченка в листопаді 1929 р. народився син. Назвали Миколою, а в родині Нікольцею. Була лише одна людина, якій Микола Левченко довіряв повністю – його названий батько. До нього він і звернувся з проханням усиновити хлопця, що Кримський і зробив з охотою [2]. Доля Миколи Левченка склалася трагічно. Повернувшись з тюремних таборів 1934 р. з тяжким психічним захворюванням, він невдовзі покінчив життя самогубством. Це не врятувало родину Кримських від ганебних наклепів та фабрикувань цілеспрямованих компроматів.

В 30–40-і роки XX ст. Агатангел зазнавав скрути: все що можна було, він висилав до Звенигородки, де жили його прибраний син Микольцьо (син Миколи Левченка) з мамою, улюблені сестра та брат з родиною, а сам обмежувався одною стравою в академічній їдальні і дбайливо загортав шматок хліба, який видавали там до обіду, і ніс додому [3].

А. Кримський, попри утиски і арешти рідного брата Юхима та названого сина, залишився на волі і вперто працював на українську науку. Всиновлений син Микольця лише неповних дванадцять років мав щастя бути разом з батьком, відчув за ці роки повну силу його любові та піклування. Той скрізь куди можна було брав його з собою. Навіть звістка про війну застала їх разом у Ялті.

19 липня 1941 р. Агатангел Кримський у м. Звенигородка був заарештований, пройшовши тортури, загинув мученицькою смертю в Кустанайському тюремному лазареті 25 січня 1942 р (Казахстан).

[1] Реабілітовані історією. З протоколу допитів 12.10.1929 року. К. – Черкаси, 2006.

[2] Свідоцтво про всиновлення Каштанова *ІР НБУВ*. Л. Матвєєва, Е. Циганкова, Вибране листування.

[3] Полонська – Василенко Н. 1949, Агатангел Кримський. *Україна.* 2. Париж, С. 126–127.

Був у родині ще менший брат Агатангела та син Юхима – Юхим (1873–1956), який народився у Звенигородці, Київської губернії. Вдома його звали Сіма. Закінчив філологічний факультет Московського університету, вчителював на Ставропільщині, а потім на Звенигородщині, у нещодавно створеній комерційній школі, викладав російську мову та літературу. Одружився з москвичкою Марією Фердинандівною Орчинською та сімейне життя склалося невдало. Єдиний їх син Борис, одружившись, невдовзі помер від хвороби. А дружина Марія – людина лагідної та вразливої вдачі, не могла витримати удару долі, та незабаром після смерті сина покинула чоловіка і назавжди виїхала до Москви. Стала черницею.

Юхим Юхимович у 1929 р. за 58-статею пішов етапом на Далекий Схід у Шкотовську тюрму. Він повернувся лише в 1934 р. зламаною, хворою людиною. Реабілітований посмертно у 1990 р.[1]. Доживав свого віку у Звенигородці.

Четверта з дітей донька Ганна (1874–1928) народилася у Звенигородці, Київської губернії. Чоловік її вчитель історії Григорій Іванець. Ще замолоду вона багато допомагала братові Агатангелу в збиранні та обробці етнографічних матеріалів на Звенигородщині, сама записувала, або переписувала його записи. Була порадницею у всіх побутових та особистих справах свого брата під час його київського періоду життя, починаючи з 1918 року.

Іван Григорович, в своїх спогадах згадував: «…цю сурову на перший погляд жінку, але привітну, розумну, говірку – завжди заставав з книжкою в руках, та навіть і тоді, коли вона поралась на кухні чи господарювала в кімнаті. Книжка була нерозлучним її супутником у житті, і любов до неї, як вона сама казала, прищепив ще змалку її батько. Агатангел та Ганна зовсім байдуже ставились до віри, хоч не завжди відверто виказували в цьому свої думки, боячись зневажити чи образити релігійні почуття близьких їм людей…[2].

Ганна була освіченою жінкою, Агатангел листувався з нею із Звенигородки, постійно радився. Її дочка Наталія Григорівна Іванець довгий час жила в Києві. Є ще спогад про Ганну М. А. Кримського: «…молодша в сім'ї, жила при батьках, вийшла заміж за викладача гімназії, згодом маючи сина та дочку, переїхала з чоловіком на нове місце його роботи, в Київ, де й померла. Племінниця Антоніна до війни приїжджала із Ленінграда разом з двома доньками. Блокаду пережили, але невдовзі померла. Дочки її в 60-х роках приїздили в Звенигородку уже старенькі»[3].

У Звенигородському краєзнавчому музеї ще багато матеріалів про родину Кримських, є окремий музейний зал. Експонуються там фото, документи, особисті речі, також художня картина «А. Ю. Кримський зі своїм учнем» автор Ольга Титова, розмір 1×1,5 м. та портрет Агатангела Кримського, автор В. П. Сірий (1971 р.). У вітрині серед книг різьблений із дерева бюст академіка А. Кримського, виконаний до 100-річчя з дня народження вченого. Це авторська робота І. І. Ведеречко.

[1] М. Кримський. Спогад про батька *Шевченків край* № 7, 29.01.1997.

[2] Спогади про родину Кримських. І. О. Григорович, 1971–1972. ЗКМ, оф. 7025.

[3] З листа Миколи Кримського народному краєзнавчому музею ім. Т. Г. Шевченка. 14.11.1991.

Найбільше Шевченковому краю болить душа за долю садиби Кримських. У незвичайному за архітектурним рішенням будинку з вежею вичахає життя. Переживши німецько-фашистську окупацію не вистояв при благих намірах реставрації. У фондах музею ще багато таємниць про родинні реліквії, знайдені музейниками по околицях, а то й за межами району.

Хотілося б ще дати невеличкий екскурс у минуле. У 1944 р., у будинку проживали Каштанова Олександра Семенівна, що опікувалася Миколою Кримським та Марія, сестра Агатангела. Їх, щойно встановлена влада, після війни переселила до менших кімнат. Новими господарями будинку стали секретар райкому КПУ М. П. Заблодський та голова райвиконкому Панасенко. Останні повноправно розпоряджались не лише будинком, надвірними спорудами, а й меблями Кримських. Навіть деякі речі прихоплювали з собою переїжджаючи. У музеї зберігається документ, датований 25.02.1967 р., відповідь на запит завідуючого фондами Звенигородського музею ім. Т. Г. Шевченка О. В. Ткаченку з обласної прокуратури про те, що тимчасово проживаючи у будинку академіка Кримського М. Заблодський у 1945 р. через районне фінансове управління придбав два стільці, які належали родині Кримських. Інших меблів при огляді не було.

Громадськість вела пошукову роботу по збиранню експонатів для відродження місцевого музею, тому й зацікавилась вцілілими речами родини Кримських. Ймовірно саме тоді в 1967 році до нашого краєзнавчого музею передано фортепіано та шафу з будинку Кримських (ЗКМ О.Ф.2402), самовар, інші особисті речі, документи та книги. Серед всього – унікальна книга «Звенигородщина. Шевченкова Батьківщина. З погляду етнографічного та діялектологічного». Прошитий сигнальний примірник, який А. Кримський підписав до друку в 1930 р., але так і не встиг видати. Завдяки збереженню в музеї фотокопійне видання відтворення з коректурою автора, своєрідний передрук, без правки видали у 2009 р. Раніше в одному екземплярі раритет ревно зберігався, він викликав захоплення лише в поодиноких відвідувачів краєзнавчого музею. Вони мали змогу переглянути унікальний сигнальний примірник, звичайно, не маючи змоги повністю перечитати, осягнути, збагнути історико – етнографічне дослідження Кримським Шевченкового краю. Сьогодні ж книги передано до бібліотек, шкіл, будинків культури Черкащини. Відрадно й те, що Звенигородська районна бібліотека носить ім'я Ю. С. Кримського, батька родини.

У районному краєзнавчому музеї тематичну реекспозицію зали Кримських проведено в 1991 р. Фонди поповнюються новими експонатами. Час від часу до музею присилають книги з ймовірної бібліотеки Кримських.

Швидкоплинно минає час. Ось і знову Звенигородщина готується до ювілейної події 150-річчя з дня народження Агатангела Кримського. Для краєзнавців, науковців, учнів, студентів це широке поле для краєзнавчих досліджень, пов'язаних із життям вченого. А для музейних працівників, нерозгадана таїна – яким був світ з віконечка будинку Кримських, яке життя Кримського роду у Шевченковому краї?

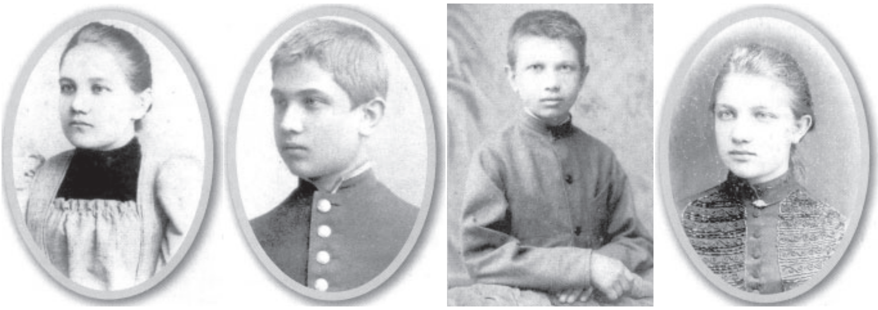

Марія Кримська, Юхим Кримський, Агатангел Кримський, Ганна Кримська.

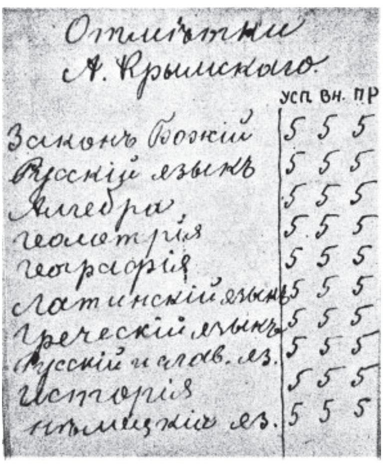

Отмѣтки
А. Крымскаго.

	усп.	вн.	пр.
Законъ Божій	5	5	5
Русскій языкъ	5	5	5
Алгебра	5	5	5
геометрія	5	5	5
географія	5	5	5
латинскій языкъ	5	5	5
греческій языкъ	5	5	5
русскій и слав. яз.	5	5	5
исторія	5	5	5
нѣмецкій яз.	5	5	5

Табель успішності Агатангела Кримського під час навчання у міському двокласному училищі

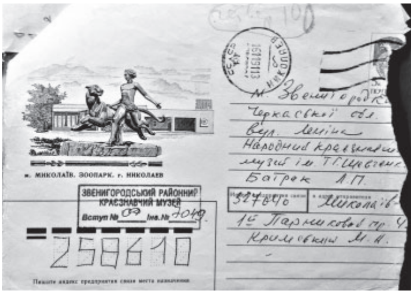

Лист до музею всиновленого Миколи Кримського 1991 року

Будинок родини Кримських 1922 рік

Фортепіано у музейному залі родини Кримських

Книга А. Кримського відтворена 2009 р.

Експозиція краєзнавчого музею, зал родини Кримських

Самовар з будинку Кримських та фото чаювання Агатангела з сестрою Марією та дружиною брата

Родина Кримських з дітками Марією та Агатангелом

Шафа з родинного будинку, робота Звенигородських майстрів

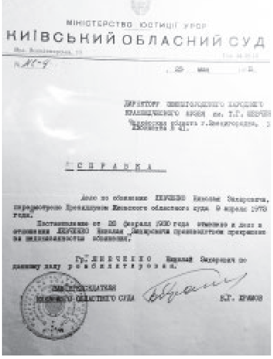
МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УРСР
КИЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ СУД

СПРАВКА

Довідка про реабілітацію Миколи Левченка

Звенигородський районний краєзнавчий музей ім. Т. Г. Шевченка

Будинок Кримських до реставрації

Агатангел Кримський – український вчений світового рівня

Дмитро Неліпа

Постать Агатангела Кримського є знаковою не лише для українського та світового сходознавства, а й для світової науки загалом. Освічений, ерудований, принциповий вчений став взірцем вже за свого життя, наповненого дивовижним маривом східних знань. Його вигідно вирізняла послідовність, наполегливість та науковий педантизм, які дозволяли йому глибинно осмислювати різноманітні процеси, події та явища. Проте, насамперед він був українським вченим, навічно увійшовши у національну скарбницю величі вітчизняного інтелекту.

На життєвий шлях та наукову діяльність А. Кримського звернули увагу чимало істориків, історіографів, джерелознавців, сходознавців, дивлячись на нього як феномен (Л. Дерев'янко[1], В. Бурбан[2]), великого гуманіста (Іван Курас)[3], творчість (Є. Ломонос)[4], зокрема поетичну (Володимир Погребенник)[5], його цькування та подальше репресування радянським режимом (В. Німчук[6], Л. Матвеєва[7], Л. Пилипенко, Д. Рященко[8]).

Серед науковців, які вперше почали відновлювати історичну правду про знакову постать українського сходознавства була Елла Циганкова. У 1991р. у «Віснику АН УРСР» було надруковано її перші розвідки про нього –

[1] Дерев'янко Л. І. Сходознавець, славіст, письменник (феномен Агатангела Кримського) *Репресована культура України: регіональний вимір*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної Internet-конференції 9 квітня 2015 року / відп. ред. І. Г. Передерій / Полтавський нац. тех. ун-т ім. Ю. Кондратюка. Полтава: ПолтНТУ, 2015. С. 99–101.

[2] Бурбан В. Майже забутий незбагненний Агатангел Кримський *Наука і суспільство*. 2006. № 1–2. С. 32–33.

[3] Курас І. Великий учений-гуманіст (до 130-річчя академіка А. Ю. Кримського *Київська старовина*. 2002. № 2. С. 118–126.

[4] *Ломонос Є.* Широкосвіте життя Агатангела Кримського *Дивослово*. 2002. № 1. С. 46–50.

[5] Погребенник Володимир. Неофольклоризм поезії ранніх українських модерністів (Осип Маковей, Василь Щурат, Агатангел Кримський) *Міфологія і фольклор*: загальноукр. наук.-освіт. журн. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Укр. т-во дослідників фольклору та міфології. Львів, 2009. № 1(2). С. 50 – 59.

[6] Німчук В. Голгофа А. Кримського (до 60-річчя від дня трагічної смерті) *Українська мова*. 2003. № 4. С. 23–36.

[7] Матвеєва Л. Агатангел Кримський: роки і дні тяжких випробувань *Слово Просвіти*. 2006. 4 трав. № 18. С.12.

[8] Пилипенко Л. Рященко Д. С. Агатангел Кримський: реабілітований посмертно *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія : Історія. 2010. Вип. 18. С. 120–127.

«Неодмінний секретар ВУАН» та «Вірш на звороті фотографії (До 120-річчя з дня народження А. Ю. Кримського)».

Вивчаючи період перших двох десятиліть існування академії, Елла Григорівна продовжувала досліджувати біографію та наукові здобутки Агатангела Юхимовича Кримського. Друком вийшли її статті – «Академік Агатангел Кримський» у збірці нарисів «Члени-засновники Національної академії наук України», «Сходознавча колекція Агатангела Кримського у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського» у «Бібліотечному віснику», «А. Ю. Кримський і організація сходознавчих досліджень в Українській академії наук» у «Матеріалах ювілейної сесії секції гуманітарних наук НАН України», «А. Ю. Кримський і С. О. Єфремов. Співпраця у розбудові Української академії наук (1920–1928)» у «Східному світі». Академік був не тільки одним з фундаторів академії, а й першим неодмінним секретарем установи.

Документи з його архіву відтворювали дійсний хід історії організації науки в Україні, створення сходознавчих осередків. У своїх публікаціях Елла Григорівна незмінно показувала, що досвід ВУАН у цьому аспекті, як позитивний, так і негативний, може бути використаний і на сучасному етапі організації науки, зокрема аналіз подій 1929–1930 років, коли докорінно змінилися концептуальні основи Української академії наук. Не втратило свого значення й опубліковане 1997 року вибране листування А. Ю. Кримського (здійснено разом з Л. В. Матвєєвою). Статті «Для багатьох він був розрадою». Спогади про останні дні А. Ю. Кримського» та «Маловідомі сюжети з академічного життя. Свідчення-спомини із слідчої справи М. Левченка» показують нам найтрагічніші сторінки життя сходознавця[1].

Повернемося до умов, в яких пройшло становлення українського генія. Народився А. Кримський 15 січня 1871 р. у містечку Володимир-Волинському. Імпульсом, який єднав його з маловідомим східним світом, було походження Агатангелового батька. Наприкінці XVII ст. Евфимій (українською мовою Юхим) залишив Бахчисарай і переїхав до Литви (і Волині), оселившись у Мстиславі (тепер територія Могильовської області у Білорусії), приймає християнство, тут і одружується з дівчиною з бідної родини литовських поляків (біля 1698 р.). За кілька місяців після народження сина Юхим Кримський (переклад з тюркської Киримли) переїхав на роботу до Звенигородки. За гроші, зароблені виданням підручника з географії для «двокласних шкіл», побудував собі там дім, зв’язавши свою долю і своїх дітей з української землею. Агатангел Юхимович навчався читати, маючи три з половиною роки, а уже в п’ять років батько віддав його до Звенигородського міського училища, де він навчався у 1876–1881 рр. Саме тоді почав А. Кримський вивчати іноземні мови, окрім широко вживаних у салонах польської та французької, ще й англійську та німецьку. Десятирічним хлопчиком його віддали до прогімназії в м. Острозі, на Волині, де жила його тітка Филипа – сестра батька. Вона опікувала міську бібліотеку, завдяки чому юнак дістав широкий до-

[1] Василюк О. Д. Елла Григорівна Циганкова – історик науки (до ювілею) *Східний світ*. 2014. № 3. С. 152–154.

ступ до книг, читаючи різними мовами без розбору. У 1884 р. Агатангела переводять до четвертого класу Другої Київської гімназії Крамера, а через рік він уже стипендіат «за конкурсом» відомої на всю Україну Колегії Павла Галагана, яку закінчив, маючи 18 років, вивчивши, окрім уже названих, ще й грецьку, італійську і турецьку мови[1].

Інтелектуальне дозрівання, як відкриття своєї національної належності і свідомості, відбулося в А. Кримського під час навчання в Колегії ім. Павла Галагана. Значний вплив на формування його світогляду справив П. Житецький. У 1889–1892 рр. він навчається у спеціальних класах Лазаревського інституту східних мов, одержав диплом з правом на чин Х класу «без екзамену в Комісіях» та був рекомендований професорським стипендіатом при кафедрі філології. Не припиняючи сходознавчих студій, Агатангел Кримський протягом 1892–1896 рр. пройшов повний курс історико-філологічного факультету Московського університету, де також був залишений при кафедрі російської філології. Був улюбленим учнем професорів В. Міллера (1848–1913), Р. Брандта (1853–1920), М. Соколова (1854–1906), В. Гер'є (1837–1919). В обох ВНЗ склав магістерські іспити зі сходознавства та російської філології. У студентські роки А.Кримський був членом гуртка «Українська громада». Встановивши зв'язки з галицькими видавництвами, видрукував через них велику кількість наукових і публіцистичних статей, рецензій, перекладів і власних поетичних та прозових творів, а в російській пресі, поза тим – матеріали про культурне життя Галичини. Так його поезії вперше вийшли друком 1899 р. львівському часописі «Зоря», а оповідання – 1890 р. Того ж року в часописі «Народ» видані перші переклади східних поезій – турецькі народні пісні, відтоді ж регулярно друкував українською мовою перську лірику, перлини арабської літератури. Відтак через літературну діяльність А. Кримський започаткував міцні стосунки з галицькими діячами І. Франком, М. Павликом, О. Барвінським. У 1895 р., наприклад, йому було навіть запропоновано очолити кафедру історії української мови Львівського університету, але зацікавлення сходознавством тоді виявилися сильнішими. Уже в студентські роки А. Кримський потрапив під нагляд царської охранки. За активне листування з «іноземцями» – І. Франком, М. Драгомановим та друкування (через заборону виходу українських книг та журналів в Російській імперії) перших своїх творів за кордоном, у тодішній Австро – Угорщині, він потрапив до списку «підозрілих елементів». У 1896–1898 рр. А.Кримського було відряджено до Сирії та Лівану для підготовки до професорського звання з арабістики. Там також працював з часописами, найбільше – з науковим філологічним журналом «Аль-Машрік». У місцевих рукописних сховищах, передусім у Бейруті, зібрав багато наукового матеріалу, якого вистачило б на довгі роки дослідницької праці. Після повернення викладав, від 1900 р. – професор у Лазаревському інституті східних мов, де вів курси арабської філології та історії мусульманського Сходу. Від 1915 р. редагував інститутський часопис «Труды по востоковедению» (3б. випусків останнього видання

[1] *Пилипенко Л.* Агатангел Кримський: реабілітований посмертно. С. 121.

містять 26 монографічних праць). Водночас від 1901 р. був секретарем Східної комісії Московського археологічного товариства і редактором її органу «Древности восточные», де також видрукував багато власних праць. Наукові зацікавлення молодого науковця вже в цей час надзвичайно різноманітні. Він написав фундаментальні праці з історії та літератури арабів, персів, турків та інших народів Близького та Середнього Сходу, історії мусульманства, історії семітських мов тощо, навчальні посібники з орієнталістики, нарешті, переважну більшість статей з питань Близького та Середнього Сходу в енциклопедіях Брокгауза і Ефрона та братів Гранат. Досліди з славістики також були вельми різнобарвні. Зокрема, в україністиці вони охоплювали питання граматики, діалектології, правопису, літературознавства, фольклористики та етнографії. Визначальним явищем була праця «Украинская грамматика» (т. 1–2, 1907–1908), де органічно поєднано теоретичний аналіз мовних явищ з історичним коментарем до фактів сучасної мови. Спільно з К. Михальчуком Агатангел Кримський розробив і видав «Програму для збирання особливостей малоруських говорів» (1910). У співавторстві з О. Шахматовим підготував працю «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII ст.». Осібно стоять праці «Филология и погодинская гипотеза», «Древнекиевский говор» та ін» де Кримський виступив проти реанімації О. Соболевським поглядів М. Погодіна про те, нібито населення Київської Русі складали предки великоросів, а українці з'явилися тут після відходу останніх на північ, десь XV–XVI ст.[1]

Відновлення української державності дало новий поштовх діяльності вченого. У вересні 1918 р. А. Кримський переїжджає із Москви до Києва, де бере активну участь у організації УАН. У першому Статуті Академії, підготовленого за активної участі А. Кримського, прийнятого Радою Міністрів і затвердженого гетьманом, наголошувалося:

«…Українська Академія наук у Києві:

а) намагається поширювати, поглиблювати і розповсюджувати наукові дисципліни, а разом і збагачувати їх новими відкриттями на користь людськості;

б) пособлює об'єднанню та організуванню наукової праці на Вкраїні та допомагає витворенню дослідничих інститутів для всіх паростей людського знання;

в) як найвища українська наукова національна установа, Академія, визнаючи українську національну культуру з її оруддям – українською мовою, ставить собі на меті, окрім загальнонаукових завдань, виучувати сучасне і минуле Вкраїни, української землі та народу».

Наказом Гетьмана від 14 листопада 1918 р. було призначено перших 12 академіків (по чотири на кожен із трьох її відділів), які після цього одержали право постійного добору дальних членів. Першим президентом академії Гетьман назвав академіка Володимира Вернадського, а він запропонував своїм колегам обрати на неодмінного секретаря Агатангела Юхимовича, що і

[1] Пилипенко Л. Агатангел Кримський: реабілітований посмертно. С. 122.

було одноголосно схвалено таємним голосуванням на засіданні 14 листопада 1918 р. [8, с. 199]. Кримський – неодмінний, («непременный», як офіційно називалася ця посада) секретар АН України (1918–1928 рр.), голова історико-філологічного відділення Академії наук, директор Інституту української наукової мови (тепер Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України), завідуючий кафедрою сходознавства Київського державного університету. Обирався до складу Київської міської Ради робітничих та червоноармійських депутатів, був членом ВУЦВК. У 1918–1921 рр. А. Кримський очолював кафедру україністики, читав лекції з історії української мови, був професором всесвітньої історії Київського університету. Одночасно дослідник керував укладанням українського правопису. Перше видання цієї фундаментальної праці «Найголовніші правила українського правопису» вийшло в 1925 р. за його редакцією. Політики А.Кримський завжди уникав. Проте нова влада не могли не зважати на ученого зі світовим авторитетом. Перші роки його діяльності в Академії були особливо тяжкі. Влада в Україні постійно змінювалася, часто вони були ворожі концепції української науки. У житті А. Кримського траплялися і трагічні години. Так весною 1920 р., коли війська Юзефа Пілсудського увійшли до Києва, щойно обраний депутатом Київради академік лише дивом уникнув смерті: А. Кримський надав притулок у своїй квартирі більшовику Сергію Григоруку. Хтось доніс, і хоча під час обшуку втікача вже не було, А. Кримського звинуватили у ще важчому злочині: виданні підпільної газети (польською мовою) «Глас комуніста». Заарештованого академіка привели у двір Академії і поставили біля стіни, вишикувавши навпроти розстрільну команду. На команду «три» мав пролунали залп, який могла зупинити лише названа розстрілюваним адреса підпільної редакції. І хоча, як свідчать документи, це було лише імітацією розстрілу, перенесений стрес мало не коштував йому повної втрати зору. А. Кримський працював по 18 год. на добу. Але не так легко було творити науку у той час. Всі ті труднощі він старався перебороти, і часто з успіхом. Роки 1918–1929 були золотою добою української науки, а особливо з гуманітарних та суспільних науках. Це був період, коли книги з'являлися без цензури. Праці, які мали штамп «Дозволяється випустити в світ. Неодмінний Секретар Академії академік Аг. Кримський», викликали повне довір'я у науковців світу. Авторитет А. Кримського гарантував високий рівень. На загальну думку дослідників історії АН України (період 1918–1928 рр.), з ім'ям А. Кримського пов'язана заслуга її збереження в складних матеріальних і політичних умовах. А. Кримський виявив неабиякий хист адміністратора та дипломата в стосунках з різними владами. Саме тому АН України окреслювали жартома не як Українську, а як «Кримську»[1].

Постать А. Кримського є знаковою для світової науки. Ерудований, педантичний і вірний своїм переконанням вчений доклався до розробки низки галузей в українській академічній науці. Спадщина А. Кримського продовжує викликати і практичний інтерес у багатьох сучасних дослідників, які

---

[1] Пилипенко Л. Агатангел Кримський: реабілітований посмертно. С. 123.

займаються історією та культурою арабських та тюркських країн, Ірану, ісламу.

Трагічна загибель українського академіка у сталінських таборах була закономірною – він не вписувався у класичні схеми уславлювачів комуністичного режиму, які свою непрофесійність перекривали цитатами «класиків марксизму-ленізму». Тому автором підтримане рішення відзначити річницю від дня його народин спеціальним виданням у Науковій серії «Світові традиції державного управління», зібравши правників, політологів, управлінців, на теренах вивчення східних традицій державності.

Висловлю сподівання, що опублікований збірник стане у нагоді як науковцям, так і студентам, а також широкому загалу, привернувши увагу до значущості традицій східної державності у світових політико-правових процесах.

Агатангел Кримський: походження та ідентичність

Ігор Мосійчук

Політичний та культурний розвиток українських земель упродовж «довгого» XIX ст. було гальмовано імперськими структурами Відня та Москви. Особливо відчутними були обмежувальні заходи на території Російської імперії, де різноманітні заборони української мови дістали законодавчого оформлення. В цих складних умовах відсутності політичної суб'єктності, коли за українським народом не визнавалися не те що політичні права, а навіть відмовлялося в праві вважатися за окремий нарід, для збереження української ідентичності надзвичайно вагому роль відігравала інтелектуальна еліта. Її зусиллями «Українська ідея» не лише не зникла, але набула нових сенсів та достатньо виразних обрисів. Саме цей інтелектуальний фундамент послужив основою для державотворчих заходів у часи Української революції 1917–1920 років. Уніфікаційні заходи імперій впливали не лише на уповільнення загального розвитку підвладних народів, але й призводили до асиміляції їх провідних верств. Безліч державних і громадських діячів, письменників та науковців, які мали українське походження, але не мали належних можливостей для самореалізації на рідному ґрунті, ставали частиною «загальноросійської» літератури, культури та науки[1]. Здобувши славу та визнання для себе та імперії вони водночас позбавляли власний народ шансів вийти з маргінального становища та подолати культурну стагнацію. На цьому тлі жертовність та подвижничество українських діячів, які не зреклися власного українства, попри всі заборони та обмеження, набувають справді «прометеївських» рис – цього одного з найяскравіших образів тогочасної української літератури[2].

І вже тим більший інтерес викликають ті приклади, коли до творення «Українського проекту» долучалися люди чужорідного походження, для яких належність до українства було наслідком свідомого вибору та значних зусиль, всупереч несприятливим обставинам і небезпекам, що неминуче з'являлися внаслідок такого «нелояльного» щодо імперії вибору. Найвідомішими прикладами такого роду є: Марія Олесандрівна Вілінська (Марко Вовчок), Михайло Петрович Драгоманов та його рідна сестра – Ольга Косач (Олена Пчілка). Врешті – справжнім уособленням української ідеї стала Лариса Петрівна Косач (Леся Українка), яка за батьківською лінією мала хорватське походження, а за материнською – грецьке[3].

[1] Гурницкий К. Агафангел Ефимович Крымский. М., 1980.

[2] Полонська-Василенко Н. Академік Агатангел Юхимович Кримський. 1871–1941 (Століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерти) *Український історик*. Рік VIII. Нью-Йорк – Мюнхен, 1971. № 3–4. С. 90–98.

[3] Агатангел Кримський – учений, письменник, українець. Зб. наук. праць. Луцьк, 2007.

В цьому ряду чи не найбільш парадоксальною постаттю є Агатангел Юхимович Кримський. Попри те, що він народився у Володимирі-Волинському (15 січня 1871 року), його предки не мали практично жодного зв'язку з Україною. Його батьки приїхали в Україну вчителювати, осівши в Звенигородці. Мати вченого – Аделаїда Матвіївна Сидорович – мала білоруське походження. Батько – Юхим Степанович Кримський походив із кримсько-татарського роду. Його предок – кримський мула прибув до Великого князівства Литовського у XVII ст. Татарське середовище на теренах Білорусі було доволі значним і давнім[1]. Їх розселення тут почалося ще за часів великого князя Вітовта на межі XIV–XV ст. Литовські татари несли військову службу та були об'єднані в декілька хоругв – за місцем свого компактного проживання поблизу міст Вільно (Вільнюс), Троки (Тракай), Ковно (Каунас), Ліда, Крево, Новогрудок, Гродно та ін. Власне це дозволило родині Кримських тривалий час зберігати татарську ідентичність. Щойно лише дід Агатангела прийняв православ'я та інтегрувався в місцеве білоруське середовище, що було характерно для татарських родин кінця XVIII – початку XIX ст., які саме у цей час підпали швидкій асиміляції.[2]

Українське середовище, в якому зростав Агатангел Кримський, справило вирішальний вплив на формування його самосвідомості та ідентичності. В своїй автобіографії 1938 року він згадує: «Я родився і виріс на Вкраїні та й українізувався. Навіть у сім'ї я чув змалечку українську мову». Протягом життя вчений не раз підкреслював, що не має у своїх жилах української крові, «але при цьому я справді українець: українець по духу, бо живу на цій землі і люблю її» .

Найважливіший період життя майбутнього вченого – навчання у Колегії Павла Галагана впродовж 1885–1889 років. Саме там він познайомився з Павлом Житецьким і Михайлом Драгомановим, які не лише посприяли його науковим зацікавленням, але й привили любов до української мови та історії. Особливо важливим був вплив Драгоманова. Саме після прочитання його роботи «Чудацькі думки про українську національну справу» Агатангел напише в листі до Бориса Грінченка: «Тепер я ніколи не зверну з української стежки; чужинець зроду, я вже вічно буду українцем»[3].

Цей свідомий вибір Кримський підкріплює своєю активною участю в громадському житті та інтелектуальною працею на користь української ідеї, попри те що в наступні десятиліття мало буває в Україні. По закінченню Колегії Галагана він навчається в Лазаревському інституту східних мов у Москві, де вивчає арабську, перську та турецьку мови та літературу. На час закінчення навчання він опановує 15 мов. Упродовж 1892–1896 років він на-

---

[1] Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. М., 1992.

[2] Dziadulewicz S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. Wilno, 1929. Kryczyński S. Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej. Warszawa, 1938. Sobczak J. Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkiem Księstwie Litewskim. Warszawa – Poznań, 1984. Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w. Warszawa, 1989.

[3] Гринченко Б. Крымский как украинский писатель *Киевская старина.* Том LXXX. Киев, 1903. № 1. С. 115–136.

вчається на Історико-Філологічному факультеті Московського університету, де вивчає слов'янські та інші індо-європейські мови. Загалом же впродовж життя вчений вивчив близько 60 мов. Відбувши дворічну наукову експедицію в Сирії та Лівані, Агатангел Юхимович від 1898 р. починає викладати в Лазаревському інституті, а 1901 року стає його професором, очоливши кафедру арабської лінгвістики[1].

Саме в цей час з'являються його ґрунтовні праці з історії та літератури народів Близького Сходу. Серед них: «Історія мусульманства», «Історія халіфату», «Історія сасанідського Ірану», «Історія Персії, її письменства та дервішської філософії», «Історія Туреччини та її письменства», «Лекції з історії семітських мов», «Нариси розвитку суфізму». Крім того – здійснює український переклад поеми Фірдоусі «Шах-наме» та віршів Хафіза. Тюркське походження та українська ідентичність органічно поєдналися в наукових зацікавленнях Кримського. Поруч із цими фундаментальними, досі неперевершеними, працями з історії Сходу він присвячує значну увагу й історії України, її мові, культурі, фольклору та етнографії. У роботі «Філологія та Погодінська гіпотеза» він вщент розбиває аргументи московських вчених щодо «великорусского» характеру давнього Києва, доводить давність та самобутність української мови. У 1907 р. видає «Українську граматику», а згодом – дослідження «Давньокиївська говірка» та «Українська мова. Звідки вона взялася і як розвивалася». Особливу увагу вченого привертають українські етнографічні студії, наслідком чого стало написання низки статей та книг, яке триває до самої смерті Кримського.

Агатангел Юхимович був одним із організаторів Української Академії Наук. В день її відкриття, 14 листопада 1918 року, його було обрано неодмінним секретарем Академії. Яким він і лишався до 1929 року, фактично здійснюючи весь цей час керівництво цією установою, виявивши неабиякі організаційні таланти та щире вболівання за справу становлення та розвитку української науки.

Багатогранність постаті Агатангела Юхимовича, його яскрава українська самосвідомість, проявляється й у літературній творчості. Серед найзначніших творів – роман «Андрій Лаговський» та дві збірки віршів «Пальмове гілля. Екзотичні поезії», численні повісті, віршовані твори та оповідання («Повістки й ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання» та ін.).

Дуже важливим для розуміння ідентичності Кримського є його ставлення до Церкви. В сучасних роботах про це майже не згадують, але за спогадами Наталі Полонської Василенко, яка близько знала академіка, він був людиною надзвичайно побожною, щиро та активно підтримував створення та становлення Української Автокефальної Православної Церкви. У 1921 р. приймав безпосередню участь у обранні митрополита Василя Липківського

[1] Шеремета А. Агатангел Кримський та ідея «України»: реконструкція національно і політичного самоусвідомлення *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: Зб. наук. праць. Вип. XIV. К., 2008. С. 189–192.

та попри всі загрози та небезпеки не покинув підтримки Церкви в часи гонінь на неї.

Однією із центральних складових у системі політичних поглядів Агатангела Кримського була ідея Соборності Українських земель, що знайшло різнопланове відображення як у наукових, так і літературних творах. При цьому в своїй концепції «українського націоналізму» він спирався на мовну та культурну окремішність України, її традицію та історію[1].

Саме етнічний чинник був тією основою, на якому, на думку вченого, мав базуватися український національний «проект». Долучення ж до нього осіб чужорідного походження мало б відбуватися не механічно, за фактом проживання на території України, а внаслідок усвідомленого вибору та наполегливої праці над своїм «українством», найкращі зразки якого власне виявив своїм життям і творчістю Агатангел Юхимович Кримський.

[1] Шаров І. Вчені України: 100 видатних імен. К., 2006.

Цикл II:
СХОДОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

Місце бібліотеки-колекції А. Кримського у сходознавчому дискурсі України

Володимир Підвойний

Бібліотечні колекції – продукт національної культури, фактор консолідації внутрішньої енергії й інтелектуального потенціалу суспільства, маркер розвитку гуманістично-просвітницьких атрибутів світогляду певного народу. Профільність книжкових зібрань детермінується чіткими культурологічними парадигмами відповідної епохи, адже саме інформаційне поле бібліотечних артефактів віддзеркалює рівень інтелектуального розвитку, специфіку наукового пейзажу, який функціонував у відповідний історичний проміжок, демонструє солідарний внесок дослідницьких колективів, політичних еліт, громад і яскравих особистостей у формування ноосфери певної території чи етносу.

Чи існують національно-детерміновані книжні культури? Які фактори впливають на формування національних практик збирання книг і організацію бібліотек? Який внесок у розвиток інформаційного забезпечення нації і формування підмурку української науки на початку 20-х рр. XX ст. здійснили видатні особистості, моделюючи «символічний зміст, своєрідні константи» [1]. націєтворчих процесів? Пошук відповідей на такі питання слід профілювати на перетин розгортання низки міждисциплінарних концептів – «КНИГА», «ЛЮДИНА», «КУЛЬТУРА». З іншого боку, кожне бібліотечне зібрання слугує благодатним матеріалом для експлікації інтелектуальної біографії його власника.

Серед бібліотечних колекцій, які позитивно вплинули на розвиток наукового пейзажу в Україні, особливе місце належить бібліотечним зібранням Івана Франка, Сергія Маслова, Михайла Комарова, книжковим артефактам навчальних закладів (Бібліотека Університету Святого Володимира, Бібліотека КДА, Київського комерційного інституту), релігійних об'єднань і громад (Бібліотека Києво-Печерської лаври, Острозького єзуїтського колегіуму) тощо.

Сходознавчий дискурс українського бібліотекознавства ілюструють бібліотечна колекція А. Кримського, меморіальна бібліотека О. Пріцака, «орієнтальні» раритети ІР НБУВ, зібрання Музею Ханенків, приватні колекції бібліотеки ОНУ імені В. І. Вернадського, ЛНУ імені Івана Франка тощо. Між окресленими колекціями існує відповідний синергетичний і онтологічний зв'язок, вони фундаментально інтегровані в українську гуманітаристику загалом і українське сходознавство, зокрема, вимагають комплексного

[1] Попик В. І. Знакові постаті національної історії та культури *Українська біографістика*. 2016. Вип. 14. С. 8.

й одночасно компаративного дослідження на основі ґрунтовного тематично-структурного та дискурсивного аналізу.

Бібліотека-колекція Агатангела Кримського (БКК) – комплексне і синтетичне явище у бібліотечному дискурсі України. Початкові телеологічні основи, специфіка формування, особливості екзистенції БКК визначили її профільну позицію у сходознавчому дискурсі України та світовій гуманітаристиці. БКК – поліаспектний феномен, фокуси дослідження якого не доцільно обмежувати рівнем бібліотекознавства, її аксіологічні виміри й утилітарний функціонал виходять далеко за межі сучасного, книгознавства, історії книги, теорій соціальної комунікації.

Мотивація формування бібліотеки А. Кримського, її екзистенційні та смислоформуючі формати – окремий аспект дескрипції бібліофільських ідей фундатора. Природна амбітність Агатангела Юхимовича, його неперевершений науковий талант джерелознавця, філолога та історика, «тихий», непоказний патріотизм переплелися саме у площині особливого ставлення до книги, специфічно-особистісної філософії бібліофільства, що базувалася на альтруїстичних стратегемах колекціонування.

Якщо «поклик крові» когнітивно мотивував молодого Кримського до вибору саме сходознавчих орієнтирів своєї професії, то, відчуваючи себе українцем по духу, свій бібліотечний скарб вчений свідомо профілював на розвиток української науки. Бібліофільські рішення та збиральницькі інтенції фундатора бібліотеки були мотивовані перспективністю українського сходознавства.

Упродовж життя, сповненого науковими відкриттями і творчими звершеннями, повагою і захопленням учнів та колег, забуттям і тотальним булінгом із боку державних структур, А. Кримський зумів зреалізувати чимало проєктів (наукових, освітніх, організаційних), які й через століття вражають своєю глибиною, креативністю, системністю і перспективністю.

Широкі дослідницькі плани іманентно передбачали формування бібліотечного центру, творчої лабораторії дослідника. Тому чи не найголовнішою з відомих нам реалізацій вченого є його власна бібліотека, яка з багатьох причин суб'єктивного і об'єктивного характеру й до сьогодні залишається лакуною в біографії вченого і затьмареним локусом на горизонті української гуманітаристики та бібліотечної колекціології.

Українські історики науки, бібліографи, архівознавці визначають феномен А. Кримського у форматі «універсальний вчений» [1], мотивуючи його науковий успіх благодатною стихією соціокультурного і естетичного дискурсу епохи зміни століть, тодішньою модою на знання і запитами на інтелектуалів, специфікою навчально-освітніх процесів, різновекторністю наукових інтересів самого Агатангела Кримського.

---

[1] Сидорчук Т. Особливості систематизації та опрацювання архівних колекцій універсальних учених (на прикладі роботи з особовим архівом Омельяна Пріцака) *Студії з архівної справи та документознавства*. К.: Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. 2011. Т. 19. Кн. 1. С. 100.

Бібліотечні зібрання відомих вчених і діячів культури через причини синергетичного порядку повторюють життєві цикли своїх славетних фундаторів, випробовують на собі всі синусоїдальні максимуми хронотопу, стають об'єктами ідеологічних дискусій і концептуальних перипетій, проходять усі пекельні кола, які страждально витримували засновники. Бути забутою і знеславленою випало й на долю приватної бібліотеки Агатангела Кримського.

Формування бібліофільських поглядів вченого – складний перебіг нагромадження ідей та удосконалення естетичних смаків, постійний процес шліфування бережливого ставлення до книги, основного інформаційного продукту кінець XIX – початок XX ст., внутрішнього конфлікту від усвідомлення власного безсилля перед системою, яка безжалісно нищить твоє дітище, нівелює колосальні успіхи і результат колекціонування.

Історично визнаний факт – увесь життєвий шлях, творча діяльність і наукова кар'єра вченого були ілюміновані світлом книги, облігаторною присутністю бібліотечних зібрань (сімейними, читальнями навчальних закладів, книгозбірнями наукових установ, які створював і очолював Агатангел Юхимович). Сімейні традиції бібліофільства, східні рукописи і книжки діда Степана, приватна бібліотека батька Юхима у Звенигородці, потужні бібліотечні центри прогімназії в Острозі, Першої гімназії у Києві, Колегії Павла Галагана, Лазарєвського інституту східних мов тощо фундаментально вплинули на свідомість молодого Кримського, назавжди сформували його як завзятого бібліофіла, професійного колекціонера книг, візуально-графічних та аудио артефактів, філателіста, структурували форми його збирацької стратегії, концепцію книжництва, профілювали ґенезу бібліофільських уподобань, методику колекціонерської діяльності, забезпечивши йому статус найвідомішого бібліофіла в Україні та за її межами.

Дескрипція особистих бібліотечних колекцій, на думку М. Жулинського, провокує «дослідницьке занурення у світ читацьких зацікавлень» видатних діячів культури і, водночас, профілює персоналізацію наукової спадщини, на матеріалі «творчої лабораторії» вчених-пасіонаріїв[1]. Ґрунтовний опис архівно-бібліотечних комплексів «універсальних вчених», на думку Т. Сидорчук, має методологічну й організаційну специфіку[2]. Методологічною основою дескрипції БКК є синтезований набір методів і прийомів сучасної гуманітаристики – системно-структурного, генетичного, хронологічного, порівняльно-історичного, таксономічного методу, складових сегментів евристичного, герменевтичного, текстологічного, інтерпретаційного та дискурсивного аналізу з тактиками наративного підходу та профілів сучасної семіотики. Важливим для бібліотекознавства є використання статистичного аналізу та прийомів проектування (моделювання) колекції для детермінації

[1] Бібліотека Івана Франка: наук. опис: у 4 т. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. К.: [Критика], 2010 Т.1 / упоряд.: Галина Бурлака (наук. кер. проекту) та ін.; вступ. ст. Ярослави Мельник. 2010. С. 7.

[2] Сидорчук Т. Там само. С. 107

її архітектоніки та композиційних особливостей. Концептуальна основа проблематизації тематики БКК має будуватися на ідеях синергетики, теорії комунікації, психоаналізу, текстології, біхевіоризму.

Важливим мотиватором для деталізації соціокультурної раритетності, інформаційної й джерелознавчої цінності та місця бібліотечної колекції у структурі національного гуманітарного планування є, на нашу думку, детермінація хронологічних горизонтів книжкового зібрання. Локаціями дифузної БКК на сьогодні є фонди НБУВ (майже 15.000 артефактів), профільні бібліотеки академічних підрозділів (Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського (ІС), Інститут мовознавства імені О. О. Потебні (ІМ)), музейні центри України (НаУКМА, Звенигородський районний краєзнавчий музей), бібліотечні платформи Санкт-Петербурга, Москви, Вірменії (Матенадаран). На різних топографічних локаціях БКК спостерігається незбалансований рівень бібліографічного опрацювання її монадних сегментів, тотальна відсутність узагальнень щодо системних атрибутів колекції (мовна карта, сфрагістичний контент, парадигматичні та синтагматичні зв'язки артефактів у просторі зібрання) у проекції на гетерогенний бібліотечний матеріал. Нижня хронологічна межа БКК – арабомовна робота географа і мандрівника Аль Ідрісі (Al-Idrisi. De Geographia Universali, Rome, 1592), що знаходиться у фондах Меморіальної бібліотеки-кабінеті Омеляна Пріцака. Фінальне надходження до колекції – монографія В. Мінорського (Tadhkirat al-Mulūk), яка за іронією долі датована 1943 р., детермінована дарчим інскриптом *«Академику А. Е. Крымскому / Украинская Ак.наук / от старого ученика»* і є раритетним артефактом бібліотеки ІС.

Повноцінне становлення А. Кримського як професійного колекціонера, на нашу думку, визначається роками його навчання у Лазаревському інституті східних мов, деталізується під час стажування на теренах Лівану, і вже остаточно формується під час викладацької роботи на посаді професора провідного сходознавчого навчального закладу Російської імперії.

Осмислення процесу історії формування колекцій уможливить деталізацію її структурно-організаційної, стилістичної та концептуально-тематичної специфіки, мінімізує «градус напруження» поліфакторних дискусій навколо історичної диспозиції та релевантності колекції А. Кримського до сучасних умов розвитку сходознавчого дискурсу.

Перевезення 20-ти тисячного книжкового скарбу до Києва було єдиним райдером (англ. rider) А. Кримського і мотиваційним чинником згоди переїхати до України на запрошення В. І. Вернадського та М. Василенка. Як відомо, у Києві А. Кримський відразу поринув у вирій науково-організаційної діяльності, проте ніколи не забував про свій безцінний скарб, використовуючи різнопланові сценарії поповнення бібліотеки – букіністичні лавки Києва, міжбібліотечний книгообмін, поповнення за рахунок надходжень артефактів із націоналізованих та подарованих колекцій відомих вчених, діячів культури та бібліофілів. Як зазначав І. Крачковський, однією зі стратегем збирацької діяльності А. Кримського було дублювання

книжок[1]. В історичній проекції саме завдяки згаданому принципу варіативного поповнення власного книжкового зібрання були мінімізовані кількісні втрати під час деструкції колекції упродовж 30-х рр., брутального нехтування національними інформаційними фондами України з боку окупаційної влади початку 40-х рр. та незбалансованістю роботи з БКК упродовж 50-х рр. ХХ ст.

Створення когерентних умов для ефективного функціонування бібліотечної колекції, за задумом А. Кримського, профілювалося на науково-дослідницький центр сходознавства. Вчений розробив власну концепцію розвитку гуманітарних студій, основу якої формували орієнталістика, візантистика й комплекс індоєвропейських студій. Царина орієнталістики, відповідно до концепції вченого, детермінувалася концепція і теоріями, напрацьованими у царині іраністики, тюркології та арабістики. Створення на базі ВУАН Кабінету арабо-іранської філології (КАІФ), першого в Україні науково-дослідницького центру з вивчення проблематики Сходу, уможливлювало реалізацію подальших планів А. Кримського і позитивно вплинуло на долю його приватної бібліотеки[2]. Амбітність науково-організаційних проєктів, комплексність і синкретизм його наукових поглядів, відчуття морального права на розбудову орієнталістики базувалися на джерелознавчому потенціалі й інформаційному полі його бібліотеці. Крім КАІФ, бібліотечні фонди слугували базою для інших науково-дослідницьких осередків, які функціонували під егідою А. Кримського – Кафедра східного письменства та культури, Тюркологічна комісія (ТК), Комісія для вивчення Близького Сходу, Київської філії ВУНАС.

Згідно з архівними даними бібліотека КАІФ стала осередком сходознавчих досліджень в Україні на початку 20-х рр., стратегічні плани якого А. Кримський викладає у відомій Пояснювальній записці до Комісії для вироблення законопроекту про організацію Історично-філологічного відділу УАН[3], платформою для підготовки та видання комплексних монографічних досліджень «Історія Ірану та його культури з найдавніших часів», «Історія Персії та її письменства», «Історія Туреччини». Т. Кезма на архівному і джерельному матеріалі бібліотеки здійснює переклад і готує до видання мандрівні нотатки Павла Алеппського, Т. Грунін, використовуючи методологічний та інформаційний ресурс бібліотеки, готує підручник «Турецька мова. Елементарна граматика і новий альфабет»[4].

Читачами бібліотеки КАІФ (у трактуванні Е. Циганкової – Кабінет арабо-іранської філології та тюркології), крім однодумців і колег А. Кримського (Тауфіка Кезми, Павла Лозієва, Тимофія Груніна, О. І. Покровського, О. Боголюбського), були академік М. Грушевський, історик Наталя Полонська-Василенко, співробітники ВБУ Борис Зданевич та Никанор Козел, завідувач єврейським відділом ВБУ Мітельман, Ігор Батманов (ВУНАС), керівник ко-

[1] Циганкова Е. Сходознавча колекція Агатангела Кримського у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського *Бібліотечний вісник*. 2001. № 6. С. 13.

[2] Там само.

[3] Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. К., 1918. С. I–XV.

[4] ІР НБУВ. Ф. 36. Спр. 655. Ф. Х. Спр. 18678.

місії Близького Сходу Штепа, Євгеній Тимченко (член Комісії історичного словника), художній керівник студії «Іскра» Ясинська, наукові співробітники ВУАН Максим Куренський, Володимир Барвінок, Лев Окиншевич, Яновський та Бутнік-Сіверський, студенти Фіяло Йосип та перекладач-початківець, студент Інституту народної освіти Григорій Кочур, китаїст, професор КІНГ Борис Курц, індолог Калинович Михайло[1].

Наукові інтереси відвідувачів бібліотеки КАІФ були різноплановими, сфера зацікавлень доволі широка, що свідчить про тематичну різноплановість бібліотеки КАІФ та її фондовий потенціал. Згідно з результатами аналізу провенієнцій БКК має чіткі організаційні паралелі та кореляцію з науковою і структурною діяльністю ВУНАС.

Життєва траєкторія БКК на різних етапах своєї екзистенції складалася по-різному. Як зазначає Й. Шубинський, на початку 30-х рр. Агатангел Юхимович дарує НБУВ свою колекцію (30 тис. одиниць)[2]. У період гонінь і принизливого ставлення до всесвітньо відомого вченого БКК починає розпорошуватися, значні сегменти потрапляють у різні інститути і підрозділи ВУАН, хоча при цьому не втрачають свого базового призначення – бути платформою для розгортання сходознавчих досліджень в Україні.

Окремою сторінкою історії приватної колекції А. Кримського є її звенигородська скиба. Навіть незначні інформаційні локуси (німецькомовний каталог колекції, списки книг, які власноручно формував вчений[3], окремі згадки очевидців і краєзнавців (М. Хоменко, С. Лячинський) дають можливість гіпотетично реконструювати склад бібліотеки і говорити про потужний джерелознавчий потенціал творчої лабораторії вченого в родинному обійсті. Специфіка побутових умов А. Кримського упродовж 30-х рр. XX ст. полягала у тому, що упродовж значного часу він мешкав на Черкащині. Відповідно, саме там локалізувалися найпотрібніші джерела і книги, саме у Звенигородці А. Кримський готує найвідоміші праці останнього десятиліття свого життя. Про постійні переїзди і транзити книг свідчать спогади Катерини Дорошенко, аспірантки А. Кримського в Інституті мовознавства[4]. Саме у Звенигородці академіка брутально арештовують і вивозять за межі рідних йому Черкащини і Київщини. Окупаційна влада, усвідомлюючи цінність і раритетність бібліотечного зібрання А. Кримського, планує вивезти бібліотеку до Німеччини, а в післявоєнні роки садиба Кримських, в якій зберігалася значна частина книг вченого, була тимчасово передана для помешкання котрогось із місцевих чиновників. Звісно, у ці страшні часи про бібліотеку вченого ніхто не дбав, можемо говорити лише про колосальні кількісні та якісні втрати. На

---

[1] Книга записів відвідувань читачів бібліотеки арабо-іранської філології. 1929–1930 *ІР НБУВ*. Ф. 36. № 655.

[2] Шубинський Й. Архів Агафангела Юхимовича Кримського *Збірник оглядів фондів відділу рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР.* К. : Вид-во АН УРСР, 1962. С. 38.

[3] Кримський А. Ю. Книжки в Звенигородці. Список книжок (20–30 рр. XX ст.) *ІР НБУВ*. Ф. 36. № 690.

[4] Архів Інституту літератури НАНУ. Ф. 80. Спр. 134.

початку 50-х рр. родина Агатангела Кримського (Микола Кримський) передає рештки колись відомої і повнокровної бібліотеки до НБУВ, розпочинається бібліографічна дескрипція її складу, зібрання набуває статусу раритетної приватної колекції.

Маловідомим аспектом історії зібрання А. Кримського залишається його власна бібліотека, що зберігалася на київській квартирі вченого (Малопідвальна 5). Про колосальні книжкові артефакти, які зберігалися у кабінеті вченого, з натхненням згадував Омелян Пріцак [1]. Після обшуку, який здійснили співробітники НКВС у квартирі вченого, «архіви й книжки просто викидалися і кудись відвозилися вантажівкою» [2], а наближення німецьких військ і відгомін фронтової канонади аж ніяк не сприяли збереженню цінних речей і книг вченого.

Раритетні екземпляри БКК зуміла зберегти Н. Полонська-Василенко, які згодом, вже під час німецької окупації Києва, передала О. Пріцакові. Безцінні книги, справжні сходознавчі раритети об'їздили багато країн разом з новими власником, відомим професором Гарвардського університету О. Пріцаком. І вже після смерті вченого вони знову повертаються в Україну, отримавши своє почесне місце серед бібліотечних колекції НаУКМА.

Значних втрат зазнала й та частина бібліотеки, що зберігалася у академічній бібліотеці. Більшу частину колекції (18 тис.) Агатангела Кримського окупаційні війська вивезли у Німеччину [3]. Навіть така оглядова історія бібліотеки свідчить про значні втрати і непередбачувані сюжети її функціональної екзистенції.

Післявоєнні роки, попри складні умови відбудови економіки країни і відновлення гуманітарних процесів у суспільстві, позначилися активізацією уваги до наукового і творчого спадку академіка, реанімацією бібліотеки та поверненням її до читача. Провідні сходознавці А. Ковалівський, Т. Кезма та його учень В. Бейліс, усвідомлюючи її джерелознавчий потенціал для формування наступних поколінь орієнталістів, робили все для того, щоб зберегти цінну колекцію для вдячних нащадків.

За свідченням Л. Дубровіної, вже у 1951 р. бібліотека А. Кримського «була упорядкована та поставлена на полиці компактним масивом» у кількості 12.318 одиниць [4]. Сам факт цієї події свідчить про сміливість і відповідну громадянську позицію наукових співробітників НБУВ, адже ні про яку реабілітацію А. Кримського на той час не було й мови, а родина продовжувала збирати будь-яку інформацію про місце перебування Агатангела Юхимовича.

Бібліотечне зібрання А. Кримського має ще одне важливе значення для формування сходознавчих студій в Україні. Місія бібліотеки А. Кримського

---

[1] Пріцак О. Про Агатангела Кримського: У 120-і роковини народження *Східний Світ*. 1993. № 1. С. 24.

[2] Циганкова Е. Там само. С. 16.

[3] Шубинський Й. Там само, С. 38.

[4] Дубровіна Л. А. Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1941–1964). К.: Наукова думка, 2003. С. 184.

полягала у профілюванні джерелознавчої бази для розвитку провідних напрямів сходознавства – арабістики, тюркології та іраністики. Саме ці напрями А. Кримський визначав провідними для деталізації історичного минулого України, проведення компаративних досліджень у царині літературознавства та детермінації українського спадку у світовому культурному континуумі. Наслідки культурно-генетичних інтерференцій, які спровокував «східний вплив» на український етнос з боку «гунів, печенігів, половців, татар, турків-османів, кримчаків та нагаїв» [1], для вченого не були робочою гіпотезою, а слугували аксіомою, що визначала напрямок наукових програм, концептуалізацію освітніх проєктів і стратегії бібліофільської діяльності.

Високий рівень джерельного матеріалу БКК обґрунтовується розлогим *тематичним діапазоном*, профільним дослідницьким матеріалом для таких сходознавчих субдисциплін, як алтаїстика, юдаїка, ісламознавство, кораністика, історія архітектури, історія східного мистецтва.

Арабістичний контент фундатор книжкової колекції формував із позицій комплексності цієї дисципліни у системі сходознавчого дискурсу, створення умов для якісного викладання арабської мови і літератури та їхнього онтологічного зв'язку з культурологічними специфікаціями народів арабського світу. Переважна кількість арабомовних артефактів колекції – джерелознавча історична література, рідкісні лексикографічні посібники (G.W. Freytag), література довідкового (М. Казем-Бек, М. Навроцький, Т. Ньольдеке, В. Сіверс, K. Вільгельм) та країнознавчого (Al. Gayet, Niebuhr Carsten, W. Palgrave) формату.

Література з *іраністики*, конденсована у БКК, профільована на відкриття нових для української орієнталістики наукових топіків і віддзеркалювала світові досягнення тогочасних іраністичних студій (В. Бартольдъ, Ф. Ленорман, П. Лєрх, Л. Тігранов, П. Лозієв, В. Налівкін, І. Орбелі, В. Филоненко).

Природно, найповніше у колекції представлена світова тюркологічна думка і результати теоретичних узагальнень відомих вчених (В. Радлов, В. Бартольд Б. Чобанзаде), військових аналітиків XIX – поч. XX ст. (П. Аверьянов, Е. Серчевський, A. Bessé), країнознавчі дескрипції мандрівників і ремінісценції письменників-орієнталістів.

Широке географічне представлення світової тюркологічної думки ілюструють російська (Ф. Корш, М. Катанов, А. Мухлінський, Л. Будагов, В. Бартольд, В. Гордлевський) та польська (Cz. Jankowski, Franciszek Kluczycki, Tadeusz Kowalski) тюркологічна школа. Окремо варто виділити цінні результати наукових узагальнень, здійснених європейськими (Josef Hammer, J. Kunos, Carl Regenspursky, Dorys Georges, A. Lamartine, H. Lansdell) орієнталістами. Український тюркологічний сегмент БКК представлений працями Т. Кезми, В. Филоненка, В. Кордта, Л. Левитського, М. Левченка, П. Смірнова.

У цьому форматі бібліотека А. Кримського прислужилася відкриттю нових топіків на науковому тюркологічному полі – *караїміка* (М. Сементов-

[1] Циганкова Е. Там само. С. 13.

ский, С. Щапшал, В. Филоненко) та *центральноазійські студії* (конволюти «Азіатский сборник Т.І.», «Среднє-азійська збірка», роботи М. Корженевського, Є. Поліванова). Караїмознавство на початку XX ст. лише набувало статусу наукової субдисципліни, що провокувало посилену увагу до караїмської проблематики, а БКК забезпечила програмну підтримку та інформаційну інсталяцію караїмського дискурсу до наукових дискусій на теренах України початку 20-х рр. XX ст.

Особливого статусу в українському науковому житті початку 20-х рр. XX ст. завдяки бібліотеці А. Кримського набуває киримотатарознавство. Науковому профілюванню зазначеного напрямку А. Кримський приділяв особливу увагу, проектуючи кримськотатарський дискурс на передові позиції українського сходознавства (О. Акчоракли, О. Іпчі, Л. Лятіфзаде, В. Кондаракі, Б. Куфтін, А. Маркевич, Л. Лазарєв, А. Носов, А. Одабаш, О. Самойлович, Якуб Кемаль, конволютні зібрання «Крим» та «Література Криму»). У концептуально-тематичній структурі БКК «кримська» тема набуває ознак повноцінного джерелознавчого ресурсу з чіткими перспективами і високим рівнем актуальності.

Розлогу тематичну структуру відкриває БКК для розвитку новітніх для початку XX ст. наукових напрямів – *єгиптологія, ассиріологія, шумерознавство* та *хетологія*. Книжкові артефакти, що репрезентують світові досягнення зазначених сегментів сходознавства (О. Захаров, Ж. Контено, І. Фрезер, М. Нікольский, А. Сейс, В. Струве, І. Троїцький, Г. Цейс), на початку 20-х рр. формували найпотужніший інформаційний контент з відповідної тематики, а в наші часи ще чекають на належне джерелознавче і бібліографічне висвітлення та повернення до наукового обігу.

Тематична своєрідність БКК не обмежується окресленими напрямами. Нестандартність бібліофільських поглядів, альтруїстична мотивація та креативність у селекції артефактів своєї бібліотеки проявилася у тому, що фундатор уміло добирав матеріал до основних топіків своєї колекції. Синтетичною темою бібліотеки безперечно визначаються славістика, (А. Метлинський, Н. Міхов, М. Погодін, F. Miklosich), *візантистика* (праці візантійських істориків, дослідження Ю. Кулаковського, К. Успенського, Jean Ebersolt, René Dussaud) та *кавказознавство* (праці М. Марра, Ю.Канадеєва, Й. Кіпшідзе, Ю. Клапрота, В. Сисоева, А. Хаханова, A. Brosset, R. Erckert) тощо.

Новітнім напрямом для українських вчених стає *монголоїстика*. Поєднання західноєвропейських традиційних джерел (C. D'Ohsson, E. Blochet, P.S. Pallas), монголоїстичного контенту, напрацьованого на теренах Росії (А. Картамишев, Н. Поппе, П. Хаптаев, Н. Байков, О.Ковалєвський), оригінальних текстів і фольклорних наративів монгольських народів (Б. Владімірцов, І. Клюкін, М. Певцов) формує базу для відкриття цього напрямку і започаткування системних студій важливого для формування джерелознавчих й історіософічних концепцій напряму. Серед наукових топіків, які екстраполюють джерелознавчий контент БКК, яскраво постає *курдологія* (монографічні дослідження В. Мінорського, В. Нікітіна, А. Шамілова, F. B. Charmoy,

W. Köhler). На периферії тематичної таксономії БКК, без втрати внутрішньої структурної системності і загальної інформативності, перебувають *китаїстика*, *японістика* (A. Bellessort, J. Gautrier), *кореїстика* (E. Паукер).

Системності і комплексності формування фонду А. Кримський дотримувався й на рівні жанрової специфікації бібліотеки. Значна частина зібрання – стародруки, монографічні дослідження, потужний лексикографічний контент (Л. Будагов, Е. Пекарський, М. Поппе,), термінологічні посібники, полілінгвальні збірки та альманахи, рідкісні енциклопедичні видання XVIII–XX ст., художня арабомовна та персомовна література XVII – поч. XX ст., релевантний до рівня тогочасної дослідницької традиції ресурсний комплекс науково-популярного формату. Специфічними сегментами є зібрані А. Кримським типографічні копії статей зі сходознавчої тематики та конволютні сегменти, які відзначалися науковою новизною століття тому («Семитическій сборникъ. Т. I.», «Крачковскіи») і не втрачають актуальності й у наш час.

Отже, бібліотечне зібрання А. Кримського – потужний ресурс для розвитку сходознавства на теренах України. Артефакти, сконденсовані у межах БКК, стали «видатною подією» для молодого українського сходознавства, відправною точкою його концептуального і методологічного наповнення, а сьогодні визначають облігаторну статусність і специфічність орієнталістики у соціокультурній парадигмі української гуманітаристики. Перспективність подальшої поліаспектної дескрипції БКК визначається необхідністю деталізації етапів розвитку українського сходознавства, концептуального і тематичного наповнення, а розробки методів її ревіталізації та уведення до наукового обігу, уможливить її повернення до потенційного користувача.

Попри засилля на ринку інформаційних послуг pdf-формату, зміну статусності книги у сучасному світі, переорієнтацію інформації на продукт бізнесових аксіологій, висока інформативність, джерелознавча актуальність та історичне значення БКК залишаються стабільними. Адже жодна електронна копія не в змозі знівелювати енергетику книги, яку тримав у руках Майстер, а віртуальні бібліотеки не мають потенції компенсувати пасіонарність, що була закладена А. Кримським у процесі реалізації його альтруїстичного бібліофільського проєкту.

Ахмед Ясаві та епоха «найтемніших сторінок історії»в працях А. Ю. Кримського

Ольга Мавріна

Життя і творча спадщина Ходжа Ахмеда Ясаві (Ахмад Йасеві, у А. Кримського – Ахмед Йесеві) (пом.1166) – видатного суфійського шейха, основоположника тюркського містицизму, таріката Ясавія, вчення якого мало надзвичайний вплив на весь тюркський світ, викликало і викликає й сьогодні інтерес з боку вчених.

Однією з перших основоположних праць, присвячених життю, поетичній і філософській спадщині Ахмеда Ясаві і його послідовників, стала робота М. Ф. Кьопрюлю «Перші суфії в турецькій літературі» 1919 р. Вчений дослідив походження та діяльність тарікату Ясавія, проаналізував його ритуали, підняв питання про приналежність «Диван-і хікмат» Ахмеду Ясаві, значну увагу приділивши мові твору та його літературним особливостям[1]. Важливим кроком у подальшому вивченні спадку А. Ясаві стала опублікована в 1927 р. робота узбецького вченого Фітрат[2], особливе місце дослідження Ахмеда Ясаві займає у науковому доробку В. Гордлевського[3].

А. Ю. Кримський в ряді своїх праць присвячених історії суфізму, історії країн і народів Близького і Середнього Сходу, розвитку мов і літератур тюркських народів також приділив увагу особистості й діяльності Ходжа А. Ясаві та його послідовникам.

Твори А. Кримського з історії, літератури, культури, філософії країн і народів Сходу, дослідники його наукової спадщини досить схематично ділять на три групи – арабістика, іраністика і тюркологія. Саме у роботах з іраністики й тюркології А. Кримський торкається питань особистості, спадщини, історичного реалій в яких виріс, сформувався і творив А. Ясаві.

Політична ситуація в XI і XII століттях в Центральній Азії (історичних областях Хорезмі, Мавераннахрі, Туркестані), висвітлена в праці А. Кримського «История Персии, ее литературы и дервишеской теософии», перша частина якої вийшла в 1901 році[4]. Упродовж 17 років А. Кримський допрацьовував і доповнював «Историю Персии» новим джерелами та мате-

[1] Köprülü F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, 7. Baskı. Ankara, 1991. 415 s.

[2] Фитрат. Ахмад Ясавий *Санъат*. 1991. № 8.

[3] Гордлевский В. А. Ходжа Ахмед Ясеви *Гордлевский В. А. Избранные сочинения.* М., 1962. Т. 3. С. 361–368.

[4] Крымский А. История Персии, ея литературы и дервишеской теософии *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом Восточных языков.* Т. 1. Вып. 1. М., 1901. 61 с.

ріалами[1]. У 1903 р. з'явилася друга частина дослідження, де історія Ірану розглядалася від епохи халіфату до монгольської навали; тут же вчений дав огляд джерел і посібників з історії суфізму; період, що стосується А. Ясаві викладено в розділі:«Разложение сельджукского царства и эпоха тюркских междоусобий (XII в. и начало XIII-го)»[2].

Історична область, звідки походив А. Ясаві, в середні віки мала назву Мавераннахр. Територія Мавераннахру в середньовіччі включала в себе нинішні території держав Узбекистану, захід Таджикистану і Киргизстану, схід Туркменістану й південні регіони Казахстану.

Ситуація в регіоні в кінці XI – першій половині XII ст. була непростою. Час формування А. Ясаві як особистості відомий в історії регіону як період існування Караханідської держави (940/2–1210/2). А. Кримський зазначає, що «караханіди», інакше «ілеки» – тюркська династія, яка разом з Газневідами поклала кінець державі Саманідів; всі саманідскі землі на північ від Амудар'ї (Бухара, Самарканд та ін.) перейшли до Караханідів[3].

Досліджуючи історію Караханідської держави, А. Кримський неодноразово апелює до робіт відомого орієнталіста В. Бартольда, який в цей же період досліджував історію Туркестану, історію тюркських і монгольських народів. В. Бартольд, характеризуючи політичне, соціальне і культурне життя в регіоні, відзначав, що історичний період, в якому жив і творив А. Ясаві, аж до початку XIII ст., належить до «найтемніших сторінок історії». Це пов'язано в першу чергу з тим, що свідчення джерел, що дійшли до нас, вкрай суперечливі й встановлення хронології найважливіших подій має певні труднощі[4].

Вчений зазначав, що події цієї епохи мали важливе значення в «истории мусульманских народов; к этому времени относятся падение господства Сельджуков, подчинение Мавераннагра языческой державе, усиление двух новых мусульманских династий, хорезмшахов и Гуридов, победа хорезмшахов в борьбе со своими мусульманскими соперниками и с языческими кара-китаями, объединение под их властью всей восточной части мусульманского мира и образование могущественной по виду империи…»[5].

---

[1] Крымский А. История Персии, ея литературы и дервишеской теософии *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом Восточных языков*. Вып. XVI. – Москва, 1903; Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. 2-е значит. измененное и дополненное издание. Ч. II. От розложения сельджукского царства до монголов. Москва, 1906; Крымский А. История Персии, ея литературы и дервишеской теософии *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом Восточных языков.* Москва, 1914. Т. І. № 2; Крымский А. История Персии, ея литературы и дервишеской теософии *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом Восточных языков.* Москва, 1915. Т. І. № 4.

[2] Крымский А. История Персии, ея литературы и дервишеской теософии *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом Восточных языков.* Вып. XVI. М., 1903.

[3] Крымский А. Караханиды *Новый энциклопедический словарь.* СПб., 1914 а. Т. 20. Стб. 928.

[4] Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. СПб., 1900. С. 31

[5] Там само. С. 32.

У 1040 р. Караханідська держава розпалася на дві частини – західну та східну – Туркестан Бухарський і Туркестан Кашгарський [1].

З 60–70 рр. XI ст. починаються зіткнення Караханідів з сельджуками, а з 1089 р. західні караханіди потрапляють у залежність до сельджуцького султана Мелік-шаха. А. Кримський зазначає, що починаючи з 1097 р., коли Санджар (Сінджар) ще не був султаном, а був тільки «…юним хорасанським намісником, від нього залежали округи Бельх і Херат; намісник Хіви, або по тодішньому Хорезму (з титулом "хорезмшах" Мохаммед (1097) правив самостійно, але все ж, під верховною владою Санджара, як і цар Сіджістану (Сістану) Таджеддін (1087–1164)»; з 1102 р. еміри Санжара підпорядкували йому турецьке ханство Трансоксанське (Бухару), яке, на думку вченого, навіть при правлінні Мелік-шаха залишалося незалежним. З 1118 р. Санджар стає государем або верховним сюзереном всіх східних областей мусульманської частини Азії і править до 1157 р.[2].

За деякими свідченнями Ахмед Ясаві (Єсеві) народився в місті Сайраме; місто, яке згадується вже у Махмуда Кашгарського, відоме також під назвами Ісфіджаб і Біле місто (ал-Мадинат ал-байда')[3]. Точна дата народження невідома. Деякі дослідники відносять народження Амеда Ясєаві до кінця XI ст.

Аналізуючи події цього часу В. Бартольд зазначає, що на самому початку XII ст. відбулося нове нашестя туркестанських Караханідів на Мавераннахр: Кадір-хан не тільки зайняв країну, але в 1102 р. рушив на володіння Сельджукідів, йому вдалося взяти Тарміз, але недалеко від цього міста був переможений у битві та убитий султаном Санджаром. Санджар посадив правителем області Арслан-хана, який правив до 1130 р.[4]. На початку правління Арслан-хану доводилося вести боротьбу з непокірним еміром Сагир-беком, який також походив із династії Караханідів, але в 1109 р. за допомогою Санджара остаточно розбив заколотників при Нашхебі[5].

Період 20-ти річного правління Арслан-хана в західній Караханідскій державі характеризується часом відносного спокою від військових дій. Арслан-хан на думку дослідників, більше інших Караханідів відомий своїм будівництвом: відновленням бухарської цитаделі й міських стін Бухари, облаштуванням 1119 р. місця святкового богослужіння на місці зруйнованого палацу Шемсабад, будівництвом в 1121 р. соборної мечеті, будівництвом

[1] Крымский А. История Персии, ея литературы и дервишеской теософии *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом Восточных языков.* Москва, 1914. Т. I. № 2. С. 121.

[2] Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. 2-е значит. измененное и дополненное издание. Ч. II. От розложения сельджукского царства до монголов. Москва, 1906. С. 7–8.

[3] Бартольд В. В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Лекция VIII *В. В. Бартольд. Сочинения*. Т. V. М., 1968. С. 118.

[4] Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. СПб, 1900. С. 340.

[5] Там само.

двох палаців, з яких перший згодом був перетворений в медресе, відновленням міста Пейкенда та ін.[1].

У 1130 р. Арслан-хан був відсторонений від влади, правителем став його син Махммуд, племінник Санджара, але в цей час, за образним висловом В. Бартольда, до східних кордонів мусульманського світу вже наближався народ, який вперше змусив мусульман Мавераннахру визнати над собою владу невірних[2].

Як зазначає А. Кримський, спокій цих земель було порушено вторгненням з Центральної Азії в ханства Кашгарське і Самаркандське нових тюркських орд. Прибульці заснували в цих місцях тюркське немусульманське царство каракитаїв (1128)[3].

Деякий час ситуація була спокійною, поки, на думку А. Кримського, один з васалів Санджара, правитель Хіви «не вздумал впутать этих язычников в свои вассальные отношения к Синджару». Хорезмшах Атсиз зважився відокремитись від Санджара у 1138 р., але зазнавши поразки, покликав на допомогу з-за Як-сарта (Сирдар'ї) каракитаїв. У 1141 р. в битві з каракитаями військо Санджара зазнало поразки і «вся Трансоксания (Бухара и пр. – конечно без Хивы) досталась каракитаям (т. е. гур-ханам)…»[4].

Досліджуючи історію тюркських народів, А. Кримський розглядає її в нерозривній єдності з розвитком літератури, філософії, культури регіону. У 1896 р. з'являється його перша публікація присвячена суфізму як явищу світової культури «Очерк развития суфизма (тасаввуф) до конца III века гиджры»[5].

У 1903 р. в публікації за словами самого А. Кримського «предварительного» дослідження «Истории Персии, ее литературы и дервишеской теософии» вчений зазначив, що, так як праця готувалася ще в 1891 році, то не позбавлена певних неточностей і помилок, які він намагатиметься виправити в наступних виданнях[6]. У зв'язку з цим вчений спочатку в виданні 1903 р., а пізніше у виданні 1906 р. «Истории Персии» публікує розширений нарис історії суфізму, довівши його до середини XIX ст.[7].

Зокрема вчений вказував, що суфізм у всіх сферах духовного життя мусульманського Сходу – в релігійній догматиці, філософії, етиці, літературі, поезії мав величезний вплив. Зробивши спробу дослідити історію виникнення суфізму, як дуже складного явища в світовій культурі, А. Кримський

[1] Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. С. 341.

[2] Там само. С. 343–344.

[3] Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. 2-е значит. измененное и дополненное издание. Ч. II. От розложения сельджукского царства до монголов. Москва, 1906. С. 9.

[4] Там само. С. 9–10.

[5] Крымский А. Е. Очерк развития суфизма (тасаввуф) до конца III века гиджры *Древности Восточные*: Труды Восточной комиссии Императорского Московского археологического общества. М., 1896. Т. 2. С. 28–73.

[6] Крымский А. История Персии, ея литературы и дервишеской теософии. М., 1903.

[7] Там само; Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. М., 1906.

подібно багатьом дослідникам XIX – початку XX ст. виділяв три його складові – аскетизм, містицизм, пантеїзм[1].

А. Кримський відзначав, неабиякий вплив «перського суфізму» на сході порівняно з впливом суфізму на заході. Вчений вважав, що з XI ст. суфізм присутній у всіх проявах духовного життя спочатку Ірану, завойованої мусульманами Індії і трохи пізніше Туреччини; епоха його посилення – період тюркської і потім монгольської навали, характерний симптомом є те, що – в XII–XIV столітті виникли всі найважливіші дервішські ордени[2].

Вчений вважав, що дервішество посилилось серед населення, після утворення Османської держави, а вся турецька література перейнялася теософією. Відмінні риси турецької літератури цього часу – «…глубина и высота содержания, сказывающаяся особенно в идее о необходимости чистоты сердца, в призывах к вере внутренней, а не наружной, в побуждениях к подавлению эгоистических страстей и при этом художественная изобразительность, блеск и богатство поэтических красок»[3].

А. Кримський описує 4 ступені або стадії (манзіль), які необхідно пройти суфію, щоб досягти ідеалу (по Аттару їх 7, за іншими більше). Перша – *шаріат* (закон), тобто ревне, найточніше виконання всіх приписів релігії; друга – *тарікат* (шлях), для цього суфій стає послушником (мюрідом) якого-небудь дервіша-«старця» або шейха, розмірковує про Бога; третя стадія – *ма'ріфат* (пізнання): пізнає серцем єдність всесвіту в Божестві, примарність видимого світу, як «той що пізнав» (аріф) сам може бути шейхом-моршидом; четверта стадія – *хакикат* (істина), в якій аріф відчуває себе цілком ототожненим з Божеством[4].

У працях з іраністики А. Кримський висвітлював політичну історію Туркестану в XI–XII століттях, культурну ситуацію в регіоні, що вплинула на становлення А. Ясаві, велику увагу приділив історії розвитку суфізму, як релігійно-філософського вчення. У тюркологічних же працях, що були опубліковані на початку XX століття російською й українською мовами, А. Кримський торкається особистості А. Ясаві, його спадщини, впливу на культурне та релігійне життя тюркського світу. Це цикл робіт з історії Туреччини і її літератури 1910, 1915, 1916 рр., а також праці присвячені тюркським мовам і літературам[5].

---

[1] Крымский А. Е. Очерк развития суфизма (тасаввуф) до конца III века гиджры. М., 1896. С. 33

[2] Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. 2-е значит. измененное и дополненное издание. Ч. II. От розложения сельджукского царства до монголов. М., 1906. С. 83–84.

[3] Там само. С. 86–87.

[4] Там само. С. 91–93.

[5] Крымский А. История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом Восточных языков*. М., 1910; Крымский А. История Турции. Очерк *Царьград.* Под ред. И. Лазаревского. М., Изд. Д. Я. Маковского, 1915. С. 3–34; Крымский А. История Турции и ее литературы *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом Восточных языков.* М., 1916. Т. I.

Одним з послідовників А. Ясаві А. Кримський називає Хаджі Бекташа. В «Історії Туреччини та її письменства», що була опублікована українською мовою у 1927 р. А. Кримський, даючи характеристику турецькій літературі XIV ст., вказує на значення «прозаїчного автора хорасанця св. Хаджі Бекташа», «епоніма дервішського ордена бекташіїв, патрона (принаймні після своєї смерті) яничарського війська, близького приятеля поета Ашика-паші (що пом. 1332)». А. Кримський згадує про збережений і підписаний ім'ям Бекташі прозаїчний трактат про стадії містичного суфійського пізнання «ме'рифет», який відомий за рукописом XVI ст. (описаний Ріє в «Каталозі турецьких рукописів з Британського музею» 1888 року)[1].

Детальні біографічні відомості про Хаджі Бекташі він знаходить у історика Алі-Челебі XVI ст., за яким Хаджі Бекташ був хорасанських перс, який на «…батьківщині пристав до дервішів, через одного з учнів святого туркестанського ходжі Ахмеда Йесевія». Вчений зазначає, що Ахмед Ясаві – автор поетичного «Дівану мудрості», написаного тюрксько-джагатайською мовою, що є одним з нечисленних старих пам'яток джагатайського письменства і « не перестає пильно читатися серед татар ще й до наших днів»[2].

А. Кримський вбачав, між А. Ясаві й Бекташі найтісніший ідейний зв'язок. Згідно Алі-Челебі, Хаджі Бекташ в Малій Азії з'явився не відразу: спочатку він був на хаджі в Мецці, а звідти через Сирію прибув «…до малоазійського міста Кайсарійє, де за свою святість віднайшов багато вчеників і прихильників». Османський емір Орхан, створюючи яничарський корпус (1329), попросив у Хаджі Бекташі благословення для нового війська[3].

Стосовно власне ордена Бекташі А.Кримський зазначає, що хоча бекташі й називають себе сунітами, в своїх доктринах дотримуються і завжди дотримувалися дуже крайніх шиїтських тенденцій. Бекташі тісно співпрацювали з яничарським військом і брали активну участь у всіх їхніх виступах, а в першій чверті XIX ст. дуже постраждали за свій зв'язок з яничарами[4].

А. Кримський зазначає, що у XX столітті погляд на постать Хаджі Бекташі й на його ідейний зв'язок з орденом Бекташіє дуже змінився. Заперечується, що Бекташі брав участь в створенні яничарського війська, та й сам орден вважається явищем пізнішим від Бекташі років на сто; констатується, що назва ордена «Бекташіє» з'являється на початку XVI ст. Також ставиться під сумнів відповідність ідей, що сповідували представники ордена «Бекташіє» ідеям самого Хаджі Бекташі. Сумнівним також видається авторство містичних бесід «Maqalat», підписане ім'ям Бекташі. Ця точка зору на Хаджі

[1] Кримський А. Історія Туреччини та її письменства XIV–XV вв. *А. Ю. Кримський. Вибрані сходознавчі праці в 5 томах*. Т. III. К., 2010. С. 19.

[2] Там само. С. 19.

[3] Там само. С. 19.

[4] Там само. С. 20.

Бекташі знайшла своє відображення в роботі М. Ф. Кьопрюлю «Перші суфії в турецькій літературі»[1].

Відзначаючи неймовірну популярність поетичної спадщини А. Ясаві протягом багатьох століть, А. Кримський вважав «Діван-і хікмет» дуже важливим для вивчення історичного розвитку тюркських мов. У праці «Тюрки, їхні мови та літератури», що вийшла в 1929 році українською мовою, вчений акцентує увагу на надзвичайній значущості «Діван-і хікмет» не тільки як літературознавчої, релігійної, а й лінгвістичної пам'ятки своєї епохи[2].

Важливість ця, на думку А. Кримського, полягала в тому, що «Діван-і хікмет» є «однією з нечисленних стародавніх пам'яток джагатайської писемності», писаний «тюркսько-джагатайскою мовою». Вказуючи на історико-літературні спроби М. Кьопрюлю і А. Фітрата, Т. Мензель здійснити аналіз спадщини А. Ясаві, вчений зазначає, що тільки Т. Мензель робить деякі спроби лінгвістичного аналізу мови Ясаві. Але ці спроби вважає невиразними і занадто загальними, наводячи при цьому висловлювання Т. Менцель про те, що «мова Дівані – східно-тюркська і знаходиться в прямому зв'язку з Кутадгу-біліг і орхонськими написами». А. Кримський мав на увазі роботу Т. Мензель «Найстарші тюркські містики», що вийшла німецькою мовою в 1925 році[3].

Вчений зазначає особливий вплив А. Ясаві на становлення тюркських літератур. Аналізуючи розвиток казансько-татарської літератури до XIX ст., А. Кримський вважає особливо цікавими містико-повчальні вірші – хікмети, що створювалися під впливом Ясеві; окрім цього власне спадщина і самого А. Ясаві мала велику кількість перевидань в Казані[4].

Формування туркменської літератури також відбувалось під значним впливом містико-релігійно поетичної спадщини А. Ясаві, причому, на думку А. Кримського, подібність поширюється і на зовнішню форму, а не тільки внутрішній зміст. Туркменські поети складають вірші, «как и их образец Йасеви … народным тюркским силлабическим размером, и в их языке немало джагатайского (мертвого) элемента»[5].

Аналіз праць А. Кримського з історії, культури, філософії, релігії, мов і літератур тюркських народів та народів, що проживали в безпосередній близькості протягом багатьох століть вказує, що діяльність А. Ясеві, його релігійно-філософська спадщина вплинули на подальше становлення тюркського світу практично у всіх його сферах.

---

[1] Кримський А. Історія Туреччини та її письменства XIV–XV вв. С. 20; Köprülü F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, 7. Baskı. Ankara, 1991. 415 s.

[2] Кримський А. Тюрки, їхні мови та літератури. *Записки Істор.-філол. відділу ВУАН,* 1929. Кн. 23. С. 313–351.

[3] Кримський А. Тюрки, їхні мови та літератури *А. Ю. Кримський. Вибрані сходознавчі праці в 5 томах*. Т. III. К., 2010. С. 183.

[4] Крымский А. Тюрки. Тюркские литературы. Тюркские язики *А. Ю. Кримський. Вибрані сходознавчі праці в 5 томах.* Т. III. К., 2010. С. 235.

[5] Там само. С. 249.

На сьогодні історіографічний доробок присвячений А. Ясаві досить значний і представлений в працях І. Ахметзянова, А. К. Боровкова, Н. А. Баскакова, М. Г. Гайнетдіна, М. З. Закієва, Е. Н. Наджіпа, Н. М. Маллаєва, Х. Й. Міннегулова, А. І. Пильова, А. Т. Сібгатулліної, Ф. З. Яхина та ін.

Проблеми, окреслені А. Кримським, пов'язані зі спадщиною і діяльністю А. Ясаві, актуалізуються останніми десятиліттями: лінгвостилістичні особливості текстів А. Ясаві розглядаються в дослідженнях Л. Кадирової[1]. Вивченню графічних і фонетичних особливостей мови хікметів А. Ясаві, встановлення їх зв'язку з нормами сучасної татарського літературної мови та її діалектами, присвячені роботи Л. Ішкініної[2]. Особлива увага сфокусована на вивченні культурно-історичної і мовної ситуації, що склалася в XI–XII ст. в Центральній Азії і Поволжі.

[1] Кадырова Л. К. Лексико-семантические и стилистические особенности хикматов Ахмада Ясеви (по Казанским изданиям): Автореф. дис. ... канд. филол. наук; КГУ. Казань, 2002. 26 с.

[2] Ишкинина Л. К. Графо-фонетические особенности поэтических произведений века Ахмада Ясеви *Филологические науки. Вопросы теории и практики.* 2014. № 1–1 (31).

Проблематика історії найдавніших держав та етносів на території Ірану в історичному нарисі А. Ю. Кримського «З історії Ірана передарійської доби. Елам»

Валерій Храновський

Однією з основних цілей написання А. Ю. Кримським наукових праць, присвячених історії Ірану, було, очевидно, визначення головних тенденцій соціально-економічних та етнокультурних процесів на території цієї країни, що практично в усі періоди історії відігравала вирішальну роль на Близькому й Середньому Сході та у світі взагалі. Можна зробити висновок, проаналізувавши неопубліковану та незакінчену роботу цього вченого під назвою «З історії Ірана передарійської доби. Елам», що він намагався визначити географічні, етнокультурні та геополітичні фактори, що впливали на процеси етногенезу, соціогенезу та державотворення на території Ірану з прадавніх часів, тобто, з часів існування Еламу та інших найдавніших державних утворень як на території Ірану, так і в Дворіччі, що відігравало ключову роль у формуванні культури й цивілізації всієї Передньої Азії та сусідніх областей на найперших етапах історії людства.

Дана робота знаходиться нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Її було опубліковано в 2008 році [1]. Більша частина праці надруковано на друкарській машинці і складається з таких розділів: 1) «Вступні уваги про Елам, його столицю Сузу та про початкову дату еламського історичного життя»; 2) «Еламська народність та мова»; 3) «Границі еламсьої території»; «Етнічний склад Елама»; 4) «Хронологічні уваги»; 5) «Нарис еламсьої історії».

Текст саме цього розділу незакінчено. Речення уривається. Тут може виникнути думка про те, що А. Ю. Кримський не закінчив свою монографію тому, що влітку 1941 р. його було заарештовано, а все його надбання – сходознавчі відділення у складі Академії наук тодішньої Української РСР – сталінське керівництво ліквідувало [2]. Проте виявлені у згаданому Інституті рукопису матеріали А. Ю. Кримського, написані від руки російською мовою під назвами «Элам» та «Элам. Окончание статьи» дають підставу висловити гіпотезу про те, що монографія «З історії Ірана передарійської доби. Елам» писалася не безпосередньо напередодні арешту вченого та закриття його дослідницького центру. Очевидно, в період, який істориками прийнято називати

[1] Кримський А. Ю. З історії Ірана передарійської доби. Елам *Кримський А. Ю. Вибрані сходознавчі праці.* Том 4. К., 2008. С. 47–92.

[2] Храновський В. А. Проблеми доарійської історії Ірану у неопублікованій роботі А. Ю. Кримського «… Елам» *Східний світ.* 1–2. К., 2000. С. 125.

«кінцем українізації», тобто після 1933 р., А. Ю. Кримський перейшов на російську мову при написанні своєї праці. Крім того, він звернув більше уваги на питання соціально-економічного розвитку об'єкту дослідження, тобто, Еламу та Месопотамії, згідно з марксистсько-ленінським вченням про п'ять соціально-економічних формацій та роль класової боротьби в суспільному розвитку країни, хоча досі ніяких свідчень про повстання бідноти та рабів в Еламі до наших днів ще не дійшло. Про написання роботи близько 1933 р. свідчить і посилення А. Ю. Кримського на працю Ф. Шпігеля «Eranische Altenthumskunde», видану в Лейпігу в 1873 р.[1].

Проте інші посилання А. Ю. Кримського на роки видання монографій, присвячеиих питанням мови та історії Еламу і написаних такими німецькими вченим, як Ф. Борк, Ф. Шпігель тощо, дозволяють припустити, що праця «…Елам» писалася між 1933 та 1940 рр.[2]. Крім того, згідно з повідомленням старшого наукового співробітника Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України Е. Г. Циганкової, що посилалася на переписку А. Ю. Кримського, вчений близько 1933 року вирішив зайнятися дослідженням Ассирії, Еламу та інших країн регіону, де була поширена месопотамська, або іншими словами, шумеро-аккадська цивілізація, що поряд з давньоєгипетською є найдавнішими цивілізаціями світу.

Еламознавство знаходиться на межі таких сходознавчих дисциплін, як іраністика та ассиріологія (тобто дослідження історії, мови та культури стародавніх народів Передньої Азії, що використовували на письмі клинопис). Дослідження історії, мови та культури Еламу (стародавньої країни на території Південно-західного та Південного Ірану, державні утворення якої існували з середини III тис. до н. е. до VII ст. до н. е., а відомі науці джерела, написані еламською мовою, відносяться до періоду з кінця III тис. по V ст. до н. е.) сприяє процесу вирішення ряду важливих питань, пов'язаних з історією світової цивілізації взагалі та соціально-економічних і етнокультурих процесів на території Близького Сходу, зокрема, на території Ірану та сусіднього Іраку, що нині привертають з різних причин особливу увагу світової спільноти. Ці дослідження важливі також і для вирішення проблем індоєвропеїстики та іраністики, як наприклад, співвідношення еламської мови з праіндоєвропейською та давніми індоєвропейськими мовами, відомими науці, проблематики, пов'язаної з історією та культурою давніх доарійських етнічних груп, що мешкали на території Ірану, питання появи арійських (індоіранських) племен на території Ірану та їх поступової іранізації тощо.

Питання, які поставив А. Ю. Кримський у своєму історичному нарисі (а саме цей термін можна використати для характеристики даної наукової праці завдяки її невеликому об'єму та дослідженню лише ряду ключових проблем еламської історії й відсутності детального й послідовного викла-

[1] Кримський А. Ю. З історії Ірана передарійської доби. Елам. С. 48.

[2] Храновський В. А. Проблеми доарійської історії Ірану у неопублікованій роботі А. Ю. Кримського. С. 125.

дення історичних фактів та їхнього аналізу й характеристики), не вирішені ще й досі. Ці питання можна об'єднати за такими напрямками: 1) проблеми історичної географії Еламу та сусідніх країн (місцезнаходження основних історичних областей Еламу, визначення його кордонів у різні періоди історії тощо); 2) етнічні проблеми доарійської історії Ірану; 3) проблеми соціально-політичної історії та хронології Еламу та сусідніх країн. Ці питання досі не розкриті з ряду причин: недостатньої вивченості території Ірану археологами, обмеженості інформації, яку містять письмові джерела з історії Еламу та сусідніх гірських областей, що нині входять до складу Ірану; складності в розшифруванні еламських текстів через обмежену кількість білінгвістичних письмових джерел і відсутності так званих еламо-шумерських та еламоакадських словників, що сприяли б значному прогресу у вивченні шумерської та акадської (ассиро-вавилонської) мов, а також відсутності близької спорідненості між еламською мовою та іншими відомими науці стародавніми та сучасними мовами[1].

А. Ю. Кримський писав свій нарис майже одночасно з виданням фундаментальної праці американського еламознавця та історика Ірану доарійської епохи Дж. Камерона з політичної історії Еламу під назвою «History of Early Iran» (1936), написаної з використанням величезної кількості писемних джерел, що були знайдені європейськими археологами на території Хузестану та Месопотамії наприкінці XIX – початку XX ст.[2]. Українському сходознавцеві не була доступна ні згадана монографія Дж. Камерона, ані першоджерела, що знаходилися в музеях та науково-дослідницьких заходах Європи та Америки. А. Ю. Кримський також не був знайомий в достатній мірі ні з еламською, ні з шумерською мовами. Йому не були доступними більшість джерел, знайдених під час згаданих розкопок у 30-і та 40-і роки минулого століття.

З огляду на таку обмежену кількість джерел, що відносяться до конкретного досліджуваного періоду, а саме найдавнішого – еламського етапу історії Ірану, вчений розробляє іншу методику – звернення до історико-географічних пам'яток постеламського, античного періоду історії Стародавнього Ірану. В них можна виявити, зокрема, дані про очевидне збереження серед мешканців Сузіанської (Хузестанської) рівнини, де знаходилося місто Сузи, що в різні періоди було політичним та культурним центром Еламу, елементів найдавнішого господарсько-культурного типу еламців та інших давніх етнічних груп, що проживали у цьому регіоні. Зокрема, в першому розділі свого нарису «Вступні уваги про Елам, про його столицю Сузу і про початкову дату еламського історичного життя» вчений, базуючись на свідоцтвах античного географа Страбона про сучасний йому спосіб будівництва, поширений у Сузіані з урахуванням місцевого дуже спекотного клімату, робить висновок про те, що такий спосіб міг існувати з найдавніших часів, коли люди заселили

[1] Храновський В. А. Проблеми доарійської історії Ірану у неопублікованій роботі А. Ю. Кримського. С. 126.

[2] Cameron J. Iran dar sepidehdom-e tarikh. Tehran, 1995. P. 1–176.

дуже спекотну, проте родючу Сузіанську рівнину. А. Ю. Кримський пише, що «… перси, обравши Сузу за зімову столицю, взяли її як місто вже готовеє, із старовинними культурними звичками, залежними од місцевої природи, од її постійних економічних засобів, од клімата, тощо...» [1].

В цьому ж розділі вчений, ознайомившись з даними книги згаданого античного автора під назвою «Географія», демонструє глибоку обізнаність у питаннях географічного положення та закономірностях розташування найдавніших центрів давньосхідної цивілізації, зокрема, міста Суз, а саме, на транспортних коридорах, утворених у гірських долинах або передгір'ях та вздовж судноплавних річок або на місці їхнього злиття, і завдяки саме такому розташуванню, це місто стало одним з найважливіших торгових, політичних та культурних центів Стародавнього Сходу: «...столиця Суза (точніше Шушін, Шушан, Шушун) (власне еламська назва міста – В. Х.) збудувалася на тому, вигідному для столиці, передгірському пункті Сузіянської рівнини, кілометрів 30-40 оддалеки од гір де обидві головні еламські ріки Хоасп і Евлей (Керха та Карун), покинувши гори й ставши нервами для палючої але багатої рівнинної країни, зблизилися своїми руслами й допливами аж надто тісно, лиш на якихсь кілометрів 15–20 завдальшки одна од одної...» [2].

Відносно належності еламської мови до відповідної лінгвістичної групи чи сім'ї, А. Ю. Кримський приєднується до концепцій М. Я Марра, Ф. Гоммеля та інших дослідників кінця XIX – початку XX ст., які вважали еламську мову однією з кавказьких або «алародійських» мов [3], хоча завдяки дослідженням останніх десятиріч, було з'ясовано, що на 54 лексеми зі 100-слівного списку М. Сводеша, лише у 7–8 слів вбачається спільний корінь з кавказькими мовами, у той час, як з ностратичними – 14–15 слів, а з афразійськими мовами – 15–16 спільних лексем [4], і еламську мову не можна приєднати до жодної з відомих науці лінгвістичних сімей та груп.

Відносно соціально-економічного устрою в Еламі, А. Ю. Кримський вважає, що в Еламі, як і в Дворіччі в III–II тис до н. е., був феодалізм [5], і деякі його елементи особливо яскраво можна помітити в Еламі в II тис до н. е., а саме роздача державного земельного фонду у володіння та користування високопосадовцям еламської держави. Проте говорити тут про цілковите панування феодальних відносин недоречно, оскільки «подарована» еламським царем земля могла знаходитися у її розпорядника після смерті царя хіба що за згодою нового царя, а в середньовічній Європі, де існував феодалізм у його класичному варінанті, права власності феодала на землю співпадали з політичними та юридичними правами на неї (суверенітетом), а селяни були особисто залежними від землевласників [6], і іноді ця залежність дохо-

[1] Кримський А. Ю. З історії Ірана передарійської доби. Елам. С. 49.
[2] Там само. С. 48.
[3] Там само. С. 53.
[4] Starostin G. On the genetic affiliation of the Elamite language // https://starling.rinet.ru/Texts/elam.pdf
[5] Кримський А. Ю. З історії Ірана передарійської доби. Елам. С. 85–92.
[6] История Древнего Востока. Ч. 1. М., 1983. С. 410–412.

дила, як відомо, до цілковитого закріпачення. А на Сході кріпацтва не було практично ніколи, хоча формально населення часто вважалося «рабами» правителя.

Не дивлячись на те, що ряд трактувань, висловлених А. Ю. Кримського, в роботі, присвяченій стародавньому Еламу є застарілими й являють собою суто історіографічний інтерес, чимало питань, піднятих видатним українським сходознавцем, у тому, числі, визначення історичних кордонів Еламу та ареалу поширення його культури, питання належності еламської мови до певних лінгвістичних груп та сімей, хронології тощо, не вирішені ще й досі й чекають на своїх дослідників.

Цикл III:
НАУКОВА ШКОЛА А. КРИМСЬКОГО І ЙОГО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ВПЛИВИ

Учитель учнями живе: біографічні нарис про двох великих сходознавців – Агатангела Кримського та Омеляна Пріцака

Іван Лопушинський
Ельзара Топалова

Ми завинили перед Агатангелом Кримським своїм довгим мовчанням.

Омелян Пріцак

У XX ст. в українській гуманітарній науці постали дві унікальні особистості – Агатангел Кримський та Омелян Пріцак, котрих об'єднала низка спільних характеристик. Це одне і те саме покликання – наука; основна наукова спеціальність – сходознавство; спільні особистісні якості – системність, послідовність, цілеспрямованість і дипломатичність; схожі види діяльності – від кабінетної праці вченого до науково-організаційної роботи національного масштабу.

Доля визначила їхні взаємовідносини як «учитель-учень», а державно-історичні обставини спричинили не лише їхнє безпосереднє знайомство, але й науково-творче спілкування (хоча й короткотривале), що, своєю чергою, сприяло неперервності української сходознавчої науки. Крім того, і Агатангела Кримського, і Омеляна Пріцака з повним правом можна назвати універсальними вченими світової та української науки, які здійснили видатний внесок у кілька наукових галузей, зокрема в орієнталістику, лінгвістику, філологію, історію.[1]

Серед учених початку XX ст., чиє життя було нерозривно пов'язане з Україною, дуже яскравою особистістю є видатний сходознавець і славіст Агатангел Юхимович Кримський (03.01.1871–25.01.1942) – поліглот, автор численних досліджень з історії й філології східних народів та в галузі україністики. Він унікально поєднував у собі арабіста, іраніста, тюрколога, семітолога, ісламознавця, славіста.

Водночас творчість науковця залишається й досі маловідомою для громадськості так само, як і обставини його життєпису.

Агатангел Кримський – людина феноменальної пам'яті, глибоких знань і тонкої інтуїції. На запитання, якими мовами він володіє, учений зазвичай жартував, що легше перелічити ті, котрих він не знає. Як провідний орієн-

[1] http://100v.com.ua/uk/Agatangel-Krimskiy-person

таліст і славіст Російської імперії Агатангел Кримський стояв біля витоків створення української сходознавчої школи, практично знищеної в роки сталінських репресій. Напружену працю вченого, педагога й адміністратора він поєднував із літературно-художньою творчістю, увійшовши до історії української літератури як оригінальний поет і самобутній прозаїк.

Агатангел Кримський народився 3 січня 1871 р. в провінційному містечку Новоград-Волинському в сім'ї вихідця із кримськотатарського роду. Його батько викладав у місцевій гімназії історію й географію. Незабаром після народження Агатангела родина переїхала до Звенигородки на півдні Київської губернії (нині – Черкаської області), де з юного віку хлопчик перебував в атмосфері української глибинки, що все життя була для нього рідною.

Після закінчення Острозької прогімназії його влаштували до Другої київської гімназії, з якої він перейшов до Колегії Павла Галагана, де провчився чотири роки і 1889 року закінчив її на «відмінно».

В останніх класах колегії А. Кримський цілком захопився мовами й культурами східних, насамперед мусульманських, народів. Проте оскільки в Києві в ті роки орієнталістика не розвивалася, він, отримавши атестат про середню освіту, відправився до Москви, у Лазаревський інститут східних мов.

Отримавши достатню філологічну підготовку в галузі орієнталістики, А. Кримський 1892 р. вступає на історико-філологічний факультет Московського університету, продовжує спеціалізуватися в галузі історії літератури і культури мусульманських народів [1].

1896 року А. Кримський закінчив Московський університет, склав магістерські іспити з арабістики на східному факультеті Петербурзького університету, а також екзамени зі слов'янської філології на історично-філологічному факультеті Московського університету.

Після цього прийняв пропозицію професорської ради Лазаревського інституту східних мов готувати себе до професорського звання і, як магістрант інституту, поїхав на два роки до Лівану [2].

Усередині 1898 р. А. Кримський повернувся до Москви, зайняв місце приват-доцента арабської філології у спеціальних класах Лазаревського інституту східних мов, які за науково-педагогічним статусом прирівнювалися до вищих наукових закладів, керував бібліотекою інституту, у приміщенні якої він проживав певний час після перебування на найманих квартирах у Москві.

Восени 1900 р. тридцятирічного А. Кримського обрали професором кафедри арабської словесності Лазаревського інституту, наступного року він її очолив [3].

---

1 Лопушинський І. П. Агатангел Кримський та Омелян Пріцак: дві долі – учителя й учня *Вісник Таврійської Фундації (Осередку вивчення української діаспори)*: Літературно-науковий журнал. Вип. 9. К.: Херсон: Просвіта, 2013. С. 119–126.

2 Ломонос Є. Широкосвіте життя Агатангела Кримського *Дивослово*. № 1. 2002. С. 49.

3 Матвєєва Л. З біографії А. Кримського (1918–1941) *Східний світ*. 1996. № 2. С. 8–21.

На початку XX ст. А. Кримський уже мав високий науковий авторитет сходознавця і славіста. Уже в той час багато праць ученого перекладаються основними європейськими мовами. Його запрошують до редакції Енциклопедичного словника Брокгауза й Єфрона вести рубрики арабістики, іраністики і тюркології.

Значною мірою завдяки дослідженням А. Кримського історію і культуру народів Сходу у вітчизняній і світовій науці почали розглядати як органічну складову всесвітнього соціокультурного процесу.

Лютий 1917 р. Агатангел Юхимович зустрів у Москві, де він обіймав посаду професора і секретаря професорської ради Лазаревського інституту східних мов (що незабаром став базою для формування Інституту сходознавства АН СРСР і нинішньої Російської академії наук).

А. Кримський гаряче вітав демократичні зміни, однак швидко відчув їх непевність і ненадійність. Його все більше тягло до рідного Києва, де було багато друзів і колег, провідних українських учених і громадсько-культурних діячів, які разом із лідерами українських соціалістичних партій увійшли до Центральної Ради, очолюваної М. Грушевським.

Як тільки на початку листопада 1917 р. в Москві припинилися вуличні бої і влада перейшла до рук більшовиків, А. Кримський як керівник Лазаревського інституту змушений був проявляти максимум дипломатичних здібностей, щоб довести лояльність цієї установи до нової влади. Проте, не маючи особливих симпатій до «партії нового типу», він за першої ж нагоди навесні 1918 р. виїхав до Києва, на той час звільненого від більшовиків німцями, які підтримали Центральну Раду.

У квітні 1918 р. влада в Україні переходить до поміркованo-консервативного уряду Гетьмана П. Скоропадського. Питаннями освіти, науки й культури в гетьманському кабінеті займався відомий історик М. Василенко, з яким А. Кримський був близько знайомий. Користуючись підтримкою гетьмана, вони розгорнули велику роботу з організації в Києві Української академії наук. Очікуваний на посаду її голови М. Грушевський відмовився брати участь у цій акції, водночас до роботи вдалося залучити відомого ученого В. Вернадського.

14 листопада 1918 р. було засновано Українську академію наук. Володимира Вернадського було обрано президентом, а А. Кримського – її «незмінним секретарем». Обидва вчені стали першими дійсними членами, академіками УАН, згодом – ВУАН, потім – АН УРСР, нині – Національної академії наук України.

А. Кримський керував одночасно вісьмома підрозділами УАН: Історично-філологічним відділом і діалектологічною комісією, Інститутом української мови УАН, комісією з укладення академічного словника живої української мови та іншими.

Початок створення джерельної бази для дослідження своєї наукової та літературної діяльності заклав сам А. Кримський, коли при переїзді з Москви до Києва 1918 року на запрошення В. Вернадського взяти участь у створенні

УАН перевіз свою значну частину своєї бібліотеки – твори російських і закордонних науковців, манускрипти, які він придбав під час перебування у Ліввані. В. Вернадський згадував: «Довелося привезти Кримського в товарному вагоні до Києва з Москви, бо він правильно погоджувався їхати «назавжди» до Києва тільки зі своєю великою бібліотекою з орієнталістики, арабською, перською, турецькою та іншими мовами і з українства, яку він складав усе життя. І сам слабий і хворий, одинокий тоді чоловік, вій не міг виїхати без супроводжувача. Він виїхав негайно за першою змогою і приїхав до Києва благополучно з величезною дорогоцінною бібліотекою..., у супроводі свого молодого учня» [1].

На початку 1920-х рр. А. Кримський звертався до Наркомату просвіти з проханням дати 175 золотих рублів для перевезення своєї бібліотеки із Звенигородки до Києва для кабінету арабо-іранської філології. У документах УАН з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади України знаходиться інвентарна книга майна, яке належало академії. У ній записано, що вчений подарував академії збірку книг, яка не вміщалася у трьох кімнатах – 4 тис. книжок, ще 2 тис. зберігалося у його квартирі. За підрахунками вчених, А. Кримський подарував академії 10.648 книг і 2.659 журналів [2].

Цю багату книжкову колекцію було покладено в основу бібліотеки УАН, вона й досі зберігається в сучасній НБУВ та в її численних підрозділах.

За умов громадянської війни і перипетій перших років миру А. Кримському доводилося працювати на тлі безупинної зміни влади і перетасування в більшовицькому керівництві: він піклувався про збереження будівель, виплату мізерних зарплат співробітникам, збільшення бібліотечних і музейних фондів. Йому часто доводилося домагатися, щоб більшовицькі репресивні органи звільняли арештованих учених.

Для збереження і розвитку Академії в цих надзвичайно важких умовах були потрібні гнучкість і дипломатичність у відносинах із владою, що й давало до кінця 20-х років XX століття позитивні результати.

Спочатку більшовики ставилися до А. Кримського, як і до більшості відомих українських учених його кола, – цілком толерантно. Вони були зацікавлені в тому, щоб продемонструвати українському народові й світовій громадськості можливість розвитку національної науки й освіти за нової влади. Однак із кінця 20-х років минулого століття умови життя й діяльності вчених України стали різко погіршуватися.

Хоча А. Кримського не було репресовано в 30-і роки XX ст., коли знищувався цвіт української наукової і художньої інтелігенції, проте численні грубі нападки й обвинувачення обрушувалися і на нього. 1929 року він навіть не

---

[1] Борисенко В. К. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. К.: Унісерв, 2002. С. 25.

[2] Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків та членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (1918–1998). Путівник / [уклад.: О. С. Боляк, Т. І. Воронкова, С. Г. Даневич та ін.]. К.: НБУВ, 1998. 308 с.

отримав від уряду підтвердження своїх повноважень академіка-секретаря Академії наук.

Після кривавого «чищення» ВУАН (у зв'язку із сфабрикованою справою «Союзу звільнення України» 1929–1930 років, де головним обвинуваченим виступив близький А. Кримському відомий літературознавець та історик української літератури академік С. Єфремов) пішла її «ідеологічна перебудова».

1931 р. Агатангела Юхимовича відсторонили від науково-організаційної роботи і зняли з усіх посад. Він опинився майже в цілковитій ізоляції, практично без коштів до існування. Учений важко переносив арешти і загибель своїх друзів, колег і учнів. Трагізм становища А. Кримського поглиблювався ще й тому, що в результаті багаторічної копіткої роботи він майже втратив зір.

Серед людей, які в цей час були поруч з ним, слід назвати Наталю Дмитрівну Полонську-Василенко, удову загиблого внаслідок багаторічного цькування історика і громадського діяча В. Василенка, з яким Кримський у травні 1918 р., як уже зазначалося вище, разом розпочинав роботу зі створення Української академії наук. Н. Полонська-Василенко матеріально підтримувала літнього вченого, а також виконувала величезну роботу з оброблення його рукописів.

Становище Агатангела Кримського трохи поліпшилося напередодні Другої світової війни, коли більшовицьке керівництво вирішило використати його авторитет для посилення свого впливу на західноукраїнську інтелігенцію. Після окупації Західної України радянськими військами восени 1939 року А. Кримський виїхав до добре йому знайомого Львова, де взяв діяльну участь в організації українських наукових установ.

У січні 1941 р. в країні урочисто відзначався ювілей ученого, і його було нагороджено орденом Леніна. З початком війни обставини життя Агатангела Юхимовича різко змінилися. У липні 1941 р. він потрапив до списку неблагонадійних, його було заарештовано і без суду і слідства відправлено до табору в Кустанайську область. Перед загрозою фашистської навали на довоєнну територію СРСР співробітники НКВС не віднайшли для себе важливішого заняття, аніж відправити на вірну загибель всесвітньо відомого, майже сліпого вченого.

У таборі під Кустанаєм 25 січня 1942 р. Агатангел Кримський і помер. У повоєнні десятиліття про А. Кримського майже не згадували. Справу проти А. Кримського було припинено лише 1957 року на прохання тодішнього директора Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР Л. Булаховського, реабілітовано ж ученого було аж 1960 р.

Наприкінці ХХ ст. почали виходити посмертні збірники праць А. Кримського, у яких перевидавалися раніше опубліковані праці [1].

---

[1] Матвєєва Л. З біографії А. Кримського (1918–1941) *Східний світ*. 1996. № 2. С. 8–21.

Як видно, таку видатну особистість, як А. Кримський, попри його заслання до Казахстану, стерти з історіографічних досліджень радянській владі не вдалося. Майже кожен орієнталіст мусив звертатися до багатої наукової спадщини вченого.

1970 р. XVI сесія Генеральної асамблеї ЮНЕСКО внесла його ім'я до переліку видатних діячів світу. Саме тому і в Радянському Союзі влада змушена була належним чином на це відреагувати. 1971 р. в УРСР було відзначено сторіччя від дня народження видатного вченого, підготовлено значну кількість досліджень про його наукову діяльність.

У наші дні, після відновлення державної незалежності України, ситуація кардинально змінилася: його ім'ям названо створений у системі НАН України Інститут сходознавства, проте величезна наукова спадщина Агатангела Кримського ще чекає на глибоке і ретельне вивчення [1].

Далі зупинимося на характеристиці особистості та життєвого шляху славетного учня Агатангела Кримського – Омеляна Пріцака.

Пріцак Омелян Йосипович (7.04.1919–29.05.2006) – видатний український історик і сходознавець, іноземний член Національної академії наук України (1990), фундатор і багатолітній директор Українського наукового інституту Гарвардського університету та Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, один із ініціаторів створення Міжнародної асоціації україністів.

Учений народився в містечку Лука (Озерне) Самбірського району Львівської області (тодішня територія Української Народної Республіки). Як писав науковець згодом, до кінця 1923 р. він був громадянином Української держави.

Після закінчення Тернопільської гімназії Омелян Пріцак вступає до Львівського університету, де обирає свій напрямок досліджень – історію України й сходознавство. Першим його наставником був професор Іван Крип'якевич.

1940 р. Омелян Пріцак став аспірантом академіка Агатангела Кримського в Києві. Проте Друга світова війна відірвала його від науки. Після тяжкого поранення – полон, підневільна праця остарбайтера в Берліні. Там йому пощастило за допомогою німецьких сходознавців, з якими був знайомий ще з довоєнного часу, звільнитися. За рекомендацією німецького арабіста Ріхарда Гартмана О. Пріцака було прийнято до Берлінського університету. Згодом він продовжує студії в Гьоттингенському університеті, у якому захищає дисертацію і стає його викладачем. З 1957 р. Омелян Пріцак – професор Гамбурзького університету. Учений запрошувався для читання спецкурсів до Кембриджського, Краківського, Варшавського та Гарвардського університетів. 1964 року Омелян Пріцак одержує запрошення від цього найстарішого і найавторитетнішого університету в США – Гарвардського – на посаду професора загальної лінгвістики і тюркології.

---

[1] http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/handle/123456789/2168

Водночас історію України, перші дослідження з якої він провів ще в довоєнні роки, учений постійно тримав у полі зору. Його теми – епоха Мазепи, справа Церкви, генеалогія, українсько-арабські відносини, а після Другої світової війни – національно-визвольна боротьба під проводом Богдана Хмельницького. З 1967 року українознавство та історія України посіли чільне місце в творчій діяльності вченого.

У той же час рух «шістдесятників» і розправа з ним сколихнули не лише інтелігенцію на еміграції, а й увесь культурний світ. О. Пріцак рішуче й енергійно відреагував на загрозу, що постала перед українством, на пасивність і непоінформованість світової спільноти. Учений уживає енергійних заходів та ініціює збір коштів для заснування наукового центру з проблем україністики – Українського дослідного інституту Гарвардського університету.

У ці ж роки в нього зароджується ідея заснування Міжнародної асоціації україністів (МАУ), що була продиктована прагненням поставити україністику в один ряд із визнаними в усій світовій науковій спільноті дисциплін.

1990 року Омеляна Пріцака обрано іноземним членом Академії наук України. Учений активно проводить ідею відновлення в Україні наукового сходознавства та вивчення східних культур, мов, обґрунтування й реалізації проблеми «Україна і Схід». Він очолює новоутворений з його ініціативи Інститут сходознавства, якому присвоюють ім'я його Вчителя – академіка А. Ю. Кримського.

У незалежній Україні настає ще один надзвичайно важливий етап у його житті. Як директор Інституту, він розробляє концепцію, структуру і плани наукового закладу, добирає кадри, готує молодих науковців. Відновлюється відомий у 20–30-і роки журнал «Східний світ» на чолі з головним редактором О. Пріцаком. На пропозицію вченого в Київському національному університеті імені Т. Шевченка створюється кафедра історіософії, яку він очолює. У той же час О. Пріцак рішуче виступав проти зросійщення, що спотворює нормальний духовний розвиток українців і не несе нічого доброго й самим росіянам.

Омелян Пріцак – визнаний у світі вчений. Він був членом Національної академії наук і мистецтв США, Латвійської, Турецької, Фінської академій наук, ВУАН (Нью-Йорк), Наукового товариства ім. Шевченка (США), УВУ (Мюнхен), почесним доктором багатьох університетів світу.

У галузі україністики Омелян Пріцак багато зробив для різноаспектного вивчення історії і культури України, його праці, присвячені періоду від Київської Русі до XVIII ст., у тому числі ґрунтовані на фінно-угорських і східних джерелах, не мають собі рівних у світі, як, зокрема, і багатотомний твір «Походження Русі».

Учений був однією із найповажніших постатей серед закордонних українознавців. Йому належить також величезна заслуга в підготовці українознавчих кадрів і консолідації наукових сил. О. Пріцак входив до керівного осердя Міжнародної асоціації україністів і очолював Археографічну комісію МАУ.

Виступаючи в нью-йоркському дискусійному «Клубі круглого столу» (березень, 1967 р.), Омелян Пріцак висловив заповітні слова: «Ми українці тільки тому, що існує Україна». Ці слова мають стати взірцем синівського обов'язку і вияву національної самосвідомості для кожного, хто живе на нашій землі [1].

Помер видатний учений 29 травня 2006 р. Його поховано в Бостоні, штат Массачусетс, США.

Отже, дві видатні особистості – Учитель й Учень, Агатангел Кримський та Омелян Пріцак усім своїм життям і неперевершеною науковою творчістю довели всьому світові, що їхня Батьківщина Україна здатна народжувати великих синів і доньок, які вміють її прославити на весь світ. Переконані, що незалежна Україна має ще по-справжньому вшанувати своїх синів: вихідця з кримськотатарського роду й українця як символ єдності двох корінних народів незалежної Української держави.

[1] Національна асоціація україністів [Lastaccessed 3.01.2007].

«…Я мав щастя перебувати в аспірантурі у Кримського в Києві…»: Омелян Пріцак – учень Агатангела Кримського

Таїса Сидорчук

В українському сходознавстві XX століття найвидатнішу роль відіграли Агатангел Кримський (1871–1942) та Омелян Пріцак (1919–2006). Вони належали до різних поколінь, народилися в різних державах, навчалися і формувалися як особистості і науковці в різних державно-політичних, культурних і наукових середовищах, їхня професійна реалізація відбувалася у відмінних цивілізаційних умовах. При цьому їх об'єднувало сходознавство і не лише як спільна сфера наукової діяльності протягом всього їхнього життя. Сходознавство сприяло їхньому знайомству, безпосередньому спілкуванню та передачі ідей, цінностей і творчих планів у статусах вчителя й учня.

Перша зустріч А. Кримського і О. Пріцака відбулася у Львові у січні 1940 р.[1]. Після приєднання у вересні 1939 р. Західної України радянська влада в пропагандистських цілях неодноразово організовувала поїздки делегацій діячів культури і науки з Києва до Львова та інших західноукраїнських міст. Під час таких агітаційних поїздок вчені, літератори, митці з радянської України виступали на спеціально організованих зібраннях перед широкою аудиторією, розповідаючи про свої особисті досягнення і про успіхи радянської системи. Декілька разів у складі цих делегацій від Академії наук УРСР поряд з Віктором Петровим (1894–1969), Петром Курінним (1894–1972), Олександром Білецьким (1984–1961) перебував і А. Кримський. На думку Наталії Полонської-Василенко (1884–1973), включення А. Кримського до таких агітаційних делегацій було пов'язано з популярністю вченого серед західноукраїнської інтелігенції[2], оскільки ще з часу свого першого візиту до Львова у 1891 році він мав тісні контакти з західноукраїнськими літераторами, видавцями, громадсько-політичними діячами та неодноразово друкував свої твори у галицьких виданнях. Тому, не дивлячись на те, що з 1929 р. влада усунула А. Кримського від роботи в Академії Наук, позбавивши його можливості повноцінно займатися науковою і науково-організаційною діяльністю, друкувати праці, навчати молодь, а також арештувавши і засудивши до таборового ув'язнення його учня, помічника і прийомного сина Миколу Левченка (1903–1934), українське республіканське керівництво згадало про вченого, активно використовуючи його ім'я і авторитет. За словами Н. По-

[1] Пріцак Омелян. Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження *Східний світ*. К., 1993. № 1. С. 24.

[2] Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. Нарис історії. К.: Наукова думка, 1993. С. 60.

лонської-Василенко, приїзди А. Кримського до Львова були «тріюмфами видатного вченого, а разом з тим – тріюмфами совєтської науки, і це дуже добре розуміли керівні кола»[1]. Популярність А. Кримського серед галичан відзначав і О. Пріцак, очевидець і учасник зібрань у Львівському університеті, де виступав вчений: «…цілий культурний Львів (без огляду на національність) зійшовся у найбільшому залі Львівського університету Collegium Maximum, щоб почути українського академіка, що обіцяв подати розв'язку питання: «Хто такі хозари і яка їх мова». Близько півтори години промовляв Агатангел Юхимович, і в залі не порухалася і муха, усі уважно вслухалися у переконливі аргументи маститого вченого»[2].

У той час, тобто у січні 1940 року, О. Пріцак продовжував навчатися у Львівському університеті на філологічному факультеті. До університету О. Пріцак вступив у 1936 році після закінчення Першої державної класичної гімназії імені Вінцента Поля з польською мовою викладання у Тернополі. Протягом 1936–1939 навчальних років О. Пріцак навчався на гуманітарному факультеті Львівського університету імені Яна Казимира, зокрема у визначних польських професорів Адама Шельонговського (Adam Szelągowski; 1873–1961), Францішека Буяка (Franciszek Bujak; 1875–1953), Теофіла Еміля Модельського (Teofil Emil Modelski; 1881–1967), Леона Тадеуша Козловського (Leon Tadeusz Kozłowski; 1892–1944), Людвика Коланковського (Ludwik Kolankowski; 1882-1956), Владислава Котвича (Władysław Kotwicz; 1872–1944), Тадеуша Левицького (Tadeusz Lewicki; 1906–1992) та ін. Основними своїми предметами в цей період О. Пріцак називає світову історію і сходознавство включно з арабською, перською, турецькою, монгольською мовами і літературами.[3] Крім того, обов'язковими предметами для всіх студентів університету були філософія і логіка, які О. Пріцак вивчав у відомих вчених – Романа Вітольда Інгардена (Roman Witold Ingarden; 1893–1970) та Казімєжа Айдукевича (Kazimierz Ajdukiewicz; 1890–1963). Отже, протягом трьох навчальних років О. Пріцак формувався як історик і філолог-сходознавець, студіюючи у знаних науковців в одному з найкращих вишів Європи, яким був в той час Львівський університет.

Паралельно з університетським навчанням О. Пріцак вже з першого курсу був активно задіяний у роботі Історично-джерелознавчої комісії, яка функціонувала при Науковому товаристві Шевченка у Львові (далі: НТШ). Оскільки в цей період у Львівському університеті не існувало жодної української кафедри (за винятком кафедри української філології), українські студенти, які прагнули вивчати й українознавчі предмети, могли задовільнити це бажання лише в рамках діяльності НТШ. На той час тут працювали українські вчені, зокрема учень Михайла Грушевського – Іван Крип'якевич (1886–1967), Василь Сімович (1880–1944), Ярослав Пастернак (1892–1969), Мирон

[1] Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. Нарис історії. С. 60.

[2] Пріцак Омелян. Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження… С. 25–26.

[3] Пріцак Омелян. Мій шлях історика Пріцак О. *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*. К.; Кембрідж, 1991. С. 65.

Кордуба (1876–1947), Василь Герасимчук (1880–1944), Микола Андрусяк (1902–1985) та ін. О. Пріцак не лише брав участь у семінарах та користувався багатими фондами бібліотеки НТШ, а також був залучений насамперед І. Крип'якевичем до дослідницької роботи, зокрема вивчаючи мазепинську добу. Результатом цих досліджень стали перші публікації О. Пріцака, підготовлені під керівництвом І. Крип'якевича та надруковані у Львові і Варшаві.[1] Одночасно О. Пріцак підготував «Мазепинську бібліографію», яка мала вийти у третьому томі Праць Українського наукового інституту у Варшаві. Однак через початок Другої світової війни том не вийшов. За рекомендацією свого старшого товариша, історика Теофіла Кордуби (1907–1943) О. Пріцак, будучи студентом, здійснив ґрунтовне дослідження у львівських архівах і бібліотеках генеалогії роду Скоропадських, що була надрукована у спеціально виданому членами і прихильниками гетьманського руху в Галичині збірнику «За велич нації. У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави»[2]. Упродовж 1936–1939 років О. Пріцак надрукував 17 статей з історії України. Серед них варто вказати на три статті, що були пов'язані зі східною тематикою[3].

Ім'я А. Кримського було добре відоме О. Пріцакові ще з гімназійних років. Будучи студентом і спеціалізуючись зі сходознавства, О. Пріцак більш ґрунтовно знайомиться з працями А. Кримського: «Мені дуже імпонували і стали у великій потребі його (А. Кримського. — Т. С.) знамениті бібліографічні екскурси у його творах з історії Арабії, Османів, Персів, Хозарів та Кримських татар. Зокрема було для мене відкриттям широке притягнення до вивчення середньовічної історії Близького Сходу західноєвропейських та слов'янських джерел, яке типічне для творчості Кримського. Великий вплив на мене мали дві праці Кримського: «Мусульманство і його будучність» (Львів, 1904) та «Тюрки, їх мова і література» (Київ, 1930)»[4]. Тому зрозуміло, що лекцію А. Кримського у Львівському університеті О. Пріцак не міг пропустити та ймовірно за рекомендаціє І. Крип'якевича і завдяки своїй наполегливості він домовився про зустріч з вченим.

Зі спогадів О. Пріцака відомо, що ця зустріч відбулася наступного дня у середмісті Львова в готелі «Народна гостинниця»[5], де мешкав А. Крим-

[1] Див.: Пріцак О. Роман Мазепи з Фальбовською *Українські Вісті.* Львів, 6 грудня 1937 р. № 269; Епілог одного дотепу або авантюра Пасека з Мазепою *Українські Вісті.* Львів, 13 грудня 1937 р. № 275; Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська *Мазепа.* Збірник. Т. 2 (Праці Українського наукового інститут у Варшаві. Т. 46). Варшава, 1938. С. 102–117.

[2] Пріцак Омелян. Рід Скоропадських (Історико-генеальогічна студія) *За велич нації. У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави* / Ред. колегія: Микола Пасічник, мгр. Михайло Карпишин, Теофіл Коструба. Львів, 1938. С. 64–90.

[3] Пріцак Омелян. Українсько-арабські взаємини у Середні віки *Літературно-науковий додаток до г. «Новий час»*. Львів, 1938, липень; Похід Марвана Ібн-Мухаммеда в Україну 735 р. Сторінка з українсько-арабських взаємин *Нова Зоря*. Львів, 1939. № 26 (1126). С. 6–7; Майбутність України на Сході *Українське юнацтво*. Виховний журнал української молоді. Львів, 1939. Ч. 1. С. 15–16; Ч. 2. С. 37–39; Ч. 3. С. 166–167.

[4] Пріцак Омелян. Мій шлях історика… С. 71–72.

[5] Будинок зберігся до наших днів і знаходиться на розі сучасних вулиць Костюшка, 1 і Дорошенка, 20. Сьогодні в ньому розміщена Західна регіональна митниця.

ський, який запропонував О. Пріцакові здійснити прогулянку по місту. Для О. Пріцака було високою честю безпосередньо спілкуватися з науковцем зі світовим ім'ям та легендарною особистістю, який співпрацював, товаришував та підтримував тісні стосунки з Михайлом Драгомановим, Іваном Франком, Лесею Українкою та іншими видатними українськими діячами. Для А. Кримського було важливо зрозуміти рівень знань і підготовки О. Пріцака зі сходознавчих дисциплін, зокрема, східних мов, оскільки влада дозволила вченому повернутися до активної роботи в Академії наук і в тому числі займатися з аспірантами[1]. За словами О. Пріцака, для нього це була дуже «своєрідна пригода»: «…з одної сторони, Агатангел Юхимович пригадував собі усі свої кроки та зустрічі у Львові 1891 р., а з другої – цитував з пам'яті арабські, перські та турецькі поезії і заставляв мене їх ідентифікувати та перекладати на українську мову»[2]. О. Пріцак витримав цей неформальний іспит з честю, продемонструвавши і своє володіння мовами, і загальну ерудицію. Адже, коли незадовго перед зустріччю з А. Кримським О. Пріцак здавав магістерські іспити з граматики арабської мови, османської мови, географії, етнографії й історії Туреччини та арабських країн, історії турецької і арабської літератури, його знання були оцінені університетськими професорами найвищою оцінкою[3]. Наприкінці зустрічі О. Пріцак отримав пропозицію А. Кримського навчатися у нього в аспірантурі у Києві. Очевидно, що формально це могло статися лише після завершення навчання у Львівському університеті та отримання відповідних документів О. Пріцаком наприкінці 1939–1940 навчального року.

Після приєднання західноукраїнських земель до СРСР нова влада заводила свої порядки у всіх сферах життя. Наукові і навчальні установи ліквідовувалися, реорганізовувалися, а їхнє майно, приміщення, бібліотечні, архівні й музейні колекції підпадали під реквізицію. Попри те, що керівництво НТШ звернулося до Академії Наук з пропозицією про співпрацю і передачу усіх будинків з колекціями, ця багатолітня українська наукова інституція була ліквідована, а все майно було передано у розпорядження Народного комісаріату освіти та Академії Наук УРСР. Всі наукові відділи НТШ об'єднали з відповідними інститутами Академії Наук під загальною назвою «Львівський філіал Академії Наук УРСР»[4]. Відповідно на базі Історичної секції НТШ 1 лютого 1940 р. було засноване Львівське відділення Інституту історії, директором якого призначили І. Крип'якевича. Попри те, що О. Пріцак ще не завершив свої університетські студії, він був зарахований молодшим науковим співробітником та секретарем цього відділу[5].

[1] Пріцак Омелян. Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження… С. 24.

[2] Там само. С. 25.

[3] Свідченням цього є збережені атестати і свідоцтва про навчання О. Пріцака. Див.: Національний університет «Києво-Могилянська академія» (далі: НаУКМА). Наукова бібліотека. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1040. Арк. 21–25.

[4] Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. Нарис історії… С. 57.

[5] Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 книгах. Книга 1. 1935–1947. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 169.

Можна припустити, що за домовленістю І. Крип'якевича як директора Львівського відділення та А. Кримського О. Пріцак працював над темою, яка, з одного боку, відповідала назві і завданням Інституту історії України, а з другого, – була пов'язана зі східною тематикою. У збереженому в архіві І. Крип'якевича протоколі засідання Вченої ради Інституту історії від 14 травня 1940 р. тема планового дослідження О. Пріцака була сформульована як: «Арабські і візантійські джерела про слов'ян», а після вимоги Вченої ради конкретизувати тему, вона набула більшого уточнення з розглядом саме арабських джерел – «Східні джерела до історії України. Частина 1. Географія Абу аль-Фіда-і про Україну та сумежні землі»[1]. У щомісячних звітах О. Пріцака про роботу на посаді молодшого наукового співробітника більшість вказаної опрацьованої ним літератури з планової теми стосується також сходознавчих праць відомих вчених-сходознавців та східних джерел[2].

Кожного приїзду до Львова упродовж наступних місяців А. Кримський та О. Пріцак зустрічалися і спілкувалися, що, за словами останнього, мало велике значення для обидвох: «…це було велике пережиття для обох сторін. У розмовах зі мною він підкреслив вагу отих львівських побутів».[3] Для А. Кримського на схилі літ, після його десятирічного усунення від процесу формування нових поколінь науковців і насамперед сходознавців, О. Пріцак з його класичною гімназійною та університетською підготовкою, навчанням у відомих польських сходознавців, знанням низки європейських і східних мов, працелюбністю і наполегливістю став неочікуваною знахідкою. Ще до завершення навчання О. Пріцака в університеті й вступу до аспірантури А. Кримський публічно називав його своїм аспірантом. Так, в інтерв'ю газеті «Советская Украина» від 12 липня 1940 р. він зазначає, що у нього почав навчатися аспірант з арабістики О. Пріцак – виходець з карпатського племені бойків[4]. Для О. Пріцака А. Кримський в якійсь мірі замінив професорів Львівського університету, частина яких з приходом радянської влади виїхала до Польщі. Тому не формальне зарахування О. Пріцака до аспірантури у вересні 1940 р., а фактичне спілкування і безпосереднє перебування у полі інтелектуального впливу А. Кримського упродовж півроку, дало підстави О. Пріцакові написати у своєму автобіографічному нарисі, що він «…мав щастя перебувати в аспірантурі у Кримського в Києві (квітень-жовтень, 1940)…»[5].

Диплом про завершення навчання вже у радянському Львівському державному університеті імені Івана Франка О. Пріцак отримав 30 липня 1940 р. по спеціальності «східні мови і літератури»[6]. Того ж самого 30 липня

[1] Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 книгах. Книга 1. 1935–1947. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 186, 224.

[2] НаУКМА. Наукова бібліотека. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1074. Арк. 2–3.

[3] Пріцак Омелян. Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження… С. 24.

[4] НаУКМА. Наукова бібліотека. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1074. Арк. 4.

[5] Пріцак Омелян. Мій шлях історика… С. 72.

[6] НаУКМА. Наукова бібліотека. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1040. Арк. 97–98.

І. Крип'якевич, який був у відпустці поза межами Львова, пише листа до О. Пріцака, повідомляючи, що він підготував йому клопотання до адміністративного відділу, бажає успіхів і сподівається, що О. Пріцак буде «вдоволений співпрацею з Кримським»[1]. Очевидно, мова йде про рекомендаційний лист для вступу О. Пріцака до аспірантури у Києві. Вступні іспити з німецької мови та діалектичного матеріалізму О. Пріцак склав у вересні 1940 р. Іспит зі спеціальності у А. Кримського складати не прийшлося, оскільки вчений зарахував з оцінкою «відмінно» О. Пріцакові неформальний іспит у січні 1940 р. у Львові під час спільної прогулянки по місту[2].

Офіційне навчання О. Пріцака у статусі аспіранта у А. Кримського тривало лише приблизно місяць, оскільки О. Пріцак невдовзі був мобілізований до радянської армії. Тим не менше протягом цього короткого часу спілкування між аспірантом та науковим керівником було досить інтенсивним і плідним. Свідченням того є спогади О. Пріцака про самого А. Кримського, його манеру розмовляти, вподобання, зокрема, знання і захоплення оперною музикою, про велику бібліотеку вченого у його київській квартирі по вул. Мало-Підвальній, 5[3], колекції грамофонних платівок, поштових марок і конвертів, зокрема, періоду революції і визвольних змагань, про юнака – помічника А. Кримського з огляду на стан здоров'я вченого, про родину, коло знайомих та приятелів, серед яких були Людмила Старицька-Черняхівська (1868–1941), Оксана Стешенко (1875–1942), Ольга Косач-Кривенюк (1877–1945), Наталія Полонська-Василенко[4]. Та найголовніше було те, що А. Кримський познайомив свого учня з власною методикою наукового дослідження та аналізом східних джерел[5]. Зустрічі цього київського періоду з А. Кримським О. Пріцак називає не інакше, як «наукові зустрічі»[6].

Буквально через кілька тижнів після зарахування О. Пріцака до аспірантури в листі до І. Крип'якевича від 10 жовтня 1940 р. директор Інституту історії України АН УРСР Сергій Бєлоусов (1897–1985) пише, що планувати тему О. Пріцакові на наступний рік не потрібно, оскільки його можуть забрати до армії[7]. Ця невпевненість директора Інституту історії щодо мобілізації О. Пріцака до війська була спричинена активними заходами А. Кримського залишити свого учня в аспірантурі[8]. Однак у звіті Львівського відділу

[1] Лист Івана Крип'якевича до Омеляна Пріцака від 30 липня 1940 року *НаУКМА. Наукова бібліотека*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 718. Арк. 2.

[2] «Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України». Інтерв'ю Володимира Музики з Омеляном Пріцаком *Східний світ*. К., 1993. № 1. С. 6.

[3] Будинок не зберігся.

[4] Пріцак Омелян. Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження… С. 26.

[5] Пріцак Омелян. Мій шлях історика… С. 72.

[6] Там само.

[7] Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали… С. 249.

[8] «Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України». Інтерв'ю Володимира Музики з Омеляном Пріцаком… С. 6.

Інституту історії за 1940 рік вказано, що «26 жовтня молодший співробітник Пріцак О. Й. покликаний до Червоної Армії і залишив Інститут»[1]. Посвідчення, видане О. Пріцакові військовою частиною № 2094 від 9 січня 1941 р., уточнює дату його мобілізації, а саме з 29 жовтня 1940 року він перебував «на действительной военной службе в кадрах Рабоче-Крестьянской Красной Армии в должности рядового бойца-красноармейца»[2]. Очевидно і для А. Кримського, і для О. Пріцака такий поворот подій був приголомшливим: вчений знову втрачав можливість працювати з освіченим і добре підготовленим в царині сходознавства молодим дослідником, мрії і прагнення якого навчатися у видатного сходознавця в свою чергу руйнувалися принаймні на певний час.

Наприкінці жовтня 1940 р. О. Пріцак через Москву прибув до Башкирії, де служив в артилерійських військах в містах Стерлітамак, Уфа, а пізніше – в Міас Челябинської обл., Свердловську, Слобідському біля Кірова. Навесні 1941 року військову частину О. Пріцака передислоковують до України і він служить у Білій Церкві. В архіві О. Пріцака зберігаються декілька його листів цього періоду, зокрема до мами Емілії Пріцак (1897–1971), до товариша по Львівському університету, тюрколога Євгена Завалинського (1911–1993), а також копії двох листів до А. Кримського. З великою радістю О. Пріцак повідомляє про своє повернення до України та ще й поблизу Києва, сподіваючись налагодити навіть в умовах військової служби контакти з А. Кримським.

Попри щоденну військову підготовку, заняття з артилерійських дисциплін, математики, тригонометрії, а також відсутність сходознавчих підручників, О. Пріцак пише А. Кримському про свій намір «максимально використати кожну секунду для своїх цілей»[3]. Він просить А. Кримського надіслати йому працю «Тюрки, їх мови та літератури» та яку-небудь з праць вченого з історії Сходу, східних літератур, а також підручники арабської, турецької і кримськотатарської мов. Спраглого до знань О. Пріцака не бентежать відсутність умов і часу для навчання та заборону солдату мати свої книги, очевидно, не пов'язані з військовою справою. Він запевняє А. Кримського, що має досвід ховати книги в казармі, де перебувало понад 250 осіб. В листі від 19 травня 1940 р. О. Пріцак детально подає свій огляд і враження від щойно виданої у Москві «Антологии казахской литературы», яку закупила бібліотека військової частини. При цьому він ділиться з А. Кримським тими питаннями, що виникли у нього після прочитання «Антологии…», зокрема щодо генезису казахської нації та її державної історії, часу появи терміну «казах», зв'язку його з терміном «козак», генетичного зв'язку козаків з киргизами, узбеками, туркменами та іншими народами Середньої Азії, і просить вченого хоча б коротко пояснити ці питання[4]. Чи надіслав книги А. Крим-

[1] Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали…С. 260.

[2] НаУКМА. Наукова бібліотека. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1039. Арк. 3.

[3] Там само. Спр. 1074. Арк. 8.

[4] НаУКМА. Наукова бібліотека. Фонд № 10. Оп. 1. Спр. 1074. Арк. 10–11.

ський О. Пріцакові, чи відповідав на запитання свого учня, — ці питання залишаються відкритими, оскільки на сьогодні не знайдено жодних документів і свідчень. При цьому варто зазначити, що у ризькій газеті «Увбой» від 15 березня 1941 року вийшла стаття «Велика книга життя» про А. Кримського, в якій поряд з іншими аспірантами вченого згадується О. Пріцак, котрий саме в цей час перебував в армії. Автор статті писав її зі слів А. Кримського та збережений машинописний варіант статті містить рукописні правками самого вченого [1].

З моменту нападу Німеччини на Радянський Союз військова частина, в якій служив О. Пріцак, бере участь у воєнних діях біля міста Проскурова (нині: Хмельницький), де він, як і десятки тисяч радянських військових, у перші місяці війни потрапляє до німецького полону. Завдяки вільному володінню німецькою мовою О. Пріцакові вдається втекти з полону. Після нетривалих відвідин рідного Тернополя та Львова О. Пріцак вирушає до Києва на пошуки А. Кримського з надією далі у нього навчатися. У листі до Олександра Оглоблина І. Крип'якевич просить допомогти О. Пріцакові – аспірантові А. Кримського дістатися до Звенигородки (нині: Черкаської обл.), де вчений часто перебував у своїх рідних [2]. Прибувши спочатку до Києва, О. Пріцак довідується від сестри вченого, Марії Кримської, про примусовий вивіз А. Кримського в середині липня 1941 р. зі Звенигородки співробітниками НКВС. Не знайшовши А. Кримського, О. Пріцак після кількамісячного перебування у Києві, співпраці тут із часописом «Українське Слово», у січні 1942 р. повертається до Львова. Майже в цей час, 25 січня 1942 р., А. Кримський, звинувачений в українському націоналізмі, помирає в Кустанайській тюрмі в Казахстані, виснажений переїздом з Києва через Харків до Середньої Азії, допитами НКВС та тюремними умовами [3].

Саме О. Пріцакові судилося відіграти ключову роль у збереженні частини рукописів А. Кримського, його особистих документів та цінних книг з бібліотеки вченого. Сталося це знову ж таки завдяки допитливості й наполегливості О. Пріцака під час його розшуків А. Кримського у Києві восени-взимку 1941 року. Не знайшовши свого вчителя, О. Пріцак з'ясовує долю його неопублікованих досліджень, знаючи від А. Кримського про те, що майже всі 1930-і роки влада не друкувала його праці, які він все рівно продовжував писати. Завдяки рекомендації О. Оглоблина та М. Кримської О. Пріцак у грудні 1941 року зустрівся з Н. Полонською-Василенко, яка зберігала деякі матеріали А. Кримського і яка, знаючи про О. Пріцака від самого А. Кримського, наважилася у непевний воєнний час передати молодому досліднику рукописи, машинописи, особисті документи і фотографії

[1] НаУКМА. Наукова бібліотека. Фонд № 10. Оп. 1. Спр. 1786. Арк. 6.

[2] Винар Любомир. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1941–1943 років *Олександр Оглоблин. Студії в історії України. Статті та джерельні матеріяли.* Нью-Йорк- К.-Торонто, 1995. С. 212–313.

[3] Ільєнко Іван. Хватальна евакуація. За слідчою справою А. Кримського *Літературна Україна*. 1990, 25 жовтня. № 43 (4400). С. 6.

вченого [1]. Про цей епізод згадувала й сама Н. Полонська-Василенко у статті, присвяченій А. Кримському [2]. Серед збережених документів одним із найважливіших є рукопис монографії А. Кримського «Історія хозар» обсягом 112 аркушів. Попри драматичні воєнні і повоєнні роки у житті О. Пріцака, часті зміни місця роботи і проживання, він зберіг матеріали свого вчителя, які від 2007 р. разом зі всією бібліотечною та архівною спадщиною О. Пріцака зберігаються в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» [3].

З 1943 р. О. Пріцак продовжив свої сходознавчі студії в Берлінському університеті, куди йому допоміг влаштуватися Ріхард Гартман (Richard Hartmann; 1881–1965) – професор цього ж університету, сходознавець, автор праць з арабістики та ісламознавства, який добре знав А. Кримського як вченого та особисто через листування. Захищаючи докторську дисертацію «Karachanidische Studien I–IV. Studien zur Geschichte der Verfassung der Türk-Völker Zentralasiens» в Ґеттінґенському університеті (Німеччина) у 1948 році, О. Пріцак в доданій до дисертаційного тексту автобіографії, називаючи поіменно всіх своїх учителів від університетських часів, окремим абзацом вказав про навчання в аспірантурі у 1940 р. під керівництвом А. Кримського в Інституті мовознавства АН УРСР зі спеціальності «ісламська філологія» [4].

Подальша професійна кар'єра, творчі здобутки, коло наукових інтересів, різноманітні сфери науково-освітньої діяльності (дослідницька, науково-організаційна, викладацька), попри несприятливі обставини велика, наполеглива і кропітка праця та присвята науці О. Пріцака, перегукуються з внеском А. Кримського в гуманітарну, зокрема, сходознавчу науку першої половини ХХ ст. О. Пріцак став одним з найвидатніших тюркологів другої половини ХХ ст., зробивши значний внесок у дослідження історії та культури степових народів, цивілізацій та державних утворень Євразії. Він є також видатним українським вченим, котрий здійснив фундаментальні дослідження середньовічної історії України. Обидва науковці були поліглотами, володіли великою кількістю європейських і східних мов. Як і А. Кримський, який тривалий час викладав у Лазаревському інституті східних мов у Москві та пізніше в Академії Наук України і Київському університеті, у О. Пріцака протягом майже 60 років декілька поколінь студентів, аспірантів, докторантів різних країн світу навчалися в Ґеттінґенському, Кільському, Гамбурзькому, Вашингтонському (Сієтл), Гарвардському та Київському імені Тараса Шевченка університетах. В історію вітчизняної науки А. Кримський увійшов як один

---

[1] Пріцак Омелян. Наталія Полонська-Василенко: жмут спогадів *Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. Нарис історії*… С. 5–6.

[2] Н. Д. [Полонська-Василенко Н.] Агатангел Кримський *Україна*. Париж, 1949. Збірник 2. С. 128.

[3] Про зміст архівних матеріалів А. Кримського в колекції О. Пріцака див.: Сидорчук Т. Матеріали Агатангела Кримського в архіві Омеляна Пріцака *Український археографічний щорічник: нова серія* / Академія наук України, Археографічна комісія, Інститут української археографії; [гол. ред. П.С. Сохань]. К., 2013. Вип. 18. С. 101–116.

[4] НаУКМА. Наукова бібліотека. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 163.

з організаторів Академії Наук України у 1918 р., який створював та очолював ряд її важливих структурних наукових підрозділів, а також був редактором Записок Історично-філологічного відділу Української Академії наук. О. Пріцак також був організатором і керівником низки міжнародних наукових інституцій в декількох країнах та в різних наукових галузях (Societas Uralo-Altaica, The Permanent International Altaistic Conference, Harvard Ukrainian Research Institute), а також засновником і редактором численних періодичних видань (Ural-Altaische Jahrbücher, Harvard Ukrainian Studies) та фахових видавничих серій (Slavo-Orientalia, Harvard Series in Ukrainian Studies, Harvard Library of Early Ukrainian Literature, Київська бібліотека давнього українського письменства). Врешті, повернувшись на початку 1990-х років до України, О. Пріцак продовжив справу свого вчителя і відродив сходознавство в Україні, створив та очолив Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, поновив часопис «Східний світ».

Тема історії хозар, яку О. Пріцак в інтерпретації А. Кримського вперше почув у січні 1940 р. у Львові при першій їхній зустрічі, стала наскрізною темою науково-дослідницького доробку О. Пріцака, знайшовши висвітлення у численних статтях, книгах, доповідях на наукових форумах, лекційних курсах в університетах. Згадуючи навчання у А. Кримського, О. Пріцак у 1991 р. писав: «Наші наукові зустрічі заторкалися головно історії Хозарського каганату, який Кримський слушно уважав прямим попередником Київської держави. З того часу ще на сьогодній день (зокрема в останні роки) я багато часу присвячував і присвячую історії Хозар, і в такий спосіб віддаю данину свому учителеві – який мене ввів у ту дуже цікаву царину історії України»[1].

Отже, не дивлячись на короткотривалі, спочатку спорадичні зустрічі О. Пріцака з А. Кримським під час візитів останнього до Львова взимку-навесні 1940 р., лише одномісячне навчання О. Пріцака як аспіранта А. Кримського у Києві у вересні-жовтні 1940 р., значення А. Кримського в становленні О. Пріцака як науковця, у формуванні його як одного з провідних сходознавців у світовій науці другої половини XX століття, важко переоцінити. Попри короткочасне безпосереднє спілкування Вчителя й Учня інтелектуальний вплив А. Кримського позначився на всій багатогранній науковій, науково-організаційній та викладацькій діяльності О. Пріцака. Вчитель А. Кримський та його учень О. Пріцак, дві неординарні особистості у світовій і вітчизняній науці, належачи до різних поколінь, формуючись і працюючи у різних історичних, політичних й ідеологічних умовах, попри непрості життєві обставини, виявили схожі особистісні якості – системність, послідовність, цілеспрямованість і вірність своєму покликанню – науці.

[1] Пріцак Омелян. Мій шлях історика… С. 72.

Внесок О. Пріцака у відродження сходознавства в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка

Ірина Покровська

У відродженні сучасного українського сходознавства провідна роль належить видатному вченому, сходознавцю, іноземному члену НАН України, члену Наукового товариства імені Шевченка, Української вільної академії наук, Міжнародної асоціації україністів, почесному доктору всесвітньо відомих університетів О. Пріцаку.

О. Пріцак підніс українські студії на рівень світової науки, будучи інтелектуальним лідером в утвердженні престижу української гуманітарної науки за кордоном. Він був організатором і першим завідувачем кафедри української історії ім. М. Грушевського та ініціатором створення і директором наукового центру з проблем україністики – Українського наукового інституту Гарвардського університету. Вчений засновує Міжнародну асоціацію україністів, прагнучи поставити україністику в ряд визнаних в усій світовій науковій спільноті дисциплін. У 1991 р. він створює і очолює Інститут сходознавства, якому присвоюють ім'я його вчителя – академіка А. Ю. Кримського – розробляє концепцію, структуру і плани наукового закладу, підбирає кадри, займається підготовкою молодих науковців. Також виступив співзасновником Археографічної комісії і долучився до відродження Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України[1].

О. Пріцак був членом Національної академії наук і мистецтв США, Латвійської, Турецької, Фінської академій наук, ВУАН (Нью-Йорк), Наукового товариства ім. Шевченка (США), УВУ (Мюнхен), почесним доктором багатьох університетів світу. Він створив власну наукову школу україністів, які вперше трактували історію України в широкому всесвітньо-історичному баченні. Йому належить також величезна заслуга у підготовці українознавчих кадрів і консолідації наукових сил.

На пропозицію вченого у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка створюється кафедра історіософії, яку він очолює. Публікуються його статті, у яких розкриваються історіософські погляди вченого.

Його ідея отримала схвалення вченої ради університету і незабаром вийшов відповідний наказ ректора В. Скопенка, відповідно до якого обов'язки завідувача кафедри історіософії покладалися на Омеляна Йосипо-

[1] Калакура Я. С. Українська історіософія. Курс лекцій. К., Ґенеза, 2004. 496 с.

вича. З усією натхненністю і наполегливістю він займався організацією роботи[1].

О. Пріцак також читав начальний курс з філософії та методології історії. Навчальні плани університетської підготовки бакалаврів історії і магістрів було доповнено цілим циклом навчальних курсів із філософії та теорії історичної науки, її методології та історіографії. Таким чином О. Пріцаку вдалося повернути історіософію і теорію історичної науки до Київського університету ім. Т. Шевченка. В цьому полягає його неабияка заслуга перед українською історіографією[2].

Також О. Пріцак доклав чимало зусиль для розвитку сходознавчих студій в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Він був не лише істориком, а й мовознавцем, чи не єдиним дослідником українсько-тюркських зв'язків.

У 1995 році було створено відділення сходознавства, у 2003 р. відділення сходознавства увійшло до новоствореного Інституту філології, який представляють на сьогоднішній день три сходознавчі кафедри: кафедра мов і літератур Близького і Середнього Сходу, кафедра мов і літератур Далекого Сходу та Південно-Східної Азії, кафедра тюркології.

У *кафедру мов і літератур Близького і Середнього Сходу* було перейменовано в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка створену в 1995 р. кафедру Близького Сходу одночасно з утворенням відділення східної філології за сприяння проф. Гарварду, директора Ін-т. сходознавства ім. А. Кримського НАН України акад. О. Й. Пріцака; перший зав. кафедри – проф. К. М. Тищенко.

Кафедра готує філологів-сходознавців, перекладачів та викладачів з арабської, перської, гінді мов та літератур, функціонує магістратура, аспірантура та докторантура. Окрім цього кафедра забезпечує викладання арабської та перської мов в ІМВ, з 2015 р. – викладання арабської мови на історичному факультеті КНУ імені Т. Шевченка, з 2012–2014 рр. – викладання санскриту на кафедрі загального мовознавства та класичної філології.

На кафедрі працює 4 носії східних мов – арабської, гінді, перської, та за сприяння посольства Ірану на кафедрі працює викладач Мешхгедського університету доктор Мегйор Аляві Мокаддам. За сприяння Посольств східних країн в Україні лекції і практичні заняття систематично проводять викладачі з Тегеранського, Керманського, Мешхгедського, Каїрського університетів. Основними напрямки наукової діяльності є: лексикологія, лексикографія, етимологія, теоретична граматика, когнітивна лінгвістика, етнолінгвістика, методика викладання східних мов, історія східних літератур, літературознавча компаративістика, мовні та літературні зв'язки України з країнами Близького та Середнього Сходу.

---

[1] Калакура Я. С. Професор Омелян Пріцак відродив історіософію в Київському університеті [Електронний ресурс] // http://lecture.in.ua/profesor-omelyan-pricak-vidrodiv-istoriosofiyu-v-kiyivsekomu-u.html (дата звернення 30.12.2018).

[2] Пріцак О. Що таке історія України *Вісник Міжнародної асоціації україністів*. К., № 1. С. 44–54.

При кафедрі створено Центр іраністики (перської мови та літератури) (2002); Центр мови гінді та індійської літератури (2007) , основною метою діяльності якого є популяризація мови гінді та індійської літератури в Україні, вдосконалення системи підготовки філологів-індологів, покращення науково-методичної бази, активізація наукових досліджень у галузі індійської філології, а також зміцнення дружніх зв'язків між українським та індійським народами; Єгипетський центр арабської мови та культури (2008) метою діяльності якого є сприяння досконалому вивченню арабської мови та літератури, збагачення знань фахівців-арабістів про історію, культуру, мистецтво арабських країн, актуальних проблем їх сучасного стану і розвитку, підготовка до друку необхідної навчально-методичної літератури, забезпечення навчальною, художньою, інформаційною літературою і періодикою студентів, аспірантів та викладачів університету, покращення умов для науково-методичної роботи викладачів та аспірантів арабської секції. Творчий доробок складають монографії, словники, художні переклади, підручники, навчальні посібники, наукові статті провідних фахівців.

Кафедра має широкі міжнародні зв'язки з Іраном, Індією, ОАЕ, АР, Єгиптом, Ліваном, Йорданією, Марокко, Катаром, Сирією, Алжиром де студенти проходять мовне стажування. Викладачі кафедри та аспіранти беруть активну участь у Всеукраїнських наукових конференціях, симпозіумах, семінарах в Україні та закордоном, зокрема в щорічних конференціях ІФ та у Міжнародних сходознавчих читаннях ім. А.Кримського, а також у Міжнародних сходознавчих форумах та конференціях в Індії, Ірані, Лівані, ОАЕ, Єгипті, Йорданії, Великій Британії, Хорватії, Румунії.

Кафедра спільно з Посольством ІРІ в Україні організувала перськомовну міжнародну конференцію, присвячену вшануванню пам'яті всесвітньо відомого іранського поета, мислителя, вченого-математика та астронома Омара Хайяма. За участі науковців з Ірану, Таджикистану та України (Київ, 24 квітня 2012 р. ІФ). 4–5 червня 2015 р. в ІФ відбулася I Міжнародна конференція з історії арабської літератури (ICHAL – International Conference on the History of Arabic Literature). Організатори конференції – кафедра Близького Сходу та Єгипетський центр арабської мови та культури Інституту філології (директор Єгипетського центру О. Г. Хоміцька, асистенти кафедри Б. Е. Горват, І. О Субота) за підтримки Посольств Арабської Республіки Єгипет і Республіки Ірак в Україні. Робочі мови – арабська та англійська.

Підтримуються наукові зв'язки у сфері іраністики, арабістики та гіндології з Ягелонським університетом (м. Краків), Інститутом країн Азії та Африки Московського держуніверситету, Інститутом сходознавства ім. А. Кримського НАН України, провідними співробітниками, яких залучено до викладацької та науково-дослідницької роботи кафедри; Тегеранським, Каїрським, Дамаським, Оманським, Марокканським університетами;

Викладачі кафедри влаштовують цікаві зустрічі для студентів з представниками дипломатичних місій та іноземними лекторами, професорами, викладачами, наприклад: 20.10.15 у Центрі іраністики відбулася лекція (пер-

ською мовою) доктора філософських наук Тегеранського університету факультету богословських наук пана док. Хосейні Нейншапурі.

31 березня 2015 р. у єгипетському центрі арабської мови та культури пройшла лекція завідувача відділу Ісламського культурного центру в місті Києві Таріка Сархана і майстер-клас з арабської каліграфії. 3 червня 2015 р. відбулася зустріч студентів-арабістів та викладачів з Надзвичайним та Повноважним Послом Арабської Республіки Єгипет в Україні паном Усамою Тауфіком Юсефом Бадром. Студенти поділилися враження від стажування в Єгипті. Пан Посол вручив подарунки переможцям II етапу Всеукраїнської олімпіади з перекладу.

Запроваджені щорічні літні культурно-ознайомчі поїздки студентів та викладачів до Ірану та Індії за власним бажанням та власні кошти, після яких влаштовуються презентації з відео та фото матеріалами. У травні 2012 р. відбувся візит професора іраніста Рейснер М. Л. (ІКАА), було проведено науковий семінар з проблем іраністичних досліджень в МДУ; відкрито можливість для стажування студентів, викладачів та аспірантів. Налагоджені зв'язки з посольством Індії в Україні; проводиться стажування аспірантів, викладачів та студентів в університетах Індії (м. Делі, м. Агра), Алжиру (м.Константіна), Польщі (м.Варшава), Єгипту, Ірану, Королівство Марокко.

Найкращі студенти кафедри щорічно отримують стипендії на навчання в бакалавраті та магістратурі за кордоном, наприклад: студентка Нікуліна Юлія отримала стипендію Міністерства вищої освіти та наукових досліджень Йорданії для навчання в магістратурі Йорданського університету за спеціальністю «Арабська мова для неносіїв» на 2013/2014 та 2015/2016 навчальний рік. Скляр Олег отримав стипендію Міністерства вищої освіти та наукових досліджень Йорданії для навчання в магістратурі Йорданського університету за спеціальністю «Арабська мова для неносіїв» на 2014/2015 та 2015/2016 навчальний рік. Студенти Беверакі Дмитро (3 курс) та Кондратюк Роман (4 курс) навчалися в Індії (м. Агра) в Центральному інституті мови гінді з вересня 2013 р. по травень 2014 р. Ченаш Анастасія отримала стипендію на навчання у Катарському університеті (Держава Катар, м. Доха) на 2015/2016 навчальний рік.

Кафедра мов і літератур Далекого Сходу та Південно-Східної Азії була створена у червні 2016 р. на базі кафедри китайської, корейської і японської філології, відкритої в 2004 р., наразі вона об'єднує п'ять секцій, викладачі яких мають багатий досвід викладання п'ятьох найпоширеніших мов та літератур далекосхідного регіону. Професорсько-викладацький склад кафедри, серед яких 10 іноземних викладачів, наполегливо працює над удосконаленням навчального процесу, оптимізацією навчальних програм і запровадженням прогресивних методик викладання східних мов згідно з найсучаснішими здобутками світової орієнталістики. Переважна більшість викладачів кафедри пройшла довгострокове стажування за кордоном у провідних вузах тих країн, мову яких вони викладають.

Підтримуючи академічні зв'язки з багатьма університетами Китаю, Кореї, Японії, В'єтнаму та Індонезії, викладачі та аспіранти кафедри беруть активну участь у наукових конференціях, проводять спільні наукові дослідження зі своїми зарубіжними колегами, результати яких регулярно публікуються в науковому віснику КНУ «Східні мови та літератури». Щороку 30–35 кращих студентів та аспірантів кафедри проходять шестимісячне або річне мовне стажування в кращих університетах Японії, Кореї та Китаю, з якими Київський національний університет має відповідні угоди про наукову співпрацю та обмін студентами.

У тісному співробітництві з кафедрою в Інституті філології вже кілька років функціонує «Центр китайської літератури та викладання китайської мови», де зібрано унікальну бібліотеку китаєзнавчої літератури китайською мовою. У 2006 р. при кафедрі були відкриті також Центри корейської та японської мов і літератур. При цьому новостворена кафедра відчуває постійну підтримку та допомогу з боку відповідних посольств, а також державних і громадських організацій тих країн, мови яких вивчаються нашими студентами. Яскравим прикладом такої підтримки є грант наданий Міністерством закордонних справ Японії для обладнання в Інституті філології двох лінгафонних кабінетів, комп'ютерного та мультимедійного центрів, а також щорічний грант фірми «Міцубісі-корпорейшн» (Японія) для організації гуртків з вивчення японської мови, написання і друку навчальної літератури з японістики.

Викладачі кафедри плідно працюють над створенням сучасної вітчизняної науково-методичної бази викладання далекосхідних мов.

Головними напрямками наукової роботи кафедри є компаративні лінгвістичні дослідження, теорія та практика перекладу, лінгвопрагматика, навчальна та історична лексикографія, етнолінгвістика, міжкультурна комунікація, методика викладання східних мов, а також мовні й літературні взаємозв'язки між країнами Далекого Сходу та Україною.

Значний внесок у розвиток методики викладання східних мов на кафедрі китайської, корейської та японської філології роблять іноземні викладачі відповідних мов із Китаю, Кореї та Японії, які постійно запрошуються для викладацької діяльності Інститутом філології КНУ [1].

Кафедра тюркології. Вивчення турецької мови та літератури як окремої спеціальності в КНУ імені Тараса Шевченка розпочалося в 1995 р. на кафедрі тюркології, яка на той час була структурним підрозділом відділення сходознавства, а з 2001 р. є складовою частиною Інституту філології. За ці роки кафедра випустила декілька сотень кваліфікованих фахівців.

Кафедра тюркології дає можливість отримати одночасно дві спеціальності: фахівець з турецької та англійської мов; вивчити третю іноземну мову; пройти стажування в кращих університетах Туреччини; користуватись

[1] Бондаренко І. П. Японістика в Україні. Сучасний стан та перспективи розвитку *Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу.* К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. С. 353–373.

найбагатшою в Україні бібліотекою з турецькомовними книгами; навчатися у найсучасніших мовних лабораторіях; брати учать в міжнародних конференціях та олімпіадах; спілкуватись з турецькими освітянами, вченими, політиками та бізнесменами. Головне завдання кафедри – підготовка висококваліфікованих викладачів і перекладачів з тюркських мов. При кафедрі тюркології функціонує Турецький центр інформації та досліджень був відкритий 19 червня 2003 р. за сприяння Посольства Турецької Республіки в Україні та Турецького управління співробітництва та розвитку при Кабінеті Міністрів Республіки Туреччина (ТІКА). ТЦІТД організовує і проводить наукові конференції та семінари, майстер-класи, симпозіуми, круглі столи, зустрічі з визначними діячами науки та культури, науковцями та роботодавцями. Бібліотека турецької книги Центру є однією з найбільших в Україні. Книжковий фонд центру налічує близько 3500 одиниць турецькою, кримськотатарською, азербайджанською, узбецькою, інших діалектів тюркських народів, таких як книги урумів.

Навчальний процес на кафедрі тюркології забезпечують висококваліфіковані викладачі та носії мов з науковими ступенями та званнями (кандидати філологічних наук, доценти кафедри); Кафедра має повне матеріально-технічне забезпечення навчального процесу та наукової діяльності, сучасні аудиторії та надсучасні лабораторії синхронного перекладу. Освітні програми кафедри тюркології: «Турецька мова і література та переклад англійська мова»; «Гагаузька мова і література, англійська мова»; «Кримськотатарська мова і література, англійська мова», «Азербайджанська мова і література, англійська мова».

Кафедра тюркології підтримує активні наукові контакти з тюркологічними осередками університетів Азербайджану, Казахстану, Німеччини, Турецької Республіки (Адана, Анкара, Ескішехір, Ерзурум, Карс Самсун, Стамбул).

Щороку кафедра тюркології проводить різноманітні міжнародні конференції, культурні та освітні проекти, мовно-літературні конкурси серед учнів старших класів загальноосвітніх шкіл, а також проходять лекції викладачів зі світовим іменем, відзначаються вагомі свята під час яких можна проявити свій творчий потенціал та познайомитися з відомими українськими та зарубіжними діячами культури. Отримані знання та вміння надають можливість професійної реалізації в таких видах діяльності як філологічне забезпечення у роботі установ різного типу, науково-дослідницька робота в різноманітних наукових закладах України (в Інституті сходознавства імені А. Кримського, Академії наук України); робота філолога-перекладача у відділах дубляжу провідних телевізійних каналів, спільних українсько-турецьких приватних підприємствах, екскурсійних бюро, туристичних агенціях; перекладацька, видавнича та журналістська робота у ЗМІ та фаховій періодиці, у громадських організаціях тощо. Студенти кафедри тюркології отримують не лише диплом, а вагомий багаж знань від компетентних викладачів, невичерпний життєвий досвід та безкінечну кількість пригод та яскравих вражень під час

навчання. Нині випускники кафедри працюють на дипломатичних посадах, викладачами у провідних університетах України, виконують представницькі місії за кордоном[1].

Наукову спадщину О. І. Пріцака досліджували і досліджують викладачі та наукові співробітники різних структурних підрозділів та гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка у своїх наукових доповідях і статтях.

[1] Щербань Т. О. Сходознавство у Київському університеті Св. Володимира *Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу.* К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. С. 121–136.

Державно-правові дослідження Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства

Сергій Орєхов

Характеризуючи різноманітні обрії творчого Всесвіту Агатангела Кримського ми можемо згадати і його науково-організаційну діяльність у структурі Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС).

Характеризуючи міру наукового розроблення тематики слід згадати праці Е. Циганкової, як щодо сходознавчих установ загалом[1], так і харківського центру Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства[2], І. Усенка[3], Л. Міхневич[4], І. Ф. Чернікова[5], Ю. Кочубея[6].

Ідея створення в Україні всеукраїнського сходознавчого центру належить неодмінному секретарю ВУАН А. Кримському. Уже у листі Київському губвиконкому у червні 1925 р. він пише, що попри те, що Київ є одним з культурних центрів не лише УРСР, а й усього СРСР, «у ньому й досі нема наукового товариства, яке б вивчало Схід». Тому він розглядав відкриття тут асоціації сходознавців назрілою та бажаною. Також Кримський взяв активну участь у двох вищих всеукраїнських семінарів, які було відкрито у 1924 р. у Києві – при Торговельно-промисловому технікумі, та при Інституті зовнішніх зносин з відділеннями (східним і англосаксонським)[7].

ВУНАС була створеної 10 січня 1926 р. шляхом об'єднання Всеукраїнського центру наукового сходознавства у Києві та сходознавчої секції Харківського наукового товариства. Засадничим чинником цього процесу було заснування в Харкові Українсько-Східної торговельної палати з представництвами у Києві й Одесі. Відповідно, й Асоціація, яка нараховувала близько двохсот дійсних членів та понад півтораста членів-прихильників («співста-

---

[1] Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). К., 2007. 292 с.

[2] Циганкова Е. Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Харківський центр Східний світ. 2000. № 2. С. 63–83.

[3] Усенко І. Б. Юридичні дослідження у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства Сходознавство. 2009. № 47. С. 181–193.

[4] Усенко І. Б. Міхневич Л. В. Володимир Ілліч Бошко: спроба створення наукової біографії вченого *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 12–21.

[5] Черніков І. Ф. До 80-річчя від заснування Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства – 10 січня 1926 р. *Східний світ*. 2006. № 1. С. 21–24. Черніков І.Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926–1931 рр.) *УІЖ*. К., 1991. № 2. С. 31–38.

[6] Кочубей Ю. Брама до Орієнту. До 60-річчя Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства *Всесвіт*. К., 1986. № 11. С. 160–163; Кочубей Ю. Востоковедение на Украине *Востоковедные центры в СССР*. Вып. I (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина). С. 91–94.

[7] Черніков І. Ф. До 80-річчя від заснування Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства – 10 січня 1926 р. С. 21.

рателів»), мала центр у Харкові та філії в Києві і Одесі. У перспективі передбачалося створення осередку і в Катеринославі. Підготовчу роботу перед скликанням установчих зборів ВУНАС упродовж кількох місяців 1925 р. здійснювало організаційне бюро, найактивнішу роль у якому відігравав правознавець-міжнародник, професор Харківського інституту народного господарства О. М. Гладстерн[1]. До складу Оргбюро ВУНАС у Харкові було запрошено і А. Кримського[2].

Статутним завданням ВУНАС стало вивчення країн і народів Сходу, підготовка наукових кадрів, видання наукової та просвітницької літератури, зміцнення наукових і культурних зв'язків з цими країнами[3]. У пояснювальній записці про цілі і завдання ВУНАС, яка додавалася до Статуту ВУНАС вказувалося, що поряд з різними галузями науки асоціація буде вивчати і право[4] У перших програмних документах ВУНАС можна знайти згадки і про намір здійснити збирання і систематизацію законодавчих актів і судових рішень з метою написання нарисів чинного права східних країн. Структура ВУНАС передбачала існування двох відділів: політико-економічного (саме до його компетенції належали державно-правові дослідження) та історико-етнологічного, а також окремих секцій і комісій. Вищим керівним органом ВУНАС вважався з'їзд Асоціації, і в травні 1927 р. та в листопаді 1929 р. у Харкові відбулося два таких представницьких форуми сходознавців за участю численних гостей, серед яких були учені Туреччини і Персії. Безпосереднє керівництво Асоціацією здійснювало правління, почесним головою якого був Х. Г. Раковський, головою – О. Г. Шліхтер[5], заступниками голови – заступник наркома освіти Я. П. Ряппо і фактичний керівник ВУНАС професор О. М. Гладстерн (він же з лютого 1926 р. очолював і політико-економічний відділ). У зв'язку з цим доцільно докладніше зупинитися на науковій біографії цієї людини, яка зробила істотний внесок в організацію правових досліджень у ВУНАС. Олександр Гладстерн народився у Варшаві 16 березня 1887 р. у сім'ї керуючого будинком. Закінчив Симферопольську гімназію. У 1912–1916 рр. навчався на юридичному факультеті Харківського університету. З 1917 р. – в Іркутську, був помічником присяжного повіреного, а у радянський час – членом колегії захисників, читав лекції з різних галузей права в Народному університеті (з 1918 р.) і в Іркутському державному університеті (з 1920 р.), де працював на кафедрі міжнародного права (з 1924 р. – професор). Також служив юрисконсультом Управління Забайкальської залізниці (1917–1920 рр.). З метою вивчення історії міжнародних відносин Китаю з капіталістичними державами півроку провів в Китаї (кінець 1922 р. – поча-

---

[1] Усенко І. Б. Юридичні дослідження у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства. С. 181.

[2] Циганкова Е. Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. С. 76.

[3] Усенко І. Б. Юридичні дослідження у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства *Сходознавство*. С. 181.

[4] Циганкова Е. Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. С. 64.

[5] Усенко І. Б. Юридичні дослідження у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства *Сходознавство*. 2009. № 47. С. 181.

ток 1923 р.) – в Шанхаї, Пекіні та ін. Результатом роботи стала праця «Китай и иностранные державы в первый период Китайской революции». Згодом, у 1924–1930 рр. – професор Харківського інституту народного господарства. Водночас, у 1925–1926 рр. – консультант кодифікаційного відділу Наркомату юстиції УСРР, у 1928–1930 рр. – член комісії теорії і історії права кафедри права Українського інституту марксизму-ленінізму. Був одним з організаторів Харківського товариства сходознавців та Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. Очолював делегацію ВУНАС у Туреччині (листопад 1928 р. – січень 1929 р.). Під час цієї поїздки прочитав французькою мовою в Анкарі для турецьких учених дві лекції про принципи радянського законодавства та принципи сучасного міжнародного права[1]. Під час поїздки перед Гладерстоном, який на чолі делегації 2 листопаді 1928 р. прибув до Стамбулу, стояли наступні громадські завдання: вивчати проблеми історії боротьби за незалежність Туреччини, опір Антанті щодо нав'язування Севрської мирної угоди і будівництво національної Турецької держави, правові аспекти Лозаннської угоди в Туреччині – правове становище іноземців та особливості застосування відповідних норм[2].

Опублікував у часопису «Східний Світ» статті «1927 рік у Монголії» (1927, №1); «Взаємовідносини Китаю з іноземними країнами в європейсько-американській науці міжнародного права» (1928, №2, доповідь на з'їзді сходознавців 1927 р.)[3]; «Монгольська політика тимчасового російського уряду» (1928, №5); «Афганська проблема з погляду міжнародного (1839–1929)» (1929, № 1–2); «Світова війна 1914–1917 рр. та Схід» (1928, №3); «Проблема Хінської східної залізниці» (1930, №1/2); а також низку рецензій.

Вчений був одним із організаторів Українського науково-дослідного інституту сходознавства (УНДІС), в якому з 1 січня 1930 р. обійняв посаду заступника директора (директором вважався заступник наркома освіти О. А. Полоцький). Утворення інституту співпало з масштабною кампанією критики як Всесоюзної, так і Всеукраїнської асоціацій сходознавців, яка призвела до остаточної ліквідації обох асоціацій наприкінці 1930 р. Сам О. М Гладстерн ще у квітні 1930 р. заявив на засіданні Президії ВУНАС про необхідність припинення діяльності цієї організації і заснування замість неї Українського товариства марксистів-сходознавців. Вчений направляв роботу УНДІС трохи більше року, а у середині 1931 р. «за ідеологічні помилки» він був фактично відсторонений від роботи, а в січні 1932 р. і офіційно звільнений з інституту.

У політико-економічному відділі ВУНАС було створено дві секції, які мали займатися відповідно вивченням економіки й політики «зарубіжного Сходу» та «Радянського Сходу». При цьому план роботи секції Радянського Сходу поділявся на п'ять циклів, останній з яких передбачав наступну тематику дослідження: «право й законодавство, радянське будівництво на

[1] Усенко І. Б. Юридичні дослідження у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства. С. 182.

[2] Циганкова Е. Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. С.64.

[3] Усенко І. Б. Юридичні дослідження у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства. С. 182.

Радянському Сході». Проте цього, мабуть, видавалося недостатнім для розвитку юридичних досліджень і 31 березня 1928 р. у Харкові відбулося організаційне засідання секції права східних країн, на якому були присутні О. М. Гладстерн (він став головою секції), А. Р. Гюнтер (був обраний заступником голови секції), В. Г. Федоров (член Президії і секретар) та Василевський, особу якого достовірно встановити не вдалося (можливо, йдеться про Л. Василевського – автора кількох рецензій на книги іноземних сходознавців у часопису «Східний Світ» (1928 р. №3/4; 1930 р., №4/5). Певним стимулом для створення секції, ймовірно, було те, що в Київській філії ВУНАС на цей час вже існувала комісія з аналогічними завданнями. Зберігся також протокол засідання секції від 24 вересня 1928 р., на якому були присутні О. М. Гладстерн (головуючий), О. Ф. Євтихієв, А. Каплан, М. Спаський (секретар) та Л. Р. Волож. На цьому засіданні О. М. Гладстерн доповів про завдання секції, до числа яких було, зокрема, віднесено підготовку наукових статей до органу ВУНАС часопису «Східний Світ», а у перспективі – до спеціального збірника праць секції. Було також зафіксовано, що О. Ф Євтихієв бажає працювати в галузі земельного та адміністративного права, А. Каплан – досліджувати право сучасної Палестини, М. Спаський – право Радянського Сходу, зокрема подружнє право, а Л. Р. Волож – взаємини Туреччини з Антантою після Лозаннського договору 1923 р. Було домовлено наступного разу зустрітися жовтня 1928 р. для обговорення доповіді «Націоналізовані землі у східних державах». Цими документами вичерпується вся інформація про засідання секції права східних країн, яку вдалося відшукати на сьогоднішній день. І. Усенко припускає, що вона фактично припинила свою діяльність десь у середині 1929 р., коли спеціальне вивчення в осередках ВУНАС юридичної догматики стало вважатися недоцільним. Що ж стосується творчого доробку членів секції, то вище вже наводився перелік праць її голови, професора О. М. Гладстерна. На окрему увагу заслуговує і заступник голови секції професор Олександр (Герман) Гюнтер, ім’я якого мало відоме юридичному загалу. Він викладав у 1918–1920 рр. державне право та основи правознавства у Харківському комерційному інституті та Харківському жіночому університеті. Навесні 1919 р. був обраний і професором державного права Харківського університету. Влітку 1920 р. переїхав до Владикавказу. Працював у Горському політехнічному інституті і Владикавказькому народному університеті. Захистив дисертацію на тему «Радянська влада і Радянська конституція». Досліджував також кровну помсту та інші звичаї горців. У 1923 р. був запрошений до Харківського інституту народного господарства на посаду професора (читав курси вчень про державу і право та історію філософії права). Одначе відсутність житла та обмаль коштів вчений змушений був вже наступного року повернутися до Владикавказу на посаду професора державного права Горського політехнічного інституту. У 1925 р. був обраний на посаду ректора Горського сільськогосподарського інституту. У 1927 р. став професором Бакинського університету, але вже за кілька місяців обійняв посаду професора державного права Харківського інституту народного

господарства. Окрім основної дисципліни, викладав курс загальних вчень про державу і право. У 1928–1929 рр. приєднався до ВУНАС. Наслідком його творчої діяльності в Асоціації стала, зокрема, наукова стаття «Радянське право в боротьбі з відсталим побутом мусульманських верховинців Північного Кавказу» у часопису «Східний Світ» (1929 р., №1/2). А 1931 р. вчений був заарештований за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної меншовицької організації і півтора року пробув в ув'язненні.

Цікавий науковий доробок залишив Л. Р. Волож, підготувавши низку статей з міжнародного права в часописах «Вісник радянської юстиції» та «Червоне право». Ті переважно стосувалися Ліги Націй та інших міжнародних організацій, але була серед них і суто сходознавча публікація «Міжнародно-правова характеристика радянсько-хінського конфлікту» («Вісник радянської юстиції», 1929, №18). Кілька публікацій у правових часописах залишив М. Спаський, але майже всі вони не вкладались у тематику секції східного права. В. Г. Федоров зробив доповідь «Шаріат і адат в житті мусульманського Сходу», тези якої були опубліковані у часописі «Східний Світ» (1928 р., №2). Наступного року в цьому ж журналі під назвою «Сучасна Персія» була опублікована його доповідь на другому з'їзді сходознавців «Економіка і право Персії».

Таким чином, активно розгорнути свою діяльність секції східного права ВУНАС як творчому колективу не вдалося, але певні наукові здобутки (принаймні на індивідуальному рівні) вона все ж мала. Поруч з цим над юридичними проблемами працювали і київські сходознавці. Ще на стадії започаткування Київського відділення Всесоюзної наукової асоціації сходознавців делегатом установчої конференції 14 липня 1925 р. були професор Інституту зовнішніх зносин О. О. Жилін та професор юридичного факультету Київського інституту народного господарства (КІНГ) В. Т. Яновський. Після заснування ВУНАС київські сходознавці перепідпорядкували свій осередок не всесоюзній, а українській організації. До київської філії ВУНАС входило, окрім названих, багато інших відомих правознавців, в т. ч. академік М. П. Василенко, юрист, чоловік Лесі Українки К. В. Квітка, велика група співробітників правничих установ Всеукраїнської Академії наук та викладачів КІНГ. Філія організувала сходознавчі курси, на яких викладалися питанья міжнародного права. А 16 листопада 1927 р. з ініціативи правління філії відбулося організаційне засідання Комісії з вивчення державного устрою і права східних країн при Київській філії ВУНАС. Організаторами Комісії правління доручило стати професору КІНГ В. І. Бошку та відомому сходознавцю І. Л. Тригубову. Крім цих осіб, які відповідно стали головою і секретарем Комісії, до її складу увійшли Л. С. Карум, Є. І. Кельман, В. Т. Яновський (усі – професори юридичного факультету КІНГ), а також випускник цього факультету С. М. Братусь і член Комісії радянського права ВУАН В. А. Завадський. Передбачалося, що В. І. Бошко буде досліджувати стародавнє право Сходу, В. Т. Яновський – мандати і гарантійні угоди на Сході; В. А. Завадський – торговельні угоди східних країн, Л. С. Карум – конституції країн Сходу; І. Л. Тригубов – проблеми концесії в Китаї, а Є. І. Кельман – цивільне

право сучасних східних країн. На другому засіданні комісії, яке відбулося лише через півроку, 12 травня 1928 р. було повідомлено, що членами Комісії погодилися стати ще ряд відомих правознавців О. О. Жилін, А. Е. Кристер, О. С. Добров, М. М. Товстоліс та М. А. Чельцов-Бебутов (двоє останніх, одначе, реальної участі в роботі Комісії так і не взяли)[1].

Відтоді, загалом, на засіданнях комісії були присутні, як правило, 12–15 осіб. Функції секретаря Комісії фактично став виконувати секретар правління Київської філії ВУНАС І. М. Фалькович. Згідно з протоколами засідань комісії 12 травня 1928 р. відбулось обговорення доповіді В. С. Завадського про Лозаннську угоду, далі ще на двох засіданнях (26 травня і 2 червня 1928 р.) заслухали і обговорили доповідь І. Л. Тригубова про Китайську Конституцію 1923 р. А 16 червня комісія заслухала і обговорила доповідь Б. О. Язловського про проект Китайського цивільного уложення. Після літніх вакацій Комісія відновила свою роботу, але протоколів її засідань за 1928/1929 академічний рік не збереглося. Проте зі звіту Комісії за цей період можна дізнатися, що станом на червень 1929 р. Комісія заслухала і обговорила ще дві наукові доповіді: І. Л. Тригубова про радянсько-китайську угоду 1924 р. та О. С. Доброва «Система мандатного управління на Сході». У подальших планах Комісії, яка у звіті вже іменувалася Правничою комісією при Київській філії (КФ) ВУНАС, передбачалися доповіді Л. С. Карума про Тибетську Конституцію, В. І. Бошка – про стародавнє право Сходу, В. Т. Яновського – про радянсько-турецьку угоду 1921 р. Продовжити опрацювання попередньої тематики планували Б. О. Язловський та О. С. Добров. Проте реалізувати ці плани, схоже, не вдалося, оскільки восени 1929 р. всі зусилля КФ ВУНАС були спрямовані на підготовку другого з’їзду сходознавців, на якому з доповідями, вже апробованими на засіданнях Комісії, мали виступити і деякі київські вчені. Зокрема, відомо, що на з’їзді, який відбувся 1–6 листопада 1929 р., в секції економіки, політики і права було заслухано доповідь О. С. Доброва «Система мандатного управління на Сході». А відразу після з’їзду, де вже було заявлено про створення Науково-дослідного інституту сходознавства, 7 листопада 1929 р. відбулися Загальні збори Політично-економічного відділу КФ ВУНАС, найважливішим питанням порядку денного яких стало обговорення пропозицій щодо реорганізації структури філії. На цьому засіданні О. С. Добров заявив про недоцільність подальшого існування Правничої комісії, оскільки, на його думку, догматичного вивчення права в межах ВУНАС не повинно бути, а слід лише «проводити висвітлення правових форм і норм у світлі економіки та політики Сходу». О. С. Доброва підтримав учений секретар філії В. І. Юденич, який навів додатковий аргумент[2], що структурою Науково-дослідного інституту сходознавства теж не передбачається ніякої Правничої частини. Правничу комісію було вирішено розформувати, а її членів відповідно до їх бажання розподілити по окремих секціях. Відтоді юридичні дослідження у КФ ВУНАС припинилися.

---

[1] Усенко І. Б. Юридичні дослідження у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства. С. 188.

[2] Там само. С. 189.

Втім, на індивідуальному рівні деякі київські правознавці, передусім І. Л. Тригубов та О. С. Добров, брали найактивнішу участь в організаційній діяльності філії до самого кінця її існування. Так, О. С. Добров входив до останнього складу правління Київської філії і її ліквідаційної комісії, а І. Л. Тригубов очолив оргбюро зі створення альтернативного київського осередку «войовничих марксистів-сходознавців». Підбиваючи підсумки діяльності Правничої комісії КФ ВУНАС, можна зробити висновок, що і організаційно, і творчо київські юристи-сходознавці досягли дещо більших успіхів, ніж їхні харківські колеги. Так, і сьогодні значний інтерес викликають дослідження І. Л. Тригубова, зокрема його стаття (на основі згаданої раніше доповіді) «Основні моменти Китайської конституції 1923 р.» у часописі «Червоне право» (1928 р., №22) та численні рецензії на праці, присвячені праву Китаю, що публікувалися у часопису «Східний Світ» упродовж 1928–1929 рр. Заслуговує на вивчення і наукова доповідь В. А. Завадського «Міжнародно-правові постанови Лозаннської угоди 24 липня 1923 р. між Туреччиною і союзними державами» («Червоне право», 1929 р., №2).

Сходознавчі дослідження зайняли певне місце у доробку голови Комісії з вивчення державного устрою та права східних країн, професора В. І. Бошка, який ще 1925 р. опублікував у журналі «Вестник советской юстиции» (№5) статтю «Новая турецкая Конституция». Інша версія цієї статті побачила світ у збірнику «Востоковедение» [Сб. тр. высш. семинара востоковедения под рук. проф. Б. Г. Курца]. (Київ, 1925 р.)[1].

У матеріалах Комісії збереглися й тези доповіді О. С. Доброва «Система мандатного управління на Сході», яка не була опублікована і не згадується в жодній науковій біографії вченого. Сучасним дослідникам будуть доволі цікавими і думки, висловлені під час обговорення доповідей Л. С. Карумом, В. Т. Яновським та іншими членами Комісії, які відображені в її протоколах. Запорукою успіхів Комісії було те, що, як відзначалося у її звіті за 1928/1929 академічний рік, до її діяльності було залучено переважну більшість професорів і викладачів юридичного факультету КІНГ. Додамо до цього, що, водночас, ці вчені відзначились і як активні співробітники правничих установ ВУАН. Були в Київській філії і певні творчі невдачі, хоча і не у членів Правничої комісії. Так, 1927 р. скарбник правління філії[2] В. І. Лисовський випустив під грифом КФ ВУНАС брошуру «Государственный строй стран мусульманского Востока (Турция, Персия и Афганистан)», яку було офіційно визнано науково низькоякісною і вилучено з обігу. Один з примірників цієї праці, яка стала бібліографічною рідкістю, зберігся в Національній бібліотеці Росії. В Одесі, де теж існувала філія ВУНАС, не було створено спеціальних структур юридичного профілю. Але й тут юристи помітно впливали як на організацію роботи філії, так і на її творчу діяльність. Зокрема, одним із членів

---

[1] Усенко І. Б. Міхневич Л. В. Володимир Ілліч Бошко: спроба створення наукової біографії вченого С. 17.

[2] Усенко І. Б. Юридичні дослідження у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства. С. 190.

оргбюро по створенню філії був відомий історик права професор О. Я. Шпаков (пішов з життя у липні 1927 р.), а з лютого 1927 р. членом правління філії став майбутній академік ВУАНМ. Є. Слабченко. Дослідники творчості цього видатного правознавця, історика й економіста визначають, що саме під егідою ВУНАС М. Є. Слабченко здійснив два цікавих дослідження «Проблеми сучасної Албанії» та «Впливи турецького права на земельні відносини у вольностях запорозьких». Вочевидь, юридичні сходознавчі дослідження мали в Одесі певну перспективу, але, як відомо, 20 січня 1930 р. М. Є. Слабченко заарештували у справі «Спілки визволення України», а у жовтні 1930 р. Одеська філія офіційно припинила своє існування. У наступні роки у вирі ідеологічної боротьби вся правознавча діяльність ВУНАС діставала виключно негативну оцінку. Як приклад варто навести цитату із одного документа ВУАМЛІН, написаного наприкінці 1931 р.: «На українському сходознавчому фронті ми маємо засилля буржуазної науки, правоопортуністичні та «ліві» погляди, поруч з протаскуванням контрреволюційної троцькістської контрабанди. Буржуазну «сходознавчу науку» на Україні репрезентують академіки Кримський та Левицький..,[1] проф. Гладстерн (буржуазно-ліберальне розуміння рухомих сил хінської революції, протаскування теорії деколонізації, культрегерства російського царизму в Маньчжурії та ін.)». Сьогодні ми маємо всі підстави віддати належне як українській сходознавчій науці 20-х років XX ст., так і відповідним зусиллям наших колег-правознавців[2].

У виданні «Червоний Схід», засновником якого були ВУНАС та УНДІС у рубриці «Закордонний Схід» розміщено матеріали, присвячені державному устрою країн Азії. Зокрема йдеться про номери 6(15) і 1–2(16–17), щоправда в останньому засновником виступило замість ВУНАС вже Всеукраїнська організація сходознавців-марксистів. На тому часопис «Східний світ» припинив своє існування[3].

Діяльність Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства мала важливе значення для становлення української правничої науки. Сходознавці 20–30 х рр. минулого століття підійшли до розв’язання нагальних проблем держави і права країн Сходу, насамперед Близького, а також Китаю. Бурхливе піднесення сходознавства в Україні наштовхнулося на спротив партійно-політичної номенклатури, який згодом вилився у репресії знаних науковці. Знищено було як Асоціацію, та її друкований орган, так і осіб, причетних до її створення та діяльності.

Попри репресії та подальше замовчування державно-правові наробки асоціації стали вагомим фундаментом для подальших розробок у цій галузі українськими вченими правознавцями вже новітньої України, зокрема при аналізі генези форм держави і права Сходу, їхньої взаємодії із зовнішніми впливами.

---

[1] Усенко І. Б. Юридичні дослідження у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства. С. 191.

[2] Там само. С. 192.

[3] Циганкова Е. Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. С. 74.

Опосередкований вплив Агатангела Кримського на формування української літературної та інтелектуальної еліти першої половини ХХ століття на прикладі Павла Тичини

Тетяна Сосновська

Агатангел Кримський – це пульсуюче ядро сходознавчої науки не лише в Україні, а й в світі, кінця ХІХ – І пол. ХХ століття, яке і породжувало, підтримувало, постійно наповнювало її. Сходознавчих досліджень Агатангела Кримського вже було б достатньо, аби увійти в анали науки як єдиному і першорівневому науковцю, який створив, послуговуючись винятково оригінальні тексти та бездоганним знанням мов, підручними, за якими вивчали історію та особливості східних мов. Його науковий доробок є настільки вагомим, що Агатангела Юхимовича Кримського вважають одним з найвидатніших орієнталістів в історії світової філологічної науки. Він є автором багатьох праць з історії, літератури, культури мусульманських народів, семітології та історії ісламу, сирійської та абісинської літератур, досліджень елементів фольклору та етнографії східних народів, робіт з історії Хазарії, Криму. Агатангел Кримський підготував до видання велику кількість академічних підручників з філології та історії Близького Сходу, арабів, персів, турків, численні публікації з вивчення Корану. Переклав Коран російською. Його фундаментальні праці використовуються в навчанні та дослідженнях науковців й зараз. Саме Агатангел Кримський створив школу орієнталізму в українській науці.

Попри наукове захоплення орієнталістикою, Агатангел Кримський, іще вкладаючи в Москві, вів активну і жорстку дискусію з Олексієм Соболевським, який намагався протягувати гіпотезу, що давні кияни, буцімто, були росіянами, які відійшли на північ в часи монгольської навали[1]. Анатангел Кримський аргументовано, фактологічно, спираючись на оригінальні тексти та дослідження, відкидав ці гіпотетичні погляди.

Не можна не відзначити про його заслуги як ініціатора створення великої кількості академічних та наукових інституцій в Україні. Українська Академія Наук (УАН), ВУАН, Київське відділення наукової асоціації сходознавства (1925), Комісія для вивчення візантійського письменства та впливу його на Україну (1926), до роботи цієї Комісії залучив велику кількість знавців мов, серед яких – колишні викладачі Київської духовної академії. А. Кримський очолював комісії словника живої мови, історії української мови,

[1] Ясь О. В. Кримський Агатангел Юхимович Енциклопедія історії України. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 363.

діалектологічну та правописну. Був директором Інституту української наукової мови (1921)[1].

Також варто відзначити й фундаментальні наукові праці з дослідження української мови, літературознавства, антропології, етнографії, фольклористики, нанисані А.Кримським в різні часи. Свого часу науковець писав: «Нам одібрано всякі мінімальні, елементарні права. Для нас і говорити своєю мовою – то вже є злочин; нашій нації гірше, ніж усім іншим націям». Ним були написані і видані спочатку в Москві, з 1918 р. – в Києві чимало підручників з вивчення української мови, етнографічних досліджень. саме А. Кримському належали ініціативи зі створення в Києві після 1918 року ряду комісій, що стосувалися вивчення та застосування української мови: правописної, діалектологійної, словника живої мови, історії мови, перекладацькій.

Агатангел Кримський також один із засновників Української Академії Наук і її незмінний секретар до 1928 року. Може здаватися дрібницею, але саме завдяки особистим клопотанням та допомозі А. Кримського жодного разу навіть на короткий час не припинялася робота науковців Академії. Поза його увагою ніколи не залишалося ледь не особисте піклування чи не до кожного науковця, який працював поряд в питаннях побуту та бодай мінімальних можливостей для праці. Це також дало можливість формувати той науковий потенціал та готувати збірники, які лягали в основу наукових філологічних та сходознавчих досліджень.

Варто коротко нагадати й про літературні, поетичні та прозові, твори Агатангела Кримського, його літературознавчі праці. Це збірка «Повістки й ексізи з українського життя» (1895), три поетичних збірки «Пальмове гілля» (1901, 1908, 1922), роман «Андрій Логовський» (1905), прозова збірка «Бейрутські оповідання» (1906). Більшість прозових творів були заборонені царською цензурою. Залишив він і велику епістолярну спадщину[2].

Сьогодні мало говорять про діяльність Кримського на ниві Української автокефальної церкви. У жовтні 1921 року він брав участь у Першому Всеукраїнському Соборі, який і підтвердив автокефалію УАПЦ. Агатангел Кримський кілька разів виступав на тому Соборі. Своїми словами і засвідчив тверду позицію вченого, патріота своєї мови і культури. Науковець був непоборним прихильником присутності української мови в релігійно-церковному житті та вів активні дискусії з опонентами цієї точки зору[3].

Поза цими всіма досягненнями, здобутими титанічною працею, залишаються без уваги такі особистісні фактори як характер, умови формування, особисте життя, зацікавленості, емоції та інші речі, які супроводжують кожну людину, а надто – геніальну, яким, без перебільшення і був Агатангел

[1] Ясь О. В. Кримський Агатангел Юхимович Енциклопедія історії України. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 362.

[2] Там само. С. 362–363.

[3] Власенко В. В. Внесок Агатангела Кримського в конфесійне стилетворення української мови Культура народов Причерноморья. 2011. № 211. С. 21–24; Виступи Агатангела Кримського на І соборі УАПЦ 1921 р. *Людина і світ*. 1996. № 8. С. 11–16.

Юхимович Кримський. Спробу аналізу цієї сторони його життя через призму листів, спогадів, творів Агатангела Кримського на маловідомих дослідникам матеріалах зробила Соломія Павличко в книзі «Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського» [1].

Дід хлопчика по батькові був муллою в Бахчисараї. Переїхав до м. Мстислава, прийняв там християнство, одружився з білорускою. Батько – Юхим Кримський – вчителював, мати – литовська полька. Ім'я Агатангел в перекладі з грецької означає «добрий вісник». Народившись він в учительській родині (15 січня 1871 р.), хлопчик мав жагучий потяг до знань. Тому закономірним для батьків було його вміння читати вже у три з половиною роки. І п'ятирічним Агатангел пішов навчатися спочатку в Звенигородці, 10-річним – в протогімназії в Острозі, за три роки – в другій Київській гімназії, іще за рік – у Колегії Павла Галагана. Далі – Лазаревський інститут, Московський університет.

Двадцятирічним (1891) Агатангел Кримський, московський студент інституту східних мов, відкрив в собі Україну: «І от узяв я якось повість Федьковича з передмовою Драгоманова, узяв, прочитав, і мене нове світло осяяло. Я зрозумів, що мушу бути українофілом – це я зрозумів цілком свідомо. І от я жадібно ухопився за українство. Кожнісіньку вільну від офіційних занять часину я присвячував Україні. Перша ознака національності є мова – я й нею найперше заклопотався, пильно читав усякі філологічні праці». Ця широковідома загалу цитата характеризує появу іще одного залюбленого в Україну генія.

Іще навчаючись на історико-філологічному факультеті Московського університету, у 1895 р. отримав пропозицію очолити кафедру історії української мови Львівського університету, але відповів відмовою, бо переважили сходознавчі зацікавлення. За рік по тому Агатангел Кримський отримує стипендію лазаревського інституту і має два роки наукові відрядження в Сирії та Лівані, де він мав можливість працювати в арабських рукописних сховищах і бібліотеках. Працював жадібно, іще тоді зібрав так багато матеріалів, що опрацьовував їх до кінця життя.

У 1898 р. повертається до Москви і йде викладати до Лазаревського інституту, де й стає професором у 1900-му в 29-річному віці. Викладацька робота тут тривала 20 літ, а у 1918 р. Агатангел Кримський переїздить до Києва, стає професором Київського університету, членом Комісії для вироблення законопроекту про створення УАН. Був одним з її академіків-засновників, вже як професор Київського університету [2].

В той самий час в Києві жив, був громадсько активним та вже досить помітним на поетичній сцені Павло Тичина, друкувався в пресі, виходили друком його збірки, молодий митець брав активну участь в суспільному житті, був знаним як поет та людина національних поглядів діячами Центральної Ради Сергієм Єфремовим та Андрієм Ніковським. Обидва у 1919 р. своїми грун-

---

1 Павличко С. Д. Націоналізм. Сексуальність. Орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. 2-ге вид. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 330 с.

2 Ясь О. В. Кримський Агатангел Юхимович. С. 362.

товними публікаціями схвально відгукнулися на його першу збірку «Соняшні кларнети».

В ті роки, 1918–1921, Павло Тичина не мав змоги навчатися в університеті, тому малоймовірне його особисте знайомство з професором А. Кримським, який був засновником та очільником багатьох мовних комісій. Проте, вже значно пізніше, до одного з ювілеїв Тичини, Агатангел Кримський у статті «Золота сторінка української поезії. Павлові Тичині» так відгукнувся про його поетичний доробок: «Тичина – поет глибокої культури, блискучий майстер і художник… Талант його розсипає алмази і сяє діамантами. …я люблю Павла Тичину не лише як поета, а й як філолога. …вже давно мене приваблює до себе свіжий аромат його мови, повної чарівливої краси. Поет завжди збагачував мову своїми творами»[1].

Можливо, вперше вони могли зблизитися й познайомитися під час підготовки та роботи Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору у 1921 р. Однозначно, єдиними вони були в поглядах на впровадження в церковно-релігійному житті української мови та обидва – відвертими прихильниками автокефалії. До створення Української автокефальної православної Церкви у 1921 р. долучилися відомі науковці, митці, авторитетні постаті того часу – академіки й професори А. Кримський, С. Єфремов, В. Чехівський, В. Данилевич, Г. Стороженко, П. Стебницький, композитор К. Стеценко, письменники Л. Сарицька-Черняхівська, П. Тичина, Г. Косинка. УАПЦ діяла тільки до 1930 р., поки не була остаточно розгромлена каральними органами Радянського Союзу. Проте, є матеріали свідчать, що переслідування прихильників та активних її діячів розпочалися значно раніше, ледь не відразу після Собору[2].

Так, 11 квітня 1923 р. в с. Нова Басань на Чернігівщині працівники НКВС арештували Євгена Тичину, який, відповідно до однієї з вилучених під час арешту довідок був «благовісник-організатором української Православної Церкви по поширенню Христового вчення українською мовою» брата Павла Тичини, який був благовісником-організатором УАПЦ в Остерському повіті. Він проходив по справі № 56 «Дело об организации банды с целью подрыва Советской власти». Під час обшуку у Євгена Тичини були вилучені листи, довідки, посвідчення на його ім’я, підписані Василем Липківським, деякі – Михайлом Морозом. У звинувачення, висунутому Євгенові Тичині, читаємо: «Тычина Е. Г… – принимал участие в украинизации церкви (какова работа считается как политгруппировка)»[3].

[1] Павлові Тичині: Збірник, присвячений 70-річчю з дня народження і 50-річчю літературної діяльності поета. К.: Радянський письменник, 1961. С. 87–88.

[2] Власенко В. В. Внесок Агатангела Кримського в конфесійне стилетворення української мови Культура народов Причерноморья. С. 21–24; «Я вважаю за справу своєї совісті сказати…»: Виступи Агатангела Кримського на І соборі УАПЦ 1921 р. *Людина і світ*. 1996. № 8. С. 11–16; Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ (14–30 жовтня 1921 року): документи і матеріали. К., Львів, 1999. С. 88.

[3] Сосновська Т. Як я Женю – свого брата – рятував у ЧК. Маловідоме з життя поета Павла Тичини *Із архіву ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 1994. № 1. С. 163–167; Архів Управління СБУ у Чернігівській області. Спр. 2290. Т. 1. Арк. 537. Т. 6. Арк. 88–89, 93, 92.

Красномовним в тій справі є й лист Є. Тичини до Церковної Ради церкви Святого Різдва від благовісника-організатора Всеукраїнської Православної Церкви м. Літки Євгена Тичини від 12 вересня 1922 року, в якому він пише: «Запитайте Вашого священика, хто є зараз центром церковного управління – патріарх Всеросійський Тихон? – такого зараз нема: його скинуло Вище Московське Церковне Управління та «Жива Церква» (в Москві). Екзарх України митрополит Михаїл Єрмаков? – він є агент скинутого і зараз сам шукає примирення з Українською Церквою (факт! бо на Київському Церк. «Совещании» Єй. Пахомій був у складі Комісії по примиренню з Всеукраїнською Православною Церковною Радою), і його, екзарха Михаїла, не визнає Московська Жива Церква, не регіструє і соввлада. Де ж Ваш центр церковного управління? Може Єй. Пахомій? Так той теж заплутався в українізації та боїться не за Х.Ісуса, а за хліба куса. Отже ж мертва оджившa Церква на чолі з Пахоміями та Вашими священиками втратила грунт під ногами, шукає єднання та не знайде ні в Москві, ні в Києві. Візьміть же в руки самі церковну справу, утворіть справжню Живу Христову Церкву. Шукайте об'єднання з Всеукраїнською Православною Церковною Радою, бо прийшов час вибирати між Вашим Церковним Управлінням та Всеукраїнською Православною Церквою. Гадаю, третього не буде. Як В.Ц.У. передає всіх керівників церковному суду, так В.П.Ц. Рада предасть церковному суду тих, що й досі вкупі з осколками патріаршої влади гноблять вільну Українську Церкву. Благовісник-організатор В.П.Ц.Ради Є. Тичина».

В тій же справі, яка зараз зберігається в архіві СБУ, є й розписка, написана простим олівцем рукою Павла Тичини на ім'я оперуповноваженого Цикліса про те, що він забирає брата Євгена з чернігівської в'язниці «під свою відповідальність»[1].

Переїхавши у 1923 р. до Харкова, Павло Тичина починає більше часу приділяти вивченню іноземних мов і не на жарт захоплюється східними. Однозначно, найкращими підручниками для нього могли бути книги Агатангела Кримського. 10 січня 1926 року в Харкові організовано Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (ВУНАС), до якої відразу ж увійшов і активно працював Павло Тичина[2]. А вже з 2 листопада 1928 до 7 січня 1929 років поет в складі наукової делегації ВУНАС при ВУАН вирушає у відрядження до Туреччини, відвідує Стамбул, Анкару, Ізмір та інші міста[3]. Щоб потрапити до складу такої поважної групи, потрібно було відповідати високим науковим та фаховим вимогам. Кожний член наукової групи мав своє завдання. Тичині було доручено збирання матеріалів для підготовки антології турецької літератури. Поза тим поетові цікаво було приділити увагу й час удосконаленню знання та розмовної практики турецької мови[4], вивченню сучасного літературного процесу та знайомству з поетами-сучасниками

[1] Архів Управління СБУ у Чернігівській області, там само.
[2] Тичина П. Зібрання творів у 12 томах. Т. 12. Кн. 2. К.: Наукова думка, 1990. С. 371.
[3] Там само. С. 371–372.
[4] Там само. Т. 6. К.: Наукова думка, 1988. С. 671.

для подальшого перекладу їх творів українською мовою бо саме у 1927 році Павло Тичина здійснив перші переклади з турецької мови . В Павлові Тичині у ВУАНі побачили науковця, здатного виконати роботу по підготовці антології завдячуючи його знанням зі сходознавства, які були отримані переважно з підручників Агатангела Кримського, а його наполегливість у вивченні та володінні турецькою мовою сприяли тому, що після відрядження поет отримав можливість якийсь час вивчати її на спеціальних курсах в Ленінграді. Отже, саме на нього тоді покладалися великі сподівання в сходознавчій науці України і слід справедливо зауважити, що в цьому була велика роль відіграли праці Агатангела Кримського.

Та повернімося до ролі та завдань української наукової делегації, яка працювала в 1928–1929 у Туреччині. Її очільником був правознавець Олександр Михайлович Гладстерн, один з ініціаторів створення у 1926 році ВУНАС при ВУАН, який під час поїздки вивчав юридичні, економічні та політичні особливості розвитку Туреччини. Також до її складу входив мистецтвознавець, доктор історії і теорії мистецтв, тюрколог Всеволод Михайлович Зуммер (до слова, похований в с. Козелець Чернігівської області). Саме від був засновником і директором Харківського художньо-історичного музею, тому мав завдання детально ознайомитися з роботою музеїв та мистецтвом Туреччини. Про свої враження від тієї мандрівки до Туреччини Павло Тичина залишив у своєму щоденнику.

Знання та досвід, отримані Павлом Тичиною під час подорожі та вивчення турецької літератури й культури, були дуже потрібними. Бо після розгрому українського сходознавства в тодішній Україні та жахливими репресіями над науковцями в 30-ті роки XX століття, склалася негативна практика перекладу літературних творів зі східних мов за допомогою підстрочників, себто робили примітивний переклад українською не з оригінального твору, а вже з перекладеного російською мовою, бо молоді перекладачі практично не знали живої мови. Павло Тичина тоді був чи не єдиним, хто робив переклади з оригіналу, зберігаючи мелодику та колорит східної мови[1]. Він володів вірменською, турецькою, узбецькою, казахською, киргизькою, таджицькою, башкирською, татарською, чуваською, осетинською, абхазькою, єврейською, староєврейською мовами[2]. Прикметно, що в його бібліотеці є чимало словників, що свідчить про велике бажання впродовж життя вивчати нові для нього мови, постійну перекладацьку роботу та удосконалення знань мов. Беззаперечно, як вже відзначалося, величезний науковий доробок Агатангела Кримського зіграв вирішальну роль в захопленні Тичиною східними мовами та культурами.

---

[1] Васькив Н. Рецепция Турции и турецкой культуры в украинской литературе в украинской литературе 1920–30-х годов *Літературний процес: методологія, імена, тенденції:* Збірник наукових праць (філологічні науки). 2016. № 7. С. 70.

[2] Тичина Павло. Зібрання творів у 12 томах, т. 2. К.: Наукова думка, 1980. С. 141–142, 593–594. Т. 5, кн. 1. К.: Наукова думка, 1986. 590 с. Ясь О. В. Кримський Агатангел Юхимович *Енциклопедія історії України.*

Доречно зауважити, що наукові праці та літературні твори Агатангела Кримського постійно, впродовж всього життя, були предметом зацікавлення і глибокого їх вивчення Павлом Тичиною. Дванадцятитисячна довоєнна бібліотека поета була втрачена, проте його повоєнна книгозбірня, що й зараз зберігається в Літературно-меморіальному музеї-квартирі Павла Тичини в м. Києві, налічує близько 20 тисяч книг. Серед них є й поетичні збірки та наукові праці А. Кримського про східні мови – чотиритомна «Історія Туреччина та її письменства» (1924–1929), написана у співавторстві з О. Шахматовим «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв.» (1922) та інші. Рік видання цих книг та час формування бібліотеки Павла Тичини засвідчують, що поет цілеспрямовано шукав ці видання в букіністичних магазинах, аби поповнити ними своє книжкове «коло спілкування». А помітки рукою Тичини в них говорять нам про те, що ці книги йому були конче потрібні для роботи.

Серед книг на полицях поетової бібліотеки й «Пальмове гілля» Агатангела Кримського видання 60-х років XX ст.

Є великі відмінності, але й подібні віхи в долі і становленні Агатангела Кримського і набагато молодшого за нього Павла Тичини. Вони практично в одному віці вони досягли визнання в науковому світі. В майже 30-річному віці Агатангел Кримський вже був професором, у 47 років – академіком-засновником УАН. Тичина ж не мав змоги отримати університетську освіту та пройти шлях науковця, викладача. Але вже в 38 років стає дійсним членом АН[1]. Важливо зауважити, що на долі кожного з них позначилися історичний період та передумови їх формування і зростання, творчого шляху, особистісних умов і обставин. Але безумовними є подібність у їх наполегливості та працездатності, життєвій позиції та україноцентричності в поглядах, творчій спадщині, житті.

Коротко хотіла б спинитися іще на одній їх подібності – особистого життя. Агатангел Кримський і Павло Тичина були занадто занурені в свою творчість, наукову роботу, тому надто довгий час лишалися на самоті, не були пов'язані сімейними обов'язками, хоча кожен мав симпатії чи сильне кохання до жінок, які були для них платонічними музами. Кримський і Тичина однаково комфортно почували себе серед своїх великих бібліотек, знаходили відпочинок в музиці та мистецтві, частіше подумки, аніж безпосередньо, зверталися та вели діалог з жінками, в яких були закохані. А в житті – мали безліч турбот про найближчих родичів, опікувалися численними учнями й друзями, які завжди потребували їх допомоги і досить часто розраховували на підтримку, до якої вже звикли.

Ми не знаємо достеменно чи були так близько між собою знайомі Агатангел Кримський та Павло Тичина, щоб довіряти таємниці та відверті сповіді про своє життя, але щось дозволило Тичині у вірші-присвяті академікові

[1] Павло Тичина. Зібрання творів у 12 томах, т. 11. К.: Наукова думка, 1988. С. 372.

Кримському на 60-річному ювілеї згадати про «вічнодумну Лесю Українку», додавши слова: «Глибокії моря збредеш – таких не знайдеш… Як зоря, світилась Леся!»[1].

Такі самі паралелі та порівняння з Агатангелом Кримським можна було б провести іще з багатьма представниками української мистецької та інтелектуальної спільноти кінця XIX – першої третини XX століття. Подібність їх людських якостей та Богом даного таланту засвідчує, що в 20–30-ті роки XX століття в Україні була сформована наукова та культурна еліта, чия сила й потенціал, самобутність і самостійність лякали радянську владу та її керманичів. Тому й прокотилися у 30-ті роки Україною жорстокі репресії, які зім'яли на знищили більшу частину українських достойників. На превеликий жаль, та є сама влада, скориставшись ситуацією в країні, дозволила собі так само вчинити й з Агатангелом Кримським, але вже влітку 1941 р.

Геній Агатангела Кримського явив нам приклад того, як людина, котра про себе писала: «…мій батько з білоруського міщанського роду, мати – польська литовка, – я, значця, ані кровинки вкраїнської не маю, тільки що вродився та виріс на Вкраїні», практично все своє життя присвятила вірному служінню культури, літератури, історії України в світовому контексті цих досягнень. Ми сьогодні можемо багато прочитати про його наукові здобутки, внесок в українську і світову культуру, мовознавство. Але є, без сумніву, персоніфікована унікальність в людях такої величини, яку також не варто обезличувати за переліком їх чеснот і досягнень. Кожен з наших достойників мав як творчі злети, так і періоди невдач, сумнівів, важкого душевного стану, мав за яскравими перемогами - болісні цькування та переслідування, які впливали на їх творчість, життя, емоційний стан. Кожен мав коло найближчих друзів, яке захищало від злобних недругів. Кожному з них хотілося знайти своє продовження якщо не в дітях, то в достойних учнях.

Агатангел Кримський є не лише Постаттю всесвітнього значення, а й Людиною, яка прикладом своєї долі і життя змушує нас замислитися над уроками історії, які мають здатність повторюватися і в тій чи іншій мірі можуть нагадати про себе й в сьогоденні. Переслідування, усунення від посад та можливості плідної наукової й організаційної роботи, доведення до психологічного виснаження, отямившись – несподіване показне «обласкування» владою, за яким – знову підступна і вбивча демонстрація сили тієї ж влади. Чого лише варта в осмисленні жорстокості й панічного страху перед вже немолодим та кволим всесвітньо відомим 70-річним вченим Агатангелом Кримським, справжнім лідером національного духу, сторінка останніх місяців його буття. Одним такі історії і приклади, як життя Агатангела Кримського, дають шанс не повторювати подібні помилки. Інших – навпаки, озброюють методами та прикладами власної хиткої, короткочасної і дешевої перемоги задля задоволення амбіцій і власного оманливого звеличення.

[1] Архів Управління СБУ у Чернігівській області, там само.

Що ж, історія з часом все розставляє на свої місця, але вже не може повернути втраченого часу і людей.

Світовою спільнотою постать і роль Агатангела Кримського в й науці гідно поцінована набагато раніше, ніж у нього на батьківщині. У 1970 році XVI сесією Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО ім'я Агатангела Кримського затверджено в переліку видатних діячів світу. Тоді змушений був прореагувати й радянський уряд. В Києві на околиці міста на його честь була названа бічна вуличка без житлових будівель довжиною 300 метрів. Лише із здобуттям Україною незалежності в листопаді 1991 року в Києві О. Пріцаком був заснований Інститут сходознавства імені Агатангела Кримського Академії Наук України.

Символічно, але першим директором того інституту був останній учень Агатангела Кримського – Омелян Пріцак, який залишив нам і свої спогади про вчителя.

Українська літературно-художня інтелігенція (1917–1921 рр.): сходознавчий контекст

Юрій Телячий

Українське національно-культурне відродження 1917–1921 рр. – важлива складова вітчизняного державотворчого процесу загалом і тогочасної революційної доби зокрема. Значний внесок у розбудову національної культури не лише українців як титульної нації, а й інших народів, зробила українська літературно-художня інтелігенція, нерідко проживаючи за межами України. Найбільш орієнтованим був європейський вектор культуротворчої діяльності української інтелігенції в 1917–1921 рр., який, відповідно й простежується як у вітчизняній так і зарубіжній історіографії. Одним із найменш простежених, на жаль, залишається східний вектор. У своїй творчості українці намагалися донести повною мірою багатство, оригінальність, своєрідність, розмаїття культури Сходу, історію та повсякденне життя його народів у різних країнах. Прикладом активної культуротворчої діяльності української інтелігенції в 1917–1921 рр. стали результати конкретного внеску літераторів і художників у галузях літератури й образотворчого мистецтва.

У 1918 р. до м. Києва за наполяганням академіка В. Вернадського переїхав Агатангел Кримський (1871–1942 рр.) – один із найвидатніших світових учених, сходознавець, мовознавець, славіст, літературознавець, етнограф, історик, письменник, перекладач. Він став співзасновником Української Академії наук, одним із перших її академіків і до 1928 р. був неодмінним секретарем УАН та очолював історико-філологічний відділ, всебічно популяризуючи національну культуру. Вільно володіючи майже 60 мовами, переважно східними, а також знаючи діалектичні особливості української мови, А. Кримський зробив значний внесок в українське сходознавство, україністику. Важливе місце в його спадщині 1917–1921 рр. зайняло наукове редагування багатьох словників, збірників, посідають праці з арабістики, семітології, тюркології, іраністики, а також з вивчення історичних мовних пам'яток тощо. Перекладацький доробок А. Кримського 1917–1921 рр. засвідчує творче новаторське освоєння духовних надбань східних народів, він залишив велику художню спадщину (поезії, оповідання, повісті), значна кількість яких була створена в революційний час[1].

«Пальмове гилля» – останнє прижиттєве видання поезії Агатангела Кримського. До збірки, що вийшла друком 1923 р., ввійшли перші дві з трьох збірок, об'єднаних назвою «Пальмове гилля. Екзотичні поезії». Поезія першої частини написана в 1898–1901 рр. і розкриває образ ліричного героя –

[1] Видатні діячі України минулих століть: меморіальний альманах (укр. та англ. мовами). К. : Компанія «Євроімідж», 2001. 624 с. : іл., с. 280.

тонкого шанувальника краси природи. Друга частина об'єднує, здебільшого, переспіви та переклади творів східних народів, створені у 1903–1908 рр.[1]. Вступне слово було написане автором 6 березня 1919 р., у ньому, зокрема, зазначалося: «…Адже ж у нас 1919 рік. Життя народу нашого пливе широким, бурхливим, могутнім потоком; сам народ кує свою долю»[2]. Частина третя «Пальмового гилля» датована 1917–1920 рр. і включає твори з давньої перської лірики передфірдоусієвих часів[3].

Того ж 1919 р. побачило світ його п'яте прозове видання «Повістки та ескізи» – остання прижиттєва відредагована ним збірка прозових творів. (Вперше надрукована 1895 р.). До неї ввійшли оповідання, написані у 1890–1894 рр. Друкуючи це повне зібрання, Агатангел Кримського додав передмови і до першого видання, і до презентованого п'ятого, які містять багато матеріалу для розуміння історії створення та видання його оповідань[4].

У 1919 р. були надруковані й «Бейрутські оповідання» А. Кримського, в яких представлено цикл творів, написаних ним у м. Бейрут (Ліван) 1897 р. Саме вони, чи не вперше, відкрили українському читачу особливості життя народів Сходу. Описуючи побут і долі простих жителів, письменник подав чималу кількість деталей, життєвих ситуацій та звичаїв, які супроводжували ліванців наприкінці XIX ст., розглянув специфіку змін у тодішньому житті арабів[5]; [6].

Маловивченою в історії вітчизняної літератури 1917–1921 рр. продовжує залишатися творчість Пилипа Капельгородського (1882–1938 рр.) – письменника, журналіста[7]. У липні 1918 р. він повернувся в Україну із м. Владикавказ, де співробітничав із часописом «Терек» і оселився в м. Лубни на Полтавщині. У 1917 р. вийшла друком його трагедійна повість «Аш хаду» («Я стверджую») про трагічне кохання й гірку долю байгуша-сироти Каїрбека та його нареченої Отарбіке. До її написання П. Капельгородського спонукало глибоке знання економічно-правового та патріархально-родового побуту караногайського народу[8].

---

[1] Кримський А. Пальмове гилля: екзотичні поезії: [в двох частинах] / белетристичні писання / А. Кримський; Всеукр. акад. наук. Вид. 3-тє. К.: Вид. т-во «Слово», 1923. 168 с. Культура України. Електронна бібліотека[Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=10676. Дата звернення: 16.09.2020.

[2] Там само. С. 7.

[3] Кримський А. Ю. Пальмове гілля. Екзотичні поезії. К.: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1971. 371 с.

[4] Кримський. А. Повістки та ескізи з українського життя (1890–1894). 5-те вид., повне й переглянуте авт. К.: Друк. Укр. наук. т-ва, 1919. 278 с. Культура України. Електронна бібліотека[Електронний ресурс]. Режим доступу: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=10678. Дата звернення : 16.09.2020.

[5] Кримський А. Бейрутські оповідання. – К.: Друк. Укр. наук. т-ва, 1919. 352 с.

[6] Культура України. Електронна бібліотека[Електронний ресурс]. Режим доступу: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=10675. – Дата звернення : 16.09.2020.

[7] Капельгородський Пилип Йосипович [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://histori.pl.ua/Капельгородський_Пилип_Йосипович. – Дата звернення : 06.11.2011.

[8] Історія української літератури. XX століття : у 2 кн. – К. : Либідь, 1998. Кн. 1: Перша половина XX ст. : підруч. / за ред. В. Г. Дончика. 464 с., с. 339.

Маловідомою також є літературна спадщина Олекси Діхтяра (1886–1936 рр.) – письменника, перекладача, педагога. Після закінчення Новобузької вчительської семінарії він понад 30 років працював учителем. Як поет уперше виступив 1906 р., водночас записував казки та легенди, зокрема башкирські, видав книжку «Убогий Гірей». У її другому виданні (м. Черкаси, 1918 р.) за словами П. Капельгородського, поезії О. Діхтяра позначені елегійністю й мають переважно інтимний характер, хоч і не позбавлені ноток «...суму і жалю за долю пригнобленого самодержавним ладом трудящого люду» [1].

Новий спалах творчої активності з початком українського національного відродження 1917 р. переживав і авторитетний український поет, драматург, перекладач Володимир Самійленко (1864–1925 рр.). У 1917–1921 рр. він активно друкувався в багатьох періодичних виданнях [2]. У 1917 р. переїхав до м. Києва з Чернігівщини й сповна віддався літературній роботі [3]. У 1917–1921 рр. В. Самійленко працював урядовцем у Генеральному секретаріаті освіти, в міністерствах фінансів,ісповідань, закордонних справ, упродовж революційних років створив багато різножанрових творів. Популярний у театральних колах жарт-фантазія «У Гайхан-Бея» був розміщений у «Літературно-науковому вістнику» (м. Львів, 1917 р.) [4].

Прикметно, що впродовж 1914–1921 рр. в Японії викладачем есперанто в Токійському університеті працював Василь Єрошенко (1890–1952 рр.), українець із Білгородщини (нині – Росія), поет, прозаїк, драматург, публіцист, який ще в ранньому дитинстві повністю втратив зір. Тут він поглиблював знання з японської мови, літератури, філософії, став класиком японської літератури. Результатом його літературної праці революційних років стали дві поетичні збірки: «Yoakemae no uta» («Пісні досвітньої зорі»), «Saigo no tameiki» («Останнє зітхання»), що вийшли в Японії 1921 р. [5].

Упродовж тривалих десятиліть в Україні маловідомою була творча біографія Івана Дряпаченка (1881–1936 рр.), художника-живописця, вихідця із селянської родини на Полтавщині, випускника Київської рисувальної школи М. Мурашка та Петербурзької Академії мистецтв, який із часом став досвідченим майстром у галузях побутового, історичного, портретного жанрів [6].

---

[1] Діхтяр Олекса Іванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://histori.pl.ua/Діхтяр_Олекса_Іванович. – Дата звернення : 04.11.2011.

[2] Самійленко Володимир Іванович [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://histori.pl.ua/Самійленко_Володимир_Іванович. – Дата звернення : 06.11.2011.

[3] М. О. Володимир Самійленко [Некролог] *Нова Україна* (м. Прага). 1925. Серп.–Жовт. Ч. 4–6. С. 135–139.

[4] Лисянський Б. Володимир Самійленко. Нарис (з нагоди 35-літнього ювилею літературної діяльности). Тарнов: Видання товариства «Освіта», 1921. 31 с., с. 28–30.

[5] Просалова В. Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / В. Просалова; упорядк. В. А. Просалової. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2012. 516 с., с. 160.

[6] Митці України: Енциклопедичний довідник / упоряд.: М. Г. Лабінський, В. С. Мурза; за ред. А. В. Кудрицького. К.: УЕ, 1992. 848 с. : іл., с. 228.

У 1916–1917 рр. він перебував на фронтах Першої світової війни у складі військово-художнього загону, солдати якого були зобов'язувані робити зарисовки, як у тилу діючої армії, так і на передовій лінії. У 1917 р. він воював на Південно-Західному та Кавказькому фронтах. За цей час художник зробив понад 700 рисунків на воєнну тематику[1].

Митець, здебільшого, працював у техніці рисунку, однак червнем 1917 р. датуються його відомі картини «Трапезундська бухта», «Привал козаків у Трапезунді», «В околицях Саракамишу» в інших техніках[2]. У 1917 р. художник виконав також рисунки «Чеаме», «Ерзерум. Старий», «Атака», «В окопах», «Наступ», «Ведуть полонених», «Поранений солдат у бою», «Бій в окопах», «Солдати в наступі», «У дозорі», «Розвідники», «Перед боєм», «Кавалеристи», «Солдати біля вогнища взимку», «Перехід через залізницю», «Зима в окопах», «Гараж 4-ї автомобільної роти», «Російські позиції», «Старий турок у Трапезунді», «Вантажний фургон», «Воєнний табір у горах», «На привалі» та ін. (окремі назви сформульовані мною. – Ю. Т.)[3]. Після демобілізації наприкінці 1917 р. художник повернувся на батьківщину в с. Василівку на Полтавщині.

Досить вагомий вклад у розвиток культури театру розвиток зробив Володимир Бобрицький (1898–1986 рр.) – живописець, графік, художник театру, який навчався в Харківському художньому училищі, входив у середовище харківських художників-авангардистів, був одним із організаторів групи «Союзу Семи», співробітничав з «Групою Трьох». Восени 1919 р. В. Бобрицький емігрував із України до м. Константинополя[4].

У 1917 р. в м. Москві була видана книга українського художника, сумчанина Олексія Грищенка (1883–1977 рр.) «Русская икона как искусство живописи»[5]. У 1919 р. в м. Москві відбулася перша персональна виставка художника. Дослідження теми візантійської ікони привели 1919 р. його до м. Константинополя, де навчався у відомого американського візантиста Т. Вітмора[6]. Його спогади про 1919–1920 рр. характеризують життя й діяльність представників творчої еміграції за кордоном. Мистецька спадщина

---

[1] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 1144. Дряпаченко І. К. Оп. 1. Спр. 11. Статті Бабенка В. І., Гончара О. Т., Вялика М., Литовченка Б., Терещенко А. К. до 100-річчя від дня народження Дряпаченка І. К. з текстом уточнень Терещенко А. К. до цих статей. Рукописи, вирізки з газети «Культура і життя». 1980–1981 рр., 31 арк., арк.. 2–2зв.

[2] Там само. Спр. 14. А. К. Терещенко «І. К. Дряпаченко (життя та творча діяльність)». 129 арк., арк. 64–65.

[3] Там само. Спр. 4. Фронтові малюнки Дряпаченка І. К. Фотокопії. 1916–1917 рр., 34 арк., арк. 1–34.

[4] Бобрицкий В. В. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.artrz.ru/articles/1804782572/index.html. – Дата обращения : 06.09.2013.

[5] Митці України: Енциклопедичний довідник / упоряд. : М. Г. Лабінський, В. С. Мурза; за ред. А. В. Кудрицького. К. : УЕ, 1992. 848 с. : іл., с. 189.

[6] Українські митці у світі. Матеріали до історії українського мистецтва XX ст. / авт.-упорядник Г. Г. Стельмащук. Львів: Апріорі, Львівська національна академія мистецтва (Науково-дослідний сектор), 2013. 520 с. С. 151.

О. Грищенка турецького періоду – понад 40 праць[1]. Тоді ж художник створив такі роботи, як «Натюрморт» (1915–1918 рр.), «Турчанка» (1919 р.), «Туркеня в чарчафі» (1920 р.), «Дах над Св. Софією» (1920 р.), «Турчанка» (1920 р.)[2].

За рекомендацією знаного мистецтвознавця Федора Шміта при кафедрі теорії й історії мистецтв Харківського університету для підготовки до викладацької діяльності на посаді асистента красних мистецтв і старожитностей в 1917 р. працював випускник університету 1916 р. Степан Таранушенко (1889–1976 рр.)[3]. Влітку 1917 р. університет направив його разом з Д. Гордєєвим до мм. Тифліс і Мцхет для ознайомлення з грузинською та вірменською архітектурою. На запрошення мовознавця М. Марра він виїхав на місяць до Вірменії, на городище Ані, взяв участь у науковій експедиції по Вірменії[4].

Отже, результати творчості українських літераторів і художників свідчать про те, що східна тематика виступала предметом інтересу окремих представників творчої інтелігенції періоду вітчизняного національно-культурного відродження 1917–1921 рр. Не можна стверджувати про масштабність цього процесу, про його масовість – адже існував ряд реальних перешкод – мовна комунікація, територіальна відстань, революційні, воєнні події та ін. Вищезазначене все ж дає підстави констатувати про наявність особистого внеску української літературно-художньої інтелігенції у розвиток культури народів Сходу та збагачення культурної спадщини України в двохсторонньому форматі.

---

[1] Грищенко О. Мої роки в Царгороді 1919–1920–1921. Мюнхен: Дніпрова хвиля. 260 с. С. 253, 258.

[2] Національний художній музей України. Грищенко О. В. Дах над Св. Софією. – 1920 р. – Інв. № ЖС – 3012; Там само. – Грищенко О. В. Натюрморт. – 1915–1918 рр. – Інв. № ЖС – 1748; Там само. – Грищенко О. В. Туркеня в чарчафі. – 1920 р. – Інв. № ЖС – 3009; Там само. Грищенко О. В. Туркеня. 1920 р. Інв. № ЖС – 3032; Там само. Грищенко О. В. Турчанка. 1919 р. – Інв. № ГРС – 8386.

[3] Білокінь С. Велетень мистецтвознавства [С. Таранушенко] [Електронний ресурс] / Сергій Білокінь. – Режим доступу: http://www.s-bilokin.name/Personalia/Taranushenko.html. Дата звернення: 14.08.2013.

[4] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 50 (Таранушенко С. А.). Оп. 1. Спр. 6. (Автобіографія Таранушенка С. А.). 6 арк. Арк. 1–2.

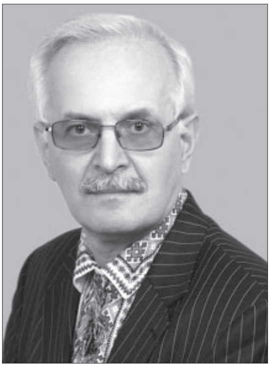

Агатангел Кримський і Трохим Зіньківський: до історії дискусії про переклад «Одіссеї» Гомера Петра Ніщинського

Сидір Кіраль

В особі Т. Зіньківського тогочасне антиукраїнство мало серйозного, безкомпромісного опонента, а український рух – невтомного борця за повну свободу особистості, народу, нації. Та лише з його смертю суспільність усвідомила непоправність такої втрати: «Згубили ми в покійнику такого діяча, якого, мабуть, не скоро вдруге наживемо – якщо наживемо тільки, – писав Б. Грінченко 6 липня1891 р. О. Кониському. – Доля зробила тут так, як у приказці: «У кого (доньок) сім – то й доля є всім, а в кого одна – та й тій долі нема». Так і з нашою убогою українською справою сталося!»[1]. І. Франко у статті «З остатніх десятиліть XIX в.» (1901) назвав молоду генерацію письменників (до неї належали Т. Зіньківський і А. Кримський) «продуктивною, роботящою», оскільки та була «гаряче віддана справі просвіти і піддвигнення рідного народу», синтезувала «гарячий запал із холодною критикою, рухливість із постійністю», уміла відчути і заспокоїти «найрізніші народні потреби»[2].

Ю. Шевельов щодо заслуг наддніпрянців у виробленні мови і створенні наукової та перекладацької літератури, про які заявив Б. Грінченко у статті «Кілька слів про нашу літературну мову» (1892), стверджував, що «усі ці люди стояли в перших лавах творців і розроблювачів нової української літературної мови, але становище було таке, що більшість з них об'єктивно якраз проводила, як і Драгоманів, галицькі мовні впливи. В оркестрі грали всі області України, але внаслідок загального політичного становища великоукраїнських земель диригувала цією оркестрою Галичина»[3]. Серед цих імен і Б. Грінченко, і Ю. Шевельов називають прізвище Т. Зіньківського, який підтримував найтісніший контакт із галицькою періодикою та її співробітниками як читач, як автор, пропагандист і як адресат. Ставлення до цих взаємовпливів було неоднозначним, що відбилося у полеміці з питання, кому належить пріоритет у виробленні наукової мови і мови перекладу з європейських мов.

[1] Кіраль С. С. Михайло Возняк як першопублікатор листів Бориса Грінченка й Трохима Зіньківського [републ. ст. М. Возняка «Матеріяли до історії українського письменства XIX в.: З листування Бориса Грінченка й Трохима Зіньківського з Олександром Кониським»] *Борис Грінченко – відомий і невідомий*: Мат-ли щорічних Грінчен. читань, 5 груд. 2012. К.: [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. С. 52.

[2] Франко І. З остатніх десятиліть XIX в. *Франко І. Зібрання творів*: у 50 т. К.: Наук. думка, 1984. Т. 41. С. 514.

[3] Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью-Йорк, 1996. С. 35.

Варто наголосити й на тому, що Т. Зіньківський, крім слави талановитого публіциста й громадського діяча, мав серед петербурзької української інтелігенції неабиякий авторитет саме як перекладач, досконалий знавець мов. Зокрема, В. Завілейський, приятель Лесі Українки, так відповів їй 31 березня 1890 р. на прохання підшукати реальних працівників на ниві перекладу: «Пришліть список творів до перекладу – люде візьмуться за роботу. Я ще говорив з Зіньківським (Т. Певний) – він знає французьку і німецьку мови і, мабуть, не відмовить допомагати: він дуже охочий писати, якщо треба, то до «дядька Трохима» – він зараз і пише. Нас тут навіть дражнять цим, «запрягли, кажуть, «дядька», а самі й нічого не роблять» [1].

Т. Зіньківський захоплювався античною літературою, ґрунтовно знав греку й латину. У листі до майбутньої дружини Ганни Сервичківської від 14 жовтня 1886 р. із Черкас він, оповідаючи про підготовку до екстернату на «атестат поспілости» при другій Київській класичній гімназії, зауважує: «Язики мене не лякають. Письменного екзамена в їх не буде, лиш устний, треба перекладати «історичні оповідання» тілько, а це далеко не те, що значить написати екстемпорале без жадної етимолог[ічної] помилки і без лексикона подолівати Гомера, Геродота і «філософскіє» трактати Цицерона» [2]. А в одному з листів того ж року до В. Кравченка повідомляє, що на іспитах без найменшої помилки прочитав і переклав з латини «Кадм» Овідія, а із греки – Геродота [3]. Як епіграфи у його творах та статтях часто фігурують вислови античних письменників і мислителів мовою оригіналу. У листах до Б. Грінченка та Г. Сервичківської він нерідко використовує латинські крилаті сентенції. Велемовним в аспекті сказаного є прохання Б. Грінченка до Т. Зіньківського у листі від кінця лютого 1887 р. виписати «виразно» по-грецьки та з «дословним перекладом» два вірші з «Іліади» з метою «помістити у будучій повісті моїй по-грецьки». Завдання було виконане швидко й блискуче: «А от і Гомер в щонайточнісінькім перекладі». Т. Зіньківський подає свій «дослівний» переклад рядків «Будет некогда день и погибнет высокая Троя…» українською мовою, про які просив Б. Грінченко, й водночас коментує ці рядки «Іліади» (Петербург, 1829) у перекладі М. Гнідича, російського письменника українського походження: «У Гнєдича «высокая» замість «святая Троя». У Гнєдича «копьеносца» Пріама переложено дуже хороше! Справді, як його переложити: «Народ Пріама, озброєного списом з хорошого ясеню». Скілько треба слів! І «древнього» нема в первотворі: се вже сам добродій Гнідич догадався, що Пріам повинен бути «древній» [4]. Цитування Т. Зіньківським уривка

[1] Листи так довго йдуть… Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі / упоряд., передм. та приміт. С. Кочерги, післям. О. Сліпушко. К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. С. 119.

[2] Зіньківський Т. Лист до Г. Сервичківської від 14.10. 1886 р. *ІР НБУВ*. Ф. ІІІ. Од. зб. № 45218.

[3] Зіньківський Т. Листи до В. Кравченка *Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАН України.* Ф. 15/4. Од. зб. № 264-а. Арк. 2 зв.

[4] «…Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / вст. ст., археограф. передм., упорядкув., комент., прим., підгот. текстів, покажчики, додатки, добір ілюстр. матеріалу С.С. Кіраля. К.; Нью-Йорк, 2004. С. 64–65.

з «Іліади» не випадкове, адже він мав намір, як твердив М. Драгоманов, здійснити український переклад цього славетного твору Гомера[1]. Для Т. Зіньківського, А. Кримського та І. Франка «Іліада» й «Одіссея» були втіленням мудрості й простоти. У гомерівському епосі їх захоплювала міфологічна старовина, архаїчні вірування, стародавні форми суспільного життя, що дивовижно вписувалися в нову суспільну свідомість новими уявленнями про силу, людський розум. Отож, Т. Зіньківський та І. Франко прихильно відгукнулися на появу VI пісні «Одіссеї» в перекладі П. Ніщинського, уміщеної в літературному збірнику «Нива» (Одеса, 1885; шоста пісня описує 32-й день мандрів Одіссея та прибуття його до феаків). Так, наприклад, Т. Зіньківський у листі до Г. Сервичківської від 3 лютого1886 р. радить їй скористатися київською бібліотекою свого приятеля М. Комарова й «прочитати «Ниву» (український альманах), котрого ще ти не читала. Цінне содержиме: «Чортяча спокуса» Левицького і безподобний переклад шостої пісні «Одиссеї» Ніщинського, автора-перекладчика «Антигони». Я коли читав цю пісню, то наче я первотвір у самого Гомера читаю, так безподобно-вірно зміг він віддати пластику і дух оригіналу»[2]. Лист свідчить не лише про ґрунтовне знання Т. Зіньківським творчості Гомера, а й про його зацікавлення перекладацькою діяльністю П. Ніщинського. Варто наголосити, що саме шоста пісня «Одіссеї» надихнула свого часу П. Куліша на написання ідилії «Орися» (1857). І. Франко у рецензії «Нива, український літературний збірник» (1885) також високо оцінив «запахущу квітку старогрецької поезії»: «З-поміж творів поетичних в «Ниві», безперечно, перше місце занимає прекрасний переклад шостої пісні Гомерової «Одіссеї», доконаний п. Ніщинським»[3]. На його думку, це був неабиякий «поступ супроти «Антігони» Софокла у його виконанні[4]. До речі, про спільність естетичних уподобань Т. Зіньківського й І. Франка свідчить і той факт, що останній із творів одинадцяти письменників «Ниви», як і Т. Зіньківський, також виокремлює «Чортячу спокусу» І. Нечуя-Левицького, яка, попри окремі недоліки, наголошував рецензент, «поражає читача пластикою рисунка, пишнотою красок та міткостею психологічної обсервації; є в ній картини, котрі треба почислити до найкращих перел творчості Левицького»[5]. Про шосту пісню «Одіссеї» П. Ніщинського, опубліковану в «Ниві», прихильно відгукнувся також відомий літературний критик, етнограф, мистецтвознавець В. Горленко (Киевская старина, рубр.: «Библіографія», підруб.: «Малорусскія литературныя новинки 1885 года». – 1885. – Т. XIII

[1] Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у 2-х т. К.: Наук. думка, 1970. Т. 2. С. 370.

[2] Зіньківський Т. Лист до Г. Сервичківської від 03. 02. 1886 р. *ІР НБУВ.* Ф. III. Од. зб. № 45238.

[3] Франко І. Нива, український літературний збірник (Одеса, 1885 року) *Франко І. Зібрання творів:* у 50 т. К.: Наук. думка, 1980. Т. 26. С. 376.

[4] Франко І. Лист до Олени Пчілки від 04.01. 1886 р. *Там само.* 1986. Т. 49. Листи (1886–1894). С. 11.

[5] Франко І. Нива, український літературний збірник (Одеса, 1885 року) *Франко І. Зібрання творів*: у 50 т. К.: Наук. думка, 1980. Т. 26. С. 375.

(декабрь). – С. 699–702; підп.: W). Він, як І. Франко, доречно зауважив, що П. Ніщинський ще до виходу «Ниви» привернув до себе увагу критиків та літераторів перекладом «Антігони» Софокла («точном, но несколько суховатом, попадались изредка маленькие увлечения и неловкости»), а тому небезпідставно пророкував авторові, що «полный перевод «Одиссеи», равный по достоинству напечатанного отрывка, поставил бы его в украинской словесности на очень почетное место»[1]. У шостій пісні, зазначив критик, у «прекрасных гекзаметрах «Одиссеи» не заметно усилия; стих свободен и лёгок, в языке нет ни одного натянутаго оборота и, что важнее всего, передан превосходно общий дух великого произведения древности, та спокойная ясность, та возвышенная красота, которыми, как лучами солнца, насквозь пронизано создание «всевидящого слепца»[2]. Також В. Горленко на підставі згаданого перекладу саме українською мовою сміливо й упевнено висновує, що «юношеская простота древней культурной жизни» на відміну від сучасної західноєвропейської, зокрема поезії, більш придатна для «передачи на малорусский язык»[3].

Згадка тут про В. Горленка не випадкова, оскільки Т. Зіньківський познайомився з ним під час побутування у Києві у червні 1886 р., коли мешкав у родині М. Комарова, а згодом бачився і в Петербурзі. Наприклад, О. Лотоцький у спогадах «Сторінки минулого» нотує, що в Петербурзі ще за часів М. Костомарова утворився український гурток, на зібрання якого, тобто «старшої громади» «української колонії», приходив і В. Горленко, а з молодших – Т. Зіньківський[4]. Як бачимо, оцінки В. Горленка й Т. Зіньківського щодо відтворення П. Ніщинським загального «духу» оригіналу майже збігаються. Зрештою, коли за сприяння М. Комарова та О. Кониського рукопис повного перекладу «Одіссеї» П. Ніщинського потрапив з Одеси до рук І. Франка і за його сприяння був опублікований у Львові, то в невеличкій замітці про «Одіссею» у газеті «Kurier Lwowski» (1890) він також зауважить, що «переклад мусить відзначатись розумінням мови і духу оригіналу», має бути «справді мистецьким», одначе з «причини недбальства» та «поспіху перекладача» «зустрічаємо безліч невдалих висловів, русизмів і полонізмів», які в подальшому можна виправити й тоді «цей переклад буде однією з найгарніших окрас української літератури»[5]. Така одностайність думок трьох критиків про переклад «Одіссеї» свідчить не лише про усвідомлення ними знаковості цієї події в історії української культури, а й про ґрунтовне знання «первотвору» та його перекладів у російській та зарубіжній літературі.

Перекладацька діяльність П. Ніщинського привернула увагу Т. Зіньківського не випадково, оскільки він, як постійний читач «Зорі», не міг не

[1] Див.: Киевская старина. 1885. С. 700.

[2] Там само. С. 700–701.

[3] Там само. С. 701.

[4] Лотоцький О. Українська колонія в Петербурзі *Хроніка 2000*. Вип. 55–56. К., 2003. С. 639, 641.

[5] Франко І. Гомерова «Одіссея» *Франко І. Зібрання творів:* у 50 т. К.: Наук. думка, 1980. Т. 27. С. 337.

відреагувати на вміщену тут розлогу статтю-рецензію І. Франка «Антігона. Драматична дія Софокла (З грецького переклав Петро Ніщинський, Одеса, 1883)». У ній відзначено, що П. Ніщинський «поклав собі за ціль не тільки перекласти, а й спопуляризувати величну драму Софокла, і се буде для нього найбільшою похвалою»[1], а перекладами окремих найкращих уривків показав себе «великим знавцем духу нашої і старогрецької мови»[2]. Однак, на думку І. Франка, переклад П. Ніщинським деяких «стихів дуже далекий від оригіналу і декуди й зовсім невірний», «водянистий»[3]. На ці недогляди згодом зверне увагу й Т. Зіньківський у рецензії про переклад П. Ніщинського «Одіссеї» Гомера. Варто наголосити й на тому, що названу вище рецензію І. Франка уважно прочитав Б. Грінченко, про що свідчать його нотатки на полях комплекту «Зорі» (зберігається у фондах НБУ ім. В. Вернадського): поміткою «NB» він виокремив рядки, цитовані вище. Принагідно зауважимо, що Ю. Микитенко, аналізуючи перекладацьку рецепцію «Одіссеї» в українській літературі, твердить, що сам І. Франко, як і його попередники, «так і не досягли рівня П. Ніщинського в галузі перекладу античних творів»[4]. У згаданому листі до Олени Пчілки від 4 січня 1886 р. І. Франко, зауваживши про недосконалість її перекладу «Пігмаліона» Овідія, застерігав адресатку не «потратити лишньої праці над Гомером, на котрого зовсім удачний переклад у нас ще, мабуть, час не прийшов»[5]. Він покладав неабиякі надії щодо втілення в життя цієї мрії саме на П. Ніщинського, який виконав «майстерський переспів» Софокла й був тоді «один до сього діла у нас спосібний, коли б тільки трохи вірніше держався оригіналу і не давав нам «українізованого» Гомера», як це було при перекладі «Антігони»[6]. Згадаймо у цьому контексті й той факт, що, дізнавшись про долю рукопису «Одіссеї» в перекладі П. Ніщинського, І. Франко навіть просив М. Драгоманова вплинути на одеситів, яким запропонував видати цей переклад своїм коштом. Видання творів античних авторів, наголошував він у листі до М. Драгоманова від 1 березня 1889 р., загалом «для нас дуже пожадане, вже хоч би для того, що у нас читають їх по гімназіях». Щодо перекладу «Одіссеї» П. Ніщинського, наголошує адресант, то її залюбки сприймає простий люд, адже він сам «колись розказував її з пам’яті в селі через кілька вечерів», а односельці залюбки слухали оратора й «сходилась майже ціла наша слобода, чоловік по 30 і більше, старих і молодих, і відірватись не могли». Навіть у в’язниці І. Франко

---

[1] Франко І. Антігона. Драматична дія Софокла (З грецького переклав Петро Ніщинський, Одеса, 1883) *Франко І. Зібрання творів:* у 50 т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 26. – С. 309.

[2] Там само. С. 313.

[3] Там само. С. 310.

[4] Микитенко Ю. О. Від «Слова» до «Іліади» : Петро Ніщинський – перекладач: літ.-крит. нарис. К.: Дія, 1993. С. 9–10.

[5] Франко І. Лист до Олени Пчілки від 4 січня 1886 р. *Франко І. Зібрання творів:* у 50 т. К.: Наук. думка, 1986. Т. 49. Листи (1886–1894). С. 11.

[6] Франко І. Нива, український літературний збірник (Одеса, 1885 року) *Там само*, 1980. Т. 26. С. 376.

переказував «Одіссею» арештантам, а тому «добре знав, яке вона вражінє робить» на людей[1].

Отже, і Т. Зіньківський, й І. Франко захоплено сприйняли появу першої частини «Одіссеї» Гомера в українському перекладі П. Ніщинського (Львів, 1890) – про це свідчать і рецензії (пор.: Правда. – 1891. – Т. І. – Вип. ІІ (лютий). – С. 123–129; підп. : Трохим Звіздочот), і оцінки, висловлені обома діячами в приватному листуванні. Адже для класичної Греції Гомер був символом культурної і духовної єдності, свідченням спільних джерел, спільного минулого і, що найголовніше, спільних загальнолюдських ідеалів. Проєкція на Україну, роздроблену кількома імперіями, з її кобзарями-рапсодами була більш ніж прозорою, і це, зрозуміло, не могло не приваблювати Т. Зіньківського й І. Франка. Цей перший повний гекзаметром зроблений переклад «Одіссеї» П. Ніщинського критика зустріла дуже прихильно, зокрема й поза межами України. Так, наприклад, М. Комаров републікує в журналі «Зоря» в перекладі українською мовою замітку про це видання, уміщену в липневому числі «Русской мысли» за 1890 р. Дописувач свідомо акцентує увагу читача на тому факті, що цей часопис належить до «видатнійших і найбільше розповсюджених в Росії», яких натоді було дуже обмаль. Згаданий журнал, і на цьому М. Комаров особливо наголошує, «згромадив коло себе найкращі літературні сили» і є чи не єдиним «органом поступовців», що не раз виявляв «прихильність до нашої національної справи», та «ставав в обороні» її. У замітці також йшлося про те, що редакція журналу визнавала надто важливий для нас факт, а саме: на ниві перекладу українці досягли значних успіхів і цим засвідчили, радо зауважує М. Комаров, поділяючи думку редакції «Русской мысли», спроможність самостійного розвитку української мови. Це підтвердив і переклад «Одіссеї», мова якого, зазначалося в російському часописі, «чиста, свіжа, щиро народна і дуже близько, а місцями цілком дослівно переказує оригінал»[2]. Зважаючи на цю замітку та на опубліковану рецензію І. Кокорудза[3], у яких появу «Одіссеї», вперше перекладену українською мовою, «справедливо піднесено по часописах, яко велике придбаннє для нашого письменства», Т. Зіньківський свідомо оминає все «цінне і хороше» у цій праці, а зосереджує увагу лише на спостережених ним «хибах» і робить докладний фаховий лінгвостилістичний розбір перекладу. Всі огріхи об'єднано у три групи: «До першої належать дескілько слів чи виразів, що так би сказав, українізують «Одіссею», або надають чужу барву їй, коли вона мусить зоставатись чисто грецька. До другої частини я лічу не вельми точні переклади грецького первотвору. В трету частину я зв'яжу помилки супроти мови української, московської, церковної і письменної барви»[4]. На

[1] Див.: Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / за ред. І. Вакарчука, Я. Ісаєвича. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. С. 312.

[2] Див.: Зоря. 1890. Ч. 21. 1(13) падолиста. С. 331; підп. : М. Комар.

[3] Там само. Ч. 22. 15 (27) падолиста. С. 349–350.

[4] Писання Трохима Зіньківського. Зредактував та життєпис написав Василь Чайченко. Кн. перша (с портретом авторовим). Друк. під доглядом К. Паньківського. Львів, 1896. Кн. друга. С. 314.

окремі слабкі місця перекладацької практики П. Ніщинського ще до появи рецензії Т. Зіньківського звертали увагу, як уже згадано вище, І. Франко й В. Горленко. Вказуючи, як і Франко, на русизми та полонізми в перекладі П. Ніщинського, петербурзький рецензент виступав за використання власне української лексики, здатної відтворити дух оригіналу.

У дописі до «Правди» «Замітка бібліографічна Трохима Звіздочота про «Одіссею» в перекладі Ніщинського», уміщеного в рубриці «Літературні замітки»[1] А. Кримський зневажливо покепкував із Т. Зіньківського, відзначив, зокрема, що його стаття «дихає бажаннєм одцуратися усіх рідних наших слів і виразів, якщо вони схожі з російськими»[2]. О. Лотоцький, який певний час доглядав у Києві за хворим Т. Зіньківським, згадував, що це прикро вразило Т. Зіньківського, адже «такої тенденції, розуміється, не було у Зіньківського. Зав'язалася з того приводу полеміка, – в оборону З[іньківсько]го виступив Кониський, – але кінця її З[іньківськи]й вже не діждався»[3]. У дискусію вступив і В. Н. Вовк-Карачевський (1834–1893), український громадський діяч, перекладач, старогромадівець, публіцист, який у розлогому листі від 15 квітня 1891 р. до редакції «Правди» різко відповів на закиди Кримського щодо «мовного пуризму» Т. Зіньківського, чого в рецензії насправді не було. В. Вовка-Карачевського у замітці А. Кримського особливо обурив «нахил трошки поглузувати тоді навіть, коли річ ведеться про справи зовсім поважні»[4]. Т. Зіньківський, справедливо заявляв дискутант, зміг би в питаннях української мови «ще повчити д. Хванька, якби схотів»[5]. Опонент Т. Зіньківського попри суб'єктивізм щодо сприйняття рецензії Т. Зіньківського, все-таки визнавав його «великим патріотом», що «дуже любить рідну мову і через те бажає її очистити» від чужорідних слів[6]. На жаль, передчасна смерть Т. Зіньківського завадила йому відповісти на «глузливі» й «зарозумілі» закиди його критика.

На відміну від Т. Зіньківського й І. Франка, А. Кримський твердив, що в перекладі П. Ніщинського «сливе нема ні москалізмів, ні полонізмів»[7]. Однак на їх наявність у перекладі «Одіссеї» П. Ніщинського вказують і сучасні авторитетні перекладознавці та мовознавці. Так, наприклад, Ю. Микитенко слушно наголошує на тому, що «не з усіма зауваженнями можна погодитись із відстані у 100 років розвитку української літературної мови, але здебільшого Звіздочот Трохим має рацію»[8]. У липневому випуску «Правди» за 1891 р. з'явилася полемічна відповідь А. Кримського на згаданий лист В. Вовка-Карачевського, у якому автор досить різко й самовпевнено заявив,

[1] Див.: Правда. 1891. Т. I. Вип. III (марець). С. 190–194; підп.: А. Хванько.

[2] Там само. С. 191.

[3] Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. I. С. 66.

[4] Вовк-Карачевський В. Лист до редакції «Правди» від 15 квітня 1891 р. з Києва [підп.: К-без-О] Правда. 1891. Т. II. Вип. V. С. 330.

[5] Там само. С. 331.

[6] Див.: Правда. 1891. Т. I. Вип. III (марець). С. 194.

[7] Там само.

[8] Микитенко Ю. О. Від «Слова» до «Іліади» : Петро Ніщинський – перекладач : літ.-крит. нарис. К.: Дія, 1993. С. 47.

що Т. Зіньківський «не подякує свому (певне непроханому) оборонцеві і навряд чи схоче підписатися під оборонами такого сорту»[1]. Насправді ж незадовго до смерті Т. Зіньківський писав О. Кониському з Бердянська, щоб той подякував В. Вовкові-Карачевському за відповідь А. Кримському, оскільки вважав цю «оборону» доречною і справедливою[2]. На захист Т. Зіньківського став також Б. Грінченко. А. Кримський у статті «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихови» (Зоря. – 1891. – Ч. 24. – 15 (27) груд. – С. 472–476; підп.: А. Хванько) у контексті дискусії про наявність «полонізмів та москалізмів» у творах галицьких та східноукраїнських письменників дорікнув своїм опонентам, що «українці (але не українофіли), не знаючи мови галицьких часописів, все-таки легше розуміють Франка, ніж писання таких українських пуристів, як Трохима Звіздочота»[3].

Б. Грінченко вважав цю статтю «нетактовною з багатьох боків» і читав її зі «злістю», про що писав у листі до А. Кримського від 21 січня (2 лютого н. ст.) 1892 р. З цього приводу він пригадав виступ А. Кримського проти Т. Зіньківського: «Ви чомусь не полюбляєте тих, кого Ви звете «пуристами», і знов, напр[иклад], не забули шпигонути бідолашного покійного [Т.] Зіньківського (Т. Звіздочота). Я згадую Вашу одмову на його уваги про «Одіссею». Ви там трактуєте його яко такого, що в українській мові ледві-ледві письма знає»[4]. З таким безпідставним твердженням Б. Грінченко не погоджувався. Він зауважив, що Т. Зіньківський насправді був людиною «широкої освіти взагалі і добрих філологічних знаннів зосібна», зокрема уважно студіював твори українських письменників, полишив «невикінчену, на жаль, українську граматику», ніколи не був «мовним пуристом», але водночас намагався «держатися в своїй мові певних українських форм», добре знав не лише народну мову, а й праці тогочасних мовознавців. Замітку А. Кримського про Т. Зіньківського Б. Грінченко вважав «опроче двох-трьох певних уваг, – і неправдивою, і (найголовніше) несправедливою» [лист до А. Кримського від 8 (20) берез. 1892 р.][5]. Згодом А. Кримський визнає, що поява рецензії Т. Зіньківського «підлляла оливи в огонь» саме тоді, коли в його голову «потроху, непомітно, крадькома залазило боязливе питання: «Та чи існує українська мова?»», адже на той час лише «в російській та чужоземській науці» він «знаходив світло». Отож, писав він Б. Грінченкові 29 липня 1892 р., що рецензія Т. Зіньківського видалася йому тоді такою, яка «дихала ненавистю до слів, схожих із російськими, хоча ті слова вживаються самим народом», а тому зопалу й зачислив його до тих українофілів, які «постановили собі метою переформатувати живу мову українського народа! тим-то вони силуються знищити guasi-російські слова, яких вживає народ»[6]. До речі, А. Крим-

1 Див.: Правда. 1891. Т. III. Вип. VII (лип.). С. 50.

2 Див.: Зоря. 1891. Ч. 14. – 15 [27] лип. С. 274.

3 Кримський А. Твори у 5-ти т. К.: Наук. думка, 1973. Т. 3. – С. 12.

4 Див.: Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.) у 2-х т. К.: Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2005. Т. 1 (1890–1917 рр.). С. 56–57.

5 Там само. С. 57, 62–63.

6 Там само. С. 103–104.

ський невдовзі у тій же «Правді» (1891. – Т. І. – Вип. 1 (січ.). – С. 45–47; підп.: А. Хванько) опублікує вірш «Новітнє козацтво», який справді «дихає ненавистю» й гнівно засуджує відступництво, зречення від рідної мови, особливо тих українців, які, перебуваючи на службі в російській армії (найефективніша форма «омоскалення» українців), заради власної вигоди зневажають українську пісню, цураються свого роду, послуговуються мовою «тії кацапні». З глибоким душевним болем він апелює до «невидющих, темних братів», які не розуміють того, що вони, забуваючи героїчну «славу колишньої Вкраїни», самі себе «грабують» і сприяють тому, що «пошесть, московська чума» знищить українське слово, наші традиції й звичаї. Перебуваючи 1902 р. у Москві, А. Кримський просить В. Гнатюка надіслати львівське видання творів Т. Зіньківського до бібліотек Лазаревського інституту східних мов та етнографічного відділу Імператорського Товариства любителів природознавства, антропології й етнографії при Політехнічному музеї[1].

Отож мав рацію видатний український історик О. Лотоцький, коли писав, що критична замітка на рецензію Т. Зіньківського була «утвором тодішньої палкої вдачі молодого Кримського»[2]. Згодом А. Кримський визнає помилковість своїх максималістських «молодих» зауваг не лише щодо Т. Зіньківського. Так, наприклад, у некролозі про М. Драгоманова згадував, що, будучи 20-літнім студентом, у «нешанобливих» судженнях про покійного він так «розперезався», що «й забув всяку пристойність», коли виступив проти «общеруськости» «поважного вченого професора»[3].

Варто зауважити, що Т. Зіньківський та А. Кримський були не лише опонентами, а й однодумцями, зокрема щодо упередженої критики праці Ом. Огоновського «Історія літератури руської» російським академіком, почесним членом НТШ О. Пипіним на сторінках «Вестника Европы»[4], а також у деяких питаннях про націєтвірну роль української інтелігенції в духовому житті народу.

[1] Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 329–330.
[2] Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. І. С. 66.
[3] Кримський А. Твори у 5-ти т. К.: Наук. думка, 1972. Т. 2. С. 635.
[4] Пыпин А. Особая история русской литературы». 1890. Кн. 9-я (сент.). С. 241–274.

Роль академіка Леоніда Булаховського у реабілітації академіка Агатангела Кримського

Соломія Вівчар

Видатний поліглот, вчений і письменник Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942) стояв біля витоків створення української академії наук. Разом з Володимиром Вернадським його можна вважати одним із засновників Всеукраїнської академії наук (ВУАН). У 1918–1929 роках він виконував роль Неодмінного (Вченого) секретаря, а фактично керував ВУАН, заснувавши у ній низку наукових установ, кафедр і комісій.

19 липня 1941 р. у містечку Звенигородка (теперішня Черкаська область) за необгрунтованим звинуваченням як «учасник контрреволюційної організації СВУ» [1] академік Агатангел Юхимович Кримський був заарештований, і незабаром вкинений у внутрішню тюрму НКВС Києва, у якій він перебував до осені 1941 р. Пізніше його було етаповано до в'язниці № 7 Кустанайського району Казахстанської РСР (м. Кустанай [2]), де 25 січня 1942 р. він помер від виснаження. Про А. Кримського заборонено було навіть згадувати, не кажучи вже про те, щоб посилатися на його праці.

Шанс на реабілітацію з'явився лише після смерті Сталіна. Сама ж реабілітаційна справа започаткована 12 листопада 1956 р. з листа академіка Леоніда Булаховського до прокурора УРСР Д. Х. Панасюка, у якому він зазначає «Інститут мовознавства ім. О. Потебні Академії наук УРСР звертається до Вас з проханням перевірити правильність засудження перед Великою Вітчизняною війною українських вчених-мовознавців Агатангела Юхимовича Кримського і Олексія Наумовича Синявського. Ці відомості потрібні для вирішення питання про використання наукових праць цих учених у нашій (Інституту мовознавства – *С. В.*) науковій роботі інституту» [3]. Лист написаний на офіційному бланку Інституту мовознавства ім. О. Потебні Академії наук УРСР під вихідним номером 51-564 і завірений підписами академіка Л. Булаховського і вченого секретаря Інституту мовознавства Т. Лукінової. Прокуратура УРСР зареєструвала лист 15 листопада 1956 р. під № 1-48012-56.

У часи, коли ще свіжими були спогади про сталінський терор, потрібно було мати багато відваги, щоб зважитися на такий лист.

Кримінальні справи Агатангела Кримського і Олекси Синявського, які на той час вже були поміщені в архів, поновили і відправили на дорозслідування. Тепер папери про реабілітацію А. Кримського підшиті до його криміналь-

[1] ЦДАГО України. Ф. № 263. Спр. 39424. Арк. 210.

[2] Тепер м. Кустанай має назву Костанай.

[3] ЦДАГО України. Ф. № 263. Спр. 39424. Арк. 91.

ної справи, яка зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України у фонді 263 (колекція позасудових справ реабілітованих за 1918–1950 рр.) під № 39424. Справа скаладається з 192 аркушів.

Справа А. Кримського була відправлена на дорозслідування до слідчого І. І. Янковського, який передав її старшому слідчому майору Касьянову, який і проводив дорозслідування.

Дорозслідування справи полягало у допитах живих на той час людей, які особисто знали Агатангела Кримського, переважно його співробітників з Академії наук, і друзів. Більшість показів, даних ними, належать до періоду 1938–1941 років. Це й не дивно, адже старші соратники А. Кримського на той час майже усі були репресовані (крім Тауфіка Кезми і Всеволода Ганцова, які вже вийшли на свободу), заслані в концтабори або розстріляні.

Серед документів є так звані «оглядові довідки» («обзорные справки») – виписки з кримінальних справ учасників сфабрикованого процесу Спілки визволення України (СВУ) – К. Дем'янчука, В. Дурдуківського, В. Ганцова, С. Єфремова, Є. Тимченка. Також є протоколи допитів свідків – людей, які особисто знали А. Кримського. 21 вересня[1] 1956 р. відбулися перші слідчі дії, зокрема допит Павла Степановича Бондаренка, на той час доцента механіко-математичного факультету Київського державного університету, а в майбутньому доктора фізико-математичних наук, професора, організатора кафедри обчислювальної математики з Обчислювальним центром Київського університету при ній. Він власноручно написав свідчення-спогади про А. Кримського, і на запитання слідчого, що йому відомо про політичні погляди А. Кримського зазначив:

«Академіка Агатангела Євтимовича Кримського я знав з 1938 р., будучи аспірантом Київського державного університету. В жовтні 1940 р. його учні особисто мене з ним познайомили... я жодного разу не чув висловлювань А. Кримського ані публічно, ані в приватній розмові, які були б антирадянськими, націоналістичними. Він був винятково простий у стосунках з людьми, які його оточували, охоче і уміло передавав свої знання молоді, і користувався винятковою любов'ю всіх, хто його знав і з ним спілкувався. Знаючи 45 іноземних мов, Агатангел Євтимович був сорока п'яти живими словниками, завжди доступним усім бажаючим поговорити з ним»[2].

Наступні слідчі дії відбулися 4 квітня 1957 р., коли було допитано Марію Бойко, яка в 30–40-х роках була директором Інституту мовознавства АН України. Вона заявила, що особисто спілкувалася з А. Кримським у 1938–1941 роках. Також Марія Бойко зазначила, що у 1938 р. А. Кримський «находился не у дел», через звинувачення у зв'язках з українськими націоналістами (Єфремовим, Зеровим), а оскільки в інституті мовознавства кваліфікованих наукових кадрів було недостатньо (їх майже всіх відправили в ГУЛАГ або розстріляли), то отримавши хороші відгуки про А. Крим-

[1] Швидше за все тут закралася помилка і дата допиту, як випливає з фактів справи, має бути інша.

[2] ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 39424. Арк. 106–107.

ського, вона запросила його в Інститут на роботу і він погодився. А. Кримський активно і чесно працював в Інституті. Далі М. Бойко щиро зізнається «привлечение мною Крымского для работы в институте было одобрено ЦК КП(б)У». За час спільної роботи у Марії Бойко склалися якнайкращі враження про А. Кримського як про людину і як про наукового працівника. Вона зазначає, що це була людина колосального розуму, яка знала багато іноземних мов. Він був прямим і простим у спілкуванні. З любов'ю ставився до своєї роботи. Також М. Бойко стверджує, що знаючи близько його по роботі і в приватному спілкуванні вона ніколи не помічала з його боку «яких-небудь ворожих, націоналістичних проявів» і характеризує А. Кримського як радянського вченого. Обоє допитаних (Павло Бондаренко і Марія Бойко) зазначають про близьку дружбу між А. Кримським і Лесею Українкою, начебто навіть Кримський розповідав їм як було створено «Лісову пісню». На закінчення допиту М. Бойко каже: «знала я Кримського як чесну радянську людину і великого ученого»[1].

Також у кримінальній справі є допити і інших учасників тих подій: Володимира Івановича Масальського (доцента Київського університету), який теж працював разом з А. Кримським в Інституті мовознавства. У 1940 р. А. Кримський був опонентом його кандидатської дисертації. Майже тими ж самими словами, що й М. Бойко він зазначає, що А. Кримський був видатним ученим, знав багато іноземних мов, був принциповим у своїх наукових поглядах, дуже багато зробив у царині лінгвістики. Він зазначає «Я лично никаких враждебных проявлений со стороны Крымского против советской власти не наблюдал. В 1939 или 1940 году А. Крымский был награжден Советским правительством орденом «трудового красного знамени». Он этой наградой гордился и ценил ее»[2]. Марія Бойко у своїх показах також згадує про цей орден[3].

Також, у справі реабілітації А. Кримського був допитаний старший науковий працівник Інституту мовознавства Горецький, який теж зазначив про наукову діяльність А. Кримського, його знайомство з Лесею Українкою та Іваном Франком, спільну працю А. Кримського і академіка Шахматова, однак про його лояльність до влади і прорадянські погляди ані словом не згадав.

Наступними допитаними є відомий арабіст, друг А. Кримського Тауфік Кезма і мовознавець Всеволод Ганцов, які дали схожі свідчення – «Знаючи близько А. Кримського, я ніколи від нього ніяких проявів ворожості по відношенню до радянської влади не чув. Я знав його тільки як відданого радянській державі ученого і людину» (Т. Кезма»). В. Ганцов на запитання про політичні погляди А. Кримського зазначив: «На мій погляд, Кримський був людиною далекою від політичних ідей. Разом з тим в академічних колах його вважали за політичними переконаннями близьким до комуністичних ідей.»

[1] ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 39424. Арк. 114.

[2] Там само. Арк. 117.

[3] Сам орден і нагородна книжка до нього були вилучені під час обшуку київської домівки А. Кримського у 1941 р.

У реабілітаційній справі А. Кримського є ще один цікавий документ: «Відзив про мовознавчі роботи Аг. Юх. Кримського», у якому подається характеристика наукової діяльності А. Кримськокго починаючи з його перших праць – сходознавчих і українiстичних. Визначальним у ній є речення: «Праці Кримського в галузі мовознавства, та роботи його з питань давньоруської і української мови становлять дуже помітну сторінку в історії східнослов'янської і української лінгвістики. Багаті фактичним матеріалом і пройняті духом творчого наукового дослідження, вони, при критичному ставленні до окремих їх положень, можуть бути використані і нашою сучасною, вітчизняною, українською і російською, мовознавчою наукою» [1]. Під цим документом підписалися учені з Інституту мовознавства АН УРСР, першим стоїть підпис академіка Леоніда Булаховського.

Одним з останніх паперів у справі А. Кримського є «Постановление о прекращении дела» (Київ, 4 травня 1957 р.). У ньому серед іншого зазначено: «Директор Института языковедения, академик Булаховский, министр просвещения УССР академик Белодед, старшие научные сотрудники Института языковедения – Горецкий и Целуйко, а также кандидат филологических наук Лысенко в своей справке от 21 апреля 1957 года так же дали положительную оценку научным работам А. Крымского… На основании изложеного постановил – Архивно-следственное дело по обвинению Крымского Агатангела Ефимовича прекратить по пункту «д» ст. 4 УПК УССР за отсутствием состава преступления. Старший следователь следуправления КГБ при СМ УССР майор Касьянов» [2]. Також у справі є секретна постанова від 20 травня 1957 р. про припинення справи з таким формулюванням «Согласиться с постановлением КГБ УССР от 8 мая 1957 года и дело в отношении Крымского А. Е. прекратить за отсутствием состава преступления на основании ст. 4 УПК УССР и реабилитировать его посмертно, о чем сообщить Институту языковедения Академии наук УССР.» [3]

Між листом академіка Л. Булаховського, який ознаменував початок реабілітаційного процесу А. Кримського і реабілітацією видатного лінгвіста і сходознавця минуло 7 місяців (дорозслідування тривало з 12 листопада 1956 – 20 травня 1957 рр.)

Після офіційної реабілітації Л. Булаховський згадує про наукові праці А. Кримського у книзі «Розвиток науки в Українській РСР за 40 років [ред. кол. : О. В. Палладін (відп. ред.), М. П. Семененко, О. Н. Щербань та ін.]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 261 с.», мовознавчі розділи з якої він редагував. Тобто мовознавчі концепції і праці Кримського саме Л. Булаховський повернув до наукового обігу.

Але не все було таким райдужним.

Навіть після офіційної реабілітації про А. Кримського, його діяльність в Академії наук згадували рідко. Свідченням цього є книга «Історія Акаде-

---

1 ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 39424. Арк. 130–133.
2 Там само. Арк. 164–166.
3 Там само. Арк. 167–169.

мії наук Української РСР»[1], у розділі «Етапи історичного розвитку Академії наук Української РСР», у якому йдеться про заснування і початок діяльності Академії Наук, прізвище А. Кримського згадується лише декілька разів – один раз про те, що він став одним з перших дійсних членів ВУАН (с. 94), а також згадка про його працю як Неодмінного секретаря Академії (с. 92) і декілька згадок про монографії, видані А. Кримським із зазначенням «хоч вони були не позбавлені методологічних помилок» (с. 100) і його роботу як сходознавця. Діяльність А. Кримського в галузі україністики викликала роздратування і критику влади, однак його сходознавча діяльність цінувалася високо. У розділі «Огляд розвитку окремих наук і наукових напрямів в Академії наук Української РСР» (підрозділ «Мовознавство», написаний І. К. Білодідом і В. М. Русанівським) знаходимо таку цитату «Велику цінність становлять праці А. Ю. Кримського, М. М. Семенова і Т. Г. Кезми в галузі орієнталістики. Серед них слід назвати працю А. Ю. Кримського «Тюрки, їх мови і літертури» (вип. II, Тюркські мови, 1930 р.) і ряд статей про семіто-хамітські мови[2].

Також у книзі є побіжна згадка про те, що постійна комісія АН УРСР для складання словника живої української мови, яку очолював А. Ю. Кримський, підготувала і упродовж 1924–1933 рр. видала «Російсько-український словник» (вийшло 3 т. із 4 запланованих. В основу словника було покладено значний, як на той час, але недостатньо і іноді з певною тенденційністю опрацьований матеріал.

Таким чином можна стверджувати, що саме завдяки листові академіка Л. Булаховського А. Кримського було реабілітовано ще у 1957 р., у той час як більшість його соратників можливість реабілітувати з’явилася лише наприкінці 1980-х років, вже під час політики гласності. Л. Булаховський повернув праці А. Кримського у науковий обіг, і саме завдяки йому читачі отримали доступ не лише до його наукового доробку, але й змогу насолоджуватися чудовими перекладами з арабської, перської, турецької і інших мов, власними поезіями і прозовими творами (оповідання і роман «Андрій Лаговський») А. Кримського.

[1] Історія Академії наук Української РСР: у двох книгах. Книга перша. К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. 835 с.

[2] Там само. С. 361.

Цикл IV:
СИНТЕЗ ТРАДИЦІЙ СХОДУ ТА ЗАХОДУ ЯК ОСНОВА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УПРАВЛІННЯ

Інтелектуально-політичні мотиви Сходу і Заходу у символіці українського тризуба – державного герба України

Олександр Бєлов
Георгій Шаповалов

Актуальність цього питання полягає в тому, що напередодні 30-ї річниці розбудови незалежної держави України в історичній науці досі тривають активні дискусії. Перша відбувається навколо проблеми вікінгів в Центрально-Східній Європі яка, за висловом Леонтія Войтовича на межі XX–XXI століть «вийшла за межі вічного протистояння між норманістами та антинорманістами чи вирішення проблеми походження династії Рюриковичів»[1]. Предметом іншої є питання загостреного публікацією Омеляна Пріцака, учня А. Кримського, щодо існування Руського каганату та заснування Києва хазарами[2]. Невід'ємною складовою цих дискусій щодо виникнення давньоруської державності, є питання про княжі знаки Рюриковичів і, особливо, княжого символу влади у вигляді тризуба на монетах князя Володимира. Адже стаття 20 Конституції України проголошує: «Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України»[3]. Ситуація, яка склалася в українській історичній науці із дослідженням питання щодо виникнення та становлення державності України-Руси, обтяжена гібридною війною Росії проти України,

[1] Войтович Л. В. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. пр. Вип.20. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. С. 142–188; Войтович Л. В. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? *УІЖ*. 2015. №3. С. 37-55.

[2] Голб Н., Прицак О. Хазарско-иудейские документы X в. / Науч. ред., послесловие и комментарии В. Петрухина. Москва – Иерусалим, 1997. 240 с.; Толочко П. П. К вопросу об хазаро-иудейском происхождении Киева *Хазарский альманах*. К.–Харьков–М., 2004. Т. 2. С. 99–109; Цукерман К. Два этапа формирования Древнерусского государства Археология. 2003. № 1. С. 76–100; Войтович Л. В. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Пріцаком *Хазарский Альманах*. 2005. № 4. С. 109–117; Войтович Л. В. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839–860 рр. *Хазарский Альманах*. 2013. № 2. С. 70–95; Кіорсак В. Б. З історії однієї суперечки, або дискусії про роль хозарів в становленні Руської держави у висвітленні сучасної історіографії *Український медієвістичний журнал*. Львів, 2016. Вип. 2: Українське та європейське середньовіччя. С. 19–27. // https://lvivmedievalclub.files.wordpress.com/2016/09/d0b7d0b1d196d180d0bdd0b8d0ba-v-2-01.pdf

[3] Конституція України. К.: Ранок, 2006. С. 7.

складовою якої є російська історична політика задля позбавлення України її минулого та утвердження РФ центром «євразійської галактики».

Тому метою роботи є як визначення місця і часу походження протокняжих знаків, шляхів і часу їх потрапляння на майбутню територію давньокиївської держави Україна-Русь, так і з`ясування духовної сутності та інтелектуально-політичного значення княжих знаків Рюриковичів доби Київської Русі, до і після її хрещення через появу сакрального знаку християнського святого Климента – хреста-якоря. Наводяться також аргументи, які спростовують припущення щодо зникнення княжих знаків, тому що вони були присутні у середньовічній європейській і українській геральдиці, а також встановлення безперервної історичної тяглості від знаку влади київського князя Володимира до сучасного державного герба України.

Серед учасників кожної з двох вищеозначених дискусій склалися своєрідні школи фахових істориків, які обстоюють або норманську версію походження державності Київської Русі із північної Європи і, відповідно, появу звідти ж знаків її князів Рюриковичів, або, як дуже активно впроваджують зараз, – гіпотезу запозичення слов'янами державності із Хазарії разом з двозубими та тризубими знаками божественної влади хазарського та інших етносів Сходу.

Один із прихильників гіпотези хазарського походження знаків Рюриковичів С. В. Білецький станом на 2012 р. нараховував більше двох тисяч предметів, що несуть зображення двозубців та тризубців. Коло пам'ятників із зображеннями цих знаків досить широке: монети, підвісні печатки і пломби, прикладні печатки і персні-печатки, предмети озброєння і військового спорядження, твори прикладного мистецтва, знаряддя праці, побутова та будівельна кераміка і т. п.

Основні аргументи істориків, які підтримують сучасні варіанти ідеї походження знаків Рюриковичів з Хазарії, виклала у статті «Знак Рюриковичів у контексті проблеми «Русь і євразійська ідея» Н. О. Соболева. В ній вона стверджує: «У сучасний час у науковому світі міцно затвердилась думка, що знак на давньоруських монетах є тамгою (слово тюркського походження). У той же час, оцінюючи значущість монет як пам'ятника руської державності, сучасні дослідники підкреслюють, що не тільки сам їх випуск є політичною декларацією, але й зображення відповідають потребам ідеологічного характеру, причому визнається «видатна ідейна роль княжого знаку» ... Відкинувши домисли про «герб держави», який начебто втілився у цьому знаку, погоджуюсь із тим, що цей знак дійсно виражав певну ідею (що не завадило йому стати і родовим знаком Рюриковичів). Оскільки карбування монети було прерогативою верховної влади, вибір монетних зображень також складав її привілей. Символічне мислення у повному сенсі цього слова (подібне мисленню «гербової» епохи, початок якої у Західній Європі звичайно відносять до кінця XII ст.), навряд чи зіграло свою роль при виборі сюжетів». «Можливо, розкриття «сенсового змісту» знаку, нерозривно пов'язаного з такою владною дією, як випуск монети, розширить наші

уявлення про ментальність давньоруського соціуму на ранніх етапах його існування»[1].

Вирішуючи проблему, винесену у назву її праці, Н. О. Соболева робить широкий огляд східних знахідок двозубців і тризубців. Особливу увагу у своїй роботі Соболева приділяє двозубим і тризубим тамговидним знакам Хазарії і при цьому дуже високо оцінює роботу В. Є. Фльорової «Образи і сюжети міфології Хазарії», вважаючи її «феноменальною». Розпочавши вивчення хазарських графіті з формально-типологічної сторони, В. Фльорова у подальшому змінила підходи у їх дослідженні і використала систематизовані графіті для реконструкції релігійних уявлень і світогляду народів, що населяли Хазарію. Головним матеріалом для її дослідження стали амулети, однак авторка розглянула також торевтику, графіті на виробах із кістки, на цеглі, кам'яних блоках, кераміці. В. Фльорова пояснює появу графічних зображень двозубів і тризубів відображенням архаїчних космогонічних уявлень про дзеркальний, симетричний рух сонця вдень і вночі, протиборства двох взаємовиключних космічних принципів, боротьбою богів світла і вогню із мороком і т. ін.

Подібне розуміння світобудови було основою вірувань іранців, і воно ж, як вважає дослідниця, знайшло відображення у віруваннях населення Хазарії. Авторка припускає, що емблемою популярної на сході Великої богині у контексті індоєвропейських традицій могли б бути знак піднятих догори рук – двозуб, а можливо і знак тризубця. Проаналізувавши значну кількість зображень двозубців і тризубців, В. Фльорова робить висновок про генетичну єдність цих, хазарських на її думку, знаків[2].

Спираючись на наявність знахідок двозубців і тризубців як в Хазарії, так і на берегах Дніпра, Н. Соболева намагається обґрунтувати існування до Аскольда і Діра слов'янського державного утворення «Руський каганат», який розташовувався у Дніпровсько-Донському межиріччі. Вона вважає, що князь Володимир був не «скороспілим реформатором», а «обережним політиком» і хоча й охрестив Русь, «Залишався вірним старовині ...», тобто язичництву. «Чи варто дивуватися, – пише вона, – що у давньому Києві при розкопках знаходять численні предмети (кераміка, цеглини, вироби прикладного мистецтва), на яких зображені двозубці і тризубці? Н. Соболєва пропонує у цьому контексті розглядати повернення при карбуванні перших монет від образу Ісуса Христа до тризубця як сакрального знаку язичництва. При цьому, вона ігнорує появу над центральним зубом тризубця знаку хреста як символу щойно принятого князем християнства (фото 1). Дослідниця вважає сакральність тризуба такою, що відповідала сакральності правителя Русі та співвідносилась із функціями правителів на ранніх етапах розвитку державності. У висновках дослідниця характеризує тризуб як сакральний, магічний

[1] Соболева Н. А. Знак Рюриковичей в контексте проблемы «Русь и евразийская идея» *Хранитель, исследователь, учитель*. К 85-летию В. М. Потина. Сб. науч. ст. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2005. С. 41, 43.

[2] Флёрова В. Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии – М.-Гершаим: Мосты культуры, 2001. С. 44–64.

Фото 1. Монета срібник князя Володимира Великого.

символ, релікт колишніх вірувань. «Цей знак, – пише вона, – («іранський вклад у давньоруську духовну культуру») відповідав уявленням руського правителя про його функції, в результаті чого і спостерігається суміщення знаку із таким владним атрибутом, як монета. Пізніше відбулася його трансформація у знак княжої власності, «знак Рюриковичів», як він і кваліфікується у історіографії» [1].

С. В. Белецький, поділяючи погляди Н. Соболєвої і В. Фльорової в своїй фундаментальній праці «Найдавніша геральдика Русі» робить висновок щодо того, що «Зародження найдавнішої російської (!) (так у автора О. Б., – *Г. Ш.*) геральдики відноситься до кінця IX ст., коли про тризубець – знак вторинний по відношенню до двозубця – мови ще не було. Отже, шукати коріння давньоруської геральдики слід в знакових системах IX ст., заснованих на фігурі двозубця. Однак ні в Скандинавії, ні в Західній Європі знакові системи VIII–IX ст., в основі яких знаходилась би фігура двозубця, мені невідомі. Таким чином, соціально престижний образотворчий символ у вигляді двозубця не був принесений першими династіями через моря, а з'явився вже в Східній Європі.

Пошуки витоків двозубця Рюриковичів серед знаків Боспорського царства першої чверті I тисячоліття і знаків на підвісках середини I тисячоліття представляються мені, продовжує С. Белецький, некоректними з хронологічних причин: ті та інші побутували на кілька століть раніше знаків Рюриковичів, і сполучні ланки між ними відсутні. З хронологічних же причин представляються некоректними пошуки витоків для найдавнішої російської геральдики серед золотоординських тамгоподібних знаків: тамги Чингізидів стають відомі на Русі на кілька століть пізніше появи знаків Рюриковичів. …Єдиним винятком залишається Хозарський каганат. Серед графіті Хазарії VIII–IX століть серійно представлені прості двозубці, подібні до найдавніших російських княжих знаків» [2]. Тому С. Белецький не виключає, що тип соціально престижного образотворчого символу в формі двозубця був запозичений Рюриком саме від Хазарського каганату.

В зв`язку з вищевикладеним треба нагадати, що задовго до монголо-татарської навали, на територію сучасної України зазіхало багато тюркських племен. І, безумовно, це впливало на формування духовно-культурних чинників давньоруської держави, яка знаходилась між Сходом і Заходом. Але це ніяк не завадило постати могутній державі Київській Русі. Саме це мав на увазі Агатангел Кримський коли писав в своїй «Історії Туреччини»: «після

[1] Соболева Н. А. Знак Рюриковичей в контексте проблемы «Русь и евразийская идея» *Хранитель, исследователь, учитель.* К 85-летию В. М. Потина: Сб. науч. ст. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2005. С. 63.

[2] Белецкий С. В. Древнейшая геральдика Руси *Повесть временных лет.* СПб: Вита Нова, 2012. С. 457–458.

Р. Х. ми бачимо, як хвиля за хвилею тягнуться од китайських меж до Європи, через Урал, Волгу та Дон, через теперішні українські степи: гуни – IV ст. (в V ст. під проводом Атіли), авари – VI ст., хазари II–X ст., печеніги (баджнаки) – IX–XI ст., торки і половці (кумани, кипчаки) – XI–XIII ст., і, на завершення, вже найостанніший потік – тії турки, тії русько-літописні «татари», що і XIII ст., під проводом другого народу, монголів, завоювали Русь. Всі ці турки, що йшли потік за потоком через північночорноморські степи, встигали засновувати на європейських звойованих землях свої держави, иноді осілії, иноді кочовії; але потім тії турки або без сліду тонули серед звойованих народів, або тії народи раніш-пізніш винищували зайд, виганяли їх, одпирали до Азії»[1].

Щодо гіпотези норманського походження знаків Рюриковичив, то зауважимо, що ніщивної наукової критики їй завдав ще у 30-ті роки XX ст. С. П. Шелухин. Дискутуючи із відомим російським норманістом М. Таубе з приводу публікації останнім праці «Загадковий родовий знак родини Володимира Святого» в 1928–33 рр. він написав кілька статей: «Українські: тризуб, жовтоблакитний прапор і козацькі уси та чуприна», «Тризуб і Орел», «Тризуб та деякі інші герби», «Тризуб і деякі інші герби». Саме в цих рукописах вперше знаходимо гостру реакцію С. Шелухіна на норманістську спрямованість теорії М. Таубе щодо походження знаку київського князя Володимира. На жаль, вони свого часу не були опубліковані, і зараз їх рукописи зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України[2].

У 1934 р. свої ідеї, щодо походження знаків Рюриковичів, С. Шелухін викладає у новій роботі, яку друкує у вигляді «Переднього слова» і заключного четвертого розділу під назвою «Походження Київського тризуба» у книзі О. Пастернака «Пояснения тризуба герба Великого Киевского Князя Володимира Святого»[3]. В ній С. Шелухін ґрунтовно доводить, що символ тризуба з'являється і поширюється на монетах Давньої Греції разом із зображенням Посейдона у VI–V ст. до н. е. В результаті грецької колонізації у басейн Чорного моря тризуб стає історико-культурним надбанням етносів Північного Причорномор'я. У його первинному значенні, як символу влади морського бога Посейдона, С. Шелухін вважає зображення знаку на монетах Боспорського царства. Спираючись на власну теорію щодо ролі кельтів у походженні Київської Русі, він доводить, що саме кельти, як один з важливих етнічних чинників утворення Боспорського царства, вплинули на появу тризуба на боспорських монетах.

[1] Кримський А. Ю. Історія Туреччини: звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутности / Ін-т сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. [2-ге вид., випр.]. К.; Львів: Олір, 1996. С.14–15.

[2] Шелухін С. Українські тризуб, жовтоблакитний прапор і козацькі уси та чуприна. Рукопис статті 1928 р. *ЦДАВО України*, Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна. Ф. 3695. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 53–56.

[3] Шелухін С. Переднє слово *Пастернак О. Пояснения тризуба герба Великого Киевского Князя Володимира Святого*. Мукачів: Накладом «учительської громади» в Ужгороді. Книгопечатня «Некудаг», 1934. С. 3–14.

Продовженням розвитку ідей С. Шелухіна варто вважати думки Б. О. Рибакова опубліковані у 1940 р. у роботі «Знаки власності у княжому господарстві Київської Русі в Х–ХІІ ст.». Розмірковуючи над питанням походження прототипів монетних знаків Київської Русі Б. Рибаков вбачав аналогії із знаками Боспорського царства на монетах Спартокідів і в царських знаках ІІ–ІІІ ст. н. е. Савромата ІІ та інших. «Можливо, що… аналогія не лише формальна. Навіть не дуже близькі до придніпровських знаків Х–ХІ ст., (тризубів та двозубів – *О. Б., Г. Ш.*), але за своїм значенням, за походженням і за використанням боспорські знаки, багато у чому нагадують дніпровські знаки…». Б. Рибаков стверджував, що ці висновки майже цілком можуть бути віднесені і до системи княжих знаків Київської Русі. «Таким чином, писав він, перед нами два паралельних (за змістом) явища, розділені сімома століттями. Генетичного зв'язку, за відсутністю проміжних елементів, намітити неможливо, а семантичний присутній. І там і тут ці знаки є належністю пануючого роду, династії, і там і тут вони видозмінюються, зберігаючи загальну схему…»[1].

Своєрідним етапом у вивченні питання походження та значення давньокиївських знаків стала поява у 1975 р. праці В. Драчука «Системи знаків Північного Причорномор'я». В ній, вперше за повоєнні роки, український науковець торкнувся теми походження «знаків Рюриковичів» або «триденсів», як він обережно називає символи тризубів.

«Чому саме триденс був узятий в якості своєрідного царського герба, – писав В. Драчук, – пояснюється легендарною генеалогією царів Боспора, які нібито походили від Геракла і Євмолпа, сина Посейдона...»[2]. Автор поділяє цікаву думку Д. Шелова, щодо того, що «триденс укорінився на Боспорі у якості загальнодержавного символу правлячих царів під впливом типології монет Лисимаха візантійського карбування… головний сенс випуску золотих[3] спартокідівських статерів з їх відмінною рисою – триденсом – підтвердження права карбування монет, яким володіли всі елліністичні династії і, реалізація якого була необхідна боспорським правителям для затвердження своєї царської гідності. З тих часів завжди, коли царі Боспору бажали вказати на приналежність будь-чого правлячим боспорським династіям, на їх пріоритет і т. ін., вони ставили традиційну емблему – триденс». Одним із головних авторських висновків є наступний: «праісторію «знаків Рюриковичів» ... можна шукати серед знаків Північного Причорномор'я римського часу і тамгоподібних зображень на ранньосередньовічних виробах...»[4].

Українська і зарубіжна історична наука сьогодні переконливо доводить, що в етногенезі українського народу спостерігається потужна фракійська і

---

[1] Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси в X–XII вв. *Советская археология.* 1940. № 6. С. 233–234

[2] Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья: Тамгообразные знаки северопонтийской переферии античного мира первых веков нашей эры. К.: Наукова думка, 1975. С. 63.

[3] Там само.

[4] Там само. С. 91.

кельтська присутність. Праці Л. Залізняка [1], С. Наливайка [2], Г. Казакевича [3] та інших дослідників не залишають жодних сумнівів у присутності генетичній складовій цих етносів в етногенезі населення українських територій як в античний час, так і у анньому середньовіччі.

Розвиваючи ідеї С. П. Шелухіна та його послідовників і розуміючи наукову та соціально-політичну надважливість питання щодо можливості походження княжих знаків Рюриковичів і, відповідно, появи українського тризуба від античних часів, автори присвятили йому особливу увагу. Результатом багаторічних досліджень стала праця «Монети Давньої Греції і Боспорского царства як джерело праісторії тризуба Руси-України» [4]. В ній висвітлено використання божественного символу влади і могутності володаря морів Посейдона – тризубця, як одного з головних елементів оформлення монет Древньої Греції впродовж більше тисячі років. Вперше введено в україномовну археологічну та історичну літературу про новітні чисельні нумізматичні данні щодо виготовлення фракійськими кельтами монет з тризубцями на Балканах у античний час [5]. Конкретизовано шлях перенесення фракійцями і кельтами з Фракії на Балканах до Криму, Приазов'ю і Тамані ідеологічного змісту давньогрецького сакрального образу тризубця в якості монетного символу царів Боспорської держави, який використовувався протягом майже 800 років. На нашу думку, у статті науково доведено наявну семантичну та генетичну єдність виникнення та тяглості у часі сакрального знаку у вигляді тризуба на українській території від античних часів.

Унікальним прикладом цієї тяглості від сакральних образів античних тризубів до образів влади княжої Київської Русі є монета гемідрахма IV ст. до н. е. яка карбувалась у місті Візантіон в античній Фракії, яке в той час знаходилося під контролем кельтів (фото 2).

Окремо стоїть питання про значення знаків у вигляді тризубів на княжих монетах Київської Русі. Безумовно, що частина двозубих і тризубих знаків

---

1 Залізняк Л. Походження українців очима науковців, імперських політиків та їхніх адептів в Україні *Українознавство*. 2018. 1 (66). С. 8–19.

2 Наливайко С. Етнічна історія Давньої України / Міністерство освіти і науки України, Науково-дослідний інститут українознавства; Національний гуманітарний проект «Україна: у вимірі тисячоліть». К.: Євшан-зілля, 2007. С. 219–221, 223–235.

3 Казакевич Г. М. Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина. К.: Видавець Сергій Наливайко, 2010. 304 с.; Казакевич Г. М. Кельти в етнокультурних процесах Центральної та Східної Європи (ІІІ ст. до н. е. – І ст. н. е.). Дис. на здобуття наукового ступеня д. і. н. На правах рукопису. К.: КНУ імені Т. Шевченка, 2015. 425 с. [Електронний ресурс]. Режим доступ https://shron1.chtyvo.org.ua/Kazakevych_Hennadii/Kelty_v_etnokulturnykh_protsesakh_Tsentralnoi_ta_Skhidnoi_Yevropy_III_st_do_n_e__I_st_n_e.pdf?PHPSESSID=2f406b57071271eca052ae14772122f5y:

4 Бєлов О. Ф., Шаповалов Г. І. Монети Давньої Греції і Боспорського царства як джерело до праісторії тризуба Руси-України *Музейний вісник:* науково-теоретичний щорічник. № 19. Запоріжжя, ТОВ ПУВК, 2019. С. 221–245.

5 Paunov E. I. From Koine to Romanitas: The numismatic evidence for Roman expansion and settlement in Bulgaria in Antiquity (Moesia and Thrace, ca. 146 BC – AD 98/117) Phd. Thesis. Schoolof History, Archaeology and Religion. Cardiff University. November, 2012. P. 191–192. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.academia.edu/11938672/

Фото 2. Монета гемідрахма міста Візантіона у античній Фракії IV ст. до н.е.

Рюриковичів пов'язані із добою язичництва. З часом, нові джерела дозволять зрозуміти більше щодо їх сакрального змісту. Як, наприклад, це стало можливим у випадку із встановленням зв`язку між Корсунським походом князя Володимира, одним із результатів якого стало отримання Києвом мощів (голови) святого Климента і одночасною появою ранньохристиянського святоклиментієвського символу у вигляді хреста-якоря на монетах, перстенях, печатках, підвісках, зброї у Корсуні і на території Київської Русі.

У роботі «Український тризуб: Історія дослідження та історичний реконструкт» автори обґрунтували ідею про те, що духовний сенс тризуба доцільно пов'язувати з найдавнішою християнською символікою, а саме хрестом-якорем та особою священномученика Климента Римського [1].

Культ святого Климента Римського нерозривно пов'язаний з християнізацією Київської держави за часів Володимира Великого та його наступників. Святий великомученик Климент був одним із перших проповідників християнства у землях, що сьогодні входять до складу України, а саме у Корсуні (Херсонесі). Слід підкреслити, що св. Климент був одним із перших християнських архієпископів у першому столітті нашої ери, коли ще християнська церква не зазнала поділу на Західну і Східну. Єдине відоме пастирське послання св. Климента, авторство якого не заперечується церквою та істориками християнства, є його І-ше послання до коринфян, центральна ідея якого полягає у єдності та подоланні розбрату.

На нашу думку, саме ці обставини мотивували поведінку Володимира Великого, який після хрещення у Херсонесі (Корсуні), доправив до Києва корсунські святині, передусім – мощі св. Климента, що стали головною реліквією Десятинної церкви. Це також випливало із існуючих на той час норм канонічного права, на які Володимир Великий не міг не важити, будуючи нову державу в Європі.

Фото 3. Монета князя Ярослава Мудрого із зображенням хреста-якоря.

Цілком логічним виглядає і обрання Володимиром Великим, а пізніше і його сином Ярославом Мудрим, символу священномучеництва св. Климента, хреста-якоря, або ж тризуба (фото 1, 3), у якості геральдичного символу династії київських князів, династії, яка створювала нову державу у Європі.

[1] Бєлов О. Ф., Шаповалов Г. І. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / НАН України. Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К.-Запоріжжя: Дике Поле, 2008. С. 176–239.

Цим актом князь Володимир Великий:

– дав зрозуміти Заходу і Сходу, що він поділяє загальні цінності християнства та готовий до всебічної співпраці зі світською та духовною владою відповідних держав;

– заклав світоглядні та духовні основи національного державотворення, використовуючи погляди св. Климента для об'єднання людності українських земель навколо ідеї триєдності світобудови та змісту, який ранніми християнами вкладався у зображення хреста-якоря.

– Загалом ці дії поклали початок такому феномену, як софійність київського християнства, за визначенням відомого дослідника професора Є. Харьковщенка[1].

Така політика невдовзі почала давати свої плоди. Загальновідомо, що онука Володимира Великого дочка Ярослава Мудрого Анна у 1049 р. стала королевою Франції і при коронуванні присягалася на Євангелії, привезеному із Києва. Пізніше майже всі наступні королі Франції династії Капетингів присягалися на тому ж Євангелії.

Можливо, це відбувалося через наявність у цій книзі загальних цінностей та ідей, висловлених св. Климентом, а не лише через особливості особи Анни. На жаль, ті 16 сторінок «київської редакції» із Реймського Євангелія («Євангелія Анни Ярославівни»), що збереглися, не дають надійних підстав для такого висновку. Але деякі французькі джерела свідчать про те, що посольство, відряджене до Києва за майбутньою королевою, привезло до собору в Реймсі частку мощів св. Климента з тих, що зберігалися у Десятинній церкві. Викладене вище переконливо доводить, що святоклиментівський хрест-якір з'явився в історії нашої держави не випадково, а історично обумовлено і є результатом прозорливої діяльності будівничого Київської Русі Володимира Великого.

Вивчаючи інтелектуально-політичні впливи Сходу і Заходу на розвиток символіки київського князя Володимира автори керувалися ідеями і принципами європейської історичної антропології. Вони дуже ґрунтовно і влучно викладені у думках А. Я. Гуревича щодо подібних нашому дослідженню, у його «Післямові «Марк Блок та історична антропологія». Розмірковуючи про завдання методології середньовічної історії духовності та культури він писав, що «завдання історичного дослідження зовсім не вичерпується з'ясуванням об'єктивних причин змін, що відбуваються в історії, – історик повинен повною мірою враховувати стан почуттів і умів акторів історичної драми. Необхідно зрозуміти, як люди минулого сприймали дійсність, які були моральні, релігійні, світоглядні установки, якими вони керувалися у своїй поведінці. … неможливо випускати з уваги той факт, що людина, в якій би громадській іпостасі ми його не розглядали, по самій своїй людській природі являється animal symbolicum, істотою, яке творить символи, спілкується з собі подібними за посередництва знаків і символів і сприймає світ в якості

[1] Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство. Підручник. К.: Наукова думка, 2007. С. 222–252.

символічної системи. Будь-яка сфера людської діяльності занурена в знаково-символічні форми і тільки в цьому вигляді доступна думкам і почуттям людей. Тому і шлях історика до пізнання людської життєдіяльності пролягає через світ символів, що є культурним зрізом соціальної дійсності»[1].

Тож, історик, писав А. Гуревич, має намагатися реконструювати картину минулого, виходячи не лише з сучасної системи понять, але і в не меншій мірі спираючись на проникнення в духовний світ, уяву і психологію людей епохи, що вивчається. «Ментальні установки, вірування і фантазії людей є такими ж невід'ємні аспекти соціально-культурної системи, як і її матеріальні основи»[2].

Народжена антропологічною історією сучасна допоміжна історична дисципліна потестарна імагологія, об`єктом і предметом дослідження якої є символи влади[3], змушує нас на завершення роботи акцентувати увагу, можливо, на найголовнішому – прийшов час змінити на законодавчому рівні термінологію щодо герба князя Володимира і від слів «символ», «знак», «тамга», «зображення» та фрази «Знак Княжої Держави Володимира Великого» і подібного перейти до словосполучення «символ влади» та фрази на кшталт «Символ влади Княжої Держави Володимира Великого».

---

[1] Гуревич А. Я. Марк Блок и историческая антропология. Послесловие Послесловие к книге «Короли – чудотворцы» *Блок М. Короли-чудотворцы*: Очерк представлений о сверхъестестенном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и в Англии / Пер. с фр. В. А. Мильчиной. Предисл. Ж. Ле Гоффа. Науч. ред. и послесл. А. Я. Гуревича. М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. С. 669–670.

[2] Там само.

[3] Бойцов М. А. Что такое потестарная имагология? *Власть и образ. Очерки потестарной имагологии*: сб. / Отв. ред. М. А. Бойцов и Ф. Б. Успенский. СПб: Алетейя, 2010. С. 5–37.

Українські землі, як з'єднуюча ланка в торговельних взаєминах Центрально-Східної Європи з країнами Сходу (XIV–XVI ст.)

Владислав Берковський

Розвиток економіки, незалежно від часового простору дослідження, незаперечно показує залежність між господарством та географічним положенням регіону. Для більшості соціально-економічних показників є характерною проста регресійна залежність обсягів та способів виробництва від географічних змінних. Так, в регіонах зі сприятливими як природно-кліматичними, так і фізико-географічними умовами є можливість не лише для вироблення надлишкового продукту/товару, який може бути використаний для розширення та розвитку інших сфер людської діяльності, але й з'являється можливість для розвитку експортно-імпортних взаємин. В цілому, і тут не можна не погодитися з Дж. Д. Саксом, географічний фактор є одним з головних елементів подальшого інституційного розвитку регіонів та країн, адже саме він визначає можливості до застосування тих чи інших технологій, транспортні видатки на підтримання торговельних комунікацій та продуктивність господарства[1].

З огляду на вище зазначене, маємо вказати, що саме географічні змінні є одним з визначальних елементів формування економічної структури українських земель, як посередника у взаєминах між Європою та Сходом. Фактично дана роль формується у період між VII та XII ст., коли Центральна та Західна Європа являла собою сукупність сільських мікросвітів які, в значній мірі, були самодостатніми та автаркія яких, за висловом Карло Чипполи, була наслідком зниження обсягів торгівлі та обмеженого доступу місцевого купецтва до регіонального, а тим більше міжнародного ринку[2]. Існуючий на той момент поділ європейського економічного простору на два регіони – Східний та Західний – мало сприяв розвиткові сталих торговельних взаємин з країнами Сходу. Лише з кінця XII – середини XIII ст., в межах трансформаційно-інтеграційних процесів європейських економічних систем відбувається формування нових макрорегіонів – південноєвропейського або середземноморського (Неаполь, Піза, Генуя, Палермо, Венеція, Амальфі, Салерно) та північноєвропейського або балтійського (міста Ганзейської ліги)[3]. В свою чергу, формування даних

---

1 Sachs, Jeffrey D. Institutions don't rule: direct effects of geography on per capita income, *National bureau of economic research working paper series*. Working paper № 9490. Cambridge, 2003. P. 2

2 Cipolla, C. Before the Industrial Revolution European Society and Economy 1000–1700. London, 1993. P. 91

3 Ковалевский М. М. Вступление, *Ковалевский М. М. Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства.* М., 1898. Т. 1. С. XIX, XX.

макрорегіонів сприяло зміні самообмеженості локальних економічних систем вздовж основних торговельних артерій Європи – Дунаю, Рейну, Луари, Сени, Шельди, Одеру, Ельби, По, Арно, Вісли, Бугу та Дністра[1], а також появі нових стимулів для розвитку сталої торгівлі з країнами Сходу. Фактично формується два окремих напрямки європейської торгівлі зі Сходом. Усталення даних напрямків відбувається наприкінці XIII – на початку XIV ст. через низку соціально-демографічних та політичних змін (епідемія Чорної чуми (1346–1351), військові події Столітньої війни (1337–1453), боротьба з Тевтонським орденом, війни за доступ до Північно-чорноморського узбережжя), які викликають практично повне зупинення торговельних контактів між Західною та Східною Європою. Таким чином, торгово-економічні взаємини по лінії країни Західної Європи – Схід та країни Центрально-Східної Європи – Схід відбувалися незалежно.

Перший торгово-економічний напрямок забезпечував країни атлантичної економічної зони (Іспанія, Італія, Франція, частково Бельгія, Німеччина, Голландія). Саме в межах цієї економічної зони наприкінці XIV – впродовж XV ст. проходить боротьба присередземноморських держав (Італія, Португалія, Іспанія, Оттоманська Порта) за домінування в світовій торгівлі та середземноморському економічному макрорегіоні. Зрештою ця боротьба призвела до повстання Західноєвропейського або Атлантичного економічного макрорегіону, який поступово перехоплює панівне становище в економіці Європи та світу[2].

Другий напрямок забезпечував країни балто-чорноморського економічного макрорегіону (Польща, Велике князівство Литовське, Балканські країни, Швеція, Данія та інш.) товарами східного походження. Враховуючи географічний фактор одну з головних ролей у функціонуванні даного напрямку відігравали українські землі. Фактично торговий напрямок через українські терени, поряд із торговельним шляхом вздовж румунського узбережжя у напрямку до міста Тульчі (Tulça), яке забезпечувало одну з найважливіших переправ через Дунай[3], був чи не єдиною можливістю для країн Центрально-Східної Європи утримувати сталі економічні взаємини з країнами Сходу. Більш того, зміна домінуючої ролі середземноморського економічного регіону та занепад пов’язаних з ним осередків після перекриття Босфору турками, перетворили українські землі в однин з головних елементів, що поєднував Чорноморський та Балтійський економічні регіони в одне ціле. Врешті решт й динаміка господарського розвитку країн пов’язаних з балтійським економічним регіоном потребувала наявності постійних сталих надходжень східних товарів[4].

Отже за вище зазначених тенденцій в географії торговельних взаємин країн Сходу та Європи відбувається зростання значення таких українських

---

[1] Ковалевский М. М. Вступление. С. XX.

[2] Bulut Mehmet, Yüzyilda osmanlilar ve merkantilistler, *Ekonomik Yaklasim*, 2000, vol. 11 (39). P. 24

[3] Hóvári, J. Customs register of Tulça (Tulcea) 1515–1517, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 38, № 1–2, 1984. P. 117

[4] Kuklińska K. Handel Poznania i Gniezna a wzrost gospodarczy Wielkopolski w czasach nowożytnych, *Kronika Wielkopolska*. Poznań, 1978. № 3. S. 177.

регіонів, як Поділля, Наддніпрянщина, Галичина та Волинь, як базових осередків взаємин зі Сходом. В свою чергу, участь українських теренів у східно-європейському товарообміні давала можливість забезпечення щоразу зростаючих, як економічних, так і культурних потреб.

Зазначимо, що торгові шляхи, котрі бігли через наддніпрянські терени використовувалися як з'єднувальна ланка між Московським князівством та Оттоманською Портою, Молдавією. Центральну позицію у цих контактах займає Київ, який фактично концентрує і скеровує східний напрямок Московії. Натомість для торгово-економічних взаємин між країнами Центрально-Східної Європи головну роль відігравали наступні гостинці:

- від міста Валя Олтулуй – Києнени – Турну – Роша – Бухарест – Брашов – Фегераш – Бистриця – Серет – Надвірна – Станіслав – Броди – Радзивилів[1]. У Радзивилові цей гостинець розходився у двох напрямках – на Кременець і на Дубно через Козин;
- через т.зв. «молдавську браму» – місто Ясси. З середини XV ст. саме цей напрямок починає відігравати базове значення у всіх торгово-економічних контактах Східної Європи з країнами Сходу. Ця ситуація пов'язана з тим, що з занепадом після 1484 р. м. Білгорода (Аккермана) та посилення турецької влади у Добруджі відбувається досить швидка зміна сухопутно-морського шляху по лінії Стамбул – Білгород – Львів на новий, цього разу виключно сухопутний шлях по лінії: Стамбул – Кучюк-Чекменчі (Küczük-Czekmenczi) – Бюйюк-Чекменчі (Büyük-Czekmenczi) – с. Богата – Селаврія – Чорлоє – Бургас (Lüleburgaz) – Кірх-Клесси (Kirkkilise) – через села Ерекли, Коджат, Девлет-Агачі, Фока, Каракулю, Бужлас, Атаса, Надир до переправи на р. Камча – с. Купрю (Kuprü) – Провади – с. Везир – Таджали-Пазарджик – через села Армані, Алібей (Alibeyköy), Кубадин, Карасеві, Болдачжи, Дояни, Еникуй, Мачино до переправи через р. Дунай поблизу м. Галац – с. Піск – с. Путсені – Бирлад – Васлуй – с. Кентли – Ясси.
- старий торговельний напрямок по лінії Стамбул – Галац – Текуч – Бирлад – Васлуй – Ясси.

Власне від молдавських Ясс торгові та дипломатичні каравани по лінії Дорогой – Хотин спрямовувалися у бік «східної брами» не лише Поділля, але й всієї Східної Європи – місто Кам'янець (Подільський)[2]. Саме Кам'янець з середини XV ст. відіграє базове значення у східній торгівлі та концентрує навколо себе більшість торгово-економічних контактів Речі Посполитої, Великого князівства Литовського та більш віддалених країн Європи після зміни торгових напрямків зі сходу на захід і північ[3].

[1] Русские тракты в конце XVII и в начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия / Рефераты Д.Ч.А.А. Русова. К., 1876. карта.

[2] Dziubinski A. Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI stuleciu. *Przegląd Historyczny.* T. 56. № 2 (1965). S. 234 (mapa)

[3] Верлинден Ш. Торговля на Чёрном море с начала византийской эпохи до завоевания Египта турками в 1517 г. *XIII Международный конгресс исторических наук*. М., 1970.

Щоправда, іноді купецькі валки використовували й інший, менш безпечний шлях в обхід Кам'янця-Подільського. Мова йде про т.зв. «Чорний шлях» – один з найвідоміших татарських шляхів на Правобережну Україні. Принагідно слід відзначити, що достатньо чітко визначити усю трасу цього татарського шляху майже неможливо, оскільки основними орієнтирами для з'ясування перебігу дороги є лісові масиви (наприклад, ліси Лебедин, Качків, Майданів) або річки (Інгул, Сухий Ташлик, Вись). Тобто при розгляді та визначенні цієї дороги слід враховувати її специфіку розташування поблизу лісів та річок, а саме той факт, що траса використовувалася татарськими чамбулами для того, щоб як найнепомітніше дістатися до густозаселених регіонів Правобережної України. Ймовірно купецькі валки йшли тим же шляхом по лінії Перекоп – Тавань – переправи на річках Інгул і Мертва Вода – Чорний ліс – ліс Болтиш і далі в напрямку на Білу Церкву[1]. Однак, ще раз наголосимо, що даний напрямок радше відігравав допоміжну роль і товарообіг ним не визначався значними розмірами.

Кам'янець-Подільський, як торгово-економічне перехрестя спрямовував купецькі та дипломатичні каравани до країн Центральної та Східної Європи декількома шляхами, що різнилися між собою ступенем захищеності від татарських нападів. Першим і найголовнішим була відома траса «via tartarica», якою з Кам'янцем сполучався Львів. На другому місці, стоїть торговий шлях через Волинь[2]. Слід заначити, що з кінця XV – у першій половині XVI ст. відбувається боротьба за спрямування товарних потоків між даними торговельними напрямками. Ця боротьба вилилася у протистояння між Львовом та волинськими містами за право складу. Зокрема, завдяки сприятливим умовам, наприкінці XV ст., турецькі та молдавські купці, які виступали посередниками між Сходом та Заходом, обходили львівське право складу через Волинь[3]. Як результат, волинський Луцьк отримує право поширювати своє право складу на купців «з Волощини та Сходу». Однак, вже у 1535 р. польським королем та великим князем литовським Сигізмундом І видано дві заборони на уникнення львівського права складу купцями зі Сходу. Однак, аналіз сплати мита на волинських митницях у 1540-х роках вказує, що ці заборони діяли тимчасово і волинський напрямок у контактах Сходу з Центральною та Східною Європою залишався активним і в наступні роки.

Важливим чинником, що безпосередньо впливав на рівень посередництва українських земель є специфічний характер торгових взаємин які єднали країни Сходу з Центральною та Східною Європою. Зокрема, диспропорції між імпортом та експортом. Так, асортимент товарів, що імпортувалися з

---

[1] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Ч. IV. Українські дороги в половині XVII в., *Записки НТШ*, т. 144/145: Праці історично-філологічної секції / Під ред. І. Крип'якевича, Львів 1926. С. 132–136.

[2] Берковський В. Г. До історії стану та еволюції мережі торговельних шляхів Волинського воєводства у XVI – першій половині XVII ст. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Доповіді та повідомлення.* Кам'янець-Подільський, Київ, Острог, 2006. Т. 2. С. 397–398.

[3] Lewicki S. Targi lwowskie od XIV – XIX wieku, SHH, t. XI. Lwów 1921. S. 23.

країн Сходу до Європи був значно більшим ніж експортна пропозиція[1]. Зазвичай, т.зв. «східний товар» (шовкові тканини, оксамит, вино, сіль, риба, оливи та прянощі) надходив на східноєвропейський ринок з Константинополя (Стамбулу), Криму (зокрема Кафи), міст Волощини та Молдавії і, нарешті, з таких віддалених куточків левантійського сходу як Персія.

Чільне місце серед усього східного імпорту до країн Центрально-Східної та Східної Європи займали т.зв. «pro aromatibus et speciebus», «towary korzenne» або прянощі[2]. В понятті людей XIV–XVI ст. до таких товарів відносилися не лише приправи до їжі, м'яса чи вина, але також і південні фрукти, тростинний цукор, «цукор приправлений спеціями», рис, оливкова олія та рибні маринади[3]. Постачальниками таких товарів були одночасно як християнські, так і єврейські та вірменські купці. Щоправда доля участі купців євреїв та вірменів була більшою від купців-християн. Головним, хоча й не єдиним, джерелом поставок прянощів до Східної Європи в період з середини XV до середини XVI ст. була Оттоманська Порта та країни Близького Сходу. Зазначимо, що поставки східних товарів через українські терени час від часу переривалися що, насамперед, залежало від постійних військових конфліктів між Оттоманською Портою, Польською Короною та Великим князівством Литовським. З кінця XVI ст. спостерігається поступове падіння значення українських земель у торгово-економічних взаєминах зі Сходом, що було викликано зростанням східного імпорту через прибалтійські міста за посередництва англійських, нідерландських та шотландських купців.

Підсумовуючи зазначимо, що українські землі упродовж XIV–XVI ст. виконували роль базової з'єднуючої ланки у торгово-економічних взаєминах між країнами Сходу та Центрально-Східної, Східної Європи. Фактично саме завдяки українським землям відбувалася не лише торгівля, але й дипломатичні зносини Речі Посполитої, Великого князівства Литовського та інших країн Європи з країнами Сходу, а, в першу чергу, Оттоманською Портою. Як результат, функція з'єднувальної ланки між Сходом та Європою стала одним з тих базових елементів, що визначали розвиток усіх українських теренів упродовж, як середніх віків, так і ранньомодерного часу.

---

[1] Bogucka M. Miasta Europy środkowej w XIV–XVII w. Problem rozwoju *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, t. XLII, 1981. S. 12; Сидоренко О. Ф. До питання про участь України у європейській торгівлі Речі Посполитої, *Україна і Польща в період феодалізму,* Київ 1991. С. 47–57.

[2] Кривонос В. П. Торгівля левантійським шовком у Львові в XVI – середині XVII ст. *Україна в минулому.* Вип. 8. Київ-Львів, 1996. С. 117–118.

[3] Horn M. Dostawcy dworów królewskich w Polsce i na Litwie za ostatnich Jagiellonów 1506–1572 (ze szczególnym uwzględnieniem dostawców żydowskich. Część I *Buletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. 1989. № 2. S. 10.

Догматика маніхейства: здатність адаптації до соціально-політичного й ментального середовища

Павло Сацький

Цивілізації Сходу упродовж тисячоліть були колискою модерних механізмів організації людської спільноти у протистоянні несприятливим умовам життя, максимально ефективного використання природних умов для забезпечення свого буття. У цьому полягає потреба вивчати досвід формування і становлення цивілізацій Сходу. Власне, на Сході сформувалися світові релігійні доктрини, деякі із яких панують у світі й зараз, об'єднуючи мільйони адептів. Проте, окремі релігійно-філософські системи припинили своє життя, опинившись під постійними гоніннями й переслідуваннями. Такою релігійною доктриною було маніхейство. Отримала вона свою назву від імені засновника, ім'я якого було Мані, котрий народився у 216 р. н. е. Свою релігійну доктрину він створив у 3 ст. н. е. і вона іще за його життя почала зазнавати переслідувань, зокрема, у Персії, де спочатку цар Шапур I (241–272 рр. н. е.) ставився позитивно до цієї нової релігії. Мані було створено доволі складну релігійну доктрину, котра не мала внутрішніх суперечностей, що відзначають її дослідники. Ця доктрина постійно еволюціонувала і вдосконалювалась. Маніхеями було створено церковну організацію й доволі потужний пласт оригінальної культури. Релігія набула поширення в Римській імперії, Персії, серед народів Степу і в Китаї. Проте, усюди вона зазнавала гонінь, навіть після невеликих періодів відносно вільного існування за підтримки державної влади. Тому ця релігійна доктрина є надзвичайно цікавою для аналізу її елементів та їх взаємодії із традиційними культами, їх впливом на ментальність суспільств держав, де маніхейство набувало поширення.

Науковий інтерес до вивчення історії становлення маніхейства і функціонування його церковної організації виник серед європейських та американських істориків й культурологів іще в ХІХ ст. Тому публікації результатів досліджень маніхейства здебільшого англомовні [1]. Варто відзначити, що роботи радянського і російського тюрколога С. Кляшторного, присвячені маніхейській проблематиці, також англомовні [2], що свідчить про інтерес до вивчення

[1] Heuser M., Klimkeit S.-J. Studies in Manichaean Literature and Art. – Laiden-Boston-Köln: BRILL, 1998. 272 p.; Mediaeval Manichaean Book Art / Ed. by Zsuzsanna Gulácsi. – Leiden-Boston: BRILL, 2005. 240 p.

[2] Кляшторний С. Manichaean text T II D and "ÏRQ BITIG" XIX *Кляшторний С. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии.* СПб.: Наука, 2006. С. 265-269; Кляшторний С. Manichaean monasteries in the land of Arghu *Кляшторний С. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии.* СПб.: Наука, 2006. С. 541–546.

цієї релігійної доктрини саме в англомовній науці. Російськомовна коротка довідка про поширення маніхейства серед тюрків, зокрема, у Східному Туркестані, міститься у роботі Садрі Максуді Арсала[1]. Упродовж останніх десятиліть з'явилися ряд російськомовних видань, присвячених дослідженню маніхейства, зокрема, публікації джерел[2], а також комплексні дослідження історії виникнення і функціонування цієї релігії[3]. Нажаль, серед вітчизняних дослідників проблематика історії маніхейскої доктрини і церкви інтересу не викликала. Тому за основну мету цієї роботи автор вважає висвітлити окремі аспекти функціонування маніхеської релігійної догматики, використовуючи опубліковані джерела й спираючись на науковий доробок дослідників, котрі присвятили свої роботи маніхейству. Зокрема, вважаємо за необхідне висвітлити внесок маніхейської доктрини у історію науки і пізнання людством оточуючого його світу, здійснити порівняльний аналіз окремих ключових елементів маніхейської доктрини із ключовими елементами інших релігійних доктрин, а також дослідити взаємовплив маніхейської доктрини на ментальність народів, серед яких вона поширювалась, і навпаки (на прикладі тюрків). У межах окремого дослідження навіть коротко ознайомити читача із маніхейським міфом автор змоги не має, а тому для більш детального ознайомлення із реконструйованою міфологічною доктриною маніхейства варто звернутися до використаних при написанні цієї статті праць.

Мані, засновник маніхейської релігійної доктрини, котрий визнавався її адептами за пророка, після його мандрівок був прийнятий із почестями царем царів династії Сасанідів[4]. У результаті своїх мандрівок він отримав знання про різні релігійно-філософські вчення, які були поширеними у його епоху. Фактично, він зробив спробу створити синтетичну релігійно-філософську систему. Для царя цей адепт власної складної релігійно-філософської системи міг мати цінність як мандрівний проповідник, котрий збирав інформацію про віддалені країни, зокрема, які становили для царів стратегічний інтерес. Зокрема, відомості про Індію мали велике значення для Персії. Із часів держави Ахеменідів перські царі були покровителями глобальної торгівлі й тому країна із таким потужним експортним потенціалом як Індія становила інтерес для царя царів із династії Сасанідів. Індійський експортний потенціал завжди був потужний і торгівля із цієї країною мала в усі віки

[1] Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право. Казань: Фэн, 2002. С. 66–69.

[2] Кефалайя («Главы»). Коптский манихейский трактат / Пер. с коптского, исслед., коммент., глоссарий и указ. Е. Б. Смагина. М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1998. 512 с.; Манихейские рукописи из Восточного Туркестана: среднеперсидские и парфянские фрагменты / введ., транслитерация, пер., коммент., прил. О. Чунаковой. М.: Восточная литература, 2011. 159 с.

[3] Смагина Е. Манихейство: по ранним источникам. М: Восточная литература, 2011. 519 с.; Хосроев А. История манихейства (Prolegomena). СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2007. 480 с.

[4] Кефалайя («Главы»). Коптский манихейский трактат / Пер. с коптского, исслед., коммент., глоссарий и указ. Е. Б. Смагина. М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1998. С. 65.

важливе значення для всіх держав, котрі мали змогу розвивати із державами Індійського субконтиненту відносини.

У період, коли Мані формував свою релігійну систему, зороастрійська релігія, котра панувала у Персії, потребувала реформування. Запозичені Мані в ході його мандрівок релігійні практики могли дати напрямки для реформування цієї релігійної системи. Мані, поряд із догматами, звів у культ церкву як суспільну організацію, запозичивши цю складову релігійно-філософської системи у християнства й протиставивши її іудейству[1]. У культовій маніхейській книзі «Кефалайя» проблемі організації церкви було присвячено доволі значну увагу. У Персії, вочевидь, був відомий досвід організації християнської церкви на території Римської імперії, який виявився доволі ефективним у протидії язичництву. На часи формування маніхейства відбувалась запекла боротьба між Персією і Римською імперією за вплив на Месопотамію, Сирію та Малу Азію, причому, ситуація складалась несприятливо для Риму. У цей же період організація зороастрійської релігійної громади у її нестійкому характері була подібною до організації язичництва в Римській імперії. Тому догматика Мані для володарів Персії й Парфії могла становити інтерес як досвід успішної церковної організації суспільства, котрий можна було спостерігати в Римській імперії.

Мані виявив принципово новий підхід до формування релігійної системи. Він вказав на те, що його попередники, котрі формували релігії, не організували процес фіксування своїх одкровень. Засновник же маніхейської церкви закликав учнів фіксувати в письмовій формі його вчення[2] і, фактично, мінхейські тексти були записами його діалогів із учнями. Цим обумовлено принципові відмінності по формі маніхейських текстів від християнських та зороастрійських. Вони містять постійно еволюціонуючий хід думок «апостола», котрі виникали як реакція на запити від слухачів та у відповідності до потреби прояснити певні аспекти життя у контексті маніхейської доктрини. Християнська ж Біблія дещо згодом була сформована як злагоджений текст із ключовими аспекти вчення, викладеними у письмовій формі. Фактично, Євангелія не належали авторству Ісуса Христа, основоположника християнської церкви. Крім того, Біблія є Творінням Бога і написана промислом Божим. Маніхейські тексти такими не були, а, отже, вони стали для адептів релігійної системи, створеної Мані, результатом одкровення й пізнання. Фактично, таким одкровенням була грецька філософія язичницьких часів. Тому мініхейську догматику ми можемо розглядати як постійний пошук логічного взаємозв'язку у середовищі буття людини, котре повне суперечностей. Жодна монотеїстичні догматична система не схожа за своєю космологією на маніхейство, але найбільш близькою і найменш суперечливою, як маніхейська, є індуїстська і буддистська догматики. Тому маніхейство закладало у своїй догматичній системі значну ступінь свободи пізнання для адептів, а також можливості для неї адаптуватися до соціальних умов й

[1] Кефалайя («Главы»). Коптский манихейский трактат. С. 62.

[2] Там само. С. 59.

еволюціонувати. То ж, Мані іще до встановлення християнства як державної релігії в Римській імперії за свого життя закладав основи церковної організації своєї догматичної системи і суспільства у якому вона поширювалась. Це закладало для маніхейства перспективи великого майбутнього.

Завдяки своїм догматичним особливостям, маніхейство, як можна прослідкувати за виявленими культурними проявами цієї релігійної доктрини, отримувало розвиток у тих регіонах, де панувала відносна поліконфесійність. На це вказує чисельність монастирів у регіоні найбільшого розвитку маніхейської культури, а саме, у державі уйгурів VIII–IX ст., в Східному Туркестані. У подальшому буде розкрито особливості взаємодії маніхейської релігійної системи із традиційною тюркською культурою відповідно до політичних умов. Принагідно, слід відзначити, що маніхейська релігійна доктрина місила у собі як основу принцип «вічної боротьби» доброго і злого начал (з позицій буття людини), відповідно, вона виживала у постійному протистоянні з опонуючими їй доктринами. При цьому, вона виражала прагнення досягти гармонії завдяки боротьбі за неї у зоні змішання Світла і Пітьми. Для порівняння, слід звернути увагу, що гармонія буття є мета, прагнення до якої проповідує кожна із релігій, які існували поряд із маніхейством. Буддизм проповідував пошук людиною гармонії завдяки дотриманню духовних практик, а сама гармонія існувала як концепція, в замислі. Християнство до гармонійного буття намагалось вести людину через організацію життя, причому, воно було в задумі Божому від початку, але порушувалося періодичними відступами людини від Бога. У той же час, маніхейство проповідувало гармонійність буття від початку, у нествореному світі, котра була брутально порушена без участі людини і людина та все живе виникає у результаті брутального порушення цієї гармонії та у процесі боротьби за її відновлення.

Культовий маніхейський текст «Кефалайя» розкриває характерний для будь-якої монотеїстичної релігійної системи дуалізм буття, боротьби доброго і злого начал. У маніхействі цей дуалізм виражено як «два дерева», які уособлюють зле і добре начала у протистоянні одне одному. За маніхейською концепцією, ці «два дерева» не виникли одне із одного і не виникли від одного і того ж, їх слід розрізнити і той хто це зможе зробити-вознесеться до «еону Світла», а той хто не зможе їх розрізнити-знову «паде на землю» і «переродиться» для подальшого вчення, допоки не буде розрізняти[1]. Під «еоном Світла» слід розуміти сферу буття, яка характеризується гармонією, характерною для доброго начала, яким є Світло, а його протилежністю є сфера Пітьми. Ідея реінкарнації того хто не зможе осягнути добре і зле начала вказує, що Мані перебував під впливом буддизму, котрий виробив концепцію досягнення нірвани (поняття схоже із «еоном Світла» у маніхействі) в результаті розриву череди перероджень душі. Слід відзначити, що в основі маніхейської релігійної доктрини була покладена боротьба між сферами

[1] Кефалайя («Главы»). Коптский манихейский трактат / Пер. с коптского, исслед., коммент., глоссарий и указ. Е. Б. Смагина. М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1998. С. 70–71.

Світла і Пітьми, яка виникла у результаті вторгнення Пітьми в сферу Світла і утворення так званої зони змішання двох сфер. Власне, у цій зоні й утворився світ, у якому проходило буття людства. А метою боротьби було відокремлення елементів Світла від Пітьми у цій зоні змішання.

У маніхействі, на відміну від світових релігій монотеїстичного змісту того періоду, не містилося культу провини людини перед Богом (як за первородний гріх у християнстві). Хоча, перманентна гріховність людину переслідувала, що, вочевидь, було пов'язано із формальною обрядовістю і дотриманням ритуальної сторони сповідування релігії, про що мова буде іти далі. На культ перманентної гріховності вказують тюркські рунічні написи маніхейського змісту[1]. Навпаки, маніхейська доктрина позитивно відображає подію пізнання людиною добра і зла. Власне, це була та якість, котра мала дати людині можливість розпізнавати елементи Світла і Пітьми й, відповідно, сприяти їх відокремленню одне від одного. Культ провини людини перед Богом, який культивувало, зокрема, християнство, і яку вона має спокутувати, давав змогу мобілізувати суспільство навколо пастирів церкви. Так, Спаситель, котрий взяв на себе гріхи всіх людей і прийняв за них страждання, дав вчення, котре його адепти мали поширювати і люди, в подяку за жертву Спасителя, мали слідувати за його вченням. Маніхейство розглядало людину як частину задуму Отця Величі у процесі очищення елементів, які належать до зони Світла від Пітьми. Відповідно, людина, як частина задуму мала вибір, бути на стороні Світла чи Пітьми і свідомо мала приймати рішення слідувати задуму і підтримувати відповідний порядок як в організації її власного життя так і сприяти встановленню порядку у світі. Тому будь-яка поведінка людини, гріховна чи ні, була природною і, виходило так, що гріховною поведінкою людина також сприяла відокремленню Світла від Пітьми, роблячи елементи, які належать до зони Пітьми, більш рельєфними у їх протистоянні й протилежності гармонії Світла. Тому в маніхействі питання спасіння душі було вільним вибором людини.

Водночас, маніхейська доктрина, у період її формування, більш реалістично вписувалась у систему суспільних відносин тогочасних держав, оскільки давала змогу ідеологічно обґрунтувати поділ суспільства на «хороших» і «поганих», що могло стати вдалим інструментом для влади у забезпеченні умов організації управління суспільними процесами. При цьому, маніхейська концепція передбачала можливість переходу людини від «добра» до «зла» і навпаки, що підкріплено прикладами Іуди Іскаріота й Павла (апостола)[2]. Фактично, маніхейство пропонувало процедуру перетворення тих хто не були «хорошими» відповідно до його концепції. Фактично, за цією концепцією, на землі відбувалась боротьба за перехід в «еон Світла» проти

[1] Кызласов И. Новости тюркской рунологии, вып. 1: Енисейские надписи на горе Ялбак-Таш (Горный Алтай). М.: Гуманитарий, Академия гуманитарных исследований, 2003. С. 16, 19, 31, 41.

[2] Кефалайя («Главы»). Коптский манихейский трактат / Пер. с коптского, исслед., коммент., глоссарий и указ. Е. Б. Смагина. М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1998. С. 67–68.

«Пітьми» і панування «Матерії». А ідеологія перманентної боротьби, як показує практика, є найбільш зручною для державницької організації суспільства й створення ефективних управлінських інституцій.

Ідея змішання Світла й Пітьми, а також Життя і Смерті, яке відбулося згідно маніхейської доктрини в результаті агресії Пітьми проти сфери буття Світла, була доволі актуальною у час її світового поширення. Традиційні на той час релігії розділяли за місцем розташування де було життя (світ живих) і «місце мертвих» (Царство Аїда (Плутона), пекло тощо). Язичницькі культи вбачали конкретне місце, де мало бути «царство мертвих», у той же час, християнство й іслам такого конкретного місця не визначали. Маніхейська доктрина пропонувала принципово новий погляд на загробне життя і життя після смерті, яке було продовженням боротьби між Світлом і Пітьмою, так само Життя і Смерть були іншим проявом цієї боротьби. Фактично, маніхейська доктрина протиставляла себе «життю в іншому світі», яке пропонувало традиційне язичництво, а також християнство. Водночас, вона закликала до залучення усіх сил для боротьби за перемогу над Пітьмою, Матерією і, відповідно, Смертю. Тобто, маніхейство виключало переміщення людини в інший світ, де вона мала отримати відповідно до свого земного життя винагороду чи покарання. Після смерті мала продовжуватись боротьба із силами Пітьми, Матерією тощо. Тому Новий Еон в маніхействі є подобою колективної нірвани і Царства Божого, котре має настати після Страшного Суду. Його настання, згідно маніхейської доктрини, більш залежне від волі людини та її втілення у життя. У той час як в християнстві це цілковито у волі Бога, а людина має просто готуватись до цього. У цьому маніхейська доктрина більш спирається на застосування волі людини. Так, у тюрків раннього Середньовіччя смерть була явищем незалежним від людини і трагічним (розлученням з тим що їй є дорогим [1]). Маніхейство ж проповідувало у своїй доктрині виконувати функцію, яка полягала у сприянні «визволенню» із «полону Матерії» того, що належало до сфери Світла.

Свою концепцію маніхейство частково переносило на доктринальний ґрунт зороастризму і християнства. Це створювало додаткові можливості для інтеграції у власну доктрину численних елементів язичницьких культів, особливо тих де не було характерним обожнення земних володарів і релігійна система не була персоніфікованою особами із конкретними, притаманними лише їм якостями, як в Римі чи в Греції. В Римській імперії маніхейство іще за часів язичницьких імператорів почало переслідуватися і переслідування продовжили християнські імператори. Маніхейська доктрина в Римі вступила у конфронтацію із персоніфікованою релігійною римською системою, фактично, підриваючи доктринальні основи обожнення імператорської влади. Аналогічно, доктринальні основи божественного змісту імператорської влади підривало і християнство. Проте, на 3 ст. н. е. авторитет імператорської влади в Римі занепадає й імператори втратили можливість спиратися на суспільну

[1] Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология. М.: Наука, 2008. С. 33.

пошану, як на це мали змогу розраховувати перші імператори та імператори першого століття н. е. Джерелом імператорської влади стала армія, котра все більш складалась із найманців і відбувся розрив між суспільством та імператорською владою, утворився вакуум зв'язку між ними. Цей вакуум, фактично, мала змогу заповнювати релігійна система, котра взяла на себе місію організувати суспільні відносин у відповідності до морально-етичного кодексу із механізмами контролю за його дотриманням, при цьому, котра би легітимізувала імператорську владу як божественний прояв. Так закладалися підвалини для дуалізму між владою імператора і церквою. Проте, християнство дало чіткий сигнал у своїй доктрині, що церковна влада не претендує на повноваження світської влади, але готова її духовно легітимізувати. Маніхейська доктрина персоніфікувала своєю космогонією прояви влади із небесними світилами, вступаючи у конфлікт і з еллінством (язичництвом) і з християнським догматом. Так, в «Еклозі», законодавчому кодексі візантійського імператора Лева III Ісавра (717–741 рр. н. е.), виданому в VII ст., коли відбувався розквіт маніхейської церкви у державі уйгурів, встановлювалась смертна кара за сповідування маніхейства[1]. Аналогічні покарання передбачалися за бунт проти імператорської влади, сповідування єресі й чаклунство, державну зраду, навмисне вбивство і мужолозтво. Фактично, у Візантії маніхейство прирівнювалося до дій, спрямованих на руйнацію державницьких устоїв.

Водночас, слід звернути увагу, що маніхейська доктрина вважає постійний стан протистояння в Пітьмі та в зоні змішання Світла і Пітьми за нормальний. Фактично, із цим станом не потрібно боротися, а має відбуватися процес відокремлення того, що належить до сфери Світла. Слід відзначити фундаментальну філософську ідею маніхейської доктрини, яка могла би стати прообразом теорії впорядкованості Всесвіту на основі сил взаємодії. Цю впорядкованість, відповідно до догматичної системи маніхейства, було встановлено Духом живим. У результаті панування цієї впорядкованості на основі вил взаємодії відбувається очищення того що належить Світлу в зоні змішання від полону Пітьми і Матерії. Фактично, те, що належить Пітьмі, невпорядковане і становить хаос, лише механізми упорядкування дають змогу відокремлювати елементи Світла від полону Пітьми. Власне, це доволі логічне обґрунтування вшановування небесних світил (сонця, місяця і зірок). Нині загальноприйнятою теорією виникнення Всесвіту є теорія Великого вибуху, а на її доказ наводиться реліктове світло у Космосі. Фактично, маніхейська доктрина висуває прообраз Великого вибуху – вторгнення Пітьми в сферу Світла. Це порушило рівновагу і поклало початок створення Всесвіту. Водночас, реліктове світло за природою схоже на маніхейські божества «Оклик» і «Слух» (Відгук). Сигнал із зони Світла у зону змішання, який дає розуміння зв'язку між тим що належить Світлу у зоні змішання і Світлом та його уособленням, Отцем Величі. Для розуміння, згідно маніхейського міфу, на боротьбу проти агресії Пітьми у зону змішання Отцем Величі було посла-

---

[1] Еклога. Византийский законодательный свод VIII века / Вступ. статья, пер., коммент. Е. Липшиц. М.: Наука, Гл. ред. вост. лит., 1965. С. 73.

но Першолюдину, котра стримала стихії, завдяки яким поширювався вплив Пітьми, проте її слід було визволити із зони змішання. Тому Першолюдині у зону змішання було надіслано Оклик від «Духа Живого» (посланця Отця Величі), котрий було почуто Першолюдиною і «Слух» (Відгук) Першолюдини разом із «Окликом» у маніхейській доктрині стали окремими божествами (міф більш детально див. у працях присвячених маніхейству[1]). Так людина, за маніхейською доктриною, відчуває постійний зв'язок із священно-історичним часом, а таких у маніхействі три. Тому маніхейська догматика давала змогу розширювати горизонти сприйняття часу-простору, як реліктове світло у Космосі дає змогу людині вивчати історію Всесвіту. Принагідно зауважимо, що маніхейський Отець Величі у регіоні поширення цієї релігійної догматичної системи в Персії та у Степу мав ім'я Зерван, котрий був богом часу і простору та верховним божеством у зороастризмі.

В цілому, у процесі пошуку гармонійного поширення в суспільстві будь-якої релігійної доктрини, відбувалися численні відкриття у природничій сфері. Прагнення досягнути гармонії та злагодженості в суспільстві, якою захоплювалися античні філософи у природі, спонукало їх до пізнання. Тому маніхейські погляди на облаштування світу і процес його становлення є доволі цікавими з позицій історії науки, зокрема, природничої. У фрагменті Кефалаї про п'ять війн які сини Світла вели із синами Пітьми, власне, йдеться про встановлення «Духом Живим» «архонтів» (демонів) «серед твердів», він їх зв'язав, оскільки ці «архонти» (демони), як сили Пітьми повстали проти нього. А «Дух Живий» розставив їх кожного на те місце, яке йому належить[2]. Цей фрагмент цікавий своїм космогонічним змістом, оскільки маніхейська доктрина успішно поєднувала із християнськими догматами пошанування небесних світил, що було характерним для язичницьких культів, зокрема і в Римській імперії. Слід відзначити, що в римській міфології основні боги пантеону уособлювалися планетами, а в еллінській численні шановані боги і герої уособлювалися сузір'ями.

Маніхейська концепція могла виникнути як результат аналізу історичного досвіду людства із його численними суперечностями, а також досвіду релігійно-філософської догматики із її кризами самих потужних і стійких догматичних систем. Маніхейська доктрина робить спробу зобразити світобудову в динаміці, подати її перспективу, що виявляється у постійному процесі виокремлення світла із Пітьми. В ній проглядаються прообрази теорії антиматерії, котра при зіткнення із матерією анігілюється, у результаті чого утворюються істинно нейтральні елементи. Подібним прикладом може стати «сковування» (нейтралізація) Першолюдиною архонтів (демонів Пітьми) своїми «Одежами» (п'ятьма Стихіями). Аналогічним прикладом із маніхейської концепції є захоплення Пітьмою частини Світла (результатом стала ані-

[1] Смагина Е. Манихейство: по ранним источникам. М: Восточная литература, 2011. С. 168–169.

[2] Кефалайя («Главы»). Коптский манихейский трактат / Пер. с коптского, исслед., коммент., глоссарий и указ. Е. Б. Смагина. М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1998. С. 100–101.

гіляція, тобто, утворення зони змішання, яка була в догматиці маніхейства негативною з точки зору її моралі). У свою чергу, маніхейська концепція виробила теорію своєрідного зворотного процесу «анігіляції», тобто, відокремлення елементів сфери Світла від влади Пітьми.

Міф про створення світу в якому живе людина, розроблений у маніхействі, має складну етапність, зумовлену тим, що, відповідно до нього, цей світ створено було таким який він є, за задумом Отця Величі для того щоб запустити процес очищення частини Світла яку захопив Пітьма. Ця складна етапність є одним із кроків до вироблення методики пізнання світу, виходячи із принципів побудови алгоритму втілення задуму. Маємо звернути увагу на дуже характерну особливість, маніхейська доктрина добре лягла на соціальний ґрунт тюркських народів. Саме тих народів, у яких відбувалося творення держави наново із зміною кожного покоління. Причому, був встановлений і вироблений алгоритм державотворення, оскільки він застосовувався часто. Як показує текст стели Кюль-тегіна, кожне покоління каганів відновлювало державу за алгоритмом подібним як це робило попереднє покоління. Маніхейські теологи і сам Мані, логічно, вимушені були, проповідуючи, враховувати світоглядні особливості кожного народу серед якого проповідували. У тому числі, мали вдосконалювати виклад алгоритму втілення задуму по «очищенню» захопленої частини Світла й створенню та функціонуванню світу. Тому слід звернути увагу на функції й алгоритмізовані етапи творення. В них ми можемо помітити припущення наявності сил взаємодії (гравітація, електромагнітні тощо). «Колеса зірок» в такому разі стають прообразом небесної механіки Ньютона. Власне, викладене поняття про «колесо» зірок у маніхейському догматі говорить про розуміння ними руху зірок у відповідності з їх розташуванням, котре є фіксованим і рух має відбуватися відповідно чіткому розпису[1]. Цю логіку руху Ньютон описав лише відкривши силу тяжіння й застосувавши математику для опису руху.

У доктрині, виробленій Мані, чільне місце займають так звані походи посланців із сфери Світла у зону змішання, символізуючи і схематизуючи процеси колонізації і освоєння не освоєних територій. Такі геополітичні процеси були характерними для часу, коли маніхейство активно поширювалося, зокрема, для тюркських народів, серед яких ця доктрина набула значного впливу. Людство до появи маніхейства здійснювало, вже живучи організованими спільнотами, колонізацію нових територій, зустрічаючи опір стихії. Тому маніхейська доктрина символічно описує цей узагальнений досвід. Фактично, природні стихії у маніхейській доктрині розділено на ті які людина має змогу максимально використати на свою користь і ті, які потребують більших зусиль по підпорядкуванню. Тому людина виробила принципи боротьби стихій, які втілювалися у міфології, і ці принципи втілились і в маніхейській доктрині. П’ять ворожих людині стихій Першолюдина, маючи «прихильні» до неї стихії-одежі, підкорювала, сковуючи їх. Тому принцип боротьби протилежностей для досягнення прийнятного результату

[1] Кефалайя («Главы»). Коптский манихейский трактат. С. 350–351.

маніхейська доктрина розробляла, фактично, генеруючи і відпрацьовуючи діалектичний підхід до пізнання (єдність і боротьба протилежностей). Водночас, маємо звернути увагу, що творення світу, за маніхейською доктриною, є результатом боротьби стихій. Тому маніхейство стало справжнім проривом у трактуванні на релігійній доктринальній основі процесу виникнення Світу як боротьби стихій. Подібне ми можемо зустріти лише у міфологічних системах Вавилону та Греції.

При цьому, характеризуючи маніхейську доктрину, мусимо відзначити принципову відмінність від християнської у тому, що вона більш есхатологічна, охоплює творення Всесвіту, на фоні чого історія людства виглядає мізерною і малозначимою. Християнський канон більш історичний (історія богообраного народу і народів які з ним контактували та історія Церкви). В маніхействі ж Церква не бере свій початок від месії (тобто, від її засновника, а є продовженням боротьби із впливом Пітьмау на зону його змішання із сферою Світла, логічним етапом у цій боротьбі). Тому маніхейство стало вченням «про логічне продовження» буття Всесвіту. Приєднання до неї не було зреченням чогось, іншого канону, а переходом до більш логічного розуміння Всесвіту.

Таким чином, відповідно до маніхейської доктрини, метою боротьби є спокій і гармонія, котра панувала у сфері Світла, на противагу хаосу і постійному протистоянню, які панують в області Пітьми. Тому, фактично, маніхейська доктрина вела до того, що земне протистояння є наслідком вторгнення Пітьми в область Світла і від того в частині цієї області утворився хаос, проти якого слід вести боротьбу. Ця боротьба полягала у тому, щоб сприяти перенесенню світла із області змішання Пітьми і Світла й очищенню того що належить до сфери Світла. Власне, тому маніхейська доктрина відкидала історизм. Фактично, він був хаосом у сфері змішання, а реальною історією була боротьба Світла проти Пітьми.

Окремою сторінкою історії маніхейської церкви було її становлення і поширення серед тюрків. Тому важливим є аналіз сприйняття ними цієї доктрини. Номади сповідували тенгріанство, коли до них прийшло маніхейство. Основою культу Танрі було шанування духовної сутності Неба. Тому маніхейство із його космогонією прийшло на доволі благодатний ментальний ґрунт, доповнюючи традиційний тюркський культ. У тюркських рунічних написах, які були, здебільшого, надгробними, в деяких присутнє звертання до сонця і місяця, можемо припустити, що ці написи саме виражають маніхейське віросповідання меморіанта. Фактично, духовна сутність Неба персоніфікувалась у небесних світилах, хоча, згідно маніхейських духовних текстів, прив'язані до світил міфічні персонажі (посаджені на кораблі-світила[1]) не відігравали у міфі ключової ролі. Але, слід зауважити, що сам виписаний факт, як «посадження на кораблі-світила» був проявом-прецедентом для того, щоб застосовувати у земному житті механізм встановлення і легітимізації вла-

[1] Кефалайя («Главы»). Коптский манихейский трактат / Пер. с коптского, исслед., коммент., глоссарий и указ. Е. Б. Смагина. М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1998. С. 76–77.

ди. Зокрема, шляхом надання титулів та привілеїв старшим в ієрархії. Тому для тюркських номадичних держав маніхейство стало продовженням їх традиційного культу. При цьому, слід відзначити, що, виходячи із тюркських рунічних написів, тенгріанство не надто глибоко регламентувало духовну сторону життя як це було характерним для християнства чи язичницької системи в Римській імперії. Для прояву особистої волі людини тенгріанство лишало доволі можливостей, а тому воно не вступало у жорсткий конфлікт із маніхейством. Так, у тексті стели шкода за розлученням із сонцем і місяцем згадується після згадки про розлучення із своєю землею, державою і ханом [1]. Для маніхейства було характерним пошанування небесних світил, але вони перебували у пошані не як божества й посланці, а як елементи Світла, котрі було виокремлено із зони змішання Пітьми зі Світлом. У даному тексті місяць і сонце знаходяться не в пріоритеті, поступаючись таким цінностям як земля, держава і хан. Проте, вони також у пошані поряд із традиційними для тюркських народів цінностями. Таким чином, маніхейство і в частині пошанування світил цілком не суперечило своєю доктриною традиціям тюрків. Так само і в іншому меморіальному написі висловлюється шкода із-за розлучення із сонцем та місяцем, проте, як постає із контексту, це шкода, перш за все, за фізичними проявами цих небесних світил ніж пошанування їхньої сутності. Тобто, фактично, шкода за тим, що меморіант не має змоги бачити цей світ із його проявами. Таким чином, поширення маніхейства дало змогу надати пояснення пошануванню небесних світил, а саме, із-за їх божественної сутності та участі у процесі очищення елементів Світла від Пітьми.

З іншого боку, у номадичних державах постійним було почуття тривоги щодо майбутнього після смерті кагана чи бека. Переважно, після смерті володаря наставала руїна державних та соціальних інститутів, на що вказує ретроспективне зображення історії кількох поколінь каганів в стелі Кюль-тегіна. Причому, цей процес був безкінечний. То ж, маніхейська концепція пропонувала шлях як прийти до «Миру», із його спокоєм та гармонією як в Країні Світла. Для номадичних держав маніхейська доктрина пропонувала шлях до припинення черговості порядок-хаос-порядок, характерного для із суспільно-політичного устрою, і приходу до аналогу нірвани для душі в буддизмі. Власне, кожна державна система виявляє прагнення до своєї стабілізації, проте, маніхейство виявляло прагнення до стабілізації держави заради припинення існування світу, котрий лежить в області змішування Світла і Пітьми. Адже, врешті, як буде створено Новий еон і переміщено до нього усі праведні душі, світ має бути знищено вогнем.

У коментарях до тексту стели Е-29 І. І. Кормушин звертає увагу на те, що на тюркських меморіальних стелах вкрай рідко трапляються прямі вказівки на маніхейське віросповідання меморіанта. Пряму вказівку в тексті цієї стели він називає удачею. Власне, текст цієї стели розкриває нам особливості морального складу маніхейського віросповідання у тюрків раннього Серед-

---

[1] Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология. М.: Наука, 2008. С. 131.

ньовіччя. Зокрема, у цьому тексті присутнє голосіння за тим, що меморіант не насолодився дружиною і своїм народом. Подібні голосіння характерні для більшості текстів стел. Також присутнє характерне для надгробних стел тюрків вихваляння особистих воїнських та управлінських якостей меморіанта, як те, що він народився хлопчиком, виріс чоловіком, мав воїнські доблесті. Більше того, підкреслено, що меморіант «…прийшов заради золота і камфори». І текст стели завершується вказівкою на обставини загибелі меморіанта, а саме, що він заради доблесті воїна відправився послом до тібетського хана і не повернувся. Крім того, у тексті стели присутня сентенція, що «народ, котрий має доблесть, п'яним не вештається». Ця фраза в меморіальному написі підкреслює особисту доблесть покійного серед доблесного народу, оскільки він заради доблесті «зі свого елю чотири рази ходив і повертався». Вказується, що меморіант був певним чином, взірцем для народу. У цьому тексті присутня вказівка на те, що момеріант сповідував маніхейство. Зокрема, це видно із фрагменту: «хто має доблесть, не зіб'ється з (істинного шляху). Якщо я зіб'юсь, то воздавши хвалу Зервану, я (знову) здобуду доблесть»[1]. Увесь текст стели просякнутий вихвалянням доблесті меморіанта, фактично, метою його життя було здобути воїнську доблесть та виконувати старанно службовий обов'язок і виділятися серед свого Елю (племінне об'єднання у тюрків). Аналогічні прагнення та чесноти відзначалися і в інших стелах. Проте, із Зерваном (верховним божеством зороастризму), у даному разі цим іменем позначено «Отця Величі», пов'язується спрямування по шляху доблесті і, втративши доблесть, її можна повернути знову, вихваляючи «Отця Величі». Слід відзначити, що у тюрків раннього Середньовіччя традиційне тенгріанство не надавало уособленого божества, шана надавалась лише Танрі, як духовній сутності Неба. Тому маніхейство, фактично, запропонувало до шанування особу верховного божества «Отця Величі», від котрої адепти могли очікувати спрямування їх істинним шляхом. Фактично, як видно із тексту цієї стели, тюрки за маніхейського віросповідання зберігали свої традиційні чесноти, вже керуючись пошануванням «Отця Величі».

Таким чином, маніхейство доволі міцно осідало в житті тюркських народів, оскільки в регіоні їхніх володінь відзначено появу трьох маніхейських монастирів[2]. Ці монастирі ставали центрами поширення маніхейської культури, про що свідчать археологічні знахідки в регіоні. Власне, більшість артефактів маніхейської культури знайдено саме в регіоні контролю тюрків. Тобто, маніхеї постійно здійснювали проповідницьку роботу серед народів Степу, при цьому, не ламаючи їхнього традиційного світогляду. Найбільш поширеними маніхейські артефакти виявились у Східному Туркестані, на перетині торгівельних шляхів. С. Кляшторний відзначає, що маніхейство в цьому регіоні

[1] Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология. М.: Наука, 2008. С. 121.

[2] Кляшторний С. Manichaean text T II D and "ÏRQ BITIG" XIX *Кляшторний С. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии.* СПб.: Наука, 2006. С. 265–269.

набуває поширення саме завдяки активним торгівельним зв'язкам, які здійснювались через цю територію. Східний Туркестан у VIII–IX ст. був регіоном постійної боротьби за вплив між тюркськими державами і Китаєм та Тибетом [1]. Причому, Уйгурський каганат здобув контроль над Східним Туркестаном у результаті поразки у війні з Тибетом Танської імперії (Китай). Дослідник історії держави уйгурів А. Каламов у своєму комплексному дослідженні звертає увагу, що уйгури прийняли маінхейство як державну релігію із включенням до складу своєї держави Східного Туркестану, прагнучи знайти опору в потужній маніхейській общині [2]. Маніхейство, поширене в оазисах Східного Туркестану, схилило уйгурів до зміщення їх політичних орієнтирів саме в цей регіон та стимулювало до переходу від кочового скотарства до землеробства [3].

Ключовим центром маніхейської культури в Східному Туркестані був Турфанський оазис. Археологічні знахідки вказують на значну концентрацію мистецьких виробів із маніхейськими культовими сюжетами [4]. Власне, це було місце, де маніхейська релігія почала реалізувати себе як цілісна система із усіма складовими свого суспільного втілення. Турфанський оазис був також одним із ключових центрів міжнародної торгівлі, де перетинались інтереси Китаю та країн Передньої Азії. Тому тут і в Східному Туркестані в цілому панувала релігійна свобода й паралельно існували ряд релігійних общин, на що вказують археологічні знахідки, які засвідчують, що поряд із маніхейською тут існували буддійська община [5]. Власне, в Східному Туркестані, здобувають ключовий вплив у VIII ст. уйгури. Їх інтерес до цього регіону, вочевидь, обумовлювався його значенням у міжнародній торгівлі того періоду. Крім того, уйгури мали значну стратегічну перевагу над державами, які намагалися контролювати цей регіон, зокрема, над Китаєм та Тібетом, завдяки тому, що основу їх війська становила мобільна кіннота, котра була ефективнішою за війська інших держав. Також уйгури мали товар, котрий був стратегічно важливий для держав, які мали інтерес до Східного Туркестану, а саме, коней. Тому вони мали змогу як забезпечити для себе стратегічний вплив у регіоні, так і створити економічне підґрунтя для нього. Із посиленням впливу військово-політичного уйгурів у Східному Туркестані, маніхеї Турфанського оазису почали шанувати уйгурського хана як посланця Мані [6]. Маніхейство набуло поширення серед уйгурів, проте, слід відзначити, що тюрки витримували маніхейську обрядовість на рівні слухачів церкви, найнижчої ланки у ієрархії маніхейської общини [7], тобто, вклонялися сонцю і

[1] Каламов А. Древние уйгуры. VIII–IX вв. Алматы: Изд. дом «Наш мир», 2001. С. 140–142.

[2] Там само. С. 142.

[3] Там само. С. 143.

[4] Mediaeval Manichaean Book Art / Ed. by Zsuzsanna Gulácsi. Leiden-Boston: BRILL, 2005. P. 4–5.

[5] Там само. P. 15.

[6] Каламов А. Древние уйгуры. VIII–IX вв. Алматы: Изд. дом «Наш мир», 2001. С. 143.

[7] Хосроев А. История манихейства (Prolegomena). СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2007. С. 209–211.

місяцю [1]. У маніхейському тексті із Туркестана фігурує поняття «Білий Кінь» (Світлий Кінь). Дослідник-тюрколог С. Кляшторний стверджує, що поняття «Білий Кінь» слід розуміти як «Світлий Отець», тобто, «Отець Величі». Він, за текстом, обрав собі опонента у трьох станах існування... Текст, вочевидь, є уривком. Проте, ми можемо бачити як маніхейська доктрина лягала на тюркські номадичні традиції й «Отець Величі» набував образу «Білого Коня» [2]. Для тюрків їх стада були основою існування союзу (Елю), а коні були основою мобільності й, фактично, символізували державу, саму основу і факт її існування. Адже державність тюрків трималась на кінноті, яка була основою військової могутності. Тому й маніхейська доктрина приймала за належне цей символ державності.

Культурна спадщина, залишена маніхеями у Східному Туркестані, зокрема, пам'ятки писемності, розкривають нам яким чином догми цієї релігії формували суспільні відносини тюрків-номадів. У переліку молитов до дня вшанування голів маніхейської церкви, знайденому в Східному Туркестані, маємо звернути увагу на вшанування у першочерговому порядку Першолюдини. Вона присутня під перським іменем Орміздбаг. Це вказує на шлях поширення маніхейства серед тюрків завдяки торгівельним зв'язкам із Персією, на що звертає увагу у своїй статті С. Кляшторний [3]. Першолюдина не була засновником маніхейської церкви, фактично, церкву було засновано Ісусом-Сяйво, котрий у порядку слідує після «проповіді про дванадцять слів», тобто, світлих володінь (еонів), які є водночас і чеснотами для Нової людини [4]. А також перед Ісусом-Сяйво слідує лідер маніхейської церкви після Мані Сісінній. Першолюдина в даному разі символізує винятковість людини як творіння Світла, дослідники навіть знаходять підстави ототожнювати маніхейську Першолюдину із біблійним Адамом [5]. Власне, Першолюдина мала властивість управляти стихіями завдяки її «п'яти одежам», котрими вона скувала архонтів (демонів) – ворожі Світлу стихії. Фактично, Першолюдина виступає в маніхейській доктрині як той, хто у зоні змішання заклав умови для творення світу. Причому, це був світ, існування якого і потреба створення обумовлювалися необхідністю запустити процес відокремлення того, що належить Світлу від того, що належить Пітьмі. Тому тут маніхейством було зроблено виклик християнській та ісламській доктринам, котрі

---

[1] Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология. М.: Наука, 2008. С. 101.

[2] Кляшторний С. Manichaean monasteries in the land of Arghu *Кляшторний С. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии.* СПб.: Наука, 2006. С. 541–546.

[3] Кляшторний С. Manichaean text T II D and "ÏRQ BITIG" XIX *Кляшторний С. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии.* P. 541–542.

[4] Манихейские рукописи из Восточного Туркестана: среднеперсидские и парфянские фрагменты / введ., транслитерация, пер., коммент., прил. О. Чунаковой. М.: Восточная литература, 2011. С. 43.

[5] Смагина Е. Манихейство: по ранним источникам. М: Восточная литература, 2011. С. 159–160.

стали конкуруючими із ним, у тому хто був реальним творцем світу. Біблійна теза про те, що світ створював Бог, маючи Слово, яке було у Нього і Він був Слово, маніхейством деталізувалась із описанням процесу творення світу. При цьому, маніхейська доктрина підважувала могутність Бога у християнстві, оскільки за своїми можливостями і могутністю «Отець Величі» не був тотожним Богові. Причому, як видно із маніхейських текстів, фактично, світ творився руками його посланців і чи не головну роль у боротьбі проти сил Пітьми виконувала Першолюдина. Таким чином, Першолюдина для маніхейства стала тим борцем за допомогою управління стихіями проти сили ворожих стихій. Для Сходу боротьба за допомогою стихій проти ворожих стихій була доволі звичним явищем, яке представлено у міфології. Так, в зороастризмі протистояння ми можемо спостерігати між абстрактними силами-стихіями, окремі із них навіть не піддаються усвідомленню людиною. Цивілізації Сходу мали в усі віки свого існування забезпечувати собі сприятливі умови заради виживання шляхом боротьби із несприятливими умовами в природі, прагнучи оволодіти стихіями, такими як вода річок, створюючи систему іригації, будуючи дороги тощо. Тому маніхейська доктрина увібрала в себе ряд постулатів міфологічних бачень Близького Сходу і Передньої Азії. Проте, вона висунула на перший план у боротьбі проти сил зла і, навіть, у створенні умов для творення світу людину, нехай навіть міфічно могутню. Водночас, міфологема про Пешолюдину закладала постулат про цінність цього творіння Світла як таку. Першолюдина, втративши знаряддя боротьби із архонтами-стихіями Пітьми, потребувала порятунку і для порятунку було надіслано Дух Живий, котрий і впорядкував світ після того, як умови для його створення відстояла Першолюдина. Власне, у цьому і полягає авторитет і значення Першолюдини у маніхейській доктрині.

Дванадцять чеснот Нової людини, яку прагнула сформувати маніхейська церква, дають нам доволі просторе розуміння майбутнього світу, котрий мав стати ідеальним механізмом для відокремлення елементів Світла від Пітьми. Цими елементами були: володіння, мудрість, спасіння, задоволення, прагнення, праведність, віра, терпіння, справедливість, благодіяння, послух, світло[1]. Ці чесноти у переліку до нас дійшли лише в одному тексті, проте, існують згадки про їх шанування і в інших текстах. Вони варті того, щоби порівнювати їх із чеснотами, які вшановуються у народів, котрими було прийнято маніхейство. Зокрема, варто звернути увагу на чесноти, які шанували тюркські воїни і аристократія, що позначено на їхніх меморіальних написах. Цікавою чеснотою є володіння, котра, вочевидь, вказує на пошану до відповідальності за щось. Тексти тюркських стел та інші пам’ятки народів, де набувало поширення маніхейство, підносили як ключову чесноту володарів їх турботу про майно-засоби виробництва і про підлеглий їм народ[2]. Власне, ця чеснота була

[1] Манихейские рукописи из Восточного Туркестана: среднеперсидские и парфянские фрагменты / введ., транслитерация, пер., коммент., прил. О. Чунаковой. М.: Восточная литература, 2011. С. 44.

[2] Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология. М.: Наука, 2008. С. 104.

характерною для пошанування будь-якої влади, у тому числі й тієї, котра переслідувала маніхейську церкву. Щодо мудрості, то в текстах тюркських стел можна помітити особливий пієтет до цієї чесноти, вона поряд із пошануванням такої чесноти як сміливість і доблесть, котрі, щоправда, не вшановуються серед дванадцяти маніхейських чеснот. Послух є чеснотою, яка характерна як високо шанована для тюркських беків та воїнів й посадовців, котрі своїм способом життя доводили вірність своєму ханові [1], як і наполегливість. Проте, щодо наполегливості, слід відзначити, що ця чеснота відзначалась як важлива для службовця не лише у виконанні обов'язку, а й у прагненні досягнути особистого успіху й доблесті [2]. Справедливість та благодіяння також доволі шановані у тюркському суспільстві чесноти, але вони характерні для пошанування у знатних володарів [3]. Тобто, маніхейством було внесено лише окремі абстрактні чесноти, такі як праведність (розумілась тюрками своєрідно і маніхейська доктрина не мала змоги встановлювати усюди уніфіковану дефініцію поняття праведність), а також світло. Слід відзначити, що тюрками світло шанувалося у його проявах світилами, котрі, власне, відокремлювати світло від темряви, як сонце і місяць [4]. Тому, фактично, маніхейство стало доктриною, котра конкретизувала символ віри тюркських народів. У цієї доктрини слід відзначити постійне прагнення до конкретизації елементів священних текстів, котрі були поширеними в Азії, Європі й Африці у сакральній частині, як вже вказано, у частині творення світу, спасіння тощо, демонструється схематичне зображення процесу цього священнодійства. В цілому, цього було досить щоб опинитися у стані єретичного вчення, зважаючи, що такі прагнення були спорідненими із «виступом» проти влади Бога (як сатана), із первородним гріхом (пізнання закритого Богом для пізнання людиною) і із Вавилонською баштою, котра була викликом людини Богові. Власне, маніхейська доктрина подавала у позитивному контексті те, що в християнстві вважається первородним гріхом-заборонений плід, котрий давав змогу людині розрізняти добро і зло [5]. Оскільки усе живе виникає в результаті протистояння між Світлом і Пітьмою у зоні змішання, то здобуток людиною здатності розрізняти добро і зло був необхідним для того, щоб сприяти процесу відокремлення того що належить до сфери світла від того, що належить до сфери темряви. Тому, фактично, людина, котра розумна і здатна до мислення і аналізу належала згідно маніхейської доктрини до найбільш достойних. У цьому контексті слід, принагідно, зауважити, що для Царства Світла і його володаря Отця Величі були характерними чесноти, котрі відображали різні форми інтелектуальної діяльності (усього п'ять). То ж, фактично, маніхейська доктрина

---

[1] Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология. М.: Наука, 2008. С. 101–102.

[2] Там само. С. 104.

[3] Там само. С. 131.

[4] Там само. С. 131.

[5] Кефалайя («Главы»). Коптский манихейский трактат / Пер. с коптского, исслед., коммент., глоссарий и указ. Е. Б. Смагина. М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1998. С. 64.

мала за мету виховувати людину, яка здатна аналізувати і здійснювати оціночні судження про оточуючі її процеси та явища. Ці чесноти Отця Величі й Царя Світла, фактично, переносились доктриною на державників і на тих хто займали чільні місця в маніхейській церковній організації.

Вартими глибокого аналізу є тексти маніхейських молитов, які дійшли до нас уйгурською мовою. Ці молитовні тексти розкривають окремі підходи до пізнання світу, котрі певним чином випереджали свій час і були розроблені вже у XIX–XX ст. Тому вивчення діяльності маніхейських богословів та адептів має доволі велике значення у виробленні методики вивчення історії науки і формування наукового світогляду людини. Так, у молитовному тексті міститься підхід до систематизації живих істот, котрий згодом отримав назву теорії систем, яку було започатковано у XIX ст., а розроблено у XX ст. У молитві живі істоти поділено на п'ять груп: двоногі (люди), чотириногі (тварини), літаючі, живучі у воді й плазуючі[1]. Примітно, що поділ на п'ять груп живих істот має аналогію із п'ятьма стихіями, які були в арсеналі Пітьми і п'ятьма стихіями, які було застосовано Першолюдиною для протистояння стихіям Пітьми. У цьому контексті слід відзначити, що підхід по групуванню понять у системи за принципом подібності в маніхейській доктрині застосовано для конкретної практичної цілі-групувати ті фактори, на які слід вплинути для того, щоб визначитися із групами факторів, які є засобами ефективного впливу. Тому в маніхейській доктрині ми можемо бачити певні кроки до розроблення теорії систем, щоправда, поки на теологічному рівні. Наступна особливість змісту цього молитовного тексту є те, що гріхи, вчинені перед живими істотами, мають однакову негативну вагу для людини не залежно від того перед якою із груп живих істот їх вчинено. Таким чином, ми бачимо, що маніхейська доктрина встановлювала рівність усіх живих істот й однакову гріховність за завдання їм шкоди. Тобто, людина не виділяється як особлива істота серед інших живих істот. Причому, звертаємо увагу, що вказано на гріховність саме перед цими живими істотами, хоча за відпущення гріхів у молитві звертаються і до Бога. Образа живої істоти, вочевидь, розглядається як гріх саме перед цією істотою з огляду на присутність в ній частини, котра належить до сфери Світла, а, оскільки маніхейська доктрина проголошувала, що гріховність, смерть та інші негативи походять від сфери Пітьми, то завдання болю і смерті нею розглядалося як вимушена необхідність у зв'язку із змішанням Світла і Пітьми, вимушеним злом, яке виникло у зоні змішування[2]. Маніхейство обмежувало для своїх адептів можливість вбивати тварин, а для вищих категорій адептів було заборонено вчиняти дії, котрі могли випадково завдати шкоду живим організмам. Доволі цікавим у вивченні маніхейства залишається питання адаптації цієї релігійної системи

[1] Памятник манихейского вероучительного содержавния «Покаянная молитва манихейцев» *Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования.* М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 120.

[2] Кефалайя («Главы»). Коптский манихейский трактат / Пер. с коптского, исслед., коммент., глоссарий и указ. Е. Б. Смагина. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1998. С. 70.

до способу життя тюрків, котрі традиційно були скотарями і вживали м’ясо тварин як основну їжу. У іншому молитовному тексті уйгурською мовою як один із гріховних проявів присутня згадка про надмірну увагу до домогосподарства і «устремління помислів до худоби і майна»[1]. Цей фрагмент вказує, що для уйгурів як для тюрків-номадів було характерним зберігати при маніхейському віросповіданні свій традиційний спосіб життя й організації. Власне, вони замолювали у молитвах такі прояви своєї поведінки. Водночас, у іншій молитві знову ж мова ішла про гріховність надмірної уваги до домогосподарства, чим прив’язували Світло, котре збирали і відокремлювали від гріха і Пітьми п’ять божеств і заважали цим божествам його спрямовувати до неба. Цей фрагмент, фактично, вказував на гріховність надмірного захоплення світським життям і неуважним ставленням до духовного. Але в цій же молитві загадано гріховність «передачі світла» поганим людям і поганій землі[2]. Власне, поняття «поганої землі» було тотожним поняттю пекла, котре знаходилося внизу і це був той Пітьма, котрий здійснив наступ на сферу Світла і створив зону змішання. Цей фрагмент доволі цікавий тим, що у ньому виділено поганих людей і погану землю, зв’язки із ними, які віддаляли від духовного життя, у відповідності із маніхейською доктриною. Таким чином, може у молитві позначатися гріховність відносин із тими державами, які ставились вороже і переслідували маніхейство. Тому, можемо зробити припущення, що уйгури, сповідуючи маніхейство, вели звичайний для них спосіб політичного і міжнародного життя, зважаючи, що це є вимушеною гріховністю. Отже, тюрки-номади, прийнявши маніхейство, вочевидь, формально дотримувалися обрядовості, а гріховність сприймали як вимушене явище, яке слід було замолювати Богові. Тому формальна обрядовість маніхейства була одним із засобів збереження ним суспільних позицій у регіоні спільного контролю й створення умов для його розвитку.

У іншій манхейській молитві, при перераховуванні гріхів, котрі ілюструють моральні чесноти адептів маніхейства, присутня згадка про діяння, які не подобаються божествам Сонцю і Місяцю[3]. На підставі цієї згадки дослідниками цієї релігії зроблено висновок, що для слухачів маніхейської церкви обов’язком було молитися саме цим божествам-Сонцю і Місяцю[4]. Проте, не зважаючи, що ці гріхи не подобаються Сонцю і Місяцю, за прощенням у молитві звертаються до Бога. Тобто, маніхейську релігійну практику не слід класифікувати як політеїстичну систему і навіть не слід вести мову про присутність в ній елементів політеїзму. Як бачимо, гріхи слід замолювати перед Богом і лише він відпускає їх, будучи цілісним і інтегруючи й Сонце та

[1] Памятник манихейского вероучительного содержавния «Покаянная молитва манихейцев» *Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования*. С. 123.

[2] Там само. С. 123.

[3] Там само. С. 121.

[4] Манихейские рукописи из Восточного Туркестана: среднеперсидские и парфянские фрагменты / введ., транслитерация, пер., коммент., прил. О. Чунаковой. М.: Восточная литература, 2011. С. 21.

Місяць, які є його проявами. Сонце і Місяць, вочевидь, виділено в маніхейській доктрині як ті елементи, які засвідчують про наявність та силу Світла і є ключовими елементами сфери Світла. Власне, тому вони, відповідно доктрині, особливо вшановуються, проте, саме їм не приписано дій божественного порядку, як прощати гріхи, карати за гріхи тощо.

Суспільно-політична ситуація в державі уйгурів певним чином розкривається завдяки молитві, у якій замолюються гріхи «початку двох ядовитих шляхів до воріт пекла», а саме-це дотримання неправильних законів та поклоніння «демонам і вампірам»[1]. В державі уйгурів, вочевидь, панувала конкуренція між різними релігійними напрямками, яка обумовлювалась потребою створення терпимої ситуації для торгівлі й дипломатії. Східний Туркестан, як вказано у роботі А. Каламова, був регіоном, над яким паралельно здійснювали контроль імперія Тан і уйгурський каганат[2]. Тому війна і дестабілізація в цьому регіоні була ніяк не допустимою для державних утворень, котрі мали тут реальний вплив. Період спільного контролю над регіоном Східного Туркестану імперії Так і уйгурського каганату був часом підтримання відносної стабільності в ньому, а також віротерпимості як важливого елементу цієї стабільності. Власне, така ситуація була сприятливою для існування і розвитку маніхейської релігійної громади і створення нею умов для потужного розвитку цієї релігії.

Процес творення світу і усього живого в маніхейській доктрині зображено як результат боротьби між силами Світла і Пітьми, у ході якого сили Світла стримували сили Пітьми. Проте, у ході цієї боротьби у полоні Пітьми (матерії) опинялися елементи Світла[3]. І процеси стримування поширення впливу Пітьми на сферу Світла та витіснення впливу Пітьми в зоні змішування обумовлювали наступні етапи боротьби. Фактично, маніхейська доктрина набувала антицивілізаційного змісту, оскільки вона у значній частині заперечувала підтримування того способу життя, котрий сформувався у людському суспільстві. Світ і людство, відповідно до маніхейської доктрини, були проявами результатів захоплення частини зони Світла Пітьмою і, відповідно, мали оцінювати негативно усе своє буття та його прояви. Тому, відповідно маніхейській доктрині, увесь суспільний устрій був проявом результатів агресії Пітьми проти Світла і цивілізація була негативним явищем. Маніхейство намагалося виокремлювати із людської цивілізації тих, хто були морально схильними до його доктрини й організовувати їх до того способу життя, котрий мав сприяти «руйнуванню» впливу Пітьми та результатів

[1] Памятник манихейского вероучительного содержавния «Покаянная молитва манихейцев» *Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования.* С. 121.

[2] Каламов А. Древние уйгуры. VIII–IX вв. Алматы: Издательский дом «Наш мир», 2001. С. 143.

[3] Кефалайя («Главы»). Коптский манихейский трактат / Пер. с коптского, исслед., коммент., глоссарий и указ. Е. Б. Смагина. М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1998. С. 55; Смагина Е. Манихейство: по ранним источникам. М: Восточная литература, 2011. С. 126.

його вторгнення у зону Світла, а отже, руйнуванню цивілізації. Власне, цей елемент маніхейської доктрини не міг бути сприйнятий також доктринами інших релігій, котрі, навпаки, прагнули до впорядкування людської цивілізації та способу життя людини. Тому доктрина християнства та ісламу могли уживатися в одному державному утворенні, як показував досвід існування Арабського халіфату, але маніхейство практично завжди опинялося у стані гоніння там, де світська влада намагалась зміцнювати свою суспільну базу та її організацію. Хоча, маніхейство не відкидало мілітарної складовою держави, оскільки маніхейські тексти часто просякнуті елементами військової боротьби. Власне, зображено в них боротьбу Світла і Пітьми, проте, ця боротьба подається у формі та прийомах війни у реальному світі. У цьому контексті доволі цікавим є питання ставлення маніхейства до насильства і чи допускалося ним насильство заради захисту і поширення його доктрини. Текст стели маніхейського змісту із зверненням до Зервана, котрий мав сприяти здобути доблесть, наводить на думку, що іменем Отця Величі могли керуватися тюркські воїни і володарі у їх військово-політичній діяльності. Крім того, без постійного стану війни тюркська державність була не можливою, оскільки її існування обумовлювалося «примушенням оточуючих народів до миру» [1]. Відповідно, напевно тюркські володарі, котрі приймали маніхейство, намагалися використовувати вільно положення цієї доктрини заради легітимізації своєї влади і своїй дій та оформлення суспільних принципів у відповідні доктринальні рамки. Як завжди було характерним для будь-якої релігії, на практиці у світському житті застосовувалися лише найбільш зручні й політично доцільні елементи доктрини.

Отже, не зважаючи, що маніхейство набуло доволі значного географічного і соціального поширення, ця релігійна доктрина не змогла стати частиною державного механізму, як це вдалося християнству. Також, вона не мала змоги набути дуже потужного інтегруючого характеру в суспільствах, у яких поширювалась, як це вдалося буддизму. Проте, маніхейство залишило людству потужну логічно узгоджену доктрину, котра у ряді своїх положень випереджала час, зокрема, щодо пізнання і розуміння природи, вироблення методів її пізнання. Також, елементи маніхейської доктрини часто вдало лягали на ментальний ґрунт суспільства, в якому вона набувала поширення, проте, мова могла іти лише про окремі елементи. В цілому, як можна спостерігати на прикладі поширення маніхейства серед тюрків, дотримання доктринальних настанов цієї релігії носило, здебільшого, характер формальної обрядовості. Крім того, маніхейство мало змогу здобути собі суспільний вплив лише в умовах поліконфесійного середовища, яке формувалося в регіонах активної транзитної торгівлі, прикладом чого був Східний Туркестан у VIII–IX ст. За умов здійснення державою політики формування цілісного механізму державного контролю суспільних процесів маніхейська релігія, здебільшого, потрапляла під гоніння.

---

[1] Памятник в честь Кюль-Тегина. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования*. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1951. 452 с. С. 36.

Досвід виховання молодого покоління сучасного Китаю у дусі конфуціанських традицій

Оксана Салата

Сьогодні людство знаходиться на шляху до глобалізованого суспільства. У таких умовах складно зберегти власні традиції в усіх сферах людського буття. Більшість країн Азії в сучасних умовах, зберігаючи власні традиції намагаються наблизитися до норм, що прийняті у розвинутих країнах світу, зокрема й Європі. Трансформація такого роду торкнулася і життя традиційного китайського суспільства. Але, незважаючи на значні зміни у зовнішній політиці, китайське суспільство зберегло свою самобутність, а китайці, де б вони не жили, не змінюють свою ідентичність. Що є надзвичайно актуальним і показовим для українців. Що стосується сімейної сфери та виховання молодого покоління, то необхідно визнати що західні методики справляють певний вплив на виховання дітей у Китаї.

Китайське суспільство, справді, особливе. Особливе, ще й тому, що має дуже давні традиції, але прагне розвиватися в сучасних реаліях буття і тому готове використовувати досвід інших держав, навіть якщо вони належать до інших релігійних та традиційних систем. Коли мова йде про традиційне виховання дітей та молоді у Китаї, то вагомий вплив має конфуціанська система. Створене Конфуцієм (孔子 – Кун-цзи чи 孔夫子 – Кун Фу-цзи) учення знайшло підтримку китайського народу, який бачив у запропонованій системі правил і норм стабільність у соціально-економічній сфері. Декілька тисячоліть вона була ледь не єдиною визнаною китайським суспільством правильною системою навчання та виховання дітей та молоді. Сьогодні ж у Китаї впроваджують системи навчання і виховання, які є інноваційними у Європі та Америці.

У Китаї як і в інших країнах Азії соціально-економічна сфера також має свої особливості, зокрема величезні об'єми промислового та аграрного виробництва ставлять безліч запитів до системи виховання сучасного громадянина. За таких умов необхідно виховати такого громадянина, який був би здатен інтегруватися у світове товариство і, в той же час, зберігати традиції власного народу, національну ідентичність.

Тема інтеграції конфуціанських традицій у сучасне китайське та світове суспільство є надзвичайно актуальною, тому окремі китайські, європейські, російські та українські історики торкалися цієї проблеми досліджуючи соціально-економічний, політичний розвиток та трелігійні традиції Китаю у середньовіччі та у XX ст. Зокрема важливими у цьому контексті є праці Шэнь Гуаньцюня, М. Гране І. О. Алімова, В. З. Клепікова, В. Ф. Резаненка, І. А. Хотченка.

Досліджуючи середньовічну історію китайський вчений Шэнь Гуаньцюнь звертає нашу увагу на тезу Конфуція про застосування знань на практиці, що є дуже важливим у сучасних умовах, коли мова йде про практико-орієнтований підхід до навчання.[1] Узагальнюючи педагогічний досвід середньовічного Китаю він показує загальну систему виховання дітей та підлітків, але не проводить аналогію із системою навчання і виховання, що є пріоритетною у Китайській республіці сьогодні.

Французький вчений Марсель Гране представляє нам цілісну картину життя давньокитайського суспільства, відтворену в органічній єдності з дослідженням китайського менталітету. Він розкриває різні сторони суспільного і приватного життя китайців, побуту людей: працю, сімейні та шлюбні відносини, ритуали, обряди, кодекси честі, соціальну ієрархію, що охоплює всі сфери життя[2]. Традиції виховання він розглядає лише у контексті загального розвитку китайського суспільства, тому це питання потребує більш детального дослідження[3].

Російські вчені І. О. Алімов та В. З. Клепіков, досліджуючи середньовічне китайське суспільство розкривають концепції його політичного устрою в різні історичні періоди, основні вчення, релігії і культи. Аналізують традиційну культуру та процес її трансформації в капіталістичні реалії[4]. В. З. Клепіков представляє нам Конфуція та його учення як педагогічну спадщину китайського суспільства, нажаль, не розкриваючи особливості співіснування у середньовічному Китаї кількох традиційних течій в культурі[5].

Натомість, відомий український вчений В. Ф. Резаненко, вивчаючи китайсько-японські релігійно-філософські традиції розкриває категорії та ідеологеми конфуціанства, даосизму та буддизму. На його думку, ці категорії дають можливість науковцям досліджувати психолінгвістичні та мовно-культурологічні механізми для сприйняття та вживання ключових понять. У своїй праці він приходить до висновку, що релігійно-філософські вчення Китаю та їх інкорпорування в соціокультурний простір Японії є процесом надзвичайно складним[6].

Вплив ідеології конфуціанства на виховання та навчання в сучасній Китайській Народній Республіці показує І. А. Хотченко. У результаті дослідження йому вдалося з'ясувати, що основними тенденціями й заходами у галузі освіти

---

[1] Шэнь Гуаньцюнь. Воспитание и педагогическая мысль в Древнем Китае. Ухань, 1956. С. 17.

[2] Гранэ М. Китайская мысль от Конфуция и Лаоцзы [пер. с. фр. В.Б. Иорданского]. М.: Алгоритм, 2008. 528 с.

[3] Гранэ М. Китайская цивилизация. М.: ООО «ТД Алгоритм», 2016. 480 с.

[4] Алимов И. А., Ермаков М. Е., Мартынов А. С. Срединное государство. Введение в традиционную культуру Китая. М.: ИД «Муравей», 1998. 288 с.

[5] Клепиков В. З. Конфуций – выдающийся педагог Древнего Китая. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.eduhmao.ru/info/1/3812/24328/

[6] В. Резаненко Сінто в контексті китайсько-японської релігійно-філософської традиції (до проблеми синкретизму) [Електронний ресурс] Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5737/Rezanenko_SINTO_V_KONTEKSTI.pdf?sequence=1&isAllowed=y

є започатковані видатним китайськім філософом Конфуцієм: доступність освіти для представників усіх класів суспільства; запровадження практики; оцінювання знань; вивчення індивідуальних особливостей тих, хто навчається[1].

Отже, тема традиційного виховання молодого покоління у Китаї розглядалася багатьма вченим, але трансформація традиційної системи виховання у реалії сучасного глобалізованого світу потребує більш детального вивчення, зокрема, впровадження досвіду європейських країн та застосування у китайській педагогіці інноваційних методів та технологій навчання.

Учення, яке сформував Конфуцій абсолютно відповідало тим запитам які існували у часи його діяльності, воно було спрямоване на побудову соціальної держави. Він закликав кожну людину наблизитись до ідеалу – цзюнь-цзи. Відповідно до його вчення головними рисами цзюнь-цзи були гуманізм и почуття обов'язку, яке виховує в собі сама людина. У своєму збірнику «Луньюй» (традиційною китайською: 論語) Конфуцій визначає людину: «чесну і щиру, прямодушну і безстрашну, всевидючу і розуміючу, уважну в промовах, обережну в справах. У сумніві вона повинна стримуватися, у гніві – обдумувати вчинки, у вигідному підприємстві піклуватися про чесність; в юності вона повинна уникати жадань, у зрілості – сварок, у старості – скупості. Істинна цзюнь-цзи байдужа до їжі, багатства, життєвих зручностей і матеріальної вигоди. Усього себе вона присвячує високим ідеалам і всім людям, а також пошуку істини. Пізнавши істину (Дао – китайською: 道), вранці, вона «може спокійно померти увечері».[2] Як видно з цього опису, у прагненні до загального щастя людина повинна була відмовитися від особистих вигод і насолод. Особистість як така не мала цінності в традиційному Китаї, але могла користуватися авторитетом при внесенні належного вкладу у процвітання суспільства. Багато аспектів цього вчення актуальні і сьогодні, але в сучасному світі головною цінністю є сама людина її творчість і особистість.

У суспільстві давнього Китаю виняткове значення надавалося гуманітарному, книжковому вченню як найдостойнішому свідченню морального зусилля. Конфуцій вважав, що кожен китаєць повинен прагнути оволодіти духовною культурою предків, тому ще в ханьський період «П'ятикнижжя» набуло статусу канонічної літератури, ставши надалі основою всієї китайської культури.

Три головні завдання, які ставило перед освітою традиційне конфуціанство: духовне вдосконалення, набуття знань і принесення користі суспільству є актуальними і сьогодні, і не лише в китайському суспільстві. Чотири моральних принципи, якими людина повинна керуватися на своєму життєвому шляху: виховати в собі здатність співчувати іншим людям, мати почуття сорому, бути ввічливим і скромним і вміти відрізняти правильне від неправильного, дещо змінюються в сучасному світі, тепер кожна молода людина

[1] Хотченко І. А. Вплив конфуціанства на сучасну систему освіти Китайської Народної Республіки. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2016. Вип. 47. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2016_47_7

[2] Конфуций. Суждения и беседы; [пер. с кит. П. С. Попова]. СПб.: Изд. дом «Азбука-классика», 2008. С. 111.

повинна вміти відстоювати свою позицію, власні інтереси. Важливим є також те, що Конфуцій закликав людей до постійного самовдосконалення. Він вважав, що самовдосконалення триває все життя і є сутністю освіти [1].

Конфуцій розробив систему навчальних чеснот, які повинні допомогти учням правильно організувати себе: старанність, стійкість, завзятість, повагу до вчителя, концентрацію уваги, скромність. Ці якості вкрай бажані для будь-якого учня. Завзятість дає юнакові переконання в тому, що в освіті не існує простих шляхів. Старанність допомагає досягти успіхів у навчанні. Набуття знань – це довгий процес подолання безлічі перешкод, тому юнак повинен бути готовий до систематичної роботи. Володіючи стійкістю, людина здатна подолати труднощі в процесі навчання [2].

Одна з основних чеснот, яка відповідає конфуціанській традиції і цінується дуже високо – це глибока повага до вчителя. Учитель робить все можливе, щоб навчити учня, а учень робить усе, щоб навчитися. Учитель не просто найманий працівник, який виконує свої договірні зобов'язання, передаючи знання. Він є наставником у вихованні в учневі моральності, а тому повинен являти собою зразок моральної поведінки [3].

Така чеснота, як концентрація уваги допомагає учню зосередитися під час опанування знаннями і це, як правило, дає високий результат. Концентрація вважається найважливішою якістю учня, так як вона налаштовує юнака на освітній процес [4].

У дитині також необхідно виховувати скромність, яка безпосередньо пов'язана з повагою до вчителя. Скромність постійно підказує людині, що вона потребує самовдосконаленні. Це особливо важливо, коли людина досягає великих успіхів в житті, а її самовпевненість розвивається до небаченого рівня і заважає вдосконалюватися.

Конфуцій з недовірою ставився до балакучих політиків. Він розумів, що люди більш схильні до розмов, ніж до дій. Він вважав, що древні мудреці говорили з обережністю, тому що побоювалися не виконати обіцяного. На його думку, мудра людина повинна бути повільною в словах і швидкою у справах. Слова, які свідомо вводять в оману співрозмовника, є аморальними, так як вони не підкріплюються жодними справами. Китайські учні і сьогодні керуються принципом «дія краще, ніж слова» (традиційною китайською: 行動勝於言語).

Чесноти, які пропонує Конфуцій у своїй концепції виховання, пов'язані між собою і формують єдине ціле, всі вони підтримують бажання вчитися. Без старанності, стійкості, наполегливості учень не зможе гідно проявити себе в навчальному процесі. Навчальні чесноти стали найбільш потужними елементами китайської освітньої традиції.

---

[1] Карадже Т. В. Савин И. Л. Конфуцианство как основа формирования общественно-политических идеалов современного Китая Вестник Российского университета дружбы народов. Сер.: Политология. 2004. № 1 (5). С. 97–106.

[2] Конфуций. Суждения и беседы. С. 117.

[3] Там само. С. 122.

[4] Там само. С. 134.

Термін «гармонія» (традиційною китайською: 和諧) – традиційний і чи не центральний у китайській культурі. Вірність національним традиціям проявляється в тому, що на початку XXI ст. китайське суспільство, впроваджуючи в систему навчання та виховання нові європейські цінності, залишається вірним конфуціанським традиціям виховання. Про це свідчить постійне звернення до етичних принципів вчення Конфуція, підкреслення їх важливості для сучасного Китаю.

Концепція гармонійного розвитку світу вийшла за межі Китаю. На думку Конфуція соціальна гармонія розвивається у декілька етапів, зокрема: спочатку шляхом самовдосконалення створюється гармонійна особистість, потім встановлюються гармонійні відносини в суспільстві, потім – в державі і, нарешті, в усьому світі.

На початку XXI ст. система виховання за конфуціанськими традиціями стала актуальна у багатьох країнах світу. Це зумовлено високим ступенем адаптивності китайської культури в стосунках з іншими культурами, її здатність до самовідновлення багато в чому пов’язана з тим, що в Китаї з часів Конфуція здатність людини до навчання і самовдосконалення розглядається як головний критерій цивілізованості і моральної самооцінки.

Вважаючи освіту і культуру головним чинником у формуванні «шляхетної людини», Конфуцій проголосив принцип рівних можливостей в освіті, теоретично відкрив доступ до чиновницьких посад будь-якого китайця. Цей принцип відіграв революційну роль у системі державного устрою Китаю.[1]

Актуальними й сьогодні є його вимоги до вченої людини. Конфуцій перераховує сімнадцять характерних проявів, властивих такій людині. Серед них: процес самостановлення вченого, зовнішній вигляд, комунікабельність, вірність принципам, навіть перед лицем смерті, широта душі вченого, вміння підтримувати талановитих, незалежність, шанобливість і т.д.

Володіння вченим ступенем вважалося престижним, давало багато переваг і прискорювало службове пересування у Китаї протягом багатьох століть. Це давало стимул отримати гарну класичну освіту і здати державні іспити. Так створювалася освічена еліта – чиновники, які володіли культурою письма і знали древню літературну спадщину.

Політична ситуація була така, що письмовий документ, написаний твердою рукою досвідченого каліграфа і стилем дослідника, який добре знає зміст давніх текстів, давав право на просування вгору по кар’єрним і політичним сходинкам. Це накладало високі вимоги, що пред’являлися до іміджу освіченої людини. Високий соціальний статус припускав знання класичних давньокитайських текстів, а також історії, філософії, поезії і володіння каліграфією.

У 1905 р. традиційна екзаменаційна система скасована. Однак, в останні роки в Китаї знову широко практикується прийом на державну службу на основі складання іспитів. На думку чиновників уряду КНР, даний метод прийому на державну службу дає можливість дотримуватися принципу справед-

---

[1] Клепиков В. З. Конфуций – выдающийся педагог Древнего Китая. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.eduhmao.ru/info/1/3812/24328/

ливості і значно покращує якість молодих кадрів, які прийшли на державну службу.

Крім організації іспитів для заняття посад на державній службі в Китаї прийняті правила проведення чергових перевірок для держслужбовців, а також – заміни і відсторонення від посад тих, хто не справляється зі своїми обов'язками. Таким чином, древній принцип державного управління на основі екзаменаційної системи продовжує існувати на новій основі в Китаї і в наші дні.

Про користь такої системи для інтелектуального тонусу свідчать дослідження відомого вченого Н. П. Бехтерева, які показують, що, ставлячи перед собою складні для похилого віку надзавдання, люди поступово відновлюють можливості організму і мозку [1].

Модернізація сучасного Китаю на основі інноваційних технологій і перетворення його в потужну економічну державу неможливі без створення системи якісної та загальнодоступної освіти.

Один із керівників Китайської держави у 1970–1990-х рр. – Ден Сяопін постійно підкреслював, що він всього лише дотримується традиційної лінії в області розвитку освіти і науки країни, яку створив Конфуцій. Спираючись на ранньоконфуціанські цінності, і в першу чергу, на культ знань, Китай в 1984 р. розгорнув потужну пропагандистську кампанію на користь освіти і науки, суть якої зводилася до наступного: без освіти і науки у Китаю немає майбутнього [2].

Керівництво країни прекрасно розуміло і розуміє, що стан вищої освіти є одним з найважливіших показників могутності держави. У 1995 р. на всекитайській конференції, присвяченій проблемам науки і техніки, був проголошений курс на відродження країни за допомогою освіти і науки. Серед стратегічних положень, розроблених конференцією, є і таке: «Вважати освіту, науку і техніку головними факторами соціально-економічного розвитку країни» [3].

З 1984 р. в науку і освіту пішли величезні фінансові вкладення, і вона стала швидко розвиватися. Уже до початку XXI ст. в Китаї працювало близько шести тисяч науково-дослідних інститутів і близько трьох тисяч навчальних закладів, в яких навчалося понад 20 млн. студентів [4].

Потужну підтримку держави у вигляді значного збільшення асигнувань на свої інститути отримала Академія наук Китаю. Президент Академії наук Китаю Лу Юнсян заявив, що до 2030 р. китайські вчені зможуть створити теорії, які будуть здатні змагатися з теорією відносності і квантової теорії, що дозволить їм претендувати на Нобелівські премії [5].

---

[1] Бехтерева Н. П. Нейрофизиологические аспекты психической деятельности человека. 2-е изд., перераб. и дополн. Л.: Медицина, 1974. С. 103 с.

[2] Китай очима Азії. Колективна монографія / Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України; Українська асоціація китаєзнавців. К., 2017. С. 11–12.

[3] Китай очима Азії. С. 14.

[4] Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. Т. 1. Учеб. по спец. «История». М.: Высш. шк., 1998. 456 с.

[5] Карадже Т. В., Савин И. Л. Конфуцианство как основа формирования общественно-политических идеалов современного Китая. С. 97–106.

Вважаючи освіту головним інструментом здійснення «модернізації людини», в Китаї в спішному порядку стали будувати нові надсучасні університети з усією необхідною соціальною інфраструктурою. Сучасний Китай нагадує велике будівництво. Досить сказати, що в одному з найбільших міст Китаю Гуанчжоу було побудоване місто університетів – сучасні навчальні корпуси, лабораторії, гуртожитки для студентів, будинки для викладачів, спортивні споруди, будинки культури, магазини та ін.

Китайські студенти напружено вчяться, мріючи побудувати велику державу. Здатність і прагнення до навчання стало одним із головних чинників адаптивності китайської цивілізації.

Сьогодні, як і будь як і більшість державних систем, Китай здійснює процес реформування освіти, у тому числі й у системі освіти. До числа найбільш гострих проблем у сфері освіти китайські експерти відносять недостатність фінансування вищих навчальних закладів, зростання заборгованості вузів за банківськими кредитами, недостатній рівень підготовки випускників з точки зору вимог роботодавців і проблеми, пов’язані з працевлаштуванням випускників вищих навчальних закладів.

У зв’язку з нестабільним соціально-економічним становищем держави, викладачі вищих навчальних закладів працюють у досить складних фінансових умовах. Китайський уряд прийняв «Закон про викладачів», спрямований на підвищення їх соціального статусу і життєвого рівня.

Глибокі традиції внутрішньоетнічної солідарності, почуття приналежності до великої і самої давньої китайської цивілізації є умовою самоповаги і ідентичності абсолютної більшості китайців. У них глибоке почуття історії і незнищенна прихильність до своєї історичної батьківщини. Будь-який китаєць, де б він не жив, домігшись видатного успіху в тій чи іншій області, переймається самоповагою лише тоді, коли його особисте досягнення буде визнано на його історичній батьківщині. Не випадково, всі видатні китайські вчені, громадські діячі, досягнувши в США, Франції, Росії того чи іншого успіху, спрямовуються на історичну батьківщину для презентації власних досягнень співвітчизникам[1].

У Китаї, як і раніше, не вистачає високоякісних освітніх ресурсів, не вирішена проблема нерівномірного розподілу цих ресурсів, наприклад, існує велика різниця між східними і західними районами, містами та селами і навіть між окремими школами.

У багатьох східних провінціях виділяється на фінансування освіти бюджет, майже в два рази більше, ніж в західних районах. Навіть всередині одного району розвиток різних шкіл протікає не збалансовано, так як майже всі регіональні високоякісні освітні ресурси сконцентровані в провідних школах. Тому, домагаючись рівності освітніх можливостей, держава звертає увагу на справедливий розподіл освітніх ресурсів.

Конфуціанська система виховання молодого покоління знайшла своє застосування не тільки в китайському суспільстві, але і в інших країнах східної і

[1] Васильев Л. С. История религий. М., 2008. С. 654.

південно-східної Азії, і носить досить суперечливий – для носія європейських морально-етичних принципів характер. Якщо в християнстві, існує уявлення про вищу, божественну справедливість, згодом втілену вже в світському гуманізмі, то для конфуціанства важливіше практична доцільність. Саме цей фактор сприяв непримиренному протиборству конфуціанців з представниками даоських і буддійських шкіл. Становлення конфуціанства як державного та найвпливовішого в суспільстві руху позбавило китайську цивілізацію конфлікту між практичною і метафізичної сторонами життя, яка в європейській історії відбилася у формі Реформації і наступних релігійних воєн.

Також в історії Китаю мала місце гендерна дискримінація, спрямована проти жінок. Якщо народження хлопчика вважалося щастям, оскільки асоціювалося зі зростанням добробуту сім'ї при досягненні дитиною працездатного віку, то народження дівчинки сприймалися як утриманський елемент, який у підлітковому віці назавжди піде в сім'ю чоловіка і забере з собою частину сімейного майна у вигляді приданого. Такий погляд отримав трагічне продовження в Китаї в кінці XX ст., коли «політика однієї дитини», що проводиться офіційним Пекіном, привела до масового вбивства новонароджених дівчат. Це призвело до дисбалансу у відповідності кількості жінок і чоловіків.

Ще одне негативне явище, викликане конфуціанською традицією, полягає у дефіциті творчого потенціалу сучасної китайської молоді. Тисячолітнє формування виконавців для жорсткої політико-економічної моделі призвело до того, що на сьогоднішній день Китай на державному рівні часто звинувачують у нехтуванні нормами законодавства про охорону інтелектуальної власності. Саме з цієї причини, незважаючи на наявність великої кількості висококваліфікованих виконавців, китайському суспільству буде важко вийти на високий рівень розвитку.

Таким чином, виховання підростаючого покоління в конфуціанській традиції в контексті зовнішньої ізоляції протягом багатьох століть забезпечувало стабільність суспільства, але в умовах глобалізації китайці програли представникам інших культур в творчому аспекті. Безумовно, сучасна китайська молодь зазнає трансформацію світогляду, що викликано посиленням впливу ідей західної, егоцентричної соціальної філософії. Важливою, на нашу думку, є здатність сучасного китайського суспільства, враховуючи позитивні й вже, не актуальні традиції конфуціанства, інтегрувати у систему навчання і виховання молодого покоління найкращі здобутки світової практики. Цей шлях проходять багато країн світу, і якщо Китай прагне мати першість серед розвинутих країн, суспільство докладе усіх зусиль щоб це здійснити. Адже у китайського суспільства величезний потенціал.

Досвід Китаю у галузі освіти і виховання є надзвичайно актуальним і важливим для України. Українське суспільство повинне зрозуміти, що тільки піднявши статус освіти і науки – держава зможе вийти на високий рівень розвитку. Інших шляхів у сучасному демократичному світі не існує.

Цикл V:
ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ СХОДУ

Правові засади діяльності державних службовців у стародавніх Китаї та Індії: порівняльний аналіз

Іван Мищак

Перші державні утворення на Стародавньому Сході постали ще в IV–III тисячоліттях до н.е. та були пов'язані з розкладом родово-племінної общини, розподілом праці і, відповідно, соціальним розшаруванням. Спільними рисами східних держав були наявність аристократичної верхівки, яку складали жерці, вищі державні сановники та воєначальники; розгалуженого і централізованого бюрократичного апарату; сільської общини тощо.

Серед правових пам'яток того часу перш за все слід відзначити царські укази, повеління та повчання, які мали силу закону. Поступово почали укладатися збірки законів, які регламентували усі сфери суспільного життя. Крім того, важливе значення для вивчення системи державного правління та державної служби мають різноманітні уложення, інструкції, розпорядження тощо верховної влади для працівників адміністрації та правителів областей і провінцій, місцевих управителів і службовців, міських і сільських общин, якими встановлювалися податки, митні і торгові збори, штрафи, стягнення, покарання та ін.

Незважаючи не географічну близькість Китаю та Індії, їхні перші державні утворення та правові пам'ятки хоча й мають деякі спільні риси, проте істотно різняться з огляду на релігійні, моральні, ментальні та інші чинники. Пропоноване дослідження має на меті проаналізувати на основі відомих правових норм і релігійно-філософських трактатів тогочасне бачення місця й ролі, а також прав та обов'язків посадових осіб, які здійснювали функції держави.

Стародавній Китай. Перші відомості про наявність законів у Стародавньому Китаї пов'язують із державою Шань (1600–1046 до н. е.). Подальші згадки про наявність писаних законів пов'язані з царством Лу, де в VI ст. до н.е. був прийнятий закон про земельний податок, а 536 р. до н. е. датується «Огляд законів», основою якого стало поняття «у син» – встановлення п'яти видів покарань за злочини[1]. Окремо слід відзначити складену на межі VI–V ст. до н. е. міністром царства Вей Лі Куєм «Книгу законів Фацзін» («Книгу законів царства Вей»), яка стала одним із перших систематизованих збірників законів різних китайських царств.

[1] История государства и права зарубежных стран: Учебник для вузов: В 2 т. / Отв. ред. д.ю.н., проф. Н. А. Крашенинникова и д.ю.н., проф. О. А. Жидков. 3-е изд., перераб. и доп. Т. I : Древний мир и Средние века. М. : Норма, 2004. С. 165.

Особливістю китайської правової думки є її тривалий розвиток на основі симбіозу ідей двох філософських вчень – конфуціанства[1] та легізму[2]. Як і в інших державах Стародавнього сходу, перші правові норми базувалися на традиціях, нормах моралі та релігії. Проте норми моралі, глибока повага до правителів держави та старших у сім'ї стали для китайського суспільства визначальним чинником у формуванні правової думки на багато століть – аж до нинішнього часу включно.

На відміну від конфуціанства, яке в основі державного життя бачило традицію, мораль, модель сім'ї, поваги молодших до старших і службовців нижчого рангу до вищого, легісти практично відкидали моральні й релігійні норми. Вони будували своє бачення державного управління на беззаперечній волі володаря, соціальному примусі, чітких законах, встановленні суворої відповідальності за їх порушення. Ідеологом школи легістів вважають Шан Яна (390–338 рр. до н. е.), якому вдалося покласти ідеї легістів в основу державного життя імперії Цінь[3].

Одним із найважливіших творів легізму є *«Книга правителя області Шан»*[4]. У ній детально описано походження та здійснення влади, викладена система нагород і покарань. Згідно з Книгою порядок у державі досягається трьома шляхами: законом, якого повинні дотримуватися в тому числі правитель і сановники; довірою, яку спільно встановлюють правитель і сановники; владою, якою розпоряджається лише правитель. Успішне правління можливе лише за умови введення чітких законів і розмежування прав та обов'язків усіх верст населення – від правителя до простих людей. Мудрий правитель завжди спирається на закон. Якщо ж закон порушується правителем або державними службовцями, то країну чекають бунти і заворушення.

«Книга правителя області Шан» чітко викладає механізми нагородження та покарання. Вони повинні здійснюватися згідно із законом та за справедливістю. Йдеться також про те, що покарання за порушення встановлених норм має бути невідворотним для всіх, незалежно від походження, посад і попередніх заслуг. Отже, робиться справедливий висновок про те, що нагороди повинні бути щедрими та викликати довіру, а покарання суворими й невідворотними. Крім того, вірним є твердження Книги про наслідування чиновників своєму правителю. Відповідно, якщо правитель дотримується закону, то чиновники будуть служити йому згідно із законом, а чесні та порядні службовці будуть просуватися службовою драбиною. Якщо ж правителю

[1] Усик А. В. Вчення Конфуція та конфуціанство в контексті китайської філософської традиції (етико-соціальний аспект) : дис. ... канд. філол. наук: 09.00.05 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. К., 1999. 168 арк.

[2] Переломов Л. С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. М. : Наука, 1981. 334 с.

[3] Мищак І. М. Нормативно-правове забезпечення державного управління в країнах Стародавнього Сходу. *Державне управління в країнах Стародавнього Сходу* / В. В. Омельчук (керівник авт. колективу, вступ), [автор передмови Ю. С. Шемшученко]: Навчальний посібник. К.: «МП Леся», 2015. С. 46–64.

[4] Книга Правителя области Шан / перевод Л. С. Переломова. М. : НИЦ «Ладомир», 1993. 392 с.

подобається тільки похвала, то він буде оточений наклепниками й підлабузниками.

Династія Хань, яка прийшла на зміну Цінь, знову повернулася до ідей конфуціанства, об'єднавши пропаговані ним норми моралі й поваги до старших, у тому числі в державній ієрархії, з правовими ідеями легістів. В основу цього симбіозу було покладено ідею легістів щодо дотримання всіма норм закону та невідворотність покарання за його порушення, але покарання вже залежало від походження людини, її статусу та обставин, за яких скоєно це порушення. Отже, відбулося поєднання моралі та права, де за порушення норм моралі передбачалася відповідальність уже на основі норм права. Проте це поєднання конфуціанства й легізму пройшло багатовіковий розвиток, остаточно оформившись у середньовічному Китаї.

Досить докладно повноваження державних службовців і приписи щодо їхньої діяльності викладені в Юридичних документах із Юньменя. Зокрема, у настанові намісника округу Нань чиновникам повітів так пояснюється походження законів та інших нормативно-правових актів: «У давнину в людей існували місцеві звичаї, симпатії й антипатії людей не були єдиними. Це заважало людям і шкодило державі. Тому мудрі царі ввели закони для того, щоб виправити шкідливі наміри народу, викоренити погані звички. Однак законів та уложень виявилося недостатньо, а народ намагався всіляко їх порушувати. Тому правителі почали видавати укази. Закони, уложення, укази – все це призначено для настановлення людей, подолання шкідливого та брехливого, викорінення поганих звичаїв і заохочення до добра»[1].

Далі намісник наголошує, що хоча закони, уложення й укази вже оприлюднені, але випадки їх порушення як з боку простих людей, так і чиновників не припиняються, люди продовжують дотримуватися місцевих звичаїв, має місце потяг до наживи. Характеризуючи діяльність чиновників, намісник робить припис про те, що знання ними про порушення правових норм і не вжиття відповідних заходів до покарання винних прирівнюється до відкритої непокори правителю. А якщо чиновники не знають про порушення законів, значить вони не справляються зі своїми обов'язками. Так само, якщо вони знають про порушення, але не насмілюються притягнути винних до відповідальності, вони проявляють нечесність. У будь-якому випадку, йдеться далі в настанові, такі дії або бездіяльність чиновників є серйозним злочином, а покарання за них буде здійснено відповідно до закону.

Настанова також містить визначення професійних і моральних позитивних та негативних якостей державних службовців. Зокрема, хорошим чиновником вважається той, хто добре знає закони, уложення й укази, може справитися з будь-яким завданням, непідкупний, щирий, всі сили віддає на служіння правителю, діє у згоді з іншими чиновниками, здатний до самоаналізу та виправлення власних помилок. До позитивних якостей чиновника

[1] Хрестоматия по истории Древнего Востока / сост. и коммент. А. А. Вигасина. М.: Восточная литература, 1997. С. 367–369.

віднесено також відразу до перевищення власних досягнень й устремління зафіксувати кожен свій успіх.

Своєю чергою, поганими чиновниками названо тих, хто не розбирається в законах, уложеннях та указах, не вміє вести справи, корисливий, не достатньо енергійний, не турбується про служіння своєму правителю, безсоромний, без почуття справедливості, думаючий лише про те, щоб його заслуга не залишилася непоміченою. Такі службовці, наголошується в документі, не уникнуть покарання[1].

Аналіз інших документів з Юньменя[2] дає підстави стверджувати про досить чітку систему звітності за надходження податків і зборів, а також про настання матеріальної відповідальності державних службовців за завдані їхніми діями або бездіяльністю збитки державі. Так, про надходження зерна на склади держави велася письмова відомість, яку підписували начальник складу, його помічник, писар та комірник. За умови зміни будь-кого з них проводилася інвентаризація, а про будь-які невідповідності доповідали повітовому керівництву. При цьому надлишки записувалися до відомості, ними не можна було покрити нестачу. За псування незначної кількості зерна відповідальні чиновники отримували догану, а за його втрату чи пошкодження в більших розмірах накладався штраф та, крім того, пошкоджене чи втрачене зерно необхідно було компенсувати державі.

За правління імператора У-ді (II ст. до н. е.) було створено кодекс законів, який складався зі 359-и розділів, де для прикладу було наведено 13 472-і уже розглянуті справи про злочини. Оскільки обсяг законів був величезним, а за схожі злочини наводилися різні покарання, це створило можливість для чиновницьких зловживань і маніпуляцій[3]]. Проте вже тоді разом із необхідністю посилення покарання за подібні дії висловлювалося розуміння необхідності боротьби зі зловживаннями й хабарництвом шляхом підвищення матеріального забезпечення суддів та запровадження посад вищих судових чиновників, які б переглядати судові справи та відновлювали справедливість, що й було частково реалізовано наступними правителями шляхом прийняття відповідних законів[4].

Стародавня Індія. Перші правові норми Стародавньої Індії традиційно беруть свої витоки зі звичаю. Однак, на відміну від Китаю, староіндійське суспільство було значно строкатішим як етнічно, так і культурно. Об’єднати цей величезний конгломерат народів якоюсь єдиною системою норм і правил було надзвичайно складно. Вихід із цього становища було знайдено завдяки

[1] Мищак І. М. Нормативно-правове забезпечення державного управління в країнах Стародавнього Сходу. *Державне управління в країнах Стародавнього Сходу* / В. В. Омельчук (кер. авт. колективу, вступ), [автор передмови Ю. С. Шемшученко]: Навчальний посібник. К.: «МП Леся», 2015. С. 46 – 64.

[2] Хрестоматия по истории Древнего Востока / сост. и коммент. А. А. Вигасина. М. : Восточная литература, 1997. С. 370.

[3] Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: В 2 т. / Отв. ред. д.ю.н., проф. Н. А. Крашенинникова. Т. 1. Древний мир и Средние века / Сост. О. Л. Лысенко, Е. Н. Трикоз. М.: Норма, 2003. С.135.

[4] Там же. С. 136–138.

поділу суспільства на варни й касти та розробленню для них дхармашастр (збірників правових, моральних та релігійних норм, правил і приписів – дхарм). Останні і стали специфічними джерелами права. Крім дхармашастр такими ж специфічними джерелами права були артхашастри (трактати про політику і право)[1].

Дхармашастри створювалися окремими авторитетними брахманами або брахманськими школами. На сьогодні відомі понад 20 дхармашастр, серед яких: Манавадхармашастра (Ману), Яджнавалкьясмріті, Нарадасмріті, Брихаспаті, Катьяяна (дві останні збереглися лише в цитатах коментаторів епохи Середньовіччя). В їх основу було покладено тексти священних Вед, а також норми звичаєвого права та наявні на той час нормативно-правові акти (укази та розпорядження царів, інструкції й приписи щодо здійснення державного управління, збирання податків, окремі судові рішення та ін.).

Важливу інформацію про систему державного управління та державної служби в Стародавній Індії містить найпоширеніша й досить добре вивчена збірка дхармашастр – Закони Ману[2]. Саме в Законах Ману обґрунтовується поділ суспільства на чотири варни – брахмани, кшатрії, вайшії та шудри, кожна з яких мала своє призначення та жила за своїми правилами. Згідно зі ст. 100–101 розділу I пам'ятки «все, що існує у світі, є власністю брахмана, всі інші люди існують завдяки його милості». Відповідно, лише брахмани та кшатрії, як представники привілейованих варн, могли займати вищі посади в органах царської адміністрації й управління на місцях (незначні посади в органах місцевого самоврядування могли займати і вайшії).

У Законах Ману неодноразово підкреслюється вищість походження та соціального статусу брахмана. Останні займали державні посади, зокрема суддів, не підлягали оподаткуванню, до їхніх порад прислухалися можновладці та простолюдини. Слово брахмана нерідко було істиною в останній інстанції, у тому числі при розгляді судової справи. Крім того, їхні дії практично не підлягали осуду, навіть якщо вони були суперечливими або відверто шкідливими. Зокрема, згідно зі ст. 380–381 глави VIII «на землі немає більш недостойного вчинку, ніж вбивство брахмана. Єдиним покаранням для брахмана за будь-який проступок чи злочин могло бути лише гоління голови та вигнання з країни без жодних тілесних покарань»[3].

Окреме місце в Законах Ману відводиться організації державного управління. Оскільки основною адміністративною одиницею Стародавньої Індії було село, то саме належне урядування на рівні села було запорукою існування центральної влади. Відповідно до ст. 115–120 Глави VII Законів Ману для кожного села призначався сільський староста, який відповідав за надходження податків і зборів, забезпечення правопорядку, інформував та життя ввіреної йому общини спеціально уповноваженого керівника, який опікував-

[1] История государства и права зарубежных стран: Учебник для вузов: В 2 т. / Отв. ред. д.ю.н., проф. Н. А. Крашенинникова и д.ю.н., проф. О. А. Жидков. 3-е изд., перераб. и доп. Т. I : Древний мир и Средние века. М.: Норма, 2004. 624 с. С. 140.

[2] Законы Ману. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. 496 с.

[3] Там само.

ся станом справ у десяти селах[1]. Такі ж керівники призначалися для двадцяти, ста й тисячі сіл. Вони також надавали всю необхідну інформацію та звіти керівникам вищого рівня.

Крім старост сіл і керівників об'єднань сіл існували ще й спеціальні царські чиновники, які наглядали за всіма сферами життя в селах. Про будь-які правопорушення чи позаштатні ситуації старости сіл, крім безпосереднього керівництва, були зобов'язані доповідати і їм. Таким чином царська адміністрація отримувала інформацію з регіонів із двох джерел та могла, за потреби, перевірити її додатково шляхом відправлення в конкретний населений пункт відповідного чиновника. У свою чергу, для управління в містах уповноважені царем можновладці призначали особу, яка мала займати поважне становище в суспільстві, користуватися належним авторитетом та, навіть, бути грізною на вигляд. Такі якості служили незаперечним авторитетом царської влади, забезпечували безперебійне надходження податків і зборів та порядок у місті.

У своїй повсякденній діяльності царі та вищі царські сановники й управлінці, крім безпосередньо нормативних актів, керувалися артхашастрами. Останні, як правило, також створювалися брахманами, проте призначалися, в основному, для правителів і містили повчання й побажання щодо ефективного державного управління, ведення зовнішньої та внутрішньої політики. Досить часто нормативно-правові акти створювалися на основі положень артхашастр, тому останні належать до специфічних джерел права Стародавньої Індії.

Найбільш відомою і вивченою на сьогодні є Артхашастра Каутільї. Саме вона містить докладну інформацію про принципи державного управління, систему державних органів, способи ефективного ведення зовнішньої та внутрішньої політики, контролю за державними службовцями тощо. Те, що організація суворого контролю за діяльністю чиновників у Стародавній Індії була справою надзвичайно складною, визнавав сам Каутілья. За його словами, «тримати чиновницьку братію в рамках законності було неможливо, а встановити, скільки вони крадуть, було завданням, схожим на визначення того, скільки води в річці випиває риба»[2]. Разом із тим організація державної влади в імперії Маур'їв перебувала на досить високому рівні, а опорою царя були вірні війська, які утримувалися за рахунок податків з населення. Практично вся діяльність у державі обкладалася податком, а за його стягненням стежили спеціальні царські чиновники. Так, головний збирач податків ніс відповідальність за надходження податків з міст, сіл, рудників, штучних насаджень, лісів, стад худоби та торгових шляхів.

Розділ 91 Артхашастри цілком присвячено державним службовцям. Їхні обов'язки та повноваження були встановлені таким чином, щоб забезпечувати ефективне державне управління як на центральному рівні, так і на місцях, стежити за дотриманням законів й усувати будь-які загрози для царської влади. За успішне виконання своїх функцій вони отримували грошове утри-

---

[1] Законы Ману.

[2] Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу: підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. Вид. 4-е, стереот. К. : Либідь, 2009. С. 394

мання, а також земельні наділи, коштовності та інші подарунки. Про важливість належного матеріального забезпечення державних чиновників свідчить норма щодо необхідності відрахування на їхню зарплатню четвертої частини доходів усіх укріплених міст і поселень. Розмір зарплатні кожної категорії службовців був чітко встановленим і залежав від їхньої кваліфікації та виконуваних завдань. При цьому передбачалося пенсійне забезпечення сімей тих службовців, які загинули або померли під час виконання своїх обов'язків. Завдяки такій системі заохочень державна служба була престижною, а службовці, особливо вищого рівня, належали до привілейованої верстви населення[1].

Процес становлення державності у стародавніх Китаї та Індії має ряд спільних рис та пов'язаний із розкладом родово-племінної общини, розподілом праці і, відповідно, соціальним розшаруванням. На формування державного апарату й перші правові акти істотно вплинули тогочасні релігійні та моральні норми. Спираючись на них, стародавні Китай та Індія виробили хоче й дещо схожі, однак цілком оригінальні політико-правові погляди на забезпечення і функціонування державної влади в цілому та апарату державних службовців зокрема – їх підбору, визначення й закріплення прав та обов'язків, системи заохочення й покарання тощо.

Нормативно-правове забезпечення державної влади та державного управління Стародавнього Китаю було спрямоване на формування чіткої владної вертикалі, де кожен чиновник за порушення закону позбавлявся не лише усіх посад і привілеїв, а й, нерідко, життя. Разом із тим практично в усіх нормативних актах простежується вплив ідей конфуціанства та легізму, застосування принципу невідворотності покарання, розуміння необхідності здійснення владних повноважень на основі приписів закону з дотриманням принципу справедливості, що є основою загального добробуту та міцності влади. При цьому кожна людина завдяки своїм здібностям, вмінням і старанню могла досягти найвищих посад як на державній, так і військовій службі.

На відміну від Стародавнього Китаю, нормативно-правове забезпечення державної влади й державного управління Стародавньої Індії, як і система права в цілому, базувалося на положеннях дхармашастр та мало свою специфіку згідно з релігійними уявленнями і варново-кастовим поділом суспільства. Займати найвищі державні посади й значною мірою впливати на формування та здійснення державної політики могли лише брахмани та кшатрії, як представники привілейованих варн, на незначні посади в органах місцевого самоврядування могли допускатися вайшії. При цьому брахмани, як правило, не несли покарань навіть за зловживання чи власну некомпетентність, їх могли лише звільнити з посади та вигнати з країни за тяжкий злочин. Разом із тим організація державної влади в імперії Маур'їв перебувала на досить високому рівні й характеризувалася чіткою ієрархією.

---

[1] Мицак І. М. Нормативно-правове забезпечення державного управління в країнах Стародавнього Сходу. *Державне управління в країнах Стародавнього Сходу* / В. В. Омельчук (кер. авт. кол., вступ), [автор передмови Ю. С. Шемшученко]: Навч. посібник. К.: «МП Леся», 2015. С. 46–64.

Ранні імперії Близького Сходу: між етноцентризмом та універсалізмом (VIII–I ст. до н.е.)

Петро Вознюк

Історично найстійкішою на сьогодні формою тривалого об'єднання великої кількості людей є етнічна спільність. Етноси розвинулися на основі родоплемінної організіції (рід – плем'я – союз племен – етнос) і безпосередньо передували державам. Уже на державному етапі відбувається поступова заміна кровноспоріднених зв'язків між членами спільноти зв'язками власне політичними. Однак, спадщиною родоплемінної свідомості у стародавніх державах залишається етноцентризм – безумовне надання переваги етнічно «своїй» групі та більш чи менш упереджене ставлення до інших етносів. Люди вже давно могли не бути кровними родичами, натомість, об'єднуючись спільною мовою, релігійним культом та верховною владою, але переносили типово родову підозрілість до чужинців тепер уже на представників «чужих» етнічних груп. Певною довірою могли користуватися, хіба що, добре знайомі найближчі сусіди та/або найбільш близькі за походженням етноси, пам'ять про спільне коріння з якими була ще жива. У своєму найрадикальнішому варіанті етноцентристський світогляд характеризувався гласним або негласном визнанням вищості «своїх» мови, віри та влади одночасно зі зневагою до «чужих» (аж до шовінізму й ксенофобії) та сприйняттям навколишньої дійсності винятково крізь призму вузькоетнічних інтересів і цінностей.

Закономірно, що першим цивілізованим суспільствам був притаманний світогляд свого роду «фортеці в облозі», зусібіч оточеної «варварами». Чужинці, особливо мешканці далекої периферії, часто вважалися породженням злих сил, демонізувалися, наділялися нелюдськими рисами, а то й прямо ототожнювалися із небезпечними тваринами чи руйнівними стихіями. Навіть якщо така «варварська» периферія мірою розростання державної території опинялася всередині їхніх нових кордонів, вона часто продовжувала сприйматися як чужа й ворожа щодо корінної області титульного етносу – остання ж, своєю чергою, розглядалася як благодатний «центр світу».

Отже, внаслідок об'єктивних закономірностей соціального розвитку у стародавніх суспільствах тривалий час домінували етнічний принцип державотворення та етнічна «оптика» сприйняття реальності загалом.

Ситуація починає змінюватися з початком масштабної територіальної експансії окремих держав і формування ними ранніх імперій, коли особливо увиразнюється потреба не лише забезпечення інтересів державотворчого етносу, а й управління величезним різноетнічним населенням і максималь-

ного використання його людського потенціалу. Налагодження стабільного співіснування багатьох надзвичайно різних етносів на основі не лише самого тільки силового примусу імперського центру (адже «гола» військова сила за такого розміру держави перестає бути ефективною у довготерміновій перспективі) віднині виступає найважливішим завданням держави. Не підкорити та примусити (а в разі непокори знищити), а прийняти і по змозі переконати «чужого» стає елементарно вигідніше з міркувань політичної доцільності й економічної необхідності. Так складаються передумови універсалістського (від лат. *universum* – спільність, сукупність, цілість) підходу в державній політиці – на противагу початковому суто етноцентристському.

Феномен універсалізму невіддільний від імперії. У політичному плані імперія завжди тяжіє до моделі «держави-універсуму», потенційно здатної об’єднати весь осяжний світ. Імперський універсалізм полягає насамперед у всезагальності, всеохопності імперії як особливої форми організації простору та людності. Це завжди була держава не лише власне імперієтворчого «титульного» етносу (які б обшири він не посідав і скільки б інших народів не підкорив своїй владі), а – більшою чи меншою мірою – спільною державою всіх етнічних груп, що її населяли. Політичним ідеалом універсалістської імперії стає загальне благо на основі балансу інтересів та рівності всіх перед законом.

Першою в історії імперією прийнято вважати Новоассирійське царство (911–609 рр. до н. е.). Саме в Новоассирійський період – а надто від VIII ст. до н. е. – чітко виявляються характерні риси імперської державності, що стануть наскрізними для багатьох наступних імперій в історії: потяг до культурно-політичної уніфікації («єдність у багатоманітності»); стандартизація управління, діловодства, документообігу та багатьох інших сфер життєдіяльності; розбудова системи імперської фортифікації і транспортних комунікацій; заснування нових адміністративних центрів на противагу містам із давньою історією; зрештою – формування надетнічної «титульної» ідентичності.

Чи не найважливішою сферою розгортання універсалістських тенденцій у близькосхідних імперіях давнини від самого їх зародження була релігія, адже її значення для стародавніх суспільств важко переоцінити. Вияви цих тенденцій у релігійній політиці мали як спільні для всіх держав регіону риси, так і певну специфіку в кожній із країн.

Імперська влада здебільшого виявляє лояльність і покровительство щодо локальних культів та пов’язаних із ними ідентичностей, засвідчуючи свій принципово надетнічний характер. Наприклад, цар Ассирії Адад-нірарі III (роки правління – 811–783 рр. до н. е.) у відносинах із васальною йому Вавилонією повсякчас підкреслював культурну й релігійну єдність двох народів. Він підносив багаті дари головним вавилонським святилищам і не чинив перешкод поширенню культів вавилонських богів Мардука та Набу навіть серед самих ассирійців[1]. Так само в «титульно» іранських

[1] История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй [Под ред. А. В. Седова; ред. кол. Г. М. Бонгард-Левин (пред.) и др.]. М.: Восточная литература, 2004. С. 352.

Мідійський і Перськiй (Ахеменідськiй) імперіях вільно існували й навіть поширювалися різноманітні автохтонні (неіранські) вірування – вавилонські, халдейські, вірмено-урартські, каситські, еламські тощо. В Ахеменідській Персії боги підкорених народів включалися до загальноімперського пантеону, хоча й пошановувалися на державному рівні меншою мірою, ніж верховне божество зороастрійців Агурамазда. Навіть перські царі віддавали шану та здійснювали жертвоприношення небесним покровителям інших країн – особливо під час воєнних походів або відвідання неіранських провінцій[1]. Це сприяло стабілізації міжетнічних відносин усередині держави і популяризації надконфесійної імперської ідентичності та ідеології.

Водночас, релігійна політика стає вагомим чинником імперської консолідації. Наймасштабнішу у доперській історії регіону релігійно-ідеологічну кампанію намагався здійснити останній цар Нововавилонської держави (626–539) Набонід (556–539) в середині VI ст. до н. е. Після низки військових походів він на десять років переніс свою резиденцію до аравійської оази Тейма. Остання була одним із центрів культу Місяця й пошанованого арамеями місячного божества Сіна, якого Набонід планував зробити головним у своїх володіннях. Місячні культи тоді були поширені по всій Аравії. Кожне плем’я або група споріднених племен мали свого місячного бога – як правило, дуже шанованого. Тож релігійні реформи Набоніда були покликані забезпечити йому прихильність усіх арамеїв Близького Сходу, що на них він прагнув спиратися у внутрішній та зовнішній політиці. Напередодні очікуваного вирішального (і, як виявилося, фатального для Нововавилонського царства) зіткнення з персами Набонід намагався згуртувати навколо себе якомога більше кочових і напівкочових спільнот Західної Азії (насамперед арамейських)[2].

Важливим завданням перського Ахеменідського уряду з часом стає консолідація ірано-арійського населення на основі маздеїзму (зороастризму), що його можна було б протиставити потужним стародавнім віруванням Близького Сходу як спільну релігію всіх іранців. Тому на певному етапі Ахеменіди почали рішуче викорінювати локальні іранські культи – культи різноманітних девів. *«Там, де раніше схилялися перед девами, там я поклонився Агурамазді»* – лаконічно зазначається у знаменитому «антидевівському» написі царя Ксеркса (486–465) в столичному Персеполі[3]. Як цього й вимагав релігійний канон, відповіддю на спротив прийняттю маздаяснійської віри етнічними іранцями могли бути тільки зневага та нетерпимість (Авеста, Ясна 44: 11)[4] Характерно, втім, що реальне переслідування немаздаяснiй-

[1] Дандамаев М. А. Месопотамия и Иран в VII–IV вв. до н. э.: Социальные институты и идеология. СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2009. С. 389, 394–395.

[2] Там само. С. 62–65.

[3] Цит. за: Мушкудіані О. Н. «Рігведа» та «Авеста»: Навч. посіб.-хрестоматія. К.: КиМУ, 2004. С. 113.

[4] Авеста в русских переводах (1861–1996) [Сост., общ. ред., примеч., справочный раздел И. В. Рака]. [2 изд., исправл.]. СПб.: Летний Сад; журнал «Нева», 1998. С. 136.

ських культів ніколи не виходило за межі розселення іраномовних («арійських») етносів, де воно спрямовувалося проти суперників у боротьбі за політичне й ідеологічне панування[1]. Поза корінними іранськими землями Ахеменіди лише маркували зороастрійськими символами простір своєї імперської влади. Так, за царським наказом статуї важливої давньоіранської богині Ардвісури Анахіти, крім власне мідо-перських столиць (Сузи, Екбатани, Персеполь), було встановлено також і в інших найбільших центрах держави – Вавилоні, Дамаску, Сардах, Бактрах[2].

Самі перси нерідко запозичували елементи культу підкорених народів. Приміром, як у Ассирії підкреслювався особистий зв'язок царя з богом Ашшуром, так і за Ахеменідів зв'язок правителя зі «всеблагим» Агурамаздою став одним із наріжних елементів імперської ідеології. Навіть відоме зображення Агурамазди в крилатому дискові (*фаравахар*) наслідувало зображення крилатого бога Ашшура[3].

При виробленні й реалізації державної (династичної) політики щодо релігії та релігійних інститутів Ахеменіди прагнули використовувати їх як інструменти посилення єдиної ідентичності. Інтеґративні функції релігії у державній системі імперського типу були актуальними з огляду на досить слабкі економічні зв'язки між окремими сатрапіями, невреґульовані механізми узгодження політичних інтересів регіональних еліт, сепаратистські прагнення останніх, розмитість державних кордонів, внутрішньополітичну боротьбу всередині самої керівної верхівки[4].

Александр Македонський та його наступники назагал продовжували слідувати вже усталеним на стародавньому Близькому Сході традиціям віротерпимості. Поліетнічні імперські держави Селевкідів і Птолемеїв, як і більшість «уламків» Александрової монархії, протягом майже всієї своєї історії залишалися лояльними до місцевих релігій, одночасно намагаючись поєднувати їх із еллінським язичництвом. Від Ахеменідів було успадковано практику підтримки стародавніх культів: так, у Селевкідській державі царі субсидували і навіть власним коштом будували храми східним богам нарівні з грецькими (приміром, Селевк II побудував храм Ісіди в Антіохії), а Антіох I разом із військом відсвяткував одне з сакральних перських свят. Така політика обумовлювалася прагненням об'єднати різноплемінне населення держави шляхом визнання найпоширеніших вірувань[5].

---

1 Дьяконов И. М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. / И. М. Дьяконов [Под ред. С. Р. Тохтасьева, В. А. Якобсона]. [2 изд., доп.]. СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2008. – С. 394–395.

2 Омельчук В. В., Ліснича В. М. Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав: Навч. посібник. К.: Персонал, 2011. (Серія: Світові традиції державного управління. Вип. I). С. 122.

3 Дандамаев М. А. Зазн. пр. С. 401; Huart Clément. Ancient Persia and Iranian Civilization [Transl. by M. R. Dobie]. London: Book Club Associates, 1976. P. 81.

4 Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав. С. 122–123.

5 Бикерман Э. Государство Селевкидов [Пер. с фр. Л. М. Глускиной]. М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1985. С. 91–92, 115, 234–235; Эллинизм: восток и запад [Отв. ред. Е. С. Голубцова]. М.: Наука, 1992. С. 219.

Паралельно відбувається злиття різних культів, синкретизація релігійної сфери. Хоча змішання вірувань на Близькому Сході розпочалося ще за персів, саме в елліністичну добу (III–I ст. до н. е.) релігійний синкретизм – як стихійний, так і цілеспрямовано впроваджуваний владою – став характерним явищем в історії регіону. Яскравим прикладом санкціонованого греко-македонською верхівкою синкретичного культу стало започатковане у Птолемеївському Єгипті поклоніння Серапісу – божеству, що поєднувало в собі риси давньоєгипетського Осіріса-Апіса та грецьких Зевса, Аїда, Асклепія. Елліністична тріада богів Серапіс-Ісіда-Гарпократ цілком відповідала давньоєгипетській тріаді Осіріс-Ісіда-Гор. Із часом завдяки своїй багатофункціональності й універсальності культ Серапіса поширився як серед греків, так і серед автохтонів далеко за межами Єгипту. Так само люди найрізноманітнішого походження та етнічної належності практикували поклоніння архаїчній «Богині-Матері» (прародительки всього сущого), яка локально могла ототожнюватися з відомими місцевим мешканцям материнськими божествами, як-от Артемідою, Астартою, Гекатою, Ісідою, Кібелою тощо. Злиття образів функціонально подібних богів сприяло універсалізації самої ідеї бога, становленню уявлення про нього як про єдину силу, що лише діє в різних іпостасях[1]. Так оформлявся релігійно-світоглядний універсалізм як ідеологічне «оздоблення» імперської трансетнічності.

Розширення меж ойкумени та накопичення знань про світ після походів Александра Македонського обумовило початок інтелектуальних пошуків універсалістського суспільного ідеалу. Філософ-стоїк Зенон Кітіонський (роки життя 334–262) започаткував учення про «космополіс» як всесвітню спільноту, «світове царство» розумних істот – богів та людей, про космічну єдність і природну рівність останніх. Діти єдиного Всесвіту, «елліни» та «варвари» розрізняються не за кров'ю та етнічними ознаками, а за «володінням чеснотами» (загальнолюдськими цінностями): доброчесного варвара можна вважати елліном, а недоброчесного, малокультурного еллінa – варваром. При цьому, оскільки кожен є частиною космосу, то кожному природно (природозгідно) ставити загальне благо вище свого, партикулярного[2].

У контексті універсалізації релігійно-світоглядної сфери слід відзначити формування царських культів, які поєднували давньосхідні уявлення про божественну природу монаршої влади, еллінський культ героїв та ойкістів (засновників міста) і давньогрецькі філософсько-політичні теорії VI–III ст. до н. е. Обожнення не лише піднімало авторитет самого правителя та престиж його династії, а й сакралізувало єдність поліетнічних елліністичних суспільств, зокрема шляхом запровадження певних релігійних ритуалів[3]. Універсалізм виявлявся і в претензії на всезагальний, всеохопний характер

[1] Эллинизм: восток и запад. С. 223.
[2] Там само. С. 237–238.
[3] Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав. С. 168.

влади обожненених царів. Птолемеїв у Єгипті проголосили «правителями населеного світу», Антіох IV (175–164) з династії Селевкідів пошановувався як Сотер (давньогр. «спаситель, хранитель») «всієї Азії»[1]. Особливо вираженою інтегративна, сакрально-об’єднавча роль монарха була в етнічно найстрокатішій з-поміж інших державі Селевкідів, де цар під своїм особистим сюзеренітетом об’єднував надзвичайно різнорідні політичні одиниці – традиційні стародавні поліси, новозасновані греко-македонські колонії, «тубільні» царства, князівства та племена.

Відтак, поряд із уже відомими на тодішньому Близькому Сході релігійно-світоглядними складниками універсалізму, саме в елліністичну епоху формуються ідейно-теоретичні засади універсалістської державності. Зокрема монархія та власне постать монарха утверджуються на наступні два тисячоліття як центральний елемент імперської ідентичності й державно-політичного універсалізму загалом.

Однак об’єктивний потяг до всезагальності нерідко поєднувався з притаманними греко-македонським завойовникам почуттям зверхності та переконаністю у своїй «всесвітньо-історичній місії». Як глобалізація XX–XXI ст. низкою її теоретиків розглядається передовсім як вестернізація та американізація людства, так і «глобалізація» IV–I ст. до н. е. багатьма мислилася як еллінізація ойкумени, як поступове прилучення її мешканців до «високої» грецької культури. Траплялися навіть етнічні репресії. Найвідомішим випадком є трирічна (167–164) антиюдейська кампанія царя-Селевкіда Антіоха IV Епіфана з метою нав’язати євреям не лише грецький спосіб життя та врядування, а й елліністичну релігію. Дії Епіфана спричинили єврейське повстання Маккавеїв та відпадіння Юдеї від Селевкідського царства (165 р.). У Єгипті переслідування юдеїв Птолемеєм VIII Фісконом (Евергетом) (145–116) вочевидь не мали жодного етнокультурного підґрунтя, найімовірніше будучи реакцією мстивого царя на підтримку єврейською громадою його суперників у династичній боротьбі[2]. Та все ж такі епізоди є радше винятком і сталися вони тоді, коли кращі часи двох наймогутніших елліністичних монархій були вже позаду й вони з імперських держав поступово перетворювалися на регіональні лімітрофи.

Абстрактність універсалістського ідеалу філософів порівняно з тогочасними реаліями стає ще очевиднішою при розгляді еволюції власне етнічної політики на стародавньому Близькому Сході (в загальну логіку якої цілком вкладалася практична діяльність наступників «об’єднувача ойкумени» Александра Великого). Вже саме співіснування різних за походженням груп населення у межах ранніх імперій створювало передумови для управління етнічними процесами на державній території.

Активну етнічну політику на теренах Передньої Азії проводило ще Новоассирійське царство. Ця перша у світі держава імперського зразка широко

---

[1] Эллинизм: восток и запад. С. 227.

[2] Green Peter. Alexander the Great and the Hellenistic Age: A Short History. London: Weidenfeld & Nicolson, 2007. P. 127.

застосовувала депортації населення завойованих земель з метою локалізації та придушення опору підкорених народів. Тих, кого завойовники вигнали з їхньої батьківщини разом із родинами, майном і навіть «разом із їхніми богами», силоміць оселяли як на раніше спустошених, так і на корінних ассирійських землях та зараховували до так званих «людей Ассирії». Особливо регулярного й масового характеру такі примусові переселення набули за правління царя Тиглатпаласара III (744–727). Відтоді приблизно 30–35 % людності кожної щойно захопленої країни чи переможеного народу підлягало депортації або до центральних районів держави, або до прикордонних провінцій. Звільнені від попередніх мешканців території, своєю чергою, оперативно заселялися іншими вигнанцями[1]. Найбільш відомою з депортацій цього періоду стало переселення 154 тис. халдеїв (гілка арамеїв) в Ассирію[2]. А один із наступників Тиглатпаласара, цар Сінаххеріб (705–681), за два рази (у 703 та 689 рр. до н. е.) депортував до внутрішніх областей своєї держави понад 200 тис. мешканців Вавилонії, також переважно халдейської етнічної належності[3].

Політика масових переселень в Ассирії переслідувала дві головні мети: по-перше, поповнити людські та трудові ресурси й пожвавити економіку етнічного ядра держави, демографічно знекровленого численними війнами; по-друге, полегшити політичний контроль приєднаних територій шляхом заміни частини їх мешканців (особливо найбільш енергійних і авторитетних з них) чужинцями з далеких країн, позбавленими місцевого патріотизму та можливості швидкого порозуміння з сусідніми етнічними групами при підготовці антиассирійських виступів. Ці розрахунки далеко не завжди справджувалися, проте на початку періоду депортацій певної внутрішньої стабільності все ж було досягнуто[4].

Вигнанців намагалися оселяти якомога далі від колишніх місць їхнього проживання і, до того ж, в оточенні переселенців іншого етнічного походження. Таким чином можливість повстання депортованих практично усувалася. Відірвані від своїх батьківських домівок та перебуваючи серед чужоетнічного масиву, депортовані в масі своїй досить швидко асимілювалися, запозичуючи панівні у тому чи тому регіоні Ассирійської держави мову, звичаї, господарську культуру і навіть релігійні вірування. Кінцевим наслідком цих процесів стала швидка арамеїзація Ассирії, що полягала в переході самих ассирійців та більшості населення підвладних їм країн «родючого півмісяця» на мову найбільш активної тоді на Близькому Сході арамейської етноспільності[5].

---

[1] Садаев Д. Ч. История древней Ассирии. М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1979. С. 97.

[2] Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. М.: Территория будущего, 2008. С. 160.

[3] Там само. С. 121; Садаев Д. Ч. Зазн. пр. С. 115–116, 124.

[4] История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. С. 470; Садаев Д. Ч. Зазн. пр. – С. 97–98.

[5] История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. С. 354–355.

Відтоді арамейський компонент переважав у всьому Межиріччі аж до арабського завоювання в VII ст. до н. е.[1].

Практику примусових переселень проводили й халдейські правителі Вавилону. Найбільш відомим епізодом тут є події вавилонського полону євреїв. Цар Навуходоносор II після анексії Юдейського царства та зруйнування єрусалимського Храму (Першого Храму або Храму Соломона) у 586 р. до н. е. вирішив позбутися нелояльного населення на кордоні з Єгиптом. З цією метою приблизно десяту частину всіх мешканців Юдеї було силоміць переселено до Межиріччя. Крім того, правителі Нововавилонської держави переселяли до Межиріччя цілі групи кілікійців, лідійців, греків-іонійців та інших етносів Малої Азії – здебільшого як ремісників з метою налагодження або розвитку певних промислів (зокрема теслярського). Так, у війні проти малоазійської Кілікії цар Набонід захопив 2 850 мешканців цієї країни й передав їх як рабів у різні вавилонські храми. Кілікійці згадуються також серед оселених в околицях відомого священного міста Сіппара чужоземців, які сплачували храмову десятину[1].

Перська імперія, що утвердилася на руїнах своїх близькосхідних попередниць, також характеризувалася тенденцією до державно-політичного універсалізму та етнокультурного синкретизму. Особливо строкатим у цей період стає населення і без того етнічно неоднорідного Межиріччя. Царі з династії Ахеменідів, надаючи першочергового значення утриманню під своїм контролем цієї найбагатшої зі своїх провінцій, заохочували переселення сюди народів з усіх куточків величезної імперії – іранців (персів, мідійців, бактрійців, хорезмійців, гірканців, саків, арейїв, согдійців), вихідців із Малої Азії та Кавказу (каппадокійців, карійців, кілікійців, лідійців, лікійців, фригійців, урартів, вірмен), а також греків, єгиптян, фінікійців, сирійців, євреїв, аравітян, еламітів, індійців тощо. Щоправда, більшість цих новопоселенців направлялася сюди все ж таки примусово – як військові колоністи або чиновники імперської адміністрації. Назагал, у будь-якій провінції Ахеменідської імперії значну (а то й переважну) частину «служилого» прошарку становили представники немісцевих етносів.

Відповідно до вавилонських традицій, яких загалом дотримувалися нові господарі країни, чужоземці не зазнавали культурної дискримінації, проте, як і раніше, не могли бути членами народних зборів стародавніх міських громад. Утім, вони могли організовувати власні збори в разі, якщо проживали досить компактно[2]. Відтак, власні народні збори мали зазвичай ті з чужоземців, які централізовано розміщувалися у певних місцевостях. Наприклад, одразу декілька етнічних анклавів існувало в місті Ніппур, а у Вавилоні виріс великий єгипетський квартал. У самому Єгипті перської доби розширилися деякі старі етнічні колонії (зокрема фінікійців з Тіру у Мемфісі) та виникли нові: греків-іонійців (поблизу Бубастіса), вихідців із Карії тощо[3].

[1] Дандамаев М. А. Зазн. пр. С. 362.

[2] Там само. С. 176–177, 369.

[3] История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. С. 654.

Етнічні поселення створювалися Ахеменідами на всіх підвладних їм землях. Часто це були військові колонії-залоги, мешканці яких, за усталеною на Стародавньому Сході практикою, наділялися землею та селилися разом зі своїми сім'ями. Зокрема, вже згадувану стару юдейську залогу на Елефантині було збільшено шляхом включення до її складу греків, карійців, мідійців, хорезмійців тощо й поставлено під загальне командування персів та вавилонян. На єгипетській землі подібні до елефантинської військові колонії розміщувалися також у Фівах, Західному Гермополі, Мемфісі тощо. Тут несли службу арамеї, юдеї, фінікійці й інші семіти. Такі колонії були надійною опорою імперії, зберігаючи вірність Ахеменідам під час численних антиперських повстань[1]. Наявність інтернаціональних військових колоній на всій території Перської держави зрештою мала призвести до змішання не тільки правових норм різних народів, а й самих цих народів[2].

Суттєвим чинником етнокультурної універсалізації в Ахеменідській Персії були неповноправні робітники чужоетнічного походження – *гарда* (*курташ*). Чужоземні «гарда» (вавилоняни, греки, єгиптяни, сирійці, фракійці тощо) регулярно згадуються у тогочасних господарських текстах. Серед них були як формально вільнонаймані робітники, силоміць мобілізовані на певні державні роботи, так і власне раби – воєнна здобич персів[3].

З напису про будівництво палацу Дарія I (522–486) у Сузах видно, що перси, на відміну від інших народів імперії, не брали безпосередньої участі в його спорудженні. Натомість вавилоняни були задіяні на земляних роботах, формовці цегли і різьбленні рельєфів, сирійці та іонійці доставляли кедрову деревину з Ліванських гір, іонійці й лідійці тесали каміння, єгиптяни та мідійці опікувалися золотим оздобленням палацу тощо. В іншому столичному місті – Персеполі – представники цих і багатьох інших народів, очевидно, виконували аналогічні роботи. При цьому функції наглядачів здебільшого здійснювали перси або інші іранці[4].

Основним (або принаймні найбільш оперативним) способом розширення контингенту неповноправного трудового населення були, як уже мовилося, війни та різноманітні каральні акції. Ахеменіди періодично обертали у рабство мешканців окремих областей і міст своєї держави, а інколи й цілі племена, коли останні повставали проти перського панування. Значну частину новоявлених рабів направляли до царських та аристократичних маєтків, решту саджали на землю у визначених владою місцевостях, що, як і в багатьох інших державах Стародавнього Сходу, було досить поширеним покаранням за нелояльність[5]. Зокрема, повсталих греків з малоазійської

---

[1] История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. С. 653–654.

[2] Фрай Р. Наследие Ирана [Пер. с англ. В. А. Лифшица и Е. В. Зеймаля; под ред. и с предисл. М. А. Дандамаева]. [2 изд., испр. и доп.]. М.: Вост. литература, 2002. С. 154.

[3] Там само.

[4] История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. С. 642.

[5] Там само.

Іонії та неблагонадійні елементи з африканської Киренаїки було обернено на державних рабів й оселено у далекій Бактрії[1]. З-поміж інших примусових переселенців ахеменідської доби Геродот згадує, наприклад, єгиптян у тій таки Бактрії, пеонів (плем'я з Фракії) – у Малій Азії, греків-іонійців – в Еламі тощо[2]. Такі централізовані переселення впливали на етнічний склад людності окремих регіонів навіть більшою мірою, ніж природні міграції.

Переселенська активність елліністичних імперій переслідувала ті ж основні цілі, що й давньосхідна: демографічна регенерація територій, зміцнення політичного контролю імперського центру, попередження місцевого сепаратизму тощо. Основою етнічної політики було сприяння греко-македонській колонізації – переважно шляхом заснування нових міст спочатку для ветеранів армії Александра Великого, а потім і для інших переселенців із грецьких земель. Найбільше міст (75) заснував Селевк I Нікатор, перевершивши самого Александра. Греко-македонські урбаністичні поселення були осередками еллінізації, де домінували грецькі мова, освіта й елліністична культура, під впливом яких опинялися інші етнічні групи міста та околиць. Водночас, у державі Селевкідів поряд із еллінізованими територіями існували численні східні етноспільності, яким було даровано право самоврядної автономії (етнархія)[3]. Так виявлялася типово імперська традиція державно-політичної багатоукладності, об'єднаної навколо вищої влади (постаті правителя).

Елліністична влада намагалася забезпечувати не лише привілейоване становище греко-македонських міських (полісних) громад, а й їхню етнічну чистоту. Так, у Птолемеївському Єгипті царі прямо протидіяли інтеграції грецької громади у місцеве суспільство шляхом законодавчої заборони змішаних шлюбів у деяких містах. Однак проникнення греків за межі елліністичних полісів і поява в країні прошарку неміського грецького населення зумовили поширення таких шлюбів та інших форм етнічної асиміляції протягом II–I ст. до н. е. Непрямим, але надзвичайно дієвим засобом збереження культурної єдності та відносної етнічної замкненості греко-македонців була розбудова системи освіти за класичним грецьким зразком[4].

Як і в давньосхідні часи, практикувалися поселення чужоплемінних колоністів на бунтівних окраїнах. Приміром, близько 208 р. до н. е. з метою стабілізації становища у повсталих Фригії та Лідії Антіох III наказав оселити «в укріплених місцях і найважливіших пунктах» цих областей 2 000 єврейських сімей з Межиріччя та Вавилонії. Антіох IV під час антиюдейської кампанії у 167–165 рр. до н. е. заселяв греками й еллінізованими сирійцями

---

[1] История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. С. 728.

[2] Див.: Фрай Р. Зазн. пр. С. 154.

[3] Бикерман Э. Зазн. пр. С. 153–154.

[4] Эллинизм: восток и запад. С. 268; Зарапин Р. В. Египтяне в системе управления государства Птолемеев Вестник РГГУ. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология». 2015. № 9. С. 21.

Палестину (зокрема Єрусалим). Причому якщо звичайні трудові переселенці набиралися з місцевих жителів, то військові поселення складалися виключно з осіб із македонським родоводом[1].

Помітний універсалізм простежується і в кадровій політиці стародавніх імперій. Практична необхідність всебічного використання потенціалу різних народів зумовлювала досить широке залучення представників «нетитульних» етносів на різноманітні державні та військові посади. Посадовці-чужоземці стали масовим явищем ще у Новоассирійській імперії. Так, судячи з документів кінця VIII–VII ст. до н. е., деякі з депортованих до центральних районів держави ізраїльтян досягають високого становища у Ніневії (зокрема в апараті державної скарбниці), а єврей Хілкійаху (Єлекія) за царювання Саргона був досить відомим воєначальником[2]. Якщо до цього додати, що одним із найбільш боєздатних і привілейованих (кажучи сучасною мовою «елітних») підрозділів ассирійської армії – якому до того ж вдалося повною мірою зберегти свої етнічні характеристики – був загін ізраїльських бойових колісниць[3], то стає зрозуміло, що навіть переможені у війні чужоземці не зазнавали в Ассирії жодної реальної дискримінації. (Хоча сама по собі практика включення чужоземців до війська була загальноприйнятою на всьому Стародавньому Сході – наприклад, уже шумерські царі з III династії Ура доручали прикордонну службу в своїх еламських володіннях місцевим уродженцям, тоді як намісниками тут призначалися здебільшого особи нееламського походження[4].) Особливо активно представники підкорених народів залучалися до провінційних адміністративних інститутів. Згодом це сприяло успадкуванню бюрократичних традицій Ассирії спочатку мідійцями, а вже через посередництво останніх – перськими Ахеменідами.

Нововавилонське царство, що наслідувало Ассирії у Межиріччі, також відзначалося певною етнічною неоднорідністю громадських установ та бюрократичного корпусу. Щоправда, нащадки нещодавно переможених поневолювачів-ассирійців, як це видно з доступних нині джерел, у межах нової державної системи залишалися людьми низького соціального статусу. Водночас, приміром, аравітяни й такі давні суперники вавилонян, як єгиптяни та еламіти, відносно часто обіймали дрібні посади в адміністрації. Один єгиптянин на ім'я Хармацу навіть був суддею у столичному Вавилоні часів Навуходоносора II[5].

У безпрецедентно обширній імперії Ахеменідів кадрова політика періодично зазнавала коливань між етноцентристським та універсалістським підходами. За царів Кіра та Камбіза, а також у перші роки правління Дарія I,

---

[1] Бикерман Э. Зазн. пр. С. 74–82.

[2] История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. С. 471.

[3] Бласкес Мартинес Х.-М., Кабреро Пикеро Х. Историчность книг Ветхого Завета в свете современной археологии *Вестник древней истории*. 2008. № 1. С. 110.

[4] Хинц В. Государство Элам [Пер. с нем. Л. Л. Шохиной; отв. ред. Ю. Б. Юсифов]. М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1977. С. 79.

[5] Дандамаев М. А. Зазн. пр. С. 359–362.

чужоплемінників (неперсів) надзвичайно широко залучали до відповідальної управлінської діяльності. Зрештою, за необхідності налагодження управління багатонаціональною (понад 80 етнічних груп) мегадержавою та ще й у стислі терміни її «вибухового» за історичними мірками становлення, влада просто не змогла б функціонувати без якнайширшого залучення представників різних етносів – не лише як чиновників, а й експертів у справах того чи того народу. Тож підкорені країни часто залишалися значною мірою під владою місцевої адміністрації – як це було, приміром, у Єгипті, де лише до вищих посадовців було приставлено перських контролерів. Єгипетські чиновники продовжували передавати свої посади у спадок, а найвпливовіший жрець та полководець Уджагоресент не тільки зберіг майже всі свої попередні повноваження, а й отримав нові, будучи також щедро винагородженим грошима за перехід на бік персів [1].

Загалом, життєздатність імперської системи прямо залежить від її спроможності обертати собі на користь людський та інституціональний потенціал своїх етнічних складників. Так, захопивши арамеїзоване Межиріччя, перси успішно використовували для управління провінціями традиційну арамейську канцелярію та успадковану ще від Ассирії поштову службу. Відтак офіційною мовою діловодства та державної бюрократії всієї величезної Перської імперії принаймні від 500 р. до н. е. була арамейська. Це стало наймасштабнішим виявом досить поширеної на Стародавньому Сході практики використання завойовниками мов підкорених народів [2].

Забігаючи наперед слід відзначити, що схожа лояльність до мовної культури підкорених народів була притаманна й пізнішим – античним та середньовічним – імперіям. У Римській державі мова завойованих греків на певному етапі користувалася майже рівними правами з мовою завойовників-римлян, надто в еллінізованих східних провінціях (але навіть у римському Сенаті дозволялося виступати грецькою без перекладача). Згодом завойовники-германці так само жодним чином не дискримінували латину підкорених романців, зрештою перейнявши її як мову релігії та освіти і всеєвропейську «лінґва-франка» загалом.

В утворених за правом завоювання елліністичних імперіях Птолемеїв та Селевкідів панівне становище давньогрецької мови як мови еліт та управління ніколи не було поставлено під сумнів. У Птолемеївському Єгипті практично ніхто з греко-македонської верхівки не володів «тубільною» єгипетською (протокоптською), натомість єгипетські чиновники мусили володіти грецькою [3].

Власне, й у Ахеменідській імперії етноцентризм посилився після адміністративної реформи Дарія І. Порвавши із традиціями Ассирійської та Мідійської імперій, де намісниками навіть великих областей часто були місцеві уродженці, новий перський цар вирішив зосередити верховну владу

[1] История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. С. 590; Дандамаев М. А. Зазн. пр. С. 406.

[2] Дандамаев М. А. Зазн. пр. С. 382, 400.

[3] Эллинизм: восток и запад. С. 269–270.

в усіх провінціях (сатрапіях) – аж до найбільш віддалених – у руках етнічних персів. Посилення етноцентризму в державному управлінні Перської монархії надалі зумовив призначення переважно персів (у виняткових випадках – інших осіб іранського походження, еламітів або вавилонян) не лише на сатрапські, а й на всі важливі військові та цивільні посади у провінціях. Після реформ Дарія його одноплемінники з'являються навіть на посадах провінційних суддів у підкорених країнах. Виняток становила лише Мідія, де сатрапами (принаймні час від часу) призначалися не перси, а етнічно найближчі їм корінні мешканці країни – мідійці. Однак, приміром, мідійським ополченням за царювання Ксеркса командував Тигран із роду Ахеменідів[1].

Звичайно, імперська адміністрація продовжувала за необхідності використовувати в управлінні державою потенціал інших підвладних народів. У Межиріччі, Єгипті, Малій Азії та інших провінціях серед суддів, міських голів, начальників державних арсеналів і царських будівельних робіт були греки, єгиптяни, арамеї, юдеї тощо з їхнім багатосотлітнім технічним й адміністративним досвідом. Однак тепер при залученні чужоетнічних елементів навіть на найдрібніші державні посади ахеменідська влада зазвичай віддавала перевагу представникам найбільш близьких давнім персам – як у культурному, так і в суто просторовому плані – народів: мідійцям, іншим іранцям, еламітам, вавилонянам. Останні, хоч і не межували безпосередньо з корінними перськими землями, вважалися, поряд з еламітами та західними іранцями, жителями географічного й сакрального ядра імперії, а тому їхній статус з погляду офіційної ідеології був іншим, аніж статус, приміром, не менш цивілізованих єгиптян[2]. Так, у царському господарстві Персеполя рахівниками працювали еламіти, а наглядачами і скарбниками – перси[3]. Іранці (перси, мідійці й саки) служили наглядачами на фінікійських, єгипетських та кіпрських кораблях перського флоту, аби попереджати зраду і дезертирство серед їхніх чужоплемінних екіпажів[4]. Лави славетної царської гвардії Ахеменідів – так званих «десяти тисяч безсмертних» – поповнювалися виключно етнічними іранцями й еламітами[5].

Прикметно, що навіть активна участь персів, мідійців, еламітів та вавилонян у заколотах і масових заворушеннях на початку правління Дарія I (виступи Гаумати, Ассини, Вах'яздати, Фравартіша, Нідінту-Бела тощо) не похитнула довіри імперської адміністрації до представників цих головних системотворчих народів імперії.

Коливання між етноцентризмом та універсалізмом у Стародавній Персії чималою мірою обумовлювалася самою етнодемографічною ситуацією. Корінні перси становили лише незначний відсоток населення Ахеменідської

[1] Дьяконов И. М. Зазн. пр. С. 431.
[2] Фрай Р. Зазн. пр. С. 151.
[3] История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. С. 632.
[4] Дандамаев М. А. Зазн. пр. С. 320.
[5] История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. С. 653.

імперії. Тож перське «ядро» намагалося зосередити в своїх руках насамперед функції верховного управління та арбітражу, в решті сфер життєдіяльності балансуючи між інтересами більших етнічних груп. Не дивно, що у пізніші часи «персоцентристський» курс Дарія I все ж зазнав певної ерозії. Зокрема, коли сатрап Гірканії посів перський престол під іменем Дарія II, гірканці отримали в імперії рівний статус із персами й мідійцями. Це виправдовувалося пропагандистською легендою про те, що гірканці були першим народом, який добровільно приєднався до Кіра Великого [1]. Втім, навіть у творах античних авторів, які описували останні роки існування Ахеменідської держави та її завоювання Александром Македонським, неіранські імена серед перських воєначальників і вищих посадовців зустрічаються вкрай рідко, що вказує на незаперечне переважання персів на верхніх щаблях владної ієрархії [2].

Схожою була й кадрова політика елліністичних династій. У державі Селевкідів упродовж двох поколінь після македонського завоювання в центральних органах влади не було ані персів, ані сирійців (арамеїв), ані євреїв (та й потім їх число не перевищувало 2,5 %) – хоча адміністративний досвід попередніх еліт використовувався досить активно. У Птолемеївському Єгипті на вищих державних посадах так само домінували греко-македонці, хоча місцева адміністрація поза еллінізованими містами складалася майже виключно з єгиптян. У папірусах III ст. до н. е. не виявлено жодного комарха (селищного старости) з грецьким або еллінізованим іменем, а з 19-ти зафіксованих тут писців греками були лише два. VII–I ст. греки починають з'являтися і на цих посадах, але єгиптяни все ж переважають [3]. З іншого боку, від II ст. корінні єгиптяни починають з'являтися на досить високих щаблях владної ієрархії, що свідчить про формування більш гнучкого та багатофункціонального апарату управління замість жорстко етноцентристської системи перших Птолемеїв [4].

Назагал, у Селевкідській імперії від самого початку відбувається складний процес інтеграції численних етнотериторіальних спільностей на основі елліністичної культури та грецького права з виокремленням високоеллінізованого сирійського «ядра» держави та відпадінням «неперетравлених» іншоетнічних областей. У Птолемеївському ж Єгипті початково формується етнополітичний дуалізм, коли греко-македонська і єгипетська громади, культури та системи права майже століття існують паралельно, не надто «перетинаючись». Ще рельєфнішою, ніж у структурі цивільної адміністрації, різниця між цими державами виявляється при комплектуванні війська. Армія Селевкідів завжди була вкрай поліетнічною, її основу становили місцеві контингенти і навіть царська кінна гвардія складалася з сирійців, фригійців та лідійців. Хоча поряд із численними «тубільними» військовими формуваннями, ймовірно, зберігався особистий кінний ескорт царя – «Тисяча» кава-

[1] История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. С. 745.

[2] Фрай Р. Зазн. пр. С. 180.

[3] Эллинизм: восток и запад. С. 269; Зарапин Р. В. Зазн. пр. С. 17, 22.

[4] Зарапин Р. В. Зазн. пр. С. 20, 22–23.

леристів-гетайрів, укомплектований нащадками македонської знаті [1]. Натомість, мілітарний потенціал Птолемеїв тривалий час базувався виключно на греко-македонцях – військовопоселенцях-клерухах та найманцях із різних куточків елліністичного світу. Єгиптяни з'являються у війську лише за Птолемея IV Філопатора (221-204) в умовах значного скорочення припливу найманців на тлі затяжної війни з Селевкідами. Вже у знаменитій битві при Рафії у Палестині (217 р.) з кращого боку зарекомендувала себе 20-тисячна піхотна фаланга з навчених за македонським зразком єгиптян. Таке підвищення статусу автохтонів у військовій сфері і стало реальним початком описаного вище повороту в етнічній політиці Птолемеїв [2].

Тож кадрова практика держав Стародавнього Сходу дає підстави вважати, , що особи чужоетнічного (щодо державотворчого народу) походження, здебільшого, без значних обмежень допускалися на господарські і дрібні бюрократичні та військові посади. Натомість вищі адміністративні функції, так само, як і ключові та найбільш почесні (не обов'язково високі) пости у війську влада здебільшого намагалася зосередити в руках представників панівного – і, як правило, одночасно «титульного» – етносу. Причому у ранніх імперіях загальна тенденція до етнокультурного синкретизму та державно-політичного універсалізму могла поєднуватися із досить виразним етноцентризмом у кадровій сфері, що особливо виразно помітно на прикладі деяких періодів історії Ахеменідської Персії. Також показово, що розташована на колишніх перських землях «клаптикова» Селевкідська монархія від початку наслідувала універсалістські адміністративні традиції Ахеменідів (хоч і за беззаперечної першості македонської верхівки), натомість перетворення значно «компактнішого» Птолемеївського Єгипту на політично спільну державу завойовників-еллінів та автохтонів-єгиптян було більш поступовим.

Таким чином, вже найперші в історії людства імперії вирізнялися саме наявністю у державній організації певних універсалістських рис поряд із панівним ще тоді етнічним началом. Універсалізм наймогутнішої з ранньоімперських держав Близького Сходу – Ахеменідської Персії – в чомусь навіть перевершував практичну політику пізніших греко-македонських господарів регіону, наближаючись до класично-універсалістської римської моделі. Водночас саме в елліністичну добу склалися важливі світоглядні й інституціональні засади політичного універсалізму, створивши хрестоматійну ситуацію коли теорія випереджає практику. Надалі від античного Риму імперську естафету переймають християнські «світові» монархії Середньовіччя – Візантія та Священна Римська імперія, а після хрещення Русі елементи універсалістського світогляду стають органічною частиною руської державної традиції.

---

1. Бикерман Э. Зазн. пр. С. 50–62.
2. Зарапин Р. В. Зазн. пр. С. 19–20.

Охорона правителів у системі безпеки держав Стародавнього Сходу

Роман Кабанець

Охорона вищих посадових осіб (особливо очільника держави) є важливою складовою національної безпеки країни. Це зумовлено загрозами для державного апарату у зв'язку з його фізичним усуненням чи знищенням, що дестабілізує внутрішньо- та зовнішньополітичне життя країни, створює передумови для її успішного розвалу чи швидкого захоплення. Подібні наслідки завжди мали ознаки кризових і розглядалися для держав вже на етапі державотворення як критичні. Тому вже у державах Стародавнього Сходу питання охорони правителів та членів їхніх родин розглядалося як одне з наріжних в системі тогочасної безпеки. Йдеться про охорону під час виконання функцій правителя, у ході боїв, повсякденному житті, зокрема у ході полювання, яке також мало ритуальний характер. Це зумовлювалося сакральною значущістю правителя у стрижневого механізму у системі функціонування давніх суспільств. Тому, не випадковим є залученням жерців до складу охорони, зокрема тих храмових комплексів, які займали привілейоване становище при правителі (Межиріччя, Близький Схід, Єгипет), брахманів (Індія), заклиначів, гадальників (Китай). Так брахмани могли застерігати від тих бід, які йдуть від богів, за допомогою закликань та інших засобів[1]. Жерці могли охороняти правителя і усередині храму, куди не завжди могли увійти звичайні воїни. Гадальники часто провіщали можливі загрози правителю у майбутньому[2]. Так з самих карфагенян формували так званий священий загін[3].

Характеризуючи міру наукового розроблення тематики загадаємо низку вчених як західних, так і російських. Після відновлення української державності у 1991 р. до витоків охорони вищих посадових осіб та державних органів влади у контексті державної безпеки та спеціальної діяльності торкалися і українські вчені, зокрема дослідник українських спецслужб Володимир Омельчук[4]. Він звернув увагу на формування підрозділів тілоохоронців вже у державах Межиріччя[5], царську гвардію у стародавньому Ізраїлі та роль у

---

[1] Артхашастра или наука политики. Пер. с санскрита. Подготовил к изданию В. И. Кальянов. Отв. ред. В. В. Струве. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. С. 25.

[2] Jayne W.A. The Healing Gods of Ancient Civilizations. N.Y., 1962.

[3] Омельчук В. Управління сектором безпеки у державах Стародавнього Сходу *Державне управління у країнах Стародавнього Сходу* / В. Омельчук (кер. авт. кол.), Ю. Шемшученко (автор передмови) та ін.: Навч. посіб. К.: МП Леся, 2015. (Світові традиції державного управління. Вип. II.). С. 188.

[4] Там само. С. 182–224.

[5] Там само. С. 184.

ній іноземних найманців [1], охорону доньки хетського правителя Хатуссиліса III під час її подорожі до фараона Рамзеса II підрозділом хетських колісниць («колісничним військом») [2], загони тілоохоронців курубті ша шепе у правителів Ассирії [3], царську гвардію (безсмертних, амтрака) у персів [4] тощо. На охорону правителів та найвищих сановників держав Стародавнього Сходу звертали увагу також Д. Агафонов [5], А. Вігасін [6]. Nino Luraghi зауважила чисельні практики застосування грецьких найманців у якості тілоохоронців правителями держав Сходу [7]. Залучення грецьких найманців до охорони правителів Єгипту зазначив і В. Кондратьєв [8]. Алан Сланов порівняв традиції охорони правителя Стародавнього Ірану і античних держав Греції [9]. Про охорону правителів при здійсненні операцій військових операцій зауважується у низці статей, монографій, довідників західних авторів про історію давніх цивілізацій [10]. Окрема увага приділяється охороні перських царів та їхніх резиденцій, зокрема Перспеполісу [11].

Зазначимо і значний джерельний комплекс Стародавнього Сходу, який засвідчує стан охорони вищих посадових осіб. Це таблички та храмові зображення Межиріччя та Єгипту, чисельні військово-спеціальні трактати Стародавніх Індії та Китаю [12]. Звернемо увагу насамперед на Артхашастру, яка до цього є класичним твором з забезпечення ефективної охорони правителя, виявлення змов та їхнє знешкодження. Тут містяться приписи для царського житла та для охорони самого правителя [13].

---

[1] Омельчук В. Управління сектором безпеки у державах Стародавнього Сходу. С. 186.

[2] Там само. С. 194.

[3] Там само. С. 197.

[4] Там само. С. 207.

[5] Агафонов Д. В. История создания частных охранных организаций в России Наука 2020: сетевое издание. 2020. № 1(37): Материалы IX Международной научно-практической конференции «Физическая культура, спорт, туризм: инновационные проекты и передовые практики». С. 45–49.

[6] Вигасин А. А. Индия в ведийский период *От ранних государственных образований до древних империй* / под ред. А. В. Седова. М.: Изд.фирма «Восточная литература», 2004.

[7] Luraghi Nino. Traders, Pirates, Warriors: The Proto-History of Greek Mercenary Soldiers in the Eastern Mediterranean Phoenix. Vol. 60, No. 1/2 (Spring - Summer, 2006), pp. 21–47.

[8] Кондратьев В. С. К вопросу о контактах ионийцев и египтян в VIII – VI веках до нашей эры *Вестник Удмуртского университета.* Серия История и филология. 2018. Т. 28. Вып.4. С. 643–650.

[9] Сланов А. К. Элитные подразделения и царские телохранители в иранской и эллинской военных культурах *Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени К. Л. Хетагурова.* 2012. № 2. С. 73–77.

[10] Див. зокрема: Ellermeier F. Studt M. Sumerisches Glossar. Bd. 3/T. 5: Die Monumentalinschrift des Gudea von Lagash. Lautwertlisten: L, Z und K.; Göttingen, 2001. 107 s.

[11] Briant P., Henkelman W.F.M., Stolper M. (eds.). L'archive des fortifications de Persépolis. État des questions et perspectives de recherches, 2008.

[12] Сыма Цянь. Исторические записки. Ши цзи. В 9-ти т. Под общ. ред. Р. В. Вяткина. М.: Наука, Вост. лит. 1972–2010. Т. 9. Т. 3. М, 2003. 507 с.; Сунь Цзы. Искусство войны. Пер. с кит. Н. Рыбальченко. М.: София, 2008, 224 с.

[13] Артхашастра или наука политики. Пер. с санскрита. Подготовил к изданию В. И. Кальянов. Отв. ред. В. В. Струве. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959.

Першими охоронцями ще за часів первісного ладу були звичайні воїни, яким плем'я доручав охороняти найбільш важливих осіб племені (вождів, жерців) під час сутичок з ворогом. Спочатку ці воїни слугували, зазвичай, живим щитом від дротиків і стріл супротивника і їх не навчали ніяким спеціальним прийомам, які допомагають у виконанні їхніх завдань. У разі потреби вони були готові перейти у ближній бій, даючи можливість своєму володарю (вождю, жерцеві) відійти. Їхнє озброєння не вирізнялося від вживаного у загоні. В подальшому становище почало поступово змінюватися і для охоронців стали виробляти спеціальні способи ведення бою, що відповідають покладеним на них завданням. Виявляється особиста охорона правителя, підпорядкована власне йому. Ці підрозділи інституційно відокремлюються від загальновійськових, часто відрізняється їхнє матеріальне забезпечення та озброєння. Часто вже сама зброя засвідчувала їхню спеціальну місію. З огляду на сакральний характер влади володаря на Стародавньому Сході, функція охоронця теж подекуди набуває ритуального характеру. Воїн мав вміти захистити об'єкт як від реальних, так і вигаданих (у сприйнятті людини цього часу) загроз – волі злих богів (духів), насланих проклять. Звідси вкрай складні вимоги до почету правителя, участь у відборі осіб, які мали визнані надприродні властивості. Згодом і самих охоронців правителів стали звати безсмертними, як ми це спостерігаємо в ахеменідському Єгипті. Загиблі, поруч з правителем здобували право на уславлене та розкішне потойбічне життя. У разі смерті правителя для озброєного супроводу могли ховати окремих вояків, а подекуди і цілі армії. Проте, з часом береться за основу м'якший варіант і вже у Стародавньому Китаї ми бачимо у гробницях теракотові армії у повному бойовому обладунку, з кіньми та навіть колісницями.

Водночас, навіть добре підготовлена особиста охорона не завжди могла усунути небезпеку правителю, зокрема державний переворот, у разі якщо до його підготовки та здійснення були залучені члени самої охорони, найближчі родичі царя, його головні воєначальники, впливове жрецтво. Так на 32 році правління фараона Рамзеса III змовники залучилися підтримкою царевича Пентаура, сина однієї з дружин правителя. Проте, він разом з матір'ю, попри вбивство Рамзеса III, були схоплені і передані суду[1].

Істотного розвитку мистецтво охоронців отримало в державах стародавнього світу. Так в Стародавньому Єгипті охоронці фараона становили основну і найпідготовленіший частина війська. У складі охоронних підрозділів були як піхотинці, так і воїни на колісницях. В обов'язки охоронців входили не тільки охорона і захист фараона, а й інші функції: наприклад, забій худоби для кухні фараона, доставляння таємних відомостей чи приховане листування. Охорона фараона складала найкраще підготовлений військовий підрозділ. До нього входили як вояки на колісницях, так і піхотинці. Окрім цього вони також виконували різноманітні функції, зокрема забезпечували продовольством

[1] История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. 2: Передняя Азия и Египет / под ред. Г. М. Бонгард-Левина. М. Гл. ред. вост. лит., 1988. С. 568.

правителя у поході[1], а також охорона правителя під час полювання. У листі з Угариту титул Баї «царського посланця в Хару» називається «керівником загоном тілоохоронців великого царя, царя Єгипту». Охоронцями фараона та інших правителів Близького Сходу виступали іноземні найманці. Так шардана складали елітний підрозділ при фараоні Рамзесі II[2]. Тілоохоронці-шардани у якості тілоохоронців брали участь у поході Рамзеса II проти хетів під Кадеш[3]. Яку роль приділяли фараони власній охороні свідчить плита військової посадової особи на ім'я Масі (Месу). На ній Рамзес II представлений засипаючим натовп вояків «дощом прикрас та наїдків». Причому відбувається це у цілком мирний час перед царським палацом[4]. Подібні випадки, коли біля правителя не лише у військовий, але й у мирний час напоготові значні військові сили – звична практика для держав Стародавнього Сходу.

Один з охоронців фараона був чорного кольору як свідчить. На цей силует на поховальній стелі фараона вже звернув увагу Петро Вознюк[5]. У Саїському Єгипті до охорони правителів залучали найманців-греків. Їхній військовий вишкіл показали і їхні успішні дії у ході загальновійськових операцій[6]. Однак ключовим завданням найманців була охорона фараона та підтримка його дій у боротьбі за владу. Саме греків Псамметіх I направив для розгрому флоту міста Інара, який суперничав з Саїсом[7].

Загалом, найманці відігравали важливу роль у житті держав Межиріччя, Сирії та Палестини у Стародавньому Китаї, причому як охороняючи правителів, так і беручи участь у палацових переворотах та змовах[8]. У Межиріччі правителі мали засадничо статус лугаля – військового вождя і користуючись цим набирали дружини, які поступово перетворювали у власні, перетворюючись на незалежних від громади володарів. У складі війська правителя Шамши Адада був відбірний царський полк (кіцир шаррім). Перевага надавала ханейцям, співплемінникам царя. Безпосередньо охорона царя складалася з євнухів *герсекку* храму богині Іштар. Вони супроводжували його на лише

---

[1] Агафонов Д. В. История создания частных охранных организаций в России. С. 45.

[2] Сафронов А. В. Историческое значение одного рельефа XIX династии Сходознавство. Вип. 49–50. 2010. С. 153.

[3] Реунов Ю. С. Битва при Кадеше глазами египтян и хеттов *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.* 2014. № 5(43). В 3-х ч. Ч. II. С. 156.

[4] История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. 2: Передняя Азия и Египет / под ред. Г. М. Бонгард-Левина. М. Гл. ред. вост. лит., 1988. С. 551.

[5] Вознюк П. Ідеологічні та правові засади державної етнорасової політикина Стародавньому Сході. *Державне управління у країнах Стародавнього Сходу* / В. Омельчук (кер. авт. кол.), Ю. Шемшученко (автор передмови) та ін.: Навч. посіб. С. 483.

[6] Шубин В. И. Греческие наемники в Саисском Египте *Genesis: исторические исследования*. 2020. № 4. С. 12–19.

[7] Кондратьев В. С. К вопросу о контактах ионийцев и египтян в VIII–VI веках до нашей эры *Вестник Удмуртского университета*. Серия История и филология. 2018. Т. 28. Вып. 4. С. 644.

[8] Rozciecha Jerzy, Ewolucja najemnictwa na przestrzeni wieków *Security, Economy & Law*. Nr 5. 2014. S. 39–40.

під час ритуалів у храмі, але й під час битв. Правитель розглядав їх як найбільш надійних охоронців[1].

Подібні процеси проходили у системі державної безпеки давньоєврейської держави. Вже Саул, вихідець з коліна Веніамін, проголошений царем бл. 1020 р. до н. е., провів низку реформ у військовій сфері, спрямованих на посилення життєздатності держави в умовах поглиблення зовнішніх загроз. Було впорядковано набір племінного ополчення, ядро якого склали шульги – воїни з коліна Веніаміна, які однаково майстерно володіли мечами з обох рук. Цар Давид реорганізував збройні сили держави, створивши поряд з племінним ополченням і вірний йому особисто загін витязів (гібборим). Важливу роль у зміцненні центральної влади Ізраїлю відіграло і постійне військо з чужоземних найманців зокрема філістимлян і критян, які за правління Давида становили кістяк царської гвардії[2]. Їх правитель розглядав як опертя у боротьбі з місцевою знаттю, доручав охорону своєї родини, свій власний супровід.

У Хетській державі охоронці правителя перетворюються на військово-державну еліту. Це простежується і при аналізі такого державного інституту, як панкус, який із народних зборів еволюціонує до зборів хетських воїнів. Після реформ Телепінуса членами панкуса залишилася лише військова верхівка – особиста царська охорона, командири тисячних загонів, військова знать. До складу тулії – державної ради при царі – поряд з родичами царя і найвищою придворною знаттю входив командир особистої царської охорони. Причому здійснювалася не лише охорона правителя, а й спеціальний супровід членів його родини Хетські колісниці разом із сановниками царя супроводжували дочку хетського правителя Хатуссиліса III до Рамзеса II і брали участь в урочистому вшануванні її зустрічі єгипетською стороною[3]. Такі доручення давалися з огляду на можливість провокацій з боку третіх сторін, зацікавлених у зриванні хето-єгипетського союзу. З огляду на значущість колісниць для тогочасної безпеки контроль за їхніх зберіганням здійснював правитель та його особисте оточення. Зокрема у Мітанні колісниці та коні, разом з потрібним спорядженням, видавалося з царських конюшень. Ім'я одного з правителів Мітані – цар Тушратта – означало «Володар жахливих колісниць», іншого – Бірідашва – «Володіючий великими кіньми»[4].

В Асирії досвід військових кампаній та отримана здобич дала змогу істотно посилити самі збройні сили країни. Вже за Тукульті-Нінурти II (890–884 рр. до н.е.) організовано кінні загони охорони правителів, хоча продовжували використовуватися і бойові колісниці[5].

---

[1] История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. 2: Передняя Азия и Египет / под ред. Г. М. Бонгард-Левина. М. Гл. ред. вост. лит., 1988. С. 62.

[2] Омельчук В. Управління сектором безпеки у державах Стародавнього Сходу. С. 186.

[3] Там само. С. 194.

[4] Там само. С. 195.

[5] Там само. С. 196.

У імперії Ахеменідів правитель охоронявся з особливою ретельністю. Для цього існувала добре вишколена гвардія, так звані безсмертні. При їхньому комплектуванні звертали увагу переважно на персів за походженням [1]. Суттєві сили виділялися на охорону царських резиденцій, зокрема у Персеполісі. При цьому це були і належні фортифікаційні укріплення [2] і агентурна робота серед місцевого населення.

Важливе місце у процесі охорони правителів держав Стародавньої Індії належало царській дружині. Поряд з цим її представники відігравали і ритуальні ролі, про що свідчать і титули, які надавалися їм згідно з виконуваними на бенкеті функціями (ріжучий м'ясо, роздаючий долі). Царський візник не лише правив колісницею царя у ході бою і прикривав йому спину, але й прославляв його подвиги, як найближчий соратник, формуючи ідеологічне обгрунтування царської влади героїчними кшатрійськими переказами епосу [3]. Артхашастра для пошуку змов в оточенні царя радила звертатися до їхнього провокування з метою виявлення ненадійних осіб у найближчому оточенні правителя. Такі дії насамперед слід було застосовувати серед міністрів, підмовляючи їх до вбивства і намагаючись підкупити [4]. Передбачалися заходи проти застосування змії та отрут у палаці для вбивства правителя, організованому підпалюванню покоїв, занесення туди захворювань [5].

Охорона і ескорт вана у Стародавньому Китаї доби Західного Чжоу формувалися із загонів «шести західних таборів». Територіальне розміщення цих таборів зумовлювалося історично: вони зосереджувалися на заході, у давніх землях клана Чжоу, на лояльність яких правителі покладалися найбільше. Подекуди до таких функцій долучалися частини «вісьми таборів міста Ченчжоу» і «вісьми таборів міста Інь», дислоковані в районах, прилягаючих до нової столиці. Чимало таких таборів у стратегічних районах, відвойованих у царства Інь, де вони несли караульну і поліцейську служби у землях східних і південних варварів [6]. Привілейовану палацову варту та підрозділ тілоохоронців вана очолювали ши – наставники. Є відомості про так званих «слуг-сміливців», підрозділу тілоохоронців, який вербувався з представників підкорених народів [7]. Це мало унеможливити їхню участь у змовах столичної знаті. Про особливості підбору і підготовки особистої охорони китайських імператорів свідчить поховання Цинь Шихуанді. Разом з ним було

[1] Удот С. Н. Комплектование вооруженных сил в государствах Древнего Мира *Вестник Томского государственного университета*. История. 2003. № 276. С. 40.

[2] Briant P., Henkelman W.F.M., Stolper M. (eds.). L'archive des fortifications de Persépolis. État des questions et perspectives de recherches, 2008.

[3] Вигасин А. А. Индия в ведийский период *От ранних государственных образований до древних империй*. С. 12.

[4] Артхашастра или наука политики. Пер. с санскрита. Подготовил к изданию В. И. Кальянов. Отв. ред. В. В. Струве. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. С. 26.

[5] Там само. С. 47.

[6] Васильев К. В. Древнейший и древний Китай *От ранних государственных образований до древних империй* / под ред. А. В. Седова. М.: Изд.фирма «Восточная литература», 2004. С. 227.

[7] Там само. С. 228

поховано 500 глиняних вояків особистої охорони правителя. Вони виконані у повний зріст (1,75–1,86 м) та у бойовому обладунку, окремі з них у характерних стійках цюань-ту і ушу. Поряд їх очікувала сотня бойових колісниць, запряжених парою коней[1].

Наступники достатньо високо оцінювали спеціальну діяльність у сфері охорони очільників держави та державних установ на Стародавнього Сході. Чимало елементів в охороні правителя, запроваджених у Перській імперії Ахеменідами, використали згодом Сасаніди[2].

Загалом, система охорони правителів, державних сановників та членів їхніх родин стала важливим складником системи державної безпеки держав Стародавнього Сходу. Така охорона здійснювалася як у ході виконання державних функцій, так і у повсякденному побуті. Зазвичай вона покладалася на якнайкраще підготовлені військові підрозділи, подекуди навіть сформовані з найманців-іноземців, що мало уможливити державні перевороти, зовнішні впливи знаті тощо. Ці підрозділи охороняли правителя і під час походів та битв, а у разі потреби могли долучатися до проведення військових операцій.

Поступово вдосконалювався засади відбору до системи охорони вищих посадових осіб, відповідні підрозділи організаційно відокремлювалися від загальновійськових частин. Часто підрозділи охорони вищих правителів безпосередньо підпорядковувалося їм самим, або членам їхньої родини. На порядок краще здійснювалися забезпечення зброєю таких підрозділів, їхнє матеріальне забезпечення. Наприклад у Єгипті це могли бути елітні колісничні підрозділи, бійці яких за своїм статусом прирівнювалися до начальників загонів у війську. Після завершення служби, або за порятунок життя правителя вони отримали маєтності і особливі статуси. Причому підрозділ особистої охорони міг виконувати функцію останнього військового резерву і вирішити долю битви в останню хвилину, як ми це бачимо у Єгипті.

---

1 Козлов А. М. Военная политика Древнего Китая *Вестник Тамбовского университета*. Серия: Гуманитарные науки. 2008. Вып. 9 (65). С. 79.

2 Нефёдкин А. К. Традиции военного дела эпохи Ахеменидов в Сасанидском Иране *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. 2014. № 14. С. 185–192.

Структура та повноваження органів центрального адміністративного апарату Єгипту часів правління Мухаммада Алі-паші (1805–1848) (за Сіясатнаме)

Іван Сивков

У даній статті розглянуто структуру органів центрального адміністративного апарату Єгипту часів правління Мухаммада Алі-паші (1805–1848) та їхні повноваження, визначені у Сіясатнаме (*Qānūn al-Siyāsat nāme*) – кодексі законодавчих норм, прийнятих віце-королем (губернатором\валі (*wālī*) Єгипту Мухаммадом Алі-пашою в 1837 р. (1253 р. х.) та який можна справедливо вважати прообразом єгипетської конституції Єгипту. Показано історико-правові обставини, що спонукали Мухаммада Алі-пашу до реформування системи права для своїх єгипетських володінь, що мало на меті кодифікацію правових норм та створення уніфікованої комплексної правової системи шляхом модернізації вже існуючих та розробки нових правових норм та положень. Висвітлено важливість прийняття єгипетським валі Сіясатнаме як кодексу правових норм для створення нормативно-правових підвалин для заснування нової єгипетської державності з притаманними їй централізованими державними інститутами.

Сіясатнаме як кодекс єгипетського права модерної доби було з різним рівнем ґрунтовності розглядано в працях як російських (Зеленев)[1], так і єгипетських (Hamed)[2] дослідниківякі проводять аналіз історичних обставин та чинників, які спонукали єгипетського віце-короля Мухаммада Алі-пашу до прийняття кодексу правових норм *Сіясатаме* задля виведення Єгипту з стану глибокої інституційної та економічної кризи та створення таких органів державної влади, які б були підвладні йому як абсолютному правителю Єгипту та забезпечили ефективне управління державними справами. Однак чимало питань історії формування органів державного бюрократичного апарату залишилися поза увагою дослідників.

Наше дослідження проводиться на матеріалах тексту Сіясатнаме (*Qānūn al-Siyāsat name*), вперше виданого єгипетським правником А. Ф. Заглюлем у своєму дослідженні з історії правових систем «Правництво» (*al-Muḥāmāt*) в 1900 р.[3] Автор розмістив преамбулу (*muqaddama*) Сіясатнаме

[1] Зеленев Е. И. Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии (XVI – начало XX века). СПб.: Изд-во С.-Петерб.ун-та, 2003. 420 с.

[2] Hamed R. A. The *Siyasatname* and the Institutionalization if Central Administration under Muhammad ‘Ali. The State and its Servants. Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present, ed. Nelly Hanna. The American University in Cairo Press, 1995.

[3] Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt. al-Qāhira. 1900.

в тексті своєї праці[1], а власне текст Сіясатнаме у Додатку (*mulḥaq*) 2 до неї[2].

За нашими припущеннями, сам текст Сіясатнаме було видано Мухаммадом Алі-пашою турецько-османською мовою як офіційною мовою адміністративного апарату Єгипту першої половини XIX ст., а потім поширено до виконання вже арабською мовою. Про це міг би свідчити і коментар М. Х. Субхі, який вдруге видав текст Сіясатнаме в 1939 р. у 5 частині свого свого дослідження «Історія парламентського життя в Єгипті з часів правління покійного Мухаммада Алі-паші» (*Tāriḫ al-ḥayāt al-niyābiyya fī Miṣr min ʻahd sākin al-ğinān Muḥammad ʻAlī Bāšā*)[3], про те, що він знайшов оригінал Сіясатнаме, друкований турецько-османською мовою у типографії Булак, серед документів королівського палацу. Оригінальний текст Сіясатнаме було перекладенно арабською мовою на прохання автора та вперше повністю видано[4].

Існує думка про те, що одним з авторів Кодексу адміністративних законів (*Qānūn al-Siyāsat name*), створеного в 1837 р. за розпорядженням Мухаммада Алі, був француз, який знаходився на єгипетській службі та ім'я якого в арабських джерелах виглядає як Rosah (можливо, Rouse, Rouser, Rouset). Про нього казали, що він був викладачем бухгалтерського обліку в економічній школі (*madrasat al-muḥāsaba*)[5]. Він зібрав усю інформацію щодо функціонування урядового апарату та подав Мухаммаду Алі доповідь, де він надав рекомендації стосовно інституціоналізації та уніфікації центрального адміністративного апарату для забезпечення його більш ефективної діяльності. У світлі цієї доповіді Мухаммад Алі і видав Сіясатнаме[6].

У Сіясатнаме ясно прослідковується вплив французької адміністративної традиції[7].

Термін *siyāsa* в ранньоісламських джерелах позначав державне управління, зокрема, успішне ведення державних справ[8]. Ібн аль-Мукаффа та пізніші автори використовують цей термін на позначення виключних повноважень правителя та його чиновників, що виходять за межі шаріатського права[9]. Даний термін у арабомовному та, згодом, персо- та турецькомовному узусі набув значення ʻпокаранняʼ, яке містило в собі усі можливі види покарань включно з смертною карою, які правитель держави мав право застосовувати для збереження влади. З сер. XIX ст. в арабській мові слово *siyāsa* поступово починає використовуватися у значенні ʻполітикаʼ так само, як і в

[1] Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt. al-Qāhira. 1900. С. 171–176.

[2] Там само: *mulḥaq nimrat* 2. С. 4–26.

[3] Subḥī Muḥammad Ḫalīl. Tāriḫ al-ḥayāt al-niyābiyya fī Miṣr min ʻahd sākin al-ğinān Muḥammad ʻAlī Bāšā, Ч. 5., al-Qāhira, 1939. С. 40–75.

[4] Там само. С. 40, зноска 1.

[5] Зеленев Е. И. Зазн. праця. С. 140; Hamed R. A. Зазначене джерело. С. 5.

[6] Hamed R. A. Зазначене джерело. С. 5–6.

[7] Зеленев Е. И. Зазн. праця. С. 140.

[8] Bosworth C. E. Siyāsa. 1. In the sense of statecraft, the management of affairs of state and, eventually, that of politics and political policy. EI2. T. IX. С. 693–694.

[9] Там само. С. 694.

османсько-турецькій, де протягом XIX ст. згаданий термін поступово набуває того самого значення. Значення ‘тілесне покарання за державні злочини’, у якому традиційно вживався термін *siyāset*, вийшло з ужитку [1].

Термін *siyāsatnāme* було створено Нізам аль-Мульком, візиром сельджуцьких султанів Алп Арслана та Малік-шаха, який при дворі султана Малік-шаха в 484-5/1091-2 (можливо, за його рекомендацією) уклав свою працю *Siyāsat-nāma чи Siyar al-mulūk*, яку можна розглядати як настанову правителю з мистецтва управління державою [2]. Згодом його використовували на позначення кодексу адміністративних норм, що не входили до системи шаріатського права. В Османській Імперії даний термін часто вживався разом із терміном *niẓāmnāme*, який також вживав і Мухаммад Алі-паша, у тому ж значенні, що і *siyāsatnāme* [3].

Сіясатнаме складається з трьох глав:

1. Базова організація адміністративного апарату (*‘an bayān al-tartibāt al-asāsiyya*) [4].

2. Виконання чиновниками своїх посадових функцій (*‘an bayān al-‘amaliyya*) [5].

3. Покарання чиновників за адміністративні правопорушення (*fī bayān siyāsat nāme*) [6]. У даній назві вживається термін *siyāsatnāme*, який, власне, і позначає покарання, визначені чиновникам Мухаммада Алі-паші за різні правопорушення, скоєні під час несення державної служби.

У положеннях Сіясатнаме розкриваються функції та повноваження Мухаммада Алі-паші, який є абсолютним володарем Єгипту з необмеженими владними повноваженнями. На позначення його особи використовуються такі почесні титули, які метафорично передають значення ‘верховна влада’, як:

walī al-amr ‘той, хто стоїть при владі’:

...tartīb šūrā ẖāṣṣa takūn murakkaba min ḏawāt miqdār al-kāfī yaṣīr intiẖābuhum min al-‘abīd allaḏīna muğarrabīn al-aṭwār wa-aṣḥāb qābiliyya wa-liyāqa wa-mafhūmiyya ladā walī al-amr ‘Формування спеціального *šūrā* (консультативно-дорадчого органу) з осіб, наближених (до Мухаммада Алі-паші) у достатній кількості. Вони обираються з його (Мухаммада Алі-паші) підданих, які є досвіченими, підходящими та тямущими у справах для (Мухаммада Алі-паші)’ [7].

al-marāḥim al-‘aliyya (букв. ‘Вища милість’):

Yaqtaḍī ‘aqd mašwara bi-waqt mu‘ayyan takūn fī l-sana duf‘a wāḥida bi-ḥuṣūr mudīrīn al-dawāwīn al-‘umūmiyya wa-l-ḏawāt allaḏīna yusammawna min ladun al-marāḥim al-‘aliyya ‘Скликати *šūrā* (консультативно-дорадчий орган)

---

1 Bosworth C. E. Siyāsa. 1. EI2. T. IX. C. 694.

2 Bosworth C. E. Naṣīḥat al-Mulūk. 2. In Persian literature. EI2. T. VII. C. 987.

3 Hamed R. A. Зазначене джерело. C. 6. Зноска 12.

4 Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2. C. 4.

5 Там само. C. 8.

6 Там само. C. 21.

7 Там само. C. 8: розділ 1. Стаття 9.

належить в певний час один раз у рік в присутності генеральних директорів департаментів та осіб, наближених до Мухаммада Алі-паші, що ним же і призначаються’[1].

al-a‘tāb al-aliyya (букв. ‘Верховні пороги’):

Iğmāliyyāt al-ḥisābāt al-šahrī yalzim taqdīmuhā ilā l-a‘tāb al-aliyya ‘Усі щомісячні рахунки належить подавати Мухаммаду Алі-паші’[2].

al-a‘tāb al-saniyya (букв. ‘Верховні пороги’):

Wa-yaṣīr darğuhā bi-l-ğurnāl al-ğam‘ī allāḏī yataqaddam li-l-a‘tāb al-saniyya min ṭaraf mudīrīn dawāwīn al-‘umūm ‘(Їх) належить заносити до щотижневого протоколу, який подається генеральними директорами департаментів до Мухаммада Алі-паші’[3].

al-a‘tāb al-karīma (букв. ‘Найблагородніші\найщедріші пороги’):

...Fa-yaṣīr taqdīm ṣūratihā ilā l-a‘tāb al-karīma ‘(Їх) копії належить подавати до Мухаммада Алі-паші’[4].

al-a‘tāb al-ḫidīwiyya (букв. ‘Хедивські пороги’)

...taqdīm ṣūrat al-qarār ilā l-a‘tāb al-ḫidīwiyya ‘Подання копії рішення до Мухаммада Алі’[5].

al-ḫidīwī l-a‘ẓam ‘Великий хедив (правитель)’

Wa-yağrī ḥuqūq wa-wāğibāt ‘ubūdiyya al-ni‘ma al-ḥalīla (sic) *al-musta‘raq* (sic) *fīhā min fayaḍāt baḥr karam al-ḫidīwī l-a‘ẓam* ‘Права та обов’язки підданства – велика милість, яка охоплює морем щедрості Великого хедива’[6].

ḥaḍrat afandīnā walī al-ni‘am al-dāwirī l-afḫam wa-l-ḫidīwī al-a‘ẓam ‘Його високопанство наш Господар Власник благодаті Найвеличніший суддя Великий хедив’

...yaṣīr ta‘ayyunuhum min ṭaraf ḥaḍrat afandīnā walī al-ni‘am al-dāwirī l-afḫam wa-l-ḫidīwī al-a‘ẓam (chapter 3, article 18). ‘(Вони) призначаються Його високопанством наш Господарем Власником благодаті Найвеличнішим суддею Великим хедивом’[7].

На позначення чиновників адміністративного апарату Єгипту вживається термін *‘abīd* (букв. ‘раби’), що недвозначно вказує на їхній безумовно підлеглий та залежний статус:

Kāna wāğib[an] *‘alā kull min al-‘abīd in kāna ṣaġīr*[an] *aw kabīr*[an] *an yakūn mas’ul*[an] *‘an al-maṣlaḥa al-māmūr bihā* ‘Підданим (Мухаммада Алі-паші), будь вони високопоставлені або ні, належало нести відповідальність за справи підзвітним ним управлінь’[8].

... artīb šūrā ḫāṣṣa takūn murakkaba min ḏawāt miqdār al-kāfī yaṣīr intiḫābuhum min al-‘abīd allaḏīna muğarrabīn al-aṭwār wa-aṣḥāb qābiliyya wa-

1 Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2. С. 7: розділ 1. Стаття 7.
2 Там само. С. 7: розділ 1. Стаття 8.
3 Там само. С. 19: розділ 2. Стаття 27.
4 Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2, с. 25: розділ 3. Стаття 19.
5 Там само. С. 7: розділ 1. Стаття 7.
6 Там само. С. 26: розділ 3. Стаття 21.
7 Там само. С. 25: розділ 3. Стаття 18.
8 Там само. С. 173.

liyāqa wa-mafhūmiyya ladā walī al-amr 'Скликати *šūrā* (консультативно-дорадчий орган) належить в певний час один раз у рік в присутності генеральних директорів департаментів та осіб, наближених до Мухаммада Алі-паші, що ним же і призначаються'[1].

Очевидно, усі вони незалежно від свого статусу були лише безправними слугами правителя Єгипту та виконавцями його верховної волі.

У тексті Сіясатнаме наголошується на тому, що процвітання та розвиток країни прямо залежать від того, наскільки вправно чиновницький апарат задовольняє тим умовам вірнопідданості (*'ubūdiyya* (букв. 'рабство', від *'abd* (множина *'abīd*) 'раб' володарю Єгипту, які висуваються до них:

Lam yūfū ḥukm al-lawāyiḥ wa-l-qawānīn kamā huwa wāǧib 'alayhim aw yaf'alū šayy[an] *muḫālif*[an] *li-l-šaraf al-insānī aw l-šurūṭ al-'ubūdiyya fa-yalzim an yuǧāzū bi-ǧazāhum al-lāyiq bihim li-aǧl an yakūn ta'dīb*[an] *lahum wa-'ibrat*[an] *li-ġayrihim* 'Вони не виконували норми та положення законів як належить та скоювали вчинки, що суперечать людській честі та гідності або нормам підданства і тому їх належить покарати тими покараннями, на які вони заслуговують з тим, щоб це стало уроком для них та для інших'[2].

Wa-yaǧrī ḥuqūq wa-wāǧibāt 'ubūdiyya al-ni'ma al-ḥalīla (sic) al-musta'raq fīhā min fayaḍāt baḥr karam al-ḫidīwī l-a'ẓam 'Права та обов'язки підданства — велика милість, яка охоплює морем щедрості Великого хедива'[3].

Fa-yalzim an yaṣīr iǧrā al-ǧazā wa-l-qiṣāṣ al-muḥarrar a'lāhu fī haqq man lam yasluk sulūk al-ṭabī'a al-insāniyya wa-yartakib al-ḥarakāt al-muġāyira li-l-'ubūdiyya 'Належить проводити вищезгадані покарання щодо тих, хто не поводить себе шляхом людської природи та скоюють діяння, що суперечать нормам підданства'[4].

Отже, на чолі централізованої адміністративної системи Єгипту стояв віце-король Мухаммад Алі-паша, якому належало право одноосібного прийняття рішень.

У першому розділі Сіясатнаме згадується створений при валі Єгипту консультативно-дорадчий орган šūrā 'комітет радників', у якому повинні бути присутні генеральні директори департаментів (*mudīrīn al-dawāwīn al-'umūmiyya*) та особи, наближені до Мухаммада Алі-паші (*al-ḏawāt*), що ним же і призначаються (*yusammawna min ladun al-marāḥim al-'aliyya*)[5].

Згідно з положеннями першої статті 1 розділу Сіясатнаме основу державної системи складають сім генеральних департаментів (диванів, *diwān* (мн. *dawāwīn\al-dawāwīn al-'umūmiyya*[6] (розділ 1, стаття 5), яким належить виключне право управління усіма урядовими справами (*kāffat umūr al-ḥukūma yalzim annahā takūn munḥaṣirat*[an] *fī … sab'at dawāwīn 'umūm*)[7]:

1 Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2. С. 8: розділ 1. Стаття 9.
2 Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2. С. 21: розділ 3. Вступна стаття.
3 Там само. С. 26: розділ 3. Стаття 21.
4 Там само.
5 Там само. С. 7: розділ 1. Стаття 7.
6 Там само. С. 7: розділ 1. Стаття 5.
7 Там само. С. 4: розділ 1. Стаття 1.

1. *al-dīwān al-ḥidīwī* ‘рада при правителі’[1].
2. *dīwān īrādāt* ‘управління фінансів (доходів)’[2].
3. *dīwān al-ğihādiyya* ‘військове управління’[3].
4. *dīwān al-baḥr* ‘морське управління’[4].
5. *dīwān al-madāris* ‘управління освіти’[5].
6. *dīwān al-tiğārah al-miṣriyyah wa-l-umūr al-ifrankiyyah* ‘управління закордонних справ та єгипетської торгівлі’, який займався виключно питаннями міжнародної торгівлі[6] [стаття 1, розділ 1; Зеленев: 142; Hamed: 8))
7. *dīwān al-fāwrīqāt* ‘управління промисловості’[7].

На чолі генеральних департаментів стоять генеральні директори (*mudir al-diwān*[8] (розділ 1, стаття 1)*mudir diwān al-‘umūm*[9] (розділ 1, стаття 5)*mudīrīn al-dawāwīn al-‘umūmiyyah*[10] (розділ 1, стаття 7)), які, у відповідності до статті 2 розділу 1 Сіясатнаме несуть відповідальність (*mas’ūlūn wa-malzūmūn*) за управління справами підпорядкованим їхнім департаментами управлінь (*bi-l-maṣāliḥ al-tābi‘ah ilā dawāwīnihim*)[11].

Кожен департамент (диван) поділяється на управління (*maṣlaḥa*, мн. *maṣāliḥ*, букв. ‘інтерес’, ‘користь’)[12], створені Мухаммад Алі-пашою для того, щоб виконувати ті види діяльності, які були новими для уряду[13]. У статті 3 розділу 1 Сіясатнаме згадується, що усі чиновники, що служать в управліннях, несуть відповідальність за стан речей у підзвітних їм управліннях:

Inna l-nuṭṭār wa-l-mustaḥdamīn bi-kāffat al-maṣāliḥ yakūnūna mas’ūlīn wa-malrūmīn bi-ṭayyib wa-radī aḥwāl al-maṣāliḥ allātī mustaḥdamīna bihā[14].

Згідно з статтею 4 розділу 1 Сіясатнаме кожне управління поділяється (*yaṣīr taqsīmuhā*) на відділи (*warša*, множина *wiraš*, букв. ‘майстерня’) на чолі

---

1 Зеленев Е. И. Зазн. праця, с. 140–141. Hamed R. A. Зазначене джерело, с. 6. Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2, с. 4: розділ 1, стаття 1.

2 Зеленев Е. И. Зазн. праця, с. 141. Hamed R. A. Зазначене джерело, с. 7. Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2, с. 5: розділ 1, стаття 1.

3 Зеленев Е. И. Зазн. праця. С.1412142. Hamed R. A. Зазначене джерело, с. 8. Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2, с. 5: розділ 1, стаття 1.

4 Зеленев Е. И. Зазн. праця. С. 142. Hamed R. A. Зазначене джерело. С. 8. Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2, с. 5: розділ 1, стаття 1.

5 Зеленев Е. И. Зазн. праця, с. 142. Hamed R. A. Зазначене джерело, с. 8. Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2, с.5-6: розділ 1, стаття 1.

6 Зеленев Е. И. Зазн. праця, с. 142. Hamed R. A. Зазначене джерело, с. 8. Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2, с. 6: розділ 1, стаття 1.

7 Зеленев Е .И. Зазн. праця, с. 142. Hamed R. A. Зазначене джерело, с. 8. Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2, с. 6: розділ 1, стаття 1.

8 Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2. С. 6: розділ 1. Стаття 1.

9 Там само. С. 7: розділ 1. Стаття 5.

10 Там само. С. 7: розділ 1. Стаття 7.

11 Там само. С. 6: розділ 1. Стаття 2.

12 Зеленев Е. И. Зазн. праця. С. 140.

13 Hamed R. A. Зазначене джерело. С. 3, 6.

14 Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2, с. 6: розділ 1, стаття 3

з інспекторами (*nāẓir*, множина *nuẓẓār*, букв. ‘наглядач’)) (*wa-yantaṣib nāẓir li-kull waršah*)[1].

Отже, матеріали Сіясатнаме, опрацьовані нами у даній статті, дають змогу вробити висновок про те, що ключовим елементом централізованого управління державними справами в Єгипті був віце-король (*валі*) Мухаммад Алі-паша, який був джерелом усіх владних органів та з ініціативи якого випливали усі владні повноваження. Губернатор Єгипту проводив політику з централізації державного управління та формував органи влади таким чином, щоб вони були підзвітні лише йому і функціонували з його верховної волі.

[1] Зеленев Е. И. Зазн. праця, с. 140. Hamed R. A. Зазначене джерело, с. 6. Zaġlūl Aḥmad Fatḥī. al-Muḥāmāt, *mulḥaq nimrat* 2, с. 6–7: розділ 1, стаття 4.

Чорногорія у Балканських війнах 1912–1913 років та остаточному поваленні османського панування на Балканах (дипломатична підготовка та перемовини у ході військових дій)

Сергій Орєхов
Предраг Мілович

Історія Чорногорії тісно пов'язана з Османською імперією ще з середньовіччя. Утворення цієї балканської держави проходило у боротьбі за свою незалежність, власні мову, культуру, а подекуди і за саме існування. Це протистояння тривало до I Балканської війни, коли остаточно було покладено край турецькому пануванню на півдні Балканського півострова. Характеризуючи міру наукового розроблення тематики, звернемо увагу насамперед на праці чорногорських, сербських авторів. Відзначимо докторську працю Дарка Л. Бакіча[1]. Розглянуто балканськими вченими спільні плани Сербії і Чорногорії, зокрема щодо Північної Албанії[2]. На особливості приєднання Чорногорії до антиосманської коаліції звертає увагу і болгарський вчений Дженгіз Хаков[3]. Традиційно ця проблематика близька і російським вченим. Так Ольга Агансон звертала увагу як на входження Чорногорії у військовий союз проти Порти[4], так і на позицію щодо Албанії[5]. Також окреслив позицію чорногорської влади щодо Албанії П. Іскандеров[6]. Події у

[1] Бакић Дарко Л. Политика Црне Горе према Османском царству од Берлинског конгреса до Првог балканског рата. Докторска дисертациjа. Београд, 2017. 425 с.

[2] Алексић-Пejковић Љ. Сjеверна Албаниjа у спољнополитичким плановима Црне Горе и Србиjе *Зборник радова са научног скупа Становништво словенског порijекла у Албаниjи*, Титоград, 1991. С. 611–642; Борозан Ђ. Сjеверна Албаниjа и Албанци у политичким плановима краља Николе *Зборник радова са научног скупа Краљ Никола-личност дjело и вриjеме.* Том I. Подгорица, 1998. С. 299–324.

[3] Хаков Дженгиз. Балканские войны: победа и поражение для Болгарии (1912–1913) *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*. XIX. Poznań: Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, 2012. P. 139–147.

[4] Агансон О. И. Балканы накануне Первой мировой войны: на пути к новому балансу сил *Новая и новейшая история*. 2014. № 4. С. 17–31.

[5] Агансон О. И. Глобальное видение локальной проблемы: подходы Великобритании к урегулированию Албанского вопроса в нач. XX в. *Независимость Албании в общебалканском контексте:* К 100 летию образования Албанского государства (отв. ред. П. А. Искандеров). Ин-т славяноведения, РАН, М., 2014, С. 257–274.

[6] Искендеров П. А. Сербия, Черногория и албанский вопрос вначале XX века. СПб.: Алетейя, 2019. 472 с.

Чорногорії напередодні та у ході війн 1912–1913 рр. через донесення військових агентів Російської імперії у регіоні висвітлювали Є. Сєргєєв та Ар. Улунян[1]. Наталія Струніна-Бородіна звернула увагу на хід чорногорсько-російських взаємин напередодні та у ході Балканських війн[2]. Варвара Хлєбнікова вдало назвала династичні шлюби доньок Ніколи специфічним ресурсом державного будівництва Чорногорії[3]. Чимало робіт діям Чорногорії напередодні та у ході війни приділили західні вчені. Такі дослідження почали з'являтися одразу по завершенні війн[4]. Так Річард К. Холл (Richard C. Hall) розглядав династичні зв'язки як важливий чинник розвитку бідної Чорногорії[5].

Чорногорці підтримали герцеговінців, які у 1875 р. повстали проти османського панування, а 9 червня 1876 р., підписавши військово-політичну угоду з Сербією[6] оголосили туркам війну. Не випадково, частина ватажків посталих герцеговінців проголосило Ніколу Чорногорського своїм князем[7]. Разом з тим, чорногорці вирішили офіційно не підтримувати повстання герцеговінців у 1882 р. Таку виважену позицію Нікола зайняв після консультацій з російським посланцем у Чорногорії (1878–1883 рр.)[8]. За Сан-Стефанським мирним договором 1878 р. Чорногорія визнавалася незалежною.

Зауважимо, що Росія намагалася постійно підтримувати князівство, розглядаючи його як свого традиційного союзника проти Туреччини на Балканах. Готуючись до Берлінського конгресу 1878 р. російський генеральний консул у Дубровнику А. С. Іонін писав: «…Черногория будет всегда представлять для нас самый существенный оплот на далеком конце Балканского полуострова и самую надежную преграду против посягательств Европы на юг. В этом нет сомнения. События, надеюсь, это уже доказали…»[9].

[1] Сергееев Е. Улунян Ар. Не подлежит оглашению. Военные агенты Российской империи в Европе и на Балканах. 1900–1914. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Реалии-Пресс, 480 с., ил.

[2] Струнина-Бородина Н. Г. К вопросу о ювилейных торжествах в Цетине и провозглашении Черногории королевством в августе 1910 (по донесениям российского дипломата С. В. Арсеньева) *Славянский мир в третьем тисячелетии.* 2018. № 1–2. Вып. 13; Струнина-Бородина Н. Г. К истории черногорского вопроса во внешней политике России в период правления Николая II Славянский альманах 2017. Вып. 3–4. М.: Индрик, 2017. С. 72–87. Струнина-Бородина Н. Г. Черногорский вопрос во внешней политике России при Николае II *Императорский дом Романовых и Балканы* / отв. ред. В. Б. Каширин. М.: Ин-т славяноведения РАН, 2014. С. 303–316.

[3] Хлебникова В. Б. К вопросу о месте династических связей России и Черногории во внутренней и внешней политике XIX–XX веков *Императорский дом Романовых и Балканы* / отв. ред. В. Б. Каширин. М.: Ин-т славяноведения РАН, 2014. С. 281–282.

[4] Див. зокрема: Schurman, Jacob Gould. The Balkan wars, 1912–1913. Princeton: University Press, 1914.

[5] Hall Richard C. The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War. London and New York, 2000. P. 6.

[6] История Югославии. В 2-т. Т.1 / под ред. Ю. В. Бромлея и др. М. Изд-во АН ССР, 1963. С.490.

[7] Там само. С. 613.

[8] Струнина-Бородина Н. Г. К истории черногорского вопроса во внешней политике России в период правления Николая II *Славянский альманах* 2017. Вып. 3–4. М.: Индрик, 2017. С. 73.

[9] Там само. С. 72–73.

Тому сюди регулярно направлялися кошти, особливо під час загострення взаємин зі Стамбулом чи російсько-турецьких військових дій. Головне управління Генерального штабу (ГУГШ) Росії високо оцінювали бойові характеристики чорногорського війська. У випадку російсько-австрійської війни князівство мали відтягнути на себе частину військ Австро-Угорщини. За підрахунками російського дипломата К. А. Губастова (записка від 5 червня 1900 р.) Чорногорія могла виставити 35-ти тисячне військо. Князь Нікола, щоб підкреслити сили своєї країни і домогтися зростання фінансових субсидій на військові потреби, називав Чорногорію військовим округом Російської імперії, який у разі необхідності може відволікти від головного театру військових дій стотисячну австрійську армію. Хоча ці хвальковиті заяви, безсумнівно, переоцінюють реальні військові можливості князівства, вони характеризують тогочасний стан союзницьких стосунків [1].

З іншого боку, на Чорногорію постійно звертав свою увагу Відень, розглядаючи Балкани як сферу своїх геополітичних інтересів. Це дозволяло Цетінє маневрувати, уникаючи зайвих ризиків. Після утворення об’єднаної Італії її дипломати намагалися усіляко підтримувати Чорногорію, розглядаючи Австро-Угорщину як спільного супротивника.

Російський імператор Алєксандр II, окрім військової допомоги, виділив князівству додаткову субсидію на потреби вищої освіти і направив відповідний викладацький склад. Алєксандр III вивів чорногорську династію Пєтровичів-Нєгошів на загальноєвропейський рівень, влаштувавши шлюб доньок Ніколи зі своїми двоюрідними братами [2] у 1889 р. На званій вечері 18 травня 1889 р. проголошено знаменитий тост Алєксандра III на честь чорногорського князя. Російський імператор назвав сербського короля Мілана Обрєновіча «подлецом», королеву Великобританії Вікторію «старой сплетницей», японців – «обезьянами, играющими в европейцев», принца Наполеона – «скотом», черногорського князя Ніколу – «единственным другом России». Ця промова справила враження вибуху бомби серед європейських дворів. Австро-Угорщина розглянула цей випад як спробу наголосити на утворення проросійського форпосту на Балканах [3].

Інформація про ці заручини, а згодом і весілля викликали у Чорногорії загальні урочистості. Всі сторінки офіційного «Гласа Црногорца» були надруковані червоною фарбою. Окремо звернули увагу на дарунок старовинної шаблі, яку дехто називав «зброєю короля Уроша», що підкреслювало зв’язок дому Нєгошів з давніми сербськими царями [4]. Загребська газета «Obzor» за-

[1] Струнина-Бородина Н. Г. К истории черногорского вопроса во внешней политике России в период правления Николая II *Славянский альманах* 2017. Вып. 3–4. М.: Индрик, 2017. С. 74.

[2] Струнина-Бородина Н. Г. К вопросу о ювилейных торжествах в Цетине и провозглашении Черногории королевством в августе 1910 (по донесениям российского дипломата С. В. Арсеньева) *Славянский мир в третьем тисячелетии*. 2018. № 1–2. Вып. 13. С. 73.

[3] Струнина-Бородина Н. Г. К истории черногорского вопроса во внешней политике России в период правления Николая II. С. 72–73.

[4] Хлебникова В. Б. К вопросу о месте династических связей России и Черногории во внутренней и внешней политике XIX–XX веков. С. 283.

хоплювалася чорногорськими левами, завдяки яким, попри те, що скрізь на Балканах стоїть османський прапор («конски реп»), на вершині Ловчена сяє чесний християнський хрест[1]. До 1903 р. Нікола впевнено боровся з сербськими правителями за право згуртувати навколо себе об'єднану південнослов'янську державу[2].

Після цього шлюбу з Романовими з Пєтровичами-Нєгошами поріднилася і династія Савойських[3]. Донька Ніколи Єлєна стала дружиною Віктора Емануїла III. Під час перебування у Римі на хрестинах онука у листопаді 1904 р. чорногорський монарх зміг домогтися успіхів у військовій та економічній співпраці. Зокрема, італійські компанії отримали концесії на будівництво порту Бар, залізниці від Вірпазара у напрямі Подгориці, пільги в інших галузях економіки[4].

Водночас, уряд Російської імперії прагнув залишити за собою контроль за витратами субсидованих сум. Фінансовий контроль, а також коригування зовнішньополітичного курсу чорногорського уряду було покладено на російських посланців у Чорногорії. У 1910–1912 рр. ним був С. В. Арсєньєв. На його перебування припали зміна статусу Чорногорії (з князівського на королівський); спроба розв'язати війну з турками (щоб приєднати частину сусідніх албанських земель); російський уряд наполіг на укладенні конвенції з Чорногорією для контролю за витратами субсидій; початок І Балканської війни[5].

Окрему увагу чорногорського уряду привертали захоплені турками сусідні слов'янські території. Тривале турецьке панування, яке супроводжувалося ісламізацією поневолених народів, дозволило Стамбулу створити впливове опертя своєї влади, насамперед у Боснії та Албанії[6]. Мусульманське населення регіону часто вороже ставилося до християнських мешканців регіону, які постійно чинили спротив османським чиновникам. Насамперед це стосувалося волелюбних чорногорців, які своїми діями викликали каральні експедиції і призводили до спустошення і сусідніх земель. 10 червня 1878 р., за три дні до відкриття Берлінського конгресу, у косовському місті Призрен на засіданні всеалбанських установчих зборів Албанської ліги зібралося 80 делегатів. Серед учасників були представники мусульманського духовенства, великі феодали, турецькі чиновники. Вони прийняли програму, складену турецькою мовою, наповнену виразами лояльності османському султанові Карарнаме (Книга рішень). Наполягаючи на збереженні царських прав «недоторканості Його величності султана, нашого володаря», вони разом з тим, вимагали створення

---

1 Хлебникова В. Б. К вопросу о месте династических связей России и Черногории во внутренней и внешней политике XIX–XX веков. С. 327.

2 Hall Richard C. The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War. London and New York, 2000. P.6.

3 Струнина-Бородина Н. Г. К вопросу о ювилейных торжествах в Цетине и провозглашении Черногории королевством в августе 1910. С. 73.

4 Струнина-Бородина Н. Г. К истории черногорского вопроса во внешней политике России в период правления Николая II. С. 78.

5 Струнина-Бородина Н. Г. К вопросу о ювилейных торжествах в Цетине и провозглашении Черногории королевством в августе 1910. С. 74.

6 Клименко З. В. Албанский вопрос в Черногории *Проблемы истории, филологии, культуры.* № 4 (2017). С. 309–310.

албанської національної армії, хоча й під керівництвом турецького офіцера, об'єднання всіх албанських провінцій в одну територію під керівництвом турецького генерал-губернатора, запровадженні офіційної албанської мови[1]. Водночас вони вороже поставилися до самостійницьких прагнень балканських християнських народів, зокрема і чорногорців, погрожуючи направляти до них загони башибузуків (хакінджилерів)[2]. Ісламізовані боснійці, герцеговінці, албанці, осілі турки сприймалися чорногорцями як опертя османського панування у регіоні. Не випадково, з приєднаних до Чорногорії районів, зокрема з міст Нікшича і Колашина почали виселяти турецьке населення[3]. Водночас, в Албанії підтримувалися прочорногорська партія, на утримання якої виділялися кошти з бюджету монархії[4]. У першій половині 1910 р. Нікола активно підбурював до повстання албанські племена, які мешкали на кордоні з Чорногорією[5]. Після поразки повстання в Албанії у 1910 р. чимало його учасників разом з родинами втекло до Чорногорії. Емігрантські комітети готували нове повстання проти турецького панування в Албанії. Проте у березні 1911 р. уряд Чорногорії заявив про припинення підтримки цієї діяльності. Це спричинили передчасне повстання, яке турки жорстоко придушили. Попри офіційну позицію уряду в албанському повстанні 1911 р. взяла участь понад сотня чорногорців[6]. Російському військовому агенту Н. М. Потапову стало відомо про зникнення частини зброї і боєприпасів зі складів чорногорської армії. Так як ні очільник уряду, ні військовий міністр ці факти пояснити не змогли, російський представник оцінив ці дії як підступ з боку союзника[7]. Водночас, російська військова розвідка та дипломати отримали завдання з Санкт-Петербургу домогтися повернення албанських біженців з Чорногорії назад в Албанію та не допустити перетворення Чорногорії у форпост возз'єднання за етнографічною чи лінгвістичною ознакою на Балканах. Російський посланець в Цетінє Арсеньєв та військовий агент полковник Потапов наполягали на посиленні тиску на чорногорського короля Ніколу, щоб примусити його відмовитися від можливих антитурецьких дій[8]. Натомість, чорногорський монарх виступав за війну з османами, підбурюваний своїми радниками, попри нерівність сил. Тому, після мобілізації чорногорських резервістів Потапов відкликав російського радника-спостерігача з чорногорсько-албанського кордону. Росіяни

[1] Искендеров П. А. Сербия, Черногория и албанский вопрос вначале XX века. СПб.: Алетейя, 2019. С. 13.

[2] Там само. С. 14.

[3] История Югославии. В 2-т. Т. 1 / под ред. Ю. В. Бромлея и др. М. Изд-во АН ССР, 1963. С. 518.

[4] Там само. С. 526.

[5] Хлебникова В. Б. Скутари 1913 г.: проверка российско-черногорского союза на прочность *Модернизация vs война*. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913): сб. ст. / под ред. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин. М., 2012. С. 165.

[6] История Югославии. В 2-т. Т. 1 / под ред. Ю. В. Бромлея и др. М. Изд-во АН ССР, 1963. С. 526.

[7] Хлебникова В. Б. Скутари 1913 г.: проверка российско-черногорского союза на прочность. С. 165.

[8] Сергееев Е. Улунян Ар. Не подлежит оглашению. С. 355.

також попередили уряд князівства про можливість припинення субсидій на утримання чорногорського військового контингенту у Подгориці. Разом з тим, російський агент передбачав, що «Господарь» невдовзі звернеться до Російської імперією за коштами на утримання албанських емігрантів, з тим, щоб на наступну весну організувати нове повстання албанців Тому, логічним видавалося повністю йому у коштах відмовити [1]. Така зухвала поведінка обурила Ніколая II, тим більше, що викликала напругу у взаєминах з турками. Російський посол Н. В. Чариков зі Стамбулу телеграмою 1(14) липня 1914 р. повідомляв А. А. Нєратова про ухиляння Цетінє від перемовин з султанським двором, подальші провокації на кордоні та швидке озброєння, що примушує припускати таємні домовленості короля з Віднем [2].

Несхвальна позиція Санкт-Петербурга змусила Ніколу звернутися до Відня з заявою про бажання його королівства позбавитися фінансової залежності від Росії. Він сподівався заручитися коштами від Габсбургів, зацікавлених у посиленні тут свого впливу [3]. У разі захоплення австро-угорськими військами Санджаку, Нікола I був готовий взяти під контроль Скутарійський вілайєт, навіть попри загрозу припинення фінансової допомоги його країні [4]. Нікола також сподівався втягнути у війни проти турків Сербію. Щодо цього він звернувся до сербського представника у Цетінє Пєтковіча, зазначивши ослаблений стан Османської імперії і свій контроль за албанцями. Він також намагався запевнити дипломата у співчутті з боку Італії, а також у тому, що Австрія не наважиться у цій ситуації вступитися за турків. Росію Нікола сподівався, поставивши перед фактом, змусити зайняти позицію своєї підтримки [5].

Водночас, Австро-Угорська імперія, формуючи систему міжнародних відносин на Балканах, зробила все аби унеможливити утворення єдиної слов'янської держави на Балканах, утвореної на базі Сербії, за участю і Чорногорії. Вже наприкінці лютого 1910 р. Габсбурги були готові до війни на три фронти: проти Росії; Італії; Сербії та Чорногорії [6]. Вже задовго до війни представники Відня поширювали чутки про наміри чорногорської армії захопити Санджак. Тому бригадир Янко Вукотич під час свого візиту до Стамбулу намагався спростувати ці чутки, щоб вибудувати міцну коаліцію турків, сербів та чорногорців, спрямовану проти експансії австро-угорців на Балкани [7]. Небезпека об'єднання сербів та чорногорців після встановлення спільного кордону підштовхувало Відень до захоплення Новопазарського санджаку [8].

[1] Сергеев Е. Улунян Ар. Не подлежит оглашению. С. 356.
[2] Хлебникова В. Б. Скутари 1913 г.: проверка российско-черногорского союза на прочность. С. 165.
[3] Сергеев Е. Улунян Ар. Не подлежит оглашению. С. 356.
[4] Там само. С. 357.
[5] Хлебникова В. Б. Скутари 1913 г.: проверка российско-черногорского союза на прочность. С. 165.
[6] Сергеев Е. Улунян Ар. Не подлежит оглашению. С. 272.
[7] Бакић Дарко Л. Политика Црне Горе према Османском царству од Берлинског конгреса до Првог балканског рата. С. 151.
[8] Hall Richard C. The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War. London and New York, 2000. P. 5.

Посилення агресивності політики Відня на Балканах, а також сусідство турків примушувало князівство посилювати контакти з іншими балканськими країнами. Водночас, Австро-Угорщина робила позики князівству, намагаючись поставити його у фінансову, а згодом і політичну залежність. Цьому сприяло неефективне використання бюджетних коштів держави, авторитарне втручання князя Ніколи у розпорядження ними, завдяки чому значна частина їх йшла на утримання двору чи просто розкрадалася. Відень подекуди навіть заявляв, що у разі несплати позики візьме під контроль ресурси чи морські зносини країни, до завершення сплати. Санкт-Петербург змушений був гасити ці борги, щоб не допустити залежності Цетінє від австрійського чи турецького капіталу[1].

Водночас, після поразки Санкт-Петербургу у російсько-японській війні Чорногорія почала намагатися зробити більш теплими стосунки з Віднем. Вже навесні 1904 р. Нікола запропонував Австро-Угорщині укласти угоду, щодо спільного врегулювання проблем на Балканах, на що Відень відповів відмовою[2].

Така інформація одразу викликала обурення Ніколая II. Більш тісними стали взаємини з Італією, яка усіляко намагалася протистояти впливу Відня. Зносини з Росією напружила і вимога чорногорського князя відкликати призначеного на початку 1905 р. першим секретарем її представництва Ю. Я. Соловйова. Той направив міністру закордонних справ Чорногорії Гавро Вуковичу приватне прохання з листом відкласти церемонію з нагоди передачі уряду головної будівлі тютюнової монополії, або принаймні не направляти на неї двох батальйонів, які утримувалися на російську субсидію. Церемонія була призначена на 15(28) серпня, проте напередодні прийшло повідомлення про трагічну поразку російського військового флоту під Цусімою. Дізнавшись про це прохання, яке міністр виконав Нікола наполіг на відкликанні російського дипломата[3]. Спадкоємець престолу князівства Даніло не лише не вшанував пам'ять російських моряків, але й підняв келих за здоров'я японського адмірала Того[4].

Водночас, князь іде на суттєві поступки лібералам, заявивши восени 1905 р. про запровадження у Чорногорії конституційної монархії. Зауважимо, що це було зроблено 18 жовтня, наступного дня після відповідного маніфесту Ніколая II. Це було з ентузіазмом підтримано російськими лібералами. Російський журнал «Русская мысль» приділив окрему увагу Чорногорії як традиційному союзнику Романових[5]. Водночас, події у Цетінє викликали резонанс і у Стамбулі, де побоювалися хвилювання у своїх балканських володіннях[6].

Готуючись до протистояння з турками та австрійцями, чорногорці поступово проводили переозброєння збройних сил. У 1895 р. чорногорцям Росією

[1] Струнина-Бородина Н. Г. К истории черногорского вопроса во внешней политике России в период правления Николая II. С. 76.

[2] Там само. С. 78.

[3] Там само. С. 77.

[4] Там само. С. 78.

[5] Тихонова Наталия Михайловна. Образ Балкан и Ближнего Востока на страницах журнала «Русская мысль». Дис. … к.и.н. ФГАОУ ВО «Южный федеральный университет». Ростов-на-Дону, 2018. С. 60.

[6] Там само. С. 61.

було передано 30 тисяч гвинтівок Бердана (берданок), у 1898 р. ще 40 тисяч гвинтівок системи Мосін-Наган (трьохлінійок)[1]. На початку листопада 1904 р. було зроблено «мільйонний подарунок» револьверами і кулями[2]. У 1905 р. італійці передали їм 52 гармати і 4 станції безпроводового телеграфу[3].

Зростали і військові витрати на військо, яке Чорногорія значною мірою покривала за рахунок російських військових субсидій. Так у 1895 р. Росія сплатила на потреби армії князівства 82 тис. рублів, а у 1902 р. вже 331 тис. рублів. На 1910 р. ця субсидія склала вже 600 тис. рублів[4]. Під час перебування у 1910 р. у Санкт-Петербурзі Нікола I підписав угоду про участь Росії у модернізації (реорганізацію, навчання, озброєнні сучасної зброєю) збройних сил держави. Щорічні субсидії Чорногорії Росія збільшувала з 800 тис. до 1,6 млн крон[5], довівши їх до близько 1 млн рублів на початок I світової війни[6]. Загалом за час свого правління імператор Ніколай II майже вдесятеро збільшив суму субсидій уряду Чорногорії[7].

Початок XX ст. ознаменувався подальшим ослабленням Туреччини, що ще раз продемонструвала і поразка Стамбулу у війні з Італією. Балканські держави почали дипломатичну підготовку війни, яка мала остаточно усунути турецьке панування над Балканами. 15(28) серпня 1910 р. князь Нікола I у м. Цетінє проголосив Чорногорію королівством. Саме святкування 50-ти річчя його правління зі зміною статусу та подальші дії монарха засвідчили бажання відігравати більш помітну роль у політичних процесах регіону. На святкування прибули член імператорської родини Романових Пьотр разом з дружиною Міліцою, італійський король Віктор-Еммануїл III з дружиною Єленою, донька Ніколи Пєтровіча, його внук, сербський престолоспадкоємець Алєксандр Карагеоргієвич, болгарський король Фердинанд. Грецький королевич Константин прибув до Чорногорії трохи згодом, 18 (31) серпня на чолі ескадри з 4-х кораблів. У зв'язку з цими подіями Ніколай II нагородив Ніколу званням фельдмаршала російської армії. Хоча звістка про це не встигла на коронування, великий князь Пьотр Ніколаєвіч наполіг, щоб російський посланець в Цетінє Арсеньєв сповістив про це Ніколу Пєтровіча. Той це і виконав на фамільному сніданку у палаці 16(29) серпня. Чорногорський монарх розчулився до сліз, запевнивши у відданості чорногорського народу його імператорській величності. Наступного дня, 17(30) серпня він отримав вітальну

[1] Струнина-Бородина Н. Г. К истории черногорского вопроса во внешней политике России в период правления Николая II. С. 75.

[2] Там само. 76.

[3] История Югославии. В 2-т. Т. 1 / под ред. Ю. В. Бромлея и др. М. Изд-во АН ССР, 1963. С. 522.

[4] Струнина-Бородина Н. Г. К истории черногорского вопроса во внешней политике России в период правления Николая II. С. 75.

[5] История Югославии. В 2-т. Т. 1 / под ред. Ю. В. Бромлея и др. М. Изд-во АН ССР, 1963. С. 526.

[6] Струнина-Бородина Н. Г. К истории черногорского вопроса во внешней политике России в период правления Николая II. С. 75.

[7] Струнина-Бородина Н. Г. К вопросу о ювилейных торжествах в Цетине и провозглашении Черногории королевством в августе 1910. С. 73.

телеграму з цієї нагоди, яку король зачитав прилюдно на військовому параді. У цей же день відзначалося золоте весілля Ніколи та його дружини Мілєни[1]. Для вручення фельдмаршальського жезла від імені Ніколая ІІ у якості його офіційного представника до Чорногорії вирушив великий князь Ніколай Ніколаєвіч з родиною. Прибувши у порт Антіварі 19 серпня (1 вересня) на чолі ескадри кораблів разом з дружиною та її дітьми від першого шлюбу він натрапив на неймовірний ентузіазм місцевих мешканців, який тривав на шляху до самої столиці. Чорногорці скандували: «Живіо русскій царь, живіо Россія»[2].

2 грудня 1910 р. чорногорці уклали союз з Російською імперією, який передбачав діяльне сприяння розвитку та переозброєнню чорногорської армії. Для цього імперія виділила королівству спеціальні субсидії, а також необхідні матеріали. Окрім того, передбачалося направлення до Чорногорії російських офіцерів для навчання її армії. Натомість, Чорногорія обіцяла не запрошувати військових інструкторів з інших держав[3]. Королівський уряд на першу вимогу Ніколая ІІ мав надати у розпорядження Росії всі свої збройні сили. У мирний час Нікола був верховним вождем чорногорської армії, сфера дій якої обмежувалася Балканським півостровом (ст.3). Плани штабу чорногорської армії регулярно оновлювалися згідно з планами російського генштабу. У разі війни начальником штабу чорногорської армії мав бути російським офіцером, якого визначав російський монарх за своїм баченням. Росія мала право регулярно перевіряти боєздатність чорногорських частин. Найважливішою була заборона укладати союзи з іншими державами чи проводити наступальні дії без згоди імператора (ст.7). Передбачався також розрив угоди за вмотивованим бажання будь-якої зі сторін у разі недотримання умов угоди чи додатку до неї з боку іншої за відсутності належного пояснення (ст.10)[4].

Вже у липні 1912 р. королівство почало робити різкі заяви щодо турків. Невдовзі почалися прикордонні сутички, зокрема, у серпні поблизу району Мойковця. Хоча влітку провина на цих зіткненнях зазвичай лежала на турках, Н. Потапов телеграфував до російської столиці про зростання намірів короля щодо нападу на Скутарі, Плав, Гусиньє[5]. Згодом Чорногорія приєдналася і до утвореного у квітні – травні 1912 р. сербсько-болгарського військового антиосманського союзу. Завершила це приєднання усна домовленість від 15 серпня 1912 р, яка передбачала участь у військових діях проти Туреччини 40 тисячної чорногорської армії[6]. Російський військовий агент у Чорногорії, генерал-майор М. Н. Потапов 15 вересня 1912 р. направив спеціальну телеграму у штаб-квартиру військової розвідки. Він повідомляв, що:

[1] Струнина-Бородина Н. Г. К вопросу о ювилейных торжествах в Цетине и провозглашении Черногории королевством в августе 1910. С. 76.

[2] Там само. С. 77.

[3] Хлебникова В. Б. Скутари 1913 г.: проверка российско-черногорского союза на прочность *Модернизация vs война*. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913): сб. ст. / под ред. Р.П. Гришина, А. Л. Шемякин. М., 2012. С. 163.

[4] Там само. С. 164.

[5] Там само. С. 169.

[6] Хаков Дженгиз. Балканские войны: победа и поражение для Болгарии (1912–1913). Р. 141.

Король Нікола I з членами своєї родини та гостями у день коронації, 28 серпня 1910 р. На задньому плані: великий князь Пьотр Ніколаєвіч (чоловік Міліци), Франц Іосиф Баттернберг, принцеса Вєра, принцеса Ксенія, престонаступник Даніло, принц Мірко, принц Пєтар. Середній план:Міліца (Юта Мекленбурзька, дружина наступника престолу Даніла), принцеса Ана, принцеса Єлена, королева Мілєна, король Нікола, принцеса Міліца, італійський король Віктор Емануїл III, принцеса Наталія (дружина принца Мірка). Сидять: принцеса Єлена Сербська, Маріна Пєтровна (донька Міліци і Пєтра Ніколаєвіча), принц Алєксандр Сєрбський.

- військові дії союзники мають почати водночас, через п'ять днів по ратифікації угоди;
- обидві сторони залучають максимально можливі військові сили,
- кордони району дій проходять уздовж Ново-Базарського санджаку, посередині нього і для Чорногорії охоплюють Північну Албанію з містом Скутарі;
- сусідні підрозділи обох країн надають взаємну допомогу у разі потреби;
- сторони не мають права укладати сепаратних угод без згоди іншої сторони;
- у разі вступу у Санджак австро-угорських військ обидві сторони починають проти них військові дії.

Початок військових дій очікувався 1 жовтня. Ця інформація була отримана з таємного джерела, яке покликалося на пропозиції представників Чорногорії на зустрічі з сербськими колегами[1]. 6 жовтня 1912 р. Чорногорія і Сербія підписала політичну та військову конвенції про спільні проти Туреччини[2], а 9 жовтня почалася війна. Ситуацію напружувала готовність австро-угорських військ до рішучих дій у разі початку Балканської війни. Російський агент у Відні, полковник Занкєвіч допускав прийняття двоєди-

[1] Сергеев Е. Улунян Ар. Не подлежит оглашению. С. 369.

[2] История Югославии. В 2-т. Т. 1 / под ред. Ю. В. Бромлея и др. М. Изд-во АН ССР, 1963. С. 640.

Король Чорногорії
Нікола І

ною імперією рішення про зайняття Санджаку після вступу туди сербів[1]. Англійський дипломат у Сербії Ральф Паджет, розглядаючи напруження між Австро-Угорщиною та балканськими державами, вважав, що може бути лише два виходи: або утворення південнослов'янського королівства або захоплення двоєдиною імперією Сербії та Чорногорії[2].

Влада королівства розглядала як можливість суттєво розширити кордони держави, насамперед у південному напрямі. Зауважимо, що маленька країна жила у постійній напрузі від можливого вторгнення з боку Туреччини. Загострювали взаємини регулярні конфлікти на чорногорсько-турецькому кордоні[3]. Основні свої сили Чорногорія спрямувала на Шкодер (Скутарі), де розміщувалася велика турецька залога[4]. Проте, вже перші бойові зіткнення з турками виявили слабку підготовку чорногорців, сотні вбитих і поранених через це, подекуди навіть панічні втечі з поля бою, бездіяльність артилерії тощо. Це змусило керівництво країни переоцінити свої територіальні апетити[5].

Водночас, у грудні 1912 р. – травні 1913 р. на нараді послів у Лондоні представники Австро-Угорщини наполягали на максимальному розширенні кордонів утвореної Албанії, яка розглядалася як противага слов'янським королівствам Сербії та Чорногорії[6].

Вже у березні – травні 1913 р. спалахнула так звана Скутарійська криза, коли чорногорський король Нікола І відмовився евакуювати свої війська з албанської фортеці Шкодер (Скутарі). Влада Австро-Угорщини була готова примусити їх зробити це за допомогою військової сили. Відень побоювався, що поступки у цій ситуації могли бути сприйняті як прояв слабкості і дати привід сербам зайняти албанські прибережні володіння[7]. Морською блокадою Чорногорії австро-угорців підтримали англійці, французи, німці

[1] Сергееев Е. Улунян Ар. Не подлежит оглашению. С. 370.

[2] Antić Čedomir. Ralph Paget: A Diplomat in Serbia. Београд, 2006. P. 30.

[3] Шћекић М. Инциденти на црногорско-османској граници (1908–1912) Војноисторијски гласник. Бр. 2. Београд, 2014. С. 137–165.

[4] История Югославии. В 2-т. Т. 1 / под ред. Ю. В. Бромлея и др. М. Изд-во АН ССР, 1963. С. 642.

[5] Хлебникова В. Б. Скутари 1913 г.: проверка российско-черногорского союза на прочность. С. 169.

[6] Агансон О. И. Глобальное видение локальной проблемы: подходы Великобритании к урегулированию Албанского вопроса в нач. XX в. *Независимость Албании в общебалканском контексте:* К 100 летию образования Албанского государства (отв. ред. П. А. Искандеров). Ин-т славяноведения, РАН. М. 2014. С. 257–274.

[7] Агансон О. И. Балканы накануне Первой мировой войны: на пути к новому балансу сил *Новая и новейшая история*. 2014. № 4. С. 23.

та італійці, так як це затягувало переговори з турками. У Лондоні 17 грудня 1912 р. розпочалися перемовини учасників коаліції з Портою. Запекла дискусія точилася навколо кордонів між Чорногорією, Сербією та новоутвореною Албанією. Чорногорські дипломати у Лондоні намагалися заручитися згодою австрійського посла, графа Менсдорфа на отримання Шкодера. Монархія Габсбургів, натомість, зондувала основу щодо можливості приєднання князівства до австрійського митного союзу, обіцяючи кредити[1]. Ще 13 листопада 1912 р. А. Гірс повідомляв у Санкт-Петербург, що австрійський посланець знову був у Ніколи, підтвердивши, що Скутарі заплановано передати Албанії. Проте Албанія може зберегти це місто у руках Чорногорії за умови укладення митного союзу з Австрією, а також поступки частини височин Крстца, розташованих між австрійським кордоном і Негушем. Через три дні Гірс знову повідомляв російський уряд, що Нікола готовий поступитися частиною чорногорського Санджаку, аби завадити утворенню спільного чорногорсько-сербського кордону. Таким чином, під контролем Австро-Угорщини був клин, яким би розділялися Сербія і Чорногорія. Наради про це проходять у родині чорногорського монарха[2]. Про закулісні перемовини Цетінє та Відня стурбовано повідомляли й інші російські дипломати. Так 17 грудня 1912 р. телеграмою С. Сазонов повідомляв А. Гірсу, покликаючись на донесення А. Бенкендорфа про зустріч М. Міюшковича з графом А. Менсдорфом. Чорногорський представник в обмін на Шкодер запропонував Австро-Угорщині частину території князівства у районі гори Лончен. Це викликало обурення російських дипломатів, оскільки з ними подібних консультацій попередньо не проводилося. Російський уряд дав доручення своїм представникам висловити негативну позицію щодо таких перемовин, наголосивши, що якщо король готовий поступитися інтересами свого народу заради підтримки Австрії, він нанесе непоправних втрат своєму статусу. Зауважимо, що Чорногорія на цей час позбавилася субсидій Російської імперії і тому розраховувала отримати фінансову підтримку Відня. Окрім того, чорногорську монархію турбувала великодержавницька позиція сербської правлячої династії. Тому тимчасовий альянс з Віднем, який особливо гостро реагував на посилення Бєлграда, розглядався як важливий механізм стримування. Честолюбний король Нікола сам готував себе до ролі об'єднувача південнослов'янських земель і «другого Кавура»[3]. Чорногорський монарх ревно спостерігав за просуванням сербських військ у приморські області. Зрозумівши неможливість закріпитися на адріатичному узбережжі Албанії, він виступав проти виходу сюди Сербії і отримання нею порту. 20 листопада 1912 р. А. Гірс писав Д. Сазонову, що Нікола висловлюється проти отримання Сербії Медуа, яке не дісталося йому. Водночас, затягування облоги Шкодера змусило чорногорського монарха звернутися до Бєлграда

---

[1] Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. М.: Наука, 1985. С. 144.

[2] Там само. С. 143–144.

[3] Там само. С. 144.

за військовою допомогою. У лютому 1913 р. Сербія направила Чорногорії кілька артилерійських батарей, а у березні – II Приморський загін, чисельністю у 30.450 вояків для участі у здобутті фортеці. Проте австро-угорці усіляко перешкоджали спільній діяльності сербів та чорногорців. Окрім того, помічник російського військового агента у Цетінє підполковник В. Н. Єгорьєв повідомив королю на зустрічі про зосередження австро-угорських військ поблизу чорногорського кордону. Загравання з Віднем не спрацювали, проте чорногорці усіляко затягували прийняття остаточного рішення[1]. До позиції великих держав і приєдналася і Росія, суттєво ослаблена після поразки у війні з Японією та хвилі народних виступів. Проте, Гірс у телеграмі від 19 березня (1 квітня) писав, що король у різких висловлюваннях запевнив його, що продовжуватиме облогу, яку почав вчора[2].

У березні 1913 р., у зв'язку з небажанням зняти облогу Скутарі почалася блокада берегів Чорногорії міжнародною ескадрою (Італія, Німеччина, Австрія, Англія і Франція). Попри блокаду Чорногорія продовжила облогу і 24 квітня 1913 р. Ессад-паша Топані вручив ключі від міста наступнику престола Данілі[3]. При цьому, щоб здобути місто королевич погодився на почесну здачу залоги, чка могла вийти зі зброєю, майном та усіма, хто хоче піти. Таємна угода між ними передбачала, що Ессад невдовзі проголосить себе правителем іншої частини Албанії, а Чорногорія визнає його[4]. 27 квітня представники великих держав вручили королю Ніколі письмову вимогу залишити Скутарі (Скадар). 30 квітня король відмовився[5].

Після цього австро-угорський уряд озвучив загрозу інтервенції. Військове командування імперії запропонувало окупувати морські порти Чорногорії Бар і Ульцинь, щоб примусити Ніколу до евакуації Шкодера[6]. Позицію своїх союзників підтримала Німеччина. Вільгельм II написав на сторінках телеграми К. Ліхновського, що швидкий і радикальний удар по Чорногорії розв'яже проблему. При цьому він був впевнений, що великі держави не втрутяться у конфлікт: «Великі держави поскавчать, але не поворухнуть пальцем». 15 квітня нарада послів прийняла сторону Австро-Угорщини. Вже 17 квітня англійський посланець у Цетінє повідомив короля, що Е. Грей готовий надати Відню свободу рук, якщо Чорногорія не виконає рішення наради послів і не евакуює війська зі Шкодера. Не підтримав позицію Чорногорії і сербський уряд. Його представник у Цетінє М. Гаврилович передав цю відповідь Н. Пашича, по-

---

[1] Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. М.: Наука, 1985. С. 145.

[2] Хлебникова В. Б. Скутари 1913 г.: проверка российско-черногорского союза на прочность. С. 173.

[3] Струнина-Бородина Н. Г. К истории черногорского вопроса во внешней политике России в период правления Николая II. С. 86.

[4] Хлебникова В. Б. Скутари 1913 г.: проверка российско-черногорского союза на прочность. С. 173.

[5] Струнина-Бородина Н. Г. К истории черногорского вопроса во внешней политике России в период правления Николая II. С. 87.

[6] Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. С. 145.

радивши уникати прямого зіткнення з Габсбургською монархією. 2 травня на нараді представників уряду та військового командування Чорногорії Нікола озвучив ультиматум Відня. Присутні визнали безнадійність війни з двоєдиною імперією. 4 травня чорногорські війська залишили місто[1].

Король Нікола з королевичами Данілом та Мірком у Скутарі. 30 квітня 1913 р.

5 травня Нікола І офіційно погодився відвести від Шкодера свої війська[2]. 9 травня підписано конвенцію про передачу міста великим державам. Через п'ять днів сюди увійшли міжнародні сили і 14 травня блокада морського узбережжя Чорногорії була знята[3].

Після цього перемовини з Портою відновилися. 30 травня 1913 р. у Лондоні було підписано мирний договір, за яким Чорногорія отримувала південну частину Санджаку. Вже суперечки у Лондоні виявили суттєві розбіжності Чорногорії з державами – союзниками по антиосманській коаліції, хоча й не такі гострі як болгаро-сербські.

На ранніх етапах перемовин великих держав з учасниками антиосманської коаліції Російська імперія підтримала позицію Чорногорії по наданню їй Шкодера, але тісно пов'язала це з просуванням Сербії до адріатичного узбережжя. Це мало метою нейтралізувати гру австро-угорських дипломатів з розведення інтересів Бєлграда і Цетінє. Інструктуючи А. К. Бенкендорфа 10 грудня 1912 р. С. Д. Сазонов доручав йому сприяти передачі Чорногорії Шкодера і прилеглих земель по р. Бояна, враховуючи значення цих земель для королівства. 17 грудня С.Д. Сазонов повторив свої інструкції, зауваживши, що російський уряд не заперечує проти перехід під суверенітет Чорногорії не лише Шкодера, а й порту Сан-Джовані-ді-Медуа. 19 грудня у таємній депеші послам Росії в Англії і Франції міністр сформулював питання про встановлення спільного кордону між Сербією та Чорногорією. У січні 1913 р. дізнавшись про таємні контакти між Чорногорією та Австро-Угорщини Сазонов зайняв негативну позицію щодо передачі Шкодера Чорногорії, розглядаючи це збитковим для Сербії. Після загострення ситуації між Цетінє та Віднем С. Д. Сазонов підтримав позицію Англії щодо невтручання у разі розгортання військового конфлікту через Шкодер[4].

[1] Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы... С. 146.

[2] Там само. С. 147.

[3] Струнина-Бородина Н. Г. К истории черногорского вопроса во внешней политике России в период правления Николая II. С. 87.

[4] Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. С. 147.

Водночас, усередині Російської імперії почалася жорстка критика позиції С. Д. Сазонова у Скутарійській кризі. Кампанію очолили чорногорські князівни, дядько царя великий князь Ніколай Ніколаєвіч, його брат великий князь Пьотр Ніколаєвіч, колишній міністр внутрішніх справ В. І. Гурко, генерал А. П. Скутарєвський, Д. Н. Вєргун. На бенкеті, організованому «Славянским обществом» 28 березня 1913 р. в петербурзькому готелі «Европейская» С. Д. Сазонова назвали «русским немцем» (Д. Н. Вєргун), який несе особисту відповідальність перед історією (В. І. Гурко)[1]. Ці протести знаходили відгук і в найближчого оточення царя, попри те, що на окремих документах він робив помітки «Я – против осложнений из-за Скутари»[2].

Представник Австро-Угорщини, граф Менсдорф навпаки на нараді у Лондоні взагалі виступав за включення до Албанії районів з чорногорським населенням. Для цього він представив на розгляд фальсифіковану етнографічну карту. Глава італійської делегації маркіз А. Сан-Джуліано висловився за передачу Чорногорії Шкодера, Сан-Джовані-ді-Медуа і Лежа. Сербія виступила рішуче проти, так як сама претендувала на ці райони[3].

Нікола I підтримав сербів у діях проти болгар. Про наявність антиболгарського союзу між Сербією та Чорногорією штаб-квартира російської військової розвідки отримала повідомлення наприкінці березня 1913 р. від свого представника в Італії полковника Булгаріна. Він писав, що є підстави думати, що «между Сербией и Черногорией существует тайный договор против Болгарии»[4]. Після завершення II Балканської війни та перемир'я 17 липня 1913 р. Чорногорія брала участь у перемовинах у Бухаресті представників Болгарії з учасниками антиболгарської коаліції – Румунією, Сербією та Грецією[5]. Унаслідок балканських війн територія Чорногорії зросла з 9 тис. км² до 14,2 тис. км², а населення з 285 тис. до 435 тис. осіб[6]. Водночас, ці приєднання мали і свої ризики, так як на новонабутих територіях мешкало чимало нечорногорського населення, насамперед албанці, які сповідували іслам, а також турки, влахи, цигани[7]. Швидко інтегрувати у гуманітарні процеси королівства їх не вдалося.

За інформацією російської військової розвідки чорногорський король Нікола ще у серпні 1913 р. виношував плани разом з представниками правлячої тоді у Сербії династії Карагеоргієвичів ідею її ліквідації з наступним об'єднанням обох держав з встановленням тут власного режиму. Цей план мав активну підтримку Відня, який виділяв кошти сербським опозиціонерам на реалізацію

[1] Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. С. 148.

[2] Там само. С. 149.

[3] Там само. С. 150.

[4] Сергеев Е. Улунян Ар. Не подлежит оглашению. С. 385.

[5] Хаков Дженгиз. Балканские войны: победа и поражение для Болгарии (1912–1913). Р. 144.

[6] История Югославии. В 2-т. Т. 1 / под ред. Ю. В. Бромлея и др. М. Изд-во АН ССР, 1963. С. 657.

[7] Hall Richard C. The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War. London and New York, 2000. P. 5.

Король Нікола зі своїми ветеранами.

плану знищення династії Карагеоргієвичів. Нікола брав на себе зобов’язання, що об’єднана держава буде діяти у повній залежності від Австро-Угорщини. Координацією діяльності змовників у Бєлграді мав займатися представник Австро-Угорщини барон Гізль, якого мали призначити до столиці Сербії посланцем двоєдиної монархії. Ця тривожна інформація була терміново донесена російському царю Ніколаю II 18 січня 1914 р.[1]. У разі реалізації подібного сценарію Росія втрачала свого головного союзника на Балканах, тому її військова розвідка мала перешкодити цьому навіть крайніми заходами.

Загалом, участь у I Балканській війні дозволила Чорногорській державі зміцнити свої позиції у системі міжнародних відносин, а також розширити свої володіння. Військовим діям передували дипломатичне зондування питання розширення своїх володінь. На заваді її подальшому посиленню постала позиція Австро-Угорщини, яка була готова застосувати навіть військову силу для припинення захоплення земель Північної Албанії. Військові дії продемонстрували гарний вишкіл та високий моральний дух вояків невеличкої балканської держави, а також створили грунт для подальшого зближення з Сербією, з якою з’явився спільний кордон. Балканські війни можна розглядати як ознаку наближення загальної кризи системи міжнародних відносин і провісників I Світової війни.

Балканські війни остаточно поховали надії Османської імперії відігравати провідну роль на Балканському півострові, виступаючи європейською державою. Разом з тим, вони дали потужний модернізаційний імпульс для внутрішньотурецьких реформ.

[1] Сергеєев Е. Улунян Ар. Не подлежит оглашению. С. 409.

Особливості системи влади в країнах Близького Сходу як чинник формування двосторонніх та багатосторонніх відносин

Анатолій Бобровицький

Географічний регіон Близького Сходу та Північної Африки (БСПА) формувався протягом декількох тисячоліть. Регіон зазнавав різноманітних внутрішніх та зовнішніх впливів і представляв внутрішньо різноманітні суспільні утворення формування яких протягом тривалого історичного часу було жорстко детерміновано природно кліматичними умовами та географічним положенням. Відсутність достатньої кількості їжі вимагали від народів, що заселяли території регіону постійних міграцій у пошуках більш сприятливих умов для забезпечення продуктами харчування [1].

Традиційно утворились два основні типи розселення. Це густо-заселені території вздовж рік та морського узбережжя та внутрішні території, де лише незначна частина населення вела осілий спосіб життя. Основною формою суспільної організації спільною для усієї території БСПА стала родоплемінна, яка збереглася до сучасного часу

Наступним етапом суспільної організації територій став іслам, поступово витісняючи іншу світову релігію з центром походження у цьому регіоні, християнство. Жорстка система внутрішньо-релігійної організації, базується на вірі поступово стала основою формування систем державної влади, що базувалась на авторитарних методах управління. Авторитаризм, різноманітність течій та родоплемінна основа формування організації суспільних відносин стали базовими у формуванні національно-територіальних утворень у формі незалежних країн географічного регіону. Більшість країн є глибоко теократичними, що свідчить про значний влив ісламу на внутрішню і зовнішню політику таких країн. Єдиною країною з мультирелігійним складом населення та більш-менш сформованим толерантним відносинами всередині країни є Ліванська Республіка.

Інші країни відзначаються моно-релігійністю з панівною релігією іслам. Серед цієї групи країн виділяються агресивні теократичні режими та толерантні теократичні держави. До перших належить Саудівська Аравія, Іран, Лівія. До інших слід віднести – Туреччину, Ізраїль, Алжир.

Серед країн географічного регіону до недавнього часу мали значні природні ресурси лише Іран, Сирія, Турецька Республіка. З розвитком епохи широкого використання вуглеводнів та розвідкою вуглеводнів в країнах

[1] Страны и народы. Зарубежная Азия. Общий обзор. Юго-Западная Азия. М.: Мысль, 1979. С. 81.

Перської затоки та Північної Африки докорінно змінились як економічна ситуація в регіоні так суспільно-політичний стан країн. Світові потреби в нафті перетворили країни БСПН в економічно та інвестиційно привабливі території, що почали активно розвиватись, утворюючи оази серед пустельних територій Близького Сходу та Північної Африки. Країни регіону почали активно впливати на глобальні процеси економічного розвитку через утворений глобальний картель країн постачальників нафти – ОПЕК. Видобуток вуглеводнів сформував трильйонні фінансові ресурси та перетворив країни БСПА в найбільших світових інвесторів. Наразі 11 суверенних фондів нафтодобувних країн Перської затоки концентрують понад 2,0 трильйони доларів фінансових ресурсів [1].

Деякі країни почали активно і ефективно використовувати свої рекреаційні ресурси (Єгипет, Туреччина, ОАЄ), що дає можливість отримувати значні надходження від експорту послуг.

Регіон також має зручне транспортно-географічне положення, а з побудовою Суецького каналу його значення як найкоротшого шляху з країн Азії до Європи значно зросло.

До загальних рис, що об’єднують регіон окрім релігії та значних світових запасів вуглеводнів є арабська мова (окрім Ірану та Туреччини). Усі народи БСПА (крім турків та персів) входять до семіто-хамітської мовної сім’ї, що протягом багатьох століть сформувались як представники арабського світу. Основними чинниками широкого розповсюдження арабської мови на Близькому сході та в Північній Африці стали міграції кочових племен в межах означених територій. Саме вивченню релігійних та літературних історичних пам’яток, як відображення історичного та соціального розвитку регіону були присвячені глибокі аналітичні праці Агатангела Кримського. Саме мовна ідентичність та соціально-правові структури, що базуються на основній релігії регіону ісламі стали основою державотворення на Близькому Сході та в Північній Африці.

Наступним етапом в утворенні системи державного управління в країнах БСПА став вплив метрополій, що тривалий час володіли колоніями в регіоні, які наразі перетворились в незалежні держави. Значний вплив на формування систем державного управління мали Франція – Ліван, Алжир, Туніс, Марокко; Велика Британія – Єгипет, Йорданія, Палестина. Сполучені Штати Америки моделювали формування системи державної влади в країнах Перської затоки. Особливий вплив спостерігається в КСА (Королівство Саудівська Аравія), що стала в 50 роках XX століття формуватись як вузькоспеціалізована держава, яка видобувала значну частку нафти та продавала її на глобальних ринках та забезпечувала інвестиційні (фінансові) потоки до США.

Особливими є історії формування системи державного управління в Турецькій Республіці та Ісламській Республіці Іран. Туреччина, завдяки подіям

[1] Близький Схід і Північна Африка як сфера інтересів України. Аналітична доповідь, НІСД / Інститут сходознавства імені А.Ю.Кримського – 2020. С. 31.

Першої світової війни та ролі Мустафи Кемаля Ататюрка утворила цивільне суспільство з відокремленням релігії від держави та розвитком усіх атрибутів світської системи державного управління, що дало змогу країні активно інтегруватись з країнами Європи та стати провідною країною Близького Сходу[1].

Іншим шляхом розвивався Іран. Розвиваючись до 1979 року як монархія де шах Реза Пахлаві не зміг втримати корумповану владу і після 1 квітня 1979 року в країні проголосили ісламську республіку. Країна стала називатись Ісламська Республіка Іран. Основою державної влади стала теократична диктатура. Незважаючи на одні з найбільших у світі покладів нафти та газу країна, завдяки своїй агресивній, регіональній політиці протягом тривалого часу знаходиться під санкціями США та інших розвинених країн. Санкційна політика значно посилилалась після початку реалізації Іраном власної ядерної програми. Ступінь інтеграції країни в світовий економічний порядок слід оцінити як низький.

Особливе становище в регіоні займає Ізраїль. Країна, що утворилась на території країни Палестина та агресивно і вперто освоює і відвойовує території у сусідніх Сирії, Єгипту, Лівану. Ізраїль – країна переселенців, яка існує в ворожому середовищі, зважаючи на етнічні та релігійні відмінності з іншими народами та, незважаючи на належність до однієї мовної сім’ї. Основою стабільного існування Ізраїлю є всеосяжна підтримка Сполучених Штатів Америки.

Політична та економічна палітра БСПА сформована на багатьох протиріччях та антагонізмах, бажанні окремих країн стати регіональними лідерами та частим військовими конфліктами. Основними рисами, що поєднують країни регіону є мова, релігія та значні результати у видобутку, переробці та транспортуванні вуглеводнів, розвиток міжнародного туристичного бізнесу, який є ключовим для багатьох країн БСПА.

Країни Близького Сходу та Північної Африки характеризують одні з найвищих у світі темпів приросту населення. Станом на 2019 рік населення країн БСПА складало 400 мільйонів осіб. За прогнозами Світового банку до 2050 очікується подвоєння чисельності населення. При цьому ріст ВВП значно відстає від чисельності населення. А це значить, що регіон в найближчому майбутньому повинен буде пережити ряд соціальних та економічних потрясінь. Основною проблемою регіону в найближчому майбутньому стане продовольча проблема, оскільки природно кліматичні умови не зможуть забезпечити виробництво достатньої кількості продовольства для швидко зростаючого населення та забезпечення туристичної галузі.

Темпи росту більшості країн регіону не зможуть забезпечити приріст робочих місць на національних територіях для забезпечення власних трудових ресурсів. Така ситуація продовжить формувати міграційні потоки в країни Європейського Союзу насамперед, США та Канаду, як найбільш привабливі для проживання країни. Близькосхідні міграційні потоки будуть значно

[1] Підлуцький О. Лідери, що змінили світ. Харків: Фоліо. 2020. С. 64

впливати на етнічну та релігійну структуру населення Європи, що формуватиме невдоволення місцевого населення щодо конкуренції дешевих іммміграційних трудових ресурсів. Це зможе призвести до соціального напруження в країнах Західної та Південної Європи.

Для вирішення цих потенційних проблем необхідно нарощувати експорт сільськогосподарської продукції та продуктів харчової промисловості. Привабливим є інвестиції в розвиток логістичної галузі для продовольства та системи роздрібної торгівлі продуктами харчування, та формування системи виробництва харчової продукції у відповідності до релігійних вимог, що є загальною практикою для країн регіону.

Постійне напруження відносин між країнами, їх відверті змагання за домінування в регіоні чи якомусь певному субрегіоні вимагає засобів захисту національних інтересів кожної з країн та груп країн. У зв’язку з цим в найближчій перспективі вигідним є розвиток військово-технічного співробітництва, особливо в напрямках де Україна має пріоритетні можливості та конкурентну продукцію. До таких напрямків належить ракетобудування, потенційно – виробництво ПБЛА, та РЕП, бронетехніки та танків. В перспективі можливим є співробітництво у кораблебудуванні для оборонних цілей.

У зв’язку з швидким розвитком транспортної інфраструктури та значними відстанями всередині БСПА вкрай важливим є співробітництво у будівництві транспортних магістралей, особливо залізниць та експорт до вказаних країн рухомого складу (вагонів та локомотивів) для перевезення масових вантажів. Співробітництво в галузі розвитку транспортної інфраструктури в майбутньому може привести до експорту не лише окремих компонентів, але й цілісних рішень. Це означає виконання проектів «під ключ» – проектування, будівництво, запуск та експлуатація. Для таких видів транспорту як залізничний, авіаційний, морський Україна здатна експортувати рішення та виконання проектів переважно власними силами.

Важливим напрямком є співробітництво в освоєнні корисних копалин. Важка промисловість України має можливості забезпечити повний технологічний цикл видобутку, збагачення та переробки таких копалин. Крім родовищ вуглеводнів країн Близького Сходу є запаси корисних копалин які до цього часу не використовувались. Потенційно значними є запаси руд кольорових металів, дорогоцінних та напів-дорогоцінних каменів тощо.

Країни Близького Сходу розробляють проект першого польоту в космос – «Арабський космос», де можливість участі України є важливою і бажаною. Окрім цього є багато напрямків та факторів розширення співробітництва з країнами БСПА.

Однією з переваг України у розвитку багатостороннього та двостороннього співробітництва є сприйняття країнами Близького Сходу України як рівноцінного партнера. Особливим є сприйняття України представниками урядів країн регіону. Ментально Україну вважають рівноцінним та повноцінним партнером, якому довіряють. Специфіка арабського світу полягає в остраху перед так званими великими державами, які тривалий час займали

панівне положення в цих державах, а також перед метрополіями, що панували в сусідніх державах. Україна, у цьому плані, має велику перевагу, зважаючи на свій інтелектуальний потенціал та події новітньої історії у результаті яких вона перетворилась з колонії однієї з найбільших у світі імперій в незалежну країну.

Саме це відчуття дає можливість на основі взаємної довіри впроваджувати напрямки двостороннього співробітництва які мають значний експортний потенціал та дають можливість впроваджувати на національному рівні стратегії розвитку співробітництва з країнами БСПА. Формування довгострокового співробітництва є основою розвитку сфери транскордонних послуг. До таких сфер слід віднести: підготовку професійних кадрів та навчальні послуги у сфері вищої освіти. Це дає змогу сформувати спільноту висококваліфікованих осіб, які добре знають Україну та, в більшості, прихильно до неї ставляться. З іншого боку – це є можливість розвитку університетської освіти в Україні.

Жителі країн БСПА з задоволенням відвідують Україну з метою отримання медичних послуг – «медичний туризм». Як правило, відвідують Україну для здійснення хірургічного втручання, лікування стоматологічних та офтальмологічних недугів. Доповненням такого «медичного туризму» реабілітаційним туризмом може значно збільшити об'єми транскордонних послуг, які можуть надаватись українськими туристичними компаніями.

Поєднання економіко-географічного положення України та країн Близького Сходу є основою для створення потужного суходольно-морського коридору з Азії до Європи. Аналіз міжнародної торгівлі між вказаними регіонами свідчить про велетенські об'єми товарів, що переміщуються в обох напрямках. Мільйони контейнерів, тисячі суден з масовими вантажами, флотилії суден «roll on -roll off» де транспортується продукція автомобілебудування може знайти найкоротший шлях до чорноморських портів України та хабів створених на території України для транспортування в обох напрямках. Мережа українських залізниць дозволяє здійснювати швидку перевалку та транспортування будь-яких вантажів в обох напрямках.

Розвиток двостороннього співробітництва також можливий шляхом розвитку кінцевих виробництв з метою диверсифікації забезпечення національного ринку нафтопродуктів та експорту до сусідніх країн. Таким чином відкривається можливість щодо балансування зовнішньої торгівлі України та скорочення залежності від монопольного імпорту з РФ. З цією метою важливим є проведення консультацій з найбільшими світовим нафтовими компаніями, такими як Saudi ARAMCO – Saudi Arab American Oil Company (Саудівська арабсько-американська нафтова компанія), ENOC – Emirates National Oil Company (Еміратська національна нафтова компанія).

Одним з ключових секторів співробітництва є науково-технічне співробітництво, особливо в сферах прикладних наукових досліджень, які б давали можливість інноваційного розвитку для України та її партнерів з БМПА та масштабування нових винаходів і розробок з локалізацією як в Україні так

і країнах Близького Сходу. Зважаючи на обмежені можливості виробництва власного продовольства Україна може надати допомогу таким країнам у виведенні спеціальних сортів сільськогосподарських культур для забезпечення мінімальної продовольчої безпеки країн БСПА, можливостей використання альтернативних джерел в енергетиці, спільні розробки в сфері озброєнь та систем безпеки тощо.

Двостороннє співробітництво повинно здійснюватися диференціально у залежності від рівня розвитку країни та її ролі в глобальному економічному порядку та регіональній економічній системі. У залежності від стратегії двостороннього співробітництва та балансу двосторонньої торгівлі та його прогнозу на середньострокову перспективу необхідно розробляти режими двосторонньої торгівлі. У випадку сприятливого двостороннього прогнозу необхідно опрацьовувати питання укладання договорів щодо ЗВТ (зон вільної торгівлі) для забезпечення доступу українських товарів на товарні ринки та ринки послуг окремих країн регіону.

Вказані напрямки є лише окремими штрихами цілісної політики розвитку співробітництва Розвиток розпочатих Агатангелом Кримських соціально-культурних та теологічних досліджень близькосхідних суспільств є основою для продовження розвитку співробітництва на новому рівні. Нові можливості розвитку соціально-економічного співробітництва відкриває можливості синергічного розвитку України та країн-партнерів з Близького Сходу та Північної Африки, постільки досить велика кількість сфер економічного співробітництва, де Україна та країни БСПА можуть стати партнерами у міжнародному географічному поділі праці з спільними конкурентноздатними виробництвами для виходу на глобальні та регіональні ринки.

Підходи до державної релігійної політики у країнах Азії

Володимир Омельчук
Сергій Орєхов

Аналізуючи стан засади і механізми державного регламентування релігійної політики у гуманітарно-просторових системах держав Азії підкреслимо суттєві розбіжності, зумовлених низкою соціальних, економічних, політичних, історичних, культурних особливостей. Вони простежуються у концептуальному, інституційному, нормативно-правовому, кадровому, фінансовому забезпеченні відповідних сегментів державної політики. Релігійна політика є одним з вагомих інструментів захисту позицій державної влади а подекуди і титульної нації у державах регіону. Її актуальність підкреслюється і глобальними економічними та соціальними диспропорціями, перманентними війнами та локальними сутичками. Управління релігійними процесами державах Сходу постійно удосконалюється. Ці питання (організація віросповідання, права релігійних меншин, роль релігії у судочинстві) є важливою складовою внутрішньої політики з огляду на їхню значущість у національно-безпековому комплексі. Окремі аспекти пропонованої тематики автори вже досліджували на прикладі арабських[1] та європейських[2] країн, а також України[3] і у контексті політичної стабільності[4].

Важливе місце займають взаємини Держави з Церквою в країнах Ісламського світу. Активно проходив синтез традиційного ісламу з сучасними буржуазними суспільними інститутами дає підстави прогнозувати інтегра-

---

[1] Омельчук В. В. Формування єдності гуманітарного простору арабськими державами *Наукові записки Інституту етнонаціональних і політичних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*: Зб. наук. пр. К., 2010. Вип. 4 (48). С. 446–461.

[2] Омельчук В. В. Врегулювання церковно-державних взаємин як чинник формування єдності гуманітарного простору європейських держав *Наукові записки Інституту етнонаціональних і політичних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*: Зб. наук. пр. К., 2009. Вип. 43. С. 303–313.

[3] Омельчук В. В. Православна церква у гуманітарному просторі України *Молода нація*: Альманах. 2006. № 4 (41). С. 173–191.

[4] Орєхов С., Омельчук В. Зарубіжний досвід державної політики щодо Церкви як інструмент політичної стабільності *Православна церква в українському державотворенні.* К.: Прометей, 2019. С. 292–296.

цію духовно-світоглядних систем Заходу та Сходу[1]. Історично держава в ісламському світі тут набувала форми халіфату, що давало можливість використовувати духовні важелі впливу у ході здійснення владних повноважень. Цементуючи гуманітарний простір держави іслам зумовлював його значне фрагментування. Сакралізуючи владу ці особливості істотно ускладнювали зворотні зв'язки в системі державного управління та місцевого самоврядування[2]. Аятолла Хомейні у своєму «Заповіті» рішуче засудив усі спроби відмежувати управління державними справами від релігії[3]. Основним релігійним інститутом постреволюційного Ірану є шиїтські улеми, які об'єднують мусульманських теологів, знавців канонічного права та ахбарів, які роз'яснюють Коран, охороняючи шиїтські традиції[4]. Інструментом утвердження «справжньої віри» був покликаний, зокрема, Корпус вартових ісламської революції – спеціально створені воєнізовані підрозділи[5]. Було створено два види релігійних судів – спеціальні цивільні суди та революційні трибунали з кримінальних справ[6]. Водночас, у плани аятолли Хомейні входили централізація релігійного інституту в Ірані та перехід до колективного вироблення фетв, які мали набувати законну силу і значення загальнонаціональної директиви після схвалення її більшістю моджтахідів. Однак, завершити підпорядкування державі релігійних інститутів йому не вдалося[7]. Офіційною релігією у Конституції Ірану проголошено іслам джафаритського напряму, що було закріплено навічно. Однак, всі інші мазхаби (релігійно-правові школи: ханіфітська, шафіїтська, малікітська, ханбалітська, які були суннітськими) та зейдизм мали користуватися повною повагою. Було гарантовано дотримання прав представників неісламських релігій (зороастрійців, християн, юдеїв)[8]. Однією з причин іранської революції стало прагнення держави обмежити засилля шиїтського духовенства. Шахом, зі схвалення моджтахідів, призначався шейх оль-іслам – головний офіційний представник ісламу та вищий

---

[1] Примаков Е. М. Ислам и общественное развитие зарубежного Востока *Религии мира: История и современность*: Ежегодник 1982 / Ред. кол.: А. В. Белов, Г. М. Бонгард-Левин, И. Р. Григулевич (предс.) и др. М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1982. С. 30–31.

[2] Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / Пер. и прим. А. В. Михайлова. М.: Наука, 1977. С. 568–569.

[3] Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. К.: Знання України, 2005. С. 47.

[4] Дорошенко Е. А. Пути и формы воздействия шиитского духовенства на общественно-политическую жизнь Ирана *Ислам в истории народов Востока:* Сб. ст. / Отв. ред. И. М. Смилянская, С. Х. Кямилев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1981. – С. 74–75.

[5] Лукоянов А. К. Иран: модернизация после шаха *Особенности модернизации на мусульманском Востоке. Опыт Турции, Ирана, Афганистана, Пакистана* / Отв. ред.: В. Я. Белокриницкий, И. Л. Фадеева. – М.: Ин-т востоковедения РАН, 1997. С. 129.

[6] Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. В. А. Туманова. М.: Международные отношения, 1999. С. 326.

[7] Лукоянов А. К. Иран: модернизация после шаха. С. 138.

[8] Жигалина О. И. Этносоциальная эволюция иранского общества. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. С. 166.

судовий авторитет [1]. З іншого боку, режим імамату в Північному Ємені так і не спромігся вирішити проблем гуманітарної єдності країни і був повалений 26 вересня 1962 р. угрупованням Вільні офіцери. Новий режим, маніфестом Ради революційного командування від 27 вересня, підкреслюючи вірність нормам шаріату, проголосив рівність усіх громадян, незалежно від релігійних розбіжностей, і усунув від влади зейдитську аристократію [2]. Нова Конституція Єменської Республіки, прийнята 16 травня 1991 р., проголошує захист релігії, поряд з Батьківщиною, священним обов'язком кожного громадянина [3].

Іслам активно впливає і на модель зовнішньої політики Ер-Ріяду. Паломництво мусульман з усього світу в Мекку та Медіну істотно посилює позиції Саудівської Аравії в ісламському світі [4]. Згідно з Конституцією Пакистану, прийнятої у серпні 1973 р., іслам проголошено державною релігією країни, а вона сама отримала назву Ісламська Республіка Пакистан. Військовий режим Зія уль-Хака проголосив своєю метою створення у Пакистані справжнього ісламського порядку «нізам-і іслам». Для упровадження державної політики ісламізації передбачалося створення ісламської політичної структури та залучення релігійно-громадових партій та верхівки улемів [5]. Водночас, на найвищому рівні державної влади є розуміння необхідності вшанування у Пакистані місць поклоніння буддистів (у Таксилі, Свабі, Сваті), індусів (у Катас Раджі), сикхів (Нассанабдалі, Нанкана Сахібі) як складової культурної спадщини країни [6].

Схвалена 15 жовтня 2005 року на загальному референдумі Конституція Іраку гарантує ісламську ідентичність більшості іракського народу, повноту релігійних прав кожного, а також свободу віросповідання і відправлення релігійних культів, зокрема християн, єзидів та сабеян-мандеїв. Підкреслено, що Ірак хоча й є багатоконфесійною державою, складова ісламського світу [7].

---

[1] Шпажников Г. А. Религии стран Западной Азии: Справочник. М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1976. С. 235.

[2] Голубовская Е. К. Государство и племена в Северном Йемене в 60-70 годы XX в. *Государственная власть и общественно-политические структуры в арабских странах:* История и современность: Сб. ст. / Ред. кол.: И. П. Иванова, М. Б. Пиотровский, И. М. Смилянская (отв. ред.). М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1984. С. 157–171.

[3] Конституция Йеменской Республики (Одобрена на референдуме 16 мая 1991 года. Конституционные поправки 1994 и 1996 годов) *Сапронова М. А. Высшие органы государственной власти арабских республик*. М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. С. 364.

[4] Валькова Л. В. Роль ислама во внешней политике Саудовской Аравии в 60–70-е годы *Ислам в истории народов Востока*: сб. ст. / Отв. ред.: И. М. Смилянская, С. Х. Кямилев. М.: Гл. ред. вост. литературы издательства «Наука», 1981. С. 86–87.

[5] XX век: Краткая историческая энциклопедия: в 2 т.: Явления века. Страны. Люди. – Т. 2: Латинская Америка. Африка. Азия и Океания. Люди века / Ред. кол.: А. О. Чубарьян (рук. авт. кол.) и др. М.: Наука, 2002. С. 390–391.

[6] Мушарраф Первез. На линии огня: Мемуары / Пер. с англ. Карачи: Al-Abbas Printers, 2006. С. 368.

[7] Конституция Республики Ирак (Одобрена на всеобщем референдуме 15 октября 2005 года) *Сапронова М. А. Высшие органы государственной власти арабских республик.* М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. С. 309.

Багатоконфесійним характером традиційно вирізнявся гуманітарний простір Лівану. Вже сформований 2 грудня 1941 р. Ахмед беєм Дауком ліванський уряд включав сунніта, двох шиїтів, двох маронітів, друза, православного, католика і протестанта[1]. Хоча у подальшому державно-управлінська модель Лівану зазнала суттєвої модернізації її багатоконфесійний характер було закріплено законодавчо. Всім релігійним громадам гарантовано відправа релігійних культів за умови відсутності загрози громадському порядку[2]. До прийняття Палатою депутатів Лівану закону про вибори без конфесійного розмежування порядок засідань визначався виходячи з принципів рівності між мусульманами та християнами[3].

Помітну роль відіграє іслам у гуманітарному просторі Туреччині. Після її проголошення республікою гарантувалося право вільної відправи релігійних обрядів, якщо вони не суперечать громадському спокою, моральним принципам та чинним законам[4]. Кінець минулого – початок нового тисячоліття позначився суттєвими перемінами в турецькому законодавстві, зумовленими прагненням його пристосувати до європейських правових стандартів, як необхідної передумови членства в ЄС. У новому законодавстві передбачено будівництво вже не тільки мечетей. Однак, зміни у законі про релігійні фонди Президент Туреччини не підписав. Непохитною залишилася і позиція турецького прем’єр-міністра Р. Ердогана щодо грецької православної духовної семінарії на о. Халці[5]. Намагаючись умиротворити войовничих «сангрі» уряд Індонезії включив в «Основи державного курсу» положення про те, що вірування не адекватні релігії. Це передбачало, що сповідання однієї з п’яти визнаних у Республіці Індонезія релігій – ісламу, протестантизму, католицтва, буддизму чи індуїзму – обов’язок кожного громадянина. У розвиток цього положення міністр у справах релігій генерал Аламшах у серпні 1978 р. підписав постанову, яка забороняла можливість відмови віруючого від сповідання однієї з релігій (мався на увазі, передусім, іслам) на користь іншої[6]. У Малайзії декларується віротерпимість, не зважаючи на

---

[1] Телеграмма генерала Катру генералу де Голлю в Лондон. Бейрут, 3 декабря 1941 г. *Шарль де Голль. Военные мемуары:* Призыв. 1940–1942 годы / Пер. с фр. Вст. ст. и ред. В. И. Антюхиной-Московченко. М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. С. 694.

[2] Конституция Ливанской Республики (Принята Учредительным Собранием на 23 мая 1926 года с конституционными поправками 1927, 1929, 1943, 1947, 1948, 1976 и 1990 годов) Сапронова М. А. *Высшие органы государственной власти арабских республик.* М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. С. 398.

[3] Там само. С. 401–402.

[4] Основной закон Турецкой республики (20 апреля 1924 г.) *Хрестоматия по всеобщей истории государства и права*: Учеб. пос. / Сост. В. Н. Садиков. М.: ООО «ТК Велби», 2002. С. 716.

[5] Эрдоган Р.: «Мы терпеливо ждали» (премьер-министр Турции Реджеп Эрдоган об атомной программе соседнего Ирана, о геополитической роли своей страны, позиции ЕС и сложных отношениях с Ангелой Меркель) Профиль. №15/23. Апрель 2007. С. 88–90.

[6] Цыганов В. А. История Индонезии: Учебник. Ч. 2. М.: Изд-во МГУ, 1993. С. 186.

визнання ісламу державною релігією[1]. Мечеті і всі мусульманські навчальні заклади отримують кошти на ремонт, утримання і будівництво. Армія, поліція та адміністративний апарат формуються майже винятково з мусульман[2]. У Федерації Малайзії Маджліс іслам (Збори ісламу) є головним органом мусульманської громади держави. При кожному штаті є Рада у справах релігії, а у державі діє Департамент у справах паломників та Малайська ощадна корпорація мусульман-паломників[3]. У Брунеї створено Раду у справах релігії, у компетенцію якого знаходилися усі справи, пов'язані з релігійними питання мусульманської громади країни. Очолює головну судову інстанцію Брунею головний кадій[4].

Не була відділена релігія від держави у Кувейті і іслам суннітського напряму є державною релігією. Глава держави одночасно і глава місцевих мусульман. Усіма релігійними справами, адміністрацією та фінансами займається авкаф – міністерство вакфів та ісламських справ. Воно стежило за мусульманською нерухомістю, офіційно наймало імамів та мул для мечетей[5]. Згідно з схваленою у 1952 р. Конституції Іорданії королем міг бути лише мусульманин за віровизнанням[6]. В Іорданії низка релігійних свят святкується як державні. Мусульманське духовенство грає важливу роль у системі освіти. Державна влада і духовенство країни проводять курс на ісламську єдність[7]. Іслам є державною релігією Ємену. Вже у Єменській Арабській Республіці було створене Міністерство у справах вакуфів, яке до революції контролювало до 13% оброблюваної землі. Основою законодавства є шаріат. Шаріатські суди нижчої інстанції підпорядковані Верховному шаріатському суду, створеному у 1964 р. Водночас, вже згідно Конституції 1970 р. у ЄАР діяльність релігійних громадсько-політичних організацій і партій була заборонена[8].

Контроль держави над релігійними інституціями в Ісламському світі посилюється. Зокрема, у Королівстві Саудівська Аравія у 1971 р. було створено Міністерство юстиції, яке зайняло місце кабінету Головного муфтія. Міністром юстиції став головний улем і член королівської родини аш-Шейх. Одночасно він став і членом Ради міністрів, тобто державним службовцем, зобов'язаним виконувати вказівки короля. Однак, підтримка улемів продовжує

---

[1] Ефимова Л. М. Политические системы и политические культуры стран ЮВА: Малайзия, Индонезия, Сингапур *Политические системы и политические культуры Востока* / Под ред. А. Д. Воскресенского. 2-е изд., перераб. и доп. М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. С. 563.

[2] Меркулов К. А. Ислам в мировой политике и международных отношений. М.: Международные отношения, 1982. С. 137.

[3] Шпажников Г. А. Религии стран Юго-Восточной Азии: Справочник. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука", 1980. С. 126.

[4] Там само. С. 162.

[5] Шпажников Г. А. Религии стран Западной Азии: Справочник. М.: Гл. ред. вост. лит изд-ва „Наука», 1976. С. 109.

[6] Там само. С. 122.

[7] Меркулов К. А. Ислам в мировой политике и международных отношений. С. 141.

[8] Там само. С. 144.

залишатися важливим чинником легітимації королівської влади Саудидів[1]. Для консолідації ісламського духовенства було утворено Раду мечетей у Сирії. Водночас, будівництво мечетей у цій державі здійснюється за пожертви, які звільнені від оподаткування[2].

Прихід до влади руху «Талібан» та його діяльність у конфесійній сфері продемонстрували усі загрози фундаменталізму на державному рівні. Серед показових заходів, які продемонстрували позицію талібів – підрив гігантських статуй Будди у Баміані згідно з розпорядженням їхнього зверхника мулли Омара[3]. Останній був обраний аміром Талібану у жовтні 1994 р. У 1996 р. на представницькому зібранні мусульманського духовенства (шурі) у Кандагарі Омара було обрано володарем правовірних – амір-уль-мумінін[4]. Мусульманська опозиція у 1990 р. проголосила утворення на півдні Філіппін ісламської республіки. Лише у 1996 р. уряду вдалося досягнути з її керівництвом угоди про припинення військових дій[5]. Щоб протидіяти зростанню ісламського фундаменталізму уряди ісламських країн вживають дії як гуманітарного, так і військового характеру. В 1960 р. уряд Індонезії змушений був заборонити діяльність однієї з найрадикальніших ісламських партій Машумі (Консультативна рада індонезійських мусульман)[6]. Діяльність угруповання Братів-мусульман заборонена в Іорданії[7]. Принагідно зазначимо, що іслам визначає відносну однорідність Близького Сходу. Поряд з географічними та культурними чинниками панарабізм визначається мовою та релігією. З іншого боку, домінанта принципу Umma al arabia («національна спільність усіх братів-арабів») істотно ускладнює становлення та внутрішньополітичну інтеграцію національних держав регіону[8]. Ісламський радикалізм набуває характеру національної загрози у Синцян-Уйгурському автономному районі КНР.

У Китаї справи релігії та релігійні організації не повинні бути підконтрольні закордонним силам. «Положення з управління місцями релігійної діяльності», опубліковані китайським урядом закріплюють право управління місцями релігійної діяльності за тими організаціями, яким вони належать[9]. Держава виділила також спеціальні бюджетні кошти на упорядкування і видання тибетською мовою зведення буддистських канонів «Данзанцзін» та інших класичних творів з ламаїзму, створила у Пекіні та Лхасі Вищу духовну

[1] Донцов В. Е. Чурилина Т. А. Политические системы монархий Аравийского полуострова *Политические системы и политические культуры Востока* / Под ред. А. Д. Воскресенского. 2-е изд., перераб. и доп. М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. С. 200.

[2] Меркулов К. А. Ислам в мировой политике и международных отношений. С. 133.

[3] Мушарраф Первез. На линии огня: Мемуары / Пер. с англ. Карачи: Al-Abbas Printers, 2006. С. 238.

[4] Там само. С. 233.

[5] XX век: Краткая историческая энциклопедия: в 2 т.: Явления века. Страны. Люди. Т. 2: С. 403.

[6] Меркулов К. А. Ислам в мировой политике и международных отношений. С. 134.

[7] Там само. С. 141.

[8] Доган М. Пеласси Д. Сравнительная политическая социология / Пер. с англ. Т. И. Шумилиной; под общ. науч. ред. Г. В. Осипова. М.: Социально-политический журнал, 1994. С. 194.

[9] Китай. Пекин: Синьсин, 1999. С. 52.

академію та ламаїстське духовне училище. У 1995 р. у Тибеті за всіма настановами релігійного ритуалу, історичними традиціями, з санкції Державної ради КНР було проведено пошуки та ідентифікація хлопчика – переродження відійшовшого Панчен Ертні Х шляхом жеребкування із золотої вази, церемонія проголошення рескрипту, інтронізація і ритуал постригу Панчен Ертні ХІ[1].

Давні традиції регламентування державно-церковних взаємин стали чинником національної косолідації населення Японської імперії. Тут одразу по революції Мейдзі було взято курс на відродження сінто у якості національної та державної релігії, проголошено принцип єдності церкви і держави (сайсей ітті). У 1868 р. уряд заснував департамент у справах синтоїзму (дзінгікан). У 1871 р. департамент у справах синтоїзму перетворили у міністерство (дзінгісьо), а потім розділили на бюро релігії при Міністерстві просвіти та бюро храмів при МВС. У 1882 р. всі синтоїстські організації було поділено на дві категорії: храми державного синтоїзму, які отримували необхідну підтримку держави, та організації сектантського синтоїзму, позбавлений такої підтримки[2]. Однак, за Конституцією Японської імперії від 11 лютого 1889 р. усі її піддані набули право свободи віровизнання[3]. Це дозволило вижити буддизму, християнству, але у цілому положення про рівноправність залишилося номінальним. Ці традиції були зміцнені у державно-управлінській моделі післявоєнної доби. Згідно Конституції Японії 1946 р. жодна релігійна організація не може отримувати жодних привілеїв і не може користуватися політичною владою. Держава та її органи утримуються від проведення релігійного навчання та релігійної діяльності. Забороняється примус до участі у релігійних актах, святкуваннях та обрядах[4].

Цікавим є досвід взаємин держави з релігійними громадами у М’янмі (Бірмі). Після проголошення її незалежності позиції буддизму у країні суттєво посилилися. Уряд союзної партії на чолі з У Ну у 1961 р. проголосив Бірму буддистською державою, а буддизм – державною релігією. Конституційні зміни передбачали сприяння з боку держави, виділення бюджетних коштів для зміцнення буддизму. Однак, це істотно загострило національно-релігійну систуацію, особливо у небуддистських гірських районах, та й самому середовищі буддистських монахів не зустріли однозначної підтримки. З приходом до влади Революційної ради було проголошено свободу віровизнання[5]. Конституцією у 1974 р. релігійним організаціям заборонили займатися полі-

[1] Китай. Пекин: Синьсин, 1999. С. 55.

[2] Гришелева Л. Д. Формирование японской национальной культуры (конец XVI – начало XX века). М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1986. С.12–213.

[3] Конституция Японской империи 11 февраля 1889 г. (Извлечение) *Хрестоматия по всеобщей истории государства и права*. Т. / Под ред. К. И. Батыра, Е. В. Поликарповой. М.: Юристъ, 1996. С. 64–168.

[4] Конституция Японии (промульгирована 3 ноября 1946 г., вступила в силу 3 мая 1947 г.) *Конституции зарубежных государств:* Учебное пособие / Сост. сб., пер., авт. введ. и вступ. ст. В. В. Маклаков. 5-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2007. С. 98.

[5] Бирма. Справочник / Ред. кол.: А. Н. Узянов (отв. ред.), А. А. Симония. М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1982. С. 111.

тикою. Однак, буддистське духовенство продовжує відігравати помітну роль у гуманітарній сфері держави [1]. Для посилення контролю над сангхою за ініціативою уряду у травні 1980 р. було скликано Всебірманський буддистський собор, на якому обрали Вищу раду сангхи і духовний суд. Держава взяла на себе фінансові зобов'язання перед монахами, у відповідь на це нове об'єднане керівництво сангхи погодилося на реєстрацію монахів [2].

Буддизм став основою і символом національного відродження сингалів після завоювання Шрі-Ланкою незалежності (таміли в основній масі притримуються індуїзму). Боротьба за надання привілейованого становища буддизму лягла в основу програми Партії свободи Шрі Ланки. Після 1956 р., за уряду Бандаранаїке, він став основою державної політики [3]. Конституція 1972 р. закріпила окремішнє становище буддистської релігії у ланкійському суспільстві. У 1978 р. позиції буддизму ще більше посилено уведенням формулювання «буддистська республіка Шрі-Ланка». Буддистські монахи залишаються впливовою політичною силою, а їхні доктрини взяті на озброєння обома провідними політичними силами. Буддистська церковна організація сприяє повсюдному розповсюдженню освіти (95% населення вміє читати і писати) [4]. В Індії всі громадяни мають право вільно сповідувати релігію, відправляти релігійні обряди та вести релігійну пропаганду. Сикхам дозволено носіння кірпанів, яке розглядається як релігійна відправа. Релігійним громадам дозволено створювати та утримувати установи з благодійною та релігійною метою, управляти власними справами, володіти та управляти майном, як рухомим, так і нерухомим. З іншого боку, держава забороняє примус до сплати будь-яких внесків на користь релігійної громади, викладання релігії у навчальних закладах, які повністю утримуються за користь держави [5]. Неефективність державної політики у сфері організації міжрелігійного діалогу в Індії яскраво засвідчили збройні сутички індусів з мусульманами в Уттар-Прадеші, Джамму та Кашмірі, Біхарі. Це примусило уряд повернутися до надзвичайного законодавства і увести у районах заворушень надзвичайний стан [6].

Системний аналіз зарубіжний досвід регулятивної діяльності у конфесійній сфері дозволяє виокремити низку важливих параметрів державної політики:

держава забезпечує конструктивну співпрацю (міжконфесійний та міжрелігійний діалог) різних церков та релігійних організацій;

---

[1] Бирма. Справочник. С. 91.

[2] Там само. С. 111.

[3] Талмуд Э. Д. Национальные процессы в Шри Ланке в 60-70 годах *Национальные проблемы современного Востока:* сб. ст. / Отв. ред. М. С. Лазарев. М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1976. С. 116–-117.

[4] XX век: Краткая историческая энциклопедия: в 2 т.: Явления века. Страны. Люди. Т. 2. С. 405.

[5] Конституция Индии (С изменениями на 2003 год) *Конституции зарубежных государств:* Уч. пос. / Сост. сб., пер., авт. введ. и вступ. ст. В. В. Маклаков. 5-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2007. С. 433–434.

[6] XX век: Краткая историческая энциклопедия: в 2 т. Т. 2. С. 319–320.

держава локалізує будь-які прояви антидержавної та антисуспільної діяльності різних церков та релігійних організацій;

з метою вироблення та реалізації державної політики щодо церков та релігійних організацій держава здійснює створення відповідних державних інституцій, їхнє кадрове, фінансове, організаційне забезпечення;

у низці країн Азії держава виступає інструментом збереження єдності церкви та релігійних організацій та, з іншого боку, використовує релігію, церкви та релігійні організації як чинник суспільної (національної) консолідації та соціальної стабільності, легітимації існуючих владних режимів;

окремі держави використовують релігію, церкви та релігійні організації при вирішенні своїх зовнішньополітичних завдань;

наявність антипрозелітизму та теократії як управлінсько-регулятивних моделей у цій сфері, що співіснують з загальними тенденціями щодо забезпечення релігійних, конфесійних, нетрадиційно-культових прав, потреб та запитів громад, що складають меншини, засвідчує багатовимірність світового досвіду.

З іншого боку, додаткового з’ясування потребують питання участі органів місцевого самоврядування у виробленні та реалізації державної політики щодо церков та релігійних організацій.

Особливості сакральної легітимації влади монарха в кхмерській політичній культурі (традиційний та модерний виміри)

Едуард Юрченко

Розуміння легітимності в традиційній кхмерській культурі є цікавим питанням, яке явно виходить за межі реалій безпосередньо Камбоджі. До цієї проблематики зверталися низка вчених різних країн світу, зокрема, Ian Charles Harris[1], Anne Ruth Hansen[2]. Справа в тому, що особливості історичного, релігійного та соціокультурного розвитку цієї країни роблять її оптимальним прикладом для демонстрації особливостей розвитку традиційної політичної культури в країнах так званої «Індосфери», тобто країн охоплених потужним індійським культурним впливом але таких, що знаходяться за межами власне індійського етнокультурного простору. Мова йде, в першу чергу, про країни Південно-Східної Азії, які були піддані інтенсивній культурній індіанізації, але зберегли (або навіть породили) самобутні культурні особливості, зокрема, й в політичній сфері. Камбоджа є однією з найбільш історично індіанізованих країн регіону, водночас, одним з яскраво виражених носіїв власних культурних традицій.

Постать монарха є наріжною для традиційної політичної культури Камбоджі. Отже, питання легітимації політичної влади, в контексті її культурних особливостей, цілком адекватно розкрити саме в контексті питання монаршої влади. Розберемо питання, в контексті сакрального та політичного виміру кхмерської культури, послідовно.

1.*Особливості кхмерської релігійності*. Камбоджа – буддійська країна. Більше 90% населення складають буддисти і буддизм, безсумнівно, є основою кхмерської ідентичності. Навіть безжалісне переслідування «червоних кхмерів» не могло знищити буддизм в Камбоджі. Буддизм швидко прийшов у норму після розгрому тоталітарної диктатури[3]. Як стверджує Форест[4],

[1] Harris, Ian Charles. Buddhism under Pol Pot. Phnom Penh: Documentation Center of Cambodia, 2007. 304 p.

[2] Hansen, Anne Ruth. Khmer Identity and Theravada Buddhism. *History, Buddhism, and New Religious Movements in Cambodia*, edited by John Marston and Elizabeth Guthrie. Honolulu: University of Hawaii Press, 2004.

[3] Ledgerwood, Judy. Buddhist Practice in Rural Kandal Province, 1960 and 2003: An Essay in Honor of May M. Ebihara *People of Virtue: Reconfiguring Religion, Power, and Moral Order in Cambodia Today*, edited by Alexandra Kent and David Chandler. Copenhagen: Nordic Institute of Asian Studies, 2008. P. 147–149

[4] Forest, Alain. Buddhism and Reform: Imposed Reforms and Popular Aspirations. *People of Virtue: Reconfiguring Religion, Power, and Moral Order in Cambodia Today,* edited by Alexandra Kent and David Chandler. Copenhagen: Nordic Institute of Asian Studies. 2008. P. 24.

«буддизм був єдиним стійким і об'єднуючим чинником» в роз'єднаній Камбоджі. Станом на 2005 рік в країні налічувалося понад 4.106 буддійських монастирів і близько 58.828 ченців і послушників, що майже стільки ж, скільки було до війни[1].

Однак, помилково вважати, що буддизм Тхеравади є єдиною релігією або джерелом світогляду в Камбоджі. Камбоджійський буддизм залишає місце для безлічі божеств, як доброзичливих, так і злих. Можливо, саме так буддизм Тхеравади пустив своє коріння в камбоджійському суспільстві[2]. Фактично, повсякденний буддизм в Камбоджі – це синкретична релігія, змішана з поклонінням індуїстським богам і духам анімістичних вірувань. Індуїстські боги шануються в багатьох школах, державних установах і навіть буддійських храмах. Два невеликих святилища на березі річки навпроти королівського палацу служать прикладом співіснування абсолютно різних традицій. В одному знаходиться Вішну, а в іншому – Неак Та, найпопулярніший дух серед камбоджійців. Ці два храми, збудовані однакового розміру і конструкції, однаково привертають парафіян.

2. *Девараджа та брахманічний вимір сакралізації монархії.* Як свідчить камбоджійський міф про національне походження, індійський вплив на території кхмерів був сильнішим, ніж в будь-якому іншому місці Південно-Східної Азії. Індійський вплив було особливо помітно в ритуалах, пов'язаних з управлінням державою. Одним з ритуалів, які залучали кхмерські правителі, був культ девараджі. Буквально Деварадж – Бог-цар, і тому його часто інтерпретували як Бога, втіленого у царя. Кодес стверджував в цьому контексті, що король давніх кхмерів був не чим іншим, як Богом[3]. Ця точка зору широко повторюється в більшості публікацій з історії Південно-Східної Азії, що, своєю чергою, призвело політологів до твердження, що традиція девараджі є джерелом могутності і влади, здійснюваної камбоджійськими королями.

З огляду на те, що королі в Камбоджі вважалися богами або еквівалентами бога, як вони могли бути скинуті і навіть вбиті узурпаторами? Узурпація дійсно не рідкість в історії Камбоджі. Джаяварман III, перший наступник династії Ангкор, скинутий узурпатором Індраварманом (роки правління 877–889). Як би прекрасно це не звучало, дана інтерпретація відходить від історичної реальності. Сакралізація монарха не гарантувала йому і його владі абсолютної безпеки.

Наявні дані свідчать про те, що Деварадж – не цар, а Бог, якому королі поклоняються. Наприклад, епітафія під назвою Sdok Kak Thom говорить, що Джаяварман II, засновник Ангкора, наказав брамінам здійснити обряд,

[1] Sovanratana, Khy. Buddhist Education Today: *Progress and Challenges. People of Virtue: Reconfiguring Religion, Power, and Moral Order in Cambodia Today,* edited by Alexandra Kent and David Chandler. Copenhagen: Nordic Institute of Asian Studies. 2008. P. 259.

[2] Forest, Alain. Buddhism and Reform. P. 20.

[3] Coedès, George. Angkor: An Introduction. Translated and edited by Emily Gardiner. Hong Kong: Oxford University Press, 1963. P. 102.

присвячений девараджі, «Кампрат Джагатая та раджа», правителю Всесвіту[1]. Деварадж, якого вшановують таким чином, не «Бог-цар», а Бог, «Бог царів» або цар Всесвіту. Отже, культ девараджі, виконуваний в Камбоджі королями, полягав не в тому, щоб апофеозувати самих себе, а в поклонінні богам.

Хоча більше не здається розумним стверджувати, що культ девараджі був ритуалом, за допомогою якого цар ставав Богом, невірно також сказати, що культ був простим ритуалом поклоніння. Культ девараджі був відверто королівським культом, покликаним узаконити і максимізувати владу короля, наділивши його божественністю або квазі-божественністю. Індійський ритуал був самим витонченим і, отже, найпотужнішим ідеологічним прийомом, доступним в той час, який охоче залучали королі.

Королі, які були присутні в культі, безумовно відрізнялися від брамінів тим, що культ мав звести в цей світ легітимність і владу правителів над підданими. Височина і благочестя, що випромінюються гігантськими святилищами і помітно розміщеними лінгамами, могли ефективно створити релігійну основу для легітимації королівського сану[2].

Проте, божественності, наданої ритуалами, було недостатньо, щоб захистити королів від узурпаторів. Можливо, всі вищенаведені описи, незалежно від того, перевтілився вони в Бога чи ні, можуть вводити в оману, якщо розглядати їх на основі сприйняття Бога, на підставі уявлень розповсюджених в монотеїстичних світі, де Бог – всюдисутня, всемогутня і всезнаюча істота.

Індуїстські боги – далеко не такі всемогутні. Як стверджує Ньюман[3], статус богів давньої Індії не виходив за рамки всього, що їх оточувало. В цьому випадку Деварадж, будь то перетворений Бог або обожнений правитель, не обов'язково має право на абсолютний авторитет, незаперечний і непереможний. На час Сурьявармана I (правив у 1003–1050 рр.) великі будівельні проекти привели до інституціоналізації бюрократії, завдяки якій влада чиновників «змагалася з владою короля або навіть перевершувала її»[4]. Той факт, що Сурьяварман I, інший узурпатор, викликав на свою коронацію до чотирьох тисяч посадових осіб в своєму новому палаці, щоб публічно принести клятву вірності, наводить на думки, що камбоджійські королі були менш могутніми, ніж передбачалося. За винятком початку імперії, як стверджує Чандлер[5], ангкорським королям доводилося покладатися на мережі заступництва і взаємні зобов'язання з власниками влади не тільки в центрі, але і на периферії.

Більш того, брахманістські ритуали могли виконувати передбачені функції тільки серед еліти, включаючи королівських осіб, які одного разу могли б

1 Kulke, Hermann. The Devaraja Cult. translated by Ian Mabbett. Ithaca: Southeast Asia Program, Cornell University, 1978. P. 23.

2 Harris, Ian. Cambodian Buddhism: History and Practice. Honolulu: University of Hawaii Press. 2005. P. 19.

3 Newman, Robert S. Brahmin and of Mandarin: A Comparison the Cambodian and Vietnamese Revolutions. Clayton: Monash University, 1992. P. 49.

4 Chandler, David. A History of Cambodia, 3rd Edition. Boulder: Westview Press, 2000. P. 43.

5 Там само. P. 48.

поборотися за трон. Як правильно відзначає Чандлер[1], досить імовірно, що більшість населення Камбоджі не звертали на них особливої уваги, оскільки королівські ритуали не впливали на їхнє життя, що залишалося незмінним в стабільному стратифікованому суспільстві. Хоча релігійне життя в сучасній Камбоджі успадкувала деякі брахманістські практики, як показано вище, але концепція девараджі немає місця в умах простих людей. Мало хто розуміє концептуальний зв'язок між королем і божеством.

3. *Дхаммараджа і Чакравартин – буддистське розуміння монархічної легітимності.* У буддійському світі соціальна ієрархія виправдовується космологічним порядком, в якому карма визначає соціальний статус людини. Людина з більш високим статусом народжується таким через заслуги або моральний статусу, накопичену нею в минулі життя. Ця логіка також може бути застосована до короля, що перебуває на вершині ієрархії заслуг в даному суспільстві. Хтось стає королем завдяки своїм видатним заслугам, що перевершили всі інші.

Однак вищі заслуги не обов'язково наділяють короля необмеженою владою і могутністю. Влада короля в буддійському королівстві заснована на двох умовах. Перше – це умова, що, оскільки здобуття людиною трона є наслідком незрівняних заслуг, король повинен вести зразкове з моральної точки зору життя і управляти царством відповідно до справедливості і моральних принципів, що називаються Дхамма. Таким чином, царя, який слідує Дхаммі, називають дхаммараджа, раджа по дхаммі, або дхаммік кхмерською мовою, в той час як невиконання цього робить його марараджа, раджа зла. Якщо який-небудь з моральних принципів буде порушений, моральна основа, на якій стоїть королівська влада, руйнується.

Друга умова буддійського царювання полягає в тому, що король несе відповідальність за забезпечення блага всьому королівству за допомогою дій, які сприяють не тільки миру і процвітанню, але й «духовному благополуччю». Поширення самого буддизму через захист сангхи, будівництво храмів і збір буддійських текстів бере на себе значну частину царської відповідальності[2]. Король повинен постійно доводити, що його заслуги досить високі, щоб захищати і заохочувати буддизм. Ось чому двір і сангха були взаємозалежними в Камбоджі та інших буддійських королівствах. Говорячи сучасною мовою, буддійське царювання виправдовується продуктивністю.

Ці дві умови роблять буддійських королів уразливими перед труднощами. Перш за все, нелегко дотримуватися всіх моральних принципів, запропонованих царям. Статус дхаммараджі не визначено кармою. Карма не так детермінована, як часто думають. Життя залежить від багатьох чинників, і тому гарна карма не гарантує гарного життя. Неробство і провини можуть

[1] Chandler, David. A History of Cambodia, 3rd Edition. Boulder: Westview Press, 2000. P. 98.

[2] Edwards, Penny. The Moral Geology of the Present: Structuring Morality, Menace, and Merit. *People of Virtue: Reconfiguring Religion, Power, and Moral Order in Cambodia Today,* edited by Alexandra Kent and David Chandler. Copenhagen: Nordic Institute of Asian Studies, 2008. P. 221.

змінити хід життя. Те ж саме і з королями. Як людська істота, цар повинен жити згідно з тим, що наказує його карма, тому, зазвичай, рекомендується, щоб він був висвячений і спочатку практикував аскетизм, перш ніж зійде на стіл. Постійне накопичення заслуг – неодмінна умова буддійського царювання.

По-друге, досягнення короля безпосередньо пов'язані з гармонією і розквітом королівства. Праведність монарха – вирішальний чинник гармонійного функціонування природи, включаючи належні опади, що критично для аграрного суспільства. Отже, при справді доброчесному королі царство може процвітати[1]. З цього випливає, що страждання підданих можна пояснити мізерністю королівських заслуг.

Стихійні лиха і поразки в війнах часто штовхають все суспільство в хаос, який змушує людей сумніватися в перевагах короля. Ось чому буддизм помітно відрізняється від брахманізму. У брахманістичному світі король несе основну відповідальність за лиха і страждання, але розділяє тягар з Богом, тому що в кінцевому підсумку все відбувається з волі Бога. Навпаки, буддійські королі несуть повну відповідальність за все, що відбувається в королівстві. Кожен королівський акт тягне за собою наслідки для всього королівства. Отже, буддійські королі повинні жити моральним життям, щоб принести царству мир і розквіт.

Уявлення про те, що заслуги короля пов'язані з розквітом королівства, є основною темою історії короля Вессантара (Вессантар-джатак). Коли принц віддав свого викликаючого дощ слона в сусіднє королівство, його піддані почали страждати від посухи і вигнали його в ліс. Проте, князь продовжував роздавати все, що у нього було, включаючи дружину і дітей. Вчиняючи так, він досяг найвищого рівня заслуг, що, своєю чергою, принесло його царству безперервне процвітання. Ще один урок, який викладає історія Вессантара, полягав у тому, що байдужість принца до мирської влади в кінцевому підсумку зробила його по-справжньому могутнім, досить потужним, щоб керувати природою. Таким чином, духовна сила і мирська сила злиті в одне. Доброчесна людина, що володіє всіма перевагами, міцна, а тому сильна людина обов'язково гідна похвали[2].

Вессантар був таким королем, ідеальним правителем, який перейшов до космічного порядку, що виходить за межі своїх земних зв'язків, щоб досягти досконалості. Важливо розуміти, що ця історія глибоко вкоренилася в серцях камбоджійців, оскільки раніше вона була одним з найпопулярніших і шанованих буддійських текстів в Камбоджі, які «монахи найчастіше читають мирянам»[3].

Однак, насправді королі порушують моральні підвалини, і це не означає, що вони платять ціну кожного разу, коли роблять морально неприйнятна

[1] Hansen, Anne Ruth. How to Behave: Buddhism and Modernity in Colonial Cambodia 1860–1930. Honolulu: University of Hawaii Press, 2007. P. 21.

[2] Там само. P. 34.

[3] Там само. P. 28.

поведінка. Часто аморальні вчинки ігноруються або виправдовуються іншими способами. Королям час від часу доводиться здійснювати неприємні вчинки, щоб виконувати свої обов'язки. Навіть надмірне насильство виправдане, якщо воно відбувається в контексті моральної відповідальності[1].

Можливо, саме сила і авторитет, властиві престолу, найкраще зводять нанівець королівські провини. Однак постійні надмірні провини, швидше за все, будуть коштувати поваги народу і, отже, королівського авторитету. Передбачається, що влада може здійснюватися тільки в межах дхамми.

Король Кау Бана Ном (Каев Хва I, правив у 1600-1602 рр.) був втоплений, оскільки його поведінка вважалося причиною посухи, голоду і хвороб. Зійшовши на престол у віці шістнадцяти років, він не дотримувався царських заповідей та ігнорував буддизм. Він часто полював, зловживав алкоголем, розважався. Те, що за вбивством стояв шанований монах, вказує на те, що вбивство неправедного короля виправдане з буддійської точки зору[2].

Коли королю не вдається вести моральне життя і приносити користь суспільству, це перетворюється в справедливу причину повстання. Такий поганий король має бути замінений. У разі необхідності допускається навіть вбивство. Таким чином, успішний узурпатор може стверджувати, що його заслуги перевершують чесноти скинути. Тим не менше, та ж логіка заслуг осягає нового царя: він може довести, що узурпація була справедливою, тільки живучи життям дхаммараджі. В іншому випадку його теж може спіткати доля попереднього короля.

Однак, будь то законний спадкоємець або узурпатор, палацова політика не мала великого значення для мирян в звичайний час. Упродовж всієї історії Камбоджі королівський палац був відділений від людей, і жодна зі сторін не приділяла особливої уваги іншій.

Монархія була прийнята відповідно до логіки карми та заслуг і через те, що ще не було відомо ніякої альтернативної форми правління. Буддизм Тхеравади був менш ефективний, ніж брахманізм, з точки зору створення додаткового авторитету і шанування царів. У звичайний час буддійська ідея королівського сану мала значення тільки для членів королівської сім'ї і знаті.

Люди з більшою ймовірністю надають значення існуванню короля в надзвичайні часи, будь то катастрофічні або славні. Як вже говорилося вище, король стає об'єктом обурення людей, коли їх життя руйнується. Наприклад, між 1750 і 1850 роками неодноразові агресії Таїланду і В'єтнаму і нездатність палацу дати відсіч і повернути територію в нормальний стан серйозно підірвали владу короля над своїм народом[3].

Точно так само царя хвалять за те, що він приніс надзвичайне процвітання або славну перемогу над агресором. Героїчне підпорядкування неслухняних дикунів, яким не відомий буддизм, ще більше підносить гідність

1 Edwards, Penny. The Moral Geology of the Present: Structuring Morality, Menace, and Merit. P. 217.

2 Harris, Ian. Cambodian Buddhism: History and Practice. P. 40.

3 Chandler, David. A History of Cambodia. P. 98.

короля. В таких умовах ідея чакравартина починає відігравати значну роль у зміцненні влади і авторитету короля. Коли король успішно дотримується моральні принципи і управляє своїм царством згідно з дхаммою, він одного разу буде винагороджений чакрой, колесом всесвіту, за допомогою якого він зможе рухатися далі, щоб підкорити решту світу і стати «колесом» – перевертання «чакравартина, істинного підкорювача світу»[1]. В ідеалі спосіб завоювання світу чакравартіном повинен відповідати дхаммі, не припускаючи насильства. Проте, насильство можна допустити до тих пір, поки переможений ворог ідентифікується як зло (мара), що перешкоджає виконанню божественної завдання за підпорядкуванням усього світу дхаммі. Отже, чакравартин – це дхаммараджа, ідеальний король в буддійському світі, той, хто живе моральним життям і в той же час приносить процвітання і славу царства.

Таким чином, чакравартин не є звичайним королем і, як кажуть, приходить тільки в капи, або періоди хаотичного безладдя, які приходять в циклічному порядку. Очікується, що чакравартин буде тим, хто врятує світ, усуваючи збиток, нанесений дхаммі. Тому миряни представляють чакравартіна як благочестиву фігуру, часто як Майтрейю, яка заслуговує особливої поваги і підтримки.

Підсумовуючи, скажемо, що влада короля в буддійському царюванні залежить від дій двору. Сходження на престол виправдовується теорією заслуг, яка тягне за собою тягар доведення. Королям доводиться стикатися з постійною загрозою узурпації, особливо у важкі часи. Бездоганно моральне життя – необхідна умова для бездоганної роботи, без якої неможливо досягти чакравартина, вищого статусу буддійського царства. Тому Чакравартин рідко з'являється в світі. Тільки тоді, коли буддійський король сприймається як чакравартин, буддизм створює ідеологічну основу, на якій може зародитися народна підтримка через благоговіння.

4. *Легітимність монархії в Камбоджі та сучасність.* Трагічні перипетії політичних процесів в Камбоджі 20 ст. відомі занадто добре, для того щоб здійснити їх докладний опис. Але, у структурі дослідження, нас цікавлять джерела легітимації монаршої влади в Камбоджі сучасної доби. Це досить неоднозначне питання, оскільки з одного боку, з 1970 по 1993 рік Камбоджа перенесла низку республіканських режимів, а з іншого – високий статус короля та його моральний вплив проявилися навіть за його юридичного відсторонення від влади. Показово, що радикально-марксистський режим «червоних кхмерів» був змушений використовувати фактично полоненого короля, як джерело своєї легітимації. Варто звернути увагу, що «червоні кхмери» проводили агресивно атеїстичну політику, але постать короля зберігала значущість навіть для них, володіючи свого роду «позаконфесійною сакральністю».

Можна спробувати це пояснити особистими якостями та побожністю короля Сіанука, який, таким чином, міг отримати сакральну легітимність в

[1] Soh, B. and Cho H. Buddhist Kings and Islamic Sultans: A History of Kingship in Thailand and Malaysia. Seoul: Tradition and Modernity (in Korean), 2004. P. 32.

буддистському контексті. Але, в цьому разі, вона втрачала б будь-яке значення в контексті претензій ворожих до буддизму або , навіть, помірковано-секулярних сил. Перспективніше виглядає тут доктрина девараджі, яка прямо чи опосередковано (через зв'язок з божеством), сакралізує безпосередньо постать монарха, а не його справи. З іншого боку, переважна більшість досліджень свідчить про малу розповсюдженість концепції девараджі за межами традиційної еліти.

Логічним поясненням може бути сакралізація постаті монарха, вкорінена в місцевих анімістичних віруваннях, які історично існували в регіоні набагато раніше, ніж брахманістські та буддистські впливи. Але вони, в силу власної специфіки, не мають формалізованої політичної теології, окрім того, архаїчний вимір кхмерської сакральної культури є мало дослідженим і для твердих висновків не вистачає джерел. Ще одним альтернативним поясненням може бути недооцінка впливу концепції девараджі на масову релігійність та ідентичність кхмерів. Але для таких ревізіоністських висновків не вистачає джерел.

Таким чином, ми можемо бачити, що політична та релігійна історія Камбоджі модерної доби ставить нові питання в контексті дослідження джерел легітимності влади монарха.

По-перше, питання сакральної легітимації влади монарха в Камбоджі, відображає складне взаємопроникнення брахманістських, буддистських та архаїко-анімістичних традицій країни. По-друге, вкорінена в брахманізмі концепція девараджі залишила потужний відбиток на розумінні монархічної влади в кхмерській політичній традиції. Цілком вірогідно, що її вплив на загальнонаціональну культуру є недооціненим. Отже, цей аспект вимагає окремого дослідження. По-третє, історія Камбоджі останнього періоду, переконливо підтверджує високий рівень сакральної легітимації влади монарха, який виходить за межі окремих конфесійних трактувань. Це вкрай цікаве питання, яке вимагає подальшого дослідження.

Підняте нами питання вимагає подальшого дослідження не тільки в контексті дослідження легітимності, але й в загальному розумінні особливостей політичної культури країн «індосфери», зокрема, й в контексті міжкультурного та міжконфесійного взаємовпливу.

Орієнтальні студії «західного» спорту

Юрій Тимошенко

Японія знаходиться в іншій частині нашої півкулі, має досить специфічну культуру (що асоціюється у переважної більшості співвітчизників із екзотичною), кардинально іншу систему письма й абетку – все це суттєво звужує можливість отримання інформації про неї. Тож не дивно, що у приступній літературі інформація про розвиток фізичної культури і спорту в цій країні, по-перше, обмежується повідомленнями про культивацію традиційних видів, які виступають радше філософсько-оздоровчими практиками, аніж спортом. По-друге, статистичними викладками результатів виступів японських спортсменів/команд на міжнародних турнірах. У запропонованій розвідці з'ясовується історія появи і розвитку «західного» європейського спорту на Японських островах наприкінці XIX – першій третині XX ст. Під поняттям «західний» у статті виступає спорт у його класичному розумінні, на противагу національним видам рухової активності, як то японська стрільба з лука, фехтування на мечах (надзвичайно поширені у досліджуваний період і культивовані в навчальних закладах, про що далі), айкідо, дзюдо тощо.

Мета дослідження – з'ясувати особливості поширення «західних» (європейських) соціальних практик у східному світі на прикладі спеціально організованої рухової активності людей. Об'єктом дослідження є розвиток спорту на Японських островах. Предметом – інституціалізація спортивної сфери наприкінці XIX – першій третині XX ст. у процесі модернізації японського суспільства. Робота ґрунтується на використанні історичного аналізу наукової літератури та джерел; системного та порівняльного аналізу.

В 1858 р. останній сьогун Токугава передав владу імператору Кіндзіотенно, що стало кроком на шляху до зміни кількасотлітньої політичної історії країни. Одначе кардинальні зрушення у цій сфері прийнято пов'язувати із наступним імператором – Мацухіто, який зійшов на престол у 1868 році. Зверну увагу, що в японській традиції усталився підхід за яким зі вступом на престол нового імператора у країні починається нове літочислення. Найдавнішим предком правлячого імператорського дому визнають Дзиму, який посів престол 600 р. до н.е. Цей рік і вважається першим роком японського календаря. Щоби при цьому не згадувати кожен раз ім'я імператора, яке є священним, кожному періоду правління дається якась поетична чи просто красива назва. Правління Мацухіто отримало назву *Мейдзі — «яскравий/сяйливий спокій»*. Тобто 1868 р. є першим роком Мейдзі, або ж 2528 роком від моменту вступу на престол імператора Дзиму.

3 січня 1868 р. в імператорському палаці в Кіото один із придворних, Івакура Томомі, виголосив маніфест про реставрацію імператорського правління, скасування інституту *сьогунату* і запровадження натомість нового уряду. Власне цей акт і наступні за ним реформи отримали в Японії назву *Мейдзі ісін – «оновлення років Мейдзі»*. Аби наголосити на поверненні повноти влади імператорові, у науковій літературі до цих подій застосовують ще термін «Реставрація». Щоб акцентувати на незворотності змін і остаточному розриві з попередньою політичною системою, у березні 1869 р. імператорська сім'я переїздить у нову столицю – Токіо (*«Східна столиця»*): таку назву у липні 1868 р. отримало давнє місто Едо. В 1871 р. розпочалися радикальні зрушення в житті японського суспільства, що отримали назву *буммей кайка – «освічена цивілізація»*[1], дослідження яких залишу іншим науковцям, натомість, зупинюся на розвитку саме фізичної культури та спорту в означений період.

У 1871 р. створено Міністерство народної освіти, яке взяло під свій контроль запровадження загальної початкової освіти в країні. Від того часу всіх батьків зобов'язали віддавати дітей віком від 6 до 14 років до школи. Звільнялися від обов'язкового навчання діти найбідніших сімей, які не могли вносити плату за нього, а також хворі, стан яких не дозволяв бути присутнім на заняттях. Відразу зауважу, що реформи в освітній царині були масштабними й тривалими і не обмежилися періодом Мейдзі, продовжившись у наступний період *Тайсьо* (1912–1926 рр.).

Система освіти була досить складною, як на мене. Початкова школа (першого ступеня) мала два рівні: нижчий і вищий. Ще в 1869 р., до створення Міністерства освіти, спеціальним законом у школах цих рівнів запроваджено уроки гімнастики. Середня школа також була двоступеневою. На нижчу ступінь приймали дітей 12 років, які могли подати свідоцтво про закінчення другого курсу вищої початкової школи. Підлітки, які не мали атестату (скажімо, навчалися вдома), вступали після складання іспитів. Навчання на цьому рівні також платне і тривало 5 років до яких додавався 1 додатковий клас для тих, хто далі не планував навчатися. Навчальний тиждень становив 28-31 годину. Випускники середньої школи могли вступати на нижчі посади в цивільній адміністрації або до військових шкіл.

Натомість більшість випускників складали вступні іспити до вищих середніх шкіл. Їх було лише 8 на країну. Навчання там тривало 3–4 роки. Молодь, яка успішно закінчила повний курс, отримувала право вступати без іспитів до університетів: у м. Токіо (відкрився у 1877 році), м. Кіото (1897), м. Сендай (1907 на о. Тохоку), м. Фукуока (1910, о. Кюсю), м. Саппоро (1919, о. Хоккайдо). Поряд із названими державними університетами, існували й приватні вищі навчальні заклади, найвідоміші з яких *Кейо дайгаку* та *Васеда* (останній засновано в 1882 р.)[2].

---

[1] Гришелева Л. Д. Чегодарь Н. И. Японская культура нового времени. Эпоха Мэйдзи. М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1998. С. 19.

[2] Высшие учебные заведения и научно-исследовательские учреждения Японии. М.: ВИНИТИ, 1961. – С. 4.

Дисциплінованість і старанність у навчанні були під постійним контролем шкільної та місцевої адміністрації. Очевидець зауважує, що коли учень без поважної причини впродовж п'яти днів не відвідував школу, вчитель повинен був вислати застереження батькам. У випадку, коли б воно не подіяло, він подавав рапорт мерові, який чи то переконанням, чи погрозами змушував батьків відсилати дітей на навчання, водночас, повідомляючи про такий випадок префекта (щось на зразок обласного керівника). Назагал, лише біля 90 днів на рік діти мали вільними від навчання[1]. Втім, результати не забарилися – коли в 1874 р. лише 1,7 млн. дітей відвідували школу, то в 1901 р. таких було вже 4,6 млн., а на 1935 р. – понад 7 млн.

Звертаю увагу на той факт, що значний відсоток навчального навантаження в освітніх закладах відводився на фізичне виховання (!!). Місцеві школи усіх рівнів не мали єдиних програм чи підручників. Кожний навчальний заклад на власний розсуд складав освітні програми та підбирав необхідний навчальний матеріал. Складається враження, що основним завданням вчителів було прищепити любов до батьківщини, дати дітям моральне виховання, а також фізично розвинути і зміцнити їх організм. Скажімо, в навчальних програмах ординарних шкіл географія, історія, малювання, співи були за вибором учнів, тоді як гімнастика – обов'язковою. Відтак, на 1935 р. програми шкіл усіх рівнів передбачали 3 години на тиждень фізичного виховання, як для хлопчиків, так і для дівчаток. В університетах на нього відводилося 5 годин тижнево. Водночас, окрім уроків фізкультури, у школах обов'язковими були також заняття по японському фехтуванню і плаванню. Додатково, на вибір учнів, культивували футбол, регбі, бейсбол, але заняття ними проводилися за бажанням і у вільний від навчання час[2].

Дослідник повсякденного життя японців означеного періоду зауважує, що «На відміну від своїх західних однолітків японська молодь раніше ігнорувала заняття спортом. Селяни щоденно зміцнювали тіло, займаючись важкою працею, а юнаки-самураї захоплювалися верховою їздою, вправами з шаблею та луком – це залежало від того, якій школі бойових мистецтв надавав перевагу клан. Сумо в цей час вважалося швидше традицією, а не власне видом спорту... [...] Якщо щорічний звичай сходити на вершину Фудзі впродовж тривалого часу існував поміж чоловіків різного віку (жінки не допускалися на Фудзіяму), то він не був альпінізмом, а виконанням особливого ритуалу. Також і виступи, які влаштовували юнаки на подвір'ї святилища, під час яких вони піднімали величезне важке каміння, були ритуалом, покликаним з'ясувати чи прихильна до них камі. Як і в більшості інших країн, в Японії фізична сила високо цінувалася не з точки зору естетики, але тому, що вважалося, що сильний чоловік користується особливою прихильністю богів. Тому до місцевих силачів ставилися як до людей, яким допомагають

---

[1] Г. Велерсъ. Современная Японія. / Пер. И. Армандъ. М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1904. С. 158.

[2] Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6660. Арк. 9.

невидимі вищі сили. […] Європейське розуміння спорту прийшло в Японію з Америки одночасно з поняттям про індивідуальні змаганні. [...] За наказом Міністерства освіти з 1880 р. в інститутах у якості нової дисципліни запроваджувалася гра в теніс, а згодом, коли співробітники міністерства здійснили ознайомлюючу поїздку на Захід, з'явився необхідний інвентар і тренери з цього виду спорту. У 1884 р. було створено спеціальну інституцію, котра пропагувала гру в теніс у школах. В університетах, особливо токійських, набував популярності бейсбол <*японці познайомилися з ним у 1872 р., а 1934 р. будуть сформовані перші професійні команди – Ю. Т.*>, і незабароом сформували студентську команду, яка в 1905 р. у товариському матчі зустрілася з американськими бейсболістами зі Стенфордського університету. І хоча вона зазнала поразки, авторитет команди був високим. Вона привезла з-за кордону нові звичаї, пов'язані з культивацією цього виду спорту: оркестр на стадіоні, групи підтримки зі слоганами і носіння особливої форми. Студентки жіночих університетів із захопленням поставилися до нової гри, і незабаром Японія наповнилася школярками і студентками, які красувалися в кепках тієї команди, за яку вони вболівали[1].

Влада докладала максимум зусиль, щоб японці в очах іноземців виглядали цивілізованою нацією. Були заборонені старі звичаї, які здавалися європейцям варварськими: загальні громадські лазні, татуювання, продаж порнографічних книг і гравюр. Японська традиційна чоловіча зачіска тьоммаге – довге волосся, закручене в жмуток на маківці – здавалася іноземцям дивною і тому не підходила для громадян оновленої країни. Відтак, у 1871 р. вийшов наказ усім без винятку постригтися (*сампацу рей*). У 1873 р. це зробив імператор, після чого ¾ чоловічого населення Токіо вчинили так само[2].

У дуже складній ситуації опинилися колишні самураї, кількість яких доходила до 400 тис. Це була єдина соціальна група, з якої набиралися кадри шкільних учителів, армійських офіцерів, поліцейських, керівників промисловості, адміністративний персонал. Уряд був зацікавлений у тому, щоб залучити їх на свій бік. Нові реформи їх зачіпали найперше і викликали значне невдоволення. Їх образило зрівняння станів у правах, що позбавила самураїв виняткового права на захист вітчизни і пов'язаних із цим привілеїв. Вони насилу перенесли такі новації, як заборона традиційної зачіски *тьоммаге* і самурайського ритуального самогубства *харакірі*. Коли ж у 1876 р. їм заборонили носити мечі, у низці випадків це викликало відкриті виступи. Відтак, якщо початково реформи не зустріли серйозного спротиву, то від середини 1880-х років ситуація змінилася: бездумне наслідування західних зразків, нехтування власними традиціями викликали невдоволення по всій країні[3]. У такій ситуації вирішальне значення для об'єднання нації (стосовно прийняття непопулярних, почасти, реформ) мала успішна війна з Китаєм,

[1] Фредерик Л. Повседневная жизнь Японии в эпоху Мэйдзи / Пер. с фр. А. Б. Овезовой; науч. ред. М. В. Демченко. М.: Молодая гвардия, 2007. С. 146–148.

[2] Гришелева Л. Д. Японская культура. С. 24.

[3] Там само. С. 28.

а згодом і з Росією. Конфлікт із Китаєм не вимагав якихось надзусиль – надто не рівними були військові потенціали країн. Його значення було в об'єднанні нації в одне ціле, спільне переживання небезпеки (утім це, передусім, стосується війни з Росією) і так само спільне почування перемоги. Власне, обидва конфлікти засвідчили не так потужний патріотизм і відданість імператорові, як пробудження нової нації, в якій мілітарна складова займатиме важливе місце. Через це у суспільстві зростав запит на фізичний вишкіл молоді, як у навчальних закладах, так і поза ними.

Від самого початку реформ, вплив американської університетської системи був досить відчутним у японських вишах. Місцеві студенти, які навчалися в університетах США, познайомилися і перейняли методику тамтешніх тренерів і вже в 1878 р. імператорський університет у Токіо запрошує американця Георга Ліланда в якості наставника для підготовки інструкторів з легкої атлетики. За рік перші випускники роз'їхалися країною, знайомлячи громадян із новими видами спорту. За для популяризації нових зразків рухової активності, в 1886 р. у країні організували перше легкоатлетичне свято, а в 1892 – перші регулярні змагання із бейсболу[1], який став одним із найпопулярніших видів «неяпонського» спорту.

На міжнародній арені японські спортсмени заявили про себе на початку XX ст. В 1911 р. було створено Японську асоціацію любительського спорту (надалі – ЯАЛС), яка разом із Національним олімпійським комітетом (постав у 1912 р.) перебрали на себе представницькі функції за межами країни. Засновником і першим президентом ЯАЛС був відомий поступовець національного спорту, творець дзюдо Дзігоро Кано, який на той час уже був членом Міжнародного олімпійського комітету (від 1909 р.). Перші олімпійські старти – Ігри у Стокгольмі 1912 р. – не стали чимось винятковим: двоє спортсменів взяли участь у змаганнях із бігу. І хоча перемоги здобути не вдалося, початок було покладено! Того таки року Японія започаткувала проведення Далекосхідних ігор, які в подальшому що два роки збирали (окрім господарів) китайських, філіппінських та інших атлетів. Перші олімпійські золоті медалі японські спортсмени завоювали у 1928 р. в Амстердамі: М. Ода в потрійному стрибку й Ю. Цурута у плаванні брасом на 200 м[2].

Зросле значення спорту на початку XX ст. досить чітко простежується на прикладі місцевих університетів. Їх організація багато в чому наслідує американські зразки, але їхній вплив на суспільство був значно більшим, оскільки відсоток японців – випускників вишів значно вищий, ніж в інших країнах. Майже всі особи, які мали повну середню освіту прагнули вступити до університетів, а відтак, долучалися до занять фізичним вихованням. Всі виші в новому столітті мали футбольне поле з біговими доріжками, тенісний корт і басейн. Тож не дивно, що на початок 1930-х років існувало понад 40 різноманітних федерацій, подекуди дві-три із них керували одним видом

[1] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6660. Арк. 8.

[2] Олимпийский спорт: в 2 т. / В. Н. Платонов, М. М. Булатова, С. Н. Бубка [и др.]; под. общ. ред. В. Н. Платонова. К.: Олимпийская литература, 2009. Т. 1. С. 407.

спорту. Таке різноманіття ускладнює чітку деталізацію системи фізкультурно-спортивних організацій Японії. Назагал, у 1931 р. усі федерації нараховували біля 6 млн. членів, а їх сукупний річний бюджет перевищував мільйон ієн[1] (ієна в ті роки за купівельною спроможністю, приблизно, рівнялася французькому франку).

У перші десятиліття XX ст. владою Японії усвідомлюється значення спортивних змагань для престижу країни у світі, та для піднесення національної гордості – всередині. Не зважаючи на досить специфічне географічне становище, на острови постійно запрошуються іноземні команди та атлети: у ті роки по Японії здійснили турне регбійні команди Канади й Австралії, а також численні тихоокеанські професійні колективи з бейсболу; з певною періодичністю туди приїздили кращі легкоатлети Німеччини, США, Франції; провідні американські плovці. Стосовно ж олімпійської підготовки, то вона була не лише в зоні уваги громадськості, але й місцем докладання фінансової допомоги уряду.

Вище вказувалося, що на початок 1930-х років система організації фізичної культури та спорту була досить представницькою, а верховне керівництво здійснювалося міністром освіти. Наразі зупиню увагу на найвпливовіших та чисельніших спортивних федераціях, інформацію про які вдалося віднайти у зведеннях Міжнародного сектора Вищої ради фізкультури СРСР за 1935 р.:

1. *Меійї жингу* (Атлетична федерація), яка організовувала японські першості по 18 видам спорту (по всім олімпійським видам, а також стрільбі з лука, джиу-джитсу та боротьбі). Її бюджет у 1931 р. становив 66 437 ієн.

2. Любительська легкоатлетична асоціація Японії, щось на зразок місцевого олімпійського комітету. Вона керувала виключно 14 олімпійськими видами спорту. Їй доручали підготовку і формування команд на Олімпійські та Далекосхідні ігри. Бюджет – 147 тис. франків

3. *Ніппон Рікуйто Генмей* – відповідала за розвиток легкої атлетики по реґіонах країни. Мала 15 федеральних ліг. Бюджет 87 700 франків.

4. Японська футбольна асоціація, мала 9 районних ліг. Бюджет 54 тис. франків.

5. Волейбольна асоціація – 9 районних ліг. Бюджет 25 тис. франків.

6. Хокейна асоціація (хокей на траві) складалася з 4 районних ліг. Бюджет 20 тис. франків.

7. Японська асоціація регбі. Поділялася на підрозділи, які опікувалися розвитком гри у: а) навчальних закладах (школах й університетах); б) у клубах, які прямували до професіоналізму. Бюджет не відомий.

8. Баскетбольна асоціація, складалася із 46 регіональних ліг. Бюджет 68 тис. франків.

9. Асоціація плавання очолювала 21 районну лігу і контролювала роботу університетської федерації плавання. Бюджет – 170 тис. франків[2].

---

[1] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6660. Арк. 10.

[2] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6660. Арк. 9зв.

Зверну увагу, що плавання, як вид спорту, почав культивуватися в Японії досить пізно через брак басейнів. Одначе в минулі роки, до Реставрації, самураї ставилися до нього досить поважно – в острівній країні не може бути інакше. Лише на початку XX ст., коли у навчальних закладах з'явилися команди плавців і цей вид спорту набув популярності, уряд увів плавання у шкільний розклад. Перший басейн збудували в 1907 р. у Токіо в рамках проведення виставки досягнень промисловості країни, яка проходила в парку Уено[1]. До того плавали і влаштовували змагання в р. Суміда (*Сумідагава*), що протікала через місто. Тож не може не викликати поваги настільки швидка розбудова організаційної структури цього виду по всій країні.

10. Марафонська асоціація. Бюджет 4000 франків[2]. Не зважаючи на досить скромну цифру бюджету, біг на великі дистанції на островах був (і залишається) досить поширеним і розвивався приватною ініціативою.

«Традиційно 2 і 3 січня (дата змінна) проводиться дводенна марафонська естафета *«Екіден»* (назва походить від давньої кур'єрської системи зв'язку; інакше – естафета листонош, які в стародавні часи бігом несли поштову сумку, передаючи її своєму наступнику кожні 5 10 кілометрів) між містами Токіо і Хаконе (туди і назад – 216,4 км, розділені на 10 етапів). Нині у дводенній естафеті беруть участь команди 15 найбільш відомих коледжів і вона є однією з найважливіших подій легкоатлетичного життя Японії.

Красивим словом «екіден» називаються також популярні змагання в естафетному бігу з шести етапів на марафонській дистанції 42 км 195 м. Спортсмени після завершення свого етапу передають стрічку наступному учаснику»[3].

11. *Дан Ніппон Таїку то Кноги* (гімнастична асоціація)[4]. Цей вид спорту один із перших «західних» запровадили як навчальну дисципліну в школах і дана асоціація опікувалася її викладанням і культивацією.

12. Любительська гімнастична асоціація, об'єднувала 46 товариств. Бюджет 74 тис. франків.

13. Гімнастично-танцювальна асоціація, займалася популяризацією і розвитком ритмічних «європейських» танців. Японія була однією з перших країн де танцювальне мистецтво почало культивуватися як один із видів спорту.

14. *Схокен Кай*, відповідала за популяризацію фізичного виховання поміж населення країни. За для цього нею видавався щомісячний бюлетень. Бюджет 125 тис. франків[5].

Поряд із названими, існувала низка асоціацій, які в більшій чи меншій мірі регулювали діяльність/розвиток традиційної стрільби із лука. На мою думку, це радше не вид спорту, а рухова активність, що зближує її учасника з минулим країни, такий собі прояв людиною своєї етнічності. Це спосіб

[1] Фредерик Л. Повседневная жизнь Японии… С. 148.
[2] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6660. Арк. 9зв.
[3] Режим доступу – http://yami.bbcity.ru/viewtopic.php?id=367#p13862
[4] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6660. Арк. 9зв.
[5] Там само.

стати японцем! І нині з її допомогою юнак чи дівчина залучається до традиції, підтримує тяглість японської культури. Стрільба із лука (поряд з іншими традиційними видами рухової активності) – важливий складник національної культури, який формує японця. Серед найвпливовіших асоціацій першої половини 1930-х років, що культивували традиційну стрільбу з лука, були:

15. *Сенкиу Кай*, сприяла розвитку стрільби із лука (національним видом спорту), складалася з 11 реґіональних ліг.

16-17. *Дай Ніппон Схакаку Кай і Ніппон Кнудо Кай* також відповідали за культивацію національної стрільби з лука. Друга більш впливова і значна, нараховувала 46 реґіональних ліг. Її бюджет становив 73 тис. франків[1].

В Японії мистецтво стрільби з лука зветься *кюдо*. Воно розвивалося цілком самостійно. Лук помітно відрізнявся від європейського своєю простотою, техніка володіння ним дещо інша, втім, головна відмінність – у філософських засадах дзен-буддизму. Сучасне *кюдо* сформувалося на підставі двох стилів: Огасавара-рю і Хекі-рю. Луки роблять із дерева або бамбука, стріли виготовляють із бамбука, наконечники залізні, на іншому кінці кріплять три пера. Стріляють у *кюдо* на відстань від 28 до 60 м., залежно від величини мішені[2].

18. *Бутокі Кай*, головна організація, яка здійснювала керівництво традиційними видами спорту (національні єдиноборства, меч, стрільба з лука), об'єднувала 46 різних асоціацій. Бюджет становив 800 тис. франків[3].

Після Реставрації європейська вогнепальна зброя витіснила самурайський меч з ужитку. Утім, його широке застосування солдатами під час японсько-китайської війни 1895 р. повернуло зброї заслужену славу. Створене у тому таки році *Товариство бойових чеснот Великої Японії* популяризувало фехтування мечем серед молоді, а в 1920 р. змінило різні назви фехтувальних технік на *«кендо»*. Цей рік вважається офіційним роком народження цього бойового мистецтва. Популярність кендо зростала, по-перше, в міру посилення тиску країн Заходу на Японію, а по-друге, в процесі мілітаризації суспільства. Спрощене фехтування набуло поширення поміж школярів і сприяло патріотичному вихованню молоді. У 1929, 1934 і 1940 роках було організовано перші змагання з кендо на кубок імператора країни[4].

19. Японська жіноча спортивна асоціація, організовувала змагання і керувала всіма видами спорту, якими займалися жінки. Японія була поміж перших країн, де інституціалізується жіночий спорт зі своїми правилами й вимогами.

20. Бейсбольна асоціація, відповідальна за культивацію суто японського виду бейсболу, в який грали м'яким м'ячем. Бюджет становив 33 тис. франків[5].

---

[1] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6660. Арк. 9зв.

[2] Бондарь А. И. Все о Японии / Предисловие Ю. В. Макарова; Худож.-оформитель С. И. Правдюк. Х.: Фолио, 2008. С. 319

[3] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6660. Арк. 10.

[4] Режим доступу: http://text.tr200.biz/referat_fizkuljtura_i_sport/?referat =589705 &page=1

[5] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6660. Арк. 10.

21. *Кодо Кан* – федерація джиу-джитсу. Бюджет 567 тис. франків. Привертає увагу фінансова потужність саме тих асоціацій, які розвивають традиційні форми рухової активності – у наведеному переліку їхні бюджети подекуди у десятки разів перевищують бюджети «європейських» видів спорту.

22. Асоціація пінг-понгу. Бюджет 33 тис. франків.

23. Асоціація верхової їзди. Об'єднувала 46 товариств. Мала власних коней і манежі. Бюджет 580 тис. франків, куди входили субсидії від держави. Це перша асоціація стосовно якої вдалося зафіксувати протекціоністську політику влади. Можливо, це пов'язано з тим, що, по-перше, кінний спорт назагал є досить дорогим, а по-друге, названа асоціація опікувалася культивацією національного виду кінних змагань *дакіу* – певна аналогія з кінним поло. Манеж імператорського палацу був чи не єдиним у країні де систематично грали в цю гру.

24. Любительська боксерська федерація, об'єднувала 46 ліг.

25. Асоціація скетінг-рінга (роликові ковзани), мала 6 районних ліг, Бюджет 14 тис. франків.

26. Національна лижна асоціація, розпадалася на 46 ліг. Бюджет 23 тис. франків[1]. Лижі з палицями (звичні для нас нині) завезли з Європи тільки на початку ХХ ст. Японці їх використовували в якості екіпіровки в засніжений час, для того, щоб армія завжди залишалася в боєздатному стані. Наприкінці *епохи Мейдзі* країну захопив лижний спорт і альпінізм аж на стільки, що уряд вдається до запрошення австрійських, французьких і шведських тренерів, які відкривали спортивні школи. Взимку 1911 р. австрійський майор Теодор фон Лерх разом із японським офіцером Нагаока Гайса проводив навчання молодих військових гірськолижному спуску, а після закінчення курсу вони організували у містечку Госік Онсен у префектурі Ямагата перший в історії країни гірськолижний турнір.

На 1924 р. в Японії відкрилося вже 39 готелів, розрахованих на любителів катання на лижах, в деяких із них започатковувалися клуби його шанувальників. У японського гірськолижного спорту була своя родзинка – можливість після активного проведення часу на снігових схилах гір відпочити і зігрітися в гарячій *офуро* (якщо дуже спрощено – традиційна баня). З тих пір гірські лижі ставали дедалі популярнішими, незважаючи на репутацію елітарного виду спорту – у Госік Онсен була організована спеціальна траса для катання аристократії. Імператорська сім'я також полюбила лижі, а брат імператора Хірохіто Тітібу навіть домігся спорудження на Хоккайдо першого гірськолижного курорту міжнародного класу. Для його будівництва і облаштування викликали фахівців із Європи

У 1928 р. японські лижники вперше взяли участь у європейських змаганнях, де викликали подив інших спортсменів формою лиж – вони були довші й тонші за інших. Призових місць вони не вибороли, але заявити про себе змогли. Успіх прийшов до них у 1956 р. під час VII Зимової

[1] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6660. Арк. 10.

Олімпіади в Італії, коли Тіхару Ігая посів друге місце в змаганнях зі слалому[1].

27. Японська асоціація веслування складалася з 4 ліг. Бюджет 14 тис. франків.

Таким чином, у першій третині XX ст. спортивна діяльність у Японії чітко інституціалізується, постає ціла низка асоціацій, що керують окремими видами. Розгалуженість їх відділень по країні сприяє доступності широким верствам суспільства спеціально організованої рухової активності. Втім, переважна більшість молоді займалася спортом лише у період навчання, по закінченні якого полишала гру. Поміж інших видів, надзвичайною прихильністю користувалися традиційні види спорту, як то фехтування, стрільба з лука, єдиноборства. Вони користувалися значно більшою популярністю, ніж будь-який «західний» вид. Усі діти в школах займалися фехтуванням на мечах. У селах змагання зі стрільби з лука притягували все населений в окрузі кількох кілометрів. Турніри по сумо відвідувало по 15–25 тис. глядачів – це співмірно з популярністю футболу в тодішній Англії. Традиційний японський спорт пустив глибоке коріння в усіх суспільних верствах і цим частково можемо пояснити чому Японія так швидко засвоїла ті види рухової активності, яких її навчили європейці.

Водночас, окрім перелічених, існували ще 11 університетських спортивних федерацій, загальний бюджет яких у 1931 р. становив близько 200 тис. франків[2].

Поміж такого організаційного різноманіття в Японії існувала лише одна професійна спортивна організація – Федерація японської боротьби сумо (*ор сумі*). На загал же у країні розвивався винятково любительський спорт, який давав можливість брати участь у міжнародних змаганнях, а це, своєю чергою, дозволяло багато мандрувати, а за умови перемоги – ще й приносило честь, славу, а відтак і забезпечене майбутнє у тодішній Японії. Саме завдяки таким пріоритетам названа вище Любительська легкоатлетична асоціація була однією з найвпливовіших у країні: їй доручалося представництво за кордоном, вона відповідала за організацію міжнародних зустрічей, вона формувала збірні команди для участі в Олімпійських і Далекосхідних іграх. Відтак, вона користувалася великими дисциплінарними правами. Зокрема, коли група спортсменів у 1934 р. із політичних мотивів відмовилися брати участь у Далекосхідних іграх, які проводилися у Манілі (Філіппіни), асоціація негайно вжила відповідних заходів проти університетів, які вони представляли – ті були позбавлені права участі в першості Японії. Всі спортсмени представили письмові вибачення, які опублікували в усіх найбільших газетах, а їх тренерів пожиттєво дискваліфікували![3] Звертаю увагу на цей факт – тренерів покарали набагато суворіше за спортсменів. Припускаю, що

[1] Режим доступу – http://www.polatthermalhotel.com/gornolyzhnye-kurorty/58-istoriya-poyavleniya-gornolyzhnogo-sporta-v-yaponii.html

[2] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6660. Арк. 10.

[3] Там само.

виходили із того, що вони старші, відтак, більш відповідальні, а тому мали не допустити такого демаршу від молоді, бо є більш розумнішими. Оскільки вони цього не зробили, мали понести суворе покарання і не гідні були далі тренувати/виховувати молодь.

Прикметно, що в Японії досліджуваного періоду не сформувався велосипедний спорт, хоча велосипеди коштували не дорого – біля 165 франків. Цей вид транспорту з'явився на островах в 1890 р, викликавши загальне здивування. Як не дивно нині, але початково до цих *дзітенся* ставилися як до кумедних пристосувань. Утім вони поступово завоювали популярність, особливо поміж кур'єрів і поштарів, які працювали в центрі Токіо. Перші веломашини зібрані в Японії (переважно триколісні), були досить незручними – дерев'яні колеса дозволяли їздити лише по рівній дорозі. Велосипеди з гумовими покришками з'явилися після російсько-японської війни і повільно завойовували прихильність серед населення аж до кінця *епохи Мейдзі*. Втім, навіть тоді сміливців, які зважилися проїхатися на *дзітенся* у невеличких містечках чи селах, супроводжували вибухи сміху, люди вважали таке видовище надзвичайно веселим. Тому широкої популярності велосипед набув лише наприкінці 1920-х років. Тож і не дивно, що велотреків у країні не було[1] [5,]

Матеріальні засоби, якими оперували спортивні федерації, для тих років були досить значними. У першу чергу, велику допомогу вони отримували від імператорської родини. Зокрема, чимала сума була відпущена імператором на участь в Іграх X Олімпіади у Лос-Анджелесі в 1932 р. Значні кошти для участі в Олімпійських і Далекосхідних іграх виділяло й міністерство освіти, яке назагал було найбільшим донором спортивних організацій країни. Часто місцеві адміністрації також надавали матеріальну підтримку клубам і гурткам, а почасти й самі організовували спортивні свята. Це прикметна риса усіх тогочасних мілітаризованих країн – чи то СРСР, чи Німеччина, чи Японія – держава активно підтримує спеціально організовану рухову активність, нав'язуючи їй власні смисли.

Водночас, потужну фінансову підтримку отримували спортивні асоціації від великих промислових товариств, концернів, як то Мітсуї, Мітсубісі тощо: вони будували стадіони, фінансували поїздки за кордон японських чемпіонів і проїзд до Японії спортсменів із Європи й Америки. На загал, коли справа йшла про поїздку за кордон або приїзд в країну іноземних спортсменів, то спортивні асоціації були впевнені в отриманні матеріальної підтримки як від громадських, так і урядових організацій, оскільки це сприяло піднесенню авторитету Японії у світі[2].

Попри те, що в Японії не видавалося спортивних щоденних газет, найбільші часописи, такі як «Токіо», «Асакі», «Нітч-Нітч» та ін. обов'язково мали великий спортивний відділ, на чолі якого стояв профільний редактор. Японські газети надавали спортивному руху і реальну допомогу шляхом

---

1 Фредерик Л. Повседневная жизнь Японии. С. 281.
2 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6660. Арк. 10зв.

організації матчів з бейсболу, легкої атлетики тощо. Наприклад, у 1935 р. газета «Асакі» організувала легкоатлетичну зустріч Японія–США.

Стосовно матеріально-технічного забезпечення рухової активності зауважу, що в середньому в Японії на 3000 жителів припадав один зал для джиу-джитсу і фехтування, стенд для стрільби з лука і футбольне поле. Різні спортивні споруди належали чи префектурі, чи окремим товариствам. Врешті, кожна школа мала свій гімнастичний зал. У розпорядженні легкоатлетичної асоціації були 13 стадіонів із біговими доріжками понад 300 м, і більше 20 стадіонів, із бігові доріжки яких рівнялися 200 м. Усього в країні на середину 1930-х років було 15 стадіонів місткістю від 30 до 60 тис. глядачів. Чимало було і басейнів для плавання: 6 довжиною 50 м, і понад 20 басейнів – 25 м[1]. Для такої територіально невеликої країни досить поважні цифри.

Спеціально організована рухова активність структурується в Японії після Реставрації, завдяки кардинальним зрушенням усіх сфер суспільного життя країни. Вирішальну роль у цьому процесі відіграло запровадження уроків фізичного виховання у навчальних закладах. Японія стала однією з перших у світі де його ввели в якості обов'язкової дисципліни. Реформи Мейдзі відкрили країну зовнішнім упливам, одним із яких став розвиток «європейського» спорту. Світові спортивні практики досить швидко і міцно прищепилися на місцевий ґрунт, не без величезного стимулювання й заохочення держави та бізнесових структур. Одночасно, всіляку підтримку отримували традиційні національні види рухової активності японців. За менш як пів століття спортивна сфера на островах інституціалізується, набуваючи керованості й структурованості. Результатом тандемної діяльності суспільства і влади стосовно культивації спорту в Японії, став успіх її спортсменів уже в другому періоді Ігр Олімпіад, коли ті потужно вийшли на міжнародні старти.

У силу того, як усе більше науковців звертатимуться до такої цікавої та багатогранної теми як поступ рухової активності у різних країнах світу, обов'язково переглядатиметься низка, колись здавалося б непорушних істин, створюючи об'єктивну картину історії розвитку спорту.

[1] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6660. Арк. 10.

Декоративно-ужиткове мистецтво етнічної групи мяо (Китай) як засіб збереження етнічної ідентифікації та культурних патернів етносу

Олена Богданова

Декоративно-ужиткове мистецтво супроводжує людину від самої кам'яної доби. Людина завжди мала жагу до прикрашання свого середовища або демонстрації своєї належності до окремої групи, сім'ї, роду, племені. Але в деяких випадках, наприклад у етнічної групи мяо (Китай) це мистецтво ставало засобом збереження культури, історії, мови та самого існування цілої етнічної групи, засобом збереження її культурного патерну під тиском історичних, політичних та культурних обставин. Початок XXI ст. відзначається посиленням уваги до проблеми утрати ідентичності, культури та мови багатьма малими народностями світу під впливом домінуючих народностей та всесвітньою глобалізацією. Унікальний досвід виживання в умовах тисячолітньої міграції під впливом іншої, домінуючої нації, збереження своєї мови за відсутністю письменності, досконала передача міфології від покоління до покоління за допомогою символів зашифрованих у народному костюмі та срібних прикрасах може бути корисним для збереження етнічної ідентифікації інших народностей і потребує повного аналізу фахівцями з історії, антропології та мистецтвознавства. З точки зору авторки статті, використовуючи аналіз змін у культурних патернах етносу можна реконструювати історичні події результатом яких були обумовлені ці зміни.

Термін «культурний патерн» вперше з'явився в науковій праці Кларка Вісслера «The American Indian; an introduction to the anthropology of the New World» в 1917 році. Пізніше автор вивів структуру по якій будується кожна минула або існуюча культура, незалежно від її рівня розвитку.[1] Ідея культурного патерну та його впливу на розвиток цивілізацій получила широку відомість і подальший розвиток в працях багатьох американських та європейських етнологів та антропологів, таких як Рут Бенедікт[2], Альфред Кребер та Клайд Клакхон, Грегорі Бейтсон та Мелвілл Джин Херковіц[3], які досліджували розвиток цивілізацій на Американському та Африканському континентах.

---

1 Wisler Clark, "The American Indian; an introduction to the anthropology of the New World", 3rd ed. New York: Oxford University Press, 1938. Reprint of New York: D.C. McMurtrie, 1917, 251 p.

2 Ruth Benedict, Patterns of Culture, Mariner Books, 2006. Reprint of Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1934, 320 p.

3 Herskovits, Melville J. The New World Negro, New York: Minerva Press, 1969. 370 p.

Однак, дослідження цивілізацій на території сучасного Китаю зосередилося на культурі та мистецтві домінантної народності хань, випустивши з поля зору унікальні цивілізації інших малих народностей. Тільки з середини XX-го століття починається дослідження культури, історії та мистецтва етнічної групи мяо, які знаходять виявлення в поодиноких працях американських та китайських дослідників. Зокрема, становлення усного епосу народності мяо, його вплив на культурні явища усередині етносу та на інші національності Китаю, вплив міфології на ремесло та побут, розглядають в своїх наукових працях Чжан Ванюй, Чен Луоюй, Дзинь Дань, Ма Сюєлян та Марк Бендер, Томас С. Ван.

Визначення впливу декоративно-ужиткового мистецтва на культурні патерни та його роль у збереженні мови, міфології, історії, та укладу життя етнічних груп які знаходяться під політичним та культурним впливом іншого етносу на прикладі етнічної групи мяо (Китай).

Декоративно-ужиткове мистецтво, наряду з різноманітними явищами культури, являє собою один із важливих культурних патернів кожної народності, бо включає в себе інформацію про світ, момент його оцінки, способи дії в ньому людини, стимули таких дій.

Перші художні вироби з'явилися в Китаї ще 18 тис. років тому, тобто в епоху палеоліту, про що свідчать археологічні знахідки на стоянці пекінської Шаньдіндунської людини. Це намиста з кольорових каменів, вироби з риб'ячої кістки і мушлі. Гончарні вироби і кераміка з'явилися 10 тис. років тому; вироби з нефриту мають 7000-річну історію, а перші металеві вироби відносяться до 4000-річної давності. З об'єднанням земель і створенням централізованої держави підвищувався і рівень заможності населення, створювалися вироби простонародних художніх промислів. Але в деяких особливих умовах існування суспільства, декоративно-ужиткове мистецтво починає розвиватися або змінюватися по причині руйнування звичного укладу життя, та крім утилітарної ролі виконує і роль засобу збереження культурного патерна окремого етносу.

Народність мяо південно-західного Китаю – одна з п'ятдесяти шести меншин, які живуть у Китаї, зберігаючи свою етнічну ідентичність, незважаючи на тисячолітнього військового, економічного та культурного тиску домінуючої китайської народності хань, яка становить 90 відсотків населення КНР. За переважаючим кольором жіночого одягу відрізняють кілька етнорегіональних груп: білі, чорні, червоні, сині, різнокольорові; групи мяо розрізняються також по довжині спідниць: довго спідничні та коротко спідничні; та за місцем проживання: річні та гірські. Мови сім'ї мяо-яо взаємонезрозумілі, існує безліч діалектів. По даним антропології пращури мяо прийшли з району, який лежить на північ від Хуанхе (Жовтої річки), приблизно район сучасного Пекіну. Мяо – одна з найдавніших національностей Китаю. В історичних китайських літописах більш ніж 4-тисячолітньої давності є згадка про рід або племя «наньмань», серед яких були і предки мяо. Народ мяо поклоняються своєму предку – Чи Ю, який згідно з переказами, воював

з Хуанді (Жовтим імператором) і імператором Яньді. Поразка у війні і призвела до початку міграції та великої розселення, а також значних розбіжностей в діалектах, одязі, обрядах і незбалансованого рівня соціально-економічного розвитку цієї етносу. Спочатку пращури мяо входили до складу союзу сань мяо та жили на сході сучасної провінції Хунань та заході провінції Гуйчжоу, де вони створили державу Чу, яка відігравала важливу роль в історії південних районів Китаю. Але після чергової військової поразки держава Чу була завойована Китайською державою, а населення піддалося чергової асиміляції, що стало причиною подальшої міграції. Переселення не припинялися аж до початку XX століття.[1]

Мяо не мали своєї письменності, тому для передачі знань з міфології, історії та культури етносу використовували так звані гуге (стародавні пісні), які служать по теперішній час збіркою міфів, легенд, епосів і, водночас, є енциклопедією суспільства. Навчання гуге було у мяо частиною підготовки молодого покоління, передачі спадку.[2] На початку XX століття місіонери робили спроби створити писемність мяо, але їх зусилля виявились марними. Тільки у 1956 році для мяо які проживали у Китаї були розроблені три види писемності на основі латинського алфавіту. Але, незважаючи на ці розробки, представники народності мяо по наш час використовують предмети декоративно-ужиткового мистецтва для запису своєї усної спадщини, зокрема гуге, за допомогою стародавніх символів та піктограм. Досліджуючи зв'язок між міфічними та історичними подіями освітленими в «гуге» та об'єктами декоративно-ужиткового мистецтва і моментами їх змінювання, ми можемо дослідити чи дійсно ця подія мала місце, вплив цих подій на повсякденне життя народності, на зміну культурного патерну та мистецтво.

Американські антропологи Альфред Кребер та Клайд Клакхон у своїй праці «Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions», провели серйозне дослідження і проаналізували безліч різних визначень культури: «Культура складається з прямих і непрямих патернів поведінки і патернів для поведінки, придбаних і переданих за допомогою символів, що представляють собою відмінні досягнення груп, включаючи їх втілення в артефактах; ядро культури є традиційні (наприклад, що відбуваються з історії або відібрані) ідеї і особливо пов'язані з цим ідеям цінності; культурні системи можуть, з одного боку, розглядатися як продукт виробленого дії, а з іншого, як елемент, сприяючий майбутньому дії»[3].

Опираючись на це визначення можна сказати, що зміни у культурному патерні етнічної групи мяо, зокрема зміни у їх декоративно-ужитковому

---

[1] Thomas S. Vang. A History of the Hmong: From Ancient Times to the Modern Diaspora Lulu.com, 2008, P. 40–70.

[2] Jin Dan, Ma Xueliang, Mark Bender (translator) Butterfly Mother Miao (Hmong) Creation Epics from Guizhou, *China Hackett Pablishing Company*, *Inc., 2006, 256 p*.

[3] A. L. Kroeber, Clyde Kluckhohn, Culture, *A critical Review of Concepts and definitions,* Cambridge, Massachusetts, *1952, p. 181.*

мистецтві, були обумовлені історичними подіями описаному усному епосі. Наприклад, після поразки армії національного героя Чи Ю, яку завдав легендарний перший імператор Китаю Цінь Ши Хуанді, племена мяо вимушені були мігрувати на південь. Непереривна масова міграція під впливом зовнішнього тиску продовжувалась декілька тисяч років і зупинилась лише 400 років тому на території сучасного південного Китаю, північних областях В'єтнаму та Лаосу. Такий міграційний уклад життя вплинув на розвиток господарства та декоративно-прикладного мистецтва. Ремісники не мали змогу облаштовувати стаціонарні майстерні. У разі військових дій усе майно треба було або кинути, або нести на собі. Саме з цього, як вважають історики, і з'явилася традиція жінок мяо оздоблювати свої національні костюми срібним орнаментом, а також носити практичні шийні прикраси, які у разі потреби можна було розрубити і використати як платіжний засіб.[1] Через неможливість добувати корисні копалини, майстри використовували матеріали які завжди були під рукою, наприклад монети різних держав. Саме такий уклад життя і спричинив появу унікального народного костюму та неперевершених ювелірних прикрас, які з часом стали ідентифікаційною ознакою етнічної групи мяо. Але, з утилітарної точки зору, не дуже комфортно мігрувати у костюмі якій важить до 30 кг, до того ж, виблискує на сонці і може привернути увагу переслідувачів. Більш практичним було б сховане перенесення скарбу у вигляді монет з яких і робились прикраси, або фарбування прикрас у менш привабливий колір. Наймовірнішим поясненням виникнення такого костюму може лежати на самій поверхні: більшість жіночих парадних костюмів різних племен мяо здалека виглядають як обладунки тогочасного воїна. Тож, колона жінок у національних костюмах з повним оздобленням могла ввести в оману переслідувачів та грабіжників та нести повідомлення про потенціальний озброєний опір.

Наступною зміною у декоративно-ужитковому мистецтві мяо був початок розповсюдження вишивання народного костюму. У легендах розповідається, що поштовхом до вишивання став перетин Хуанхе, під час якого були загублені (або, згідно з інших легенд, заховані) сакральні книги племені. Сучасна історична наука та археологія не можуть підтвердити наявність письменності у ранній історії мяо, нема і ніяких історичних відомостей про її існування, але, розглядаючи візерунки вишивки народних костюмів різних племен цієї етнічної групи, можна припустити, що мяо могли мати піктографічну письменність, подібну до раннього періоду китайської цивілізації, тож могли мати і записані сакральні тексти. Згідно з епосу, після втрати цих книг, заради збереження знань, жінки племені почали вишивати тексти по пам'яті на своєму одягу, а чоловіки викарбовувати на срібному оздоблені костюмів та прикрасах.[2]

---

[1] Margaret B. Duda Four Centuries of Silver: Personal Adornment in the Qing Dynasty and After Times Editions, *2002, p. 74–76.*

[2] 张立玉, 陈珞瑜 中西民俗对比研究 A Comparative Study Between Chinese and Western Folklore Beijing Book Co., Inc., 2016, 385 p.

До третьої зміни у мистецтві мяо можна віднести розквіт окремої ювелірної техніки – філіграні, який ознаменував собою перехід народності від неперервної міграції до осілого життя. Ремісники отримали можливість обладнати стаціонарні майстерні та удосконалити знаряддя праці. Це спонукало майстрів на пошук нових технік обробки срібла, виготовлення тканини, технік вишивки та удосконалення старих. Відходження від класичних канонів виготовлення ювелірних прикрас та національного костюму супроводжувалося збереженням символіки та основних канонічних тем. При контакті з іншими цивілізаціями місцевих племен, мяо починають вибірково переймати окремі аспекти цих культур, зберігаючи при цьому свої традиції і звичаї, або переплітаючи їх з новими. Місцеві племена не були домінантними, тому таке культурне взаємопроникнення не викликало спротиву і взаємно збагачувало. Почався розквіт усіх національних ремесел.

Таким чином, можна сказати, що ремесло перетворилось на інструмент збереження етнічної ідентифікації, а передача майстерності від батьків до дітей стала ключовою для виживання етносу. В своїх виробах ювеліри та вишивальниці наслідували зразки своїх пращурів, тому, незважаючи на різницю у звичаях, мові та укладу життя, усі племена мяо можна ідентифікувати як єдиний етнос, різні ланки якого розходились та змінювались в різних умовах, але несли однакові культурні патерни, одну міфологію та історичне минуле.

Розходження у візерунках можна пояснити помилками під час копіювання стародавніх зразків, або різними умовами проживання, різними маршрутами міграції та різною новітньою історією окремого племені. Наприклад, мігранти не покидали надію повернутися до свого історичного місце проживання, тому у візерунках зображували маршрут міграції застосовуючи символічні маркери.

У 1972 р. британо-американський вчений Грегорі Бейтсон у праці «Екологія розуму», визначив патерн як: «таку сукупність подій або об’єктів, яка до певної міри дозволяє таке вгадування, коли сукупність цілком для дослідження недоступна»[1]. Бейтсон вважав, що розвиток культури відбувається за рахунок поновлення цінностей в поворотні моменти історії, а наступні за ними нові патерни слід шукати в тих моментах, коли піддаються зміні спільні позиції. Опираючись на цей тезис, ми можемо реконструювати історичні та культурні події в житті етнічної групи мяо, порівнюючи відповідність усного епосу матеріальним зразкам декоративно-ужиткового мистецтва. Порівнюючи візерунки різних племен мяо можна бути підтвердити або заперечити їх спільне походження, приблизно датувати події відтворені в піснях та легендах, прослідити маршрут міграції.

Рівень сучасного вивчення цивілізації етнічної групи мяо знаходиться на початковому рівні і являє собою велике поле для дослідження. Однак,

[1] Bateson G. Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology. New York: Ballantine Books, 1972, p. 44–62.

в сучасних умовах зміни умов життя та побуту, всесвітньої глобалізації та подовженого знаходження під культурним тиском домінуючої нації, гостро постає питання збереження класичних зразків народного мистецтва та їх вивчення. Подальші дослідження варто спрямувати на вивчення та каталогізацію усіх типів національного вбрання, ювелірних прикрас та інших предметів декоративно-ужиткового мистецтва. Основним завдання на даний момент є пошук ключових символів на відповідностей між усіма культурними патернами цього народу і збереження канонічних зразків мистецтва для подальшого вивчення.

Цикл VI:
ВІЗАНТІЙСЬКА МОДЕЛЬ ДЕРЖАВНОСТІ

Видавництво та інформаційна політика Візантії в парадигмі державного управління та соціальних комунікацій

Юрій Бондар

«Книжність» як чинник візантійського державотворення. Візантійська імперія, до якої у різні часи належали землі та частини Малої Азії, Балканського півострова, Месопотамії, Закавказзя, Сирії, Палестини, Єгипту, Середземномор'я, Аравії та ін., потребувала підготовки і постійної ротації умілих управлінців, які могли б фахово здійснювати керування великими територіями, забезпечувати належну владну комунікацію центру з провінціями. Відповідне місце в системі управління посідали і чиновники «інформаційної» сфери, до обов'язків яких входило офіційне листування, записування, редагування, належне «документування» та поширення імператорських актів, документів канцелярії правителя та логофесій – чиновних відомств, фактично міністерств [1].

Потребу в управлінцях забезпечувала ступенева система візантійської освіти, яка поєднувала грецькі та римські традиції.

Навчання у початкових школах розпочинали з граматики, яка включала читання та тлумачення класичних античних творів. Спершу учні (навчалися вони, сидячи на лавах чи просто на землі, підстеливши ряднину чи щось інше) запам'ятовували літери, потім – склади і слова. Серед авторів, твори яких вивчали, були Гомер, Есхіл, Софокл, Еврипід, Аристофан та інші знані літератори. До шкільної програми входило також навчання письму та лічбі. Літери і тексти писали на табличках, які тримали на колінах [2].

Особливістю візантійської системи освіти був її переважно світський характер. На відміну від Західної Європи, зауважує дослідниця Маргарита Поляковська, візантійцям вдалося уникнути церковної освітньої монополії: богослов'я у школах Візантії викладали нарівні з іншими предметами. До кола шкільного читання з розділу християнської літератури входила насамперед Біблія та численні коментарі до неї.

Візантійські початкові школи були переважно приватними, де викладали найкращі вчені та мислителі. Про високий авторитет і знання педагогів свідчать візантійські автори, які часто згадують шкільних учителів поряд зі своїми батьками. Так, розповідаючи про книжність свого наставника, відомого вченого, логофета Феодора Метохіта, історик Никифор Григора пише:

---

[1] Виппер Ю. История Средних веков: курс лекций. К.: AirLand, 1996. С.126; Історія Візантії. Вступ до візантиністики / за ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. Львів: Апріорі, 2011. С. 228, 221.

[2] Каждан А. П. Книга и писатель Византии. М.: Наука, 1973. 152 с. (Из истории мировой культуры). С. 48, 51–52.

«На кожне питання про справи давно минулі чи пізніші він міг відповідати у будь-який час і розповідав, мов по книзі… Це була жива бібліотека, де можна було легко отримати необхідні довідки…» Особливо ж учень захоплювався умінням Метохіта поєднувати наукову роботу з активним громадським життям: «Він так розпоряджався часом, що з ранку до вечора повністю і гаряче віддавався заняттям громадськими справами у палаці, ніби вченість була для нього справою зовсім сторонньою; вночі ж, повернувшись додому, він увесь поринав у літературу, ніби був яким-небудь схоластом, якому ні до чого іншого нема справи»[1].

Окрім світських, існували і спеціальні державні навчальні заклади. Про «граматичну школу», де навчалися учні-сироти з різних країв, в тім числі латиняни і «скіфи», згадує, зокрема, візантійська літераторка Анна Комніна (1083 – бл. 1153/54)[2]. Були і церковні навчальні заклади, де готували майбутніх ченців. Свідчення про одну з таких шкіл збереглося в статуті Бачковського монастиря, укладеному 1083 року. З документа відомо, що у монастирській школі під началом наставника-священика навчалося шестеро учнів, які отримували від монастиря харчування та одяг. Статут обумовлював і те, що учні після завершення навчання мали неодмінно стати священнослужителями. В іншому монастирському статуті, датованому 1210 роком, міститься пряма заборона приймати на навчання «священній грамоті» мирян: у монастирях можна було навчати лише майбутніх духовних осіб[3].

Після здобуття базисної освіти діти, насамперед з аристократичних сімей, могли продовжити навчання у навчальних закладах вищого рівня. Тут готували різних фахівців, необхідних в тім числі для потреб розгалуженого державного апарату. До навчальної програми майбутніх правників входили класичні юридичні праці, згодом – Звід законів Юстиніана. Історію вивчали за тією ж Біблією, яку «доповнювали» твори відомих еллінських літераторів. Великого значення надавали і власне грамоті. «Візантійський чиновник, суддя, нотаріус повинні були добре знати орфографічні правила, – зазначає дослідник Михайло Сюзюмов. – Ми знаходимо порівняно мало актів з граматичними помилками… нам відомий випадок, коли намагалися визнати підписаний суддею акт недійсним на тій підставі, що в ньому було допущено невелику орфографічну помилку»[4]. Важливим для чиновників було і вміння скласти та виголосити промову, для чого їх навчали ораторському мистецтву.

Одним з державних вищих навчальних закладів Візантії був Константинопольський «auditorium» (від лат. *«audire»* – слухати, оскільки навчання ґрунтувалося на промовах викладачів), заснований 425 року указом Феодосія II. Викладачі цього «вишу» були державними службовцями і, на відміну

---

[1] Поляковская М. А. Портреты византийских интелектуалов. Три очерка. СПб.: Алетейя, 1998. («Византийская библиотека», раздел «Иследования»). С. 10–11.

[2] Каждан А. П. Книга и писатель Византии. С. 57.

[3] Там само. С. 46.

[4] Византийская Книга Эпарха [вступ. ст., пер., ком. М. Я. Сюзюмова]. М.: Изд-во вост. л-ры АН СССР. 294 с. (Серия «Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы»). С. 110.

від інших колег, користувалися привілеями, належали до закритої професійної корпорації та навіть мали особливе вбрання. Всього ж, відповідно до імператорського указу, аудиторій мав 31 професора: по десятеро викладали грецьку та латинську граматику, п’ятеро навчали грецькому, а троє – латинському красномовству, двоє викладали право, ще один – філософію. У різні роки існували у Візантії й інші «виші», в тім числі, можливо, й духовні навчальні заклади, проте, особливого розвитку вища освіта (у пізнішому її розумінні) не набула[1].

Візантійська освіта, яка мала, наголошують дослідники, зокрема Олександр Каждан, виразно книжковий (а так само і досить-таки компілятивний) характер, продовжила шлях професіоналізації та «окнижнення» освітніх послуг[2]. Часто освіта, вказує російський візантиніст Олександра Чекалова, була для інтелігентів Візантії єдиним джерелом існування. Науковець звертає увагу, втім, і на розмежування освітян за, так би мовити, статусною ознакою, коли їхнє матеріальне становище було далеко не однаковим. Викладачі начальних шкіл, приміром, повинні були мати великий клас, щоб жити на тому ж, досить-таки скромному, рівні, що муляр чи столяр. Навпаки, викладачі вищих рівнів навчання, для яких держава створювала кафедри, не тільки отримували від неї платню, але й мали низку привілей, були звільнені, зокрема, від різних повинностей, як, приміром, носіння військової служби чи обов’язку надавати постій солдатам. Разом з тим, пише Олександра Чекалова, існувало немало приватних викладачів, які відкривали свої школи і гуртки, що успішно конкурували з державними[3].

Візантійські автори – науковці, духовні особи, інші літератори – створили чимало праць у різних галузях знань, художніх та інших літературних творів, яких потребувала освіта. Багато перевидавали у Візантії також і творів класичної грецької літератури, які широко використовували в освітянській царині, про що йшлося. Разом з тим книжковий репертуар візантійців, звертають увагу дослідники, на вирізнявся широкою тематикою.

Основний масив книжкової продукції становили релігійні твори. Чільне місце серед них посідала Біблія, що дійшла до нових часів у численних копіях, які творилися, судячи з видань, як для «масового» використання, так і, вочевидь, на замовлення, у поліпшеному виконанні. Багато видавали візантійські майстри і окремих книг Святого письма. Біблія була важливим складником суспільного буття: за книгою навчалися грамоті, на ній присягали, її тести були основою богослужінь – наріжних у суспільно-політичному житті Візантії, біблійні сюжети трансформувалися в творах літератури та мистецтва, створюючи і здобрюючи, так би мовити, ідеологічний гумус імперії[4]. Важливим видом «ідеологічної» видавничої продукції були також житія святих, традиція яких коренилася в римській видавничій історії і котрі, поза сумнівом, використовувалися з метою насамперед цільового когнітивного

[1] Каждан А. П. Книга и писатель Византии. С. 61–71.

[2] Там само. С. 81.

[3] Чекалова А. А. Константинополь в VI веке. Восстание Ника. М.: Наука, 1986. С. 59.

[4] Каждан А. П. Книга и писатель Византии. С. 124–125.

впливу. З-поміж агіографів, приміром, історико-церковного жанру, «продуктивного» для VI століття, варто виокремити Кирила Скіфопольського, перу якого належать твори про засновників палестинських монастирів, Софронія Єрусалимського, Іоанна Мосха, Леонтія з Неаполя на Криті[1]. Відомими авторами-богословами були Іоанн Дамаскін, Єфрем Сирін, Василь Великий, Іоанн Златоуст, Григорій Ніський та інші.

Окремо варто вести мову про світську історіографію, розквіт котрої також випав на ранній візантійський період і основоположником якої вважають Амміана Марцелліна – «останнього великого римського і першого значного візантійського історика». Літератор належав до так званої язичницької опозиції, був прихильником античної культури та філософії, з повагою ставлячись, проте, і до християнства. До опозиціонерів належали також історики Євнапій, Олімпіадор і Зосим, які у своїх політично різкіших творах виступали не лише проти чужої їм християнської релігії та ідеології, але, доходить висновку дослідниця Зінаїда Удальцова, і проти автократії християнських монархів, політичного свавілля і фінансового гніту, ідеалізуючи не лише античну культуру і релігію, але і римську державність та суспільний лад, що відходив у минуле. Згодом, у VI – першій половині VII ст., «язичницька» опозиційність зникає з творів історіографії, як слабшає, власне, і саме язичництво та його вплив[2].

Видатним візантійським істориком VI століття був державний діяч і політик *Прокопій Кесарійський* (близько 500 – після 565 рр.), який написав низку історичних творів про часи царювання Юстиніана: восьмикнижну «Історію воєн», «Про будівлі» а також «Таємну історію». У працях Прокопія зібрано матеріал, що характеризує не лише Візантію, а й її сусідів, зокрема слов'ян VI століття, остготів, вандалів та ін. В «офіційних» працях Прокопій прославляє Юстиніана, цілком схвалюючи його політику. У «Таємній історії» – фактично «політичному памфлеті, написаному жовчю, а не чорнилами», автор викриває темні сторони царювання та політики Юстиніана, який постає вже підступним, жадібним і водночас марнотратним правителем, схильним до брехні та зрадництва, жорстоким і дворушним. Пояснюючи свою позицію, лояльний на людях до правителя, Прокопій у передмові до «Таємної історії» зазначає, що мета його твору – зберегти для майбутніх поколінь істину і навчити нащадків робити добро та уникати зла[3]. Інколи, проте, Прокопій вочевидь демонізує правителя, що служить, напевно, реалізації авторського задуму:

---

[1] Балух В. О. Коцур В. П. Історія середніх віків: у 2 т. Т. 1. Раннє Середньовіччя: курс лекцій. – Чернівці: Наші книги, 2010. 496 с. С. 165.

[2] Удальцова З. В. Из истории византийской культуры раннего Средневековья (мировозрение византийских историков IV–VII столетий) *Европа в Средние века: экономика, политика, культура*; [сб. ст. к 80-летию академ. Сергея Даниловича Сказкина]. М.: Наука, 1972. С. 260-276. С. 261, 263–264.

[3] Удальцова З. В. Из истории византийской культуры раннего Средневековья (мировозрение византийских историков IV–VII столетий) Европа в Средние века: экономика, политика, культура; [сб. ст. к 80-летию академ. Сергея Даниловича Сказкина]. М.: Наука, 1972. С. 260–276. С. 261, 263–264.

«Деякі з наближених Юстиніана, що залишалися при ньому до глибокої ночі, звичайно, з числа тих, які мали службові обов'язки в палаці, […] розповідали, що замість нього бачили якусь надзвичайну примару диявольського вигляду. Один з них розповідав, що Юстиніан, раптово підхопившись з імператорського трону, починав ходити по всьому палацу, і раптом у нього зникала голова, а решта тіла продовжувала здійснювати ці довгі прогулянки назад і вперед. Оповідач говорив, що при такому видовищі, не вірячи, що він бачить це своїми очима, вражений і цілковито зніяковілий, він довгий час стояв на одному місці. А потім голова знову поверталася до тіла Юстиніана…»[1].

Дослідники припускають, що причинами опозиційних настроїв Прокопія були не тільки особисті, моральні якості Юстиніана, не лише очевидна неприязнь автора до можновладців, за котрою ховалися, можливо, якісь особисті мотиви. Опозиційність Кесарійського відображала, на думку спостерігачів, ідейно-політичну боротьбу усередині пануючого класу імперії VI ст., настрої вищих державних чиновників, невдоволених політикою імператора, за якого «ані закон, ані постанови не мали сили, а скрізь панувало насильство», та старої сенаторської аристократії, з думкою якої Юстиніан, вочевидь, не рахувався та ідеологом якої, власне, й був Прокопій Кесарійський[2].

Іншим видатним істориком Візантії VI століття є ритор і адвокат *Агафій Міринейський* (бл. 531–582), який продовжив «Історію» Прокопія до 558 р. Його «Царювання Юстиніана» доповнює працю попередника, коригуючи відомості Кесарійського[3]. Початок візантійської світської історіографії позначений також творами Приска Панійського, Менадра Протиктора, Феофілакта Сімокатти та інших істориків-літераторів[4].

Популярними у сегменті світської літератури були, як вже йшлося, твори античних авторів – Гомера, Платона, Аристотеля, Демосфена, інших філософів, істориків, ораторів, трагіків та комедіографів. Відкидаючи язичницький світогляд, каже О. Каждан, візантійці, судячи з усього, не заперечували язичницьку книгу, а багато з них навіть схилялися перед античною літературою[5].

Розвивалася у Візантії також сатирична література. Збереглися, зокрема, памфлети, де часто в алегоричній віршованій чи прозовій формі викривалися не лише побутовий ґандж, а й релігійні забобони та суспільні негаразди.

Характеризуючи ранньовізантійський період видавництва в цілому, дослідники наголошують поширеність теми боротьби римсько-візантійського та варварського світів, що зрештою привела до перемоги християнства

[1] Історія Візантії. С. 117.
[2] Балух В. О. Історичні портрети античності та середньовіччя. С. 236.
[3] Семенов В. Ф. Історія середніх віків. К.: Вища шк., 1975. 524 с. С. 87.
[4] Каждан А. П. Книга и писатель Византии. С. 131.
[5] Історія Візантії. С. 711.

над язичництвом. Прикметно і водночас парадоксально, зазначає, зокрема, Зінаїда Удальцова, що саме завдяки непростим стосункам Візантії з варварами, особливо у «смутні часи» VII століття, попри різність ставлення візантійських істориків до варварських племен, саме ці історичні твори стали кращими, а то й єдиними, джерелами з історії багатьох нехристиянських тоді народів, з яким стикалася Візантія і які, у свою чергу, зазначимо принагідно, справляли вплив на трансформацію візантійського суспільства, демократизацію Візантії[1].

Одним з найдраматичніших періодів історії Візантії є іконоборство, початок якого можна датувати першою чвертю VIII ст. Реформаторський релігійно-політичний рух, що виніс на поверхню гостре суперництво Церкви та держави і змістом якого було заперечення святості релігійних зображень, фактично розпочався 726 року, після видання «мусульманствуючим»[2] імператором Левом III едикту проти шанування ікон. Імператорська воля відображала як негативне ставлення до ікон у впливових азійських володіннях імперії, так і (а можливо, насамперед) прагнення до збереження позицій чиновницького апарату і частини так званого білого духовенства, стурбованого посиленням чернецтва, яке сповідувало культ ікон та священних реліквій. Проти реформи виступили не лише візантійські релігійні діячі, а й римський папа Григорій III, котрий прагнув використати конфлікт у своїх політичних цілях. У гострій ідеологічній боротьбі табори, що протистояли, звинувачували у внутрішній незлагоді також юдеїв та мусульман-арабів, які, нібито, під'юджували конфлікт[3].

Боротьба, що увиразнилася у протистоянні двох партій – іконоборців та іконошанувальників – віддзеркалювала загальний занепад візантійської культури VIII – першої половини IX ст., коли нищили не лише мистецькі твори, а й розорювали монастирські бібліотеки, меншало і шкіл. Змістовно культурницьку релігійну суперечку було вирішено на Вселенському соборі, що відбувся у Константинополі 24 вересня – 25 жовтня 787 р. Собор ухвалив щодо ікон вісім постулатів, які мали вплив в тім числі й на тематику та стандарти книжкових видань Візантії, що були, як вже йшлося, значною мірою релігійними. Так, визначалося, що основою для вшанування ікон є Святе Передання Церкви, а шанування Хреста є прикладом і моделлю вшанування власне ікон. Експонувати ікони потрібно було у чітко визначених місцях і виготовляти з матеріалів, так само визначених Церквою. Церква визначала також і сюжети ікон та зображуваних на них осіб. Опанування ікон, згідно з постулатами, мало відбуватися у спосіб та за критеріями, визначеними знову-таки Церквою. Таким чином ікону пов'язували з догматом Боговтілення,

[1] Семенов В. Ф. Історія середніх віків. С. 90; Удальцова З. В. Из истории византийской культуры раннего Средневековья. С. 275.

[2] Острогорский Г. А. История Византийского государства [пер. с нем. М. В. Грицианский, ред. П. В. Кузенков]. М.: Сибирская благовонница, 2011. 895 с. С. 221.

[3] Омельчук В. В. Ліснича В. М. Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав: навч. посіб. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. 608. (Світові традиції державного управління; Вип. I). С. 432.

що визначало й правила використання зображень, та й власне припустимість такого використання. За порушення правил пошанування ікон було передбачено належні церковні покарання[1].

Іконоборство мало і пряме видавниче відображення. Відомим апологетом пошанування ікон був, скажімо, один з найпопулярніших візантійських авторів-богословів *Іоанн Дамаскін* (676 – бл. 754), перу якого належать збірник «Джерело знань», що фактично став першим підручником православного віровчення, та своєрідна енциклопедія візантійського суспільства «Ієра» («Священне») у трьох томах, складена із книжкових цитат[2]. До місця згадати також іконошанувальника, видатного церковного діяча та письменника-видавця *Феодора Студита* (759–826), стараннями котрого було відроджено знаменитий згодом константинопольський Студийський монастир, заснований 462 р. Ортодоксальний у християнстві, Студит активно боровся проти реформаторства влади, використовуючи для цього твори – трактати, епіграми, гімни, записані бесіди, які поширювались серед ченців та вірних. За політико-видавничу діяльність Студита неодноразово арештовували, ув'язнювали, позбавляли книг, піддавали засланню. Суворі покарання не змінили його поглядів. Після смерті церква канонізувала Феодора Студита, було видано також житіє преподобного.

Мали шанувальники ікон і належних колег-опонентів. Серед таких назвемо видатного візантійського науковця і освітянина *Льва Математика* (поч. IX ст. – 867), за якого, а точніше за те, щоб Математик навчав арабських вчених, багдадський халіф Мамун нібито пропонував імператорові Феофілові 20 кентинаріїв золотом (один кентинарій дорівнював майже 32 кілограмам) і обіцяв назавжди відмовитися від війни з Візантією. Винахідник світлового телеграфу (являв собою систему сигнальних веж і фактично був засобом інформаційної комунікації, за допомогою якого можна було досить-таки оперативно сповістити у Константинополь про різні події, в тім числі з-за меж держави, зокрема з Арабського халіфату, що в умовах постійних зазіхань на Візантію мало важливе значення[3]), автор низки наукових праць, зокрема «Короткого курсу медицини», очільник вищої школи в Константинополі, радник імператора, він був також архієпископом, втілюючи з кафедри Фесалонік фактично державну релігійну політику, спрямовану проти прихильників пошанування ікон. Після відновлення іконошанування Лев Математик примирився із опонентами і присвятив себе науковій та викладацькій діяльності. Серед його учнів, припускають, були також патріарх Фотій та слов'янський просвітитель Кирил (Костянтин).

---

[1] Балух В. О. Історія середніх віків. С. 181–182; Омельчук В. В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії: монографія. К.: Золоті ворота, 2014. 576 с. (Світові традиції державного управління; Вип. II). С. 146–161; Омельчук В. В. Ліснича В. М. Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав. С. 421–424.

[2] Історія Візантії. С. 707.

[3] Культура Византии. Вторая половина VII–XII в.; [под ред. З. В. Удальцовой, Г. Г. Литаврина]. М.: Наука, 1989. 680 с. С. 317.

Видавництво в системі державних соціальних комунікацій. Нове культурне та політичне відродження Візантії розпочинається IX ст., коли «візантійці звертаються до літератури своїх славних предків, античних греків і починають старанно вчитися давній мудрості»[1]. Початок такого відродження історик середньовіччя Роберт Віппер пропонує вести від царювання *Михайла III* (842–867), співправитель якого (кесар) Варда заснував у Константинополі вищу світську школу, де готували чиновників, дипломатів та військових і де могли навчатися також бідні люди (очолив її Лев Математик). Окрім астрономії, геометрії, медицини, філософії – розвинутих у ту пору наук в арабів, у Магнаврській (навчальний заклад розміщувався у Магнаврському палаці) школі почали вивчати також юриспруденцію та давньогрецьку літературу.

Важливий внесок у сучасне йому візантійське видавництво зробив професор школи, а згодом і константинопольський патріарх *Фотій* (820–891) – ідеолог феодальної знаті, енциклопедист і знавець античної літератури. За його участі було організовано укладання кодексів канонічного права, він був автором тлумачного словника грецької мови, богословських творів та літературних збірок. Фотій залишив після себе знаменитий «Міріобібліон» («Бібліотека») – книгу, утворену з виписок і коментарів до понад 300 творів переважно античних авторів. За часів Фотія, 860 р., було здійснено першу спробу християнізації Русі та утворення Руської єпархії. Саме Фотій спрямував свого друга та учня Костянтина (Кирила) і його брата Мефодія до Великої Моравії, що стало наріжною сторінкою створення слов'янської писемності[2].

Помітним візантійським автором XI ст. був полеміст і політик, державний діяч *Михайло Псьол* (1018–1078), який уславився не лише історичними, а й філософськими, публіцистичними та іншими працями, як укладач природничо-наукових і філологічних трактатів, іпат (керівник) філософської школи – столичного навчального закладу. Псьол залишив велику літературну спадщину, яка дає змогу не лише простежити його чиновницький шлях, а й скласти певну уяву про життя візантійця, сферою діяльності якого було в тім числі письмо[3].

Здобувши, завдяки передусім матері, відмінну освіту, Михайло обійняв посаду асикрита – молодшого чиновника імператорської канцелярії. Службою юнак не був задоволеним, про що залишив письмові свідчення, що характеризують певним чином також і службові обов'язки, які передбачали уміння працювати з текстами: «Безперечно, смертна кара, саджання на кіл, забивання до смерті, якщо порівняти їх з муками пекла, видадуться легшими останніх, але ніхто не скаже, що вогонь гієни жахливіший за службу асикрита. Це дуже важка праця і писати доводиться так багато, що не можна ані почухати вухо, ані підняти голови, ані вчасно напитися і поїсти, ані очистити

[1] Виппер Ю. История Средних веков. С. 178.

[2] Виппер Ю. История Средних веков. С. 179; Всемирная история: в 10 т. / под. ред. Н. А. Сидоровой (отв. ред.), Н. И. Конрада, И. П. Петрушевского, Л. В. Черепнина. М.: АН СССР, Госполитиздат, 1957. Т. III. 896 с. С. 222; Історія Візантії. С. 795.

[3] Історія Візантії. С. 734.

тіло обмиванням, якщо не рахувати природного обмивання, тобто поту, що струмками тече з обличчя і голови. А яка велика ця відплата: образи, погрози, зневага! Служба асикрита – тяжче і нестерпніше зло, ніж вогонь, морок і червак»[1].

Не зумівши здобути службову прихильність протосикрита – начальника канцелярії, Псьол вдався до іншого, на його погляд, більш дієвого способу просунутися по службі. Він написав панегірик на честь імператора Костянтина Мономаха, де попрохав звернути увагу на його тяжке становище. «Ми відкинуті, – писав він. – ми, вихованці науки, прихильники мудрості, шанувальники муз, знехтувані. Якби ти побажав, скількох ти міг би породити Платонів, скількох Гомерів!». Майстерно складений панегірик полестив правителю. Мономах зустрівся з автором, який під час аудієнції зачарував його розмовою, після чого подальша доля Псьола була вирішена – його призначили спершу начальником канцелярії, а потім і на вищі посади. Псьол постійно спілкувався з правителем, готував від його імені та скеровував листи, створював документи і невдовзі зблизився з Мономахом настільки, що той вважав його за приятеля. Псьол уміло користувався становищем і до середини правління Мономаха з бідної людини перетворився на заможну.

Почавши кар'єрне сходження з найнижчих сходинок адміністративного апарату, завдяки не в останню чергу інтригам та літературному хисту, Псьол упродовж тридцяти років залишався впливовою особою при дворі багатьох імператорів, брав активну участь у політичному та громадському житті, часто впливаючи на політику та рішення візантійського уряду.

«Михайло Псьол – справжній тип успішного візантійця, – зазначає російський науковець кінця XIX – початку XX ст. Павло Безобразов. – Він служив при дев'ятьох імператорах, підвищуючись у чинах та набуваючи все більшого впливу. Потрібно володіти особливим мистецтвом, щоб утриматися при різних режимах, щоб однаково подобатися легковажному, відданому чуттєвим насолодам Мономаху, противникові духовенства, суровому солдатові Комніну і захисникові монахів набожному Дуці. Потрібно було догодити всім. І Псьол володів у вищій мірі талантом догоджати… своїм життям він довів, що сановникові вигідно не мати своєї думки і плити за течією»[2].

Усамітнившись, зрештою, у монастирі, Михайло Псьол присвятив себе літературній діяльності. Колишній високопосадовець залишив після себе багато риторичних, філософських, історичних та поетичних творів. Серед написаного ним вивищується «Хронографія» – історична праця, у якій розповідається про події 976–1077 років, очевидцем і учасником багатьох з яких і був автор[3]. Псьол запропонував також своє бачення парадигми духовного

[1] Безобразов П. В. Очерки византийской культуры. Петроград : Огни, 1919. 179 с. С. 78.

[2] Там само. С. 86.

[3] Псел Михаил. Хронография; [пер. и прим. Я. Н. Любарского]. М.: Наука, 1978. 320 с. (Серия «Памятники исторической мысли»).

життя, відокремлюючи при цьому філософію від релігії, сформулював гуманістичні світоглядні ідеї, що мали вплив на суспільну думку та знайшли відображення в творах інших філософів і літераторів. Одним із найвідоміших учнів та послідовників Псьола був, зокрема, і візантійський богослов, іпат філософів Іоанн Італ, який у своїх творах (відомо про 93 праці мислителя) виступав проти церковної схоластики, за що був звинувачений в єресі та зазнавав гонінь, вчення ж його піддали анафемі [1].

Свідчення про драматичні сюжети суспільно-політичного життя візантійців XII – XIII ст. залишив високопоставлений чиновник, ритор і літератор *Микита Хоніат* (Акомінат; 1155–1213). У відомій «Історії ромеїв», що є одним з найбільш достовірних письмових джерел про минуле, він серед іншого розповідає і про обставини Четвертого хрестового походу 1204 р., пограбування хрестоносцями – «цими нечестивими людьми» – Константинополя, що мало для Візантії, її культури, зокрема книжкової, тяжкі наслідки.

«...Про розграбування храму (Св. Софії) не можна й слухати байдуже, – не приховує свого ставлення до трагічних подій Хоніат. – Святі аналої (підставки для читання святих книг. – *Ю. Б.*), заткані коштовностями й надзвичайної краси, що зачаровувала, були розрубані на шматки й розділені між воїнами разом з іншими чудовими речами. Коли їм було потрібно винести з храму священні посудини, предмети незвичайного мистецтва й надзвичайної рідкості, срібло й золото, яким були обкладені кафедри, амвони й [царські] ворота, вони ввели в притвори храмів мулів і коней із сідлами; тварини, лякаючись блискучої підлоги, не хотіли ввійти, але вони били їх й у такий спосіб опоганювали їхнім калом і кров'ю священну підлогу храму.

…Тим часом низька чернь і вулична сволота збагачувалася, грабуючи святині, що розпродавали латинам. Вороги ж віддавалися бенкетам і звеселянню, маючи при цьому охоту осміяти й поглумитися над грецькими звичаями: так, вони ходили по вулицях, убравшись без усякої причини у широку одежу, а шиї коней прикрасили полотняним убором; білі стрічки, які розвішувалися по плечах, вони прив'язували до морд тварин і з таким оздобленням роз'їжджали по місту. Інші носили письмові приладдя, каламарі й тримали в руках зошити, ніби бажаючи осміяти наших письменників» [2].

Микита Хоніат, слідуючи візантійській традиції, у численних промовах підтримував офіційний імператорський культ, возвеличуючи чесноти та перемоги імператорів, влада яких, згідно з офіційними постулатами, мала божественну силу. Водночас у інших творах Хоніат досить-таки критично оцінює правителів та суспільно-політичне становище у Візантії, порівнюючи останню з вродливицею, що дісталась безсоромним коханцям, які не турбуються про її велич, тому вона втрачає свою красу. Не бачив скептично налаштований до панівних державних інституцій Хоніат порятунку для Візантії також і у демократизації суспільства. Він обурюється тим, що обгово-

[1] Бибиков М. В. Византийская историческая проза. М.: ИВИ РАН, 1996. 190 с. С. 70; Всемирная история. – С. 418; Історія Візантії. С. 734.

[2] Історія Візантії. С. 405.

рення важливих питань виносять на майдани і перехрестя, адже, переконаний Хоніат, колективні рішення ще гірші самодержавства. У його сприйнятті константинопольські низи – це переважно базіки, дурні, п’яниці та боягузи, які не здатні сприймати добрі поради і йти кращим шляхом. Не шанує Хоніат, пише О. Каждан, також інші суспільні прошарки – духовенство і службову знать, до якої належав. Історик-літератор пропонує своє бачення взірця для суспільства і, вочевидь, рятівника від біди, що, на думку Хоніата, насувалася на Візантію. Такий лідер мав бути аристократом – високоосвіченим, комунікабельним, майстерним в ораторстві, співчутливим і щедрим. Саме таких очільників, вочевидь, на думку Хоніата, і не вистачало для гуртування Візантії перед найперше зовнішніми загрозами [1].

Попри скептицизм Хоніата, варто зауважити, що Візантія, безперечно, знала високих державних мужів, які уславилися в царині в тім числі й культурного життя.

Найбільших звершень рання Візантія досягла за часів згадуваного у різних сенсах *Юстиніана I* (бл. 483–565 рр.), який зумів створити стійку авторитарну державу та управляв нею упродовж 38 років, засвідчивши при цьому неабиякий управлінський хист, уміння використовувати для посилення влади в тім числі дії опозиції [2]. Магістральною у внутрішньодержавному житті була політика «уніфікування» влади, віри, сім’ї, власності, суспільних правил і норм. Правителеві вдалося реформувати суспільство відповідно до свого бачення, реалізувавши ідеологічний принцип єдності духовної та світської влади (з визнанням провідної ролі монарха – «учителя церкви», рівного апостолам), який став наріжним у державному функціонуванні Візантійської імперії та всього європейського, монархічного, середньовіччя. Уславився правитель-будівничий і як видатний законотворець та публікатор антологій права, що можна розглядати, на наш погляд, і як політико-видавничу діяльність, яка мала значний вплив на нормотворчість та книжкову кодифікацію права різних країн Європи [3].

Одним з найосвіченіших правителів Середньовіччя (і не лише Візантії) був і імператор Македонської династії *Костянтин VII Багрянородний* (905–959 рр.), улюбленим заняттям якого, окрім управління державою і політики, стала також видавнича справа. За Костянтина і, наголошує український дослідник Василь Балух, за його ініціативою складали довідники й енциклопедії з військової справи, міжнародної політики, цивільного права, сільського господарства, медицини і ветеринарії. За почином імператора була укладена, як довідник для потреб візантійської політики, велика історична енциклопедія у 83 томах, основою якої стали праці давньогрецьких істориків (з цього великого зібрання до нових часів дійшли лише окремі фрагменти), а також інші твори, зокрема й продовження історичної праці візантійського богосло-

[1] Каждан А. П. Книга и писатель Византии. С 93, 96–98.

[2] Чекалова А. А. Константинополь в VI веке. С. 116.

[3] Бондар Ю. В. Правидавництво: Римська колона (Зародження та розвиток видавничої справи в Античному світі): монографія. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2015. 204 с. С. 48–49; Семенов В. Ф. Історія середніх віків. С. 85–86.

ва і літописця Феофана Сповідника, куди увійшло і написане ніби самим Костянтином «Життя Василія Македонського»[1].

Багрянородний – автор низки творів, що містять важливі відомості з давньої, в тім числі української, історії. Найвідомішими працями імператора є трактати «Про управління державою», «Про церемонії візантійського двору» та «Про феми», які дають уявлення не лише про часи правління автора та його попередників, а й про розуміння Костянтином VII державної політики та її пріоритетів, бачення імператором важелів ефективного державного управління.

Особливий інтерес дослідників викликає трактат «Про управління державою», який було написано в 948–952 роках. (До нових часів трактат, на який нема посилань ані в сучасників, ані в істориків пізнішого часу, дійшов у примірнику, виготовленому ймовірно, з оригінала в 1059–1081 роках на замовлення кесаря Іоанна Дуки, тобто твір, призначений для обмеженого користування, не полишав придворних кіл[2].) «Важко назвати серед візантійських письмових пам'яток Раннього Середньовіччя яку-небудь іншу працю, щоб вирізнялася таким широким авторським замислом, таким багатством сюжетів, розмаїттям жанрів, – зазначають історики, укладачі видання «Про управління імперією» Г. Літаврин та А. Новосельцев. – Нелегко вказати і який-небудь інший твір візантійської історіографії епохи розквіту імперії, який залишився таким маловідомим своїм сучасникам. Створений як конфіденційний довідник-керівництво з управляння імперією для юного спадкоємця престолу, майбутнього Романа II (959–963), твір Костянтина свідомо не призначався навіть для освіченої еліти візантійського суспільства. Надто багато в книзі, на погляд автора, містилося довірчих порад і рекомендацій у сфері дипломатії і керівництва внутрішніми справами держави, занадто відверто було висловлено особисте ставлення до деяких представників імператорського сімейства, щоб можна було повідати зміст трактату-повчання широкому розголосу»[3].

Трактат відображає політичні позиції Багрянородного, що, у свою чергу, зазначають дослідники, віддзеркалюють імперську ідеологічну доктрину, в розробці й пропаганді якої брала участь уся владна верхівка, в тому числі дід і батько Костянтина VII. Відповідно до цієї доктрини імперія – «світовий корабель», імператор – необмежений правитель, наділений вищою доброчесністю, Константинополь – «цар міст і усього світу», а головний моральний принцип, який має визначати поведінку візантійців, незалежно від того, належать вони до «тих, хто повеліває, чи до підлеглих» – культ служіння імперії. Народи довкола імперії, з точки зору доктрини, розглядаються лише як «корисні» чи «шкідливі» для імперії. Позиція Костянтина, який відродив універсальну греко-римську ідею про право «вибраного народу» повелівати ойкуменою, виступаючи в ролі апологета «ромейського расизму», є ви-

[1] Балух В. О. Історія середніх віків. С. 246.

[2] Бибиков М. В. Византийская историческая проза. С. 68–70.

[3] Багрянородный Константин. Об управлении империей. М.: Наука, 1991. (Древнейшие источники по истории народов СССР). С. 5.

раженням крайнього імперського егоїзму, що обмежується лише фізичним, збройним опором, який імперія зустрічала у сусідніх народів. Водночас ідеї Багрянородного, зазначають дослідники, – це не тільки політична доктрина і вчення про імператорську владу, а й теорія моральних цінностей вірнопідданого візантійця та катехізис його поведінки, якої потрібно дотримуватися[1].

Багрянородний, стурбований майбутнім імперії, дає спадкоємцю практичні настанови із зовнішньополітичних питань, посилається на приклади співпраці Візантії з «варварськими» народами, зокрема з печенігами, хозарами, русичами, болгарами та угорцями. Так, у 13 главі імператор скаржиться на скупість, непомірні вимоги, домагання північних народів – хозар, угрів і русичів – та вчить сина, як відхиляти ці домагання[2]. Праця містить також відомості з історії Русі, що збереглися у творах інших авторів доби. Про використання автором у своїй роботі давніших письмових пам'яток свідчить і трактат «Про феми», де йдеться про походження візантійських адміністративно-територіальних округів.

Багрянородний залишив нащадкам також власне розуміння значення літературної праці, яке опосередковано сформулював у трактаті «Про церемонії візантійського двору». Описуючи приймання іноземних посольств, він серед іншого зазначає: «Багато подій забуваються і вислизають за великий проміжок часу, і коли б легковажили великим і почесним заняттям – описом царських обрядів, якби це, так би мовити, прирекли на вимирання, на царську владу можна було б дивитися як на буденне і позбавлене красивої зовнішності явище». Говорить Костянтин і про завдання своєї значною мірою упорядницької роботи: «…ми вирішили все те, що нами бачено і в наші дні прийнято, ретельно вибрати з безлічі джерел і подати для зручного огляду в цій праці тим, хто буде жити після нас; ми покажемо забуті звичаї наших батьків, і, мовби квіти, які ми збираємо на луках, ми прибавимо їх до царської пишноти для схиляння перед нею».

Імператор, використовуючи, напевно, і архівні джерела, детально розповідає про традиції прийомів гостей за часів правління різних імператорів – Льва І, Анастасія І, Юстина І, Льва ІІ та Юстиніана І. Описує автор і приймання в Константинополі київської княгині Ольги, яке він влаштовував сам[3].

Шукав себе у літературі та видавництві також імператор *Олексій І Комнін* (бл. 1048 або 1057–1118), який залишив нащадкам богословські розмірковування проти єретиків та поетичні «Музи», присвячені синові Іоанну, що стали своєрідним політичним заповітом-настановою спадкоємцю з питань моралі та сучасних історичних подій[4].

---

[1] Багрянородный Константин. Об управлении империей. М.: Наука, 1991. (Древнейшие источники по истории народов СССР). С. 27–28.

[2] Там само. С. 53–65.

[3] Бибиков М. В. Византийская историческая проза. С. 68–70.

[4] Васильев А. А. История Византийской империи (от начала Крестовых походов до падения Константинополя) [Вступ. ст., прим., науч. ред., пер. с англ. и имен. указ А. Г. Грушевого]. СПб.: Алетейя, 1998. 582 с. (Серия «Византийская библиотека», Раздел «Исследования»). С. 146.

Помітне місце у візантійській історіографії посідає згадана візантійська принцеса, старша донька Олексія Комніна – Анна, яку до літературної творчості спонукав, вочевидь, також її чоловік, відомий історик Никифор Врієній.

«У багатьох смислах Анна Комніна – явище унікальне у візантійській історіографії та історії літератури, – пише медієвіст Михайло Бібіков. – Класична освіта, що виявлялася в стилі і мові (аттикізм) письменниці, у дотриманні традицій давньої історіографії, в умілому і частому цитуванні класичних авторів, активна позиція жінки-політика, яка черпала свої відомості «з перших рук», перебуваючи в центрі придворної політики, рідкісна письменницька майстерність авторки ставлять твори Анни в ряд видатних пам'яток візантійської історичної думки»[1].

Анна Комніна – автор епічної прозової поеми про свого батька «Олексіада», яка є, поза сумнівом, видатною літературною пам'яткою. В основу розповіді лягли не лише особисті спогади авторки та розповіді василевса, а й численні документи державних архівів, дипломатична переписка та імператорські укази. Імператор у викладі Анни постає гідним взірцем правителя, вмілого і в бою, і в політичній комунікації:

«Олексій був не надто високим, і розмах його плечей цілком відповідав зросту. Навстоячки він не створював сильного враження на навколишніх, але коли він, грізно блискаючи очима, сидів на імператорському троні, то був подібним до блискавки: таке всеохоплююче сяйво йшло від його обличчя й від усього тіла. Дугою згиналися його чорні брови, з-під яких очі дивилися грізно і разом з тим лагідно. Блиск його очей, сяйво обличчя, шляхетна лінія щік, на які набігав рум'янець, одночасно лякали і підбадьорювали людей. Широкі плечі, міцні руки, опуклі груди – весь його героїчний вигляд вселяв у більшість людей захват і здивування. У цьому чоловікові сполучалися краса, витонченість і неперевершена велич. Якщо ж він вступав у бесіду, то здавалося, що його вустами говорить полум'яний оратор Демосфен. Ланцюгом доводів він захоплював слух і душу, був чудовим і непереможним у промовах, так само, як і в бою, однаково вмів метати списа і зачаровувати слухачів...»[2].

Були літераторами й також інші Комніни. Так, перу молодшого сина Олексія – Ісаака (пізніше – імператор Мануїл) належать наукові трактати, богословські твори, офіційні імператорські промови.

До видавництва долучалися і представники останньої династії візантійських імператорів – Палеологів. Засновник династії *Михайло VIII* (1224/1225–1282) був автором богословських та інших творів, залишивши після себе письмові спогади та заснувавши в Константинополі школу граматики. Прихильником наук та мистецтва був син Михайла VIII *Андроннік II Старший* (1259–1332). Літературним хистом вирізнявся *Мануїл II* (1350–1425), правний стиліст, який залишив по собі численні твори – трактати, антиісламські апології, промови, листи до видатних діячів свого часу.

---

1 Бибиков М. В. Византийская историческая проза. С. 94.

2 Історія Візантії. С. 386.

Відомий у видавничій справі також і зріднений з Палеологами по матері *Іоанн VI Кантакузин* (1295–1383), який присвятив літературній та науковій праці останні роки свого життя. Усамітнившись після зречення з престолу у константинопольському монастирі святого Георгія у Манґані, а потім на горі Афон під іменем Іосафа Христодула, він створив «Історію» у чотирьох книгах, що охоплює період з 1320 по 1356 рік і де розповідає про події, учасником яких був. Джерела свідчать, що Контакузин до кінця своїх днів, попри відсторонення від влади, залишався одним з найвпливовіших політиків Візантії[1]. До певної міри символічно, що останнім з відомих візантійських авторів є і наближений до кількох імператорів з дому Палеологів *Георгій Сфрандзі* (1402 – бл. 1477). Дипломат і царедворець, довірена особа останнього правителя Візантії Костянтина XI (1405–1453), він був свідком захоплення Константинополя турками 1453 р. і, можливо, смерті свого друга-імператора. Зазнавши полону і викупившись з нього, Сфрандзі опинився зрештою у монастирі на о. Корфу, де створив відому історичну працю «Хроніка», яка дійшла до нових часів у двох виданнях-редакціях – «великій» і «малій» хроніках[2].

Літератори Візантії, їхня творчість, соціальний статус були і є об'єктами наукового вивчення. Аналіз «кількісно-якісного» складу візантійського письменництва XIV ст. провів, зокрема, відомий візантиніст українського походження, професор Гарвардського університету Ігор Шевченко. За його підрахунками, у Візантії наразі працював 91 письменник, близько 60 з яких були з Константинополя, 51, або 55 відсотків, належали до кліру, з них 28 – були монахами. Серед письменників було кілька імператорів і членів царственої сім'ї. Втім, були також і представники світських професій – лікар, юристи, землевласники. Тож, доходить висновку вже Михайло Бібіков, основна маса візантійських літераторів цього часу, істориків та мемуаристів, складалася або з тих, хто посідав високі пости у суспільстві, або був пов'язаний з тими, хто належав до високих суспільних сфер. Пізніше Шевченка доповнив Олександр Каждан, який вніс до письменницького списку імена ще 59 людей. Проте, зазначає автор, ці доповнення не змінили висновків Шевченка щодо соціального стану письменників XIV ст., розширивши, правда, «географію» списку, знявши висновок про те, що дві третини письменників жило у столиці. За все ж візантійське тисячоліття дослідники налічують 435 літераторів, імена яких зберегла історія[3].

Належність до того чи іншого суспільного стану, соціальної групи позначалась, звісно ж, на умовах діяльності, а також і на тематичному спрямуванні творів літераторів.

Розповідаючи про становище константинопольського «літературного пролетаріату», який хоч і складався з людей розумних і навіть витончених, однак бідував, французький науковець другої половини XIX – першої по-

[1] Васильев А. А. История Византийской империи. С. 400–401.
[2] Історія Візантії. С. 686.
[3] Бибиков М. В. Византийская историческая проза. С. 21; Поляковская М. А. Портреты византийских интелектуалов. С. 15.

ловини XX ст. Шарль Діль – автор численних праць з мистецтва та історії Візантії – у «Візантійських портретах» описує, зокрема, життя відомого літератора першої половини XII ст. *Федора Продрома* (1115–1166), котрий себе називав Прохопродромом, тобто бідним Продромом, і який все життя провів у пошуках багатих покровителів, випрошуючи в них за хвалебні слова грошей на існування.

Шарль Діль наводить слова Продрома, які могли б, напевно, бути кредом літератора-видавця: «Якщо не можна бути одночасно філософом і багатим, я волію залишитися бідним, однак з моїми книгами». Втім, зазначає біограф, у житті переважало все-таки інше. У відчаї Продром, звертаючись, вочевидь, до себе, закликає: «Залиш книги, промови, клопоти, що з'їдають тебе. Іди в театр, до мімів, фокусників. Ось що в повазі у дурних людей, а не наука».

Згадуючи минуле, Продром пише:

«Коли я був маленьким, мій старий батько казав мені: «Дитино моя, вчись наукам скільки зможеш. Чи бачиш ти цього чоловіка, дитино моя? Він ходив пішки, а тепер у нього чудовий кінь, і він їздить на вгодованому мулі. Коли він учився, у нього не було взуття, а тепер, ти бачиш, він ходить у черевиках з довгими гострими носаками. Коли він учився, він ніколи не був причесаним, а тепер це прекрасний кавалер, завжди з красивою, ретельною зачіскою. Коли він учився, він в очі не бачив і дверей до лазні, а тепер він омивається тричі на тиждень. Слідуй же заповітам твого батька і присвяти себе повністю вивченню наук». І я вивчив науки важкою працею. Однак з тих пір, як я став працівником літератури, я жадаю хліба і м'якушки від хліба. Я кляну літературу, зі сльозами кажу: «Боже! Нехай будуть прокляті науки і ті, хто їх вивчає! Проклятим будь той день і та година, коли мене послали до школи, щоб навчався наукам намагатися заробляти тим собі хліб. Якби зробили тоді з мене золотошвея, одного з тих, хто заробляє собі хліб тим, що виготовляє золототкані одежі, я б відчинив тоді свою шафу і знайшов там достатньо хліба, вино, тунця і макрель: а тепер, якщо я його відчиню, скільки б я не шукав на усіх полицях, лише й бачу, що паперові мішки, набиті паперами. Я відчиняю скриню, щоб пошукати там шматка хліба, знаходжу маленький паперовий мішок. Відчиняю скриню, шукаю гаманець, обмацую його, думаючи, чи нема там грошей, але він набитий паперами. Тоді в мене не вистачає більше сил, я падаю від втоми. І в приступі голоду я в моєму бідацькому стані обираю ремесло золотошвея перед вивченням літератури і граматики». Адже всі йому кажуть: «А ти, приятелю, їж свої книги! Годуйся, бідачко, своєю літературою!»[1].

І Продром брався, пише Шарль Діль, за все. Він писав романи у віршах і блазенські твори, сатири і поеми з астрології, релігійні вірші і філософські трактати, листи і надмогильні слова, твори з нагоди різних випадків, особливо видатних подій при дворі і в столиці, перемог і весіль, народження і смерті: «Він не писав лише для себе: його перо і дотепність були для послуг

[1] Диль Ш. Византийские портреты; [Пер с фр. М. Безбородовой; предисл. П. Безбородова]. М. : Искусство, 1994. 448 с. С. 310.

того, хто платив. Постійно в пошуках сприятливого випадку, поет фактично був лише придворним слугою, і всі, у подібному йому становищі, були такими самими, заслуговуючи швидше жалості, аніж осуду, цілком щасливі, коли після всіляких прохань, перепон і нещасть знаходили нарешті під старість спокійний притулок у якому-небудь богоугодному закладі». Федір Продром добився такого прихистку близько 1144 р. в притулку св. Павла для старих[1].

Важливим історичним джерелом, що містить відомості про візантійське суспільство, а також ремесла Х ст., ілюструє книгу, коли та набувала значення управлінського механізму, за допомогою якого унормовували і регулювали не лише виробничі, а й ширше соціумні відносини, є так звана Книга Єпарха. У ній зібрані статути професійних корпорацій ранньої Візантії, «кодифікування» яких було принципово важливим у період становлення державних владних інституцій Візантії, зміцнення та централізації державної влади. Ремісники-майстри, які належали до професійних об'єднань, перебували під урядовим контролем. Втрапити на таку насправді державну службу міг далеко не кожен. Для того щоб стати членом професійної корпорації, стверджує Олександра Чекалова, необхідно було досягти певного віку, мати відповідні здібності та ще й походити із сім'ї такого ж ремісника – члена корпорації, що забезпечувало не лише збереження, а й розвиток професійних традицій і умінь, а також вочевидь започатковувало спадковість таких професій, у тім числі, припустимо, у видавництві[2].

Видавничі уміння були потрібні представникам різних професійних спільнот. До таких належали так звані табулярії (табеліони), які входили до, можливо, припускає дослідник Михайло Сюзюмов, найпочеснішої і найвпливовішої «першої корпорації». Фактично приватні нотаріуси перебували у віданні міського управителя – єпарха, і на посаді їх затверджували пожиттєво. Табулярії, за характером діяльності, мали справу з текстами, записуючи, приміром, перебіг судових засідань та створюючи різні правочинні документи; працювали вони, вочевидь, і вчителями стенографії. У Книзі Єпарха у значенні табулярія зустрічається також посада *символографа*, однак останній, напевно, виконував лише технічну роботу з написання текстів[3]. Табулярії могли наймати для роботи і власне писців, про що йдеться у корпоративному Статуті. Визначаються документом і умови оплати праці писців, зарплата яких мала становити третину від заробітку табулярія і виплачувалася, звісно, з його гонорару[4].

Залучення писців табуляріями, на відміну від правил інших корпорацій, було чітко регламентовано. Так, параграф 24 їхнього Статуту гласив: «Жоден табулярій не має права найняти писця, не представивши його загальним зборам та примикерію (посада царедворця – *Ю. Б.*), засвідчивши, що той достойний бути прийнятим на посаду писця. Належить мати лише одного

[1] Диль Ш. Византийские портреты; [Пер с фр. М. Безбородовой; предисл. П. Безбородова]. М. : Искусство, 1994. 448 с. С. 312.

[2] Чекалова А. А. Константинополь в VI веке. С. 18.

[3] Византийская Книга Эпарха. С. 108.

[4] Там само. С. 123.

писця»[1]. Писець, попри те, що виконував технічну роботу, фактично був членом корпорації, хоча й не мав права брати участі в голосуванні[2]. Перед тим, як стати членом спільноти, писець повинен був дати розписку про те, що він навіть ненавмисне не допустить помилки в текстах[3]. Входили писці також до привілейованого штату єпарха із 14 чинів, де в «табелях про ранги»» посідали 13 позицію[4].

Набутки візантійської видавничої справи – промоція Відродження. Про власне книговиробництво у Візантії відомо з початків Східної Римської імперії. З промови оратора Фемістія, виголошеної 1 січня 357 р., дізнаємось про існування у Візантії скрипторія, що існував від принаймні 356 р. і про який промовець каже, що він важливіший, аніж іподром, гавані, базари і лазні. Заснував імператорський скрипторій, свідчать джерела, нащадок Костянтина Великого – Константій II. Керував «видавництвом» спеціальний архонт, під началом якого працювало багато каліграфів, яких утримували за державний кошт. За правління Константія у столиці було створено також і публічну бібліотеку (до 475 р. її фонди налічували до 120 тисяч книг). Світську літературу, окрім державних скрипторіїв, видавали і у «видавництвах» навчальних закладів. Існували скрипторії також при монастирях. Найбільший з них працював у Студийському монастирі. Були тут і правила роботи у скрипторії, складені ігуменом Феодором Студитом. Серед іншого передбачали вони і покарання за неналежне виконання обов’язків, пов’язаних з виготовленням книжок. Так, каралося, приміром, неретельне переписування текстів, недотримання норм правопису, неналежне звіряння переписаних текстів з оригіналом, псування приладдя для письма та ін.[5].

Під час виготовлення книжок у Візантії використовували різні інструменти. Певне уявлення про них дають слова візантійського переписувача збірника грецьких віршів, які наводить книгознавець Євген Немировський. Маючи поважний вік, книжник приносить у дарунок богові найдорожче – знаряддя своєї праці: «Цей м’який свинець, що визначає рух моїх пальців (тут йдеться, певно, про свинцеву пластину, яку видавці використовували для розлініювання аркушів на рядки і стовпці. – *Ю. Б.*), це перо для мистецьких начерків, цей ножик, який розщеплює і робить його тоншим, камінь, на якому загострюється очеретина (візантійці писали переважно каламом, популярні у тогочасній Західній Європі пташині пера для письма використовувалися мало – *Ю. Б.*), нарешті, всю сумку з… губкою і чорнильницею, що була знаряддями мого смиренного заняття, я приношу тобі, о боже, тому що ослаблені віком руки і очі відмовляються від роботи»[6]. Варто наразі доповнити, що чорнило для писання візантійці виготовляли із товчених

[1] Византийская Книга Эпарха. С. 49.
[2] Там само. С. 126.
[3] Там само. С. 113.
[4] Там само. С. 104.
[5] Каждан А. П. Книга и писатель Византии. С. 36.
[6] Немировский Е. Л. Мир книги. С древнейших времен до начала XX века. М.: Книга, 1986. 285 с. С. 46.

і пропарених чорнильних горішків, відвару кори та соку дерев (вишневого клею).

Писали у Візантії на так само різних матеріалах, які доставляли з дальніх країв та виготовляли в державі. Зберігся, до прикладу, лист візантійського граматика часів Михайла VIII та Андроніка II Палеологів *Максима Плануда* (1260–1305), адресований у райони, відомі розвитком тваринництва, де автор просить надіслати йому пергамент – тонкі вичинені шкури ягнят для виготовлення рукописів двох форматів[1].

Від давнього часу використовувався у видавництві також папір, який візантійцям був відомий від принаймні XI ст. Про книги з паперу (поряд зі «шкіряними») йдеться, зокрема, в інвентарних монастирських документах, які були складені 1077 р. за вказівкою, свідчить радянський та американський історик-візантист Олександр Каждан, письменника і чиновника Михайла Атталіата. Уже від середини XI ст. візантійська імператорська канцелярія почала виготовляти також паперові грамоти, які являли собою склеєні з кількох аркушів, за взірецем, певно, папірусних, сувої. Найдавнішим з таких сувоїв, з тих, що уціліли, є «золоте слово» імператора Костянтина IX Мономаха про привілеї Афонській лаврі св. Афанасія. Ця пам’ятка, що сягає завдовжки 2,68 метра, датована 1052 р. До XI ст. відносяться і перші паперові власне книги. Найдавнішою з них є, можливо, рукопис на папері із книгосховища Іверського монастиря на Афоні, дата створення якої – 1043 р., викликає у дослідників, втім, сумніви. Точно датовано 1105 р. так звану Ватиканську паперову книгу[2].

Важливим книжковим «ноу-хау» візантійців було запровадження на початку IX ст. нового типу письма на пергаменті – мінускула, який був створений, можливо, видавцями Студитського монастиря, на основі курсиву, котрий раніше використовували переважно для написання документів та приватних листів. Суттєвою відмінністю мінускульного письма від «книжкового» попередника – так званого унціального письма, були менші, зв’язані між собою, літери, а також письмові скорочення. Новий тип письма пришвидшував виготовлення книжок (що в умовах зростання на них попиту було важливим), а також давав можливість економніше використовувати матеріали, зокрема, пергамент, який був дорогим. Разом з тим з’явилися і нововведення, що полегшували читання дрібніших літер. Одним з них стало відокремлення слів одне від одного, чого доти не було. Почали застосовувати книжники Візантії й інші прийоми, які полегшували читання та сприйняття твору. Так, з’явилися надрядкові знаки, подеколи на початку творів вміщували допоміжні тексти, так звані леми, які характеризували основний текст, його адресність, мету створення тексту тощо. Доповнювали тексти також коментарями на полях чи в нижній частині аркуша – схоліями, що пояснювали не зовсім, можливо, зрозумілі місця (скажімо, у богословських чи юридичних творах), а також, за потреби, додавали зміст «видання». Зустрічаються у

[1] Экспертиза Велесовой книги: история, лингвистика, ДНК-генеалогия / Клесов А. А., Гнатюк В. С. и др. М.: Концептуал, 2015. Т. 1–3. С. 170.

[2] Каждан А. П. Книга и писатель Византии. С. 23.

візантійських книгах і авторські ремарки переписувачів. Такими могли бути ім'я книжника, дата завершення роботи, інколи відомості про суспільні та політичні події, природні катаклізми, що відбувалися під час створення книги (війни, землетруси, руйнівні пожежі та ін.).

Візантійські книги були справжніми витворами мистецтва. Розкішні оправи, виразні шрифти, мистецькі ілюстрації, які виготовляли як писці, так і спеціально залучені майстри – рубрикатори, христографи («златописці») чи художники – і які часто мають самостійне художнє значення[1]. Ілюстрацією розвитку видавництва стають і зображення власне писців, які працюють за столом. Такі зображення з'являються у візантійських книгах від V століття, надалі ж стають звичними у рукописних виданнях. Особливістю візантійської книги є також і продумане використання давніми видавцями кольорів, що свідчить про значення, яке візантійці надавали візуальним засобам впливу на читачів. Так, особливо важливі частини тексту писали чорнилами з відтінками срібла чи золота, інколи сторінки вкривали пурпурною фарбою, колір якої був символом імператорської влади.

Візантійці виробили свою культуру видавничої справи, складниками якої були також вимоги до професійності тих, хто виготовляв книги. Збереглися листи, зокрема, відомого мислителя, церковного діяча й письменника *Василя Кесарійського* (бл. 330–379), де той висловлює бачення таких «стандартів». Так, звертаючись до писця, Кесарійський пише:

«Слова, крилаті від природи, і знаки потрібні, щоб той, хто пише, швидко схоплював їх нальоту, тому, сину мій, виводь обриси букв до кінця і неухильно розставляй, де треба, розділові знаки, адже мала помилка спотворює довге міркування, а старанна робота переписувачів допомагає правильно зрозуміти написане»[2].

Важливою наразі, на наш погляд, є не лише вимога професійності того, хто відтворює, напевно, почутий текст, а й наголошування на важливості праці писця, який має допомогти читачеві *правильно* зрозуміти сенс твору. Подібні настанови містяться також в іншому листі Василя Кесарійського, спрямованому анонімному переписувачу:

«Пиши прямо, рядки виводь прямо, і нехай рука твоя не розгойдується то вгору, то вниз. Заборони тростині ходити криво і косо, як Езоповий рак, але веди її прямо, ніби йдеш по теслярському шнуру, який всюди рівний і згладжує всяку кривизну. Адже криве потворне, а на пряме приємно дивитися, воно не змушує очі того, хто читає, робити рухи вгору і вниз, подібно криничному журавлю, як це трапилося зі мною, коли я читав написане тобою. Адже рядки лежать у тебе східцями, і коли треба було переходити від одного рядка до іншого, то потрібно було шукати поглядом вершину наступного рядка, послідовності тут не було ніякої, і доводилося знову повертатися назад і, щоб знайти порядок, знову проробляти той же шлях, слідуючи за

[1] Каждан А. П. Книга и писатель Византии. С. 34, 38–40.

[2] Библиотека в саду. Писатели Античности, Средневековья и Возрождения о книге, чтении, библиофильстве [сост. В. А. Эльвова]. М.: Книга, 1985. 252 с. С. 94–95.

борозною, як, за розповідями, йшов Тесей з ниткою Аріадни… Отже, пиши прямо і не збивай розум з пантелику косим і кривим почерком, коли переписуєш»[1].

Цитати дають змогу припустити не лише розуміння автором основ видавничої справи, а й, вочевидь, безпосередню причетність Василя Кесарійського до сучасного йому видавництва.

Візантійські джерела свідчать і про стандарти та правила, що існували також для складання різних офіційних паперів. Так, в одній із новел законодавства Юстиніана йдеться про обов'язок символографів розпочинати акт так званим протоколом, тобто з вказування року правління імператора, консульства, місяця і дня складання документа. Існували й інші правила складання документів, які були чинними наразі, припустимо, і для видавництва[2]. Стандарти професії існували і в середовищі виготовлювачів власне видавничої продукції. Певні уявлення про них дає і згадана Книга Єпарха.

Книги у Візантії, зважаючи в тім числі на традицію їх виготовлення, були недешевими. Джерела свідчать, що приміром, кесарійський архієпископ початку X ст. Арефа платив за виготовлення книги по 20–30 номізм (золоті монети, найдорожчі у Візантії, які дали назву колекціонуванню – нумізматиці), а патрицій Поф віддав за книгу, робота над якою ще тривала, 150 номізм (про це йдеться у написі від 1057 р.). Причому дорого коштували не лише матеріали для виготовлення книг, а й власне робота писця. Так, той самий Арефа витратив одного разу на виготовлення книги шість номізм на пергамент, а 20 номізм коштували йому послуги видавця[3]. Вартість книг робила їх певним мірилом статусності власників, була вигідним вкладенням коштів, книги передавали у спадок, а часто вони ставали і частиною приданого нареченим, традиція чого поширилася за межі Візантії, в тім числі до Київської Русі[4].

Поширювали книги та інші публікації у Візантії у різний спосіб. Одним із дієвих каналів розповсюдження політичних та художніх творів, інформації було, як і в часи античності, ораторство. Красномовство у Візантії, робить висновок Олександр Каждан, стало важливим елементом державної пропаганди, уславлення насамперед василевса та в цілому влади імператора. Ораторство використовували у своїх інтересах також і церковники Візантії, які за допомогою проповідей намагалися «здійснювати вплив не лише на християн, але й на тих, хто вагався, шукав»[5]. Призначені для публічного виголошення промови заздалегідь писали, а згодом і видавали окремими збірками, частина з яких збереглася. Таким чином ораторські промови жили ніби

[1] Библиотека в саду. Писатели Античности, Средневековья и Возрождения о книге, чтении, библиофильстве [сост. В. А. Эльвова]. М.: Книга, 1985. 252 с. С. 95.

[2] Византийская Книга Эпарха. С. 111.

[3] Каждан А. П. Книга и писатель Византии. С. 18.

[4] Бондар Ю. В. Друга видавнича. Зародження та розвиток видавничої справи у процесі суспільно-політичних трансформацій Середньовіччя і Нового часу: монографія [за заг. ред. В. В. Різуна]. К.: ДП «Вид. дім «персонал», 2017. 528 с. (Серія «Видавництво трансформацій»). С. 342–365.

[5] Каждан А. П. Книга и писатель Византии. С. 123.

подвійним життям – у вербальній і книжковій формі. Те саме стосувалося й інших жанрів літератури – поезії, житія святих, драматичних творів і навіть листів. Останні у Візантії, знову ж таки як у часи античності, часто адресували і готували за певними правилами для широкої публікації – «приватні» кореспонденції виголошували публічно, їх обговорювали, свідчить, зокрема, візантійський письменник-полеміст Йосиф Врієній на базарах, вулицях і зібраннях, укладачеві рукоплескали як ораторові, а адресатом захоплювалися як другом автора листа[1].

Зважаючи на практику використання листів у давні часи, чимало дослідників, серед них і професор Віденського університету Герберт Хунгер, обґрунтовано, на наш погляд, пропонують розглядати епістолографію (наразі – візантійську) у контексті важливих соціальних функцій письмових творів, як інструмент інформації та комунікації. Про епістолярне спілкування – одну з форм ідеологічного життя візантійського суспільства, що набувала і видавничого втілення, говорить також і російський візантист Валентин Сметанін:

«Збереження листів, їх копіювання, розповсюдження, укладання збірок копій власних послань, включення у збірники особистих листів отриманих послань, обмін копіями ранніх листів, розсилання копій листа іншим особам разом з його оригіналом адресатові, призначення більшості листів для «публікування» та їх відповідне редагування, рецитація й усне обговорення послань у мусеях, літературних гуртках, літературно-філософських товариствах, «театрах», імператорських палацах, на базарах, площах, письмове оцінювання послань як відображення суспільної реакції, розроблення вимог до листів – все це свідчить про участь в епістолярному спілкуванні, що мало переважно публічний характер, різних соціальних груп і прагнення регламентувати епістолярні зв’язки як форму ідеологічного впливу на широку аудиторію»[2].

Візантійці розглядали написання листів як своєрідне мистецтво, якому потрібно спеціально вчитися. Були розроблені особливі правила власне епістолярного стилю, які враховували можливість публікації та обговорення листів, були також і вчителі листування. Популярним стало книжкове фіксування епістолярій: навіть Михайло Хоніат, який, стверджують дослідники, засуджував твори, спрямовані на догоджання «натовпові», підготував і поширив збірку своєї кореспонденції[3].

«Інфраструктурним» каналом розповсюдження письмових творів у провінції імперії була пошта – монополія держави. Главою поштової служби в ранній Візантії був префект преторія, згодом магістр офіцій, а десь від VIII ст. – логофет дрома. У пізній Візантії у свиті імператора був також архонт пошти та інші чиновники, які працювали з кореспонденцією – забезпечували її відправлення, зберігання тощо. Для військових та зовнішньополітичних

[1] Сметанин В. А. Византийское общество XIII–XV веков по даным эпистологии. Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1987. 288 с. С. 178.
[2] Там само. С. 208–209.
[3] Каждан А. П. Книга и писатель Византии. С. 123, 133.

комунікацій використовували спеціальних посланників або скороходів. Супроводжуючий кореспонденції часто з власне листом передавав усні повідомлення, які не довіряли пергаменту чи паперу. Виконуючи доручення правителя, чиновники могли використовувати для безпечного і швидкого пересування коней і візки поштових станцій: відповідно до волі василевса візантійці зобов'язані були утримувати «царські дороги» в належному стані, забезпечувати посланників харчуванням та постоєм. Від VII століття шляхами сполучення почали управляти, знову ж таки від імені василевса, великі землевласники, володіннями яких і пролягала поштова дорога [1]. Найшвидше, а то й напевно, саме поштове сполучення використовував для поширення книжок імператор *Феодор II Ласкаріс* (1221–1258), який після захоплення Константинополя латинянами правив у Нікеї. За свідченням візантійського хроніста XIII ст. Феодора Скутаріота, освічений правитель збирав книги з різних галузей знань і спрямовував їх у провінційні міста для бажаючих читати [2].

Книговиробництво і затребуваність книг спонукали до виникнення книгозбірень – публічних, «відомчих» і приватних.

Бібліотеками у Візантії опікувалася в основному держава. Однією з найвідоміших книгозбірень була згадана Константинопольська публічна бібліотека, заснована Константієм II. Наступні візантійські правителі усіляко підтримували діяльність книгозбірні. Зокрема, Юліан II Відступник, відомий антихристиянством, передав до зібрання свої твори, імператор Валент встановив, що у бібліотеці мають працювати чотири аникварії-греки і троє переписувачів латинських книг, завданням яких було відновлення зіпсованих книжок [3]. Існувала, за припущеннями дослідників, і окрема імператорська бібліотека, яка згадується в різних пізніших джерелах, а також відома принаймні від VII ст. бібліотека Константинопольського патріархату, у якій зберігалися не лише церковні книги, а й твори єретиків (їх належало тримати окремо від православних видань, у спеціальних ящиках). Мали, звісно, свої книгозбірні і візантійські навчальні заклади. Збереглися відомості також про існування в різні періоди приватних книгозбірень, зокрема Льва Математика, Фотія, Арефи, Михайла Хоніата, Максима Плануда та інших бібліофілів.

Доволі повний опис облаштування візантійської бібліотеки (наразі XV ст.) залишив іспанський мандрівник Педро Тафур, який відвідав Візантію у 1437–1438 роках. Описуючи імператорську книгозбірню, він змальовує лоджії з «давніми манускриптами та історіями», вздовж яких були розставлені камінні лави, столами ж слугували плити на підставках. Біля однієї зі стін Тафур бачив також дошки для ігор, напевно, для гри у шахи. Отже, припускає Олександр Каждан, книгозбірня слугувала також і для розваг правителя та його близьких. Нерідко під книгозбірні, як, приміром, на Афоні використовували оборонні вежі. Для зручності пошуку потрібної книги, їх

---

1 Історія Візантії. С. 221.

2 Каждан А. П. Книга и писатель Византии. С. 133.

3 Там само. С. 137.

зберігання на полицях позначали за певною системою, що було своєрідним бібліотечним шрифтом.

Історія Візантії сповнена протистояннями – зовнішніми війнами та внутрішніми суспільними катаклізмами, які у різні періоди негативно позначалися на розвиткові культури. Утверджуючи своє місце у середньовічному політично-географічному просторі, імперії увесь час, твердить Юрій Віппер, доводилося захищатися, «зберігаючи європейську культуру від натиску азійських кочівників, а потім і папської Західної Європи»[1].

Припинила своє існування імперія після вторгнення османських військ 1453 р. Розграбування столиці Візантії Константинополя тривало, свідчать джерела, три доби. Храми з верховенством Святої Софії і монастирі з усіма їх багатствами були обідрані і сплюндровані, майно міщан розграбоване. У ці дні і ночі загинула незліченна кількість культурного надбання. Книги спалювали, розривали і розтоптували, або за безцінок продавали. За свідченням автора «Візантійської історії» Михайла Дуки, величезна кількість книжок, навантажених на підводи, була розпорошена по західних і східних областях. За одну золоту монету продавали десятки книг – твори Аристотеля, Платона, богословські книги і багато іншого. З розкішно прикрашених Євангелій зривали золото і срібло, а самі Євангелія або продавали, або викидали. Всі ікони спалювали, і на цьому вогні турки варили м’ясо та їли. Проте деякі вчені визнають, пише Олександр Васильєв, що «турки 1453 року чинили все-таки м’якше і гуманніше, аніж хрестоносці, що взяли Константинополь 1204 року»[2]

Книжкові трофеї, що діставалися загарбникам – латинським чи османським – розпорошувалися світом, ставали надбанням інших. Так, один з мандрівників, що побував у султанському палаці наприкінці XVI ст., згадує, що бачив там давні грецькі твори, ймовірно, часів Костянтина Великого – книги великого формату, писані золотими чорнилами на пергаменті, тонкому, мов шовк, в оправах, окованих сріблом з позолотою та оздоблених дорогоцінним камінням. Всього ж, за підрахунками дослідників, відомо про 20–30 тисяч візантійських книжок, що нині зберігаються в різних куточках світу[3].

---

[1] Виппер Ю. История Средних веков. С. 124.
[2] Васильев А. А. История Византийской империи. С. 357.
[3] Каждан А. П. Книга и писатель Византии. С. 137–143.

До питання про візантійські та східні впливи у титулатурі правителів Київської Русі на сфрагістичних пам'ятках

Олексій Артюхін

В історії України період Київської Русі є основоположним і таким який характеризує сутність нашої країни як християнської держави, тому вивчення давньоруського державного апарату є актуальним в теперішній час. Розглянемо традиційну титулатуру давньоруських князів в стані правителів та її часові зміни в написах. Оскільки писемних джерел часів Київської Русі залишилось небагато, а основний період був безмонетним, то наше дослідження буде базуватись на вивченні сфрагістичних пам’яток, а саме князівських вислих печаток – молівдовулів[1]. В нашому дослідженні розглянемо ряд печаток, на основі яких складемо типологію за часовими змінами. Князівські булли з розгорнутою «легендою», де окрім ім’я князя прописана і його титулатура, є дуже рідкісними, тому матеріал для дослідження взято з різних джерел, одним з яких була колекція Олексія Шереметьєва. Даний аналіз дозволяє чітко окреслити східні та візантійські впливи у ритуальному оформленні державних атрибутів.

Першою розглянемо князівську буллу Ярослава Володимировича Мудрого, яка була знайдена під час проведення земляних робіт в Чорнухинському районі Полтавської області.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва.

1

Лицьова сторона. Погрудне зображення князя в драпірованому плащі, одягнутому поверх одягу і застібнутого круглою фібулою. На голові відкритий сегментарний шолом з кулькою. Обличчя виразне, з бородою та довгими вусами. Права рука тримається долонею вперед, а ліва тримає сферу. Зобра-

[1] Артюхін О. Формування типології князівської булли на прикладі печаток Ярослава Мудрого та його нащадків другої половини XI століття *Сфрагістичний щорічник*. Вип. 1. К., 2011.

ження князя вироблено в реалістичній манері,з високою деталіровкою. По обидві сторони фігури колончаті написи. Ліворуч: «І-Є-РОС-ОЛА-ВО-С», праворуч: лігатурне зображення двох літер – «М» і «Г», які позначають слово «МЕГАС», далі ідуть інші літери: «АР-XWN-PW-CI-A» (Ярослав- мегас(великий) архонт Русі). Навколо крапковий обідок.

Зворотня сторона. Погрудне зображення св. Георгія з списом в правій руці і щитом в лівій. Святий зображений в драпірованому плащі, застібнутому круглою фібулою, який одягнутий на обладунок. По обидві сторони фігури колончаті написи. Ліворуч: «О-ГЄ-W-Р», праворуч: «Г-IО-С». Навколо крапковий обідок.

Другою розглянемо князівську буллу Ярослава Володимировича Мудрого, яка була знайдена в Новгороді в 1994 р. на Троїцькому розкопі, в напластуваннях першої чверті XI ст.

М. зб. Новгородська археологічна експедиція.

2

Лицьова сторона. Погрудне зображення князя в драпірованому плащі, застібнутому фібулою. На голові – конічний шолом типу «шишак» з кулькою. Обличчя з короткою бородою і з довгими вусами. Права рука тримається долонею вперед, а ліва рука тримає сферу. Саме попередня печатка і дає змогу визначити що в лівій руці князя знаходиться сфера, бо її зображення більш детальне і є таким, яке дозволяє зрозуміти загальну іконографію, згідно з якою була вирізана матриця штемпеля цієї печатки. Саме спрощення зображень, а також кириличне написання титулатури, на буллі цієї пари штемпелів відносно попередньої і дає нам змогу припустити її вторинність. По обидві сторони фігури колончаті написи. Ліворуч: «О-ІАР-СЛА-В», праворуч: «К-NA-POUC-CK (Ярослав-князь Руський). Навколо крапковий обідок.

Зворотня сторона. Погрудне зображення св. Георгія з щитом у лівого плеча та зі списом у правого. По обидві боки фігури колончаті написи. Ліворуч:«О-ГЄ-W-Р», праворуч:«ГН-W-С». Навколо крапковий обідок.

Наступною розглянемо буллу Ярослава Мудрого з зображенням патронального святого на лицьовій стороні та грецьким доброзичливим написом на зворотній. Цей молівдовул був знайдений під час проведення сільсько-господарських земляних робіт в околицях села Мощноє, Менського району, Чернігівської області.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва.

3

Лицьова сторона. Погрудне зображення св. Георгія з списом в правій руці та щитом в лівій. Святого зображено з пухким обличчям та курчавим волоссям в плащі застібнутом круглою фібулою. По обидві сторони фігури колончаті написи. Ліворуч: «О-ГЄ-W-Р», праворуч: «ГІ-О» Навколо щільний крапковий обідок.

Зворотня сторона. Грецький доброзичливий напис в чотири рядки,який починається з хреста: «KERO-TWCWД_-ГЄОРГА-РХ» (Господи,помозі Георгію архонту). В цьому написі ми спостерігаємо написання титула в скороченні разом з хрестильним ім'ям – «ГЄОРГА-РХ»(ГЄОРГій АРХонт).Навколо щільний крапковий обідок.

Завершуємо розгляд булл Ярослава Мудрого молівдовулом, в тексті доброзичливого напису якого грецькою мовою прописаний титул,а також хрестильне і світське ім'я власника. Ця булла відзначається якісною грецькою каліграфією написання тексту, а це нам дає змогу припустити що різчик штемпельних матриць булаторія мав грецьке походження. Є припущення,що ця булла відноситься до останніх часів правління Ярослава Мудрого тому ,що її напис подібний напису на буллі його сина, смоленського князя В'ячеслава (Меркурія) Ярославича, де також окрім світського ім'я є ім'я хрестильне. Цей молівдовул був знайдений в Київській області під час земляних робіт[1].

М. зб. Приватна колекція.

Лицьова сторона. Погрудне зображення св. Георгія з списом в правій руці та щитом в лівій. Святого зображено в плащі з круглою фібулою-

[1] Янин В. А. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. 1. М., 1970; Янин В. А., Гайдуков П. Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. 3. М., 1998.

застібкою, який одягнутий на обладунок. Обличчя Святого пухке, з виразними бровами і курчачим волоссям, риси передано гармонійно і реалістично. По обидві сторони фігури колончаті написи. Ліворуч: «О-ГЄ-О-Р», праворуч: «Г-Н-ОС». Навколо дрібний крапковий обідок.

Зворотня сторона. Грецький доброзичливий напис в шість рядків,який починається з хреста: «КЄRО-ГЄWРГО-АРХОNТІ-РУСАСТ-ІЄРСЛА-В» (Господи, помозі Георгію архонту руському, названому Ярославом). Навколо дрібний крапковий обідок.

Перейдемо до моліводовулів брата Ярослава Мудрого – Мстислава, першим з яких розглянемо унікальній зразок його булли з руським написом, де вперше в давньоруський сфрагістиці правитель був названий каганом. Ця булла наочно ілюструє період Київської Русі коли правителі офіційно мали титул каган, що ми можемо побачити в таких писемних джерелах, як «Слово о законє і благодаті» першого руського митрополита Іларіона,який жив в 1051–1054 роках. По тексту Іларіон називає руських правителів каганами: «І вєра во вся язикі простреся і до нашого язика русьскаго і похвала КАГАНУ НАШЕМУ ВОЛОДИМИРУ,от нуго же крєщєні бихом». Окрім Володимира Святого ,Іларіон згадує і Ярослава Мудрого як «БЛАГОВЄРНОГО КАГАНА ЯРОСЛАВА». Таким чином можна припустити,що окрім візантійського титула АРХОНТ був ще і титул КОГАН, який був більше зрозумілим для місцевого населення і використовувався локально на Русі. Титул АРХОНТ певний час був зумовлений міжнародними юридичними правилами, оскільки спорідненість за віросповіданням зумовила рівняння на Візантію і поступово титул КАГАН був витіснений з державного вжитку. Про локальність використання даної булли свідчить і кириличний напис легенди. Щодо періоду її створення, то вірогідніше припустити, що це були часи чернігівського княжіння Мстислава Володимировича[1], про це нам говорить і місце знахідки даного моліводовула, який був знайдений під час земляних робіт в с. Петрушин, Чернігівського району,Чернігівської області.

М. зб. Приватна колекція.

5

Лицьова сторона. Погрудне зображення чоловіка в лоратному одязі і діадемою на голові з довгими підвісками-пропендуліями, в правій руці

[1] Жуков И. А, Ранняя вислая печать черниговското князя Мстислава Владимировича – когана русского *Материалы локлалов и сообшемий международной нумизматической конференции «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв.»*. СПб., 2014.

якого знаходиться хрест,а ліва рука прикута до грудей. Обличчя передано з короткою бородою та вусами. Зображення позбавлене німбу,що говорить про світський характер і дозволяє припустити що перед нами саме зображення кагана Мстислава. Праворуч залишки напису, який «вийшов» за поле печатки і не може бути прочитаний. Навколо щільний обідок з крапок.

Зворотня сторона. Кириличний напис в п'ять рядків: «МІСТІ-СЛАВ-КА-ГАNРО-СКІАМ-ІN» (Мстислав каган руський амінь). Навколо щільний крапковий обідок.

Наступними розглянемо буллу Мстислава Володимировича. На цьому молівдовулі ми спостерігаємо легенду грецькою мовою де Мстислав має титул ВЕЛИКОГО АРХОНТА РУСІ. Ця булла вірогідніше за все теж відноситься до періоду чернігівського княжіння, але на відміну від попередньої, яка мабуть мала локальне використання в кордонах князівства, ця використовувалася задля широкого спектру листування, включаючи і міжнародне. Дана булла є випадковою знахідкою під час сільско-господарських земляних робіт у Менському районі Чернігівської області. Таким чином знахідка була окреслена межами Чернігівського князівства.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва.

6

Лицьова сторона. Поясне зображення чоловіка з довгим волоссям та короткою бородою з вусами, одягнутого в багато оздоблений плащ,застібнутий на плечі круглою фібулою. В правій руці-хрест, ліва рука порожня. Навколо голови чоловіка простежуються залишки німбу, що ставить перед нами питання – хто зображений? Патрональний святий Костянтин чи великий архонт Мстислав? Можливо Мстислав в образі свого патронального святого. Так чи інакше, але чітку відповідь ми зможемо отримати тільки тоді, коли з'явиться булла цієї ж штемпельної пари де на лицьовій стороні буде збережений напис біля фігури. Крапковий обідок не простежується.

Зворотня сторона. Грецький напис в п'ять рядків: «МЄСІ-СЛАROC-М-ЄГАСАР-XWNPOCI-AC» (Мстислав, великий архонт Русі). Простежуються залишки обідка.

Наступний варіант титулатурного напису на своїй буллі подає син Ярослава Мудрого, київський князь Всеволод-Андрій Ярославич: «КЄ-ROHOЄІ-TWCWДОVЛW-ANДРЄААР-XONTІПА-CHCPWCI-AC» (Господи помозі рабу своєму Андрію, князю всієї Русі).

7

За висновком Олександра Алфьорова, який описав дану буллу в своїй статті «Молівдовули київських князів другої половини XI – кінця XII століття»[1], її легенда характеризує власника не як одного з руських князів – «принца крові», а володаря держави.

Наступною розглянемо буллу дружини Всеволода Ярославича, Марії Мономах. Ця сфрагістична пам'ятка розкриває сутність вислої печатки (булли) як одного з основних історичних джерел періоду Київської Русі,тому що саме завдяки цій буллі стало відоме ім'я архонтиси руської Марії – дружини князя всієї Русі Всеволода. Ключем для атрибуції стало зображення на лицьовій стороні печатки св.Андрія – патронального святого її чоловіка Всеволода, який у хрещенні був названий Андрієм.

М.зб. Приватна колекція.

8

Лицьова сторона. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного з довгим хрестом у правій руці, в той час як ліва рука знаходиться біля грудей долонею вперед. По обидві сторони фігури колончатий напис. Ліворуч: «О-А-N», праворуч: «Д-Р-Є» (св. Андрій). Навколо крапковий обідок.

Зворотня сторона. Грецький напис у шість рядків,який починається з рівностороннього хреста: «СФРАГ-МАРІАСМО-NAX..THC-ЄVΓЄN-ЄСТА-ТІСАРХОN-ТІІС» (Печатка Марії Мономах, найшляхетнішої архонтиси). Навколо крапковий обідок.

Завершуючи наше дослідження можна зробити висновок, що титулатура давньоруських правителів змінювалася залежно від впливів тих чи інших етнополітичних чи релігійних чинників (насамперед східних і візантійських), а також міжнародних зв'язків, які, так чи інакше, мали вплив на давньоруський державний апарат. З часом виокремився серед усіх інших варіантів титулів, таких як КОГАН чи АРХОНТ єдиний титул – КНЯЗЬ або КНЯЗЬ ВСЄЯ РУСІ, тому саме цей титул і асоціюється у нас з Давньоруською Державою.

[1] Алфьоров О. Печатки київських князів другої половини XI – кінця XII століття *Сфрагістичний щорічник*. Вип. 2. К., 2012.

Державно-правова модернізація Епірського деспотату та Османська імперія

Едуард Рябий

Епірське царство стало витвором химерних геополітичних переплетінь та внутрішньополітичних потрясінь. Після захоплення Константинополя хрестоносцями ромейська еліта частини колишніх володінь на західному узбережжі Балканського півострова вирішила зберегти форпост ромейства, витворивши власну державу. У силу геополітичних процесів та формуванню системи противаг та стримувань цьому утворенню вдавалося тривалий час маневрувати між латинянами та володарями інших сусідніх держав, насамперед Нікеєю та Болгарією.

Характеризуючи міру наукового розроблення тематики звернемо увагу на роботи західних, насамперед американських та англійських, а також російських вчених. Так *С. Денисов*, розглядав проблеми соціально-політичного устрою Епіру[1] та формування політичної еліти Епіру, як важливого чинника державотворення регіону[2], розбудову державних інститутів за першого правителя Михаїла I[3], командний склад армії Епіру як інструменту в боротьбі за державність[4]. Достатньо вагомий аналіз цих досліджень зроблено Т. Кущ[5]. П. Жаворонкова назвала Епірську державу найбільш грізним суперником у боротьбі за візантійську спадщину[6]. Непростий процес становлення державних інституцій Епіру зазначив

---

[1] Денисов С. А. Особенности социально-политического устройства Эпирского царства (1204–1261) *Восточная Европа в древности и Средневековье:* Миграции, расселение, война как факторы политогенеза. XXIV Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто, Москва 18–20 апреля 2012 г. / Отв. ред. Е. А. Мельникова. М.: ИВИ РАН, 2012. С. 80–84.

[2] Денисов С. А. Политическая элита Эпирского царства в 1205–1261 гг. М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2017. 398 с. (Medievalia [series minor]).

[3] Денисов С. А. Становление власти Михаила I (1205–1215) в Эпире *ΠΟΛΥΤΡΟΠΟΣ.* Сб. науч. статей памяти А. А. Молчанова (1947–2010) [под ред. Т. Н. Джаксон, А. В. Акопяна]. М.: Индрик, 2014. С. 149–156.

[4] Денисов С. А. Высший командный состав армии в Эпирском царстве в 1204–1261 гг. *Византийский временник.* Т. 71 (96). 2012. С. 74–91.

[5] Кущ Т. В. Правящий класс Эпирского деспотата: опыт изучения *Известия Уральского федерального университета.* Сер. 2, Гуманитарные науки. 2017. Т. 19, № 2 (163). С. 207–212. Рецензия на книгу: Денисов С. А. Политическая элита Эпирского царства в 1205–1261 гг. – М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2017. – 398 с. (Medievalia [series minor])

[6] Жаворонкова П. И. Империя в изгнании. Вместо предисловия *Георгий Акрополит. История* [пер., вступ. ст., комм. и прилож. П. И. Жаворонкова, отв. ред. Г. Г. Литаврин]. СПб.: Алетейя, 2005. С. 7.

Lucien Stiernon[1]. Окреслено Alice-Mary Talbot роль Михаїла I Комніна Дуки у процесі заснування деспотату[2]. Еволюція Епіру привернула увагу і науковців Італії, зокрема доктора Marco Fasolio[3]. Особливості державотворення в Епірі до повернення Константинополя Нікейською державою означив Б. Ферјанчић[4].

Після зайняття візантійської столиці загарбники поступово почали розширювати територію зайнятих районів, просуваючись углиб Балканського півострова. Натомість, ромейська еліта, спираючись на підтримку розрізнених частин, намагалася організувати відсіч. На території давньої провінції Нікополь Михаїл I Комнин Дука, двоюрідний брат візантійських імператорів Ісаака II Ангела і Олексія III Ангелів, проголосив себе губернатором. Михаїл I Комнін Дука у 1205 р. проголосив власну державу. Його хоробрість дала можливість відбити наступ латинян і заснувати власну державу в області колишньої феми Нікополь зі столицею в Арті. Він зупинив латинян, які рухалися до Діррахію, лобовим ударом. Значною мірою це було зумовлено і кращою підготовкою ромеїв до операції і самовпевненістю загарбників, насамперед з Італії[5].

Епір став центром організації відсічі латинянам і сюди почали стікатися біженці з Константинополя, Фессалії. Пелопоннесу. Новоутвореній державі довелося витримати жорстке протистояння з Латинською імперією, Болгарією, а також іншим поствізантійським утворенням – Нікеєю[6]. Боротьба з останньою набула особливо запеклого ідеологічного характеру, так як обидва утворення претендували на візантійську спадщину[7]. Михаїлу при цьому вдалося згуртувати навколо себе ромейську еліту, захопивши їх планами відновлення Візантійської імперії навколо нього[8]. Позиції Михаїла посилив і союз з сербським правителем Стефаном II Нєманем[9].

---

[1] Stiernon Lucien. Les origines du despotat d'Épire. À propos d'un livre recent *Revue des études byzantines*, Année 1959, 17, pp. 90–126.

[2] Talbot, Alice-Mary. Michael I Komnenos Doukas. *The Oxford Dictionary of Byzantium* / Kazhdan, Alexander (ed.). Oxford and New York: Oxford University Press,1991. P. 1362.

[3] Marco Fasolio Dott. Ai margini dell'Impero. Potere e aristocrazia a Trebisonda e in Epiro nel basso medioevo: Tesi di dottorato in storia medievale, SSD M-STO/01. Università del Piemonte Orientale. Dipartimento di Studi Umanistici. Anno Accademico 2016/2017, XXIX ciclo. 307 s.

[4] Ферјанчић Б. Племство у Епирскoj држави прве половине XIII века (1204−1261) *Глас САНУ*. Отд. истор. наука. 1986. Кн. 5. С. 131−178.

[5] Simpson Alicia J. Before and After 1204: The Versions of Niketas Choniates' «Historia» *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 60 (2006), pp. 189–221.

[6] Жаворонков П. И. Личность и творчество Георгия Акрополита *Георгий Акрополит. История* / пер., вступ. ст., коммент. и прил. П. И. Жаворонкова; отв. ред. Г. Г. Литаврин. СПб.: Алетейя, 2013. 416 с. (Серия «Византийская библиотека. Источники»). С. 27

[7] Karpozilos A. D. The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nikaea and the Principality of Epiros (1217–1233). Thessaloniki, 1973. P. 67–68.

[8] Talbot, Alice-Mary. Michael I Komnenos Doukas. P. 1362.

[9] Денисов С. А. Эпирско-сербские отношения в первой половине XIII в. *Византийское содружество: традиции и смена парадигм*: тезисы докладов XXII-й всероссийской научной сессии византинистов РФ, Екатеринбург, 24–28 сентября 2019 г. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2019. С. 56–58.

Водночас, правителям Епіру довелося враховувати зростаючу активність венеціанців у сусідніх регіонах[1]. У 1210 Михайло І уклав договір з П'єтро Дзіані, дожем Венеціанської республіки, яким визнав її зверхність над Епіром, зобов'язався сплачувати 42 літри гіперпіронів за володіння Діррахієм, а також надав венеціанцям широкі торгові привілеї та звільнення від сплати податків. Невдовзі спільно з загонами венеціанців взяв в облогу Фессалоніки, але імператор Генріх І в тому ж році прийшов на допомогу обложеним лицарям і змусив деспота Епіру припинити війну і укласти новий союз з Латинською імперією. Того самого року невдало атакував володіння князя Ахейї Жоффруа І де Віллардуена, плануючи зняти облогу Акрокорінфа, яку здійснювали хрестоносці. У 1212 р. Михайло І захопив у латинян місто Ларису, а в 1213 р. Діррахій і 1214 р. – о. Керкіру у венеціанців, встановивши контроль над портами Корінфської затоки. Проте, невдовзі його було вбито і престол успадкував його брат Феодор Комнін Дука.

Феодор Ангел у 1224 р. відвоював західну частину Фессалії та Салоніки й у 1225 р. витіснив війська нікейського правителя Іоанна Ватаца з Адріанополя. Він дійшов зі своїми частинами до околиць Константинополя. Деспотат перетворився на провідну політичну силу на Балканах. Вдале геополітичне розташування та продумана політика маневрування між латинянами, іншими ромейськими державами та балканськими володарями спочатку допомагали епірянам, які мали всі шанси стати відновлювачами Візантійської імперії[2]. Нищівна поразка у 1230 р. під Клокотницею від болгарського володаря Івана Асеня ІІ (1218–1241) зупинила експансію Феодора і Епірська держава знову повернулася до своїх історичних кордонів в Епірі та Фессалії. У Сербії проепірського правителя Стефана Радослава(1228–1234) усунули від влади проболгарські сили на чолі з його братом Стефаном Владиславом (1234–1243)[3]. У 1252 р. Епір став васалом Нікейської імперії, проте цей компроміс невдовзі закінчився. У 1256 р. між ними знову спалахнула війна через Діррахій та Севрію. Правитель Епіру, заручившись підтримкою Сицилії та ахейського князя Вільгельма Віллардуена, зайняв нікейські землі до Вардару.

До процесу творення нової держави залучилася місцева політична еліта, причому як чиновна знать, духовенство, так і місцеві землеробські клани – Мелісіни, Петраліфи, Маліасіни, етнічна знать албанського, власького, сербського походження, вихідці з інших регіонів Балкан[4].

Характеризуючи державно-правову практику Епіру зауважимо її характерні для ромейського простору риси. Звернемо увагу насамперед на судову практику Епірського деспотату, яка визначалася державно-церковними і ка-

---

[1] Nanetti Andrea. Modalità e tempi dell'inizio del Dominio Diretto dei Venetici sul Peloponneso (1204–1209) e la scelta di Governare direttamente solo Korone e Methone *Βυζαντινά Σύμμεικτα*. Τομ. 17, 2005. P. 255–278.

[2] Marco Fasolio Dott. Ai margini dell'Impero. Potere e aristocrazia a Trebisonda e in Epiro nel basso medioevo. S. 5.

[3] Денисов С. А. Эпирско-сербские отношения в первой половине XIII в. С. 58.

[4] Кущ Т. В. Правящий класс Эпирского деспотата: опыт изучения. С. 208.

нонічними нормами, виробленими ще у Візантії. Разом з тим, вони мають і характерні риси, зумовлені соціокультурними особливостями регіону [1].

Сусідні латинські держави та італійські володарі регулярно намагалися прибрати до рук епірські землі. У тривалій боротьбі за свою державність випробування на міцність пройшли органи державної владу Епіру та його збройні сили. Чинником державотворення стала позиція політичної еліти держави [2]. Проте ромейські традиції полегшили дії нових володарів Константинополя щодо цієї держави. У 1337 р. Епір був захоплений відновленою Візантійською імперією. Василевс Андронік III зайняв Північний Епір з військом, у складі якого було 2 тисячі союзних турків. Місцева регентка Анна намагалася домовитися, щоб володарем залишився її син. Проте, завойовник відмовився, призначивши сюди у якості свого губернатора Федора Синадина. У 1348 р. Епір був завойований сербським царем Стефаном Душаном. Після його смерті тут починаються відцентрові процеси, які завершуються відновленням тут грецької держави.

У 1367 р. частина Епірського деспотату знову відновила самостійність під керівництвом місцевого сербського аристократа Фоми Прелюбовича, що утримував Яніну. У 1381 р. Фома, заручившись підтримкою османів, пішов війною на Арту. Після його смерті в 1384 р., вдова деспота знову одружилась, перетворивши деспотат на омаж італійської аристократії (роду де Буондельмонті). У 1384 р. турки надали Ісаву де Буондельмонті допомогу в захисті Яніни від деспота, воєначальника Гін Буа Шпата. Тому Ісав був змушений скласти омаж султану Мураду I. Згодом він 14 місяців перебував при султанському дворі (1389–1390 рр.) Державні традиції підтримували сербські та італійські правителі Яніни, котрі випрошували допомогу проти албанців в османів. У 1399 р. албанський правитель князівства Гірокастра Гін Зеневісі полонив деспота Ісава де Буондельмонті. Знову на свободу правитель потрапив за 15 місяців, коли його італійські родичі запропонували великий викуп.

У 1416 р. пфальцграфу Кефалонії та Закінфу Карло I Токко вдалося об'єднати історичні області Епіру. Та його наступники були менш вправними. Окрім того, грізним сусідом була зростаюча Османська імперія. До неї за допомогою звернулися незаконнонароджені діти Токко I після його смерті. Тоді Мурад II направив до деспотату допоміжний загін. Це створили загрозу існуванню держави і наступний правитель Епіру Карло II Токко, племінник попереднього, володаря, змушений був визнати васальну залежність від османів, щоб зберегти свої землі. У 1432 р. турки зайняли Епір, проте у 1447 р. місцевій еліті вдалося звільнитися від загарбників. Та зупинити тиск турків вдалося лише тимчасово. Вони поступово прибирали до рук володіння слабнучих сусідів. У 1466 р. турки на захоплених землях утворюють пашалик Яніна, який стає їхнім опертям у регіоні. У 1479 р. до ніг турків

[1] Borkowski, Andrzej. Instytucja rodziny w teologii Pawłowej i Bizancjum w opiniach sądów cerkiewnych Despotatu Epiru *Elpis*. T. 18. 2016. S. 37–44.

[2] Kiesewetter A. Il trattato del 18 ottobre 1305 fra Filippo I di Taranto e Giovanni I Orsini di Cefalonia per la conquista dell'Epiro *Archivio storico pugliese*, 1994. S. 177–213.

впала остання епірська фортеця Войниця. На захоплених турками землях, як і на усьому постромейському просторі починається політика ісламізації та потуречення. Необмежена влада султана, який зосереджував у своїх руках і функції духовного лідера, халіфа, накладала відбиток і на все державно-правове життя у величезній Османській імперії. Відповідно, місто, яке відмовилося піддатися добровільно, ставало здобиччю звитяжців, тут руйнувалися святині[1].

Упродовж років панування завойовники намагалися стерти окремішність Епіру, самобутність його духовної та політичної культури. Спроби місцевої еліти зберегти свою автономію рішуче придушувалися призначуваними зі Стамбулу чиновниками – турками. Разом з тим, традиції самостійного державного існування цього регіону стали у нагоді вже на початку XX ст., коли після Балканських війн на цих землях з'явилася незалежна Албанська держава. В історичних міфах остання активно апелює до Епірського деспотату, як до однієї зі славних сторінок своєї історії. Водночас, політична практика останньої подекуди і наразі визначається традиціями, привнесеними сюди тривалим османським пануванням.

[1] Mironowicz, Marcin. Polityka Imperium Otomańskiego wobec chrześcijan i Cerkwi prawosławnej na terenie byłego Bizancjum na przełomie XV i XVI wieku Elpis. T. 18. 2016. S. 153–156.

Становлення нікейської державності

Олег Голтвянський

Творення Нікейської держави відбувалося у важкому протистоянні решток ромейського світу зі Сходом та Заходом. Тому ця держава стала унікальним державним утворенням, з одного боку, увібравши традиції Візантії, зі іншого боку, ставши на шлях швидкої модернізації. Витворення нової держави стало питанням життя та смерті для православної еліти Малої Азії.

На проблему ролі Заходу та Сходу у формуванні Нікейської держави звертали увагу вже сучасники. Згадаємо насамперед працю Георгія Акрополита «Історія» [1]. Згодом цю тематику активно розробляли як західні, так і радянські вчені, такі як П. Жаворонков [2]. Ангеліна Анна Волкофф зауважила і протистояння Ласкаридів з Трапезундом та Великими Комнінами при формуванні Нікейської державності [3]. Вплив окремих регіонів у формуванні Нікеї звертали уваги західні історики крізь призму агресії латинян і сельджуків [4].

При появі Феодора I Ласкариса під стінами Нікеї весною 1204 р. міщани спочатку відмовилися впускати його. Проте у складі родини були малі діти, тому було вирішено все таки їх прийняти у місто. Ця позиція була викликана побоюваннями рішучих дій з боку латинян. Феодор не залишився тут надовго, а із загоном прихильників вирушив до Пруси, де створив свою головну військову базу. Невдовзі він захопив інші міста Віфінії, встановивши погрозами та переконаннями контроль над територією від Авідоса до Нікеї [5]. На час падіння Константинополя, 13 квітня, він мав достатні військові ресурси і вигідні позиції. Це давало йому можливість як прямого опору латинянам, так і прийому біженців зі столиці та інших міст, взятих хрестоносцями. Це створило у Малій Азії центр притягнення дезорганізованого населення та

---

1 Георгий Акрополит. История / пер., вступ. ст., коммент. и прил. П. И, Жаворонкова; отв. ред. Г. Г. Литаврин. СПб.: Алетейя, 2013. 416 с. (Серия «Византийская библиотека. Источники»).

2 Див. зокрема: П. И. Жаворонков Никейская империя и Запад (Взаимоотношения с государствами Апеннинского полуострова и папством) ВВ. 1974. № 36. С. 100–121.

3 Волкофф Ангелина Анна. Феодор I Ласкарис (1174–1221): социально-политическое исследование его жизни и правления. Дис… к.и.н. М., МГУ им. М. В. Ломоносова, 2017. С. 138.

4 Booth I. L. Theodore Laskaris and Paphlagonia, 1204–1214: Towards a chronological description *Αρχείον Πόντου*. 2003–2004. T. 50. P. 151–224. Booth I. The Sangarios frontier: the history and strategic role of Paphlagonia in Byzantine defence in the 13th century BF. 2004. Bd. 28. S. 45–77.

5 Волкофф Ангелина Анна. Феодор I Ласкарис (1174–1221): социально-политическое исследование его жизни и правления. С. 62–63.

чинник легітимації нової держави, з огляду на те, що для Феодора колишній імператор Алексій III був зятем і опертям у його державотворчій діяльності [1].

Нікейській державі, яка з самого свого початку виношувала плани реваншу щодо Західного світу (насамперед повернення Константинополя), довелося боротися за своє існування і зі Східним світом. Битва при Антіохії на Меандрі і перемога над Кай-Хосровом I у 1211 р. поховала надії сельджуків прибрати до рук розкидані рештки ромейського світу. Акрополит пише про особисту мужність Феодора I у цій борні, як визначальну [2]. Для боротьби з нападами сельджуків нікейці активно використовували акритів, особливо у прикордонних районах. Вони не лише протидіяли вторгненням тюрків, але й здійснювали превентивні рейди вглиб ворожих володінь [3].

Малоазійські міста стали потужним центром державотворення. Період Нікейської держави був добою піднесення ромейської культури у цьому регіоні. Навіть невеликі міста давали скарбниці достатньо високі прибутки. Відомо, що Іоанн III Ватац (1222–1254), одружившись з Анною, донькою Фрідріха II Гогенштауфена, подарував їй три міста в Малій Азії, щорічний дохід з яких склав 30 тис. іперперів. У великих містах імперії (Нікеї, Сардах, Філадельфії, Смирні) працювали державні ремісничі майстерні, перш за все збройові. У них наймані робітники – містії за плату цілий рік виготовляли списи, стріли, щити і іншу зброю, що дозволяло нікейським імператорам завжди мати добре озброєну армію. В Нікеї перебували і державні шовтоткацькі майстерні. Шовкові тканини йшли в основному на потреби двору, лише деяка їх частина призначалася для експорту [4]. Нової ваги набуває Німфей, де знаходилася ще одна резиденція правителя з палацом [5]. Це сприяло розвитку не лише політичної ваги цього міста, а й його військового статусу та господарського життя.

Переважна більшість ремісничих майстерень в містах знаходилося в приватному володінні, в тому числі феодалів, які вважали за краще, як і раніше, жити в місті і вкладати гроші в міську власність, ремісниче виробництво і торгові операції. Так Тирану Гуделю, який володів маєтком поблизу Німфея, в самому місті належали чотири сукноробні майстерні, які в рік давали ренту в 200 номісм а також пекарня і частина парфумерної майстерні. Згідно з актовим матеріалом, ремісничі майстерні й інша муніципальна власність належали багатьом феодалам, які проживали в містах Смірна, Магнезія, Мантайя і Петра. Філадельфія, окрім виробництва зброї, була центром

[1] Там само. С. 64.

[2] Жаворонков П. И. Личность и творчество Георгия Акрополита *Георгий Акрополит. История.* С. 27

[3] Золотовский В. А. К истории византийской армии в XIII веке. Реформа акритской службы Михаила VIII Палеолога Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. 2009. № 6. С. 66–70.

[4] Жаворонков П. И. Малоазийские города периода Никейской империи *Античная древность и средние века.* Свердловск, 1990. [Вып. 25]: Византия и сопредельный мир. С. 55.

[5] Волкофф Ангелина Анна. Феодор I Ласкарис (1174–1221): социально-политическое исследование его жизни и правления. С. 87.

шкіряного виробництва. Типовим провінційним містечком Нікейський імперії був Лампсак з населенням близько 1 тис. жителів. Зберігся податковий опис міста, ретельно проаналізований Г. Літавріним. Він показує: в 1218 р. в ньому перебували шкіряна майстерня, 7 млинів, текстильне і гончарне виробництво. Частина жителів цього приморського містечка була пов'язана з будівництвом судів і човнів, виготовленням знарядь рибного лову, що було можливо тільки при наявності деревообробного, ковальського та прядильного ремесел. Малоазійське місто цього періоду був не тільки центром ремесла певної землеробської округи, а й постійним ринком. У ньому продавалися як продукти прилеглої сільській місцевості, так і товари, привезені з інших областей імперії. Один раз в рік в певний час у великих і малих містах проходили ярмарки; в решту часу постійно діяв ринок. Частина товарів продавалася в торгових лавках, які діяли у центральних районах міста[1]. Міста між собою були пов'язані досить густою мережею доріг, що були жвавими торговельними шляхами. Найбільш розвинений був в цьому відношенні малоазійський південь імперії. Дороги з'єднували Німфей – неофіційну столицю імперії з Сардами, Філадельфією, Тріполі, Ефесом і Смірною. Північний шлях з Німфея пов'язував міста феми Опсікій і Неокастри, проходячи через Калам, Пергам і Адрамітій. Серед приморських міст західного узбережжя Малої Азії виділялася Смірна, що мала торговельний флот, який здійснював плавання не тільки уздовж узбережжя, а й на Балкани і до віддалених островів Егейського моря. Найбільшим смірнським судновласником був Костянтин Ігнатіос. У Смірні та інших приморських містах частими гостями були венеціанські купці, які отримали за договором 1219 р право безмитної торгівлі на всій території імперії. Кидали тут якорі і купецькі кораблі з Сирії та Єгипту, що привозили знамениті сірійські тканини і східні прянощі. Ремісничо-торгове і взагалі міське життя міст-портів була більш різноманітним, багатим і жвавим, а етнічний склад населення – більш строкатим.

Окрім основного грецького населення в містах жили вірмени, латиняни, євреї, слов'яни (в більшості серби, переселені в Малу Азію ще Іоанном II Комніном), кумани, сельджуки. Негрецьке міське населення було вже в основному еллінізоване. Мешканці однієї етнічної групи намагалися селитися в окремому кварталі. У джерелах зафіксовано єврейські квартали. Але становище євреїв в Нікейський імперії було важким: за Ватаца і Феодора II Ласкаря (1254–1258) вони піддавалися переслідуванням і приниженням, їх силою змушували змінити свою віру і прийняти православ'я. З приходом до влади Михайла VIII Палеолога гоніння на євреїв припинилися.

Часті війни, особливо в перші десятиліття існування Нікейської імперії, з латинянами і сельджуками, змушували імператорів постійно піклуватися про зміцнення міст і прикордонної смуги з Іконійським султанатом. Нікея, яка займала важливе військово-стратегічне становище, перебувала на перетині 6 доріг, всього в 70 км від Константинополя, була захищена потужною стіною ще римського часу з чотирма воротами, численними високими

[1] Жаворонков П. И. Малоазийские города периода Никейской империи. С. 55.

вежами і ровом. Землетруси і руйнування під час військових дій змушували візантійських імператорів підновляти укріплення міста. Останнє зміцнення оборонних споруд Нікеї пов'язано з діяльністю Феодора I Ласкариса (1205–1222). У 13–15 метрах від основної стіни по всьому периметру кріпосного пояса була споруджена передня стіна завтовшки 1,5–2 м з невеликими баштами навпроти веж основної стіни. Головні ворота передньої стіни захищалися двома більш потужними вежами з бійницями. Між основною і передньою стінами знаходився рів, через який були перекинуті мости, що з'єднували ворота двох стін. Крім споруди передньої стіни при Феодора I були відбудовані заново окремі вежі на основний стіні, про що свідчать написи [1].

За Феодора I зміцнювалися і оновлювалися також стіни Брусси і, ймовірно, Іраклії Понтійської після її захоплення у грудні 1214 р. З кінця царювання Феодора I і, особливо, за Ватаца, все більш помітну роль у політичному і культурному житті держави починають грати південні малоазійські міста. Центром стає Німфей – постійна резиденція Іоанна III. Саме тут приймалися посольства і укладалися договори. Близькість до сельджукського кордону і постійна небезпека вторгнення з півдня туркменських кочових племен змушували нікейських імператорів піклуватися про безпеку міст. Жоден район країни не представлений такою кількістю решток пам'ятників військової архітектури епохи Ласкарів. Не тільки в прикордонних і сусідніх з ними містах, таких як Тріполі, Меонія, Сарди, Філадельфія, але і в прибережних, почалося швидке зведення і оновлення вже наявних фортечних укріплень. В першу чергу відбудовувалися фортеці на вершині пануючого над містом пагорба [2].

Упродовж 1204–1214 років ромейську державу у Малій Азії Рим не визнавав [3]. Проте це не заважало їхнім зносинам та тимчасовим союзам.

Загалом, Нікея, збираючи рештки візантійських земель після захоплення Константинополя хрестоносцями, змушена була постійно протидіяти як Заходу (Латинська імперія та васальні держави, утворені хрестоносцями, а також Венеція та Генуя), так і Сходу (сельджуцькі емірати, один з яких згодом перетворився в Османську імперію). Водночас, запекле протистояння йшло й з іншими центрами збирання ромейської спадщини – Епірським деспотатом та Трапезундом, а також слов'янськими державами Балкан – Болгарією та Сербією. Це зумовило мілітарний характер нікейської державності, постійні військові дії на усіх його кордонах, динаміку територіальних змін.

1 Жаворонков П. И. Малоазийские города периода Никейской империи. С. 56.

2 Там само. С. 57.

3 П. И. Жаворонков Никейская империя и Запад (Взаимоотношения с государствами Апеннинского полуострова и папством). С. 118.

Цикл VII:
ПОСТРАДЯНСЬКИЙ СХІД

До витоків формування політико-правового статусу Нахічеваня у складі Азербайджану (20-ті роки XX ст.)

Володимир Омельчук
Ольга Омельчук

Питання політико-правового статусу Нахічевані з огляду на його окремішнє (ексклавне) існування тривалий час привертало увагу вчених як Азербайджану, так і зарубіжних. Це зумовлювалося важливістю регіону для азербайджанського державотворення. Увага підсилювалася і унаслідок тривалого збройного конфлікту, у ході якого значна частина території Азербайджану була окупована вірменськими збройними формуваннями, які діяли за підтримки сусідньої Вірменії. Загроза існувала і для Нахічевані, відділеного від основної території Азербайджану вірменськими землями. Саме тому, важливими стали міжнародно-правові гарантії його унікального політико-правового статусу.

Характеризуючи міру наукового розроблення тематики звернемо увагу на праці А. Гаджиєва та В. Бєлова, в яких розкриваються передумови підписання Карської угоди 1921 р., згідно з якою територія Нахічевані була визнана складником Азербайджанської республіки[1]. Азербайджанський вчений Васіф Гафаров підкреслив, що вже Карською угодою (дія якої не була обмежена у часі) Вірменія офіційно визнала приналежність Нахічевані Азербайджану[2]. Разом з тим, К. Амбарцумян звернув увагу на експансійну політику російських рад у Закавказзі, зокрема бажання застерегти Нахічевань за собою[3]. Сітара Мустафаєва також звернула увагу на подекуди провокативну роль радянської Росії при визначенні кордонів між Азербайджаном

[1] Гаджиев А. Н. Белов В. К. Опредение государственно-территориального статуса Нахичевани и Карской области на завершающем этапе гражданской войны в России *Вестник Северного (Арктического) федерального университета*. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2017, № 2, С. 13–22.

[2] Гафаров В. Вопрос территориальной целостности Азербайджана на турецко-российских переговорах 1921 г. (Московская и Карская конференции) *Кавказ & глобализация.* Т. 5. Вып. 1–2, 2011, С. 180–191.

[3] Амбарцумян К. Р. Место Южного Кавказа в советско-турецком сближении в 1921–1922 гг. *Гуманитарные и юридические исследования*. 2017. № 3. С. 8–15.

та Вірменією[1]. Олег Кузнєцов розглядав формування унікального політико-правового статусу Нахічевані наслідком узгоджених дій політичних еліт кількох країн, що й зумовило насамперед його міжнародно-правове оформлення[2]. П. Савіцкій визначає, що статус Нахічевані як автономної держави визначають Конституція Азербайджану, Конституція Нахічевані, а також міжнародні Московський від 16 березня 1921 р. та Карський від 13 жовтня 1921 р. договори[3].

Напередодні квітневої революції 1920 р. Нахічевань входила до складу Азербайджану[4]. Вже 8 травня 1920 р. керівники новоутвореної Азербайджанської РСР звернулися до уряду Вірменії із заявою про утиски, які вилився у різанину. Їх вчинили представники вірменського націоналістичного руху Дашнакцутюн у низці районів, заселених азербайджанським населенням. Йшлося і про регіон Нахічевані[5]. Дашнакський режим планував повну анексію цього регіону, проте опір місцевого населення, а також наступ радянських військ з більшовизованого Азербайджану зірвав ці плани[6]. З початком зайняття та радянизації Закавказзя радянська окупаційна влада планувала не передавати Нахічевань жодній зі сторін. Про це свідчать й інструкції Чичеріна напередодні укладання угод. Тут утворювалися російські окупаційні савєти[7].

На 1921 р. Нахічеванська автономія стала першим регіоном, чий політико-правовий статус було визначено ззовні. Разом з тим, це не лише не послабило його цілісність з іншими областями Азербайджану, а й стало чинником виживання місцевого азербайджанського населення в умовах буремних подій громадянської війни та радянської інтервенції на Кавказі[8].

Вперше у міжнародному праві правовий статус Нахічевані як автономії в складі вже радянського Азербайджану був регламентований статтею III і додатком I (C) Московського договору від 16 березня 1921 р., укладеного

---

[1] Мустафаева С. Советская Россия и формирование границ между государствами Кавказа (на примере Азербайджана и Армении) *Кавказ & глобализация*. Т. 4. Вып. 1–2, 2010, С. 230–240.

[2] Кузнецов Олег. Значение международно-правовых договоров в институализации политико-правового статуса Нахичеванской автономиии в составе Азербайджана (к 90-летию провозглашения Нахичеванской Автономной Советской Социалистической Республики) *Кавказ & глобализация*, т. 8. вып. 1–2, 2014, С. 172.

[3] Савицкий П. И. Конституционно-правовой статус автономных образований в странах Содружества Независимых *Государств Российское право: образование, практика, наука.* 2018, № 3, С. 70.

[4] Мустафаева С. Советская Россия и формирование границ между государствами Кавказа (на примере Азербайджана и Армении). – С. 231.

[5] Мустафаева С. Советская Россия и формирование границ между государствами Кавказа (на примере Азербайджана и Армении). – С. 231.

[6] Там же. – С. 15.

[7] Амбарцумян К. Р. Место Южного Кавказа в советско-турецком сближении в 1921–1922 гг. *Гуманитарные и юридические исследования*. – С. 11.

[8] Кузнецов Олег. Значение международно-правовых договоров в институализации политико-правового статуса Нахичеванской автономиии в составе Азербайджана (к 90-летию провозглашения Нахичеванской Автономной Советской Социалистической Республики). С. 173.

між урядом Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки і урядом Великих національних зборів Туреччини, причому зміст додатку до тексту договору багато в чому копіювало і тільки частково конкретизував положення другого абзацу зазначеної статті договору, що визначала напрямок (директрису) кордону Нахічеванського округу (саме так НАР іменувалася в російськомовному варіанті цього договору) в сторону Вірменії. Але, незважаючи на всю стислість і навіть лапідарність юридичних формулювань, Московський договір щодо Нахічевані (принаймні, в своїй офіційно опублікованій російськомовній версії) містив три принципових моменти, вартих окремої уваги.

По-перше, як випливає з формулювань оригінального тексту договору, уряд РРФСР і уряд ВНЗТ «погоджуються», тобто визнають де-юре факт існування де-факто навколо Нахічевані автономної території під протекторатом вже радянського на той момент Азербайджану. Обидві сторони лише легітимізували у вигляді нормативного положення міжнародно-правового акту ту історичну даність, яка вже об’єктивно існувала на момент укладання, підписання та ратифікації Московського договору (був ратифікований ВЦВК РРФСР 20 липня 1921 р., ВНЗТ – 31 липень 1921 р., обмін ратифікаційними грамотами відбувся 22 вересня 1921 р. в Карсі при відкритті турецько-закавказьких переговорів) в цій географічній області [1].

По-друге, ні уряд РРФСР, ні уряд ВНЗТ не мали чітко сформульованої позиції щодо того, якою буде перспектива і навіть якою є реальність Нахічеванської автономії. Невизначеність уявлень і позицій сторін Московського договору з цього питання найкраще характеризує невизначеність дефініції об’єкта їх правового регулювання: так, в першому абзаці статті III договору географічний ареал поширення адміністративної юрисдикції Нахічеванської автономії визначається як «Нахічеванський округ», в другому абзаці – як «Нахічеванська територія», в додатку I (С) – як«територія Нахічевані».

Робочою мовою радянсько-турецьких переговорів в Москві була французька, відома точністю і однозначністю смислового наповнення кожного слова; турецька делегація відвезла в Ангору (нині Анкара) екземпляр Московського договору з РРФСР про дружбу і братерство, складений французькою мовою.

Вказане різночитання виникло або як компроміс позицій більшовиків і кемалістів, або внаслідок загальної невизначеності ситуації, або ж як наслідок взаємного небажання сторін гранично точно конкретизувати свою позицію з питання правового статусу Нахічеванської автономії.

Згідно з положеннями Московського договору, Нахічеванська автономія означувалася як суверенна територія, що знаходиться під протекторатом Азербайджану, який, своєю чергою, не міг в майбутньому відмовитися від цієї визнаної за ним міжнародно-правового обов’язку на користь третьої

[1] Кузнецов Олег. Значение международно-правовых договоров в институализации политико-правового статуса Нахичеванской автономиии в составе Азербайджана (к 90-летию провозглашения Нахичеванской Автономной Советской Социалистической Республики). С. 174.

сторони. По-третє, відповідно до другого абзацу статті III Московського договору Радянська Росія самоусувалася (або усувалася під тиском турецької сторони) від участі у визначенні та подальшої демаркації кордону між «Нахічеванським округом і Вірменією. Сторони Московського договору дійшли згоди про те, що всі питання територіального розмежування і визначення на місцевості меж легітимізованої за договором Нахічеванської автономії повинна буде вирішувати тристороння комісія, складена з представників Туреччини, Азербайджану і Вірменії. Російське втручання в цей процес носило суто технічний характер і обмежувалося тим, що демаркація і визначення директриси кордону делегатами цієї комісії мало здійснюватися по карті російського Генерального штабу масштабу 1/210000 – 5 верст в одному дюймі[1].

Конституція НАР закріплює основи автономії регіону. Республіка незалежна у розв'язанні питань, віднесених до її компетенції Конституцією Азербайджану, вирішує всі питання, необхідні для задоволення потреб народу НАР, за умови, якщо ці питання не віднесені до повноважень органів влади Азербайджанської Республіки. При вирішенні усіх питань, які відесені до її повноважень, НАР пов'язана з спільними інтересами Азербайджанської республіки[2].

Загалом, політико-правовий статус Нахічевані базувався на особливостях його історико-культурного, національного політичного розвитку. Закріплення його за Азербайджаном стало важливим чинником державотворення країни, посилило її позиції у Закавказзі. Входження Нахічевані до Азербайджану сприяло його економічному та культурному розквіту. Міжнародно-правове оформлення статусу Нахічевані, відобразивши його унікальність, стало важливим чинником безпеки цього регіону.

---

[1] Кузнецов Олег. Значение международно-правовых договоров в институализации политико-правового статуса Нахичеванской автономиии в составе Азербайджана (к 90-летию провозглашения Нахичеванской Автономной Советской Социалистической Республики). С. 175.

[2] Савицкий П. И. Конституционно-правовой статус автономных образований в странах Содружества Независимых Государств, С. 70.

Азербайджансько-грузинські міждержавні відносини в контексті формування національних і регіональної системи безпеки

Олександр Дуднік

Південний або Центральний Кавказ є стратегічною складовою частиною Чорноморсько-Каспійського регіону через який нині проходить багато важливих транспортних, зокрема, енергетичних шляхів, передусім з Азії в Європу. Більшість з них пролягають по територіях двох держав Південного Кавказу – Азербайджану і Грузії, які займають вигідне стратегічне положення. Будучи вузловим перехрестям для головних комунікацій по вісі Схід – Захід і Північ – Південь, Азербайджан і Грузія є також своєрідними транспортними воротами для виходу, відповідно, в Каспійське і Чорне море. З огляду на це, а також значні запаси нафти і газу в басейні Каспійського моря, наявність низки неурегульованих міжнаціональних конфліктів, Південний Кавказ став ареною боротьби за вплив між провідними державами регіону і світу: РФ, США, ЄС, Туреччиною та Іраном. У цьому контексті важливим буде розгляд азербайджансько-грузинських міждержавних відносини щодо формування єдиної регіональної системи безпеки, реалізації політики національної безпеки, зокрема, визначення керівництвом цих держав головних зовнішніх викликів і загроз для своїх країн і регіону загалом.

Актуальність даної теми зумовлена також тим, що Центральний Кавказ є одним з пріоритетних напрямів зовнішньої політики України, а Азербайджанська Республіка (АР) і Грузія є стратегічними партнерами Києва, які разом з Молдовою утворюють міждержавне об’єднання ГУАМ.

Питання щодо формування регіональної і національних політик безпеки Азербайджаном і Грузією торкалися у своїх працях багато вітчизняних і зарубіжних дослідників. Так, Б. Левик висвітлював його в контексті військової безпеки цих держав[1], О. Слободян – воєнної політики Баку і Тбілісі[2], азербайджанський вчений А. Гасанов, розкриваючи політику національного розвитку і безпеки АР[3], росіянин Н. Ніязов, розглядаючи становлення і

[1] Левик Б. Військова безпека пострадянських республік 1991–2011 рр.: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. 380 с.

[2] Слободян О. Ф. Воєнна політика пострадянських держав: порівняльний аналіз / Дисер. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук. Спеціальність: 23.00.02. Політичні інститути та процеси / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2016. URL: idpnan.org.ua/.../slobodyan-o.f.-voenna-politika-postradyanskih-derjav-_porivnyalniy-a...

[3] Гасанов А. М. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку, «Zərdabi LTD» MMC, 2014. 672 с.

розвиток політики воєнної безпеки АР[1], а Н. Чіковані, досліджуючи історію проектів створення єдиного Кавказу, починаючи з XIX – початку XX ст.[2].

Взаємовигідні й добросусідські міждержавні відносини на всіх рівнях між Азербайджаном і Грузією обумовлені географічною близькістю двох країн, дружніми міжнаціональними зв'язками, що склалися історично, та особистою дружбою керівників цих держав, зокрема Гейдара Алієва і Едуарда Шеварнадзе, згодом Ільхама Алієва і Михайла Саакашвілі.

Після здобуття незалежності Азербайджан і Грузія перебували фактично в подібному складному становищі, що було обумовлено передусім міжнаціональними конфліктами на їх територіях, які несли загрозу сепаратизму і однаково були пов'язані з політикою Росії в Закавказзі. У Грузії – це Абхазький і Південно-Осетинський конфлікт, а в Азербайджані – Нагірно-Карабаський. Унаслідок цього дипломатичні зв'язки між двома сусідніми державами були встановлені лише 18 листопада 1992 р. А посольства були відкриті ще пізніше. Так, дипломатичне представництва Грузії в Баку офіційно запрацювало у лютому 1995 р., а амбасада Азербайджану в Тбілісі – у березні 1996 р.

З приходом до влади в Грузії Е. Шеварнадзе (1992 р.), а в Азербайджані – Г. Алієва (1993 р.), обидві закавказькі республіки чітко сформулювали аналогічні зовнішньополітичні пріоритети – розбудова незалежних держав, зміцнення незалежності, забезпечення територіальної цілісності, безпеки, економічних інтересів тощо. Зважаючи на те, що проблеми безпеки Кавказу і стратегічні інтереси держав співпадали, одним з важливих напрямків зовнішньополітичної діяльності Азербайджану й Грузії стало створення добросусідських відносин з державами і народами Кавказу, тобто формування регіональної системи безпеки. Водночас обидві республіки намагалися перетворитися у вільні й демократичні держави – регіональних лідерів, з незалежною стратегією і західною орієнтацією.

Керівники обох країн велике значення приділяли розвитку двосторонніх відносин. Так, 15 червня 1993 р. Г. Алієв у своїй першій промові, після повернення до керівництва країною, заявив про важливість розвитку відносин з Грузією[3]. Водночас, міжнаціональні конфлікти на територіях цих держав обумовили як характер особистих відносин між президентами, так і – перших двосторонніх угод між Тбілісі і Баку.

До першого офіційного візиту Г. Алієва в Грузію, що відбувся 6-8 березня 1996 р. керівники двох держав часто зустрічалися і в Грузії, і в Азербайджані, а також на форумах міжнародних організацій. Проте тільки під час першого

---

[1] Ниязов Ниязи Сабир оглы Становление и развитие политики военной безопасности Азербайджанской Республики в 1994–2011 гг. / Автореф. дисер. на соискание учен. степени док. ист. наук. Специальность 07.00.03 – Всеобщая история (новая и новейшая история). Санкт-Петербургский гос. ун-т. СПб., 2012.

[2] Чиковани Нино. Нарратив единого Кавказа: Попытки преодоления конфликтной памяти // 2012, 26 дек.: URL: http://www.amudarya.net/fileadmin/_amudarya/bs/nc.pdf.

[3] Военная доктрина Азербайджана указывает на сложность военно-политической ситуации – политолог. *Спутник. ру.* 2001, 14 дек.: URL: https://ru.sputnik.az/azerbaijan/20111214/296731229.html

офіційний візиту Президента Азербайджану до Грузії були підписані важливі міждержавні документи – це «Договір про зміцнення дружби, співпраці і взаємної безпеки», а також «Декларація про мир, безпеку і співпрацю в Кавказькому регіоні». Остання була ще однією спробою на вищому державному рівні реалізувати ідею так званого «мирного Кавказу». Президенти Грузії і Азербайджану запропонували цю ідею у відповідь на поширену тоді концепцію С. Хантингтона і як своєрідну альтернативу проросійському «Кавказькому дому»*. На відміну від останнього вона передбачала не об'єднання того чи іншого типу, а виявлення спільних інтересів і створення умов для мирного співіснування, шляхом проведення переговорів і укладання угод. Декларація «Про мир, стабільність і безпеку в Кавказькому регіоні», відома ще під назвою «Тбіліська декларація». Вона повинна була забезпечити будівництво так званого «єдиного кавказького дому» шляхом захисту прав і свобод людини та національних меншин. У 1996–1997 рр. при президентові Грузії існувала комісія «Для мирного Кавказу»[1].

У Декларації знайшли своє відображення всі сфери міждержавного співробітництва – політична, економічна, наукова та культурна, яке мало носити характер стратегічного партнерства.

Під час зустрічі з громадськістю Грузії в Тбіліському державному академічному театрі опери та балету Г. Алієв вручив Е. Шеварнадзе вищий орден Азербайджану – орден «Незалежності» або «Істіглал». Г. Алієв також виступив в парламенті Грузії, де його схвально сприйняли як прихильники Шеварднадзе, так і представники опозиції.

Візит Г. Алієва став, за його словами, й відкритою підтримкою грузинського колеги на президентських виборах в Грузії, що відбулися згодом – 9 квітня[2].

На формування політики національної та регіональної безпеки Азербайджану й Грузії помітний вплив мали не тільки неврегульовані конфлікти, а й

* На початку 1990-х рр. на Кавказі унаслідок розпаду СРСР, розгортання міжнаціональних конфліктів і конфронтації між новими державами регіону з одного боку та Росією з іншого для забезпечення миру і стабільності була відроджена ідея-концепція «єдиного кавказького дому». Але відсутність у регіоні єдиного економічного й інформаційного простору, наявність розбіжностей щодо форми майбутнього об'єднання, відмінність світоглядних цінностей не сприяли її реалізації. Щоправда, Росія проголосила створення Конфедерації народів Кавказу, представляючи її як реально існуюче державне утворення зі своїм парламентом, президентом, збройними силами та іншими атрибутами державної влади. Але це була спроба частини інтелігенції Північного Кавказу реалізувати проект державного устрою, який, насправді, був відірваний від реальності. Конфедерація не мала легітимності, офіційного мандату, одержаного шляхом виборів, проте встигла зіграти негативну роль в кавказьких конфліктах; і цей досвід залишився в колективній пам'яті кавказьких народів. У подальшому ставлення до ідеї єдності стало більш обережним і скептичним. (Чиковани Н. Нарратив единого Кавказа: Попытки преодоления конфликтной памяти http://www.amudarya.net/fileadmin/_amudarya/bs/nc.pdf).

[1] Ларнаков П. Военная доктрина Азербайджанской Республики [Анализ]. The Center of Military Analyses and Research (США) / перевод: *XPRESSA.RU.* 2011, 28 окт.: URL: http://xpressa.ru/translates/2133-voennaya-doktrina-azerbaydzhanskoy-respubliki-analiz.html.

[2] Ответы Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева по возвращении из Грузии в аэропорту Бина. *Библиотека Алиев-наследи*е. 2000, 23 мар. URL: http://library.aliyev-heritage.org/ru/971773.html.

кавказька політика «великих» (США, ЄС) і «регіональних» держав (Росія, Туреччина, Іран), які виходячи зі свого бачення геополітичної ситуації в регіоні, часто протидіяли політичному домінування своїх опонентів.

У цьому контексті Азербайджан на відміну від Грузії мав дещо краще становище завдяки тому, що на початку 1990-х звільнився від присутності російської армії на своїй території, а головне – підписав восени 1994 р. із західними компаніями так званий «контракт століття» з видобутку і транспортування нафти і газу. Завдяки цій стратегічній угоді Азербайджан став єдиною країною на Південному Кавказі, в яку Росія не змогла повністю проникнути за допомогою політичного, військового та економічного тиску. Ця угода надала Азербайджану більше механізмів для урегулювання протистояння з Вірменією і стала засобом утвердження його незалежності й утримування Москви на відстані. Як наслідок, в Азербайджані російські «державники» втратили свої колишні позиції. Однак, щоб реалізувати «контракт століття», тобто нафтогазові проекти й залучити західний капітал, Баку у 1994 р. пішов на підписання невигідного для себе миру з Вірменією [1].

Припинення вогню на вірмено-азербайджанському фронті і азербайджансько-грузинська Декларація 1996 р. стали першими досягненнями в зовнішній політиці АР на Кавказі. Адже вони дозволили Баку реалізувати в зовнішній політиці економічні пріоритети – розроблену Г. Алієвим нову нафтову стратегією. Її суть – раціональне використання передових західних технологій та інвестицій для розробки і видобування наявних в азербайджанському секторі Каспійського моря запасів вуглеводів, а також вивезення їх безпечними шляхами на світові ринки, щоб отриманні від їх продажу засоби спрямувати на розвитку інших галузей економіки країни, передусім не нафтового сектора й, таким чином, забезпечити добробут нинішнього і майбутнього поколінь.

Головне завдання такої політики – максимальне використання можливостей іноземних держав для подолання наявних регіональних труднощів, зокрема щодо поділу Каспію на сектори, будівництва та гарантування безпеки нафто- і газопроводів, а також завоювання належного місця на світовому нафтогазовому ринку.

Отже, для розбудови суверенної держави та гарантування її безпеки Баку зробив ставку на залучення західних інвестицій в енергетичну галузь країни – розробка, видобування і транспортування національних природних ресурсів. Маючи багаті енергоресурси, важливе геополітичне розміщення в євразійському просторі та створюючи сприятливі правові й економічні умови для західних інвесторів, Азербайджан також хотів здобути статус держави-лідера Південного Кавказу. Однак на перешкоді цього стояв і стоїть конфлікт з Вірменією. Поразка на першому етапі Карабаського протистояння змусила Азербайджан кардинальним чином переглянути свою політику національної безпеки, передусім військової безпеки. Відтоді ключовими її напрямами

---

[1] Аббасов Ш. Азербайджан: Делая выбор между НАТО и Движением неприсоединения? Eurasianet. 2011, 1 Jul. URL: https://russian.eurasianet.org/node/58748

стали: пошук політичних і військових союзників, закупівля необхідних для збройних сил країни бойових систем, налагодження роботи національного військово-промислового комплексу (ВПК), а також розв'язання соціальних і гуманітарних проблем, пов'язаних із забезпеченням воєнної безпеки, зокрема медичний захист та речове й продовольче забезпечення військовослужбовців. Баку шукав партнерів готових підтримати його в Карабаському врегулюванні, у відстоюванні політичних та економічних інтересів АР на регіональному та глобальному рівнях, у протистоянні загрозам «нового типу» (наркоторгівля, тероризм, торгівля людьми, екологічні проблеми). Здійснюючи політику військово-технічного співробітництва (ВТС) із зарубіжними країнами Азербайджан прагнув не тільки купувати у них ті чи інші бойові системи, а й налагоджував з ними дружні і союзницькі відносини (Україна, Ізраїль, США).

За винятком РФ, у військово-політичному плані Баку віддавав перевагу ВТС з країнами, які не мали з Єреваном тісних союзницьких відносин; в економічному – країнам, які були здатні запропонувати АР сучасні системи озброєння за доступними цінами; в геополітичному – країнам, які не мали наміру обмежити суверенітет АР, а в військово-технічному – країнам-лідерам в області розробок перспективних бойових систем. Як наслідок, наприкінці 2011 р. Азербайджан мав стійкі зв'язки в області ВТС з РФ, Україною, Білорусією, Чехією, Польщею, Туреччиною, Пакистаном, Ізраїлем, Йорданією та Південно Африканською Республікою (ПАР)[1].

Наявність фінансових можливостей і політичної волі сприяли Азербайджану у розв'язанні проблеми створення власного ВПК із залученням зарубіжних військових технологій. При цьому Баку зважав не стільки на політичну доцільність й фінансові можливості, скільки на потреби збройних сил в сучасних бойових умовах.

Воєнно-політичний розвиток Азербайджану, згідно з Концепцією нацбезпеки, спрямований на відновлення територіальної цілісності країни, ліквідацію наслідків втрати Нагірного Карабаху та семи інших регіонів. Враховуючи російські інтереси в регіоні, підтримку Кремлем воєнно-політичного курсу Вірменії, Азербайджан з перших років незалежності віддав пріоритет західному напрямку своєї зовнішньої політики, сподіваючись на євроатлантичну підтримку в питаннях відновлення територіальної цілісності. Співпрацюючи з НАТО в рамках Програми індивідуального партнерства (ПІП), Азербайджан виявляє зацікавленість натовським досвідом врегулювання воєнних конфліктів, управління кризовими ситуаціями, обміном інформацією щодо контролю за звичайними озброєннями, а також питаннями охорони трубопроводів. Азербайджан започаткував періодичну участь у навчаннях Альянсу та конференціях з їх планування. Відстоюючи власні інтереси, Баку ще в 90-х роках намагався залучити НАТО і США до розв'язання Нагірно-Карабаського конфлікту.

[1] Ниязов Ниязи Сабир оглы. Становление и развитие политики военной безопасности Азербайджанской Республики в 1994–2011 гг. / Автореф. дисер. на соискание учен. степени докт. ист. наук. Специальность 07.00.03 – Всеобщая история (новая и новейшая история). Санкт-Петербургский гос. ун-т. СПб., 2012.

Крім того, Баку врахував так звані «енергетичні чинники» посилення західної уваги до Закавказзя, зокрема активізацію США та ЄС в питаннях контролю над транзитом енергоносіїв із зони Каспійського моря на Захід. Водночас, незважаючи на пріоритетність західного вектору у зовнішній політиці, АР враховує визначальний фактор РФ насамперед у нагірно-карабаському питанні, російську військову присутність в Абхазії та Південній Осетії і намагається взаємовигідно співпрацювати з Москвою у різних сферах, зокрема військово-технічній та безпековій, підтримує з нею дружні й добросусідські відносини. Це дає змогу Баку маневрувати в чотирикутнику США – ЄС – РФ – Іран[1].

Завдяки Нагірно-Карабаському конфлікту Москва намагається розв'язати важливі для себе геополітичні завдання: зруйнувати політичні, економічні, культурні та інші плани щодо розбудови *Тюркської співдружності держав*, зокрема контролювати Азербайджан як важливу сполучну ланку між Туреччиною і тюркськими пострадянськими державами Центральної Азії та тюркськими народами власне самої Росії, а також повернути транспортування основних запасів бакинської і загалом каспійської нафти до Європи через російську територію. Москва домоглася також відкриття важливого для себе транспортного коридору «Північ-Південь» (Росія, Азербайджан, Іран).

Розгортання вірменсько-азербайджанського конфлікту так чи інакше сприяло зростанню ролі Грузії в регіоні як одного з ключових транспортно-транзитних чинників, зокрема й для Баку. Адже якби не було Карабаського конфлікту, то Азербайджан мав би вільне сполучення з Туреччиною через територію Вірменії, а Вірменія мала б вихід до Чорного моря і Росії через Туреччину або Азербайджан, в обхід Грузії. Організована Баку і Анкарою блокада Вірменії сприяла зростанню значення для останньої транспортних шляхів через територію Грузію до Росії і Чорного моря. Конфлікт в Нагірному Карабасі сприяв формуванню двох альянсів – Росії і Вірменії, Туреччини й Азербайджану, – зв'язки яких перетинаються на території Грузії. Крім того, тільки через Грузію Туреччина може встановити транспортне сполучення з народами Північного Кавказу й Середньої Азії[2].

Більшість експертів вважає, що Грузія є «ключовою державою у Закавказзі і в силу свого географічного положення, і в силу своєї історичної ролі в геополітичній системі координат: Росія – ЄС – США». Серед держав СНД Грузія мала одну з найбільш розгалужених систем взаємодії зі США, які є стратегічним партнером Тбілісі з 90-х років. Вашингтон фактично є гарантом грузинської незалежності та «спонсором» грузинських реформ. Білий дім розглядає Грузію як одного з найважливіших партнерів у просуванні своєї політики в Східному Причорномор'ї, на Близькому й Середньому Сході.

[1] Дорошко М. С. Вказ. пр. URL: http://pidruchniki.ws/15660212/politologiya/zovnishnya_politika_respubliki_gruziya#934

[2] Кухианидзе А. Армянское и азербайджанское меньшинства в Грузии. *О национальной и внешней политике Грузии.* URL: http://poli.vub.ac.be/publi/etni-1/kukhianidze.htm.

Роль Грузії є значною і в реалізації нафто- та газо- транзитних проектів, що цікавлять Європу та США[1].

Тбілісі, який на початку 1990-х рр. також хотів відігравати роль будівника регіональної безпеки і посередника в суперечках між кавказькими народами, передусім між вірменами й азербайджанцями (цю роль спочатку за ним готовий був визнати Захід), змушений був зайняти нейтральну позицію в Нагірно-Карабаському конфлікті, і стати головним транспортним партнером як для Вірменії, так і для Азербайджану. Грузинські чорноморські порти й автошляхи, а також залізнична магістраль до Туреччини, стали важливими термінальними пунктами кавказької ділянки так званого транспортного коридору «Захід-Схід»[2].

У вірменсько-азербайджанському конфлікті Грузія дотримувалася і дотримується нейтралітету, насамперед через власні нерозв'язані конфлікти, зумовлені, зокрема, відкритою підтримкою Кремлем південно-осетинських і абхазьких сепаратистів. До 2008 р. це був один з чинників, що не дозволяв Тбілісі відігравати роль незалежного учасника міжнародних відносин, поза сферою впливу Росії.

Крім того, згідно з нормами ООН Грузія, як сусідня й нейтральна країна, не має права брати участь у створенні миротворчих сил для урегулювання вірменсько-азербайджанського конфлікту. А компактно заселені азербайджанськими й вірменськими меншинами її східні й південні регіони не дозволять сприймати Грузію як нейтральну державу під час виконання миротворчих функцій. Насамкінець, це досить невелика й маловпливова на міжнародній арені країна, що перебувала в складному економічному й політичному становищі[3].

З другої половини 1990-х років роль Грузії, як стабілізуючої регіональної держави, проявилася в організації і проведенні нею на своїй території неофіційних зустрічей представників трьох закавказьких республік.

Е. Шеварнадзе, інші представники грузинського керівництва неодноразово підкреслювали, що Грузія не претендує на роль посередника в карабаському врегулюванні, але може зіграти свою роль у нормалізації вірмено-азербайджанських відносин. У Тбілісі вважають, що позитивну роль у цьому випадку може зіграти й те, що Грузія завжди дотримувалася нейтралітету з карабаського питання[4].

Проте внутрішні конфлікти, а також азербайджансько-вірменське протистояння заважає Грузії не тільки перетворитися в регіонального лідера, а й

---

[1] Дорошко М. С. Зовнішня політика Республіки Грузія / М. С. Дорошко, Н. В. Шпакова. *Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД:* URL: http://pidruchniki.ws/15660212/politologiya/zovnishnya_politika_respubliki_gruziya#934.

[2] Там само.

[3] Кухианидзе А. Армянское и азербайджанское меньшинства в Грузии. О национальной и внешней политике Грузии. URL: http://poli.vub.ac.be/publi/etni-1/kukhianidze.htm.

[4] Грузия. Внешэкономсвязи. *Полпред. Политика.* URL: http://polpred.com/?cnt=47&art=8692.

відігравати роль нейтральної держави. Зокрема, у 1992–1994 рр. часті диверсії на залізничній магістралі й газопроводі, що проходять по східній, компактно заселеній азербайджанцями, частині грузинської території (Марнеульському району) до Вірменії, а також грабежі призначених для вірмен гуманітарних і комерційних вантажів на грузинських шосейних магістралях, створювали напругу в грузинсько-вірменських відносинах. Такі диверсії Єреван різко засуджував і висував серйозні претензії до Тбілісі. У грудні 1994 р на зустрічі керівників Вірменії, Грузії і Туркменістану в Ашхабаді Е. Шеварднадзе обіцяв забезпечити безперервну подачу туркменського газу до Вірменії через Грузію. Проте було зрозуміло, що повністю запобігти диверсійним актам на території Грузії не вдасться аж до повного врегулювання вірменсько-азербайджанського конфлікту.

З іншого боку, в умовах заморожування грузинсько-російських економічних відносин, Грузія стала відчутно залежною від енергетичної допомоги з боку Азербайджану, зокрема від поставок газу, електроенергії і паливно-мастильних матеріалів. Але, організувавши енергетичну блокаду Вірменії, Азербайджан ревно ставився до можливого перепродажу Тбілісі азербайджанської енергетичної сировини Єревану*[1] .

Отже, ні Азербайджан, ні Грузія не могли і досі не можуть стати державами-лідерами регіону. Водночас, негативна роль Росії як в грузинсько-абхазькому й грузинсько-осетинському конфліктах, так і в азербайджансько-вірменському постійно зближувала їхні позиції з питань регіональної безпеки і транспортно-економічної співпраці. І Баку, і Тбілісі апелюють до міжнародних принципів збереження територіальної цілісності своїх держав, які сформовано у документах ООН і ОБСЄ, і водночас не задовольняють вимоги окремих національних меншин цих країн, які за підтримки Кремля домагаються міжнародного визнання своєї незалежності.

Різні форми участі Росії в конфліктах на теренах Грузії та Азербайджану дозволяють їй зберігати свою присутність у важливому для неї стратегічному регіоні й не допустити поширення на Закавказзя євроатлантичної системи безпеки. Так, завдяки підтримці міжетнічних конфліктів на теренах Грузії і Азербайджану Москва передусім стримує проникнення Євросоюзу і НАТО на Південний Кавказ. Це чітко спостерігалося під час російсько-грузинської війни 8–12 серпня 2008 р. Головна її причина – подача Грузією навесні 2008 р. заявки на участь у програмі щодо підготовки членства (ПДЧ) в НАТО, після схвалення на всенародному референдумі рішення про входжен-

* У 1992–1995 рр. грузинський уряд в умовах домінування мафіозних груп, які контролювали бензиновий бізнес, був не в змозі взяти під свій контроль транспортування енергетичних ресурсів. У травні 1994 р. грузинська митниця не могла зупинити контрабанду міді, шкіряної сировини і бензину через грузинсько-вірменську кордон. Важливу роль у перевезенні бензину через грузинсько-вірменський кордон відігравала громадська організація вірмен Грузії «Джавахк» в Ахалкалакі. Ситуація різко змінилася після невдалої спроби замаху на життя Е. Шеварднадзе 29 серпня 1995 р. і розгрому грузинськими властями мафії.

[1] Кухианидзе А. Армянское и азербайджанское меньшинства в Грузии. *О национальной и внешней политике Грузии.* URL: http://poli.vub.ac.be/publi/etni-1/kukhianidze.htm

ня країни до Альянсу. Унаслідок війни Абхазія й Південна Осетія стали буферними зонами між Росією і сферою можливого розширення НАТО, адже, як вважають в Кремлі, втрата територіальної цілісності Грузії не дасть змоги їй увійти до НАТО. Взагалі Москва розглядає Грузію як «ключ» до Кавказу і Чорноморського регіону, а тому не хоче добровільно поступатися контролем над територією цієї країни. Виведення російських військових баз з Грузії не вигідно Кремлю, оскільки може призвести до порушення єдиної системи противоповітряної оборони (ППО) Росії на її південних рубежах. На території Грузії ще з часів СРСР дислоковані пункти управління російської системи ППО в кавказькому регіоні.

Отже, спільні проблеми, аналогічні загрози і виклики безпеки сприяли зближенню Баку і Тбілісі у формуванні регіональної і національної політики безпеки. Це було відображено у відповідних державних документах обох країн. Так, в редакціях концепцій національної безпеки Грузії за 2005 і 2011 роки підкреслено більш вагоме значення Азербайджану для Грузії, порівняно з Вірменією. В обох редакціях документу говориться: «Наявність з Азербайджаном спільних енергетичних, транспортних і комунікаційних проектів підносить цю країну до рівня стратегічного партнера Грузії. Вірменію ж з Грузією пов'язують вузи прагматичного співробітництва в усіх напрямках»[1]. Обидві концепції нацбезпеки розглядали Нагірно-Карабаський конфлікт як головну небезпеку для регіональної стабільності.

Така оцінка Азербайджану та Нагірно-Карабаського конфлікту в державних документах Грузії зумовлена також вигідними умовами участі Тбілісі в транспортних і енергетичних проектах Азербайджану, завдяки яким зросли фінансові можливості й геополітична вага Грузії. Так, Баку передав Тбілісі на 40 років свої тарифи з експлуатації нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан, а в 2007 р. та 2010 р. для будівництва залізниці Баку-Тбілісі-Карс виділив Грузії два пільгових кредити. Перший у розмірі 200 млн. дол. на 20 років під 1% річних, а другий у розмірі 575 млн. на 25 років під 5 % річних[2]. Тобто Азербайджан перетворюється на важливого і вигідно для Грузії інвестора. Тоді як співпраця з Вірменією таких політичних і економічних дивідендів Тбілісі не приносить. Навпаки, Тбілісі змушений постійно думати про нейтралізацію сепаратистських вимог вірмен грузинської Джавахетії, яких всіляко підтримують націоналістичні кола Вірменії. З проживанням в Грузії азербайджанців проблем не виникало.

У зазначених концепціях національної безпеки Грузії Нагірно-Карабаський конфлікт названо головною небезпекою і проблемою для регіональної стабільності. Адже в разі відновлення війни між Баку і Єреваном Грузія може стати однією з перших країн, що постраждають від неї. Причиною цього є нафто- і газопроводи Баку-Тбілісі-Джейхан і Баку-Тбілісі-Ерзерум, що проходять по її території. Окрім того, війна між Азербайджаном і Вірменією

---

[1] Концепция национальной безопасности Грузии. *Министерство иностранных дел Грузии*. URL: http://www.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=RUS&sec_id=12.

[2] Мамедов С. Баку форсирует строительство железной дороги в обход Армении. *Независимая газета*. 2011, 24 мая.: http://www.ng.ru/cis/2011-05-24/6_baku.html.

здатна призвести до посилення напруги у відносинах між азербайджанцями і вірменами, які компактно проживають в Грузії[1].

У документі також вказано можливі негативні наслідки такої війни для кожної країни Південного Кавказу. Це, зокрема, посилення в регіоні впливу РФ та запуск механізму послаблення Азербайджану.

Після захоплення Росією Абхазії і Південної Осетії в серпні 2008 р., у новій концепції нацбезпеки Грузії 2011 р. Москва розглядалася в якості головного ворога, що несе їй загрозу територіальної цілісності. У документі прямо говорилося, що Кремль зацікавлений в ослабленні й розпаді грузинської держави. Зважаючи на це, оцінка значення Вірменії для Грузії не змінилася: країна, яка є військовим і стратегічним союзником Росії – ворога Грузії, не може бути стратегічним союзником або стратегічним партнером Тбілісі. На відміну від Азербайджану – стратегічного союзника Грузії, Вірменія – просто її партнер[2].

Крім того, згідно з концепцією нацбезпеки Грузії 2011 р. Туреччина – провідний регіональний партнер Грузії. Пріоритетом зовнішньої політики Грузії залишається євроатлантична інтеграція, адже Грузія порівняно з двома сусідніми центрально-кавказькими державами не має сильних у військовому плані союзників. Тому повноправне членство в НАТО має стати головним гарантом її національної безпеки.

Згідно з концепціями національної безпеки головна стратегічна мета як Грузії, так і Азербайджану (з 2007 р.) – євроатлантична інтеграція. Так, у Преамбулі Концепції нацбезпеки АР від 23 травня 2007 р. говориться, що «Республіка Азербайджан поділяє європейські цінності і як невід’ємна частина євроатлантичної архітектури робить внесок у безпеку в цьому регіоні[3].

У розділі IV, пункт 1.2 цього ж документу зазначається, що стратегічна мета АР – інтеграція в європейські і євроатлантичні політичні та економічні структури, а також структури безпеки. АР сприймає партнерство з євроатлантичними інституціями як засіб, що сприяє загальній безпеці євроатлантичного простору, економічному розвитку і демократії. АР разом з НАТО працює над усуненням нестабільності, конфліктів і загроз в європейському і євроатлантичному просторі і має намір брати участь у побудові єдиної системи безпеки в Європі і регіоні, де вона розміщена, без географічної і політичної дискримінації, за принципом неподільності безпеки. У підсумкових положеннях концепції нацбезпеки АР за 2007 р. зазначалося, що «Стратегічне географічне розміщення АР забезпечує виконання нею важливої ролі в політичних і економічних процесах євроатлантичного простору. Це проявляється в реалізації регіональних енергетичних и транспортних проектів[4].

---

1 Концепция национальной безопасности Грузии. *Министерство иностранных дел Грузии*. URL: http://www.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=RUS&sec_id=12.

2 Грузия: Азербайджан – союзник, а Армения – партнер. *Contact. az*. 2012, 02 янв. URL: http://www.contact.az/docs/2012/Analytics/010210ru.htm.

3 Концептуальні основи та процес реформування сектору безпеки в Азербайджані. *Нац. ін.-т стратег. досліджень України*. URL: http://od.niss.gov.ua/content/articles/files/reformuvannya-sektoru-bezpeki-f36a8.pdf

4 Концепция национальной безопасности Азербайджанской Республики. URL: http://migration.gov.az/images/pdf/b5f3b29fd98276567dd7f0fd0ff2a58b.pdf.

У 2007 р. І.Алієв на другому ювілейному саміті глав держав-членів Організації за демократію й економічну співпрацю (ОДЕС-ГУАМ) заявив, що у Азербайджану і Грузії, не має альтернативи євроінтеграції. Вона цілком обов'язкова для обох республік. Він також зазначив, що й у Вірменії не має іншого шляху, крім євроінтеграції[1].

Проте після російсько-грузинської війни в серпні 2008 р. офіційний Баку фактично припинив заявляти про свої євроатлантичні наміри, хоча й не відмовився від активної співпраці з євроатлантичними структурами. Цьому також сприяла ситуація з погіршенням демократії в АР, на що неодноразово вказували в Раді Європи (РЄ) та в Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)[2].

Отже, на відміну від Тбілісі, який з 2008 р. почав швидкими темпами зближатися з НАТО, зробивши вступ до складу цієї організації пріоритетним завданням своєї зовнішньої політики, Баку почав розглядати євроатлантичну інтеграцію як далеку перспективу, а фактично не визначився з часовими рамками набуттям членства в Альянсі і ЄС. Більш того, на думку окремих азербайджанських стратегів, Баку не сприймає жодну з систем гарантування воєнної безпеки держав у Каспійсько-Чорноморському басейні і регіоні Південного Кавказу: Організація Договору з колективної безпеки (ОДКБ) під керівництвом РФ, Північноатлантичний Альянс-блок НАТО та незалежний підхід щодо безпеки країн регіону, пропонований Іраном. «В силу низки обставин, в найближчому майбутньому приєднання Азербайджану до НАТО не представляється реальним. Водночас, інтересам Азербайджану не відповідає і приєднання до ОДКБ в рамках її умов і гарантій безпеки, а точніше їх відсутності. За таких обставин, одним із пріоритетних завдань зовнішньої політики країни є досягнення міжнародного захисту від зовнішніх впливів і тиску, забезпечення своїх суверенних прав і військової безпеки та упередження іноземної воєнної інтервенції у будь-якій інші формі»[3].

Це дало підстави російським, вірменським і деяким українським аналітикам назвати Азербайджан єдиною державою регіону, що не зробила чіткого стратегічного вибору[4]. Проте це помилкове твердження, адже Баку не переглядав свою «стратегічну мету», досягненню якої має слугувати концепція національної безпеки і військова доктрина. На відміну від свого сусіда – Грузії, який в найближчій перспективі тісно пов'язує свою зовнішньополітичну долю з Заходом, Азербайджан завжди намагається урівноважити свої інтереси між НАТО, РФ та Іраном. Так, навесні 2011 р. АР як і Іран стала учасни-

[1] Раджабов Р. Грузино-азербайджанский тандем в свете интеграционных процессов в регионе «4- х морей». *Інформаційно-аналітичний портал Грузія Online*. URL: http://www.apsny.ge/analytics/1197773363.php. 2007/15/12/ pdf

[2] Обзор азербайджанских СМИ. *Regnum. Политика*. 2007, 20 декаб. URL: https://regnum.ru/news/935296.html

[3] Гасанов А. М. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку: «Zərdabi LTD» ММС, 2014. С. 118.

[4] Из военной доктрины Азербайджана в которой во враги кроме Армении записаны Россия и Иран. *Аревелк: стратеический аналитический центр*. 2017, 26 окт. URL: http://arevelkcenter.com/archives/7177.

ком Руху неприєднання (РН). Але, за словами офіційного представника МЗС Республіки Е. Полухова, входження до РН не означає внесення Азербайджаном коректив до стратегічної мети. «Мы начали процесс интеграции в евроатлантическое пространство и будем его продолжать. Но в настоящее время Азербайджан не ставит цели вступления в НАТО или какой-либо иной военный блок. Интеграция вовсе не означает членство» [1].

Український дослідник Б. Левик вважає, що військова концепція безпеки АР передбачає раціональну достатню оборонну політику [2]. Її важливою складовою можна вважати азербайджансько-турецький Договір про стратегічне партнерство і взаємодопомогу, укладений між двома державами у серпні 2010 р. Анкара активно підтримує наміри Грузії і Азербайджану інтегруватися в євроатлантичні структури, адже розглядає країни Центрального Кавказу як своєрідні «ворота Туреччини в Азію». Анкара як і Баку, і Тбілісі в однаковій мірі зацікавлена у безпеці регіональних транснаціональних транспортно-енергетичних проектів, що прямо залежить від безпеки в регіоні загалом [3].

У військовій доктрині (В. д.) 2011 р. Баку визначив чинники регіональної безпеки (ст. 1.5), що перешкоджають здійсненню національних інтересів або становлять їм загрозу. Вони майже аналогічні тим, які зазначено в концепції нацбезпеки Грузії 2011 р. Це поступове ускладнення і загострення ситуації в регіоні після грузинської кризи 2008 р.; збільшення і зміцнення, під приводом боротьби з тероризмом, військової присутності в регіоні союзника Вірменії та лідера регіонального військового блоку ОДКБ – Росії; нарощування озброєння Вірменією; не розв’язаність Нагірно-Карабаського конфлікту, що супроводжується порушенням режиму припинення вогню, збереженням воєнного стану між Вірменією й Азербайджаном та загалом нестабільність на Південному Кавказі [4].

У документі нечітко представлена роль військових баз Росії в Центральному Кавказі та підтримка Кремлем сепаратизму. Про військові бази в регіоні говориться, але кому вони належать не вказано. Аналогічно не названо державу, яка підтримує регіональний сепаратизм [5]. Росія не згадується серед головних загроз національної і, зокрема воєнної безпеки Азербайджану. Проте, враховуючи, що саме політика Москви несе загрозу регіональній безпеці, вона усвідомлюється як головний чинник, що здійснює негативний вплив на національну і воєнну безпеку АР. Так, у В. д. АР підкреслюється, що будь-яка політична, військова, економічна та інші види підтримки Вірме-

[1] Аббасов Ш. Азербайджан: Делая выбор между НАТО и Движением неприсоединения? *Eurasianet.* 2011, 1 Jul: URL : https://russian.eurasianet.org/node/58748.

[2] Левик Б. Військова безпека пострадянських республік 1991–2011 рр. : монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. 380 с.

[3] Челикапала М. Турция и Южный Кавказ. *Роль России и Турции в системе безопасности Южного Кавказа*. Баку: SAM, 2012 С. 81–83.

[4] Ларнаков П. Военная доктрина Азербайджанской Республики [Анализ]. *The Center of Military Analyses and Research (США)* / перевод: XPRESSA.RU. 2011, 28 окт.: http://xpressa.ru/translates/2133-voennaya-doktrina-azerbaydzhanskoy-respubliki-analiz.html

[5] Военная доктрина Азербайджана указывает на сложность военно-политической ситуации – политолог. *Спутник. ру.* 2001, 14 дек.: URL: https://ru.sputnik.az/azerbaijan/20111214/296731229.html.

нії і «створеного нею на окупованих територіях Азербайджану сепаратистського режиму», з метою офіційного визнання результатів окупації, оцінюється як діяльність спрямована проти Азербайджану[1]. На відміну від Тбілісі Баку не перебуває у безпосередній, тобто прямій конфронтації з Москвою, а тому не має жодних підстав відкрито заявляти, що РФ становить загрозу його безпеці. Більш того, навіть Вірменія, у концепції нацбезпеки та у військовій доктрині АР не названа ворогом Баку, подібно тому як Росія у відповідних документах Грузії. Такий підхід, на думку росіян, обумовлений впливом НАТО. Єреван розглядається Азербайджаном тільки як головне джерело загроз у воєнній сфері. Змінити цю позицію Баку не може політичний тиск ні провідних учасників світової політики, ні регіональних держав. Подібні дії з боку головних акторів міжнародних відносин Баку буде розглядати як прояв їхньої політики подвійних стандартів. Висування такої ідеї будь-якою державою може призвести до відходу АР від тісної взаємодії з нею. Водночас, важливою складовою політики воєнної безпеки Азербайджану є військово-економічне виснаження Вірменії, тому військові витрати АР весь час зростають, хоча загальний їх рівень в структурі ВВП невеликий[2].

У 2012 р. у співробітництві Азербайджану з НАТО було визначено три чітких критерії: міжнародна безпека, реформи, врегулювання нагорно-карабаської проблеми та рівня озброєнь, придбаного Вірменією і Азербайджаном[3]. Проте відсутнє питання демократії, як одного з важливих чинників набуття членства в євроатлантичних структурах.

Влітку того ж року керівництво АР офіційно відмовилося від інтеграції в Митний Союз (МС) – перший крок на шляху до Євразійського Союзу (ЄАС), з яким Москва пов’язувала також розв’язання всіх міжнаціональних конфліктів і територіальних суперечок на пострадянському просторі, включаючи Карабаську проблему. Баку офіційно заявив про це в штаб-квартирі Всесвітньої митної організації в Брюсселі*, обґрунтувавши свою позицію тим, що інтеграційні проекти на пострадянському просторі суперечать його незалежній політиці і, зокрема, зовнішньоекономічній, яка базується на зміцненні національних інтересів. Вступ до МС і ЄАС обмежить можливості Баку у здійсненні незалежної торгово-економічної політики, не прискорить модернізацію азербайджанської економіки і придбання нових технологій, оскільки Росія, яка є локомотивом цих інтеграційних процесів, сама потре-

---

[1] Мелкумян Г. Военная доктрина Азербайджана допускает «освобождение захваченных территорий военным путем». *Հունիս* 2010, 09, URL: https://www.azatutyun.am/a/2066259.html.

[2] Ниязов Ниязи Сабир оглы. Становление и развитие политики военной безопасности Азербайджанской Республики в 1994–2011 гг. / Автореф. дисер. на соискание учен. степени докт. ист. наук. Специальность 07.00.03. Всеобщая история (новая и новейшая история). Санкт-Петербургский гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2012.

[3] Таривердиева Э. НАТО: Азербайджан – развивающаяся страна, вклад которой в международную безопасность растет. *Trend.az.* 2012. 16. 03. http://www.trend.az/regions/scaucasus/azerbaijan/2004530.html.

* На початку липня 2012 р. Москва в черговий раз запропонувала Азербайджану увійти до МС.

бує модернізації, при чому незрозуміло, за якою формулою – західною чи китайською. Експорт товарів з АР в країни МС мінімальний, а потенціал такого експорту в найближчій перспективі невеликий. Головна ж мета зовнішньої політики Азербайджану – інтеграція в євроатлантичні структури і налагодження рівноправних партнерських відносин з усіма сусідами[1].

Західний вектор в політиці АР уже усвідомлюється як конфлікт з національними інтересами Росії не тільки в СНД, а й за її межами. З приходом до влади в РФ В. Путіна між країнами спостерігалося певне зближення, що дало змогу назвати двосторонні відносини стратегічними. Проте будівництво нафто і газопроводів: Баку-Тбілісі-Джейхвн і Баку-Тбілісі-Ерзерум, а також залізничної магістралі Баку-Тбілісі в обхід Росії, а наприкінці 2006 р. відмова І. Алієва узгоджувати з РФ політику експорту енергоносіїв на Західні ринки, остаточно підтвердили наміри АР проводити незалежний зовнішньоекономічний курс. Пропозиція Кремля інтерпретувалася як спроба залучити Баку на свій бік у суперечках з Грузією, Україною та Білорусією щодо підвищення ціни на газ. У цій стратегічній грі виявилося, що Баку був більше зацікавлений у Грузії. Адже будь-яка енергетична блокада і криза у Грузії негативно позначаться на національних інтересах АР. Погіршивши стосунки з Грузією, Баку може втратити єдиний не підконтрольний РФ енергетичний транспортний коридор на Захід. Усі стратегічні енергопроекти АР, такі як нафтопроводи БТД, Баку-Супса, і «Південно-кавказький» газопровід БТЕ проходять через Грузію[2].

Отже, у 1990-і роки на розвиток азербайджансько-грузинських міждержавних відносин і формування ними регіональної політики безпеки мали вплив кілька чинників – це міжнаціональні конфлікти на територіях цих країн і політика великих світових і регіональних держав, насамперед Росії та США. Як наслідок і Тбілісі, і Баку не змогли розбудувати власні демократичні держави, стати регіональними лідерами і створити регіональну систему безпеки, теоретичну базу якої вони сформували в Тбіліській декларації 1996 р. Але традиційно дружні відносини між двома народами і їх керівниками, а також спільні проблеми боротьби з сепаратизмом сприяли стратегічному зближенню цих країн.

У 2000-і рр. азербайджансько-грузинське стратегічне партнерство було зміцнене завдяки участі у спільних регіональних проектах, передусім в транспортно-енергетичній сфері. Це стало можливим завдяки реалізації Азербайджаном своєї «нафтової стратегії», а також вмілому використання Баку і Тбілісі свого вигідного географічного розміщення. Обидві держави стали менш залежними від РФ в енергетичній сфері і транспортному сполученні з країнами Європи і Азії.

Нині посилює стратегічне партнерство двох держав спільність пріоритетного напряму їх зовнішньої політики – євроінтеграція. Обидві країни намагаються створити регіональну систему безпеки за допомогою поширення

[1] Азербайджану не интересен Таможенный союз. *AVA.MD. 2007-2020.* URL: http://www. ava.md/projects/eurasian/016757-azerbaidzhanu-ne-interesen-tamozhennii-soqz.html.

[2] Исмаилов Р. Баку выбирает независимую энергетическую политику. *Центральная Азия.* 2006, 15 декаб. URL: https://centrasia.org/newsA.php?st=1166183280

на регіон євроатлантичної системи безпеки. Обидві держави обрали курс на забезпечення регіональної і національної безпеки через вступ і співпрацю з ЄС і НАТО. І Тбілісі, і Баку ідентифікують себе як частини євроатлантичного регіону, що суперечить інтересам і баченню Мокви, яка розглядає пострадянський простір як сферу своїх інтересів. І Грузія, і Азербайджан уже мають численні іноземні, передусім західні, інвестиції, які гарантують їм певний рівень безпеки, економічного зростання та підтримки Заходу. Але АР на відміну від Грузії не має з Кремлем відкритого протистояння і щоб зберегти добрі відносини з РФ (головним учасником карабаського конфлікту) не заявляє про намір входження до НАТО і ЄС. Таким чином, Баку не викликає різко негативних реакцій в Кремлі, а також в Тегерані, які ще остаточно не позбулися імперських планів щодо АР. Та, незважаючи на це, проголошення і дотримання АР євроатлантичного інтеграційного курсу (хоч і в далекій перспективі), що супроводжується активною співпрацею з ЄС і Північноатлантичним Альянсом, та офіційна відмова Баку від євразійської інтеграції є більш, ніж достатніми для Москви причинами, щоб продовжувати підтримку Вірменію у Нагірно-Карабаському конфлікті, та всебічно затягувати його врегулювання. Визнання РФ незалежності Абхазії і Південної Осетії як і заморожування карабаської проблеми – це чинники Кремля за допомогою яких він намагається стримати поширення впливу ЄС і НАТО в регіоні, або іншими словами інтеграцію Грузії й Азербайджану з євроатлантичними структурами.

Твердження про стратегічну невизначеність АР у своїй політиці національної безпеки можна вважати помилковим, адже стратегічною метою і Азербайджану, і Грузії є євроатлантична інтеграція. Проте відрізняються їх підходи і тактика досягнення мети. Можна говорити, з одного боку про симетричність стратегій Баку і Тбілісі у формуванні національної й регіональної політики безпеки, а з другого – про асиметричність – відмінність їх тактик у досягненні цієї стратегії. В євроатлантичній інтеграції і Тбілісі, і Баку вбачають як гарантію національної безпеки своїх держав, так і гарантію регіональної безпеки загалом, але досягти цього намагаються різними темпами або швидкостями. Це зумовлено передусім геополітичними чинниками, зокрема, характером відносин з сусідніми і великими світовими державами, рівнем розвитку демократії, наявністю неоднакових за розмірами засобів гарантування національної безпеки та досягнення поставленої мети. Спільним чинником, що сприяє підтримці регіональної безпеки і євроатлантичним намірами Грузії і Азербайджану є їх співпраця з Туреччиною.

Водночас, регіональна політика Грузії є більш відкритою і прогнозованою, ніж Азербайджану. Так, Тбілісі не називає своїм стратегічним партнером Вірменію – державу, яка має союзницькі відносини з його головним ворогом – Росією і є головною загрозою його регіональному стратегічному партнеру – Азербайджану. Водночас, Баку визнає Москву своїм стратегічним партнером, незважаючи на те, що Кремль головний союзник Вірменії і офіційно – ворог Грузії – стратегічного партнера Азербайджану. Та, незважаючи на це, для Баку пріоритетними є відносини з Тбілісі і Заходом, ніж з РФ.

Казахстан на перетині геополітичних інтересів

Павло Сацький

Казахстан за період свого державного будівництва виявив своє ключове значення у геополітичній конфігурації Азії та Європи. Ця держава перебуває, фактично, на пограниччі ландшафтних зон Євразії, степів та сибірських лісів, а також поєднує географічно-історичні регіони, як Сибір, Урал, Прикаспійський регіон, Середню Азію і Китай. Таким чином, Казахстан як держава, котра інтегрує пограниччя ландшафтних зон і регіонів, закладає значні перспективи не лише транзиту територією Казахстану у економічних відносинах між Європою і Азією, тюркськими країнами і Китаєм, Середньою Азією та Росією тощо, а також і культурного взаємообміну між регіональними центрами формування етно-культурних спільностей. Транзитний потенціал тюркських держав, традиційно, надзвичайно потужний, що було обумовлено особливостями їх історії як народів, котрі вели кочовий спосіб життя і, відповідно, реалізували свій потенціал, забезпечуючи контроль міжрегіональних транзитних коридорів. Тому Казахстан не є винятком, будучи самою великою за територією країною Тюркської ради (утворено 1992 р.). Перспективи забезпечення міжкультурного діалогу відкривають перспективи синтезу культурних зразків різних регіонів Євразії й вироблення умов для культурного транзиту. Іще Петро І відзначав у контексті російської загарбницької політики транзитний потенціал казахських кочовищ й важливість встановлення над ними протекторату: «…хоча й ця, Киргиз-Кайсацька (орда – *П. С.*) народ степовий і легковажний, проте до всіх азійських країн і земель ця орда ключ і ворота і за цієї причини ця орда має бути під Російською протекцією…»[1]. Оцінка транзитного потенціалу Казахстану і країн Середньої Азії не змінилась і на сучасному етапі, їх характеризують як своєрідні «ворота», від стану яких залежить геополітичний баланс сил на євразійському просторі[2].

Власне, роль Казахстану в формуванні постбіполярної конфігурації світу після розпаду СРСР, почала окреслюватися вже на початку 1990-х рр. Казахстан отримав численну і доволі складну геополітичну спадщину від

[1] Из записки А. Тевкелева по поводу высказывания Петра I о привлечении казахов в российское подданство [1722 г.] *Таймасов С. Башкортостан и Казахстан в период становления Оренбургской губернии:* Учебное пособие для студентов 1–3-х курсов педагогических вузов по специальности «050401 – История». Стерлитамак: Стерлитамак. гос. пед. акад., 2006. С. 161.

[2] Волошенко І. Дослідження безпекової політики пострадянських держав Центральної Азії в українській та зарубіжній політології міжнародних відносин[Електронний ресурс] Режим доступу: Електронне видання: http://journlib.univ.kiev.ua/Books/ForArdentReaders.pdf

колишнього СРСР. Зокрема, мова іде про територіальні суперечності із Китаєм, велику протяжність берегової лінії Каспійського моря, навколо якого сформувалися регіон із глобальними суперечностями навколо зовнішньополітичного курсу Ірану, котра лигалась тривай час не делімітованою, складна геополітична ситуація в прилеглому регіоні Середньої Азії, яка була наслідком радянського втручання в Афганістан. За такої складної геополітичної спадщини Казахстан на початку своєї незалежності не мав власного зовнішньополітичного відомства і дипломатичного корпусу.

Казахстан від моменту здобуття незалежності від Радянського Союзу став країною-засновником Співдружності Незалежних Держав (СНД), забезпечивши в Алмати майданчик для створення цієї міжнародної організації. У перші роки існування Співдружності Незалежних Держав (організації, утвореної державами, котрі постали на уламках СРСР) стає очевидним недієздатність абсолютної більшості основоположних складових цього міждержавного об'єднання. Зокрема, перспективи економічної співпраці в рамках співдружності виявилися примарними на фоні нездатності економік пострадянських республік конкурувати із економіками Китаю і Туреччини, котрі заповнили їх ринки товарами широкого вжитку. Тому в рамках СНД зберігали тривалий час актуальність, здебільшого, питання транзиту, а також постачання енергоносіїв. Казахстан від самого здобуття незалежності зумів активно розпочати реалізувати свій потенціал держави-транзитера і розпочати розробку енергетичних програм. У цьому контексті, слід відзначити, зростання інтересів Китаю щодо країн пострадянського простору вже не лише економічного, а й політичного характеру, тому інтерес зі сторони цієї держави до нарощування і реалізації потенціалу зв'язків із Казахстаном наростає. Зокрема, для цього є доволі значні культурні передумови, проживання понад 20 млн. уйгурів (тюркського народу) в регіонах КНР, які межують із Казахстаном. Китай виявив явний інтерес до формування економічної бази свого впливу у регіоні Казахстану і Центральної Азії. Розкриваючи амбітні плани формування економічного макрорегіону «Велика Центральна Азія», який мав би спиратися на Китай, Е. Журавльова зазначала у своїй роботі, що ряд дослідників відзначали як перспективний центр цього макрорегіону мав стати Синьцзян-Уйгурський автономний район[1].

Також, Казахстан став учасником Шанхайської організації співробітництва (ШОС), котра об'єднує пострадянські держави і лише КНР не з числа пострадянських держав. У перші десятиліття XXI ст. відзначається прагнення Китаю активно використовувати ШОС для зміцнення його позицій в регіоні Центральної Азії, при цьому, він прагне максимально послаблювати вплив інших, конкуруючих інтеграційних проектів із цієї організацією[2]. Фактично, Казахстан є неодмінним учасником інтеграційних регіональних проектів, у яких провідну роль відіграє Китай.

[1] Журавлева Е. Политика «мягкой силы» КНР в отношении стран Центральной Азии. На примере Казахстана и Монголии (2007–2015 гг.): дис… канд. ист. наук : 07.00.15. М.: 2016. С. 75.

[2] Там само. С. 74.

Еволюція відносин Казахстану із Китаєм була пов'язаною із тим, що у останнє десятиліття XX ст. для КНР одним із ключових факторів економічного зростання було завоювання ринків на території колишнього СРСР. Цей процес не потребував особливих політичних зусиль, оскільки на пострадянському просторі відбувався процес накопичення первинного капіталу і товари китайського виробництва, а також радянські вироби, яких потребувала китайська економіка, були тим ресурсом, котрий давав змогу швидко накопичувати фінансові ресурси. Тому Казахстан був одним із плацдармів для використання Китаєм пострадянського простору заради нарощування економічного потенціалу. На початку XXI ст., із зміною політичної конфігурації в регіоні Середньої Азії після подій 2001 р., для КНР було важливим забезпечення свого політичного впливу в регіоні. Відповідно, це вплинуло на зміну характеру інтересу КНР до Казахстану. Фактично, для Китаю із здобуттям незалежності Казахстаном, виникла добра нагода використати у зміцненні свого впливу в Середньоазійському регіоні старі територіальні конфлікти із СРСР, які вже були наявними на китайсько-казахському кордоні. Крім того, Казахстан отримав змогу використовувати китайський морський порт Ляньюньган, що заклало підвалини для забезпечення Китаєм реалізації казахстанського економічного потенціалу у розвитку його зовнішньоекономічних відносин. Фактично, за посередництвом Китаю Казахстан отримав вихід у Світовий океан[1].

З іншого боку, Китай прагне поширювати свій вплив на Казахстан шляхом агресивного проникнення капіталів, перенесення на територію цієї країни шкідливих виробництв, що дало поштовх суспільним хвилюванням в країні у 2016 р. Крім того, Казахстан активізував завдяки китайському економічному проникненню експорт сировини і корисних копалин[2]. У свою чергу, деякі дослідники відзначають прагнення Китаю протидіяти експансії в регіон Казахстану і Середньої Азії пантюркістського впливу[3].

Фактор етно-культурної спільності має вагоме значення у процесі культурного діалогу між регіонами Євразії й у формуванні системи відносин на етно-культурній основі. Туреччина від 1990-х рр. виявляє активність в напрямку формування політичного інтеграційного об'єднання тюркських держав. Хоча у перше десятиліття після припинення існування СРСР провідними американськими аналітиками відзначалась турецька активність у підтримці становлення мусульманських держав[4]. Також, на території пострадянських країн відбуваються інтеграційні процеси, які не були пов'язані із вирішенням питання радянської спадщини, зокрема, інтеграції на етнічній основі. Перш за все, це просування інтеграційних проектів тюркської етнічної спільності. У цьому процесі важливу роль відігравали локальні конфлікти

[1] Назарбаев Н. Эра независимости. Астана, 2017. С. 93.

[2] Там само. С. 264.

[3] Журавлева Е. Политика «мягкой силы» КНР в отношении стран Центральной Азии. На примере Казахстана и Монголии (2007–2015 гг.). С. 73.

[4] Хаттингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. М.: АСТ, 2003. С. 453–455.

на пострадянському просторі, а також прагнення тюркських держав здобути власну національну ідентичність. Перспективна прикаспійська держава Азербайджан відігравала у процесі просування турецького впливу на етнічній основі ключову роль, зважаючи на конфлікт навколо Нагірного Карабаху. Вагому роль у цих процесах відіграли прагнення Туреччини реалізувати свої економічні й політичні інтереси, використовуючи потенціал культурного діалогу, транзитний потенціал між Азією і Європою, а також намагаючись реалізувати свої амбіції регіонального лідера. Казахстан, в ситуації просування на пострадянському просторі інтересів потужних гравців ісламського світу й прагнення Росії зберегти свій вплив в регіонах Кавказу і Середньої Азії, зайняв збалансовану позицію. Вона виявилась у згоді на розміщення російського військового контингенту в Таджикистані[1]. Фактично, це давало змогу збалансувати просування інтересів у регіоні Китаєм, Туреччиною, Іраном.

Окремим аспектом геополітичного потенціалу Казахстану слід відзначити його роль як прикаспійської держави. У цьому регіоні відбувається перетин інтересів Росії, Туреччини й Ірану, у тому числі щодо реалізації транзитного потенціалу й енергетичної стратегії. В цьому контексті важливим є питання спору між Росією і Казахстаном за острови в Каспійському морі, приналежність яких визначала питання можливості видобутку ресурсів нафтогазоносного шельфу. Туреччина, що надзвичайно символічно, була першою державою, котра визнала незалежність Казахстану. Відразу зі здобуттям незалежності Туреччина виявила інтерес до енергетичних ресурсів на території Казахстану, зокрема, до їх розробки на території каспійського шельфу. Тому в питанні розробки ресурсів каспійського шельфу відбувається конкуренція між інтересами Росії й Туреччини, країни-члена блоку НАТО. Фактично, інтерес Туреччини до енергетичних ресурсів Казахстану був засобом диверсифікації постачання нею енергетичних ресурсів та розвитку її потенціалу як держави-транзитера енергоносіїв. У перспективі Туреччина виявляла зацікавленість у реалізації проектів по організації транспортування нафти із Каспійського регіону своєю територією до Європи.

Поряд із енергоресурсами, важливим економічним фактором геополітичного значення Казахстану і формування його політичних орієнтирів стало продовольство. Ця держава іще за радянського періоду стала потужним виробником зернових. Причому, Казахстан мав доволі значні обсяги виробництва продовольства при відносно невеликій чисельності населення країни. У цьому, власне, полягала логіка освоєння цілинних земель в радянські часи. У густонаселених регіонах більшість вироблених продовольчих ресурсів споживались на місці із-за динамічно зростаючої чисельності населення. Малозаселені регіони завдяки механізації аграрного виробництва мали змогу, за низьких обсягів споживання на місці, забезпечувати постачання продовольства для потреб інших регіонів. Так Казахстан вже у новітній час став

---

[1] Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. М.: АСТ, 2003. С. 450.

потужним гравцем не лише на ринку зернових, а й геополітичним гравцем завдяки можливості постачання Росії продовольчих ресурсів[1].

Значення для Казахстана у формуванні його геополітичного становища ситуації навколо Афганістана після розпаду СРСР відзначає у своїй праці перший президент Республіки Казахстан Н. Назарбаєв, звертаючи увагу, що дестабілізація Таджикистану створила загрозу для дестабілізації ситуації в усіх державах регіону Середньої Азії[2]. Крім того, перший Президент Казахстану відзначає, що особливу увагу держава заслужила в результаті розміщення на її території частини ядерного потенціалу колишнього СРСР, що призвело до сприйняття Казахстану як ісламської держави із ядерною зброєю. Підстави для побоювань щодо можливості дестабілізаційного впливу на Казахстан в результаті поширення нестабільності із Афганістану були не безпідставними, адже ця держава не мала іще власних збройних сил, а розпад СРСР призвів до деморалізації дислокованих підрозділів радянської армії у результаті їх масштабного переміщення. Тому проблеми Казахстану перших років державного будівництва створили передумови для посиленої уваги до цієї держави і заклали потужний представницький ресурс. Власне, у результаті постійних загроз дестабілізації Середньоазійського регіону відбуваються активні прагнення найбільш впливових гравців навколо регіону забезпечити свою присутність та вплив. Китай і Туреччина виявили прагнення зміцнити свої позиції у регіоні поряд із Росією, котра у 1990-ті рр. переживала значні труднощі, а її армія виявилась малоефективною у протистоянні загрозам із території Афганістану.

Поряд із традиційними для регіону геополітичними гравцями, важливою є роль інтересів глобального світового лідера США, котрий зафіксував свій вплив на ситуацію в регіоні Середньої Азії із початком операції в Афганістані у 2001 р., створюючи свої військові бази. Це стало фактором ослаблення перспектив зростання російського впливу в регіоні, що активно відзначали в тому числі й ЗМІ Росії. Тому Росія, на противагу зростанню впливу США у регіоні, посилює заходи щодо реалізації своєї стратегії контролю над енергетичними ресурсами регіону. У результаті їй вдається здобути успіхи у монополізації видобутку і транзиту цих ресурсів. При цьому, з російської сторони посилюється тиск на Казахстан щодо реалізації його інтересів у рамках СНД та інших інтеграційних проектів.

Ключовим принципом зовнішньополітичного курсу Казахстану Н. Назарбаєв, фактично, відзначає балансування між інтересами Росії, Китаю і США[3]. Це було цілком логічною особливістю зовнішньої політики Казахстану, оскільки саме ці держави мали найбільші можливості впливати на ситуацію в Середньоазійському регіоні. Дослідниця проблеми політики «м’якої сили», яка застосовується КНР для посилення її впливу у Центральній Азії, відзначає відкритість країн цього регіону, які виникли після розпаду

[1] Назарбаев Н. Эра независимости. Астана, 2017. С. 92.
[2] Там само. С. 88.
[3] Там само. С. 91–92.

СРСР, до співпраці. При цьому, наголошує, що ця «відкритість» дала змогу не лише Китаю активно проникати економічно і політично в цей регіон, а й заклала підвалини зміцнення в ньому конкурентів Китаю, як США, Індія і ЄС[1]. Тому геополітична ситуація в Середньоазійському регіоні дала змогу закласти підвалини для того, щоб Казахстан успішно використовував принципи багатовекторності у своїй зовнішній політиці. Зокрема, ініціативи щодо інтеграційних процесів на пострадянському просторі, проект інтеграції тюркських держав та інтереси прикаспійських держав, а також інтеграційні проекти за участі Китаю дали змогу Казахстану зосередити й накласти один на один ряд інтеграційних програм. В цих численних програмах роль Росії було мінімізовано й розмито завдяки їх чисельності й чисельності учасників цих проектів. Відповідно, Росія не ризикувала дестабілізувати ситуацію в регіоні (хоча певні заходи щодо погроз робилися в 2014–2015 рр.), оскільки для неї могла бути загроза опинитися в колі численних незадоволених регіональних гравців.Нині в Центральній Азії активізувалося протистояння між Росією і КНР щодо впливу на такі держави як Казахстан і Монголію, особливо гострою є боротьба між обома потужними гравцями за вплив на Казахстан, зважаючи на його економічне регіональне лідерство[2].

У своїй роботі Н. Назарбаєв активно просуває питання регіонального лідерства Казахстану, зважаючи на його унікальне геополітичне розташування як держави, котра обіймає значну частину Євразійського Степу. При цьому, він розглядає можливість реалізації Казахстаном свого потенціалу регіонального лідера в рамках інтеграційних процесів на пострадянському просторі, які мали замінити СНД, котре не отримало бажаного розвитку. Він позитивно висловився щодо Євразійського економічного співтовариства (2000 р.), а також Митного союзу[3]. В цілому, Н. Назарбаєв висловлює особливий пієтет щодо В. Путіна, вочевидь, зважаючи на те, що Росія зберігає свій потужний економічний та військово-політичний вплив у регіоні. У даній ситуації слід відзначити принципову відмінність ситуації транзитної держави Казахстану від ситуації транзитної держави України, котра опинилась в жорстких рамках вибору між інтеграцією в напрямку ЄС чи Митного союзу. Казахстан такого жорсткого вибору не мав. Принциповим було те, що у Казахстану інші вектори співпраці, крім російського, не мали такого потенціалу економічного наповнення, який давав ЄС, зважаючи на чисельність населення України і територій Росії, котрі межували із Україною. Для Китаю ринок Казахстану і прилеглих територій Росії не був у великому пріоритеті, на відміну від ситуації із інтеграцією України в напрямку ЄС. Тому Казахстан мав змогу зберегти своє становище держави-транзитера із багатовекторними інтеграційними напрямками.

---

[1] Журавлева Е. Политика «мягкой силы» КНР в отношении стран Центральной Азии. На примере Казахстана и Монголии (2007–2015 гг.). С. 73.

[2] Там само. С. 69.

[3] Назарбаев Н. Эра независимости. Астана, 2017. С. 106.

На фоні дестабілізації й тотальної непевності ситуації в південноазійському регіоні, на північ, полярно протилежний регіон Казахстан і Середня Азія, демонструють стабільність та можливість реалізувати амбіції потужних гравців у економічній площині. Сам Казахстан розглядав для себе як вагому перспективу забезпечувати транзитний потенціал економічних зв'язків між динамічним у своєму розвитку Азійсько-Тихоокеанським регіоном і Південною Азією. У той же час, для США в їх азійській політиці, в тому числі і в Афганістані, немає змоги спиратися на союзників. Так, Р. Хаас у своїй аналітичній роботі «Світовий безпорядок» відзначає, що Пакистан для США не може бути надійним союзником [1], а Іран-країна, котра має амбіції регіонального лідера й дотримується курсу на недопущення посилення впливу США в регіоні. У цьому контексті Казахстан як економічний і дипломатичний арбітр, забезпечує можливості заміщувати ризики загострення конфліктів висунутими казахським урядом і дипломатією безпековими ініціативами й проектами регіонального економічного співробітництва.

Перехід Казахстану із кириличної абетки на латинську став проявом прагнення країни реалізувати потенціал глобалізації й участі у процесах міжкультурного діалогу. Для міжкультурного діалогу вагоме значення має релігійна ситуація в країні, оскільки за американськими оцінками, рівень релігійності населення один із найнижчих у регіоні. Відповідно, для участі у міжкультурному діалозі та в інтеграційних процесах на заваді не стоїть проблема релігійності. Також, в Казахстані немає передумов для міжрелігійного протистояння. Особливість географічного розташування і культурної традиції дає змогу Казахстану, не зважаючи на вплив процесів глобалізації, зберігати культурну самобутність. Проте, слід звернути увагу, що в регіоні Центральної Азії активно набувають поширення впливи політичного ісламу. Ця тенденція не оминає і Казахстан, особливо його національні анклави, у Сирдар'їнському районі. Іслам для таких держав як Туреччина, Пакистан, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія, Кувейт, Катар є засобом поширення свого політичного впливу в Центральноазійському регіоні [2]. Таким чином, геополітичні впливи в регіоні Центральної Азії й Казахстану зі сторони потужних мусульманських держав поширюються як на етнічній основі (пантюркізму) так і на релігійній (панісламізму).

Отже, Казахстан, зі здобуттям незалежності у 1991 р., отримав він Радянського Союзу доволі складну і, водночас, перспективну спадщину. Маючи потужний транзитний потенціал, а також можливості реалізувати енергетичні програми, відносно невелику чисельність населення і потужний продо-

[1] Хаас Р. «Мировой беспорядок». AST Publishers, 2019. – С. 109. [Електронний ресурс] Режим доступу: Електронне видання https://books.google.com.ua/books?id=m-6KDwAAQBAJ&pg=PT29&hl=uk&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false

[2] Жангожа Р. Этнополитика современного Казахстана и составляющие ее этноисторические и политические мифы *Країни пострадянського простору*: виклики модернізації: зб. наук. пр. / за заг. ред. А. Г. Бульвінського / Інститут всесвітньої історії НАН України. К., 2016. С. 261.

вольчий потенціал, він зумів його реалізувати у багатовекторній зовнішній політиці. Фактично, Казахстан виявив прагнення використати амбіції Китаю щодо формування регіональних економічних інтеграційних об'єднань, а також намагання Росії зберегти свій традиційний вплив у регіоні, намагання ЄС і США реалізувати їх економічні та військово-стратегічні інтереси. Для реалізації багатовекторної зовнішньої політики Казахстану сприяли прилеглі до його території регіони нестабільності й суперечностей потужних геополітичних гравців. На цьому фоні Казахстан реалізував себе як надійний партнер у регіональних інтеграційних процесах як економічного так і військово-стратегічного змісту. Крім того, для Казахстану характерним було у роки після здобуття незалежності активно використовувати етнічний фактор для просування власних зовнішньополітичних інтересів, сприяючи просування в регіоні Центральної Азії пантюркістських інтеграційних проектів. При цьому, Казахстан поставив за мету досягнення власного регіонального лідерства завдяки забезпеченню економічного зростання, зовнішньополітичній активності й власної культурної самобутності.

Цикл VIII:
ГУМАНІТАРНІ ВИМІРИ ВЗАЄМИН УКРАЇНИ ТА СХОДУ

Вплив східних культур на розвиток українського мистецтва X–XVIII ст.

Олена Походяща

В більшості історики та мистецтвознавці у вітчизняній історіографії розглядали питання впливу європейських, а в своїй більшості, західноєвропейських культурних традицій на розвиток українського мистецтва. Одначе про інтеграцію культурних традицій із південними країнами ще сказано доволі мало, і це питання залишається актуальним в контексті наукової атрибуції української національної спадщини X–XVIII ст. Проте немає жодного виду українського мистецтва, яке б не відчуло на собі інтеграційний вплив східного мистецтва. Тема впливу мистецтва Сходу та його інтеграція з українським мистецтвом багатогранна та, звісно, виходить за межі однієї статті. Геополітичне розташування України спонукало до інтеграції не тільки з європейськими, а й східними культурами традиціями, що відобразилося в живописі, іконописі, скульптурі, художньому металі, прикрасах, текстильних, гончарних виробах та архітектурі.

Кожній національній культурі властива особлива «інкультурація» у християнській вірі та в житті Церкви [1]. Слід зауважити такий фактор, що у IV ст. на берегах Криму розселилися візантійські колонії, які стають форпостами поширення християнської релігії і відповідного її настановам мистецтва. У центрі цих колоній – Херсонес (Корсунь), де споруджується багато християнських базилік із фресками і мозаїками. Серед християнських храмів хрестово-купольного типу, які почали тут зводити ще від X ст., найкраще збереглася церква Іоанна Предтечі у Керчі. Монументальними мідними скульптурами, вивезеними з Корсуня, Володимир Святославович прикрасив у Києві «бабин торжок» [2].

Найбільшим впливом, що змінило напрямок розвитку української культури було, безперечно, візантійське мистецтво, яке стало важливим фактором після хрещення Русі у 899 р. Візантійська культура сприяла становленню багатьох елементів української культури доби середньовіччя, що відобразилося в будівництві христово-купольних типів храмів, рукописному книжковому мистецтві, пергаментних кодексах з уставним та на півуставним письмом, прикрашених мініатюрами, церковному начинні, влаштуванні вівтарів та іконостасів, священицькому одязі [3].

---

[1] Креховецький Я. Богослов'я та духовність ікони. Львів Монастир Свято-Іванівська Лавра, 2002. С. 7.

[2] Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис. К.: Либідь, 2020. С. 7.

[3] Балух В. О. Візантиністика: курс лекцій. Чернівці: Книги. XXI, 2006. С. 5.

Прийняття християнства з Візантії визначило характер розвитку мистецтва східних слов'ян. До Київської Русі князями були запрошені архітектори, будівельники, іконописці та інші майстри, які здебільшого були задіяні в розбудові нових храмів. Безперечно це не означає, що Русь-Україна запозичила абсолютно все у сусідів, бо мала власні багатовікові культурні традиції. Однак на великому підйомі розвитку із християнством майстри поступово переймали найкраще в ікономалюванні та будівництві Візантії. Візантія мала величезний досвід християнського мистецтва, якому церква надавала виняткового великого значення. В часи розвитку середньовізантійського мистецтва, що розпочалося після «іконоборських війн» VIII–IX ст. були розроблені канони богослужіння, іконопису, будівництва та оздоблення церков, за якими встановлювалися правила зображення святих, композицій на біблійні та євангельські теми, типи церковних споруд, з яких домінував хрестовокупольний тип, що найбільше відповідав характеру православного богослужіння [1].

Побудова величної Десятинної церкви у 989–996 рр. стала видатною подією в житті не тільки Києва, а й усієї Русі. На сучасників храм справляв надзвичайне враження. Зведений в традиціях візантійської церковної архітектури грецькими майстрами, оздоблений іконами, хрестами і богослужбовим посудом, привезеним князем Володимиром з Херсонесу, він на цілі століття став важливим зосередженням духовного і культурного життя країни. Десятинна церква була тринефно хрестово-купольною спорудою, прикрашеною фресками та мозаїками, мармуровими художніми формами, виконаними майстрами, що працювали на запрошення князя Володимира з Візантії [2]. Літописи пов'язують будівництво Десятинної церкви з роботою грецьких майстрів, згадуючи серед них «каменосечців» (Ніконівський літопис, 991 р.), та називають її «мармурова». Підтвердженням літописного епітета стали матеріали археологічних досліджень: деталі різьбленого декору, виконаних з мармуру: плит, колон, уламків саркофагів. Майстрами «от Грек» оброблялися й місцеві матеріали: червоний шифер, пісковик, вапняк, кварцит. Чудові виробні якості шиферу, колір якого нагадував пурпур порфіру, що вважався у Візантії «божим каменем», сприяли його широкому використанню і в інших пам'ятках Київської Русі [3]. До побудови Софії Київської Десятинна церква була кафедральним митрополичим собором [4].

Після будівництва Десятинної церкви почалося зведення інших храмів подібного типу – Спаський собор у Чернігові (1036 р.), Софійські собори за зразком Константинопольської Софії в Києві (1037–40 рр. XI ст.), Новгороді (1045–1050 рр.) і Полоцьку (1044–1066 рр.). Син князя Володимира Яро-

[1] Мистецтво Київської Русі. К.: Мистецтво, 1989. С. 11.

[2] Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис. К.: Либідь, 2020. С. 8.

[3] Архипова Є. Архітектурно-пластичний декор та саркофаги десятинної церкви / Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. К.: АртЕк, 1996. С. 61–67.

[4] Толочко П. П. Десятинна церква-центр давньоруської духовності *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. К.: АртЕк, 1996. С.12.

слав Мудрий вступивши на престол 1019 р. орієнтувався також, як і батько, здебільшого на візантійське мистецтво. Збудований за його велінням кафедральний собор Премудрості Божої – Софія, своєю архітектурою й монументальним мистецьким, оформленням, мозаїками та фресками віддзеркалював велич і красу храму святої Софії в Константинополі. Будівництво Софії Київської, присвяченої Божій Премудрості, велося в 20–30 рр. XI ст., яка за задумом мала символізувати велич християнства й могутності великокняжої влади, була побудована як головний митрополичий храм України-Русі та була культурним центром, де відбувалася церемонія «посаження» київських князів[1], проведення церковних соборів, прийом послів, тут була створена перша на Русі бібліотека, і при ній велося літописання[2]. Візантійські майстри разом із київськими прикрашали мозаїки та фрески св. Софії у Києві у 1042–1067 рр. Проте наслідування візантійської системи розпису та іконографії не завадило київським майстрам надати окремим мозаїкам і фрескам самобутніх рис давньоруського мистецтва, як це робили художники в Греції, Сербії, Болгарії, Вірменії та Сицилії[3].

Традиційне для попередніх часів змішане мурування, що через Візантію прийшло на Русь, поступово змінюється цегляними у Подніпров'ї, Волині та на галицьких землях. Довго зберігалися візантійські типи хрестовокупольних споруд, але в характері архітектурних форм та художніх образах проступають власні стилістичні риси (Київ, Новгород, Псков, Чернігів, Ладога). Також в цей час слід відмітити інтеграцію з європейським готичним стилем, мистецтвом Грузії, Вірменії та Балкан[4].

Окрему увагу слід приділити дослідженню розвитку іконопису та іконографії в Україні, чому сприяв Вселенський Собор у Константинополі в 843 р., на якому було утверджено всі постанови та декрети Сьомого Вселенського собору. Виходячи з постанов Сьомого Вселенського собору, митці Візантії, головним чином провідні майстри константинопольського осередку малярства, дали рекомендації щодо процесу створення ікон, які повинні наслідувати взірці східної обрядовості[5]. Перші взірці й композиції традиційних празників були викладені мозаїкою та розписані фресками ще за чотири століття до Вселенського Собору в сімох базиліках у Святій Землі сприянням св. Олени (на поч. IV ст.)[6]. Процеси християнізації на території середньовічних українських земель мали місце вже за правління князів Аскольда і Діра. Про постійні соціокультурні імпульси свідчив і візит християнки княгині Ольги до Константинополя навесні 946 р. Ці процеси супроводжувалися постійним поширенням християнства через культурні, економічні, торгівельні контакти

[1] Релігієзнавчий словник /за ред. А. Колодного і Б. Лобовика. К.: Четверта хвиля, 1996. С. 313–314.

[2] Нікітенко Н. М. Бароко софії Київської. К.: Либідь. 2016. С. 5.

[3] Балух В. О. Византиністика: курс лекцій. Чернівці: Книги. XXI, 2006. С. 385

[4] Мистецтво Київської Русі. К.: Мистецтво, 1989. С 52.

[5] Степовик Д. В. Історія української ікони X–XX ст. К.: Либідь, 1996. С. 19.

[6] Креховецький Я. Богослов'я та духовність ікони. Львів Монастир Свято-Іванівська Лавра, 2002. С. 145.

Русі з південними сусідами [1]. Літопис свідчить, що перші ікони потрапили до християнізованого Києва не з Візантії, а з Криму. Коли за велінням князя Володимира була збудована церква на честь Пресвятої Богородиці (Десятинна), всі церковні атрибути було привезено з Корсуня (Херсонеса Кримського) [2].

Об'єктами окремого нормативного регулювання з боку Константинопольського Патріархату та державної влади Візантійської імперії було образотворче мистецтво, і, водночас із християнством, вводився іконографічний канон на зображення Ісуса Христа, Богородиці та святих [3]. Візантійська іконографія поширилася серед балканських народів, у Болгарії, Румунії, Київській Русі-Україні, Росії, Білорусі. Спільні традиції має іконографія візантійських з іншими Східними церквами: Олександрійською, Єрусалимською, Антіохійською, Вірменською, Халдейською, Малабарською. Інтегрувавшись з різними сусідами, східна іконографія несе в собі незаперечний відбиток їхніх впливів і цей феномен називається «інкультурацією» іконографії в традиції різних народів. Коптський стиль ікон в Олександрійській церкві, наприклад, характерний тим, що очі зображених на іконі осіб дещо збільшені, а їх глибокий погляд спрямований на глядача. Всі риси ликів та фігур, переважно, обведені чорним або темним кольором. В Єрусалимі були репрезентовані усі східні Церкви, найбільша з яких – Грецька та Вірменська. Туреччина, колишня Мала Азія, посідає численні скарби давньої християнської ери. Вірменська та Грузинська Церкви перебували під впливом Антіохії. Київська Русь-Україна запозичила іконографію, техніку та стиль, і навіть самих іконографів-мозаїстів із Царгорода та підлеглих йому шкіл іконографії. Русь-Україна зберігаючи традицію візантійської іконографії виробила свій власний іконографічний більш лагідніший стиль з більш світлішими образами [4]. Є цікавим для дослідження іконопису факт, що ранні ікони (з IV ст. н.е.) були вельми схожі за стилем і засобами малярства до єгипетського, так званого фаюмського портрету. Вірогідно, що за цією технологією працював і євангеліст Лука, який був художником і лікарем, автор прижиттєвого зображення Богородиці Діви Марії [5]. Вже до X ст. у візантійському мистецтві склалася система та правила, за якими розписувався храм. «Біблію для неписьменних», як звали церковні розписи, треба було «читати» в певному порядку. Окрім фресок храми Києва було прикрашено мозаїками зі смальтою (Софія Київська, Михайлівський Золотоверхий монастир). Всю велич розвитку мистецтва в Київській Русі передає собор св. Софії в Києві, який до сьогодні на щастя зберігся. Київські майстри разом з константинопольськими увібрали з візантійського мистецтва найкращі традиції у виготовленні іко-

---

[1] Омельчук В. В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії: монографія. К.: Золоті ворота, 2014. С. 313

[2] Толочко П. П. Десятинна церква – центр давньоруської духовності. С. 12

[3] Омельчук В. В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії. С. 173.

[4] Креховецький Я. Богослов'я та духовність ікони. Львів Монастир Свято-Іванівська Лавра, 2002. С. 112–117.

[5] Степовик Д. В. Історія української ікони X–XX ст. С. 17.

нографії святих образів в мозаїці, фресках, архітектурі. Оранта-Богородиця, виготовлена із смальти (5,45 м) в центральній апсиді храму є перлиною мистецтва світового рівня значення. Під час будівництва та оздоблення храмів константинопольські майстри передавали досвід київським (Десятинна церква, Софійський та Успенський собори). Серед художників, що оздоблювали Успенський собор, були майстри з Константинополя, греки та абхазці, що передає нам Патерик. Чудесами позначилося будівництво Успенського собору в Києво-Печерському монастирі, про що також оповідає Патерик: явлення Богородиці в храмі Влахерни в Константинополі Богородиці майстрам, вручивши їх свій образ Успіння та наказавши іти розбудовувати храм на її честь у Києві[1]. З цього джерела ми також дізнаємося, що київські майстри допомагали константинопольським, та переймали їхній досвід. У Київській Русі набуває поширення техніка фрескового живопису, що була характерною для візантійських художніх шкіл. Художній ефект від фрескового розпису надзвичайний. Технічні прийоми письма були розроблені візантійськими майстрами дуже досконально, проте й давньоруські художники внесли нове і в технологію, іконографію та стилістику. Фрескові розписи ставали окрасою давньоруських храмів в Києві, Чернігові, Пскові, Новгороді, Старій Лагоді. Софія Київська зберегла до сьогодні біля трьох тисяч квадратних метрів фресок XI ст. Окрім святих образів Софія має портретні зображення родини Ярослава Мудрого. Вірогідно що одні майстри виконували мозаїчні роботи та фрески одночасно. До шедеврів фрескового живопису слід віднести також розписи Софії в Новгороді, церквах Спаса на Берестові та Кирилівському. Деякі розписи кирилівської церкви наближені до розписів балканського живопису, мають наявність великої кількості балканських святих[2]. Мозаїки і фрески Софії Київської прославилися на всю Київську Русь, ставши взірцем мистецького оздоблення храмів в інших князівствах Русі та прилежних держав. Ярослав Мудрий з вищим духовенством Києва для оздоблення храмів привезти ікони з Візантії[3]. Зокрема єпископ київської митрополії Єфрем закупив ікони в XI ст. в Константинополі для Києво-Печерського монастиря. Звідти ж було привезено на початку XII ст. ікони Богородиця Пирогоща та Володимирська, Петра і Павла (Софійський собор в Новгороді)[4]. У східно-християнських храмах у XII ст. було запозичено також п’яти-семи ярусний іконостас[5]. Становлення давньоруського іконопису відбувалося в XI–XII ст., базувалося звісно на запозичених візантійських традиціях, та з додаванням власних національних. Про перших київських іконописців Григорія та Алімпія нам розповідає Патерик[6]. Ініціатором створення київської

[1] Степовик Д. В. Історія української ікони X–XX ст. С. 32.

[2] Мистецтво Київської Русі. К.: Мистецтво, 1989. С. 33–36.

[3] Степовик Д. В. Історія української ікони X–XX ст. С. 32.

[4] Мистецтво Київської Русі. С. 42. Свєнціцька В., Сидор О. Спадщина віків: українське малярство XIV–XVIII ст. у музейних колекціях Львова. Львів: Каменяр, 1900. С. 5–7.

[5] Креховецький Я. Богослов’я та духовність ікони. Львів: Монастир Свято-Іванівська Лавра, 2002. С. 140.

[6] Мистецтво Київської Русі. С.43.

школи іконного малярства вважають митрополита Іларіона. Іконне малювання зосередилося при соборі Софії Київської та у Печерському монастирі[1]. Впродовж століть українські маляри, спираючись на традиції Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, виробили свою систему інтерпретації традиційних іконографічних канонів. Мистецькі традиції Київської Русі стали основою формування та розвитку українського середньовічного мистецтва.

Варто зазначити, що особливого шанування здобула в православній іконографії східного обряду Богородиця. Серед Богородичних ікон образ «Богородиці Володимирської (Вишгородської)», що належить до типу Елеуса (Замилування), є одним з найбільш шанованих у православному світі. Пресвята Богородиця представлена на вохристому фоні: поясне зображення жінки на ¾ вліво, одягненої в мафорій та туніку вишневого кольору, із золотими облямівками. В правиці Богородиця тримає Ісуса Немовля, який притулився до неї щічкою, обнявши за плечі. Точніша назва ікони – Вишгородська, оскільки спочатку вона перебувала у Вишгороді[2]. Згідно з церковним переказом, у 1131 р. Константинопольський патріарх подарував київському князеві Мстиславові Великому список ікони Богородиці з образа Богородиці Замилування роботи євангеліста Луки, що зберігався в Константинополі. У 1155 р. син Юрія Долгорукого, володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський вивіз з Вишгорода цю ікону: спочатку до своєї резиденції в с. Боголюбово, потім – до Володимира-на-Клязьмі, де вона стала головною святинею Успенського Собору. З цього часу «Вишгородську» ікону називали «Володимирською». У 1395 р., за правління в Московському князівстві Василя I Дмитровича, під час нападу Тамерлана ікону перенесли до Успенського собору Московського Кремля. З вересня 1999 р. вона перебуває в храмі-музеї Святителя Миколая в Толмачах при Державній Третьяковській галереї. Оскільки ікона прославилася як чудотворна, то з кінця XIV ст. з неї робили численні списки, вона стала окрасою багатьох домівок та церков[3]. Українська діаспора продовжує і до сьогодні називати цю ікону «Вишгородська», а не «Володимирська»[4]. До України з Візантії також було передано Белзьку Богородицю, яка зберігалася в м. Белзі в Галичині. Ікона належить до взірця

---

[1] Степовик Д. В. Історія української ікони X–XX ст. С. 33.

[2] Курінний П. Українська ікона княжого часу X–XIII ст. *Релігія в житті українського народу*: Зб. матеріалів наук. конф. у Рокка ді Папа (18–20.X.1963). Мюнхен-Рим-Париж, 1966. С.78-90; Православна ікона Росії, України, Білорусі. До 1200-ліття Хрещення Русі: каталог виставки. К.: НКПІКЗ, 2008. С. 24–25.

[3] Витхамар А. Энциклопедия русской иконы. История, сюжеты, школы, художественные особенности. М., 2011. С. 52–53; Жарикова Т. Жизнь Пресвятой Богородицы. Явление Богоматери. Чудотворные иконы Божей Матери. М: Голос-Пресс, 2008 С. 185–206; Земная жизнь Пресвятой Богородицы с описанием чудотворных ее икон, чтимых православною церковью, на основании священного писания и церковных преданий, с изображениями в тексте праздников и икон Божией Матери / Сост. С. Снессорева. Ярославль: Норд, 2008. С. 157–164; Королев Ю., Иовлиева Л. Государственная Третьяковская галерея. М.: Изобразительное искусство, 1997. С. 15.

[4] Курінний П. Українська ікона княжого часу X–XIII ст. С. 86.

засмученої Діви Марії, яка тяжко переживає видіння майбутніх страстей свого сина Ісуса Христа. Латиною ці ікони страдницької Марії називали «Матір Долороса». У 1382 р. католики Польщі забрали ікону, змінивши назву на «Ченстоховська Матка Боска»[1]. З відомих в Україні Богородичних ікон X–XII ст. константинопольських майстрів, що до сьогодні зберігаються в Україні, є Холмська Пресвята Богородиця (Музей Волинської ікони) та Почаївська Богородиця (Почаївський монастир). Ікони константинопольських майстрів особливо шанувалися в Україні і з них виготовлялися списки як для храмів та домівок.

Зв'язки з православним світом були доволі міцні на Синайському півострові, не дивлячись на його географічну та політичну віддаленість. Візантійські імператори вправно використовували унікальний статус Синайської обителі у своїй політиці на Християнському Сході[2]. До сьогодні монастир Св. Катерини на Синаї зберігає найстарішу колекцію ікон VI–XVII ст. Композиція «Неопалима купина» (або Престол Премудрості) з'явилася в монастирі св. Катерини, тому іноді її називають Синайською Святою Софією. Композиційно вона являє собою Богородицю, яка, стоячи на повний зріст, тримає перед собою Немовля з розпростертими руками («Что тя наречем»). Ікона ілюструє вислів із догматика – гімну на честь Богородиці, який написав у VIII ст. відомий богослов Іоан Дамаскин: «Якоже бо купина не сгораше опаляема, тако Дева родила еси и Дева пребыла еси» (Вечірня. Догматик. Глас 2). Богородиця Неопалима Купина уподібнена до Неопалимої Купини (куща), що побачив його Мойсей на Синаї, який горів і не згорав, а з нього із Мойсеєм говорив Господь (Исх.3:2). Автор псалмів Єфрем Сирин (біля 306–373) писав, що Марія подібна терновому кущу, неопалимому полум'ям. Так і Богородиця залишається Дівою до, під час та після Різдва Ісуса Христа. Згідно з іконографією ікони Богородицю оточують символічні атрибути старозавітніх пророцтв: драбина Якова, ворота Ієзекиїла, дерево Єсея тощо, а також чотири символи євангелістів, які на даній композиції відсутні. Згодом цей тип поширився на грецький Схід та до слов'янських Церков[3]. Традиційно на цьому сюжеті в центральній частині ікони в медальйоні зображена Діва Марія Одигитрія з Немовлям Ісусом Христом. Зверху німба Ісуса Христа виконано монограму: «IC XC». Медальйон зображено всередині стилізованої восьмикутної зірки, у вигляді перехрещених між собою двох ромбів – червоного (символ полум'я) і синього із зірочками (символ куща терновника). Іноді навколо променів у двопелюсткових стилізованих хмарках зображують архангелів – сюжет з апокрифічної книги Еноха, де йдеться про те, що небесне військо слухає та шанує Богородицю. В кутах композиції розміщені видіння старозаповітних пророків: в лівому верхньому – видіння Мойсею Неопалимої Купини у вигляді Богородиці «Знамення», в правому верхньому – видіння Ісаї серафима, в лівому нижньому – видіння Ієзекиїлу

---

1 Степовик Д. В. Історія української ікони X–XX ст. С. 33.
2 Лидов А. М. Византийские иконы Синая. М.-Афины. 1999. С. 15.
3 Креховецький Я. Богослов'я та духовність ікони. С. 92.

зачинених врат, в правому нижньому – видіння Іоакову небесного ангела. В Україні цей сюжет сформувався в книжковій, а згодом і в станковій гравюрі в XVII ст., після чого народні богомази писали цей образ, часто з власною інтерпретацією. Ікона «Богородиця Неопалима Купина» належить до сюжетів, які в 1722 р. були оголошені Священним Синодом не канонічними, та, попри це, здобули особливого шанування серед старовірів-іконописців Росії та України[1].

Ікони є постійним супутником історії Церкви східного обряду (Православної) від самого початку її утворення[2]. Однак варто зазначити, що візантійська концепція була тільки вихідним пунктом у формуванні національного храмового мистецтва українського народу. Візантинізм як стиль східного сакрального мистецтва став в Україні однією з цеглин побудови власного українського храму[3] та становлення іконописання.

Іконографія святих з'являлася не тільки в сакральному мистецтві, а й на печатках князів та церковних діячів. Так, печатка митрополита Іоана II має зображення Богородиці, відтвореної за іконографією, що поширена у візантійському мистецтві, і особливо простежується іконографічна паралель з синайською іконою Богородиці з предстоячим пророком Ісайєю та Богородичного образу з церкви Порта Панагія у Фессалії. Подібні образи Богородиці можна побачити на візантійській нумізматиці та сфрагістиці X–XII ст. Погрудний образ Богородиці на печатці відповідає іконографічному типу Богоматері Нікопея, детально дослідженому в працях М. Лихачова та Н. Кондакова[4]. Богородицю Нікопею (Знамення) цього часу можна побачити і на виробах сакрального змісту – медальйон (панагія) XII ст. київських майстрів (НМІУ)[5]. Якщо казати про іконографія святих образів та східні мотиви, запозичені в українській культурі через пам'ятки нумізматики та сфрагістики, які завозилися як торговцями, так і подорожуючими князями та духовенством. Майстри з живопису, іконопису, металопластики, різьбляри бачили ці речі з символікою та іконографією різних країн, та найбільш уподобані використовували в своїх творах мистецтва, прикрасах, побутових виробах, творах сакрального змісту (іконопис, панагії, медальйони).

Скульптура на Русі-Україні мала давні традиції, проте її розвиток перерваний прийняттям християнства у 988 р. Православна церква засуджувала статуарне мистецтво, вбачаючи в цьому прояв поганства. Після хрещення Русі поганські боги були скинуті у Дніпро, та попри це християнська скульптура стає важливим елементом декоративного оздоблення церков і князівських палаців. Це, переважно, орнаментальні чи тематичні рельєфи

---

[1] Народна ікона Чернігівщини. Альбом. Львів: Інститут колекціонерства українських мистецьких памяток при НТШ, 2015. С. 169.

[2] Степовик Д. В. Історія української ікони X–XX ст. С. 36.

[3] Там само. С. 124.

[4] Булгакова В. Сфрагістичні пам'ятки Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. К.: АртЕк, 1996. С.88.

[5] Національний музей історії України. Скарбниця історичної пам'ятки: Альбом. К.: Мистецтво, 2009. С. 45.

для огорожі хорів, деталі тампонів (перед вівтарних огорож) та архітектурні оздоблення – капітелі колон, рельєфи, антамблименти. Основним матеріалом були мармур з Проконессу (острів у мармуровому морі) та профілітовий сланець (рожевий шифер) з каменоломні поблизу Овруча. Усі вироби з рожевого шиферу виготовлялися на місці: під час досліджень біля десятинної церкви було виявлено майстерню, де вирізувалися плити. Цікавим зразком пластики на плиті з місцевого пісковику є барельєф із зображенням Богородиці Одигитрії, знайденої на руїнах Десятинної церки. Цікаві рельєфи з іконографією святих прикрашали собори Михайлівський Золотоверхий та св. Софії[1]. Різьблення по каменю було подібне до різьблення по дереву.

В XVII–XVIII ст. Київ став одним з європейських центрів виробництва ювелірних та інших художніх творів. Високий попит зумовив відкриття чисельних цехових та позацехових ремісництв, що спеціалізувалися на художній обробці металу[2]. Багато східних традицій було запозичено через майстрів, що емігрували, та завдяки торговим зв'язкам. Варто зазначити, що київський майстер Іван Равич (1677–1762), родина якого походить з Балканського півострова, також іноді вдавався до східних традицій обробки металу та форм. Нам відомі деякі твори цього майстра, виконані в традиціях Західної Персії: срібний чайник із орнаментикою, характерною перському мистецтву, з гербом переяславського полковника С. Томари (НКПІКЗ)[3].

До робіт статуарного мистецтва, що мають вплив східного мистецтва також слід віднести скульптуру «Феміда – богиня правосуддя», що знаходилась на фасаді міського магістрату м. Києва над ґанком зі сходами. Фасад ратуші М. Закревський описує так: «Посредине главного строения был обширный виступ, в котором находилась парадная лестница и сени. Вровень со вторым этажом дома, в сем виступе была открытая галерея или терраса, украшенная наверху фронтоном, на котором стояла медная колоссальная статуя Фемиды, с мечом в одной руке и с весами в другой»[4]. Під час пожежі 1811 р. скульптура впала з ратуші, від чого отримала сильні деформації, терези та меч, які Феміда колись тримала у руках, були втрачені. З цього часу скульптура зберігалася в родині київського міського голови Ф. Войтенка, де її виявив його зять, мировий суддя м. Ходорків Сквирського повіту І. Дашкевич у 1877 р. До 100-ліття пожежі на Подолі у 1811 р. власник передав твір мистецтва до Києва, щоб її могли бачити як сучасники, так і нащадки[5]. У 1910 р. скульптура поповнила фонди Київського художньо-промислового і наукового музею (сьогодні – НМІУ). Скульптура «Феміда – богиня

1 Мистецтво Київської Русі. С. 26–27.

2 Жотовський П. М. Художній метал. Історичний нарис. К.: Мистецтво, 1973. С. 55.

3 Петренко М. З. Українське золотарство. XVI–XVIII ст. К.: Наукова думка, 1970. С. 105.

4 Делімарський Р. Маґдебургзьке право у Києві. К., 1996. С. 118–126 [Електронний ресурс] http://litopys.org.ua/magdeb/del12.htm

5 Попельницька О. О. Реліквії Київського міського самоврядування з колекції НМІУ [Електронний ресурс] http: prostir.museum/ ua/ post / 27775 [2008]; Щербаківський Д. Реліквії київського міського самоврядування Київ та його околиці. К., 1925. С. 27–28.

правосуддя» виготовлена з міді, вкрита *чорною фарбою, плоска, складається* з восьми частин. Всі деталі з'єднані між собою гвинтами та центральним стрижнем. «Феміда» представлена у вигляді жінки, на весь зріст, яка стоїть босоніж на сфері круглої по горизонталі форми. Одягнена в довгу туніку, поверх якої – стилізований давньоримський приталений одяг до колін. Волосся до плеч, зібране на потилиці, на лобі повязка. Обидві руки зігнуті у ліктях: правиця піднята догори, в якій тримає фрагмент меча (ефес шаблі), лівиця притиснута до пояса. На сфері на звороті напис: *«ЗДЕЛАНА 1777 ГОДА ДЕКАБРЯ 20 / ЗА ПРАВЛЕНІЯ ГОСПОДИНА НАДВОРНАГО СО / ВЪТНІКА ВОЙТА ГРИГОРІЯ СИДОРОВИЧА / ПИВОВАРОВА БУРМИСТРА ДИМИТРІЯ АЛЕ / КСАНДРОВІЧА И РАИЦІ НИКОЛАЯ ЛЕОН / ТОВІЧА»*. Тобто напис залишив для нас імена покровителів виготовлення скульптури та рік виготовлення: 1777 р. (розміри: h – 152 см; l – 52 см.; c – 39 см.). Пов'язка, що була на очах у грецької Феміди – у київської на лобі, і київська богиня дивиться спокійно на підсудних. На ній поколінна верхня одежа з широкими рукавами, оточена внизу бахромою. Поверх неї панцир, які можна побачити на зображеннях Катерини, Параскеви, Варвари Спідній одяг довгий, з під якої виглядають ступні ніг. Сфера, на якій стоїть богиня, приплюснута. Фігура Феміди має несміливі лінії, складки одягу статичні, волосся неритмічне. Д. Щербаківський відмічає, що це дуже рідкий і цінний зразок української скульптури цивільного захисту на класичну тему [1]. Погоджуємося з Д. Щербаківським, що Феміда нагадує святі образи Катерини та Варвари з українського іконопису, та це тільки частково, а саме – відтворенням такого ж античного одягу, але без декорувань, яким рясно «вкривали» їх одяг українські богомази. Український іконопис доби бароко «оживив» святих та надав їм динамізму та граціозності. Та найбільше богиня Феміда нагадує статичні образи правителів та богів вавилонської культури XXII ст. до н.е.: скульптура лагашського царя Гудеа та шумерська принцеса часів Гудеа (Лувр, Париж) [2]. Такі ототожнення можуть вказувати на походження автора, що працював в Києві. Роблячи акцент на обличчя також варто сказати, що воно носить риси східної жінки: прямий невеликий ніс, розкосі очі, маленькі вуста. Вивчаючи творчий спадок майстрів, що працювали в Україні в подібному стилі не так багато. Найбільше за стилістикою виконання скульптура «Феміда» нагадує спокійні образи українського скульптора і різьбяра XVIII ст. Сисоя Шалматова, який працював у той час, коли була виготовлена Феміда (1777 р.), однак відомі нам його роботи з дерева, а не мідного сплаву. Особливо привертає увагу виконання обличчя та очей, як бачимо в скульптурі євангеліста, виконаної С. Шалматовим для церкви с. Чоповичі 1774 р. (НХМУ) [3]. Варто сказати, що митці українського бароко часто використовували в іконографії зобра-

[1] Щербаківський Д. М. Реліквії київського міського самоврядування. С. 28.

[2] Sumerian princess of the time of Gudea circa 2150 [Електронний ресурс] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sumerian_princess_of_the_time_of_Gudea_circa_2150_BCE.jpg

[3] Гембарович М. Т. Скульптара та різблення *Історія українського мистецтва*. Т. 3. Мистецтво другої половини XVII–XIX ст. К. 1968. С. 136.

ження алегорій та божеств з античної міфології. Особливого поширення такі алегоричні античні образи та сюжети знайшли місце в творчості граверів Києво-Печерської лаври І. Мигури, І. Галятовського, І. Щирського, О. Тарасевича[1]. На відміну від іконографічного типу грецької Феміди, у київської статуї пов'язка, яка була зазвичай на очах, піднята на лоб. Постать спокійна як у загальному силуеті, так і в пластичному оформленні. Одяг трактовано великими формами, складки щільно збиті, рельєф сплющений, що посилює враження цілісності всієї фігури[2]. Алегорії «Юстиції», де зображена жінка з вагами та мечем, можна побачити навіть на гарматах XVII–XVIII ст., відлитих львівськими майстрам[3]. Пластика металевої скульптури Феміди є поєднання традицій минулого з новими класичними формами[4].

За стилем та технологічними особливостями виконання до Феміди подібний флюгер «Сирена», що також походить з Київського магістрату. Порівнюючи з попередніми пам'ятками культури про флюгер ми маємо дуже мало історичних відомостей. Флюгер «Сирена» (НМІУ) надійшов до НМІУ з Музейного фонду націоналізованих та врятованих речей у 1921 р. Виготовлений з мідного сплаву у вигляді русалки «Сирени» за давньогрецькими традиціями. Флюгер представляє собою профільне зображення жінки із закрученим до гори хвостом, з піднятою лівою рукою, довгим волоссям, з короною на голові. Флюгери, що монтувалися на верхівках башт та будинках, були популярні в Європі, і цю традицію запозичили українські майстри. Зображення сирен зустрічалося також на прикрасах та в текстах книг. За порівняльним аналізом з іншими творами найбільше за технікою виконання вона подібна до скульптури «Феміда», про яку ми згадували вище і так само має впливи східного мистецтва. Отже, можна припустити, що флюгер було виготовлено в один час з скульптурою «Феміда». Виготовлення такого флюгера для київського магістрата не є випадковістю, оскільки Сирена – це путівник для кораблів, а Поділ був місцем портовим. Вивчаючи зображення київської ратуші у малюнках XVII – початку – середини XVIII ст. ми не знаходимо подібного флюгера «Сирена». Натомість, зображення сирени у вигляді жінки або чоловіка можна побачити ще на старовинних колтах та браслетах Київської Русі XI–XIII ст.[5] За технічними та стилістичними особливостями флюгер Сирена найбільш має спільних рис з мідною корогвою (флюгером) Ніжинського срібного цеху 1786 р. роботи «Андроника златаря Александрійського»[6].

---

[1] Уманцев Ф.С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис. К.: Либідь, 2020. С. 299–306.

[2] Гембарович М. Т. Скульптара та різблення. С. 130.

[3] Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні 14–18 ст. К.: Наук думка, 1973. С. 66–67.

[4] Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. С. 173.

[5] Еванс Хелен. Ювелірні вироби зі скарбів Десятинної церкви. Колекція Метрополітен Музею (Нью-Йорк) / Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. К.: АртЕк, 1996. С. 160–161; Національний музей історії України. Скарбниця історичної пам'ятки: Альбом. К.: Мистецтво, 2009. С. 44–45, 167.

[6] Петров Н. И. Альбом достопримечатольностей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Вып. 1. К.: Тип. Школы печатного дела, 1912. С. 27–28.

Цим твором підтверджується також факт, що в одній майстерні могли виготовляти як з дорогоцінних металів, так і з міді. Майстри Ніжина славилися великою майстерністю, виготовляли різблення до іконостасів та скульптури для храмів. Переважна їх більшість були втікачі із західних земель України, що вплинуло деяким чином на розвиток мистецтва цього краю[1]. Отже, із порівняльних досліджень було встановлено, що флюгер Сирена має спільні риси у виготовленні з скульптурою «Феміда» 1777 р. та флюгером-корогвою Ніжинського срібного цеху 1786 р. Варто відмітити, що скульптура «Феміда» (1777 р.) та флюгер «Сирена» (70–80 рр. XVIII ст.) за стилістикою мають впливи східного мистецтва та спільні риси з роботами Шимона Сисоєва та «Андроника златаря Александрійського» та становлять високу історичну та культурну цінність.

Також варто зазначити, що доброзичливість українців завжди дозволяла селитися на її території іншим народам, привносячи свою культуру та традицію. На Україну переселялися цілими громадами вірмени, євреї, татари, що завжди привносило нові впливи на розвиток української культури та мистецтва. Найбільше нові традиції привносилися з розбудовою церков та сакральними виробами. Мистецтво Сходу асимілювалося і з появою єврейських громад в Україні, про що досі мало сказано науковцями. Одна з більших колекцій мистецтва юдаїки зберігається в колекції Національного музею історії України та його філіалі музеї коштовностей України. Це твори сакрального змісту (бсаміми, торашилди), прикраси, предмети побуту[2]. Як ми бачимо на одному з виробів з цієї колекції юдаїки – настінній тарілці – присутні екзотичні для України зображення пальми, верблюда, силуетні образи людей та тварин, що було характерним у орнаментиці східних народів ще до Різдва Христового[3].

В контексті переселення громад з південних країн варто згадати про вірменську общину. Так, у Львові в XVII ст. працювали вірменські майстри. Вони виготовляли кінську збрую, сідла, щити, колчани. Серед вірменських майстрів, що працювали в Україні, здобули популярності такі майстри як Арутюн і Нарсес, які виконували коштовні замовлення короля Яна Собеського, гетьмана Яблуновського та іншої шляхти. Постійні зв'язки вірменів зі Сходом, певна мода на східні вироби, що поширилися в XVII ст., спричинило до того, що львівські ювеліри-вірмени широко використовували орієнтальну орнаментику, сполучаючи її з місцевими мотивами[4].

Східні традиції відобразилися і в іконографії українського козацтва – в народній картині «Козак Мамай». Д. Щербаківський вважав, що позичена східна композиція дуже сподобалась українським художникам і в XVII ст. майже не змінювалась. Подібне зображення бандуриста до козака Мамая

[1] Гембарович М. Т. Скульптура та різблення. С. 143.

[2] Мироненко Т. І., Куцаєва Т. О. Юдаїка XIX – першої третини XIX ст.: недорогоцінні метали та різні групи зберігання в колекції НМІУ *Науковий вісник НМІУ*. Вип. 3. К., 2018 [Електронний ресурс] http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/article/view/204

[3] НМІУ. МТ-1313.

[4] Там само.

можна побачити на порцелянових тарілках XII–XIII ст., на скляному перському посуді XIV ст., на картинах перського майстра Абдаллака XV ст., на мініатюрах, тканині. Варто зазначити, що на східних мініатюрах, склі, порцеляні, килимах, тканині зустрічається зображення бандуриста, що сидить з схрещеними ногами та грає, біля якого люлька, зброя, дерево посуд, за іконографією схоже з українським козаком Мамаєм[1]. Східне походження сюжету Козак Мамай вбачав і мистецтвознавець П. Білецький, який вказував на походження через мистецтво народів, що заселяли сучасні українські степи, яке веде до Батиєвих орд, половців і навіть до скіфів та буддійської іконографії[2]. Вчений також вважав, що зображення таких східних виробів із зображенням бандуриста завозилося купцями на Україну, з яких місцеві митці запозичили сюжет[3]. Картина «Козак Мамай» є феноменом в українському живописі, яку намагаються розтлумачити мистецтвознавці та історики, адже в цьому сюжеті козак зображений не як воїн, а подорожуючий, сидячи «по турецькі», заклавши ногу на ногу у казанні (молитві, мантрі). Паралелей таких зображень можна привести чимало, особливо з арабського, перського та турецького мистецтва[4]. На нашу думку, цей сюжет привезли самі козаки з Кримського півострова, адже серед козаків також були художники. Зображення чоловіка в казанні є характерним для східних народів, що ми можемо побачити в ісламському мистецтві: ісламський кам'яний музикант Айюбіт (Пергамент Музей, Берлін, Німеччина)[5]. Для жінок таке зображення не є характерним, оскільки у східних народів зображали сидячи «по турецьки» лише чоловіків, що пояснюється ісламськими звичаями та традиціями. Архетип «Козака-Мамая» у різних регіонах України набуває популярності в XVII–XVIII ст. В XIX ст. Козака Мамая чимдалі зображали не як козака, а як бандуриста. В його образі уособлюють не стільки безстрашного лицаря диких степів, протектора від ворога, скільки народного співця, що розповідає про героїчні події козацької давнини[6]. І такий сюжет не випадковість в мистецтві, він розповідає про сутність українського козацтва, який інші народи вбачали навіть надлюдьми. Можна згадати голландського художника Золотого віку Богерта Хендріка (1630–1675 рр.), який запорозького козака називав «Дервіш», тобто надлюдиною (Ермітаж)[7]. Це свідчить про величезну повагу до українського козацтва в Європі. Образ «Козака-Мамая» прикрашав приміщення найрізноманітніших верств українського суспільства: як дворянські садиби,

[1] Щербаківський Д. М. Козак Мамай (народна картинка) *Мистецько-етнографічні праці*. Харків, 2008. С. 375.

[2] Білецький П. О. «Козак Мамай» – українська народна картина. Львів, 1960. С. 32 с.

[3] Щербаківський Д. М. Козак Мамай (народна картинка). С. 376.

[4] Там само.

[5] Галерея ісламського мистецтва, Пергамський музей, Берлін, Німеччина [Електронний ресурс] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ayyubid_Islamic_Stone_Musician_(28670124726).jpg#/media/File:Ayyubid_Islamic_Stone_Musician_(28670124726).jpg

[6] Уманцев Ф. Мистецтво давньої України. Історичний нарис. К.: Либідь, 2020. С. 312–313.

[7] Хендрик Богерт. Дервиш. Эрмитаж, часть 2 [Електронний ресурс] https://gallerix.ru/album/Hermitage-2/pic/glrx-762365722

так і хати простого люду. Родинні збірки Галаганів, Тарновських та Скоропадських мали по кілька таких картин-символів «славного рідного минулого України»[1]. Його зображали не тільки провінційні, а й професійні майстри, як бачимо в кужбушках Києво-Печерської Лаври[2]. Цей образ згодом можна було зустріти навіть в оселях українців, що емігрували на Кубань, Дон і навіть до Сибіру[3]. Тип картини «Козак-Мамай» поряд з родинними портретами є іконографічним джерелом своєї доби. Вони містять інформацію про побут козаків, їх одяг, уподобання і навіть козацький фольклор. З XVIII ст. набувають також розповсюдження портрети народних героїв: І. Гонти, М. Залізняка, С. Палія, С. Чалого. Створювався цей тип в різних регіонах України: від Карпат до Слобожанщини та Херсонщини в XVII–XIX ст. Імена козаків на цих картинах невідомі, а сам тип носить назву «Козак-Мамай», про що свідчать написи на деяких картинах. Іноді зустрічаються на цих картинах імена козаків, такі як Гордій Велигура, Хома, Іван Виногура, Шарпило, Буняк[4] та навіть – Максим Залізняк (Етнографічний музеї в Санкт-Петербурзі)[5] або Семен Палій (НХМУ)[6]. Д. Щербаківський висловив думку про те, що назва на цих картинах «Козак-Мамай» була нейтральною, без зазначення конкретних імен «через люту страту Гонти, заслання Залізняка і жорстокий розгром уманських гайдамаків», тому було небезпечно виставляти на показ їх імена, щоб не втратити полотна[7]. Гайдамаччина та ліквідація Запорозької Січі сприяли розповсюдженню цього сюжету, в якому майстри не вказував конкретно імені зображеної особи. Композиція є уособленням, символом вільного козака, що відклав зброю і натхненно грає на бандурі. Необхідно відзначити, що цей сюжет має не військовий, а миролюбний, світський характер: козак на відпочинку сидить, склавши ноги «по-турецькому», грає на бандурі, курить люльку, а поруч з ним найкращий товариш – кінь. Кінь біля козака підкреслював його відвагу, боротьбу за волю, за свій народ, бандура була символом пісенності, поетичної душі українського народу, дуб уособлював його нездоланну силу, люлька – спокій, зброя – готовність до оборони. Іноді на таких картинах з’являвся герб, що вказував на знатне походження портретованого (у ролі козака-бандуриста виступає Сава Чалий)[8]. Зміст «Козака-Мамая» не вичерпується образотворчою частиною, часто зображення супроводжують

---

[1] Бушак С. М. Сміхова культура українського народу у творах «Козак Мамай» та «Запорожці» І. Репіна *Скарбниця української культури*. зб. наук. пр. Чернігів, 2002. С. 72.

[2] Истомин М. И. Обучение живописи в Киево-Печерской лавре в XVIII в. *Искусство и промышленность*. К., 1901. № 7. С. 311.

[3] Бушак С. М. Сміхова культура українського народу у творах «Козак Мамай» та «Запорожці» І. Репіна. С. 72–78.

[4] Білецький П. О. Козак Мамай – українська народна картина. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1960 С. 4.

[5] Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: навчальний посібник / Д. Телегін, І. Винокур, О. Титова та ін. Інститут змісту і методів навчання, КНУ ім. Тараса Шевченка. К., 1997. С. 220.

[6] Білецький П. О. Козак Мамай – українська народна картина. С. 7.

[7] Щербаківський Д. М. Козак Мамай Сяйво. 1913. № 11–12. С. 12–16.

[8] Єрофіїв І. О. Новий варіант малюнка «Козак-бандурист» Харків, 1928. С. 45.

написи такого типу: «Козак душа правдивая, сорочки не має, коли не п’є, то воші б’є, таки не гуляє» або «Годі тобі вражий сину…»[1]. Трапляються випадки, коли картини Мамаїв є груповими зображеннями з жанровими сценами варіння їжі, покарання[2], в яких Козак-Мамай обов’язково є центральною постаттю сюжету. Написи переважно мають гумористичний відтінок. Іконографія Козака Мамая є невід’ємною часткою світосприйняття українського народу, виразником його уподобань, ідеалів та смаків.

Мозаїка «Богородиця Оранта».
Київ, Софійський собор. XI ст.

Ікона «Богородиця Володимирська (Вишгородська)». XII ст. ДТГ.

Флюгер «Сирена».
Україна, Київ. XVIII ст. НМІУ.

Ікона «Божої Матері «Неопалима Купина». Київщина, середина XIX ст. Музей української домашньої ікони, «Замок Радомисль»

[1] НМІУ. Інв. № М-1319; НХМУ. Інв. № Ж-816.
[2] НМІУ. Інв. № М-1319.

Скульптура «Феміда».
Україна, м. Київ. 1777 р. НМІУ.

Ісламський кам'яний музикант
Айюбіт (Пергамент Музей,
Берлін, Німеччина)

Народна картина «Кримський
Запорожець (Козак-Мамай)».
Під черевом коня напис
«Кримский Запорожецъ».
Україна, Полтавська обл.,
с. Остап'є. Кін. XVIII – І пол.
XIX ст. Музей І. Гончара.

Козак-бандурист.
Україна, сер. XIX ст.
НХМУ.

Розглянуті твори X–XVIII ст.: іконопис, архітектура, живопис, художній метал, скульптура, які були створені в інтеграційних культурних зв'язках із східними народами розкривають новий аспект історії формування українського стародавнього мистецтва. Розвиток архітектури та іконопису Русі-України формувався під впливом культурних зв'язків з Візантією та Синаєм, що потім позначилося на подальшому розвитку цих видів мистецтв. Українські майстри докладали до канонічності форм традиції національної культури, що зробило його самобутнім. Поява на українських землях вихідців з східних країн: Персії, Вірменії, Балканського півострова привнесла відповідні східні мотиви в художньому металі (скульптура «Феміда» (НМІУ) та флюгери Сирена (НМІУ) та «Ніжинського козачого полку» (ЧІМ). Унікальним архетипом є зображення Козака Мамая, привезене запорозькими козаками з Кримського півострова.

«Раджпутський аргумент» у реконструкції етнічної історії Східної Європи (на прикладі Геродотової оповіді про походження скіфів)

Сергій Наливайко

Закономірною рисою поступального розвитку сучасної історичної науки, що випливає із самої специфіки процесу наукового пізнання, є невпинна еволюція дослідницьких підходів до розв'язання принципових історичних проблем, поєднана із залученням до наукового дослідження найновіших досягнень низки історичних дисциплін. Відома істина про те, що кожне наступне покоління науковців формулює перед наукою нові питання, як і намагається запропонувати переконливіших відповідей на питання давно знайомі, повною мірою стосується й дослідження стародавньої історії. Дозволимо собі обійтися цього разу без зайвих реверансів: нині вже цілковито очевидно, що реальна історія численних народів східноєвропейської давнини та раннього середньовіччя, як не крути, не вкладається у «прокрустове ложе» добре знайомих зі сторінок підручників та енциклопедій історичних схем. А значну частину традиційних уявлень про етнічну історію Східної Європи нині слід кваліфікувати не інакше, ніж цікаву, подекуди дещо кумедну у своїй простодушній наївності, надмірній прямолінійності чи – навпаки – непотрібній вишуканості, проте переважно неспроможну в науковому сенсі історіографічну традицію. Навряд чи сказане можна сприймати як докір, адже подібні слова, не виключаємо, колись прозвучать і на нашу адресу. Це швидше заклик до реальних дій на полі історичного знання, до активізації процесу пошуку істини, до нових спроб реконструкції історичної минувшини, закономірним наслідком яких має стати максимально переконлива та несуперечлива, з висоти надбань історичної науки першої третини XXI ст., картина стародавньої історії Східної Європи.

Наукові здобутки останніх десятиліть, зокрема у сенсі компаративних індоєвропейських досліджень, вперше за тривалий період поставили на порядок денний питання про реальну можливість істотного уточнення, а в низці випадків і принципового перегляду традиційних висновків історичної науки щодо найдавніших доль населення Східної Європи, реанімували в історичній науці реноме «арійського питання», актуалізували потребу повернення до неврахованих чи безпідставно відкинутих джерельних свідчень та історіографічних фактів, вказали на численні неузгодженості та нестиковки, як і намітили нові перспективні напрямки наукових студій [1]. При цьому одним

[1] Наливайко С. «Індоєвропейська проблема» як вузлова проблема етнокультурної історії Східної Європи. Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення. К., 2018. С. 58–72.

із найбільш очевидних і перспективних напрямків у «методологічному дрейфі» сучасного дослідника східноєвропейської старовини вбачається ширше залучення до системи історичної аргументації даних індоарійської мовної, культурної й історичної традиції. На сьогодні вже немає жодного сумніву, що рання історія арійських (індоіранських) народів винятково тісно пов'язана з теренами Східної Європи, зокрема, сучасної України, тож санскрит, ведійська традиція, арійський епос поступово перетворюються на все більш звичний інструментарій вітчизняного дослідника-історика, регулярно засвідчуючи свою важливість і значущість для розв'язання навіть найбільш принципових проблем східноєвропейської етнології, ономастики, історії. Нині маємо вагомі підстави долучити до дискусій на тему східноєвропейської історії ще один досі практично незадіяний у цьому сенсі науковий аргумент. Ідеться про раджпутську культурно-історичну традицію або, якщо мовити ширше, особливий індійський феномен, відомий у науці як *раджпутсько-джато-гуджарська історична спільність*.

Раджпути являють собою найбільш відому кшатрійську, тобто воїнську, етнічно-станову спільноту в історії Індії, тож закономірно, що наповнену подіями раджпутську історію неможливо розглядати поза уявленнями про кшатрійську варну та особливий раджпутський військовий кодекс. Термін *раджапутра* дослівно означає «син царя»: вважають, що у ведійській літературі це слово мало форму *раджанья*, тобто «царський», позначаючи представників варни кшатріїв, а вже в період раннього середньовіччя набуло форми *раджпут* й увійшло в ширший ужиток.[1] Період від VII до XVIII ст. в історії Індії часто означують «золотою добою» раджпутів, а час після мусульманського завоювання країни напр. XII ст. – добою найбільш відчайдушної раджпутської звитяги та найбільш знаменитих подвигів. Географічно землі раджпутів, а також близьких до них джатів і ґуджарів – *Раджастхан* (*Раджпутана, Раджвара*, досл. «Країна царів») та *Ґуджарат* «Країна ґуджарів», обіймають терени Північно-Західної Індії, історично поширюючись і на територію до низів'їв р. Інд (область Сінд, терени знаменитої Хараппської цивілізації, від 1947 р. у межах Пакистану). Раджпутський герой, великий воїн у санскриті позначається терміном vir «муж», «герой», являючи собою цілковитий відповідник лат. vir з аналогічним значенням[2].

Вже від початків свого існування раджпути мали багату історіографічну традицію, особливе місце в якій посідає книга офіцера британської Ост-Індської компанії і сходознавця Дж. Тода «Аннали та старожитності Раджастхану», вперше опублікована у двох томах у 1829 та 1832 рр.[3]. «Традиційне лицарство, суспільство та політика, історія, географія, політична система, соціальна організація, релігійні ідеї та культова практика і навіть характер

[1] Успенская Е. Раджпуты. Рыцари средневековой Индии. СПб.: Евразия, 2000. С. 17.

[2] Monier-Williams, M. (1899). A Sanskrit-English dictionary: Etymologically and philologically arranged with special reference to Cognate indo-european languages. Oxford: The Clarendon Press. P. 1005.

[3] Tod, J. (1920) Annals and antiquities of Rajasthan, or the central and western Rajpoot States of India. In 3 vol. London, New York: H. Milford, Oxford University Press.

місцевих мешканців» – ось як характеризує Є. Успенська зміст книги Дж. Тода, справжньої енциклопедії Раджастхана і раджпутів[1]. Важливо, що при укладанні своєї капітальної праці Дж. Тод послуговувався низкою джерел, зокрема, пуранами – своєрідними історичними хроніками «від початку світу», даними писаної й усної раджпутської традиції, добре збереженими і досі малодослідженими раджпутськими архівами, а також, що особливо важливо, власними спостереженнями у подорожах Раджастханом і тривалому житті серед раджпутів в Індії. Не зупиняючись поки докладніше на цій, поза сумнівом, вартій спеціальної уваги праці, яка, передбачаємо, має всі шанси стати настільною для дослідника давньої історії Східної Європи, вкажемо тут на важливе у сенсі нашого наукового інтересу твердження Дж. Тода про безпосередній зв'язок раджпутів зі скіфами або саками[2]. При цьому близьких до раджпутів джатів Дж. Тод вважав безпосередніми нащадками готів, вбачаючи у традиціях, релігійних особливостях і соціальних інститутах раджпутів безпосередні аналогії з традиціями, релігійними уявленнями та звичаями давніх германців та інших європейських народів.[3] І хоча в історіографії питання ці спроби переважно трактувалися як доволі наївні, співвідносні із загалом «романтичним» баченням «індоєвропейської проблеми» у першій половині XIX ст. та «благородним прагненням» тогочасних дослідників довести кровну спорідненість індійців та європейців, ми, попри непоодинокі та часто безапеляційні редакторські примітки (William Crooke) до праці Дж. Тода щодо хибності тих чи інших авторських тлумачень, схильні поставитися до цих історіографічних фактів більш уважно, керуючись традиційним для себе правилом не відкидати жодних міркувань та інтерпретацій лише на тій підставі, що ті, мовляв, не вкладаються у традиційну історичну схему, ба навіть більше – саме на ці розбіжності звертати особливу увагу.

У сучасній історіографії проблеми походження раджпутів викристалізувалися два основні погляди на це питання. Згідно з більш поширеним, раджпути як військово-станова спільнота середньовічної Індії сформувалися на основі прийшлих скіфсько-сакських і гуннсько-ефталітських племен, зазнавши певної асиміляції й індуїзації з боку місцевого населення. Альтернативна думка полягає в тому, що середньовічні раджпути вже від ведійських часів замешкували територію Раджастхану і насправді є безпосередніми нащадками давніх аріїв-кшатріїв. Обидві згадані версії, з нашого погляду, практично не суперечать одна одній і цілком можуть розглядатися як взаємнодоповнювальні: недарма в історичній науці вже висловлювалося до певної міри «компромісне» припущення про те, що давні племена арійсько-кшатрійського походження асимілювали «племена східно-іранської групи», що прибували сюди, починаючи з др. пол. I тис. до н. е. з території сучасної Середньої Азії (йдеться переважно про саків, кушанів, тохарів, гуннів-ефта-

[1] Успенская Е. Раджпуты. Рыцари средневековой Индии. С. 13–14.
[2] Tod, J. (1920) Annals and antiquities of Rajasthan. P. 29, 55, 59 і далі неодноразово.
[3] Успенская Е. Раджпуты. Рыцари средневековой Индии. С. 18.

літів тощо), що й сформувало зрештою особливий «раджпутський феномен» в індійській історії[1].

Що це справді могло бути так, свідчить, зокрема, та обставина, що самі раджпути й досі вважають себе безпосередніми спадкоємцями давніх кшатріїв, а напівлегендарні генеалогії раджпутських кланів і правлячих родів впевнено сходять до персонажів «Рамаяни» й «Махабгарати». При цьому верхня межа генеалогії раджпутів – зведення їхніх родоводів до чотирьох так званих Ліній, або Династій (у санскриті *vaṁśa* – «рід», «родовід») – Сонячної (*Sūryavaṁśa* або *Raghuvaṃśa*), Місячної (*Candravaṃśa*, *Somavaṃśa* або *Induvaṃśa*), Вогняної (*Agnivaṃśa*) та Зміїної (*Nagavaṃśa*)[2]. Та характерна обставина, що раджпути посіли соціальну «нішу» давніх кшатріїв, вважаючи себе їхніми безпосередніми нащадками, і при цьому індійське традиційне суспільство й досі визнає цю претензію як самоочевидну, свідчить про те, що для цього, певно, справді були вагомі підстави. Англійський дослідник А. Бінглі схилявся до характеристики вірувань раджпутів XIX ст. як «модифікації, що постала внаслідок поєднання скіфських звичаїв з арійською культурою»[3]. Про західне розташування прабатьківщини раджпутів опосередковано свідчить і відзначена Є. Успенською певна «топологічна ієрархічність» у гіпергамній структурі раджпутського суспільства: вважається, що більш витончені та аристократичні раджпути мешкають на заході, при цьому що далі на схід – то менш престижним вважається раджпутський рід[4]. У контексті припущення про «арійське коріння» раджпутів доволі характерними постають і сучасні дані Y-ДНК-генеалогії, згідно яких найбільшу частину (бл. 31%) сучасних раджпутів формують носії «умовно-східноєвропейської» гаплогрупи R1a.[5] При цьому в контексті специфіки Y-ДНК-генеалогічних досліджень особливо прикметною видається обставина виразної патрілокальності та патрілінійності раджпутської родини[6].

Отже, підбиваючи проміжний підсумок висловленого вище та припускаючи високу імовірність історичного зв'язку сучасних раджпутів та їхніх предків – представників кшатрійсько-воїнського стану, із давнім населенням Східної Європи, зокрема, народами арійського та скіфського кола, маємо вагомі підстави вважати потенційно взаємнодоповнювальними, з одного боку, раджпутську культурно-історичну традицію, а з іншого – ту сукупність історичної інформації, що стосується історії низки давніх народів Східної Європи. Процес верифікації цього припущення, вже певною мірою

[1] Успенская Е. Раджпуты. Рыцари средневековой Индии. С. 20–21.

[2] Monier-Williams, M. A Sanskrit-English dictionary… P. 910, 387, 869, 1060, 1243 та ін.

[3] Bingley, A. Handbook on Rajputs. New Delhi, 1986. (Repr.). P. 169.

[4] Успенская Е. Раджпуты. Рыцари средневековой Индии. С. 196.

[5] Sengupta, S., Zhivotovsky, L., King, R., Underhill, P. et al. Polarity and Temporality of High-Resolution Y-Chromosome Distributions in India Identify Both Indigenous and Exogenous Expansions and Reveal Minor Genetic Influence of Central Asian Pastoralists. *American Journal of Human Genetics*. 2006. Vol. 78, no. 2. P. 202–221.

[6] Успенская Е. Раджпуты. Рыцари средневековой Индии. С. 200.

апробований у науково-популярній літературі,[1] полягає у подальшому залученні до історичного дослідження зі східноєвропейської історії джерельних даних раджпутської традиції з метою закономірного віднайдення непоодиноких «точок перетину» обох історичних традицій. Як чергову ілюстрацію перспектив такого підходу пропонуємо читачеві звернутися до трьох добре відомих з вітчизняної історії Геродотових переказів про початки скіфської історії (Herod., IV, 5–12).

«…Скіфи кажуть, – оповідає Геродот (IV, 5),[2] – що їхній народ наймолодший з усіх і постав наступним чином: у їхній землі, колись пустельній, народилася перша людина – Тарґітай; батьками цього Тарґітая вони називають, як на мене, хибно, Зевса й дочку річки Борисфен. Такого походження, з їхніх слів, Тарґітай, а в нього народилося троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і Колаксай. При них упали з неба на скіфську землю золоті предмети: плуг, ярмо, сокира й чаша.[3] Старший із братів перший побачив ті предмети, та коли підійшов узяти їх, золото раптом запалало. Він одійшов, а коли підійшов другий брат, із золотом повторилося те саме. Так золото, спалахуючи, не допустило їх до себе, та коли наблизився третій брат, наймолодший, воно лишилося холодним, і він забрав його собі. Старші брати зрозуміли, [що це значить], і передали царство наймолодшому братові… І ось від Ліпоксая, мовляв, пішли ті скіфи, що носять назву авхати, від середульшого Арпоксая – ті, які звуться катіари й траспії, а від наймолодшого Колаксая, царя – ті, що звуться паралати; загальна ж назва їх усіх – *сколоти*, за ім'ям царя; скіфами ж назвали їх елліни».

У зверненні до раджпутської традиції у контексті завдань цієї статті слід звернути увагу на вкрай значущу, як на нас, обставину. Ідеться про специфіку внутрішньої структури раджпутського суспільства, що складається з окремих родових груп спільного походження – своєрідних «родів» або «племен», що означуються індоарійським терміном *kula* з широкою амплітудою значень «сім'я», «община», «громада», «рід», «плем'я» тощо[4]; *kula* творить і складні слова зі значенням спорідненості, походження, родовитості й знатності, а подекуди й безпосередньої приналежності до царського роду. Кула – винятково важливий рівень соціальної організації раджпутів, саме з «кула» складається раджпутська спільнота загалом, «кула» окреслює і реальні межі екзогамії раджпутського суспільства.[5] Загалом таких «кула» у раджпутів на-

---

[1] Наливайко, Ст. 1) Таємниці розкриває санскрит. К., 2000. 280 с.; 2) Індоарійські таємниці України. К., 2004. 448 с.; 3) Українська індоаріка. К., 2006. 612 с. та ін.

[2] Тут і далі цитування свідчень Геродота здійснюється за виданням: Латышев В. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе. Т. 1. Греческие писатели. СПб.: Тип. Имп. акад. наук, 1890. VIII, [1], 296 с. Переклад українською автора статті.

[3] Символіка чотирьох магічних дарів, що впали з неба, легко витлумачується з опертям на індійську традицію й характеризує чотиристановий поділ скіфського суспільства, властивий і давньоіндійському суспільству: чаша символізує верству жерців-брахманів, сокира – воїнів-кшатріїв, плуг – хліборобів-вайш'їв, ярмо – шудрів, залежних від трьох вищих станів.

[4] Monier-Williams, M. A Sanskrit-English dictionary… P. 294; Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь. Москва, 1987. С. 167.

[5] Успенская Е. Раджпуты. Рыцари средневековой Индии. С. 193.

раховується понад сотню, близько третини з яких складають особливу групу – т. зв. «царські кула» [1]. Термін *kula* вживаний іще в «Рігведі» на означення великої патріархальної сім'ї, яку очолював *kulapati* – досл. «Захисник/батько роду/родини», де індоар. pati сходить до і.-є. дієслівної основи pā зі значенням «захищати», «охороняти», «берегти».[2] Індоарійському *kula* відповідає іран. *hel/hil*, відбите, зокрема, в антському антропонімі *Χιλβούδιος* у Прокопія з Кесарії, при *Хільбудій = Kulapati* «Ватажок роду»),[3] тюркс. *el/il* з аналогічним значенням (зокрема, в словах *аул*, *аїл* – «село», іменах *Ельдар* «Опора роду», *Ельвір* «Герой/Богатир роду» і под.), а також, як показав В. Ілліч-Світич, низка близьких термінів у численних і.-є. та ностратичних мовах [4]. Давньогрецьким відповідником раджпутського *kula*, припускаємо, є термін *філа* (д.-грец. φυλή) на позначення родового об'єднання, громади, а згодом і територіально-адміністративної одиниці давньогрецького суспільства. Терміни, споріднені з індоар. *kula*, відомі і слов'янським мовам. Серед них – укр. *коліно* – «рід», «походження», (пор. у Б. Грінченка: «Одно – що вона пані великого коліна», тобто «високого роду»); *покоління*; *колінник* (у І. Срезневського) – «співплемінник», «одноплемінник»; с.-хорв. *коленович* – «людина шляхетного походження», «знатна людина».[5] Втім, нашу особливу увагу термін *kula* привертає насамперед з огляду на наведену Геродотом самоназву скіфських племен – *сколоти*.

Перш ніж вести нашу розповідь далі, важливо зробити невеликий лінгвістичний відступ і зауважити, що ні назва *сколоти*, ні більш звичне для вуха сучасника означення *скіфи*, швидше за все, не є вірними варіантами передачі згаданих давніх найменувань. Мовознавці вже давно відзначили ту обставину, що у гіпотетичній скіфській мові, наскільки можна судити з лінгвістичних реалій її безпосередньої спадкоємиці – мови осетинської (сказане прикладається також і до согдійської мови), множина іменників формувалася додаванням до основи слова форманта множини *-t(æ)* з імовірним його сходженням до давньоіранського абстрактно-колективного суфікса **-tā*.[6] До прикладу, етнонім *нарт* (*nartae*), судячи з наявних даних, постає суфіксальним утворенням первісного і.-є. *nar-* «муж», «воїн», «герой», «богатир», пор. авест. *nar* «воїн», «лицар» (за Хр. Бартоломе), д.-інд. *nara-vira* «герой серед мужів», «мужня людина») [7]. Відтак у Геродотовому Σκύ-θ-αι «скіфи» віднаходимо відразу два показники множини – давньогрецький -αι та «скіфський»

---

[1] Tod, J. Annals and antiquities of Rajasthan. P. 98; Успенская Е. Раджпуты. Рыцари средневековой Индии. С. 35.

[2] Monier-Williams, M. A Sanskrit-English dictionary… P. 295, 573, 582.

[3] Наливайко Ст. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ (на індоіранському матеріалі). К., 2008. С. 300.

[4] Иллич-Свитыч В. Опыт сравнения ностратических языков. С. 362–363.

[5] Наливайко Ст. Таємниці розкриває санскрит. С. 64.

[6] *Тохтасьев С.* Проблема скифского языка в современной науке. *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*. Iasi, 2005. С. 72.

[7] *Дзиццойты Ю.* Вопросы осетинской филологии. Т. I. Цхинвал: Республика, 2017. С. 284.

-t(æ), переданий через давньогрецьку «тету» (подібним чином сибілянти *-δ-/-z-* в асирійсько-вавилонських означеннях скіфів *ašguzāia/iškuzāia* слід вважати варіантами огласовки скіфського суфікса множини)[1]. Відкинувши їх обидва[2], здобуваємо значеннєву основу **sk-*, співвідносну з усталеним найменуванням цього народу у низці історичних джерел – індоар. *šaka*, іран. *saka*, д.-гр. *Σάκαι*, лат. *Sacae* < мід. **saka-* тощо, коло семантичних значень якого, очевидно, близьке до індоар. *śak* «сильний», «спроможний», «могутній»[3].

Аналогічний підхід до Геродотового Σκολότοι, що переважно ретранслюється у формі «сколоти», приводить нас до закономірної форми основи **skula-ta*[4]. При цьому С. Тохтасьєв, вичленовуючи **skula-* як власне найменування надчорноморських скіфів і вбачаючи його відбиття в імені скіфського царя пер. пол. V ст. до н. е. Скіла (досл. «Скіф»)[5], висловлює сумнів в існуванні у скіфській мові показника множинності *-t(a)-* і вважає, що з більшою підставою може йтися про якийсь інший *t*-суфікс, скажімо, відіменниковий прикметник, що утворюється в д.-інд. мові закінченням на *-ta*[6]. При цьому П. Мульдіяров наполягає на тому, що скіфський показник множини у випадку д.-грец. Σκολότοι слід визначити як *-ολ-ότ[7], вбачаючи в -ολ- відбиття суфіксу основи *æl*, ширше представленого у дігорському діалекті осетинської, що вживається, як правило, в іменниках, що висловлюють поняття спорідненості[8]. Втім, по-перше, кореневе -κολ- у Σκολότοι виконує семантичну функцію, аналогічну згадуваному осетинському суфіксу (при цьому не відкидаємо і ймовірність їх історично-лігвістичної спорідненості), а по-друге, цілковито не випадково, як на нас, співвідноситься зі згадуваним вище індоар. *kula* «рід», «плем'я» (пор. етнонім *кельти*, де виокремлюється та ж основа, супроводжувана на західноєвропейському ґрунті альтернативним варіантом *ґал(л)и* (лат. *Galli*), а також перший компонент етнонімів Sclaveni, *Skla-boi*, *Sakali-ba* на позначення слов'ян у візантійських та арабських джерелах). Не менш важливе й уточнення Геродота, що власну назву сколоти здобули за ім'ям свого царя. Зі скіфської історії нам відомі кілька імен тако-

---

1 *Кулланда С.* Скифы: язык и этнос. Вестник РГГУ. 2011. № 2 (63) / 11. С. 17.

2 В історіографії питання неодноразово зверталася увага на ту обставину, що в осетинській мові за допомогою суфікса множини *-t(æ)* оформлюються, як правило, родові та станові імена, проте не етноніми, які в осетинській взагалі не мають множини. Втім, гостра дискусійність цього питання серед самих мовознавців, відсутність усталених підходів до визначення форм множини давніх етнонімів та спільної позиції щодо їх етимологізації змушують уникати суто лінгвістичного підходу до його розв'язання. Докладніше див.: *Дзиццойты Ю.* Вопросы осетинской филологии. С. 56; *Тохтасьев С.* Проблема скифского языка в современной науке. С. 80, 83.

3 Monier-Williams, M. A Sanskrit-English dictionary… P. 1044.

4 Кулланда С. Скифы: язык и этнос. С. 40.

5 Пор.: Наливайко Ст. Тисяча найновіших тлумачень… С. 250.

6 Тохтасьев С. Проблема скифского языка в современной науке. С. 69, 83.

7 Мульдияров П. О терминах «сколот» и «паралат». *Universum: общественные науки: электронный научный журнал* 2015. № 4 (14). URL: https://7universum.com/ru/social/archive/item/2098 (дата звернення: 21.08.2020).

8 Грамматика осетинского языка. Т. I. Орджоникидзе, 1963. С. 82–83.

го роду – *Скіл, Скілур, Сколопіт, Колаксай*, кореневу частину яких формує компонент **(s)kil-/*(s)kol*. Враховуючи морфологічне значення початкового індоарійського s-збірного, весь етнонім **skula* може тлумачитися як «співроди», «співплемена», «сукупність кул»[1] (характерними у цьому розумінні є цілковиті слов'янські аналогії згадуваного *s*-збірного, представлені, зокрема, в укр. *су-купність*, рос. *со-родич* (при індоар. відповіднику sa-kulya «родич (у 5–6 поколінні по чоловічій лінії)» і под.)[2].

За такий варіант прочитання розглядуваного етноніма, схоже, промовляє й відомий з давньої історії етнонім *сікули* (лат. *Siculi*, д.-грец. Σικελοί), що фонетично, семантично й, не виключаємо, історично, співвідноситься з Геродотовим Σκολότοι. Під таким найменням відомий, зокрема, один із народів о. Сіцилія (латинський варіант первісного Сікулія) що, згідно традиції, населяв його східну частину ще до приходу сюди еллінів і скупі залишки мови якого виявляють індоєвропейські риси, віднаходячи аналогії у латині та санскриті[3]. Сікульський скельний некрополь Pantalica, датований XIII-VII ст. до н. е., відомий поблизу давнього міста Сіракузи. Під назвою *šklš/sikiler сікули* відомі з єгипетських написів часів Нового царства як один із «народів моря».

Особливий дослідницький інтерес у контексті Геродотової оповіді про походження скіфів становить тлумачення імені легендарного родоначальника скіфів *Тарґітай*, розгляд якого доцільно поставити у зв'язок із ім'ям іксоматської принцеси *Tirgatao*, відомої з оповідання Поліена про події на Боспорі IV ст. до н. е. (Strateg., VIII, 55), а також жіночого антропоніма *Tirgutawiya* з алалахських клинописних табличок сер. II тис. до н. е. Для останніх двох імен цілком переконливою видається думка про них як відбиття індоарійського теоніма Durgadevi, тобто «Дурґа-богиня» (компонент *-tao/-tawiya* співвідноситься у даному разі з індоар. *deva/devi* «бог»/«богиня»)[4]: його має богиня-воїтелька, одна з дружин Шіви, що разом зі своїм божественним чоловіком іконографічно зображуються із тризубом, винятково шануються серед раджпутів і сліди поклоніння яким у Північному Надчорномор'ї відзначалися дослідниками неодноразово, зокрема, й на епіграфічному матеріалі[5]. У контексті тлумачення імені *Тарґітай* вкажемо додатково на значення компонента durga як «неподоланний», «непоборний», а також «оплот», «опора», «фортеця»[6], у руслі яких, можливо, й варто пошукати етимологію цього імені («Непоборний бог»?).

У тлумаченні імен трьох братів *Ліпоксай*, *Арпоксай* і *Колаксай* із Геродотової легенди мовознавці єдині лише у значенні другого складу -ξάϊς як

[1] Наливайко Ст. Тисяча найновіших тлумачень… С. 253.

[2] Monier-Williams, M. A Sanskrit-English dictionary… P. 1124.

[3] Benjamin W. Fortson IV. Indo-European Language and Culture. 2nd edition. Malden/Oxford: Wiley-Blackwell, 2009. P. 469.

[4] Наливайко Ст. Тисяча найновіших тлумачень… С. 273.

[5] Трубачев О. Indoarica в Северном Причерноморье. Москва, 1999. С. 163, 180.

[6] Наливайко Ст. 1) Тисяча найновіших тлумачень… С. 273; 2) Давньоіндійські імена, назви, терміни: проекція на Україну. К., 2009. С. 174.

скіфського похідного від індоіран. **xšay-*, пов'язаного із владарюванням, силою, владою, зокрема, царською; натомість спроби витлумачити перші компоненти імен поки не призвели до переконливих результатів[1]. Виходячи з пропонованого вище значення терміна *kula*, Ст. Наливайко тлумачить ім'я *Колаксай* як «Цар роду», «Ватажок роду»[2]; у цьому разі віднаходиться переконливе пояснення і для кореневого а у згаданому імені[3]. Враховуючи індоарійську етимологію імені наймолодшого з братів – родоначальників скіфів, маємо всі методологічні підстави пошукати на цьому ж ґрунті й вирішення питання витлумачення інших двох імен. Не наполягаючи до часу на жодній із пропонованих нижче етимологій, хотілося б звернути увагу на кілька можливих варіантів їх етимологізації. Так, враховуючи перехід *r* > *l* у скіфській мові, у першому компоненті Геродотового *Ліпоксай*, можливо, слід вбачати індоар. *ripu-* «опора», «твердиня» (пор. *Ріпи, Рінейські гори* та уявлення про гори як опору Землі), при цьому звертає на себе увагу семантична близькість зазначеного поняття до терміна *durga*, що його пропоновано вбачати в імені прабатька *Tарґітая*. Іншим можливим варіантом розв'язання питання є членування розглядуваного імені як *ṇri-pa-ksaya*, де індоар. *ṇri-pa* тлумачиться як «Охоронець/захисник людей/народу» (при індоар. *ṇri* «мужі», «люди», «людство», споріднене з *nar* (пор. *нарти*) вживане переважно у множині)[4]. Менш імовірним з семантичного погляду видається зв'язок імені *Ліпоксай* з індоар. *ripu* «ворог» («Цар ворогів?»), за значної поширеності означеного компонента в іменотворенні арійських народів[5]. При цьому можна допустити певний дуалізм у сусідуванні імен *Ліпоксай* та *Арпоксай* і запропонувати членування останнього як *A-ripu-ksaya* із початковою заперечною часткою, також широко властивою індоарійським мовам, тобто «Цар не-ворогів (союзників?)». Ім'я *Арпоксай* можливо також пов'язати з індоар. *arbha* «малий», «менший», «юний»[6]. Певна річ, все це лише гіпотези, що поки відбувають своєрідний «карантин» у дослідницькій лабораторії, потребуючи подальшої верифікації, зокрема, на рівні ономастичних сходжень і, передбачаємо, цілком можуть поповнитися альтернативними варіантами. У даному разі для нас більш важлива та обставина, що звернення до індоарійської традиції спроможне забезпечити дослідника альтернативним лінгвістичним матеріалом, що за своїм науковим потенціалом не лише не поступається, але й у низці випадків перевершує традиційний.

Щодо ж до назви *паралати* (д.-грец. Παραλάται), то, спираючись на дані осетинського мовознавства, П. Мульдіяров пропонує членувати її як Παρ/αλ/άτ/αι, де значеннєвою частиною, на його думку, виступає лише початковий структурний елемент.[7] При цьому корінь слова **pær* В. Абаєв співставляє

1 Тохтасьев С. Проблема скифского языка в современной науке. С. 84.
2 Наливайко Ст. Таємниці розкриває санскрит. С. 188.
3 Тохтасьев С. Проблема скифского языка в современной науке. С. 84.
4 Monier-Williams, M. A Sanskrit-English dictionary… P. 567–568.
5 Ibid… P. 880.
6 Ibid … P. 93.
7 Мульдияров П. О терминах сколот и паралат.

з осет. *bæl* «військо», «дружина»[1], що підтверджується паралельним використанням *r-* та *l-* варіантів лексем у скіфській мові та цілковито узгоджується із семантикою індоар. *pal* зі значенням «захищати», «охороняти», «берегти» (пор. похідні терміни *пал-анка*, *фал-анга*, де індоар. *anga* означає «рід військ», індоар. *čaturaṅga* «шахи», досл. «чотири роди військ»). Д. Раєвський, посилаючись на думку про тотожність Геродотових Παραλάται і Πάλοι Діодора, а також з огляду на скіфське царське ім'я *Палак* (д.-грец. Πάλακος) (пор. індоар. *palaka* «воїн», «оборонець», «захисник»)[2] і назву кримської фортеці *Палакій* (д.-грец. Παλάκιον), в найменуванні якої, вочевидь, також відбита її захисна функція, вбачає у палах/паралатах військову аристократію надчорноморських саків[3]; цю думку поділяє і М. Скржинська.[4] К. Тревер віднаходить компонент par у мовах хеттів, мідійців, парфян, персів, асирійців, каппадокійців тощо[5].

Припускаємо, що компонент *kula* може міститися не лише у самоназві скіфів-сколотів, але і в імені їхнього родоначальника *Геракла* (д.-грец. Ηρακλῆς, лат. *Hercules*), згадуваного Геродотом у другій легенді про походження скіфів (IV, 8–9). У ній, переповідаючи сюжет коротко, ідеться про подорож Геракла до Скіфії, його заблуканих коней та зустріч зі змієногою дівою-богинею, донькою Зевса та ріки Бористен, від якої у Геракла народилося троє синів – Агатирс, Гелон і Скіф. Лише наймолодший зміг із честю пройти випробування, заповідане батьком – натягнути тятиву Гераклового лука, тож і лишився у Скіфії та став родоначальником скіфських царів (IV, 10).

У зв'язку з ім'ям Геракла особливу увагу привертає знаменита раджпутська кула *Hari*, або *Harikula*, на що іще два століття тому звернув увагу Дж. Тод.[6] Терміном *Harikula* в арійській традиції прийнято позначати рід Пауравів із першопредком Пуру (пор. принагідно пару родових термінів *паурави/паралати*), родоначальником Місячної династії, до якого сходили у своєму походженні два найвідоміші з арійського епосу царські роди Куру (Каурави) і Панда (Пандави), чиє протистояння складає основну фабулу «Махабгарати» і до яких, у свою чергу, зводили свої генеалогії численні раджпутські роди. Згідно арійського епосу, на боці кауравів у цій війні брали участь і саки-скіфи, яким допомагав Баладева, старший брат Крішни, що його (Баладеву) в історичній літературі іноді ототожнювали з Гераклом та Шівою (характерно, що останній в індуїзмі має епітет *Хара*). Згідно з арійським епосом, пандави були змушені піти у вигнання на 12 років – число симовлічне й у зв'язку з постаттю Геракла. Додамо також, що сюжет про викрадення сакрального коня змією присутній і в «Рамаяні».

---

[1] Основы иранского языкознания. Т. 1. М., 1979. С. 284.

[2] Monier-Williams, M. A Sanskrit-English dictionary… P. 622.

[3] Раевский Д. Неаполь или Палакий? *Вестник древней истории.* 1976. № 1. С. 105;

[4] Скржинская М. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. К.: Наукова думка, 1977. С. 73.

[5] Тревер К. Древнеиранский термин parna (К вопросу о социально-возрастных группах). *Известия АН СССР*. Серия истории и философии. 1947. № 1. С. 80–84.

[6] Tod, J. Annals and antiquities of Rajasthan. P. 37.

Арріан із посиланням на Мегасфена, оповідаючи про похід Олександра Македонського в Індію, якому на чолі місцевого війська протистояв цар *Пор* (*Пуру*), повідомляє, що Геракл особливо шанувався індійським плем'ям *сурасена* або *шурасена*, що й собі належали до нащадків Пуру, і що він (Геракл) мав безліч синів, але єдину доньку на ім'я *Пандея* (*Pandaea*), до якої, власне, і сходив рід пандавів. Звертає на себе увагу, що найменування *сурасена* у першому компоненті близьке до форми індоар. *saura* < *sura, surya* «Споріднений із сонцем, Належний до сонця і под.»[1] (пор. Сонячну лінію у раджпутів), що її мав відомий з історії Надчорномор'я народ *савромати* або *сармати* (з індоар. «Нащадки Сонця», де компонент *mata* передає ідею походження чи приналежності, пор. індоар. *gārutmata* «coming from or sacred or relating to the bird Garuḍa»[2] і який давня традиція і собі вважала нащадками скіфів, а компонент *-sena* у формі *-kena* присутній в етнонімії низки меотійських племен (*сіттакени*, *обідіакени* і под.) Принагідно звернемо увагу й на сарматський етнонім *сіраки* (пор. раджпутський топонім *Sirohi*), межею якого, згідно Тацита (Ann. XII, 15-19) була якраз р. *Панда* (пор. у цьому розумінні також згадувану вище топонімну пару *Сіракузи-Панталіка*).

Не менш цікавою у контексті раджпутської традиції видається третя оповідь Геродота про походження скіфів, що мовить про кімерсько-скіфське[3] протистояння (IV, 11–12). «Батько історії» оповідає її так: «...Є, втім, й інша оповідь, якій я сам довіряю найбільше. За нею, кочові скіфи, що жили в Азії, під тиском масагетів, перейшли Аракс і прийшли у кімерську землю (справді, країна, де нині живуть скіфи, спершу належала, кажуть, кімерам). При наступі скіфів кімери, через численність війська, що наближалося, зібралися на раду, але думки їхні розділилися. Пропозиція царів була розважливіша; на думку простолюду, слід було одійти й не наражати себе на небезпеку в боротьбі з численним скіфським військом, а царі пропонували не відступати й дати нападникам достойну відсіч. Однак ні народ не схотів послухати царів, ні царі – народу; перший надумав без бою віддати ворогам [рідну] землю, а царі воліли полягти в рідній землі й не тікати разом із народом, бо уявили собі ті блага, якими користувались досі, і ті лихоліття, які на них чигають, коли втечуть із батьківщини. Після цього царі розділилися на дві групи, рівні за кількістю, і почали битися. Усіх [царів], перебитих одні одними, кімери поховали біля річки Тірас – ту їхню могилу видно й досі, а коли поховали, пішли звідти, тож скіфи зайняли вже безлюдну країну… Ще й тепер є в Скіфії Кімерські стіни, є Кімерські переправи, є і область назвою Кімерія, і так званий Кімерський Боспор».

В історіографії проблеми Геродотова оповідь сприймалася переважно як цікава, проте не варта довіри легенда. Втім, залучення «раджпутського аргумента» дає підстави пролити додаткове світло і на цю доволі загадкову подію

[1] Monier-Williams, M. A Sanskrit-English dictionary… P. 1254.

[2] Ibid. P. 354.

[3] Виходячи з принципу максимальної історичності етнічних найменувань, ми віддаємо перевагу формі *кімери* перед суфіксально обтяженим *кімерійці* (пор. також *шумери*, *сівери* і под.).

східноєвропейської історії. Вочевидь, Геродотова оповідь буде не до кінця зрозумілою, якщо не бачити у войовничих «кімерських царях» представників станової групи кшатріїв, протиставленої «народу», що й собі підтверджує існування у кімерів, подібно до скіфів, станової стратифікації суспільства. За Е. Грантовським, термін *басилевси* (д.-грец. βᾰσῐλεύς), вжитий Геродотом щодо кімерських «царів», є цілковитим давньогрецьким відповідником іранському терміну на позначення «касти військової аристократії, функцією якої, за іранськими джерелами, є управління та захист, при цьому постійно підкреслюється її зв'язок із царем, що також походить із її середовища»[1].

Не менш важливо, що у зверненні до історії і традицій раджпутів віднаходить пояснення і той доволі незвичний, на перший погляд, спосіб, у який кімерські царі вирішили накласти головою і який досі не знайшов в історіографії питання прийнятного пояснення. Йдеться про особливу систему раджпутського «військового кодексу», ритуальний характер якого виявлявся, зокрема, через низку символічних ознак, головною з яких для раджпута була героїчна смерть. Згідно раджпутських уявлень, призначення раджпута, визначене його народженням та священною для нього «раджпуті», що обіймала широке коло понять та уявлень морально-етичного характеру – полягти на полі бою. Померти поза війною для раджпута вважалося ганебним, а здатися ворогу живим – цілковито неможливим. Апофеозом жертовності раджпута була «шака» – остання велика битва-жертва, у якій особливо виразно виявлявся сакральний характер воїнского служіння і яка в системі символів раджпутської воїнської культури посідала виняткове місце. У раджпутській історії Індії така битва часто відбувалася водночас із джаухаром (пожертвою через самоспалення жінок клану), здійснюваної жінками для того, аби зберегти честь та гідність, причому не лише власні, але й свого чоловіка, оскільки, згідно уявлень раджпутів, саме жінка своїми вчинками та правильним життям на сакральному рівні допомагає чоловікові-раджпуту на його священному шляху, захищає свого чоловіка, допомагає дотримати дгарми, зберегти його «раджпуті».

Лише після того, як жінки кули/клану загинули у джаухарі, раджпут одягав свій найкращий одяг, обмивав і змащував пахощами своє тіло (такий звичай відомий і серед спартів) і виходив на останню битву. Вважалося, що у ній раджпут мав обов'язково загинути: при цьому не особливо важило, відбудеться це в бою проти реального супротивника чи через ритуальне самогубство. У військовому розумінні битва «шака» вже не вирішувала нічого. «Та сторона у битві, – пише дослідник раджпутської культури Є. Успенська, – що вийшла на бій у шафрановій одежі, за визначенням не могла скористатися плодами своєї перемоги, навіть якщо така трапиться; але й суперники мали розуміти, що не можуть привласнити те, за що заплачено настільки високу ціну». Земля і фортеця, за яку клан приніс пожертву у джаухарі та битві шака, мали, за традиційними раджпутськими поняттями, залишитися за жертовним кланом, а коли підростуть спадкоємці, нове покоління клану вийде на

[1] Грантовский Э. Индо-иранские касты у скифов. Москва, 1960. С. 4–5.

війну та зможе відновити справедливість. Тож у подібній ситуації клан вживав усіх заходів для того, аби зберегти й убезпечити дітей-спадкоємців правлячого клану і по можливості дітей клану загалом. У цьому розумінні позиція кімерських «царів» постає цілком логічною та відповідною традиційним уявленням про честь і смерть кшатрія шляхом ритуального самогубства в бою. При цьому йшлося не лише про зовнішню загрозу: як свідчить історія Індії, протистояння між окремими раджпутськими кулами відбувалося регулярно і часом бувало вкрай запеклим (зрештою, найбільш відомий приклад такого протистояння описаний у «Махабгараті»). За традицією, характерною і для раджпутів, після загибелі «кімерських царів» над ними було насипано високий курган, який, за Геродотом, можна було побачити ще за його життя.

Вочевидь, є сенс сказати кілька слів і про проблему походження самих кімерів. Сучасний стан знань промовляє за виняткову близькість кімерів і надчорноморських саків (скіфів): вже давно відзначено, що в аккадському перекладі ахеменідських написів давньоперське *saka* «скіф» незмінно перекладається терміном *gimirri*, тобто кімери. Виразний «арійський» слід, подібно до саків-скіфів, простежується і в «кімерській» ономастиці.[1] Додамо, що всупереч усталеному уявленню, історичні джерела впевнено знають кімерів і пізніше (цю обставину переважно тлумачили як пізнішу інтерполяцію й анахронізм), а також цілком певно зводять до кімерів за походженням низку народів східноєвропейської давнини – сіндів, готів, гуннів, болгарів, хозарів тощо.

Виходячи з «раджпутського аргумента» у підходах до реконструкції східноєвропейської історії, доцільно ще раз наголосити на цікавому факті побутування «царських» (військово-кшатрійських) народів як відмітної риси давньої історії Північного Надчорномор’я, що виявляється, зокрема, у неподиноких відповідностях на рівні східноєвропейський етнос – раджпутська кула. Так, окрім кімерських царів (серед раджпутських кланів відома кула *kamari*), до таких слід зарахувати царських скіфів (раджпутська кула *saka*), сарматів (раджпутська кула *surya*), роксаланів (очевидно, ідеться все ж не про «світлих», а про «царських» аланів, пор. лат. *rex* «цар», за можливої кореляції обох семантичних значень, пор. *свєт-малік, світлий князь* тощо), готів (раджпутська кула *джат* або *ґот*), гунів (раджпутська кула *хун*), хозарів (раджпутська кула *ґуджар*), булгар (раджпутська кула *булґар*), половців і печенігів (раджпутська кула *канґар*), ногайців (раджпутська вамша *наґа*), низку інших народів східноєвропейської давнини та раннього середньовіччя, що демострують виразні риси станової військово-кшатрійської організації, виявляючи характерні та малодосліджені зв’язки як між собою, так і з аналогічними станово-етнічними утвореннями Прикавказзя, Середньої Азії, Ірану та Індії, відомими, зокрема, і як раджпутсько-джато-гуджарська єдність. Свого часу вже мовилося і про дивовижні сходження на етнонімному рівні між народами арійського епосу та літописними племенами:[2] цілковито очевидно,

1 Наливайко С. Етнічна історія Давньої України. К., 2007. С. 158–159.
2 Наливайко Ст. Таємниці розкриває санскрит. С. 51–57.

що йдеться про різні виміри однієї наукової проблеми, що так само потребує єдиного розв'язання на концепційному рівні.

Гадаємо, є потенційні підстави віднести до цього переліку і ранньосередньовічну русь, хоча ця важлива тема, певна річ, потребує окремої уваги. Поки ж відзначимо принагідно особливий звичай раджпутів носити сережку з двома перлинами – очевидно, таку саму, що її, за оповіддю Льва Диякона, мав руський князь Святослав – «запорожець на престолі», що і за зовнішністю, і за стилем життя мав багато спільного з традиційним раджпутом. Визнання цього зв'язку, серед іншого, надасть змогу під цілковито інакшим кутом поглянути і на волзько-булгарський, дунайсько-болгарський та хозарський напрямок зовнішньої політики князя Святослава, і на численні русько-половецькі шлюби, і на символіку «Слова о полку Ігоревім» та давньоруських билин, зрештою, самого язичництва, що віднаходить численні аналогії у ведизмі. Так само неодноразово зверталася увага на яскраві паралелі раджпутської спільноти й українського козацтва, яке у вітчизняній історіографії, як справедливо зауважує Т. Каляндрук, примітивізується до рівня утікачів від панського гніту[1], тоді як феномен українського козацтва, як стає дедалі більш очевидним, і собі постає винятково яскравим східноєвропейським реліктом архаїчної етнічно-станової військової (кшатрійської) організації, віддавна і безперервно представленої на землях України упродовж їх багатотисячолітнього історичного розвитку, що додатково й переконливо підтверджується наявними, хоч і ще далеко не повними у сенсі доказової бази, матеріалами козацької історії, термінології, антропонімії, геральдики тощо. Можливо, справді не випадково автори козацьких літописів пов'язували походження козаків із кімерами, готами, хозарами…

Отже, нині маємо додаткові підстави для того, аби пов'язати ранню історію арійських народів із теренами Східної Європи. «Предки індійців на півдні України? Чи не надто сильне припущення? – запитує у цьому зв'язку акад. О. Трубачов. І сам відповідає: «Ні, не надто, тому що наші (слов'янські, іранські, індійські) спільні предки колись мешкали саме тут. У загальних рисах це відомо давно. Проте науці потрібні нові факти, щоб краще знати, як вони спілкувалися між собою, коли розійшлися своїми шляхами, хто і як довго лишався на своїх місцях»[2]. Схоже, стародавня історія поступово, але впевнено починає обростати новими фактами, тлумаченнями, інтерпретаціями, збагачуючи наші знання та переконуючи у тому, що етнічна історія не була лінійною, як це випливає зі схеми великого переселення народів, а значно більш багатоманітною, непередбачуваною, сповненою несподіваних зв'язків між численними народами та регіонами стародавнього світу. Видається, що особлива увага до історичної реальності, відомої в науці під назвою раджпутсько-джато-гуджарська спільність, науковий інтерес до якої далеко

[1] Каляндрук Т. Аналогії між індійськими раджпутами та українськими козаками. Режим доступу: https://spadok.org.ua/kozatstvo/analogi-mizh-indiyskymy-radzhputamy-ta-ukranskymy-kozakamy (дата доступу 21.08.2020).

[2] Трубачев О. Indoarica в Северном Причерноморье. С. 120.

не обмежується фактами, наведеними у цій статті, може пролити додаткове світло на перипетії давньої історії України і стародавнього світу загалом, а використання «раджпутського аргумента» стане звичним інструментом в руках вітчизняного дослідника-історика.

Зрозуміло й те, що у такому разі нам доведеться відкинути як застарілі та хибні значну частину дотеперішніх уявлень про походження й етнічну історію низки народів, відомих з вітчизняної та східноєвропейської історії. Проте не слід боятися перемін. Два століття тому Дж. Тод висловився з цього приводу у тому сенсі, що, мовляв, світ нині достатньо просвітлений, аби його можна було ввести в оману черговою історичною містифікацією. Те саме, навіть із більшою певністю, можна повторити стосовно поч. XXI ст. Зрештою, саме у цих перемінах й полягає закономірний розвиток науки, про який ішлося наприпочатку.

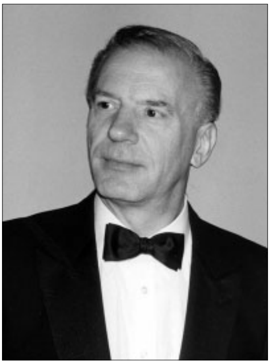

Мистецтвознавче дослідження письменника української діаспори Василя Барки (Очерета)

Дмитро Степовик

Нещодавно мистець Олександр Клименко привіз мені з Нью-Йорка лист українського майстра в техніці металопластики Рема Багаутдина з додатком статті про його, Ремову, творчість визначного українського письменника в еміграції, нині покійного Василя Барки (Очерета Василя Костянтиновича, 1908–2003). У листі до мене маестро Рем пише: «Вельмишановний пане Дмитре! У мою поштову скриньку хтось поклав невідправлену статтю до Києва – чомусь? Написана Василем Баркою, коли він ще був у гуморі – хай американська земля буде йому пухом! Тричі дзвонив (до вас), але телефон скипів. Лаявся, та абонента не давав. Можливо ви поміняли номер телефону, або не хотіли чиновники сваритися з Америкою. Вибачте. Добрі люди вирішили мені допомогти. Світ не без добрих самаритян. Дякую. Я майже сліпий. Пишу через спеціальний апарат – і все одно пишу криво. Ваш Рем».

Перш ніж перейти до подальшого викладу, зауважу, що для роботи над цією статтею мені у нагоді стали праці В. Барки[1], а також низка баркознавчих досліджень[2], зокрема В. Пушкова[3], Р. Мовчана[4].

Згаданий вище лист, привезений мені з Америки весною 2019 року, навіяв чіткі спогади майже 30-річної давності. На початку 1990-х років я стажувався в Українському музеї в Нью-Йорку упродовж без малого 9 місяців (це було відрядження від Академії наук України: 5 жовтня 1990 – 11 червня 1991). Там опрацьовував я архівні й друковані матеріяли про творчість визначного майстра гравюри й малярства Якова Гніздовського (1915–1985) для монографії, яка згодом і була надрукована в Києві[5]; а також паралельно збирав матеріяли про інших майстрів образотворчого мистецтва діаспори: скульпторів Леоніда Молодожанина, Михайла Черешньовського; пейза-

[1] Барка В. Жовтий князь. К., 1991. Його ж. Лірник. К., 1992. Його ж. Океан. К., 1992. Його ж. Спокусник і ключі землі. К., 1992. Його ж. Судний степ. К., 1992. Його ж. Душі едемітів. К., 1994.

[2] Полтава Л. Тріюмф українського роману у Франції *Визвольний шлях.* 1982. Ч. 7.
Салига Н. У космічній гармонії: про Василя Барку *Дзвін*, Львів, 1990, ч. 9.
Ковалів Ю. Василь Барка *Слово і час.* К. 1992. Ч.2. Крикуненко В. Міст до Атлантиди. К.: Дніпро, 1994, ч. 5/6. Ковальчук О. Голгофа України: «Жовтий князь» В. Барки та «Сад Гетсиманський» І. Багряного. Ніжин. 1995.
Архів В. Барки в Києві *Слово і час*. К. 1996. Ч.8/9.

[3] Пушков В. Страдницька доля Василя Барки *Слово і час.* К., 2000. Ч. 9.

[4] Мовчан Р. Роман В. Барки «Жовтий князь» *Українська мова і література в школі.* К., 1998. Ч.1.

[5] Степовик Д. Яків Гніздовський: Життя і творчість. К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. 260 с.

жиста Олексу Булавицького; про українських ікономалярів у США, зокрема, Христину Дохват з Філадельфії, котра створила іконостаси для майже 60-ти українських храмів у США.

Для нагромадження цього матеріялу я не обмежувався працею у гігантському мегаполісі Нью-Йорку, а виїздив на різні запрошення в далекі та близькі штати – Нью-Джерсі, Меріленд, Іллінойс, Пенсільванію, Міннесоту, Каліфорнію, Флориду, а також у столичний Вашинґтон. Мешкав я у будинку Анни Григорівни Бойчук в одному з районів Нью-Йорка – Квінсі: 6415 Dieterle Grescent, Rego Park, New York.

Мала пані Аня заміський будинок у штаті Нью-Йорк, у так званому Українському селі поряд з невеличким містом Глен Спей. Дача ця фактично пустувала, бо сини її Юрій та Роман мешкали далеко (Роман аж у Лос-Анджелесі, штат Каліфорнія), і я запропонував якось Ані поїхати разом з нею в Глен Спей та допомогти прибрати дачу й навколишню територію. Їздили, і не один раз, бо Аня мала своє авто і була добрим водієм. Якась година-друга їзди північніше міста Нью-Йорка – і ми у Глен Спеї. Тут мешкає чимало українців, в основному пенсіонери (але не тільки), яким не треба щодня ходити на роботу у хмарочосовому Нью-Йорку.

Коли ми постирали з меблів порохи, викосили траву, посадили квіти, Аня якось запропонувала познайомити мене з визначними особистостями з-поміж українців Глен Спея. Серед них – Василь Барка, мистець Рем Багаутдин і багато інших. Є тут дві українські церкви – православна і греко-католицька; Дім культури, кілька ресторанів і кав'ярень з кухнями, що готують традиційні українські наїдки й напитки. Ніколи не забуду трьох днів травня 1991 р.: 25, 26 і 27 – суботу, неділю й понеділок. Це були дні мого кількагодинного інтерв'ю з 83-річним Василем Баркою. Він не тільки розповідав мені про свою долю – від Полтавщини до Кубані; про контузію на фронті; про німецький полон й еміграцію у США; про історію написання ним багатьох своїх поетичних та прозових творів, особливо чотиритомної поеми «Свідок для Сонця Шестикрилих», романів «Рай», «Душі едімітів», «Спокутеник і ключі землі»; п'єси «Господар міста»; роману «Жовтий князь» (1963) – це був на той час перший художньо-документальний твір про запроваджений Сталіним і московськими комуністами голодомор-геноцид українського народу 1932–1933 років.

Василь Барка, коли я представився як мистецтвознавець і що працюю в одному з Інститутів, підпорядкованих Академії наук України, сказав, що він також дуже цікавиться образотворчим мистецтвом, і порадив зустрітися з мистцем татарського походження Ремом Махмудовичем Багаутдином, який є вихованцем Київського художнього інституту, навчався там під орудою Карпа Трохименка; 1973 року емігрував, оселився в Глен Спеї і прославився в карбуванні (металопластиці) на срібних платівках з елементами позолоти. Василь Барка, з допомогою моєї господині Анни Бойчук, влаштували мені зустріч з паном Ремом. Він показав мені багато своїх чудових творів (в оригіналі або у якісних фото), і я був здивований, що татарин за походженням (та

й мабуть же мусульманин), а стільки має прекрасних творів на християнську тематику: Мадонна, Хрещення Руси-України, Адам і Єва, Життя Діви Марії, Страсті Христові й інші. Більше того: Рем сказав, що священики запрошують його малювати ікони й розмальовувати стіни православних церков. Потім від Барки я довідався, що Рем охрещений і ходить молитися до церкви.

Рем тоді прямо сказав мені, що хоче, аби я написав про його творчість книжку, а він допоможе її видати. Проте я у Нью-Йорку був так завантажений роботою над іншими темами, що не рішався погодитися на його прохання. Коли я ще раз зустрівся з Василем Баркою, то попросив його, оскільки він знає Рема давно і є в курсі тематики та техніки його творів, написати про нього якщо не книжку, то хоча б статтю. І ось, через майже три десятиліття, рукопис Василя Барки про християнську тематику в металопластиці Рема Багаутдина потрапив до мене: буває ж таке… Василь Барка уже 16 років, як душа його у завсвітах (може й при Божому престолі); а Рем Багаутдин на 92-му році життя (він народився 14 грудня 1927 р.) й далі мешкає в Глен Спеї, штат Нью-Йорк; мабуть помалу продовжує творити, хоч, як зазначає в листі до мене, «майже сліпий, пишу через спеціальний апарат».

А думки й слова талановитого письменника Василя Барки про твори маестра Рема, написані кілька десятиліть тому, актуальні й нині. Ось у вступному слові «Доброцінності майстра» до своєї статті Барка зазначає головну рису його творчости: спромігся виразити найвластивіші прикметності українського мистецтва. І далі розвиває цю тезу [1] так:

Доброцінності майстра. Рем Багаутдин випрацював унікальний жанр ювелірного іконопису, поряд винятково оригінальних композицій в металопластичних барельєфах: з епізодами української історичної героїки, з легендарними та побутовими сюжетами, як також з візіями ліричними.

Нащадок надволзьких болгар, зоставшись сиротою, виховувався в дитячих будинках на Україні і потім здобув фахову освіту в Академії Мистецтв у Києві. Як наші першорядні мистці, – назвім декотрих: Нарбут, Архипенко, Михайлів, – Рем Багаутдин, на мистецькому світовому рівні спромігся виразити в багатобарвній металопластиці найвластивіші прикметності з вікового українського мистецтва, зокрема легку і невимушену грацію вільних обрисів і їх чарівну гармонійність в живих повноскладних образах. Сполучаючи тони в вишуканих кольоритностях, ніби в досконалій акордності сонатного строю, – він виявляє глибини настрою, надаючи загальному виглядові казкової чудесности, як завжди в шедеврах мистецтва. Здійснюється поєднання віртуозної вправности скульптора – з його безпомилковою інтуїцією в дорогоцінному здобутку: видінні нової, властиво – духовної краси в модерній стилістиці з безперервними винаходами для її найлегшого сяєва в найтвердішій речовинності металопластики. Його твори тріюмфальні для втілення новочасної ідеї прекрасного: в надхненних, скарбнично-кольористих видивах, особливо з Священної Історії, з джерельних сюжетів духовности.

[1] Стиль і манеру мови Василя Барки зберігаю.

У підрозділі «Світло образів» письменник пробує дошукатися джерела зв'язку «східного чоловіка» неслов'янської крови з глибокими традиціями мистецтва давнього християнського народу – українців і аналізує низку його творів біблійної та історико-церковної тематики.

Світло образів. Одна з поетичних версій прометеїчного міту оповідає про особливу статую богині: її створив титан і, аби надати живої досконалости, вкинув іскру з вогню, взятого, при допомозі богині, з самого неба. Твір дістав життя. Тут – здогад: найвища вартість мистецтва виникає від полум'яного надхнення «звиш»: від надземного буття. Звідтіля – життєносна іскра: в духовну красу.

В наш вік мистецтво рідко одухотворяється нею: і в Україні, – там начальство гасить її навалою «пожарних команд» казенної критики, і на Заході теж: негода обставин. Поступово натемніло в мистецтвах, як на духовну ніч, бо відділяються вони від джерела духовного сяєва: від образу Творця, – за нечисленними винятками, відходять від нього в світоглядовий сутінок. Захопилися примарами з наведення, втрачаючи найдорогоцінніше: красу і правду, добро і життєвий зміст, надхнення і радість від справжньої творчости.

Часто в знелюднених і спонурених формах півмистецтва і «антимистецтва» множаться феномени «антитворчости» – із виявами інтелектуального і морального та естетичного розладу, звідки за довгий час постало небагато творів з проблиском генія: з іскрою небесною.

Втримується стан того «авангардизму», чия сива, як сніжниця, борода простяглася аж через три чверті століття.

Однак, з'являються сполохи протестів. Почато в сфері мистецтва духовну переміну: для віднови споконвічних вартостей.

Стаємо свідками вражаючого явища: мистці «дисиденти», як їх умовно називають, утікачі та недавні емігранти з України, хто, могло здаватися, звикли цілковито до атмосфери безвірницького побуту, – з надзвичайною поривністю прагнуть, і то успішно! – приєднати для своєї творчости іскру високого, надраціонального надхнення.

Прихід її, духовної, природно здійснюється при вияві суттєвої прикметности українського стану: з високою мірою особистого відчуття – для власного естетичного кодексу.

Взірці відкриває нам, через свої найновіші твори, Рем Багаутдин, умілець у мистецькій металопластиці: мешканець Українського села (Глен Спей). Він в Україні, в українському оточенні виріс і здобув найвищу фахову освіту і відчуває себе цілковито українським мистцем.

В його рельєфах на міді, бронзі та сріблі, в його шовкографіях та малюнках кольоровими олівцями дістає незвичайну витонченість, ніби в скрипкових мелодіях, краса обрисів: з такою вишуканою розгрою форм для композицій, що мимоволі згадуються мотиви з орієнтального орнаменту в розквіті його багатовзорного «письма».

Там, на Сході, віками вся пристрасна уява мистців, при ніби «канонічному» обмеженні для фігурних зображень, знаходила собі вимову, як кольо-

ровий виспів для заповітної візії – через багатство і чар рисунків, з барвною пишнотою.

Але в Рема Багаутдина подібна витворність і гожість вкладається, при всіх особистих відмінах і винаходах, в естетичні «нормативи» українського мистецтва: як воно розвинуло їх протягом віків.

В доробку мистця багато оригінальних, досконало опрацьованих композицій на теми з української історії (переважно княжа доба і козаччина), з поетичних мітів природи (напр. «Весна», «Світлоноші»), з казок, пісень, і також фантастичні візії з уособленнями одвічних сил буття.

Один із його найновіших великих творів: «Святий день», його шедевр, виконано кольоровими олівцями.

Видіння має, – як колись називали, – симультанічну композицію: відкриває одночасні сцени вселенського життя, в видимому світі і в невидимому.

В земному крузі бачимо представничі постаті з історичної долі українського народу: в їх соборній зібраності для небесно-земної Церкви, з тайною Євхаристії; над ними, в апотеозі, зверхангельський образ Богоматері – в осяянні від «неба небес», «святої гори» перебування Божественної Тройці.

Враження від образу складається – ніби від перекладеного на лінії та барви псалмічного твору славетного візантійського Романа – «ніжноспівця», лірика і композитора.

Так взірцево тут, в ключі «правдопрекрасного», згідно з стародавнім висловом, зростають і сполучуються мотиви і їх групи, складаючи своєрідні малярські синтагми і світляні стани, покладені розмірно в кружній сингармонійності цілого: з освітом всього – від великої іскри (від духовного пломеня). Особливо цікава група мініятюрних композицій, що її можна назвати: цикль Мадонни.

«Ґотика». Образ Богоматері з Дитям. Майстерні вжитки «стрілкуватих» мотивів для красної стилізації в характері середньовічних іконних скульптур.

«Рання зірка»: сюжет – як в «Ґотиці»: взірцево опрацьований з променистою «метрикою» для зіркового враження; як поемка в металопластиці.

«Благовіщення». Світло материнської радости: при висотах духовного життя, – там, де з'єднуються сфери – земна і надсвітня, в чудесній з'яві. Дограничнa завершеність: візії і формности.

«Послання благодаті Св. Духа на Церкву: через Богоматір». Мініятюра віддає величаву врочистість події – в житті Церкви, як світильника Христової істини.

«Вознесіння Св. Діви на небо». В настрої загадковости, при здійсненні чуда: перехід Богоматері від земної юдолі – в світло надземної, серафічної височини.

«Перед Хрестом». Три Марії; композиція – в незвичайному драматизмі рухів.

«Оплакування». В іконній мініятюрі віддано пережиття невиразимого горя.

«Богоматір». Світуча візія: в обрисах, ведених і злагоджених бездоганно – для виразу краси материнського почування, що належить небесному дневі.

Мистецькі знаходи Рема Багаутдина різноманітні, часто з мітотворчою образністю, як в старовинних піснях; близькі також до їх стилістики (напр. «Журавлі», «Соняшник», «Золото ланів»). Мають в собі відгомони давніх переказів, обрядові сценки, епізоди з легенд старочасности. Скрізь розгортається візійна дійсність, повна фантастичних складників: з гіперболічністю і незвичними ракурсами, навіть в мініятюрах; з новоекспресіоністичними «витяженнями» висотного строю; з багатьма вжитками пізньобароккової спадщини, проведеної через модерну стилізацію; з емблематичністю і гербними мотивами.

Незрідка – тріюмфальні сюжети з княжої доби та козаччини; широко розгорнуті в світучій торжественності видив, напр., складні «Хрещення Руси-України», «Козаччина». Триптихи: «Слово о полку Ігоревім», «Ярослав Мудрий». Визначається обнова самої структури іконописного образу, зокрема через різноплановість його: ніби в надфізикальному просторі, при одноразовому вжитку відмінно «зміщених» ракурсів. Вони збіжно зосереджені в побудові видива, навкруг головного складника його: посилювати ролю для змістовности і стилістики.

З новими винаходами з'єднується, переважно в обробітках срібла, вишукана ювелірна технічність: в такій відчітності манери і характеристиці, як на писанках. Від них побрано для ряду мистецьких кованок також овальний очерк: замикати сюжет. Здобуток з художнього світу писанок «врощено» в свій естетичний правильник – для шляхетних металів.

Переведено до них, з колоритністю холодної емалі, багатофігурну композицію «Святий день»: ніби наново з'явлено в прецизній майстерності, з неперечислимими відтінками чудесних тонів і неозорими подробицями формної ритмічности. Багатство мотивів злучено ніби симфонічністю загального враження: для виразу надземної святковости.

«Причастя». В «гірляндній» композиції (простопадно видовженій), замкнутій своєю чергою в обрис звідчастої іконної рами, – представлено містерію Тайної Вечері. Постаті в зборі апостолів об'єднує собою образ Спасителя, з хресним німбом: як світоч їх, – від нього осяяні духовно, в святість небесности. Вирізняються, яскраві, через протиставу жаріючого яснозолотого тону і темнозолотої тінности, супроти морокової ночі.

«Великодній обхід Мономаховичів». Найбільш наближено до обрису і прикмет писанкової мальовничости, проведеної скрізь: від хрещикових поміт на облаченні первоієрарха і цвітних оздоб на його митрі – до галузково-вербного орнаменту з процесійним хрестом. Особливо ж рясна окрасність, в її фарбній почасткованості, поклалась на празниковому вбранні осіб з великокняжого дому. Після носіїв святинь і свічконосців та хору, вслід за митрополитом, рушають вони навколо храму. Вся панорама висвічує щедрою кольористикою: властивою для раннього весняного процвіту. Близькість до писанкових мотивів підсилена архаїкою в цілому вигляді пасхального обхо-

ду, мов при сяєві преображеного світу: довкруг храму, – і скрізь безперервна розгра променів з барвної контрастности; мов розсип коштовних каменів.

«Марія з Церквою». Висотну композицію, з підсиленою подовжністю обводів, зосереджено навколо образу Богоматері, як вселенського: для «нового неба і нової землі», відкритих хресною пожертвою Ісуса і воскресною силою. При храмових контурах і золотності надземного сяйва – в зорях, образ обвіяно невисловимою врочистістю, ніби з серафічної сфери, коли і сам складчастий німб пломеніє, як світочний круг.

«Єрусалимський благовіст». В іконному окресі, з виступом для частини авреолу, – вміщено постать Пресвятої Діви: на тлі світучих церковних бань; а в самій обкружності авреолу – вінкований узор з розкрилених голубів. Видіння сповито в радісність пасхального досвіту: при легкій золотавості тону, в контрасті з глибокою синню. Верхівки церков, подібні виглядом до дзвонів, розміщені так, що викликають нагад про врочистий визвук: своєю ритмічною чергованістю.

«Ярославна». В овалі великомедальйонного взірця, чи писанкового, – вбудовано п'ятипланову візію з різнозначними складниками, здаля подібними до світляних «гнізд» старовинного малярства. Їх, відмінних ракурсами, сполучила осередня постать княгині, трохи нагадуючи давньоіконні фігури з алегоричними храмовими моделями на руках. Обводи незвично видовжені – в нахилі, з патетикою постави; для піднятого образу Богоматері; як світлозбору в символічному змісті видива, завінчаного згрупованими верхами золотоглавого собору. Вся тема в цій іконоцентричній побудові розвинута в незвичайному розподілі мотивів і їх розміщенні, в ніби «матіссіянських», вигнутих і видовжених: на вимогу орнаментно розкладеної ритмічности форм і на посилений ліризм виразу.

Нижня частина композиції розподіляється на дві батальні сценки, схожі на старокнижкові мініятюри: ілюстрації з дружинного епосу або з розповіді літописця про княжі часи.

Рем Багаутдин, як ритміст, безперервно винахідник, при формних сполуках, також і в кладенні різновимірних та різнонапрямних груп «штрихового» строю. Вони разом ставляться, мов для металопластичних сонатин, з розчислено чергованою перемінністю барвних відтінків.

Довершується скрізь ювелірний обробіток: від моделювання фігур – до «пір'їстого» почерку в зарисованості фонів для сценок, і до «ниткових» сяйвок над хрестиками церкви.

Особлива вправність образотворчого музициста з'являється на витончених ладах цілости візії: в скарбничному стилі барвного малюнку срібних рельєфів.

В осередді естетики тут – лірика обрисів. Над всією звичайною злагодою ліній, як ми звикли знати її; бо тут – складність вищого стану, мов ряди мелодій проведено в новотворну співзвучність, що зростає зримо перед нашими очима. Тут також – пошук нової краси, пожаданої мистцями, після знайденої і пережитої попередниками.

Неоромантизм? В одному значенні: мистець уявляє для своєї творчої сфери зовсім іншу дійсність, ніж – бачена довкруг; обдаровану чудесними прикметами – з народної мітології, героїки давніх віків, фантастичних візій, мов сновидіння; з відкритістю для втручання надприродніх сил і з помноженою скарбністю кольорів та світла, – при незвичайних подіях в їх таємничості.

Рем Багаутдин надзвичайно вправний і в графіці. Значну частину його мистецького доробку складають також чарівні шовкографії переважно на мотиви з українського побуту.

Він, новатор і техніцист високого клясу, складає, – з матеріялу твердого і довгочасного, – чудесні образи: ніби відсвіти з ідеального буття, вирізнені для нашого зору силою великої іскри – від полум'я, взятого звідти в наш земний круг.

Як бачимо, письменник Василь Барка на рівні академічного мистецтвознавця розглядає твори маестра Рема. Звичайно, у моїй розмові з Василем Костянтиновичем у Глен Спеї у травні 1991 р. він показував мені, окрім романів і поетичних творів, ще й свої літературознавчі напрацювання; і я бачив у них глибоке, суто наукове володіння ним інструментарієм оцінки твору, – чи то літературного чи мистецького. Універсальність, навіть енциклопедичність знань його я й відзначив у статті про нього, яку написав і опублікував, коли повернувся з відрядження зі Сполучених Штатів Америки[1].

У вище наведеному уривку Василь Барка пробує – небезпідставно – глянути на релігійні й історичні мистецькі твори Рема в контексті їх прив'язки до того чи іншого стилю. Розуміючи неповторність металопластикових та малярських творів майстра, Барка обережно «накладає» стилістику на той чи інший твір Рема, вживаючи приставку «нео». Справді, твори Рема містять у собі сильний романтичний струмінь, і Барка на всіх підставах (правда, із знаком запитання) відносить його деякі напрацювання до неоромантизму.

Наступний підрозділ Барки «Ювелірна іконність» вірно акцентує значення декоративности в іконотворчості і символіці більшости декоративних елементів. Також, розглядаючи оригінальність і незвичність карбованих ікон (бо історично так склалося, що вони в основному малярські), Барка в той же час відзначає, що Рем старався в іконотворчості не порушувати основних канонів, які встановлені в давнину святими отцями та церковними соборами.

Ювелірна іконність. Для нас відкрито в Біблії (Вихід, глава 35) заповітну настанову щодо спорядности святині в ім'я Всевишнього. У її склад належить брати найгарніші речовини на землі; красні метали – золото,срібло, мідь, коштовні камені, зокрема, рубін, смарагд, сапфір, алмаз, яхонт, аметист, онікс.

В іконописі часто ставалося: благоговійні приклонники його, бажаючи надати святинности його взірцям, вживали, згідно з високою настановою, найцінніших складників. Сам малярський образ покривали ризою з коштовного металу, оздобленого самоцвітами. Про її недоречність сказано у праці (1916 р.) одного знавця іконопису Євгена Трубецького: «Золота чи срібна

---

[1] Степовик Дмитро. Глен Спей Василя Барки *Літературна Україна*, Київ, 8 серпня 1991 р.

риза, що закривала ікону, виявилася дуже пізнім винаходом – кінця XVI віку; вона передусім витвір того благочестивого несмаку, який свідчив про втрату релігійного і мистецького сенсу, бо це побудувало непроникненну перегородку між нами та барвністю ікон, нерідко шедеврів від руки невідомих геніїв». Рем Багаутдин знайшов оригінальний спосіб з'єднати святинність в її коштовностях, і основи нашого традиційного іконопису через мистецький образ як ювелірно-мальовничий твір. Наведу декілька прикладів. З барельєфної металопластики, піднесеної на рівень досконалого ювелірництва, він творить ікону при вжитку кольорованого срібла та алюмінію в золотаво-палевому відтінку. Іконний образ набирає художньої двовартости. При ній риза не тільки не закриває собою малярського видива, але навпаки, розкриває його собою на зразок іконности новознайденого стилю.

Мадонна в пурпуровому одязі. Вибрані кольори в їх живучій тональності вжито для виразу надземної краси, ніби в світляному навіві з вічних висот. Так склався образ святої Марії з Богомладенцем, що прилинув до неї. В жестах і всій поставі визначився зворушливий ліризм – через майстерно виконані тони і формний вираз при витончених винаходах. У ювелірному методі металопластики в модерному іконництві.

Мадонна в темносиньому одязі. Богоматеринство вимальовується барельєфно в сяйвності образу. З красою духовною, ніби віддзеркалення з серафічної сфери, з невисловимою ніжністю почуття, відданого через сполуку новознайдених стильових прикмет. Тут синтез осягів західноєвропейського релігійного малярства і способів староукраїнського іконопису. Здобулася самоцвітна примарність цілісного видіння в вишукано-ритмічній формності, з лініями, ніби вибраними для вінечної гожости мистецької уяви.

Королева Анна, дочка Ярослава Мудрого. Образ Ярославни в торжественній ставності, мов на прийнятті в тронній залі. Руки складені над славетною книгою – Святим Письмом, у Париж привезеним з Києва, з отчого дому. Над нею потім складали присягу французькі королі, приходячи на трон. Діядемний портрет з поглядом, допитливо спрямованим в даличину, наче як здогад про свою незвичайну долю. Фон для портретного зображення склався в золотаво-ромбічній картковaності. Сміливий почерк для ювелірно-барвного світського портретування в елегантності обрисів величавого вигляду.

Великодній обхід. Багатофігурна композиція досконало виконана, ніби взором писанки, побільшеним на розмір невеликого овального щита, поставляє видиво всенародної Церкви у святокиївській Русі–Україні. Тут кругова построєність змістового багатства. В осередді внизу – дитячий хор при великих свічах з аврами сяєва. Вгорі над ним Софійський собор. Золотаве свічення з сріблястими складниками на фоні імлистого неба вночі. На чолі обхідної процесії митрополит у пасхальному облаченні. За ним ченці і Ярослав Мудрий з родиною та кияни. До них приєднуються ангели. У символі Церкви, як прообразу ангелолюдської єдности нового неба і нової землі, провіщених у Апокаліпсисі. Справа великий процесійний хрест, прихожани з іконою та вербові галузки в весінніх бростях. Цілість твору вибудувана з вишуканою

злагодою численних компонентів через майстерно впорядковану ритміку при вивірених контрастах сильного обсвіту і тінности – для настрою високої врочистости пасхального свята.

Вселенський день. В синтетичному образі відкрито найвищі сфери християнського світогляду. Ніби видіння духовної скарбности від незримого космосу – також з докладною поставленістю земного дня. Фантастична візія в кольоритності, як коштовному розсипі і разом збірноті барвних тонів в їх дограничній ясності, в найвиразніших, хоч стриманих контрастах, для множини різноманітних постатей. Композиція, як алегорія вселенської єдности, багатоплянно скомпонована: для зв'язку окремих різнозначних поставлень. Відображення духовної краси з надземного світу. З вищого життя, навіть з легкою прикметністю казкового дійства.

Обнова, що її вводить Рем Багаутдин, проста, як здебільшого надзвичайні знаходи. Саму малярську іконність перетворено на жанр ювелірної образотворчости найвищого рівня. Виконано ікону як святиню на взір, що подав богонадхненний біблійний мистець Веселиїл. Створено жанр синтетичний, що в ньому поєднуються скульптура в металопластці з дорогих матеріялів; малярство; ювелірна обробка в карбній довершености. Так досягається враження чудесности – від новоіконного образу до фінезійної витончености.

Екстатичне видіння. Відкривається ще один образ: «Богоматір у небесній славі». При симетрично виміряному поділі поля всієї композиції: складної, хоч на споглядній простоті її. Висотний прямокутник ікони заповнено в переважаючій серединності його – великим фоном з важкою тоновістю в світлистих брижинах. Небожительні постаті по сторонах: три – на кожній, – і горішній сяєвник, вигнутий двоїною своєю дужности, схожої на полярний ленітник, – обрамлюють осередню, фонову частину у трохи змінену човновидність.

Сам сяєвник над постаттю святої Марії, двоячись, творить собою великомірне ореолля, як складнисту звідність, поритмовану рівнобіжними пасмугами світлинности.

Рамена янголів помічені зірками в обох простопадних рядах, перейнятих рівнобіжноорбітною рисивничістю, вигнутою через низ: там сходиться вона до стіп Богоматері і ніби в'яжеться у висячу підставу при окраї човнового обводу.

Всюди – розсипи кладених повторностями дрібноритмічних часток посвітлости на протінях; тісно заповнюють просторінь навколо осередньої постаті Мадонни.

Обриси її стилізовані орнарно – в двох значеннях: як з метафізичного вигляду, в торжественній піднесености, в особливо близькому обводі, зверху насиченому світлотою; і також стилізовані спорядністю всіх рис – для найвищої краси враження, злагодженого вже, здається, в музичному ключі, з хвильністю і прямотою контурів висотної постави. І все разом – в неземній незвичайності образу; з світучістю обличчя.

Як і «Благовіщення», цей образ має іконну святенність виразу, відкриваючися вже в метафізичних вимірах наднашої дійсности, баченій зором мистця в ясновидності, прикметній для вершинного артизму.

Завдяки інтуїції автора, внутрішні взаємопоставності цілого видива зложилися в незвідану доти акордну структурність – з вічними значеннями її, ніби раптово відкритої з надсвіття для наших земних очей.

Для бачення такого вічного вигляду мало хто в нашому мистецтві XX ст. піднявся близько до справжньої ясновидности, як Рем Багаутдин, з рядами іконографічних творів, виконаних металопластикою. Його візії несуть відсвіт чуда – від незримої сфери метафізичних з'явностей. Мають, ніби в своїй органічній істоті, надземну «преображеність», особливо в образі Богоматері, висвітлюваному постійно на взірцях новоіконности цілковито оригінального стилю. Тут – відміна самих складників «перехідного» вигляду з цьогосвітности і розкриття для нашого духовного зору, – вигляду, непогасимо світучого, з надсмертної надчасовости.

В іконі «Благовіщення» ліричні хвильності узорно-подовжних обрисів складаються для уяви про силу і стан вищої дійсности. Сполуки прекрасно-звивних ліній, замкнутих у своєму обігові для змісту надземної таємниці, повної глибинного сяйва, і відкритих для нашого зору його дією — означують постать з небесної сферности, присутню в уяві, як чуді. Для суцільности такого враження служить вірна злагода наведень – посвітлистих і тіневих, при досконалій ритмічній довпорядженості всіх мотивів.

Височіючи в поклінності, архангельська става: ліворуч – угорі, при вияві динамічности руху з надфізикальної дійсности, представлена в фантастичній стилізації для обрису крильности і плеча, голови і схрещених рук над повищеним вінеччям масивного хреста, — в загальному враженні надсвітньої літучости на наднаших вимірах простору і дії. Нахил фігури, в невиразимій шанобі, ніби обрамлює наполовину осередню частину візії з постаттю святої Марії при хресті; на місці майбутнього розп'яття Спасителя; – там і їй самій, в час розп'яття, мечі нестерпного горя пронижуть душу. З дограничною смиренністю приймає вона провісні слова небесного благовісника – про свою участь стати Богоматір'ю, з повнотою радости і муки в цьому призначенні.

Воно позначається якимсь містичним відсвітом на верхній, дуже підвищеній прямовині розширеного хреста, що вміщує цілком постать святої Марії в своїх межах.

Весь хрест із нею обведено в посмужену верхню половину великого човноподібного обрису – традиційного символу для з'яви Богоматері, ніби для прибуття в кораблику її окремої долі – для небес, в надянгольській почесті.

Незвичайні обводи і освіти дослужують тут для представлення метафізичного вигляду сцени Благовіщення – при вжитку символічних мотивів.

Віддаля поставляються постаті небожителів, рівномірно розміщені, в загадковості значення, як свічнисті; також присутніють зорі і місяць обабіч хресного завершення, приєднуючи собою вершинність небозводу з світу земного. Надхрестя всією широчиною сповнено такою особливою осяйністю, що, нагадуючи про нашу сонячність, одночасно своєю незвичною ласкавістю і містичністю враження підказує уяву про присутність самого Сонця шестикрилих.

В портретному письмі для постаті Богоматері вжито повтори рисункових мотивів на згортки верхнього одягу – в строї, що природно приєднує в собі також і обрис обличчя з вишуканою гожістю всього, ніби від витончених скрипкових мелодій, при безпомилково дочутому узгодженні їх повного збору; як і в самій збудовності всієї сцени Благовіщення, баченого в метафізичній справжності, і разом – в цьогосвітній – земній.

* * *

Окрім своєрідности аналізу творів Рема Багаутдина, читач безперечно зверне увагу на термінологію, якою послуговується класик української літератури Василь Барка. Мова для нас незвична, і навіть це не мова «діаспорна», а персональна мова саме цього автора. Слова зрозумілі, але вжиті у незвичайних поєднаннях і конструкціях. Віддієслівні іменники та іменниково-прикметникові дієслова – постійна мова Василя Барки. Тлумачного словника не потрібно, але й без нього неупереджений читач відчує багатство української мови. Я б сказав, що це писемна мова, і то саме для аналізу глибинних, філософічних явищ у мистецтві (а саме на філософічне сприйняття розраховані окремі твори релігійної тематики Рема Багаутдина), тому в усному мовленні ми так не говоримо. Та й Василь Барка, як я добре пам'ятаю наші розмови з ним у травні 1991 року у Глен Спеї, говорив зовсім не так, як він писав у романах, поемах, та й ось у цій статті. Як своєрідний зразок українського мистецтвознавства в інтерпретації літератора й літературознавця, ця стаття і є цікавою для сучасного українського читача.

Ця своєрідна термінологічна вишуканість Василя Барки присутня і в розділі «Блаженний жанр», присвяченому опрацюванню Ремом Багаутдином Богородичної тематики в його металопластикових рельєфах. У Глен Спеї письменник і мистець часто зустрічалися, бо мешкали недалеко один від одного. І тому Василь Костянтинович був запрошуваний до майстерні Рема при кожному викінченні нового твору. Барка називає Ремові зображення Матері Господа Ісуса Христа Мадоннами – на західний манер. Звичайно, православний за віросповіданням Василь Барка знав, що ми уникаємо називати святу Марію Мадонною просто за звичаєм, а не на основі якихось канонічних розходжень. Розділ «Блаженний жанр» повниться добрими знаннями Баркою як богословських, так і суто малярських основ Богородичної тематики.

Блаженний жанр. Засвічено, як розквітнув найсердечніший жанр іконної образотворчости, посвячений Богоматеринству. Історично розквітнув цим образом і наш український артизм: в особистому стилі й манері – у майстерні Рема Багаутдина – у новоствореній версії кольоровано-ювелірних рельєфів про Матір Ісуса Христа. Назвемо два схожі взірці з великого ряду. Ось, наприклад, Мадонна в синьому – зіркованному мафоріоні (поверх звичайного хитону). Два варіянти – з вигляду і з виміру, мов освячувані «благословенні ікони» на шлюб. Впливи візантинізму з'єднуються тут у барвній металопластиці Рема Багаутдина з естетичною спадщиною від раннього Ренесансу. Віддача духовної краси образів, чудесно-надземної. Подібна, як у

прерафаелітів. Виконано ікону в повній довершеності, прецизною технікою із середником, що його виступна формність взірцево зливається з барвним письмом. Покоряюча візія, з живою істотністю дивної гожости. А ось переді мною Мадонна в радіяльному німбі: витончено орнаментованному, з чистого золота на срібній дошці, що з неї здобуто вибійчаний рельєф зображення. Вигляд піднесено на духовну височину зримої небесности – в мистецькому осягові з дограничною перфектністю цілої складні і кожної подробиці. Полонить глядача – краса, з'явлена з стилістичною модернізацією всього ладу іконообразної поставности, в якійсь незнаній досі чаруючій скарбівності від виконного артизму для вершинного зразка. Рисунковість його невслідима: у вишуканій злагодженості, в основі візії і в орнаментних частинах. Подано приклад віртуозности в виробничому поведенні сюжету, при особливій рафінованості ремісничих способів. У декотрих іконах Багаутдина, неподібно до антианатомічности, святі постаті мають змінені тіла. Уже нетлінні, мов ангельно-прекрасні. Постають образи з високого євангельського світу в барвних фігурностях металопластики. Для цілісної характеристики особистого мистецького здобутку Багаутдина в іконництві визначилася своєрідна серафічність: при надхненних, ніби емпіреїчних візіях, в посиленій світлості. Спадщина, з'єдинена в стилістиці майстра. Один з ключів для новаторського успіху в металопластичних рельєфах додався ніби з орієнтально-орнаментної розгри: композиторський засіб. Ритмокомплекси з схематизованих обводів приєднують до себе і рослинні мотиви. Від степового побуту на теренах України до Сибіру; в його золотій скарбності окрасні зразки часто складаються з тропічних фігурностей ніби десь з Індії, Ірану, де розкішно розвинені взори, що побиралися переважно з ботанічного царства.

Багаутдин зображає Мадонну з повнотою всіх радісних барв земної краси в образі духовної. З тими барвами дозволяла малювати як виняток церковна ієрархія в Середньовіччі, супроти суворої аскези з її обмеженнями для образотворчого мистецтва. Іконний образ Богоматері, виконуваний в майстерні Рема Багаутдина, з'єднує в собі структурно-рисункову прикметність іконографного візантинізму в його розквіті з вільністю барвного письма, в життьовій радісності, як на Заході. Від цієї сполуки поставляється неповторна своєрідність і чаруюча привабливість цілісного мистецького виразу. В одному значенні ця синтетика являє собою зразок високого неоромантизму модерного складу. Він починає набирати снаги в сучасному мистецькому побуті, як потужна реакція супроти осоруги всякої експансивної макаброcти. Звідти надвигаються ветхі чудиська в страшилищній личинності з товпами якихось замогильників – від їхньої ямної тлінности, мов вихідці з підземного пекла. Проте слід відрізняти від цієї інфернальної страшилки добру мальовничість: барвно, як і в слові, вона пророчо тривожна, остерігає супроти несвітської небезпеки повного поярмлення.

З нагадками від Ренесансу введено Ремом новітню версію «ідеалізуючого реалізму» в модерній повностильності – для мети, визначеної з власного кодексу: естетичної переображености людської істоти і видимого світу, аби

недосконалі відбитки піднести до надземного бачення. У іконності Багаутдина ставиться дограничнa ясність хроматизму. Тут є також вишукана шляхетність: і постави фігур, і всіх жестів, і щедрість та різноманітність орнаментних подробиць. Як і в багатьох школах ікономалярства, при відмінностях пензлевих почерків, виразилась воля до найповнішої одухотворености образу. Сказано ж бо, що дух животворить. Тож дух становить вершинну й мету всього релігійного мистецтва. У названих іконах Багаутдина – тиха і просвітлена екстатика в повівах духовної краси. Якраз від неї походить мистецька цінність кожного образу, суттєва прикметність барвних компонентів і символічність освітлення. Можемо, за порадою Афанасія Олександрійського, «читати» з ікон кольорову розповідь, що відображує зміст Святого Письма. Ось замальовується легендарний пелікан, що годує своїх пташенят кров'ю з розкритих грудей. Пелікан символізує божественну криваву самопожертву Христа: для порятунку людства від трьох погибельних ворогів – гріха, смерті й пекла. На жаль, глибинний зміст ікон тепер заслонено їх суто мистецькою вартістю, високо піднесеною модою на них.

Стаються в образах різкі незладності в контурах очей і уст. Бо, через жорсткість фактури металічних матеріялів і їх млявість, майстрові важко здобути рисункову точність, можливу для олівця і дрібного пензля. Скажім, потрібну в зображенні очей, як дзеркала душі, з повною детальністю їх вигляду, викрій і розгорт повік з віями, обрис і колір «чоловічків»; або вирисок уст, чи «рембрандтівських» брижчин на обличчі. З витончених подробиць складається творчо вираз для глибокої психологічної характеристики зображуваних. Якщо тяжко здобути їх з непокірної речовинности, то мистець знаходить замінник, який розкриває душевні стани. Через вистрій всього цілого вигляду.

Якщо рослині дарує Творець розкішне вбрання, то набагато кращий одяг наділить для душі людей. І нам дано ключове повчення про красу вигляду: в лілей і в славетного царя на тронних урочистостях. Зіставлено красу двох зримих образів, віддано цілковиту перевагу для квіту рослини над розкішними тканинами з нитей золотих і срібних, оздобленими в перлини і самоцвіти.

У лілей вроджена краса: як одяг, витканий живим квітом, з різних клітинок, що мають нерозгадану таємницю самого життя. Весь квіт розміщено в найгарнішій ритміці довкруг стебла з листками. У ритміці стереометричній, визначений життьовою доцільністю; в такій довільній чарівності, що найвправніші кравці неспроможні злагодити для убрання царя. Краса в лілей природна. А краса царської ошатности – мертвотна. І тут різниця, бо тканини стліють, та й самоцвіти розгубляться. А у лілей краса відроджується безперервними поколіннями від засіву. Вимова квітів твориться через чудесність їх живих кольорів, таких вишуканих і витончених відтінками, що неможливо навіть віртуозам пензля передати їх. Та ніхто й ніколи не відтворить самого їх реального життя. А найважливіше: ми очима здібні сприймати тільки в певній амплітуді світлові сили. Але через мистецьке надхнення можемо відслонити завісу нашої пригрaниченoсти, і духовними очима, «очима серця», як назвав апостол, повидіти надземну красу квітів.

У євангельському вченні краса в лілеях славиться над наші величні пишнотності. Що таке квіт? Комплексність рослинного обличчя з його стереометричною структурністю і круговою симетрією, з найгарнішою в світі формністю, з обрисами ідеальної краси. Наприклад, від троянди взято взірець для величного кругового орнаменту у фасади готичних соборів. І взірець переобразився в символічну розу найвищого містичного значення в середньовічній і ренесансній поезії, у грандіозному Дантовому видінні – відлунок бринить навіть у наших часах. Сам «флорівізаж» і тепер прислужується метафорично – мистецьким пошукам найдосконалішого виразу: для постатей, насамперед для святих, в духовному вицвіті їх особистостей. І, передусім, для Богоматері. Про неї співається в Літургії як про чеснішу від херувимів і незрівнянно славнішу від серафимів. Поезія славить її, як Лілею Небес. Бог Господь, Творець людей, виткавши їх спочатку в утробі материнській, доручив їх потім рукам матерів; тож вони дістали божественну варту з пресвятою іскрою від самого серця Вседержителя: силу й красу материнської любови! Їх служба для дитят – божественна, дорівняна ангельській. І тому душі всіх поетів і мистців крізь тисячоліття схиляються в благовійній пошані перед материнством. Пресвятою зорею в ньому стає Мадонна з Богомладенцем. Саме так трактує Рем Марійську тему у металопластиці. Перед нашими очима постають ювелірні образи Рема Багаутдина. Краса духовна пресвятої особистости Марії розкривається у нього через барвний флорівізаж в естетичній чудесності – як незрівнянна квіткова відзеркальність. Ювелірно-кольоровані металопластичні скульптури Рема Багаутдина сповнюються рефлексами. І тут стильова оригинальність відзначає особистий здобуток: постання блаженного жанру образотворчости.

* * *

Наприкінці заключного розділу своєї статті про Марійську тему в металопластиці Рема Багаутдина Василь Костянтинович Барка поставив дату: липень 1991 р. Він думав, що я ще мешкаю у Нью-Йорку, але місяцем раніше я повернувся з наукового відрядження у США додому в Україну. Тому при статті збереглася моя домашня київська адреса, писана рукою Барки (здається, я продиктував цю адресу при зустрічі з ним; а може дала йому мою адресу моя нью-йоркська господиня Анна Бойчук після мого відбуття в Україну). Чому Василь Барка не надіслав тоді цієї статті про Рема – для мене загадка. Але сказано: рукописи не горять! Тому майже через три десятиліття його стаття, дякуючи мистцеві Ремові Багаутдину, який в Америці здибав українця з Києва й передав статтю мені, вона тепер виходить до читача у світ – друком…

Цикл IX:
КОЗАЦТВО ТА СХІДНИЙ СВІТ

Східні впливи у мілітарній історії українського козацтва: передумови виникнення та їхня трансформація

Юрій Фігурний

Досліджуючи архаїчні елементи в культурному комплексі українського козацтва як своєрідний прояв індоєвропейської мілітарної культури, слід розглянути східні, переважно тюркські, впливи на військово-побутову культуру українських козаків. Серед науковців побутує думка, що феномен українського козацтва почав зароджуватися і формувався під інтенсивним впливом з боку своїх південних кочових сусідів (татар). А прототипом запорожців було тюркське козацтво, яке існувало вже в XII ст.[1].

Українське козацтво було типовим виявом індоєвропейської військової культури і певною мірою – специфічним проявом на українському ґрунті культури західноєвропейського лицарства. Хоча козацтво сформувалося і остаточно постало на історичній сцені наприкінці XV – в першій половині XVI ст., його архаїчні складові елементи являли собою відголоски дуже віддалених у часі загальноіндоєвропейських військових традицій. Без сумніву, мілітарна традиція впродовж усього свого існування зазнавала змін і підпадала під чужі впливи, проте стрижень її залишався незмінним.

Щоб визначити рівень і вагу східних впливів на традиційну козацьку культуру, доречно нагадати деякі важливі аспекти генези індоєвропейців та їхнього культурного комплексу.

Використовуючи метод лінгвістичної палеонтології, вчені реконструюють головні етапи формування індоєвропейської прамови. Так, російський вчений М. Андреєв, спираючись на праці Ф. Сосюра та А. Мейє, висловив припущення про існування трьох послідовних стадій формування індоєвропейської прамови: бореальної, ранньоіндоєвропейської та пізньоіндоєвропейської[2].

Для нас істотно те, що, за М. Андреєвим, бореальна прамова була генетичною основою індоєвропейської, алтайської та уральської мовних сімей. А це значить, що на цій стадії відбувалося активне взаємозбагачення і взаємовплив між пращурами індоєвропейських, угро-фінських (уральських) і тюрко-монгольських (алтайських) народів.

Бореальну прабатьківщину М. Андреєв розміщує в широкій зоні Євразії, що простягається вздовж 50-ї паралелі від Рейну на заході до Алтаю на сході.

---

[1] Халимоненко Г. І. Тюркська військова лексика у мовленні українського козацтва. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. К., 1993. С. 11.

[2] Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский язык. М.: Наука, 1986. С. 4.

Через певний час на бореальному ґрунті між Рейном і Дніпром сформувалися індоєвропейці, поміж Дніпром та Уралом – народи уральської мовної сім'ї (угро-фінські і самодійські народності), між Уралом і Алтаєм – алтайська мовна сім'я (тюрки, монголи і тунгусо-маньчжури). Бореальну спільноту він датує пізнім палеолітом [1].

Окремі вчені не погоджуються з подібним датуванням бореальної спільноти, вважаючи, що ці природно-кліматичні і культурно-господарські реалії цілком відповідають мезоліту (VIII–VI тис. до н. е.). Носії бореальної прамови були мисливцями, полювали на тварин методами колективного загону та індивідуального вистежування, крім того, займалися рибальством та збиральництвом. Що ж стосується носіїв ранньоіндоєвропейської прамови, то в них вже чітко простежуються ранні форми землеробства і скотарства. Вони жили осіло, знали човен і глиняний посуд. Це дає їм підстави датувати цю епоху неолітом (VI–V тис. до н. е.) на противагу М. Андреєву, що відносив її до більш раннього мезолітичного часу [2].

Що ж стосується пізньоіндоєвропейської прамови на етапі, що передував її розпаду у IV тис до н. е. на окремі мовні групи, її реконструювали на базі аналізу спільної індоєвропейської пралексики Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванов (1984). На момент розпаду економіка праіндоєвропейців була скотарсько-землеробською. Але відстежуючи значний розвиток скотарської термінології, можна зробити висновок про безумовне панування саме скотарства. Про це свідчить також існування у праіндоєвропейців культу коня та бика [3].

Найдавнішими скотарями півдня України були середньостогівські племена, що мешкали у IV тис. до н. е. між Дніпром та Доном. Саме вони уперше в Європі приручили коня [4], й саме від них походить ямна археологічна культура XXVII–XIX ст. до н. е., носії якої у III тис. до н. е. просунулися з Північного Причорномор'я степовою зоною на захід у Подунав'я, на південь – у Передкавказзя та на схід – у Поволжя і Північний Казахстан, дійшовши до Алтаю. Таке активне розселення носіїв ямної культури євразійськими степами від Дунаю до Алтаю пояснюється насамперед їх рухливою скотарською економікою, широким застосуванням колісного транспорту, тяглових тварин (коня, бика), вершництва, мілітаризацією суспільства [5].

Як вважають дослідники, ямна культура загалом є прообразом майбутньої культури індоіранців, тоді як східна частина ямників з плином часу трансформувалася в інші степові культури. Поступово просуваючись на південний схід, вони зайняли Середню Азію, а під іменем аріїв вдерлися у середині II тис. до н. е. в Індію та Іран, або Айріан, що означає країна аріїв. Саме

---

[1] Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский язык. С. 277.

[2] Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. К.: Абрис, 1994. С. 81–82; див. також: Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский язык. С 277.

[3] Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. К.: Абрис, 1994. С. 82.

[4] Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. К.: Наук, думка, 1973. 172 с.

[5] Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. К.: Абрис, 1994. С. 93.

тут їхні священні гімни було записано у найдавніших у світі книгах Рігведі та Авесті[1].

Отже, відокремлення скотарства в окрему галузь первісної економіки відбулося наприкінці V–IV тис. до н. е. у лісостеповій зоні України. Саме в цей час відбувається трансформація праіндоєвропейців у ранньоскотарське мобільне мілітаризоване суспільство і поступовий розпад єдиної праіндоєвропейської мови на інші індоєвропейські мови.

Рухливі скотарі-праіндоєвропейці розпочинають активно просуватися як на захід – на Балкани, так і на схід – в Азію. Цьому сприяла прогресуюча аридизація (засушення) клімату, що призводила до кризи землеробства і водночас створювала сприятливі умови для рухливих скотарів-номадів. Заглиблюючись все далі на схід, активно контактуючи з іншими народами, які перебували на нижчому щаблі розвитку (займалися мисливством, збиральництвом, рибальством), а саме з народами уральської мовної сім'ї (угро-фіни, самодійці) і алтайської мовної групи (тюрки, монголи, тунгусоманьчжури), вони не тільки поширювали відповідну праіндоєвропейську лексику, а й увесь ранньоскотарський культурний комплекс і його базисні елементи – відгінний тип скотарського господарства м'ясомолочного напрямку, колісний транспорт, тяглових тварин (бик, кінь), вершництво, патрилінійний мілітаризований суспільний устрій, військову еліту, надбудовні чинники (різноманітні сакральні скотарські культи, в тому числі і культ коня, степовий поховальний обряд тощо).

Підсумовуючи сказане вище, можна припустити, що саме на цій стадії (III–I тис. до н. е.) пратюрки запозичили від індоєвропейців як скотарство і різноманітні атрибути, тісно з ним пов'язані (наприклад, юрту)[2], так і інші компоненти індоєвропейського культурного комплексу (численні культи, поховальний обряд тощо). З часом номад-тюрок не міг себе уявити в іншому ракурсі, аніж скотарем, воїном-кочовиком. Головним його багатством стали коні та худоба.

Особливо прикметну роль відіграли північно-причорноморські індоєвропейські номади IV–III тис. до н. е. у формуванні та становленні східної гілки індоєвропейців-індоіранців. Саме на їхній базі відбулося становлення таких іраномовних номадів, як кіммерійці, скіфи, сармати[3].

Таким чином, першими кочовиками Євразійського степу були власне індоарійські номади, починаючи з III тис. до н. е. і до IV ст. н. е., аж до початку просування зі східних околиць Євразії гунів, які започаткували другу, вже тюркомовну, хвилю кочовиків (перша, як відомо, була індоєвропейською)[4].

---

[1] Кузьмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. Фрунзе: Илим, 1986. 93 с. див. також: Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. К.: Абрис, 1994. С. 93.

[2] Кузьмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. Фрунзе: Илим, 1986.

[3] Давня історія України. Т. 1. К.: Либідь, 1994. С. 89–156.

[4] Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. К.: Фенікс, 1994. С. 277–281.

Однією із характерних рис гунських поховань, окрім наявності зброї, кінського спорядження і коштовних прикрас, є знаходження в них кінських черепів та кісток ніг, залишків шкури, котру знімали з туші коня разом з головою та ногами. Цей звичай доводить наявність культу коня у гунів IV ст., запозиченого пратюрками, ймовірно, у індоєвропейських кочовиків першої хвилі, ще у III–I тис. до н. е.[1].

Як естетизовано-оригінальний атрибут поховань кочовиків VI–VIII ст. (аварів, болгарів, хозарів) вирізняється срібна гарнітура поясів та взуттєвих ремінців. Стиль її виконання названо геральдичним. Більшість бляшок відлито у формі лицарських щитів із загостреним нижнім краєм. Хоча подібні поясні набори відомі на Сході, в алтайських і мінусинських степах (що й вказує на історичну батьківщину носіїв цього стилю). Самі ж набірні пояси, на думку дослідників, являли собою відзнаку воїна, свого роду погони, оскільки їх знаходять здебільшого у воїнських[2].

Проте, бойові пояси – характерна ознака антропоморфних монументальних кам'яних скульптур, на яких зображалися саме індоєвропейські воїни нижньомихайлівсько-кеміобинської культури (початок III – середина II тис. до н. е.). Вірогідно, згодом ямники занесли традицію бойових поясів як ознаки воїна і поширили її серед народів алтайської та уральської мовних сімей[3].

Разом з тим, не можна стверджувати, що на тюркомовних кочівників мали місце лише індоєвропейські впливи, а зворотного культурного впливу не спостерігалось. Східний вплив існував і досить-таки активний. Наприкінці I тис. н. е. у Середньому Подніпров'ї склалася так звана дружинна культура, пам'ятки якої засвідчують розвиток українського етносу у тісних контактах із Візантійською імперією, Арабським Сходом, Волзькою Булгарією, скандинавськими сусідами та іншими народами. Запозичення фіксуються, насамперед, у речових наборах представників привілейованих прошарків суспільства. Яскравим прикладом цього є знайдена на київському Подолі шиферна формочка з арабським написом, призначена для відливки улюблених дружинниками поясних металевих накладок (бляшок). Це типовий східний вплив: згадаймо паремійну гарнітуру гунів, аварів[4].

За часів Київської Русі-України населення південноруських земель активно контактувало з тюркомовними кочовиками причорноморських степів – печенігами, торками, берендеями, половцями. Літописи згадують не менше восьми шлюбів відомих князів із дочками половецьких ханів.

Стосунки між Степом і Київською Руссю мали різноманітні і неоднозначні прояви. Яскравий приклад цьому – доля двох історичних осіб, героїв Слова о полку Ігоревім – князя Ігоря Святославича й хана Кончака, які впродовж досить короткого проміжку часу то рятувалися втечею від спільного

---

[1] Давня історія України. Т. 2. К.: Либідь, 1995. С. 72–73.
[2] Там само. С. 76–77.
[3] Давня історія України. Т. 1. К.: Либідь, 1994. С. 48–49, 59.
[4] Там само. Т. 2. К.: Либідь, 1995. С. 141.

ворога разом в одному човні, то на смерть протистояли один одному на полі бою, то родичалися через шлюби своїх дітей. Але частіше Київська Русь-Україна перебувала у стані війни зі Степом, використовуючи при цьому для охорони своїх південних меж кордонів самих же кочовиків – чорних клобуків, які у середині XII ст. створили свій союз у Пороссі [1].

Природжені вершники та воїни, тюркомовні кочовики виробили (чи запозичили в інших, проте не в індоєвропейських народів) такий бойовий обладунок, який ідеально відповідав умовам війни у безлісій місцевості, насамперед у степу. Тому цілком природно, що стародавні українці у своїй боротьбі проти степових номадів запозичили чимало з аксесуарів їхнього військового спорядження. На думку А. М. Кирпичникова та інших дослідників, давньоруська кольчуга, гостроверхий шолом і шабля походять від прототипів, поширених у тюркомовних кочовиків Європи та Азії [2].

Як відомо, перші згадки про козаків з'являються вже з кінця XV ст. Як стверджував Є. Маланюк, саме слово козак походження, правдоподібно, тюркського і дуже давнього, сенс якого приблизно відповідає слову вартовий; і в початках своїх козацтво мало характер виключно мілітарний, як форма прикордонної самооборони і охорони народу на рубежах національної території, яким загрожували татарський Крим і Туреччина [3].

А О. Рігельман писав, що татарською мовою козак – це легкоозброєний воїн, який перемагає ворога наїздом, а не регулярним нападом, й, крім того, це ще той, хто наймається на війну і голить голову [4].

Не виключено, саму назву український воїн-прикордонник отримав від ворога. Чи українські уходники самі розпочали себе іменувати тим словом, що найкраще відображало рід їхньої діяльності? Як би там не було, але перед нами – типовий східний вплив, оскільки спочатку з'явились тюркські (татарські) козаки і лише згодом – українські. Однак, коли українські козаки встали на ноги у XVII–XVIII ст., слово козак асоціювалося лише з українськими козаками.

Немає нічого дивного, що козаки як воїни-професіонали формувалися під впливом татар і турків. Постійні військові та побутові контакти сприяли тому, що козаки переймали найбільш вартісні цінності у свого ворога – татаро-турецьких нападників [5]. Це стосується як зброї – шаблі (хоча слід зазначити, що головною ударною силою у козаків стала вогнепальна зброя – мушкет, рушниця, а шабля як різновид холодної зброї перейняла на себе культову сакральність меча – священної зброї воїнів-індоєвропейців), так і військового спорядження (аркан, канчук, кобур, сагайдак), військової термінології, побутової лексики, зачіски (оселедець), одягу.

---

[1] Давня історія України. Т. 1. К.: Либідь, 1994. С. 157.

[2] Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1–2. М.; Л.: Наука, 1966. Вып. 1. С. 61.

[3] Маланюк Є. Книга спостережень (фрагменти). К., 1995. С 116.

[4] Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. К.: Либідь, 1994. С. 59.

[5] ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 19, 23–24.

Запорожці носили широкі шаровари із золотим галуном замість опушки (шаровари – типовий татарський винахід), як додаток же найпоширенішими в запорожців поставали турецькі широкі пояси з матерії. Останні стали невід'ємною деталлю костюма вищого козацтва України, а також і польського панства у XVII–XVIII ст. Д. Яворницький вважав, що звичай зберігання предметів у поясі запозичений запорожцями у татар.

Хоча запорозький костюм не був вільним від багатьох іноземних (зокрема татаро-турецьких) запозичень, проте він мав під собою тривку етнічну основу, що й зумовило трактування його як одного з най-ефектніших виявів національної самобутності [1].

Типова козацька зачіска – оселедець поставала, ймовірно, дуже давньою формою індоєвропейської зачіски. Щось подібне носили на своїх головах хети, стародавні вірмени, осетини, вікінги, князь Святослав, кельти Західної Європи. Однак оселедець був поширений і в східних сусідів-індоєвропейців – народів алтайської мовної сім'ї. Так, оселедець (хухоль) як зачіску практикували монголи XIII ст. Донедавна казахські хлопчики виокремлювали на своїй голові пасмо волосся, що символізувало поєднання дитини з богом. Імовірно, що зачіска ця була запозичена етносами уральської мовної сім'ї у процесі формування в II тис. до н. е. від індоєвропейців казахських степів. Адже у індоєвропейців-хетів оселедець був відомий задовго до появи його у тюрків [2].

Козаки запозичили у своїх південних сусідів широкий спектр військово-побутової термінології. Такими є, наприклад, слова паланка (турецькою – фортеця, у козаків – адміністративна одиниця), каюк (турецькою – човен, від нього утворилося слово чайка – типовий козацький корабель), кош, кіш (татарською – корзина, кибитка, курінь, у козаків – стан, військо; кошовий – козацький військовий керівник), бурдюг (татарською бурдюк – шкіряна посудина для рідини, у козаків – землянка), люлька-бурунька (турецькою бурун – ніс, у козаків – люлька-носогрійка) [3].

Козаки не тільки запозичували тюркські слова, але й часто видозмінювали їх значення. Інтенсивно використовували козаки тюркську лексику для позначення рангової термінології Війська Запорозького: джура, осавул, отаман, товариш; для позначення атрибутів влади, військових регалій та символіки: барабан, буздиган, киндяк, китайка, кобза, сурма, тулумбас та інші [4].

Таким чином, на нашу думку, такі архаїчні елементи козацького культурного комплексу, як співці військової слави, вишкіл молоді, червоний колір у якості ознаки військової верстви, ставлення воїна до жінки, сакральні культи меча, коня, воїна-звіра, зв'язок битви з бенкетом, за своїм походженням належать до архаїчного індоєвропейського культурного комплексу. Ці елементи

[1] Ніколаєва Т. О. Історія українського костюма. К.: Либідь, 1996. С. 48–50.

[2] Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. К.: Абрис, 1994. С. 175–176.

[3] Яворницький Д. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. К.: Веселка, 1995. Ч. I–II. С. 88, 119, 214, 254, 403.

[4] Халимоненко Г. І. Тюркська військова лексика у мовленні українського козацтва. Автореф. дис. ... к. філол. наук. К., 1993. С. 16.

динамічно розвивалися в народів індоєвропейської мовної сім'ї у III–I тис. до н. е., а окремі з них зародились ще в період V–IV тис. до н. е., під час існування і початку розпаду праіндоєвропейської мовної спільноти.

Що ж стосується народів алтайської мовної сім'ї, а саме тюркомонголів, то в їхніх буттєвих структурах більшість цих архаїчних атрибутів, схоже, з'явилася пізніше, ніж у індоєвропейських народів. У тюрків вони мали вторинний характер і були запозичені ними у стародавніх скотарів-індоєвропейців у III–I тис. до н. е. під час першої хвилі кочовиків-індоєвропейців, які пересувалися степом Євразії на схід і принесли в алтайські степи скотарство, вершництво та пов'язаний з ним культ коня, воїна-звіра, сакральний зв'язок битви й бенкету тощо.

Не виключено, що деякі елементи зароджувалися і формувалися на власному ґрунті чи були спільним надбанням народів як індоєвропейської, так і алтайської, й уральської мовних сімей, оскільки, як уже зазначалося вище, всі вони у VIII–VI тис. до н. е. складали одну спільну бореальну прамову.

Тюркські хвилі кочовиків-монголоїдів накочувалися з алтайських степів на захід з IV по XVIII ст. Саме на цих етапах тюркська культура почала впливати на індоєвропейців східноєвропейського степу (слов'ян, сарматів, готів), часто повертаючи їм у трансформованому вигляді стародавні індоєвропейські культурні артефакти (культ коня, шаблі, воїна-вовка, червоної китайки, оселедця тощо).

Українське козацтво, мов губка, всотувало в організм свого устрою і зброю, і манеру ведення бою, вбирали в себе і військово-побутову термінологію, і засоби для прославлення героїв (тюркський кобиз, козацька кобза), і безліч інших фактів культури. Уся ця атрибутивність, безперечно, сприяла успішній боротьбі козацтва з татаро-турецькими нападниками.

Отже, можна стверджувати, чимало елементів, запозичених українськими козаками у своїх тюркомовних сусідів, мали індоєвропейську серцевину, хоча були зодягнені в барвисті східні шати, проте зазначимо, що проблема індоєвропейсько-алтайських взаємовпливів складна і багатопланова. Вона потребує наукових зусиль різних фахівців і ще очікує свого дослідника.

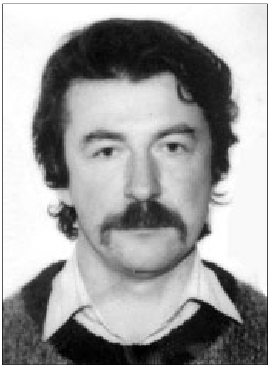

Періоди розвитку русько-тюркських політичних зв'язків в України XIV–XVI ст.

Сергій Коваленко

Якщо говорити про Україну як географічно визначену територію, то роль тюркських народів в її історії очевидна. Принаймні до середини XIV століття. Яскравим свідченням того є величезний масив тюркомовних гідронімів півдня України, котрі, як відомо, є найконсервативнішими топонімами. Тобто, впродовж багатьох сторіч південь України був заселений тюркомовними народами, які й залишили по собі цей топонімічний спадок.

Нагадуємо це тому, що козацтво, будучи спочатку тюркським явищем, з часом на території України слов'янізувалося і стало невід'ємним елементом українскої національної культури. Загалом слід виокремити такі періоди розвитку русько-тюркських політичних зв'язків в Україні XIV–XVI ст.:

1) період активного втручання руської еліти Литовського великого князівства в політичні процеси Джучидської держави (Улусу Джучі, або ж «Золотої Орди») паралельно з її занепадом і активного переходу її військового елементу на службу до Литовського великого князівства, супроводжуваного його слов'янізацією (1360-ті – 1450-ті рр.);

2) період зростання ролі Кримського царства в політичних процесах Східної Європи паралельно зі зростанням ролі українського козацтва, як противаги йому у його спробах агресивної політики щодо Литовського великого князівства і Речі Посполитої, так і союзника у його спробах вирватися з-під влади Османів (1460-ті – 1570-ті рр.);

3) період становлення Війська Запорозького, козацької республіки, що вела активну зовнішню політику як щодо Речі Посполитої, так і щодо Кримського царства, балансуючи на їхніх інтересах і використовуючи як Річ Посполиту в своїй антиосманській діяльності, так і Кримське царство, як можливого союзника в цій діяльності, а також як союзника у боротьбі проти Речі Посполитої (1580-ті – 1590-ті рр.).

Загалом історія слов'янізації тюркського козацтва виглядала так.

Демографічний перелом в Україні на користь русинського населення стався у 1340-х рр., коли внаслідок пандемії чуми, відомої у Європі як «чорна смерть», тюркомовне населення України зазнало великих втрат. Ці втрати, власне, і підірвали могутність Джучидської держави (Улусу Джучі, так званої «Золотої Орди»). Пандемія породила в ній громадянську війну, яка розколола цю імперію, а в недалекому майбутньому спричинила і її цілковитий занепад і зникнення з політичної мапи Європи. Цим вдало скористалося Литовське велике князівство, долучивши до своїх меж величезні простори

півдня України разом із залишками тюркомовного населення, що впродовж сторіч мешкало там.

Розкол Джучидської держави стався тоді, коли беґлербеґ Мамай Кіят, зять царя Бердибека, після його смерті намагався 1361 р. всадити на державний престол свого ставленика і брата Тулунбек-ханум, своєї дружини, Абдуллага Джучида. Проте ця спроба виявилася невдалою і Мамай разом з двором свого покійного тестя, царя Бердибека, виїхав до Києва, рятуючи своє життя і життя своїх близьких. До Києва він прибув в останніх числах серпня[1].

Київ на той час перебував під управлінням Литовського великого князівства, оскільки тодішній великий князь Дмитро-Ольґерд Гедимінович, скориставшись безладом, що запанував у Джучидській державі після 1359 р., заволодів ним і посадив на київському князівському престолі свого сина Володимира.

Прийнявши Мамая й надавши йому притулок, Дмитро-Ольґерд уклав з ним договір про співробітництво, після чого Мамай почав збирати навколо себе тих, хто згоден був підтримати повернення на царський престол в Сараї на Волзі 21-річного Абдуллага, при якому сам Мамай був беґлербеґом. Тимчасовою столицею царя Абдуллага стало місто Шехр-аль-Джедід[2], що було розташоване на дніпровому острові Кучугури у Великому Лузі, затопленому тепер водами Каховського водоймища. По-іншому місто ще називалося Мамаїв Сарай. Місто було на той час другим за розміром після Кафи в межах сучасної України. Таким чином Мамай започаткував розпад Джучидської держави.

Спільні бойові дії Дмитра-Ольґерда і Мамая для повернення Абдуллага на престол у Сараї розпочалися навесні 1362 р. Влітку союзні війська просунулися Сіверщиною на схід аж до Коршева[3], який сучасні дослідники ототожнюють з городищем біля села Городецьке (тепер Колпнянського району Орловської області РФ)[4].

Приблизно у липні – серпні 1362 р. війська Мамая оволоділи Азовом у пониззі Дону, де іменем Абдуллага розпочалося карбування монет. Далі військо Мамая вирушило на здобуття столичного міста Сарая у пониззі Волги і здобуло його на початку вересня, а Дмитро-Ольґерд вирушив на Поділля, де у жовтні й відбулася *Синьоводська битва 1362 р.*[5]. У цій битві розгромлено супротивників Мамая і царя Абдуллага, князів Хачебея, Кутлубугу і Деметрія[6], які правили відповідно Поділлям (аж до Чорного моря), Кримом

[1] Шабульдо Ф. М. К итогам изучения синеводской проблемы *История и современность*. Вып. 1(17)/2013. Волгоград: Учитель, 2013. С. 81

[2] Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. М.: Наука, 1985. С. 85

[3] Шабульдо Ф. М. К итогам изучения синеводской проблемы. – С. 82.

[4] Неделин Владимир. Древние города земли Орловской. Орел: Вешние воды, 2012. С. 389

[5] Шабульдо Ф. М. К итогам изучения синеводской проблемы. С. 82.

[6] Галенко Олександр. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*: Зб. ст. К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 130.

і Буджаком (межиріччям нижніх Дунаю й Дністра). Місцем битви сучасні дослідники визнають околиці сучасного села Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області, яке ототожнюють з тодішнім Ябу-городком, або ж Синьою Водою[1].

Наслідком спільних дій Дмитра-Ольґерда і Мамая став присяжний лист (ярлик) царя Абдуллага, виданий Дмитру-Ольґерду восени 1362 р., за яким Литовському великому князівству передавалися землі Волині, Поділля (аж до Чорного моря), Київщини, Переяславщини і Сіверщини[2].

1376 р. престол у Сараї опанував Тохтамиш Джучид, вихідець із Заволжя. До 1380 р. йому вдалося перемогти Мамая (Кічіґ-Магомета) Кіята і відновити єдність Джучидської держави. Мамай не лише втратив владу, але й сам загинув. Зазнавши поразки від Тохтамиша у *Калківській битві 1380 р.* (на теперішній ріці Кальміус у Донецькій області), він намагався рятуватися у генуезців в Кафі, але не був ними прийнятий і загинув від руки якогось із слуг Тохтамиша, посланих за ним навздогін[3]. Його поховання збереглося дотепер у селі Айвазовське (колишнє Шейх-Мамай) теперішнього Кіровського району в Криму[4].

Тохтамиш Джучид після перемоги над Мамаєм відчув себе повновладним господарем свого царства і почав, як зазвичай і буває, відмовляти в покорі своєму покровителеві, всесильному середньоазійському правителеві Тимурові Барласу з Самарканду. Між ними зав'язалася багаторічна війна, «принад» якої довелося випробувати й Україні. Коли у квітні 1395 р. Тохтамиш зазнав поразки від Тимура на ріці Терек, що на Кавказі, Тимур з військом, переслідуючи його, дійшов до самого Києва і погромив Тохтамиша на переправі через Дніпро. Тохтамишеві, проте, вдалося врятуватися із залишками свого війська і сховатися під захист міських укріплень старовинної столиці, в якій на той час правив Іван-Скирґайло Дмитрович, намісник великого князя литовського Олександра-Вітовта Кейстутовича. Тимур не став переслідувати Тохтамиша далі, повернув на північний схід і пішов походом на Москву.

Після повернення Тимура до Самарканду в Джучидській державі знову запанував безлад війни між Джучидами за престол. Тохтамишеві на деякий час вдалося опанувати столицю Сарай на Волзі. Проте, вигнаний зі столиці своїм суперником Тимур-Кутлуком і розгромлений ним у Криму, він на зламі 1396/1397 рр. мусив з родиною рятуватися в Києві[5].

1397 р. Олександр-Вітовт здійснив похід на південь, погромив війська царя Тимур-Кутлука в пониззі Дону, вдерся до Криму, здобув його й передав

---

[1] Шабульдо Фелікс. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*: Зб. статей. К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 19

[2] Шабульдо Ф. М. К итогам изучения синеводской проблемы. С. 83–84.

[3] Почекаев Р. Ю. Мамай. История «антигероя» в истории. СПб.: Евразия, 2010. С. 95–96.

[4] Там же. С. 184.

[5] Русина Олена Володимирівна. Україна під татарами і Литвою. К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998. С. 87

під владу Тохтамиша. Проте, останньому й на той раз не вдалося втриматися у Криму і він знову опинився в Києві[1].

Зрештою, благодійництво обридло Олександрові-Вітовту і він в обмін на подальшу допомогу зажадав від царя Тохтамиша підтвердження Мамаєвого передання 1362 р. зі складу Джучидської держави до Литовського великого князівства розлогих земель до нижнього Дніпра на його правому березі і Ворскли – на лівому. Тохтамишеві нікуди було подітися, тож він мусив погодитися і 1398 р. видав у Києві присяжного листа (ярлика) на визнання за Олександром-Вітовтом всіх тих земель[2]. В обмін на це підтвердження Олександр-Вітовт надав Тохтамишеві допомогу у боротьбі за повернення престолу у Сараї.

Проте, ця допомога обернулася жахливою поразкою союзницьких військ у *Ворсклівській битві 1399 р.* від військ Тимур-Кутлука. Переможці гнали переможених аж до Києва, звідки союзницькі війська вирушали в похід. У битві полягло понад 20 литовських князів. Сам Олександр-Вітовт ледве врятувався, завдяки князеві Іванові Глинському, онукові Мамая, який добре знав навколишню місцевість[3] і за яким великий князь литовський на знак вдячності за врятоване життя визнав володіння землями, розташованими від Ворскли до Сейму (Глинське князівство).

На цьому зацікавленість Литовського великого князівства в освоєнні прилеглих до Чорного моря земель Дніпрового правобережжя підупала, хоча Олександр-Вітовт і продовжував надавати Тохтамишеві посильну допомогу у його боротьбі за престол у Сараї аж до його загибелі 1407 р. Допомагав великий князь і Тохтамишевим синам, з яких Джелал-ад-Дін 1409 р. і Бетсуб-улан 1413-го або 1414 р. вінчалися на царство у Києві. За вінчання останнього і за відмову Олександра-Вітовта видати його на розправу в Сарай Київ 1416 р. зазнав нападу джучидського війська, очолюваного беґлербеґом Едиґеєм[4] з кипчацького роду Манґит. Вінчався на царство в Києві і Тохтамишів стриєчний брат Улу-Мухаммед 1427 р.[5], котрий відзначився видатними успіхами у війнах проти Москви, яку, проте, не зміг знищити через зайнятість боротьбою за владу у власній державі.

По смерті у жовтні 1430 р. великого князя литовського Олександра-Вітовта у Литовському великому князівстві також розпочалася смута. Спадкоємцем престолу став Болеслав-Свидриґайло син Дмитра-Ольґерда, який розпочав завзято боротися проти польського впливу на велике князівство, розірвавши унію з Польським королівством.

Кракову це не сподобалося. І тому 1431 р. розпочалася війна Польського королівства проти Литовського великого князівства на Волині й Поділлі, а 1432 р. поляки допомогли Жиґимонтові, братові Олександра-Вітовта і стри-

[1] Русина Олена Володимирівна. Україна під татарами і Литвою. К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998. С. 87–88.

[2] Там само. С. 88–89

[3] Там само. С. 92-–93.

[4] Там само. С. 99–100.

[5] Там само. С. 101.

єчному братові Болеслава-Свидриґайла, здобути Вільно, столицю великого князівства.

Болеслав-Свидриґайло з цим не змирився і у великому князівстві розпочалася Громадянська війна 1432–1438 рр., яка наклалася на одночасну війну Болеслава-Свидриґайла і його прихильників проти Польського королівства. Цю сторону підтримував Тохтамишів онук Саїд-Ахмед, який водночас вів боротьбу за престол Джучидської держави, взявши під свою владу його частину у межиріччі Дніпра й Волги включно з Кримом. Тобто приблизно ті землі, які раніш тримав під своєю і своїх ставлеників владою беґлербеґ Мамай. Жиґимонта ж і Польське королівство підтримував згаданий вище Улу-Мухаммед, один із суперників Саїд-Ахмеда в боротьбі за престол у Сараї на Волзі.

Відомими є вторгнення військ Саїд-Ахмеда на Поділля 1436-го і 1438-го рр., під час яких край зазнав значних спустошень[1]. Під час другого з цих походів зазнало нищівної поразки військо шляхти Руського й Подільського воєводств Польського королівства, а очільник війська Подільський воєвода Михайло Бучацький загинув.

Звісно, що після програшу Болеслава-Свидриґайла і його прихильників у війні за владу цар Саїд-Ахмед залишився ворогом переможцям, великому князеві литовському Жиґимонтові Кейстутовичу та його наступникові Казимиру Володиславовичу і Польському королівству. Тож вони шукали можливостей помститися йому.

Нагода трапилася 1440 р., коли до Києва прибуло представництво від кримської знаті й від її імені попросило відпустити на престол до Криму Гаджі Ґірея, який користувався покровительством великих князів литовських, мешкав тоді у білоруському місті Ліда і був онуком Таш-Тимура з роду Джучидів, який 1395 р. проголосив було себе незалежним царем кримським, але не зумів втриматися при владі.

На той час у Києві було відновлено князівство і князем київським був Олександр-Олелько Володимирович, син усуненого з київського князівського престолу великим князем Олександром-Вітовтом Володимира Дмитровича. Олександр-Олелько звернувся до великого князя Казимира Володиславовича і той звелів Гаджі Ґіреєві їхати до Києва для переговорів з представниками Криму. Його мав супроводжувати великокнязівський маршалок Радивил Остикович. Гаджі Ґірей на запрошення до Криму погодився, прибув туди у супроводі посланців і Радивила Остиковича і був обраний царем. Так 1441 р. Кримське царство стало незалежним, відокремившись від Джучидської держави. Невдовзі після проголошення Гаджі Ґірея царем джучидський цар Саїд-Ахмед під тиском його військ мусив вийти з Криму на Дніпровське лівобережжя[2].

---

[1] Пилипчук Я. В. Отношения Великого княжества Литовского с татарскими ханствами (кон. XIV в. – сер. XV в.) *Научный Татарстан*. № 2. Казань, 2013. С. 42–43.

[2] Гайворонский Олекса. Повелители двух материков. Т. I: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. – К.-Бахчисарай: Оранта, Майстерня книги, 2007. С. 19

Його столицею, наймовірніше, стала колишня столиця Мамая Шехр-аль-Джедід на Дніпровому острові Кучугури[1].

1442 р. Саїд-Ахмед з'явився з військом на Поділлі і Галичині в межах Польського королівства. Король польський Володислав Володиславович мусив виплатити йому данину. 1448 р. Саїд-Ахмед знову напав на Поділля і здобув замки у Скалі, Бакоті і Кам'янці-Подільському. При цьому він постійно надавав підтримку протипольській частині литовської знаті, очолюваній князем Михайлом Жиґимонтовичем, який змагався за великокнязівську владу з Казимиром Володиславовичем. 1449 р. Саїд-Ахмед разом з князем Михайлом навіть на короткий час заволоділи Стародубом, Новгородом-Сіверським і Києвом[2]. Втім успіх їхній був нетривалим.

Після втрати Києва, до якого повернувся князь київський Олександр-Олелько, Михайло Жиґимонтович подався до Москви шукати допомоги, але невдовзі був там отруєний. Що ж до Саїд-Ахмеда, то 1450 р. він здійснив ще один успішний похід на польські Поділля й Галичину і дійшов до Городка й Олеська. 1452 р. у змові з литовськими панами, які мірялися скинути з великокнязівського престолу польського ставленика Казимира Володиславовича й поставити замість нього Івана Ґаштольда, Саїд-Ахмед знову здійснив успішний похід на Поділля й Галичину аж до Львова[3]. Проте при поверненні з цього походу він був розбитий на дніпровських переправах царем кримським Гаджі Ґіреєм. Саїд-Ахмед намагався врятуватися в Києві, де був сильний осередок змовників. Але ті поперелякувалися й видали його великому князеві Казимирові[4]. Так він і помер у полоні, хоча й почесному. Казимир не став його страчувати, щоб з його допомогою тримати в напруженні його заклятого ворога, царя кримського Гаджі Ґірея, і змусити його в такий спосіб дотримуватися приятельських стосунків з великим князівством. Що ж стосується залишків Саїд-Ахмедового війська, яке лишилося без вождя, то воно розпалося і згодом увійшло до складу дніпровського й донського козацтва[5].

Землі межиріччя Дніпра і Дону, які до 1452 р. перебували під владою Саїд-Ахмеда, вважав своїми Гаджі Ґірей. Проте на зламі 1455/1456 рр. він відступив частину їх Київському князівству, яким на той час правив Семен Олександрович (Олелькович), залежний від великого князя литовського. Це відступлення увійшло в історію під назвою землі «Семенових людей» і обіймало степовий простір Дніпрового лівобережжя на північ вздовж Дніпра від ріки Самари і її допливу, ріки Вовчої, до колишнього рубежа по ріці Ворсклі і на сході до витоків рік Кінської й Самари і до ріки Оскол[6].

[1] Пилипчук Я. В. Отношения Великого княжества Литовского с татарскими ханствами (кон. XIV в. – сер. XV в.). С. 44.

[2] Там само. С. 45.

[3] Там само. С. 46.

[4] Гайворонский Олекса. Повелители двух материков. Т. I: С. 22.

[5] Пилипчук Я. В. Отношения Великого княжества Литовского с татарскими ханствами (кон. XIV в. – сер. XV в.) *Научный Татарстан.* № 2. Казань, 2013. С. 47.

[6] Шабульдо Феликс. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века *Ruthenica.* 2010. С. 57–73.

Отже, ослов'янення тюркських козаків в Україні розпочалося внаслідок їх переходу на службу до Литовського великого князівства. Інакше й бути не могло, оскільки мовою більшої частини населення і, водночас, державною там була мова русинська, тобто давньоукраїнська.

Першим таким великим переходом, як вище констатувалося, був перехід залишків військ князів Джучидської держави, розбитих великим князем литовським Дмитром-Ольґердом у *Синьoводській битві 1362 р.* Вони залишилися в місцях свого попереднього проживання в межиріччі Дніпра й Дністра аж до Чорного моря (Поділля).

Другим таким переходом був перехід військ Мамая Кіята після його загибелі 1380 р., про який вже згадувалося. Вони оселилися спочатку на землях по Інгулу й Інгульцю [1].

1397 р. до великого князівства увійшли залишки війська царя Тохтамиша Джучида, який зазнав поразки у боротьбі за престол. Їм для мешкання було виділено землі біля Канева й Черкас [2]. Після поразки Тохтамиша й великого князя литовського Олександра-Вітовта у *Ворсклівській битві 1399 р.* більшість з них, скоріш за все, залишилися там і служили, зрозуміло, великому князівству.

1456 р. на службу до великого князівства, а безпосередньо до князя київського Семена Олександровича (Олельковича), перейшли залишки війська царя джучидського Саїд-Ахмеда разом із землею в межиріччі Кінської, Ворскли, Дніпра і Сіверського Дінця у його верхній течії. Вони стали відомими як «Семенові люди», про що вже згадувалося вище.

У Литовському великому князівстві тюркське козацтво поповнило собою лави служилого боярства. Значна кількість вихідців із Джучидської держави досягла високого становища у Литовському великому князівстві. Щоб оцінити ступінь їхнього впливу достатньо згадати, що тюркський елемент серед феодалів Київщини і Брацлавщини наприкінці XV – на початку XVI ст. складав близько 30% [3]. Що ж стосується безземельних служилих бояр тюркського походження, то їхня частка у цій верстві, напевно, було не меншою.

Такою була історія півдня України після демографічної катастрофи 1340–1350-х років, тісно пов'язана з історією виникнення українського козацтва. Її головним мотивом була участь Литовського великого князівства у внутрішніх війнах Джучидської держави, яка розвалювалася, а також різних політичних груп Джучидської держави в міжусобних війнах Литовського великого князівства. В межах України ці війни не мали етнічного характеру.

---

[1] Пилипчук Я. В. Татары в Великом Княжестве Литовском (православные и мусульмане): адаптация и ассимиляция *Средневековые тюрко-татарские государства.* № 6. Казань, 2014. С. 102.

[2] Там само. С. 104.

[3] Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. К.: Наукова думка, 1993. С. 152.

* * *

З такої великої кількості тюркського козацького елементу, який став на службу Литовському великому князівству, зрозуміло, що війни великого князівства з тюркськими державами межиріччя Дніпра і Волги не могли носити етнічного характеру. Це були війни між воїнськими корпораціями, які ставали на бік тих чи інших державних утворень, як тюркських, так і слов'янських. В цих війнах Литовське велике князівство підтримувало спочатку ті політичні групи колишньої Джучидської держави, які змагалися за відновлення її єдності, не зважаючи на те, що свого часу підтримали кримських сепаратистів і тим посприяли утворенню Кримського царства на частині її земель. В результаті Кримське царство стало запеклим ворогом Литовського великого князівства і увійшло в союз з Московським князівством, яке також утворилося на периферії Джучидської держави і почало змагатися за свою незалежність. Водночас Московське князівство заявило свої права на києво-руську спадщину, більша частина якої опинилася під владою Литовського великого князівства.

Апофеозом цієї боротьби стала *Литовсько-московська війна 1500–1503 років*, в якій цар Джучидської держави Шейх-Ахмед, зраджений своїми литовськими союзниками, яких активно підтримував проти Москви, втратив все і Джучидська держава припинила своє існування.

1501 р. цар Шейх-Ахмед з 20-тисячним військом вирушив на допомогу Литовському великому князівству зі своєї столиці на Волзі. Переправившись через Дон біля впадіння в нього ріки Чир (в межах теперішньої Волгоградської області РФ) ще ранньої весни, джучидське військо піднялося до впадіння в Дон Тихої Сосни (в межах теперішньої Воронезької області РФ) і зупинилося там, загрожуючи водночас і Криму, й Москві[1].

Це зірвало намір Москви розпочати воєнні дії проти Литовського великого князівства вже навесні. В цих діях великий князь московський розраховував на підтримку кримських військ, які мали б іти через Київ на Мінськ, але можлива загроза Криму від царя Шейх-Ахмеда унеможливила цей похід. Зібравши військо, цар кримський Менґлі Ґірей рушив назустріч небезпеці і 7 серпня прибув на Тиху Сосну[2]. Проте, простоявши проти ворога 5 днів, кримці несподівано знялися зі свого становища й повернулися назад до Криму. Тож Шейх-Ахмед вирушив далі на захід і невдовзі здобув Рильськ і Новгород-Сіверський, написавши великому князеві Олександрові Яґеллону, що заради дружби з ним він їх не руйнував[3]. Наступати далі він не ризикнув, бо у недалекому Стародубі стояли значні війська князів Семена Можайського й Василя Шемячича.

---

[1] Хорошкевич А. Л. Русь и Крым. От союза к противостоянию. М.: Эдиториал УРСС, 2001. С. 155.

[2] Алексеев Ю. Г. Походы русских войск при Иване III. 2-е изд. СПб: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2009. С. 401.

[3] Хорошкевич А. Л. Русь и Крым. От союза к противостоянию. М.: Эдиториал УРСС, 2001. С. 155

Невдовзі, однак, між царем Шейх-Ахмедом і великим князем почалися непорозуміння. Цар, окрилений успіхами, зажадав від великого князя передачі собі Києва з наміром призначити там намісником когось із князів Глинських, як нащадків Мамая Кіята, на що Олександр Яґеллон ніяк не погоджувався[1].

Київ, як колишня столиця Русі, був осередком незалежників, котрі злим оком поглядали не те що на Краків, а навіть і на Вільно. Тож не даремно великий князь Казимир Яґеллон, Олександрів батько, 1470 р. позбавив Київ становища князівського міста і став присилати до нього своїх намісників. Змова проти нього 1481 р. князя Михайла Олександровича (Олельковича) з Києва ще більше його налякала. Тож Олександр Яґеллон, пам'ятаючи це, з підозрою поставився до зазіхань Шейх-Ахмеда на Київ і, розуміючи, що за ними стоять якісь його домовленості із самими Глинськими, почав з підозрою ставитися й до них, що, зрештою, невдовзі й закінчилося їхнім повстанням.

Тим часом, поки цар з великим князем з'ясовували стосунки, великий князь московський прислав у жовтні 1501 р. до Стародуба додаткові 5 полків і всі 7 полків рушили на Мстислав (тепер у Могилівській області Білорусі)[2], де збиралося військо Литовського великого князівства, що мало пробиватися назустріч цареві Шейх-Ахмедові, і яке очолював князь мстиславський Михайло Євнутович-Заславський з роду Гедиміновичів. Одним з воєвод у цьому війську був, до речі, уславлений згодом Остап Дашкович. Напавши на це військо 4 листопада, москалі погромили його.

Тим часом становище Шейх-Ахмедового війська погіршувалося. Зимувати йому довелося у полі на лівому березі Дніпра проти Києва в умовах дуже суворої зими, яка на той рік (1501/1502) припала[3]. Його військо тануло на очах як від природніх втрат, так і від втеч, які все посилювалися. Цар благав великого князя Олександра про допомогу, але вона так і не надійшла.

Зрештою, коли на початку травня 1502 р. з Криму проти нього виступило військо царя Менґлі Ґірея, цар Шейх-Ахмед рушив з-під Києва йому назустріч і, звівши укріплення при впадінні Сули до Дніпра, став очікувати ворога. Ворог не забарився. Але козаки Шейх-Ахмеда продовжували тікати з його війська і в більшості переходити на бік Менґлі Ґірея. Тож коли цар кримський наблизився до його укріплень, їх ні з ким було боронити[4] і Шейх-Ахмед заледве сам врятувався з невеликим почтом близько 300 осіб[5].

Так 15 червня 1502 р. на березі Дніпра припинила своє 280-річне існування могутня держава, заснована Чингісхановим сином Джучі[6]. Припинала своє існування не внаслідок визвольної боротьби поневолених слов'янських народів, а внаслідок внутрішньої політичної боротьби. Після легкої перемоги на Дніпрі цар Менґлі Ґірей вирушив на Волгу і спалив там останню сто-

1 Почекаев Р. Ю. Цари ордынские. СПб: Евразия, 2010. С. 237.
2 Алексеев Ю. Г. Походы русских войск при Иване III. 2-е изд. С. 406.
3 Зайцев И. В. Между Москвой и Стамбулом. М.: 2004. С. 103.
4 Почекаев Р. Ю. Цари ордынские. С. 238.
5 Там само. С. 239.
6 Гайворонский Олекса. Повелители двух материков. Т. I. С. 79.

лицю цієї держави[1], проголосивши себе її новим володарем[2]. В Україні ще довгий час залишалося нагадування про цю надзвичайну подію – укріплення Шейх-Ахмедового війська при впадінні Сули у Дніпро. Вони навіть були використані запорожцями під час славетної *Жовнинської битви 1638 року*, але 1961 року їх поглинули води Кременчуцького водоймища.

Шейх-Ахмед був по царському впертий і не відразу змирився з поразкою. Проте, зрештою, мусив тікати з Поволжя, прибув у серпні 1504 р. до Аккермана на Дністрі і через місцевих османських урядовців звернувся до цісаря Баязида Османа з проханням про допомогу, але дістав відмову, під кінець року з'явився до Києва і був там взятий під варту київським воєводою князем Дмитром Друцьким-Путятичем[3]. Зрештою, великий князь литовський і король польський Олександр Яґеллон залишив колишнього царя при собі, щоб використовувати як засіб стримання царя кримського Менґлі Ґірея від ворожих щодо Литовського великого князівства дій.

Війну ж з Москвою, розпочату 1500 р., Литовське велике князівство програло і за *Благовіщенським договором 1503 року* втратило величезні простори на схід від Дніпра й Сожу. На півдні в Україні рубежем між Литовським великим князівством і Московським великим князівством стала ріка Остер. Зовсім недалеко від Києва, який був омріяною метою князів московських.

Втративши загрозу своїй незалежності з боку зниклої Джучидської держави, Кримське царство, яке заявило свої права на її спадок, стало запеклим ворогом Москви, яка ще недавно була улусом цієї держави. Тож царі кримські почали шукати союзу з Литовським великим князівством і вже 1512 р. виступили його союзниками в *Литовсько-московській війні 1512–1522 років*[4].

У березні 1515 р. з Криму у похід на північ виступило 50-тисячне військо, очолюване царевичем-наступником (калґою) Мегмедом Ґіреєм[5]. Військо вийшло Муравським шляхом на Сіверщину і взяло в облогу Новгород-Сіверський. Водночас з Києва на Сіверщину виступило військо Литовського великого князівства, очолюване Київським воєводою Андрієм Немировичем і Остапом Дашковичем, його шурином. Дашкович на той час вже був канівським і черкаським намісником. Тобто він зосередив у своїх руках всю владу в місцевості, яка на той час була головним осередком дніпровського козацтва. До слова буде сказати, що Андрій Немирович також був перед цим великокняжим намісником у Черкасах і поступився 1514 р. цим урядом Дашковичу[6], оскільки самого Немировича тоді було призначено київським воєводою. Отже, обидва керівники походу на Сіверщину з боку Литовського

[1] Почекаев Р. Ю. Цари ордынские. СПб.: Евразия, 2010. С. 238.

[2] Там само. С. 239.

[3] Там само.С. 240.

[4] Хорошкевич А. Л. Русь и Крым. От союза к противостоянию. М.: Эдиториал УРСС, 2001. С. 170.

[5] Там само. С. 172.

[6] Клепатский Павел. Очерки по истории Киевской Земли. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2007. С. 337.

великого князівства були своїми в козацькому середовищі і цілком природньо, що козаки з Києва, Канева й Черкас взяли в цьому поході якнайширшу участь.

Втім, похід на Сіверщину був безуспішним. Союзникам не вдалося здобути ні Чернігова, ні Новгорода-Сіверського, ні Стародуба, які вони тримали в облозі. І це при тому, що вони використовували облогові гармати (для дніпровських козаків це, схоже, був перший досвід з ними). Причину невдачі дослідники вбачають у тому, що кримці, за своїм звичаєм, почали пустошити край і тим спричинили опір місцевого населення[1]. Крім того під час походу в Криму 17 квітня помер цар Менґлі Ґірей[2] і його наступнику на престолі Мегмеду довелося спішно повертатися, щоб у Криму не сталося якогось заколоту через безвладдя. 23 квітня він у Девлет-Сараї посів престол Джучидського і Кримського царств[3].

Похід 1515 р. Андрія Немировича й Остапа Дашковича на Сіверщину був першим з відомих, в якому уряд Литовського великого князівства почав широко використовувати збройні сили дніпровського козацтва. Та ще й з використанням гармат, в застосуванні яких, як в облоговій справі, так і в польових битвах, українське козацтво згодом сягне неабияких висот.

Наступна голосна акція Криму і Литовського великого князівства – похід на Москву у липні 1521 р. У поході взяв участь і черкасько-канівський намісник Остап Дашкович зі своїми козаками. Їх було невелике число, але на той час вони вже використовували новітню вогнепальну зброю з гарматами в тому числі і були цінною підтримкою для кримської легкої кінноти[4]. Прийшов до Москви і новий цар казанський Сагіб Ґірей, Мегмедів брат, з військом.

Похід 1521 р. кримців і дніпровських козаків на Москву мав для неї тяжкі наслідки. Проте, не такі тяжкі, якими б могли бути. Довести облогу міста до переможного кінця не вдалося через напад на Крим військ з пониззя Волги. Тож цареві Мегмеду Ґіреєві довелося спішно повертатися до Криму. З великим князем московським Василієм-Ґавриілом було укладено договір, згідно з яким він визнавав себе підданим царя кримського на тих самих умовах, на яких московські князі були підданими Джучидів.

Однак, невдовзі між Кримом і Литовським великим князівством знову відбувся розрив, напади кримців на князівство відновилися, розлютили великого князя литовського Жиґимонта Старого і він, щоб хоч якось нашкодити тодішньому цареві кримському Саадету, вирішив здійснити свою давню погрозу – випустити з ув'язнення у Ковні колишнього царя джучидського Шейх-Ахмеда, котрий потрапив до литовського полону ще 1504 р. Навесні

1 Черкас Б. Остафій Дашкович *Полководці Війська Запорозького.* Книга 2. К.: ВІК, 2004. С. 22.

2 Гайворонский Олекса. Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. К., Бахчисарай: Оранта, Майстерня книги, 2007. С. 101.

3 Там само. С. 120.

4 Черкас Б. Остафій Дашкович. С. 25.

1527 р. Шейх-Ахмеда привезли до Києва[1] й доручили Остапові Дашковичу зв'язатися з можливими його прихильниками в степах і передати їм їхнього колишнього володаря. Шейх-Ахмеда переправили до Черкас. Передача його в руки прихильників відбулася восени 1527 р. на острові Тавань[2] на нижньому Дніпрі. Проте, його вистачило не надовго. 1528 р. він помер, так і не змігши виконати того, задля чого Литва 23 роки тримала його у неволі.

Тим часом 1527 р. у Кримському царстві знову розпочалася громадянська війна[3]. Царевич Ісламґ Ґірей боровся в ній проти царя Саадета. Програючи її, царевич у жовтні 1528 р. з дозволу властей Литовського великого князівтва перейшов у його межі і розташувався зі своїм військом біля Черкас[4]. На його підтримку 1528 р. було здійснено похід під Очаків, очолений черкасько-канівським старостою Остапом Дашковичем і хмільницьким старостою Предславом Лянцкоронським. До нападу були залучені й бояри Брацлава й Вінниці, підпорядковані, як старості, князеві Костянтину Острозькому. Всього учасників було близько 1200 «поляків і русинів»[5]. Ними було захоплено 500 коней і 30 тисяч овець, що виявилося дуже доречним для утримання царевича Ісламa Ґірея і його гурту. Він, до речі, з теплотою потім згадував гостинність Остапа Дашковича[6].

Зима проминула і навесні 1529 р. Іслам Ґірей з Дашковичем вирушили з Черкас у похід на Крим здобувати царевичеві престол. Дашкович з козаками пішли човнами по Дніпру, а царевич зі своєю кіннотою – суходолом. Пішли з ними й козаки, очолювані таким собі королівським дворянином і, водночас, козаком[7] Михайлом Григоровичем, присланим від Жиґимонта Яґеллона. Подробиці цього походу невідомі, але відомо, що цар кримський Саадет вирішив з ними не зачіпатися і пішов з небожем на мирову. Він погодився віддати йому у володіння Очаків, куди Іслам Ґірей невдовзі й прибув у супроводі Остапа Дашковича.

Не зважаючи на замирення, навесні 1529 р. боротьба між царем кримським Саадетом Ґіреєм і його небожем Ісламом за вищу владу через деякий час поновилася. Саадет при цьому припустився помилки, винищуючи всіх представників вищої кримської знаті, які ставали прибічниками його супротивника замість того, щоб намагатися з ними домовитися. Він дуже довго жив при дворі Османів і надто перейнявся їхніми звичаями. Тож у його боротьбі із супротивником, зрештою, головною його підпорою стали збройні сили Османів, розташовані у Криму.

Тому, коли він вирішив розправитися з небожем прямо у Черкасах, де той перебував після чергової поразки, то разом з ним до міста у березні 1532 р. підійшло лише близько 1500 османських бійців. Щоправда при 50 гарматах,

---

[1] Гайворонский Олекса. Повелители двух материков. Т. I. С. 176.
[2] Черкас Б. Остафій Дашкович. С. 29.
[3] Гайворонский Олекса. Повелители двух материков. Т. I. С. 174.
[4] Черкас Б. Остафій Дашкович. С. 31.
[5] Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. 7. К.: Наукова думка, 1995. С. 60
[6] Черкас Б. Остафій Дашкович. С. 32.
[7] Там само. С. 30.

на які й був головний розрахунок при облозі міста. Облога тривала близько місяця. Проте, козаки Остапа Дашковича й Ісламa Ґірея з честю її витримали. Цар-невдаха мусив відступити до Криму і невдовзі, втративши всяку повагу своїх підданих, у травні 1532 р. зрікся влади, виїхав до Царгорода (Стамбула) і вже більше до Криму не повертався. Замість нього царем кримським було проголошено Ісламa Ґірея[1].

Новий цар розумів, що Османи так просто цього не залишать, і щоб убезпечити Крим від карального походу їхнього війська, написав цісареві Сулейману Пишному листа, в якому просив його призначити царем кримським найдостойнішого. Відповідь його розчарувала. Цісар призначив царем Сагіба Ґірея, Ісламового дядька. Ісламові ж, вже вкотре, дістався уряд царевича-наступника (калґи) і Очаків з Перекопом в управління[2].

* * *

Наступний етап стосунків русинів з тюркським світом Північного Причорномор’я наступив після затвердження в Запорожжі понад Дніпром Війська Запорозького – козацької республіки, основу якої склало вже слов’янізоване на той час колишнє тюркське козацтво, що стало на службу Литовському великому князівству в ході розпаду й цілковитого занепаду Джучидської держави. Міграція козаків на Запоріжжя відбулася внаслідок жорстких репресій з боку уряду Речі Посполитої, спрямованих проти козацтва за його втручання у справи Молдавського князівства. Там 1578 р. на островах Великого Лугу виникло кілька острівних республік, які невдовзі, об’єдналися в одну.

В другій половині літа 1584 р. запорожці напали на Очаків. Місто було здобуте й спалене. Замок запорожці не здобули, або й не здобували. В околицях міста було захоплено велику кількість худоби, яку було відігнано на Волинь і Поділля[3]. Цей напад дослідники пов’язують із втручанням Війська Запорозького у міжусобну боротьбу за царський престол, що тоді спалахнула в Криму.

Тогочасний гетьман Війська Запорозького Іван Оришівський присилав до Саадета Ґірея, сина вбитого царя Мегмеда, посланців, через яких запропонував йому союз проти всіх його ворогів крім «короля литовського»[4], тобто Речі Посполитої. Перед тим Оришівський влаштував 2 напади на кочів’я ногайців, підданих Кримського царства. Одним з цих нападів і міг бути згаданий напад на Очаків.

Захоплення великої кількості худоби може пояснюватися тим, що запорожці перейняли стада, що гнали з Молдови як щорічну данину цареві кримському. Ці стада, зазвичай, переганяли суходолом через Очаків і саме там

[1] Черкас Б. Остафій Дашкович. С. 33.

[2] Гайворонский Олекса. Повелители двух материков. Т. І. С. 189.

[3] Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. К.: Тип. Г. Л. Францкевича, 1904. С. 111–112.

[4] Леп’явко Сергій. Козацькі походи на татар у 1570–1580-х роках *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна*. Запоріжжя: РА Тандем-У, 1999. Вип. 5. С. 111–117.

перевозили на лівий берег Дніпра. Крім звичайного зиску відбиття у кримців тих стад спричинювало в Криму брак продовольства, що могло б сприяти тій стороні у тогочасній кримській боротьбі за владу, яку підтримувало Військо Запорозьке.

В Криму ж відбувалося таке. Весною 1584 р. османський цісар Мурад вирішив відібрати кримський престол у Мегмеда Ґірея «Гладкого», який відмовився вирушати в похід на Персію, і віддати престол його братові Ісламу, котрий був заручником у Стамбулі близько 30 років. Мегмед «Гладкий» вчинив збройний опір воцарінню брата і був вбитий іншим своїм братом Алпом[1], якого сам хотів вбити 3 роки тому. Але проти дядька підняв повстання його небіж, син загиблого Мегмеда царевич Саадет. Він змусив дядька залишити Бахчисарай і сховатися за неприступними стінами Кафи, тримаючи його там в облозі впродовж двох з половиною місяців. Саме туди й прибуло до нього посольство Війська Запорозького, виправлене Іваном Оришівським[2]. Проте, з того союзу нічого не вийшло, оскільки Османи надіслали Ісламові до Кафи підкріплення, Саадета було погромлено і він мусив залишити Крим[3]. Цікаво, що за деякими відомостями напад запорожців на Очаків відбувся вже після переговорів Оришівського із Саадетом[4]. Це може вказувати на те, що напад цей і справді було здійснено з метою відтягти частину османських військ від дій проти Саадета.

Після невдалої спроби Саадета Ґірея навесні 1585 р. знову здобути владу над Кримом, Іван Оришівський позбувся гетьманства. Можливо це пояснюється поразкою запорожців, що діяли разом із Саадетом. Союзникам не вдалося прорватися до Криму через Перекоп, де їх зустрів з військом царевич-калґа Алп Ґірей, Саадетів дядько. Восени 1587 р. Саадет помер на вигнанні в Астрахані, що належала тоді Московському царству.

Наступний епізод співпраці Війська Запорозького з урядовими колами Кримського царства пов'язаний з діяльністю гетьмана Криштофа Косинського і царя Ґазі Ґірея.

По прибуттю до Запорожжя після поразки під П'яткою на початку 1593 р. запорожці почали готуватися до продовження війни проти Речі Посполитої. Задля цього вони вирішили замиритися з Кримським царством і скористатися його військовою допомогою[5]. І замирилися.

25 травня 1593 р. Ґазі Ґірей безперешкодно переправився через Дніпро і рушив Чорним шляхом в напрямку Волині[6]. Одночасно з ним запорожці, очолювані Криштофом Косинським, вирушили вздовж Дніпра на північ.

---

[1] Гайворонский Олекса. Повелители двух материков. Т. I. С. 288.

[2] Там само. С. 297.

[3] Там само. С. 298.

[4] Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. К.: Тип. Г. Л. Францкевича, 1904. С. 115.

[5] Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 78.

[6] Известия Таврической ученой архивной комиссии. № 15. Симферополь, 1892. С. 83.

Цій сумісній виправі запорожців і кримців передували переговори, які тривали, найімовірніше, впродовж березня-травня. У травні 1593 р. цар з військом вже стояв на Муравському шляху у верхів'ях ріки Молочної[1] (поблизу теперішнього Токмака Запорізької обл.). Це місце розташоване зовсім недалеко від тодішньої Січі при впадіння річки Томаківка до Дніпра (близько 80 кілометрів). Цей вихід царя з військом з Криму мав щонайменше дві мети: налякати Москву походом на неї і наблизитися до Січі, щоб завершити переговори з нею і в разі їх успішного завершення відразу ж вирушити у похід на Річ Посполиту.

З подальших подій стає зрозуміло, що задум союзників був таким:

– кримське військо мало досягти Волині і скувати там сили князів Острозьких, щоб не дати їм обернутися проти запорожців, поки вони відновлюватимуть свою владу у придніпровських містах;

– збройні сили запорожців мали вирушити на Черкаси і, можливо, далі на Київ.

Цар Ґазі Ґірей тоді надумав було звільнитися від османської залежності і щоб убезпечитися під час можливої війни з Османами мав намір перенести свою столицю з Бахчисараю на Дніпро. Готуючись до війни з Османами, він сподівався на підтримку Війська Запорозького, одвічного ворога Османів. Тож і нове розміщення столиці на Дніпрі задумувалося з огляду на союз із ним. Як пише Сємьон Бєзобразов, тодішній посол царя московського Фьодора Іоанновіча до Криму, нова столиця мала розташуватися на «Собачому перевозі» через Дніпро, на якому цар кримський збирався здійснити переправу в разі походу на Річ Посполиту[2]. Стояння царя у верхів'ях ріки Молочної дає підстави для припущення, що тим «Собачим перевозом» має бути відома Кічкаська переправа як найближча до верхів'їв ріки Молочної, в межах теперішнього міста Запоріжжя. В іншому місці Бєзобразов називає цю переправу «Кошкіті», «Єбулай», «Добрий перевоз». Перша з цих назв може бути перекрученим Кічкас. Саме цей час для протистояння з Османами Ґазі Ґірей обрав тому, що тоді Османи ув'язувалися в війну проти Габсбурґів і якби ця війна почалася (а вона таки почалася невдовзі) їм забракло б сил впоратися з Кримським царством.

Тож по завершенні переговорів кримське військо переправилося через Дніпро, 3 червня було вже поблизу Старокостянтинова, звідки на всі боки було розіслане для плюндрування ворожої землі. Сам цар стояв під Старокостянтиновом і надчікував повернення розісланих на всі боки своїх військ. 12 червня війська зійшлися до похідної царевої ставки й вирушили назад до Криму з багатою здобиччю. 26 червня вони вже були у Криму[3].

Запорожцям повелося не так добре. Прийшовши до Черкас, вони зазнали несподіваного нападу Олександра Вишневецького, якого, вочевидь, не сподівалися, думаючи, що він обмежиться обороною замку, в якому сидів. У зітк-

---

1 Известия Таврической ученой архивной комиссии. № 15. С. 76
2 Там само. С. 79.
3 Там само. С. 83.

ненні з людьми Вишневецького загинув Криштоф Косинський. Про ці події написав сам Вишневецький у своєму листі до Яна Замойського, позначеному 23 травня[1] мабуть (бо Вишневецький був православним) за Юліанським календарем, тобто 1 червня 1593 р. Тож, скоріш за все, зазначені події сталися 31 травня. Якщо запорожці вирушили із Січі одночасно з переправою царя кримського через Дніпро, тобто 25 травня, то на 31 травня вони швидким маршем цілком могли дістатися Черкас, якщо цар до 3 червня дістався аж до Старокостянтинова. Можливо, навіть, що від Дніпра запорожці з кримцями якийсь час рухались разом.

Отже, з наведеного матеріалу можна зробити висновок, що стосунки між руським і тюркським світами XIV–XVI ст. не були антагоністичними і визначалися політичними інтересами різних груп політичних еліт, які визначали перебіг політичних процесів у Східній Європі і, зокрема, в Україні. Що ж до Війська Запорозького і Кримського царства, попри наявність у них спільних інтересів, то їхня політика несла на собі відбитки впливів Речі Посполитої і Османської держави, яка заважала їм об'єднати свої зусилля у ствердженні власних суверенітетів.

---

[1] Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Krakow, 1868. С. 27.

Крим у московсько-польсько-українському військово-політичному протистоянні 1654–1667 рр.

Володимир Газін

Попри стійкий інтерес науковців до проблематики, пов'язаної з подіями Української революції XVII ст.[1], численні публікації, що з'явилися останнім часом, все ж залишається велика кількість проблем, що потребують уваги дослідників. Серед них, без сумніву, важливе місце займають питання, пов'язані з роллю Кримського ханства в подіях 1648–1676 рр. Власне, на недостатню їх дослідженість звертають увагу історики[2].

Звичайно, слід відзначити, що політика ханату періоду Української національної революції середини XVII ст. привертала увагу дослідників. Як суттєвий чинник, який безпосередньо та часто визначально впливав на хід українсько-польського, московсько-польського й українсько-московського протистояння, що в різних комбінаціях проявлялося в цей час, вона досліджувалася О. Апанович, Л. Заборовскім, Д. Колодзейчіком, А. Новосєльскім, Н. Стеньгач, Г. Саніним, Т. Чухлібом, С. Фаізовим та ін.[3].

[1] Зважаючи на те, що події, які охопили Україну починаючи з 1648 р. супроводжувалися радикальними змінами політичного, соціально-економічного характеру (утвердження Української держави на звільнених з-під влади Польщі українських землях, ліквідація шляхетського землеволодіння та фільварково-панщинної системи та утвердження форм козацького господарювання), зміни в системі свідомості та самосвідомості населення України (усвідомлення своєї причетності до українського народу (від Сяну до Дону), автор притримується тези (обґрунтованої В. Смолієм та В. Степанковим), що в 1648–1676 рр. в Україні розгорнулися події Національної революції, яка, на жаль, врешті зазнала поразки, що призвело до вкрай трагічних наслідків.

[2] Чухліб Т. Спроби протекції Криму над Україною (1660 – поч. 1680-х рр.) *Наукові праці Кам'янець-подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2020. Т. 30: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смолія. С. 218.

[3] Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-ті роки XVII ст. – К., 1961; Заборовский Л. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII в. *Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVII вв.* Москва, 1979. С. 267; Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы *Украина и соседние государства в XVII веке.* Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 2004. С. 83-89; Новосельский А. А. Исследования по истории эпохи феодализма (Научное наследие). М., 1994; Санин Г. А. Крым в геополитике и войнах России XV–XIX вв. URL : http://www.moscow-crimea.ru/russia/analit/geopolit.html; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. Москва : Наука, 1987. 170 с.; Стеньгач Н. Історія українсько-кримських відносин початку 60-х рр. XVII ст. у висвітленні польського дослідника Збігнева Вуйціка *Творчі вершини вченого.* Збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора М. Г. Кукурудзяка. Кам'янець-

⟶

Однак, гадається, сьогодні необхідно цілком по-новому глянути на роль Криму в тогочасних подіях. По-перше, слід відмовитися від продукованого спочатку російською, а надалі й радянською історіографією образу Кримського ханства як безумовної ворожої, деструктивної сили, яка керувалася лише прагненнями пограбування сусідів, захоплення ясиру та діяла в інтересах Османської імперії, що постала таким собі ізвічним ворогом Росії. Відтак, і Туреччина, і Крим (як і всі, хто на тому, чи іншому історичному етапі протистояв Москві у її «визвольній місії») були однозначно зараховані до ворогів і українського народу. По-друге, варто відійти від недооцінки кримського чинника в подіях військово-політичного протистояння в регіоні Центрально-Східної Європи, яке розгорнулося з початком Української революції. Акцентуючи увагу на боротьбі українського гетьманату як проти Польщі, так і проти спроб обмежити його суверенітет з боку Москви, а також на московсько-польському протистоянні навколо вирішення «українського питання», ми залишаємо поза увагою, що Україна опинилася в своєрідному геополітичному трикутнику, де поряд з Москвою та Варшавою, третьою стороною постав саме Бахчисарай, за яким стояла могутня Порта. Цей фактор активно впливав на перебіг боротьби за Україну, визначав напрямки політики українських гетьманів, політичні орієнтації в середовищі тогочасної української еліти. При цьому кримське керівництво, керуючись своїми державними інтересами, провадило чітку, послідовну і зрозумілу політику.

В історії Української революції 1654 р. став помітною датою. Звичайно, тут справа не у «возз'єднанні», чи «приєднанні». Річ у тім, що саме у 1654 р., після укладення українсько-московського договору, який передбачав надання царської протекції Війську Запорозькому, розпочинається запекла боротьба між Московською державою та Річчю Посполитою, в епіцентрі якої опинилася Україна і яка з перервами тривала до 1667 р., та завершилася укладенням Андрусівського договору 1667 р. Це протистояння стало помітним явищем в історії Європи та ознаменувало боротьбу за домінування в центрально-східній її частині. Різною мірою, різними методами та з різною інтенсивністю на хід московсько-польського протистояння впливали Османська імперія, Австрія, Швеція та придунайські князівства. Однак, чи не найбільш помітною стала участь в означених подіях Кримського ханства, що було зумовлене його геополітичними інтересами, які були пов'язані з далекосяжними цілями по збиранню уламків Золотої Орди, бажанням послабити контроль з боку Порти і з традиційним інтересом до українських подій.

На середину XVII ст. Кримський ханат переживав період політичного розквіту. Як зазначає В. Заруба: «Ніколи ні до того, ні після того часу ханство не мало такого значення і не відігравало такої ролі в міжнародній по-

---

Подільський, 1998. С. 173–181; Чухліб Т. Спроби протекції Криму над Україною (1660 – поч. 1680-х рр.). С. 217–231; Фаизов С. «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. *Україна та Росія : проблеми політичних і соціокультурних відносин*. К., 2003. С. 128–146.

літиці й міждержавних стосунках Середньо-Східної Європи, як від 1648 до 1700 року»[1].

З 1648 р., коли в Україні розпочалося антипольське повстання, яке невдовзі переросло в Національну революцію, Крим виступив в якості напівсоюзника, напівпротектора козаків (наприкінці березня 1648 р. між гетьманом Богданом Хмельницьким та Кримським ханством було укладено договір про військово-політичний союз[2]). Політична підтримка та присутність татарських підрозділів у війську Великого гетьмана стали однією з головних передумов успішного розгортання визвольної війни. По-перше, татарська кіннота давала можливість Хмельницькому проводити активні наступальні дії та нівелювати перевагу поляків саме в кавалерії. По-друге, що, на нашу думку, є чи не найважливіше, укладення союзу з Кримом забезпечило Військо Запорозьке від можливого смертельно небезпечного об'єднання проти нього Польщі та Криму. Безперечно, Бахчисарай, маючи серйозні інтереси щодо українських земель, ніколи б не залишився осторонь подій в Україні. Проте, союз з Кримом створював і серйозні проблеми. Насамперед, вони стосувалися необхідності оплати союзних послуг орди. Це розумів Б. Хмельницький, який наполіг на включені в статті українсько-кримської угоди пункту, за яким татарам заборонялося брати ясир з українських земель. Гетьман планував розраховуватися з ними за рахунок польського полону та пограбування польських шляхетських маєтків. Другою проблемою, яка проявилася уже в 1649 р. під час відомої Збаразько-Зборівської кампанії, було небажання кримського керівництва допустити остаточного розгрому польського війська. Постання на уламках Речі Посполитої сильної Української держави аж ніяк не входило в плани Криму. У такому випадку ханат би втрачав контроль над ситуацією в Україні, назавжди зачинялося для нього джерело ясиру, а сам Крим невдовзі перетворився б в об'єкт активної політики Чигирина. Бахчисарай вів свою гру. І саме позиція хана в ході битв під Зборовим (1649 р.), Берестечком (1651 р.) неодмінно призводила до краху надії гетьмана завдати вирішального удару Польщі. Очевидним було його бажання зберегти певну рівновагу сил між Військом Запорозьким та Польщею, що давало можливість Криму активно впливати на ситуацію довкола їх протистояння. На це звертав увагу і російський історик другої половини XIX ст. В. Смірнов[3], і сучасний польський тюрколог Д. Колодзейчік. Останній виступив з критикою теорій, згідно з якими Крим розглядався як слаборозвинуте утворення, яке цікавила лише данина та право на пограбування. На думку Колодзейчіка, у діях ханату чітко простежується широка політична концепція, основу якої саме

---

[1] Заруба В. «Українське питання» в системі європейської політики останньої чверті XVII століття *Київська старовина.* 2003. № 1. С. 9

[2] Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* Вип. 4. Київ, 2004. С. 224.

[3] Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1887. С. 566.

складала ідея збереження балансу сил в регіоні[1]. Відтак, не видається дивною позиція хана в 1649, 1651, 1653 рр., коли він займав лояльну позицію до Польщі, не даючи змогу Хмельницькому остаточно розгромити королівське військо.

А восени 1653 р. в ході Жванецької кампанії українсько-кримський союз виявився зруйнований. Попри поширену тезу, що саме це спонукало Хмельницького до зближення з Москвою (у пошуках виходу з катастрофічної ситуації), гадається у даному аспекті справа була складніша.

У Бахчисараї вкрай гостро реагували на можливість укладення Хмельницьким будь-яких угод з Москвою. Так, коли стали ширитися чутки, що козаки піддаються московському цареві, хан у листі до гетьмана висловлював занепокоєння й закликав того зберігати вірність українсько-кримському союзу. Висловлював готовність за першої потреби надати допомогу і навіть висунув ідею створення української автономії в межах своїх володінь: «…якщо ж гетьман і черкаси захочуть собі спокою, то хай переходять на кримську сторону за Дніпро і там будують собі міста». Водночас погрожував, що «…якщо правда, що гетьман бив чолом государю московському у вічне холопство, то він, хан, з'єднавшись з польським королем, піде на черкас війною»[2].

Відомості про активні українсько-московські переговори та позитивний їх результат, які, попри всі застережні заходи Богдана Хмельницького, як це відзначає Д. Колодзєйчік, надійшли до хана ще під час Жванецької кампанії[3], безумовно стали одним з чинників, що підштовхнули Іслама III Герая до пошуків порозуміння з поляками[4]. Пізніше саме на таку причину розриву з Військом Запорозьким вказував хан Мехмед Герай у листі до польського короля[5]. При цьому варто відзначити, що спроби польсько-кримських контактів відбувалися ще раніше. А наприкінці серпня молдавський господар Юрій I Стефан навіть повідомляв коронного канцлера Корицінського, що хан погоджується на переговори[6]. При цьому він же писав у вересні 1653 р. до канцлера про погіршення відносин хана й українського гетьмана[7]. Сама ж ключова подія в сенсі польсько-кримського зближення відбулося у грудні 1653 р. під стінами Кам'янецького замку, коли між сторонами було укладено усний договір, що передбачав припинення військових дій і відновлення чинності Зборівської угоди 1649 р.[8] На переконання В. Степанкова, у даному випадку йшлося саме про польсько-кримську її частину, а не про пункти, що стосувалися козацької

[1] Колодзейчик Д. Указ соч. С. 83–89.

[2] Соловьев С. М. История России с древнейших времен *Сочинения.* В 18 кн. М., 1990. Кн. V. Т. 9–10. С. 614.

[3] Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th-18th century). Leiden, Boston, Brill, 2011. P. 186.

[4] Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг та поразок. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. С. 332.

[5] ЦДІАК України. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 156. Арк 1–2.

[6] Там само. Спр. 126. Арк 1–4.

[7] Там само. Спр. 129. Арк. 3–4; Спр. 130. Арк 1–4.

[8] Там само. Спр. 315. Арк 1–3.

України[1]. Дана угода лише в окремих положеннях відтворювала зміст Зборівського договору. Водночас, ігноруючи питання про збереження адміністративно-територіальної автономії Війська Запорозького, захист інтересів православної церкви, недвозначно окреслювала плани окупації козацької України коронними військами, повернення шляхти та поновлення там дореволюційних порядків[2]. Особливо наголошувалося на планах сторін здійснити навесні 1654 р. спільний похід (за участі й козаків) проти Московського царства.

У цьому сенсі слід зазначити, що, аналізуючи умови прийняття Чигирином московської протекції, з певним застереженням слід говорити про відсутність можливостей для маневру Б. Хмельницького через фактичну зраду Криму й утворення антиукраїнського польсько-кримського альянсу[3]. Швидше зусилля українського гетьмана з метою долучити Москву до антипольської коаліції, зокрема, й призвели до польсько-кримського зближення (тут також був присутній інтерес Криму в збереження рівноваги сил між Польщею та козацькою Україною), а факт його оформлення, дійсно, остаточно позбавив українське керівництво можливостей маневру й підштовхнуло його й далі по шляху зближення з Москвою. Як наслідок, на осінь 1653 р. сформувалося цілком нове співвідношення сил у ЦСЄ, з одного боку окреслилися контури українсько-московського військово-політичного об'єднання, з іншого – польсько-кримського.

Слід сказати, що і у Москві, і у Варшаві, і у Чигирині розуміли значення Криму для реалізації своїх політичних завдань. Уже наприкінці 1653 – на початку 1654 р. між ними розгорілася справжня «боротьба за Крим». Суперники сходилися в одному – якщо не вдасться залучити Кримське ханство на свій бік, то слід забезпечити хоча б його нейтралітет. Як відзначає М. Грушевський, «…очі Східної Європи, чи східноєвропейських політиків на весну 1654 р. були звернені на Крим. Чекали, яку позицію хан, ставши польським союзником і не переставши бути союзником козацьким, займе супроти сього нового факту – переходу козацтва під протекторат московського царя, котрого він умовився з кролем воювати на спілку з козаками»[4].

Неабияку активність у цьому питанні виявляла Московія. Так, після того як 14 вересня 1653 р. з Криму відбуло московське посольство, очолюване

[1] Степанков В., Степанков В. Жванецька кампанія 1653 року та її наслідки для козацької України: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям, студентам та краєзнавцям) *Проблеми дидактики історії:* зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 6. С. 44.

[2] ЦДІАК України. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 167. Арк 1–11; Спр. 324. Арк. 1–5; Горобець В. Зірки та терени козацької революції. С. 332; Степанков В. С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 року) *Наукові праці історичного факультету.* Кам'янець-Подільський, 1996. Т. 2. С. 5–17.

[3] Юга О. Вплив міжнародного чинника на політику владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України (грудень 1653 – червень 1655 рр.) *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Історичні науки / [ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. Т. 27: До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 102.

[4] Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. Київ, 1997. Т. IX-2. С. 887.

Д. Хомяковим і Є. Клочковим, уже 18 жовтня на їх місце прибули нові повноважні царські посли С. Ладиженскій та А. Огарков, котрі перебували в Криму аж до березня 1655 р.[1]. А в лютому 1654 р., московський уряд відправляє до Криму нове надзвичайне посольство в складі Т. Хотунского та І. Фоміна, яке мало спробувати схилити хана до спільного походу проти поляків[2]. У разі невдачі посли мали прикласти зусилля для утримання хана від союзу з Річчю Посполитою[3].

Переговори проходили надзвичайно складно. Московські посли звертали увагу кримських чиновників на «всілякі неправди» з боку польського короля, завдані цареві, пропонували вдвічі підвищити платню в кримську казну. Однак, отримували відповіді на кшталт того, що між кримським царем та польським королем існує угода, яку не можна порушувати, а також, що свого часу хан також звертався до московського царя з проханням військової допомоги, а той відмовив[4].

Показовою виявилася позиція Криму стосовно нових царських титулів, які Москва настійливо намагалася утвердити. Зокрема, після Переяслава там намагалися відобразити приєднання козацької України до царських володінь («Божиею милостью великого государя, царя и великого князя, Всеа Великия и Малыя, и Белыя Росии самодержца и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчича и дедича, и обладателя…»), що мало декілька підтекстів. По-перше, з визнанням нових царських титулів мало відбутися фактичне визнання тих нових геополітичних реалій, які склалися в результаті військових чи політичних успіхів Москви. Там відразу відображалися великі територіальні надбання й встановлення сюзеренітету чи протекторату московського уряду над тими чи іншими територіями[5]. По-друге, сама титулатура проголошувала царя як одного з найвеличніших і наймогутніших монархів Європи, демонструючи його прагнення посісти відповідне місце в європейській політиці. По-третє, помилки в написанні царських титулів використовувалися московськими дипломатами для виправдання певних політичних та воєнних кроків Москви (цим могли бути виправдані військові конфлікти, відмова проведення переговорів тощо). На думку С. Фаізова, в нових царських титулах вбачалася претензія Москви на сприйняття її як нової вселенської імперії, а також проглядалася незавуальована погроза щодо нових територіальних придбань[6].

---

[1] Новосельский А. А. Указ соч. С. 17–18.

[2] Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII в. Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVII вв. М., 1979. С. 267.

[3] Новосельский А. А. Указ. соч. С. 20.

[4] Там же. С. 20–21.

[5] Каштанов С. М. О титуле московских государей в XV–XVIII вв. *Россия в X–XVIII вв. Проблемы истории и источниковедения*. Тезисы докладов и сообщений вторых чтений посвященных памяти А. Н. Зимина. Москва, 26 – 28 января 1995 г. Ч. 1. М., 1995. С. 232.

[6] Фаизов С. Указ соч. С. 134–135.

За таких умов у Криму не могли сприймати московські претензії інакше, як вороже. У розмові з московськими посланцями калга Газі Герай заявив, що «...ніби то, государ їх всім світом володіє. А на сході і на заході, і на півночі і крім них є численні держави. І такою де гордістю перед цим московські государі і батько його государя не писалися, тому що те слово видумане і Богу грубо сильно»[1]. Ще різкішою була відповідь хана Мегмета Герая : «...де Москва, де схід, де захід? Між сходом і заходом хіба мало великих государів і держав? Слід було те знати і такі слова не писати, всієї вселеної отчичем і дідичем, і володарем пишеться, і так брехливо і аморально писати…»[2]. Далі «... у нас де царі не похваляються і похвали свої в жодну державу не пишуть. Наш де Іслам Герай цар близько 600 міст завоював і про це государю вашому похвали свої і в інші держави не писав»[3].

Попри негативне ставлення кримського керівництва до українсько-московського союзу та значні інтереси в сенсі організації походу проти Московії, Бахчисарай на початковому етапі московсько-польської війни утримався від участі у військових акціях проти Москви. А в листопаді 1654 р. хан Мехмет Герай навіть офіційно завірив царське керівництво, що готовий зберігати мир між державами. Звичайно, зазначалося на тому, що Москва має здійснювати щорічну присилку подарунків й упоминок, а також заборонити своїм підданим нападати на кримські та турецькі володіння[4].

Активність в напрямку Криму проявляла також і польська, і українська дипломатія. Так, перші в цей час сконцентрувалося переважно на оформленні польсько-кримського військового альянсу. Виношувалися плани долучення до нього українського козацтва. Очевидно, розраховували, що без допомоги Криму Військо Запорозьке виявиться більш податливе і можна буде вирішити одразу дві проблеми – утихомирити Україну і, приєднавши до польсько-кримського союзу її військову потугу, спрямувати його проти Москви.

Уже в лютому 1654 р. до Криму відбув коронний стражник М. Яскульскій. Метою його посольства було отримання кримської допомоги у війні проти Москви. Водночас, задля запобігання можливому кримсько-українському зближенню (посол мав розкрити ханові хитрі наміри Хмельницького, який, водночас з переговорами з ханом, вів розмови з царем)[5]. Хоча якоїсь конкретної відповіді щодо військової допомоги отримано не було, однак позитивним для Варшави було рішення Бахчисарая стосовно продовження курсу на зближення з Річчю Посполитою. Уже в липні 1654 р. до Варшави на

[1] Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Т. III. Памятники дипломатических сношений с Римскою империею (1632–1660 гг.). СПб., 1854. С. 130.

[2] ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 15425–15487. Арк. 61.

[3] Новосельский А. А. Указ соч. С. 25

[4] Полное собрание законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб., 1830. Т. 1. С. 354.

[5] Wójcik Z. Traktat andruszowski… S. 197.

сейм прибувають кримські посли на чолі з Сулейманом-агою, які й підписали договір між Польщею та Кримом. Остаточне його затвердження відбулося в листопаді 1654 р. під час другої місії Яскульського до Бахчисарая[1].

Звичайно, Крим був зацікавлений у війні з Московською державою. Проте, такий похід можливий був лише в союзі з українським військом. «Але, – як зазначав М. Грушевський, – коли виявилося, що в сій комбінації козаки стануть на стороні Москви, се зразу змінило всі рахунки: воювати против Москви і козаків, се було зовсім не те, що воювати Москву на спілку з козаками»[2].

Гадається, саме тогочасна позиція України здійснювала вирішальний вплив на політику Криму. Як наслідок, на настійливі вимоги поляків надіслати військо для походу проти козаків та Москви хан обмежився лише зусиллями, спрямованими на розрив українсько-московського союзу. Саме ця тема стала основною під час розмов кримських урядовців з послами гетьмана Б. Хмельницького Опанасом і Лук'яном, що прибули до Криму на початку березня 1654 р., а також Савичем, який прибув до Бахчисарая в останній днях квітня 1654 р.[3].

Після невдалих спроб спонукати українців до розриву союзу з Москвою, кримське керівництво зосередилося на тому, щоб хоча б забезпечити нейтралітет Війська Запорозького. Кримський посол в розмові з генеральним писарем І. Виговським навіть пропонував, щоб українські війська просто стояли на своїх кордонах і боронили Україну від поляків[4].

Врешті, в 1654–1655 рр., коли тривала активна фаза московсько-польської війни (Москва проводила воєнні кампанії в Литві та Білорусі, де їй протистояли сили Великого князівства Литовського, польське керівництво зосередилося на українському фронті) у Бахчисараї не поспішали спрямувати головні свої сили проти Хмельницького. Однак, на виконання союзницьких зобов'язань, хан змушений був все ж направити в Україну частину орди, яка взяла участь у поході на Брацлавщину та в Охматівській битві наприкінці січня 1655 р.[5].

Однак ситуація змінилася, коли невдовзі після укладення Переяславсько-Московського договору між Чигирином та Москвою намітилися протиріччя, викликані різним трактуванням сторонами умов угоди та цілями, закладеними в ній. Якщо гетьман, насамперед, розглядав союз з північним сусідом як засіб продовження війни проти Речі Посполитої, то царське керівництво вбачало в ньому основу для подальшого посилення своїх позицій в Україні та її приєднання в майбутньому. Відтак, це створило умови для ак-

---

[1] Wójcik Z. Traktat andruszowski… S. 198–199.

[2] Грушевський М. С. Назв. праця. Т. IX-2. С. 896.

[3] Там само. С. 887–888.

[4] Там само. С. 899.

[5] Latopisiec, albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. Wł. Wojcicki. Tom I. Warszawa. 1853. S.167, 169; Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. К., 2016. С. 129.

тивізації української політики Бахчисарая та відновлення українсько-кримського союзу, що й засвідчили, зокрема, озернянські події. По завершенні західного походу 1655 р. в районі Озерної військо Б. Хмельницького та московські полки В. Бутурліна зіткнулися з кримською Ордою. Наслідком бойових дій та тривалих переговорів стало укладення 22 листопада 1655 р. українсько-кримської угоди про відновлення військово-політичного союзу. Водночас, йшлося і про зобов'язання Б. Хмельницького розірвати союз з Москвою[1]. Про це, зокрема, повідомляв королю й сам хан[2]. Хоча стосовно цього відсутні достовірні джерела, але сам факт обговорення даного питання[3] дає підстави для певних висновків.

Фактично, що в умовах московсько-польського протистояння, в епіцентрі якого опинилися українські землі, та зважаючи, що політика як Москви, так і Варшави стосовно Війська Запорозького не відповідала цілям гетьманського уряду, Крим починає розглядатися як альтернатива, за допомогою якої складалася можливість протистояти польським та московським імперським зазіханням. Ця тенденція, яка проявилася уже на 1655 р., продовжувала зберігатися і надалі, посилюючись відповідно до посилення тиску на гетьманський уряд з боку керівництва Московії та Речі Посполитої.

З початку 1656 р. в московсько-польських стосунках намітився процес пошуку можливостей для укладення мирної угоди. Полякам конче необхідне було перемир'я, щоб відвернути катастрофу, ще невпинно наближалася з продовженням війни на два фронти. У Москві ж прагнули скористатися труднощами поляків, щоб зафіксувати свої здобутки в Литві та Білорусі. Фактично, було розпочато курс, який врешті оформився в листопаді 1656 р. укладенням Віленської угоди. Поляки купували мир обіцяною короною для Романових та отримували союзника у війні зв шведами. Москва, відповідно, – надію на польську корону, яка в майбутньому могла стати засобом приєднання до Московії усіх теренів Речі Посполитої. Але на шляху реалізації віленських домовленостей постав ряд перешкод. Тут і небажання польської еліти та католицького духівництва віддавати корону московському царю, і Австрія з Трансільванією, де були свої претенденти на польську корону, і Україна, де цілком справедливо вбачали в польсько-московських угодах антиукраїнський підтекст. Кримський відігравав не останню роль серед факторів¸ які не можна було обійти без уваги. У Криму виступали категорично проти польсько-московських угод. Там з самого початку негативно поставився до віленських переговорів, а надалі уважно відстежували їх перебіг. Зокрема, відомий лист одного з кримських воєначальників Субхан Газі аги до Яна Казімєжа від 16 жовтня 1656 р., в якому виражається стурбованість

[1] Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського *Наукові записки.* Том 14, Історія / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 1999. С. 107.

[2] Жерела до історії України-Руси / Упор. М. Кордуба. Львів, 1911. Т. XII. С. 375; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659 рр. Київ, 2013. С. 159.

[3] Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... С. 265.

курсом Варшави на встановлення миру з Москвою («краще б собі любові короля свейського бажав»)[1]. Пізніше хан Мехмед Герай у ярлику до короля категорично відраджував його від миру з Москвою та схиляв до порозуміння зі шведами[2].

Водночас, політика Бахчисарая, зокрема, його зацікавленість у вирішенні «українського питання», стали предметом обговорення на віленській комісії. Так, відповідаючи на вимоги поляків відмовитися від Війська Запорозького, царські посли наголошували: «…як тільки царська величність їх (козаків – *В. Г.*) від себе відлучить, і вони відразу піддадуться до турецького або до кримського, або до свейського і з'єднаються з ними, обом великим державам почнуть чинити всіляке зло й розорення»[3]. Вони переконували опонентів, що Польща не зможе утримати козаків під своєю владою та наголошували, що «…стане з них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію»[4].

Фактично, можемо говорити, що у Вільні вже були закладені основи для московсько-польського компромісу по Україні. При цьому фактор Криму (небезпека прийняття Військом Запорозьким ханської протекції) відігравав немаловажну роль.

Крим дійсно активізує свою українську політику. Шанси Бахчисарая зростають з посиленням невдоволення в середовищі української козацької старшини політикою Москви. Шукаючи можливості для протистояння тиску з боку царського керівництва (у Москві в цей час фактично розпочали таку собі «гібридну війну» проти України: вимоги введення в українські міста воєвод поєднувалися з підбурюванням антигетьманських настроїв, підтримка опозиційних сил та формування їхньої промосковської риторики тощо) в Чигирині спрямовують зусилля на відновлення союзу з Кримом. У вересні 1657 р. розпочалося листування з Кримом з метою відновлення союзних відносин[5]. Ці дії активізуються у березні 1658 р. За даними московського посла в Криму Якушкіна, який посилався на слова Сефергази-аги, уже тоді гетьман І. Виговський висловлювався, що не хоче бути в підданстві великого государя, а прагне піддатися Мехмед Гераю. За даними князя Маметші Сулешева, українські посли приїжджали з пропозицією укладення союзу з Кримом для боротьби з опозиційним Запоріжжям.

За умов виступу антигетьманської опозиції, очолюваної полтавським полковником М. Пушкарем та запорізьким кошовим Я. Барабашем, коли Москва, намагаючись цим скористатися, посилила тиск на гетьманський уряд, саме Крим стає основним союзником Виговського. Орда надає допомогу гетьманові для придушення опозиції, а також відіграє ключову роль в ході

---

[1] РГАДА. Ф. 79. Стб 1656 г. Д. 25. Л. 348.

[2] Wójcik Z. Traktat andruszowski… S. 33–34.

[3] РГАДА. Ф. 79. Кн. 88. Л. 266 об.-267; Грушевський М. С. Назв. праця. Т. IX-2. С. 1245.

[4] Цит за: Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія, 1991. С. 35.

[5] Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссіею (далі – АЮЗР). СПб., 1873. Т. 7. С. 180–181.

московсько-української війни 1658–1659 рр. Не можна перебільшити роль кримських військ і в славнозвісній перемозі Виговського над московськими військами під Конотопом.

Однак, Конотопська перемога не привела до бажаного звільнення України з-під впливу Москви. Поряд з виступом промосковських сил, відсутністю необхідної військової підтримки з боку Речі Посполитої (яка, свого часу, була обумовлена у Гадяцькій угоді 1658 р.), одним з чинників політичного краху Виговського став відхід з України союзних гетьманові татар, стурбованих нападами запорожців на Крим[1].

Загалом, зростаючий вплив Бахчисарая на події в Україні, дедалі більше турбував не лише Москву, а й керівництво Речі Посполитої. Саме з позицією Криму та необхідністю узгоджувати з Бахчисараєм свою зовнішню політику у Варшаві пов’язували неможливість швидкого просування в переговорному процесі з Москвою[2]. З іншого боку, Крим, який і надалі залишався союзником Речі Посполитої, без допомоги якого немислимою була боротьба проти Москви, дедалі більше перетворювався в конкурента Варшави в Україні.

Ханат, користуючись сприятливою ситуацією, виношував далекосяжні плани підпорядкування України. Як уже відзначалося вище, ця тенденція проявилася ще за гетьманування Б. Хмельницького. Зокрема, саме про це говорилося в інструкції С. Бєнєвскому, що направлявся до Чигирина в 1657 р. (йшлося про те, що Крим бажає підпорядкувати собі придунайські князівства і козаків). Активність ханату спостерігалася за гетьманування Івана Виговського, який потребував кримської допомоги в боротьбі як з внутрішньою опозицією, так і московською агресією. Черговий етап активізації української політики Криму припав на період після Чуднова[3]. Ще під час самих подій жовтня 1660 р. кримський фактор постав для українського керівництва в якості альтернативи як Москві, так і Варшаві. Серед козаків ширилася думка про необхідність відновлення союзу з Кримським ханством. Про це, зокрема, згадував у своєму щоденнику, П. Гордон: «…Більшість… стояла за договір з татарами. Коли вони одержали верх, до султана нурадина було направлено уповноваженого з листом і обіцянкою великих сум грошей…, з умовою або з’єднатися з ними, або, в крайньому випадку, відділитися від поляків і повернутися додому…»[4].

Звичайно, союзницькі стосунки з поляками змушували Бахчисарай проводити свою політику завуальовано, наголошуючи на непорушності кримсько-польського союзу та необхідності боротьби проти спільного ворога – Москви. Водночас, у Криму прагнули перетягнути на свій бік козацьку еліту.

---

[1] АЮЗР. Т. 7. С. 297–298.

[2] Памятники, изданные Временною Комиссією для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генералъ-Губернаторѣ (далі – ПВК). Киевъ, 1859. Т. 4. С. 4; Соловьев С. М. Указ. соч. Т. 11–12. С. 80.

[3] Газін В. В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.) *УІЖ*. 2001. № 1. С. 63.

[4] Цит за: Чухліб Т. Спроби протекції Криму над Україною (1660 – поч. 1680-х рр.). С. 219.

Уже в листопаді 1660 р. польський посол, що прибув з Криму, повідомляв про бажання хана прийняти Україну під свій протекторат[1]. У січні 1661 р. про бажання відновити союз між Кримом та Військом Запорозьким, писав до Ю. Хмельницького перекопський мурза Карач-бей[2]. А навесні 1661 р. уже сам хан на підтвердження своїх намірів взяти під протекцію Україну направив туди 20 тис. орду під керівництвом Субхан Газі аги[3].

Польське керівництво змушене було вживати заходів для нейтралізації кримського впливу в Україні, не розриваючи при цьому вкрай важливих союзницьких відносин[4]. Для цього була обрана тактика максимальної дискредитації Війська Запорозького в очах кримського уряду. Відтак, королівські посли до Криму, повсякчас, наголошуючи на українському віроломстві, переконували своїх союзників, що тим не можна довіряти. Подібна риторика (але уже в сенсі дискредитації Бахчисараю) спостерігалася і в розмовах з представниками українського уряду. Демонструючи свою приязнь до українців та намагаючись в такий спосіб переконати їх у недоцільності пошуків протектора на стороні, у Варшаві наголошували, що татари завжди були давніми ворогами як України, так і Польщі, і якби вдалося досягти польсько-української приязні, тоді б не потребувалася допомога татар[5].

У Бахчисараї, реагуючи на закиди поляків, звертали увагу, що перебування кримських військ в Україні відбувається виключно з ініціативи керівництва Війська Запорозького, яке потребує кримської протекції[6]. Аргументуючи доцільність своєї участі у військово-політичних процесах в Україні, хан доводив, що лише його військо здатне контролювати бунтівне козацтво, у чому має бути зацікавлена і Варшава. На його думку, це, зокрема, видається актуальним з огляду на перспективи польсько-московського замирення, яке неможливе без приборкання України[7].

Роль Криму, його вплив на перебіг польсько-московського протистояння й ситуацію в Україні розуміли і в Москві. Там усвідомлювали, що об'єднання польських, кримських та українських сил становило для Московської держави чи не найбільшу небезпеку. Відтак, кримський напрямок був одним з пріоритетних в політиці Москви. Уже в грудні 1660 р. звідти до Криму було направлено посла Івана Татарінова, який мав провести переговори про відновлення миру між країнами. Його умовами мав стати обмін полоненими, припинення Кримом надання допомоги Польщі й виведення татарських військ з України. Однак, після чуднівських подій годі було очікувати, що в Бахчисараї серйозно поставляться до московських пропозицій. Натомість,

[1] Wójcik Z. Traktat andruszowski… S. 64.

[2] Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том CCXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. С. 488.

[3] Wójcik Z. Traktat andruszowski… S. 72.

[4] Tamże. S. 79.

[5] Tamże. S. 65.

[6] Газін В. В. Крим – Україна... С. 64.

[7] Wójcik Z. Traktat andruszowski… S. 80.

після консультацій з польськими послами кримським керівництвом було сформульовано контрумови можливого кримсько-московського замирення. Серед них значне місце займали питання військово-політичної ситуації в козацькій Україні та польсько-московських відносин (Крим намагався продемонструвати, що в своїх діях максимально керується інтересами Варшави). Так, ставилася вимога, що всі фортеці в Литві та Україні мають бути передані під владу польського короля, а всі московські війська, які там знаходяться, мають негайно припинити будь-які збройні акції. Цар має відступитися від України. Не забували кримські урядовці й про свої інтереси. Зокрема, з поміж іншого містилася вимога віддати під владу хана Казань та Астрахань, а також заборонити донським козакам здійснювати ворожі акції проти Криму. Також мали бути зруйновані всі укріплення, збудовані довкола Азова [1]. Отже, Москва наразилася на традиційно доволі жорстку відповідь Бахчисарая, який чітко означив свої зовнішньополітичні пріоритети.

17 вересня 1661 р. Хмельницький уклав під Ставищами угоду з ханом про спільні військові дії проти Москви [2], яка створила законні умови для активізації Криму на теренах України, чим в Бахчисараї намагалися відразу скористатися. При цьому там виставляли себе в якості альтернативи Москві та Варшави. Так, у ханському посланні до українського гетьмана від 12 травня 1662 р. говорилося, що, якщо «...государя ратні люди чи польського короля начнуть наступати, і він би, гетьман, надіслав в Крим до Мехмед Герая царя з повідомленням не очікуючи, і Мехмед Герай царь ратних людей до нього, гетьмана, на допомогу надішле» [3].

Про активізацію Криму та вступ орди «майже всередину України» повідомляв у своєму листі до канцлера М. Пражмовского сам гетьман [4]. А 27 жовтня 1662 р. уже полковник Г. Лісницький зазначав, що «…татари, будучи тут (на Правобережжі – *В. Г.*) у великій силі (адже насправді їх рахунок сягає шістдесяти тисяч), нечувано обтяжливі для України…. Проте, що найгірше… це те, що татари умовляють всю Україну, щоб вона відторглася від Республіки і, віддавшись у покровительство хана, а разом і Порти, шукала там своєї безпеки та цілості» [5].

Зростаючий вплив Криму яскраво засвідчили гетьманські вибори, що відбулися 11-12 січня 1663 р. у Чигирині [6]. Головний претендент на булаву П. Тетеря перед самим обранням особисто їздив до татарського солтана з пропозицією, щоб той направив свого представника на козацьку раду [7]. Відтак, коли відбувалися вибори, разом з представником польського короля на раді був присутній і посланець від хана Батирша-мурза, якому навіть декіль-

[1] AGAD. Archiwum Koronne Warszawskie. Dz. Tatarski. Kart. 60, s. 117.
[2] ПВК. Т. 4. С. 120–121.
[3] НБУ. ІР. Ф. ІІ. Спр. 15425–15487. Арк. 231.
[4] ПВК. Т. 4. С. 134.
[5] Там же. С. 216.
[6] АЮЗР. Т. 7. С. 343.
[7] Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. *Український археографічний щорічник*. Київ, 1992. Вип. 1. Т. 4. С. 77–78.

ка полковників пропонували стати до «козацького кола»[1]. Своє обрання на раді Тетеря зміг обставити таким чином, що як і в Польщі, так і в Криму вважали, що саме вони посадили його гетьманом. У польських державних колах вбачали у ньому мало не свого агента і факт, що саме Тетеря зайняв цю посаду, викликав захоплення при королівському дворі[2]. Своєю чергою, посланець хана Батирша-мурза стверджував, що саме Селім Герай «...учинив гетьманом Павла Тетерю»[3]. Така ситуація повністю влаштовувала самого гетьмана, в діях якого простежується намір проводити політику балансування між впливовими сусідами – Польщею і Кримом. На його думку, це могло забезпечити для українського уряду певний простір для маневру і, відповідно, більшу незалежність від сусідів. У листі до короля від 13 лютого 1663 р. він зазначав: «Важко описати, які безчинства творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою... мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до вашої королівської милості»[4]. У той же час в посланнях до хана наголошував, що «...від царя і короля нічого доброго не чекає»[5]. Власне, дії кримського керівництва, попри те, що військова допомога ханства була необхідною гетьману, викликали занепокоєння Тетері. Він вважав, що в першій половині 60-х рр. XVII ст. постала загроза підпорядкування гетьманського уряду кримському керівництву. Він застерігав, що «...хан кримський бажає захоплення України»[6]. А в листі до коронного канцлера М. Пражмовского наголошував: «Кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилась данницею Криму»[7].

Власне, слова гетьмана засвідчували безумовне прагнення Криму встановити свій протекторат над козацькою Україною. Останнє, що як тенденція проявилося 1662 р., уже на початок 1663 р. набуло загрозливого характеру[8].

Звичайно, така активність ханства не могла не бути поміченою у Варшаві та Москві. У ході польсько-московських переговорів з'являються концепти, покликані вирішити цю проблему. Зокрема, з боку царського уряду висувається пропозиція поділу України між Річчю Посполитою та Московською державою: «…щоб кордон було вчинено по Дніпру та Двіні. У великого государя в стороні бути по Двіну Вітебську й Полоцьку, а по Дніпру від Смоленська вниз по Бихів, а від Бихова до Києва, а від Києва до Запорогів…, щоб вони (Військо Запорозьке – *В. Г.*) поділені були по Дніпру і володіли

---

[1] ПВК. Т. 4. С. 77–78; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Київ, 1929. Ч. 1. С. 67.

[2] Wojcik Z. The Early period of P. Teterja`s Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661–1663) *Harward Ukrainian Studies.* 1979–1980. Vol. 3–4. P. 966.

[3] НБУ. ІР. Ф. ІІ. Спр. 15425–15487. Арк. 238.

[4] ПВК. Т. 4. С. 259–260.

[5] НБУ. ІР. Ф. ІІ, Спр. 15425–15487. Арк. 238.

[6] ПВК. Т. 4. С. 254.

[7] Там же. С. 267.

[8] Там же. С. 271.

ними Царська величність по цій стороні, а Королівська величність по тій стороні Дніпра і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися»[1]. При цьому зверталася увага саме на небезпеку з боку Криму. Наголошувалося, що в разі, коли Україна буде залишена без контролю польських і московських військ, це призведе «…до приєднання черкас до Кримського ханства»[2].

Головний ідеолог концепції поділу України А. Ордін-Нащокін вважав, що це стане найкращим засобом вирішення «українського питання», коли «козаки у великому послушанстві будуть»[3].

Однак, у Варшаві на даному етапі ще сподівалися утримати всю Україну під своєю владою. Там розраховували на масштабну військову кампанію. Звичайно, яка не могла обійтися без участі орди. Успішний похід проти Москви (із залученням союзних кримських військ), посиливши позиції Варшави в Україні, мав би вирішити і проблему відносин з Кримським ханством, можливо спрямувати останнє на вирішення інших завдань (приєднання до ханських володінь Казані, Астрахані тощо)[4].

Кримський хан обіцяв королю підтримку у війні з Московським царством, але водночас висловив побажання, щоб до умов майбутньої мирної угоди були включені пункти про повернення ханству Казані та Астрахані. Мехмед Герай давав зрозуміти Варшаві, що особливого інтересу до українських справ не має. Насправді, Крим, беручи участь у військових діях, використовував найменшу можливість для посилення свого впливу в Україні. У Бахчисараї весь час уважно стежили за політичною ситуацією довкола українських земель. Саме з такою метою в травні 1663 р. було послано до Варшави поляка-мусульманина Юсуфа[5].

Воєнна кампанія проти Москви відбулася восени 1663 – на початку 1664 рр. Крим взяв у ній активну участь. Вагомою була роль кримських загонів, очолюваних Дадеш-агою та Сефер і Менглі Гераями. Але, при цьому, вони часто чинили таке свавілля, що викликали невдоволення навіть польського керівництва, яке прагнуло зберігати в Україні образ благочинних визволителів з-під влади Москви. Зокрема, француз А. Грамон писав: «Татари перерізали горло всім, хто мав більше 60 років, сорокалітніх зберігали для галер, молодих хлопчиків – для насолоди, дівчат і жінок – для продовження

---

[1] РГАДА. Ф. 79. Стб 1662 г. Д. 27. Л. 23–25.

[2] Там же. Л. 52–55.

[3] Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłómacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznan, 1859. T. 2. S. 197; Wójcik Z. Traktat andruszowski… S. 126; Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). Саратов, 1960. С. 58.

[4] Газін В. В. Крим – Україна... С. 65; Газін В. В. На шляху до Андрусова: Україна між Польщею й Росією в першій половині 60-х рр. XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.* Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 6 (8). С. 114.

[5] НБУ. ІР. Ф. ІІ. Спр. 15425–15487. Арк. 240.

їх роду і подальшого продажу»[1]. У польських джерелах відзначається, що часто міські жителі в переговорах з польським командуванням обіцяли здатися, але лише за умови, що татари відправляться до Криму[2].

Врешті, плани Варшави виявилися нездійсненими. Черговою подією, де в повній мірі проявилася політична концепція ханства відносно козацької України, стало народне повстання на Правобережжі у 1664–1665 рр. Зокрема, це знову-таки традиційне намагання посилити свій вплив за рахунок зіткнення двох інших протиборствуючих сил – Москви і Польщі. З огляду на це, видається справедливим міркування М. Пасічника про зацікавленість ханського уряду у розгортанні повстання[3].

На початок 1664 р. в середовищі патріотично налаштованої правобережної козацької старшини визріває антигетьманська змова. Серед її учасників були колишні гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький, київський митрополит Йосип Тукальський та ін. Вони ставили собі за мету зміщення пропольського уряду П. Тетері. Організаторам повстання необхідний був могутній союзник, який би міг надати допомогу в боротьбі як з Польщею, так і з Москвою. У такій ролі бачився саме Крим. Поява нової сили, яка своїми діями могла б послабити владу в козацькій Україні як Польщі і гетьмана П. Тетері, так і Москви (у переважній більшості учасники змови не належали до прихильників останньої), створювала можливість для посилення впливу ханства. Тому керівництво останнього не відкидало можливості зближення з силами повстанців. Очевидно, кримське керівництво намагалося, скориставшись черговим загостренням політичної ситуації в козацькій Україні та послабленням в результаті бойових дій у 1663–1664 рр. військової могутності Польщі та Москви, нав'язати свій протекторат українському урядові.

Слід зазначити, що попри бажання кримського керівництва дієво впливати на події в Україні, перешкодою для цього були активні антикримські дії запорозьких козаків, очолюваних кошовим отаманом І. Сірком. Постійна загроза нападу на татарські поселення запорожців, підсилених загонами донських козаків і калмиків, змушувала хана постійно тримати в Криму значні сили[4]. Напади січовиків на невеликі кримські загони, особливо коли вони поверталися додому зі здобиччю, стали справжнім лихом для татар[5]. 27 квітня 1664 р. Григорій Косагов повідомляв до Москви, що, за даними втікачів із Криму, хан, остерігаючись дій запорожців, не наважується відправитися на Україну зі значними силами[6].

Все ж, незважаючи на антикримські дії запорожців та загострення внутрішніх суперечностей у Кримському ханстві, хан утримував частину військ

[1] Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира 1663–1664 гг. Юрьев, 1929. С. 26.

[2] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. Оссолінських. № 189 / II. Арк. 1522.

[3] Пасічник М. С. Назв. праця. С. 118, 125

[4] НБУВ. ІР. Ф. II. Спр. 2240. Арк. 4–6.

[5] Там само. Ф. II. Спр. 15402. Арк. 51.

[6] АЮЗР. СПб., 1867. Т. 5. С. 153.

в Україні, для чого часто використовуються Білгородська і Буджацька орди. Тут перебували значнні татарські загони під командуванням Ширін-бея, Менлі Герая, Котлуші-мурзи, а в травні на Правобережжя прибула орда під керівництвом солтана Селім Герая[1]. Присутність татарських військ в Україні дозволяла хану справляти відчутний вплив на розвиток подій. Сам Тетеря в листі до короля 20 травня 1664 р., зокрема, зазначав, що «...турецький султан всіма силами намагається перетягнути Україну на свою сторону і відмовляє від протекції Польщі». Тетеря також повідомляв, що з боку турецького керівництва на його адресу надходять погрози позбавлення не лише гетьманства, а й життя[2].

У Криму не відмовилося від подальшого втручання в українські справи. Цьому сприяла внутрішньополітична криза в Польщі, пов'язана з рокошем маршалка Є. Любомірского. Втрата П. Тетерею реальної опори в українському суспільстві та пасивність лівобережного гетьмана І. Брюховецького створювали сприятливі умови для здійснення Кримом своїх політичних намірів. Улітку 1665 р. Бахчисарай прагне поставити залежного від себе гетьмана (Тетеря, зрозумівши марність своїх зусиль стабілізувати ситуацію в Україні, виїхав до Польщі). Уже в червні татари активно підтримували колишнього медведівського сотника С. Опару, який, відчувши момент, намагався захопити булаву[3]. Ще одним претендентом на гетьманство виступив відомий і шанований в козацьких колах черкаський полковник П. Дорошенко. Він зумів переконати татар в ненадійності Опари, внаслідок чого в серпні 1665 р. С. Опару, який відправився у татарський табір, було заарештовано. Дорошенко викупив останнього у татар і відправив до Варшави, де того й було страчено.

Ці події засвідчили одну важливу тенденцію. У час, коли польський уряд зосередився на вирішенні внутрішньопольських проблем, а Москва задовольнилася посиленням своєї влади на Лівобережжі, у Правобережній Україні значно зріс вплив Кримського ханства. Орда, користуючись з ситуації безперешкодно грабувала край. Зокрема, в джерелах згадується жахливе спустошення татарами Брацлавщини, коли ті «...від Брацлава багато ясиру відправили додому і за Бугом всюди вибрали».

Після невдалої кампанії Яна Казімєжа на Лівобеержжі та розгорання антипольського повстання у Правобережній Україні в 1664–1665 рр. Москва та Варшава відновлюють переговорний процес. При цьому сторонам довелося враховувати фактор Криму, який становив реальну загрозу їхнім геополітичним інтересам[4]. Польщу дедалі більше турбувала співпраця правобережного

---

[1] Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 2 Studia i materialy do historii wojskowosci. Warszawa, 1970. T. 16. Cz. 1. S. 116.

[2] ПВК. Т. 4. С. 445.

[3] АЮЗР. СПб., 1869. Т. 6. С. 29.

[4] Газін В. В. Прихід до влади та політика Петра Дорошенка як один з чинників московсько-польського «порозуміння» 1667 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2016. Т. 26. С. 241.

гетьмана Дорошенка з татарами. Хоча останні декларували себе союзниками Речі Посполитої (та й Дорошенко повсякчас наголошував, що він є підданим короля), проте в Україні проводили цілком самостійну політику у власних інтересах. Це викликало занепокоєння керівництва Речі Посполитої[1]. Наприкінці 1664 р. король направив до Бахчисарая свого посла А. Пєтріковского. В інструкції вперше чітко йшлося, що політика Криму в Україні суперечить інтересам Варшави, а самому Петріковскому було доручено уважно відслідковувати «грізні татарські інтриги на Україні»[2].

Слід відзначити, що особливо активізує свою українську політику кримське керівництво з вересня 1666 р. Уже тоді в Україну прибули перші численні загони татар, а 5 жовтня – кримське військо (10–15 тис.) на чолі з самим нуреддин-султаном Девлет Гераєм. Ситуація для поляків була вкрай неприємна. Вона не лише послаблювала їх вплив у Правобережній Україні, а й, враховуючи, що татари в союзі з Дорошенком активно діяли проти Москви, підривала сам польсько-московський мирний процес[3].

Хоча з Бахчисарая по відношенню до Варшави продовжувала лунати союзницька риторика, однак кримське керівництво все більш наполегливо намагалося встановити свій протекторат над Правобережною Україною, витіснивши звідти Польщу. Навіть у грудні 1666 р. закликали П. Дорошенка, скориставшись внутрішніми негараздами Речі Посполитої, звільнити Україну від польських військ[4].

Прибуття на Правобережжя численного кримського війська стривожило й Москву. Частина орди на чолі з «молодим солтаном» Саламет Гераєм тоді ж виступила на Лівобережжя в район Переяслава, де здійснювала спроби здобути місто[5]. Кримський фактор, за умов поширення невдоволення мешканців Лівобережної України політикою царського керівництва, почав поставати в якості реальної загрози позиціям Москви у Лівобережжі. Відтак, з огляду на спільне занепокоєння активізацією Криму, завершення війни й укладення союзу були для царського керівництва такою ж необхідністю, як і польського уряду[6]. У Москві розуміли, що лише спільними зусиллями з Варшавою зможуть не лише протистояти турецько-татарській загрозі, а й утримати під своїм контролем українське козацтво. Козацька ж Україна,

---

[1] Газін В. В. Прихід до влади та політика Петра Дорошенка як один з чинників московсько-польського «порозуміння» 1667 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2016. Т. 26. С. 244.

[2] Wójcik Z. Op. cit. S. 194.

[3] Степанков В. Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.) Проблеми історії країна Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 2. С. 111–113; Газін В. В. Прихід до влади та політика Петра Дорошенка. С. 245.

[4] Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства… С. 491.

[5] Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина и попытки ее осуществления. М., 2013. С. 173].

[6] Там же. С. 190.

яка тривалий час була в епіцентрі польсько-московського протиборства, могла не лише опинитися під турецько-татарською владою, а й постати в якості реальної загрози для двох держав.

Відтак, вихід зі складної ситуації для керівництва Речі Посполитої та Московської держави вбачався в негайному припиненні польсько-московської війни заради протидії спільній загрозі. І «справедливий» поділ України, яка довгий час була «каменем спотикання» під час спроб досягнути порозуміння, став розглядатися як той компроміс, який і створить умови для створення польсько-московського альянсу проти Туреччини та Криму.

Отже, з 1654 р., коли розпочалася московсько-польська війна, а в епіцентрі протистояння Москви та Варшави опинилися українські землі, особливого впливу набув кримський чинник. Він активно впливав на політику головних суперників, перебіг московсько-польського протистояння, а з часом Бахчисарай починає виступати в якості реального конкурента як Варшави, так і Москви. Відтак, як Москва, так і Варшава, у своїй політиці, зокрема й стосовно вирішення «українського питання», змушені були зважати на позицію Кримського ханства. Будучи союзником Речі Посполитої, Крим був безпосередньо зацікавлений в результатах московсько-польського протистояння. У Варшаві мали узгоджувати з Бахчисараєм як військові акції, так і дипломатичні кроки. Водночас, ханат здійснював власну політику щодо України, метою якої було встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким. Саме загроза українсько-кримського зближення, що несло безпосередню загрозу інтересам як Польщі так і Московії, стала одним з чинників, що створили підґрунтя для їхнього порозуміння та вирішення «українського питання» на основі компромісу. Цим компромісом стала Андрусівська угода 1667 р., де польсько-московське перемир’я було оформлене договором про поділ козацької України між Річчю Посполитою та Московською державою та створенням антитурецького та антикримського союзу двох держав.

Формування альтернативного зовнішньополітичного курсу Гетьмана Петра Дорошенка

Віталій Щербак

Відродження Української держави як спадкоємниці княжої Русі в середині XVII ст. стало закономірним наслідком попередніх суспільно-політичних процесів. Водночас, перед новою владою постало безліч питань, зумовлених творенням внутрішнього життя та імплементацією у тісний ряд держав Центрально-Східної Європи. В умовах Визвольної війни 1648–1657 рр. одним із важливих завдань для гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького постав пошук надійного сюзерена. Цим же значною мірою переймалися і його наступники, віддаючи перевагу стосункам із православними правителями. Проте політичні обставини інколи диктували необхідність здійснення вибору й серед інших володарів, зокрема, турецького султана.

В умовах громадянського протистояння в Україні влітку 1665 р. гетьманська булава на Правобережжі опинилася в руках досвідченого козацького ватажка Петра Дорошенка. Він доклав чимало зусиль для об'єднання всіх етнічних українських земель в єдину державу. З цією метою гетьман прагнув одночасно знайти порозуміння як із московським царем, так і королем Речі Посполитої. Однак їх прагнення за будь-яку ціну утримати за собою землі Війська Запорозького вплинули на формування зовнішньополітичного вектора Дорошенка. Для забезпечення стабільності в Україні він визнав можливим звернення до турецького султана.

Проблематика стосунків українського козацтва із Османською імперією в другій половині XVII ст. була присутня в окремих наукових студіях [1]. Разом з тим багато її важливих аспектів залишилися поза увагою дослідників, що диктує потребу формулювання нового погляду на дане питання. *Метою статті* є дослідження проекту українсько-турецького договору 1668 р.

Найраніші спроби гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка встановити відносини з Туреччиною відносяться до 1666 р. Про це свідчить лист до нього великого візира Кьопрюлю-заде Фазіля Агмеда-паші датований квітнем місяцем. У посланні Дорошенко визнається підданим султана, хоча слово «підданий» вжито у традиційний в турецьких зносинах спосіб ви-

[1] Костомаров Н. И. Руина. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн. 6. Т. 15. СПб., 1905. 337 с.; Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року. *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Т. 238. Львів, 1999. С. 117–148; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ-Нью-Йорк, 2003. 517 с.; Федорук Я. Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 р. *Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: наук. зб.* К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 155–186; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. К.: Темпора, 2011. 631 с.

слову відносно країв або народів, які Оттоманська Порта вважала за належні до сфери її політичних впливів[1]. Крім того, під час козацької ради на Цибульнику поблизу Чигирина у вересні Петро Дорошенко присягнув перед трьома кримськими посадовцями, які прибули йому на допомогу, «что ему быть с ханом (кримським – *В. Щ.*) в дружбе, а цесарю турскому в подданстве»[2].

Суттєвим поштовхом до формування протурецької орієнтації стала інформація про польсько-московські переговори щодо підписання перемир'я, за яким Лівобережжя мало відійти до Московії. За таких обставин сподівання Петра Дорошенка про об'єднання під своєю булавою обох берегів Дніпра ставало проблематичним. Тим більше, відкривало можливість для уряду Речі Посполитої приборкати гетьмана Правобережної України. Тому підписання Андрусівського перемир'я у січні 1667 р. змусило Петра Дорошенка діяти більш рішуче.

Вже на початку лютого гетьман відсилає своїх послів М. Зеленського та Д. Лесницького до Бахчисараю з пропозицією укладення українсько-кримського союзу. Козацькі дипломати домагалися також від хана Аділ-Гірея відновлення стосунків з московським царем для спільних дій проти Речі Посполитої. Однак, зважаючи на те, що без згоди свого протектора турецького султана кримський правитель не міг вирішити питання поставлене українськими послами, Дорошенко вирішив напряму звернутися до Мегмеда IV.

У липні 1667 р. гетьманські посли Ясенко Отуха, Портянка та Вирва побували в Адріанополі на аудієнції у султана і заявили про готовність Війська Запорозького схилитися під його протекцію[3]. Очевидно, позитивна відповідь турецької сторони зумовила розгляд відносин з Оттоманською Портою на Чигиринській козацькій раді в січні 1668 р. За свідченням шляхтича Яна Сєножацького, котрий, повертаючись із кримського полону, певний час перебував у Чигирині, рада ухвалила, що «по обе стороны Днепра жителем быть в соединении и жить бы особно и давати дань турскому царю и крымскому хану, так же, как волоской князь платит, а чтоб под рукою великого государя и королевского величества отнюдь не бывать <…>, а турскому ж царю и крымскому хану оборонять их и стоять с ними и ходить заодно великого государя в украинные московские (Лівобережної України. – *В. Щ.*) городы войною»[4]. Тобто, козацька рада вперше прийняла рішення про початок зближення з Османською імперією для захисту території Війська Запорозького від Московії та Речі Посполитої.

Задля реалізація ухвали чигиринської ради у березні до Адріанополя знову прибуло козацьке посольство у складі Івана Васильковського і Григорія Снітковського. Вони заявили, що правобережні козаки не бажають бути ні під поляками, ні під московитами, тому воліють бути «під турками

[1] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985. С. 81.

[2] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). СПб., 1868. Т. 6. С. 177.

[3] Крикун М. Назв. праця. С. 119.

[4] Акты ЮЗР. СПб., 1872. Т. 7 . С. 30–31.

й татарами, котрі їм надають допомогу»[1]. На аудієнції у Мегмеда IV 13 квітня 1668 р. було підтверджено намір турецької сторони взяти Правобережне козацтво під свою протекцію. У листі до коронного канцлера Речі Посполитої Яна Лєщинського каймакан Кара Мустафа підтвердив, що козаки «знайшли порятунок під опікою султана і вони тепер, подібно до інших слуг султана, його піддані, а справа гонору султана захищати їх; тому султан не дозволить вчиняти жодних насильств козакам»[2]. Водночас, очевидно виникла потреба деталізувати окремі питання угоди. Не випадково козацькі посли повернулися в Чигирин у супроводі чауша Юсуп-паші. Він же мав також пересвідчитись як козацтво сприймає налагодження відносин Війська Запорозького з Туреччиною. Юсуп-паша передав гетьману листи від султана, у яких йшлося про ставлення Порти до прохання Петра Дорошенка. Зокрема, Правобережна Україна отримувала статус за зразком Кримського ханства, звільнялася від сплати щорічної данини до імперської скарбниці і отримувала гарантії військової допомоги. Туреччина вимагала лише складення присяги на вірність султанові та розташування своїх залог у Чигирині і Кодаку[3].

На старшинській раді 5 липня в Чигирині після урочистого прийому чауша Юсуп-паші з участю митрополита Йосифа Тукальського та Юрія Хмельницького розпочалися переговори. Петро Дорошенко відразу відкинув умову про перебування в Україні турецьких залог, а засади підданства мало б вирішити загальне козацьке зібрання водночас із складанням присяги турецькому султану.

Проект угоди договірних статей Війська Запорозького і Туреччини було схвалено на козацькій раді 10 серпня 1668 р.[4] Згодом його відправили до Стамбулу з посольством у складі уманського полковника Григорія Білогруда та писаря Лукаша Бускевича[5]. У документі, насамперед, було констатовано, що нова угода має продовжити традицію започаткована Богданом Хмельницьким в його орієнтації на Османську імперію. Дорошенко запевняв майбутнього сюзерена, що «сам завжди готовий стати супроти всякого неприятеля султанської величності, коли буде нужда і потреба»[6]. Як учасник Визвольної війни, він добре орієнтувався у геополітичних питаннях і пріоритетах зовнішньої політики Війська Запорозького. А громадянський конфлікт у Гетьманщині викристалізував їх і зумовив гетьмана робити кроки не завжди популярні в українському соціумі.

Зважаючи на практику союзництва з Московією, Петро Дорошенко прагнув запобігти домінації на українських землях іноземних сил. Тому вже тре-

---

1 Zbior pamiętników z dziejów polskich. Warszawa, 1859. T. 4. S. 158–159.

2 Katalog dokumentów tureckich. Warszawa, 1859. T. 1. S. 356.

3 Акты ЮЗР. СПб., 1873. Т. 8 . С. 154.

4 Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. М.,1858. Ч.1. С. 208–212; Акты ЮЗР. Т. 8 . С. 218–220; Тисяча років української суспільно-політичної думки у 9 т. Т. 3. Кн. 1. К., 2001. С. 464–468.

5 Смолій В., Степанков В. Назв. праця. С. 169.

6 Тисяча років… С. 464.

тя стаття містила суттєве застереження, що підпорядковані султану війська, а саме кримські, черкаські, ногайські та буджацькі татари під час бойових дій на теренах України мали беззаперечно підпорядковуватися гетьману Війська Запорозького «коли буде потреба, могли находити й нападати на неприятельські міста чи обороняти нас»[1]. Це обумовлювалося й необхідністю попередження згубної практики в часи Визвольної війни, коли татарські орди грабувати українські міста і села, перебуваючи офіційно у військовому союзі з козаками.

Умовою підтвердження угоди мало бути надання гетьману клейнодів турецьким султаном, що відповідало тогочасним практикам взаємовідносин між державами. Тобто, коли сюзерен офіційно визнавав факт своєї опіки над васалами. При цьому підданство трактується досить своєрідно: «султан оттоманський не захоче через те гадати, що ми є піддані й вельми уярмлені, чи данники, чи будь-якими податями повинні, але від усіх податей вільні і від усіх тяжких уярмлень жорстокості бажаємо бути відчужені»[2]. Підпорядкування султану означало фактично лише спільні військові дії проти неприятеля турецького, татарського чи козацького. Сюзерену, також, заборонялося втручатися у внутрішні справи Війська Запорозького, зокрема й при виборі гетьмана. Останній мав обиратися довічно винятково на козацькій раді вільним волевиявленням і не міг бути замінений волею сюзерена. Союз мав бути «правдивим приятельством та згодою» на зразок договору Туреччини із Кримським ханством. Фактично Оттоманська Порта мала визнати внутрішньополітичний суверенітет Війська Запорозького.

Війська султана чи хана, прибувши в Україну, позбавлялися права зводити мечеті, «будь-які будови, котрі шкодять християнській вірі, також, де є руські церкви, щоб не могли їх розоряти і грабувати, аби потім побудувати свої»[3]. Їм заборонялося руйнувати маєтки і міста та «нікого чоловічої та жіночої статі із козацького роду полонити і в царське місто Константинопольське відводити» під загрозою смертної кари[4]. Дислокуватися союзницькі війська мали на спеціально визначених гетьманською владою територіях і задовольнятися «харчем та обороком від нас дозволеним». Аналогічні умови прописувалися і для українських козаків закликаних на допомогу султану у межах Османської імперії.

Одним із наріжних пунктів угоди визнавалося забезпечення українцям свободи віросповідання. Усі православні священики мали почуватися у безпеці й підлягати владі київського і галицького митрополита, який приймав хіротонію від царгородського патріарха. Прохання про толерантне ставлення до православних прозвучало не випадково, адже Правобережжя залишалося регіоном протистояння православної та римо-католицької ідеології. З іншого боку, маючи інформацію про становище константинопольського патріарха,

[1] Тисяча років… С. 464.
[2] Там само. С. 465.
[3] Там само.
[4] Там само.

Дорошенко задекларував тезу про необхідність обрання його наступника винятково на архієрейському соборі, і так робити в майбутньому. Можливий заколот проти нинішнього патріарха Мефодія повинен бути жорстоко придушений.

Прагнення забезпечити пожиттєве гетьманське врядування Петра Дорошенка містило заувагу, щоб навіть «його ніхто не міг із султанської влади перемінити і з престолу його не скидати». Лише після його смерті Військо Запорозьке отримувало можливість вільного обрання володаря булави. Козацькі бунти також передбачалося попереджувати: «хай не зможуть собі поставити іншого гетьмана через те, що ми вельми задоволені є і щирість маємо до панування цього гетьмана і згодні однодушно йти на супротивників наших аж до останньої відомсти»[1].

Зміст договору яскраво засвідчує прагнення козацької еліти до об'єднання всіх етнічних українських земель в єдину державу і її бачення кордонів Війська Запорозького. Територія окреслюється від Вісли – Перемишля і Самбора до Севська і Путивля, де «всі тут є козаки». Петро Дорошенко щиро сподівався, що скоро такі уявлення запанують у більшості українців, навіть тих, хто проживав під польською чи московською зверхністю: «коли ж вони привернуться до нашої влади, величезне створимо старання – нехай і ті не творять ніякого підступу й пагуби супроти султана й татарського хана»[2]. Гетьман зазначав, що до перебування в межах Московії та Речі Посполитої ці люди не скільки були переконані, а «більше грошима схилені». Разом з тим, висловив впевненість у разі потреби на можливі спільні дії проти них з турками та татарами.

У проекті угоди Дорошенко намагався забезпечити безпеку всіх кордонів Війська Запорозького, включаючи і південно-західного, звідки існувала загроза агресії підданих турецького султана Молдовського князівства та Волощини. При цьому для мирного врегулювання відносин, козаки відмовилися створювати там нові фортеці і навіть пропонували в односторонньому порядку зняти поблизу Дністра та Південного Бугу прикордонну службу.

До переліку прохань увійшло також мовне питання. Констатуючи поширення в Україні «природної» української мови, Петро Дорошенко звернув увагу на необхідність користуватися нею у міждержавних стосунках, зокрема турецькі посли мали б володіти так званим «руським діалектом». Грамоти та листи до гетьмана і всього козацького війська пропонувалося писати польською або ж грецькою мовами.

При врегулюванні правових відносин не останню роль відводилося системі судочинства. У випадку судового провадження між українським козаком і турком винний мав «судитися перед своїм старшиною і від нього караний бути у міру свого переступу»[3]. Відповідно недоказовість провини повинно було завершитися відпущення підозрюваного.

---

[1] Тисяча років… С. 465.
[2] Там само. С. 466.
[3] Там само. С. 467.

У проекті договору було передбачено запобігання перетворення Війська Запорозького у розмінну монету зовнішньополітичної діяльності Османської імперії з навколишнім світом. «Нехай не учинить султан турський миру, – говорилося в документі, – ані хан татарський, із порубіжними і близькими володарями, а передовсім із королем польським і царем московським, союзу дружества нехай не творить без відома та згоди нашого гетьмана і всього козацького війська; нехай не будуть такі договори, як на війну, так і на мир схильні, без відома обох країн та дозволу. Коли ж турський султан чи татарський хан постановить мир і довершить договір чи вдома, чи в полі із козацькими неприятелями чи на марноту Запорозького війська, то явно оголошуємо, що наш гетьман такий мир матиме у ніщо, як нам шкідливий і пагубний»[1]. Очевидною підставою для формулювання даного пункту було Андрусівське перемир'я, коли інтереси української сторони були проігноровані московським царем і королем Речі Посполитої. Для зміцнення українсько-турецького договору пропонувалося налагодити належний рівень комунікації між сторонами.

Сутність українсько-турецького союзу визначалася так: «Воістину обидва боки з'єднані навзаєм і єдиним тілом учинені супроти недругів наших»[2]. Маємо ще одне підтвердження союзу на воєнний час, у мирний, відтак, обидві держави не мали бути єдиним тілом. Обумовлювалися також за яких обставин Військо Запорозьке може піти на розрив договору «… коли турецький султан і татарський хан цієї постанови нашої прийняти не захочуть, але все конечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити, гетьмана проганяти за своїм зволенням та іншого на його місце наставляти, монастирі й церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів переміняти <…>, то тим приязнь нашу відкинуть і спротивляться нашим оцим статтям. Тоді ж бо гетьман і Запорозьке військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою й пануванням своїм вільними, вільними і від усяких уярмлень у всьому»[3]. Було з гідністю заявлено право самостійних дій при недотриманні угоди іншою стороною, навіть яка представляла сюзерена.

20 серпня 1668 р. із Чигирина до Стамбулу у супроводі Юсуп-паші вирушило козацьке посольство для передачі проекту угоди-прохання на розгляд Мегмеду IV. Про прийом султаном українських послів повідомив його представник Гачабаш-паша[4]. Водночас до турецької столиці прибуло з аналогічним проханням посольство від запорозького гетьмана Петра Суховієнка, тому переговори затяглися. Лише на Корсунській козацькій раді 21 березня 1669 р. було прийняте остаточне рішення, що «Дорошенку з усім малоросійським краєм, з містами і людьми бути у підданстві турецького султана так, як

[1] Тисяча років… С. 467.
[2] Там само.
[3] Там само. С. 468.
[4] Акты ЮЗР. Т. 7. С. 154.

Волошська земля»[1]. Очевидно, в основу угоди були покладені статті, сформульовані в Чигирині у серпні 1668 р. Невдовзі гетьман Петро Дорошенко прийняв від нового сюзерена Мегмеда IV булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень.

Таким чином, створенням проекту українсько-турецької угоди 1668 р. було зроблено важливий крок у формування альтернативного зовнішньополітичного вектора політики гетьмана Петра Дорошенка. Документ яскраво засвідчив домінування у політичній свідомості правобережної старшини ідеї власної держави в етнічних межах проживання українців. Її реалізація пов'язувалася із прийняттям протекції турецького султана. Водночас, угода мала бути номінальною, без зазначення автономного статусу Війська Запорозького у складі Османської імперії, подібно до низки країн Північного Причорномор'я та Балкан. Фактично, передбачалося встановлення союзницьких відносин із взаємною відповідальністю, властивих наступній історичній добі.

[1] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 145.

Ukrainian intelligence activities in the Crimean Khanate during the reign of Kyrylo Rozumovsky as a factor in the state security of the Cossack Hetmanate

Yaroslav Antonyak,
Chairman of the Supervisory Board of the Scientific Series «World Practice of Public Administration», Advisor to the Head of the Security Service of Ukraine (2014–2019), researcher of the history of national intelligence services

The collection and analysis of information about domestic political processes in the Crimean Khanate, its foreign relations and military potential were considered by the Cossacks as a cornerstone already at the stage of formation of Ukrainian early modern statehood. Intelligence was collected by Cossack border guards. Reconnaissance missions were regularly sent to the Khanate itself, which were primarily interested in the combat readiness of the troubled southern neighbor, in the context of preparations for another invasion of Cossack lands, as well as the epidemiological situation. With the deployment of Bohdan Khmelnytsky's army, Cossack intelligence was sensitive to the information about separate negotiations between the Crimean Tatars and the Poles, given the possibility of bribing the Khan's leadership with the Polish Crown, and the fundamental unwillingness of official Bakhchysarai to allow an independent and powerful Cossack Hetmanate in Central Europe. After the occupation of Ukraine by Muscovy, the Crimean administration closely monitored the tendency of the Cossack general officers, often trying to use it in their geopolitical combinations with Istanbul, Warsaw, Stockholm, and Paris.

Nowadays, when building the system of special intelligence bodies, their employees quite reasonably appeal to the practice of Bohdan Khmelnytsky, first of all, regarding the intelligence activities of the Cossacks in the Crimea. Hetman was unable to prevent the formation of the Polish-Tatar alliance in April-June 1654, so he intensified intelligence activities against the Crimea, approving the collection of information of a military-political nature about the Khanate as a potential adversary of the Ukrainian state[1].

The practice of intelligence activities of the early modern Ukrainian statehood in the South (Crimean Khanate) are properly projected on the websites of the Chief

---

[1] Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.). Вид. третє, перероблене та розширене. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 174.

Intelligence Directorate of the Ministry of Defense of Ukraine[1] and the Foreign Intelligence Service of Ukraine[2].

Characterizing the scope of research on the Cossack intelligence in the Khanate, first of all we pay attention to the works of Valeriy Stepankov, Yuriy Mytsyk, Viktor Brekhunenko, Valeriy Smoliy, Olexiy Putro[3]. Ivan Synyak[4] drew attention to Kyrylo Razumovsky's intention to control the special activities of the New Sich, in particular with regard to the Khanate. He drew attention to the intelligence data on the Crimea in the documentation of the Zaporozhian Army of the New Sich era[5]. Volodymyr Omelchuk[6] noted a general expansion of the Hetman's authority in the security sphere during the rule of Kyrylo Razumovsky, which affected the Crimean direction of special actions. O. Ponomarev drew attention to the gathering of intelligence by the Cossacks about the nature of relations between Crimea and Prussia[7], observing the collection of information in all Ottoman possessions of the Northern Black Sea coast[8]. Eugene Lunyak[9] drew attention to the collection of information during the Ukrainian-Crimean relations of the 50-60's of the eighteenth century.

---

[1] Ретроспекція: Розвідка Запорозької Січі // Режим доступу: https://gur.mil.gov.ua/content/retro1.html

[2] Зовнішня розвідка України: від розвідників Богдана Хмельницького до Євроатлантичної інтеграції // Режим доступу: https://szru.gov.ua/news/publikacii/zovnisna-rozvidka-ukraini-vid-rozvidnikiv-bogdana-hmelnickogo-do-evroatlanticnoi-integracii

[3] Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. К.: ДАКККіМ, 2008. Ч. І.

[4] Синяк І. Л. Запорозька розвідка в добу Нової Січі (1734–1775 рр.) *На варті Батьківщини: безпековий вимір українського державотворення другої третини XVIII ст.* [передмова В. С. Грицака, Антоняк Я. Ю., Омельчук В. В. (кер. авт. кол.) та ін.]. К.: Прометей, 2017. С. 261–323.

[5] Синяк І. Л. Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі *Український археографічний щорічник*. К., 2009. Вип. 13/14. С. 73–89; *Синяк І. Л.* Договори (інструменти) Війська Запорозького Низового з Кримським ханством у добу Нової Січі як історичне джерело *Український історичний збірник*. 2015. Вип. 18. С. 315–336. *Синяк І. Л.* Документообіг Коша Нової Запорозької Січі з Кримським ханством *Козацька спадщина*. 2005. Вип. 2. С. 94–100. Синяк І. Л. Похідна Військова канцелярія Коша Нової Січі *Український археографічний щорічник*. К., 2006. Вип. 10/11. С. 298–308.

[6] *Омельчук В. В.* Києво-Печерська лавра в політико-правовій моделі Гетьманату за правління Кирила Розумовського [передмова І. М. Мищака]. К.: Золоті ворота, 2016. 456 с.

[7] *Пономарьов О. М.* «Сказка» запорозького розвідника часів Семирічної війни (до кримсько-прусських відносин 1762 року) Архіви України. 2014. № 3. С. 254, 256. *Пономарьов О.* Пруссія у зовнішній політиці Крим-Гірея в 1761–1762 роках (за даними запорозької розвідки) *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 15. К., 2015. С. 263, 266–276.

[8] Пономарьов О. Донесення запорозької розвідки про події у Кримському ханаті середини XVIII століття *Архіви України*. 2019. Вип. 2 (319): квітень – червень. С. 224–241.

[9] *Луняк Є. М.* Українсько-кримські взаємини у 1750-1760-х роках (за свідченнями французьких сучасників) *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні:* зб. наук. ст. – 2012. Вип. 21. Ч. 2. С. 197–202. Луняк Є. М. Політичні, економічні та військові взаємини між Кримом і Запоріжжям у 1750–1760-х рр. (за свідченнями французьких сучасників) *Культура народов Причерноморья*. 2012. № 228. С. 90–93.

Certain aspects of reconnaissance operations have already been raised by the Author[1], in particular particular reconnaissance missions to the Crimean Khanate[2].

The creation of an intelligence system on the southern border was initiated by the Cossacks in the XVI century in order to prevent armed attacks by Crimean Tatars. To this end, measures were taken to organize the early receipt of information about the actions of Tatar troops. Usually, this made it possible to take preventive measures even before the arrival of Chumbuli[3] enemy on the borders of Zaporizhia. In this regard, they coordinated intelligence activities, first together with the government of the Grand Duchy of Lithuania, and later with the Polish Crown. After the inclusion of the Hetmanate by the Russian Empire, the function of control over this form of military activity of the Cossacks was taken over by the Russian government.

Nonetheless, some researchers of the Russian Empire emphasized that the contacts of the Sich with the governor-general of Kyiv were chiefly voluntary[4]. In fact, the subordination of the Cossacks to the Russian colonial administration in Kyiv was seen as a tool to strengthen the empire's presence in the region, the measure to divide the Cossacks of the Left Bank regiments and Zaporozhians.

Since the time of Bohdan Khmelnytsky, the Hetmanate has been forced to organize a detailed collection of military and political information about the Crimean Khanate as a potential enemy. On account of the fact that during April-June 1654 the Hetman had failed to prevent a military-political alliance between the Crimea and the Commonwealth, directed against Chyhyryn, Bohdan intensified his intelligence activities in the Crimea. Zaporozhian Cossacks were best suited for reconnaissance in this direction. Many lowlanders spoke Tatar. The Cossack lifestyle, democratic principles, the absence of serfdom, attracted not only people from the Hetmanate or Sloboda regiments, but also vagrants of the Right Bank of Ukraine[5]. The neighborhood of the Sich to the Crimea and the Ottoman possessions made it possible to respond quickly enough to military threats from them and to verify information of a military or political nature.

[1] Антоняк Я. Ю. До питання про організацію розвідувальної діяльності у Гетьманаті за правління Кирила Розумовського *Проблеми модернізації України:* наук. часопис. Вип. 2: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Правова держава та демократичне суспільство: фактори розвитку та взаємодії», Київ, МАУП, 16 квітня 2016 р. – К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2016. С. 267 – 269. Антоняк Я. Ю. Особливості розвідувальної діяльності Гетьманату за правління Кирила Розумовського *На варті Батьківщини: безпековий вимір українського державотворення другої третини XVIII ст.* [передмова В. С. Грицака, Антоняк Я. Ю., Омельчук В. В. (кер. авт. кол.) та ін.]. К.: Прометей, 2017. С. 337–346: Світові традиції державного управління. Вип. IV.

[2] *Антоняк Я. Ю.* Розвідувальні місії Гетьманату до Криму за правління Кирила Розумовського *Історико-політичні студії:* збірник наукових праць. 2017. №1(7).

[3] Chumbuli – a mobile detachment of Tatar (Horde) cavalry, which, moving away from the main camp (basket), traveled across the steppes and made sudden attacks on the civilian population with the aim of plunder.

[4] Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев с 1715–1774 гг. *Записки Одесского общества истории и древностей.* Одесса, 1886. Т. 14. С. 276–650. Андриевский А. А. Коммисия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев *Чтение в историческом обществе Нестора Летописца*. Кн. IX. К., 1894. С. 1–23. Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных сношений (1743–1767). Одесса, 1893.

[5] Синяк І. Л. Запорозька розвідка в добу Нової Січі (1734–1775 рр.) – С. 262.

Thus, on May 10, 1742, Kish reported to Chief General D. Kate about the situation in the Crimean Khanate. In turn, this information was obtained in Kish from the Kaniv by a hovel ataman, who was staying in the Crimean possessions for trade purposes[1]. Likewise, after reports in February 1743 by Zaporozhian spies Fedor Krysa and Mykhailo Taran about the Crimean Tatars crossing the mouth of the Dnipro and the Bug, new spies were arranged to penetrate the Khanate and Ochakiv.

Upon their return, they were to inform the governor-general of Kyiv immediately[2]. In 1746, Neplyuyev, a Russian resident in Istanbul, informed the Cossacks about the conclusion of a treaty between Porto and Persia. Afterwards the Kyiv governor-general's order of November 15, 1746 set an extra number of secret tasks.

They had to find out:

1) whether the Khan went to Istanbul and whether he would go further and for what;

2) what were usual affairs in the Khanate;

3) whether military preliminaries were being carried out in the Crimea and Ottoman possessions, whether a campaign was planned and if so, where;

4) whether anti-Russian sentiments and any hostile intentions against the Russian Empire were spreading among the authority;

5) whether there were any manifestations of dangerous epidemics in the Khanate or Ottoman possessions[3].

It was no coincidence that the Kyiv Governorate Chancellery continued to give the Cossacks special missions. The procedure for retransmitting intelligence orders before the restoration of the Hetman's institute usually had the following model: 1. the State Board of Foreign Affairs –> 2. Kyiv Governorate Chancellery –> 3. Kish Ataman.

Thus, the order of the State Board of Foreign Affairs sent on December 20, 1748 to collect intelligence about the situation in the Crimean Khanate was received by the Kyiv Governorate Chancellery on December 31. On January 7, 1749, Kish received[4] a more detailed order to collect intelligence about the Crimea from merchants and other persons coming to Zaporizhia, as well as to send Cossacks there under a decent cover. The lack of unilateral subordination created the preconditions for conflicts between the left-bank spies and the Sich. Thus, the Poltava spy Peter Hegel complained about the attack on him by the Cossacks after his return on November 28, 1749 from Sudak[5].

---

[1] Донесення Коша генерал-аншефові Кейту про становище у Криму. 10 травня 1742 р. *Архів Коша Нової Запорозької Січі:* Корпус документів. 1734–1775. Т.1. К., 1995. – С. 393.

[2] Ордер київського генерал-губернатора Михайла Леонтьєва Кошеві про розвідування намірів кримських татар, які перейшли від гирла р. Дніпро й переправилися через р. Буг, і про готовність запорозьких козаків до походу. 13 травня 1743 р. *Архів Коша Нової Запорозької Січі:* Корпус документів. 1734–1775. – Т. 1. – К., 1995. – С. 396.

[3] Ордер київського генерал-губернатора Михайла Леонтьєва Кошеві про розвідування намірів кримських татар у зв'язку з укладенням миру між Портою і Персією. 15 листопада 1746 р. *Архів Коша Нової Запорозької Січі:* Корпус документів. 1734–1775. Т. 1. К., 1995. С. 407.

[4] Інститут Рукопису НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб .3780. Арк. 2–3.

[5] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 11091. Арк. 1-1зв.

With the restoration of the Hetman's institute, the newly elected Kyrylo Rozumovsky gradually began to restore leadership of the intelligence activities in the Hetmanate. First of all, he established control over the intelligence operations of Zaporozhian Sich. The process of restoring the control of the Hetman's administration over Zaporizhia was not a simple matter. At some points, Russian officials tried to maintain direct contact with Kish, using the separatist sentiments of the Kish elite. Therefore, the Hetman, restoring his powers, relied on the applicable government policy. It was no coincidence that Kyrylo Rozumovsky was instructed to obtain classified information on the southern border by the highest government bodies.

In one of the orders of the Hetman on Kish dated January 14, 1755, we learn that the need for intelligence was dictated by the imperial charter of the State Board of Foreign Affairs. Based on the instructions of the imperial authorities, the Hetman issued for the Kish Ataman mandatory orders[1]. This even caused a conflict with the Kyiv Governorate Chancellery, which tried to preserve the right to provide direct instructions and orders in «secret cases» to Sich. The struggle for this sphere of influence lasted for years. Hetman had to put up with the situation. However, in 1755 (in particular, on February 6) Kish Ataman Hryhoriy Fedorov continued to receive orders about the reconnaissance missions in the Crimea and Ochakiv directly from the Kyiv Governorate Chancellery[2]. The results obtained were to be reported directly to the Kyiv Governorate Chancellery[3].

Hetman was directly in charge of organizing intelligence activities. This primarily concerned the Crimea, for which the Hetman issued relevant warrants and secret orders. Some of them were addressed to the Kish of the Zaporizhzhya Army and were connected to specific tasks set for the spies.

As the instructions and reports show, the hetman's spies collected various information about the military, political and economic situation in the Crimean Khanate. There was information that the Hetman's intelligence verified the data (obtained, in particular, from the Great Russian residency) in order to eliminate the discrepancies contained in the data obtained from different sources.

Russian residents often did not give an unequivocal answer as to the real threat of an attack on the Hetmanate territory from the Crimea. In one such case, the State Board of Foreign Affairs received information from an «outside hand» about the threat of an attack from the Turkish side. This is indicated by the data on the prohibition of the Tatars to sell the best horses and to attack in the cold. However, these data were not confirmed by the Russian resident of Constantinople, Neplyuyev, in a report of September 30, 1750. Therefore, on December 7, 1750, the Russian government appealed to the Hetman to strengthen the border regime and check the information about possible military intervention from the Crimea, «for genuine verification of such statements and about appeals in the Crimea to send there a special emissary».

---

1 Синяк І. Л. Запорозька розвідка в добу Нової Січі (1734–1775 рр.). С. 270.

2 ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2665. Арк. 3

3 Там само. Арк. 4.

On January 3, 1751, the General Military Chancellery sent a corresponding order to the Myrhorod Regiment and the Zaporozhian Kish, on the basis of the Hetman's order of December 31, 1750. It administrated to send a spy to Sich accompanied by a convoy of two or three guards, which was reported to the Hetman[1]. Hetman tried to control any contacts of Zaporizhia with the Crimea, demanding to send him letters from the Khanate. In particular, K. Rozumovsky ordered to send him letters for translation. For instance, the Kish Ataman Pavlo Ivanov, in his letter of November 20, 1752, asked the Hetman to translate one letter from Khan Arslan Gerey and four letters from the Perekop alderman Fendi Efendim[2].

The organization of intelligence activities in the interests of the use of military force was carried out on the basis of collected intelligence. Unlike the General Military Council (which was attended by almost all the Cossacks), the Council of Elders met separately to resolve secret issues. A military clerk, a military osaul, and a military interpreter were directly involved in reconnaissance planning. However, given the wide range of responsibilities of these officials, they carried out only the general organization and planning of intelligence and counterintelligence activities. In particular, the military osaul was engaged in the management of reconnaissance activities of Cossack detachments on Zaporizhia borders. Together with the military drummer, they informed the Sich authority about the activities of foreigners in Zaporizhia. Based on information from various sources, covert surveillance was conducted. The military clerk collected intelligence from various sources. Knowing several languages, he translated the most significant information received from foreigners, processed it, analyzed and reported the data to the Kish Ataman.

The most battle-ready detachment of the Zaporozhian Army always stayed in the Sich. It was designed to respond immediately to possible changes in the military and political situation around Zaporizhia. To provide it with the necessary intelligence information, the structure of the Zaporozhian Army has bodies that were directly responsible for the arrangement and implementation of intelligence tasks. This ensured the maximum degree of effectiveness and secrecy for intelligence.

The practice also included formation of packages of tasks for intelligence agencies and Cossack settlements located along the borders of Zaporizhia. Not only the left-bank Cossacks, in particular the well-known Hegela spies from the Poltava Regiment, but also the spies from the Sloboda Cossack Regiment, went from the Sich to the Crimea for reconnaissance operations. For instance, Captain Fedor Borodavka travelled from the Borodavka village via Zaporizhia to Perekop, heading to Bakhchysarai, where he arrived on January 15, 1761[3]. Intelligence missions of Russian officers were also conducted from the Sich. Thus, on August 21, 1755, Mironov, the major of the Kyiv Garrison, departed to the Khanate. Kish Ataman Fedor Tovstonogov singled out two Cossacks to accompany him[4].

---

[1] Антоняк Я. Ю. Розвідувальні місії Гетьманату до Криму за правління Кирила Розумовського *Історико-політичні студії:* збірник наукових праць. 2017. №1(7). С. 6–7.

[2] Синяк І. Л. Документообіг Коша Нової Запорозької Січі з Кримським ханством *Козацька спадщина*: Альманах Інституту суспільних досліджень. 2005. № 2. С.96.

[3] ІР НБУВ. Ф. ІХ. Спр. 1368–1421. Арк. 51.

[4] ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2668, арк. 1.

In the XVII century Zaporozhian Army introduced positions of interpreters (translators) from Crimean Tatar and Turkish languages as to perform intelligence tasks in the Crimean Khanate. Appropriate language training allowed interpreters to view most of foreign documentation received by the Zaporozhian Sich and further conduct intelligence operations inside the Khanate. Interpreters were used as a separate source of intelligence in the Hetmanate.

Sich authority also created a network of information support in order to prevent unexpected enemy attacks both from land and by river. The main tasks of this network were to collect information on the movement of enemy troops and identify signs of external threats to Zaporizhia. In peacetime, this was achieved by conducting intelligence by agents and combat duty forces (border guards). For this purpose, they used constant trade contacts of the Cossacks with the Crimean Khanate and merchants from the Ottoman possessions.

In addition, information was collected through interviews with merchants from the Crimea andPorto arriving usually in January. The Hetman and the Kyiv Governorate Chancellery were notified of all the information found. Hetman received the information from the General Military Chancellery. It is worth emphasizing the regular nature of Zaporizhia's relations with this institution. In particular, the main institution of the Hetmanate sent the report dated September 27 this year to Kyrylo Rozumovsky. The report was based on the summary of Prokop Moiseyev, a Zaporozhian of the Konel hovel, which the Kish Ataman sent to Hlukhiv in early September 1753. Correspondingly, on March 31, 1759, when reporting to the Hetman, the General Military Sergeant forwarded the report on the espionage of the Cossack Vasyl Shvydky, which he had received from the Cossacks in a report dated March 16 of the current year[1].

The Hetman's intentions to monitor the processes in Zaporizhia more quickly were demonstrated by the appointment of Myrhorod sotnik V. Zarudny as his representative in the Sich in March 1752. The newcomer was to monitor the implementation of the Hetman's orders. However, such actions of the Hetmanate central administration met resistance from the Kish general officers, who actively incited ordinary Cossacks against it. V. Zarudny, at the same time, began to conflict with the Russian representative Captain V. Fedtsov, the commandant of the Novosichensky Retrenchment. This caused its elimination in 1756[2].

The number and activity of Cossack intelligence depended on the military-political situation in the neighboring Crimean Khanate. Accordingly, the main range of interests in the course of intelligence activities was determined as:

- the state and number of military forces of neighboring states;
- political situation in the Khanate and bordering Ottoman possessions;
- Tatar contacts with and the Polish-Lithuanian Commonwealth;
- the presence of dangerous epidemics in the Khanate.

Gathering information on the spread of diseases in the Crimea is gaining new meaning in the context of the latest epidemiological challenges to Ukraine's

---

1 Синяк І. Л. Запорозька розвідка в добу Нової Січі (1734–1775 рр.). С. 271.

2 ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 848, 1408.

national security. It is no coincidence that two Zaporozhian Cossacks (one of whom was fluent in the Tatar language) under a decent cover were sent to carry out the Hetman's order of December 18, 1751 regarding verification of the data on Tatar military training and possible plagues on the peninsula and nearby estates. On January 7, 1752, they returned with information that the Tatars were not preparing for war in the Crimea, and that there was no information about dangerous diseases that could be transmitted to the Hetmanate.

Information on domestic political processes in the Khanate was being collected separately, primarily on those that could have caused war or conflicts at the border. Thus, in November 1758, Vasyl Shvydky, a Cossack from the Korsun hovel, reported on a coup d'etat in the Crimea, which ended with Khan Gerei on the throne in the Crimea and his stay near Bender[1].

The absence of regular intelligence units in the Zaporozhian Army and their governing bodies contributed to the fact that the intelligence operations were also conducted by the most trained, experienced Cossacks, who were recruited by the intelligence bodies. Accordingly, the intelligence structure of the Zaporozhian Army did not have clear forms and features. Simultaneously, the analysis of functional duties by Cossacks of different levels, first of all osaul, clerk and interpreter, shows that they could be involved, directly or indirectly, in the organization of intelligence support. The intelligence management bodies included the leading staff of the Zaporozhian Army (not below the range of hovel), a military sergeant, an interpreter and an osauls; the information processing bodies included clerks (generalization of reconnaissance), osauls (processing of information received directly from intelligence bodies) and interpreters (current analysis of reconnaissance); the intelligence collection bodies included intelligence bodies and agents abroad.

The experience of the clerical service helped to clearly identify the necessary information, collecting it in the required size and without drawing unnecessary attention. Thus, the certificate of the Cossack Pavel Zelensky for December 1758 testifies that he was in the secret business on a business trip to the capital of the Crimea, Bakhchysarai. Regiment clerk Vasyl Volynsky was sent to the Crimea on the same business. Repeatedly during 1751 - 1758 a regimental sergeant Vasily Retsetov conducted reconnaissance in the possession of the Khanate. Hryhoriy Shvydkyi, a phalanx clerk of Kalmiuska Phalanx, also followed the events on the Cossack-Tatar border[2]. Sich Cossacks, who had the character of reliable, spoke languages and knew the borders, could be appointed to conduct special reconnaissance in the Crimea.

Trade with Crimea and Porto, milking, and a trip for borrowed money were often used as an operational cover. Upon their return, they composed so called «tales». At the same time, it should be noted that merchants and burghers were also involved in reconnaissance missions, who could carry out special activities

---

[1] Пономарьов О. Донесення запорозької розвідки про події у Кримському ханаті середини XVIII століття *Архіви України*. 2019. Вип. 2 (319): квітень–червень. С. 226.

[2] *Синяк І. Л.* Запорозька розвідка в добу Нової Січі (1734–1775 рр.) *На варті Батьківщини: безпековий вимір українського державотворення другої третини XVIII ст.* [передмова В. С. Грицака, Антоняк Я. Ю., Омельчук В. В. (керівник авт. кол.) та ін.]. К.: Прометей, 2017. С. 319.

under the guise of various trade business[1]. Cossack spy Andriy Chorny was staying under the cover of merchants in Bakhchysarai for 42 days[2].

During the border service on the border with Crimea, Zaporozhian Cossacks also received useful information about the actions and intentions of the enemy through locals, defectors and captured prisoners. Given that all mail and information came in the name of the Kish Ataman or Kish, its processing was carried out in the Military Chancellery of Zaporozhian Army. Subsequently, intelligence information was drawn up in the form of reports and transmitted to the Kyiv Governorate Chancellery or to the General Military Chancellery through officials of Zaporozhian Army. Various information received by the office of the Zaporozhian Army, as a rule, was verified by several sources. In addition, the Cossacks checked various rumors about threats to the national security of the Hetmanate. For instance, Ivan Shvydky, a Cossack from the Korsun hovel, who was sent on August 7, 1753 to the Crimea, made such a report to the Kish Military Chancellery. The same so called «tale» was given with letters to the Khan by Tymofiy Dolmat[3], a Zaporozhian regimental sergeant, who was in fact guided for secret reconnaissance.

In pursuance of the Hetman's orders, Zaporozhian Cossacks also were directed to the Crimea with official letters to the Crimean Khan and the Nogai Sultan. The real purpose of the correspondence trips, of course, was reconnaissance.

As a cover-up legend, spies often used official grounds for a trip to the Crimea, such as the delivery of correspondence. In pursuance of the Hetman's order of December 18, 1751, two Zaporozhian Cossacks, one of whom was fluent in the Tatar language, were sent under a «solid pretext» to the Crimea for gathering information and verifying data on preparation for military action by the Tatars. On January 7, 1752, they returned with information that the Tatars were not preparing for war in the Crimea, and that there was no proof for dangerous diseases that could be transmitted to the Hetmanate. The essence of the cover-up legend was also revealed, according to which the Zaporozhian Cossacks K. Plakida and V. Pokhil were officially sent to the Crimean Khan with letters from the Kyiv governor-general M. Leontiev. Kish Ataman Y. Ignatovych reported that the mail for the General-in-Chief was delivered, and the intelligence information was processed and sent to the Hetman with an exact copy. Simultaneously, J. Ignatovych undertook to immediately inform the Hetman about any new intelligence.

The financial reports of intelligence officers were important source that characterized the organization of intelligence activities of the Hetmanate, along with reports or so called «tales» about the collection of information. It was usually submitted by intelligence officers when they returned home with the main report. A report from Poltava Colonel Andriy Horlenko, dated January 29, 1753 was found in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. He reported to the General Military Chancellery on the completion of the reconnaissance operation

1 *Антоняк Я. Ю.* Розвідувальні місії Гетьманату до Криму за правління Кирила Розумовського. – С. 7.

2 *Синяк І. Л.* Запорозька розвідка в добу Нової Січі (1734–1775 рр.). – С. 315.

3 Синяк І. Л. Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі *Український археографічний щорічник*. К., 2009. Вип. 13/14. С. 86.

conducted by Vasyl Hegela, a privileged comrade of the Poltava Regiment. The colonel informed Hetman K. Rozumovsky that on January 25, 1753, the privileged comrade V. Hegel was directed to the Crimean region to carry out the Hetman's secret order. He successfully returned and provided, together with a report on the trip, a statement of the expenses incurred by him during his reconnaissance operation on the way back and forth. The case contained a copy of the information from January 22, 1753, compiled by the privileged comrade V. Hegel, about the expenses of his own funds for the trip to Ochakov in the period from December 27, 1752 to January 5, 1753. Some spendings of the V. Hegel were as follows:

- on the way from Perevolochnaya bought 1.5 buckets of vodka – 1 ruble. 40 kopecks,
- oats for horses – 30 kopecks,
- kalatches for the Cossacks – 12 kopecks,
- payment for the services of the Cossack Neschadyma (most likely escort and security) – 7 rubles,
- purchase of hay in Ochakov – 70 kopecks,
- purchase of barley – 1 руб. 20 kopecks,
- purchase of meat – 40 kopecks,
- payment for an interpreter – 1 ruble,
- payment for an assistant to a commander-in-chief – 2 rubles. 20 kopecks,
- for transportation to Ochakiv across an estuary – 80 kopecks,
- the cost of a horse that had to be left on the road – 11 rubles,
- a carriage that had to be left on the road due to off-road – 4 rubles,
- hay, bread and meat – 40 kop.

The total cost was 32 rubles. 99 kopecks. Apparently, all financial documents, as well as intelligence reports, were sent to the Hetman, who decided to reimburse the expenses incurred by the spy during the mission. The General Military Chancellery did not autonomously decide on the reimbursement, citing the need for a Hetman's resolution. Therefore, in his address to the Hetman of April 28, 1753, the General Military Chancellery reminded that the Hetman himself sent V. Hegel to the «Crimean side» with the order of November 30, 1752. It recommended that the funds be returned to the privileged comrade V. Hegel so that he would not feel «offended» and would remain «reliable» for subsequent reconnaissance operations.

Furthermore, the son of Vasil Hegela, Andrew, reported that during his stay in the city of Ochakov from July 21 to August 24, 1753 he spent his own money to buy food and other things in the amount of 15 rubles. 89 kop. Specifically, these costs were as follows:

- a bucket of vodka – 1 ruble. 60 kopecks,
- a bucket of tar – 16 kopecks,
- coffee – 80 kopecks,
- bread – 12 kopecks,
- fish – 20 kopecks,
- apartment – 38 kopecks,
- hay for three horses – 90 kopecks,

- translator – 40 kopecks. etc.

Not only the reimbursement of expenses exhilarated especially valuable personnel of the intelligence of that time to properly carry out their tasks. We can certainly claim about the availability of social security for spies. For instance, a government decree of August 5, 1753 confirmed to Hetman Rozumovsky the expediency of granting the petition of the commander of the Ukrainian line, Lieutenant General Cherntsov, to release the privileged comrade of the Poltava Regiment Vasyl Hegela from property taxes and current regimental duties due to his service in reconnaissance missions in the Crimea.

An important fact that follows from this document is the confirmation of the conduct of V. Hegel's reconnaissance operations in the Crimean region, beginning in 1740, in direct coordination of intelligence activities with General Feldzechmeister Prince V. Repnin. In 1741, Hegel coordinated his reconnaissance with Field Marshal General O.B. Buturlin. Related operations were carried out on behalf of:

- Brigadier I.K. Ilyin, a member of the board of the Hetman's government, in 1742 and 1743;
- Lieutenant-General I. Bibikov, in 1744;
- with General M. I. Leontiev, in 1745.

In 1751, Vasyl Hegela coordinated reconnaissance missions with the commandant of Perevolochna, Fedor Kishelev.

The Poltava regimental chancellery separately formed tasks for the reconnaissance missions of the eminent spy V. Hegela. Concurrently, active cooperation with General Filosofov and Lieutenant General Cherntsov did not cease. The State Military Board and the State Board of Foreign Affairs supported the decision on additional social protection for the privileged comrade of the Poltava Regiment V. Hegela in order to further use his potential in reconnaissance operations. In February 18, 1754, Colonel Andriy Gorlenko reported on the receipt of the order from the General Military Chancellery for the release of the privileged comrade V. Hegela from property taxes and regimental services for the peacetime and reported on its implementation. The case also includes an explanatory note by military chancellor Dmytro Polonsky, who pointed to the need for constant readiness of the privileged comrade V. Hegela to leave for the Crimea for intelligence purposes. As a result, not only he but also his son Andriy Hegela, who lived with him in a house in Perevolochna, were to be relieved of their daily regimental duties for the peacetime.

In the executive order to the General Military Chancellery dated December 30, 1753, the Hetman pointed to the regular use of privileged comrades of the Myrhorod and Poltava regiments and other categories of spies in reconnaissance missions. At the same time, the Cossack government official accurately remarked that the granting the privileges exclusively for the house of spy V. Hegela could cause a fair desire to obtain such privileges among «colleagues in the gild.»

The above information, as well as the information found in the archives, testifies to the existence of early intelligence practice not only in the Cossack Army, but also in the families of the intelligence officers themselves. The above-mentioned Vasyl and Andriy Hegela, who were father and son, repeatedly carried out reconnaissance

missions in the Crimea, acting independently of each other. This wass indicated by the report of Vasyl Hegela dated July 30, 1753, written by him on his return from the Crimea on July 29, 1753 to his house in Perevolochna. Thus, when he arrived home, Vasyl Hegela learned that his son Andriy had been directed by the Poltava Regiment Chancellery to the Crimean Region on a reconnaissance mission. Vasyl Hegela himself was in the Crimea according to the order of Lieutenant-General Dmytro Cherntsov dated June 24, 1753. V. Hegela's reconnaissance mission passed through Semeniv Rig, where he arrived on June 30. On July 1, the spy left the spot for Ochakov, where he arrived the same day. He stayed in Ochakov until July 5, from where he went through Kinburn to Perekop, where he arrived on July 8. After that, the Cossack spy left for the Crimean capital. Arriving in Bakhchysarai on July 10, he stayed until July 20, 1753. While in these cities, the spy moved with the Crimean merchants, gathering information about the military intentions of the Turks. During his visit, he became convinced that the Turks had no military intentions to attack the Hetmanate and the Russian Empire. Upon arrival in Ochakiv, V. Hegel discovered that the previous commandant had been replaced by three times General-Standardbearer Pasha Arnaut (Albanian), who ordered those merchants who travels to Ochakiv to be released for 3 years from all dues [1]

The intensification of the intelligence activities of the Zaporozhian intelligence in the period from September 1752 to March 1759 was caused by the prospect of war with the Ottoman Empire and the Crimean Khanate. Accordingly, Cossack spies closely monitored the movements of the Crimean Tatar and Nogai hordes in the northern Black Sea coast. It was no coincidence that the reports of Standardbearer's comrade Fedor Gavrilov and Captain of the Regiment Hundred of the Myrhorod Regiment Vasyl Zarudny dated September 10, 1752 were carefully studied. The reports were based on the so called «tale» from Poltava burgher Joseph Pavlenko and testified to the work on fortification of the Perekop fortress by the Crimean Khan, the demolition of Cossack winterers on the Crimean side and a bridge, built by the Cossacks over the Bilozerka River[2].

This period showed an increase in the intensity of Cossack reconnaissance in the Crimea. In the first six months of 1755 alone, at least seven reconnaissance missions were directed there (typically a couple of agents per month). At the beginning of January, Vasyl Tovmach and Ivan Dzhevaha went to Ochakov, Budzhak and Bakhchysarai, two more names were missing, Vasyl Pokhil and Mykita Zubenko to Ochakov. On February 21, Kish sent Panko Velyky and Ivan Zapara to Bakhchysarai. On April 24 Konstantin Serbin and Leontiy Vecherniy also departed to Bakhchysarai. As well as did Artem Nos and Yakim Voloshin on June 14[3].

Conclusions. During reconnaissance missions on the southern border and directly in the Crimea, the Cossacks received much of the necessary information

[1] Антоняк Я. Ю. Розвідувальні місії Гетьманату до Криму за правління Кирила Розумовського. С. 7–10.

[2] Пономарьов О. Донесення запорозької розвідки про події у Кримському ханаті середини XVIII століття *Архіви України.* 2019. Вип. 2 (319): квітень–червень. С. 225, 226–228.

[3] Синяк І. Л. Запорозька розвідка в добу Нової Січі (1734–1775 рр.). С. 315.

through surveillance and collection of the intelligence. Moreover, surveillance was used by all intelligence bodies. In the course of collecting information, operational cover was used, in particular, by conducting trade activities, transporting correspondence, escorting trade caravans, milking, collecting debts, grazing cattle, especially when it came to border crossings. In the course of intelligence activities, recruitment was conducted among the local population. Both the religious factor (the Christian population, along with prisoners of the Ottoman Empire, showed a willingness to assist) and money were used.

The Cossacks knew the southern border well, knew better the Tatar and Turkish languages, and were accustomed to the risks that could await spies in the uninhabited border steppes, where solo travelers simply disappeared.

In general, during Kyrylo Rozumovsky's security reforms, Zaporozhian Sich's intelligence activities in Crimea were partially subordinated to the Hetman's administration. Gradually, the General Military Chancellery and the Hetman's Personal Marching Chancellery tried to take control of Kish's actions on the southern border. The General Military Chancellery's relations with Kish on the collection and transmission of intelligence information were becoming regular. However, the sphere of intelligence activities, even after the restoration of the Hetmanate, continued to remain in the joint competence of Kyrylo Razumovsky and the Kyiv Governorate Chancellery. The latter one, in turn, informed directly the political and military authority of the Empire, in particular the State Board of Foreign Affairs and the Senate.

Mentioned above measures by Kyrylo Razumovsky had:

- strengthened the authority of the Hetman in the Cossack state;
- provided information to the Hetman and his entourage about domestic political processes in the state and in neighboring states;
- given the Hetman's administration additional leverage to influence the arbitrary Sich General Officer Staff;
- strengthened the importance of Kyrylo Rozumovsky in the military system, and subsequently the state model of the Russian Empire, considering primarily the aggravation of relations with Istanbul.

A positive aspect of this activity was the strengthening of coordination of actions of the left-bank Cossacks with the Sich Cossacks. First of all, it was about the interaction of Kish with the Cossacks of the Poltava regiment. For the latter one, the activity of the Crimean Tatars was important given its neighborhood. Local Cossacks often had trade contacts with their southern neighbors, which allowed them to successfully and unnoticeably carry out special assignments from the Hetman's and regimental administration. However, the Cossacks were traditionally the main agents in the southern direction of Ukrainian intelligence. They had long and regular economic relations with the Crimean Khanate, as well as Budzhak, Yedisan and Perekop Tatars and Nogai, who roamed at the border being often out of control of the Khan's administration. At some points, the Cossacks, even after settling in the Khanate territory, kept on maintaining relations with their comrades. In addition, milking served as a cover for the Cossack reconnaissance penetration into the Crimea.

Українська розвідувальна діяльність у Кримському ханаті за правління Кирила Розумовського як чинник державної безпеки Козацького Гетьманату

Ярослав Антоняк

Українська розвідка на південному прикордонні та у самому Криму була важливим чинником забезпечення державної безпеки Козацького Гетьманату. З середини XVII ст. вона була чинником збереження національної державності, а після захоплення лівобережних українських земель – інструментом запобігання військовим, політичним, епідеміологічним та економічним загрозам з боку Кримського ханату та підлеглих їй татарським та ногайським ордам.

Козаки під час виконання розвідувальних завдань на південному кордоні та безпосередньо у Криму значну частину необхідної інформації отримували завдяки спостереженню та збиранню агентурної інформації. Причому спостереження використовувалось усіма розвідувальними органами. У ході збирання інформації використовувалося оперативне прикриття, зокрема ведення торгівельної діяльності, перевезення листів, супровід торгівельних караванів, чумакування, збирання боргів, випасання худоби, особливо коли мова йшла про прикордоння. У ході розвідувальної діяльності проводилося вербування серед місцевого населення. При цьому використовувався як релігійний чинник (готовність допомагати виявляло християнське населення Османської імперії, зокрема бранці), так і гроші.

Загалом, у ході реформ Кирила Розумовського, які стосувалися безпекової сфери, розвідувальна діяльність Запорозької Січі щодо Кримського ханату була частково підпорядкована гетьманській адміністрації. Поступово Генеральна військова канцелярія і особиста похідна канцелярія Гетьмана намагаються перебирати на себе контроль за відповідними діями Кошу на південних кордонах Української держави.

Розвідувальній діяльності у Криму сприяла обізнаність козаків з тюркськими мовами, а також наявність християнського населення, зокрема козацького, на території ханату. Це полегшувало процес вербування, навіть у ханському середовищі, дозволяло мати достатньо розгалужену агентурну мережу, вмотивовану спільним релігійним і етнічним чинником.

Цикл X:
КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ ПАТРІАРХАТ ТА УКРАЇНА

Традиції східного чернецтва в ранній історії Києво-Печерського монастиря

Олександр Бабич

Києво-Печерський монастир на початках складався з кількох усамітнених житлових печер, влаштованих навколо фундаторської келії Антонія Печерського, на основі якого ченці утворили «ядро» монастиря – «печеру велику, і церкву, і келії». Ченці мешкали осібно, в окремих печерних келіях, збираючись лише на спільні богослужіння.

Слід наголосити, що після запровадження Феодосієм Печерським у Києво-Печерському монастирі Студійського статуту, в основу котрого були покладені засади кіновії, впродовж домонгольської доби тут зберігалися традиції анахоретизму. Яскраві свідчення цього знайшли відображення на сторінках «Повісті врем'яних літ» та «Києво-Печерського патерика». На основі дослідження можна стверджувати, що і Києво-Печерському монастирі впродовж другої половини XI – в першій третині XIII ст. співіснували дві традиції чернецтва: анахоретизм і кіновія, витоки котрих сягають III–IV ст. Антоній та Феодосій Печерські започаткували в Києво-Печерському монастирі досвід двох чернечих традицій, зокрема духовні основи християнського чернецтва Сходу та створили власні чернечі традиції, котрі вплинули на формування особливої чернечої традиції Києво-Печерського монастиря домонгольської доби.

У церковній та світській історіографії, присвяченій історії Києво-Печерського монастиря, переважає думка, що чернеча община після запровадження другим печерським ігуменом Феодосієм (1059/60-1074 рр.) Студійського статуту близько 1064 р. перейшла від анахоретського поселення 12 ченців-відлюдників, котрі зібралися після 1051 р. у печері на дніпровських пагорбах навколо афонського постриженця Антонія (в миру – Антипи), уродженця міста Любеча, що на Чернігівщині, до розвинутої та складної організації чернечого життя як кіновія[1]. Аналіз «Повісті врем`яних літ»` та текстів «Києво-Печерського патерика» – збірки оповідань про початок Печерського монастиря та його перших ченців – важливого джерела з історії монастиря XI – першої третини XIII ст. показує, що і після запровадження ігуменом Феодосієм Студійського статуту в Києво-Печерському монастирі паралельно співіснували два способи чернечого життя: анахоретичний та кіновіальний. Їхні витоки сягають перших століть чернецтва. Батьківщиною чернецтва вважається Єгипет, а його основоположником взагалі та зокрема, пустельницького чернецтва, є Антоній Великий (250–356 рр.).

[1] Титов Ф. И. Киево-Печерская лавра как ставропигиальный монастырь. Київ, 1918. С. 3.

Пустельницьке чернече життя полягає в тому, що декілька ченців, хоча і знаходяться під керівництвом одного наставника або «авви», живуть окремо один від одного в шалашах або печерах, займаючись кожен сам по собі молитовними підвизами, постом та працею для свого харчування та на підтримку бідних (плели корзини тощо)[1].

Учнем Антонія Великого був Іларіон Великий (291–375 рр.), котрий став основоположником чернецтва в Палестині, Фінікії та Сирії[2]. Ще одним послідовником Антонія Великого в Єгипті був Макарій Великий чи Єгипетський (301–391)[3].

За Антонія Великого виник і другий різновид чернечого життя, так зване спільножитіє, котре отримало згодом найбільш широкого поширення. Ці ченці складали єдину общину, живучи разом, мали спільне богослужіння, спільну трапезу, спільний послух і працювали всі разом для загальної користі. Такі общини називалися кіновіями або монастирями. Основоположником спільного житія чернецтва був Пахомій Великий (292–348 рр.)[4]. Після 312 р. на одному з островів річки Ніл він влаштував свій монастир.

На IV–VI ст. припадає час розквіту чернецтва на Сході. У VII ст. ченцями почав заселятися Афон. Це було викликано мусульманським вторгненням у візантійські області – Сирію, Палестину та Єгипет. Безумовно, Афон увібрав у себе вселенський досвід чернецтва. Саме на Афоні, відповідно до «Києво-Печерського патерика», прийняв чернецтво основоположник чернецтва на Русі, засновник Києво-Печерського монастиря Антоній Печерський (983–1073 рр.)[5]. Не виключено, що він побував не тільки на Афоні, як будь-який шукаючий спасіння прочанин. А, тим більше, духовний подвижник, і на Святій Землі[6]. Там він міг жити деякий час, вдосконалюючись у духовному досвіді. Очевидно, що на Святій Землі Антоній познайомився з досвідом палестинського чернецтва, основоположником якого був, про що мова йшла вище, один з учнів Антонія Великого Іларіон Великий[7].

До того ж очевидним є зв’язок Києво-Печерського монастиря не стільки навіть з Афоном, скільки зі Сходом. Якщо уважно проаналізувати початок Києво-Печерського монастиря, можна побачити анахоретське поселення, що складалося з кількох усамітнених житлових печер, влаштованих навколо фундаторської келії Антонія Печерського[8]. Невдовзі на основі цього поселення ченці утворили «ядро» монастиря – «печеру велику, і церкву, і келії»[9].

---

[1] Игумен Аверкий. О монашестве. К., 1991. С.14.

[2] Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество. К., 2002. С. 63.

[3] Там само. С. 65.

[4] Там само. С. 66.

[5] Повість врем’яних літ. Дітопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. К., 1990. С. 249.

[6] Нікітенко М. М. Києво-Печерська обитель у формуванні монастирської традиції. *Могилянські читання.* Матеріали щорічної наукової конференції. К., 2001. С. 220.

[7] Феодосий (Остаржевский). Православное монашество IV–VI вв. К., 1899. С. 5.

[8] Нікітенко М. М. Києво-Печерська обитель у формуванні монастирської традиції. С. 220.

[9] Повість врем’яних літ. Літопис (За Іпатським списком). С. 251.

З часом Антоній пішов на інший пагорб, де викопав печеру, в якій оселився. Але й тут відлюдника оточили ченці. Вони мешкали осібно, в окремих печерних келіях, збираючись лише на спільні богослужіння.

Необхідно зазначити ту обставину, що і після запровадження Феодосієм Печерським у Києво-Печерському монастирі Студійського статуту, в основу котрого були покладені засади кіновії, впродовж домонгольської доби зберігались традиції анахоретизму. Яскраві свідчення цього ми знаходимо на сторінках «Повісті врем'яних літ» та «Києво-Печерського патерика». Зокрема, Антоній Печерський закінчив свій земний шлях у печері [1]. Григорій Чудотворець (загинув 1093 р.) жив у монастирі в окремій келії, маючи «маленький городик, де овочі сіяв і дерева плодові [виростив]» [2]. Поруч з келією знаходився погріб, де чернець Григорій молився та зберігав частину своїх книг [3]. Келії ченців це були окремі будиночки, розкидані по території монастиря. Відомо, що ігумен Феодосій Печерський мав звичай обходити щоночі келії всіх ченців, бажаючи знати кожного житіє та щирість до Бога [4]. Як і ченці доби Антонія Великого, києвопечерські, так званого печерного періоду (1051–1062 рр.) мали свої присадибні ділянки – городи та сади, котрі знаходилися не тільки біля келій, а й за монастирською огорожею. На це також вказує оповідь «Києво-Печерського патерика» про згаданого нами Григорія чудотворця та злодіїв, котрі намагалися обікрасти його фруктові дерева [5].

Така забудова збереглася й після перенесення монастиря на територію теперішньої Верхньої лаври наприкінці останньої третини XI ст. Зокрема, «Києво-Печерський патерик» розповідає про ченця-князя Миколу Святошу (мирське ім`я – Святослав Давидович), котрий постригся в чернецтво у Києво-Печерському монастирі 17 лютого 1106 р., з волі ігумена та всієї братії, за власні кошти збудував собі келію, котра в першій чверті XIII ст. звалася Святошиною. Поруч з нею він посадив городик з садом [6].

Вищенаведені оповіді з літопису та «Києво-Печерського патерика» не є підтвердженням того, що в Києво-Печерському монастирі кіновія впроваджувалася досить повільно. Навпаки, запровадивши на початку свого ігуменства студійський статут, Феодосій Печерський як ігумен, прагнув, щоб внутрішній устрій життя печерян відповідав усім засадам кіновії.

Студійський статут, один з найсуворіших у чернецтві, котрий регламентував всі сфери життя чернецтва. Проте Феодосій Печерський творчо доопрацював редакції статуту, що були в нього під рукою. Та й ігумен вимагав від ченців суворо дотримуватися його приписів. Сам Феодосій, будучи ігуменом, багато працював, подаючи приклад іншим ченцям. До-

[1] Повість врем'яних літ. Літопис (За Іпатським списком). С. 253.

[2] Патерик Києво-Печерський / упоряд., адаптувала укр. мовою, склала примітки та додатки Ірина Жиленко. Відп. ред. В. М. Колпакова. К., 1998. С. 129.

[3] Там само. С. 130.

[4] Там само. С. 44.

[5] Там само. С.129–131.

[6] Там само. С. 103.

сить часто ігумен ходив до пекарні, де з пекарями готував тісто та випікав хліб[1].

У роки ігуменства Феодосія Печерського стають обов'язковими для всієї братії спільні богослужіння та виголошенням проповіді як самим ігуменом Феодосієм, так і найбільш освіченими ченцями, зокрема Никоном Великим, Стефаном Уставником. Таким чином, на другу половину ігуменства Феодосія Печерського (1067–1074 рр.) припадає завершення формування у «старому монастирі» (нинішній двір Дальніх печер) кінові або «спільного житія».

Анахоретська община знайшла свій притулок на подвір'ї нинішніх (Ближніх Антонієвих) печер, заснованих Антонієм печерським, на думку автора, близько 1059 р. Тут у давньоруський час наземного монастиря не виникло[2]. Послідовники Антонія Печерського залишилися вірними традиціям анахоретизму. Цим, напевно, можна пояснити, що до «Києво-Печерського патерика» увійшли оповіді здебільшого про ченців, що провели своє чернече життя на ближньопечерному дворі, де й спочивають їхні нетлінні мощі.

Вищенаведений матеріал дає підстави стверджувати, що в Києво-Печерському монастирі впродовж другої половини XI – в першій третині XIII ст. співіснували дві традиції чернецтва: анахоретизм і кіновія, витоки котрих сягають III–IV ст. Їхніми носіями були, відповідно, Антоній та Феодосій Печерські. Проте вони не механічно запозичили та пристосували в заснованому ними Києво-Печерському монастирі досвід двох чернечих традицій, а творчо перейняли, передусім, духовні основи християнського чернецтва Сходу та створили власні чернечі традиції, котрі вплинули на формування особливої чернечої традиції Києво-Печерського монастиря домонгольської доби.

1 Патерик Києво-Печерський. С. 46.
2 Дива печер лаврських. К., 1997. С. 14.

Анексія парафій Браїльської митрополії Константинопольського патріархату Православною російською церквою у 60–70-х рр. XVIII ст. (до історії міжконфесійних стосунків)

Євген Букет

Усі осередки православної віри, що збереглися на Правобережній Україні після падіння держави Війська Запорозького, мали статус ставропігійних. Ці ставропігії були надані в різний час або вселенськими патріархами, або київськими митрополитами часів козацької держави, починаючи від Петра Могили – він першим отримав право надавати ставропігію разом зі званням «екзарха святого константинопольського трону»[1]. Це звання носили після Петра Могили (1633–1647) лише чотири митрополити: Сильвестр Косів (1647–1657), Діонісій Балабан (1657–1663), Йосип Тукальський-Нелюбович (1663–1676) і Антоній Винницький (1676–1679).

20 липня 1685 р. лівобережне козацтво на чолі з гетьманом І. Самойловичем і вище українське духовенство клопотали про збереження за новообраним з «благословіння» Московського патріарха митрополитом Гедеоном (Святополк-Четвертинським) звання екзарха Константинопольського патріархату.[2] Це клопотання розцінили в Москві як досить дивне і відхилили. Таким чином підмосковська Київська митрополія втратила юрисдикцію над митрополичими і патріаршими ставропігіями, що залишилися на Правобережжі[3]. Але створивши після підписання «Вічного миру» 1686 р. «Інститут закордонних монастирів», Київська митрополія, а згодом єпархія, впродовж усього XVIII ст. намагалася всіма правдами-неправдами встановити контроль над 36-ма монастирями, що містилися на території Речі Посполитої. У цьому київським митрополитам сприяла постанова сеймової конституції від 5 лютого 1676 р., що забороняла людям «релігії греко-руської» мати будь-які зносини з Константинопольським патріархом.[4]

---

[1] Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII в.в. Т. I: Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. Ч. 1. К., 1905. С. XVII–XX.

[2] Архив Юго-Западной России. Ч. 1: Т. 5: Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской Митрополии Московскому Патриархату (1620–1694). К.: Губ. тип., 1872. С. 62–71.

[3] Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. Т. I: Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. Ч. 1. К., 1905. С. XVII–XX.

[4] Volumina Legum / Ed. J. Ohryzko. Petersburg, 1860. Vol. V. P. 180.

У 1724 р. митрополит Ясський Георгій IV без погодження з російським синодом рукоположив на єпископа Чигиринського архимандрита Епіфанія, помічника і завідувача канцелярією Київського архієпископа Варлаама (Ванатовича). У представленій Епіфанієм грамоті, написаній від імені архієпископа Варлаама на ім'я Молдавського митрополита Вселенського патріархату, вказувалось на незадоволення українців виведенням Київської митрополії з-під юрисдикції Константинополя, запровадженням «Духовного Регламенту» та синодального управління, а також низведенням київських митрополитів до сану архієпископів. Отримавши від ієрархів Вселенського патріархату сан єпископа Чигиринського, Епіфаній повернувся до України, де розгорнув активну діяльність та рукоположив 14 священиків та дияконів. Він неодноразово ув'язнювався російською владою, але щоразу тікав із в'язниць. Відомо, що він служив у межах вольностей Війська Запорозького. Під час чергового заслання до Сибіру в 1733 р. закутого у кайдани єпископа Епіфанія у лісі відбили від варти російські козаки-старообрядці і сховали на Гомельщині, у Вітці. Проте в лютому 1735 р. російські війська за наказом імператриці Анни Іоанівни оточили Вітку, а єпископа Епіфанія знову було заарештовано. Помер він у в'язниці Київської фортеці 1 квітня того ж року, похований як мирянин біля церкви св. Феодосія Печерського в Києві.[1]

На Правобережжі у XVIII ст. формальними очільниками всіх православних на теренах, що вийшли з канонічної юрисдикції Київського митрополита після приєднання його до Московської церкви, були браїльські митрополити. Вони підписувалися «Милостію Божою митрополит Проівлавія, Томаровський, Хотинський, всього узбережжя Дунайського, Дніпровського і Дністровського, і цілої України Ханської» або скорочено «митрополитами українськими». До Браїльської митрополії належали населені переважно українцями землі – Добруджа, Буджак, Бендери, Хотинська єпископія, Ханська Україна (з кінця XVII ст. так називали межиріччя Дністра і Південного Бугу) та Олешківська Січ[2].

До 1728 р. в олешківських запорожців настоятелем усього військового духовенства був архимандрит Гавриїл, грек за походженням[3]. На Січі, як і взагалі у Запорозьких землях, афонські та грецькі ченці завжди були бажаними гостями, вони постійно приїздили на Запорожжя і навіть жили серед козаків по кілька років, відвідуючи місцеві монастирі, «всі слободи, всі зимівники і хутори православного козацтва для здійснення у християн церковних треб і для надання віруючим духовної розради». Навіть у 1766 році ігумен Свято-Онуфріївського Пустинно-Жаботинського монастиря ієромонах Єфрем повідомляв, що «приходящие из Волощины от благочестивых монастырей монахи и из святой горы Афонской, по несколько человек, в нашем монастыре живут месяца по два и по полгода, и разсмотрячися, что во всем имеется монастыреви нужда, паки в малороссийские монастыри, а иншии

[1] Мельников-Печерский П. И. Очерки поповщины. М.: Директ-медиа. С. 48–71.

[2] Букет Є. В. Швачка – фенікс українського духу. К.: Український пріоритет, 2016. С. 69–70.

[3] Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3-х т. Т. 2. Львів: Світ, 1991. С. 98.

обратно в Волощину и в святую гору отходят»[1]. Дуже тісні зв'язки з Афоном підтримував у XVII–XVIII століттях і Мотронин монастир[2].

З квітня по грудень 1759 р. на Запорозькій Січі як самостійний архиєрей діяв поставлений у 1755 р. Вселенським патріархом Кирилом V єпископ Мелетинський Анатолій (Мелесь), уродженець містечка Золотоноші. Патріаршою грамотою Владиці дозволялося «архиєрейськи там діяти, куди покликаний буде».[3] Він за підтримки запорозького козацтва та без дозволу російського синоду очолював запорозькі церкви і поминав Вселенських патріархів. Окрім того, допускав до служіння «волоцюг, прибулих із-за кордону», тобто «странствующих, диких попів», жорстоко переслідуваних російською світською і церковною адміністрацією впродовж усього XVIII ст. «Неканонічні» священики, які були висвячені ієрархами Вселенського патріархату, систематично відловлювалися та ув'язнювалися[4]. Указом Єлисавети Петрівни від 27 жовтня 1759 р. Анатолієві Мелесю забороняв служити[5]. У 1760 р. єпископ Мелетинський ув'язнений російською владою і засланий до Сибіру, де відбував покарання близько дев'яти років. На думку дослідників, єпископ Анатолій (Мелесь) намагався створити на Новій Січі окрему автономну козацьку єпархію під омофором Вселенського патріархату[6].

У XVIII ст. козацькі монастирі Подніпров'я були своєрідними «острівцями свободи» для козацтва, особливо тієї його частини, яка вела священну війну за відновлення колишніх вольностей – державності Війська Запорозького. У «Пактах і Конституціях прав і вольностей Війська Запорозького», укладених 1710 р., задекларовано, зокрема, намір повернути Київський митрополичий престол «під послух найсвятішого апостольського Константинопольського престолу»[7].

Чигиринський староста (від 1718 р.[8]) Ян Каєтан Яблоновський, який підтримував французьку і прусську фракції в Речі Посполитій та був противни-

---

[1] Киевские епархиальные ведомости. № 17 (1893). С. 454.

[2] Шумило С. В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні *Сіверянський літопис:* Всеукр. наук. жур. 2016. № 6 (132). С. 75.

[3] Єременко М. Лиман І. Військове духовенство на півдні України (1734–1853 рр.). Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2014. С. 67.

[4] Букет Є. В. Козацькі митрополії *Православна Церква в українському державотворенні*: зб. ст. та матеріалів на пошану Його Святості, Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. К.: Прометей, 2019. С. 167.

[5] ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 68.

[6] Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. – К.: Издательский отдел УПЦ, 2015. С. 52.

[7] Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. Затверджені при вільному обранні формальною присягою від того ж Ясновельможного Гетьмана. Підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового [Електронний ресурс]: Верховна Рада України. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html

[8] Betlej A. Sibi, deo, posteritati: Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku – Kraków, 2010. S. 146.

ком Росії, у 1753 р. надав дозвіл на ігуменство в Мотрониному монастирі Мельхіседеку Значко-Яворському – уродженцю міста Лубни в лівобережній Гетьманщині. Згідно з відомістю про настоятелів монастирів Переяславської єпархії від 30 липня 1768 р., ієромонах Мельхіседек, 47 років, родом малоросіянин, син полкового лубенського осавула Карпа Значка, навчався латинської мови, філософії, грецької та німецької мови, а сам нікого не навчав. 1745 р. пострижений у ченці в належному до єпархії Переяславської закордонному благочестивому Троїцькому Мотрониному монастирі. У Мотрониному монастирі проходив послух трапезничний, еклезіастичний, казначейський, намісничий. А 1753 р. в тому ж Мотрониному монастирі призведений блаженної пам'яті преосвященним Іоанном, єпископом Переяславським, на ігумена[1].

У 1761 р. Переяславська єпархіальна влада Православної російської церкви утворила на Правобережній Україні, що входила до складу Речі Посполитої, Чигиринське духовне управління українських церков, яке очолив ігумен Мотрониного монастиря Мельхіседек Значко-Яворський. Також єпископ переяславський і бориспільський Гервасій Линцевський дарував ігумену Мельхіседеку особливі права і повноваження по керівництву усіма тутешніми православними церквами і монастирями[2].

Реалізацію своїх нових повноважень Мельхіседек Значко-Яворський розпочав із перепідпорядкування православних парафій Чигиринського староства від Браїльської митрополії Константинопольського патріархату до Переяславської єпархії Православної російської церкви. 23 вересня 1762 р. ігумен Мельхіседек повідомляв єпископу переяславському і бориспільському про бажання 22 православних священиків Чигиринського староства перейти у відання Переяславської єпархії. Зокрема, це: Даміан і Климентій з м. Жаботина, Димитрій Лозинський (рукоположений 13 листопада 1743 р. єпископом Гушським /центр – місто Гуші в Румунії/ Теофілом «по тамошнему обикновению на ваканс»)[3], Йосиф і Андрій з м. Медведівки, Федір і Прокопій з м. Суботова, а також Федір з Лубенець, Петро з Куликівки, Іоанн з Косарів, Стефан з Яблунівки, Мирон з Оловятина, Федір з Залевок, Михайло з Каетанівки, Михайло з Новоселиці, Іоанн з Борок, Павло з Кам'янки, Димитрій з Сунок, Яків з Ясковець, Прокопій з Івківець, Ієремія з Янівки та Федір з Погорілець. При цьому Мельхіседек додавав: «Священики всі виш пом'януті рукоположені архієреями благочестивими, котрих я сам грамоти ставленії бачив, і на унію не приставали»[4].

3 серпня 1763 р. з проханням про прийняття у Переяславську єпархію звернулися мешканці села Райгорода зі священиком Антонієм, рукоположеним

[1] ЦДІАК України. Ф.990. Оп. 1. Спр. 650. Арк. 2 зв. – 3, 12 зв. – 13.

[2] Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 г.г.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. Опыт церковно-политического исследования. Полтава, 1908. С. 90.

[3] Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст.: Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский (1759–1771) / под ред. В. Б. Антоновича. К., 1864. С. 67.

[4] Там само. С. 146–147.

митрополитом Молдавським Гавриїлом «по тамошнему обикновению на ваканс»[1], 23 червня 1764 р. – мешканці Адамівки разом зі священиком їх Григорієм Самборським, рукоположеним 1763 року митрополитом Ренським Даниїлом[2]; у серпні 1764-го – мешканці Чаплиць зі священиком Стефаном Івановим, рукоположеним православним архиєреєм Волоським Єрофеєм, єпископом Гушським 1749 р.[3]; 24 квітня 1765 р. – Прусів зі священиком Гавриїлом Цариком, рукоположеним 25 березня 1763 р. митрополитом Ренським Даниїлом.[4]

21 травня 1766 р. до Переяслава зі скаргою звернувся священик Іоанн Федорів, який розповів таку історію: «Родимец я нижайший малороссийского города Прилуки. Отец мой был козак того полку, с коим отцом и маткою своимы, еще будучи в несовершенных летах, зайшол полской области, губернии Немеровской в село Балановку, где, находячись в воспитании родителей своих, изобучен русской грамоти, и по приходе в совершенные лета, одружась законно, при тех же родителях своих, в прошлом 1746 году в полской нации, Божиим и его преосвященства, православного гущского епископа Ерофтея благословением, произведен, по достоинству своему, в церкви соборной тамошней верховных апостолов Петра и Павла, в сан священнический. И по изобучению мене тамо в той же соборной церкви по-настоящему в священнодействии, за выдачею мне от его высокопреосвященства, за собственною своею рукою, патента, отпущен для приискания себе где парафияльного места. По коему патенту я нижайший, за возвращением оттоль, губернии Черкасской в селе Сикаве (тепер Червона Слобода – *Авт.*) обискавши себе вакансовое парафияльное место, по выдаче мне от губернатора черкасского презентов, и по дозволению тамошних официяла Михаила Примовича и мошенского протопопа Романа Клиницкого, и принял престол в церкви Успения Богоматери, где содержав я по присяге своей православие, священнодействовал в том приходе чрез восемнадцать лет, однак по зводам римския западныя церквы униятского отправления ни единого разу не чинил. Но по обыкновению православновосточной церкви, как изобучился в оного православного волоского архиерея, священнодействовал на благочестивом антиминсе, яко тамо, кроме униятских, благочестивый один антиминс находился, по той причине, что и прежде мене при той церкви православие содержащий священник (которой ныне киевской епархии в селе Горошине находится) Михаил был. О чем тамошние прихожане, а именно: староста Евстафий Новацкий, Петро Волошин, Мойсей Слипый, Тимофей Дубина и все тамошние прихожане засвидетельствовать могут. Как же уведав о том содержуемом мною православии околичных тамо городов и сел полские унияты, вознамерили было взять мене, и забив в кайданы, отослать к официялу полскому для вечного заточения. То я нижайший, убегая от таковых

[1] Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст.: Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский (1759–1771) / под ред. В. Б. Антоновича. К., 1864. С. 30.

[2] Там само. С. 57.

[3] Там само. С. 61–62.

[4] Там само. С. 95.

злодеев, принужден оставивши тую свою парафию в прошлом 1765 году, на праздник святого архангела Христова Михаила, перейтить на сю сторону реки Днепра полку переяславского в село Мотишинци, где чрез всю прошедшую зиму з женою и з детьми своими, упросясь до козака тамошнего, жил в подсусидках. Ныни ж, яко уже и тамо началось православие, я нижайший и паки пошол было на свою парафию в выше показанное село Сикаву. Но что на той моей парафии от вашего ясне в Богу высокопреосвященства определен постриженец же волоской нации Феодор, прозываемый Кабан, кой до сего, за неимением в себе прихода, в Сичи и других местах проживал. За тем я нижайший, зостая без парафии, с женою и детьми своими не малую узнаю нужду, и чрез вышеописанное гонительство пришол в такое обнищание, что уже и дневного пропитания лишаюсь...». Отець Іоанн, зважаючи на те, що йому довелося пережити, вимагав повернути йому парафію.[1]

31 травня 1766 р. з клопотанням до Гервасія Линцевського звернувся вікарій церкви Успіння Пресвятої Богородиці містечка Млієва, «волоський рукоположенець» зі «ставильною от митрополита елонского Даниила грамотою» від 22 березня 1766 р., який потім «рассматриван и свидетельствован в Радомышле, в консистории преосвященного митрополита Филиппа Володкевича», Григорій Хомінський.[2] Уже під час повстання надвірних козаків із клопотанням про прийняття у Переяславську єпархію до Переяслава прибув священик із с. Корнилівка Корсунського староства Іоанн Гречина, рукоположений 27 серпня 1759 р. Даниїлом, «Милістю Божою Митрополитом Проєвлавським, Томаровським, Хотинським і протчая». З цією грамотою отець Іоанн обійняв того ж 1759 р. «вакансову» при церкві Преображення Господнього в селі Корнилівка парафію, після смерті тамтешнього попа Тимофія Коваленка отримавши концес (дозвіл, погодження) від радомишльської консисторії, а по тому концесу – презента (представлення на парафію) від старости Корсунського, каштеляна Михайла Вислицького. А 1760 року, вже здійснюючи богослужіння, отець Іоанн отримав «усиновительну грамоту» на цю парафію від уніатського митрополита Пилипа Володковича. Оригінали цих документів через дії конфедератів і «гайдамацькі бунти» він залишив удома, натомість пред'явивши Гервасію Линцевському копію грамоти митрополита Даниїла.[3] Ймовірно, саме такою, як описана у випадку з Іоанном Гречиною, була формула легітимізації православного духовенства у південній частині Київського воєводства Речі Посполитої за умов законодавчої заборони зносин із Константинопольським патріархатом. Можливо, цю формулу вигадав і успішно впровадив у життя саме Чигиринський староста. Як бачимо, до середини 1760-х років такий стан речей цілком влаштовував обивателів не лише на Чигиринщині, а й у сусідніх староствах.

14 жовтня 1766 р. в листі до білоруського єпископа Григорія Кониського Гервасій Линцевський описував ситуацію на Правобережжі так: «О местах

---

[1] Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. С. 517–523.

[2] Там само. С. 416, 429–474.

[3] ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 660. Арк. 6–11.

заграничных, за Днепром в короне полской находящихся, до епархии нашей переяславской надлежащих, хочем вашему святительству доложити, что оные, сколько там не имеется церквей, от Киева и от Переяслава до Белой Церкви и далее, все издревле православные и до православных архиереев надлежащие, до киевскаго и до переяславскаго, как пред Хмельниччиною, так и после… оный бедный народ, при всех утеснениях твердо стоял в своем единоверии, и священников униятских многие не допустили, но в Волощине рукоположенных содержали, хотя униятам и многие подати выплачивали. А ныне оные православные народы… с священством двигнулись о бытии, по-прежнему, в своем природном православновосточном исповедании и к здешним православным местам надлежати»[1]. Ось так цинічно обґрунтовувалася невідворотність захоплення парафій однієї православної церкви іншою православною церквою.

Після смерті 5 березня 1764 р. Яна Каєтана Яблоновського[2], якому Значко-Яворський був зобов'язаний своїм ігуменством і посадою керівника Чигиринського духовного управління, люди Мельхіседека починають захоплювати вже не тільки православні, а й уніатські парафії. Станом на грудень 1765 р. через діяльність Мельхіседека Значко-Яворського було захоплено 80 церков, перейшло в Переяславську єпархію близько 150 священників[3].

Протистояти цій латентній агресії місцева влада Речі Посполитої узялася, спираючись на допомогу унійної церкви та її нового митрополита Пилипа Володковича. Активна громадянська позиція окремих уніатів буквально за кілька років перетворила їх на ворогів місцевого люду, які нічим не відрізнялися від польських шляхтичів та орендарів. Особливо жорсткими були дії регіментаря Ігнатія Воронича, офіціала Григорія Мокрицького, протопопа мошенського і черкаського Атанасія Ґдишицького, інструктора корсунського Василія Любинського, інстидатора піївського Федора Левицького та ін.

У березні 1766 р. із проханням про відсторонення уніатських священиків та призначення православних звернулися громади містечка Млієва (Троїцька та Успенська).[4] Після цього звернення відбулося подвійне призначення священиків на Успенську та Троїцьку парафії Млієва: спочатку у Переяславі затверджено тих, кого обрала громада, а потім, за рішенням ігумена Мотрониного монастиря Мельхіседека, – новонавернених на православ'я синів смілянського унійного декана, Василя і Теодора Ґдишицьких. Згодом Гервасій погодився із вибором Мельхіседека всупереч вибору громади.

У розпал конфлікту священиків з громадою було ув'язнено мліївського парафіянина Данила Кушніра, який у в'язниці помер. Зважаючи на те, що на момент конфлікту з Данилом Кушніром брати Ґдишицькі були православ-

---

[1] Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. С. 583–584.

[2] Betlej, Andrzej. Sibi, deo, posteritati: Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku. – Kraków, 2010. S. 146.

[3] Wodzianowska Irena. Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60.–70. XVIII wieku na Prawobrzeżnej Ukrainie. Zarys problematyki *Kościół unicki w Rzeczypospolitej,* red. W. Walczak. Białystok, 2010. S. 241.

[4] Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. С. 429–474.

ними, у новому світлі постає сам арешт Данила. Приводом до нього було не його православ'я, а те, що він узяв у руки дарохранильницю («простолюдину не надлежит касатся священним вещам», отже, мала місце профанація Святих Дарів, поважний злочин). Не йшлося і про міжконфесійне протистояння, радше про спроби Ґдишицьких залякати мліївців, адже мала місце особиста неприязнь («Гдышицкій есть гордий и сварливий, [...] на битву ласий»), а також те, що Василь Ґдишицький намагався стати настоятелем без згоди громади («ми его не затягали и не прохали [...] они сами силою до нас оулизли»).

Цікаво, що незважаючи на те, що саме єпископ Гервасій повідомив про страту Данила Кушніра Синоду, через рік після смерті парафіянина він відпустив Василю Ґдишицькому гріхи і призначив епітимію: «Три псалмы покаяннии на всякой день весь год, с сокрушением сердца и биением в перси единожди прочитувати». Таку саму резолюцію Гервасія отримав і Теодор Ґдишицький. А в той самий час історія про арешт та страту «мліївського ктитора Данила Кушніра», де о. Василь фігурує як основний винуватець, уже використовувалася як доказ переслідування православних на Наддніпрянщині»[1]. Цей міф російської імперської пропаганди дотепер активно пропагує російська церква для розпалювання ворожнечі між православними і греко-католиками[2].

Релігійний фанатизм з обох боків досяг піка. У серпні-вересні 1766 р. монахи кількох монастирів, а також православні священики Чигиринського та Мошенського староств (Максим Левицький з Ревівки, Федір Зелінський з Суботова, Федір Тарасів Кабан з Сікави, Даміан Марченко з Войтова, Федір з Лубенець, Йосиф Морозовський з Хрещатика, Пилип з м. Вільшаної) були заарештовані й ув'язнені в Радомишлі, багато інших втекли зі своїх парафій на Лівобережжя[3]. Під приводом захисту православного населення 18 березня 1767 р. Російська імперія вводить на територію Речі Посполитої свої війська, чисельністю 31 тисяча осіб, що майже вдвічі перевищувало чисельність польських військ. Це спровокувало масовий перехід уніатських парафій у православ'я в Чигиринському, Черкаському, Канівському,

---

[1] Смірнов О. Страта Данила Кушніра і родина Ґдишицьких. Православні та уніати на Наддніпрянщині другої половини XVIII ст. *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*. Вип. 13–14. С. 245–260.

[2] 8 березня 1994 р. Священний Синод Української Православної Церкви (Московського Патріархату) зарахував Данила Кушніра до лику місцевошанованих святих Черкаської єпархії – з відзначенням дня пам'яті мученика Даниїла 11 серпня (29 липня за старим стилем), у день його страти. У Млієві 11 серпня 2016 р. відзначено 250-річчя мученицької смерті Даниїла, біля храму освячено й відкрито пам'ятник йому. 6 листопада того ж року Митрополит Черкаський і Канівський УПЦ (МП) Софроній освятив пам'ятник мученику Даниїлу, встановлений біля Михайлівського храму у Городищі. А 30 листопада 2017 р. Архієрейський Собор РПЦ благословив загальноцерковне вшанування мученика Даниїла Черкаського з включенням його імені в місяцеслов.

[3] Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст.: Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский (1759–1771) / под ред. В. Б. Антоновича. К., 1864. С. 120–192.

Корсунському, Богуславському, Звенигородському, Білоцерківському староствах і в Жаботинській, Смілянській, Мошенській, Лисянській волостях[1].

Релігійна війна на Правобережній Україні, керована Гервасієм Линцевським і Мельхіседеком Значко-Яворським, до літа 1768 р. набрала значних обертів. Користуючись відсутністю польських урядників та загрозою повстанців, священики десятками йшли до Переяслава. За наказом Переяславського єпископа на початку серпня було сформовано апарат «благочестивих правителів духовних правлінь». На ці посади були призначені:

– У староство Богуславське: міста Богуслава церкви Покрови Богородиці священик Іоанн Яроцький та того ж міста церкви святої великомучениці Параскеви священик Іоанн Пащенко.

– У староство Канівське: староства Богуславського села Карапишів церкви святого архангела Михаїла священик Кирило Богуславський та села Тулинець церкви Різдва Христового священик Іоанн Крупа.

– У волость Лисянську: села Сидорівки церкви Преображення Господнього священик Григорій Мокрицький, міста Лисянки церкви святого великомученика Георгія священик Симеон Кондрацький, села Бужанки церкви Воздвиження Чесного Хреста священик Федір Сорокун.

– У волость Уманську: міста Умані церкви святого архангела Михаїла священик Яків Унаневич, містечка Тального церкви Святої Трійці священик Стефан Левицький.

– Волості Уманської в губернію Маньківську і Конельську: села Чорної Кам’янки церкви Різдва Богородиці священик Петро Чавинський, містечка Конелої церкви святих апостолів Петра і Павла священик Симеон Маценко.

– Староства Білоцерківського в губернію Ставиську: села Мніхової Бесідки церкви святого архангела Михаїла священик Миколай Тучапський.

– У повіт Тетіївський: села Жидовчиків церкви Покрови Богородиці священик Григорій Добрянський, села Житників церкви архистратига Михаїла священик Симеон Барвінський.

– У староство Білоцерківське: села Гусачівки церкви святої великомучениці Параскеви священик Василь Зражевський, містечка Великої Вільшанки церкви святого архангела Михаїла священик Павло Тлоревський.[2]

У грамотах, які Гервасій видав цим новопризначеним посадовцям, було зазначено, зокрема, таке: «и сохранялися б от всякого зла, а найпаче, чтоб не только не обходилися, но ниже малейше согласовали с ныне тамо проявляющимися безчинниками гайдамаками, им же кончина вечная погибель».[3]

Станом на 1 грудня 1771 р. до Переяславської єпархії на Правобережжі належало вже 530 «благочестивых» церков.[4] Такими були лише проміжні результати релігійної війни, що розпочалася 1761 року.

[1] Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії. К., 2019. С. 190–191; Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. С. 337.

[2] Там само. С. 741–743.

[3] Там само. С. 747.

[4] Там само. С. 862.

Після знешкодження регулярною російською армією у червні-липні 1768 р. основних сил повстанців, які в релігійному питанні були схильні до того, що церкви мають бути під послухом найсвятішого апостольського Константинопольського престолу, переяславська єпархіальна влада спільно з російською цивільною владою та військовими працювала над виявленням і відстороненням від богослужінь священиків, яких підозрювали у співпраці з повстанцями. Цим займалася, зокрема, і спеціальна комісія у складі Максима Левицького, Філімона Кротевича, Іоанна Войнарського та Іоанна Крупи.[1]

Так, 3 вересня 1768 р. Максим Левицький надав Гервасію Линцевському список священиків, які «були винуваті в отриманні подарунків від гайдамаків». Ось цей документ:

«Реестр

1). Волости Смилянской села Яблуновки, церкви святого апостола и евангелиста Иоанна Богослова священник Стефан показал, что ему дано насилием от гайдамак казанов жидовских.

2). Села Вербовки, церкви Рождества Богоматери священник Андрей объявил, что гайдамаки насилием дали на церков ризи едни.

3). Священник Иоанн села Баландиной, церкви Покрова Богоматери объявил, что на церковь от гайдамак дано серебра ламаного, чего я не известен сколько.

4). Села Пастирскаго священник Иоанн церкви Святого великомученика Димитрия объявил, что един человек на церковь пожелал дать серебра рублей на сто добичного, в чем я возбранил.

5). Местечка Камянки священник Павел объявил, что на тамошнюю Святителя Николая церковь дано гайдамаками волов пару, а ему також волов пару.

6). Села Косари, церкви Святого Архангела Михаила священник Иоанн объявил, что на церковь гайдамаками волов пару дано.

7). Местечка Жаботина церкви Успения Богоматери священник Григорий объявил, что от гайдамак дано волов четыре ему, а в церковь сосуды сребные.

8). Местечка Жаботина церкви Преображения Господня священник Дамиан побранил мене матерно, что я ему объявил повеление вашего преосвященства.

9). Села Прус церкви Святого Архангела Михаила священник Гавриил Цариковский объявил, что ему дано от гайдамак казаны и смушки черныи, то он в команду бывшую желтого гусарского полку отдал.

10). В местечке Олшаной церкви Святителя Николая протонастоятель священник Симеон на хорах в церкви казаны содержует, а в церковном олтаре при стене зверцадло (дзеркало – *Авт.*) от гайдамак данное содержует, а как я увидел указ з консистории вашего преосвященства о приезде ему Симеону в консисторию, то я сказал почему не идет, он же Симеон отказал: я отписал уже в консисторию, а сам не поеду.

Иерей Максим, правитель».

---

[1] Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії. С. 749–750.

Із документів нам відомо про ще два випадки.

Незважаючи на те, що 26 червня 1768 р. у Переяславі про перехід у православ'я клопотав уніатський священик с. Петрушки Корсунського староства Григорій Леонтович, місцева громада обрала на його місце о. Кирила Андрієвича (Мащенка). Дорогою до Переяслава у червні 1768 року його зупинили в Трахтемирові гайдамаки і «насильно в возок грабленного ними в тамошних жителей имущества килим бросили. Сказывая: «возьми килим на церков, ты же благочестивый и до благочестивого архиерея рукополагаться во священство едешь»». Коли священик спробував їм відмовити, гайдамаки почали йому погрожувати і називати ляхом. «Почему я нижайший, будучи в опасении дабы за противное от их не пострадать смертию, как и прочий, яко тогда весьма скоро й удобно было надияться, принужден был взять оное и не хотящий». У Переяславі йому «в духовном заграничных благочестивых церквей правлении объявлено, что якобы я был в согласии с гайдамаками и потому до времени велено удержатся с промоциею во священство». Лише у квітні 1769 року, опитавши чимало свідків, Кирилові Андрієвичу дозволили бути священиком у с. Петрушках.[1]

До 15 травня 1770 року розглядалася справа щодо священика с. Прус Гавриїла Цариковського, заснована на його власних свідченнях про співпрацю з повстанцями ще за рік до Коліївщини. Згідно з ними, у перших числах лютого 1767 року до Мотрониного монастиря з території Війська Запорозького Низового приїхали диякон Сельвестр і козак Канівського куреня Іван (найімовірніше – Іван Чалий-Бондаренко, один із лідерів майбутньої Коліївщини). Той козак був у монастирі до Великого посту. На средопостному тижні (середина посту) в келію, де перебували священики Гавриїл Цариковський з Прус, Антоній з Райгорода та Іоанн з Косарів, прийшов той козак Іван і говорив: «Доки ви, отці, будете тут сидіти і нужду через тих проклятих уніатів терпіти? Коли б ви мені написали лист до Гарду, щоб голота сюди прибула, то б я їх до Великодня повиганяв і ви б на Великдень паски святили». Порадившись із отцем Климентом з Жаботина, Гавриїл Цариковський такого листа написав, підписавшись вигаданим іменем. Та чи потрапив той лист до низовиків – не відомо. А о. Антоній з Райгорода на прохання козака Івана написав «картки на затяг» до Жаботина, Черкас, Медведівки і Чигирина. І як пішла чутка, що «затяг» збирається в монастирі, прийшов з Прус чоловік на ім'я Іван, брат Тимоша жаботинського з двома іншими чоловіками. І почали радитися з козаком Іваном, як би почати. Іван, брат Тимоша, каже: «виріжмо перше Жаботин», а козак відповідає: «ні, брате, не сила наша, тільки уніатів повиганяймо». І брат Тимошів говорить: «не колега ж я твій». Так і розійшлися. А козак Іван пішов до отця-намісника просити дозволу, щоб «викрикати на затяг посеред монастиря на неділю В'їхання (Вхід Господній у Єрусалим – *Авт.*), бо багато народу буде». Як почув це отець-намісник, одразу звелів козака Івана з монастиря вигнати. І той пішов звідтіля з 11-ма

[1] ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 710. Арк. 1–23.

затяжцями і почав по ночах уніатів розганяти. І до осені їх розганяв, аж доки його не розбив біля Бовтишки жаботинський губернатор.[1]

Від 5 жовтня 1769 р. о. Гавриїл Цариковський перебував в ув'язненні – спочатку в Переяславській духовній консисторії, потім – у Переяславському гродському та генеральному суді. Урешті-решт його випустили та повернули на парафію, так і не знайшовши жодних додаткових доказів, окрім зізнань самого о. Гавриїла. Але змусили підписати документ такого змісту: «1770 года мая 15 дня, я ниже подписавшийся, в силе предписанного духовной консистории определения, обовязался сею в духовной же консистории подпискою в том, что за прибытием моим на свой приход в таковые негодные дела, как по поданному от мене, минувшаго 1769 года мая 15 дня, блаженныя памяти, покойному преосвященному Гервасию, епископу переяславскому и бориспольскому, доношению значит, а именно: в согласие каковое-либо гайдамаческое, или к подаванию им на то повода, також к принятию от их каковых-либо скверноприбитческих вещей, впред никаким образом вступать не должен, но во всем поступать так, как должность священническая обовязует, по силе правил святых отец и по ставленной своей грамоте, под лишением за малейшое в выш писанном неповиновение чина своего священнического, в чем и росписался».[2]

Окрім росіян, на священиків, які співпрацювали з повстанцями, полювали й поляки. Так, каральна гусарська експедиція чорнобильського старости Яна-Миколая Ходкевича, яка була відправлена до Таращі, схопила і етапувала до Чорнобиля православного священика с. Синяви Михайла Джураковського, який «с гайдамаками сообщения не имел, никаковых вещей от гайдамак ни в даровизну, ни в позику, ни за деньги не принимал, а когда зачали его ночной добы четыре гайдамаки мучить, то своих денег не имея, рублей 18 церковных принужден был отдать им»[3], православних священиків с. Луки Іоанна Косенка і м. Ковшоватої «1768 года семтемврия 13 дня наехавши на домы их, не только лошади их с возками и иными вещами забрали, но и самих помянутых священников за волосы и бороды без пощадения торгая, неведомо по какой причине в секвест взяли и до Чернобыля отпровадили».[4]

Одним із перших заарештованих чорнобильськими гусарами був уніатський священик села Новосілок (тепер – Макарівський район Київської обл.) Олексій Шавровський. Його звинувачували у співпраці з гайдамаками і в тому, що тоді, коли повстанці оволоділи краєм, він у церкві молився не за короля і поміщика, а «за запорозьке воїнство».[5] Це могло означати тільки те, що повстанці не визнавали московської церковної юрисдикції на підконтрольних їм територіях, а священики воліли, як і раніше, перебувати де-факто у складі Браїльської митрополії Константинопольського патріархату.

---

1 Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. С. 793–797.

2 Там само. С. 793–822.

3 Там само. С. 756–757.

4 Там само. С. 758–759.

5 Букет Є. Іван Бондаренко – останній полковник Коліївщини. К.: Стікс, 2014. С. 37, 116–117.

3 вересня 1775 р. колишній парох новосілківський був засуджений до страти уніатським духовним судом у Мінійках під Радомишлем. Вирок виконано 12 вересня того ж року. Разом з Олексієм Шавровським там були страчені священики Андрій Бурдучевський, Ієремія Ярмолинський, Миколай Прокопович, Йосип Шараєвський, вікарій півнянський.[1] Під трибунал 1775 року потрапив і священик с. Грузької (тепер – Макарівський район Київської області, центр діяльності Івана Бондаренка) Андрій Робинський.[2]

Після розправи над основними силами колійців і священиками, які їх підтримували, навертання у російське «благочестя» за підтримки російської армії просувалося далі на північ. 9 жовтня 1768 року письмові зобов'язання «хранить неизменно и твердо православную веру, не щадить за нее жизни во время гонений и никогда не уклонятся в латинство или унию» підписали громади дванадцяти сіл Білоцерківського староства, а саме: церкви Успіння Пресвятої Богородиці с. Насташки, церкви Різдва Христового м. Біла Церква, церкви Зішестя Святого Духа с. Шкарівки володіння ковшоватського, спаської церкви м. Біла Церква, церкви Покрови Пресвятої Богородиці с. Острійки, церкви Святителя Миколая с. Бірюків, церкви Покрови Пресвятої Богородиці с. Потіївки, церкви архистратига Христового Михаїла с. Вільшанки, церкви Введення Пресвятої Богородиці с. Погребців, церкви Покрови Пресвятої Богородиці с. Кожанки, церкви архистратига Михаїла с. Черкас, собора святого архистратига Михаїла с. Храпачів.[3]

А у 1772–1774 роках відбувалося примусове, часто за участі російського війська, переведення у православ'я уніатських парафій північніше Білої Церкви. Це відбувалося згідно з Указом священного синоду православної російської церкви від 15 січня 1772 р., який зобов'язував єпископа переяславського і бориспільського Йова Базилевича взяти під свою юрисдикцію православних на Київщині і Брацлавщині[4]. Так, у Фастові церкву захоплено росіянами 27 вересня 1772 р.[5]. А 23 березня 1773 року було утворено Фастівську православну протопопію в складі Переяславської єпархії. Її очолив протопоп Олексій Андрієвський – настоятель церкви в с. Яцьки від 1763 року, що приєднався до православ'я 8 серпня 1768 р.[6]. У актових книгах збереглися численні скарги на його методи «навернення на благочестя». Так, він побив за спротив киями на ярмарку в Фастові уніатського священика Даниїла Мачеговського з Дідівщини, громаду містечка Ясногородки віддав під варту російського війська, а священника ясногородської церкви Григорія Кміту запроторив до в'язниці в Білій Церкві. Пароха з Пришивальні Андрія Обушинського москалі з Андрієвським вигнали з парафії, а потім, закувавши

---

[1] ЦДІАК України. Ф. 1040. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 416 зв. – 428 зв.

[2] Там само. Арк. 410 зв. 411 зв.

[3] Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. С. 778–788.

[4] Wodzianowska Irena. Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60.–70. XVIII wieku na Prawobrzeżnej Ukrainie. S. 244.

[5] ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 5, арк. 289.

[6] Киевские епархиальные ведомости. – № 17 (1893). С. 464.

в кайдани, водили разом з кагарлицьким священником Павлом Вишинським по ринку в Фастові «на наругу»[1].

Примусовий, силою російської зброї, перехід на «благочестя» відзначився репресіями та ув'язненням уніатського духовенства особливо в 1772–1774 роках. У вересні 1772 р. в російських в'язницях в Полонному, Умані, Білій Церкві, Бердичеві перебувало 68 священників, причому 32 з них – з уманського деканату. Важко було знайти в той час бодай якогось уніатського священника, який не зазнав переслідувань з боку москалів. І від них потерпали не лише уніати, а й православні. Так, ігумен Терехтимирівського монастиря Антоній скаржився, що підполковник Сумського гусарського полку Пьотр Вукотич наніс збитків монастиреві і забрав двох послушників. Протопоп Чигиринський Максим Левицький у 1775 р. інформував про напад на його будинок російських гусар з метою отримання грошей і фуражу[2].

Власне, через таку «політику приєднання» парафії перебували в православ'ї від місяця до кількох років, а вже з осені 1775 р. масово просилися назад в унію. Таке повернення відбувалося одразу після виведення з Правобережної України російських військ у зв'язку з закінченням в 1774 р. російсько-турецької війни, що тривала від 1769 р., та внаслідок підписання в Варшаві на Роздільному сеймі 15 березня 1775 року особливих двох актів щодо прав неуніатів і дисидентів, один з яких передбачав поступки уніатам[3] (підписання цих документів декларувалося в VII статті Трактату першого поділу між Річчю Посполитою і Росією, затвердженого 30 вересня 1773 року)[4]. Представники громад, що прибували в уніатську консисторію, скаржилися і на російську армію, що силою змушувала «приставати на благочестіє», і на священиків, які перейшли в православ'я.

Тільки у 1776 р. із православ'я в унію повернулися понад 800 церков. А на початок 1785 р. на Правобережжі залишилося, за різними даними, від 100 до 182 православних парафій.[5] Проте такий «ренесанс» тривав недовго. Уже в листопаді 1785 р. поновлюються справи про приєднання уніатських парафій Правобережної України до Переяславської православної єпархії.[6] А через 10 років, після третього поділу Речі Посполитої, архієпископ Мін-

---

[1] Водзяновська Ірена. Фастів – столиця уніатського деканату *Католицька церква в історії Фастова* (Матеріали наук. конф. з нагоди ювілею 100-річчя костелу Воздвиження Святого Хреста. Фастів, 17–18 вересня 2011 р.). Фастів, 2013. С. 131–133.

[2] Wodzianowska Irena. Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60.–70. XVIII wieku na Prawobrzeżnej Ukrainie. S. 244–245.

[3] Бантыш-Каменский Н.Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной через два вѣка, приключений, паче же о бывшем от Римлян и Униятов на благочестивых тамошних жителей гонений, по Высочайшему блаженныя памяти императрицы Екатерины II. Повелению. Вильна, 1866. С. 332–335.

[4] Traktat pierwszego podziału pomiędzy Rzecząpospolitą i Rosją (1773) // Вікіджерела. – Режим доступу: https://pl.wikisource.org/wiki/Traktat_pierwszego_podzia%C5%82u_pomi%C4%99dzy_Rzecz%C4%85pospolit%C4%85_i_Rosj%C4%85_(1773)

[5] Wodzianowska I. Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60.–70. XVIII wieku na Prawobrzeżnej Ukrainie. S. 254, 256.

[6] Див. супровідні документи в ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 651–666.

ський Віктор Садковський рапортував у Петербург, що «до православної церкви повернулися 1700 церков і 1032 священики». На кінець правління Катерини II (1796) було ліквідовано всі уніатські єпархії за винятком Полоцької.[1]

Браїльській митрополії Константинопольського патріархату теж не надто завидна доля судилася. Уже 26 липня 1770 р., коли під час Російсько-турецької війни росіянами було взято резиденцію митрополита, місто Ізмаїл, вона практично припиняє існування. А вже за результатами нової Російсько-турецької війни 1787–1792 рр. канонічні території Браїльської митрополії на півдні України були приєднані до Катеринославської і Херсонесо-Таврійської єпархії Православної російської церкви з центром у полтавському Хрестовоздвиженському монастирі.[2] На кінець століття юрисдикція митрополії обмежувалася Браїлою, Бендерами, Буджаком і Добруджею, де розташовувалася Задунайська січ.

Такими були підсумки релігійної війни другої половини XVIII ст., що тривала з першого до останнього року правління Катерини II. Саме релігійний фактор був одним із наріжних у правовому обґрунтуванні усіх трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795)[3] та у мирних договорах з Османською імперією (1774, 1791). Так звана «боротьба за права дисидентів» (де-факто поглинання православних Константинопольського патріархату та уніатських парафій Православною російською церквою) стала одним із найуспішніших проектів Катерини II на українських землях із найболючішими для України наслідками, які, на жаль, не подолано і досі.

---

[1] Стоколос Н. Г. Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії *УІЖ*. 2002. № 4. С. 97.

[2] Melchisedec Ştefănescu – Episcop al Romanului – Chronica Huşilor şi a Episcopiei cu aseminea numire dupre documentele Episcopieĭ şi alte monumente ale ţereĭ. – Bucuresci, 1869. P. 161.

[3] Лукашова С. С., Лукашов Н. В. Религиозный фактор как правовое обоснование разделов Речи Посполитой *Genesis:* исторические исследования. 2018. № 10. С. 32–42.

Томос: Київ між Константинополем та Москвою

Володимир Омельчук
Денис Мельниченко
Сергій Шуплік

Проблема витворення єдиної Української Православної Церкви та забезпечення її патріаршого статусу вже давно виступала наріжною у сфері державного будівництва. Це питання стало повісткою денною для Президента України Петра Порошенка, який сподівався задовольнити віковічні прагнення українства щодо посилення канонічного статусу національної Церкви [1].

Діяльність Християнської Церкви здійснюється згідно з чіткими канонічними приписами. Одним з таким актів є Томос (грецькою τόμος) – указ, декрет, окружне послання предстоятеля помісної Православної Церкви у важливих церковно-організаційних питаннях церковного устрою. Шляхом надання Томосу частині материнської (кіріархальної) Церкви офіційно проголошується автономія в управлінні або автокефалія. У Томосі використовується урочистий та повний підпис патріаршого указу. Після надання Томосу про автокефалію предстоятеля Церкви вносять в Диптих і починають згадувати за Літургією на великому вході.

Наголосимо наявність дотичного чисельного як наукового, так і науково-популярного матеріалу. Насамперед згадаємо ювілейний науковий збірник, який з’явився у науковій серії «Світові традиції державного управління» [2]. Сам процес надання Томосу належно відображений і в національному медіа-просторі [3]. Російські офіційні вчені Томос розглядали насамперед як елемент геополітичної гри американської дипломатії з Константинополь-

[1] Томос про автокефалію: що це означає для українців // Електронний ресурс: режим доступу: https://24tv.ua/avtokefalna_tserkva_v_ukrayini_shho_tse_ta_shho_zminit_avtokefaliya_v_ukrayini_n955311

[2] Православна Церква в українському державотворенні: збірник статей та матеріалів на пошану Його Святості, Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета [Омельчук В. В. (кер. авт. кол.) та ін.]. – К.: Прометей, 2019. Світові традиції державного управління. Вип. VII. 2019. 348 с., іл.

[3] Козиряцька С. А. Українські медіа про томос та помісну церкву: змістові акценти та риторика повідомлень *Сучасний мас-медійний простір: реалії та перспективи розвитку* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (25 жовт. 2018 р.) / наук. ред. В. М. Каленич. – Вінниця, 2018. – С. 38–43.

ським Патріархом, якого розглядали як проамериканську креатуру [1]. Робилися спроби поставити під сумнів доцільність прийняття цього акту [2].

УПЦ КП та УАПЦ постійно вели перемовини з Константинополем щодо свого визнання. Ці кроки активізувалися після обрання Президентом України Віктора Ющенка. Нової ваги це питання набуло в умовах агресії РФ на Сході та підтримки цих дій з боку РПЦ. УПЦ МП відмовилася засудити дії РФ, що викликало негативний суспільний резонанс.

Напередодні Всеправославного собору 16 червня 2016 р. Верховна Рада України прийняла постанову № 1422-VIII «Про Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні». У цьому зверненні ВР України просила Вселенського Патріарха:

- визнати нечинним акт 1686 р. як такий, що був ухвалений з порушенням священних канонів Православної Церкви;
- взяти участь у подоланні наслідків церковного поділу шляхом скликання під егідою Вселенського Патріархату Всеукраїнського об'єднавчого собору з метою вирішення всіх суперечливих питань та об'єднання Українського православ'я;
- видати Томос про автокефалію Православної Церкви в Україні.

Відповідне Звернення підготували з метою подолання існуючого в Україні церковного розподілу та врегулювання канонічного статусу УПЦ. Одним із основних приводів до його підготовки стала збройна агресія Російської Федерації. Однак вказане питання під час проведення Всеправославного собору, що відбувався 19-26 червня 2016 р. на грецькому острові Крит, не розглянули.

В 2016–2017 рр. річні загальні збори Світового конгресу українців ухвалювали звернення до Вселенського святійшого патріарха щодо надання автокефалії УПЦ КП. У листопаді 2016 р. та в січні 2018 р. Президент СКУ Євген Чолій зустрічався з Варфоломієм I, якому передав відповідні резолюції. У рамках зустрічей Чолій наголошував на ролі Української Церкви для духовного єднання України. 21 квітня 2018 р. СКУ знову закликав Вселенського Патріарха надати Томос про автокефалію УПЦ згідно з бажанням УПЦ КП і УАПЦ та у відповідь на звернення Президента України, яке підтримала ВР України. Цю позицію підтримали і українські православні громади поза межами України. 25 квітня 2018 р. учасники Постійної конференції українських православних єпископів поза межами України написали листа про підтримку дій, проведених Його Всесвятістю та Константинопольським Священним Синодом щодо можливого надання Томосу автокефалії УПЦ, а також відповідне звернення до духовенства, монашества та вірних УПЦ у діаспорі. Звернення підписали Митрополит УПЦ Канади Юрій, Митрополит УПЦ США і в Діаспорі Антоній, архієпископ Української православної єпархії Бразилії та Пів-

[1] Филянова В. Н. Его Святейшество Варфоломей – Константинопольский патриарх и проамериканский политик *Проблемы национальной стратегии*. 2013. № 1 (16). С. 189–200.

[2] Оленчак Я. Л. Автокефальные тенденции в Украинской церкви: историко-политическая проекция *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: Политология. 2015. № 3. С. 64–70.

денної Америки Єремія, Архієпископ Української православної церкви США та Західної Європи Даниїл, єпископ Української православної церкви Канади Іларіон, єпископ Української православної церкви Канади Андрій.

Водночас, активно проходила підготовка і в Україні. 9 квітня 2018 р. Президент України П. Порошенко відбув до Стамбула, де зустрічався з Вселенським патріархом і членами Святого і Священного Синоду. Після проведення міжнародних перемовин розпочалася підготовча робота усередині країни. Вже 17 квітня 2018 р. Порошенко в Києві провів зустріч з головами фракцій у Верховній Раді України і закликав їх підтримати Звернення до Варфоломія I про надання УПЦ Томосу про автокефалію.

19–20 квітня відбулося засідання Священного Синоду Вселенського Патріархату з приводу українського питання. За результатами Синоду 22 квітня опубліковано комюніке, в якому наголошувалося:

Відповідно до Божественних і Священних Канонів, а також вікового церковного порядку і Святого Передання, Вселенський Патріархат зацікавлений в збереженні всеправославної єдності та піклується про Православні Церкви у всьому світі, особливо українського православного народу, який отримав спасительну християнську віру і святе хрещення від Константинополя. Таким чином, як його істинна Церква-матір, він розглянув питання, що стосуються церковної ситуації в Україні, як це було зроблено на попередніх синодальних засіданнях, і, прийнявши від церковної і цивільної влад, які представляють мільйони українських православних християн, звернення, що прохає про надання автокефалії, вирішив тісно спілкуватися та узгодитися зі своїми сестринськими Православними Церквами щодо цього питання.

22 квітня Святий і Священний Синод Вселенського Патріархату прийняв до розгляду Звернення від Президента України Петра Порошенка до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православній Церкві України, Постанову ВР України на підтримку цього звернення, а також звернення ієрархів українських православних церков – УПЦ КП та УАПЦ.

Після розгляду всіх документів Синодом Вселенського Патріархату прийнято рішення про початок процедур, необхідних для надання Томосу про автокефалію ПЦУ. Ці дії церковної і світської влади в Україні та материнської Константинопольської Православної Церкви були спрямовані на подолання наслідків поділу українського православ’я та створення єдиної Православної Церкви України як самокерованої, незалежної частини Вселенської Православної Церкви.

В умовах широкої суспільної дискусії 8 травня Президенти України Л. Кравчук, Л. Кучма та В. Ющенко підписали Звернення до українського народу, віруючих України щодо надання Томосу про автокефалію ПЦУ. Вони звернулися до усіх громадян України, відповідальних політиків, громадських діячів із закликом об’єднатися навколо цієї великої мети і спільно активно працювати для створення Автокефальної Православної Церкви в Україні.

1 липня, виступаючи у Тронному залі своєї резиденції після поминального богослужіння з нагоди 40-го дня від упокоєння митрополита Перги Євангела, Вселенський Патріарх Варфоломій значну частину промови присвятив

українському питанню. Константинополь заявив, що ніякої канонічної території РПЦ в Україні не існує, а Москва у 1686 р. приєднала УПЦ неканонічно.

7 вересня Вселенський патріарх Варфоломій призначив двох екзархів у Києві – архієпископа Даниїла Памфілійського із США та єпископа Іларіона Едмонтонського з Канади у рамках підготовки до надання Православній церкві України автокефалії. Екзархи мали взаємодіяти з українською владою і церквами для організації Об'єднавчого собору. Екзархи також мали вирішити питання існуючого в Україні церковного розколу.

Наприкінці вересня 2018 р. Вселенська Патріархія оприлюднила дослідження історичних церковних документів, у яких довела, що Константинополь ніколи не віддавав Київську митрополію у канонічну територію Російської Православної Церкви. 9–11 жовтня 2018 року відбувся синод Константинопольської православної церкви, на якому було прийнято декілька рішень. Передбачалося:

1. Підтвердити вже прийняте рішення про те, щоб Вселенський патріархат приступив до надання автокефалії Церкві України.
2. Відновити станом на сьогоднішній день Ставропігію Вселенського Патріарха у Києві.
3. Прийняти та розглянути прохання про апеляцію від Філарета (Денисенка), Макарія (Малетича) та їхніх послідовників, які опинилися у схизмі не з догматичних причин, відповідно до канонічних прерогатив Константинопольського патріарха отримувати такі звернення від ієрархів та інших священнослужителів з усіх автокефальних церков. Вони були канонічно поновлені у своєму єпископському або священицькому сані, також було відновлено сопричастя їхніх вірних з Церквою.
4. Скасувати зобов'язання Синодального листа 1686 р., виданого за обставин того часу, який надавав у порядку ікономії право Патріарху Московському висвячувати Київського митрополита, обраного собором духовенства та вірян його єпархії, який мав згадувати Вселенського Патріарха як свого Першоієрарха за будь-яким богослужінням, проголошуючи та підтверджуючи свою канонічну залежність від Матері-Церкви Константинополя.
5. Звернутися до всіх залучених сторін із закликом утримуватися від захоплення церков, монастирів та іншого майна, а також від будь-яких інших насильницьких дій та помсти, щоб перемагали мир і любов Христа.

16 жовтня Екзархи Константинопольського патріарха Даниїл Памфілійський та Іларіон Едмонтонський повернулися в Україну для продовження роботи щодо отримання автокефалії УПЦ. 18 жовтня парламент 237 голосами «за» підтримав законопроект 9208, поданий Президентом України П. Порошенком 17 жовтня. Андріївська церква Національного заповідника «Софія Київська» передавалася в безоплатне постійне користування Вселенського патріархату для здійснення богослужінь і обрядів (при цьому сама церква залишалася у державній власності). У ній заплановане розміщення ставропігії Вселенського патріархату, яка фактично буде виконувати роль амбасади.

3 листопада Президент України П. Порошенко та Патріарх Варфоломій підписали угоду про співпрацю, яка деталізувала процес надання Томосу.

Згідно з нею Представництво Вселенського патріарха у Києві буде в Андріївській церкві, яку ВР України вже передала у користування Константинополя.

27–29 листопада у Стамбулі пройшов Святий і Священний Синод Вселенського патріархату. Члени Синоду остаточно узгодили текст томосу для Православної церкви України, цей документ вже не змінюватиметься. На основі Томосу ухвалили також проект статуту Української церкви. Текст Томосу вирішили не оприлюднювати до його передачі.

На завершальному етапі процесу створення помісної ПЦУ, Константинопольський патріархат визнав нечинним надання права хіротонії митрополита Київського Московському патріархові, постановив поновити у своєму єпископському або священицькому сані» Філарета (Денисенка), Макарія (Малетича) та їхніх послідовників, які опинилися у схизмі не з догматичних причин» та організував помісний об’єднавчий собор, що відбувся 15 грудня 2018 року. На ньому за участю ієрархів УПЦ КП, УАПЦ та двох єпископів УПЦ МП утворилася Православна Церква України. Предстоятелем новоствореної церкви став митрополит Київський і всієї України Епіфаній (Думенко). Предстоятель УПЦ (МП), єпископ Онуфрій (Березовський) канонічно втратив право носити цей титул. Представники РПЦ та УПЦ МП переважно відмовилися визнати її.

5 січня 2019 р. у Стамбулі підписали Томос про автокефалію Української Церкви. Церемонія підписання Томосу відбулася в патріаршому храмі Святого Георгія на території Вселенського патріархату в Стамбулі. 6 січня 2019 р. Патріарх Варфоломій вручив томос про автокефалію Православної Церкви України митрополиту Київському і всієї України Епіфанію. Після Об’єднавчого собору здійснюється поминання митрополита Київського і всієї України блаженнішого Епіфанія під час богослужінь Вселенського Патріархату. Відновилося євхаристійне спілкування православної церкви України зі світовим православ’ям. Також розпочався процес переходу до Православної церкви України церковних громад, які раніше визнавали єдність із Московським патріархатом.

Вселенський Патріарх Варфоломій I підписав Патріарший і Синодальний Томос про надання автокефалії Православній церкві України у присутності Президента України Петра Порошенка, його дружини пані Марини, Митрополита Київського і всієї України. Згідно з цим актом Свята Велика Христова Церква благословляє і проголошує Православну церкву України Автокефальною.

Вселенський патріархат визнає і проголошує Православну Церкву України своєю донькою та закликає всі інші Православні церкви визнати її як сестру і згадувати під ім’ям «Святіша церква України», що має своєю кафедрою історичне місто Київ.

При цьому Українська Православна Церква не має права призначати єпископів та засновувати парафії за межами країни. А вже існуючі парафії поза межами державами підкорятимуться Вселенському Престолу, який має канонічні повноваження у діаспорі.

Титул предстоятеля Епіфанія визначається як «Блаженніший Митрополит Київський і всієї України». Додавати чи віднімати від титулу якісь частини без дозволу Вселенського Патріархату заборонено.

Митрополит Київський і всієї України Епіфаній, здійснюючи богослужіння, поминає Усіх єпископів православних, а сонм найсвятіших архієреїв при ньому, поминає його ім'я як Першого і Предстоятеля Найсвятішої Церкви в Україні. Питання внутрішньоцерковного управління розглядаються винятково ним самим та Синодом більшістю голосів. При цьому зберігається право апеляційного звернення до Вселенського Патріарха, який має канонічну відповідальність приймати безапеляційні судові рішення для єпископів та іншого духовенства помісних церков.

Для збереження духовної єдності і спілкування усіх православних церков Блаженніший Митрополит Київський і всієї України повинен поминати Вселенського Патріарха, Блаженніших патріархів та настоятелів помісних церков, отримавши своє місце у Диптиху і на священних зібраннях після предстоятеля Церкви Чехії і Словаччини.

Дії церковної та світської влади в Україні, а також Вселенського патріархату, викликали різку негативну реакцію РПЦ і Московського патріархату, який вважає Україну частиною своєї канонічної території та не визнає результатів об'єднавчого собору 15 грудня 2018 року. Внаслідок опозиції РПЦ рішенням Константинопольського патріархату утворилася Московсько-Константинопольська схизма.

Російська влада одразу з початком процедури отримання Томосу розгорнула інформаційно-пропагандистську війну проти цього процесу. До неї долучилися як власне священики, так і політики, діячі культури та науки. Член фракції КПРФ у Держдумі Росії Сергій Гаврилов заявив, що в Україні, нібито, ведеться «інформаційна війна проти власного народу» і прийняті закони, які, на його погляд дозволяють «захоплювати релігійні будівлі та споруди». Він розповів про те, що в Києві, під керівництвом секретаря РНБО Олександра Турчинова, відбулася координаційна рада, нібито, з підготовки впровадження в Росію «екстремістських сектантських сил». «На прикладі України розв'язується новий виток кольорових революцій, тільки вже в релігійній сфері, створення керованого хаосу на Балканах і на Близькому Сході», – залякував Гаврилов. Подібні закиди вписуються у загальний концепт гібридної війни проти України, яку веде путінський режим за допомогою спецслужб [1].

Надання Томосу одразу пришвидшило перехід окремих релігійних громад та ієрархів до нової Церкви. Розуміння потреби цього процесу диктується і умовами зовнішньої військової агресії РФ, яку підтримала РПЦ [2].

Набуття Україною незалежності логічно каталізувало і процес церковної автокефалізації. Цей процес на даному етапі отримав і підтримку державної влади на чолі з Президентом України Петром Порошенком. Співпраця державних інституцій з Українською Православною Церквою Київського Патріархату, яка вже мала достатньо високий авторитет усередині країни, стало важливим чинником визнання у Вселенському православ'ї.

[1] Фомин А. А., Н. П. Пархитько Н. П. Украинская автокефалия: путь к независимости или политический проэкт? *Постсоветские исследования.* Т. 2. № 1 (2019). С. 893–896.

[2] Томос: у Путіна заявили про початок церковної війни в Україні *Електронний ресурс:* режим доступу: https://narodna-pravda.ua/2019/02/12/tomos-u-putina-zayavyly-pro-pochatok-tserkovnoyi-vijny-v-ukrayini/

Цикл XI:
ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА НАУКОВІ ВЗАЄМИНИ УКРАЇНИ ТА СХОДУ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

Туреччина і Грузія як стратегічні партнери незалежної України у Чорноморському басейні та у південно-східному векторі української дипломатії (1917–1921 рр.)

Павло Гай-Нижник

На початку XX ст. молода Українська державність, що відродилася поміж бойовищ Першої світової війни й серед вогнища революції в Російській імперії, природно, в силу історичних обставин, була аж надто вразлива від європейських воєнно-політичних і соціально-економічних впливів провідних тогочасних гравців на планетарній шахівниці. Одначе, й за таких геополітичних обставин, Україна все ж прагнула не стати розмінною монетою на світовому міждержавному ринку інтересів та зазіхань й, в міру можливого, намагалася і планувала вийти з-під «опікунської» орбіти сильних того світу, які з двох таборів вже четвертий рік несамовито нищили одне одного за панування над світовими ресурсами і територіями.

Перебіг перемовин урядовців УНР з представниками Антанти у листопаді–грудні 1917 р. і на початку січня 1918 р.[1] та позиція делегатів Української Центральної Ради під час переговорів у Бересті з країнами Почвірного блоку[2], або ж зовнішньополітичні і фінансово-економічні зусилля Української Держави (Гетьманату) упродовж травня–листопада 1918 р. тощо[3], яскраво свідчать, що, попри відсутність політичного досвіду і внутрішньої сталості, молода українська дипломатія набувала навичків міжнародних відносин безпосередньо у бухливому плині становлення державності й прагла грати власну, самостійну ролю на світовій

[1] Див.: Гай-Нижник П. П. Взаємини України з Францією і Великою Британією за Центральної Ради (1917–1918 рр.): становлення і розлад *Гілея*. 2017. Вип. 124 (№ 9). С. 32–43; *Гай-Нижник П.* Україна – Франція: встановлення міждержавних взаємин *Зовнішні справи*. 2017. № 4. С. 28–31.

[2] Див.: Гай-Нижник П. Мировий договір УНР з Центральними державами у Бересті: політичні аспекти переговорного процесу (грудень 1917 р. – листопад 1918 р.) *Українознавство*. 2019. № 3. С. 8–20.

[3] Див.: Гай-Нижник П. Дипломатичні контакти на найвищому рівні між Німецькою імперією та Українською Державою у 1918 р.: персональний вимір *Україна та Німеччина: міждержавні відносини*: збірник наукових праць. Чернігів, 2018. С. 147–165; Гай-Нижник П. П. Українсько-німецькі фінансові та торговельно-економічні взаємини (1918 р.) *Гілея*. 2019. Вип. 141 (№ 2). Ч. 1. Історичні науки. С. 22–37; Гай-Нижник П. П. Фінансові взаємини України з Австро-Угорщиною (кінець 1917–1918 рр.) *Австрія й Україна на історичних перехрестях*: науковий збірник. К.: Дипломатична академія України при МЗС України, 2016. С. 153-185; Гай-Нижник П. Геополітична пастка: Гетьманат та Антанта (1918 р.) *Україна дипломатична*. Вип. XX. К., 2019. С. 25–52.

арені[1]. Чи вдало? Здебільшого – ні, проте й причин цьому був цілий оберемок (як об'єктивних, так і суб'єктивних) і не завжди вони були залежні від дій українського уряду. Цілком природно, що головним полем зовнішньополітичної і зовнішньоекономічної діяльності урядів України були терени Центрально-Східної Європи, в тому числі й в силу доконаних історичних обставин, на які припала пора відродження Української державності.

Проте, було б засадничо невірним вважати, що східний вектор зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних інтересів державної України обмежувався лише її безпосередніми, на той час, географічними сусідами, що поставали як квазідержави з уламків царської Росії (РСФРР, Всевелике військо Донське, Північний Кавказ чи Терек тощо). Інтереси України вже у ті часи сягали далі на схід – в Азію, на просторі терени величезної Османської імперії, у Закавказзя і ген – у Персію (Іран). Так, одним з ключових завдань першого ж посла УНР в Істамбулі М. Левитського вже навесні 1918 р. було зав'язання контактів з перським представником у Туреччині й налагодження тісних зносин з Персією, а також просування української присутності у Грузії, Вірменії та Азербайджані[2].

Не менш амбітні наміри мав і уряд Української Держави за гетьманування П. Скоропадського. Вже влітку 1918 р. українські урядовці не оминули увагою колишнього шахиншаха Персії (Ірану) з династії Каджарів Мугаммеда Алі-шаха, який після втрати престолу у 1909 р. утік до Росії й згодом оселився з сім'єю, почетом і гаремом з п'ятидесяти наложниць в Одесі у величезній палацовій садибі Бржозовского, що по вул. Гоголя, 2. Уряд гетьмана не лише уважно стежив за життям шаха з політичного огляду (адже його син Султан Ахмад-шах все ще правив країною, хоч і був залежним від регентів і вождів бахтіярських племен), але й завбачливо наклав на Мугаммеда Алі-шаха подохідний податок (при цьому, даючи тому не сплачувати його вчасно, залізаючи у борги і зобов'язання від української державної скарбниці)[3].

Крім того, український уряд наполегливо стелив собі політико-дипломатичний і фінансово-економічний шлях до Персії, який мав пролягти саме че-

[1] Дивіться: Гай-Нижник П. П. Законодавче та нормативно-правове підґрунтя становлення дипломатичної служби Української Держави за Гетьманату 1918 р. *Гілея*. 2017. Вип. 123 (№ 8). С. 28–36; Гай-Нижник П. П. Українська дипломатія в Німеччині у 1918 році: заснування і діяльність Посольства УНР та Української Держави в Берліні Гілея. 2018. Вип. 128 (№ 1). С. 22–38.

[2] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 5.

[3] Там само. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 80зв.

рез Туреччину та Закавказзя[1]. Вже 30 липня 1918 р. посол Української Держави в Німеччині барон Ф. Штейнгель розмірковував над східними (перськими) перспективами України у звіті до очільника МЗС Д. Дорошенка з проханням до того звернути увагу гетьмана П. Скоропадського на те, що Грузія могла б стати для України шляхом до усього Закавказзя й далі у Персію, а Україна має реальну можливість стати експортером-монополістом у постачанні українського збіжжя та сировини через Грузію у Закавказзя, Персію та до східних провінцій Османської імперії тощо[2]. Тож саме Грузія і Туреччина розглядалися київським урядом як стратегічні геополітичні та економічні партнери України у її просуванні своїх торговельних і фінансових інтересів на Схід.

Україна – Туреччина: становлення міждержавних і дипломатичних взаємин (1917–1921 рр.)

Українсько-турецьке зближення за новітніх часів розпочалося задовго до відновлення Україною своєї державності на початку XX ст. Поштовхом до цього послугував початок Першої світової війни, коли давні прагнення українців до відродження власної державності переплелися зі стратегічними військово-політичними і фінансово-економічними інтересами Центральних держав загалом і Османської імперії зокрема[3].

Саме у цей час відбуваються перші неофіційні стосунки між українсько-турецькими політичними чинниками, пов’язані з діяльністю місій Союзу визволення України (СВУ) та Головної Української Ради (ГУР) в Істамбулі[4]. Так, представник СВУ в Туреччині Мар’ян Меленевський (Басок), що прибув до Істамбула у жовтні 1914 р., одразу ж розвинув активну діяльність серед османських військово-політичних кіл[5]. Вже на третій день після приїзду, М. Меленевського було прийнято у столиці Осяйної Порти міністром внутрішніх справ Туреччини Талаат-беєм, котрий заявив, що «турецький уряд сприятиме українському народу у справі створення ним незалежної держави»[6]. Зі свого боку, делеґати ГУР

[1] Дивіться: Hai-Nyzhnyk, Pavlo. Formation of Ukrainian-Georgian diplomatic relations at the UPR and the Ukrainian State (1917–1918) *Україна і Грузія: дипломатичні відносини, міжнародні зв’язки, історичні джерела. До століття встановлення дипломатичних відносин*: Зб. наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 17–37.

[2] ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 39.

[3] Див.: Гай-Нижник П. Україна: фінанси і політика (1917–1922 рр.). К.: Крок, 2020. 811 с.; Гай-Нижник П. П. Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.). К.: Дуліби, 2016. 532 с.

[4] Kirimli H. The Activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War. The British Academy. Middle Eastern Studies. Vol. 34. Num. 4. October 1998. Spesial Issue. Turkey before and after Atatürk. Internal and External Affairs. Edited by Sylvia Kedourie. S. 177.

[5] Там само. S. 182.

[6] ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 28.

Л. Цегельський і С. Баран домоглися зустрічі з такими провідними османськими політиками як Енвер-паша і Талаат-бей. Вони запевнили українців у тому, що Туреччина сприятиме створенню на руїнах переможеної Росії незалежної Української держави, яка постане охоронним муром проти російської навали на Балкани і в Середземномор'я[1]. Крім того, поширення розголосу про політичні перемовини в Істамбулі делегатів від СВУ спричинило до зацікавлення українським питанням більш ширших кіл турецького політикуму, а «інтеліґентні турки цілком захопилися українською справою, – повідомлялося у «Вістнику СВУ» навесні 1915 р. – Всі вони, здибавши кого-небудь з українців, зачинають розмову про Україну, про змагання українців і щиро бажають визволення з-під Москви»[2]. Так, наприклад, наприкінці жовтня 1914 р. газета «Тасфір-і-Ефкіар» у статті під назвою «Нова держава» переконувала читачів, що утворення Української держави буде значною послугою світові й людяності. Дещо по-іншому, але цілком обґрунтовано і доволі логічно, міркувала на своїх шпальтах французькомовна газета молодотурків «Жен Тюрк», зауважуючи, що «інтереси українців тісно пов'язані з інтересами Туреччини. Українська держава, якої жадають для себе українці, відділила б Росію від узбережжя Чорного моря. Створення неросійської слов'янської держави увільнило би Туреччину від політики інтриґ і забаганок російського царства, яке прагне до того, щоб запанувати над Константинополем і морськими протоками»[3]. Представництво СВУ в Туреччині видавало летючки для османських вояків («Asker») та інформативну публікацію «Ukrayna, Rusya, Türkiye, Magălemer rnecmu'asi» (1915).

Та все ж, справжнім успіхом місіонерів СВУ в Туреччині стала декларація міністра внутрішніх справ Османської імперії Талаат-бея з українського питання, що була опублікована 24 листопада 1914 р. У ній він заявив, що Висока Порта, так само як кабінети берлінський і віденський, визнає необхідність визволення України з-під російського панування. Після розгрому Російської імперії, запевняв міністр, султанський уряд допоможе українському народові створити власну незалежну державу. Прикметно, що Союз визволення України визнавався ним як загальнонаціональний представницький орган українського народу, що живе в підросійській Україні. Відтак, то був чи не перший офіційний публічний документ державного рівня і міжнародного значення, у якому за українським народом визнавалося природно-політичне право на створення власної незалежної національної держави.

[1] Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Львів, 1929. С. 11.

[2] Вістник СВУ. 1915. Ч. 15–16. С. 9.

[3] Там само. Ч. 9–10. С. 17.

Представники СВУ прагли домогтися від османського уряду також і цілком практичних кроків, а саме: сприяння у створенні українського військового з'єднання, яке спільно з турецькими військами висадилося б на Кубані чи у північному Причорномор'ї (в районі Одеси), з тим, аби здійняти там вибух національно-визвольного руху українців проти російського царату[1]. При цьому слід додати, що подібне національно-визвольне повстання готувалося на Кавказі і на Кубані спеціальним німецько-турецьким комітетом, а українські емісари від СВУ, звісно ж, перебували у цій розробці військових штабів зазначених союзників по Четверному блоку як додатковий елемент і стимулятор, в тому числі й щодо організації збройного протицарського виступу на російському Чорноморському флоті[2]. У цьому контексті між представниками СВУ та довіреними особами військового міністра Високої Порти Енвера-паші в Істамбулі навіть відбулося обговорення питання турецько-українського співробітництва щодо висадки в одному з пунктів російського Чорноморського узбережжя українського збройного підрозділу за підтримки значних турецьких сил, що мало би викликати національно-революційний рух в Україні[3]. Утім, усі ці плани і сподівання виявилися марними.

На новий щабель українсько-турецькі взаємини винесла Лютнева (1917 р.) революція в Росії та розвій на її теренах українського національно-революційного руху. Саме тоді у турецькому Трапезунді було організовано Українську Громаду, яка почала друкувати «Вісті Української Громади міста Трапезунду» (редактор – Григорій Хименко). У вересні 1917 р. Українська Центральна Рада призначила Миколу Свідерського комісаром Трапезундського району, який готував українізацію військових частин в колишній російській імператорській армії. Там він також налагодив видання газети «Вісти Українського військового з'їзду Кавказького фронту» (цей Військовий з'їзд було скликано у Трапезунді у жовтні 1917 р.). На початку 1918 р. російське військо евакуювало Трапезунд і всі українці виїхали в напрямку України.

Тим часом у Росії владу захопили більшовики, які спрямували свої війська проти щойно проголошеної Української Народної Республіки. Вже наприкінці січня 1918 р. до Києва підступили радянсько-більшовицькі війська під проводом М. Муравйова (бомбардування міста тривало 11 днів – від 15 до

[1] Skoropys-Joltuchovskyj Al. Ezwдgungen bezuglich der Konstantinopel der Aktion und der Verlegung des Sitzes des Prasidiums des Bundes nach Konstantinopel. Wien, 20. Dezember 1914. *HHSt*. A.P.A. 903 Kr. 8b. Ausfertigung.

[2] Telegramm in Ziffern an Markfraf Pallavicini in Konstantinopel, nr. 602. – Wien, am. 9. Oktober 1914. *HHSt*. P.A. 902 Kr. 8b. Konzept.

[3] Докладніше див.: Privatschreiben des Grafen Hoyos an den Oberst Hranilovich, Armeeoberkommando. Wien, am 8. November 1914. Streng geheim. *HHSt.* A.P.A. 902 Kr. 8 b. Konzept; Provisorischer Bericht. Wien, den 16. Desember 1914. *HHSt.* A.P.A. 903 Kr. 8 b. Ausfertigung; Kabinett des Ministers. Privatschreiben des Grafen Hoyos an Oberst von Hranilovish. Wien, am 14. November 1914. *HHSt.* A.P.A. 902 Kr. 8 b. Konzert; Streng geheim. Chiffre. – Telegramm des K.u.K. Ministeriums des AuЯern an Markgraf Pallavicini in Konstantinopel, Nr. 744. Wien, 13. November 1914. *HHSt*. A.P.A. 902 Liasse Kr. 8 b.

26 січня 1918 р.)[1]. 25 січня 1918 р. Рада народних міністрів УНР змушена була евакуюватися зі столиці (спочатку державний провід перебрався до Житомира, а потім – до Сарн). Тепер врятувати Центральну Раду від остаточного розгрому могла лише стороння допомога. Ця допомога прийшла від країн Почвірного (Центрального) блоку. Самостійний статус УНР дав можливість Україні укласти союзницький Берестейський (Брестський) договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною.

Між тим у Бересті українська делегація вела нелегкі перемовини з представниками Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) щодо укладання мирного договору й надання цими країнами військової допомоги УНР в боротьбі з більшовицькими загарбниками. У приватному форматі переговори української і турецької делегацій відбулися 17 січня 1918 р. на яких основними питаннями були визначення кордонів України (надто – південних і східних) та взаємного сусідства на Чорному морі. Турецькі представники наголошували, що питання Чорного моря і пропливу через Дарданелли мають бути «пробним каменем» для дружніх взаємин між двома державами. Окремо йшлося й про перспективи підтримки Україною мусульманських громад у Криму та на Кавказі. На це українська делегація заявила, що відносини УНР з Кавказом «щирі та дружні», але Україна відмежовується від справи внутрішньої організації Кавказу. Зрештою перемовники дійшли до узгодженого знаменника, що українсько-турецький договір можна буде укласти одразу після підписання основного договору[2]. Турки підтвердили свій намір підтримати УНР й на пленарному засіданні 1 лютого, коли на претензії більшовиків зауважили на проголошені радянською делегацією заяви про права націй на самовизначення й, відтак, запропонували визнати саме за українською стороною виключне право самим вирішувати свою долю[3].

9 лютого 1918 р. на останньому пленарному засіданні української частини мирової конференції у Бересті, яке від імені Центральних держав відкрив промовою Р. Кюльман, а від України слово-відповідь виголосив О. Севрюк, сторони підписали мировий договір[4]. Висока Порта визнала УНР незалеж-

---

[1] Гольденвейзеръ А. А. Изъ Кіевскихъ воспоминаній (1917–1921 гг.) *Архив русской революции*. Т. 6. М.: Терра; Политиздат, 1991. С. 204.

[2] Матяш І. Архівна складова джерельної бази дослідження українсько-турецьких відносин доби української революції 1917–1921 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* 2019. Вип. 28. С. 345.

[3] Сергійчук Б. В. Документи з Османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році. *Національна та історична пам'ять*: Зб. наук. праць. Вип. 7. Спецвипуск: «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)». К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 228–230.

[4] Гай-Нижник П. Олександр Севрюк – соціаліст-революціонер і дипломат-аматор, політичний авантюрист й агент чужоземних спецслужб Гілея. 2019. Вип. 140 (№ 1). Ч. 3. Політичні науки. С. 7–22; *Коваль В. В*. Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четверного союзу: Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.02. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2002. – С. 15.

ною державою. Цей міжнародно-правовий акт передбачав негайне встановлення дипломатичних і консульських зносин (ст. IV), звільнення військовополонених (ст. VI), започаткування товарообміну між країнами-підписантами (ст. VII), налагодження поштово-телеграфного зв'язку, виплату компенсацій особам обох держав, які постраждали внаслідок війни тощо[1]. З турецького боку договір підписали великий візир і міністр внутрішніх справ, член Османської Палати Мехмед Талаат-паша; міністр закордонних справ, член Османської Палати Ахмед Нессімі-бей; колишній великий візир, сенатор і посол Туреччини у Берліні, член Османської Палати Ібрагім Хаккі-паша; генерал кавалерії, колишній міністр оборони Ахмед Іззет-паша; з українського – офіційно уповноважені делегати Центральної Ради УНР: Олександр Севрюк, Микола Любинський та Микола Левитський.

На тій же церемонії було підписано й окремий українсько-німецький додатковий договір, який на рівноправній основі встановлював загальноприйняті у світі правові принципи відносин громадян та юридичних осіб двох сторін[2]. 12 лютого 1918 р. українська делегація підписала з делегаціями Туреччини, Болгарії та Австро-Угорщини додаткові договори до мирового договору. Вони були подібними до українсько-німецького додаткового договору, укладеного 9 лютого[3]. Тож 12 лютого 1918 р. було підписано й додатковий Українсько-турецький договір про дружбу і співробітництво, яким Османська імперія визнавала суверенність УНР, що передбачало встановлення офіційних міждержавних відносин, обмін вірчими грамотами та відкриття посольств у країнах. Зокрема, додатковою угодою визначалося призначення генеральних консулів, консулів і віце-консулів після ратифікації з дотриманням принципу взаємності. Визнавалася потреба підготовки консульської конвенції та інших актів, необхідних для регулювання міждержавних відносин.

Економічно-фінансові взаємини між Туреччиною та УНР «мали регулюватися, поки не укладено відповідний торговельний договір, на основі принципу найбільшого сприяння нації в торгівлі»[4]. Водночас, жодна з сторін не мала претендувати на преференції, котрі інша надала би будь-якій країні, зв'язаній з нею митним союзом і що мала спільні з нею кордони (колонії, зарубіжні володіння та протекторати підлягали в цьому відношенні тому ж регулюванню, що й метрополія). Загалом фінансово-економічні умови договору були більш сприятливими саме для Центральних держав, але в ситуації,

[1] Історія української дипломатіїї: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Документи і матеріали. К., 2010. С. 84–87.

[2] Докладніше див.: Гай-Нижник П. Мировий договір УНР з Центральними державами у Бересті: політичні аспекти переговорного процесу (грудень 1917 р. – листопад 1918 р.) *Українознавство*. 2019. № 3. С. 8–20; Гай-Нижник П. П. Олександр Севрюк і його роль під час перемовин й укладання Мирового договору між УНР та Центральними державами у Бересті (січень–лютий 1918 р.) *Гілея*. 2018. Вип. 130 (№ 3). С. 37–44.

[3] Коваль В. В. Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четверного союзу: Автореферат дис... – С. 15.

[4] Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. М., 2007. С. 312.

в якій опинилася на початку 1918 р. Україна, вони були не лише прийнятними, але й вкрай необхідними[1]. Договір скасовував усі закони, реґламенти й накази, які були видані на території кожної сторони з огляду на воєнний стан. Окремі статті реґулювали питання репатріації полонених та інтернованих, матеріальні компенсації та передбачали взаємні пільги. З огляду на брак будь-якої договірної бази взаємин, УНР і Туреччина домовилися укласти консульську конвенцію, а також інші акти[2].

Першим тимчасовим представником України в Туреччині було призначено Миколу Левитського (Левицького). Це рішення українського уряду було направлено великому візирові Талаату-паші листом від 8 квітня 1918 року[3]. Того ж дня М. Левитський отримав вірчу грамоту й (разом з секретарем М. Вовком-Вовченком і урядовцем М. Ковальським) вирушив до Істамбула через Відень. У Відні український посол відвідав турецького посланника Хільмі-пашу[4]. До османської столиці українська дипломатична місія прибула 19 квітня, яку зустрів представник турецького МЗС. Він супровів представників УНР до готелю «Пера-палас», де для них вже були підготовлені відповідні апартаменти. 20 квітня 1918 р. М. Левитський мав офіційну зустріч з керівником одного з відділів турецького МЗС Мухтар-беєм[5], а вже 22 квітня посол УНР вручив оригінал вірчої грамоти великому візирю і копії – міністрові закордонних справ Османської імперії. Того ж дня він відвіз і подав свої візитівні картки усім турецьким міністрам, муфтію Істамбула, а також австро-угорському, німецькому і болгарському послам в Туреччині (упродовж поточного тижня він також обмінювався офіційними візитами з представниками дипломатичного корпусу)[6]. Першочерговими політичними завданнями М. Левитського у Туреччині були: опікування Кримською проблемою, бессарабське та балканське питання, зносини з Персією (можливість контактів з перським представником у Туреччині) та події на Кавказі (зокрема становище українців, українські Північний Кавказ і Кубань,

---

[1] Дивіться: Гай-Нижник П. Україна: фінанси і політика (1917–1922 рр.). К.: Крок, 2020. 811 с.; *Гай-Нижник П. П.* Українсько-німецькі фінансові та торговельно-економічні взаємини (1918 р.) *Гілея.* 2019. Вип. 141 (№ 2). Ч. 1. Історичні науки. С. 22–37.

[2] Українсько-Турецький Додатковий Договір до мирового договору, заключеного 9 лютого 1918 року в Берестю-Литовськім між Українською Народною Республікою, з одної сторони, і Туреччиною, Німеччиною, Австро-Угорщиною і Болгарією, з другої сторони. – Мировий договір між Українською Народною Республікою, з одної, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з другої сторони. К.: Друкарня Р. К. Лубківськогою, 1918. – С. 14.

[3] Дипломатія УНР та Української Держави в документах і спогадах сучасників. Т. 2. К.: Український письменник, 2008. С. 337.

[4] ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 4; Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 5–6зв.

[5] Сергійчук Б. Відродження українсько-турецьких відносин на початку ХХ ст. *Зовнішні справи*. 2013. № 8. С. 63.

[6] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 5–6 зв.

незалежність Грузії і Вірменії та питання створення окремої мусульманської держави на Кавказі)[1].

Тим часом 29 квітня 1918 р. у Києві відбулася зміна влади: внаслідок державного перевороту до влади прийшов ген. П. Скоропадский, що здобув диктаторські повноваження, УНР було повалено, а її заступила Українська Держава у формі гетьманату[2].

Новою владою було ухвалено рішення про відкликання приначених Центральною Радою дипломатичних представників УНР. Тож 15 травня 1918 р. в. о. міністра закордонних справ Української Держави М. Василенко повідомив М. Левитському про його відставку, на що той листом від 26 травня відповів, що він і так вважає «неможливим співробітничати з урядом, який зараз постав на Україні»[3]. Відтак, до середини червня посольством Української Держави в Туреччині керував М. Вовк-Вовченко, а потім – Петро Чикаленко. 10 липня 1918 р. послом до Істамбула було призначено правника Олександра Кістяковського, на ім'я якого навіть вже було виготовлено вірчу грамоту. Проте, як згадував міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко, «уже пароплав чекав в Одесі, вже було сповіщено турецький уряд, вже мав прибути до Києва турецький посол, а Кістяковський усе не їхав»[4]. Тож довелося скасувати це призначення й терміново шукати нову кандидатуру на посланця до Османської імперії.

Зрештою, лише 21 жовтня 1918 р. призначення на цю посаду отримав колишній голова Київської губерніальної земської управи Михайло Суковкін. За спогадами Д. Дорошенка, він «був старий досвідчений громадський діяч, знав кілька мов, був знайомий з закордонним життям», але у певний час «відійшов від українства»[5]. До штату посольства увійшли також радник Люцій Кобилянський, секретарі Михайло Любимський і князь Вячеслав Тенішев, старші урядовці Х. Пономаренко та О. Хоруженко, молодший канцелярський урядовець Ян Москаленко, перекладач Ю. Стеблін-Каменський, військовий аташе полковник В. Васильєв та військово-морський аташе, капітан першого рангу О. Зарудний.

Як засвідчував у власних звітах М. Суковкін, посольська місія Української Держави в Туреччині прибула до Істамбула 1 листопада 1918 р. й свої перші візити він відбув до міністра закордонних справ Османської імперії, послів Німеч-

[1] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 5.

[2] Дивіться: Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. К.: Крок, 2019. 626 с.; Гай-Нижник П. 1918-й: два перевороти. К.: Видавець Марко Мельник, 2019. 298 с.

[3] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 3.

[4] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). К., 2007. С. 271.

[5] Там само. С. 272, 537.

чини, Австро-Угорщини й Болгарії та згодом (з деякою затримкою) відвідав османського великого візиря й султана[1]. Турецький султан Мегмед VI прийняв українців з великими почестями, тепло привітав посла М. Суковкіна, а потім й особисто кожного з членів представництва, заявивши, що «дуже радий був пізнати нас і бажає нам доброго життя в своїй державі»[2].

Місія посольства Української Держави в Туреччині була нетривалою через історичні обставини (14 грудня 1918 р. гетьманат П. Скоропадського було повалено), проте відносно успішною та плідною. Перш за все, вітчизняній дипломатії за короткий термін вдалося через підписання спеціальної угоди досягти від Туреччини визнання Чорноморського флоту власністю Української Держави[3]. Крім того, з метою налагодження поштового й телеграфного зв'язку між Туреччиною й Українською Державою М. Суковкин ініціював підготовку підписання низки відповідних угод, а також практично досягнув визнання Високою Портою Криму як території Української Держави[4].

При цьому слід наголосили й на проблеми геополітичного ґатунку, що постали перед українськими дипломатами у Туреччині та значно ускладнювали їхню працю. Зокрема, йдеться про той факт, що гетьманські дипломати прибули до Істамбула в часі поразки Османської імперії у світовій війні: вже 30 жовтня 1918 р. представники турецького султана підписали Мудроське перемир'я з країнами Антанти, її кораблі зайшли у бухту Золотого Рогу, а 13 листопада союзницькі війська окупували столицю Осяйної Порти. У підсумку, за наслідками світової війни Туреччина позбулася 1,22 млн кв. км своєї території (68,2%) й зазнала величезних фінансово-економічних збитків[5].

1 ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 24–25.

2 Головченко В. І. Суковкін Михайло Акінфійович *Українська дипломатична енциклопедія*. Т. 2. К.: Знання України, 2004. С. 360.

3 Мащенко Д. «Тепер над нашим Посольством вже віється жовто-блакитний прапор» *Народная Армия.* 2009 [Електронний ресурс] Режим доступу: http: //www.gur.gov.ua/ru/content/litopys.html.

4 Питання приєднання до України Криму гетьманський уряд гостро поставив ще з перших днів свого існування, про що не раз заявляли не лише П. Скоропадський, а й його урядовці. Важливість вирішення для України цієї проблеми мало не лише політично-державницький, національний, воєнний, а й економічний підтекст. Півострів був важливим торговельним шляхом, на ньому набували широкого розвитку виноградарство, рибальство, малися сольові запаси тощо. Крім того, Крим був важливою ланкою інфраструктури південно-українського (причорноморського) господарства, відхід якого від загальноукраїнської міжпортової мережі створював би небезпеку для розквіту та зв'язку, зокрема, таких портів як Одеса та Маріуполь. Кримське питання, однак, одразу ж вийшло за рамки внутрішньо української проблеми. Півострів було окуповано німецькими військами, Туреччина також мала свої плани щодо нього.

5 Дивіться: Гай-Нижник П. Перша світова війна: державні витрати й фінансові наслідки для світової валютної системи *Велика війна 1914–1918: витоки, характер, наслідки*. К.: Вид. дім «Кондор», 2018. С. 410–425.

Активно діяла у 1918 р. в українському напрямкові й турецька дипломатія. На посаду посла в Українській Державі планувалося перевести керівника дипломатичної місії у Петрограді Фахреттіна-бея з виплатою щомісячно премії у сумі 30 тис. курушів, окрім заробітної платні [1], але першим послом (уповноваженим міністром) Османської імперії у Києві став досвідчений державний діяч і дипломат, колишній османський посол у Греції 48-річний Ахмед Мухтар-бей Моллаогли [2]. Генеральним консулом Туреччини у Києві (за поданням Міністерства закордонних справ до Адміністрації великого візира) указом султана Мегмеда VI Вагідеддіна від 15 липня 1918 р. було призначено колишнього депутата турецького парламенту від міста Кютах'я Ахмеда Феріда-бея Тека [3]. Також були засновані консульські установи Туреччини у Харкові та Одесі [4]. До Харкова мав вирушити консул Рухи-бей Абдулгаді (призначений 12 серпня), а до Одеси – Ебурізз Намік-бей (призначений 3 вересня) [5].

Турецькі дипломати прибули до українських міст восени 1918 р. після обміну ратифікаційними грамотами 22 серпня у Відні [6]. Процедура відбувалася у приміщенні посольства Османської імперії у столиці Австро-Угорщини на вулиці принца Євгенія, в якій взяли участь повноважний посол Османської імперії в Австро-Угорщині Хусейн Гільмі-паша та радник посольства Української Держави в Австро-Угорській імперії, заступник посла Я. Токаржевський-Карашевич [7]. Під час ратифікації Берестейскої угоди в Меджлісі Мебусані турецькі депутати зустріли оваціями доповідь міністра закордонних справ Ахмеда Несімі-бея, оскільки це був перший переможний договір Туреччини за три з половиною роки виснажливої світової війни. Звітуючись про переваги Берестейського договору та обумовлюючи позицію османів і делегацій Центральних держав на переговорах у Бересті, турецький міністр наголошував на економічній складовій цього міждержавного документа,

[1] Сергійчук Б. В. Документи з Османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Вип. 7. Спецвипуск: «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)». К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 228–230.

[2] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 20.

[3] Там само. Арк. 30.

[4] Kurat A. Türkiye ve Rusya. XVIII. yüzyıl sonundan Kurtulus Savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri (1798–1919). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya yayınları: 1980. S. 390, 391.

[5] Матяш І. Архівна складова джерельної бази дослідження українсько-турецьких відносин доби української революції 1917–1921 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2019. Вип. 28. С. 347.

[6] Спираючись на невиконання Україною зобов'язання про поставку Центральним державам збіжжя обсягом у 1 млн т до 31 липня 1918 р., Австро-Угорщина відмовилася не лише від реалізації умов Таємного протоколу, а й від ратифікації Берестейського мирного договору. За спільною згодою Німеччина та Австро-Угорщина порушили умови депозитного зберігання Таємного протоколу та його повернення українській стороні. Більше того, офіційний Відень вдався до безпрецедентного в історії дипломатії кроку: Австро-Угорщина ліквідувала український примірник Таємного протоколу від 8 лютого 1918 р., аби у такий спосіб убезпечити себе від можливих претензій Української Держави.

[7] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 7; Киевская мысль. 1918. 27 (11) августа. № 147. С. 5.

вказуючи, що Україна зобов'язувалася здійснювати поставки до Туреччини сільськогосподарської та військової продукції, зокрема зернових, худобу, вугілля та залізо. Він також налогошував, така угода з Україною, надавала нового подиху економіці Туреччини, яка перебувала у стані економічної блокади з боку країн Антанти [1]. Один з найвідоміших турецьких істориків XX ст. Акдес Німет Курат, зокрема, зауважував з цього приводу: «Хоча після укладення Берестейського мирового договору тісні взаємини між Україною та Туреччиною проіснували короткий час, значення цієї події знаходило відгук ще досить тривалий час в середовищі українських націоналістів. Позиція Туреччини згадувалася з вдячністю. Ця угода дійсно пов'язувала обидві країни щирими зв'язками. Незважаючи на пізніше «розрекламований» Договір про дружбу та братерство між Анкарським урядом та УРСР, він ніколи по своєму значенню не дорівнюватиме Брест-Литовському договору» [2].

Хоча вірчу грамоту османського посла в Україні Ахмеда Мухтар-бея було підписано 30 серпня 1918 р., повідомлення про приїзд турецьких дипломатичних представників МЗС Української Держави отримало ще 6 серпня і негайно віддало відповідні розпорядження щодо надання для для посольства Туреччини належного приміщення «в кращім кварталі в центрі міста» [3]. Одним з перших мав приїхати генеральний консул Ахмед Ферід-бей [4]. Османські дипломати (посол Ахмед Мухтар-бей, старший секретар посольства Сервер Джемал-бей та секретар Алі Мухтар-бей [5]) прибули до Києва 8 вересня 1918 р.[6], що широко висвітлювалося столичною пресою.

Турецький посол Ахмед Мухтар-бей Моллаогли прибув до Києва під час перебування гетьмана України з офіційним візитом у Німеччині, тож вірчі грамоти він вчучив представникам уряду Української Держави, а саме прем'єр-міністрові Ф. Лизогубу у присутності військового міністра та міністра юстиції. Коли ж 17 вересня 1918 р. П. Скоропадський повернувся з Берліна до Києва, він висловив готовність невдовзі прийняти у своєму палаці османську делегацію. У другій половині вересня 1918 р. на урочистому прийомі у гетьмана побував і дипломатичний представник Османської імперії. Посла Туреччини, що був вбраний в офіційну уніформу, привезли до гетьманського палацу на одному з трьох автомобілів, виділених Україною турецькому посольству. У машині його супроводжували заступник міністра закордонних справ Української Держави О. Палтов і відповідальний за османську делегацію з української сторони В. Любинський. В інших двох авто прибули співробітники посольства Туреччини та представники МЗС України.

[1] Kirimli H. The Activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War. The British Academy. Middle Eastern Studies. – Vol. 34. – Num. 4. October 1998. Spesial Issue. Turkey before and after Atatürk. Internal and External Affairs. Edited by Sylvia Kedourie. – S. 203.

[2] Kurat A. Türkiye ve Rusya. XVIII. yüzyıl sonundan Kurtulus Savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri (1798–1919). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya yayınları: 1980. S. 395.

[3] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 2.

[4] Відродження. 1918. 31 (18) липня. Ч. 100. С. 3.

[5] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 27–30.

[6] Там само. Арк. 22; Нова Рада. 1918. 14 (1) вересня. № 164.

По прибутті до палацу гетьмана, дипломатів зустріли почесна варта і представники П. Скоропадського, які й запросили високих гостей пройти до обідньої зали (загалом близько 30 високих державних урядовців і старшин Власного Штабу гетьмана). Перед тим, як запросити делегацію до обіду, гетьман провів з турецьким послом особисту розмову, під час якої, як відзначав сам Мухтар-бей, виявив до представників султана увагу і повагу, а також «особливо попросив передати його слова падишахові».

Ось як у своїй шифрованій телеграмі до Істамбулу змальовував прийом делегації посольства Високої Порти (Османської імперії) П. Скоропадським сам посол Туреччини в Українській Державі: «Його Високоповажність Гетьман прийняв мене учора у своєму палаці. Цей візит відбувся з особливою церемоніальністю. Також на заході були присутні і дипломати. Після цього Його Високоповажність Гетьман дав обід на честь османської делегації. Були присутні дружина Його Високоповажності Гетьмана та Виконуючий обов'язки Міністра закордонних справ. Під час обіду Гетьман підвівся та підняв келих за здоров'я Його Світлості Падишаха, тричі вигукнувши «Хай живе Падишах». Всі, хто був присутній на обіді долучилися до тосту»[1].

Згодом Мухтар-бей додав, що «обідній стіл був оздоблений червоними та білими квітами у формі півмісяця та зірки. Протягом обіду постійно грав оркестр. Під час урочистості Гетьман підвівся, привітав прибулих та підняв келиха за здоров'я Султана. Він тричі вигукнув «Слава» за продовження Султанату. Під кінець обіду він знову встав з-за столу та підняв келиха за успіх нашого посольства. За традицією ми зробили жест у відповідь. Після обіду ми сфотографувалися у саду разом із Гетьманом. Відрядження османської місії в Україну урядові та національні кола зустріли з великою радістю»[2].

За словами міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка, Туреччина на той час була не лише стратегічним політичним союзником України, а й потенційно важливим економічним партнером для Києва у причорноморському регіоні[3]. У вересні 1918 р. у турецьке генеральне консульство у Києві (в готелі «Франсуа» на вул. Жилянській, 23[4]) надійшов лист від директора департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства торгу і промисловості Ф. Короліва з пропозиціями щодо товарообміну між Україною й Туреччиною. Особисті перемовини

[1] Сергійчук Б. В. Документи з османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році *Національна та історична пам'ять*: Зб. наук. пр. Вип. 7. Спецвипуск: «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)». К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 228.

[2] Там само. С. 229.

[3] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). К., 2007. С. 264.

[4] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 12.

щодо цієї сфери міждержавного співробітництва розпочав член ради при Міністерстві торгу і промисловості С. Тимошенко, міністерський же департамент зовнішньої торгівлі запропонував туркам в обмін на їхній бензин, пальне, нафту, машинні жири з Батумі та оливу постачати хліб, пшеницю, ячмінь, цукор і метал (розрахунок пропонувалося здійснювати на еквівалентній основі продуктами). Крім того, український уряд зобов'язувався домовитися з Німеччиною та Австро-Угорщиною про те, що надаватиме ще й цукор поза тими об'ємами, які Туреччина мала отримати на підставі спільного договору[1]. Проте в належних обсягах налагодити очікуваний товарообмін на той час так і не вдалося[2].

В рамках нового Економічного договору між Центральними державами та Україною, 10 вересня 1918 р. було заключено й Угоду про мито, яка являла собою додаток № 10 до договору і була підписана у Києві вісімкою представників від усіх сторін, серед яких, зокрема, були такі відомі на той час особи як Відфельдт, Гоффінгер, Шіллер, Дюре, Матусевич, Дарочі та інші[3]. Сторони домовилися на тому, що від 1 червня 1918 року Центральні держави мали сплачувати лише договірні мита й оплати, а саме: «1) В зносинах між Німеччиною і Україною служуть за підставу постанови торгового і мореплавного договору від 10 Лютого /29 Січня/ 1894 р. включно до доданої до него частини кінцевого протоколу від 9 Лютого 1897 р. в зміненім додатковим договором і протоколом від 28 Липня /15 Липня/ 1904 р. виді, а також мировий договор від 9 Лютого 1918 р. заключений між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одного, а Українською Народньою Республікою з другого боку. 2) В зносинах між Австро-Угорщиною і Україною служуть за підставу постанови торгового і мореплавного договору від 15 Лютого 1906 р., а також мирового договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної, а Українською Народньою Республікою з другої сторони. 3) В зносинах між Болгарією і Туреччиною з одної, а Україною з другої сторони служуть за підставу постанови мирового договору від 9 Лютого 1918 р. про права найбільше приязної нації, заключеного між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одного, а Українською Народньою Республікою з другого боку»[4].

Ставки сплат, що були вищими за нововизначені Угодою про мито і які сплачували Центральні держави до 1 червня 1918 р. (згідно § 2 угоди) відповідно поверненню не належали. За товари ж, які були ввезені до України до 1 червня 1918 р. і за які ще не було сплачено мито, слід було оплатити вищі

[1] Там само. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 136.

[2] Kirimli H. The Activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War. The British Academy. Middle Eastern Studies. Vol. 34. Num. 4. October 1998. Spesial Issue. Turkey before and after Atatürk. Internal and External Affairs. Edited by Sylvia Kedourie. S. 203.

[3] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 3; Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 50–51.

[4] Там само. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 306–307; Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 50–50зв.

ставки, згідно з постановами російських законів від 15 лютого та 18 березня 1915 року. Країни-учасники угоди зобов'язалися (§ 3) негайно приступити до спільних переговорів, щоби в інтересі товарообміну між всіма державами впровадити спрощення і полегшення українських митних формальностей. На цей аспект угоди [1] (а саме на її § 2) Обіжником «Про пристосування пільгового тарифу до товарів, які привозяться з Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини» за № 6241 від 24 вересня 1918 р., особливо звертав увагу митних установ директор Департаменту митних зборів Міністерства фінансів П. Андреїв, наголошуючи, що «1) виплачені Центральними Державами після 1 червня ц. р. більш високі, в порівнянню з встановленими згодою, ставки не підлягають зверненню і 2) за товари ввезені до 1 червня ц. р., повинні бути виплачені ставки, згідно з законом 15 лютого і 18 березня 1915 року і, по скільки це не мало ще місця, ця виплата повинна бути зроблена додатково» [2].

У той період на дипломатичному рівні між Україною та Османською імперією підіймалися такі питання як: вирішення проблем безпеки у Чорному морі, визнання вселенським патріархом автокефалії Української православної церкви, розвиток взаємовигідних політичних та економічних відносин, репатріація інтернованих та військовополонених, матеріальні компенсації та взаємні пільги тощо. Утім, українсько-турецькі взаємини так і не набули своїх потенційних обширів та можливостей через поразку Османської імперії у Першій світовій війні та падіння 14 грудня 1918 р. Української Держави у формі гетьманату, а вже вранці в неділю 12 січня 1919 р. посольство Туреччини у Києві у повному складі разом з родинами вирушили потягом з української столиці до Одеси, а звідти – морем до Істамбула.

Додам принагідно, що Акт зречення своєї влади П. Скоропадський 14 грудня 1918 р. написав саме у двокімнатному номері-помешканні турецького посла Ахмеда Мухтар-бея у київському готелі «Паласт», де останній гетьман України знайшов сховок й порятунок власного життя під час взяття республіканськими військами столиці держави [3].

Нова українська республіканська влада в особі Директорії та уряду УНР, що змінила владу гетьманську, у січні 1919 р. призначила до Туреччини нового посла, яким став Олександр Лотоцький. Дипломати УНР прибули до Істамбула 23 квітня 1919 р. й одразу стикнулася з істотними труднощами, що були зумовлені не лише стриманим ставленням до них турецької влади, а й з боку представників країн-переможців – Антанти. Ось як згадував про початки роботи посольства УНР в Туреччині сам О. Лотоцький: «Негативна постава союзної військової влади, невільне положення турецького правительства під союзною окупацією, деструктивна чинність б[увшого] українського

[1] Митна спілка (союз) – угода двох або кількох держав про усунення митних кордонів й утворення території з єдиним митним тарифом. Товари кожної держави, що входить до митного союзу, ввозяться на території інших членів митного союзу безпошлинно.

[2] Державний вістник. 1918. 31 жовтня.

[3] Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. К.: Крок, 2019. С. 590–591.

посла – все це утворювало обставини дуже несприятливі для діяльності і в першу чергу для самого існування української дипломатичної репрезентації»[1]. Тим не менш, українському посольству вдалося домогтися свого визнання де-факто турецькою владою (по поваленню гетьманату, посол М. Суковкін оголосив про закриття в Істамбулі посольства Української Держави), адже О. Лотоцький цілком обґрунтовано вважав, що «Туреччина така ж натуральна союзниця України на півдні, як Польща – на заході»[2].

Потрапило українське посольство і в скандал (з низки інших) щодо неправомірного отримання коштів[3]. Йдеться, зокрема, як видно з доповіді головному отаманові військ УНР С. Петлюрі від 19 грудня 1919 р. ревізора військових місій за кордоном О. Жуковського, про видачу турецькому посольству УНР (наказ МЗС ч. 68 від 30 червня) на невійськові потреби 1 млн австрійських крон з 50 млн крон військового фонду[4]. Своєю чергою О. Лотоцький 1 лютого 1920 р. подав до імперського Міністерства закордонних справ ноту, в якій ініціював створення у Трабзоні, Смирні та Єрусалимі тимчасових українських консульств з огляду на перебування великої кількості українців серед російського населення турецьких земель.

Водночас, у 1919 р. були зроблені і перші кроки до геополітичного об'єднання держав басейну Чорного моря, коли представники України, Білорусі, Дону та Кубані підписали загальний, а також політико-економічний меморандум. Дипломати ж УНР активно розробляли концепцію окремого Чорноморського Союзу, до якого запрошувалися також Азербайджан, Вірменія, Грузія, Кубань, Румунія та Туреччина. Ця військово-політична та торговельно-промислова спілка рівноправних держав мала за мету не лише економічну співпрацю у всіх сферах, а й зміцнення державного суверенітету кожної з країн. Серед важливих завдань перед українським представництвом в Туреччині залишалося й досягнення визнання автокефалії Української православної церкви[5]. Проте довести усі ці та інші задуми і завдання до логічного завершення О. Лотоцькому не вдалося. 25 березня 1920 р. на вимогу уряду Директорії він був відкликаний з Істамбула.

[1] Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 4: В Царгороді. Баунд-Брук, 1966. С. 38.

[2] Лотоцький О. В Царгороді. Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1939. Т. 40. С. 15–24.

[3] Дивіться: Гай-Нижник П. Прояви корупції у закордонних інституціях і представництвах УНР у 1919–1920 рр. як чинник загрози національній безпеці України *Головне управління по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України на варті національних інтересів*: Збірник статей і матеріалів. К.: Прометей, 2019. – Серія «Світові традиції державного управління». Вип. VIII. 2019. С. 59–89.

[4] ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 5. Спр. 8. Арк. 2–2зв.

[5] Сергійчук Б. Уряд УНР і Вселенський престол: з історії відносин *Людина і світ*. 1997. № 2.

Від 11 травня 1920 р. керувати посольством УНР в якості надзвичайного посла і повноважного міністра було призначено князя Яна Токаржевського-Карашевича, що перебував на цій посаді до 21 грудня 1921 р.[1] У 1921 р. міністр закордонних справ уряду УНР в екзилі А. Ніковський наголошував: «Справу Причорноморського союзу… треба вияснити турецькому урядові та майбутнім учасникам її як справу незалежності і звільнення з-під усяких протекторатів держав при Чорному морі. Україна для Туреччини, Грузії, Румунії, Вірменії гратиме тут головну роль без жодних з її боку заборончих тенденцій». Здавалося б, справи УНР у Туреччині почали пожвавлюватися: «Ми регулярно бували на прийомах у міністра Закордонних Справ та Великого Везира, – писав Я. Токаржевський-Карашевич, – і багато разів зустрічалися поза урядовими побаченнями»[2]. Але усе це видалося ілюзією. 16 березня 1921 р. у Москві між урядом Туреччини та урядом РСФРР було підписано договір про «дружбу і братерство», а вже взимку до Істамбулу прибула спеціальна торговельна місія від більшовицького уряду. Українсько-турецькі ж двосторонні відносини тривали недовго з огляду на поразку Центральних держав у Великій війні, що призвело до окупації значних теренів Туреччини військами Антанти.

Україна у цей час зазнала окупації з боку більшовицької Росії. Водночас, незважаючи на умови окупації, посольство УНР функціонувало до 1922 року. Останнім невизнаним послом екзильного уряду УНР від 1929 р. по 1935 р. був Володимир Мурський, який того ж року помер в Істамбулі. Зауважу принагідно, що нині деякі дослідники пов'язують його смерть з низкою загадкових смертей діячів УНР в Істамбулі, які, можливо, були отруєні агентами ДПУ.

Між тим, у другій половині 1920-х років 45% усього обігу зовнішньої торгівлі УСРР припадало на Туреччину. УНР остаточно втрачає суб'єктність і навіть номінальну присутність в турецькій дипломатичній орбіті, натомість вага і значення УСРР в ній посідала чим дальш потужніші позиції, проте це вже була не українська державність, а українське маріонеткове квазідержавне територіальне утворення російсько-більшовицького СРСР.

[1] Курас Г. Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич) *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»].* Історичні науки. 2007. Вип. 9. С. 184–190.

[2] Токаржевський-Карашевич І. Царгородські спомини (1919–1921 рр.) Визвольний шлях. 1952. Ч. 7. С. 27.

Україна – Грузія: становлення міждержавних і дипломатичних взаємин (1917–1921 рр.)

Українсько-грузинські взаємини мають давню історію і сягають своїх витоків ще часів Русі, проте новітнє відродження і поглиблення зв'язків між цими народами могло відбутися на якісно вищому рівні лише із визволенням обох країн з-під гніту імперської Росії. Лютнева 1917 р. революція у Петрограді призвела до падіння самодержавства Романових, краху імперії, посиленню відцентрових процесів в Росії та відродження національних автономо-федералістських рухів, які досить швидко набули не лише виразних культурно-просвітницьких ознак, а й окремішніх соціально-політичних характерів із певними самостійницькими осередками. Настав швидкоплинний процес становлення колишніх російських колоній на шлях відновлення власних національних держав. Не були винятком у цих динамічних перетвореннях й український та грузинський народи.

Українсько-грузинське політичне зближення розпочалося з самого початку падіння царату. Так, наприклад, вже 19 березня 1917 р. представник грузинських організацій у Ростові разом із французьким консулом вітали 10-ти тисячну маніфестацію українців із домаганням автономії України у федеративній Російській Республіці[1]. На початку квітня делегат від київських грузинських організацій – п. Коіава був делегатом Українського Національного Конґресу у Києві й 7 квітня 1917 р. виголосив на ньому промову російською мовою[2]. 8 квітня у своєму привітанні Національному З'їзду він, зокрема, зазначав: «Ви, українці, і ми, грузини, особливо близькі одні до одного. Наша минула доля однакова. Україна та Грузія приєдналися до Росії з тією умовою, що вони збережуть повне право національного самовизначення, але неварті правителі Росії порушили договір й прагли нас задушити. Коли говорять: «Україна воскресла», я кажу: «Вона не вмирала ніколи, та лише тепер світлі дні її життя». Наші серця, сповнені радістю, разом з вами кричать: «Хай живе вільна Україна! Хай живе Федеративна Республіка!»[3].

На початку серпня 1917 р. Комітет Грузинського військового союзу звернувся телеграфом до Української Центральної Ради з проханням допомогти поінформувати воїнів-грузинів, які перебували на території України, що 22 серпня у Тифлісі відбудеться Всеросійський з'їзд грузинів-військових. Тож Мала Рада Центральної Ради ухвалила вжити заходів, аби повідомлення про цей з'їзд були надруковані у газетах[4].

Представники грузинського народу брали участь у З'їзді Народів, що відбувався з 8 по 15 вересня 1917 р. у Києві[5]. На цьому конґресі представник грузинської національ-демократичної партії І. Мочаваріані також нагадав, що і Грузія, і Україна свого часу пристали до спілки з Росією, але Росія Романових обернула ту спілку в неволю. «Тепер ярмо скинуто і треба думати не

[1] Робітнича газета. 1917. 1 квітня.
[2] Вісти з Української Центральної Ради. 1917. № 3. Квітень.
[3] Там само.
[4] Нова Рада. 1917. 15 серпня.
[5] Там само. 10 вересня.

про те, щоб розірвати старі договори, а про те, щоб ці договори поновити, – заявив він. – Потрібна міцна організація і об'єднання національностей, щоб добитись визволення своїх країн, бо ніяка велика держава, а особливо малокультурна, не признає по добрій волі прав малих народів»[1].

Інший грузин, соціаліст-федераліст Й. Бараташвілі у своїй запальній промові вказував, що «грузинський народ жив в братській згоді зі всіма народами, а передусім, з мусульманськими народами Закавказу. Новий революційний уряд не зумів усунути перешкод, які утруднюють дорогу до будови нового життя. Правда, старий режим оставив по собі трудне положення, але народи Росії в силі розв'язати ті складні питання, коли візьмуться за це одностайно. Для цього треба об'єднати всі живі сили під гаслом рівності, братства та взаїмної любові...

Українська демократія зуміла згуртувати всі свої стремління коло одної основної задачі, а саме – коло здобуття автономії, яку вона вже на ділі має. І саме Рада скликає З'їзд народів, а не уряд, який зайнятий нібито важнішими справами, але якими, то ще невідомо. Ми стоїмо перед великою небезпекою, як іззовні, так і всередині, а спосіб рятунку – це новий децентралізм держави, який не означає розпаду»[2]. Наприкінець він запросив усіх присутніх, після того, як усі народи досягнуть своєї мети – самовизначення, завітати у вільну Грузію[3]. Дещо пізніше, 7 листопада 1917 р., на засіданні Малої Ради він, як член Ради Народів, такими словами вітав щойно прийняте проголошення Української Народної Республіки III Універсалом Центральної Ради: «Слова і промови блякнуть перед тим Універсалом, якого тут було проголошено, але я не можу утриматись, щоб не привітати від імені грузинів-федералістів цей найбільший історичний акт.

Центральна Рада розрубала цим актом Гордіїв гудз і український народ тепер вільний. Той централізм, що був джерелом утисків над народами, Центральна Рада роздушила і стерла.

Звалено той стовп, на якому стояв імперіалізм Російської держави... Революція творить нові закони, і на підставі законів революції Україна стала вільною. Народ український вибрав собі шлях, з якого починається нове життя. Хто хоче зміцнити на землі волю і справедливість, той повинен іти з українським народом і з Українською Республікою... Я хочу, щоб Україна була тою камінною скалою, на яку б спирались всі народи. Нехай живе Українська Республіка!»[4].

Невдовзі, 11 листопада 1917 р., на надзвичайному засіданні Малої Ради з приводу законопроекту про вибори до Українських Установчих зборів із привітанням від імені грузинів Києва виступав Нотадзе. Він зачитав резолюцію, в якій зібрання столичних грузинів без різниці партій засвідчувало «свою щиру і безмежну радість з приводу проголошення Української

[1] Нова Рада. 1917. 10 вересня.
[2] Народня воля. 1917. 12 вересня.
[3] Нова Рада. 1917. 10 вересня.
[4] Там само. 9 листопада.

Народної Республіки», а далі – висловило певність, «що піднятий вами прапор – символ федерації – не лишиться самотнім і що другі народи так само свідомо і гордо піднесуть цей прапор»[1].

Спроби ж встановити дипломатичні стосунки Грузії з Україною датуються ще груднем 1917 р. Саме тоді І. Лордкіпанідзе, депутат Всеросійських Установчих зборів, що перебував в Одесі, був уповноважений Національною Радою Грузії виконувати обов'язки військового комісара при уряді УНР. У січні 1918 р. І. Лордкіпанідзе (у зв'язку з від'їздом до Петрограда) передав свої повноваження Д. Вачейшвілі.

9 січня 1918 р. Д. Вачейшвілі звернувся до очільника українського зовнішньополітичного відомства О. Шульгина з проханням дозволити громадянам Грузії зберегти особисту зброю для самозахисту. При цьому грузинський військовий комісар недвозначно зауважував, що в його країні «проживає не одна тисяча громадян-українців, котрі жодних обмежень громадянських прав ще не підлягали і підлягати не будуть»[2]. Незабаром, 13 січня 1918 р., у Києві було створено Грузинський військовий комісаріат. Уряд УНР визнавав його повноважним органом Національної Ради Грузії.

Того ж дня було розроблено й ухвалено проект угоди між урядом УНР і військовим комісаром Грузії щодо питань формування в Україні грузинських військових підрозділів й передислокації їх на Батьківщину для боротьби з турецькими військами та збільшовиченими збройними загонами[3]. Під час перемовин Д. Вачейшвілі пропонував, щоби грузинські загони «зберегли озброєння, матеріальну частину, кінний склад та інше майно», якщо таке було в наявності в частині, якщо ж ні – то їх мало би усім цим забезпечити власним розпорядженням українське Військове міністерство. Утім, голова зовнішньополітичного відомства УНР О. Шульгин своєю резолюцією поставив під сумнів задоволення такого прохання, як і не погодився на наполягання занотувати в угоді, аби у разі підписання Українською Народною Республікою мирного договору з Центральними державами її уряд зобов'язався «надати у двомісячний термін рухомий склад для переправлення всіх грузин-воїнів та призваних громадян на тих же умовах за межі України»[4].

Натомість члени української частини комісії поставили свою вимогу про те, що «всі витрати, пов'язані з утриманням, як грузин-воїнів, так і щойно

[1] Народня воля. 1917. 14 листопада.

[2] ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1-1зв.

[3] Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. С. 163–164.

[4] ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 28. Арк.7.

призваних грузин, повертаються Україні або із загальнодержавного фонду тієї федерації, в котру увійде Грузія, або Національною Радою Грузії в розмірі, визначеному спеціальною комісією з представників обох націй»[1]. В угоді, власне, йшлося: а) про формування частин на території України з воїнів-грузинів, які знаходилися за умовами військового часу на Україні й на Українському фронті; б) про перевезення цих частин у міру їхнього формування на територію Грузії; в) у разі оголошення мобілізації Національною Радою Грузії, про формування з призваних грузин, які знаходилися на території України, команд і переправлення їх у Грузію[2]. Тоді ж у Києві було сформовано грузинський військовий загін, а усі грузини-військовослужбовці переходили у підпорядкування Грузинського військового комісаріату, якому дозволялося формувати з них військові частини (під контролем Військового міністерства УНР) для відправки на Батьківщину.

Після повернення Центральної Ради та уряду УНР у березні 1918 р. до звільненого від більшовиків Києва представники вірменських і грузинських загонів знов підняли питання про повернення своїх підрозділів на Кавказ. Тож 13 березня 1918 р. Рада народних міністрів УНР повернулася до питання перебування національних збройних формувань на її терені й вирішила, що усі національні війська з дня демобілізації повинні бути розформовані, а існуючі до цього часу військові частини мали бути розпущені наказом військового міністра УНР. Цим частинам гарантувався вільний виїзд за межі України в ешелонах без зброї. Що ж до фінансового забезпечення, то українські міністри постановили, що «ця справа може бути налагоджена лише в порозумінні з тим національним чи краєвим урядом, до якого призначаються ці частини»[3].

За три дні, 16 березня уряд УНР, розглянувши внесення Міністерства закордонних справ про повернення грузинських і вірменських загонів на Кавказ, підтвердив своє попереднє рішення й ухвалив запропонувати вірменським і грузинським збройним формуванням «виїхати за межі України без зброї»[4]. 19 березня ешелон грузинських військовослужбовців, за згоди українського уряду і німецького окупаційного командування, рушив у дорогу, але ледве дістався станції Знам'янка й зупинився. Тож комісар Грузії прохав українське МЗС посприяти «якнайшвидшому й безперешкодному пропускові названого ешелону до кордону України» разом із військовою технікою, а також видати «посвідчення для безперешкодного пропуску через кордон України парламентарів від ешелону для переговорів із більшовиками». Тогочасний керуючий справами МЗС УНР М. Любинський відреагував без зволікань й розпорядився прийняти прохання Д. Вачейшвілі «до негайного виконання»[5]. У квітні 1918 р. військовим комісаром Грузії в Україні було

---

1 ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 6зв.
2 Там само. Арк. 6.
3 Там само. Ф. 3690. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 15–15зв.
4 Там само. Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 14.
5 Там само. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 12.

призначено Н. Брегвадзе, а Д. Вачейшвілі став його заступником, секретарем же – Н. Бокугава. Саме ці особи й узялися в подальшому безпосередньо розв'язувати проблеми своїх земляків в Україні й вирішувати питання їхнього повернення на Батьківщину.

Тим часом 16 квітня 1918 р. на засіданні політичної секції Міністерства закордонних справ УНР заслуховувалася доповідь члена Центральної Ради М. Свідерського, який займався евакуацією майна українізованих частин 5-го армійського корпусу з Трапезунда. Торкаючись грузинського питання, доповідач подав міркування, що грузини не здатні протистояти просуванню турецьких військ, оскільки у них «нема справжнього війська». При цьому він висловив думку про вигідність для України втілення самовизначення й державності Грузії та кавказьких народів, на що, щоправда, не мав великих сподівань через невпинну внутрішню міжнаціональну ворожнечу. М. Свідерський також ствердно відповів за запитання головуючого М. Любинського щодо «розмови про Чорноморську федерацію» під час свого перебування у Закавказзі, додавши, що там вона є бажаною із центром у Києві, або в Севастополі, котрий може стати вільним містом [1].

Разом з тим варто відзначити й те, що дипломатичні, як і господарчо-торговельні, зв'язки між Грузією та Україною у перші рік–півтора по Лютневій революції в Росії та її фактичній децентралізації розвивалися надто аморфно й так і не набули практичного втілення, а існували швидше в гіпотетичному вигляді непрактичної уяви тогочасних інтернаціонально-федералістських поглядів політичних романтиків, принаймні серед осередддя тогочасних українських революційних діячів. Так, наприклад, голова Центральної Ради М. Грушевський й думати не міг про поширення українського політичного чи економічного впливу у Чорноморському регіоні, а тим паче про «імперіалістичні забаганки до захоплення чужих ринків, до експлуатації культурно відсталих країв як своїх колоній, взагалі до політики економічної експансії» [2]. Натомість він очікував настання світової федерації у якій само-собою відбудеться економічне й культурне співробітництво, добровільна кооперація народів Чорного моря, а отже «тісно зв'язавшись між собою, сі чорноморські краї можуть створити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу» [3].

Досить скоро внутрішньополітична конструкція України достеменно змінилася, до влади у Києві прийшли інші люди, з іншим світоглядом та амбіціями. 29 квітня 1918 р. внаслідок державного перевороту, за «активного нейтралітету» німецької окупаційної влади, владу Центральної Ради, а відтак і Українську Народну Республіку, було повалено. Постала Українська Держава з консервативно-буржуазною диктатурою у формі гетьманату генерала Павла Скоропадського.

---

[1] ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 23–23зв.

[2] Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. К.: Веселка, 1992. С. 15.

[3] Там само.

У Закавказзі ж 26 травня (8 червня) 1918 р. «Актом незалежності» було проголошено про утворення Грузинської Демократичної Республіки[1]. В «Акті незалежності Грузії», що був ухвалений Національною Радою, проголошувалося, зокрема, що «Грузинська Демократична Республіка бажає зав'язати добросусідські відносини з усіма членами міжнародної спільноти»[2]. Коаліційний уряд держави очолив Н. Рамішвілі, а міністерство закордонних справ А. Чхенкелі[3]. А за два дні Грузією було підписано з Німеччиною військово-політичний договір, за яким союзницькі (де-юре), та по суті – все ж окупаційні (де-факто), німецькі війська розташовувалися на її території з метою гарантування суспільного порядку та державної незалежності Республіки.

З того часу Грузія, як кілька місяців тому й Україна, вимушено опинилася під протекторатом Німеччини (фактично стала військово-політичним і фінансово-економічним сателітом Центральних держав), позаяк іще 27 квітня (10 травня) 1918 р. офіційні Берлін та Істамбул підписали таємний договір про розподіл сфер впливу у Закавказзі, за яким Грузія визнавалася сферою геополітичних інтересів Німеччини. Цей факт, власне, не є якимсь незвичним явищем у тогочасній міжнародній політиці (достатньо згадати про аналогічну угоду між Францією і Великобританією від 23 грудня 1917 р. про поділ колишньої Росії на «зони впливу», у якій французька визначалася на захід від риски: Керченська протока – гирло Дону – Дон – Царицин; британська – на схід від неї, тобто включно з Кавказом і Закавказзям[4]).

Тим не менш, на той історичний момент обопільне перебування і Києва, і Тифліса (Тбілісі) в орбіті силового тяжіння Центральних держав з центром у Берліні об'єктивно полегшувало Україні та Грузії геополітичну логістику на шляху до взаємного зближення як у міжнародно-політичній площині, так і у горизонтах фінансово-економічної співпраці й у напрямку зародження вій-

[1] Після більшовицького перевороту в Росії, 28 (15) листопада 1917 р. було створено Закавказький комісаріат – спільний уряд Азербайджану, Вірменії та Грузії, який 23(10) лютого 1918 р. скликав Закавказький Сейм для правового оформлення міждержавних взаємин народів Закавказзя. Згідно з рішенням Сейму від 22 (9) квітня 1918 р., Грузія спільно із Азербайджаном і Вірменією увійшла до складу Закавказької Демократичної Федеративної Республіки (ЗДФР). 8 червня (26 травня) 1918 р. Грузинською Національною Радою була проголошена Грузинська Демократична Республіка (ГДР). Слід зауважити також на тому, що від травня до жовтня 1918 р. на більшій частині території Грузії перебували німецькі, а з червня до жовтня 1918 р. в Аджарії та на деяких інших землях Грузії – турецькі війська.

[2] Царцидзе Т. Діяльність Генерального консульства Грузії в Одесі (1918–1919 рр.) *Одеські вісті.* 2015. 5 липня.

[3] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 13.

[4] Гай-Нижник П. Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.). К.: Дуліби, 2016. С. 45, 58; Horak S. The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918. New-York: Columbia University Press, 1988. P. 30.

сько-оборонного проекту, де Києву з очевидних «вагових» вимірів апріорі передбачалася провідна роль. І подальший розвиток подій розвивався саме за цією спіраллю й логікою, а його колапс був зумовлений інтригою історичних обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного для обох держав характеру...

6 червня 1918 р. грузинський міністр закордонних справ А. Чхенкелі через повіреного у справах Української Держави в Німеччині О. Козія звернувся до офіційного Києва із дипломатичною нотою. Вона повідомляла про припинення існування Закавказької Демократичної Федеративної Республіки й про саморозпуск закавказького Сейму та уряду «з огляду на події, котрі виникли разом з наступом сил оттаманських за Кавказом»[1]. Іншою нотою, від 22 червня, поданою міністром А. Чхенкелі, зазначалося, що новоутворена Грузинська Демократична Республіка, яка «хоче організувати свої міжнародні стосунки згідно своїм життєвим інтересам і забезпечення своєї незалежності», просить про визнання її Українською Державою[2]. Цікаво, що у ноті грузини аргументували постання своєї державності тим, що «об'єднана з Росією політичними договорами, заключеними на те, щоби забезпечити Грузії певну внутрішню свободу і незайманість її території, Грузія швидко побачила свої права потоптаними, свою свободу загроженою і свої вольности заміненими режимом повної анексії»[3]. Відтак, йшлося в одній з нот, після падіння царату, розвалу імперії, з огляду на статті Брест-Литовського мирового договору між Центральними державами і РСФРР та факту виведення російських військ з Закавказзя «ніякий зв'язок не зв'язує більш Грузії з Росією, вона вільна однині од всіх обов'язків щодо другої держави»[4]. Обидві ноти вже 9 червня було передано О. Козієм гетьманському урядові на чолі з А. Лизогубом.

Невдовзі, 4 (17) липня 1918 р. новий грузинський прем'єр-міністр Н. Жорданія надіслав на ім'я українського міністра закордонних справ Д. Дорошенка листа, у якому повідомлялося, що його уряд з метою зміцнення дружніх відносин між державами «призначив своїм представником при українському Уряді громадянина Віктора Васильовича Тевзая і заступником його – громадянина Давида Вісаріоновича Вачейшвілі, котрим і надані особливі повноваження»[5].

Що стосується контактів у сфері фінансів, то, наприклад, ще 29 червня 1918 р. до військового міністра Української Держави звернувся тимчасовий виконуючий обов'язків комісара Грузії в Україні Н. Брегвадзе, який просив

[1] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 13.
[2] Там само. Арк. 11.
[3] Там само. Арк. 12–13.
[4] Там само.
[5] Там само. Арк. 18.

«ходатайствовати» перед гетьманською Радою міністрів щодо можливості негайного надання в його розпорядження 50 тис. крб. в рахунок Грузинської Республіки для задоволення елементарних потреб громадян Грузії, колишніх вояків на українському фронті (малися на увазі російські Південно-Західний та Румунський фронти, що пролягали теренами України), величезна кількість яких скупчилася у Києві, Харкові і Ростові та для переправлення їх на Батьківщину [1].

Вже 15 липня 1918 р. до уваги уряду Української Держави було подано відповідну доповідь українського міністра, який повідомляв про звернення до нього комісара Грузії й просив підтримати «бувших військово служачих на Українських фронтах і військово полонених та інвалідів, котрі, дьякуючи анархії, яка панує в Російській совітскій Республіці, не мають можливості вернутись до своєї батьківщини і терплять багато від матеріального незабезпечення», додаючи при цьому, що вони «брали участь у минулій війні на Українських фронтах і тим в своїм часі оказали Українській Державі не малу поміч» [2]. Український уряд пішов назустріч проханню комісара Грузії (журнал засідань малої Ради міністрів від 16 й 17 липня) [3], а вже 20 липня П. Скоропадський затвердив ухвалену Радою міністрів Постанову «Про асигнування в розпорядження Військового міністра 50.000 карбованців для видачи їх в позику Комісарові Грузії», в якій також зазначалося, що позика ця надається «за рахунок Грузинської Республіки» в допомогу грузинським громадянам для повернення їх на Батьківщину [4]. Постанову цю згодом було оприлюднено у «Державному Вістникові» у зв'язку з чим його редакторові було надіслано (29 липня) відповідне розпорядження [5]. Таким чином Україною було офіційно надано грошову безвітсоткову і безтермінову позику Грузії.

Тим часом 25 липня 1918 р. до посла Української Держави в Німеччині барона Ф. Штейнгеля у Берліні завітали «голова осібної делегації в Германії» князь Авалов та її член Є. Гегечкорі, які підтвердили факт і чинність вищезгаданої ноти міністра закордонних справ Грузії А. Чхенкелі (він тоді також перебував у столиці Німеччини, проте не зміг відвідати гетьманського посла через хворобу). Своєю чергою князь Авалов і Є. Гегечкорі знову звернулися до українського представника (цього разу в особі посла Ф. Штейнгеля) з проханням про визнання Україною Грузинської Демократичної Республіки як самостійної держави й, водночас, заявили йому від імені свого уряду, що Грузія не бачить жодних перешкод щодо визнання нею Української Держави.

За підсумками цієї зустрічі Ф. Штейнгель підготував для українського уряду докладний звіт і відправив його з першим же кур'єром до Києва, а між тим вже 30 липня 1918 р. надіслав міністрові закордонних справ Української Держави особисту телеграму у якій з цього приводу, зокрема, зазначав: «З огляду на те, що мені уявляється важливим установити тепер тісні і друж-

[1] ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 3–3зв.
[2] Там само. Арк. 2.
[3] Там само. Спр. 24 а. Арк. 16зв.
[4] Там само. Спр. 274. Арк. 1.
[5] Там само. Арк. 4.

ні зносини з грузинським народом, я прошу Вас, Пане Міністре, представити Ясновельможному Пану Гетьману питання про визнання Грузії з Вашим сприяючим заключенням. Для установлення дипломатичних зносин Грузія негайно може командирувати свого постійного представника в Київ. Про наслідки прошу не відмовити дати мені відповідь по прямому проводу»[1].

У звіті ж були й міркування щодо української вигоди у перспективі розвитку українсько-грузинських економічних взаємин, а саме:

- Грузія могла б стати для України шляхом до усього Закавказзя й далі у Персію;
- Баку–Батумська залізниця та керасинопровід як зручний засіб до транспортування й отримання нафтопродуктів з каспійської нафти, а відтак й Українська Держава могла б не лише отримувати ці енергоресурси, а й транзитним постачальником їх до чорноморського регіону та Європи;
- країни Закавказзя щорічно потребували близько 200 тис. пудів цукру та 3 млн. пудів пшениці;
- можливість стати експортером-монополістом у постачанні українського збіжжя та сировини через Грузію у Закавказзя, Персію та до східних провінцій Османської імперії тощо[2].

У серпні 1918 р. з Тифлісу до Києва вирушила грузинська дипломатична місія на чолі з членом Національної Ради ГДР, юристом за освітою В. В. Тевзая. Місія мала за мету встановити дипломатичні, торговельно-економічні та культурні взаємини з Українською Державою.

Грузинська делегація вирушила до України у серпні 1918 року. Дипломатична рутинна робота тривала до вересня 1918 р. Зрештою на початку вересня 1918 р., після ґрунтовних, проте порівняно нетривалих перемовин з представниками українського уряду, у столиці Української Держави було офіційно відкрито й розпочало працю дипломатичне представництво Грузії. Очолив грузинське посольство в Українській Державі В. В. Тевзая, його заступником став Д. В. Вачейшвілі, урядовцями для особливих доручень були виконуючий обов'язки комісара Грузії в Україні Н. Брегвадзе та С. Асатіліні, військовим аташе – полк. Кавтарадзе, тимчасово виконуючим обов'язків радника – І. Москалевський, якого від 7 жовтня змінив М. Скобелєв, а також інші співробітники: А. Карпович, А. Сванідзе, Г. Мамаладзе, В. Макацарія та ін.[3]

24 жовтня В. Тевзая повідомив гетьманського міністра закордонних справ Д. Дорошенка про призначення Г. Хундадзе повноважним представ-

[1] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 17.

[2] Там само. Спр. 135. Арк. 39.

[3] Там само. Спр. 134. Арк. 25, 27, 33, 34; Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. С. 175.

ником Грузії при Раді народних комісарів РСФРР й запевнив українського міністра у тому, що Українська Держава «в особі правомочних органів полегшить роботу громадянина Хундадзе при виконанні ним своїх дипломатичних обов'язків»[1].

Структура і штати посольства Грузії в Україні визначилися таким чином: перший і другий секретарі, консульський відділ, військовий аташе з помічником, економічний відділ, прес-бюро. До адміністративно-технічного персоналу належали: комендант будівлі, друкарки, перекладачі, водій автомобіля, кур'єри, допоміжні робітники (загалом – 20 осіб). Посольство містилося у м. Києві на вул. Караваєвській, 9 (нині – вул. Л. Толстого).

У Києві ж ще з кінця 1917 р. грузинськими студентами друкувалася рідною мовою газета «Зарі» (укр.: «Дзвін»), яким з 1918 р. активно допомагало грузинське дипломатичне представництво в Україні, а також випускалися прес-релізи, що поширювали інформацію про Грузію у київських газетах.

У вересні 1918 р. було відкрито й генеральне консульство Грузії в Україні в Одесі та консульство у Харкові[2] на чолі з К. Цагарелі. Утім, консульська дипломатична установа на Чорноморському узбережжі України закладалася вже на підготованому ґрунті, а не з чистого аркуша. Ще 9 травня 1918 р. військовий комісар Грузії в Україні Н. Брегвадзе[3], затвердив присяжного повіреного М. Джугелі комісаром Грузії по Одеській військовій окрузі з правами «формувати Грузинські частини й переправляти їх на батьківщину» та «захищати інтереси Грузії й Громадян Грузії у межах Одеської військової округи»[4].

Перші ж публічні згадки про плани заснування грузинського консульства в Одесі з'явилися у міській пресі ще на початку липня 1918 року[5]. Офіційно ж заснуванням генерального консульства Грузії в Одесі на чолі з О. Ушверідзе вважається 11 вересня 1918 р., проте широку діяльність свою воно розгорнуло лише від жовтня 1918 року[6]. Генеральне консульство в Одесі розташовувалося спочатку на етапному грузинському пункті на вул. Польській, 3, а з листопада 1918 р. – на вул. Гоголя, 15, з лютого ж по вересень 1919-го (вже за УНР) – на вул. Садовій, 4[7]. Виконувачем обов'язків генерального консула було тимчасово призначено і затверджено урядом Грузинської Респуб-

---

[1] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 35.

[2] У лютому 1919 р. у Харкові більшовики розстріляли грузинського консула в Петрограді Черкезішвілі, який через Україну повертався на Батьківщину.

[3] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 1.

[4] Там само. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 28.

[5] Грузинские консульства на Украине *Одесские новости*. 1918. 4 липня.

[6] В Грузинском консульстве *Одесскій листокъ*. 1918. 4 жовтня; Генеральное консульство Грузии в Одессе Одесскій листокъ. 1918. 17 вересня; Грузинский консул в Одессе *Одесскіе новости*. 1918. 8 жовтня.

[7] У XIX–XX ст. грузини в Україні мешкали переважно в містах, утворюючи невеликі колонії. Значний відсоток серед них становили службовці, лікарі, адвокати.

ліки присяжного повіреного Євсея Ілларіоновича Ушверідзе (був обраний головою консульської колегії дипломатів усіх країн, акредитованих в Одесі). Працівниками генерального консульства були також В. Жоржоліані та Л. Муджирі, який іноді виконував обов'язки генконсула; першим секретарем був Г. Меферт.

З приводу відкриття грузинського генерального консульства у Південній Пальмірі місцева газета «Одесскій листокъ», приміром, писала: «Найближчим завданням заснування консульства в Одесі є подання допомоги військовополоненим, підданим Грузинської Республіки, що повертаються на батьківщину з полону. Переговори про їхнє повернення велися свого часу із центральними державами і привели до позитивних результатів. Консульство надає людям, що повертаються з полону, приміщення для відпочинку на передавально-етапному пункті при консульстві, надає їм одяг, їжу, гроші та на пільгових умовах влаштовує їм проїзд до Поті. Слід зазначити, що консульство подає допомогу військовополоненим і інших національностей, аж до організації відповідних консульських установ»[1].

На практиці ж, власне, в Одесі грузинське генеральне консульство з метою захисту прав своїх громадян започаткувало, перш за все, їх реєстрацію (безпосередньо у приміщенні генконсульства на вул. Польській, 3), а також сприяло самоорганізації грузинської спільноти Одещини, зокрема через проведення, після затвердження статуту, перших зборів національної громади міста у листопаді 1918 р. (тоді вже – на вул. Гоголя, 15).

Влітку 1918 р. активізувало свою роботу й українське зовнішньополітичне відомство, що після перших місяців по гетьманському перевороті й організації своїх дипломатичних представництв у Центральних державах намагалося вислизнули з обіймів німецько-австрійської геополітичної опіки, яка більше походила на політику міжнародної ізоляції Української Держави.

Тож, 4 липня 1918 р. гетьманом П. Скоропадським було затверджено ухвалений Радою міністрів Закон «Про заклад Ґенеральних Консульств[2] і Консульських Агентств по-закордоном»[3], а відповідною урядовою Постановою «на утримання Ґенеральних Консулів і Консульських Агентів Української Держави по за межами України на територіи бувшої Російської Імперии, згідно з штатами, які затверджені

[1] Царцидзе Т. Діяльність Генерального консульства Грузії в Одесі (1918–1919 рр.) Одеські вісті. 2015. 25 липня.

[2] Урядову Постанову «Про тимчасові дипльоматичні представництва Української Держави і про асигнування 1,127.072 карбованців 26 коп. на їх утримання» гетьманом П. Скоропадським було затверджено 21 червня 1918 р. [Державний вістник. 1918. № 20. 5 липня]

[3] Державний вістник. 1918. № 22. 14 липня.

4 липня 1918 року» було асигновано 321 тис. 255 карбованців [1]. А вже 20 липня 1918 р. своїм наказом гетьман затвердив консульським агентом 1-го розряду в Тифлісі Олексія Кулінського [2].

15 серпня наказом Міністерства закордонних справ «Про заснування нових консульських агентств» управляючий МЗС Д. Дорошенко, по згоді з міністрами торгу і промисловості та фінансів, наказав заснувати консульські представництва Української Держави (номінально з 4 липня) І розряду у 10 містах [3] (в тому числі у Тифлісі й Батумі) та ІІ розряду у 20 містах [4] колишньої Російської імперії [5]. Проте практичного відкриття вищезгаданих консульських представництв влітку 1918 р. насправді не відбулося. Їхня діяльність, штати і фінансування почали закладатися лише з 1 вересня 1918 р., а відповідний Закон «Про утворення нових консульських установ Української Держави та асигнування 832.766 карб. на їх утримання» був затверджений гетьманом П. Скоропадським тільки 6 листопада 1918 р. (при цьому скасовувався попередній закон від 4 липня 1918 р.). Отже, підпунктом 17-м пункту 3-го закону від 6 листопада було визначено утворити 25 консульських установ Української Держави, зокрема, «на Кавказі – Ґенеральне консульство в Тифлісі та віце-консульства в Баку, Єревані та Батум–Поті» [6].

Український же дипломатичний десант прибув на Кавказ вже під «завісу» Гетьманату і за постання «другої» УНР у складі лише двох осіб – голови Івана Ігнатовича Красковського та урядовця графа Михайла Бенедиктовича Тишкевича. Вже на місці до складу місії було прийнято урядовця О. Євтухова [7].

Проте не можна сказати, що увесь цей час у закавказькому регіоні Українська Держава та її громадяни не мали свого представника. Українські інтереси в Тифлісі представляв Закавказький український комісар Григорій Хименко, а в Єревані – уповноважений ним 22 травня 1918 р. голова Ради єреванського товариства «Просвіта» Володимир Гірченко [8]. Зауважу також і на тому, що у Грузії поважну ролю відігравала Українська Рада, що за допомогою українського представництва видавала власну газету (редактор С. Чалий), у якій широко висвітлювалися питання взаємовідносин двох народів, щоденне життя українців у Грузії, публікувалася інформація з України тощо. Взагалі ж, як свідчив український посол у Туреччині О. Лотоцький, тоді на Кавказі було багато українського елементу – по великих містах (Тифліс, Ба-

---

1 Державний вістник. 1918. № 35. 15 серпня.

2 ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 114; Спр. 17. Арк. 143.

3 Йшлося про заснування консульських представництв Української Держави І розряду у Мінську, Вільно, Ризі, Гельсінгфорсі, Самарі, Новочеркаську, Тифлісі, Батумі, Омську і Ташкенті.

4 Йшлося про заснування консульських представництв Української Держави ІІ розряду у Ново-Ніколаєвську, Казані, Царицині, Астрахані, Ставрополі, Нижньому Новгороді, Саратові, Катеринбурзі, Орші, Вороніжі, Курську, Пензі, Баку, Семипалатинську, Бійську, Хабаровську, Владивостоці, Іркутську, Архангельську і Бухарі.

5 Державний вістник. 1918. № 58. 13 жовтня.

6 Там само. № 72. 19 листопада.

7 Лотоцький О. В Царгороді. Варшава, 1939. С. 125.

8 ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 29.

тум, Сухум, Баку) і цілі колонії – в колишніх Тифліській губернії, в Сухумській окрузі й особливо в Мугані (біля Азербайджану), що навіть мала назву третьої України. Тут оселилися «здебільшого українські сектанти – народ досить культурний і працьовитий, оселений на родючій землі, в обставинах погідного клімату, він дійшов до доброї заможности, сіяв здебільшого хліб та бавовняник» [1].

Тим не менш, закавказькі українці потребували допомоги і торговельно-економічних преференцій від історичної Батьківщини. Крім того, як повідомляла Українська Крайова Рада на Закавказзі, лише-но від експорту цукру й хліба на місцевий регіональний ринок Київ міг щомісячно отримувати прибутків на суму у 325,5 млн карбованців [2]. Ще у вересні 1918 р. Українська Крайова Рада звернулася до уряду Української Держави з пропозицією «утворити хоч би тимчасово в осередку Закавказзя у Тифлісі Торговельне агентство Українського Уряду усього Закавказзя з тим, щоб надалі, коли буде утворено дипломатичне представництво, це агентство підлягало би йому» [3]. 27 листопада 1918 р. з подібною пропозицією до міністра закордонних справ УД Г. Афанасьєва звернувся Комітет з товарообміну Міністерства торгу і промисловості Грузії. Прагнучи пожвавити й посилити товарообмін між країнами, Комітет вважав за доцільне заснувати при Українському консульстві в Грузії «комісію, котра дозволяла б ввезення в Україну товарів, дозволених до вивозу Комітетом з Товарообміну Грузинської Республіки, і, навпаки, дозволяла б вивезення з України товарів, допущених до ввозу в межі Грузії» [4].

За час нетривалого існування Української Держави у формі гетьманату П. Скоропадського обома сторонами було підготовлено й в підсумкові укладено низку міждержавних (українсько-грузинських) договорів як політичного, так і фінансово-економічного характеру.

5 грудня 1918 р. Українська Держава встановила офіційні дипломатичні відносини з Грузинською Демократичною Республікою. При посольстві було започатковано Економічну раду, що займалася питаннями впорядкування товарообігу між країнами.

Того ж дня, 5 грудня 1918 р., було укладено широкий двосторонній договір між УД та ГДР, що складався з 22 статей та 6 розділів, зокрема: про загальні права громадян обох сторін; про консульські зносини; про торгівлю; про мореплавання; про транзит, про спеціальні конвенції, змішану комісію і термін договору.

У розділі «Про загальні права громадян» договору зазначалося, що громадянам кожної з обох договірних сторін надавалася, за умов дотримання

[1] Лотоцький О. В Царгороді. Варшава, 1939. С. 125.
[2] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 39.
[3] Там само. Арк. 39зв.
[4] Там само. Арк. 53зв.

ними законів країни, повна воля приїзду, подорожей або мешкання у будь-якій місцині на території обох держав (при цьому їм гарантувався повносяжний захист законів і влади як щодо особистості, так і щодо їхнього майна) (ст. 1). Громадяни кожної із сторін отримували право набуття, володіння, користування і розпорядження майном як рухомим, так і нерухомим, а також земельними нетрями на таких самих підставах, як і місцеві громадяни (ст. 2). Вони могли користатися такими ж правами, як і місцеві громадяни (ст. 3), а також звільнялися від усілякої офіційної служби в суді, адміністрації чи цивільної. Не підлягали громадяни обох країн військовій службі (як суходольній, так і морській), а також позбавлялися усіх повинностей, що накладалися через війну або надзвичайні обставини, за винятком того випадку, коли ці повинності пов'язані з фактом володіння нерухомістю і коли цим повинностям підлягали громадяни інших держав (ст. 4). Громадяни кожної з договірних сторін мали право на території іншої сторони закладати акційні та всякого роду торговельні і кооперацiйні товариства, а також брати участь у вже існуючих подібного роду установах, користуючись такими ж правами, які надані у цих випадках місцевим громадянам. Акційні товариства, а також торговельні, промислові та фінансові підприємства, що законно діяли на території однієї з договірних сторін, визнавалися після реєстрації їх статутів або реґуляментів відповідними органами іншої держави, такими, що мали законне право провадити свою діяльність в межах країни (ст. 5). Щодо літературної і художньої власності, а також права на патенти, фабричні й торговельні рисунки й клейма, громадяни кожної з договірних держав могли користуватися такими ж правами і захистом, як і місцеві громадяни (ст. 6).

Розділ «Про консульські зносини» визначав, що кожна із сторін мала право призначати до іншої ґенеральних консулів, консульських та торговельних аґентів у всі порти та місцевості іншої держави. Усі пільги й права зазначених представників означалися за принципом взаємності (ст. 7).

У частині «Про торговлю» йшлося про те, що громадяни кожної з обох країн відносно торгу і промисловості на території іншої користуватимуться такими ж правами, як і місцеві громадяни й не будуть обложені додатковими чи вищими митами, ніж місцеві громадяни (ст. 8). Яко принцип установлювався для обох сторін обов'язок не чинити перепон взаємним торговельним зносинам. Однак, щодо тих товарів, які підлягали або могли підлягати державній монополії, або тих, до яких в інтересах гігієни, ветеринарної поліції або громадської безпечности необхідно було б застосувати заходи заборони, а також тих, щодо яких необхідно було б установити вивіз на підставі товарообміну, могли бути застосовані особливі умови (ст. 9). Привозні з території Грузії в Україну і навпаки – з території України на територію Грузії товари звільнялися від вивізного мита, проте збиралося ввізне мито (в розмірі не меншім за ввізне мито на ці товари другою договірною стороною (ст. 10). Не рахувався митом збір, який міг стягуватися кожною з договірних сторін при реєстрації вивозних з неї товарів (розмір згаданого реєстраційного збору установлювався в межах не більших за 2% вартості вивозного товару (ст. 11).

Торговці і промисловці, які жили в іншій державі, у випадку наявності леґітимаційного посвідчення, виданих належними установами їх краю, та доказів, що одержали дозвіл на виконання промислів в своїй державі, мали право на території іншої сторони особисто або через комівояжерів здійснювати закупівлі та, маючи при собі зразки товарів, приймати замовлення на території цього краю. Такі торговці і промисловці користувалися в обох державах щодо здійснення своєї діяльності такими ж правами, як і місцеві громадяни (ст. 12). Обидві договірні сторони мали офіційньо повідомляти одна одну про усі важливі законодавчі проекти на товаро-промисловому ґрунті (ст. 13).

Розділом «Про мореплавство» вказувалося (ст. 14), що українські судна та їхні вантажі у водах Грузії, а грузинські та їхні вантажі у водах України – користувалися у всіх випадках такими ж правами, як судна і вантажі місцеві. Усіляка пільга або привілей, які передбачалися однією зі сторін відносно третьої держави, тим самим поширювалися й на іншу сторону (допущеними із вищенаведених постанов винятками признавалися пільги, які були надані, або могли б бути надані крайовому торговельному флотові). Національна приналежність судна установлювалася відповідно до законів і постанов кожної держави на підставі документів і патентів, виданих відповідною владою (ст. 15). Зовсім звільнялися від сплати ластових зборів в портах обох держав: 1) судна, які приходили з вантажами і з ними ж відходили та 2) судна, що переходили від одного порту до другого однієї з договірних держав (за наявності посвідчення про сплату цих зборів у будь-якому з портів цієї держави). Таке звільнення не поширювалося на збори: маяковий, лоцманський, буксирний та інші, які стягувалися за послугу і приладдя до вантаження та які оплачувалися й місцевими суднами (ст. 16). При цьому будь-яке судно кожної із сторін, яке б сіло на мілину або зазнало аварії близько берегів іншої сторони, користувалося тими ж пільгами, як і місцеві судна (ст. 17).

У розділі «Про транзит» вказувалося на те, що усілякого роду товари, які перевозилися через територію однієї з сторін для другої сторони, мали бути звільнені від будь-якого транзитного мита з тим, однак, що порядок, установлюваний для захисту фіскальних інтересів держави, через яку товар перевозиться, мусив бути датований (ст. 18). Українська Держава та Грузинська Демократична Республіка взаємно зобов'язувалися надавати допомогу транзитові (щодо ст. 18) у всіх напрямках, які не виключалися для такого транспортування (ст. 19).

Останній розділ «Про спеціальні конвенції, змішані комісії і термін договору» зазначав, що для упорядкування взаємовідносин фінансових і тих, що торкалися комунікації, а також поштових, телеґрафних і телефонних зносин між обома договірними державами мали б бути укладені спеціяльні згоди (ст. 20). Для розробки ж питання про мита, про можливий митовий союз, про детальну розробку митних відносин, про способи реєстрації товарів, що вивозяться, та розмір зборів, мала бути сформована змішана комісія з чотирьох членів: 2 від України та 2 від Грузії. Вказаною комісією мали б вирішуватися також непорозуміння, які могли виникнути поміж Україною і Грузією при

застосуванні цього питання. Коли ж те чи інше вирішення якогось питання у комісії не зібрало би більшості голосів, то питання мусило б вирішуватися або жеребом (коли члени комісії на це погоджувалися), або ж шляхом перенесення питання на вирішення третейського суду з відповідним застосуванням правил Гаагської конференції (ст. 21).

Договір набирав чинності з моменту його підписання (за винятком §10, який до його ратифікації приймався у відповідне застосування тільки відносно товарів, якими компенсувався частинно або цілком ввіз і вивіз товарів однієї з договірних сторін до другої). По ратифікації договору кожній із сторін залишалося право відмовитися від договору (денонсувати його) в кожний час, при чому від дня повідомлення противної сторони про таке денонсування – договір зберігав силу ще протягом двох місяців (ст. 22). Документ підписали представник Грузинської Демократичної Республіки В. В. Тевзая та товариш (заступник) міністра торгу і промисловості Української Держави С. В. Бородаєвський[1].

7 грудня 1918 р. сторони також підписали Договір «Про товарообмін між Україною та Грузією», що врегульовував торговельно-економічні взаємини двох держав, а також міжурядову Угоду про міжбанківські переказові операції, що упорядковувала взаємовідносини між грузинськими банками у Тифлісі (Тбілісі), Кутаїсі, Батумі, Поті, Сухумі у Грузії та українськими у Києві, Харкові, Одесі й Катеринославі.

Слід зазначити також і на тому, що в жовтні–грудні 1918 р. гетьманом П. Скоропадським та його оточенням виношувалися плани створення об'єднаного військово-політичного антибільшовицького блоку з України, Дону, Кубані, Тереку, Грузії, передкавказьких й закавказьких народів. Про це, зокрема, йшлося й під час особистої зустрічі гетьмана України П. Скоропадського з отаманом Всевеликого Війська Донського П. Красновим у жовтні 1918 р. Після листопадової революції в Німеччині міністр закордонних справ Української Держави Г. Афанасьєв 4 листопада 1918 р. надіслав телеграми урядам Дону, Кубані, Терека, Грузії та до представника Добровольчої армії з пропозицією щодо проведення у Києві конференції з питань, пов'язаних зі створенням об'єднаного антибільшовицького воєнного блоку[2]. 16 листопада уряд навіть доручив Г. Афанасьєву скласти програму конгресу[3]. 20 листопада до вищевказаних урядів було надіслано повторну телеграму з пропозицією скликати конференцію 5 грудня, а 2 грудня ще одну з новою датою – 18 грудня 1918 р.

Проте, як згадував П. Краснов, такій військово-політичній спілці агресивно протидіяла денікінська Добровольча армія, що окрім боротьби з більшовизмом з метою відновлення єдиної, неподільної Росії, ставила собі за завдання також і «знищення самостійної України, самостійної Грузії, зазі-

[1] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930; Нью-Йорк, 1954. С. XXXV–XXXVIII.

[2] Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т. 4. Париж, 1921–1926. С. 191; ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 8, 12.

[3] ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 47–47зв.

хання на повну автономію Криму, Дону і Кубані»[1]. Більше того, у відповіді ген. Драгомірова від імені Добровольчої армії уряд Півдня Росії відмовлявся надсилати своїх делегатів до Києва, пропонував зібрати конференцію у Катеринодарі чи Симферополі, але при цьому ультимативно вказував, що «участь грузинського уряду, ворожого до Росії і до Добровольчої армії, недопустима»[2].

Після поразки Німеччини в Першій світовій війні її війська були виведені з території Грузії, а за умовами Мудроського перемир'я від 30 жовтня 1918 р. – й збройні сили Туреччини. Від грудня 1918 р. на території Грузії перебували англійські війська. В Україні ж 14 грудня 1918 р. було повалено гетьманат П. Скоропадського й до влади у Києві прийшла Директорія Української Народної Республіки.

Керівництво УНР, так само як і уряд гетьмана, був зацікавлений у фінансово-економічній співпраці з Грузією. Так, наприклад, 23 грудня 1918 р. урядом розглядалося питання про придбання у Грузії вовни в обмін на борошно[3], а 10 січня 1919 р. Радою народних міністрів УНР було ухвалено надати безвідсоткову позичку уповноваженому представникові Грузинської Республіки в Україні. Сума складала 500 тисяч (100 тис. карбованцями і 400 тис. т. зв. «кєрєнками»), а її термін визначався у 3 місяці[4].

26 січня 1919 р. І. Красковського було призначено головою Української дипломатичної місії УНР на Кавказі (у Тифлісі). Він досить успішно увійшов у добрі стосунки з урядом Грузії, зав'язав приязні відносини з дипломатичними представниками Вірменії та Азербайджану, нав'язав контакти з місцевими підприємцями тощо. У голови української дипломатичної місії в Грузії найкращі відносини серед представників Антанти зав'язалися з американцями, але й англійський генерал Біч теж уважливо поставився до української місії (зокрема на прийомі у І. Красковського він живо цікавився військовим становищем України та особою С. Петлюри). Було налагоджено зносини з французами та італійцями, як і з поляками (допоки не погіршилися стосунки в Галичині)[5].

2 лютого 1919 р. Директорія постановила «доручити голові української місії у Грузії одержати від грузинського уряду 500.000 карбованців, позичко-

[1] Краснов П. Н. Всевеликое войско Донское *Белое дело*: Избранные произведения в 16 книгах. Дон и Добровольческая армия. М.: Голос, 1992. С. 84.
[2] Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т. 4. Париж, 1921–1926. – С. 192–193.
[3] ЦДАВО України. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 6зв.–7.
[4] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. Т. 1. К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – С. 170.
[5] Лотоцький О. В Царгороді. Варшава, 1939. С. 125.

во відпущених українським урядом грузинській місії у Києві»[1]. З отриманих в перспективі назад від Грузії 500 тис. крб. передбачалося видавати кошти українцям Закавказзя на благодійні та просвітницькі цілі[2]. Натомість 25 лютого Директорія УНР (у складі А. Макаренка, О. Андрієвського і Ф. Швеця) переспрямувала 3 млн. крб., що попередньо були виділені голові дипломатичної місії УНР в Грузії «для зав'язання торговельних зносин з кооперативними установами Чорноморщини і Кубані», в розпорядження голови Ради народних міністрів УНР С. Остапенка[3].

Тим часом у Тифлісі на вул. Судовій, 33 відкрилося дипломатичне представництво (Надзвичайна дипломатична місія) УНР в Грузії на чолі з І. Красковським. У лютому 1919 р. з Вінниці до Тифлісу через Одесу (18 лютого) вже їхала українська дипломатична місія у складі 19 осіб на чолі з Л. Лісняком[4]. Саме тоді почали діяти консульства УНР в Тифлісі та Батумі, а пізніше – в Гаграх. Генеральне консульство Української Держави в Тифлісі, яке опікувалося справами Північного Кавказу та Закавказзя, очолював призначений ще за Гетьманату О. Кулінський (М. Чеховський – воєнний аташе). Проте у квітні 1919 р. О. Кулінського довелося звільнити з посади через відсутність особистого авторитету та діяльність, несумісну з консульськими обов'язками. Одна з причин такого рішення полягала у звинуваченні його грузинською стороною в спекуляції й хабарництві, а також у безпідставній видачі українських посвідчень[5]. Тож МЗС УНР визнало його поведінку як компрометацію консульського представництва та антиукраїнську політику[6]. Посаду ґенерального консула у Тифлісі було доручено Леву Лісняку. При цьому його попередник відмовився здати на зберігання архів консульства до Українського комісаріату на Кавказі[7]. У Батумі ж Є. Засядько керував віце-консульством України, а Є. Петренко став консульським агентом 1-го класу у Сухумі[8].

Що ж стосується грузинських дипломатичних справ в УНР, то вони через військово-політичні обставини зосереджувалися здебільшого в українському Причорномор'ї. У січні 1919 р. при генеральному консульстві Грузії в Одесі було засновано Економічну раду, яку очолив М. Скобелєв, що прибув з Києва і який був членом подібного ж органу при посольстві Грузії в столиці України за Гетьманату. Економічна рада видавала довідки і відомості

---

[1] ЦДАВО України. Ф. 1092. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 63.

[2] Там само.

[3] Там само. Арк. 41.

[4] Украинская дипломатическая миссия в Грузию *Одесскій листокъ*. 1919. 18 лютого.

[5] Лотоцький О. В Царгороді. Варшава, 1939. С. 125–126.

[6] Матяш І. Б. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – С. 150.

[7] Гасымлы М. Дж., Купчик О.Р., Дамиров А. У. Украинско-азербайджанские отношения: история и современность. К.: Изд. Дом Дмитрия Бураго, 2014. – С. 77.

[8] Бежуашвілі А. Від Дніпра до Кури: Україна і Грузія, дипломатичні відносини 1918–1920 рр. Голос України. 1996. 24 травня; Лашко О. Україна–Грузія, стратегічне партнерство: Геополітичні пріоритети з позиції національних інтересів *Розбудова держави*. 1995. № 2.

бажаючим налагодити торговельні відносини з Грузією[1]. З початку березня 1919 р. економічним радником при генеральному консульстві став С. Аваліані[2], першим секретарем у якого був (принаймні у серпні 1919 р.) Г. Меферт[3].

На той час уряд УНР вже змушений був евакуюватися з Києва, який захопили російські більшовики, а в Одесі орудували дєнікінці, які, щоправда, зважали на думку командування флоту Антанти, що висадився у місті незадовго до його окупації військами Добровольчої армії Півдня Росії. З огляду на зазначене, грузинське генеральне консульство ще у вересні 1918 р. зуміло домогтися від одеської митниці спрощення формальностей під час перевезення грузинських товарів[4], а згодом одержати від англійського командування дозвіл на вивезення з Херсонського району до Грузії 100 тисяч пудів борошна (товарообіг здійснювався між Одесою й грузинськими портами Поті, Сухумі, Туапсе, Батумі)[5].

Варто також зауважити, що коли РНК РСФРР наприкінці 1918 р. відмовився визнавати державну самостійність України, то на прохання уряду УНР у посольстві Грузії в Москві було запроваджено посаду заступника посла – уповноваженого у справах Української Народної Республіки, функції якого виконував Олександр Труханович-Ходанович[6]. Величезних зусиль із захисту українців в більшовицькій Росії докладав і повноважний представник ГДР в РСФРР Г. Хундадзе, якому МЗС УНР цілком заслужено «мало честь висловити щиру подяку» та прохало «і далі продовжувати охорону інтересів громадян України»[7].

Слід відзначити й те, що за доволі нетривалий термін своєї праці службовці грузинського Генерального консульства за допомогою української влади звільнили з полону, облаштували, видали документи і повернули на Батьківщину до 10 тисяч грузин-учасників Першої світової війни (при цьому під виглядом грузинських громадян було переправлено тисячу етнічних росіян), сприяли розвитку торгівлі між двома країнами, захищали права та інтереси грузинських громадян, що за тих чи інших причин опинилися на чужині[8].

---

[1] Товарообмен с Грузией *Одесскій листокъ*. 1919. 11 січня.

[2] В Грузинском консульстве *Одесскій листокъ*. 1919. 9 березня.

[3] Защита интересов иностранцев *Одесскій листокъ*. 1919. 15 серпня.

[4] Торговые отношения между Грузией и Украиной *Одесскій листокъ*. 1918. 24 вересня.

[5] Мука для Грузии *Одесские новости*. 1919. 29 січня.

[6] Киладзе С. Неизвестные страницы дипломатии Зеркало недели. 1995. № 21. 26 мая.

[7] ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 14.

[8] Учёт военнообязанных и не-украинцы *Одесские новости*. 1918. 21 грудня; Отъезд военнослужащих, уроженцев Кавказа *Одесские новости*. 1918. 21 грудня; Вынужденный отъезд грузинского консульства *Одесские новости*. 1919. 23 серпня; В Грузинском консульстве *Одесские новости*. 1919. 20 серпня; В Грузинском консульстве Одесские новости. 1919. 30 серпня; Въезд в Грузию *Одесские новости.* 1919. 26 січня.

Уряд УНР своєю чергою не залишав надії щодо створення спільного антиросійського військово-політичного фронту із кавказькими народами, який свого часу планував розгорнути ще гетьман П. Скоропадський та його уряд. Тож 23 березня 1919 р. Директорія УНР затвердила постанову Кабінету народних міністрів «Про вислання надзвичайного посольства до правительств: Кубанщини, Грузії та Республіки Союза Народів Черкесії й Дагестана» для зав'язання і скріплення певних політичних та торговельно-фінансових зносин.

Попередньо термін перебування посольства у зазначених країнах передбачався у шість місяців (з асигнацією в розпорядження надзвичайного посла 463 тис. 350 крб., що становило на той час 926 тис. 700 грн.) з правом продовження його діяльності головою Ради народних міністрів УНР. До складу такого посольства мали увійти, окрім самого посла (з місячним утриманням у 2 тис. крб), також два радника (утримання – 1 тис. 500 крб на місяць кожному), секретар (1 тис. крб на місяць), заступник секретаря (900 крб на місяць) та три урядовця (по 750 крб на місяць кожному). Таким чином на персональне утримання вісьмох членів цього надзвичайного посольства виділялося 9 тис. 150 крб щомісячно й, відповідно, 54 тис. 900 крб на півроку. Крім того, в розпорядження посла щомісячно «на представництво» асигнувалося 10 тис. крб та 2 тис. крб (також щомісячно) на надзвичайні видатки. На винаймання помешкань для усіх членів посольства передбачалося 4 тис. 500 крб й ще 2 тисячі – на канцелярські та поштові видатки. «Під'ємні гроші» складали суму двомісячного утримання (загалом – 18 тис. 300 крб) й розмір одномісячного утримання виділялося «на екепіровку» (9 тис. 150 крб). Посольство мало також 20 тис. крб «на пропаганду спеціяльними виданнями і в пресі», 20 тис. крб на допомогу «допомогу місцевим українським культурно-просвітнім організаціям і інституціям» та 5 тис. крб – на допомогу «бідним громадянам У.Н.Р.»[1].

Крім того, 21 червня 1919 р. І. Красковський повідомляв керівництву Міністерства закордонних справ УНР, що «ідея Чорноморської Федерації зустрічає велике співчуття на Кавказі й на Кубані з Чорноморщиною, причому відповідальні керівники політикою Кавказу й Кубані, з котрими я про це бесідував, – наголошував він, – переконано вважають, що ініціатива і головна роль у цьому має за справедливістю належати Україні, як тільки вона звільниться від більшовиків»[2].

Між тим влітку 1919 р. дєнікінці, що захопили Одесу, зажадали негайного закриття грузинського консульства. Тож на початку вересня 1919 р. це дипломатичне представництво було відкликане у зв'язку з ускладненням політичної ситуації в Україні. «Вчора [10 вересня – *П.Г-Н.*] пароплавом «Чорномор» у напрямку Батумі відбув склад консульства Грузії. Члени консульства на чолі з Овсієм Ушверідзе залишають прекрасні спогади в серцях одеситів, – писала з приводу закриття грузинського генерального консуль-

[1] Вістник Державних Законів УНР. 1919. Вип. 19. – 26 червня; Збірник законів і постанов Українського Правительства відносно закордонних інституцій. Ч. 1 / Укл.: прис. пов. І. Храпко. Відень, 1919. С. 65–68.

[2] ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 3. Спр. 49. Арк. 73–74.

ства у місті газета «Одесскій листокъ», – тому багато мешканців нашого міста у дні «червоного терору» шукали захисту у грузинського представника... Сподіваємося, що після встановлення нормальних відносин вони знову повернуться до нас» [1].

На спеціально зафрахтованому для консульських співробітників моторно-вітрильному судні, грузинські дипломати вивезли з України близько 200 своїх співвітчизників (в т. ч. й 100 військовополонених, які перебували досі на грузинському етапному пункті). Залишаючи місто, О. Ушверідзе зауважував, що він не мислить Одеси, що настільки зацікавлена у взаєминах з Грузією і настільки тісно пов'язана з нею, без представництва Грузії. «Грузія набагато менше зацікавлена у постійних взаєминах з Південною Росією, ніж навпаки, – розмірковував грузинський ґенконсул. – Переважну кількість наших військовополонених ми вже відправили на Батьківщину. У Грузії величезні запаси гасу, дров, які можна експортувати морем до Одеси, цукрова і мануфактурна промисловість. Іноземна валюта набагато дешевше у нас, ніж в Одесі. Ми випускаємо гроші тільки під забезпечення певних природних багатств, марганцева промисловість обіцяє Грузії незліченні багатства. У нас немає ґрунту для більшовизму, уряд спирається на широкі версти населення» [2]. Наприкінці вересня того ж року через загострення військово-політичного становища було відізване на Батьківщину й дипломатичне представництво Грузії у Києві (щоправда його голова В. Тевзая вже з квітня 1919 р. мусив мешкати в Одесі).

На той момент уряд УНР перебував вже у Кам'янці-Подільському і керівництво держави тверезо дивилося на примарні можливості заключення дієвого українсько-грузинського військово-політичного союзу. Про це свідчить, зокрема, лист голови Директорії, головного отамана С. Петлюри до графа М. Тишкевича від 30 вересня 1919 р. в якому зазначалося: «Жодних комбінацій на ґрунті відновлення «Єдиної-Неділимої Росії» не повинно бути. Ми можемо йти на порозуміння з Кубанью, Грузією, але це добровільний буде союз, може, в майбутньому, хай близькому, але зараз, через військові акції на терені України, ще не представляючий реального факту» [3].

Доречним буде зауважити, що згаданий граф М. Тишкевич, який від 22 серпня 1919 р. очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР, на Паризькій мирній конференції де-факто став головою-координатором спільних дій делегацій т. зв. «окраїнних держав» (делегацій Грузії, Азербайджану, Білорусі, Естонії, Латвії, Литви, Республіки Горців Північного Кавказу) [4] на полі об'єднаного дипломатичного фронту колишніх частин Російської імпе-

[1] Одесскій листокъ. 1919. 11 вересня.

[2] К ликвидации грузинского консульства *Одесскіе новости.* 1919. 23 серпня.

[3] ЦДІА України у Львові. Ф. 681. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1.

[4] Додам принагідно, що на початку серпня 1919 р. у Люцерні (Швейцарія) відбувся Конгрес Соціалістичного Інтернаціоналу, який ухвалив декларацію про право на державний суверенітет країн, утворених на території колишньої Росії: Вірменії, Грузії, Естонії, Латвії, Литви, України та Північного Кавказу. У конгресі брали участь представники українських соціалістичних партій, зокрема, з поміж інших, були М. Грушевський, Д. Ісаєвич, Б. Матюшенко та П. Дідушок.

рії (вони загальними зусиллями навіть видавали журнал «L'Europe Orientale» й організовували щомісячні наради тощо). Головний отаман і голова Директорії УНР у листі до очільника українського МЗС А. Лівицького писав з цього приводу 30 жовтня 1919 р. що «комбінація союзу проти Росії: Польща – Україна – Латвія – Литва – Естонія цілком приємлема для нас. Коли за допомогою Польщі ми дістанемо зброю і щастя військове тоді перейде на наш бік, се наблизить можливість вступу до такого союзу Кубані, Грузії і Азербайджану і реалізувати таким чином систему коаліції Балтійсько-Чорноморських держав»[1]. 2 червня 1920 р. у Декларації уряду УНР зазначалося також, що Україна ще й тоді не полишала надії «досягти найщирішого порозуміння з солідарними з нами державами Прибалтики, Чорномор'я та Кавказу[2].

Тим часом у Грузії з вересня 1919 р. англійський військовий контингент перебував вже тільки в м. Батумі (у січні 1920 р. Грузинську Демократичну Республіку визнала Антанта), який таки був виведений з міста у липні 1920 р. за умовами мирної угоди між Грузинською Демократичною Республікою та РСФРР від 5 травня 1920 р. У 1920 р. тиск на уряд Грузії з боку більшовицької Росії значно посилився. 28 травня глава більшовицького уряду УСРР Х. Раковський радіограмою звернувся до глави МЗС ГДР Є. Гегечкорі з пропозицією розпочати переговори «для відновлення стосунків між обома державами»[3]. Наступний його лист вже містив приховані погрози щодо грузинських громадян в радянській Україні. Невдовзі настало й підтвердження: коли 30 червня 1920 р. уряд ГДР звернувся до Раднаркому УСРР за дозволом для 19 грузинів (1 професора, 15 лікарів і 3 юристів) вирушити додому, йому було відмовлено у цьому з причини відсутності відповідної угоди[4]. Грузинам в УСРР також не надавався статус іноземних громадян, позаяк не було досягнуто політичних домовленостей, які були обов'язковим підґрунтям для укладення «репатріаційної угоди» й «угоди про оптацію громадянства»[5].

Зі свого боку посол РСФРР у Грузії С. Кіров у власній ноті до Є. Гегечкорі наголошував, що «Грузія порушує пункт 8 ст. V Договору від 7 травня, надаючи можливість функціонуванню в Тбілісі ворожих до РСФРР посольств т. зв. Української Народної Республіки», а відтак наполягав на видворення дипломатичної місії УНР. Більше того, С. Кіров вказував, що коли Грузія не прийме «пропозиції» Х. Раковського, як союзника РСФРР, то «це буде мати небажані наслідки»[6]. Політику РСФРР також активно підтримав

[1] Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923. Т. ІІ. Українська Гетьманська Держава 1918 року. К.: Темпора, 2002. С. 290–291.

[2] ЦДАВО України. Ф. 3866. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 59.

[3] Бежуашвілі А. Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 *Хроніка – 2000*. Вип. 47–48. С. 23.

[4] ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 856. Арк. 10зв., 12зв.

[5] Кіладзе С. Невідомі сторінки дипломатії *Україна – Грузія: Хроніка 2000*: Український культурологічний альманах. 2001. Вип. 43. С. 32.

[6] Головченко В. І. Міжнародно-історичне підґрунтя українсько-грузинського партнерства *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету.* Вип. 25. Одеса: Фенікс, 2016. С. 130–136.

новий лідер Туреччини М. Кемаль і навіть уклав 1920 р. з більшовиками договір про дружбу та угоду про координацію воєнних дій на південному Кавказі.

Тож грузинське керівництво змушене було зважали на погрози. Як наслідок, Є. Гегечкорі поспішно залишив Грузію й відбув до Парижа, а прем'єр-міністр Н. Жорданія понад дві години обговорював з І. Красковським поточне становище. У підсумку, попри запевнення у дружньому ставленні грузинського народу до України, було зрозумілим, що «тільки сила політичних обставин ставить Грузію в такі умови» за яких «подальше існування Української Дипломатичної Місії може послужити для більшовиків casus'ом belli з Грузією». Тож 19 жовтня 1920 р. І. Красковського запрошено на нараду до МЗС Грузії й повідомлено, що її уряд «завдяки вимогам більшовиків примушений перервати дипломатичні зносини» з УНР [1]. Тим не менш, офіційно у пресі було заявлено, що український дипломатичний представник покинув територію ГДР задля звіту урядові УНР та участі в з'їзді її закордонних представників. Припинила свою працю в Грузії й Військова комісія при українській дипломатичній місії на чолі з військовим аташе, полк. М. Чеховським та ще двома її співробітниками, яких було відкликано [2].

Не менш скрутним і загрозливим було становище й українських консульств в Батумі та Тифлісі, фінансування яких припинилося, відповідно, ще з першого числа січня і квітня 1920 р. 25 листопада надійшло заочне розпорядження голови надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі І. Красковського (місія на той час вже закрила свою діяльність) припинити роботу генерального консульства на підставі прохання про те грузинського уряду через тиск більшовиків. Однак українські консули (Л. Лісняк у Тифлісі та Є. Засядько в Батумі) продовжували працювати фактично напівлегально, іноді їм навіть доводилося спускати з будівель консульств українські прапори. Коли ж 26 листопада 1920 р. уряд Грузії вимушено запропонував РНК УСРР розпочати перемовини щодо підготовки обопільного політичного та економічного договору, стало зрозумілим, що українській дипломатії таки доведеться згорнути свою діяльність у ГДР. Утім, покинути Грузію, закривши консульства (в тому числі за розпорядженням керуючого посольством УНР в Істамбулі Я. Токаржевського-Карашевича) й вивезти з країни дипломатичні архіви їхні очільники не мали змоги через банальну відсутність коштів [3].

1 ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 3. Спр. 49. Арк. 188.

2 Лотоцький О. В Царгороді. Варшава, 1939. С. 125–126.

3 Матяш І. Б. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 229–231.

Після ж укладення 28 грудня 1920 р. союзного договору між УСРР і РСФРР, який дав радянській Україні юридичне право на встановлення дипломатичних зносин із зовнішнім світом, 31 грудня 1920 р. у Москві було підписано й Українсько-грузинський загальний договір про мирне співробітництво (від УСРР його підписав член ВУЦВК Ю. Коцюбинський, від ГДР – посол Г. Махарадзе)[1]. Попри це, вже лютому 1921 р. до Грузії вдерлася 11-та більшовицька армія й було проголошено про встановлення Грузинської Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР). Грузинському керівництву на чолі з прем'єром ГДР Н. Жванія довелося рятуватися втечею й 18 березня 1921 р. члени уряду і частина депутатів Республіки з Батумі вирушили в еміграцію (грузинські ж консули Цегареллі у Харкові та Ушверідзе в Одесі були заарештовані). Своєю чергою, 25 липня 1921 р. ґенеральний консул УНР в Грузії Л. Лисняк, дізнавшись про вторгнення більшовицької кінноти у передмістя Тифліса, змушений був останнім потягом, навіть не попередивши власну родину, залишити столицю країни й податися до Батумі. Там, разом з консулом Є. Засядьком та в. о. секретаря полк. Радцевичем-Плотницьким, українські дипломати відпливли до Істамбула. В Істамбулі Є. Засядько 7 березня 1921 р. офіційно передав на зберігання до посольства УНР в Туреччині архів, книги з бібліотеки консульства, бланки паспортів, печатки і прапор України[2].

На чужині українські та грузинські еміграційні державно-політичні діячі ще плекали надії на своє повернення, опікувалися міжнародно-дипломатичною співпрацею й прагли на договірно-правовому рівні оформити проект Чорноморського союзу. 23 листопада 1921 р. очільник дипломатичної місії УНР в Туреччині Я. Токаржевський-Карашевич і керманич Комітету підтримки України О. Адьясевич підписали з дипломатичним представником Грузинської Демократичної Республіки К. Гварджаладзе проект союзної угоди. Планувалося також укладання військової конвенції та угод щодо двосторонніх фінансово-економічних відносин. Союзники зобов'язувалися надавати одне одному «взаємну допомогу дипломатичним і політичним шляхом у справі захисту політичної незалежності» та в найближчий час об'єднати зусилля «у спільній боротьбі проти РСФРР з метою звільнення від окупації», а у разі втручання у цю визвольну боротьбу на боці Москви третьої сторони, УНР, Грузія, Азербайджан і Північний Кавказ мали «діяти проти неї спільно, відповідно до статей, передбачених щодо боротьби проти РСФРР»[3]. Уряди УНР та ГДР у вигнанні співпрацювали також в рамках прометейського руху, зокрема Комітету дружби народів Кавказу, Туркестану та України і Товариства співпраці націй Кавказу, Ідель-Уралу та України, та Антибільшовицького блоку народів.

Утім, сподівання на швидке звільнення територій обох країн з-під російсько-комуністичної окупації не справдилися (у 1922 р. обидві республіки

[1] Грузинская Демократическая Республика и Советская Россия [Публикация документов 1920–1921 гг.] *Коммунист Грузии.* 1990. № 2.

[2] ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 270. Арк. 55.

[3] Матвієнко В. М. Чорноморський Союз: нереалізовані наміри *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Історія. 2003. Вип. 66. С. 16.

були інкорпоровані до складу СРСР) й відновлення державності було відтерміновано історією на довгих сімдесят років.

* * *

Турецька Республіка визнала незалежність України вже 16 грудня 1991 р., тобто через шістнадцять днів після проведення референдуму в Україні і виборів президента держави. 3 лютого 1992 р. було підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Туреччиною, коли до Києва прибула перша офіційна делегація Турецької Республіки на чолі з міністром закордонних справ Хітметом Чітіном. Під час цього візиту було вирішено питання про відкриття у Києві посольства Турецької Республіки, яке офіційно відчинило свої двері вже 3 квітня того ж року. Українське ж посольство в Анкарі розпочало роботу невдовзі – 3 січня 1993 р. і нині окрім нього на теренах Туреччини діють також генеральне консульство України в Істамбулі та консульство України в Анталії.

12 грудня 1991 р. Грузія однією з перших визнала державну незалежність України. 12 липня 1992 р. між країнами було встановлено дипломатичні відносини, а 13 квітня 1993 р. між Державою Україна та Республікою Грузія було укладено Договір «Про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу», який став основним документом, що регламентує обопільні взаємини. 1994 року в обидвох державах були відкриті дипломатичні представництва: посольство України в Грузії було започатковано 5 квітня, а 19 серпня було засновано посольство Грузії в Україні.

У своїй новітній історії Грузія та Україна знов зазнали агресії з боку Росії, відчули лиха війни та гіркоту від анексій власних територій, як і століття тому грузинський та український народи пліч о пліч виборюють своє право на самобутність і національну державність й упевнено творять власне майбуття.

До питання про політико-правовий статус Криму у візіях кримськотатарських, українських, російських та більшовицьких суспільно-політичних сил у 1917–1920 рр.

Андрій Іванець

Тимчасова окупація Росією українських АР Крим і Севастополя у 2014 р. стала у постгітлерівській Європі першою спробою на континенті, де почалися дві світові війни, анексувати частину території суверенної держави. На жаль, реакція світового співтовариства на ламання світового порядку державою-агресором виявилася явно недостатньою. Територіальна цілісність України досі не відновлено, а у червні 2020 р. президент РФ по-суті висунув у формі квазіісторичного екскурсу нові територіальні претензії сусіднім державам-колишнім республікам СРСР. У новомові очільника Кремля з'явився новий термін «подарунки російського народу» щодо неозначених ним чітко земель сусідніх країн. Неважко помітити паралель із кримським кейсом, оскільки російська пропаганда передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР, здійснену у чіткій відповідності до законодавства СРСР, понад два десятиліття нерідко таврувала як «подарунок Хрущова Україні». З багатьох причин це дивна термінологія, зокрема тому, що у стосунках між людьми забирати подарунки є явно неприйнятним типом поведінки. Але спроба анексувати Крим чітко показала, що за метафорою «подарунка» у мові російських політиків ховаються агресивні наміри та територіальні претензії до сусідів.

Після захоплення Криму Росією та протиправними заходами з його інкорпорації кримське питання стало одним із ключових вузлів суперечностей в українсько-російських взаєминах. Серед багатьох аспектів цього питання, яке значною мірою визначає майбутнє Європи, в Україні обговорюється і проблема статусу Кримського півострова. Є політичні сили, переконані, що на період деокупації та реінтеграції регіону має бути збережений передбачений Конституцією України статус АР Крим. Інші суспільно-політичні сили, серед яких органи національного самоврядування кримськотатарського народу, переконані у потребі вже зараз змінити статус АР Крим з територіального на національно-територіальний. І хоча ця позиція не стала наразі державною політикою певні кроки на її підтримку робив п'ятий Президент України П. Порошенко. Нарешті частина політикуму проголошує ідею перетворити АР Крим знову на Кримську область.

З огляду на складність кримського питання політика органів влади України щодо статусу Криму має бути максимально виваженою, базуватися на по-

требі відновити українську юрисдикцію у міжнародно визнаних кордонах. Для вироблення і реалізації такої політики потрібно, зокрема, враховувати історичний досвід. Одним з найцікавіших моментів у цьому сенсі є період війн і революцій в Криму на поч. XX ст.

Політико-правовий статус Криму як складова кримського питання у 1917–1920 рр. Крим на поч. 1917 р. був одним із найбільш своєрідних регіонів та країн, які входили до складу імперії Романових. Він вирізнявся насамперед своїм військовим і геополітичним значенням, специфічним етнодемографічним складом та високим рівнем урбанізації.

У період війн і революцій, добу експансій на поч. XX ст. особливої ваги набувало географічне розташування Кримського півострова та наявність на його території зручних бухт та портів – оволодіння цим регіоном давало можливість контролювати Чорноморсько-Азовський басейн та прилеглі території. Севастопольська бухта була чи не найкращою у Причорномор’ї, тому Севастополь став головною базою Чорноморського флоту, чиї частини і кораблі були розташовані від Дунаю до Кавказу.

Крим станом на 1917 р. був аграрно-промисловим регіоном з наявністю рекреаційної галузі, транспортної інфраструктури (залізниць, портів тощо) та низки важливих військових об’єктів. Його вирізняв чи не найвищий у імперії рівень урбанізації: орієнтовно 45 % кримчан проживало у містах, що орієнтовно у три рази перевищувало середньоімперський показник. При цьому варто зазначити: Кримський півострів не був економічно самодостатнім, був тісно інтегрованим з материком і, перш за все, землями, що прилягали до нього. Зокрема, у передреволюційний період із заселених переважно українцями губерній та частин Таврійської губернії він отримував вугілля та значну частину продовольства, сезонних робітників у сільське господарство, через кримські порти вивозилося з цих земель зерно та інші товари.

За даними голови статистичного бюро Таврійського губернського земства М. Бененсона, у 1917 р. в Криму проживало 808,9 тис. осіб 35 національностей[1]. Колонізаційна політика Російської імперії, яка всупереч своїм міжнародним зобов’язанням у 1783 р. анексувала Кримське ханство, призвела до того, що корінний кримськотатарський народ перетворився в Криму на меншину – на початку Лютневої революції кримські татари були другою за розмірами етнічною спільнотою: складали (разом з відносно незначною кількістю турок) 26,8 % кримчан і нараховували 217 тис. осіб[2]. До другої половини XIX ст. цей корінний народ складав абсолютну більшість населення Криму, в результаті кількох хвиль міграції кримських татар та колоніза-

[1] У наукових дослідженнях, як правило, говориться про те, що в Криму у 1917 р. мешкали представники 34-х національностей, втім інформація М. Бененсона спростовує це (статистик писав, що у сільській місцевості проживають представники 34 національностей, а евреї мешкають лише в містах). Припускаємо, що в Криму насправді проживали представники понад 35 народів та етнічних груп, частина з яких через малу чисельність чи інші причини могла не потрапити до тогочасної статистики.

[2] Бененсон М. Е. Экономические очерки Крыма. Симферополь: Южное кооперативное издательство, 1919. С. 6.

ції Криму іноетнічним населенням він наприкінці XIX ст. перетворився на відносну більшість, а на поч. XX ст. втратив кількісну перевагу. На перше місце за чисельністю на Кримському півострові вийшли етнічні росіяни (великороси) – на 1917 р. вони складали орієнтовно 300 тис. осіб (приблизно 37%). Більш точно визначити їхню чисельність проблематично, оскільки тогочасна статистика архаїчно поєднувала під назвою «росіяни» («русские») – великоросів і українців. Разом вони становили 399,8 тис. осіб або 49,4% від загальної кількості населення. Відповідно українці в Криму нараховували приблизно 100 тис. осіб (12%) і були третьою за чисельністю етноспільнотою. Відомо, що, за даними Всеросійського перепису 1897 р., у Криму проживало 77,5 тис. українців [1]. Оскільки на поч. XX ст. українці мали високу народжуваність і продовжували мігрувати до Криму, то логічно припустити, що їх чисельність мала бути вищою за цю цифру. Іншими помітними етноспільнотами Криму (складали понад 1% населення) були: євреї – 68,2 тис. осіб (8,4%), німці – 41,4 тис. осіб (5,1%), греки – 20,1 тис. осіб (2,5%), вірмени – 16,9 тис. осіб (2,1%), болгари – 13,2 тис. осіб (1,6%), поляки – 11,8 тис. осіб (1,5%), караїми (корінний народ) – 9 тис. осіб (1,1%) [2].

Варто зазначити, що Крим не був окремою адміністративно-територіальною одиницею, а входив понад століття до складу Таврійської губернії, де відносною більшістю населення були українці. Губернія у 1917 р. займала більшу територіально і чисельно материкову частину (Дніпровський, Мелітопольський і Бердянський повіти складали 55,5% її площі) та півострівну – 5 повітів (Сімферопольський, Перекопський, Євпаторійський, Феодосійський та Ялтинський повіти) і 3 градоначальства (Севастопольське, Керч-Єнікальське та Ялтинське, яке було ліквідовано одразу після Лютневої революції). Губернським центром був Сімферополь.

Після Лютневої революції, падіння династії Романових, початку «весни народів» на постімперському просторі Крим опинився на перетині кількох національних проєктів – насамперед кримськотатарського, російського та українського, а згодом у фокусі уваги кількох держав – насамперед Росії, України, Німеччини, Туреччини і Польщі. Таким чином у 1917 р. у міжнаціональних відносинах виникло кримське питання, яке вже наступного року перетворилося на міжнародне – сферу зіткнень інтересів різних держав.

Під кримським питанням ми будемо розуміти комплекс проблем, який виник і вирішувався у період війн і революцій 1917–1920 рр., щодо тодішнього становища й майбутнього Кримського півострова і його поліетнічного населення. Це насамперед проблеми: 1) державної належності Кримського півострова (основні альтернативи: Україна, Росія, Туреччина, Німеччина, Польща); 2) статусу Криму (варіанти: частина Таврійської губернії, окрема адміністративно-територіальна одиниця без автономії, автономія, колонія, протекторат, тимчасове державне утворення, незалежне державне утворення);

[1] Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. СПб.: Типография МВД, 1904. Т. XLI: Таврическая губерния. С. 94.

[2] Бененсон М. Е. Экономические очерки Крыма. Симферополь: Южное кооперативное издательство, 1919. С. 6.

3) самоорганізації, самовизначення та орієнтації кримськотатарського народу, найбільших етнічних груп кримчан, кримського населення загалом; 4) ставлення режимів, які виникли або закріпилися в Криму, до держав Європи й Туреччини.

У період між падінням династії Романових у березні 1917 р. і остаточним встановленням комуністичного режиму у листопаді 1920 р. в Криму змінилося 8 політичних режимів: 1) влада у Таврійській губернії демократично орієнтованого режиму на чолі з Тимчасовим урядом Росії (березень – листопад 1917 р. н.ст.); 2) демократично орієнтована тимчасова губернська коаліційна влада Ради народних представників Таврійської губернії та органів національного самоврядування кримськотатарського народу (грудень 1917 – сер. січня 1918 р.); 3) авторитарний більшовицько-лівоесерівський режим у Таврійській губернії і ефемерній РСР Таврида (січень – др. пол. квітня 1918 р.); 4) німецький окупаційний режим в Криму (кін. квітня – листопад 1918 р.) і авторитарний режим Кримського крайового уряду С. Сулькевича, який наприкінці існування зробив спробу демократизуватися (червень – листопад 1918 р.); 5) ліберально-демократично орієнтований режим Кримського крайового уряду С. Крима, який наприкінці свого існування почав застосовувати недемократичні практики (листопад 1918 – квітень 1919 р.); 6) авторитарний воєнно-комуністичний режим Кримської РСР (травень–червень 1919 р.); 7) авторитарний режим білої військової диктатури А. Денікіна у Таврійській губернії (червень 1919 – квітень 1920 р.) і П. Врангеля в Криму і на прилеглих територіях (квітень – листопад 1920 р.); 8) режим комуністичної диктатури в Криму (з листопада 1920 р.).

Така часта зміна влад в Криму призводила до спроб реалізувати різні форми вирішення кримського питання, причому навіть за одного режиму могла бути конкуренція серед правлячих сил щодо статусу регіону. Так, наприклад, у Кримському крайовому уряді Сулькевича були прихильники статусу незалежного нейтрального Кримського ханства і автономного Криму у складі Росії. Подвійний статус мала і Кримська РСР 1919 р. – у публічних деклараціях більшовиків вона на рівних виступала з радянськими Росією і Україною, а у секретних документах підкреслювалися її губернські повноваження у складі РСФРР.

В історіографії нерідко стверджується, що головними акторами у період війн і революцій в Криму були чотири суспільно-політичні табори: 1) органи національного самоврядування і політичні сили кримськотатарського народу; 2) російський (російські ліві, ліберали, «білогвардійці» та їх союзники); 3) український (активісти Української революції та прибічники режиму гетьмана П. Скоропадського); 4) більшовицький (більшовики-комуністи та їх попутники). Кожен з цих таборів мав проекти вирішення кримського питання і, відповідно, пропонував свої підходи до визначення бажаного статусу Криму. В цілому це вірно, при цьому варто врахувати, що у спробах вирішити кримське питання у цей період брали з різним ступенем успіху й деякі інші актори – наприклад, Німеччина (у її істеблішменті у 1918 р. були

різні погляди на бажаний статус Криму – від колонії рейху до передачі його Україні) чи Революційна повстанська армія імені батьки Махна (у 1920 р. її керівництво розглядало можливість зробити Крим територією анархістського експерименту).

Отже спробуємо проаналізувати еволюцію підходів до статусу Кримського півострова у кожному з основних суспільно-політичних таборів. У цій розвідці це буде зроблено у загальних рисах, з огляду хоча б на обсяг матеріалу.

Статус Криму у візії кримськотатарського політикуму: від автономії до самостійної держави. У 1917 р. кримськотатарський національний рух на чолі з молодими лідерами набув нових організаційної якості та масштабу, що дає підстави говорити навіть про Кримськотатарську революцію. Вже у квітні Всекримський мусульманський з'їзд фактично ліквідував дореволюційні структури керування мусульманською громадою, натомість вперше на постімперському просторі демократично обрав муфтія мусульман Криму Н. Челебіджіхана, призначив комісара у Вакуфну комісію Д. Сейдамета та утворив Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет (далі ТимКМВК або Мусвиконком). Останній орган невдовзі взяв у свої руки не тільки релігійні, а й освітні, економічні, політичні, військові та інші справи кримськотатарського народу. Упродовж весни-літа 1917 р. була утворена система органів самоврядування у вигляді місцевих, повітових мусульманських комітетів на чолі з ТимКМВК. Активно розвивалися кримськотатарські жіночий та молодіжний рухи, виникла Татарська партія (на нашу думку, у 1918–1920 рр. вона перетворилася на Міллі Фірку).

Навесні – початку літа 1917 р. кримськотатарські лідери говорили про національно-культурну автономію для свого народу, яку значною мірою вже реалізували на практиці, так, зокрема, Тимчасовий уряд офіційно визнав Мусвиконком. Останній навесні публічно до надання Криму автономного статусу не закликав. Разом з тим орган УСДРП «Робітнича газета» у квітні 1917 р. писала про утворення «народної татарської партії, яка вимагає автономії Криму»[1]. У травні 1917 р. Мусвиконком направив на Всеросійський мусульманський з'їзд у Москві представницьку кримськотатарську делегацію. Вона у дискусії між «унітаристами», які прагнули до створення загальномусульманської національно-культурної автономії у федеративній Росії, та «федералістами», підтримала останніх[2]. Федералісти були прихильниками утворення національно-територіальних автономій мусульманських народів, але також допускали існування національно-культурних автономій для народів, які не становили більшості в регіоні або жили у розсіянні.

22 липня (4 серпня) 1917 р. у першому номері російськомовного друкованого органу ТимКМВК газеті «Голос Крыма» було оприлюднено «Політичну програму татарської демократії». Цей документ, схоже, відображав позицію Мусвиконкому або, як мінімум, домінуючої у ньому групи. Окрім загально-

[1] Автономія Криму. *Робітнича газета.* 18 квітня 1917.

[2] Тимощук О., Таран П. Кримськотатарська політико-правова думка кінця XVIII – поч. XX ст.: особливості генезису та автономістські процеси еволюції. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М.. 2004. С. 127.

демократичних, національних і соціалістичних принципів у програмі йшлося і про потребу на Установчих зборах домагатися встановлення федеративної демократичної республіки. Також йшлося про те, що татарський народ «у єднанні з іншими народностями, які живуть у Криму, не вимагає для себе політичної автономії, але не дозволить встановлювати в Криму політичну гегемонію якогось народу, народу, що не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав на таку». Татарський народ, йшлося у програмі, «вимагає для себе національно-культурну автономію» [1].

У першій програмі Татарської партії, яку імовірно датують липнем 1917 р., також йшлося про «становлення демократичної республіки на національно-федеративних началах», але бажаний статус Криму не визначався.

Один із кримськотатарських лідерів 1917–1920 рр. А. С. Айвазов у спогадах, написаних у СРСР в тюремній лікарні, писав, що у лідерів Татарської партії (Міллі Фірка) та Мусвиконкому у 1917 р. нібито існувала також таємна програма. За його версією, вона передбачала відновлення самостійності Криму, під протекторатом європейських великих держав. Для цього Мусвиконком нібито вважав необхідним:

1) довести в Криму кількість тюрко-татарського населення до 600 тисяч, шляхом переселення із центральних і північних губерній в Крим 200 тисяч татар, повернення із Румунії – 70 тисяч емігрантів, залучення з Польщі та Литви 35 тисяч «колишніх кримських татар».
2) укласти союз з Україною, Польщею та «іншими федералістськими країнами».
3) заключити угоду із всіма націоналістичними організаціями і тримати з ними зв'язок.[2]

Плани щодо настільки масштабної міграції тюркського населення та досягнення самостійності Криму під протекторатом держав Європи виглядають в умовах 1917 р. не дуже реалістичними. Каральна система СРСР могла вплинути на появу у спогадах А. Айвазова цієї версії. Під тиском в'язні радянських тюрем часто змушені були давати неправдиві свідчення. Втім і цілком виключати наявність таких думок не можна, адже революції завжди піднімають хвилю завищених очікувань, а їх лідери часто віддають данину утопічним ідеям. Якщо такі плани і обговорювалися, то у тісному колі керівників ТимКМВК. Ці ідеї не були відомі широким масам, а органи національного самоврядування діяли під дещо іншими гаслами.

Оголошення у червні 1917 р. у І Універсалі УЦР автономії України ставило на порядок денний питання статусу Криму. Влітку 1917 р. розпочинаються контакти між УЦР і ТимКМВК та встановлюються партнерські

---

[1] Документ № 1. Программа левой группы Мусисполкома. *Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917 – 1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма*. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 2.

[2] Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т. 1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного, Р. Н. Лесюка, С. В. Лунина, И.И. Полякова; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: ДОЛЯ, 2009. С. 45.

відносини, базовані на прагненні перебудови постімперського простору на демократичну федеративну Російську республіку.

Важливу роль у визначенні подальшої стратегії та тактики кримськотатарських органів самоврядування відіграв З'їзд народів-федералістів, який скликала УЦР в Києві у вересні 1917 р. Представницька кримськотатарська делегація взяла активну участь у цьому форумі, учасники якого вирішили, зокрема, провести національні установчі збори перед всеросійськими, виступали за федерацію, засновану на національному принципі, визнавали національно-персональну автономію для нацменшин та малих народів. Окрім того, за спогадами Д. Сейдамета, було досягнуто угоди з керівництвом УЦР, що Крим не буде входити до складу автономної України [1].

Одразу після з'їзду в Криму розпочалася підготовка до скликання національних установчих зборів кримськотатарського народу – Курултаю. До речі, вперше публічно знакове слово «Курултай», схоже, було використано лідерами Кримськотатарської революції у зв'язку із проведенням З'їзду народів. Після обговорення запрошення Центральної Ради на цей форум Мусвиконком «вирішив відповісти на телеграму від імені кримських татар не як звичайний комітет, а саме як заступник кримськотатарського Курултаю (сейму) уряду», розповідав у жовтні 1917 р. Н. Челебіджіхан.

Мусвиконком засудив більшовицький переворот у Петрограді та 3–4 (16–17) листопада «не бажаючи допустити гегемонії якоїсь народності над іншою» і «не допускаючи думки про розповсюдження влади будь-якої держави над Кримом» проголосив у спеціальній відозві програмове гасло «Крим для кримців», тобто в розумінні того часу для кримчан будь-якого етнічного походження (сьогодні під терміном «кримці» розуміють, як правило, кримських татар). У документі наголошувалося: «надзвичайні обставини диктують потребу народам Криму взяти на себе піклування про улаштування долі свого Краю», а вирішити це завдання може «тільки колективна думка і воля всіх народностей, які живуть в Криму» [2].

3 (16) листопада 1917 р. у Бахчисараї на відкритті першого кримськотатарського історико-культурного музею у Ханському палаці пролунала програмна промова Н. Челебіджіхана, в якій він, зокрема, сказав: «У Криму досить багато квітів, різних барв та ароматів. Ці квіти – це нації, котрі проживають в Криму: кримські татари, росіяни, євреї, греки, німці та інші. Завдання Курултаю – згуртувати всіх і, зробивши з них один чудовий букет, перетворити Крим на культурну Швейцарію. Національний Курултай дбатиме не лише про мусульман, але й про інші нації, він запрошує їх до співпраці, і рухатиметься в одному темпі з ними. Наша нація є лише ініціатором у цій справі» [3].

Проект «Кримської Швейцарії», як незалежної держави, пропагувала до

[1] Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т. 1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного, Р. Н. Лесюка, С. В. Лунина, И.И. Полякова; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: ДОЛЯ, 2009. С. 48.

[2] Голос татар. 1917. 11 ноября.

[3] Цит. за: Кандим Ю. 1917 р. Курултай. Як це було. Ічня: ПП «Формат», 2016. С. 158.

революції підпільна організація «Неджаті» (1898–1907), заснована одним з перших кримськотатарських революціонерів Асаном Нурі Ефенді. Але наприкінці 1917 р. в ідею «Кримської Швейцарії», принаймні, у публічній площині вкладався інший зміст. За планами кримськотатарських революціонерів в Криму мали відбутися спочатку національні кримськотатарські установчі збори, які повинні були утворити органи національно-персональної автономії та виявити волю корінного народу щодо устрою Криму, а пізніше всекримські установчі збори, які мали б завершити самовизначення всього кримського населення. ТимКМВК був однією з небагатьох суспільно-політичних сил в Криму, яка привітала у листопаді 1917 р. утворення УНР і розподіл території Таврійської губернії на північну – уенерівську та кримську частини. Саме кримськотатарські революціонери у тимчасовому органі влади у регіоні – Раді народних представників Таврійської губернії, утвореній на поч. грудня (за н. ст.) 1917 р. на з'їзді представників самоврядувань, рад, профспілок і національних організацій Криму і Північної Таврії, висунули ідею скликання кримських установчих зборів. Вона була підтримана. Планувалося, що кримська конституанта збереться у лютому 1918 р.

26 листопада – 13 грудня (9–26 грудня) 1917 р. працював Курултай кримськотатарського народу як установчі збори. В останній день його роботи були ухвалені Кримськотатарські Основні закони, утворені вищі органи національно-персональної автономії – Директорія (Кримськотатарський національний уряд на чолі з Н. Челебіджіханом) та Курултай (установчі збори були оголошені на рік національним парламентом). У національній конституції, яка поєднала досягнення європейського конституціоналізму із елементами шаріату та звичаєвого права – адату, у ст. 16 було проголошено Кримську Демократичну Республіку. Разом з тим у ст. 12 йшлося про те, що «питання про форму правління в краї може бути вирішено лише крайовими Установчими Зборами», тому кримськотатарський парламент мав у найкоротший термін вжити заходів для скликання кримської конституанти. Таким чином, схоже, що на думку творців національної конституції оголошену КДР мали утворити всекримські установчі збори.

Коаліція Ради народних представників Таврійської губернії та органів самоврядування кримських татар, яка мала спільні збройні сили, прагнула скликати останні. Втім на заваді демократичним силам Таврії стали ліворадикали на чолі з більшовиками, які не підтримувалися більшістю кримчан, але силою, насамперед з допомогою кораблів та матросів ЧФ, у січні 1918 р. встановили контроль над Кримом. Тоді ж вони розпустили РНП і Курултай. У лютому 1918 р. було розстріляно Н. Челебіджіхана.

У квітні 1918 р. більшовицько-лівоесерівський режим в Криму впав у результаті наступу військ Німеччини та УНР, а також кримськотатарського повстання. Господарем становища стала Німеччина через перевагу своїх окупаційних військ, втім єдності у її державного, військового та військово-морського керівництва щодо майбутнього Криму не було. Висувалися різні плани, але військові представники рейху не запровадили пряме військове правління оку-

пованою територією, а спочатку дали можливість сформувати крайову владу кримськотатарським органам самоврядування, які відновили свою діяльність. Це було зроблено, ймовірно, без погодження із зовнішньополітичним відомством, адже ще 2 травня 1918 р. статс-секретар іноземних справ Німеччини Р. Кюльман звернувся до першого генерал-квартирмейстра Е. Людендорфа з вимогою утриматись від підтримки кримськотатарської республіки, оскільки «це нове державне утворення з огляду на неминучі ускладнення її стосунків з Росією та Україною вимагатиме від нас надання допомоги»[1]. 18 травня 1918 р. депутати Курултаю ухвалили рішення про оголошення кримськотатарського парламенту тимчасово кримським державним парламентом, а також про взяття на себе ініціативи з організації крайової влади і крайового уряду. Останній мав відповідати перед татарським парламентом, державними мовами мали бути татарська і російська, а державним прапором – блакитний стяг[2]. Планувалося, що Курултай буде поповнено представниками інших етнічних спільнот Криму. Прем'єр-міністром обрали Д. Сейдамета. У той момент Курултай взяв курс на самостійність Криму з де-факто орієнтацією на Німеччину і Туреччину. Назва створюваного державного утворення закріплена у національній конституції – Кримська Демократична Республіка – не лунала, адже Німецька і Османська імперія були монархіями. Але і цього разу проект КДР, тепер вже із самостійним статусом, не було реалізовано. Д. Сейдамету не вдалося створити крайовий уряд у партнерстві з німецькими і російськими політичними силами Криму, насамперед, через протидію проросійської частини земців, російських соціалістів і лібералів (кадетів).

У червні 1918 р. військові представники окупаційної адміністрації доручили сформували Кримський крайовий уряд екс-командувачу І Мусульманського корпусу, генерал-лейтенанту С. Сулькевичу. Він сконструював кабінет із представників кримських татар, росіян і німців Криму. Кримський крайовий уряд взяв курс на формування суверенного державного утворення з відносно м'яким авторитарним режимом і ринковою економікою. Він, зокрема, декларував намір зберегти самостійність півострова до з'ясування його міжнародного становища і відновлення законності та порядку. Існування такого кабінету без міжнародно визнаного статусу було вигідно Німеччині, оскільки спрощувало підтримання порядку на окупованій території, але дозволяло розігрувати різні комбінації з Кримом в разі виникнення нових можливостей чи загроз.

У самому уряді С. Сулькевича було два політичних табори: прихильники курсу на самостійність Криму та адепти тимчасового збереження незалежності регіону в умовах окупації та Світової війни до його повернення у склад оновленої Росії. До першого належала кримськотатарська частина уряду на чолі з міністром закордонних справ Д. Сейдаметом і, ймовірно, прем'єр-міністр. Ця група плекала таємний план створення незалежного нейтрального

---

[1] Цит. за: Перепадя В. В. Кримська проблема в 1917–1918 рр. *Південна Україна.* 1998. Т. 1. С. 135.

[2] Таврический голос. 1919. 8 февраля.

Кримського ханства під протекторатом Німеччини і Туреччини. Імовірно, його ініціатором був Д. Сейдамет. Влітку 1918 р. до Берліну була направлена делегація уряду Сулькевича у складі Сейдамета і міністра фінансів В. Татіщева з офіційною метою добитися визнання уряду та отримання фінансової допомоги. Влада рейху де-факто відмовилася це зробити (були обіцяні невеликі кошти). Окрім цього Д. Сейдамет у серпні 1918 р. в Берліні таємно від колеги по делегації та без рішення Курултаю передав за підписами глави Кримськотатарського національного уряду А. Хільмі, голови Курултаю А. С. Айвазова і, ймовірно, секретаря Курултаю С. У. Таракчі письмову пропозицію німецькій владі створити таке ханство для звільнення від панування та політичного впливу росіян. Також він привіз звернення Центрального управління німецького зв'язку, підписане П. Штоллем, А. Я. Неффом і Е. Штейнвальдом, у якому від імені кримських німців висловлювалася солідарність з татарами стосовно відокремлення Криму від Великоросії та України і утворення з нього «окремої державної одиниці».

Трохи раніше міністр закордонних справ Д. Сейдамет з відома С. Сулькевича без згоди інших членів крайового уряду призначив А. С. Айвазова повіреним у справах Криму в Туреччині. Проте невдовзі в уряді спалахнув скандал з цього приводу і дипломатичні повноваження А. С. Айвазова було скасовано. Пропозиція створити ханство під протекторатом Німеччини і Туреччини була проігнорована Берліном, який не хотів посилення впливу турків у Криму та додаткових ускладнень у відносинах з Україною та Росією. Проте ця пропозиція стала відома в Криму і призвела до криз уряду Сулькевича у вересні та органів національного самоврядування кримських татар восени. У жовтні 1918 р. через це пішов з посади голови Директорії А. Хільмі. А. С. Айвазов не повертався в Крим з Туреччини кілька місяців. У листопаді 1918 р. Курултай на своєму останньому засіданні рішуче засудив «авантюру» кількох осіб з ініціювання створення ханства, як таку, що прямо суперечить Кримськотатарським Основним законам, і створив спеціальну слідчу комісію для з'ясування обставин появи записки про це.

Тобто органи національного самоврядування кримських татар восени 1918 р. продовжували тримати курс на створення незалежної республіки в Криму. Про це свідчить і позиція їх представників у складі кримської делегації на переговорах в Києві у жовтні 1918 р. з делегацією Української Держави. Тоді український уряд запропонував об'єднатися Криму з Україною на правах широкої автономії під єдиною верховною владою гетьмана, але представники уряду Сулькевича відкинули цю пропозицію як… «проект уярмлення».

Кримськотатарська національна партія (ймовірно, Міллі Фірка) ухвалила, схоже, восени 1918 р. програму, яка починалася з вимоги «створення в Криму справжньої народної республіки і визнання у широкому сенсі свободи дій всіх націй, які населяють Крим, як у національному, так і культурному сенсах»[1]. Восени через низку криз і невдач Кримського крайового уряду, наближення поразки Німеччини, яка його підтримувала, активізува-

[1] ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 1124. Арк. 1.

лася проросійська опозиція до нього в Криму. За цих обставин С. Сулькевич під впливом представників Курултаю оголосив про відновлення діяльності демократичних земств і дум, які раніше намагався замінити на цензові, та про підготовку до скликання кримського парламенту з установчими повноваженнями. Втім обрати останній так і не встигли, адже після поразки Німеччини у Світовій війні кабінет Сулькевича вимушений був передати владу Кримському крайовому уряду кадета С. Крима, утвореного прихильниками «єдиної Росії». Міністрами стали 4 кадети, по одному есеру та есдеку і кілька безпартійних. Наприкінці осені в Криму також з'явилися загони Добровольчої армії та ескадра Антанти.

Відносини органів самоврядування кримських татар з новим урядом були одразу напруженими, адже до складу останнього не увійшов жоден кримський татарин, а їх політичні цілі не співпадали. Вони загострилися після спротиву кримськотатарських структур мобілізації кримських татар до Добровольчої армії. Зрештою це призвело до прямого конфлікту – намагань крайової влади втручатися у компетенцію органів самоврядування, обшуків у лютому 1919 р. у приміщеннях останніх та їх членів, редакціях кримськотатарських газет, а також до затримки початку роботи другого скликання парламенту – Меджлісу Мебусану у березні 1919 р., 35-ть із 45-ти делегатів якого були обрані від партії «Міллі Фірка».

За цих обставин у січні 1919 р. Кримськотатарське парламентське бюро затвердило Положення про культурно-національну автономію мусульман Криму. Втім хоч і не афішувалися, але продовжували плекатися плани щодо незалежності Криму. Про це відомо із переписки лідерів кримських татар з керівництвом Азербайджанської Демократичної Республіки. 4 лютого 1919 р. голова Надзвичайного бюро Кримськотатарського парламенту С. Д. Хаттатов у листі до голови уряду і міністра закордонних справ Азербайджану Ф. Х. Хойського писав, що «тюрко-татари, які до цього моменту боролися за свою самостійність, переживають в теперішній час дуже важкі хвилини». Тривогу С. Д. Хаттатова викликали гоніння з боку Добровольчої армії і кадетського уряду, загроза примусових заходів через протидію кримськотатарських організацій мобілізаціям. А також загроза загального знищення тюрко-татар більшовками, які наближаються до Криму, як помсту за війну з ними у 1917 р. У зв'язку з цим, Надзвичане бюро просило керівництво Азербайджану повідомити про це уряд Великобританії, яка «з давніх часів є покровителькою мусульман»[1]. 5 лютого 1919 р. голова Ради директорів національного уряду С. Місхорли і директор зовнішніх зносин А. Озенбашли у листі Ф. Х. Хойському твердили, що «ідея самостійності Криму для нас священна». Вони повідомляли, що екс-міністру закордонних справ крайового уряду Д. Сейдамету надано мандат для захисту і відстоювання самостійності Криму, а Надзвичайне кримськотатарське парламентське бюро вирішило відправити з цією ж метою

[1] Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов / Сост., предисл. и примеч. С. М. Исхаков. Москва: Центр стратегической конъюнктуры, 2014. С. 669.

делегацію у Париж і на Принцеви острови. «Нас дуже пригнічує», що прихильники «єдиної і неподільної Росії», які фактично захопили владу в Криму, з одного боку, а більшовицька стихія, що насувається з півночі, з другого, «не дадуть здійснити наші наміри», писали представники Директорії. Вони висловили надію на захист кримських братів з боку Азербайджану[1].

Проте в умовах короткочасного існування на більшій частині півострова Кримської Радянської Соціалістичної Республіки (кін. квітня – кін. червня 1919 р.), яка спробувала вести політику із врахуванням кримськотатарського фактору, а також військової диктатури білих (з кін. червня 1919 р.) у кримськотатарських лідерів вплинути реально на статус Криму можливості не було. Більше того денікінський режим у серпні 1919 р. заборонив діяльність органів національного самоврядування кримських татар, відновив дореволюційні Таврійське магометанське духовне правління та Особливу вакуфну комісію, а з осені почав переслідувати лідерів та активістів кримськотатарського руху. Організаційно кримськотатарський рух продовжив існування у формі підпільної діяльності партії «Міллі Фірка» (у пер. «Народної партії»). У цій ситуації тюркська солідарність, на яку покладали надію лідери кримськотатарського політикуму у лютневих листах керівнику АДР, не могла дієво допомогти, ще більш марними виявилися надії на Великобританію. Кримськотатарські лідери також розмірковували у 1919 р. про можливість співпраці з УНР та більшовиками. ЦК Міллі Фірка доручило М. Єнілєєву навіть зв'язатися із главою Директорії УНР С. Петлюрою. У листопаді 1919 р. у Севастополі член ЦК Міллі Фірка Абдураманов уклав угоду з представником Кримської обласної організації РКП(б) про спільну боротьбу цих парторганізацій проти Добровольчої армії[2]. Навесні 1920 р. контакти мілліфірківців і більшовиків відновилися, на конференції у Коктебелі Кримської організації РКП(б) було ухвалено рішення «посилити контакт з татарською національною партією «Міллі-фірка», яка орієнтувалася на Радянську владу[3]. Влітку 1920 р. Міллі Фірка направила М. Єнілєєва в Одесу для переговорів з більшовиками, втім, схоже, керівництво партії зрештою тоді заборонило йому підписувати угоду.

У квітні 1920 р. Польща та УНР уклали Варшавську угоду та військову конвенцію та почали наступ своїх військ в Україні. Тоді ж Д. Сейдамет розпочав у Швейцарії переговори з польськими дипломатами щодо встановлення протекторату Польщі над Кримом. Тобто кримськотатарський лідер виступав за статус підмандатної території для своєї Батьківщини. У травні 1920 р. він адресував цю пропозицію до Ліги Націй, яка відмовилася її розглядати. Влітку він направив в Крим для Міллі Фірка нових керівників. У листопаді 1920 р. Д. Сейдамет спробував провести переговори щодо мандату на Крим з

[1] Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Внешняя политика (Документы и материалы). Баку, 1998. С. 149–150.

[2] Доклад в ЦК РКП(б) Крымского обкома РКП(б) о крымских татарах. URL: https://islamperspectives.org/rpi/items/show/21277 (дата перегляду: 01.07.2020).

[3] Из воспоминаний Р. Кургана. *Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма.* Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 72.

вищим керівництвом Польщі, але зрештою Ю. Пілсудський у дипломатичній формі порадив йому обговорити питання статусу Криму з УНР.

Статус Криму у візії російського політикуму: складова Таврійської губернії, тимчасова самостійність або автономія. У російському політичному таборі в Криму домінували на початку періоду війн і революцій представники революційно-демократичного табору, насамперед – есери та меншовики, також помітну роль відігравали ліберали – кадети. У період панування в Криму білих військових диктатур (літо 1919 – осінь 1920 р.) домінували представники російського консервативно-ліберального табору на чолі з вищими військовими, ідеологічну підтримку яким значною мірою надавали кадети. Оці сили складали кістяк проросійських сил, які дещо умовно можна назвати «російським політикумом». Більшовицька партія також за походженням, політикою та етнічним складом у період війн і революцій були переважно російською партією, але її підходи протиставлялися іншим і за змістом багато в чому, дійсно, кардинально відрізнялися. Тому їх ми розглянемо окремо.

Проросійські сили Криму або російські режими, які встановлювали своє панування над Кримським півостровом, тяжіли до збереження його у статусі складової Таврійської губернії. У 1917 р. на чолі підконтрольної Тимчасовому уряду адміністрації у Таврії стояли кадети (губернським комісаром у квітні-листопаді був кадет) і російські соціалісти, у радах робітників, солдатів і селян домінували російські есери та меншовики. Ці політичні сили прагнули зберегти статус-кво – Крим як складова Таврійської губернії Росії, а тому максимально дистанціювалися від автономістсько-федералістських прагнень українського і кримськотатарського національних рухів. Є дослідники, які прямо кваліфікують, позицію рад Криму в 1917 р. у національному питанні як великодержавну[1]. Після падіння Тимчасового уряду, захоплення влади у Петрограді більшовиками та проголошення 20 листопада 1917 р. УНР, до якої згідно з III Універсалом мали увійти три повіти Північної Таврії, ігнорувати позицію національних організацій вже було неможливо.

Абсолютна більшість політичних сил Таврійської губернії негативно розцінила більшовицький переворот. Політичні сили краю розділилися у ставленні до оголошення УНР – проукраїнські і кримськотатарські його підтримали, а російські переважно різко критикували. На початку листопаду 1917 р. під тиском кримських татар пішов з посади губернського комісара кадет Ніколай Богданов, а у першій склад губернського комісаріату увійшли А. Озенбашли (ТимКМВК), П. Близнюк (УПСР) і П. Біанки (соціал-демократ)[2]. У грудні 1917 р. Рада народних представників Таврійської губернії, більшість якої складали представники російської революційної демократії (кадетів не було), погодилась з пропозиціями ТимКМВК і УЦР провести установчі збори в Криму і вибори до української конституанти у Північній Таврії.

---

[1] Федунов В. В. Советы Таврической губернии (март 1917 – апрель 1918 гг.). Дисс. … к. и. н. Симферополь, 1992. С. 68.

[2] Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: АнтиквА, 2008. С. 216.

Земство та міські органи самоврядування, в яких домінували російські соціалісти і які у період більшовицько-лівоесерівського режиму були розпущені, відновили свою діяльність у Таврійській губернії у травні-червні 1918 р. вже в умовах німецької окупації Криму та функціонування Української держави на чолі з гетьманом. У парадоксальних умовах опинилося Таврійське губернське земство, яке одночасно діяло в Криму та на території українського гетьманату.

Кадети у травні 1918 р. погоджувалися утворити крайовий уряд разом з Курултаєм та німцями за умов, що Крим не буде самостійною державою, а уряд не буде вести міжнародних зносин та мати збройних сил. Втім домовитися з представниками 5 кримських повітових земств Д. Сейдамету не вдалося. У кабінеті Сулькевича не було ані кадетів, ані російських соціалістів. Російську його частину представляли безпартійні міністри та октябрист, які підтримали декларацію про тимчасове збереження самостійності Криму. Ситуація змінилася після спроби реалізувати проект Кримського ханства. Кримський міністр фінансів В. Татіщев вже 29 серпня 1918 р. у Берліні заявив прем'єр-міністру України Ф. Лизогубу про готовність до переговорів за умови визнання автономії Криму та негайного припинення економічної блокади. Такі ж пропозиції були передані німецькій владі[1]. Імовірно, В. Татіщев сподівався на те, що Українська Держава з автономним Кримом візьме участь у відновленні Росії.

Подібні надії плекали і представники Таврійського губернського земства. 6 вересня 1918 р. Губернська земська управа під головуванням кадета В. Оболенського та за участі В. Татіщева напрацювала наступні постулати щодо статусу та належності регіону: «1) Крим не може бути самостійною державою. 2) Представники земств і міст Криму бажають відтворення Росії. 3) Як перший етап до відновлення Росії, Крим має бути об'єднаний з Україною. 4) У випадку приєднання Криму до України, він має отримати автономне управління»[2]. У середині вересня 1918 р. представники низки міських, повітових самоврядувань Криму і голова Таврійської земської управи кадет В. Оболенський звернулися до керівництва Української Держави з пропозицією приєднати до України Крим з наданням йому автономного статусу і припинити економічну блокаду Криму.

Невдовзі в такі переговори включився і уряд С. Сулькевича. Економічна блокада була зупинена, втім домовленості не було досягнуто. У цей момент земсько-міські кола Криму, серед яких тон задавали представники кадетів і російської революційної демократії, переорієнтувалися на нові центри влади на постімперському просторі, які виступали під гаслами «єдиної Росії» та розпочали активні дії із усунення кабінету Сулькевича. 8–10 листопада 1918 р. на з'їзді представників земського і міського самоврядування Криму була вкотре висунута вимога усунути кабінет Сулькевича і йшли дебати

---

[1] Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. С. 385.

[2] Крапивенцев М. Ю. История трансформации политико-правового статуса Крыма в 1917–1921 годах: дис. … к. и. н., Севастополь, 2014. С. 98.

щодо майбутнього регіону. Сучасник так їх описував: «Після фракційних нарад земсько-міський з'їзд приступив до загальних суджень про форми правління краєм. Мова йде про автономії. Втім, соціалісти-революціонери виступили з рішучою вимогою, щоб кримський уряд увійшов у склад тих автономних одиниць, які групуються навколо Уфімської директорії. – Крим має розглядатися як федеративна частина всієї Росії, на чолі якої стала Уфімська директорія. Уряд Криму має увійти у тісний контакт з уфімським загальноросійським. Необхідно також укласти з ним угоду з питання з питання про участь Криму у спільному русі до відновлення єдиної Росії» [1].

Зрештою 15 листопада 1918 р. до влади прийшов Кримський крайовий уряд кадета С. Крима, у якому було 4 кадети, по одному есеру та соціал-демократу (плеханівцю) та кілька безпартійних. Кабінет декларував першим своїм завданням, «що стоїть вище всіх інших», «сприяння відродженню Росії». Трохи пізніше в Криму висадилися загони Добровольчої армії Денікіна та війська Антанти і утворили ще два центра влади. Ліберально-демократичний Кримський крайовий уряд С. Крима через відсутність власної збройної сили виявився серед них найслабшим. Добровольча армія взяла на себе зобов'язання захищати і підтримувати порядок в Криму, але не втручатися у його внутрішні справи.

Попри спільну проголошену кінцеву мету – відновлення єдиної Росії – і паралельне членство окремих кримських міністрів в управлінських структурах денікінців між добровольцями і крайовим урядом С. Крима наростали суперечності. Вони були викликані різними політичними платформами – ліберально-демократичною у коаліційного кадетсько-соціалістичного кабінету С. Крима, хоч на практиці він поступово переходив до антидемократичних практик, і консервативно-ліберальною у денікінського режиму військової диктатури. До того ж між сторонами були суперечності щодо місця і ролі Криму в процесі відновлення Росії.

10 грудня 1918 р. у Сімферополі на крайовому з'їзді земств і міст, перед яким звітували крайовий контролер і міністр зовнішніх зносин крайового уряду, було ухвалено положення про вибори до крайового сейму і про організацію влади на постімперському просторі для «об'єднання і відродження Росії». Учасники зібрання вважали за потрібне утворити на державній нараді Південно-Російський центральний уряд, із включенням до його складу головнокомандувача збройними силами «на півдні Росії» А. Денікіна, утворити російське представництво за кордоном шляхом угоди між Південним і Уфімським урядами, а пізніше вони мали б утворити «єдиний Всеросійський уряд» [2].

Показово, що представники кримського самоврядування висунули ці пропозиції маже через місяць після розгону адміралом Алєксандром Колчаком кадетсько-соціалістичної Уфімської директорії. Денікінський режим очевидно також мав інші уявлення про організацію влади, а до Кримського

---

[1] М. Г. Борьба за власть в Крыму. *Наша жизнь*. 1918. 12 листопада. № 186.

[2] Акъ Сесъ. 1918. 12 грудня.

крайового уряду ставився з підозрою, як до ледь не сепаратистського. Суперечності між ними наростали. Так, зокрема, білі військові вважали неефективною боротьбу крайового уряду з пробільшовицькими елементами, неоднозначно ставилися до його контактів з представниками Антанти у Севастополі, завадили на поч. 1919 р. кабінету С. Крима встановити контроль над Північною Таврією. А перед захопленням у квітні 1919 р. більшої частини Криму червоними на його території було навіть введено військовий стан і влада перейшла до білих військових.

Все це призвело до того, що одразу після очищення Криму від більшовиків у червні 1919 р. режим військової диктатури А. Денікіна не допустив утворення нового крайового уряду в Криму, а відновив Таврійську губернію. На її чолі були поставлені далекі від регіону люди: главноначальствуючим губернії – генерал-лейтенант Ніколай Шиллінг, губернатором – екс-Московський губернатор із тверських дворян Нікіта Татіщев. У серпні 1919 р. денікінський режим затвердив адміністративно-територіальну реформу, згідно з якою територія Наддніпрянської України мала бути на противагу планам українських політсил розділена на три окремі автономні області: Київську (Київська та Чернігівська губернії), Харківську (Харківська, Полтавська та Катеринославська губернії, Криворізький гірничо-промисловий район Херсонщини і Бердянський повіт Таврії) та Новоросійську (Таврійська та Херсонська губернії) [1]. Іншими словами денікінці відкидали не тільки ідею української державності, а навіть національної автономії, натомість намагалися нав'язати розподіл українських земель на макрорегіони. За постановою урядового органу при головнокомандувачі Збройних сил Півдня Росії – Особливої наради – 19 вересня 1919 р. була утворена із більшості земель Таврійської та Херсонської губерній Новоросійська область [2].

Найближче у 1917–1920 рр. до статусу незалежної держави в Криму наблизилося державне утворення на чолі з бароном П. Врангелем (головнокомандувач білими збройними силами та правитель «Півдня Росії» у квітні-листопаді 1920 р.). У серпні 1920 р. його навіть де-факто визнала Франція. Втім парадоксально, але статус Криму за правління білих в адміністративно-територіальному сенсі одночасно був низьким. Адже режим П. Врангеля претендував на всеросійськість і саме у такому статусі його визнав Париж. Крим був і у політичному, і у практичному сенсі замалим для його виживання. Тому цей режим скористався польсько-українським наступом і захопив деякі території на півдні України, пізніше невдало намагався опанувати Донбасом, Доном і Кубанню. Весь цей час у Криму поруч із ц ентральними установами – штабом головнокомандувача і урядом «Півдня Росії» – діяли управлінські структури Таврійської губернії. Крим залишався його частиною. Попри всі обіцянки врангелівський режим за півроку свого існування

[1] Бойко О. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років.* 2010. Вип. 5. С. 125.

[2] Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. С. 516.

так і не затвердив навіть документ про національно-культурну автономію кримських мусульман.

Більшовицькі експерименти із статусом Криму з метою укорінення ліворадикального режиму та поширення комуністичної доктрини. У 1917 р. більшовики не користувалися підтримкою більшості кримчан, хоча поступово їх кількість зростала. Восени 1917 р. вони виділилися із об'єднаної організації РСДРП і у жовтні на першій конференції більшовиків Таврійської губернії обрали свій губернський комітет, а присланого ЦК РСДРП(б) Ж. Міллера – губернським парторганізатором. У листопаді 1917 р. на другій конференції більшовиків Таврійської губернії було вирішено для визначення статусу Криму провести референдум. Пізніше ленінці вже не поверталися до цієї ідеї. Їх лави наприкінці осені 1917 р. в Криму, на відміну від низки інших соціалістичних партій, поступово зростали. Втім вони не перевищували 2 тис. членів, а на виборах до російської конституанти їм вдалося набрати у Таврійській губернії лише 5 % голосів, що було майже у 5 разів менше, ніж у Центральній Росії, і у 2 рази менше, ніж в середньому по Україні.

З такими показниками популярності демократичними методами монополізувати владу в Криму та у Північній Таврії було неможливо. Тому більшовики сперлись на більшовизовані елементи Чорноморського флоту та інші ліворадикальні політичні сили і перейшли у грудні 1917 – січні 1918 р. до силового захоплення влади. Для цього у Севастополі утворили ВРК на чолі з посланцем ЦК РСДРП(б) в Крим Ю. Гавеном. У січні 1918 р. цей орган оголосив себе обласним ВРК для Криму, кількох регіонів півдня України і Росії. Тоді ж до Севастополя перенесли «воєнно-адміністративну владу з революційним штабом» Таврійської губернії, але Сімферополь лишився її адміністративним центром. 28–30 січня (10–12 лютого) 1918 р. у Севастополі відбувся надзвичайний губернський з'їзд рад і ревкомів, який обрав Таврійський центральний комітет (7 більшовиків і 2 лівих есерів), зобов'язав його працювати у контакті з РНК РСФРР та ЦВК Рад України. З'їзд також підтвердив розпуск РНП і Курултаю, вирішив розпустити земства і думи.7–10 березня 1918 р. Таврійський губернський з'їзд рад переобрав склад Таврійського ЦВК (12 більшовиків і 8 лівих есерів), підтримав підписання Брестського миру між РСФРР і Четверним блоком, розглянув деякі соціально-економічні питання.

Трохи більше двох місяців ліворадикальний більшовицько-лівоесерівський режим зберігав статус Криму як частини Таврійської губернії. Проте заключення у Бресті миру з Четверним блоком та УНР, а пізніше РСФРР, наближення до регіону наступаючих військ Німеччини, Австро-Угорщини та УНР змусило його змінити підходи. 19 березня 1918 р. було проголошено утворення Таврійської Республіки рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у складі всіх 8 повітів Таврійської губернії. Вона утворювалася більшовиками і лівими есерами як «буферна», тобто з військово-політичною метою протидії наступу Німеччини і УНР. Втім включення до складу новоспеченої республіки трьох материкових повітів було очевидним грубим

порушенням Брестського миру РСФРР з Німеччиною, а тому викликало незадоволення керівництва радянських Росії та України. 22 березня 1918 р. Таврійському ЦВК довелося, за пропозицією РНК РСФРР, оголошувати вже лише на території Криму Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди у складі Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського і Перекопського повітів[1].

Ймовірно, ця республіка була проголошена з ініціативи більшовицького центру для того, щоб включити Крим у єдиний фронт боротьби з німецькими, австро-угорськими та українськими збройними силами. Хоча 22 березня 1918 р. влада РСР Тавриди телеграфувала у Москву, Берлін, Відень, Париж і Вашингтон про визнання Брестського миру з РСФРР, до і після того кримські збройні формування та окремі кораблі ЧФ брали участь у бойових діях на півдні України. В силу слабкої соціальної бази, низької ефективності влади нової республіки, розкладу її збройних сил (голова РНК РСР Тавриди назвав їх у квітні «бандою мародерів») дієво протидіяти наступу ворога вони не могли, тому частина її керівництва сподівалася заховатися за статус нейтралітету республіки і статті Брестського миру, за якими Крим не мав бути окупованим. 4 квітня 1918 р. РНК РСФРР телеграмою повідомив РНК РСР Тавриди про офіційне визнання «Кримської республіки як самостійної радянської республіки»[2]. Тобто Москва прагнула продемонструвати юридичну незалежність РСР Тавриди, але на ділі розглядала її як частину РСФРР, адже зберігала контроль за її владою як по лінії владних органів, так і партійних – в уряді «буферного» державного утворення більшість складали комуністи.

Навіть після 22 березня більшовицько-лівоесерівський режим у Сімферополі всупереч Брестській угоді прагнув зберегти реальний контроль за Північною Таврію і навіть ухвалював з цього приводу спеціальні рішення. Так, наприклад, 6 квітня 1918 р. Таврійський ЦВК ухвалив резолюцію про те, що три північні повіти де-факто перебувають у складі РСР Тавриди, і всі його постанови є обов’язковими для населення Північної Таврії[3], а 8 квітня РНК РСР Тавриди створив евакуаційну комісію для трьох північних повітів у зв’язку «з просуванням німців на Схід»[4]. Протягом лютого–квітня 1918 р. ліворадикальна влада викачала і відправила на північ 5 млн. пудів, із них 3 млн. з Бердянського повіту[5]. РСР Тавриди виявилося ефемерним державним утворення, яке вже за місяць впало під ударами німецьких та українських військ, кримськотатарських та інших повстанців.

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы. Т. 1. Симферополь: Крымиздат, 1957. С. 227-228.

[2] Бикова Т. Коротка історія Радянської Соціалістичної Республіки Тавріди (1918 р.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр*. 2004. Вип. 12. С. 125.

[3] Крапивенцев М. Ю. История трансформации политико-правового статуса Крыма в 1917–1921 годах: дис. … к. и. н., Севастополь, 2014. С. 85.

[4] ДА АРК. Ф. Р-2840. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 15.

[5] Федунов В. В. Советы Таврической губернии (март 1917 – апрель 1918 гг.). Диссертация … к.и.н. Симферополь, 1992. С. 283.

Наступного разу у практичну площину питання статусу Криму для більшовиків перейшло навесні 1919 р., коли наприкінці березня війська Українського фронту червоних форсували Сиваш і до кінця квітня зайняли Крим за виключенням Керченського півострова. На той момент Кримська організація комуністів входила до складу КП(б)У, але це не стало визначальним моментом у вирішенні кримського питання. Тоді був підйом ліворадикальних сил у Європі, який зміцнював ілюзії комуністів щодо можливості всесвітньої революції. У цьому сенсі зростала роль Криму як потенційного маяка революції для мусульманського Сходу, насамперед Туреччини. До того ж, проголошення на його території буферної республіки, на думку низки дослідників, мало б допомогти уникнути Радянській Росії війни з Антантою. У першій половині квітня 1919 р. у Москві голова РНК РСФРР В. Ленін прийняв екс-голову Севастопольського ВРК Ю. Гавена, який виступав за вирішення національного питання в Криму і створення республіки. Одночасно з кримськими більшовиками цю ідею «у зв'язку з міжнародним становищем Криму» висував голова РНК УСРР Х. Раковський [1].

23 квітня 1919 р. Політбюро ЦК РКП(б) визнало бажаним утворити Кримську Радянську Республіку, а 28 квітня 1919 р. розглянуло питання про склад її уряду. До Криму прибула спеціальна «експедиція» на чолі з членом ЦК РКП(б) Л. Каменєвим, до складу якої входили представники партійних і державних структур РСФРР і УСРР. У їх присутності конференція Кримської організації КП(б)У 28–29 квітня 1919 р. ухвалила рішення про утворення Кримської Соціалістичної Радянської Республіки (далі – КСРР) та формування її уряду. Із понад десяти членів Тимчасового робітничо-селянського уряду, сформованого у травні, п'ятеро були кримськими татарами. У його складі були лише комуністи.

6 травня 1919 р. цей уряд оприлюднив декларацію, у якій проголосив Крим без пояснення причин Кримською СРР, себе «вищим органом влади в краї» та широко виклав програму перетворень у дусі воєнного комунізму. У документі йшлося про «повний нерозривний зв'язок» КСРР з РСФРР та УСРР, про намір якнайскоріше скликати з'їзд рад для «остаточного конструювання Радянської влади в Криму та встановлення взаємин з Російськими Республіками Росії та України» [2]. Сформоване РКП(б) в результаті кулуарних домовленостей державне утворення носило територіальний характер, адже у декларації підкреслювалося «уряд оголошує повну і безумовну рівноправність всіх національностей, які населяють Крим». Цікаво, що під цим документом відсутні підписи кримських татар-членів кабінету.

Наркомздрав і в.о. голови уряду Д. Ульянов у травні 1919 р. навіть у документі писав про «Кримську Радянську Федеративну республіку». Завдяки декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду могло скластися

[1] Гарчев П. І., Овод В. В. Про створення Кримської Радянської Республіки *УІЖ*. 1992. № 4. С. 24.

[2] Документ № 156. Декларация Временного Рабоче-Крестьянського правительства Крымской Советской Социалистической Республики. 6 мая 1919 г. *Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы*. Т. 2. Симферополь: Крымиздат, 1961. С. 146.

враження, що Кримська СРР є незалежною республікою і може бути рівноправним з Росією та Україною суб'єктом утворення союзу/федерації радянських держав. Його посилювала і наявність у тимчасовому кримському уряді наркомів іноземних справ, воєнних і морських справ, а також згадка хай і не у заголовку, але у тексті декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р. «Про об'єднання Радянських Республік…» Криму поруч з Росією, Україною, Латвією, Литвою, Білоруссю[1].

Проте існує таємний документ, який дозволяє дещо по іншому поглянути на статус радянського Криму. Політбюро ЦК РКП(б) у складі В. Леніна, Л. Каменєва і Ніколая Крестинського 28 травня 1919 р. секретним рішенням директивно прирівняло у правах кримський уряд до губвиконкому з підлеглістю ВЦВК і відповідним наркоматам РСФРР, а обласний комітет партії до губкому з безпосереднім підпорядкуванням собі. Таким чином радянські і партійні структури Криму вивели з підпорядкування українським. Армія КСРР була включена до Червоної армії на правах дивізії і мала діяти у складі Південного фронту. У той момент у складі РСФРР вже існували автономні республіки, але Кримську республіку так офіційно не називали, більше того намагалися у пропаганді надати їй вищий статус. Сенс був у тому, що воєнні дії з військами Антанти мала вести незалежна від РСФРР республіка[2]. Втім 5 червня 1919 р. білі перейшли у наступ з Керченського півострова і наприкінці місяця КСРР пала, а невдовзі її евакуйовані владні структури були розформовані.

Наприкінці 1919 р. в результаті краху денікінських ЗСПР війська червоних підійшли до Криму. 20 грудня 1919 р. ЦК РКП(б) у зв'язку з наближенням «відновлення Кримської республіки» доручив комісії (Д. Ульянов, Ю. Гавен і Максимовський) почати підбір працівників для Криму, а також напрацювати тези про задачі партії та радянської влади в Криму. В результаті гострої дискусії 13 січня 1920 р. ЦК РКП(б) ухвалив ці тези разом з пунктом «про незалежність К.С.Р.Р.»[3].

Втім завдяки помилкам червоних військ і вправним діям нечисленних військових формувань під командуванням Я. Слащова білим вдалося взимку 1920 р. утримати Крим, а пізніше перетворити його на останню базу білого руху. Восени 1920 р. після утворення червоними Південного фронту, укладення ними перемир'я з Польщею знову постало питання про форму організації влади в Криму. 15 листопада, коли вже завершувалася операція із захоплення Кримського півострова, ЦК РКП(б) довів до відома кримського керівництва, резолюцію: «У принципі висловитися проти незалежності Криму та приєднання до РСФРР, скасувавши попереднє рішення з цього пи-

---

[1] Декрет ВЦИК «Про объединение Советских Республик…». *Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г.* Управление делами Совнаркома СССР М. 1943. С. 354–355.

[2] Гарчев П. І., Овод В. В. Про створення Кримської Радянської Республіки. *УІЖ.* 1992. № 4. С. 30.

[3] Крапивенцев М. Ю. История трансформации политико-правового статуса Крыма в 1917–1921 годах: дис. … к. и. н., Севастополь, 2014. С. 141.

тання»[1]. Таким чином, Крим перестали розглядати як потенційний суб'єкт договірної федерації чи союзу радянських республік, але й його адміністративно-правовий статус не було визначено. Невдовзі розгорнуться дискусії у партійно-господарських структурах і національних колах Криму щодо цього. В умовах масового терору, репресій та початку голоду будуть ще кілька місяців обговорювати статуси області, комуни, автономної і союзної республіки.

Статус Криму у візії українських політичних сил та державних структур. Питання створення модерної форми української державності перейшло у практичну площину в 1917 р. з початком Української революції. Протягом перших її місяців серед українських політичних сил домінувала концепція створення широкої національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Росії, хоча були і прихильники утворення самостійної України. Обидва підходи неминуче ставили питання про кордони нового державного утворення, адже у колишній імперії Романових не було цілісної українського адміністративно-територіальної одиниці.

Провідним принципом для українських діячів у 1917 р. при визначенні кордонів автономної України був етнографічний. Себто наявність більшості етнічно українського населення у тій або іншій адміністративно-територіальній одиниці була підставою для її включення у склад українського державного утворення. У зв'язку з цим у політиці УЦР у 1917 р. стосовно Криму можна говорити про боротьбу двох тенденцій. Суть першої полягала у спробах розглядати його поза кордонами автономної України, але в межах федеративного об'єднання на просторі колишньої імперії Романових. Друга тенденція спиралася на пропозицію включити Крим разом із всією Таврійською губернією до складу України.

Вже на першому Українському національному з'їзді (Всеукраїнському національному конгресі) у квітні 1917 р. член Ради УРДП Ф. Матушевський відніс до України лише материкові повіти Таврійської губернії[2], член УСДРП В. Садовський назвав південним кодоном України Азовське і Чорне море (без південного берега Криму), а близький за поглядами до самостійників І. Луценко вважав, що і південний берег має бути у складі автономної України[3].

У політиці УЦР все ж переважала тенденція до розподілу Таврійської губернії на українську материкову та кримську частини. Так, наприклад, Українська Національна Рада у Петрограді, яка мала відповідне доручення від УЦР, у зверненнях щодо автономії України, спочатку включала до її складу всю

---

[1] Крапивенцев М. Ю. История трансформации политико-правового статуса Крыма в 1917–1921 годах: дис. … к. и. н., Севастополь, 2014. С. 141.

[2] Документ № 58. Реферат Ф. Матушевського «Права національних меншостей», прочитаний на Всеукраїнському національному конгресі. 06.04.1917 р. *Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року : Док. і матеріали* / Упоряд. : В. Верстюк (керівник) та ін. К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 151–152.

[3] Хміль І. В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6–8 квітня 1917 р.). К.: Інститут історії Академії наук України,1994. С. 31, 39.

губернію, а потім лише її північні повіти[1]. Після проголошення І Універсалу, який поставив проблему визначення кордонів автономної України у практичну площину, глава новоствореного Генерального Секретаріату В. Винниченко 1 (14) липня 1917 р. доповідав УЦР, що наполягав на нараді за участю міністрів Тимчасового уряду на «безспірній» належності України 10 губерній (9 «українських» і Бесарабська)[2]. Наприкінці липня (початку серпня) 1917 р. у Києві, вже після оголошення ІІ Універсалу, відбулися зустрічі делегатів Мусвиконкому з керівництвом УЦР і Генерального Секретаріату, під час яких кримськотатарські представники піднімали низку актуальних питань, зокрема, за однією з версій, пропонували включити автономний Крим до складу автономної України. За повідомленнями газет, Генеральний Секретаріат визнав передчасним робити заходи перед Тимчасовим урядом у цій справі до вирішення питання про територію України. Невдовзі налагодилося досить тісне партнерство між УЦР і Мусвиконкомом у справі перебудови постімперського простору на федеративну демократичну Російську республіку.

Проукраїнські сили в Криму у серпні 1917 р. зустріли різко критично Інструкцію Генеральному Секретаріату, якою Тимчасовий уряд обмежив компетенцію українського виконавчого органу та територію його відповідальності лише п'ятьма губерніями. Публічно висловлювали категоричну незгоду з такими підходами дисльоковані в різних містах Криму українці-військові. На сесії УЦР її член від Таврії Я. Христич виступив з протестом проти «анексії таврійських земель Тимчасовим урядом». Учасники Губерніяльної наради українських організацій на Таврії, яка відбувалася 27–29 серпня (9–11 вересня) 1917 р. в Мелітополі, постановили протестувати «проти розділу України, який зробив Тимчасовий Уряд» і вимагати, «щоб Таврійська губ. увійшла до складу Автономної України»[3]. Цікаво, що таврійські українці у цьому документі не відокремлювали Крим від Північної Таврії.

У переговорах під час З'їзду народів-федералістів, який відбувся 8–15 (21–28) вересня 1917 р. у Києві, з ініціативи кримськотатарських делегатів було досягнуто домовленостей з керівництвом УЦР, що Крим до складу автономної України не входить. Ці домовленості стали однією з головних підстав того, що 7 (20) листопада 1917 р. УЦР у ІІІ Універсалі включила до меж Української Народної Республіки «Таврію без Криму».

Вже невдовзі потреби військово-морського будівництва, а головне війна з більшовицькою Росією змусили УНР переглянути підходи до кримського питання. Сил кримськотатарських органів самоврядування, через його обмежену демографічну базу – кримські татари складали чверть кримського

[1] Документ № 100. Пам'ятна записка «Про обласне управління в українських губерніях» Української національної ради Петрограда. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд. : В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. С. 256.

[2] Документ № 60. 1 липня 1917 р. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали*. У двох томах / Упор. : В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін.; редколегія: В. А. Смолій (відп. редактор), В. Ф. Верстюк (заст. Відп. редактора), Ю. М. Гамрецький та ін. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. К.: Наукова думка, 1996. С 152.

[3] *Южные ведомости*. 1917. 14 сентября.

населення, та їх союзників не вистачило для реалізації його бачення облаштування Криму. Україна, як морська держава, мала потребу у захисті національних інтересів на морі, тому вже у січні 1918 р. УЦР ухвалила закон про те, що військовий і торговельний флоти на Чорному морі є українськими. На межі 1917–1918 рр. більшовики та їх союзники перетворили головну базу ЧФ – Севастополь, а згодом і Крим на плацдарм для розповсюдження збройним шляхом ліворадикального режиму на землі, які за III Універсалом входили до складу УНР. Окремі загони чорноморців брали участь у січні 1918 р. у захопленні української столиці. Після нападу радянської Росії на Україну українська влада для посилення своїх позицій на міжнародній арені ухвалила IV Універсал про самостійність УНР та уклала 9 лютого 1918 р. Брестський мир з державами Четверного союзу.

Всі ці обставини призвели до принципової зміни підходів влади самостійної УНР до багатьох питань, зокрема, і до кримського. Так, якщо на Брестських переговорах вона лише зондувала можливості контролювати кримські порти, то вже 14 лютого 1918 р. уряд УНР ухвалив рішення про умови мирного договору з Росією, серед яких були й такі: «Крим остається під впливом України», а весь «флот на Чорному морі належить (також і торговельний) тільки Україні»[1]. 3 березня 1918 р. український уряд вирішив накласти «одноразовий поімущественний податок на заможні і торгово-промислові класи», в тому числі на міста Сімферополь, Севастополь, Ялту, Феодосію. 6 березня 1918 р. УЦР ухвалила закон про земельний поділ УНР. Серед 32 земель не було Криму, але оговорювалося, що остаточним розмежуванням УНР з сусідніми державами число земель може бути змінено.

Український уряд почав вживати дипломатичних заходів для включення Криму до складу УНР, схоже, у якості автономії (офіційного рішення щодо його статусу ухвалено не було). Подібні завдання навесні 1918 р. отримали дипломати УНР у Османській та Німецькій імперії. 22 квітня управляючий МЗС М. Любинський доручив посланникові УНР у Німеччині довести до відома офіційного Берліну, що УНР проти появи німецького війська в Криму і «що базуватися в цій справі на Третьому універсалі, який вийшов за цілком інших політичних обставин, не можна». Любинський також повідомляв про появу ближчими днями «акту державної ваги, який опреділить наші кордони, включаючи Крим»[2]. 24 квітня український посол у Стамбулі офіційно заявив великому візиру Талаат паші про те, що Крим є інтегральною частиною УНР і що мусульманам буде «гарантована національна свобода»[3]. 13 березня

[1] Документ № 88. Протокол Засідань РНМ. 14 лютого 1918 р. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали*. У двох томах / Упор.: В. Ф. Верстюк (кер.) та ін. Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. К.: Наукова думка, 1997. С. 167.

[2] Телеграма управляючого МЗС УНР М. Любинського посланникові УНР в Німеччині О. Севрюку із вказівками для українського посольства… 22 квітня 1918 р. *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали*. Упор. В. Даниленко, Н. Кривець. Київ: «Смолоскип», 2012. С. 55.

[3] Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доп. К.: ПП Сергійчук М., 2008. С. 261.

1918 р. наказом по Морському відомству було оголошено Тимчасовий закон про флот, згідно з яким Російський Чорноморський флот, військовий і транспортний, проголошувався флотом УНР[1].

Навесні 1918 р. влада УНР дізналася про намір німців взяти військовим шляхом під контроль Крим і головну чорноморську військово-морську базу. У квітні 1918 р. до Криму була направлена Кримська група військ УНР із завданням випередити німців і першими зайняти Севастополь. Вона звільнила значну частину Криму від ліворадикального режиму і дійшла до Бахчисараю. Проте німці скористалися дипломатичними прорахунками УНР, яка не закріпила у своїх універсалах чи на переговорах у Бресті права на володіння Кримом, і примусили українські війська залишити Крим. Тим не менше 29 квітня 1918 р. Чорноморський флот у Севастополі та інших місцях базування підняв український прапор. У травні 1918 р. німецька окупаційна влада примусила спустити їх на більшості кораблів.

Гетьман П. Скоропадський, який 29 квітня 1918 р. скинув владу УНР і проголосив Українську Державу, розумів стратегічну вагу Криму для гарантування безпеки та економічних інтересів України. Тому одразу почав вживати дипломатичні та адміністративні заходи для його інкорпорації у склад Української Держави. У травні–червні і гетьман, і уряд, і міністр закордонних справ неодноразово намагалися вплинути на представників Німеччині у цьому питанні дипломатичним шляхом. Зокрема, 30 травня 1918 р. міністр закордонних справ України Д. Дорошенко писав німецькому послу в Києві: «стоючи на принципі самовизначення, не порушувати волі населення, нарешті, розуміючи ріжні відміни в життю Крима, Український Уряд вважає, що приєднання Криму може відбутися на автономних підставах»[2].

Належність і статус Криму були одними із найбільш проблемних питань на переговорах у травні–восени 1918 р. між Радянською Росією та Україною, втім вони не завершилися успіхом ані у їх вирішені, ані загалом. Утворений Сулькевичем, за завданням німців, Кримський крайовий уряд, який декларував тимчасову самостійність, став ще одним джерелом напруження для Києва. Влітку 1918 р. Українська Держава розпочала з ним митну війну, було припинено поштовий і телеграфний зв'язок, відбулися незначні прикордонні конфлікти на межі Криму і Північної Таврії. Призупинення економічних зв'язків з Україною сильно вдарило по кримській економіці та рівню життя населення.

В результаті цього, а також скандалу із спробою проголосити ханство, частина членів крайового уряду наприкінці серпня – на початку вересня 1918 р. схилялася до початку переговорів щодо входження автономного Криму до складу України, щоправда чи не всі вони пішли у відставку у вересні. Подібні ідеї поділяли і земські кола, які також через зв'язок з Україною сподівалися сприяти покращенню соціально-економічного життя в Криму і відновленню Росії. За підсумками переговорів у серпні–вересні 1918 р. в Німеччині прем'єр-міністра та гетьмана Української Держави з владою рейху

[1] Вістник Ради Народних Міністрів УНР. 1918. 24 квітня. № 24.
[2] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 30зв.

та, ймовірно, через погіршення ситуації на фронтах німецька сторона стала схилятися до приєднання Криму до України. У середині вересня представники німецького командування роз'яснили С. Сулькевичу, що його уряд є не державним, а крайовим, і рекомендували розпочати переговори з Києвом щодо приєднання на автономних засадах. Уряд гетьмана припинив митну війну з Кримом.

Наприкінці вересня кримська делегація прибула до Києва. Переговори делегацій проходили важко: кримська сторона прагнула, перш за все, уникнути питання про об'єднання Криму з Україною, а намагалася переключитися на економічні та інші питання двосторонніх відносин. Зрештою, представники Української Держави висунули Головні підстави з'єднання Криму з Україною із 19 пунктів. Основні пропозиції полягали у наступному: Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю під єдиною верховною владою гетьмана; у віданні України перебувають міжнародні відносини, управління армією і флотом, законодавство, фінанси (при цьому Крим міг мати власні збройні сили); у віданні Криму – місцеве самоврядування, промисловість і землеробство, торгівля, народна просвіта, релігія, національні відносини, охорона здоров'я, шляхи сполучення (окрім залізниць), визначення державної мови (на ці сфери «не розповсюджуються спільні закони Української Держави»). Крим мав би крайовий уряд і народні збори з правом вироблення місцевого законодавства. До того ж при гетьмані мав бути статс-секретар з кримських справ, який призначався б гетьманом з числа трьох кандидатів, запропонованих Кримським урядом.

Отже, представники українського уряду пропонували Криму широку автономію. Проте кримська делегація розцінила ці пропозиції… «як проект уярмлення». Натомість висунула контрпропозицію «встановити з Українською Державою федеративний союз» (де-факто, конфедеративний) у формі двостороннього договору. До того ж голова кримської делегації заявив, що не має права підписувати угоду, обов'язкову для всіх наступних урядів. Українська сторона змушена була перервати переговори у середині жовтня через недостатні повноваження представників Криму. 17 жовтня 1918 р. митна війна була відновлена[1].

З поразкою держав Четверного союзу і початком виводу німецьких та австро-угорських військ ситуація змінилася як на Наддніпрянщині, так і в Криму. Гетьманський режим після спроби взяти курс на створення федеративної Росії був скинений повстанцями і 14 грудня 1918 р. владу офіційно перебрала Директорія УНР. Її підходи щодо визначення належності Криму на початковому етапі діяльності мали зигзагоподібний характер. Так, 20 грудня 1918 р. МЗС УНР відповіло на запит одному із структурних підрозділів Морського міністерства стисло і ясно: «Крим вважається територією України»[2]. Деякі законодавчі акти і дипломатичні документи початку 1919 р. можуть свідчити про повернення до практики «першої» УНР весни 1918 р. – тобто трактування

[1] Крым. 1918. 31 октября.
[2] ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 3.

його як території, яка не входить до складу української держави, але яка має бути під її впливом. У лютому 1919 р. голові Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі І. Красковському надали повноваження сприяти утворення Чорноморської федерації у складі «України з Кримом, Кубані і Кавказу». Хоча це формулювання не обов'язково передбачало федеративний зв'язок саме з Кримом, оскільки могло матися на увазі, наприклад, федерування України і автономного Криму у її складі з Кубаню і кавказькими державами.

Одночасно на початку 1919 р. українські науковці та державні службовці розробили декілька документів для керівництва УНР про визначення державних кордонів, в яких обґрунтовувалася необхідність закріпити на міжнародній арені належність Криму до України у зв'язку із необхідністю гарантувати економічні та безпекові інтереси держави на Півдні. Схоже, що вже у першій половині 1919 р. влада УНР повернулася до ідеї включення Криму до свого складу і на Версальській мирний конференції українські дипломати прагнули відстоювати цю позицію. Так, ними була представлена карта[1], на якій Кримській півострів, Кубань і Чорноморщина позначені як територія УНР. А один з лідерів кримськотатарського національного руху Д. Сейдамет згадував, що у 1919 р. «в представленому на Версальській мирній конференції меморандумі українці вказали Крим як частину України»[2].

Можливостей реалізувати свої підходи до вирішення кримського питання УНР у 1919 р. не мала, адже перебувала у стані розбудови державних структур в умовах надскладної геополітичної ситуації – одночасної війни на кількох фронтах – та хаосу в Україні. Знову воно актуалізувалося для української влади після укладення навесні 1920 р. варшавської угоди з Польщею та повернення на Наддніпрянщину в результаті наступу польських і українських військ. 24 червня 1920 р. міністр закордонних справ УНР А. Ніковський у листі до голови Української дипмісії на Кавказі І. Красковського про потребу створити Балто-Чорноморський союз національних держав так сформулював завдання щодо кримського питання: «Ви Пане Голово будете придержуватися ідеї об'єднання Криму з Україною, бо без Криму наша межа мало що варта і в цім напрямі Ви через представництво Вами установлене в Криму повинні почати нову акцію за приєднання Криму до України»[3].

Цей документ демонструє, що український державно-політичний істеблішмент розглядав у 1920 р. Крим як потенційну частину самостійної УНР, посилаючись на стратегічні аргументи. Імовірно, керівництво УНР схилялося до надання спірному тоді півострову автономного статусу. Так, наприклад, 2 листопада 1920 р. Д. Сейдамет зустрічався у Варшаві з представниками УНР, які, за спогадами кримськотатарського політика, «відверто сказали, що Україна не визнає не тільки протекторату Польщі над Кримом, але навіть її коаліції з Кримом, тоді як готова визнати в самому широкому смислі нашу

[1] Carte de ukraine 1919.jpg. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Carte_de_ukraine_1919.jpg (дата звернення: 20.01.2020).

[2] Крымэр Сейдамет Д. Воспоминания о маршале Пилсудском. *Полуостров*. 2010. № 27. С. 14.

[3] ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 3. Спр. 49. Арк. 148.

автономію, аж до невтручання в нашу військову політичну самостійність». 25 листопада 1920 р. на засіданні підкомісії Комісії у справах біженців Ліги Націй український представник О. Шульгин заявляв: «В Криму населення є мішане, але релятивну більшість мають українці. На півдні є багато татар, Україна вважає, що Крим мусить входити в її склад, але рахуючись з волею населення, Україна завжди погодиться на широку автономію Криму. Україна сама задовго страждала від централізму, щоб тепер самій ставати на цей шлях»[1].

У бурхливий та трагічний період війн і революцій 1917–1920 рр. Крим опинився на перехресті кількох національних, державних і політичних проектів, які пропонували різні, часто взаємно суперечливі підходи до вирішення кримського питання. На відміну від сучасної ситуації, коли Крим визнається міжнародним співтовариством частиною України, тоді після скинення більшовиками легітимного Тимчасового уряду на його територію претендували різні російські та українські структури, а також інші геополітичні актори. Основні суспільно-політичні сили, які в цей час впливали на вирішення кримського питання, мали різні, іноді кардинально відмінні, погляди на його бажаний статус. Через часту зміну режимів та військово-політичної обстановки в Криму і навколо нього ці погляди зазнавали еволюції та неодноразових змін.

Так, кримськотатарські суспільно-політичні сили та органи національного самоврядування наприкінці 1917 р. висунули ідею проголошення Кримської Демократичної Республіки як суб'єкта утворення демократичної Російської федерації. Ця республіка мала б бути багатонаціональною, але й гарантувати права корінного кримськотатарського народу. У травні 1918 р. кримськотатарський парламент перейшов в умовах німецької окупації на позиції самостійництва і здійснив спробу утворити уряд і парламент вже де-факто незалежної республіки. Вона завершилася невдачею через спротив російських ліберальних і соціалістичних політичних сил. За цих умов частина національних лідерів без рішення Курултаю намагалася влітку 1918 р. таємно реалізувати проект незалежного нейтрального Кримського ханства під протекторатом Німецької та Османської імперії. Він не був підтриманий Берліном, викликав кризу Кримського крайового уряду, різку критику проросійських політсил в Криму та був затаврований у листопаді 1918 р. Курултаєм як «авантюра» гурту людей, які порушили Кримськотатарські основні закони. У травні 1918 – 1919 р. кримськотатарські органи самоврядування воліли б для Криму статусу незалежної Кримської Демократичної Республіки, але через обмежену демографічну базу – кримські татари складали лише чверть населення Криму, спротив інших кримських суспільно-політичних сил та несприятливі геополітичні обставини реалізувати цю ідею не вдалося. У 1920 р. один з кримськотатарських лідерів Д. Сейдамет, який був безпосе-

[1] Протокол засідання підкомісії С 5-ї Асамблеї Союзу Народів під час заслуховування української делегації. 25 листопада 1920 року / Надія і розчарування українства. До 90-річчя підписання Варшавського договору між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою Польською / Упоряд., вступна ст., заг. ред. В. Сергійчука. К.: ПП Сергійчук М. І., 2010. С. 202.

редньо причетний до ідеї проголошення Кримського ханства, у контактах з польськими дипломатами та державними керівниками, Лігою Націй висунув проект надання Польщі мандату на Крим. Однак, і ця ідея зазнала фіаско, оскільки Ліга Націй не бажала розглядати кримське питання у відриві від російського, а начальник Польської держави Ю. Пілсудський запропонував Д. Сейдамету погодити цю ідею з УНР. Цікаво, що попри ці невдачі проголошена більшовиками у 1921 р. автономна Кримської РСР нагадує більшовицьку модифікацію КДР і з'явилася значною мірою під впливом кримськотатарського фактору.

Російський політикум тяжів до статусу Криму як складової Таврійської губернії Росії. У 1917 р. і соціалісти, і ліберали хотіли його зберегти, проте проголошення УНР та кримськотатарський національний рух наприкінці того революційного року змусили, принаймні, перших погодитися з ідеями проведення установчих зборів Криму та України. У 1918 р., як мінімум, частина російського політикуму в Криму в силу існування Української Держави та РСФРР, німецької окупації підтримувала тимчасову самостійність Криму «до визначення його міжнародного статусу». Наприкінці літа – початку осені 1918 р. значна частина російських ліберальних і соціалістичних сил, налякана проектом Кримського ханства та для вирішення економічних проблем регіону, висунула ідею включення автономного Криму до складу Української Держави як крок до відновлення Росії. Невдовзі вони переорієнтувалися на Уфімську директорію як на головний об'єднавчий центр російської державності. Утворений 15 листопада 1918 р. Кримський крайовий уряд С. Крима розглядав себе не як державний, а як крайовий і тимчасовий. Він мав існувати до утворення легітимного російського державного уряду і прагнув взяти активну участь у його конструюванні. Тобто статус Криму у період крайового уряду С. Крима скоріше можна розглядати як автономію, чий легітимний центр ще мав утворитися. За часів білої диктатури А. Денікіна та П. Врангеля влітку 1919–листопаді 1920 р. Крим був позбавлений будь-яких ознак автономії, а знову опинився у складі Таврійської губернії (чи тієї частини, яку контролювали білогвардійці).

Більшовики проявили у 1917–1920 рр. чи не найбільше, з одного боку, доктринерства, а з іншого гнучкості у визначенні статусу Криму. Їх «перше пришестя» в Крим та Північну Таврію виявилося провальним. Коли вони силою у боротьбі зі збройними формуваннями УНР і Кримського штабу, кістяк його становили кримськотатарські війська, встановили у січні 1918 р. більшовицько-лівоесерівський режим, то утворили нові єдині органи влади для Таврійської губернії. Втім терор, ігнорування національної специфіки регіону, викачування продовольства, перетворення у дусі комуністичного експерименту, неефективність нових управлінських структур та розклад збройних сил не дозволили більшовикам та їх тодішнім союзникам отримати вагому соціальну базу серед населення регіону. В умовах наближення німецьких і українських військ була зроблена спроба утворити «буферну» радянську республіку, яка мала б служити інструментом у протидії наступу. Втім

19 березня 1918 р. її оголосили у межах всієї губернії, що було явним порушенням мирної угоді РСФРР і Четверного союзу у Бресті, тому за два дні довелося проголошувати вдруге в межах Криму, хоча де-факто її влада й надалі намагалася контролювати Північну Таврію. РСФРР встигла навіть оголосити про її визнання, але й тут вийшов конфуз – коли ефемерна РСР Тавриди невдовзі впала РСФРР робила заяви, що відбулося захоплення її території.

Більш вдалим для більшовиків було проголошення навесні 1919 р. КСРР. Вони врахували низку помилок 1918 р.: була здійснена спроба співпрацювати з кримськими татарами, не було масового терору. Двоконтурна побудова влади – реально вона здійснювалася як через державний апарат, так і партійний – дозволяла комуністам експериментувати із статусом Криму. Для міжнародного співтовариства і населення створювалося враження, що з’явилася нова рівноправна з РСФРР і УСРР радянська республіка, що було вигідно Кремлю як для революціонізації мусульманського Сходу, насамперед Туреччини, так і для організації, в разі потреби, збройної протидії Антанті. Разом з тим секретним рішенням ЦК РКП(б) чітко визначалася підпорядкованість КСРР центру де-факто на правах губернії. Проте стратегічного бачення щодо бажаного статусу Криму більшовики у 1917–1920 рр. так і не виробили, про що свідчать ухвалення і скасування рішення у 1920 р. про «незалежність» КСРР.

Еволюції та певних коливань зазнала і політика УНР у кримському питання. Коли УЦР стояла на автономістсько-федералістській платформі, то розглядала кримськотатарські органи самоврядування як партнера у перетворенні постімперського простору на цих засадах і відповідно Крим як потенційний суб’єкт створення демократичної федеративної Росії. Напад Радянської Росії, перетворення більшовиками Криму на плацдарм антиукраїнських збройних дій та проголошення самостійності УНР примусили змінити її підходи до кримського питання. У лютому–квітні 1918 р. її влада взяла курс на включення Криму в орбіту свого впливу і, ймовірно, на його інкорпорацію з гарантуванням прав кримським мусульманам та іншому кримському населенню. Чітку лінію на включення Криму з наданням йому статусу автономії з широкими правами провадила у травні–восени 1918 р. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського. Після певного періоду коливань на поч. 1919 р. УНР періоду Директорії також прагнула до інкорпорації Кримського півострова на автономних засадах. У період війн та революцій українська еліта та істеблішмент на власному досвіді переконалися, що без контролю над Кримом гарантувати Україні безпеку, захистити її економічні та торгівельні інтереси буде неможливо, а з іншого боку необхідно врахувати права та інтереси кримських татар і поліетнічного кримського населення загалом.

Україномовне видання книги Президента Туркменістану Гурбангули Бердимухамедова «Лікарські рослини Туркменістану» як чинник гуманітарного зближення двох народів

Володимир Омельчук

Ольга Омельчук

Важливе значення для розвитку україно-туркменського співробітництва має переклад українською наукової літератури, яка виходить у Туркменістані. Особливо помітною стало діяльність з перекладу та видання багатотомної книги Президента Туркменістану Гурбангули Бердимухамедова «Лікарські рослини Туркменістану»[1], яка стала подією року у взаєминах обох країн і була широко презентована у державних відомствах та наукових установах України та Туркменістану.

Характеризуючи рівень наукового розроблення тематики зазначимо, що на презентацію книги Президента Туркменістану Гурбангули Бердимухамедова «Лікарські рослини Туркменістану» вже звертали увагу низка українських вчених, зокрема у контексті наукового співробітництва обох країн. Зокрема, Ю. Мателешко зауважено урочиста презентацію у 27 листопада 2012 року в Міністерстві охорони здоров'я та медичної промисловості Туркменістану[2]. Про цей захід інформацію розміщено і на сторінці української амбасади у Туркменістані[3]. Наукову рецензію на книгу зроблено директором ДП «Комітет з питань народної і нетрадиційної медицини МОЗ України», завідувачкою кафедри фітотерапії, гомеопатії, біоенергоінформаційної медицини Київського медичного університету УАНМ Т. Гарник, ректором Київ-

[1] Бердимухамедов, Гурбангули Мялікгулієвич. Лікарські рослини Туркменістану. К.: АДЕФ-Україна, 2012. Т. 1. 2012. 342 с.: кольор. іл., табл. Бібліогр. С. 337–342.
Т. 2. 2012. 303 с.: фотогр. кольор., табл. Бібліогр.: С. 300–303.
Т. 3. 2012. 286 с.: табл., фотогр. кольор. Бібліогр.: С. 276–286.
Т. 4. 2013. 342 с.: кольор. іл., табл. Бібліогр.: С. 334–342.

[2] Мателешко Ю. П. Співробітництво між Україною і Туркменістаном у галузях науки та освіти Гілея. 2016. Вип.114. С.390.

[3] Презентація I тому книги Президента Г. Бердимухамедова «Лікарські рослини Туркменістану» українською мовою. Опубліковано 28 листопада 2012 року о 15:11 Режим доступу: https://turkmenistan.mfa.gov.ua/news/8741-prezentacija-i-tomu-knigi-prezidenta-gberdimuhamedova-likarsyki-travi-turkmenistanu-ukrajinsykoju-movoju

ського медичного університету УАНМ В. Князевичем, завідувачем кафедри фармакології, патофізіології, клінічної фармакології, Київського медичного університету УАНМ В.Тумановим у часописі «Фітотерапія». У ній вказано, що Енциклопедія лікарських рослин Туркменістану доктора медичних наук, професора Гурбангули Бердимухамедова – джерело народної і наукової медицини цієї країни, так як фармацевтична, наукова індустрія по вивченню і впровадженню препаратів у практичну охорону здоров'я була і залишається на високому рівні в Туркменістані, зокрема з вивчення біологічних та хімічних сполук[1].

Про презентацію українського перекладу книги Президента Туркменістану в Україні достатньо розлого повідомлялося у спеціальній українській літературі Л. Долинною (Бібліотечний вісник)[2].

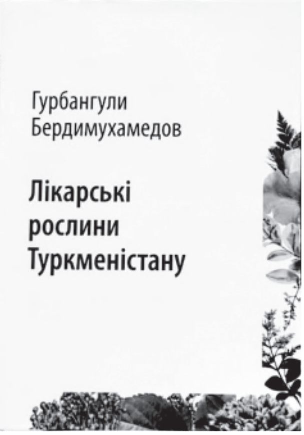

Книга Гурбангули Бердимухамедова

Перш ніж перейти до висвітлення діяльності з популяризації видання «Лікарські рослини Туркменістану», підкреслимо його фундаментальність. Гурбангули Бердимухамедов планував видати 10-ти томне енциклопедичне видання, яке мало метою глибше пізнати лікарські рослини, які ростуть не тільки в Туркменістані, а й в інших країнах світу, в тому числі Україні. Видання створено за всіма канонами класичної медицини, фармакології, фармакогнозії, біології. Кожна рослина має описову частину, біологічні особливості, розповсюдження. Автором відмічені природні запаси і що є лікарською сировиною, хімічний склад, оскільки з 1999 р. проведена ця робота з метою не тільки вивчення, а й забезпечення фармацевтичної промисловості Туркменістану сировиною. Не випав з поля зору автора спосіб приготування в народній медицині, використання і застосування також і в офіційній медицині. В 1-му томі автором описано 206 лікарських рослин, у тому числі 27 лікарських рослин, що занесені до Червоної книги Туркменістану (1999). Лікарі різних спеціальностей можуть ознайомитися і з рецептурою (171) зборів з фармакопейних лікарських рослин, а також рецептурою цілющих напоїв, способів приготування, в тому числі чаїв, та їх застосування.

Кого цікавить збирання, заготівля лікарської рослинної сировини, в кожному томі енциклопедії наведений календар збирання лікарської сировини. У ІІ-му томі описано 202, а в ІІІ-му томі – 141 лікарська рослина, які доповнені довідником фармакотерапевтичної дії рослин і завершує словник росій-

[1] Гарник Т. П., Князевич В. М., Туманов В. А. Рецензія на 4-х томне видання «Лікарські рослини Туркменістану» д.мед.н, професора Гурбангули Бердимухамедова Туркменської державної видавничої служби, Ашхабад, 2012 *Фітотерапія.* 2013. № 1. С. 86–87.

[2] Долинна Л. Презентація книги «Лікарські рослини Туркменістану» у Національній науковій медичній бібліотеці України Бібліотечний вісник. 2013. № 1. С. 55–56.

сько-латино-туркменських назв лікарських рослин, що має важливе значення для наукових міждержавних досліджень і підготовки майбутніх спеціалістів.

У IV книзі описано 155 видів рослин, у тому числі на-ведена інформація про санаторно-оздоровчі центри, нові санаторії, в яких інтегровані методи народної медицини Туркменістану на науковій основі. Ця частина праці видана в 4-х томах (2012). Автор глибоко вивчив наукову літературу не тільки Туркменістану, а й багатьох країн пострадянського простору, а також зарубіжну (латиницею): в 1-му томі –157, у II-му томі – 144, у III-му томі – 329, в I-му томі – 308 літературних джерела, що підтверджує високий науковий рівень даної інформації про лікарські рослини Туркменістану.

Дана наукова праця дозволить підвищити професійну компетенцію лікарів, які використовують фітотерапію як метод лікування, медичної реабілітації і профілактики, а також і фармацевтів, які проводять глибокі дослідження рослинної сировини і на їх основі розробляють нові лікарські засоби. Енциклопедія лікарських рослин Туркменістану є настільною книгою для студентів не тільки фармацевтичних, а й медичних та стоматологічних факультетів як на додипломному рівні підготовки, так і післядипломному – спеціалістів. Енциклопедія буде також корисна і для широкого кола читачів, дослідників в галузі медицини, біології: магістрів, аспірантів, інтернів, лікарів – практиків різних спеціальностей, у тому числі і для допитливих цілителів.

Автор книги представив інформацію про лікарські рослини, які використовуються як в народній, так і в офіційній медицині. Широко представлена інформація про місця зростання, збирання, зберігання лікарських рослин і технологію приготування з них лікарських засобів. Енциклопедія високоякісно ілюстрована. Працюючи над енциклопедією автор провів великий аналіз наукової, практичної, народної літератури як Туркменістану, так і інших країн світу, в тому числі використані джерела наукової, енциклопедичної літератури вчених України.

Енциклопедія лікарських рослин Туркменістану, видана Гурбангули Бердимухамедовим – стратегія інтегрування народної фітотерапії в державну систему охорони здоров’я на національному рівні є зразком відношення держави до даної проблеми[1].

27 листопада 2012 р. за участі Посольства України в Туркменістані в Міністерстві охорони здоров’я та медичної промисловості Туркменістану відбулася урочиста презентація україномовного видання I тому книги Президента Туркменістану Гурбангули Бердимухамедова «Лікарські рослини Туркменістану».

У презентації зазначеного видання з туркменської сторони взяли участь Віце-прем’єр С.Тойлиєв, Міністр охорони здоров’я та медичної промисловості Г.Ельясов, а також керівники низки міністерств та відомств Туркменістану, провідні науковці та спеціалісти в галузі медицини та фармакології. Під

[1] Гарник Т. П., Князевич В. М., Туманов В. А. Рецензія на 4-х томне видання «Лікарські рослини Туркменістану» д.мед.н, професора Гурбангули Бердимухамедова Туркменської державної видавничої служби, Ашхабад, 2012 *Фітотерапія.* 2013. № 1. С. 86–87.

час виступів, доповідачі відзначали теоретичну і практичну цінність видання для подальшого розвитку медичної науки в Туркменістані та важливість перекладу цієї книги на інші мови світу та популяризації її закордоном.

Виступаючи перед учасниками зібрання Посол України підкреслив особливе значення публікації книги Президента Туркменістану для подальшого зміцнення традицій українсько-туркменського співробітництва, зокрема в науково-освітній сфері. По завершенні урочистостей, було прийнято звернення учасників заходу до Президента Гурбангули Бердимухамедова, в якому висловлено вдячність за турботу про здоров’я туркменістанців.

Вихід в світ україномовної книги «Лікарські рослини Туркменістану» став можливим завдяки тісному співробітництву Посольства з українськими і туркменськими книговидавцями та меценатської підтримки української компанії «Інтербудмонтаж»[1].

Естафету презентації видання, започатковану у столиці Туркменістану, наступного дня перехопив Київ. 28 листопада 2012 р. з нагоди презентації книги Президента Туркменістану, доктора медичних наук, професора Гурбангули Бердимухамедова «Лікарські рослини Туркменістану» гостинно відчинила свої двері головна бібліотека медичної галузі України. Свято було велелюдним і представницьким. У Золотій залі Бібліотеки серед гостей були Надзвичайний і Повноважний Посол Туркменістану в Україні Нурберди Аманмурадов, виконувач обов’язків Міністра охорони здоров’я України О. Толстанов, заступник Міністра закордонних справ України В. Майко, заступник Міністра культури України Г. Кохан, Генеральний директор Національного культурного центру Туркменістану, керівник делегації Днів культури Туркменістану в Україні Керімгули Гаровов, директор Головного національного центру Туркменістану, народний художник Туркменістану Овезмухаммед Мамментуров, голова правління будівельної Асоціації «Інтербудмонтаж» В. Петрук, генеральний директор Національної наукової медичної бібліотеки України Р. Павленко; представники медичної громадськості, міжнародних лікарських товариств; відомі вчені провідних наукових установ; читачі бібліотеки; журналісти. Генеральний директор Національної наукової медичної бібліотеки України, заслужений працівник культури України Раїса Павленко привітала всіх присутніх зі знаменною подією, яка стала апогеєм Днів культури Туркменістану в Україні. Вона подякувала посольству Туркменістану за дарунок 100 примірників книги в трьох томах. Невдовзі ці книги отримали також обласні наукові медичні бібліотеки та бібліотеки вищих навчальних закладів України.

Зі словом до присутніх звернувся Надзвичайний і Повноважний Посол Туркменістану в Україні Нурберди Аманмурадов, наголосивши, що Дні культури Туркменістану в Україні – подія, яка засвідчує багатогранні

[1] Презентація I тому книги Президента Г.Бердимухамедова «Лікарські рослини Туркменістану» українською мовою. Опубліковано 28 листопада 2012 року о 15:11. Режим доступу: https://turkmenistan.mfa.gov.ua/news/8741-prezentacija-i-tomu-knigi-prezidenta-gberdimuhamedova-likarsyki-travi-turkmenistanu-ukrajinsykoju-movoju

дружні відносини між нашими державами. Дипломат подякував бібліотеці за гостинність. Він підкреслив, що обмін інтелектуальними здобутками між представниками медичної спільноти – шлях, який сприяє розвитку світової науки. Надзвичайний і Повноважний Посол Туркменістану в Україні дав високу оцінку книзі, що презентується, підкреслив її фундаментальність, розповів про багатство і розмаїття природи своєї країни, про велике значення досліджень лікарських властивостей рослин. Заступник Міністра закордонних справ України В. Майко поділився своїми спогадами про той час, коли він був послом України в Туркменістані, з глибокою повагою і теплотою згадував про традиції, культуру, доброзичливість туркменського народу, неповторну красу природи цієї країни. Виконувач обов'язків Міністра охорони здоров'я України О. Толстанов закцентував увагу на тому, що книга і бібліотека мають величезне значення в житті людини навіть в епоху розвитку комп'ютерних технологій.

Доктор медичних наук, професор кафедри онкології Національної медичної академії післядипломної освіти ім. П. Л. Шупика Р. Тащієв дав високу оцінку презентованій книзі, розповівши про її зміст, багатий ілюстративний матеріал, величезну інформативність. Член-кореспондент НАН України, член-кореспондент Академії медичних наук України, професор, заслужений діяч науки і техніки, лауреат Державної премії України, завідувач кафедри Національного медичного університету ім. О. Богомольця, постійний користувач ННМБ України І. Чекман наголосив на тому, що видання цінне добором матеріалу, багатством ілюстрацій, а також добіркою унікальних рецептів ліків. Користуючись нагодою, І. Чекман акцентував увагу присутніх на величезній ролі нового напряму в медицині – нанофармакології, яка вивчає фізико-хімічні, фармакодинамічні, фармакокінетичні властивості розроблених на основі нанотехнологій нанопрепаратів. На завершення І. С. Чекман разом з директором інституту біоколоїдної хімії ім. Ф. Д. Овчаренка НАН України З. Ульберг подарували послу Туркменістану кілька книг з фітотерапії та фармакології. Голова Комітету народної нетрадиційної медицини Медичного інституту Української асоціації народної медицини Т. Гарник відзначила масштабність та інформаційну насиченість презентованої книги. Вона повідомила, що згодом медична громадськість отримає 10-томне видання «Лікарські рослини Туркменістану». Нині російською мовою вже вийшов 4-й том книги. Завершуючи свій виступ, Т. Гарник наголосила на вели-

Гурбангули Бердимухамедова з лікарськими рослинами у службовому кабінеті

чезній ролі рослин у лікуванні людини і подарувала Надзвичайному і Повноважному Послу Туркменістану в Україні Нурберди Аманмурадову примірники журналу «Фітотерапія», головним редактором якого вона є.

Виступ президента Українського медичного клубу, голови оргкомітету «Національної медичної премії» І. Сороки був присвячений аналізу структури та змісту презентованого видання. Він провів паралелі між народною медициною України і Туркменістану, розповів про реформи в системі охорони здоров'я в цій країні, зокрема про впровадження елементів страхової медицини і про позитивні наслідки таких нововведень. І. М. Сорока вручив гостям із Туркменістану щойно опубліковану в журналі «Лікарська справа» рецензію на презентовану книгу.

У своєму заключному слові Р. Павленко подякувала Надзвичайному і Повноважному Послу Туркменістану в Україні Нурберди Аманмурадову за дарунок книг бібліотеці і висловила надію на подальше поглиблення наукових контактів та книгообміну між нашими країнами. Вона подякувала голові правління будівельної асоціації «Інтербудмонтаж» В. Петруку за спонсорську допомогу багатотомному виданню.

Окрім ста примірників тритомника «Лікарські рослини Туркменістану» Надзвичайний і Повноважний Посол подарував бібліотеці ряд видань про культуру та звичаї туркменського народу. Комплекти цих книг також мали передати Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського та Національній Парламентській бібліотеці України. Презентація зблизила представників лікарської професії двох великих народів .

Загалом, україномовне видання книги Гурбангули Бердимухамедов «Лікарські рослини Туркменістану» стало чинником зближення України та Туркменістану, насамперед медичних еліт обох країн. Ця подія набула нового звучання в Україні в умовах коронавірусу. Виклики національній системі охорони здоров'я України змушують нас переоцінити звичні способи боротьби з COVID-19. Разом з тим, Україна зацікавлена і у політичному зближенні з Туркменістаном, звідки нас поступово витискає російська дипломатія.

Projekt Odessa–Brody–Płock–Gdańsk. Czy ma jeszcze szansę na realizację?

Mariusz Patey

Po rozpadzie ZSRS potwierdzonym deklaracją o rozwiązaniu uchwaloną przez Radę Republik Najwyższej Rady ZSRS 26 grudnia 1991 r. pojawiła się potrzeba emancypacji ekonomicznej nowych państw. Wkrótce okazało się, że niemal wszystkie państwa przestrzeni postsowieckiej, jak i dawnego RWPG są uzależnione od infrastruktury przesyłu ropy i gazu Federacji Rosyjskiej. Niebawem to uzależnienie zaczęło być używane jako element nacisku politycznego.

Już w 1993 r. zaczęto realizować pierwsze projekty łączące producentów gazu i ropy z Basenu Morza Kaspijskiego pozwalające omijać przesył rosyjski. W ten trend wpisuje się także korytarz transportowy EAKTR, którego historia sięga początku lat 90–tych minionego stulecia. Niezależne już państwa: Kazachstan, Turkmenistan, a z drugiej strony Gruzja, Ukraina, kraje Nadbałtyckie i Białoruś zaczęły bezpośrednie rozmowy mające zabezpieczyć z jednej strony interesy eksporterów surowców energetycznych odczuwających niepokój przed dominującą pozycją rosyjskich firm przesyłowych a z drugiej importerów przed ryzykiem załamania się dostaw surowców energetycznych z tradycyjnego kierunku jakim był obszar Federacji Rosyjskiej.

Na Ukrainie powstał plan wybudowania infrastruktury przesyłowej łączącej złoża ropy naftowej leżące w rejonie Morza Kaspijskiego z wybrzeżem Morza Czarnego. W 1993 r. prezydent Ukrainy Leonid Krawczuk wydał rozporządzenie o budowie terminala naftowego w Odessie, który miał odbierać między innymi ropę z basenu Morza Kaspijskiego. W tym czasie Ukraina była znaczącym przetwórcą ropy naftowej i producentem produktów ropopochodnych. Ogólne moce przerobowe ukraińskich rafinerii na początku lat 90–tych minionego wieku były na poziomie 51 mln ton ropy rocznie a przetwórstwo wynosiło ok. 37 mln ton rocznie. W 1996 r. została podjęta decyzja o połączeniu istniejącej infrastruktury przesyłowej ropy naftowej wschód–zachód z terminalem naftowym w Odessie. W tym samym roku z inicjatywy strony ukraińskiej zaproponowano Polsce przedłużenie rurociągu Odessa–Brody z polskim przesyłem tworząc tym samym kanał transportu ropy między Bałtykiem i Morzem Czarnym.

Przedmiotem polskiej inwestycji miał być łącznik między istniejącym ropociągiem «Przyjaźń» a nowo wybudowaną infrastrukturą przesyłu ropy Odessa-Brody. Z uwagi na bliskość geograficzną i istniejąca infrastrukturę wybrano Adamów po polskiej stronie a Brody po ukraińskiej jako miejsca wpięcia. Strona polska powołała w 1996 r. spółkę Golden Gate S.A.mającą się zająć budową łącznika, której prezesem został Józef Paweł Hołownia związany z Janem Wiesławem Huszczą prominentnym działaczem SLD, powiązanym z

ówczesnym prezydentem Polski Aleksandrem Kwaśniewskim. Budowa polskiego łącznika jednak nie ruszyła. Warto tu zwrócić uwagę, że niedorozwój infrastruktury przesyłu ropy na azymucie północ–południe (będący spadkiem po ukształtowanym po II wojnie światowej systemie wpływów w Europie Środkowo–Wschodniej) w tym połączeń Polski z przesyłem południowo wschodnich sąsiadów wpływał ograniczająco na intensywność współpracy regionalnej i nie wykorzystywanie efektów synergii współpracy [1].

W 2002 r. już za prezydentury Leonida Kuczmy zakończono budowę ropociągu Odessa–Brody. Na uwagę zasługuje fakt, że cały projekt został sfinansowany ze środków państwa ukraińskiego.

W 2003 r. Komisja Europejska uznała ten projekt za ważny dla bezpieczeństwa energetycznego UE, jej sąsiadów i krajów partnerskich. Włączenie się Komisji Europejskiej wydawało się przyspieszyć decyzje w tej materii po stronie aspirującej do członkostwa w UE Polski. I rzeczywiście podczas rządów SLD–PSL 14 lipca 2003 r. doszło do spotkania «okrągłego stołu» przedstawicieli PERN «Przyjaźń» S.A. oraz ukraińskiej spółki państwowej O.S.A. «Ukrtransnafta» celem przełamania impasu związanego z budową polskiego odcinka [2]. Udało się podpisać porozumienie, jednak dalej strona polska nie podjęła zdecydowanych działań. W lutym 2004 r Ukraina ze względu na brak postępów prac po stronie Polskiej jak i ze względu na aktywne działania dyplomatyczne strony rosyjskiej zaczęła tłoczyć ropę rosyjską w rewersie do terminala przeładunkowego w Odessie [3]. Polska od początku wykazywała zainteresowanie projektem, ale nie zaangażowała się w budowę.

Firma Golden Gate S.A. wstrząsana aferami związanymi z osobami kierującymi tą spółką (osoby te były oskarżane o związki np. ze słynną sprawą FOZZ) [4] nie podejmowała działań.

Krótki przegląd możliwych dróg dostaw ropy naftowej do polskich przedsiębiorstw przetwarzających ropę naftową. Szanse i ryzyka.

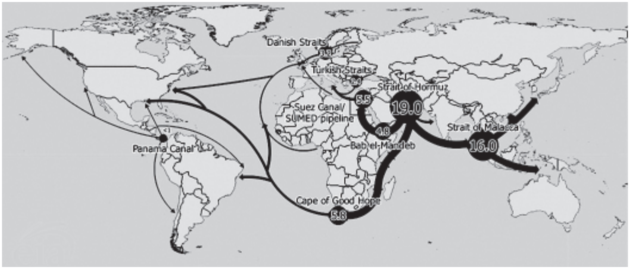

Rys. 1. Drogi transportu morskiego[5]

[1] *Druzhba Pipeline–No more friendship just business?*, May 23, 2013, https://www.elektormagazine.com/news/Druzhba-Pipeline---No-more-friendship-just-business-, (dostęp: 17 grudzień 2018 r.).

[2] https://archiwum.rp.pl/artykul/405710-Nikt-nie-przyznaje-sie-do-rury.html (dostęp 30 grudnia 2018 r.)

[3] https://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/kim-jest-wiktor-pinczuk,21532.html

[4] http://zaprasza.net/a_y.php?article_id=874 (dostęp 30 grudnia 2018 r.)

[5] https://www.eia.gov/beta/international/regions-topics.php?RegionTopicID=WOTC (dostęp 2019-06-22)

Polska intensywnie szuka możliwości dywersyfikacji dostaw ropy naftowej. Według informacji Polskiego Instytutu Ekonomicznego w roku 2019 r Import ropy po 6 miesiącach 2019 r w 66 % pokrywał kierunek rosyjski (7 mln 959 tyś), ale kolejnym ważnym dostawcą staje się Arabia Saudyjska (1 mln 895 tyś) potem Nigeria (868 tyś ton), Wkl Brytania (595 tyś ton), Kazachstan (443 tyś ton)[1]. Miejsce występowania złóż determinuje drogi dostaw. Każda z nich niesie większe lub mniejsze ryzyka związane z czynnikami politycznymi, ekologicznymi i innymi.

Polska ze względu na swoje położenie, rozbudowywaną sukcesywnie infrastrukturę naftoportu, sieci ropociągowej i baz składowania ropy jest mało podatna na ryzyka pojawienia się trwałych niedoborów ropy naftowej. Niemniej należy mieć świadomość, że obecnie potencjał dywersyfikacji dostaw ropy naftowej z różnych kierunków dostaw nie został wyczerpany. A obecny system bezpieczeństwa dostaw oparty o kierunek wschodni uzupełniony o możliwość dostaw morskich w oparciu o naftoport w Gdańsku może nie sprostać wyzwaniom.

Należy bowiem bezpieczeństwo energetyczne rozpatrywać w kontekście szerszym niż polski. Problemy krajów ościennych mogą bowiem uderzyć i w nas, zwłaszcza, że nasze firmy mają kluczowe aktywa w sektorze przetwórstwa ropy naftowej na Litwie i w Czechach.

Głównym kierunkiem importu surowca jest Rosja, która za pomocą sieci rurociągów dostarcza ropę do większości odbiorców Europy Środkowo Wschodniej. Do wyjątków należy Rafineria Możejki, która musi kupować w całości surowiec transportowany morzem ze względu na wygaszenie dostaw przez Transnieft operatora rurociągu łączącego rafinerię z zasobami rosyjskimi. Kanał transportu rosyjskiej ropy rurociąg «Przyjaźń» eksploatowany z powodzeniem od kilkudziesięciu lat ostatnio był przedmiotem zainteresowania mediów w związku z pojawieniem się zanieczyszczonej ropy uniemożliwiając bezpieczny jej przerób przez rafinerie położone w naszym regionie.

Jak wskazuje analiza Ośrodka Studiów Wschodnich w przypadku incydentów w funkcjonowaniu sieci rurociągów Przyjaźń problemy mogą pojawiać się nie tylko w polskich rafineriach, ale także i rafineriach krajów ościennych.

W jednej z dwóch czeskich rafinerii (kontrolowanych przez spółkę zależną Orlenu Unipetrol) pojawiły się problemy z ciągłością dostaw surowca. Dla potrzeb rafinerii w Litvinowie zostały uwolnione przez rząd Czech rezerwy strategiczne ropy naftowej będące w gestii Republiki Czeskiej. Zapasy te starczają na 84 dni pracy rafinerii. Kolejnym kanałem dostaw ropy może być połączenie terminali naftowych nad Adriatykiem z rafineriami Europy Środkowej.

Import interwencyjny poprzez rurociągi TAL i IKL z kierunku morza Adriatyckiego (terminal w Trieście) nie może jednak w pełni pokryć potrzeb w przypadku przedłużającej się przerwy w dostawach z kierunku wschodniego

[1] https://biznesalert.pl/rosja-instytut-ekonomiczny-arabia-saudyjska-ropa-naftowa-import-energetyka/ (dostęp 13 październik 2019 r.)

ze względu na ograniczoną przepustowość rurociągów. Rafineria w Kralupach przerabiająca 3.3 mln ton ropy rocznie wykorzystuje ropę kaspijską dostarczaną z terminala we włoskim Trieście rurociągami TAL i IKL.

Unipetrol zawarł także umowę z Chorwacją o współpracy w zakresie dostaw ropy z terminala w chorwackim Omišalju rurociągiem Adria, nie ma jednak dotąd odpowiednich umów na tranzyt z Węgrami i Słowacją, Ropociąg Adria wobec ograniczonych mocy przesyłowych nie zabezpiecza w przypadku wyłączenia Drużby potrzeb rafinerii MOL usytuowanych na Węgrzech i Słowacji[1]. Stąd być może rezerwa ze strony węgierskiej i słowackiej dla otworzenia tej drogi przesyłu spółce zależnej Orlenu. Nie należy wykluczać także czynnika jakim jest rywalizacja między Orlenem a Molem na rynku regionalnym.

Innym kierunkiem dostaw wpisującym się w politykę dywersyfikacji jest wykorzystanie terminali bałtyckich, w tym Naftoportu w Gdańsku i modernizowanego ostatnio rurociągu Pomorskiego.Ta droga także niesie ze sobą pewne ryzyka, jak też nie jest najtańszą i najkrótszą z możliwych dróg dostaw.

Ze względu na dostępność surowca w akceptowalnej cenie do Polski głównie tą drogą dociera surowiec z Bliskiego Wschodu (Arabia Saudyjska). Warto jednak zwrócić uwagę na tzw wąskie gardła możliwych tras transportu morskiego z tego kidrunku.

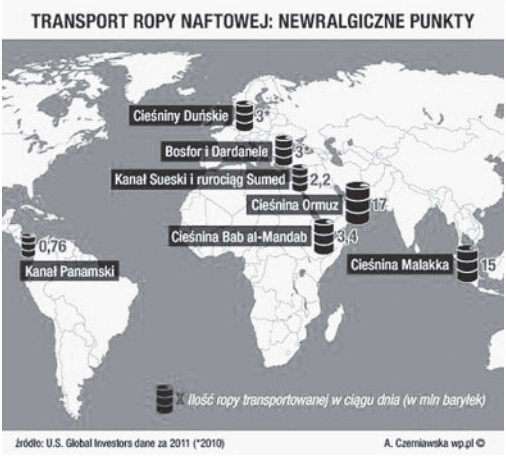

Rys. 1. Cieśnina Ormuz (ang. the Strait of Hormuz)[2]

To jedno z najistotniejszych «wąskich gardeł, która łączy Zatokę Perską z Oceanem Indyjskim. Jest to niezwykle istotny przesmyk dla transportu ropy

[1] https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-05-08/brudna-ropa-najwiekszy-kryzys-w-historii-rurociagu-druzba (dostęp 12 paździerkik 2019 r.)

[2] https://finanse.wp.pl/transport-ropy-naftowej-najslabsze-ogniwa-lancucha-6115784266782849g/9 (dostęp 14 października 2019 r.)

naftowej, który odbywa się tam w ilości ok. 850 mln ton rocznie i przechodzi przez nią prawie cały eksport bliskowschodniego surowca do USA, Japonii i Korei Południowej, tj. ok. 40% całego transportu ropy drogą morską. To tędy płynie ropa przeznaczona dla Europy Południowej ze złóż Iraku i Iranu. Cieśnina ma 195 km długości o szerokości w najwęższym miejscu wynosi ok. 39 km. Szlaki żeglugowe mają szerokość po ok. 4 km rozdzielone 4 km pasem buforowym. Odbywa się tam intensywny ruch jednostek morskich, zbiornikowców (ok 15 dziennie dane z 2007 r) a także gazowce, chemikaliowce, kontenerowce co daje pierwsze w świecie jeśli chodzi o wielkość przetransportowanych towarów. Cieśnina, choć niezmiernie ważna dla handlu światowego jest to jest szlakiem transportowym obarczonym dużym ryzykiem politycznym. Ze względu na bliskość Iranu, który rywalizuje w regionie z Arabią Saudyjską i skonfliktowany jest ze światem zachodu[1] możliwe jest czasowe zablokowanie tego korytarza transportowego częściowo lub całkowicie. Ewentualny kryzys uderzyłby także w polski przemysł rafineryjny.

Cieśnina Bad el-Manbed (ang. the Strait of Bab el-Mandeb) łączy Morze Czerwone z Zatoką Adeńską stanowiąc najkrótszą drogę z Zatoki Perskiej do Kanału Sueskiego z wyjściem na Morze Śródziemne, umożliwiając szybkie przejście przez Kanał Sueski na Morze Śródziemne. Jej długość wynosi ok. 50 km, a szerokość w najwęższym miejscu ok. 26 km. szerokości stanowią morze terytorialne państw nadbrzeżnych a żegluga odbywa się na zasadach prawa przejścia tranzytowego.

W 2006 roku tą drogą przetransportowano ok. 165 mln ton ropy, głównie do Europy, Stanów Zjednoczonych i Azji. Ponieważ cieśnina ta leży pomiędzy Jemenem i Dżibuti jest narażona na ekspozycję działań ze strony ugrupowań rebelianckich operujących w Jemenie[2] czy Somalii[3].

Kanał Sueski (ang. the Suez Canal). Wykopany w latach 1859-1869 kanał głębokowodny dla statków morskich, łączący Morze Śródziemne z Morzem Czerwonym. Głębokość wyniesie 22 m. Średnia przepustowość Kanału nie przekracza 60 statków na dobę. Kanał może pomieścić statki klasy VLCC i ULCC, zdolne przewozić ładunek do 350,000 ton. W 2007 roku przez Kanał transportowano ok. 200 mln ton ropy rocznie głównie w kierunku Europy ale również do Stanów Zjednoczonych. Przez kanał przepływa 3.000 zbiornikowców i jest niezmiernie ważnym ogniwem dla transportu ropy naftowej. W chwili obecnej zagrożenie zablokowania kanału jest niskie, ale w przeszłości miały miejsce poważne incydenty. Egipt jest destabilizowany wstrząsami społecznymi. Działają w tym kraju radykalne ugrupowania islamskie.

---

[1] https://wiadomosci.dziennik.pl/swiat/artykuly/607703,arabia-sudyjska-atak-drony-rafineria-koncern-aramco. (dostęp 14 października 2019 r.)

[2] https://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/iran-przejal-brytyjski-tankowiec-w-ciesninie-ormuz-reakcje-mocarstw,954472.html (dostęp 14 paździenika 2019 r.)

[3] https://www.polskieradio24.pl/5/1223/Artykul/2282945,Somalia-zamach-grupy-powiazanej-z-AlKaida-Wiele-osob-uwiezionych-podczas-ataku (dostęp 14 paździenika 2019 r.)

Cieśniny Tureckie: Bosfor i Dardanele (ang. the Turkish Straits: Bosporus and Dardanelles) Łączą Morze Czarne i Marmara a to ostatnie z morzem Egejskimi i Śródziemnym. Ten niespełna 32 km odcinek Cieśniny Bosforskiej o szerokości do 4 km i 120,5 km odcinek Dardaneli o szerokość pomiędzy 1,3-18,5 km pozwala na transport ropy naftowej ze złóŜ znajdujących się na Morzu Kaspijskim, która to ropa jest transportowana systemem rurociągów na wybrzeże Morza Czarnego i dalej zbiornikowcami na Morze Śródziemne. Przez Cieśniny Bosfor i Dardanele w 2006 roku przetransportowano ok 102 mln ton ropy naftowej z rosyjskich, kazachskich i azerskich złóż. Bosfor i Dardanele to jedne z najtrudniejszych szlaków żeglugowych pod względem nawigacji zarówno na szerokość obydwu Cieśnin jak i występujące prądy wodne. Każdego roku wody te przemierza 50 tys. jednostek wliczając ok. 5,5 tys. zbiornikowców zmierzających na Morze Śródziemne. Ze względu na położenie Morza Czarnego i Kaspijskiego jest to jedyny kanał łączący je z światem zewnętrznym w przypadku morskich szlaków żeglugowych.

Region ten jest dość stabilny politycznie co pozwala ocenić bezpieczeństwo Ŝeglugi w Cieśninach w czasie pokoju jako dobre, niemniej jednak Turcja rości sobie prawo do inicjatyw legislacyjnych w Cieśninach ze względu na bezpieczeństwo, zwłaszcza bezpieczeństwo ekologiczne. Z uwagi na ambiwalentną pozycję Turcji nie wykluczone, że ten kanał transportu może także być użyty przez rząd turecki dla wywierania nacisków politycznych na swoich europejskich partnerów. Z punktu widzenia dostaw ropy do Europy Środkowej ma duże znaczenie ponieważ to tą drogą dociera między innymi ropa z Basenu Morza Kaspijskiego do terminali położonych na wybrzeżu Morza Adriatyckiego.

Ważnym szlakiem transportowym także z punktu widzenia dostaw ropy do Naftoportu w Gdańsku prowadzącym nie tylko z terminali Morza Śródziemnego, ale przez Cieśniny Tureckie z Morza Kaspijskiego i Morza Czarnego a przez Kanał Sueski z Zatoki Perskiej jest Cieśnina Gibraltarska (ang. the Strait of Gibraltar) łącząca Morze Śródziemne z Oceanem Atlantyckim. Jej j szerokość w najwęższym miejscu jest to około 14 km.

W roku 2006 przez Cieśninę Gibraltarską przetransportowano ok. 400 mln ton ropy naftowej rocznie jak również ten rejon jest zdecydowanie jednym z najbardziej zatłoczonych korytarzy Ŝeglugowych, przez który musi się przedostać każda jednostka wchodząca i wychodząca na wody Morza Śródziemnego. Wody Cieśniny na całej szerokości stanowią morze terytorialne państw nadbrzeżnych a żegluga odbywa się na zasadach prawa przejścia tranzytowego. Region ten jest stabilny politycznie, kontrolowaną przez państwa będące członkami NATO. co skutecznie zabezpiecza tę drogę morską [1].

Kluczowe znaczenie dla funkcjonowania Naftoportu w Gdańsku mają Cieśniny Duńskie (ang. Danish straits) W skład cieśnin wchodzi: Wielki Bełt, Mały Bełt, Sund, – łączący Morze Bałtyckie z Morzem Północnym a dalej z Oceanem Atlantyckim

[1] https://www.logistyka.net.pl/bank-wiedzy/transport-i-spedycja/item/download/74937_91edae136bae3affc69f61f177f7a3ee (dostęp 14 października 2019 r.)

Jest to zespół cieśnin i zatok na Morzu Bałtyckim między półwyspami Jutlandzkim a Skandynawskim. Ich łączna powierzchnia wynosi 42,4 tys. km² a głębokość toru wodnego 17 m. Nad Wielkim Bełtem biegnie most łączący Fionię i Zelandię. Szerokość cieśniny w najwęższym miejscu to 10 km a głębokość w najpłytszym miejscu 15 m, co pozwala na ruch statków do ok. 70 000 DWT. Kolejną cieśniną jest «Mały Bełt» w której położonych jest wiele małych wysp i przecięta jest dwoma mostami, kolejowym i autostradą.

Z kolei cieśnina Sund oddziela Zelandię (Dania) od Skanii (Szwecja) jej szerokość w najwęższym miejscu to 4,4 km. Przez Sund przebiega trasa Kopenhaga – Malmö połączona mostem. Cieśniny Duńskie są także ważnym szlakiem transportu ropy i skroplonego gazu z Federacji Rosyjskiej [1] do państw Europy Zachodniej. Cieśninami transportuje się ok. 100 mln ton ropy rocznie co stanowi znaczący wkład w światowy transport tego surowca. Region Cieśnin Duńskich jest stabilny politycznie Królestwo Danii jest w UE i NATO, Królestwo Szwecja w UE. Transport morski jest tu bezpieczny choć nie wykluczone, że może być obszarem działań hybrydowych, terrorystycznych zakłócając transport surowców energetycznych.

W przypadku problemów z dostawami ropy naftowej rurociągami Przyjaźń można się spodziewać zwiększonego ruchu tankowców przez Cieśniny Duńskie. Społeczeństwa duńskie i szwedzkie są bardzo wrażliwe na problemy ochrony środowiska. Już obecnie notowany jest rosnący ruch statków przez te cieśniny. To tedy płyną gazowe z rosyjskim gazem do terminali Europy Zachodniej, to tędy płynie gaz do gazoportu w Świnoujściu i Kłajpedzie.

Problemy także z gazociągiem «Jamał» przy przedłużających się inwestycjach w North Stream 2 i Baltic Pipe skutkowałoby skokowym obciążeniem przesmyku duńskiego. Ryzyko awarii, katastrofy z udziałem tankowca zwiększyłoby się. Wyciek ropy i skażenie środowiska mógłby sprowokować skandynawskich obrońców środowiska do skutecznych nacisków na rząd w Kopenhadze na ograniczenie transportu morskiego tą drogą. Tych problemów nie byłoby z transportowaniem ropy rosyjskiej z terminali Morza Bałtyckiego, ale tak jak w przypadku rurociągu Przyjaźń mogą się pojawić ryzyka polityczne.

Szlakiem transportu ropy nie obciążonym ryzykami wynikającymi z tzw «wąskich gardeł» w transporcie morskim jest Euroazjatycki Korytarz Transportu Ropy Naftowej (EAKTR) narażony jednak na niestabilności polityczne w krajach tranzytowych a także na hybrydowe ataki mogące zakłócić ciągłość dostaw tą drogą.

Powołanie spółki Sarmatia sp. z o.o. jako przykład współczesnej próby reaktywacji polskiej polityki Międzymorza. Niezrealizowany testament śp. Lecha Kaczyńskiego. Dojście PiS do władzy w 2005 r. i wygrana w wyborach prezydenckich Lecha Kaczyńskiego, powodzenie proeuropejskich sił na Ukrainie i w Gruzji dawało nadzieje na zdynamizowanie współpracy państw regionu Europy Środkowo–Wschodniej. Rzeczywiście w latach 2005–2007 doszło do szeregu

[1] https://www.czasopismologistyka.pl/artykuly-naukowe/send/333-artykuly-na-plycie-cd-1/7947-pacuk-porty-rosyjskie (dostęp 14 października 2019 r.)

inicjatyw, tak na płaszczyźnie politycznej, jak i gospodarczej. Ważnym czynnikiem przyspieszającym decyzję o dywersyfikacji dostaw ropy były wydarzenia wokół świeżo przejętej przez Polski Koncern Naftowy Orlen S.A. rafinerii w Możejkach na Litwie. Rosyjskie przedsiębiorstwo Transnieft po zmianach własnościowych w Możejkach zaprzestało tam dostaw ropy przyczyniając się tym samym do wzrostu kosztów pozyskania surowca[1].

Polscy politycy mając na uwadze, że ropa naftowa stanowi najważniejszą pozycję w polskim miksie importowym z Rosji i to iż ponad 90 % potrzeb (2005 r.) zaspokajana była z tego kierunku podjęli kolejną próbę dywersyfikacji dostaw tego surowca. Tu jeszcze uwaga, iż gaz pod względem wartości importu zajmuje trzecie miejsce po ropie i produktach ropopochodnych (wartość importu gazu w 2005 r. szacowana nieoficjalnie, bowiem dane objęte są tajemnicą statystyczną wyniosła ok 5,8 mld złotych[2] w tym z Federacji Rosyjskiej ok 3,7 mld złotych[3]). Import ropy i produktów ropopochodnych wartościowo wynosił odpowiednio w 2009 r a więc już po kryzysie kryzysie finansowym ok 26 mld złotych i 12 mld złotych[4].

W 2007 r. w okresie prezydentur: Lecha Kaczyńskiego w Polsce, Wiktora Juszczenki na Ukrainie, Micheila Saakaszwilego w Gruzji, Valdasa Adamkusa na Litwie i Ilhama Alijewa w Azerbejdżanie doszło do powołania spółki tych państw o nazwie Sarmatia dla budowy korytarza transportu ropy łączącego Morze Kaspijskie z Morzem Czarnym i Bałtyckim. Ukraina była jednym z głównych promotorów tej współpracy. Producenci ropy naftowej znad Morza Kaspijskiego przyglądali się z nadzieją na możliwość wejścia na nowe dla nich rynki Europy Środkowo Wschodniej z pominięciem przesyłu rosyjskiego. Azerbejdżan był pierwszym z krajów-producentów, który otwarcie poparł ten projekt i zaangażował się kapitałowo. W tym czasie widziano również możliwość współpracy z Turcją, która planowała inwestycję łączącą terminal przeładunkowy Ceyhan nad Morzem Śródziemnym z portem Samsun[5] nad Morzem Czarnym. Według propozycji tureckiej planowana infrastruktura mogła także być użyta do transportu ropy pozyskiwanej z północnego Iraku. W tym celu miano wykorzystać rurociągi tureckie by ją dostarczyć do wybrzeża Morza Czarnego, potem morzem do naftoportu usytuowanego w Odessie.

Rura Adamowo – Brody miała zatem ważne znaczenie dla układu geo ekonomicznego regionu.

---

[1] *WikiLeaks ujawnia, kto wstrzymał dostawy ropy do Możejek Orlenu*, 19 stycznia 2011 r., https://wiadomosci.onet.pl/swiat/wikileaks-ujawnia-kto-wstrzymal-dostawy-ropy-do-mozejek-orlenu/jh669, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[2] https://www.kul.pl/files/433/roczniki_2015_nr_2/06-_Kolbuk_Corr.pdf (dostęp: 18 stycznia 2019 r.

[3] http://gazziemny.blox.pl/2009/11/import-gazu-ziemnego-do-Polski.html (dostęp: 18 stycznia 2019 r.

[4] http://geoportal.pgi.gov.pl/css/surowce/images/2010/tabele/ropa_imp_exp.pdf (dostęp: 18 stycznia 2019 r.

[5] *Turkey's Samsun-Ceyhan pipeline shortened, starting point changes,* 21 czerwca 2008 r., http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkeys-samsun-ceyhan-pipeline-shortened-starting-point-changes-9239332, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

Ryc.1. Mapa projektu budowy rurociągu naftowego Brody–Adamowo [1].

Wydawało się, że kiedy inicjatywę przejął Lech Kaczyński uruchomienie południowego kanału transportowego dla ropy naftowej to kwestia czasu. Politycy związani z Lechem Kaczyńskim dostrzegali wagę tego projektu [2]. Niestety, już w roku 2007 r. okazało się, że jeden z potencjalnych partnerów Kazachstan nie zamierza występować przeciwko interesom rosyjskim. Spotkanie w 2007 r. Lecha Kaczyńskiego z prezydentem Nursułtanem Nazarbajewem pokazało, że Kazachstan jest zainteresowany projektem, ale nie zamierza na obecnym etapie ryzykować konfliktu z Rosją. Jednak, gdyby projekt został zrealizowany niewykluczone, że kazachscy eksporterzy (np. KazMunaiGaz) byliby zainteresowani rynkiem Europy Środkowo–Wschodniej.

W 2007 r. doszło do podpisania listu intencyjnego między ówczesnym prezesem Orlenu Piotrem Kownackim a jego potencjalnymi kazachskimi partnerami. 11 maja 2007 r. z inicjatywy Lecha Kaczyńskiego odbył się szczyt energetyczny w Krakowie z udziałem prezydentów Azerbejdżanu, Gruzji, Litwy, Polski, Ukrainy oraz specjalnego przedstawiciela prezydenta Kazachstanu. Nowym podejściem prezydenta Lecha Kaczyńskiego było odejście od rozmów bilateralnych na rzecz próby zaangażowania krajów całego regionu Europy Środkowo–Wschodniej, które powinny być szczególnie zainteresowane projektem. Bardzo szybko, bo już 11–12 października 2007 r. odbył się drugi szczyt energetyczny w Wilnie, na którym zostało zawarte porozumienie na poziomie ministrów: Przemysłu i Energetyki Republiki Azerbejdżanu, Energetyki Gruzji, Gospodarki Republiki Litewskiej, Gospodarki Rzeczypospolitej Polskiej oraz Paliw i Energetyki Ukrainy. Na tym samym szczycie powołano do życia spółkę Sarmatia Sp. z o.o. Udziałowcami zostały firmy: spółka SOCAR (Azerbejdżan), GOGC (Gruzja),

[1] Zob. https://sarmatia.com.pl/mapa-b-a/, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[2] Piotr Naimski Energia i Niepodległość str. 258 ,wyd.Ośrodek Myśli Politycznej ISBN: 9788364753244

AB «Klaipedos Nafta» (Litwa), PERN «Przyjaźń» S.A. (Polska), oraz O.S.A. «Ukrtransnafta»(Ukraina). W lipcu 2008 r zaczęły się ostrzały terytorium Gruzji ze strony Osetii Południowej, regionu Gruzji pozostającego poza kontrolą Tbilisi. Władze separatystycznej Osetii Południowej pozostawały pod nadzorem służb Federacji Rosyjskiej i wykonywały prawdopodobnie działania mające przestraszyć inwestorów zainteresowanych projektami infrastrukturalnymi omijającymi Rosję a przechodzącymi w pobliżu granicy rozdzielającej osetyjskich separatystów i od terenów kontrolowanych przez rząd gruziński. 7 sierpnia 2008 r. wybuchł otwarty gruzińsko–osetyjski konflikt zbrojny, w który wmieszała się Rosja. Postawa Lecha Kaczyńskiego, jak też prezydentów Ukrainy, Litwy, Łotwy i Estonii, którzy udali się 12 sierpnia 2008 r. w podróż do objętego wojną kraju wskazywała na determinację dla wspierania europejskiego wektora reform w Gruzji i jej suwerenności. Poza aspektem etycznym, okazaniu solidarności z walczącym dzielnie krajem, ważny był także kontekst gospodarczy. Szlaki transportowe na terytorium Gruzji będą bowiem lepiej zabezpieczone, gdy ten kraj stanie się członkiem NATO i UE. Niewątpliwie, sytuacja jaka powstała na Kaukazie po wojnie naruszyła wiarę w stabilność regionu. Rosja zademonstrowała swoją siłę i determinację w realizacji swoich celów [1].

Innym problemem stała się zmiana rządów w Polsce i ich chwiejność na Ukrainie. Każda zmiana władzy wpływa na czasowy uwiąd decyzyjny, lub nawet zerwanie ciągłości polityki państwa. Mimo przegranej PiS w wyborach 2008 r. projekt korytarza był w dalszym ciągu promowany przez urzędującego Prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego, nowy rząd (Platformy Obywatelskiej–Polskiego Stronnictwa Ludowego) także nominalnie nie był przeciw, aczkolwiek dało się wyczuć sceptycyzm (zwłaszcza wśród managementu spółek sektora energetycznego i zarządzającego przesyłem ropy [2]) do tak szeroko zakrojonych działań polityczno–gospodarczych Polski [3]. Dzięki dużej determinacji i zaangażowaniu polskiego prezydenta doszło jednak 14 listopada 2009 r. w Baku do organizacji czwartego szczytu energetycznego z udziałem prezydentów państw udziałowców spółki Sarmatia oraz przedstawicieli KE i rządu USA. W wydanym komunikacie uczestnicy szczytu podkreślili istotne znaczenie terminowego podłączenia rurociągu Odessa–Brody do systemu Euroazjatyckiego Korytarza Transportu Ropy Naftowej w celu dostawy tego surowca na rynek europejski [4]. Jeszcze w styczniu 2010 r. spółka Sarmatia dla wsparcia projektu miała zarezerwowane 495 mln zł z Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko (POIiŚ), finansowanego z funduszy UE.

---

[1] *Jakie były prawdziwe powody wojny w Gruzji?*, 31 października 2013 r., https://fakty.interia.pl/raporty/raport-srodek-wschod/aktualnosci/news-jakie-byly-prawdziwe-powody-wojny-w-gruzji,nId,1051547, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[2] Dawid Piekarz "Naftowe Trójmorze-realna perspektywa czy zmarnowana szansa?" praca wydana w: *Europa Środkowa i Wschodnia wobec wybranych bezpieczeństwa energetycznego* pod red. Łukasz Wojcieszak. Wyd. Fundacja na rzecz czystej energii. Poznań 2018 r ISBN:9788364541322

[3] *Rurociąg Odessa–Brody–Płock. Projekt do szuflady?*, 24 marca 2014 r., https://www.e-petrol.pl/wiadomosci-energia-gigawat/84737/rurociag-odessabrodyplock-projekt-do-szuflady, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[4] https://sarmatia.com.pl/historia-projektu/ (dostęp 30 grudnia 2018 r.)

Przegrana w wyborach w 2008 r. przez PiS, zmiana rządów i próba przeniesienia punktu ciężkości w polskiej polityce z krajów Międzymorza na oś Berlin–Moskwa, oraz śmierć prezydenta Lecha Kaczyńskiego w katastrofie lotniczej 2010 r. pod Smoleńskiem zamroziła tą inwestycję. W marcu 2014 r. polskie ministerstwo gospodarki przesunęło zarezerwowane kwoty dla Sarmatii na projekty gazowe. Także po stronie ukraińskiej, która dotychczas była głównym promotorem tego projektu doszło ostatecznie w lutym 2010 r. do przejęcia rządów przez grupę polityków ze wschodniej Ukrainy powiązanych interesami z Federacją Rosyjską, zainteresowanych w niewchodzeniu w konflikt z Rosją. Od ponad 10 lat nie udało się zrealizować tego projektu.

Znacznie Basenu Morza Kaspijskiego dla projektów dywersyfikacji dostaw ropy realizowanych przez Polskę. Aspekt ekonomiczny, polityczny z bezpieczeństwem w tle.

Dla powodzenia projektu połączenia naftoportu w Odessie z polskim przesyłem ropy jest pozytywne odpowiedzenie na pytanie o sens ekonomiczny takiego przedsięwzięcia.Tu mamy szereg czynników, które mają wpływ na opłacalność projektu. Do najważniejszych należą dostępność i cena surowca, koszt transportu, polityczne otoczenie biznesu w krajach producenckich i tranzytowych, kompetencje polskich rafinerii w przetwarzaniu ropy lekkiej o niskim zasiarczeniu.

Nie jest łatwo odpowiedzieć na pytanie jaki wpływ na rentowność rafinerii ma cena przetwarzanej ropy. To ważny, ale nie jedyny czynnik wpływający na opłacalność przetwórstwa ropy. Cena ropy *loko* rafineria to suma kosztów zakupu surowca, transportu plus podatki. Wydawać by się mogło, że niższa cena zakupu i kosztów transportu determinuje marżę przedsiębiorstwa przetwarzającego, tj. modelową marżę *downstream*, modelową marżę petrochemiczną i modelową marżę rafineryjną. I tak jest w istocie[1]. Ważny wpływ na rentowność rafinerii ma jej efektywność mierzona tzw. wskaźnikiem kompleksowości Nelsona.[2] Ciekawe kompendium wiedzy o przemyśle rafineryjnym zawiera opracowanie zamieszczone na portalu ekoportal.pl[3].

Wynika z niego, że niekoniecznie ropa droższa w zakupie jest mniej opłacalna w przerobie niż ta pozornie tańsza[4]. Wszystko zależy od jej składu. Często ropy droższe są tańsze w przerobie i wydajniejsze. Potwierdził te spostrzeżenie w rozmowie z autorem dyrektor generalny spółki Sarmatia p.Sergiy Skrypka[5]. Czy jednak ta wyższa wydajność jest w stanie zrekompensować jej wyższą cenę zależy od stosunku kosztów pozyskania danego gatunku ropy z ropą gorszej jakości.

---

[1] A. Torchała, Bliskie związki Orlenu i ropy, czyli o cenach paliw słów kilka, 20 grudnia 2016 r., https://www.bankier.pl/wiadomosc/Bliskie-zwiazki-Orlenu-i-ropy-czyli-o-cenach-paliw-slow-kilka-7489742.html, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[2] Dominika Latusek-Jurczak Zarządzanie międzyorganizacyjne str.122, seria Monografie,wyd.Wolters Kluwer Polska sp. z o.o. 2011 r. ISBN: 978-83-264-0997-4

[3] http://www.ekoportal.gov.pl/fileadmin/Ekoportal/Pozwolenia_zintegrowane/BREF/BREF_dla_przemyslu_rafinacji_o lejow_mineralnych_i_gazu.pdf (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[4] https://rentar.com/best-crude-oil-world-crude-oils-better-others (dostęp 5 stycznia 2019 r.)

[5] http://ww2.senat.pl/k7/kom/kgn/2011/297gn.pdf (dostęp 30 grudnia 2018 r.)

W przypadku polskich rafinerii istotny jest tzw. dyferencjał Ural/Brent, który spada przy światowych spadkach cen ropy a rośnie przy wzrostach[1].

Istotne jest także przystosowanie instalacji do przerobu danego gatunku ropy, umiejętności i«know how» przedsiębiorstwa nabywane przez lata doświadczeń. W państwach UE, gdzie standardy ekologiczne są wysokie przetwarzanie zanieczyszczonego surowca może znacznie wpływać na poziom kosztów.Cena ropy loco rafineria podlega grze rynku. Cena ropy i jej transportu oderwała się już dawno od kosztowego modelu i zależy cen oferowanych przez rynek, możliwości techniczne pozyskania surowca z różnych źródeł.Im większa zdolność do zmiany źródeł zaopatrzenia, dywersyfikacji dostaw tym cena dla odbiorcy bardziej atrakcyjna.

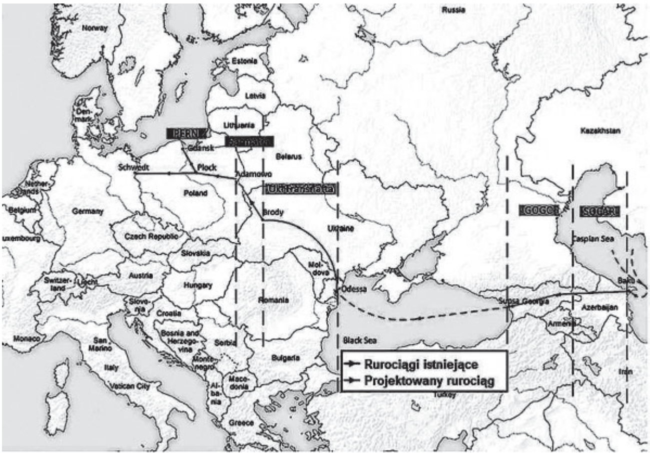

Ryc. 2. Przebieg EAKTR

Przeanalizujmy jak można zoptymalizować możliwości dywersyfikacji dostaw ropy. Jednym z alternatywnych kierunków dostaw jest basen Morza Kaspijskiego. Jak widzimy trasa rurociągu biegnącego z Azerbejdżanu przez Gruzję ryc. 2[2] kończy się terminalem przeładunkowym w Supsie, potem ropa naftowa tankowcami mogłaby być transportowana do portu w Odessie a następnie rurociągiem docierać do rafinerii w Polsce i innych krajów regionu.(Słowacji, Czech, Niemiec a być może także Litwy i Białorusi). Lekka ropa z Morza Kaspijskiego jest bardziej wydajnym surowcem i nie wymagającym tak kosztownego procesu odsiarczania jak gatunki ropy ciężkiej (na przykład typu «Ural»), która jest głównym surowcem (jeszcze do niedawna 90% całego wolumenu zakupów) importowanym do rafinerii Orlenu w Płocku i Lotosu w Gdańsku. Przeciwnicy projektu podkreślają

[1] P. Apanowicz, *Spada dyferencjał Ural/Brent. Źle dla rafinerii,* 05 listopada 2014 r., http://nafta.wnp.pl/spada-dyferencjal-ural-brent-zle-dla-rafinerii,237800_1_0_0.html, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[2] R. Lubbe, *Rurociąg (Odessa)–Brody–Płock–(Gdańsk)*, ILF Consulting Engineers Polska Sp. z o.o., 06 września 2009 r., https://inzynieria.com/wpis-branzy/artykuly/8/34661,rurociag-odessandashbrodyndashplockndashgdansk, (dostęp; 17 grudnia 2018 r.).

jednak wyższą cenę surowca azerskiego, kazachskiego czy opcjonalnie irańskiego (do czasu obowiązywania sankcji import z tego kraju nie jest możliwy) i wyższe koszty transportu wynikające chociażby z konieczności podwójnego przeładunku[1]. Ropa z północnego Iraku proponowana przez stronę turecką choć tańsza od ropy rosyjskiej to ze względu na obecnie dokonujące się zbliżenie turecko rosyjskie może być trudniej osiągalna – zdaniem niektórych ekspertów[2]. Jednak to rynek dyktuje warunki i ceny. Dopóki utrzymuje się względna nadpodaż ropy na rynkach światowych wszystkie opcje są dla nas otwarte[3].

Ceny surowców podlegają jednak dużym fluktuacjom i trudno dziś przewidzieć jak będzie wyglądać relacja cen ropy typu Ural do gatunków wydobywanych w obszarze Morza Kaspijskiego.

Na pewno zwiększona podaż ropy ze względu na możliwości dostaw z różnych kierunków będzie wpływać mobilizująco na dotychczasowych dostawców, by lepiej realizować potrzeby ich kontrahentów z naszej części Europy.

Drogi morskie dotychczas wykorzystywane do transportu ropy do Polski są obarczone ryzykiem związanym z określoną przepustowością cieśnin, którymi już teraz przepływa zbyt duży tonaż ładunków. Zagrożenie ekologiczne w przypadku awarii tankowca na długi czas mogłoby wyłączyć korytarz łączący Morze Północne z Bałtykiem.

Połączenia z Adriatykiem także są obarczone ryzykami związanymi na przykład z postawą Austrii[4] i Węgier[5] mocno związanych politycznie i biznesowo z Federacją Rosyjską. Prawdą jest też, że na dzień dzisiejszy transport morski jest poważną konkurencją dla korytarzy lądowych. Korytarz transportowy północ–południe ma jednak istotny walor bezpieczeństwa, dając przy tym możliwość dywersyfikacji kierunków dostaw ropy. Niewątpliwie ważnym czynnikiem jest rozproszenie opłat za tranzyt ropy po krajach regionu.Wpływy z tranzytu wpływałyby stabilizująco na ich gospodarki.Wiele miejsc pracy, także dla osób powiązanych z rządzącymi elitami pozwoliłoby na umocnienie pozycji Polski. Trudna do przewidzenia w najbliższych latach polityka Kremla wobec krajów Europy Środkowo–Wschodniej jest ważnym argumentem przemawiającym za kontynuacją tego projektu[6]. Istotna dla odbiorców ropy docierającej tą drogą

[1] *Analiza sytuacji na polskim rynku ropy naftowej. Bezpieczeństwo energetyczne oraz dywersyfikacja dostaw ze źródeł nie–rosyjskich, Warszawa,* grudzień 2005 r., MDI Sp. z o.o., http://www.cire.pl/pliki/2/analiza_ropy.pdf, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[2] https://www.defence24.pl/bliskowschodnia-os-zagrozeniem-dla-zachodu-sojusz-rosji-turcji-i-iranu

[3] https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/1367867,irak-67-proc-ropy-naftowej-zostanie-w-2019-r-sprzedane-do-azji.html (dostęp: 05 stycznia 2019 r.) ; https://energia.rp.pl/surowce-i-paliwa/6175-ropa-z-iraku-po-30-dolarow (dostęp 05 stycznia 2019 r.)

[4] *Rosja nowym kluczowym rynkiem wydobywczym dla OMV*, 06 marca 2017 r., https://nafta.wnp.pl/rosja-nowym-kluczowym-rynkiem-wydobywczym-dla-omv,293433_1_0_0.html, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[5] T. Novák, *Rosja, Węgry i Unia Europejska,* Ośrodek Myśli Politycznej, http://www.omp.org.pl/artykul.php?artykul=368, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[6] A. Starostin, A. Firus, *Ukraińskie linie przesyłowe ropy i gazu*, 14 marca 2016 r., http://geopolityka.org/analizy/andriej-starostin-andriej-firus-ukrainskie-linie-przesylowe-ropy-naftowej-i-gazu, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

jest stabilność krajów tranzytowych i umiejętność radzenia sobie z zagrożeniami płynącymi z zewnątrz. Innym problemem pozostaje brak podpisanych długoterminowych umów z potencjalnymi dostawcami surowca. Jednak dziś przy coraz większym udziale giełd, tzw. transakcji «spotowych» oraz sporej podaży surowca nie należy się spodziewać braku chętnych do sprzedaży. Istnieje także obawa, że minimum opłacalności, tj. 10 mln ton transportowanej ropy rocznie będzie niemożliwa do ulokowania na rynku polskim i innych rynkach regionu. Niestety, w dużej części o wyborze kierunku zakupów decydują kwestie polityczne. W przypadku Polski czynnik polityczny powinien sprzyjać temu projektowi [1]. Może jednak wystąpić problem (jest on do przełamania) niechęci największego gracza w regionie, tj. petrochemii w Płocku do zakupów większych ilości surowca innego niż «Ural». W roku 2019 bowiem 50% dostaw realizowanych jest z krajów Bliskiego Wschodu realizowanych przez naftoport w Gdańsku [2].

Należy pamiętać, że zainwestowano w przeszłości w drogie instalacje odsiarczające o określonych mocach przerobowych, które w przypadku zmniejszenia zakupów dotychczasowego gatunku ropy dłużej się będą amortyzowały. Polskie rafinerie (Orlenu w Płocku i Lotosu w Gdańsku) przy założonych odbiorach do 30% innych gatunków niż «Ural» w miksie mogłyby przerabiać między 4 mln a 8 mln ton ropy kaspijskiej «Azeri Light» bez szkody dla swych marż rafineryjnych. Być może także i inne rafinerie kontrolowane przez polskie spółki mogłyby przerabiać surowiec dostarczany tą drogą. (takimi zakupami mogłyby być potencjalnie zainteresowane Możejki). Szacunki muszą być jednak ostrożne, nie należy zapominać, że ropa od dostawców światowych może docierać alternatywnymi drogami przez terminale naftowe nad Adriatykiem i Bałtykiem. Nie zmniejsza to jednak znaczenia projektu Sarmatia. Innym zagrożeniem jest groźba interwencji ze strony Federacji Rosyjskiej w przestrzeni postsowieckiej leżącej na szlaku potencjalnych dostaw dla krajów Europy Środkowo–Wschodniej, dlatego tak ważne jest objęcie atlantycką architekturą bezpieczeństwa Mołdawii, Ukrainy i Gruzji. Można się obawiać, że istnieją różne nie do końca znane partykularne interesy w branży petrochemicznej niesprzyjające dywersyfikacji rynku ropy. Warto tu przytoczyć kariery różnych pośredników, którzy na kontraktach z polskimi spółkami paliwowymi zarobili fortuny [3].

W Polsce pojawiają się obawy, że zmniejszenie wolumenu dostaw rosyjskiej ropy wpłynie na rozwój sektora przetwórczego w Rosji i tym sposobem zmniejszy się podaż konkurencyjnego cenowo surowca dla polskich rafinerii.

Niestety, z takim scenariuszem należy się liczyć niezależnie od dalszych losów inwestycji Odessa–Brody–Płock–Gdańsk. Rosyjscy producenci ropy już od

---

[1] Analiza sytuacji na polskim rynku ropy naftowej…. f

[2] https://www.orlen.pl/PL/BiuroPrasowe/Strony/ORLEN---do-Polski-sprowadzamy-ju%C5%BC-tylko-50-procent-ropy-spoza-Rosji.aspx (dostęp 06 czerwca 2019 r)

[3] https://www.pb.pl/mercuria-chce-od-polski-700-mln-usd-odszkodowania-447950 (dostęp:05 stycznia 2019 r.); Molga T. 10 lat po aferze Orlenu wracają. Wkrótce będą mieli w garści globalny handel ropą. Niewiarygodna kariera, http://natemat.pl/96091,10-lat-po-aferze-orlenu-wracaja-wkrotce-beda-mieli-w-garsci-globalny-handel-ropa-niewiarygodna-kariera-dwoch-polskich-mili, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

jakiegoś czasu pozyskują technologie i inwestują w przetwórstwo ropy nie tylko u siebie w kraju. Stąd trudno o przychylność dla tego projektu kupionej przez rosyjski Rosnieft rafinerii w Schwedt (leżącej po niemieckiej stronie granicy w pobliżu Szczecina), która została sprzedana w 2010 r. przez Hugo Chaveza temu rosyjskiemu koncernowi. Trzeba przypomnieć, że ta i trzy inne rafinerie niemieckie zgrupowane w firmie «Ruhr Oel» należały do wenezuelskiego państwowego konglomeratu wydobywczego. Smaczku sprawie przydaje specyficzna atmosfera w jakiej dokonała się ta transakcja. Zwracając się bowiem do prezydenta Rosji Dmitrija Miedwiediewa i premiera Władimira Putina Hugo Chavez określił ich «synami ZSRR», którzy przejęli po sowieckim mocarstwie «dziedzictwo» walki z «imperializmem» USA[1]. Kontrolowany przez państwo największy rosyjski koncern naftowy Rosnieft za 1,6 mld dol. odkupił od koncernu PdVSA z Wenezueli połowę udziałów w Ruhr Oel. Dziś Rosnieft kontroluje przez spółki zależne ok. 20% rynku rafineryjnego w Niemczech[2]. Chavez otworzył zatem drogę rosyjskim nafciarzom do ekspansji w UE.

Ciekawie także przedstawia się mapa europejskich ropociągów. Wskazuje ona na mocną zależność Europy Środkowo–Wschodniej od jednego kierunku dostaw, natomiast Europa Zachodnia ma znacznie lepiej zdywersyfikowane kierunki zaopatrzenia[3]. Prawdą jest, że Polska dzięki Naftoportowi w Gdańsku może skutecznie obronić się przed hipotetycznie pojawiającym się problemem gwałtownego zmniejszenia podaży rosyjskiej ropy.

Rys. 3. Rysunek pokazuje istniejące i planowane ropociągi w Europie Środkowo Wschodniej.[4]

[1] Kublik A. Wenezuela wprowadza Rosjan do niemieckiej rafinerii obok Szczecina, 15 października 2010 r., http://wyborcza.pl/1,155287,8520200,Wenezuela_wprowadza_Rosjan_do_niemieckiej_rafinerii.html, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[2] Zob. https://ruhroelgmbh.rosneft.com/about/Rosneft_today/Operational_structure/Refining/RuhrOelGmbH/, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[3] Zob. *Map of Crude Oil Pipelines*, https://web.archive.org/web/20061025230822/http://www.inogate.org/en/resources/map_oil, (dostęp; 17 grudnia 2018 r.).

[4] www.sarmatia.com.pl (dostęp 31 grudnia 2018 r.)

Ukraina nie jest samowystarczalna jeśli chodzi o produkty rafineryjne. Przetwórstwo lekkiej, o niskim zasiarczeniu ropy kaspijskiej może być ciekawym obszarem aktywności inwestycyjnej polskich koncernów paliwowych w kontekście ukraińskich aspiracji europejskich i w konsekwencji zwiększonych wymogów ekologicznych tak w zakresie procesów wytwarzania jak i produktów finalnych.[1]

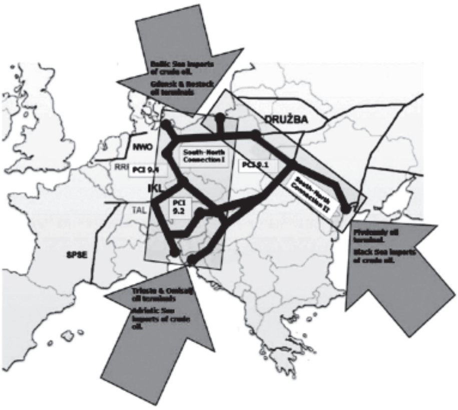

Rys.4. Ropociąg Odessa Brody Gdańsk łącząc się z północną i południową nitką rurociągu «Przyjaźń poprzez łącznik Litvnov Spergau domyka obwodnicę łączącą rynki Niemiec wschodnich, Czech Słowacji, Polski i Ukrainy z jednej strony a z drugiej łączy rynki Węgier i Bałkanów realizując tym samym koncepcję związania Trzech mórz : Adriatyku, Morza Bałtyckiego i Czarnego.[2]

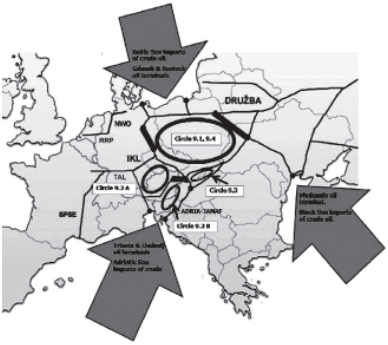

Rys. 5. Rysunek 5 pokazuje możliwe kierunki dostaw ropy naftowej do krajów regionu Europy Środkowo Wschodniej i integrację ich rynków ropy poprzez zbudowanie sieci połączeń rurociągów.[3]

[1] https://www.energetyka24.com/dywersyfikacja-rynku-paliw-ukrainy-analiza (dostęp 31 grudnia 2018 r.)

[2] zbiory własne autora dzięki uprzejmości Sarmatia sp. z o.o.

[3] zbiory własne autora dzięki uprzejmości Sarmatia sp. z o.o.

Wykorzystanie trzech mórz pozwala uniezależnić się częściowo od ryzyk związanych z istnieniem tzw wąskich gardeł w transporcie morskim, oddala efekt kumulacji incydentów, ale oczywiście nie eliminuje wszystkich niebezpieczeństw. Warto zwrócić uwagę, że inicjatywy łączące infrastrukturę przesyłu ropy w Europie Środkowo Wschodniej na azymucie północ południe, choć pozornie nie dotyczą Białorusi mogą także być interesujące i dla tego kraju. Rosja stojąc przed perspektywą zwiększonych potrzeb budżetu państwa obciążonego aktywną polityką zagraniczną i rosnącymi oczekiwaniami społecznymi własnych obywateli może próbować zwiększać presję fiskalną na swoim obszarze podatkowym, a zatem może dojść do sytuacji, w której Białoruś nawet godząca się na integracyjne propozycje Kremla zostanie postawiona przed problemem rosnących cen surowców energetycznych z kierunku rosyjskiego i będzie musiała znaleźć możliwość alternatywnych kierunków dostaw, by mieć wpływ na stabilizację cen surowca. Można sobie wyobrazić scenariusz w którym następuje odwrócenie kierunku przepływu ropy infrastrukturą ropociągu «Przyjaźń» w kierunku Białorusi, oczywiście przy założeniu, że nie doszłoby do twardej politycznej ingerencji ze strony czynnika rosyjskiego. Postawa pasywna ze strony polskich podmiotów zalecana przez niektórych ekspertów[1] może w przyszłości prowadzić do niekorzystnych zmian geo ekonomicznych wokół Polski ograniczających możliwości wykorzystania synergii współpracy regionalnej, utrwaleniu pozycji dominującej podmiotów rosyjskich na rynku ropy jak i zwiększonej presji produktów ropopochodnych pochodzących z rafinerii kontrolowanych przez rosyjskie koncerny.

Trudno obecnie liczyć na wsparcie Słowacji dla Sarmatii a to dlatego, że znajdująca się tam rafineria kontrolowana przez węgierski koncern MOL, który ze względu na silne więzi kooperacyjne z partnerami rosyjskimi , a także związki polityczne Budapesztu z Rosją taką współpracą nie wydaje się na obecną chwilę dzisiejszy zainteresowany. W Niemczech wschodnich usytuowana jest rafineria Leuna o przerobie 12 mln ton ropy rocznie należąca do koncernu Total, która choć zaopatrywana jest przez rurociąg Przyjaźń w ropę rosyjską to szuka możliwości alternatywnych dostaw. Natomiast jest możliwość by po inwestycjach w słowacką część ropociągu «Drużba» (stacje pomiarowe i dodatkowe zbiorniki składowania ropy) dostarczać tą drogą ropę azerską dla rafinerii Orlenu położonych w Czechach. Chodzi głównie o rafinerię w Kralupach, która wykorzystuje kaspijską ropę, a ma problemy z ciągłością dostaw ze względu na przeciążenie kierunku z morza Adriatyckiego.

Ciekawą opcją byłaby budowa po stronie ukraińskiej rafinerii położonej na drodze przebiegającego rurociągu, bowiem obecnie Ukraina jest dużym importerem produktów ropopochodnych produkowanych głównie w białoruskich i rosyjskich rafineriach[2]. Z przyczyn politycznych Kijów chciałaby zapewne

[1] Dawid Piekarz “Naftowe Trójmorze-realna perspektywa czy zmarnowana szansa?” *Europa Środkowa i Wschodnia wobec wybranych bezpieczeństwa energetycznego* pod red. Łukasz Wojcieszak. Poznań: Fundacja na rzecz czystej energii, 2018. ISBN:9788364541322

[2] Oksana Voytyuk Sektor naftowy Ukrainy : historia i przyszłość, Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal 2015, T. 18, nr 2, s. 129-146. http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.baztech-b9ed8c94-43ca-481e-9125-43fa2590ca95.(dostęp 04 stycznia 2019 r)

być mniej uzależniony od importu produktów rafineryjnych tym bardziej, że w przeszłości był znaczącym ich producentem. Ciągle mała przejrzystość państwa wpływa odstraszająco na potencjalnych inwestorów z zagranicy. Jest jednak nadzieja, że próby reform podejmowane na Ukrainie jednak przyniosą pozytywne zmiany[1].

Stan na dziś. Można stwierdzić, że obecnie problemem jest realizacja inwestycji po stronie polskiej. Polska nie zdecydowała się objąć tej inwestycji tzw. specustawą, choć inwestycje w ropociągi zarządzane przez PERN jej podlegają[2]. Uzyskanie pozwolenia na budowę przez spółkę Sarmatia spełnienia takich samych procedur jak np. przy budowaniu osiedla mieszkaniowego.

Wymaga zdobycia opinii środowiskowych[3] (te po dwóch latach starań Sarmatia otrzymała) i uchwalenia lokalnych planów zagospodarowania przez samorządy gmin, przez które będzie przebiegać ropociąg. I tu pojawia się trudność, ponieważ opinie środowiskowe mają swoją ważność jedynie do końca 2019 r. Według informacji udzielonej przez spółkę Sarmatia uzyskanie pozwolenia na budowę wiąże się z kosztami na poziomie 15 mln euro[4]. Całość inwestycji wybudowania odcinka Adamowo–Brody (397 km) szacowana jest na 360 mln euro. PERN, polski udziałowiec ma jednak w strategii do roku 2022 inne priorytety inwestycyjne, takie jak na przykład budowa nowych zbiorników magazynowania ropy[5] czy zwiększenia przepustowości rurociągu pomorskiego łączącego Płock z Gdańskiem[6]. Warto by jednak zabezpieczyć środki dla spółki realizującej również ten ważny strategiczny projekt z punktu widzenia bezpieczeństwa energetycznego Polski i Europy Środkowo–Wschodniej. Połączenie rurociągiem Odessy z Gdańskiem byłoby wstępem do budowy wspólnego w regionie rynku surowców energetycznych. Bezpieczeństwo, konkurencyjny rynek a więc i cena dla konsumentów produktów ropopochodnych jest ważnym komponentem w budowie konkurencyjności gospodarki (tu nie można zaprzeczyć, że dominująca pozycja jednego podmiotu, choć wynikająca z zaszłości historycznych, jak i wielkości polskiego rynku może uderzać w interesy konsumentów). Realizacja, której czas wykracza poza horyzont czasowy cyklu wyborczego jest narażona na ryzyka związane z czynnikiem politycznym.

Na konferencji «Strategia współpracy państw Międzymorza w warunkach wojny hybrydowej», która odbyła się w 2017 r. w Warszawie[7] Instytut im.

[1] P. Kost, *Rurociąg Odessa–Brody–reaktywacja?*, 31 października 2016 r., http://www.energetyka24.com/rurociag-odessa-brody-reaktywacja, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[2] https://nafta.wnp.pl/igor-wasilewski-pern-dzieki-specustawie-budowa-rurociagu-pomorskiego-skroci-sie-o-dwa-lata,335836_1_0_0.html (dostęp: 05 stycznia 2019 r.)

[3] R. Lubbe, K. Deptuła, op. cit.

[4] Informacja uzyskana przez autora w rozmowie z dyrektorem generalnym Sarmatia sp. z o.o.

[5] *PERN wprowadzi zmiany do swojej strategii*, 07 marca 2018 r., http://nafta.wnp.pl/pern-wprowadzi-zmiany-do-swojej-strategii,319007_1_0_2.html, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[6] *PERN chce zwiększyć przepustowość Odcinka Pomorskiego rurociągu naftowego,* http://nafta.wnp.pl/pern-chce-zwiekszyc-przepustowosc-odcinka-pomorskiego-rurociagu-naftowego,285463_1_0_0.html, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

[7] W. Mucha, *Zabrano nam ukraińskich przyjaciół*, 08 września 2017 r., http://niezalezna.pl/202715-zabrano-nam-ukrainskich-przyjaciol, (dostęp: 17 grudnia 2018 r.).

Romana Rybarskiego zaprezentował rozwiązanie polegające na stworzeniu instytucji finansowych: Banku Międzymorza, Funduszu Międzymorza i Funduszu Solidarności, które miałyby służyć inwestycjom rozwojowym w pasie krajów między Adriatykiem, Bałtykiem a Morzem Czarnym i przejąć finansowanie ważnych projektów gospodarczych w tym infrastrukturalnych w regionie. Instytucje takie zapewniłyby ciągłość finansowania bez względu na polityczne uwarunkowania. Być może ten pomysł był inspiracją dla koncepcji Funduszu Trójmorza realizowanej od września 2018 r. przez rząd Mateusza Morawieckiego [1].

Zakończenie bez «happy end-u» – na razie. Mimo zapewnień czynników rządowych o chęci dokończenia po polskiej stronie projektu EAKTR eksperci są w tym temacie sceptyczni. Politycy emocjonują się kolejnymi odsłonami sporów historycznych z Ukrainą umyka natomiast ich uwadze fakt, że Polska traci swoją szansę na odegranie relatywnie niewielkim kosztem roli integratora współpracy w regionie tzw. Międzymorza.

Obecnie nic nie wskazuje na to, że zostanie on w stosunkowo krótkim czasie zrealizowany. Według autora niniejszego tekstu inwestycja ta daje w dalszym ciągu duże możliwości Polsce tak w sferze poprawy bezpieczeństwa energetycznego jak również biznesowego oddziaływania na cały region. Ten rurociąg mógłby być bowiem wstępem do głębszego wejścia polskich spółek przetwarzających ropę i sprzedających produkty ropopochodne na obszar Europy Wschodniej (Ukraina) i Środkowej (Niemcy) [2]. Połączenia Bałtyku z Morzem Czarnym i Kaspijskim obok korytarzy transportowych łączących Bałtyk z Adriatykiem mogłyby stać się glejem łączącym interesy krajów Międzymorza. Projekt Odessa-Brody-Płock-Gdańsk wpisuje się w ten szeroko zakreślony plan.

Rozbudowana infrastruktura połączeń rurociągowych daje możliwość gry rynkowej i zmniejsza zależność od dostawców surowca. Choć jej wybudowanie i utrzymanie kosztuje, co ważne, wraz z nią mogłyby powstawać połączenia telekomunikacyjne i kolejne instalacje przetwórcze (zwłaszcza na Ukrainie).

Niezależnie od dalszych losów projektu EAKTR należałoby życzyć sobie bezpiecznego, konkurencyjnego rynku paliw i przystępnych cen produktów rafineryjnych. One bowiem są ważnym czynnikiem stanowiącym o konkurencyjności naszego kraju.

Wnioski:

- Stały rozwój infrastruktury umożliwiającej import ropy z różnych kierunków i od różnych odbiorców jest istotnym elementem polityki bezpieczeństwa polskiego państwa, stanowi także jego wkład w bezpieczeństwo energetyczne regionu. Choć dotychczas nie zdarzało się by ropa stanowiła element jakiegoś szczególnego nacisku politycznego Kremla na Polskę (przerwy w dostawach ropy z tego kierunku miały miejsce w dalszej i bliższej przeszłości [3]. Ostatnio głośny w mediach był incydent, z kwietnia 2019 r związany z przesyłem

[1] https://wpolityce.pl/polityka/409002-zbigniew-kuzmiuk-o-funduszu-trojmorza

[2] https://forsal.pl/galerie/491169,duze-zdjecie,1,rafinerie-orlenu-i-totala-polaczy-nowy-rurociag.html (dostęp:05 stycznia 2019 r.)

[3] https://www.wprost.pl/gospodarka/99435/Ropa-wciaz-nie-plynie.html (dostęp 5 grudnia 2019 r.)

zanieczyszczonej partii ropy rurociągiem Przyjaźń i zatrzymaniem na pewien czas dostaw z Rosji [1]) to jednak nie należy odrzucać możliwości takich działań w przyszłości analizując choćby zachowanie przedsiębiorstw rosyjskich na terenie innych państw (Litwy, Ukrainy, Białorusi) jak też działania rosyjskie w sektorze gazowym. Ropociąg Odessa-Brody-Adamowo-Gdańsk jest właśnie jednym z takich projektów, którego nie realizowanie będzie prowadzić do przejmowania istniejącej infrastruktury przez podmioty, którym zależy na umocnieniu swojej dominującej pozycji na rynku ropy w regionie ze szkodą dla polskich i wschodnioeuropejskich konsumentów.

● Polska, mimo deklarowanych chęci przewodniczenia procesom integrującym kraje Europy Środkowo Wschodniej nie wykazuje w ważnych obszarach współpracy energetycznej determinacji w realizowaniu inwestycji do których się zobowiązała. Mimo wysiłku wielu polityków pochodzących zresztą z różnych opcji politycznych [2] istnieje opór sektora branży energetyczno- paliwowej spowalniający procesy inwestycyjne w tym obszarze.

● Wraz z rozwojem infrastruktury umożliwiającej dostawy ropy z różnych złóż o różnych parametrach fizyko-chemicznych muszą iść także inwestycje umożliwiające przerób innych gatunków surowca niż dotychczasowy.

● Choć obserwujemy pogorszenie się sytuacji międzynarodowej i zwiększenie ryzyka nie utrzymania stabilności kierunku proeuropejskiej polityki krajów Europy Wschodniej pozostających poza strukturami NATO i UE, to w dalszym ciągu jest szansa na wypełnienie deficytów infrastrukturalnych korytarzy transportowych także dla ropy, stanowiących polisę bezpieczeństwa energetycznego nie tylko dla krajów regionu ale i dla Polski.

● Trzeba mieć świadomość ryzyk związanych z realizacją projektu Odessa Brody Gdańsk wynikających z aktywności rosyjskich koncernów paliwowych, które starają się przejąć kontrolę nad możliwymi alternatywnymi drogami transportu ropy. (np. przejęcie przez Rosnieft w 2014 r 49% udziałów w gruzińskiej spółce Petrocas [3]).

● Nie podjęcie przez Polskę inicjatyw inwestycyjnych w obszarze ropy naftowej może zagrozić idei współpracy regionalnej na długie lata, przyczynić się do odwrócenia proeuropejskiego wektora polityki w wielu krajach przestrzeni postsowieckiej [4].

[1] https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/zanieczyszczona-ropa-ze-wschodu-doszlo-do-tego-umyslnie/ysr366t (dostęp 5 czerwca 2019 r.)

[2] http://ww2.senat.pl/k7/kom/kgn/2011/297gn.pdf (dostęp:31 grudnia 2018 r.)

[3] http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-5381c7a9-549f-481e-bbaa-476389a6eae6/c/BTiP_2016__1_11_Golarz.pdf str.14 (dostęp 31 grudnia 2018 r.)

[4] http://ww2.senat.pl/k7/kom/kgn/2011/297gn.pdf (dostęp:31 grudnia 2018 r.)

Цикл XII:
ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА. РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

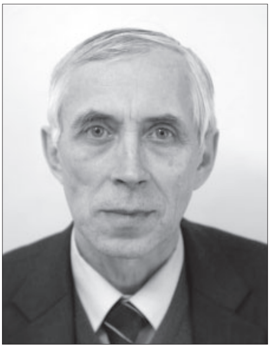

Документи Переяславсько-Бориспільської консисторії про останнє вторгнення кримських татар на українські землі Речі Посполитої у січні 1769 року

Анатолій Пивовар

Вторгнення татар на початку 1769 р. в межі Речі Посполитої до цього часу залишається однією з маловідомих сторінок історії Правобережної України другої половини XVIII ст.

За офіційною російською інформацією, опублікованою в доповненнях до № 14 Санктпетербурзьких відомостей від 17 лютого 1769 р., ще 15 січня кримський хан, розділивши своє військо на три частини, одну з них спрямував в Польшу на містечко Черкеси (Черкаси), яка не вдіявши нічого невдовзі була вимушена повернутися назад. При цьому друга частина війська спрямовувалася на Бухмут, третя, на чолі з ханом, рушила від ріки Бугу в межі Єлисаветградської провінції. 25 січня після невдалого наміру атакувати містечко Цибулеве ворог «равномерно был с уроном отбит и, наконец, прогнан, без причинения в наших границах вредного разорения, в Польшу: во оной же на побеге оставляет ужасные следы варварства своего, разоряя жилища и церкви, а жителей увозя с собою в тяжкую неволю».

У випуску тієї самої газети за № 19 від 6 березня 1769 р. у повідомленні стосовно маніфесту, укладеного у Вінниці козаками Київського і Брацлавського воєводств про їх долучення на допомогу Російській армії в справі захисту території краю від спустошливих вторгнень турок і татар зазначалося, що «хан Татарский со всем войском вышел из Новой Сербии в Смелянщину и поворотя Польшею вдоль по российской границе к Савране и дальше, многие села и деревни пожег».

Не менш скупі відомості про рух татарського війська територією Польської держави маємо у записках французького дипломата барона Тотта, який супроводжував у зазначеному поході Кримського хана Кирим Герея. За опублікованим фрагментом перекладу записок, що стосується нападу на Єлисаветградську провінцію або колишню Нову Сербію, після взяття Красникова (слобода Красносілля) з прикордонним форпостом і відмови від намірів оволодіння укріпленого артилерією Цибулева, хан вирушив на чолі свого війська на Буки в Польшу. Саврань зазначене як місце розподілу отриманої військової здобичі[1].

Проте в оригіналі записок барона Тотта нам не вдалося знайти згадок про Буки, розташовані у верхів’ях Гірського Тікичу далеко на північний за-

[1] Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию *Киевская старина*. 1883. № 9–10. С. 171–172, 175.

хід від місця описаних подій. Натомість, маємо згадку про сусідні з Красносіллям Борки (Bourky)[1] Чигиринського староства (нині село Бірки на Кіровоградщині), що вочевидь і були вихідним пунктом на шляху подальшого руху кримського хана у межах тогочасних Польських володінь.

Це підтверджує також опубліковане повідомлення генерал-майора Романіуса від 29 січня 1769 р., згідно з яким у межах тогочасної Чигиринщини ворожими військами, що скеровувалися конфедератами на чолі з ротмістром Темберським і Стамбовським спустошили польські села Медведівку, Яски [Ясковець], Ключі, Верещаки, Бовтишку, Янівку, Бірки, Кам'янку, Осоту, Косари, Пруси та деякі інші[2].

За відсутності інших опублікованих джерел, безрезультативних пошуків ворожих партій наявними силами піхоти генрал-майора Ісакова та кавалерії князя Багратіона у межах Єлисаветградської провінції на дистанції між Новомиргородом та Архангельськом значний інтерес складають згадки про вторгнення татар на територію Польщі, зафіксовані в описі справ закордонних церков тогочасної Переяславсько-Бориспільської єпархії, які були передані наприкінці XVIII ст. за їхнім губернським підпорядкуванням з Мінської до Київської єпархії[3]. Йдеться, насамперед, про донесення правителів духовних правлінь та окремих священиків, які у лютому-березні 1769 р. були направлені на розгляд Переяславсько-Бориспільського єпископа Гервасія, а саме:

- о разорении, осквернении и крайнем поругании староства Чигринского православных татарами церквей;
- о опустошении татарами волости Смелянской села Шполы приходской церкви, заграблении церковных вещей, гробницы со святыми дарами и сосудов;
- о осквернении татарами волости Уманской села Белашок приходской церкви;
- о осквернении татарами староства Звиногородского села Новоселицы приходской православной церкви;
- о разорении и ограблении в Польше волости Уманской некоторых православных церквей татарами и конфедератами и о оставлении священником тальнянским Стефаном Левицким прихода.

ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 10220. Спр. 1003. Арк. 71–73. Витяг.

На жаль, через втрату значної частини справ, згаданих у вищезазначеному описі, при формуванні ф. 990 Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії Центрального державного історичного архіву у м. Києві (ЦДІАК України) до останнього потрапили лише окремі документи, що стосуються вторгнення татар у межі Польських володінь, які в даний час зосереджені у

[1] Memoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. 1784. T. 2. P. 244.

[2] Петров А. Н. Война России с Турцией и Польскими конфедератами. Т. 1. Год 1769. СПб., 1866. С. 134.

[3] ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 1003 обсягом 485 арк.

спр. 685 «О разорении татарами церквей Переяславско-Бориспольской епархии», у складі якої маємо лише донесення правителів православних церков Смілянського та Уманського духовних правлінь. Згідно з останніми у межах Смілянщини згадуються про потерпілі від нападу татар церкви у селах Телепине, Ташлик, Матусове, Мокієвка, Василькове, Шпола, Капустина Долина і Вікнине, у межах Уманщини – у селах Текуче, Коржове, Свинарка, Аполянка, Вишнопіль, Зеленьків, Лащове, Гордашівка, Білашки, Тальне і Бабанка, хоча остання завдяки запобіжним заходам прихильного до конфедератів князя Четвертинського залишилася непошкодженою.

Вочевидь, що по мірі просування територією польського краю побували татари і в багатьох інших суміжних селах, в яких у цей час діяли уніатські церкви, більшість з яких знаходилися у південній частині Уманщини. Зрозуміло, що останні не могли потрапити до наявних відомостей православних духовних правлінь.

Переважають повідомлення про спустошені церкви, які, в дусі канонів православ'я, потребували переосвячення або й видачі нових антимінсів. При цьому в селі Вікнине на Смілянщині церкву було спалено, хоча за згадками барона Тотта кримський хан суворо заборонив руйнувати православні церкви, що в цілому відповідає лояльному ставленню татар до православних святинь. Не виключено, що це могла бути справа рук найбільш войовничих у складі татарського війська загонів ігнат-козаків. Збереглася також справа 1773 р. про надання дозволу на будівництво в селі Вікнине, помилково зазначеного в описі як Вейнине, замість спаленої татарами нової Свято-Миколаївської церкви (ЦДІАК України. Ф. 990. Оп.1. Спр. 909).

Враховуючи втрату відомостей Чигиринського духовнрго правління, матеріали залученої справи доповнено одним із найбільш ранніх повідомлень від 24 січня 1769 року про очікуівне вторгнення татар, що було отримане від намісника Медведівського монастиря.

Окрім того долучені донесення священників села Балаклеї із згадками про вбитого татарами священика Федварської церкви в Єлисаветградській провінції, а також священика села Золотонівки про обезлюднення в очікуванні нападу татар відкритого тут приходу Успенської церкви, що перебувала у віданні Новомиргородського протопопа (Золотонівка було заселена у межах так званої бар'єрної землі між Польщею і Новоросійською губернією, під контролем якої в цей час і знаходилася відповідна смуга польських прикордонних територій).

Нову Успенську церкву було відкрито тут уже після розмежування у 1781 році кордону між Новоросійською губернією і Польською Україною. При цьому змінилася і назва села, яке на час відкриття церкви у 1785 році згадується уже як містечко Гуляй-Поле, підвідомче Смілянському духовному правлінню (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 1003. Арк. 368). Тому вочевидь не випадково, що після викупу князем Потьомкіним Смілянських маєтностей Ксаверія Любомирського зазначене містечко отримало назву Златополя.

Донесення намісника Мотронинського монастиря від 24 січня 1769 року

1769 года генваря 28 дня записав доложил.

В духовную епископии Переясловской Консисторию

Нижайшое доношение

Прошлого 1768 года ноябра 10 числа з духовной епископии Переясловской Консистории в силе Святейшого Синода указа, отпущенный, а монастире Святотроецком Мотренинском того ж месяца 15 дня полученный, указом велено мне, нижайшему, помянутый Мотренинский монастырь, покамись настоятель в оный монастирь Мотренинский будет отправлен, принять в действительное правление и досмотрение. В силе оного Его Преосвященства духовной Переясловской Консистории указа таковое помянутого монастира правление по нынешное время спокойно мною исполняемо было. Нынча ж, когда весь народ принявши себе от неприятеля з стороны Орды всенародный страх, з всех городов и сел рушился и сами неведая куда; з онного народа многии сего генваря 23 дня начали бросив скот и имущества по домам своим приездить в наш Мотрененский монастирь, чрез что крайняя монастирю следует опасность, ибо и неприятель, ощутивши народ, нападение учинить всеконечно отважится, с чего и монастиру разорение последовати может; народу ж от монастира отказать жодними мерами невозможно, то же как поступать я не знаю и что делать знать не могу: и того для в такой будучи всекрайней в обители опасности, о сем духовной Переясловской Консистории с покорностию моею представляя, что дале делать и как поступать, конечного всенижайше прошу определения и разолюции; да и для правления за немощь мою кого либо иного прислать духовной Консистории всепокорнейше прошу.

Благочестивого Троецкого Мотренинского монастира наместник
иеромонах Гавриил

1769 года, 24 генвара

ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. спр. 701. Арк. 2зв.

Указ Переяславської духовної консисторії від 28 лютого 1769 року

Указ наместнику
Мотренинскому иеромонаху Гаврилу з братиею.

По указу Ея Императорского Величества присланного от Вас месяца генваря 28 дня в Духовную консисторию доношения с представлением ныне тамо от неприятельской стороны происходящих опасностей и от сего и народ ввесь собирается в Ваш Мотрененский монастирь с прошением разсмотрения, духовная Консистория слушав, определили: до дальшого разсмотрения, пока и о всем прочем последует резолюция на то предложенный к Вам указ и предлагает с тем, дабы Вы ризницу монастирскую, оставя для нужд последнешое, всю, а особливо по Указу Ея Императорского Величества жалованную и игуменом Мельхиседеком из Санктпетербурга привезенную, под нынешние весьма опасные времена и з другого имения сребра и денег, что надлежит для отдачи к сохранению от Михайловского иерея монастирю,

с нарочным при именной ведомости представили в духовную Консисторию и чинить по сему Ея Императорского Величества указу 1769 года февраля 28 дня.

Катедральный наместник иеромонах Герман
Консисториста протоиерей Павел
За писара иерей Иоанн
Канцелярист Стефан Симонович

ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 701. Арк. 3 і зв. Відпуск.

Донесення правителя Смілянських православних церков від 26 лютого 1769 року

1769 года марта 3 дня записав в силе определений Золотовский.

Ясне в Бозе високопреосвященнейшему господину,
господину Гервасию, Епископу Переяславскому и Бориспольскому
Всемислостивому Архипастиреви

Нижайшое доношение

Православний заграничний в Польской области состоящий, к епархии Вашего Высокопреосвященства Переясловской принадлежащий народ, священство и их церкви, хотя чрез многие годы и противно древних блаженныя памяти королей Польских привилегой и вечно заключенного между Всероссийскою Империею и Короною Польскою трактата от безправных униятов насилованний были к Унии и отвращаемы от природныя своея православныя Грекороссийския веры, претерпевая за несклонность свою к оной разные от них беды, разорения, мучительства и грабительства, однак они, придерживаясь так, как предки их своей православной Греческого закона церкви и паствы Вашего Высокопреосвященства и сохраняя цело и нерушимо Святую Православную Грекороссийскую веру принужденныи терпеливо все вышеписанное на их гонение сносить, лишать всего имущества, издревле своего, и скитаясь по разным пустым местам, сохраняли себе от предстоящей и с веры погрозящей на них противностей Святые Православныя Грекороссийския церкви смерти к конечному разорению и истреблению оного православного заграничного народа, сего 1769 года 25 дня генваря в пятом часу по полунощи напавшие от Новороссийской губернии татары с турками, поляками, козаками и раскольниками, бежавшими з России в Кубань под их область, вооруженны копями, ружьем и стрелами в множественном числе на православные Вашего Высокопреосвященства заграничные, состоящие в Рольской области в волости Смелянской места неточию тамошних жителей многих порубили и многих з собою с женами их и с детьми пленили и в свои места отвели, но и церкви Божии православнии в конец осквернили и разорили, как то:

1

В селе Телепиной в церковь Святого Архистратига Михаила набегши, престол и жертвенник совсем розбросили, иконы порубали и ногами попрали, и лошади в оную вводили, сосуды ж, книги и протчие святые церковные вещи где девались, о том неизвестно. Жителей же того села Телепиной, кои в Россию и тамошние леса не могли збежать, коих порубали, а инных з собою побрали, связав им ременем сыры руки, а жен их поодевав в мужское платье, на лошади посадили, детей же малолетних

на возах увезли. Строения ж в оном селе большею частью огнем пожгли, имения ж их совсем позабирали, а что они больше там ругательства делали, о том неизвестно.

2

В селе Ташлык церковь Воздвижения Честного Креста Господня, как и в вышь писанном селе Телепиной, совсем разорили и осквернили. Священные ж сосуды, книги, апараты и святие дары, прежде того священником того села Ташлыка Лукою в монастыре Лебединском спрятаны, иконы ж наместные и прочие порубали и глаза им попробивали, тамошних же жителей с женами их и детьми и со всем имением так, как в Телепиной, з собою позабирали, а строения, мало не половинную часть, совсем сожгли, а о прочем их ругательстве знать неможно.

3

В селе Матусове набегши и подхватив священника вакансового, тамо проживающего Корнилия Недужка з собою повели к церкви тамошней Святого Великомученика Димитрия и в оной, отбивши дверь, пошли в олтарь. За входом их туда, един с них татарин гробницю, которая была деревяна, с престола келепом з святыми частицами збил, кои частицы священник Корнилий собрав, сохранил в церковную скриню, якую оныи татаре с прочими вещами церковными забрали, а потом снявши с престола святый крест и покривало, начали престол терзати и позрывавши верхние дски, шукали внутри денег, но не нашли, крест же побили, а покривало з собою взяли, на жертвеннику чашу, дискос, звезду, ложицу ценовые и прочие вещи священнические з собою захватили. В икони Святого Великомученика Димитрия наместной око палашем выколупали. Иконостас же целый остался, только на верси врат царских Образ усекновения келепом побили и крест больший проводный, хоругви ж и святое едно Евангелие саблями порубали. А другое Евангелие, и святый антиминс был, с прочими книгами и вещми церковными под охранением в монастыре Лебединском, и что в оном Божием доме не только святое место, лошадьми сквернили, но и сами тое ж делали. Жителей же тамошних троих человек порубали, а троих с собою взяли, прочии ж все бегом спаслися.

4

В селе Мокиевке церковь Святителя Христова Николая отбивши, на престоле дску верхнюю сняли и искали под престолом денег и не сыскали, також сосудов святых и прочих вещей церковных, кои были тамошним священником Иосифом сохраненны в лесе Лебединском, не захватили, то более в ней ничего не делая, а оставя оную в пусте, пошли з села, народ же бегом спасся.

5

Того ж генваря 28 дня в селе Василькове церковь Святителя Христова Николая отбивши и в оную набегши /: а сколько именно, того знать неможно:/ иконостас весь обваливши совсем побили и ногами потоптали, все ж церковные сосуды, книги и все имущество церковное з сундуками, в коем числе и антиминс святый, з собою забрали. Престол же и жертвенник роскидали. Гробницю, стоящую на престоле деревяную обмальованую, с святыми дарами, снявши с престола, поставив посреди церкви, соломою подкладывая палили, и когда оную не сожгли, то оставя оную в церкви, пошли от нее, оставя в пусте. Потом священник Максим тамошний престол оправивши и гробницю с святыми дарами с земли взяв, знова на престол поставил. Народ же,

который збегти не могл з села, забрали з имуществом их, а сколько, знать неможно, и строений более десяти дворов сожгли.

6

Того ж числа в селе Шполе в приходскую церковь набегши и в ней иконостас весь порубали и ногами попрали. Престол и жертвенник разбросили, сосуды, книги, аппараты и прочее церковное имущество з собою позабирали, дары святые з гробници вибросивши, ногами топтали, о святом же антиминсе, где он делся, неизвестно. Многих же тамошних жителей, кои не избегли, з собою позабирали, а о прочем их ругательстве священник того ж села Шполы Иоанн Зарницкий Вашему Высокопреосвященству доношением от себе представить в обстоятельстве имеет.

7

В селе Капустиной Долине того ж генваря 29 дня церковь Успения Пресвятыя Богоматере отбивши, престол и жертвенник разбросили, дары святые з гробници вибросивши на землю, ногами потоптали, на горнем седалищи икону Спасителеву и другие вовсе побили, порубали и ногами попрали, а сосуды святые, книги и прочее церковное имущество ж все з сундуками и все колокола позабирали, оставя оную в пусте.

8

В том же селе церковь Святого Архистратига Михаила отбивши и иконостас весь побили, порубали и ногами потоптали. Престол и жертвенник розскидали, дары святые з гробници, вибросив на землю, ногами топтали, и все сосуды и имущество и колокола позабирали, святий же антиминс в то время, когда оние татары церковь разорали и грабили, неякийсь монах, а как его зовут и прозивают, неизвестно, прибегши в церковь, к себе захватил и после того отдал тамошнему священнику Даниилу Макогону. Народ же и священники тамошнии бегом спаслися, а коих в селе застали, тех всех з собою позабирали. А сколько именно в каком селе забрали, того знать неможно.

9

Набегши в село Викнину и там церковь Святителя Христова Николая отбивши, в ней как иконы святые порубали, а какие именно, того знать неможно, так престол и жертвенник зовсем разбросили и святые дары з гробници вибросив, ногами топтали, а потом забрав все церковное имущество, яко то сосуды, книги, аппараты и прочее, зажгли и вконец спалили, так что и следа неосталось оной церкви. О святом же антиминсе неизвестно, где он ныне содержится. Народ же тамошний, сколько могли попасть в свои руки, всех з собою забрали и в свои места так, как писано, связывая назад руки ременем сырым, отвели.

О каковом нахальном нападении оних христоненавистных врагов и поругании храмов Божиих Вашему Высокопреосвященству Духовное Смелянское заграничное православное правление представляя, всенижайше просит, как об в них оскверненных церквах Божиих и разорении поступить, Высокомилостивого Архипастирского благоразсмотрения и определения.

Вашего Высокопреосвященства всенижайший послушник
священник Иоанн Войнарский, правитель.

1769 года, февраля 26 дня

ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 685. Арк. 13-15зв.

Резолюція єпископа Гервасія:

О осквернении и обезчещении от безбожных варвар святынь Божиих верно и прилежно: самих тех священников, в коих приходах тое случилося, сказками от них верно данными выизследовати.

А об осквернении Божественных престолов, жертвенников и храмов, кои тими ж варварами нечестивими оскверненны, по преданному в Великом Требнике Могилевском поступити.

Первее же престолы Божественныя, где бы хотя какое либо осквернение было примечено, то прилежнее: буде ли возможно омовениями или выскробываниями очистити. Буде же бы того зделати невозможно, то тую дску, которая осквернена, вовся переменити и иную, чистую и пристойную тому месту уставити. Единаче же и ввесь верхний на престолах деревяный верх или покров всеприлежно хвощем или другим измыты. Потом по чину, показанному в Великом требнике по водосвятии святою водою окропити и во имя Господне литургисание отправляти.

Також и во всех внутрь и вне святых храмех, кои приняли в то ж время и такие ж осквернения на стенах ли, подвалинах, дверях, помостях зделати: выскробати и измыты. Святие же иконы обезчещенные, поламаные, поверченные и прочое, кои можно: исправити письмом совершенно, кои же исправити неможно, переменити.

Гервасий, Епископ.

ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 685. Арк. 16зв.

Указ Переяславської духовної консисторії від 4 березня 1769 року

Указ в Заграничное православных церквей Смелянское правление.

По указу Ея Императорского Величества Духовная консистория слушала доношение оного Смелянского правления от правителя, священника Иоанна Войнаровского сего ж марта 3 дня к Его Высокопреосвященству господину Гервасию, Епископу Переяславскому и Бориспольскому, Архипастиреви нашему поданное с представлением между прочим каковым образом сего ж 769 года генваря месяца от стороны неприятельской на тамошние епархии Переяславской волости Смелянской православные церкви учинилось нападение, а именно: села Телепиной, села Ташлика, села Матусева, села Мокиевки, села Василькова, села Шполы, села Капустиной Долины да села Викнина и в том нападении каковое произойшло от теех же неприятелей оным церквам Божиим разорение, осквернение и крайное поругание, с прошением наконец обо всем том Архипастирского разсмотрения и резолюции и понеже по тому доношению состоявшимся Его Преосвященства определением веленно в оскверненных и обесчещенных от безбожных варвар святынь Божиих верно и прилежно, самих тех священников, в коих приходах тое случилося, сказками от них верно данными, выизследовати, а об осквернении Божественных престолов, жертвенников и храмов, кои тими ж варварами нечестивими оскверненны, по преданному в Великом Требнике Могилевском поступити. Первее же престолы Божественныя, где бы хотя какое либо осквернение было примечено, то прилежнее буде ли возможно омовениями или выскробываниями очистити; буде же бы того зделати невозможно, то тую дску, которая осквернена, вовся переменити и иную, чистую и пристойную тому месту уставити. Единаче же и весь верхний на престолах деревяный верх или покров всеприлежно

хвощем или другим измыты. Потом по чину, показанному в Великом требнике по водосвятии святою водою окропити и во имя Господне литургисание отправляти. Також и во всех внутрь и вне святых храмех, кои приняли в то ж время и такие ж осквернения на стенах ли, подвалинах, дверях, помостях зделати: выскробати и измыты. Святие же иконы обезчещенные, поламаные, поверченные и прочое, кои можно, исправити письмом совершенно, кои же исправити неможно, переменити. Того ради, для непременного по силе оной Архипастирской резолюции исполнения приказали: предложить в Духовное Смелянское правление указом и предлагается сиим ведать и чинить по сему Ея Императорского Величества указу: 1769 года марта 4 дня.

Катедральный наместник иеромонах Герман
Консисториста протоиерей Павел
За писара иерей Иоанн
Канцелярист Степан Симонович

ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 685. Арк. 17–18. Відпуск.

Донесення Смілянського правителя щодо спустошення татарами Шполянської церкви від 26 лютого 1769 року

1769 году марта 8 дня в Консистории получено.
1769 года марта 11 дня записав в силе определений писарь.

Ясне в Бозе Высокопреосвященнейшему господину,
господину Гервасию, Епископу Переяславскому и Бориспольскому
Всемислостивому Архипастиреви

Нижайшое доношение

Польской области, епархии Вашего Высокопреосвященства, волости Смелянской, села Шполы, церкви Рождества Богоматере священник Иоанн Зорницкий сего 1769 года, марта 2-го дня поданным в Духовное благочестивых Смелянских церквей правление доношением представил, что его приходская церковь нашедшими татарами /: при разорении оного села Шполы:/ разоренна, пред яким разорением он, священник, хотя и побегл было в свою церковь для забратя нужнейших церковных вещей, одначе уже с собою взять ничего не успел, только одеяние священническое , сосуды, гробницю деревяную с частицами тела Христова, Святой антиминс от Вашего Высокопреосвященства наданный, и книги за скорости под престол схороня, бежал, видя уже в селе татаров, которие уже прибежавши к церкви, тот час отламав дверь, бросились з лошадьми в церковь и за входом в оную начали царские врата ламать, наместные иконы Святителя и Богоматере и прочие на землю опровергли, кресты деревяные небольшие три, на престоле лежавшие побили, срачицу с престола взяли да и сверху на престоле две дски сорвали и сохраненные ним, священником, как выше означенно, вещи под престолом, також и в церкви снаружжа имевшеесь до остатка забрали и огнь в бабинцы клали, о яком забратом при сем Вашему Высокопреосвященству и реестр прилагается, и просил тем доношением Духовного правления /: понеже его приходская церковь по вышеписанному татарами оскверненнаи совсем ограбленна:/ о испрошении от Вашего Высокопреосвященства на освящение

оной приходской церкви в числе с прочими Архипастирского благословения и о выдачи Святого антиминса. В сем Духовное правление Вашему Высокопреосвященству в Высокомилостивое Архипастирское благоразсмотрение всенижайше представляет.

Вашего Высокопреосвященства всенижайший послушник
священник Иоанн Войнарский, правитель.

1769 года, марта 3-го дня

ЦДІАК України. І. 990. Оп. 1. Спр. 685. Арк. 2зв.

РЕЕСТР
забратой при разорении татарами села Шполы приходской церкви Рождестыв Пресвятыя Богоматере разной церковной утвари, учинен 26 генваря 1769 году
А именно

Евангелие Московской печати аркушевое под сажою чорною оправленное
Апостол Могилевской печати старий
Часловец чвертковый
Псалтырь чвертковую
Октоих Могилевской печати
Книга празднея аркушевая
Служебник чвертковый
Требник малый
Полустав
Чашу з дискосом з звездою и ложицею одну, ценовую
Копие железное
Ризы долевые желтые одни, новые
Ризы Петровиновые
Патрахиль долевый жолтый, новый
Патрахиль Петровый, новый
Стихарей новых два, полотняных
Воздух долевый новый один, жолтый
Воздушков маленьких два, един долевый жллтый, а другий Петровый
Рушников Московского полотна новых два
Врску поболюе пуда
Сукно блакитное, которим покривают мертвых, новое
Ставников восковых больших – 12
Колоколов два, един больший, а другий меньший.

Резолюція єпископа Гервасія:

О потере Божественных тайн и святого антиминса в Консистории нашей верно и совестно разсмотрети, и подлежит ли вине или ни, приговорити и нам представить.

Гервасей, Епископ

ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 685. Арк. 3зв.

Показання Шполянського священика Іоанна Зорницького

1769 года марта «_» дня по определению Его Высокопреосвященства волости Смелянской села Шполы священник Иоанн Зорницкий в канцелярии оной же Консистории допрашиван и показал:

Прошлого 1768 годп месяца сентябра, по рукоположении своем в катедре Переяславской во иерея, отпущен он, Иоанн, с обикновенною ставлинною священническою грамматою на приход, волости Смелянской в село Шполу и прибыл того ж сентября 31 дня. От того дня жил при приходе и в церкви своей приходской отправлял служение и требы християнские народу преподавал, сего же года генваря до последних чисел, не имея от поляков и униятов никакова препятствия, благополучно, кроме что площадно между народом тамошним и окрестных сел жителями носилось эхо про турков и татар, что якобы восприяли намерение на тамошние места нападение учинить, точию не было на чем крепко увериться, будет ли то когда или нет, понеже как у тамошних сельских, так и окрестных сел жителей никто сумнительства не забирал, и ни сами ко спасению себе, ни к сохранению имуществ своих средства не сискивали, но все и везде в домах своих сидели, взглядом на коих и он, священник, в доме своем со всем же имуществом сидел, кроме една жена еще до того заехавши сюда в Переяслав до свойственных своих замедлела в оных. Генваря ж 29 дня, вышедши з хаты за свой двор, увидел своих прихожан, стоящих более десяти человек под его двором, и нечто между собою разговаривающих, к коим подошедши услышал, что разговаривают о вышписанных татарах, якобы оные татары в заграничных местах уже поблизу их села Шполы, как бы за 20 верст волости Смелянской в селе Матусове своею чатою стоят, о чем послыхав и ближе к оным людям подошедь, спрашивал, так ли подлинно есть? И от самих их уст послыхав, что якобы точно так, еще для совернейшого уведомления согласились все в месте, не уверясь на голословных речах, того ж дни и ранка с общества послать и послали своего прихожанина, оного ж села Шполы жителя и атамана Евсевия Волошина даже до оного села Матусова для совершенного осведомления, подлинно ли тамо татаре? и что они делают? которой скоро только /: как после уже росказывал:/ выехал з села, то и увидел уже до их села Шполы бежавших от села как бы за версту татар, коих скоро только увидел, назад воротился, и за поворотом сам от страха к нему, священнику, приехать и обявить о том, бежучи селом сказал другому человеку, жителю того ж села Шполы прзванием Кошману, а имени не знает, чтоб о том и ему, священнику, обявил, которой Кошман скоро, только прибегл к ему, священнику, и обявил о том, то он, священник Иоанн, зараз взяв церковные ключи, сам пошел в церковь, а дячку велел запрягать в санки лошадь и стоять в поготовности.

И пошедши он, Иоанн, в церковь, зараз в страсе звятя некоторые уборы церковные, святый антиминс и гробницю, хотел было то всьо вынести с церкви и с собою на санки взять и бежать, но с теми вещьми прибежа к церковным западным дверям, чтоб выбегти, увидел уже немалое число везде по селу, по дворах, по улицях, и поузд самые церковные западные двери бегущих татар, коих увидя, от страха омертвел, и не зная, что далее и чинить, в таком обезумлении воротившись назад от дверей оных в олтарь, все тии вещи под престол схоронил. Схоронивши ж, паки выскочил теми ж дверьми и не успевши оных замкнуть, только причинил и спасая живот, не смотря уже и в двор свой, есть ли оставленные с дьячком санки, побежал на правую сторону прямо огородами да болотами з села, и бежал сам чрез те места как бы с версту, от страха и пред собою ничего невидя, а выбежавши з села в поле, нечаянно увидел наперед себе как бы в полверсты бегшего саньми и лошадьми и вишписанного, оставленного в дворе своего

дячка, которой бежучи, озиваясь назад, как скоро увидел на заде его, Иоанна, стал и подождал его, и скоро сел в санки. Почти ничего между собою и не говоря, прямо тоей же волости в состоящое от села Шполы за тридцять верст село Пединовку убежали, где побывши дней два, третого дня услыхал, что оные татари з оного села Шполы пойшли в другие села, почему он, Иоанн, зараз же и поехал в оное, наипаче о церкви Божией увидать, к которой зараз подъехал и застал в таком состоянии:

За неимением еще колокольни, на трех столпах висело два колокола, как и по реестру его при доношении имеющемся значит, на коих не явилось ни единого колокола. Около тех столпов кругом гной конский, и между тем потерти з снопов разного хлеба весьма много было.

Около церкви кругом, а найпаче поуз западные двери так лошадьми потоптано и так погружено, что снег с землею в поле смешано сквозь самое село, а в ширь чрез всю тамошную улицу от церкви до дворов: как бы саженей на двадцять.

На западных дверях большой висящой оставшойся замок, коим церковь Божия замыкалась, вовся пропал и двери были отворенны.

Теми дверьми, как только вступил чрез порог в церковь, то от порога до самого иконостаса, сквозь по всей церкви так много гною конского и потерти з снопов разного хлеба, как и выше прописанно, было, что как в загороде, где скот кормится.

От того ж западного порога, как бы ступеней в два, было попелу как бы с коробку, купою лежавшого и около его шмаття недогорелых дров.

Около того попелу по под стенами, гдк жены стоят, места были повымощиванны соломою, и утоloченно так, как обикновенно сплящими людьми.

Стены везде по церкве целые, а окон четири, три, где жены стоят, а четвертое над правым клиросом выбито, только рамы одни остались.

Клиросы целые, а на оных стоявшие, на правом хоругва полотняная с изображениями з едной стороны Спасителя Пресвятыя Богоматере, и других Угодников Божиих, а з другой Святителя Николая, з коих изображение Богоматере, как было написано з правой стороны Спасителя, от края хоругви, то так как бы нарочито цело и вырезанно, непричиняя порчи и поругательства ни в творе, ни в других местах и малейшого, какую и застал близ клироса доле на гнои брошенную, а Спасителя и с другой стороны Святителя Николая на малые части порезанно и в крайнее поругание обращенно так, что и шматки не все сыскались.

Книги в оном клиросе бывшие, как по реестру его при доношении имеющемуся значит, все пропали.

На левом стоявшие два креста деревяные и красками украшенные, оба поламанны, еден на малые части, а другой в двоих местах переломлен, и лежали также близ клироса на гнои.

В иконостасе царские врата на такие малые части побиты, что и подчинить головою неможно.

Наместная Спасителева икона старая, до нового блята приставленная и маленькими гвоздочками прибитая, надвое расколота, как примечаит, ударами келепов, ибо как на самом том месте, где раскололось, так и по сторонам того на обоих половинах и на самом изображении Хрестовой твари; знаки от ударов келеповых суть так, что и краски пооблущовались и ямки повыбиваны.

Наместная ж Богородичная икона, так же старая, да до нового блята приставленная, в доски целая осталась, а на изображении Пресвятыя Богоматере три знаки ударов келепов на грудях, а глаза ножем повыкорпованны.

На левом клиросе образ Святителя и Чудотворца Николая полотняной, так же старинной и до нового блята приставленной и маленькими гвоздочками прибитой, как примечать, оторван оттудова и на земле уже попирая, в грудях, в глазах и везде на изображении оного Святителя во многих местах списом попробиванно.

Резьба иконостасная еще красками не украшенна, около блятов, что на наместные иконы, побита и попорченна так, что едва можно поисправить. Вверху ж везде целая осталась.

В олтаре на престоле бывшие кресты два небольшие деревяные резаные, лежавшие поуз Евангелие, поламанны на несколько частей так, что и ко употреблению неспособны. А третой, стоящой как обыкновенно за гробницею, вовся пропал и несыскался.

Подсвещников два на заде креста по краях престола, как обыкновенно стоявшие, за новость и скудность церкви, глиняные поливяные, вовся поразбиванны: Евангелие, бывшое на престоле, как и по реестру его, придоношении имеющемуся, значит, пропало и не сыскалось, також и служебник близ престола, на стольце лежавшой, и требник его собственной, пропали.

Срачица, что на престоле снята и пропала, а престол голый оставался, на нем верхние обе доски сорванны и лежали на земле, в средине гробница с святыми дарами, антиминс святый и другие церковные вещи, как выше значит, и в реестру поименнованно, похороненные ним, священником, все взято и пропало.

В жертвеннику стоявший келех ценовый, воздушки и прочие вещи, как по реестру значит, все пропало: сундук небольшой с ладаном и свечами пропал, что все разсмотривая с дячком, засмотрев между тем людей, собравшихся на улице несколько человек, до которых и он пойшол, а за приходом между прочими их обявлениями, какое то разорение учинилось в селе, росказал он и о церковном разорении, как выше значит, роспытывая при том, не был ли кто из них в церкви и не прихоронил ли чего з вещей церковных, но оные отказали, что неточию з вещей церковных хоронить, но и сами не все имели свободу спастись, почему и в плен взято душ з двадцять, а между тем ходили все з ним, священником, в церковь и сами разсматривали всего выше прописанного ея разорения и поругания.По разсмотрении ж он, священник, понамару, в числе тех людей бывшому, Григорию Тигаю приказал зараз вычищать и опрятывать церковь Божию, которой зараз и начал, а с ним некоторые из прописанных людей, да и сам он, священник, неотступно был и помагал до совершенного очищения, которую того ж дня и вычистили, а по очищении уже церкви Божия пойшол в дом, которой в таком разорении застал, что принамне окна побито, стол спаленно, посуд деревяной с чем ни был, також и глиняной, миски, горшки, все побито, хлеб молотой и немолотой ввесь вон повысыпано и в конечную порчь приведенно.

С протчего ж имущества бедного, хотя мало и было чего за новость хозяйства его, все до остатка забранно, чего всего пропало на несколько рублей, за что благодаря Бога и переждав дней зо три, стараясь неусыпно и пропытывая всеми образы, нет ли у кого? или не сысканно ли ким где чего с пропалых церковных вещей? но как по довольным обискам ничего неявилось, поехал в Духовное Смелянское правление и о всем прописанном под разсмотрение доношением представил с прошением о взнесении и к Его Высоко Преосвященству под Архипастирскую резолюцию.

К сей сказкы волости Смелянской села Шполы священник Иоанн Зорницкий подписался.

ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 685. Арк. 5–10.

Висновок Консисторії щодо дій Шполянського священика при нападі татар

Ясне в Бозе Высокопреосвященнейший владыко!

В силе предписанного Вашего Высокопреосвященства определения по ответу священника Иоанна Зорницкого о небрежении ним в нападении неприятелей на его села Шполы тамошнюю приходскую церковь, по крайности антиминса святого и дароносицы с Божественными дарами, естли он виною или как, в духовной Консистории разсматривали и как он показал, что будто чрез прежние времена, не имеючи совершенного знания об оных неприятелях, чрез что де и прятать ничего не старался. Когда ж нечаянном сего года генваря 29 дня на село нападений, вбежав он в церковь, с прочиими церковными вещьми и оныя святыни, антиминс с тайнами Божественными вхватя хотел выбежать на сани, к побегу изготовленные, то приближась выбежать из церкви к дверям и увидя бегущих поуз церковь татар, от страха почти омертвел и не знал, что далее делать, и в том обезразсуждении все те вещи под престол бросил, а сам бежал, хотя и подлинно в таком случае таково устрашение и боязнь по человечеству бывает, однако ж по разуму совести, чего паче духовным придерживатися надлежит, разсуждается так, что когда он, Иоан священник, имел время ввойти в церковь, то всего прежде предразсуждая о главнейшем интересе церкви Святыя, еже есть, о пренайсвятейших дарах, кои как и заповедь повелевает, господа Бога любить всею душею, всем сердцем и всем помишлением паче себя, должен был напред, как есть способное весьма и за пазуху к сохранению, хотя и без дароносицы, ежели с тою неможно, отдав с благоговением достодолжное поклонение, в чистую бумажку, коя в той же дароносице быть должна, огорнув за пазуху, так же за тем и антиминс Святый туда же вложить, что все во мгновении ока может сделаться, и тогда уже протчие вещи, так как он, Иоан, показует, брать было, кои хотя бы и в крайнем устрашении и обезразумении и бросил под престол, а сам бежал, то однако ж при нем по восписанному те Святыни Божественныя остались, чего он, Иоан, неучинил, следственно таковым небрежением своим оные оставил на поругание и попрание супостатом неразсудно, и потому в духовной Консистории разсуждают, что не без вины есть.

Консисториста протоиерей Павел
Консисториста священник Фаворский

ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 685, арк. 11-12.

Донесення правителя Уманських церков від 14 березня 1769 року

1769 года апреля 3 дня.
В Консистории из Киева получено сего
1769 года апреля 11 дня, записав доложил.

Високо в Бозе Превелебнейший отче и добродею

За безаконием наша и премногие грехи приспела на нас казнь от Бога, которой и достойни есми, не только на нас самих, але и вси имущества наши расхищенны суть от махометанской руки, но найпаче сих всих злейше, что и церкви разорены и олтари раскопаны и опровержены, святини под нозе попраны, кресты, иконы поразбиваны, звоны забраны, сосуда, фелони, стихарь и прочии вещи, належачие до священнодействия антиминсы, хоругви порезали до кулбак натебенки светильники, свещи, крайно

писать, что всьо пустки поделали, то я, осмотревши все церкви благочестивые, належащие до Гуманского правления, даю звестие Вашему Высоко Преподобию, бо есть таковие, что и престолы раскиданы до финдуту, то все описавши в Ваше благоразсмотрение подаю, а по некоторих церквах и похоронили сосуда, ризы, стихарь, книги, светильники, свещи и всякую вещь движимую, образы попортили, найпаче там, где их нощь зайшла, а где перейшли, там маленько что спортили. Оставшие прихожане тих церквей, хотя дабы было по прежнему говорят, или нашой силы будет стараться, чтобы не были Божие пусты. Сим временем не могут прихожане тих церквей доихать в Переяслав, молотют токи панские и возят в Полонее для войск российских, что все разсмотревши, повергаю себе под стопы Вашего Высоко Преподобия, зостаюсь всегда нижайшим.

Священник Кирил Згродзьовой

1769 года, 14 марта

Реистрик церков, збуреных от татаров.

1: Текуцка. 2: Коржовска, з тоей и антиминс взят. 3: Свинарска. 4: Аполянска. 5: Вишнопольска. 6: Зеленковска. 7: Лащоватска. 8: Гордашовска. 9: Белашковска. 10: Талнянска, и святой антиминс взято. 11: Бабанска, в той церкви не были татаре, бо князь Четвертинский поставил залогу по прошению прихожан оной церкви.

Священник Кирил Згродзьовой

ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 685. Арк. 20–21.

Доданий рапорт Тальнянського священика про осячення осквернених церков

В Духовное заграничных православных церквей области Польской
Уманского правления духовного

Нижайший репорт

Сего 1769 года януария 31 дня области Польской волости Уманской церки благочестивые:

1-вая: Церковь приходска Покрова Богоматере села Ордашовки.

2-рая: Церковь Рождества Богоматере села Зеленькова.

3-тая: Церковь приходская Святого Иоанна Богослова села Белашок.

4-тая: Церковь приходска Свято Троецка местечка Тального от безбожных татар и конфедератов оскверненны и из внутреного украшения разоренны были, которые вышь прописанные церкви: разсуждая нынешное время мимошедших дней от мене, нижае подписавшогося, по обмовении икон и стен, з Могилевского Старого Требника, освященны.

Духовного волости Уманской церквей православных правления член
иерей Стефан Левитский, пресвитер Талнянский*

ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 685. Арк. 23зв.

* За матеріалами використаної справи Стефан Левитський невдовзі покинув Тальнянський приход, перейшовши до уніатів і за резолюцією Гервасія на його місце пропонувалося призначити іншого священика.

Резолюції єпископа Гервасія:

Благо есть пред Господем грехи наши исповедати, беззакония и грехи наши по оному *древнего, Богом прославленного мужа желаний пророка Даниила: согрешихом беззакововахом, неправдовахом и протчая его же исповедания Образу вселюбезный и пречестивый брат наш выше описующый бившия беды и нашедшия на ных тамо скорбы: и в жертву о гресех умилостивления страдавших кров, слезы и болезни приносити и мы же, яко же уповаем праведный гнев Божий умилостивление и кротость приймет.*

Все вышепоказанное полно слез, воздихания и болезней.

Об всем показанном по способном времени потребно будет с обстоятельным описанием доношениями представити, яко надлежать будет в вищую команду о том представити порядочно с нашей Консистории.

Гервасей, Епископ

О разоренных и раскиданных святых Божиих престолах, в коих местех и храмех тое зделалося: обстоятельно доношениями описав, для разсмотрения нам представити.

Сердца простая душ святых православных Божия благодать согревая явно их внешним движет, являет и прославляет: яко и в толиких тяжких и трудных обстоятельствах своя оставляя о Божией хвале и славе ревнуют и усердное вщание к возставлению святынь Божиих имеют. И благословенны суть от Господа.

Гервасей, Епископ

ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 685. Арк. 21зв.–22. Витяг.

Донесення священика села Балаклії від 26 березня 1769 року із згадкою про вбитого татарами Федварського священика

1769 года марта 26 дня. В Консистории получено марта 31 дня ввечеру, записав об'явил.

Ясне в Бозе Преосвященнейшему господину,
господину Гервасию, Епископу Переяславскому и Бориспольскому
Высокомислостивому Архипастиреви

Нижайшее доношение

Прошлого 1765 года рукоположен я, нижайший, Вашим Преосвященством Чорного гусарского полку роты осьмой шанца Мартоношского к церкви Святого Великомученика Георгия священником и при ставленной своей граммате на третью часть доходов за викария в приход отпущен, а от того году находился я при том приходе исправляя должность свою по надлежащему по прошедший 1768 год, но понеже за утвержденным в Новороссийской губернии штатов в приходе мне жить стало з обидою: 1-е, потому, что настоятель мой Леонтий Савин с жалованья и из доходов случающихся от прихода ничего не став давать; 2-е, хотя б жить можно было и в земледельстве, но от светской команды за силу штата прописанного для ораня и для сенокосу зеемли не было мне определенно и так вовся жить в приходе нипочему, для чего я, нижайший, будучи за штатом, прошедшого 1768 году генваря месяца подавал я Вашему Преосвященству доношение и тем Вашего Преосвященства просил на про-

искание священического настоятельского места указа, на которое доношение словесная Вашего Преосвященства последовала резолюция, об’явленная мне, нижайшему, отцом Михаилом рызничим такова, чтоб я досматривал Польской области губернии Межерицкой села Кончи прихода, яко тамо тогда еще священника еще не было и за оное мое послушание обнадежено милостию Вашего Преосвященства настоятельским приходом, за силу которой словесной Вашего Преосвященства резолюции я тогда с коноскими прихожанами в Конончу и поехал, где я прожил три недели, а как унияты и поляки начали мучить священников и людей, то кононские прихожане мне сказали, чтоб я к своему от тех безчеловечных мучителей спасению завременно изыскивал себе место, дабы за воспоследованием чего мы пред Архипастирем не были в ответе, для чего я оттуда и сойшол в село Михайловку Мошенской губернии и тамо один тиждень прожил, после чего я поехал к отцу Правителю Смелянскому Иоанну Войнарскому и об’явил ему, что со мною в Кононче последовало, напротиву чего отец Правитель сказал: есть еще другой вакансовый приход, именно село Балаклия, и тамо потрудитца мне советовал, на которой его совет я и склонился и ис прихожанами Балаклии и и ими являлся в катедру Вашего Преосвященства, которие просили Вашего Преосвященства об определении мене в их село к преподаянию треб християнских, по которому их прошению и по определению Вашего Преосвященства з духовной Консистории последовал мне указ /: которой в орегинале к милостивому Вашего Высокопреосвященства разсмотрению при сем подношу:/ дабы я тамо преподавал требы оные, в силу которого указа я в прописуемом селе Балаклии безотлучно и по ныне находился. А понеже я, нижайший, целой год труждался повинуясь Вашего Преосвященства воле в приходе Балаклийском и уже желал бы я получить вакансовое священическое настоятельское место, яко ж оное для меня и сыскуется, а именно: Чорного гусарского полку 13-й роты шанец Федварь, коего шанца священника татаре порубили* и тамошние ротные служители мене желают иметь себе за целопарахвиального священника.

Того ради Вашего Преосвященства всенижайше рабски прошу в разсуждении моего безместия и учиненного хотя малого моего по воле Вашего Преосвященства послушания жаловать Федварским прописанным приходом и при настоятельской цело парахиальной граммоте к церкве Святых Верховных Апостол Петра и Павла отпустить, в чем и учинить Архипастирское определение.

Вашего Преосвященства о сем всенижайше просит
последнейший раб, священник Иоанн Орловский

1769 года
марта 26 дня

Резолюція єпископа Гервасія:

О желателе просителем надлежит чрез духовное тамошнее правление порядочно поступити.

Гервасий, Епископ

* Йдеться про федварського священика Саву Константинова, вбитого татарами. За відомостями, опублікованими Феодосієм Макаревським, його дружина з малолітнім сином потрапила у полон, а коли повернулася в березні 1775 року, то не знайшла ні хати, ні майна (Материалы для историко-статистистического описания Екатеринославской епархии. Екатеринослав – 1880, с. 1038).

Припис:

1769 года априля 3 дня по слушании сего в духовной Консистории определили в силу оного Его Преосвященства определения написать указ в духовное показанное [Новомиргородское] правление для ведома.

Наместник иеромонах Герман, протоиерей Павел, священник Иаков

ЦДІАК України. А. 990. Оп. 1. Спр. 689. Арк. 17–18зв.

Донесення Золотоновського священика від 27 березня 1769 року із згадкою про обезлюдення приходу у зв'язку з нападом татар

1769 году марта 27 дня.

Ясне в Бозе Преосвященнейшему господину,
господину Гервасию, Епископу Переяславскому и Бориспольскому
Всемислостивому Архипастиреви

Нижайшее доношение

Рукоположен я, нижайший, Вашим преосвященством прошлого, 1768 году в марте месяце Польской области волости Смелянской в новопоселяемую тогда слободу Золотоновку к имевшейся тамо вновь заложитись во имя Успения Пресвятыя Богородицы церкви священником, яко оной слободы жители прежде рукоположения мене священником взяли и граммату от Вашего Преосвященства, которою веленно отцу протопопи шанца Миргородского Петру Буличу заложить в вышприсанной слободе во имя Успения Пресвятыя Богородицы церковь, а как я отпущен при ставлиной своей целопарохиальной граммате на приход и тамо находясь и преподавая своим прихожанам требы християнские и о скорейшей состройки тамо ж и о заложении всячески прилагал старание, но понеже отец протопоп Петр Булич прошедшого году до самой осени был очень болен, так потому церкви не заложил. Сего ж году 1769-го генваря месяца нашествия ради от татар мои прихожане мало не до остатка разойшлись неведомо куда, да и те, кои остались было не больше как десять человек теперь уже порасходились, для чего я принужден в шанце Миргородском, лишивсь своего прихода, странствовать и с того времени, когда нападение от неприятеля последовало, в оном шанце проживая Орловского полку штаб и обер-офицеры о моем безместии узнав, на место своего полкового священника, которой де по причине болезни своей в полку быть не в состоянии, пожелали мене, нижайшого, и о том мне сказали, а при том спрашивали, желаю ль я в их полку быть священником и буди мое в том желание есть, то и на письме в полк обявить, на что я в ответ сказал, что хотя и желаю, но на письме того учинить не могу, яко я без воли и резолюции Вашего Преосвященства начинать от себе не дерзаю и так от оного полку и без того за мною Вашему Преосвященству представленно. А понеже я, нижайший, по причине разшедшихся моих прихожан вовся безместен состою и в шанце Миргородском по чужим домам поневеряясь странствую и в такое крайнейшее убожество пришел, что неточию себе и жену одеть, но уже и препитания вовся лишаюсь и так, дабы мне вдаль не претерпевать означенной нужды, в полку Орловском пехотном желаю быть полковым священником. Того ради Вашего Преосвященства всенижайше рабски прошу разсуждением вышепоказанных моих крайних нужд в оной полк определить мене, нижайшого, за полкового

священника о чем и учинить Высокомилостивое Архипастирское разсмотрение и определение.

Вашего Преосвященства о сем всенижайше просит
последний раб, иерей Иоанн Богданович.

Марта 27 дня
1769 году

ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 688. Арк. 38–39.

Резолюція єпископа Гервасія:

Показанному просителю в пехотный Орловский полк ко храму Преображения Господня грамоту выдать, ставленную же в Консистории оставить.

Гервасий, Епископ

Припис:

1769 года априля 3 дня по слушании сего в духовной Консистории определили в силу Его Преосвященства определений, изготовя показанному священнику в означенной полк усыновительную граммату поднесли Его Преосвященству для подпису, а от Консистории как ему в оном полку будучи поступать заготовить инструкцию и о том всем за подписом Его Преосвященства выдать по указу с роспискою, написать во известие в полк указ, а особливо и в духовное правление по ведомству слободы Золотоновки, буде люди тамошние опять на свои места явятся, дабы без преподаяний треб християнских не оставались, послать же указ для надлежащего ведома в тамошнее правление.

Наместник иеромонах Герман, протоиерей Павел, священник Иаков

ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 688. Арк. 39зв.

«Доки звучать кобза і домбра…»: нотатки із казахстанського блокнота

Юрій Бондар

У вересні 1996 року відбулася знакова подія в історії українсько-казахських міждержавних відносин – Дні української культури в Республіці Казахстан, яка стала першим подібним і значимим заходом після здобуття обома країнами державної незалежності. На запрошення казахського уряду Казахстан відвідала велика група українських митців, які проїхали кількома областями республіки, де брали участь у численних культурних заходах, демонстрували свої досягнення, зустрічалися також із українськими громадами. Гості мали змогу ознайомитися із особливостями пострадянського розвитку Казахстану, досвідом управлінської та соціально-культурної політики у республіці, становленням нової системи стратегічних урядових комунікацій. Розповідь про важливу для розвитку взаємин двох народів подію – у публікації «Доки звучить кобза і домбра…», що була вміщена у газеті «Молодь України» 24 вересня 1996 року[1]. Нотатки члена української делегації – документ пострадянської доби, коли зароджувались нові традиції – уже міждержавні – спілкування двох народів.

«Стремено в стремено, – так висловився хтось із казахських друзів, говорячи про шлях наших народів, який, розпочавшись, вже не повинен скінчитися. У долі нашій справді багато спільного. У глибині століть скіфські могили, кам’яні баби, що й досі серед наших та казахських степів, половецького поля. Звідтіля корінність у словах та розлогість речитативів. Ми жартували, переінакшуючи «Козацький марш», який виконували наші музиканти, на «казахський». Та, певно, правда і в тому, як казахи самі називають свій край, а саме через «к» – «КазаКстан». На прийомі з нагоди завершення Днів української культури голова Товариства казахсько-української дружби, академік Мехліс Сулейманов, який знає з десяток мов, продемонстрував чудову обізнаність з українськими народними піснями, порівнюючи їхню мелодику із уже казахськими народними творами. Мабуть, і нефахівець зауважив би їхню близькість.

Ріднить нас і великий Кобзар, який першим поклав казахські барви на полотно (між іншим, державний прапор Республіки Казахстан – синьо-жовтий). Тисячі невільних вигнанців та переселенців з України діставалися впродовж років Казахстану. Такий шлях проліг і для українських Сидоренків. У складі української делегації був Віктор Сидоренко, який народився у передгір’ях Тянь-Шаню і для якого в дитинстві батьківщина предків уявля-

[1] Бондар Юрій. «Доки звучить кобза і домбра…» *Молодь України*. 1996. 24 вересня.

лася, за його словами, маленькою іконою з янголами, що висіла у їхньому домі. Віктор нині харків'янин і відомий художник. Його «Аральський цикл» сповнений любові до краю, де народився, «Казахська мадонна» ж, яку подарував Нурсултану Назарбаєву, нині на одному з найпочесніших місць у музеї подарунків Президентові Казахстану. Така ось паралель, і, повірте, не відшукана спеціально.

До речі, казахи особливо підкреслюють дніпродзержинську юність Н. Назарбаєва. Директор музею із Дніпродзержинська Н. Циганок привезла книгу, яку казахстанський Президент подарував своєму українському другові, є там у дарчому підписі й такі слова: «Казав тоді, кажу й нині: наша дружба – вічна…»

Мігрували до Казахстану з України здебільшого хлібороби. І розорана уже в недавні часи казахська цілина здебільшого, наголошують самі казахстанці, це український слід. Нині українців у Казахстані близько мільйона, це одна з найчисельніших національних меншин. Їхня доля невід'ємна од інших. Та існує й реемiграція – українці виїжджають з Казахстану. За словами колишнього вінничанина, журналіста з Талдикоргану Володимира Ребія, лише за останні три-чотири роки з області виїхали близько восьми тисяч українців, було ж їх двадцять тисяч.

Багатьох ваблять додому чи ближче до нього ностальгійні мотиви, які заятрилися з утворенням незалежних держав. Двадцять років пропрацював в аграрному секторі Казахстану полтавець Євген Золотарьов. Був керівником господарства, став Героєм соцпраці, досяг високих чинів. Та: «Співають української чи транслюють гру за участю київського «Динамо», прошу всіх замовкнути. Знайомі казали, що я, певно, був би в Україні великим націоналістом. Та ні, відповідав, у нас там всі такі». І повернувся Золотарьов додому. Проте нині він знову в Казахстані – як керівник торгово-економічної місії при посольстві уже незалежної України.

Звичайно, відіграє свою роль і економічна нестабільність, яка, втім, національних меж не має. Продовжується спад виробництва, затримується зарплата. скажімо, в гірському Текелі, де видобувають свинець і де ми побували, півроку не отримують зарплати енергетики. Третина ж жителів Текелі – українці за походженням. Посуха у Західному Казахстані – головному виробникові зерна, стала причиною рекордно низького врожаю. «Азамат» – є такий рух у Казахстані, щось на зразок незалежних профспілок, закликав у разі подальшого погіршення становища аж до актів громадянської непокори Певним чином реакцією на це стало утворення з 18 вересня «Президентської телефонної лінії», яка має «розширити кордони взаємного інформування глави держави і населення республіки». По ній надходять запитання і пропозиції до Президента. Згодом відповіді друкуватимуться в республіканських та місцевих виданнях під рубрикою «Вам відповідає Президент». Взагалі ж слід сказати, що казахстанський лідер веде напрочуд активну діяльність. Так, за час нашого перебування в Казахстані Нурсултан Назарбаєв здійснив поїздку країною, побував у військових, взяв участь у відкритті Днів української

культури, відвідав з візитами Азербайджан та Грузію. Н. Назарбаєва в Казахстані шанують і поважають, у чому не раз переконувалися.

Йдуть і реформи. Можливо, і незначна деталь, однак одне з неофіційних приймань української делегації відбувалося не десь, а вже у приватизованому ресторані. Нарощуються роботи з переїзду столиці з Алмати, а це потребує неабияких зусиль і коштів. І їх знаходять У Капчигаї, що на березі рукотворного моря, нам продемонстрували чудовий новостворений аквапарк, споруджений спільно із італійцями, який коштує два мільйони доларів. Парк розширюють, невдовзі він зможе приймати до десяти тисяч відпочиваючих щодня (до слова – населення самого Капчигая – 45 тисяч). Казахстанці відмовилися від багатьох закордонних пропозицій і обладнують парк із конструкцій власного виробництва. Мало того, вони готові спорудити такий парк вже в Україні і всього за шість місяців. До речі, очолює аквапарк колишній донеччанин. То ж, навряд чи й є якийсь знаменник у непростих процесах постсоюзного становлення.

Та й потім існує не лише статистика виїздів. Господарі навели такі цифри: якщо за вісім місяців цього року з Казахстану виїхало п'ять тисяч українців, то вже повернулося – близько двох тисяч – розпочинати життя спочатку не всім під силу. Ми розмовляли про це із Іваном Драчем.

– Українці в Казахстані це не щось однорідне, – каже він. – Є ті, хто поселився у степовому краї, приїхавши сюди освоювати цілинні землі. Вони найбільш, так би мовити, вкорінені, живуть заможніше знайшли тут свою нову батьківщину. Є ті, хто працює десь, скажімо, в Караганді, на шахтах. Тут багато висланців, які просто не мають статків, щоб виїхати, якщо і хочуть цього. Є й такі, хто намірився повернутися, але їх стримує побоювання невлаштованості, невизначеності на землі предків. Тут чимало проблем і багато роботи, як для нашого посольства в Казахстані, так і для українського уряду. Ми всі повинні думати про те, як живуть наші брати за межами України і турбуватися про них. І не дивитися при цьому лише за океани.

Казахстан традиційно багатонаціональна країна. Тут переплелися долі багатьох народів і народностей. І, певно, нинішній Казахстан може бути прикладом співіснування та національної політики. Тут існує багато національно-культурних товариств. Скажімо, в Талдикорганській області є російський, корейський, курдський, татарський, чечено-інгушський, уйгурський, азербайджанський, єврейський культурний центри, німецьке товариство.

На кордоні області нашу делегацію зустріли жінки, чоловіки, діти в українському національному вбранні, які приїхали для цього за сотню кілометрів – Холмогорівки Гвардійського району. Село заснували 1912 року переселенці з України. Було їх тоді 10–15 родин, нині ж тут 422 родини. Із 1983 року існує в Холмогорівці національний центр, який очолює Зінаїда Підберізка. У місцевій школі створено гурток для вивчення української мови, при центрі навчають побуту, традиціям. Тож на щедро вкритих просто неба столах були і борщ, і сало, і вареники, і смажені поросята, і навіть сулія із відомим напоєм, закоркована кукурудзяним качаном. Ці страви тут

не менш шановані за казахські. Жінки із Холмогорівського хореографічного ансамблю знайшли нас і наступного дня в обласному центрі і дуже просили, аби ми передали привіт родичам на Полтавщину «від баби Галі і баби Валі». Прийшли провести нас холмогорівці і у зворотню путь.

Шлях же митців з України проліг Алматинською, Південно-Казахстанською, Жамбильською і Талдикорганською областями. І повсюди зустрічі перетворювалися на справжнісіньке свято, на якому пісні хоч і звучали різними мовами, та однаково піднесено.

Багато наших пісень знайомі казахам, вони їх люблять. І не лише «Підманула-підвела». Коли аким (по нашому – голова адміністрації чи мер) Текелі, українець за походженням Анатолій Павлів на прощальному вечорі взяв у руки мікрофон і красивим голосом розпочав «Черемшину», її підхопили всі – і члени нашої делегації, і господарі. Така спорідненість була під час усіх днів. Яскраве її уособлення – дружба, якій уже сорок літ, великих співаків Дмитра Гнатюка та Єрмека Серкебаєва. Їхня зустріч зворушила. «Ми не друзі, – сказав Є. Серкебаєв. – Ми брати!» І це в глибинному розумінні дійсно так.

Рамки днів нашої культури поєднали виступи не лише виконавців. У Національній бібліотеці експонувалася виставка книг, виданих за роки незалежності. Їх доповнили видання українських письменників і переклади наших літераторів казахською із бібліотеки. Як розповіла її директор Роза Бердигалієва, у книгосховищах понад тисячу книг українців. Серед них «Український народ у минулому і сьогоднішньому, видана іще 1914 року в Санкт-Петербурзі, прижиттєво видані книги Івана Котляревського, Марка Вовчка, Миколи Гоголя… Відтепер поповниться фонд і книгами, привезеними з України. Частину з них передадуть українській громаді.

Пройшов і фестиваль українських фільмів, які репрезентував Микола Мащенко. У кінотеатрах демонстрували «Вінчання зі смертю», «Страчені світанки», «Москаль-чарівник», по телепрограмах – документальні стрічки про історію та відродження України.

Митці України – учасники Днів української культури в Казахстані, якщо дозволите цей вислів, наповнювали міхи єднання наших народів новим змістом, у якому не було місця фальші, а була щирість і відкритість. Це було мистецтво вільної, нової України. Несли ж його Євгенія Мірошниченко, Марія Стеф'юк, Ніна Матвієнко, Михайло Дідик, Олександр Гурець, Іво Бобул, Олександр Литвинов, Тарас Петриненко, Віталій Сафонов, Борис Шарварко, Ярослав Скибінський, Тетяна Міщенко, гурти «Дзвони», «Гетьман», ансамбль «Берегиня» – всіх не перерахувати.

Наші митці стали в Казахстані своїми. Один із водіїв, упізнавши Ореста Хому та Інесу Братущик на вулиці, спеціально зупинився, щоб довести їх до готелю. Потім хтось пожартував: «Ось, бачте, заслуженими артистами стали в небі (саме на висоті десять тисяч метрів у літакові нашому дуетові віце-прем'єр України Іван Курас вручив відзнаки про присвоєння почесних звань. – *Ю. Б.*), а на землі Казахстану – вони вже народні»… Важко не пого-

дитися, що попереду йде культура, мистецтво, через яке і пізнаються люди та формується ставлення до народу та держави. Переконаний, те, що здійснили наші митці, вартувало б багатьох інших зусиль для зміцнення нашої співпраці із Казахстаном. Думаю, владодержці це також розуміють.

– Ми просто закохалися в митців, людей України, – сказав Урал Мухамеджанов, завідувач відділу соціально-культурного розвитку уряду республіки Казахстан[1], який супроводжував одну з груп нашої делегації. – Це прекрасні, талановиті, мудрі і дуже добрі люди… Іван Драч – патріарх української поезії та й української незалежності, Марія Стеф'юк – велика співачка, Тарас Петриненко, Тетяна Горобець, Орест Хом, Інесса Братущик… Концерти відбувалися у переповнених халах, на «біс». Спілкуватися ми повинні якомога більше, ваше мистецтво збагачує.

А ось які враження залишилися від Днів у Казахстані в «української сторони».

Віктор Богатир, Надзвичайний і Повноважний посол України в Казахстані:

– Є символіка в тому, що Дні нашої культури відбуваються саме в рік, коли і Україна, і Казахстан святкують п'ятиріччя своєї незалежності. Ми зустрічаємося нині не формально, не для «галочки», а як рівні і самодостатні. Це прекрасно.

Дмитро Гнатюк, народний артист України:

– Щасливий, що знову довелося побувати на казахській землі. Важко передати словами те, що відчуваю – наскільки зворушливо нас приймали. Я захоплений. Тут наспівався так як не співаю, певно, і в Києві. Тому, як сказав поет, своєю любов'ю до України обіймаю і весь казахський народ. Думаю, що ця зустріч не остання.

Микола Свидюк, заслужений артист України:

– Спілкування з нашими казахськими друзями – на усіх рівнях – відкрило світ духовності, щирості. Це дійсно братній нам народ, ми генетично споріднені в прагненні до миру, любові, краси.

Іван Драч, поет:

– Дуже багато доброти, живих контактів. Господарі хотіли побільше дізнатися про Україну, чим живуть її люди. І це добре, адже наші дві великі держави повинні мати найкращі стосунки, в них – майбутнє українського і казахського народів.

Віталій Сафонов, заслужений артист України:

– Ми стали рідше бачитися, однак почуття наші збереглися. В Казахстані ми були просто «опромінені» гостинністю.

Ніна Матвієнко, народна артистка України:

– Мені приємно почуватися серед цих людей. Кожен нагадує уже собою, що вних свій край, своя зав'язь. Серед них відроджуєшся як людина, як співачка.

---

[1] Згодом Урал Мухамеджанов був головою Менджлісу парламенту Республіки Казахстан (2004–2007, 2008–2012).

Олександр Гурець, соліст Національної опери України:

– Ці дні якийсь неймовірний сон і ловлю себе на думці, що навряд чи таке іще може повторитися. Нам віддавали усе тепло своїх сердець. Мені хотілося б, щоб подібне відчули і казахстанські друзі, коли приїдуть до нас. Ми їх чекаємо...»

На світлинах:

Так зустрічали українську делегацію в Казахстані.

В Українському національному центрі Алмати.
У центрі – віце-прем'єр-міністр України Іван Курас, поет Іван Драч, головний редактор казахстанського тижневика «Українські новини» Олександр Гаркавець, Надзвичайний і Повноважний посол України в Казахстані Віктор Богатир (зліва – направо).

Міністр культури України Дмитро Остапенко (праворуч)
із казахстанським колегою відкривають виставку українських книг
у Національній бібліотеці Казахстану.

Українські митці Тарас Петриненко, Орест Хома, Інесса Братущик,
Олександр Гурець у казахському одязі (зліва – направо)..

Члени української делегації в Текелі.

Фотодокументи, присвячені А. Ю. Кримському, у зібранні ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного

Людмила Касян

1970 р. XVI сесія Генеральної асамблеї ЮНЕСКО внесла ім'я Агатангела Юхимовича Кримського до переліку видатних діячів світу. Постать Кримського не одне десятиліття продовжує привертати увагу широкого кола науковців, філологів, істориків, дослідників та поціновувачів української науки та культури. Надзвичайно цінними є наукові та творчі архівні матеріали вченого, частина його книжкової колекції, які зберігається у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського[1].

Особливим джерелом інформації про видатного вченого є фотодокументи, вони візуалізують його образ, вводять нас, глядачів, у життя фотографічного об'єкта. Фотографія – це форма присутності минулого в сучасному, як зазначає Р. Барт: «Між кожною фотографією і її референтом існує певний природний взаємозв'язок: вона була реальністю, яка колись існувала, хоча тепер це реальність, якої більше не можна торкнутися»[2]. Збереглося відносно небагато зображень А. Ю. Кримського. Що теж є показовим і красномовним фактом. Академік Кримський розділив долю багатьох представників української культури і науки, звинувачення в буржуазному націоналізмі, переслідування і утиски, арешт, смерть в кустанайському таборі. Довгі роки ім'я Кримського було забороненим і сама згадка про нього «вичищалася» із усіх науково-довідкових видань. Ситуація змінилася після закриття карної справи стосовно вченого 1957 р. та повної реабілітації в 1960 р. Серед масиву фотодокументів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, присвяченого діяльності ВУАН 1920–1940-х рр. немає жодного знімка, на якому зафіксовано А. Ю. Кримського, попри його численні посади і величезну роль у діяльності ВУАН цього періоду. Але у архівному зібранні зберігається фотодокумент 1900 р., який презентує нам образ Агатангела Кримського, студента Лазаревського інституту східних мов. Це – постановочний, поясний портрет в інтер'єрі робочого кабінету в садибі батьків А. Ю. Кримського у м. Звенигородці Київської губернії (нині Черкаська область). Сюди вчений неодноразово буде приїздити і в 1920–1930-х рр. Окрім конкретики зображення: зовнішність, манера одягатися, триматися, оточуючий предметний світ (книги, фото),

[1] Агатангел Кримський (1871–1942): виставка до 145-річчя з дня народження українського історика, письменника, мовознавця. URL: http://www.nbuv.gov.ua/node/2750

[2] Барт Р. Camera lucida. Комментарий к фотографи / Перевод с французского, послесловие и комментарии Михаила Рыклина. ULR: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/camera/index.php

Загальний вигляд будівлі Всеукраїнська Академія наук. Київ, квітень 1935 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-57278.

Засідання Всеукраїнської Академії наук. Київ, 1929 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-23180.

Агатангел Юхимович Кримський – український історик, письменник і перекладач у робочому кабінеті. м. Звенигородка Київської губернії, 1900 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-178560.

фотодокумент – це інтерпретація людиною себе, свого самовідчуття і соціального образу, дзеркало самопрезентації. З юності Кримський самопозиціонується як «книжник», дослідник, науковець, «людина слова», і портрет покликаний представити глядачеві людину в контексті своєї справи, в контексті своєї праці.

Цікавими і пізнавальними для осягнення життя і творчості А. Ю. Кримського в історичному контексті будуть фотодокументи, присвячені ВУАН 20–40-х рр. (понад 50 одиниць обліку), адже вони презентують географічно-просторовий і особистісно-діяльнісний ландшафт його життя.

Микола Жулинський про Омеляна Пріцака: сильветки спогадів

Ярослав Федорук

Невеличка праця Миколи Жулинського про Омеляна Пріцака вийшла друком у серії «Лекції докторів honoris causa Острозької академії»[1]. Непримітна, на перший погляд, брошура набирає особливого значення, якщо її окреслювати у жанрі мемуарної літератури і оцінювати як джерело. Микола Жулинський ділиться спогадами і враженнями від зустрічей з Омеляном Пріцаком під час своїх поїздок до США, зокрема до Гарвардського університету у 1978 і 1987 рр., пізніше від спілкування у Неаполі у червні 1989 р., коли було засновано Міжнародну асоціацію україністів, під час візиту до Гарарду у тому самому році, зустрічей під час I Конгресу МАУ у 1990 р., наступного спілкування у Києві після переїзду Пріцака в Україну тощо. У цьому сенсі Миколу Жулинського по праву вважають «...одним з перших, хто пробивав вікно в культурні горизонти Сполучених Штатів, зокрема елітного Гарварду»[2].

Отож ця брошура побудована на компонуванні власних спогадів та нотаток автора про спілкування з Омеляном Пріцаком, що рясно переплітаються з автобіографічними статтями останнього, його інтерв'ю, а також мемуарними нарисами Ярослава Дашкевича, який ділився враженнями про зустрічі зі сходознавцем, починаючи із засідань у Літературно-мистецькому клубі у Львові на початку 1943 р.[3].

Одразу слід зазначити, що ця тема для Миколи Жулинського не нова, оскільки своїми спогадами про історика він уже ділився, зокрема, під час двох конференцій, присвячених 95-літтю і 100-літтю від народження Омеляна Пріцака і організованих у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» у 2014 та 2019 рр.[4]. У цій брошурі, фактично, узагальнено й

---

1 Жулинський М. Учений-інтелектуал світового рівня: (До століття від народження Омеляна Пріцака). Острог, 2019. 46 с. – (Серія: «Лекції докторів honoris causa Острозької академії»).

2 *Тома Л.* Звільнена енергія слова *Жулинський М. Осяяння словом*. Харків, 2019. С. 5.

3 Пріцак О. Мій шлях історика *Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського.* К.; Кембридж, Масс., 1991. С. 62–78; *Його ж.* «Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України»: Інтерв'ю Володимира Музики Східний світ. К., 1993. Ч. 1. С. 5–8; *Дашкевич Я. Омелян Пріцак: Життя і творчість – творчість і життя Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури*. 3-тє доп. вид. Львів, 2016. С. 846–851.

4 Сидорчук Т. III Міжнародна наукова конференція «Мови й культури: Між Сходом і Заходом». – К., 2014 *Мандрівець.* Тернопіль, 2014. Ч. 3. С. 83–84; Чадюк М. «Героїчна доба української науки на заході»: Відбулася Міжнародна конференція, присвячена 100-літтю з дня народження Омеляна Пріцака *День*. К., 2019. № 99–100 (7 червня). *Жулинський М.* Вчений-інтелектуал світового рівня *Літ. Україна*. – 2019. – Ч. 17/18. – 4 травня. – С. 6–7.

підсумовано ці виступи, зведено їх у єдину цілість із використанням мемуарної літератури (з більшими, у порівнянні з іншими, сюжетними екскурсами щодо проблематики «Слова о полку Ігоревім» або оцінок життя і творчості Дмитра Чижевського, як це випливає з переважно літературознавчих зацікавлень автора).

Тематично текст брошури можна розкласти на декілька головних сюжетів, які охоплюють біографію Омеляна Пріцака, історію науки і проекти, що ним започатковувалися і здійснювалися, наукові погляди, дослідницький інструментарій тощо. Автор детально описує свій перший, не планований під час поїздки до США у 1978 р.[1], візит до Гарварда завдяки священику о. Андрушківу, який разом зі своєю парафією був причетний до збору коштів для заснування трьох кафедр та Інституту. Під час цих перших відвідин університету Микола Жулинський зробив для себе велике відкриття цього осередку українознавства у США. Піднесена атмосфера, яка тоді панувала у цьому українському центрі, наклала глибокий відбиток на молодого вченого з України, в якій вся радянська ідеологічна машина СРСР була скерована на розвінчування ворожої закордонної україністики. «У 70–80-х це ім'я, що здобуло світову славу, ігнорувати стало не під силу, – згадував Ярослав Дашкевич про ті часи. – Його почали згадувати ті, що займалися контрпропагандою..., але обов'язково з лайливими епітетами «буржуазно-націоналістичного» вченого»[2].

Період 1968–1973 рр. став вирішальним у Гарварді для заснування трьох кафедр історії, мови і літератури, а також Українського наукового інституту. Лише рік перед тим, у 1977 р., почав виходити часопис «Harvard Ukrainian Studies», формувалося творче середовище, гуртувалися студенти та докторанти, перші з яких уже захистили дисертації, закроювалися наукові плани і великі проекти, у т. ч. з літератури – особливому інтересі Миколи Жулинського[3]. Широко переплітаючи свої спогади з автобіографією Пріцака, автор описує цю атмосферу кінця 70-х років з особливим притиском. «Напрочуд тепла, привітна усмішка, допитливий, уважний погляд із-за великих, у роговій оправі окулярів, тихий, спокійний голос», – читаємо його враження і спостереження від тієї першої зустрічі у кабінеті директора Українського наукового інституту (с. 7).

Чимало уваги у брошурі присвячено біографії Омеляна Пріцака. Щоправда, багато з цієї інформації сьогодні є відомою завдяки автобіографічним нотаткам історика і науковим дослідженням, що активно розвиваються після його смерті у 2006 р., тому важливо ці відомості поставити в контест сучасної історіографії.

---

[1] Жулинський Г., Жулинський М. «То твій, сину, батько». К., 2003. С. 95 (іл.).

[2] Дашкевич Я. Для Омеляна Пріцака – мемуарний жмуток до 75-річчя *Дашкевич Я. Постаті. 3-є вид*. С. 718.

[3] Пріцак описував тріумф під час захисту першого докторанта з історії України Ореста Субтельного у 1973 р., на якому, за його свідченням, були присутніми десятки професорів і більше тисячі членів української громади: Пріцак О. Мій шлях історика. С. 77. Найновіша праця на цю тему: *Sysyn Frank.* Omeljan Pritsak and the Establishment of Ukrainian Studies at Harvard: The Vision and the Actuality *Ab Imperio.* 2020. Ч. 1. С. 277–300.

Починаючи від розповідей Омеляна Пріцака про його народження, батьків і виховання, автор поступово переходить до його навчання в тернопільських школі та гімназії, де він вперше познайомився з працями Агатангела Кримського і Михайла Грушевського. У цьому екскурсі довідуємося про деталі початку вивчення новоперської мови у гімназії за допомогою Францішка Махальського, викладача польської мови, літератури і водночас іраніста (с. 16). Сам Пріцак зізнавався, що це сталося у третьому класі гімназії [1]; загалом же у цій брошурі знаходимо підтвердження, висловлене вже в літературі (мабуть, також з розповідей історика) [2], що східні мови він почав вивчати з дванадцяти років (с. 17). Натрапляємо тут також на відомі у багатьох публікаціях висловлювання Пріцака, що Схід як історична проблематика почав його по-справжньому цікавити після ознайомлення з першими томами «Історії України-Руси» (також ще в гімназії), в яких Михайло Грушевський не використовував орієнтальних джерел (с. 25, 30) [3].

Закінчивши гімназію, Пріцак поступив на навчання до Львівського університету. Микола Жулинський ділиться спогадами історика про середовище сходознавчої школи, в якому він опинився, виокремлюючи найвагоміші фігури, які мали на нього великий вплив: тюрколога Мугамеда Садика-бея Агабекзаде, монголіста і алтаїста Володимира Котвича, арабіста Тадеуша Левіцького та ін. У науці цій темі уже присвячено спеціальні праці [4], однак у брошурі Миколи Жулинського подано деякі деталі стосовно його викладачів і формування Пріцака як сходознавця у цьому середовищі (с. 12–14, 44–45). Навчання завершилося магістерською працею ««Кітāб тaqвīм аль-бульдāн» Абу-аль-Фідā (XIV ст.) про Україну і суміжні землі».

Омелян Пріцак пишався тривалою співпрацею з Іваном Крип'якевичем, усе життя зберігаючи шанобливе ставлення до свого вчителя. Саме під керівництвом Івана Петровича та за його постійної підтримки Пріцак зацікавився історією України (с. 20, 22–23). Навчаючись в університеті, він водночас працював в НТШ у Комісії старої історії України, Комісії нової історії України, беручи водночас участь у семінарах Історико-джерелознавчої комісії [5].

---

[1] *Пріцак О.* Мій шлях історика. С. 65.

[2] *Хемич С.* Омелян Пріцак – сильветка його студентської і наукової діяльности *Пріцак О*. Чому катедри українознавства у Гарварді? Кембрідж, Масс.; Нью-Йорк, 1973. С. XIV.

[3] Водночас хотів би звернути увагу на досить поширену в суспільстві помилку, коли Грушевського вважають першим Президентом України (с. 30). У дійсності такої посади в УНР не було, а йшлося лише про посаду президента Центральної ради УНР у значенні голови парламенту.

[4] Полотнюк Я. Сходознавство у Львівському університеті *Східний світ*. К., 1993. Ч. 2. С. 124–132; Фелонюк А. Сходознавчі зацікавлення Омеляна Пріцака у львівський період життя (1936–1943) *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Історичні науки. Луцьк, 2015. Вип. 7. С. 115–121.

[5] Федорук Я. Іван Крип'якевич і сходознавство *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006–2007. Вип. 15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 743–744; Фелонюк А. Омелян Пріцак і Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (1936–1939 рр.) *Українська орієнталістика*. 2009/2010. № 4–5. С. 23–27.

У рамках цієї праці Пріцак проводив свої перші дослідження з україністики.

Науковій праці молодого дослідника не змогла завадити Перша світова війна, яка змінила людські долі. Після розформування НТШ у Львові було створено філію Інституту історії АН УРСР під керівництвом Івана Крип'якевича. Тут Пріцак працював на посаді молодшого наукового співробітника, виконуючи також обов'язки вченого секретаря. Ця тематика неодноразово викликала зацікавлення[1], однак на доповнення тексту Миколи Жулинського можна навести важливі факти з його біографії стосовно співпраці з ОУН під час поїздки до Києва для вступу в аспірантуру до Агатангела Кримського у 1940 р. У цей період Пріцак отримував завдання безпосередньо від референта Крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях Івана Максиміва та крайового провідника ОУН ЗУЗ Дмитра Мирона («Орлика») щодо поширення діяльності організації на Східній Україні. У вересні 1940 р. його товаришів по ОУН було заарештовано[2]. Сам він уникнув тоді арешту, а наступного місяця його забрали на службу в армію до Уфи. Однак у червні 1941 р., коли його частина передислокувалася до Білої Церкви, Пріцака викликали до Києва, заарештували там, били, застосовували тортури, імітували розстріл та проводили інші дії. НКВС звинувачувало його у співпраці з ОУН, проте за два дні до початку війни завдяки лейтенантові Войцеховському, історику за освітою, прихильникові Кримського, Пріцака відпустили у частину[3].

Переживши дальші пригоди і поневіряння, у липні 1941 р. він був уже в окупованому німцями Львові. У цьому місті він знову включився до наукової роботи під керівництвом Івана Крип'якевича, який залучав його до праці в Кабінеті історії України, розраховував на нього під час організації Українського наукового інституту Шевченка у 1942 р., підтримував у виступах у Літературно-мистецькому клубі тощо. Микола Жулинський докладніше зупинився на описі одного з таких виступів 25 лютого 1943 р. про формування української нації (с. 19, 25)[4]. У цей самий час, починаючи з літа 1942 р.[5],

---

[1] Федорук Я. Василь Гарасимчук та його невидані «Матеріали до історії козаччини XVII ст.» *Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку* [= Львівські історичні праці. Джерела, вип. 1]. – Львів, 1994. – С. 27–30; Фелонюк А. Наукова праця Омеляна Пріцака у Львівському відділі Інституту історії України Академії наук УРСР у 1940 році *Вісник НТШ*. – Львів, 2019. Ч. 61: (Весна-літо). С. 89–97; Луцький О. Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР: від створення до ліквідації *Історіографічні дослідження в Україні.* К., 2012. Вип. 22. С. 86–87.

[2] Фелонюк А. Наукова праця Омеляна Пріцака у Львівському відділі Інституту історії України Академії наук УРСР у 1940 році. – С. 92, 97.

[3] Пріцак О. Книга життя *Науково дослідний центр орієнталістики ім. Омеляна Пріцака.* Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1072. Арк. 20–23.

[4] Див.: Пріцак О. Історія формування української нації *Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики:* (Пам'яті Омеляна Пріцака). – Київ, 2010. – С. 9–41.

[5] Федорук Я. Документи про наукову роботу Омеляна Пріцака в Кабінеті історії України у 1942 році *З любов'ю до народів:* Ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-ліття від дня народження. К., 2013. С. 323; Фелонюк А. З листів Омеляна Пріцака до Івана Крип'якевича (1942) *Україна-Польща: історична* спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2015. Вип. 8. С. 275.

Пріцак намагається отримати стипендію на навчання в Берлінському університеті, в чому йому допомагав Ріхард Гартман. Наприкінці червня 1943 р. він був уже в Берліні, виїхавши туди як остарбайтер (с. 12, 25) і тимчасово поселившись у помешканні Клавдія Білинського[1].

Ця обставина змушує задуматися, чому саме в такому статусі Пріцак потрапив до Берліна. Як видається, це було пов'язано з небезпекою його мобілізації на війну. 6 травня 1943 р. Пріцак записався добровольцем до дивізії «Галичина», однак пізніше робив заходи, аби відкликати свою мобілізацію[2]. За свідченням Костя Паньківського, така ситуація була досить поширеною у перші місяці після оголошення призову 28 квітня 1943 р.[3]. У липні й серпні, тобто коли він уже був слухачем літнього семестру в Інституті арабістики Берлінського університету у Гартмана, Володимир Кубійович і секретар УЦК Богдан Лончина декілька разів зверталися до Військової управи дивізії «Галичина», аби Пріцака не було мобілізовано[4]. Отож, на час від'їзду зі Львова Пріцак ще не був звільнений від цього обов'язку, що могло бути причиною такого поспішного переїзду зі Львова.

У книжці описується українське середовище тогочасного Берліна і співпраця Пріцака з Українським науковим інститутом, зокрема з Борисом Крупницьким та Іваном Мірчуком (с. 12). Особливий інтерес автора викликало знайомство Пріцака в Берліні з Дмитром Чижевським і спомини про нього (с. 26–29).

Після габілітації у Ґеттінґені (1951) і переїзду до Гамбурга наступного року, починають розкриватися таланти Пріцака як організатора науки. У цей час він стає секретарем (1951–1958), а згодом і президентом (1958–1965) Урало-алтайського товариства (Societas Uralo-Altaica). Однак цей організаційний талант найбільше розвинувся після переїзду до США у 1961 р., де він став професором тюркології спершу у Вашингтонському університеті в Сієтлі, а з 1964 р. у Гарварді. Саме в цьому осередку світової науки Пріцак взявся за організацію трьох кафедр з українистики на факультеті гуманістичних наук – історії ім. Михайла Грушевського, літератури ім. Дмитра Чижевського та мови ім. Олександра Потебні. На додаток до цього при університеті організовується Український науковий інститут.

У 1989 р. в Неаполі засновано Міжнародну асоціацію україністів[5] і вже у серпні наступного року у Києві було проведено Перший конгрес МАУ. Автор ділиться своїми враженнями від виступу Пріцака на відкритті конгресу

[1] Лисяк-Рудницький І. Щоденники / Упоряд. Я. Глистюк, Г. Вітвіцька, Л. Гентош та ін. К., 2019. С. 183; Федорук Я. Документи про наукову роботу Омеляна Пріцака в Кабінеті історії України у 1942 році. С. 311 (тут помилк. про Андрія Білинського).

[2] Федорук Я. Документи про наукову роботу Омеляна Пріцака в Кабінеті історії України у 1942 році. – С. 310.

[3] Паньківський К. Роки німецької окупації: (1941–1944). 2-е вид. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. С. 236.

[4] Федорук Я. Документи про наукову роботу Омеляна Пріцака в Кабінеті історії України у 1942 році. С. 311.

[5] Пріцак О. У справі заснування Міжнародної асоціації україністів *Свобода.* Джерзі Сити; Нью-Йорк, 1989. Ч. 117 (23 червня). С. 2.

з доповіддю «Що таке історія України?», де українська історія розглянута у контексті всесвітньої історії у взаємодії різних цивілізацій на наших з емлях (с. 33)[1]. Відбувся його переїзд до Києва, де у 1991 р. було засновано Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського АН України, відроджено часопис «Східний світ», а також створено кафедру історіософії у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка[2].

Автор завершує мемуарний виклад символічними словами Омеляна Пріцака, які підсумовують ціле його життя як науковця та організатора науки: «Свою працю над створенням Українського наукового інституту Гарвардського університету та названі розгалуження, а також Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського в системі НАНУ я вважаю більшим внеском в науку, завершенням мого шляху історика України, як усі мої понад 1000 наукових праць (книг, статей, рецензій) із різних ділянок історії і філології України та всієї Євразії».

[1] Про це див. також: Портнов А. Омелян Пріцак історик модерної України *Україна можерна*. К.; Львів, 2007. Ч. 12 (1). С. 141.

[2] Матвеєва Л. В., Шепель Л. Ф. Інститут сходознавства імені А. Кримського НАН України *Енциклопедія історії України*. К., 2005. Т. 3. С. 499–500; Потульницький В. Створення Омеляном Пріцаком кафедри історіософії у Київському університеті у 1992–1994 роках та її значення *Український археографічний щорічник*. Нова серія. К., 2016. Вип. 19/20. С. 362–375.

Сходознавчі студії у виданнях Наукової серії «Світові традиції державного управління»

Петро Вознюк
Володимир Утвенко

Наукову серію «Світові традиції державного управління» було започатковано у 2011 р. книгою Володимира Омельчука та Вікторії Лісничої «Релігійна політика стародавніх та середньовічних держав», яка отримала широкий резонанс і схвальні відгуки у фаховому середовищі. Згодом у рамках цього наукового проекту було видано навчальний посібник «Державне управління у країнах Стародавнього Сходу». Посібник отримав гриф Міністерства освіти і науки України, що ще раз підкреслило його концептуальний рівень та міру затребуваності науковим загалом.

Перша книга була надрукована у видавництві «Адеф Україна». Згодом видавничими партнерами наукової серії стали видавництва «Золоті ворота» і «Прометей». Зауважимо, що східна тематика тією чи тією мірою окреслюється і в інших виданнях серії. Зокрема, розглядалися проблеми взаємин очоленої П. Орликом мазепинської опозиції з Кримським ханатом та урядом Порти (Володимир Омельчук), розвідувальної діяльності лівобережних (Ярослав Антоняк) та запорозьких (Іван Синяк) козаків на території Криму та інших османських володінь. Посилила проект підтримка провідних вчених України, зокрема академіка НАН України Юрія Шемшученка, який написав передмову до навчального посібника «Державне управління у країнах Стародавнього Сходу». Окремо згадаємо рецензії у провідних фахових виданнях[1].

Навчальний посібник «Релігійна політика стародавніх та середньовічних держав» присвячений основним напрямам державної релігійної політики переважної більшості держав і головних цивілізацій Стародавньої та Середньовічної доби. Також подається короткий історичний огляд і особливості державного устрою найбільших тогочасних держав.

Автори використали величезну кількість наукової літератури (зокрема іншомовної), а надто – першоджерел, що робить дослідження надзвичайно вартісним, дали опис головних першоджерел з релігійної політики стародав-

[1] Рецензія Володимира Утвенка на навчальний посібник Володимира Омельчука та Вікторії Лісничої «Релігійна політика стародавніх та середньовічних держав». *Молода нація.* Спецвипуск (№ 53), 2015. С. 153–160.

ніх і середньовічних держав. Ці джерела можуть бути використані як основні й допоміжні матеріали при розробленні та вивченні інших проблем з історії державного управління стародавніх і середньовічних держав, допомогти студентам при написанні курсових та дипломних робіт з історії державного управління.

Цінною є наявність великої кількості історичних карт та інших ілюстративних матеріалів, що дозволить студентам побачити розташування тієї чи іншої держави в просторі та часі, а також уявити місце і масштаби поширення різних релігій, побачити, яка релігійна символіка існувала та використовувалася під час релігійних обрядів у стародавніх і середньовічних суспільствах та яку роль в релігії відігравали монархи і державні посадові особи.

Поданий термінологічний словник дозволяє зрозуміти значення того чи іншого релігійного культу, з'ясувати, яких богів пошановувало населення стародавніх та середньовічних держав, які династії існували в цей період і яким чином здійснювалося помазання монархів на царство; простежити певні особливості релігійної політики відповідних часів.

«Релігійна політика стародавніх та середньовічних держав» є, по суті, першою в сучасній Україні спробою комплексного міждисциплінарного (на перетині історичної науки та державного управління) підходу до аналізу проблеми. Тож на безумовне схвалення заслуговує насамперед саме намагання авторів всебічно висвітлити місце та роль релігії в організаційно-управлінській структурі тогочасних суспільств, показати, яким чином та чи та релігія впливала на свідомість різних верств населення багатьох держав.

Загалом, видання виконане на високому рівні як з погляду методології, так і наукових позицій, його текст написаний доступною та зрозумілою мовою. Водночас низка порушених тем потребує подальшого дослідження: основні напрями релігійної політики урядів стародавніх і середньовічних держав, зокрема щодо особливостей відправлення релігійного культу в тій чи тій державі, матеріального забезпечення служителів релігійного культу; участь представників духовної влади в державному управлінні різних країн; особливості поширення основних світових релігій серед різних держав і народів у добу Середньовіччя. У перспективі логічним видається продовження дослідження державної релігійної політики в Нову та Новітню добу світової історії, а також вивчення регіональних та конфесійних особливостей державної релігійної політики.

Навчальний посібник «Державне управління в країнах Стародавнього Сходу»[1] розкриває головні аспекти державно-управлінської політики Стародавніх держав: створення нормативно-правової бази державної політики та виробленння етичних засад державного управління; становлення та розвиток державної служби, регіонального управління та початків місцевого самоврядування в країнах Стародавнього Сходу.

---

[1] Навчальний посібник «Державне управління в країнах Стародавнього Сходу» / В. В. Омельчук (керівник авт. колективу, вступ), [автор передмови Ю. С. Шемшученко]. К.: Золоті ворота, 2015. 624 с. (Серія світові традиції державного управління. Вип. IV).

Важливим є висвітлення безпекової діяльності та основних напрямів зовнішньої політики урядів Стародавніх держав. Одне з центральних місць в навчальному посібнику займає вивчення особливостей соціально-економічної (власне економіки, соціальної сфери, медицини) та гуманітарної (релігійної, ідеологічної, етнорасової, інформаційної, культурної) політики в країнах Стародавнього Сходу.

Особливо вагомим є використання в навчальному посібнику великої кількості джерел (зокрема збережених першоджерел) та наукової літератури (452 основні позиції, включаючи зарубіжних авторів), а поданий в роботі термінологічний глосарій лише підвищує наукову значущість даного видання. Водночас в навчальному посібнику «Державне управління в країнах Стародавнього Сходу» варто було б окремою темою висвітлити основні етапи становлення інституту державної влади в країнах Стародавнього Сходу.

Разом з тим, навчальний посібник є першим виданням, яке безпосередньо розкриває основні аспекти державного управління Давньосхідних держав, а в перспективі логічним є продовження дослідження особливостей державного управління в Стародавніх Греції та Римі, у добу Середньовіччя та Нового часу в контексті висвітлення державного розвитку Західних та Східних цивілізацій, а також Доколумбової Америки, де становлення та розвиток державного управління мали свою специфіку. Зауважимо, що до рецензування видань серії були долучені провідні українські вчені, такі як Іван Мищак, Павло Гай-Нижник, Василь Костицький, Григорій Ситник. Усі серійні книги увінчані чудовими обкладинками, графіку, малюнок і дизайн яких оригінально й талановито витворила Ольга Гай-Нижник.

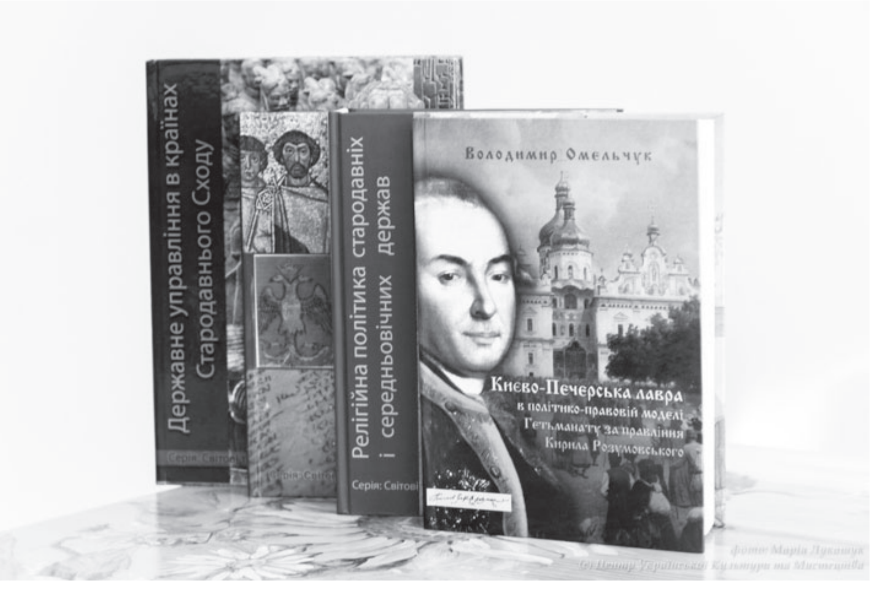

Постать А. Кримського у творчості та пам'яті волинян

Оксана Каліщук

Впродовж століть україністику творило чимало потужних та самобутніх інтелектуалів. Серед них – Агатангел Кримський. Його ім’я XVI сесією Генеральної асамблеї ЮНЕСКО 1970 р. було занесено до переліку найвидатніших діячів світу. Попри потужний науковий доробок у галузі сходо-, слов’яно- й українознавства, у комуністичні часи його доробку не лише належно не оцінювали, а радше навпаки – свідомо вилучали напрацювання і знищували пам’ять про нього. Не випадково представники Інституту дослідів Волині у Вінніпеґу вказували на призабутість в Україні пам’яті вченого і академіка[1].

Агатангел Кримський – уродженець Волині (м. Володимира-Волинського), цілком природним є інтерес до постаті вченого, його наукового та літературного доробку в регіоні. Одразу ж обумовимо, що у цій публікації ми обмежуємося адміністративним виміром – Волинською областю.

Одними з перших публікацій ще у комуністичну добу від 1960-х рр. стали публікації у обласних масмедіа О. Бабишкіна, І. Вільнянського, О. Добровольської, А. Новицького, Олекси Ошуркевича, Олега та Юрія Покальчуків. Вочевидь, такі тексти не могли з’являтися без тверджень про високу оцінку заслуг вченого і громадського діяча, нагородження почесними званнями та орденами[2]. Однак, уже тоді, поруч з риторикою лояльности вченого до радянської влади деякі автори доносили краянам українські почування Агатангела Кримського (попри національне походження), цитуючи його листи, «Хоч родом я й не українець, але я цілком поукраїнився, так що, наприклад, звуки української пісні мене доводять аж до сліз»[3].

Одним з провідних напрямів досліджень і в Україні, і на Волині були мовознавчі студії творчості Агатангела Кримського. Палітра зацікавлень волинських філологів та літературознавців доволі широка. Так, Ірина Констанкевич та С. Луцак аналізували твір «Андрій Лагановський». Об’єктом вивчення Оксани Косюк стала інтерпретація вченим поеми Лесі Українки «Одне слово». Б. Стельмах проводить аналіз сприйняття моделі світу двох світових геніїв. Підкреслює прищеплення художньо-образних і тематичних особливостей першотвору й індивідуально-стильових рис, специфіки світобачення й світовідчуття автора перекладу. На його переконання заслуга

[1] Багатогранний вчений: пам’яті призабутого в Україні вченого академіка Агатангела Кримського. *Літопис Волині*. Вінніпеґ, 1998. Ч. 15. С. 169–

[2] Шостак Г. С. А. Ю. Кримський, уродженець Володимира-Волинського, видатний вчений і письменник. *Минуле і сучасне Волині.* Тези доповідей та повідомлень ІІ-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р Ч. ІІ. Луцьк, 1988. С. 18–21.

[3] Покальчук Ю. Письменник, вчений. Радянська Волинь. 1968. 10 січня (№ 7). С. 4.

А. Кримського як перекладача в тому, що засобом рідної мови, своїм внутрішньо-емоційним світом зміг донести до нас книг поезій Г. Гайне. Особливості рецензій вченого-енциклопедиста досліджувала І. Левчук. Внесок Агатангела Кримського в українську діалектологію визначала С. Семенчак. Як про лексикографа писав І. Гнатюк. Термінологічні питання в публікаціях вченого стали предметом студій Ірини Ярошевич та Світлани Локайчук. Підсумувати ж вивчення творчості визначного земляка в українському літературознавстві спробувала Олена Яблонська.

Дослідники комуністиних часів і доби Незалежности наголошують на взаєминах Агатангела Кримського з провідними діячами свого часу. Серед них називають імена Івана Франка, Михайла Драгоманова.

Окремим і важливим аспектом у дослідженнях та матеріалах є взаємини Агатангела Кримського і Лесі Українки. Саме цьому присвятили свої розвідки Світлана Богдан, Олександр Рисак, Сергій Романов, Марія Чашук та публікації у періодиці Л. Бай, С. Кочерга, Б. Янович. Зазвичай у таких матеріалах можна прочитати, що «Лесю Українку і А. Кримського єднала спільність поглядів на методи боротьби з існуючими порядками, подібність в оцінці суспільних явищ, неприйняття самодержавства. Лесю приваблювали люди сильні, натури цілісні»[1]. Однак дослідники, вивчаючи їхнє листування, говорять не лише про звичайні дружні стосунків, а про таємне кохання Агатангела Кримського до знаної літераторки. На підтвердження цього у наукових та публіцистичних текстах наводять цитату самого Агатангела Кримського. «…До них легкою ходою підходила чарівна білявка. Обличчя світилося потаємною внутрішньою красою. Агатангел подивився у великі очі без смутку і печалі. І відчув… Він відчув, що червоніє. Червоніє так, як цього не було ніколи у житті. Що це зі мною? Їхні погляди зустрілися – і… Леся опустила очі. Гомоніла публіка на сцені, і тільки дві людини на всьому світі нічого не чули… Вже будучи літньою людиною, маючи майже сімдесят років, академік Кримський згадає ту першу зустріч: «Обоє ми дуже зніяковіли і тільки після нагадування Олени Петрівни (матері Лесі Українки) подали одне одному руки… Ми були близькими друзями протягом багатьох років, до останнього дня життя Лесі Українки. Вона довіряла мені свої твори, перш ніж друкувати їх». З іншого боку, буже промовистим видається риторичне питання Марії Чушак: «Її дорогого товариша поглинув ненаситний репресивний сталінський молох. Великий вчений помер у Кустанайській тюрмі у камері смертників 25 січня 1942 р. І мимоволі напрошується питання: а чи не поглинула б ця машина Лесю Українку?»[2].

Ніна Данилюк, д-р філол. наук, проф. кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк) у доповіді «Агатангел Кримський – організатор Української академії наук,

[1] Бай Л. Леся Українка і Агатангел Кримський. Вісті Ковельщини. 2003. 31 липня (№ 120–121). С. 3.

[2] Чашук М. Леся Українка та Агатангел Кримський (до історії творчих взаємин). *Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури*. Луцьк, 2001. С. 68.

мовознавець і письменник» порушила актуальну і важливу тему значення діяльності А. Кримського на шляху становлення Української академії наук. Зокрема, вона твердила, що після отриманого восени 1918 р. запрошення від уряду П. Скоропадського, А. Кримський приїхав до Києва і одразу ж долучився до наукового процесу. Його призначили секретарем новоутвореної академії (до 1928 р.), головою першого (історико-філологічного) відділу Інституту української наукової мови. Крім того, він був ініціатором утворення діалектологічної, правописної, тюркологічної і єврейської комісій та комісій живої мови й історії мови, сформував кабінет арабо-іранської філології. Водночас був редактором наукового видання «Записки Історико-філологічного відділу Української академії наук», а з 1925 р. – головою Київської філії Всесоюзної асоціації сходознавства, створеної при Академії.

І. Сюндюков у статті «Народ вічний у пізнанні: українська ідея Агатангела Кримського у вселюдських системах координат» уважає діяльність А. Кримського на посаді першого неодмінного секретаря Всеукраїнської академії наук найдраматичнішою сторінкою його життя. У нього було велике бажання реально сприяти національному, культурному відродженню українського народу. І в той же час змушений був прислухатися до представника Наркомату освіти УРСР, який фактично виконував функції політкомісара. Але, незважаючи на різні труднощі Агатангелу Кримському вдавалося підтримувати належний рівень академії впродовж десяти років. Початком особистої трагедії вченого було його звільнення у травні 1928 р. під тиском Наркомату освіти.

Після 1991 р. особливо актуальним виявився аналіз формування Агатангела Кримського як громадського діяча і палкого патріота України, який знаходився в постійному пошуку політичних орієнтирів. З часом його політичні погляди зазнали еволюції від національного народництва до модерного націоналізму. У публікаціях автори показують сучасним українцям роль у формуванні національної ідентичності Кримського полеміки з Михайлом Драгомановим. Без сумніву, праці Драгоманова стали авторитетним джерелом для Кримського. Тому усебічний аналіз оточення вченого, а також тієї політичної й соціальної атмосфери, у якій жив Кримський, у розвідках та публікаціях дозволила по-новому оцінити цю дивовижну, одну з найвеличніших постатей української інтелектуальної історії новітньої історії.

Цінним внеском у дослідження джерелознавчих аспектів постаті Агатангела Кримського слід вважати роботи Олени Огнєвої, Олени Бірюліною та Вікторії Білик. Матеріали спадщини А. Кримського в музейних фондах не є однією цілісною колекцією, а є збіркою тематичних матеріалів, які комплектуються донині. Тому представлений ними каталог-довідник «Матеріали про життя і творчість А.Ю. Кримського» укладений на основі фондів Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ; всього 140 одиниць збереження) і його філіалу – літературно-меморіального музею Лесі Українки у с. Колодяжному (далі – КЛММЛУ; 1 од. зб.) є важливим внеском у популяризацію та вшанування імені земляка.

Після проголошення незалежности України за ініціативою Волинської обласної організації Національної Спілки письменників України рішенням виконкому Волинської обласної ради від 19 лютого 1992 р. встановили обласну літературно-мистецьку премію ім. Агатангела Кримського. На неї номінують за досягнення в галузі художньої літератури (поезія, проза, драматургія, переклади), документальної і науково-критичної літератури (естетика, літературознавство мистецтвознавство, критика, мемуаристика, біографії, публіцистика, журналістика), театральної режисури, авторських робіт. Серед лауреатів почесної нагороди Петро Мах і Йосип Струцюк (1992), Євген Грушка (1994), Михайло Киричук і Віктор Лазарук (1995), Василь Слапчук (1996), Зоя Комарук (1997), Микола Полятиків (1998), Іван Чернецький (1999), Надія Гуменюк і Петро Мах (2001), Василь Гей (2002), Михайло Пронько і Ісаак Пуц (2003), Олена Криштальська (2004), Петро Боярчук (2005), Олена Бірюліна, Андрій Бондарчук і Валерій Шевчук (2006), Володимир Лис (2007), Іван Корсак (2008), Віктор Вербич (2009), Ігор Ольшевський (2010), Петро Коробчук (2013), Віктор Гребенюк (2014), Дмитро Репюк (2015), Олександр Клименко (2016), Євгенія Назарук (2017), Олена Пащук (2018), Сергій Цюриць (2019), Оксана Єфіменко (2020).

У 1971 р. постановою Ради Міністрів УРСР від 7 травня 1971 р. Володимир-Волинському педагогічному училищу було присвоєно ім'я Агатангела Юхимовича Кримського з нагоди 100-річчя від дня народження видомого вченого. На фасаді приміщення навчального закладу встановлено меморіальну дошку, а напроти – єдине погруддя вченого роботи львівського скульптора Євгена Дзиндри, встановлене 1988 р.[1].

Ім'я академіка Агатангела Кримського носять вулиці у Луцьку, Нововолнську, Володимирі-Волинському.

З нагоди 135річчя дня народження академіка 26–27 січня 2006 р. у Луцьку та Володимирі-Волинському пройшла Міжнародна наукова конференція «Агатангел Кримський у контексті української та світової культури»

18 травня 2009 р. у Волинському краєзнавчому музеї відкрили виставку «Студії з Криму. Леся Українка й Агатангел Кримський: осяяні Сходом», основою якої стали експонати Ялтинського історико-літературного музею. 2011 р. У Володимир-Волинському історичному музеї відкрито виставку «Велет розуму і духу» (до 140-річчя від дня народження Агатангела Кримського). 25 січня 2012 р. у Волинському краєзнавчому музеї відбулися презентація виставки та вечір пам'яті А. Ю. Кримського «І сниться мила Україна...». 2013 р. пройшов вечір «У вінок шани Агатангелові Кримському» у Володимир-Волинському педагогічному коледжі. 15 січня 2016 р. до 145-річчя від дня народження вченого для слухачів історико-краєзнавчого факультету університету третього віку, який функціонує у Володимир-Волинському історичному музеї, провели лекцію, присвячену пам'яті земляка.

[1] Шостак Г. Володимир-Волинський педагогічний коледж. *Агатангел Кримський – учений, письменник, українець* / упоряд. Н. Данилюк. Луцьк: Волинська книга, 2007. С. 113–114.

Виходячи з вищенаведеного, можемо ствердити усебічне вивчення життя і творчості Агатангела Кримського його земляками. Для сучасних українців особливо цікавим може бути пошук вченим політичних та національних орієнтирів. Це дозволить використати цей досвід у модерному державотворенні та по-новому оцінити цю визначну постать української інтелектуальної історії.

1. «Не зраджу я тебе Україно, твій я навіки!». До 140 річниці від дня народження Агатангела Кримського. *Вільним шляхом.* 2011. 29 січня.

2. А знав академік мов 60... *Слово правди*. 2006. 26 січня. С. 3. [ґрунтовні відповіді, надіслані на запитання вікторини про Агатангела Кримського Жанни Ваніславської]

3. Агатангел Кримський. *Письменники Великої Волині (комплект портретів).* Луцьк, 2007.

4. Академік, поет, перекладач. *Народна трибуна.* 1991. 12 січня.

5. Бабишкін О. Великий учений, видатний письменник. До 100-річчя з дня народження Агатангела Кримського. *Радянська Волинь.* 1971. 15 січня.

6. Бабишкін О. Наш земляк Агатангел Кримський. *Радянська Волинь.* 1989. 13, 17 січня.

7. Багатогранний вчений: пам'яті призабутого в Україні вченого академіка Агатангела Кримського. *Літопис Волині.* Вінніпеґ, 1988. Ч. 15. С. 169–170.

8. Бай Л. Леся Українка і Агатангел Кримський. *Вісті Ковельщини.* 2003. 31 липня (№ 120–121). С. 3.

9. Білик В., Бірюліна О. Матеріали про життя і творчість А. Ю. Кримського у фондах Волинського краєзнавчого музею: каталог-довідник. *Волинський музей: історія і сучасність:* матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літ.-мемор. музею Лесі Українки. Луцьк, 2009. С. 62–67.

10. Білик В., Бірюліна О., Огнєва О. Спадщина Агатангела Кримського у фондах Волинського краєзнавчого музею. *Агатангел Кримський – вчений, письменник, українець*: зб. наук. пр. Луцьк, 2007. С. 96–106.

11. Богдан С. К. Автопортрет Агатангела Кримського крізь призму його епістолярії: самохарактеристики і самономінації. *Агатангел Кримський: учений, письменник, українець* / упоряд. Н. Данилюк. Луцьк: Волинська книга, 2007. С. 72–88.

12. Богдан С. К. Авторський коментар у мовознавчих працях А. Кримського (у порівнянні із текстами наукового стилю сучасної української мови). *Минуле й сучасне Волині*: тези доп. і повідомлень Волинської історико-краєзнавчої конференції (м. Луцьк, 26-28 травня 1988 р.) Ч. 2. Луцьк, 1988. С. 167–169.

13. Богдан С. К. А. Ю. Кримський про мову української науки. *Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства*. Луцьк, 1993. С. 438–439.

14. Богдан С. К. Епістолярні діалоги Лесі Українки як джерело реконструкції стереотипів міжособистісної комунікації та образів комунікантів: Агатангел Кримський. *Леся Українка і сучасність. 2*008. Т. 4. Кн. 2. С. 315–340.

15. Богдан С. К. Леся Українка і А. Ю. Кримський. *Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю:* тезі доповідей та повідомлень на Волинській іст.-краєзн. конф. (м. Луцьк, 11–13 жовтня 1991 р.) Луцьк, 1991. С. 66–67.

16. Богдан С. К. Структурно-семантична організація рецензій А. Ю. Кримського. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика.* 1996. С. 158–164.

17. Богуш М. І. Залишиться у вічності: Володимир-Волинський: історія, яка завжди з нами: історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Надстир'я, 2008. 376 с.

18. Ващенко С. Як загинув Агатангел Кримський. *Слово правди*. 1998. 8 жовтня.

19. Вербич В. «Жахавсь я любові». Сім'я і дім. *Народна трибуна.* 2004. 12 серпня. С. 9.

20. Вербич В. «Україно, твій я навіки»: До 125-річчя народження Агатангела Кримського. *Народна трибуна.* 1996. 12 січня.

21. Вербич В. Агатангел Кримський. *Філологічні студії*. 2000. № 3. С. 121–122.

22. Віктор В. Агатангел Кримський: іспит 130-літтям. *Луцький замок*. 2000. 18 січня. [про ювілейне засідання Вченої ради ВДУ, присвячене Агатангелу Кримському].

23. Вільнянський І. На честь ювіляра. *Слово правди*. 1971. 19 січня. [А. Ю. Кримському відбувся вечір у Володимир-Волинському районному Будинку культури].

24. Вірська В. І зла епоха вбила добровісника... *Віче*. 2006. 26 січня. С. 3.

25. Вознюк Я. Агатангел Кримський – видатний діяч світу. *Володимирський експрес*. 2011. 17 лютого. С. 7.

26. Войтюк Н. Вчений зі світовим іменем. *Наше місто*. 2001. 25 січня.

27. Гей В. Дні А. Кримського на Волині. *Літературна Україна.* 1996. 15 лютого.

28. Глущук П. Волинське коріння роду і слова: Агатангел Кримський. *Волинь літературна*. 2000. № 1. С. 7–9.

29. Глущук П. М. Слово про А. Ю. Кримського. *Література рідного краю*: збірник методологічних матеріалів. Луцьк, 2000. С. 69–79.

30. Гнатюк І. А. Ю. Кримський – лексикограф. Волинь філологічна: текст і контекст. 2006. Вип. 1: Агатангел Кримський у контексті української та світової культури. С. 86–88.

31. Голоюх В. І. Визначний представник світової науки і культури Агатангел Кримський (1871–1942). *Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства.* Луцьк, 1993. С. 436–437.

32. Голоюх В. І. Вчений-філолог з Волині Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942). *Минуле і сучасне Волині.* Ч. І. Луцьк, 1988. С. 155–157.

33. Григорат А. М. А. Е. Крымский как филолог-энциклопедист. *Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства.* Луцьк, 1993. С. 438.

34. Гриморович О. Пам'яті Агатангела Кримського. *Народна трибуна*. 1992. 15 лютого. [про тематичний вечір у обласному краєзнавчому музеї]

35. Гром О. Ф. Агатангел Кримський. Академік. Поет. Перекладач. Етнограф. *Педагогічний пошук: науково-методичний вісник*. 2001. Вип. 2 (30). С. 28–30.

36. Гуменюк Н. Агатангел Кримський – добровісник і провісник. *Віче.* 2001. 11 січня.

37. Гуменюк Н. Агатангел Кримський і його доба. *Віче.* 2001. 18 січня.

38. Давидова Г. Агатангел Кримський: Портрет на тлі епох. Бібліографія. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині:* матеріали XIV Волинської наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимиру-Волинському магдебурзького права. Луцьк, 2004. С. 41–43.

39. Данилюк Н. О. Агатангел Кримський – організатор Української академії наук у 20–30 роки XX ст. *Сучасна наука та освіта Волині:* збірник матеріалів наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 22 листопада 2018 р.) Луцьк, 2018. С. 28–31.

40. Данилюк Н. О. Погляди Агатангела Кримського на походження та основні етапи розвитку української мови. *Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавств*а. Луцьк, 1993. С. 437.

41. Данилюк О. О. Іноземні мови в житті А. Кримського. *Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю.* Луцьк, 1991. С. 70.

42. Данилюк О. О. Лексикографічна діяльність А. Ю. Кримського. *Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю.* Луцьк, 1991. С. 68–69.

43. Денисюк В. Г. Волинь, Подтї, факти, цифри, Туристичні маршрути. Луцьк, Надстир'я, 1997. 143 с.

44. Добровольська О. Життя – полум'я. До 100-річчя з дня народження нашого земляка А. Ю. Кримського. *Слава праці.* 1971. 14 січня.

45. Заклекта П. Останні дні Агатангела Кримського. *Слово правд*и. 2009. 11 серпня.

46. Заклекта П. Пам'яті земляка. *Слово правди*. 1981. 11 лютого.

47. Затинна В. Волинські письменники – лауреати обласної літературно-мистецької премії Агатангела Кримського. *Агатангел Кримський: учений, письменник, українець*: зб. наук. пр. /упоряд. Н. Данилюк. Луцьк: Волинська книга, 2007.

48. Златогорський О. «Моя любов горить собі тихенько...» *Луцьк молодий.* 2003. 20 лютого.

49. І поліглот, і академік із Волині. *Луцький замок*. 2001. 11 січня. [публікація А. Астаф'єва «Президентський вісник» про А. Кримського]

50. Калініна-Більчук А. Націєтворчі функції перекладів Агатангела Кримського. *Слово правди*. 2017. 30 березня. С. 12.

51. Каспрук А. Учений, поет, перекладач. До 100-річчя з дня народження А. Кримського. *Сільські новини: орган Старовижівського комітету КПУ*. 1971. 14 січня (№ 6). С. 4.

52. Климчук В. Міцний сплав: 15 січня – 130 років від дня народження Агатангела Кримського. *Горохівський вісник*. 2001. 20 січня.

53. Констанкевич І. М. Автобіографічна сповідь декадента: «Андрій Лагановський» Агатангела Кримського. Констанкевич І. М. *Українська проза першої половини ХХ століття: автобіографічний дискурс.* Луцьк: Веда-Друк, 2014. С. 90–104.

54. Косюк О. Факт і його природа в науці та белетристиці (міркування над поемою Лесі Українки «Одне слово» в інтерпретації Агатангела Кримського. Семіотичний аспект). *Волинь філологічна*. 2006. Вип. 1: Агатангел Кримський у контексті української та світової культури. С. 174–181.

55. Кочерга С. «Я родився і виріс на Вкраїні та й українізувався»: Леся Українка та Агатангел Кримський. *Віче.* 2009. 20–26 серпня. С. 10.

56. Кралюк П. Дружба двох корифеїв. *Слово правди.* 1988. 10 серпня. [дружба А. Кримського з В. Вернадським]

57. Кралюк П., Якубович М. Незвичайний орієнталізм Агатангела Кримського: до 140-річчя. *Світязь: альманах Волинської обласної організації Національної Спілки письменників України*. 2011. Вип. 2/17. С. 142–149.

58. Кримський А. Ю. З «Пальмового гілля». Тарасове свято на чужині: З «Рубайят» Омара Хайяма. З гафізових пісень (XIV в.). *Світязь: альманах Волинської організації Національної Спілки письменників України*. 1999. Вип. 6. С. 119–122.

59. Кримський А. Ю. Тарасове свято на чужині. *Література рідного краю: Волинь. 5–6 кл.* Луцьк, 1999. С. 62.

60. Левчук І. П. Мікротема «Недоліки книги» в рецензіях Агатангела Кримського. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки.* 2010. № 2. С. 63–67.

61. Літературний вечір. *Волинь.* 1996. 6 лютого. [вечір присвячений 125-річчю від дня народження А. Кримського]

62. Локайчук С. Термінологічні питання в публікаціях академіка Агатангела Кримського. *Лінгвостилістичні студії*. 2017. Вип. 7. С. 91–100.

63. Луцак С. Художня модель самопізнання через іншого в романі «Андрій Лагановський» А. Кримського. *Волинь філологічна*. 2011. Вип. 12: Імагологічні виміри національної літератури. С. 106-112.

64. Маланій О., Омельчук Н. Екзотика поезії Агатангела Кримського. *Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє.* Т. 3. Луцьк: Вежа, 2009. С. 224–227.

65. Мандрика М. І. Агатангел Кримський (стаття з дня народження). Літопис Волині. Віннніпеґ, 1971–1972. Ч. 10–11. С. 65–70.

66. Міжнародна конференція про Агатангела Кримського. *Луцький замок.* 2005. 2 лютого. С. 3.

67. Наш визначний земляк. (А. Ю. Кримський). Блокнот агітатора. 1961. № 1. С. 24-26.

68. Новицький А. Заборонена книжка. *Молодий ленінець.* 1967. 22 жовтня.

69. Новицький А. Концерт «Думки». *Слава праці.* 1968. 29 лютого. [документальне оповідання]

70. Огнєва О. Агатангел Кримський: вчитель та учні. Волинь філологічна: текст і контекст. 2006. Вип. 1: Творчість Агатангела Криимського у контексті європейської та світової культури. С. 13-21.

71. Огнєва О. Агатангел Кримський: «Українським націоналістом я ніколи не був...» *Шацький край*. 2001. 20 січня.

72. Огнєва О. Вчений – патріот, звинувачений у націоналізмі. *Волинь.* 2001. 13 січня.

73. Огнєва О. Доля провидця. *Молода Волинь.* 1991. 2 лютого. [про виставку в краєзнавчому музеї]

74. Огнєва О. Дорога у вічність. *Слава праці.* 2001. 13, 20 січня.

75. Огнєва О. Книга буття: Агатангел Кримський. *Колос.* 2001. 9 лютого.

76. Огнєва О. Урядова постанова 1941 року не виконана досі. *Віче.* 1997. 23 січня. [про видання «Історія Туреччини» А. Кримського (Київ – Львів 1996)]

77. Огнєва О. Східні стежини Лесі Українки (статті та матеріали). Луцьк: Волинська книга, 2007. 234 с.

78. Огнєва О. «Українським націоналістом я ніколи не був…». *Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості*. Київ: Стилос, 2006. С. 261-273.

79. Олексюк В. Видатний учений і письменник. *Вісті Ковельщини.* 1996. 13 січня.

80. Ольшевський І. «У мене є любка – то рідна країна...» *Літопис Волині.* 2004. Ч. 3. С. 86–95.

81. Ольшевський І. Агатангел Кримський: поклик Сходу: спроба трактату в особах. Луцьк: «Терен», 2012. 252 с.

82. Ольшевський І. Добровісник. *Світязь: альманах Волинської організації Нац. спілки письменників України.* 1999. Вип. 6. С. 111–118.

83. Оляндер Л. К. Психологізм А. Кримського з позиції героя та я-автора. *Минуле і сучасне Волині та Полісся:* Володимир-Волинський в історії України та Волині:

матеріали XIV Волинської іст-краєзн. конф., присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниі надання Володимиру-Волинському магдебурзького права. Луцьк, 2004. С. 108–110.

84. Ошуркевич О. Життя, віддане науці. *Радянська Волинь.* 1964. 18 березня. [З біографії вченого-філолога А. Кримського]

85. Павленко Л. Агатангел Кримський про матеріальну якість зредукованих голосних. *Філологічні студії.* 1997. Вип. 2. С. 3–6.

86. Павлюк О. Агатангел Кримський з Волині знав більше 60 мов! *Вісник* + К. 2020. 23 січня (№ 4). С. 15.

87. Пелех О. Агатангел Кримський – фольклорист і етнолог. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України і Волині*: матеріали XXXII Міжнар. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., присвяченої 70-річчю утворення Волинської області, 810-й річниці надання місту Володимиру-Волинському магдебурзького права. Луцьк, 2009. С. 68–71.

88. Пневська М. У вінок ювілярові. До 120-річчя з дня народження А. Кримського. *Ленінським шляхом.* 1991. 16 січня.

89. Покальчук О. Академік з Волині. *Молодий ленінець*. 1984. 12 квітня.

90. Покальчук Ю. Письменник, вчений. *Радянська Волинь*. 1968. 10 січня.

91. Поліщук О. Пам’яті Агатангела Кримського. *Досвітня зоря.* 2001. 18 січня.

92. Пушкар Н. «Закарбована мить». *Молодий ленінець*. 1989. 26 листопада.

93. Пушкар Н. 15 січня – 135 років від дня народження А. Ю. Кримського (1871–1942) – українського сходознавця, історика, фоьклориста, літературознавця, письменника, перекладача. *Календар знаменних пам’ятних дат Волині на 2006 рік.* Луцьк, 2005. С. 19–23.

94. Пушкар Н. Луцьк – Ялта. Спогади про роки співпраці. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Леся Українка і родина Косачів в історії української та світової культури:* матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 165-річчю від дня народження Олени Пчілки та 65-річчю з часу створення Колодяжненського лит.-меморіал. музею Лесі Українки (с. Колодяжне, 26–27 червня 2014 р.). Луцьк, 2014. С. 266–282.

95. Рева Л. Кримський Агатангел Юхимович та Комісія візантології ВУАН. *Хроніки Ладомерії:* матеріали IV Всеукраїнської наук. іст.-краєзн. конф. «Хроніки ладомерії», присвяченої 820-ій річниці утворення Галицько-Волинської держави та 695-ій річниці надання Володимиру магдебурзького права. м. Володимир-Волинський, 13 листопада 2019 р. Тернопіль: Паляниця В. А., 2019. С. 213–219.

96. Рисак О. Леся Українка і Агатангел Кримський. *Філологічні студії.* 1997. Вип. 2. С. 21–27.

97. Романов С. Леся Українка – Агатангел Кримський: історія становлення та спілкування. *Волинь філологічна: Текст і контекст.* 2012. Вип. 13: Портрет кафедри української літератури. С. 158–174.

98. Сандул В. Лицар науки. *Слово правди.* 1986. 25 січня.

99. Сафонюк В. Велет і «моськи». *Полісся.* 2001. 20 січня.

100. Семенчак С. Агатангел Кримський в історії української діалектології. *Філологічні студії*. 1997. Вип. 2. С. 6–10.

101. Ситник А. М. Вісник знань, науки і добра, який звеличив націю. *Слово правди.* 2001. 11 січня.

102. Ситник А. М. Наш земляк – А. Ю. Кримський. *Минуле і сучасне Волині: Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи.* Луцьк, 1992. С. 19–20.

103. Сірук В. Особливості форм викладу в малій прозі Лесі Українки та А. Кримського. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2015. Вип. 19. С. 217–229.

104. Солодуха А. «Діалоги» з Агатангелом Кримським. *Слово правди.* 2003. 7 лютого. С. 6.

105. Сюндюков І. Українська ідея Агатангела Кримського у вселюдських системах координат. *Волинь моя: журнал Міжнародного громадського об'єднання «Волинське братство»*. 2002. Вип. 2. С. 85–88.

106. Трофимук В. «З порога смерті: Волиняни жертви сталінських репресій: Агатангел Кримський. *Полісся*. 1995. 24 грудня.

107. Троцюк М. Перекладацька діяльність А. Ю. Кримського. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України і Волині:* матеріали XXXII Міжнар. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., присвяченої 70-річчю утворення Волинської області, 810-й річниці надання місту Володимиру-Волинському магдебурзького права. Луцьк, 2009. С. 71–74.

108. Фурман М. Вдячність нащадків. *Слово правди*. 1988. 24 вересня.

109. Хватальна евакуація: За слідчою справою А. Кримського. *Радянська Волинь.* 1990. 7 листопада.

110. Цьось В. А., Цьось М. П. Агатангел Кримський – перший вчений секретар Української академії наук. *Сучасна наука та освіта Волині:* збірник матеріалів наук.-практ. конф. (м. Володимир-Волинський, 22 листопада 2018 р.). Луцьк: Волиньполіграф, 2018. С. 32–34.

111. Чашук М. Леся Українка та Агатангел Кримський (до історії творчих взаємин). *Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури.* Луцьк, 2001. С. 64–68.

112. Шостак Г. С. А. Ю. Кримський, уродженець Володимира-Волинського, видатний вчений і письменник. *Минуле і сучасне Волині*. Тези доповідей та повідомлень ІІ-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26-28 травня 1988 р Ч. ІІ. Луцьк, 1988. С. 18–21.

113. Юрчук А. Подвиг його життя. *Слово правди.* 1994. 1 березня.

114. Яблонська О. Творчість А. Кримського в українському літературознавстві. Волинь філологічна: текст і контекст. 2006. Вип. 1: Творчість Агатангела Кримського у контексті європейської і світової культури. С. 182–190.

115. Яблонська О. Творчість Степана Руданського в дослідженнях Агатангела Кримського. *Агатангел Кримський: учений, письменник, українець*: зб. наук. пр. /упоряд. Н. Данилюк. Луцьк: Волинська книга, 2007. С. 63–71.

116. Янович Б. «Пальмове гілля» Агатангела Кримського. *Слово правди.* 2012. 26 січня. С. 12.

117. Янович Б. Агатангел Кримський: «Вчити і знати». *Володимирський експрес*. 2011. 24 лютого. С. 3.

118. Янович Б. Агатангел Кримський. Людина-енциклопедія. *Місто вечірнє.* 2019. 17 січня. С. 8.

119. Янович Б. Літературний вечір у коледжі. *Рідне місто.* 2013. 7 лютого. С. 6.

120. Янович Б. Нова книга про Агатангела Кримського. *Рідне місто.* 2013. 10 січня. С. 3.

121. Янович Б. Усе життя він кохав Лесю Українку – таємно і безнадійно. *Волинь*-нова. 2018. 25 січня (№ 6). С. 13.

Азербайджанська література в українських перекладах Бібліографічне дослідження (1917–2020 рр.)

Відділ науково-бібліографічної інформації НБУВ

Тетяна Арсеєнко
Аліна Колесніченко
Тетяна Гришина
Анжела Шумілова
Юля Фіх

У бібліографії «Азербайджанська література в українських перекладах» представлено твори відомих азербайджанських поетів, письменників в українських перекладах. Матеріал подано за розділами: Літературознавство. Літературна критика; Художня література; Твори окремих письменників.

Про інтерес до азербайджанської літератури свідчать видання антологій, збірників художніх творів, окремих видань, публікації на сторінках періодичних видань. Найбільше виявлено перекладів творів визначних азербайджанських письменників, серед них: Аббас Абдулла, Самед Вургун, Насімі Сеїд Імадеддін, Нізамі Ґянджеві, Расул Рза, Сулейман Рустам, Мехті Гусейн. Привертають увагу українського читача твори сучасних письменників – Гулу Агсес, Ельчіна Сафарлі та інших. Перекладачами були відомі українські поети, письменники, вчені, журналісти, зокрема: Василь Мисик, Микола Мірошниченко, Павло Мовчан, Станіслав Тельнюк, Валентин Ціпко, Дмитро Чистяк та ін.

Укладена бібліографія є свідченням неабияким столітнім зацікавленням української інтелігенції азербайджанською письменницькою культурою, що відображає, насамперед, історію, філософію та традиції азербайджанського народу. Бібліографічний список є важливим чинником для взаємного пізнання, збагачення та зближення культур і світоглядів двох народів.

При підготовці бібліографії використано фонди і каталоги Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), ретроспективні покажчики, видання державної бібліографії. До списку включено переважно окремі видання, публікації із збірників та журналів.

Щиро дякуємо за допомогу завідувачці відділу науково-бібліографічної інформації НБУВ, доктору наук з соціальних комунікацій Тетяні Добко.

Літературознавство. Літературна критика

Книги

1. Алієва Заміна Керім кизи. Азербайджансько-українські літературні взаємозв’язки другої половини ХХ – початку ХХІ століття: імагологічний дискурс: моно-

графія / Заміна Керім кизи Алієва. – К.: Паливода А. В., 2019. – 559 с. – Бібліогр.: с. 523–559.

Габіббейлі Іса Акпер оглу. Азербайджанська література початку XX століття / Іса Акпер оглу Габіббейлі; пер. з рос. В. Біннатова. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2013. – 164 с.

Дисертації

2. Гасанзаде Н. А. Азербайджанско-украинские литературные связи (1941–1945): автореф. дис. … канд. филол. наук / Н. А. Гасанзаде; Азербайдж. гос ун-т им. С. М. Кирова. – Баку, 1964. – 18 с.

Статті з енциклопедій, збірників, періодичних видань

3. Агаєва А. Україна – Азербайджан: (до питання про літературні зв'язки) / Аделя Агаєва // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна – Азербайджан. – С. 92-97.

4. Азербайджан // Велика українська енциклопедія / редкол.: В. М. Локтєв [та ін.]. – Київ, 2016. – Т. 1. – С. 412-421.

Література. – С. 418-419.

5. Алієва З. Контактно-генетичні підходи у дослідженні азербайджансько-українських літературно-культурних взаємин / Заміна Алієва // Літературознавчі студії. – Київ, 2010. – Вип. 26. – С. 7-12.

6. Алієва З. К. Українсько-азербайджанські літературні зв'язки: історія й сучасність / З. К. Алієва // Літературознавчі студії. – К., 2016. – Вип. 50. – С. 19-25.

7. Багіров А. С. Азербайджанська література / А. С. Багіров, Аббас Абдулла // Українська літературна ециклопедія: в 5 т. / редкол.: О. І. Дзеверін, М. Г. Жулинський, М. П. Зяблюк. – К., 1988. – Т. 1. – С. 27-29.

8. Василюк О. А. Ю. Кримський як дослідник мови та літератури Азербайджану / О. А. Василюк // Азербайджан й Україна на перехрестях історії та культури: наук. зб., присвяч. 25-річчю встановлення дипломат. відносин між Азербайджанською Республікою та Україною / КНУ ім. Т. Шевченка, Іст. ф-т; упоряд.: О. Р. Купчик, Л. В. Шпаковськи. – Ніжин, 2017. – С. 150-157.

9. Васьків М. С. Азербайджанська література в українських книжкових виданнях / М. С. Васьків // Східний світ. – 2015. – № 4. – С. 66-77.

10. Веркалець М. Азербайджанська словесність у дослідженнях А. Кримського / Михайло Веркалець // Україна – Азербайджан: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 10-й річниці відновлення незалежності України та Азербайджану (8 черв. 2001 р.) / КНУ імені Тараса Шевченка, Посольство АР в Україні; упоряд. Ф. Г. Туранли. – Київ, 2004. – С. 59-80.

11. Веркалець М. Азербайджанська словесність у дослідженнях А. Кримського / Михайло Веркалець // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 269-285.

12. Гончарук М. Поезія гранатових відтінків / Марина Гончарук, Пюста Ахундова, Леся Мудрак // Літ. Україна. – 2020. – 7 лип.

Про сучасний літературний процес в Азербайджані.

13. Дашкевич Я. Микола Гулак в Азербайджані (друга половина XIX ст.) / Ярослав Дашкевич // Лідер двох епох: азербайджансько-українські відносини через призму життя і діяльності Гейдара Алієва / Анатолій Денисенко, Василь Туркевич, Любов Шпаковськи. – Київ, 2013. – С. 197-200. – (Бібліотека наукового щорічника «Україна дипломатична»; вип. 7).

14. Мамедзаде С. Від серця до серця / Сіявуш Мамедзаде // Всесвіт. – 1983. – № 12. – С. 118-119.

Про азербайджанську літературу.

15. Марченко В. Давня азербайджанська література в дослідженнях А. Ю. Кримського / Валерій Марченко // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна – Азербайджан. – С. 256-268.

16. Марченко В. А. Кримський як дослідник азербайджанської літератури // Марченко В. В. Творчість і життя / В. В. Марченко. – К., 2001. – С. 13-28.

17. Марченко В. Сторінки побратимства нашого / Валерій Марченко // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 61-71.

Статтю українського правозахисника та вченого-сходознавця підготовлено на замовлення до декади літератури й мистецтва Азербайджанської РСР в Україні в 1971 р. В ній йдеться про культурні, і, в першу чергу, про літературні взаємини двох народів.

18. Мірошниченко М. М. Азербайджан, Азербайджанська Республіка / М. М. Мірошниченко, Ф. Г. Туранли // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2001. – Т. 1. – С. 214-216.

19. Мірошниченко М. Азербайджансько-українські літературні та культурні взаємини / Микола Мірошниченко // Україна – Азербайджан: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 10-й річниці відновлення незалежності України та Азербайджану (8 черв. 2001 р.) / КНУ ім. Т. Шевченко; Посольство АР в Україні; упоряд. Ф. Г. Туранли. – К., 2004. – С. 81-86.

20. Мірошниченко М. Азербайджансько-українські літературні та культурні взаємини / Микола Мірошниченко // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 88-91.

21. Мірошниченко М. «Вітер з України» в Баку, або В зеленому затінку демір-агачів / Микола Мірошниченко // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 288-298.

Ессе про літературні зв’язки українського і азербайджанського народів в другій половині ХХ ст. також може слугувати одночасно коротким оглядом поезії Азербайджану цього періоду.

22. Мірошниченко М. Зійшло сонце у Ширвані: азербайджанська поезія XII–XX століть / Микола Мірошниченко // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип.1: Україна–Азербайджан. – С. 298-306.

Про життя і творчість А. Хагані, Нізамі, М. Фізулі та ін.

23. Юсіфлі Дж. Про сучасну поезію Азербайджану / Джаваншира Юсіфлі; пер. Леся Мудрак-Ковалівна // Всесвіт. – 2014. – № 11/12. – С. 268-275.

Художня література

Фольклор, казки

24. Азербайджанські казки: пер. з азербайдж. / іл. О. М. Довгаля. – К.: Держлітвидав УРСР, 1956. – 287 с.: 8 л іл.

25. Азербайджанські народні казки: для мол. шк. віку / упоряд. А. Абілова, пер. з азербайдж. В. Ціпка. – К.: Веселка, 1978. – 135 с.: іл. – (Казки народів СРСР).

26. Азербайджанські народні казки: для мол. шк. віку / упоряд. та пер. з азербайдж. В. Ціпка, худ. А. Жуковський. – 2-ге вид. – К.: Веселка, 1991. – 239 с.: іл. – (Казки народів СРСР).

27. Азербайджанські народні казки: для мол. шк. віку / упоряд., пер. з азербайдж. В. Ціпка; худож. А. Жуковський. – 3-тє вид. – К.: Веселка, 1995. – 240 с.: іл. – (Казки народів світу).

28. Азербайджанські народні казки: для мол. шк. віку / упоряд. та пер. з азербайдж. В. Ціпка; худож. А. Жуковський. – 4-те вид. – К.: Веселка, 2007. – 156 с.: іл. – (Казки народів світу).

29. Ледачий Шейдулла: Азербайдж. нар. казка: для дошк. віку / пер. з азербайдж. В. Ціпка. – К.: Веселка, 1980. – 16 с.: іл.

30. Подарунок: зб. творів азербайдж. письмен. для дітей / упоряд. З. Джабар-Заде. – К.: Молодь, 1954. – 200 с.: іл.

* * *

31. Азербайджанські народні усмішки / пер. В. Марченко // Марченко В. Творчість і життя / Валерій Марченко. – К., 2001. – С. 231-232.

32. Мисливець Пірім: азербайдж. народ. казка / пер. В. Марченко // Марченко В. Творчість і життя / Валерій Марченко. – Київ, 2001. – С. 163-170.

33. Сім гранатових прутиків: азербайдж. нар. казка / пер. В. Довжик; мал. О. Коркіщенко // Барвінок. – 1987. – № 5. – С. 10-11.

34. Сім лозин: азербайджан. нар. казка / пер. В. Ціпко // Малятко. – 2015. – № 1. – С. 7-8.

35. Як Джиртдан врятував дітей від страшного Дива: азербайдж. казка / пер. В. Згурська // Дивосвіт. – 1996. – № 17/18. – С. 6-8.

Збірники, антології

36. Молодий Азербайджан: зб. творів сучас. азербайдж. письменників / ред. А. В. Багрій; пер. на укр. Г. Піддубний. – Харків; Одеса: ДВУ, 1930. – 212 с.

Зміст: Азербайджанська література (загальний нарис) / Х. Зейналлі. – С. 3-36; Еркек Тукезбан / ***Б. А. Таліблі***. – С. 37-47; Нещастя в домі Менаді Кадіма. – С. 48-53; Важке завдання. – С. 54-62; Не згідна. – С. 63-69; Заріфе / ***Сімург.*** – С. 70-83; Проста річ. – С. 84-101; Дочка Гіляна. – С. 102-109; На шляху до нового життя / ***С. Гусейн.*** – С. 110-136; Зрадник. – С. 137-159; Двоє із ста двадцяти. – С. 160-171; Намус / ***Сулейман Сані Ахундов***.– С. 172-182; Світло надії / ***Г. Назарлі.*** – С. 183-185; Відлюдник / ***А. Абульгасан.*** – С. 186-192; Шейх Шабан / ***А. Ахвердов.*** – С. 193-209.

37. Бакинські вогні: молода поезія Азербайджану / упоряд. В. А. Ібрагімов; пер. з азербайдж. В. Гужви [та ін.]. – К.: Молодь, 1978. – 272 с. – (Молода поезія країни).

Зміст: ***Алі Керім.*** – С. 10-22; ***Джабір Новруз.*** – С. 24-32; ***Мамед Араз.*** – С. 34-38; ***Фікрет Годжа.*** – С. 40–49; ***Фікрет Садих.*** – С. 51-57; ***Аббас Абдулла.*** – С. 59-68; ***Адиль Расул.*** – С. 70-72; ***Вагіф Самед-Огли.*** – С. 74-77; ***Вагіф Ібрагім***. – С. 79-83; ***Вагіф Насіб.*** – С. 85-90; ***Вахід Азіз.*** – С. 92-97; ***Іса Ізмаїл-Заде.*** – С. 99-105; ***Алекпер Салах-Заде***. – С. 107-111; ***Сіявуш Сарханли***. – С. 113-117; ***Нусрат Кесаманлі***. – С. 119-124; ***Адиль Касимов.*** – С. 126-129; ***Мамед Ізмаїл.*** – С. 131-139; ***Мамед Мурад.*** – С. 141-144; ***Малік Фаррух.*** – С. 146-148; ***Давуд Насіб.*** – С. 150-156; ***Джамал Юзиф-Заде***. – С. 158-164; ***Бахадур Фарман Огли.*** – С. 166-167; ***Гурбат Азізов.*** – С. 169-172; ***Чингіз Алі огли.*** – С. 174-179; ***Раміз Ровшан.*** – С. 181-185; ***Аламдар Кулу-Заде.*** – С. 187-190; ***Зейнал Вафа.*** – С. 192-195; ***Польгусейн Казим.*** – С. 197-198; ***Мурад Гудялчайли.*** – С. 200-204; ***Мустафа Іскендер Заде.*** – С. 206-212; Ровзет. – С. 214-217; ***Рафіга Гусейнова.*** – С. 219-222; ***Музаффар Шукюр.*** – С. 224-230; ***Сабір Рустамханли.*** – С. 232-238; ***Шамшад Рза.*** – С. 240-245; ***Габіб Сафаров.*** – С. 247-249; ***Офеля Бабаєва.*** – С. 251-252; ***Муса Алекберлі.*** – С. 254-256; ***Ага Сафа.*** – С. 258-263.

38. Мій Азербайджан: азербайдж. радян. поезія / упоряд.: А. С. Абілов, В. І. Ціпко. – К.: Радян. письменник, 1979. – 270 с.: іл.

Зміст: ***Самед Вергун.*** – С. 7-16; ***Сулейман Рустам.*** – С. 17-26; ***Мікаїл Мушфік***. – С. 27–31; ***Мамед Рагім.*** – С. 32-42; ***Расул Рза***. – С. 43-53; ***Осман Саривеллі.*** – С. 54-

57; ***Зейнал Халіл.*** – С. 58-63; ***Ахмед Джаміль.*** – С. 64-68; ***Мехті Саїдзаде.*** – С. 69-71; ***Мірварід Дільбазі***. – С. 72-80; ***Енвер Алібейлі.*** – С. 81-84; ***Алі Туде.*** – С. 85-89; ***Зейнал Джаббарзаде.*** – С. 90-91; ***Нігяр Рафібейлі.*** – С. 92-97; ***Боюкага Касумзаде.*** – С. 98-100; ***Балаш Азерогли.*** – С. 101-102; ***Акіма Біллурі.*** – С. 103-106; ***Набі Хазрі.*** – С. 107-113; ***Бахтіяр Вагабзаде.*** – С. 114-119; ***Касум Касумзаде.*** – С. 120-123; ***Новруз Гянджалі.*** – С. 124-127; ***Гусейн Аріф.*** – С. 128-131; ***Іслам Сафарлі.*** – 132-136; ***Медина Гюльгюн.*** – С. 137-140; ***Адиль Бабаєв.*** – 141-145; ***Габіль Імамвердієв.*** – С. 146-149; ***Аліага Кюрчайли.*** – С. 150-156; ***Атіф Зейналли.*** – С. 157-158; ***Сохраб Тахір.*** – С. 159-161; ***Алі Керім.*** – С. 162-165; ***Джабір Новруз.*** – С. 166-171; ***Наріман Гасанзаде.*** – С. 172-176; ***Мамед Араз.*** – С. 177-180; ***Фаміль Мехті.*** – С. 181-185; ***Халіл Рза.*** – С. 187-191; ***Тофік Махмуд.*** – С. 193-195; ***Сардар Асад.*** – С. 196-199; ***Руфат Забіогли.*** – С. 200-201; ***Мастан Алієв.*** – С. 202-205; ***Тофік Байрам.*** – С. 206-210; ***Ілляс Тапдиг.*** – С. 211-213; ***Фікрет Годжа.*** – С. 214-217; ***Фікрет Садих.*** – С. 218-221; ***Юсиф Гасанбек.*** – С. 222–223; ***Муса Якуб.*** – С. 224-226; ***Іса Ісмаїлзаде.*** – С. 227-230; ***Давуд Насіб.*** – С. 231-234; ***Чингіз Аліогли.*** – С. 235-237; ***Сіявуш Сарханли.*** – С. 238-240; ***Алекпер Салахзаде.*** – С. 241-243; ***Нусрет Кесеманли.*** – С. 244-246; ***Аббас Абдулла.*** – С. 247-252; ***Вагіф Ібрагім.*** – С. 253-257; ***Мамед Ізмаїл.*** – С. 258-260; ***Шакяр Аслан.*** – С. 261-262.

39. Голоси Азербайджану: репертуар. зб. / упоряд. О. М. Новицький; редкол.: О. Білаш [та ін.]. – Київ : Мистецтво, 1980. – 141 с.: іл., ноти. – (Бібліотечка художньої самодіяльності «Райдуга»; № 20–21).

Зміст: Приїжджайте в Азербайджан! / ***Сулейман Рустам***; пер. О. Новицький. – С. 9-10; Розмова з Дніпром / ***Мірварід Дільбазі***; пер. М. Упеник. – С. 11-13; Моя колиска / ***Джабір Навруз***; пер. В. Забаштанський. – С. 14-15; Слово про дружбу / ***Сулейман Рустам***; пер. В. Лагода. – С. 15-16; Робітник / ***Аліага Кюрчайли***; пер. О. Новицький. – С. 16-17; Світло / ***Фікрет Садих***; пер. П. Осадчук. – С. 17–18; «Ходять по землі поїзди…»: вірш / Ельчин; пер. В. Дашкевич. – С. 18-22; Не забуду: вірш / ***Гусейн Гусейнзаде***; пер. О. Новицький. – С. 22-23; До життя / ***Набі Хазрі***; пер. О. Новицький. – С. 23; Пам'ятатиму завжди / ***Гусейн Гусейнзаде***; пер. Ю. Петров. – С. 24-25; Важка дорога / ***Гюльгусейн Гасаногли***; пер. В. Пугач. – С. 26-27; День життя / пер. Пугач. – С. 27-28; Сумую / пер. В. Пугач. – С. 28-29; Все наше життя / пер. В. Пугач. – С. 29-30; Скринька. – С. 30–31; Серце моє! / пер. М. Чепурний. – С. 31; Двоє дверей / пер. М. Чепурний. – С. 32; Життя / ***Аббас Абдулла***; пер. І. Драч. – С. 32-33; Земна куля / ***Сохраб Тахір***; пер. В. Коломієць. – С. 33-34; Я – земля / ***Расул Рза***; пер. О. Новицький. – С. 34-35; Клятва / Сулейман Рустам; пер. О. Новицький. – С. 35; Вогник мигдалю / ***Аліага Кюрчайгли***; пер. Б. Шлапак. – С. 36; Чудесна пора / ***Зейнал Джабарзаде***; пер. Б. Чалий. – С. 37–38; Дощ під сонцем / ***Набі Хазрі***; пер. С. Тельнюк. – С. 38; Зви мене на «ти» / ***Сулейман Велів***; пер. І. Заєць. – С. 39-42; Благословення / ***Вагіф Ібрагім***; пер. О. Новицький. – С. 43; Здалеку / ***Гусейн Аббасзаде***; пер. С. Кобець. – С. 44-47; Пісня про Баку. Слова Зейнала Джабарзаде, музика Тофіка Кулієва / пер. П. Горецького. – С. 50-54; Сурея. Слова Зейнала Джабарзаде, музика Сеїда Рустамова / пер. П. Горецького. – С. 54-59; Я – нафтовик. Слова Сулеймана Рустама, музика Раміза Мустафаєва / пер. О. Новицького. – С. 59-64; Не треба. Слова Насіві, музика Тофіка Кулієва / пер. А. Демиденка. – С. 64-68; Ти – моя весна. Слова Самеда Вергуна, музика Фікрета Амірова / пер. В. Павлової. – С. 69-76; Ширше коло: п'єса в 3-х актах / Імран Касумов; пер. О. Бандура. – С. 78-111; Молла Насреддін і злодій / ***Сабір***; пер. Д. Солодкий. – С. 136; Буйволиця / ***Сабір***; пер. Д. Солодкий. – С. 136-137; Лікар та хворий / Сабір; пер. Д. Солодкий. – С. 137; Вовк і бюрократ: інсценізована байка / ***Емін Махмудов***; пер. Є. Демінська. – С. 138-139; 1 : 0 на користь Балаоглана /

Салам Кадирзаде; пер. Є. Демінська. – С. 140-141; Що чекає на мене? / ***Наріман Гасанзаде***; пер. Д. Солодкий. – С. 141.

40. Азербайджанське радянське оповідання: пер. з азербайдж. / упоряд. Г. Аббасзаде. – К.: Дніпро, 1984. – 223 с.: іл. – (Радянське оповідання).

Зміст: Сон не збувся / ***Мірза Ібрагімов***; пер. В. Ціпко. – С. 5-19; Хворий (Із циклу «Смішні історії») / ***Сулейман Рахімов***; пер. В. Ціпко. – С. 20-26; При світлі місяця / ***Енвер Мамедханли***; пер. М. Мірошниченко. – С. 27-30; Вовняна хустка / ***Ілляс Ефендієв***; пер. В. Ціпко. – С. 31-39; Золота гадюка / ***Ізмаїл Шихли***; пер. В. Ціпко. – С. 40-51; Гудок пароплава / ***Гусейн Аббасзаде***; пер. Л. Маковецька. – С. 52-59; Північна поклажа / ***Байрам Байрамов***; пер. М. Мірошниченко. – С. 60-64; Шалале / ***Сулейман Велієв***; пер. В. Ціпко. – С. 65-70; Пам'ятник / ***Салам Кедірзаде***; пер. Л. Маковецька. – С. 71-76; Вірші в прозі / ***Гюльгусейн Гусейноглу***; пер. М. Мірошниченко. – С. 77-80; Поїзд; Пікассо; Латур…: нефантаст. оповід. / ***Ельчин***; пер. М. Мірошниченко. – С. 81-92; Ланцюжок / ***Анар***; пер. М. Мірошниченко. – С. 93-103; Запах меду / ***Акрам Айліслі***; пер. В. Ціпко. – С. 104-113; Затишне місце в сквері / ***Максуд Ібрагімбеков***; пер. В. Ціпко. – С. 114-127; Урок співів / ***Рустам Ібрагімбеков***; пер. В. Ціпко. – С. 128-136; Фантазія / ***Ісі Мелікзаде***; пер. Л. Маковецька. – С. 137-142; Острови / ***Чингіз Гусейнов***; пер. В. Ціпко. – С. 143-152; «Той був солодший…» / ***Алевія Бабаєва***; пер. Л. Маковецька. – С. 153-155; Весільне плаття / ***Хасида Гасилова***; пер. Л. Маковецька. – С. 156-160; Моя Сервіназ / ***Гилман Алкін***; пер. М. Мірошниченко. – С. 161-168; Мардан / ***Юзиф Азимзаде***; пер. М. Мірошниченко. – С. 169-176; Пройдисвіт / ***Відаді Бабанли***; пер. Л. Маковецька. – С. 177-185; Втрачене в дитинстві / ***Азіза Ахмедова***; пер. Л. Маковецька. – С. 186-191; Перед зльотом / ***Сабір Ахмедов***; пер. В. Ціпко. – С. 192–199; Остання цигарка / ***Сабір Азері***; пер. М. Мірошниченко. – С. 200-206; Історія, що сталася з білолицьою бабусею та смаглявою бабусею / ***Менза Баба Ейнуллаєва***; пер. Л. Маковецька. – С. 207-215; Мені теж туди / ***Баба Візироглу***; пер. Л. Маковецька. – С. 216-222.

41. Антологія азербайджанської поезії: у 2 т. / упоряд., вступ. ст. М. М. Мірошниченко; голов. ред. М. В. Мизгаєва. – К.: Етнос, 2006.

Т. 1: XII – початок XX століття. – 293 с.: фот., іл., портр.

Зміст: ***Афзаладдін Хагані.*** – С. 22–28; ***Нізамі Гянджеві.*** – С. 29–208; ***Мехсеті.*** – С. 209-212; ***Імадеддін Несімі.*** – С. 213-232; ***Мухамед Фізулі.*** – С. 233-236; ***Молла Панах Вагіф.*** – С. 237-250; ***Мірза Шафі Вазех.*** – С. 251-254; ***Ашиг Алескер.*** – С. 255-262; ***Мірза Алекпер Сабір.*** – С. 263-276; ***Мухамед Гаді.*** – С. 277-284.

Т. 2 : XX – початок XXI століття. – 392 с.: фот., іл., портр.

Зміст: Гусейн Джавид. – С. 6-7; ***Осман Саривеллі.*** – С. 8-10; ***Самед Вургун***. – С. 11-42; ***Сулейман Рустам.*** – С. 43-48; ***Мамед Рагім.*** – С. 49-51; ***Микаїл Мушфіг.*** – С. 52-55; ***Расул Рза.*** – С. 56-80; ***Мірварид Дільбазі.*** – С. 81-82; ***Нігяр Рафібейлі.*** – С. 83-86; ***Касум Касумзаде.*** – С. 87-89; ***Гюльгусейн Гусейноглу.*** – С. 90-93; ***Гусейн Аріф.*** – С. 94-97; ***Набі Хазрі.*** – С. 98-102; ***Бахтіяр Вагабзаде.*** – С. 103-106; ***Сохраб Тагір Азеразер.*** – С. 107-109; ***Аліага Кюрчайли.*** – С. 110-114; ***Хікмет Зія.*** – С. 115-116; ***Фікрет Садих.*** – С. 117-122; ***Алі Керім.*** – С. 123-128; ***Тофік Махмуд.*** – С. 129-134; ***Наріман Гасанзаде.*** – С. 135-138; ***Джабір Новруз.*** – С. 139-144; ***Мамед Араз***. – С. 145-152; ***Шакяр Аслан.*** – С. 153-155; ***Фікрет Годжа.*** – С. 156-164; ***Мастан Гюнер.*** – С. 165-169; ***Сиявуш Мамедзаде.*** – С. 170–172; ***Іскандер Етібар.*** – С. 173-174; ***Муса Ягуб.*** – С. 175-177; ***Гафіз Алі.*** – С. 178–181; ***Адиль Расу.*** – С. 182-183; ***Анар.*** – С. 184-186; ***Вагіф Самедоглу.*** – С. 187-199; ***Мамед Ізмаїл.*** – С. 200-204; ***Вагіф Насіб.*** – С. 205-210; ***Мурад Гудялчайлі.*** – С. 211-214; ***Ровзет.*** – С. 215-217; ***Габіб Сафаров.*** – С. 218-219; ***Аббас Абдулла.*** – С. 220-267; ***Іса Ісмаїлзаде.*** – С. 268-280;

Алекпер Салахзаде. – С. 281-287; ***Джамал Юсифзаде.*** – С. 288-292; ***Аслан Кемерлі.*** – С. 293-294; ***Гідаят.*** – С. 295-296; ***Ахмед Ельбрус.*** – С. 297-300; ***Чінгіз Аліоглу.*** – С. 301-304; ***Дільзус***. – С. 305-312; ***Вагід Азіз.*** – С. 313-314; ***Нюсрет Кесеменлі.*** – С. 315-317; ***Сабір Рустамханли.*** – С. 318-319; ***Раміз Ровшан.*** – С. 320–323; ***Ельдар Бахиш***. – С. 324-328; ***Аллахверді Мамедлі.*** – С. 329-332; ***Офеля Бабаєва***. – С. 333-334; ***Гашам Ісабейлі.*** – С. 335-336; ***Вагіф Баятли Онер.*** – С. 337-339; ***Зелімхан Ягуб.*** – С. 340-341; ***Гасан Мерадж.*** – С. 342-343; ***Назим Аліоглу.*** – С. 344-345; ***Лятіф Мустафаоглу***. – С. 346-350; ***Раміз Гусарчайли.*** – С. 351-352; ***Сервіназ Гасанли.*** – С. 353-354; ***Ялчин Годжа.*** – С. 355-363; ***Ельчин Іскандерзаде.*** – С. 364-367.

42. Київська Русь. – Київ, 2008. – Кн. 4 : Азербайджан. – 280 с.: портр.

Зміст: (Не)спільний простір: [передмова] / Дмитро Стус. – С. 6-7; Передмова / ***Нізамі Джафаров***. – С. 9-10; Азербайджан: [вірш] / ***Семед Вургун***; пер. О. Жолдака. – С. 12-14; Червоний лімузин: [оповідання] / ***Анар***; пер. О. Плаксій. – С. 16-28; «Сари гялін»: [оповідання] / ***Ельчин***; пер. Д. Стуса. – С. 29-45; День народження: [оповідання] / ***Рустам Ібрагімбеков***; пер. Р. Кісь. – С. 46-73; Серце – воно така штука: [оповідання] / ***Акрам Айліслі***; пер. О. Плаксій. – С. 74-86; Верблюжий дощ: [оповідання] / ***Абдулла Камал***; пер. Д. Стуса. – С. 87-94; Історія одного весілля: [оповідання] / ***Чингіз Абдуллаєв***; пер. О. Кісь. – С. 95-101; Квити: [оповідання] / ***Гусейннбала Міраламов***; пер. О. Плаксій. – С. 102-114; Інтерв'ю з собакою: [оповідання] / ***Сейран Сехавет***; пер. Д. Стуса. – С. 115-127; Іоанн Павло ІІ: оповідання-роман / ***Афаг Масуд***; пер. Р. Кісь. – С. 128-143; Колесо життя: матриця / Сара Назірова-Огуз; пер. О. Плаксій. – С. 144-160; ***Банін***: на перетині літератур: критикарка / ***Гасан Гулієв***; пер. О. Кісь. – С. 161-167; Півень, півень, гребінь білий: (сюжет із претензією на сценку) / ***Ельчин Гусейнбейлі***; пер. Д. Стуса. – С. 168-175; Книга: [есе] / ***Рафік Гашимов***; пер. Р. Кісь. – С. 176-178; 10 вересня: [оповідання] / ***Рашад Меджид***; пер. О. Плаксій. – С. 179-187; Бакинська мозаїка: [фрагмент] / ***Ільгар Фахмі***; пер. О. Плаксій. – С. 193-196; Приїжджий: оповідання / ***Максад Нур***; пер. О. Плаксій. – С. 197-204; Сьогодні; Вдивляйтеся; «Повіки підніми…»: [вірші] / ***Фікрет Годжа***; пер. В. Герасем'юка. – С. 230-232; «Не за часом співають пахи…»: [вірші] / ***Вагіф Самедогли***; пер. О. Зараховича. – С 233-236; Не сподіваюсь: [вірш] / ***Раміз Ровшан***; пер. О. Зараховича. – С. 237; Стара фортеця; Кубістські вірші: [вірші] / ***Чингіз Аліогли***; пер. В. Герасем'юка. – С. 238-240; Біля мавзолею Нізамі: [вірш] / ***Гідаят***; пер. О. Зараховича. – С. 241; Журавлів караван: [вірш] / ***Вагіф Бехменлі***; пер. О. Зараховича. – С. 242-243; Із збірки віршів «Море моє»: [вірші] / ***Мансур Векілов***; пер. О. Зараховича. – С. 244-245; XXI століття. При свічках: [вірш] / ***Сіявуш Мамедзаде***; пер. М. Кіяновської. – С. 246; Тепер; Весна; Що принести тобі?: [вірші] / ***Аждар Ол***; пер. М. Кіяновської. – С. 247-249; Тільки очі у мене живі; Мичужі у ріднім краї; Рядки долі: [вірші] / ***Аділь Ширін***; пер. В. Герасем'юка. – С. 250-252; [Вірші] / ***Адалат Аскерогли***; пер. Л. Голоти. – С. 253; Ave, Ізіда; Яка заманила погода: [вірші] / ***Елхан Зал Гараханли***; пер. В. Герасим'юка. – С. 254-256; Хвилина мовчання: [уривки щоденника] / ***Салам***; пер. Д. Стуса. – С. 257; Відносність; Світло й тіні: [вірші] / ***Азад Яшар***; пер. Д. Стуса. – С. 258; Серпень: [варіації] / ***Салім Бабуллаогли***; пер. С. Грабара. – С. 259-264; Знак питання; «Заграва…»; «Горе горі…»; [вірші] / ***Гулу Агсес***; пер. М. Кіяновської. – С. 265-266; напис на останнійсторінці 8-а: [вірші] / ***Гашам Наджафзаде***; пер. Д. Стуса. – С. 267-268; [Вірші] / ***Мурад Кьохнегала***; пер. Л. Голоти. – С. 269; Зміни; Діагноз; Егоїзм: [вірші] / ***Заїр Азамат***; пер. М. Кіяновської. – С. 270-272; Триптих: [вірші] / Ніджат Мамедо; пер. М. Кіяновської. – С. 273-275; Чорний дощ: [вірш] / ***Фіруза Мамедлі***; пер. Л. Голоти. – С. 276-277; Декорації смерті: [вірш] / ***Гюнель Мавлуд***; пер. Л. Голоти. – С. 278-279.

43. Мірошниченко М. М. З азербайджанської поезії // Мірошниченко М. М. На світловидноті: авт. антологія перекладача / М. М. Мірошниченко. – Київ, 2009. – С. 5-163. – (Джерела духовності).

Зі змісту: Рубаї / ***Афзаладдін Хагані.*** – С. 16-21; Газелі / ***Нізамі Гянжеві.*** – С. 22-24; Рубаї / Мехсеті. – С. 25; Рубаї / ***Імадеддін Несімі.*** – С. 26-31; Газель; Рубаї / ***Мухамед Фізулі.*** – С. 32-33; Газель; Рубаї / ***Мірза Шаріф Вазед.*** – С. 34-35; Наслідування наших поетів: [вірш] / ***Мірза Алекпер Сабір.*** – С. 35; Істина між небилиць; кайдани незнання і сліпий вожак; свідомість, Овоч досвіду: [вірші] / ***Мухамед Гаді.*** – С. 36-37; Перед портретом: [вірш] / ***Гусейн Джавид.*** – С. 38; Той винен сам; «Ледь дишу в рукотворному раї….»: [вірші] / ***Осман Саривеллі.*** – С. 39-40; Не займай; Що я маю; Незабутньому Самведу Вургуну; Чужому й квіти не зірвати; Хай кров не проллється: [вірші] / ***Сулейман Рустам.*** – С. 41-42; Три ялівцеві галузки, груба й сон; «часом очі мої терплять голод…»; Надія; Дитинство; Тим хто ранку чекає; Зимовий день: [вірші] / ***Расул Рза.*** – С. 43-47; Роки достатку мого: [вірш] / ***Мільварид Дільбазі.*** – С. 48; «Як не прийдеш, помру…» [вірш] / ***Нігяр Рафібейлі.*** – С. 49; Вірші в прозі: Осінь; Надія і ява; Сила аж яка!..; Одне слово; Любов / ***Гюльгусейн Гусейноглу.*** – С. 50-52; На двох: [вірш] / ***Хазрі Набі.*** – С. 53; Старе – нове; Мумія: [вірші]; Хочу: рубаї; Трамвай; Напівсон: [вірші] / ***Бахтіяр Вагабадзе.*** – С. 54-56; Дерево; Вірші, в яких сніг; Якщо коротко; Наслідування: [вірші] / ***Фікрет Садих.*** – С. 57-60; Слова; Камінь; На спомин; По мандрах; Космічна мрія; Найбільший корабель; Гірше смерті: рубаї / ***Алі Керім.*** – С. 61-65; Я йшов до рідного села; Казковий лісовик: [вірші] / ***Тофік Махмуд.*** – С. 66-70; Блакить; Пісня великого Кобзаря: [вірші] / ***Наріман Гасанадзе.*** – С. 71-72; Світ білий – твій, світ білий – мій: [вірш] / ***Мамед Араз.*** – С. 73; Хіросіма; боюся й не боюся; Вулиці; Дзвін сокири; На Крим упав сніг; Хідники; Поза законом: [вірші] / ***Фікрет Годжа.*** – С. 74-77; Три барабанні бияки: баллада / ***Мастан Гюнер.*** – С. 78-80. Роздуми в Кончі-Заспі; Пам’яті Тейске Сібуя, що ніс Кобзареве слово до країни світанного сонця: [вірші] / ***Сиявуш Мамедзаде.*** – С. 81-83; Мить: [вірш] / ***Іскандер Етібар.*** – С. 84; Востаннє; Надії не втрать: [вірші] / ***Анар***. – С. 85-86; Автобіографія; Скажіть; Маркізові острови; «Жовтий плащ на мені…»; Ніяковію; Самотність; Мої двері; Із мого життя; Найважча у світі гантель: [вірші] / ***Вагіф Самедоглу.*** – С. 87-94; Птахи, ви втомились?...; У стовпищі будівель: [вірші] / ***Мамед Ісмаїл.*** – С. 95-96; Казка гнома Джиртана; Розмова з Павлом Мовчаном; Казка про шаха Ісмаїла, поета й полководця; Старість Кьороглу / ***Вагіф Насіб.*** – С. 97-100; Між води й вогню: [вірш] / ***Габіб Сафаров.*** – С. 101; Куля земна; Не сказане мною; Ця Батьківщина; День настане; У Велеслі: герайли; З циклу «Українські візерунки»: у парку «Софіївка»; Казка Києва; Рука Івана Драча; Золоті ворота; Пам’яті А. Кримського; Вдома в Ігоря Малишевського: жарт; Київ; «Ой видно село»; Побачення на Подолі; Зустріч; Весняний день у селі Бабинці: [вірші] / ***Абдулла Аббас.*** – С. 102-114; Відходжу…; Ніч дощова в Ленкорані; Тінь, що завбільшки з п’ядь; Якогось разу помітите; Де обріїв немає; Органний концерт: [вірші] / ***Іса Ісмаіладзе.*** – С. 115-121; Табун; Вітряк; Мурахи; Казка туману; Вечір: [вірші] / ***Алекпер Салахадзе.*** – С. 122-131; Ріс на зернятко ячменя; Якщо руки в руках твоїх; зелен-зелені кущі чаю: [вірші] / ***Джамал Юсифзаде.*** – С. 127-128; Гранатовий наш сад: [вірш] / ***Аслан Кемерлі.*** – С. 129; «Ну, й забарилась весна цього року!»; Гошма: [вірші] / Гідаят. – С. 130-131; Дні минулого; Рама: [вірші] / ***Ахмед Ельбрус.*** – С. 132-134; Жива гілка; Вранці-рано; «Житло будую…»: [вірші] / ***Дільсуз.*** – С. 135-138; Не підійшла: гошма; «Боюся, піздно стане…»: [вірші] / ***Вагід Азіз.*** – С. 139; Де діли; Пам’яті Н. Хікмета; Камінь; Слово: [вірші] / ***Раміз Ровшан.*** – С. 140-141; Казання для села; Баку; «Не вийде поета з тебе…»: [вірші] / ***Ельдар Бахиш.*** – С. 142-143; Найперша хвиля: [вірш] / ***Аллахверді***

Мамедлі. – С. 144; Водоспад; Школа: [вірші] / ***Офеля Бабаєва.*** – С. 145; Моя бабуся – килимарниця: [вірш] / ***Гашам Ісайбелі.*** – С. 146; Уже ж я не маю душі, кеманчо!; «Асса хлопчику!….»: [вірші] / ***Вагіф Баятли Онер.*** – С. 147-148; Чотиривірші: рубаї, дуйдет / ***Зелімхан Ягуб.*** – С. 149; Я тебе покохав: [вірш] / ***Гасан Мерадж.*** – С. 150; [Поезії] / Назім Аліоглу. – С. 151; «Про тебе думаю…»; Сільські враження [вірші] / ***Лятіф Мустафароглу.*** – С. 152-154; Боюсь: [вірш] / ***Сервіназ Гасангли.*** – С. 155; Гріхи; Не прийме світ старий недозволене; Сповідь; Орач; «Вернися, квітко!...»; «Голова переповнена полюванням…»; Два други; «Мене…»; «Якщо спить твоя доля…»; До діда-всевіда Коркуда; Химерний вірш: [вірші] / ***Ялчин Годжа.*** – С. 156-162.

44. Кононенко О. Таїна пера: переклади [з азербайдж.] / Олексій Кононенко. – К.: АДЕФ-Україна, 2013. – 336 с.

Зміст: ***Каатран Тербезі:*** [біографія]. – С. 8; Касида про таврізький землетрус / Катран Тербезі. – С. 9-10; ***Хагані (Ефзеледдін Хагані)***: [біографія]. – С. 11; Рубаї / Хагані. – С. 12-13; ***Нізамі Ґянджеві***: [біографія]. – С. 14; Газелі / Нізамі Ґянджеві. – С. 15; Касида / Нізамі Ґянджеві. – С. 16-18; ***Авхеді Мергаї***: [біографія]. – С. 19; Уривок з поеми «Джамі-Джем» / Авхеді Мергаї. – С. 20-21; ***Ассар Тебрізі***: [біографія]. – С. 22; Уривок з поеми «Мехр і Мушарі» / Ассар Тебрізі. – С. 23-25; ***Фізулі (Фізулі Мухаммад Сулейман огли)***: [біографія]. – С. 26; «Падишах золотої землі…» / Фізулі. – С. 27; ***Міза Шарі Вазах***: [біографія]. – С. 28; «Одні у нас кажуть, що життя нетлінне…»; «Ми дивимось на зорі в пізній час…»; «Був шлях важким, та я до світла йшов…»; «Короткі, влучні, зважені рядки…»; «Складна життя дорога…»; «Здіймає вітер прах до неба, він – мастак…»; «На стежках щастяю на дорогах бід…»; «На жаль, життя дароване минає…»; «Ніхто не знає мить появи дива…»; «Пізнати світ в тіні – ходу спини…»; «Мірза-Шаріф, невже тобі дано…» / Міза Шарі Вазах. – С. 29-31; ***Хейран Ханум***: [біографія]. – С. 32; Моє серце / Хейран Ханум. – С. 33; ***Абулькасим Набаті (Набаті Сеїд Абулькасим)***: [біографія]. – С. 34; «Ранком, безтурботний, п'яний, я кружляв биля шинка…» / Абулькасим Набаті. – С. 35-36; ***Ашуг Алескер***: [біографія]. – С. 37; «Жовтіє колос,червоніє мак…» / Ашуг Алескер. – С. 38-39; ***Хуршідбану Натаван***: [біографія]. – С. 40; «Як небеса. ти розцвіла, фіалка…» / Хуршідбану Натаван. – С. 41; ***Сеїд-Сезім Ширвані***: [біографія]. – С. 42; Хабар Богові / Сеїд-Сезам Ширвані. – С. 43-45; ***Мірза Алекпер Сабір***: [біографія]. – С. 46; «Не смій дивитсь!...» / Мірза Алікпер Сабір. – С. 47; ***Чингіз Аліогли***: [біографія]. – С. 48; Поговоримо з тобою, світ ; Дощ; Уві сні; Висохла ріка; «У грі, що наче світ стара…» / Чингіз Аліогли. – С. 49–53.

45. Всесвіт. – К., 2014. – № 11/12: Спеціальний азербайджанський номер. – 304 с.

Зміст: «На березі Кури…»; «Коли ні зупинки у поїздів…»: [вірші] / ***Алі Карім***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 9; Цей геок-чай; «І знову свтло місячне високе…»: [вірші] / ***Вагіф Самедоглу***; пер. з азербайдж. Світлана Костюк. – С. 10-11; «Вибір за тобою…»; Канатоходці; «Між іншим….»; «Тобі вибирати…»; Дерева: [вірші] / ***Фіклет Годжа***; з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 11-14; Обпалює мене; Остання ніч; Пам'ятники поєтам; Друзі: [вірші] / ***Сабір Рустамханли***; з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 13-17; «Хлопчику, що кидає камінь…»; «Місячне світло…»; «Келія Дервіша…»: [вірші] / ***Раміз Ровшан***; пер. з азербайдж. Світлана Костюк. – С. 18-20; Дастан про Талистан, Рафіку Кюрмахмудлу / ***Чингіз Аліоглу***; пер. з азербайдж. Сиявуш Мамедзаде, Ігор Павлюк. – С. 20-23; Город смутку; Жіночий голос; Проблиски; Будинок для душі; пошуки лдюини: [вірші] / ***Вагіф Бехменлі***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 23-25; [Вірші] / ***Нурганзі Гюнь***; пер. Леся Мудрак–Ковалівна. – С. 25-26; Київ; Пам'яті А. Кримського; «Старий світ, затятий світ …»: [вірші] / ***Абдулла Аббас***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 26-27; Рубаї / ***Октай Рза***; пер. з азер-

байдж. Ігор Павлюк. – С. 28-29; «Скільки у світі …»; Де ми?; Добро і зло; «Коли тобі удача посміхнеться…»: [вірші] / ***Гамлеті Ісаханли***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 30-32; Я – канатоходець; «Якби раптом…»; Відсутність: [вірші] / ***Айдин Ефенді***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 32-33; Місячна соната; Сніговий ескіз; Молитва: [вірші] / ***Аділ Мірсеїд***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 34-35; О Боже, рану мою зав'яжи; Світання; Біль; Свічка: [вірші] / ***Інгілаг Ісаг***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 35; Урок літератури для дітей рибалок у Джорате; Інтерв'ю / ***Салім Бабуллаоглу***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 36-40; Пейзажі торгової; Серенада; Світ смачний за сендвіч; Мигтять у вікнах тіні: [вірші] / ***Ельхан Зал***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 40-41; Лінії; Життя; Любов; Чоловік; Міст; Різниця; Вага; Настрій-1; Настрій-2: [вірші] / ***Салам Сарван***; пер. з азербайдж. Світлана Костюк. – С. 42; Склади; На місці зустрічі: [вірші] / ***Гулу Агсес***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 43; [Вірші-есе, Реквієм] / ***Алі Ширін Шукюрлі***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 44-48; Присягаюся здертою шкірою Насімі; 9 місяців у печері Тора-Бора: [вірші] / ***Акшін***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 48-50; Безперервність 12-17 / ***Ніджаті Мамедов***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 51-53; «Смерть чиновника» / Гісметі; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 54-55; Забути види цих земель / ***Алік Аліоглу***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 55-56; Розумію: [вірш] / ***Фарід Гусейн***; пер. з азербайдж. Ігор Павлюк. – С. 57; Поетичні листки: [вірші] / ***Хаял Рза, Фаргана Махтіева, Нарингюль, Рабыза Назымгизи, Гюнель Шамілгизи, Жале Ісмаїль, Кенуль Гасангулі, Акшин Ерван, Ельвін Бакіроглу, Гилман Ізманли, Сахават Сахи, Канан Гаджи, Анар Амін***; пер. Леся Мудрак–Ковалівна. – С. 58-63; Ювілей Данте: [повість] / ***Анар***; з азербайдж. Наталія Савчук. – С. 65-101; Смерть Сталіна: [повість] / ***Ельчин***; з азербайдж. пер. Наталія Савчук. – С. 102-109; Під місячним промінням: [оповідання] / ***Мевлуз Сулейманли***; з азербайдж. пер. Наталія Савчук. – С. 110-112; Історія одного весілля: [оповідання] / ***Чингіз Абдуллаєв***; з азербайдж. пер. Оксана Приходько. – С. 113-117; Люди – квіти: [оповідання] / ***Абдулла Каммал***; з азербайдж. пер. Оксана Приходько. – С. 118-120; Іван Павло II: оповідання-роман / ***Афаг Масуд***; з азербайдж. пер. Оксана Приходько. – С. 121-134; Графоман: [повість] / ***Аждар Ол***; з азербайдж. пер. Оксана Приходько. – С. 135-157; Стежинка: оповідання / ***Натіг Расулзаде***; з азербайдж. пер. Оксана Приходько. – С. 158-163; Орел: [оповідання] / ***Гусейнбала Міраламов***; з азербайдж. пер. Леся Мудрак-Ковалівна. – С. 164-166; Мер міста: [камерний роман] / ***Магсад Нур***; з азербайдж. пер. Ніна Харчук. – С. 167-221; Наречена з Півночі: [оповідання] / ***Ельчин Гусейнбейлі***; з азербайдж. пер. Оксана Приходько. – С. 222-233; Бакинська мозаїка: роман-колаж. Журнальна версія / ***Ільгар Фахмі***; з азербайдж. пер. Ігор Павлюк, Натаван Халілова. – С. 234-245; Жук-гнойовик, або Згадуючи «міф про Сизіфа» Альбера Камю: [оповідання] / ***Рафік Гашимов***; з азербайдж. Оксана Приходько. – С. 246-249; Душа в посудині: [оповідання] / ***Мубаріз Джафарлі***; з азербайдж. Оксана Приходько. – С. 250-251; Татові; Шуша; Місто з жіночим обличчям: з циклу «Карабаські оповідання» / ***Гюнель Анаркизи***; з азербайдж. Оксана Приходько. – С. 252-257; Я й вона; Пристрасть і спокій; Два етюди з циклу «З п'ятої лінії на Малому проспекті» / ***Аплай Азер***; з азербайдж. Оксана Приходько. – С. 258-259; «Буде сніг…»: [етюд] / ***Парвін Нуралієва***; з азербайдж. пер. Оксана Приходько. – С. 260-263; Перекур: [оповідання] / ***Мірмехті Аліоглу***; з азербайдж. Оксана Приходько, Дарина Гладун. – С. 264-266.

46. Листи, відправлені вітром: сучас. азербайдж. поезія / Центр перекладів при Кабінеті Міністрів АР. – Львів: Піраміда, 2017. – 188 с.: портр.

Зміст: [Поезії] / ***Гусейн Ариф***; пер. Вано Крюгера. – С. 9-13; [Поезії] / ***Набі Хазрі***; пер. В. Довжика. – С. 14-21; [Поезії] / ***Бахтіяр Вагабзаде***; пер. В. Довжика. – С. 22-28;

[Поезії] / ***Габіль***; пер. П. Селецького. – С. 29-34; [Поезії] / ***Медіна Гюльгюн***; пер. Д. Лазуткіна. – С. 35-37; [Поезії] / ***Аліага К'юрчайли***; пер. В. Левицького. – С. 35-40; [Поезії] / ***Алі Керим***; пер. Г. Тарасюк. – С. 41-44; [Поезії] / ***Халіл Рза Улутюрк***; пер. Г. Тарасюк. – С. 45-47; [Поезії] / ***Мамед Араз***; пер. Г. Тарасюк. – С. 48-53; [Поезії] / ***Джабир Новруз***; пер. О. Сандиги. – С. 54-57; [Поезії] / ***Тофиг Байрам***; пер. В. Левицького. – С. 58-60; [Поезії] / ***Фікрет Годжа***; пер. М. Варич. – С. 61-64; Мансур Векілов / пер. П. Селецького. – С. 65-67; [Поезії] / ***Муса Ягуб***; пер. О. Коцарева. – С. 68-71; [Поезії] / ***Вагіф Самедоглу***; пер. М. Варич. – С. 72-75; [Поезії] / ***Вагіф Насіб***; пер. М. Мірошниченка. – С. 76-79; [Поезії] / ***Аббас Абдулла***; пер. М. Варич. – С. 80-82; [Поезії] / ***Алекпер Салахзаде***; пер. Н. Кир'ян. – С. 83-84; [Поезії] / ***Іса Ісмаїлзаде***; пер. Н. Кир'ян. – С. 85-87; [Поезії] / ***Джамал Юсифзаде***; пер. М. Мірошниченка. – С. 88-91; [Поезії] / ***Чингіз Аліоглу***; пер. Н. Кир'ян. – С. 92-95; [Поезії] / ***Вагід Азіз***; пер. І. Астапенка. – С. 96-99; [Поезії] / ***Дільсуз***; пер. М. Мірошниченка. – С. 100-103; [Поезії] / ***Нусрат Кесеменлі***; пер. І. Астапенка. – С. 104-106; [Поезії] / ***Раміз Ровшан***; пер. І. Астапенка. – С. 107-110; [Поезії] / ***Сабір Рустамханли***; пер. Д. Лазуткіна. – С. 111-114; [Поезії] / ***Ельдар Бахиш***; пер. Д. Лазуткіна. – С. 115-117; [Поезії] / ***Динара Каракмазлі***; пер. Н. Куліш. – С. 118-121; [Поезії] / ***Закір Фахрі***; пер. М. Каменюка. – С. 122-124; [Поезії] / ***Вагіф Баятли Одер***; пер. М. Каменюка. – С. 125-130; [Поезії] / ***Зелімхан Ягуб***; пер. М. Каменюка. – С. 131-136; [Поезії] / ***Адиль Мірсеїд***; пер. М. Варич. – С. 137-140; [Поезії] / ***Алісамід Кюр***; пер. Н. Куліш. – С. 141-145; [Поезії] / ***Вагіф Бахманли***; пер. Н. Куліш. – С. 146-149; [Поезії] / ***Рустам Бехруді***; пер. П. Селецького. – С. 150-158; ***Лятіф Мустафаоглу*** / пер. М. Мірошниченка. – С. 159-162; [Поезії] / ***Салам Сарван***; пер. П. Селецького. – С. 163-165; [Поезії] / ***Агшин Єнісей***; пер. В. Довжика. – С. 166-169; [Поезії] / ***Кенуль Ариф***; пер. А. Тужикова, М. Антощака, Л. Мудрак. – С. 170-173; [Поезії] / ***Лейла Алієва***; пер. Вано Крюгера. – С. 174-177; Даниленко В. Минуле і сучасне азербайджанської поезії / післямова Володимира Даниленка. – С. 178-185.

Рец.: Окушко Г. Азербайджанська поезія в українських перекладах / Галина Окушко // Літ. Україна. – 2017. – 22 черв. – С. 3.

47. Люліч В. World of words. Переклади: [збірка: пер. з азерб., латв., болг., англ. та ін. мов] / Валентина Люліч; ред. С. Пантюк. – Рівне: Волинські обереги, 2018. – 123 с.: іл.

48. Відлуння: поезія у перекладах Павла Мовчана: [пер. з азербайдж., груз, литов. та ін. мов]. – К.: Ярославів Вал, 2019. – 544 с.

Зі змісту: Імадеддін Насімі. «Сонцем лиця твого осяяно весь світ…». – С.27; «Упаде…». – С. 28; «Я є вмістилищем світів, а сам у всесвіт не вміщусь …». – С. 29-30; Я Бог. – С. 31; Потрібен. – С. 32; *Расул Рза*. Жити. – С. 33; Мрія. – С. 33-34; *Фікрет Садих*. Вода. – С. 35; «Якщо на троянди…». – С. 35; *Шакяр Аслан.* Ще рік один відшарувавсь – немає …». – С. 36; Оскарження, незгода в слові «ні». – С. 36; Височіє околоично гора вдалині. – С. 37; *Фікрет Годжа*. Мій тато. – С. 38; Адже весна. – С. 39.

Твори окремих письменників

Аббас-Заде Гусейн (Аббасзаде Гусейн) *(1922–2007)*

49. Маленька художниця: [вірш] / Гусейн Аббас-Заде; пер. з азербайдж. // Барвінок. – 1952. – № 11. – С. 22.

50. Старий килимок: [оповідання] / Гусейн Аббасзаде; пер. з азербайдж. Пархоменко // Барвінок. – 1976. – № 7. – С. 5.

51. Кришталева чорнильниця: [оповідання] / Гусейн Аббас-Заде; пер. [з азербайдж.] Ю. Хорунжий; мал. П. Чичканова // Україна. – 1980. – № 13. – С. 18–19.

Абдулла Аббас (Аджалоглу Аббас Абдула оглу) *(1940–2019)*

52. Нахічеванська балада: [вірш] / Аббас Абдулла; пер. з азербайдж. Д. Чередниченко // Ранок. – 1968. – № 9. – С. 15.

53. Казка Києва: [вірш] / Аббас Абдулла; пер. [з азербайдж.] М. Мірошниченко // Дніпро. – 1978. – № 6. – С. 22-23.

54. «У горах в зеленім-зеленім ліску …»; Не сказане мною: [вірші] / Аббас Абдулла; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Україна. – 1978. – № 39. – С. 10.

55. Ця Батьківщина; Наш рідний дім в Капанакчі: [вірші] / Аббас Абдулла; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Вітчизна. – 1978. – № 9. – С. 2-3.

56. Будь щасливий, світе: [вірші] / Аббас Абдулла; пер. [з азербайдж.] М. Мірошниченко // Жовтень. – 1981. – № 8. – С. 18-20.

Зі змісту: Вдома у Ігоря Малишевського; Київ; Белла; Світ із вітром; У велеслі.

57. Золоті ворота; Сорокаріччя; Барвистий світ; «Стійлищем зелених-зелених дерев було наше село …»; Життя емігранта; Синові Абдулл; Ой, жаль: [вірші] / Аббас Абдулла; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Ранок. – 1982. – № 11. – С. 2-3.

58. Сонет; Автопортрет; Куля земна: [вірші] / Аббас Абдулла; пер. з азербайдж. В. Коломієць, П. Мовчан // Дніпро. – 1982. – № 1. – С. 53-54.

Шифр зберігання у НБУВ: Ж22466

59. Зустріч; «Я єсм людина й по-людськи живу день при дні …»; «Я дуже боюсь листопаду, кохана …»: [вірші]. Сонет Азербайджанові / Аббас Абдулла; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко, Ю. Сердюк; [вступ. ст. М. Мірошниченко] // Вітчизна. – 1984. – № 10. – С. 27-30.

60. Дівчинка Арзу і ягня: [вірш] / Аббас Абдулла; з азербайдж. пер. М. Мірошниченко // Прапор. – 1985. – № 12. – С. 181.

61. Мої обійми друга ждуть: [вірші] / Аббас Абдулла; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Київ. – 1986. – № 6. – С. 13-15.

Зі змісту: Світ з деревами, гаями; Світе, тобі залишаю; У світі міст, де я відсутній; Світ із чужинами; Світ із Вітчизною; Барвистий світ; Світ із вітром; Сонячний світ.

62. Не сказане мною: поезії: пер. з азербайдж. / Аббас Абдулла; упоряд. М. Мірошниченко; передм. І. Драча. – К.: Радян. письменник, 1986. – 159 с. – (Бібліотека «Братерство»).

63. «Світ з деревами, гаями…»: [вірш] / Аббас Абдулла; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Піонерія. – 1987. – № 2. – С. 12.

64. Вірш на скелі; Весняний день у селі Бабинці; «Мандрівче, ти йдеш у горянське село?»: [вірші] / Аббас Абдулла; з азербайдж. пер. М. Мірошниченко // Дніпро. – 1988. – № 6. – С. 54.

65. «Якщо загублю я душу свою…»: [вірші] / Аббас Абдулла; з азербайдж. пер. М. Мірошниченко; мал. В. Кузьменка // Вітчизна. – 1990. – № 5. – С. 17-19.

66. Елегія про камяний міст; Життя емігранта; Гіркотний світ; «Далекі стали близькими….»: [вірші] / Аббас Абдула; з азербайдж. пер. Микола Мірошниченко // Літ. Україна. – 2008. – 16 жовт. – С. 4-5.

67. Гіркотний світ; Київ; Пам’яті А. Кримського; «Місяця березня, року 1979-го…»: [вірші] / Аббас Абдулла; пер. з азербайдж. М. Мірошниченка // Хроніка–2000. – Київ, 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 395-396.

Про Аббаса Абдуллу

68. Аббас Абдулла: [біографія] // Хроніка–2000. – Київ, 2011. – Вип. 1 : Україна-Азербайджан. – С. 393-394.

69. Мірошниченко М. М. Абдулла Аббас / М. М. Мірошниченко // Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2001. – Т. 1. – С. 25 : портр.

Абдуллаєв Чингіз *(1959–)*

70. Право на легенду: роман / Чингіз Абдуллаєв ; пер. Олена Токова. – К.: К.І.С, 2010. – 236 с.

Шифр зберігання у НБУВ: Ва729801

Агсес Гулу *(1969–)*

71. Вітряна пошта: вірші / Гулу Агсес; пер. з азербайдж.: В. Герасим'юк, О. Зарахович, М. Кіяновська, О. Плаксій, Д. Стус. – К.: Факт, 2009. – 88 с.: іл.

Азері Сабір *(1938–2010)*

72. 26 Бакинських комісарів: [вірш] / Сабір Азері; пер. [з азербайдж.] В. Коротич // Дніпро. – 1978. – № 6. – С. 21.

73. Остання цигарка: оповідання: пер. з азербайдж. / Сабір Азері // Україна. – 1978. – № 39. – С. 11, 13.

74. Гість: [оповідання: пер. з азербайдж.] / Сабір Азері; [передм. М. Луківа] // Ранок. – 1988. – № 7. – С. 2 обкл., 13.

Азімзаде Юсиф Ахадулла *(1917–1984)*

75. Він не чужий: роман: у 2 ч. / Ю. А. Азімзаде; пер. з азербайдж. В. Ціпка. – К.: Молодь, 1969. – 157 с.

76. Він не чужий: повість: для сер. шк. віку / Ю. А. Азімзаде; пер. з азербайдж. В. Ціпка; худож. Ю. Гурін. – К.: Веселка, 1984. – 192 с.: іл.

Айліслі Акрам Наджаф оглу *(1937–)*

77. Синє море: оповідання / Акрам Айліслі; пер. з азербайдж. В. Ціпко // Дніпро. – 1978. – № 9. – С. 13-15.

78. Над Курою в теплих лісах: повісті та оповідання / Акрам Айліслі; пер. з азербайдж. В. Ціпко. – К.: Молодь, 1982. – 255 с.

79. Запах меду : оповідання / Акрам Айліслі ; пер. з азербайдж. В. Ціпко // Дніпро. – 1982. – № 1. – С. 57-61.

Алекперлі Муса *(1950–)*

80. Лист від батька: вірш: [пер. з азербайдж.] / Муса Алекперлі // Дніпро. – 1976. – № 7. – С. 116-117.

Алізаде Магерран

81. Останній наказ: [гумореска] / Магерран Алізаде; пер. з азербайдж. Л. Гірченко; іл. П. Костюченко // Україна. – 1967. – № 14. – С. 22.

82. Стійкий Абдулазім: [гумореска] / Магерран Алізаде; пер. з азербайдж. Ю. Тетянин // Вітчизна. – 1969. – № 10. – С. 190.

Аліоглу Чингіз (Алієв Чингіз Алі оглу) *(1944–)*

83. Тиша на кордоні: [вірш] / Чингіз Аліоглу; пер. з азербайдж. О. Петькун // Жовтень. – 1978. – № 9. – С. 24.

Аліярбейлі Фарида *(1969–1992)*

84. Азербайджанські молитви: Дівчині з полів; Останній дзвінок ; Біля колиски; Не відкриюсь: [вірші] / Фарида Аліярбейлі; пер. з азербайдж. М. Упеник // Радян. жінка. – 1978. – № 3. – С. 12-13.

Анар (Рзаєв Анар Расул оглу) *(1938–)*

85. Білий Овен, чорний Овен: оповідання і повісті / Расул Анар; авт. передм. Ч. Айтматов; пер.: С. Грабар, Л. Дрофань, Т. Кононенко; післямова М. Слабошпицького. – К.: Ярославів Вал, 2015. – 426, [1] с. – (Відлуння: перекладна проза).

86. Цікаве дослідження: гумореска / Анар Расул огли Рзаєв; пер. з азербайдж. В. Умрилов // Вітчизна. – 1969. – № 6. – С. 194-195.

87. Склянка води: [гумористичне оповідання] / Анар Расул огли Рзаєв; пер. з азербайдж. В. Умрилов; іл. А. Арутюнянц // Україна. – 1970. – № 20. – С. 22.

88. Ювілей Данте; Склянка води; Цікаві дослідження: оповідання / Анар Расул оглу Рзаєв; пер. В. Марченко // Марченко В. Творчість і життя / Валерій Марченко. – К., 2001. – С. 125-163.

Про Анара Расула

89. Слабошпицький М. Анар, який не має кордонів / Михайло Слабошпицький // День. – 2015. – 13–14 берез. – С. 23.

Про книгу прози Анара, що вийшла у видавництві «Ярославів вал».

Араз Мамед (Ібрагімов Мамед Інфіль оглу) *(1933–2004)*

90. Вітрини: [вірш] / Мамед Араз; пер. з азербайдж. О. Петькун // Жовтень. – 1978. – № 9. – С. 23-24.

91. День, якого не забуду повік: [вірш] / Мамед Араз; пер. [з азербайдж.] М. Луків // Україна. – 1980. – № 13. – С. 15.

92. Кам’яний орел: [вірш] / Мамед Араз; пер. з азербайдж. О. Петькун // Прапор. – 1982. – № 1. – С. 14–15.

93. Розмова з самим собою; «Ти пішла…» ; Родинне вогнище ; Цикади ; Хвала: [вірші] / Мамед Араз; пер. Павла Мовчана // Хроніка–2000. – Київ, 2011. – Вип. 1 : Україна–Азербайджан. – С. 407-411.

Аріф Кенуль (Гасангулу)

94. Пшеничне поле поезії, що дихає східною цнотою / Кенуль Гасангулу // Укр. літ. газ. – 2015. – № 20 (9 жовт.). – С. 13.

95. Пейзаж на світанку: вибрані поезії / Кенуль Аріф; з азербайдж. пер. Леся Мудрак, Тарас Мамедов, Наталія Бельченко, Микола Антощак, Андрій Тужиков, Оксана Боровець // Всесвіт. – 2017. – № 3/4. – С. 23-31.

Ахундов Мірза Фаталі *(1812–1878)*

96. Вибрані твори / М. Ф. Ахундов; пер. з азербайдж. В. Білоцерківський; ред. Е. Мадатлі. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2014. – 347 с.

97. Пригода скнари: п’єси / М. Ф. Ахундов; пер. з азербайдж. О. Петькуна [та ін.]; упоряд. О. М. Новицький. – К.: Мистецтво, 1980. – 149 с.: іл.

98. На смерть Пушкіна: [вірш] / М. Ф. Ахундов; пер. з азербайдж. І. Гончаренко // Вітчизна. – 1962. – № 7. – С. 157-159.

Шифр зберігання у НБУВ: Ж22465

Ахундов Сулейман Сані *(1875–1939)*

99. Страшні оповідки: для мол. шкіл. віку / С. С. Ахундов; пер. з азербайдж. і післямова В. Марченка. – К.: Веселка, 1971. – 148 с.: іл.

100. Ахмед і Мелейка; Аббас і Зейнаб; Нураддін; Чорнявка: оповідання, повість / С. С. Ахундов; пер. В. Марченко // Марченко В. Творчість і життя / Валерій Марченко. – К., 2001. – С. 172-231.

101. Чорнявка: [повість] / С. С. Ахундов; пер. В. Марченко // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1 : Україна–Азербайджан. – С. 346-376.

Бабаєв Адиль (Бабаєв Адиль Гафар оглу) *(1925–1977)*

102. Чи пам’ятаєш ти першу зустріч?: [вірш] / Адиль Бабаєв; пер. з азербайдж. А. Кацнельсон // Вітчизна. – 1954. – № 5. – С. 56-57.

103. Рідна земля: [вірш] / Адиль Бабаєв; пер. з азербайдж. С. Шумицький // Прапор. – 1972. – № 12. – С. 24.

***Бабаєва Алевійа** (1921–2014)*

104. Айран: оповідання: для мол. шк. віку: пер з азербайдж. / Алевійа Бабаєва; пер. з рос. І. Лимонової. – К.: Дитвидав УРСР, 1961. – 66 с.: іл.

105. Кольорові олівці: [оповідання]: пер. з азербайдж. / Алевія Бабаєва // Барвінок. – 1953. – № 6. – С. 10-11.

106. Варення з ожини: [оповідання] / Алевія Бабаєва; пер. з азербайдж.; іл. М. Нечипоренко // Барвінок. – 1966. – № 3. – С. 14-15.

107. Камінь мрії: оповідання: пер. з азербайдж. / Алевія Бабаєва // Радян. жінка. – 1966. – № 6. – С. 23.

***Бабаєва Офеля (Бабаєва Офеля Гяджімамед кизи)** (1948–)*

108. Школа: [вірш] / Офеля Бабаєва; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Україна. – 1977. – № 36. – С. 11.

109. Школа: [вірш] / Офеля Бабаєва; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Піонерія. – 1987. – № 2. – С. 13.

***Бабуллаогли Салім** (1972–)*

110. Гімн людей у масках: вірші: пер. з азербайдж. / Салім Бабуллаогли. – Київ : Факт, 2009. – 96 с.

Рец.: Дроздовський Д. Мукалліт азербайджанської буденності / Дмитро Дроздовський // Всесвіт. – 2010. – № 1/2. – С. 208-212.

***Байрамов Байрам (Байрамов Байрам Салман оглу)** (1918–1994)*

111. Листя: роман / Байрам Байрамов ; авториз. пер. з азербайдж. І. Буше. – К.: Дніпро, 1966. – 248 с.: іл.

***Бахиш Ельдар (Агаєв Ельдар Бахиш оглу)** (1947–)*

112. Баку: [вірш] / Ельдар Бахиш; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Ранок. – 1986. – № 5. – С. 7.

113. Казання для села; Не вийде поета з тебе; Вода : [вірші] / Ельдар Бахиш; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Поезія: збірник. – Київ, 1986. – Вип. 1. – С. 152-154.

***Борчали Ейваз (Айвазов Айваз Магамед оглу)** (1938–)*

114. Вічний шлях: [вірш] / Ейваз Борчали; пер. з азербайдж. П. Мовчан // Дніпро. – 1977. – № 11. – С. 21-22.

***Вагабзаде Бахтіяр (Вагабзаде Бахтіяр Махмуд оглу)** (1925–2009)*

115. Не падай: [вірш]: пер. з азербайдж. / Бахтіяр Вагабзаде // Зміна. – 1955. – № 6. – С. 13.

116. Хочу: [вірш] / Бахтіяр Вагабзаде; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Україна. – 1977. – № 36. – С. 11.

117. Життя – горіння: [вірш] / Бахтіяр Вагабзаде; пер. з азербайдж. О. Петькун // Прапор. – 1978. – № 9. – С. 4.

118. Трамвай; «Соловейку, зроду в віршах …»: [вірші] / Бахтіяр Вагабзаде; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Вітчизна. – 1978. – № 9. – С. 2.

119. Чотири вірші; Окуляри; Мехсеті: [вірші] / Бахтіяр Вагабзаде; пер. з азербайдж. О. Петькун // Жовтень. – 1978. – № 9. – С. 21-22.

120. Подаруй мені страждання: [вірш] / за мотивами Бахтіяра Вагабзаде // Вакалюк-Дорошенко М. І. Влада чуттів: поезія / М. І. Вакалюк-Дорошенко. – Львів, 1997. – С. 70.

121. Світанок; День народження; Шляхи: [вірші] / Бахтіяр Вагабзаде; пер. Павла Мовчана // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 397-399.

***Вагіф Ібрагім (Гусейнов Вагіф Ібрагім)** (1936–1985)*

122. Чайка: [вірш] / Ібрагім Вагіф ; пер. з азербайдж. та вступ. замітка В. Грипаса // Дніпро. – 1974. – № 7. – С. 79.

123. Дні стануть казкою: [вірш] / Ібрагім Вагіф; пер. з азербайдж. // Дніпро. – 1976. – № 7. – С. 115.

Вагіф Молла Панах (1717–1797)

124. «Розкажи, Вагіфе, людям …»; «… А ти лице своє сховала – скажи чому?»; «Моя ти трояндо, в розлуці блукаючи, плачу …»; «Ось ідеш ти до мене в святковім вбранні …»; «І ти прийшла, прийшла до мене в дім …»; «Щось то сталося на світі – нерозумне і дурне»: [вірші] / Вагіф Молла Панах; пер. з азербайдж. С. Тельнюк // Прапор. – 1970. – № 2. – С. 73-74.

Вафа Зейнал

125. Мій син іде до школи: [вірш] / Зейнал Вафа; пер. [з азербайдж.] Л. Талалай // Дніпро. – 1978. – № 6. – С. 22.

Векіл Алі

126. Квіти Києва; «Ні, я не гість, якого просять …»; «Ніч світла…»: [вірші] / Алі Векіл; пер. з азербайдж. Павло Мовчан // Ранок. – 1975. – № 7. – С. 13.

127. «Ні, я не гість, що жде припросин …»: [вірш] / Алі Векіл; пер. Павла Мовчана // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 411.

Велієв Алі (Велієв Алі Кара оглу) (1901–1983)

128. У нашому Чечеклі: [роман] / Алі Велієв; пер. з азербайдж. В. Нефеліна. – К.: Держлітвидав УРСР, 1958. – 403 с.

129. Подружжя: [оповідання: пер. з азербайдж.] / Алі Велієв // Дніпро. – 1954. – Кн. 8. – С. 70-77.

130. Лиск: оповідання: пер. з азербайдж. / Алі Велієв // Дніпро. – 1957. – Кн. 1. – С. 84-89.

Велієв Сулейман (Велієв Сулейман Медаші Велі оглу) (1916–1996)

131. Вусатий ага: повісті: для серед. шк. віку: пер з азербайдж. / Сулейман Велієв; пер. з рос. В. Петіка. – К.: Веселка, 1978. – 136 с.: іл.

132. Триглав, Триглав…: роман / Сулейман Велієв; пер. з азербайдж. В. Ціпко. – К.: Дніпро, 1981. – 199 с. : іл.

Вургун Самед (Векілов Самед Юсиф оглу) (1906–1956)

133. Азербайджан: [вірш] / Самед Вургун; пер. з азербайдж. Д. Білоус // Дніпро. – 1945. – № 5/6. – С. 97-99.

134. Українським партизанам: [вірш] / Самед Вургун; пер. з азербайдж. М. Терещенко // Дніпро. – 1945. – № 7. – С. 96.

135. Азербайджан: [вірш] / Самед Вургун; пер. з азербайдж. О. Новицького // Україна. – 1946. – № 4/5. – С. 15.

136. Гордість моя: [вірші] / Самед Вургун; пер. з азербайдж. О. Новицького // Дніпро. – 1947. – № 4. – С. 6-7.

137. Москва: [вірш] / Самед Вургун; пер. [з азербайдж.] М. Терещенка // Україна. – 1947. – № 9. – С. 9.

138. О. С. Пушкін: [вірш] / Самед Вургун; пер. з азербайдж. М. Стельмах // Вінок Пушкіну: збірник. – Київ, 1949. – С. 94-96.

139. Москва: [вірш] / Самед Вургун; пер. [з азербайдж.] М. Терещенка // Дніпро. – 1951. – № 8. – С. 48.

140. Пісня щастя: [вірш: пер. з азербайдж.] / Самед Вургун // Жовтень. – 1952. – № 12. – С. 20-21.

141. Сходить сонце (Ханлар): драма на 3 дії, 10 картин / Самед Вургун; пер. з азербайдж. О. Ющенка. – К.: Мистецтво, 1952. – 95 с.

142. Москва: [вірш] / Самед Вургун; пер. [з азербайдж.] М. Терещенка // Культур.-освіт. робота. – 1953. – № 12. – С. 42.

143. Баку: [вірш] / Самед Вургун ; пер. з азербайдж. Д. Білоус // Дніпро. – 1954. – Кн. 8. – С. 83.

144. Ти – гордість моя: [вірш] / Самед Вургун; пер. з азербайдж. О. Новицького // Піонерія. – 1954. – № 5. – С. 4.

145. Азербайджан: [вірш] / Самед Вургун; пер. [з азербайдж.] О. Жолдак // Україна. – 1970. – № 18. – С. 4.

146. Голуб: [вірш] / Самед Вургун; пер. з азербайдж. Л. Горлач; [вступ. ст. П. Воронька: «Незабутній Самед Вургун»] // Україна. – 1975. – № 12. – С. 13.

147. Гизханим: [вірш] / Самед Вургун; з азербайдж. пер. Петро Скунць // З вогняних літ: фронтова лірика радян. поетів. – Київ, 1975. – С. 37-39.

148. Кавказ; Голуб: [вірші] / Самед Вургун; пер. з азербайдж. В. Коломієць // Дніпро. – 1976. – № 5. – С. 140.

149. Оновлений вік: [вірші]: Смерть героя; Лала / Самед Вургун; пер. [з азербайдж.] Л. Горлач, М. Вінграновський // Вітчизна. – 1976. – № 5. – С. 19-20.

150. Талистан: уривок з епопеї «Азербайджан»; Партизанам України: [вірші] / Самед Вургун; пер. з азербайдж. Р. Третьяков, Ю. Стадниченко // Прапор. – 1976. – № 5. – С. 9.

151. Рубаї: [пер. з азербайдж.] / Самед Вургун // Жовтень. – 1978. – № 9. – С. 20.

Зі змісту: «Я славлю тих, хто не схилив колін …»; «Згоріло серце у вогні …»; «У лещатах канонів генія рука …»; «Дерев живих немає без коріння …»; «Упав сьогодні у провалля снів …».

152. Чотири вірші / Самед Вургун; пер. з азербайдж. О. Петькун // Прапор. – 1978. – № 9. – С. 3.

Зміст: «Я славлю тих, хто не схилив колін …»; «Належать нам чудові дні …»; «Хай тисячі троянд цвітуть …»; «Хай згине ворог – втілення пітьми …»; «За правду ми стояли у боях…».

153. Українським партизанам; Азербайджан; Мені не спішно...: [поезії] / Самед Вургун; пер. М. Терещенка, О. Жолдака, О. Жолоб // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 382-387.

Про Самеда Вургуна

154. Кисла Г. Український дім Самеда Вургуна / Галина Кисла // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 433-437.

Про вшанування пам’яті поета в бібліотеці ім. С. Вургуна у м. Києві та увіковічнення його імені.

155. Олійник Б. Самед Вургун: обличчям до народу / Борис Олійник // Хроніка–2000. – 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 377-380.

Газі Вахід (Газі Вахід Парвиз оглу) *(1968–)*

156. Олена. Із циклу «Сліди пам’яті»: оповідання / Вахід Газі; з азербайдж. пер. Іван Лозовий; літ. ред. Марії Волощак // Всесвіт. – 2013. – № 11/12. – С. 189-194.

Гасанзаде Наріман (Гасанзаде Наріман Алімамед оглу) *(1931–)*

157. Українська дівчина: присвяч. О. Гончару: [вірш] / Наріман Гасанзаде // Україна. – 1967. – № 14. – С. 2-3.

158. Історія Землі: [вірш] / Наріман Гасанзаде; пер. [з азербайдж.] М. Луків // Україна. – 1980. – № 13. – С. 14.

159. Пісня великого Кобзаря: [вірш] / Наріман Гасанзаде; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Київ. – 1983. – № 3. – С. 7-8.

160. Женці; За весь мій край: [вірші] / Наріман Гасанзаде; з азербайдж. пер. П. Солодкий // Прапор. – 1985. – № 12. – С. 5-6.

Гасимова Халіда

161. Джаміля: оповідання / Халіда Гасимова; пер. з азербайдж. К. Гриб // Барвінок. – 1966. – № 3. – С. 14-15.

Годжа Фікрет (Годжаєв Фікрет Гьоюш оглу) *(1935–)*

162. Я робітник : [вірш] / Фікрет Годжа; пер. з азербайдж. А. Чердаклі // Жовтень. – 1972. – № 6. – С. 14-15.

163. Батьківщині: [вірш] / Фікрет Годжа; пер. з азербайдж. Ю. Стадниченко // Прапор. – 1978. – № 9. – С. 4.

164. На Крим упав сніг: [вірш] / Фікрет Годжа; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Вітчизна. – 1978. – № 9. – С. 5.

165. Син вогню: [вірш] / Фікрет Годжаєв; пер. з азербайдж. В. Забаштанського // Барвінок. – 1981. – № 9. – С. 6.

166. Я робітник; «Один говорить: – Жити важко…»; хідники: [вірші] / Фікрет Годжа; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Дніпро. – 1982. – № 1. – С. 53.

167. Уночі: [вірш] / Фікрет Годжа ; з азербайдж. пер. М. Мірошниченко // Дніпро. – 1986. – № 3. – С. 78.

168. Нинішньої ночі: [вірш] / Фікрет Годжа; з азербайдж. переклав М. Мірошниченко // Прапор. – 1987. – № 12. – С. 184.

169. «Адже весна…»; Мій батько: [вірші] / Фікрет Годжа; пер. Павла Мовчана // Хроніка–2000. – Київ, 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 412-413.

Годжа Ялчин (Годжаєв Ялчин Фікрет оглу) *(1963–)*

170. «У мріях цілинно траві …»: [поезії] / Ялчин Годжа; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 152 (лип.). – С. 191-198.

Зміст: Гріхи; Не прийме світ старий недозволене; Сповідь; Орач та ін.

Гусейн Мехті (Гусейнов Мехті Алі оглу) *(1909–1965)*

171. Апшерон: роман / Мехті Гусейн; пер. С. Дроб'язка. – К.: Держлітвидав УРСР, 1951. – 196 с.

172. Ранок: роман / Мехті Гусейн; пер. з азербайдж. Г. Кулінича та І. Щербини. – Київ: Держлітвидав УРСР, 1955. – 332 с.

173. Сутичка; Ворожнеча; Трудна осінь: повісті / Мехті Гусейн; пер. з азербайдж. В. Ціпка, вступ. ст. М. Ібрагімова. – К.: Дніпро, 1971. – 352 с.: іл. – (Джерела дружби).

Гусейн Сеїд (Садихзаде Гусейн Мір Казим оглу) *(1887–1938)*

174.На шляху до нового життя: оповідання / Сеїд Гусейн; худож. Б. Білопольський. – К.: Книгоспілка, 1930. – 64 с. : іл.

Гусейн Аріф (Гусейнзаде Гусейн Джамал оглу) *(1924–1992)*

175. «Коли про бій мої рядки…»: [вірш] / Гусейн Гусейнзаде; пер. з азербайдж. О. Петькун // Донбас. – 1980. – № 2. – С. 113.

Гусейнов Чінгіз (Гусейнов Чінгіз Гасан оглу) *(1929–)*

176. Пісня: [новела]: пер. з азербайдж. / Чінгіз Гусейнов // Жовтень. – 1972. – № 12. – С. 53-59.

177. Фатальний Фаталі: роман / Чінгіз Гусейнов; пер. з азербайдж. В. Ціпко. – К.: Дніпро, 1991. – 460 с.: іл. – (Бібліотека історичної прози).

***Гюльгюн Медіна (Алекперзаде Медіна Нурула кизи)** (1926–1992)*

178. Стара тополя: [вірш] / Медіна Гюльгюн // Максимейко О. І. А юність на Ельбі лишилась: вірші та поеми / О. І. Максименко. – К., 1997. – С. 165-166.

Джабарзаде Зейнал (Джабаров Зейнал Аббас оглу) (1920–1977)

179. На берегах Дніпра: [поема] / Зейнал Джабарзаде; з азербайдж. пер. О. Новицький // Вітчизна. – 1955. – № 9. – С. 75-105.

180. Я не втомився: [вірш] / Зейнал Джабарзаде; з азербайдж. пер. О. Новицький // Україна. – 1978. – № 39. – С. 10.

Дільбазі Мірварід (Дільбазі Мірварід Паша кизи) (1912–2001)

181. Подрузі-колгоспниці: [вірш] / Мірварід Дільбазі; пер. з азербайдж. В. Ткаченко // Дніпро. – 1954. – Кн. 8. – С. 91.

182. О Русь!; Пісня африканської матері; Розмова з Дніпром: [вірші азербайдж. поетеси] / Мірварід Дільбазі // Радян. жінка. – 1979. – № 9. – С. 10.

Дільсуз (Мустафаєв Дільсуз Муртаза оглу) (1945–)

183. Ти не смутись: [вірш] / Дільсуз; з азербайдж. пер. М. Мірошниченко // Дніпро. – 1986. – № 3. – С. 78.

Ефендієв Ілляс Магомед оглу (1914–1996)

184. Верби над ариком: повість / Ілляс Ефендієв; пер. з азербайдж.; пер з рос. Б. Попель. – К.: Держлітвидав УРСР, 1963. – 177 с.

185. Сказання про Сарикейнек і Валеха: роман; Кизиловий міст: повість / Ілляс Ефендієв; пер. з азербайдж. В. Ціпко. – К.: Дніпро, 1985. – 366 с.

186. Ніколи не забудуть гори : оповідання / Ілляс Ефендієв; пер. з азербайдж. В. Ціпко // Прапор. – 1978. – № 9. – С. 6-10.

Еюбов Талет

187. Нізамі: [вірш] / Талет Еюбов; пер. з азербайдж. // Дніпро. – 1957. – Кн. 1. – С. 90.

Ібрагімбеков Максуд (Ібрагімбеков Максуд Мамед Ібрагім оглу) (1935–2016)

188. Мезозойська історія: п’єса на 2 дії / Максуд Ібрагімбеков; пер. В. Бережного. – К.: Мистецтво, 1975. – 85 с. – (Бібліотечка сучасної драматургії; № 53).

189. Одного чудового дня: оповідання, повісті / М. І. Ібрагімбеков; з рос. пер. В. Ціпко. – К.: Дніпро, 1983. – 411 с.

Ібрагімов Мірза Аждар оглу (1911–1993)

190. Злиття вод: роман / М. А. Ібрагімов ; пер. з азербайдж. О. Коржневич та Г. Лозинської. – К.: Держлітвидав УРСР, 1960. – 452 с. : іл.

191. Селючка: комедія на 3 дії, 5 картин / М. А. Ібрагімов; пер. з азербайдж. О. Бандури. – К., 1965. – 91 л.

192. Злиття вод: роман / М. А. Ібрагімов; авториз. пер. з азербайдж. О. Коржневич та Г. Лозинської; вступн. ст. Н. Гасанзаде. – К.: Дніпро, 1969. – 461 с.: портр. – (Джерела дружби).

193. Перване: роман / М. А. Ібрагімов; авториз. пер. з азербайдж. В. Ціпка; передм. Г. Ломідзе. – К.: Дніпро, 1979. – 496 с.: іл. – (Скарбниця братніх літератур).

194. Повстання Чандри: [оповідання] / Мірза Ібрагімов; [пер. з азербайдж.] // Дніпро. – 1954. – Кн. 8. – С. 47-64.

195. Кюлебетин: уривок з повісті / Мірза Ібрагімов; пер. з азербайдж. В. Ціпко; іл. П. Чичканов // Україна. – 1967. – № 14. – С. 14-15: іл.

196. Орел у клітці: [новела] / Мірза Ібрагімов; пер. з азербайдж. В. Ціпко // Дніпро. – 1978. – № 9. – С. 11-13.

197. Захра: оповідання / Мірза Ібрагімов; пер. [з азербайдж.] С. Дмитренко; мал. В. Вейкшана // Україна. – 1980. – № 3. – С. 10-11.

***Ількин Гілман (Мусаєв Гілман Ісабала оглу)** (1914–2009)*

198. Північний вітер: роман / Гілман Мусаєв; з азербайдж. пер. В. Ціпко; вступ. ст. С. Асадуллаєва. – К.: Дніпро, 1975. – 416 с.: іл. – (Скарбниця братніх літератур).

199. Подарунок: [оповідання] / Гілман Мусаєв; пер. з азербайдж. М. Пригара; іл. В. Зарецький // Барвінок. – 1972. – № 11. – С. 15–17.

***Ісмаїл Мамед (Ісмаїлов Мамед Мюрдуш оглу)** (1939–)*

200. Не дайте світу буть звичайним світом; Нафтові камені; «А сонце схоже на гранат…»: [вірші] / Мамед Ісмаїл; пер. з азербайдж. Г. Кривда // Донбас. – 1978. – № 5. – С. 110–112.

201. Птахи: [вірш] / Мамед Ісмаїл; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Дніпро. – 1986. – № 3. – С. 78–79.

202. Дятел; Поклик; Перша любов; Чогось уже нема: [вірші] / Мамед Ісмаїл; пер. Павла Мовчана // Хроніка–2000. – Київ, 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 400–403.

203. Четверо нас було: [вірш] / Мамед Ісмаїл; пер. з азербайдж. Димитро Чистяк // Всесвіт. – 2017. – № 11/12. – С. 184.

***Ісмаїлзаде Іса (Ісмаїлзаде Іса Мустафа оглу)** (1941–1997)*

204. Де обріїв немає: [вірш] / Іса Ісмаїлзаде; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Вітчизна. – 1978. – № 9. – С. 5–6.

205. Дідові дороги: [вірш] / Іса Ісмаїлзаде; пер. [з азербайдж.] В. Коломієць // Дніпро. – 1978. – № 6. – С. 21.

206. Органний концерт: [вірш] / Іса Ісмаїлзаде; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Україна. – 1978. – № 39. – С. 11.

207. Іменини зірок: [вірш] / Іса Ісмаїлзаде; пер. з азербайдж. В. Коломійця // Дніпро. – 1982. – № 1. – С. 55.

***Касим аль Анвар (Енвар)** (1356–1434)*

208. Смерть наближається: [вірш] / Касим Енвар; пер. з перськ. Агатангел Кримський // Шлях. – 1917. – № 2. – С. 36.

209. «Чую в душі боязливою мука…» / Касим Енвар; пер. з перс. Агатангел Кримський // Кримський А. Ю. Пальмове гілля: екзот. поезії / А. Ю. Кримський. – Київ, 1922. – Ч. 3. – С. 224-225.

210. «Чую в душі боязливою мука…» / Касим Енвар; пер. з перс. Агатангел Кримський // Кримський А. Ю. Вибрані твори / А. Ю. Кримський; упоряд. підгот. текстів та прим. А. Куп'янського. – Київ, 1965. – С. 300.

211. «Чую в душі боязливою мука…» / Касим Енвар; пер. з перс. Агатангел Кримський // Кримський А. Ю. Поезії / А. Ю. Кримський; редкол.: М. П. Бажан, О. Є. Засенко, С. А. Крижанівський [та ін.]. – К., 1968. – С. 301.

212. «Чую в душі боязливою мука…» / Касим Енвар; пер. з перс. Агатангел Кримський // Кримський А. Ю. Твори: в 5 т. / А. Ю. Кримський; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. – К., 1972. – Т. 1: Поетичні твори, оповідання. – С. 318.

***Касумов Імран Ашум** (1918–1981)*

213. Зоря над Каспієм: п'єса на 4 дії, 7 картин / І. А. Касумов; пер. І. Сенченка. – К.: Мистецтво, 1952. – 91 с.: іл.

214. Касумов І. А. На далеких берегах: повість / І. А. Касумов, Г. М. Сеїдбейлі; пер з рос. М. Сидоренко. – К.: Молодь, 1959. – 291 с. – (Бібліотека пригод та наукової фантастики).

215. Касумов І. А. На далеких берегах: повість / І. А. Касумов, Г. М. Сеїдбейлі; пер. з рос. вид. М. Сидоренка. – К.: Дніпро, 1965. – 348 с. : іл.

***Кемерлі Аслан (Мустафазаде Аслан Мустафа оглу)** (1942–1992)*

216. Гранатовий наш сад: [вірш] / Аслан Камерлі; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Піонерія. – 1987. – № 2. – С. 13.

***Керім Алі (Керімов Алі Паша оглу)** (1931–1969)*

217. «Вже скоро погаснуть останні вогні…»: [вірш] / Алі Кярім; пер. з азербайдж. А. Чердаклі // Жовтень. – 1972. – № 6. – С. 14.

218. Камінь: [вірш] / Аалі Керім; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Україна. – 1977. – № 36. – С. 11.

219. Дім пісень: [вірш] / Алі Керім; пер. з азербайдж. О. Петькуна // Прапор. – 1982. – № 1. – С. 14.

220. Слова: вірш / Алі Керім; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Дніпро. – 1982. – № 1. – С. 54.

***Керімзаде Ферман** (1937–1989)*

221. Сніговий перевал: роман / Ферман Керімзаде; пер. з азербайдж. В. Ціпко ; іл. В. П. Мазниченко. – К.: Молодь, 1976. – 182 с.: іл.

***Курбан Сеїд (Нуссімбаум Лео)** (1905–1942)*

222. Алі та Ніно: роман / Курбан Сеїд; упоряд., пер., передм. О. Герман. – К.: Етнос, 2011. – 238 с.

223. Алі та Ніно: роман / Курбан Сеїд; ред. С. Скляр; пер. О. Герман. – Харків: Vivat, 2016. – 288 с.

Про Курбан Сеїда

224. Рудзинський А. Таємничий письменник з Баку / Артур Рудзинський // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 81-87.

Літературна розвідка про місце народження і походження письменника Л. Нуссімбаума, який жив і творив в м. Баку та публікував свої твори під псевдонімами Ессад Бея та Курбан Саїда.

***Кюрчайли Алі-Ага (Велієв Аліага Гасанага оглу)** (1928–1980)*

225. «Коли у чужім краю…»; Море; Два листи; Біля багаття: вірші / Алі-Ага Кюрчайли; передм. Ю. Усиченка: «Наш гість»; пер. з азербайдж. Є. Бандуренко // Літ. Одеса: літ-худож. та публіцист. альманах. – 1958. – № 20. – С. 84-87.

226. Рідним гостем в мій край приїзди : [вірш] / Алі-Ага Кюрчайли; пер. з азербайдж. А. М’ястківський // Хлібороб України. – 1972. – № 12. – С. 11.

Малікадзе Ісі

227. Батько: [оповідання] / Ісі Малікадзе; пер. з азербайдж. В. Марченко // Марченко В. Творчість і життя / Валерій Марченко. – К., 2001. – С. 232-236.

Мамед Мурад

228. «Як син, як батько …»; Ніч; Батькова пісня: [вірші] / Мурад Мамед // Реп’ях С. П. Твори. В 3 т. Т. 2 : Вибрані переклади / С. П. Реп’ях. – Київ, 1997. – С. 230-234.

***Мамедзаде Сиявуш (Мамедзаде Сиявуш Ірман оглу)** (1935–)*

229. Український диптих / Сиявуш Мамедзаде; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Вітчизна. – 1982. – № 12. – С. 32.

Зміст: «Спасибі, друже за любов твою…»; «Коли твій пращур на дніпровській кручі».

***Мамедкулізаде Джаліл (Мамедкулізаде Джаліл Гусейнкулі оглу)** (1866–1932)*

230. Мерці: комедія / Джаліл Мамедкулізаде; пер. В. Марченка; вступ. ст. А. Шаріфа. – К.: Мистецтво, 1972. – 79 с.: портр. – (Бібліотечка сучасної драматургії; № 29).

231. Поштова скринька: повісті, оповідання: для ст. шк. віку / Джаліл Мамедкулізаде; пер. з азербайдж. В. Ціпко. – К.: Веселка, 1986. – 207 с.: іл.

232. Нація; Поштова скринька: оповідання; Мерці: комедія / Джаліл Мамедкулізаде; пер. В. Марченко // Марченко В. Творчість і життя / Валерій Марченко. – Київ, 2001. – С. 81-119.

Мамедханли Енвер (Мамедханли Енвер Гафар оглу) (1913–1990)

233. Червоні бутони: оповідання: для мол. шк. віку / Енвар Мамедханли; пер. з азербайдж. І. Стативки. – К.: Веселка, 1957. – 24 с. : іл.

Масуд Афаг (1957–)

234. Вона: [оповідання] / Афаг Масуд; пер. з азербайдж. Н. Куліш // Всесвіт. – 2018. – № 3/4. – С. 299-304.

235. Свобода : роман, оповідання / Афаг Масуд; пер. з азербайдж. Наталії Куліш. – К.: Друге дихання: Володимир Даниленко, 2017. – 278 с. – (Сучасна зарубіжна література).

Махмуд Тофік (Мехдієв Тофік Махмуд оглу) (1931–1997)

236. Горішина: вірші для мол. шк. віку / Тофік Махмуд; пер. з азербайдж. М. Мирошниченко, Л. Колос; худож. Л. Кожемякіна. – К.: Веселка, 1987. – 28 с.: іл.

237. Береги Хазара: [вірш] / Тофік Махмуд; пер. з азербайдж. Б. Чалий; іл. Н. Денисова // Барвінок. – 1966. – № 3. – С. 10-11.

238. Пташиний хор; Зірочка; Яблуня; Рослинка: [вірші] / Тофік Махмуд; пер. з азербайдж. Л. Колос // Малятко. – 1983. – № 8. – С. 12-13.

239. На горі високій: [вірш] / Тофік Махмуд; пер. з азербайдж. Л. Колос // Барвінок. – 1984. – № 6. – С. 5.

240. Музей: оповідання / Тофік Махмуд; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко; мал. М. Ладейщикова // Барвінок. – 1985. – № 2. – С. 4-5.

241. Бабусенько, якби я міг: [вірш] / Тофік Махмуд; з азербайдж. пер. М. Мірошниченко // Прапор. – 1987. – № 12. – С. 185.

242. Секрети хлопчика Фікрета: [вірш] / Тофік Махмуд; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Барвінок. – 1986. – № 3. – С. 20.

243. Пісня: [вірш] / Тофік Махмуд; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Піонерія. – 1987. – № 2. – С. 13.

244. Стежинка: [вірш] / Тофік Махмуд; пер. з азербайдж. О. Іваненко; мал. М. Київської // Малятко. – 1987. – № 8. – С. 5.

245. Стежка в гори: [вірш] / Тофік Махмуд ; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Барвінок. – 1987. – № 5. – С. 6.

Мерадж Гасан (Алієв Гасан Мерадж оглу)(1952–)

246. Я тебе покохав: [вірш] / Гасан Мерадж; з азербайдж. пер. М. Мірошниченко // Дніпро. – 1986. – № 3. – С. 79.

Мехсеті-ханум Гянджеві (середина XII ст.)

247. Рубаї / Мехсеті-ханум Гянджеві; пер. О. Петькун // Петькун О. Щільники: поезії / Олександр Петькун. – Київ, 1983. – С. 22.

248. Рубаї: 1. «Вмирали бідні мусульмани…»; 2. «Порвав іслам сорочку днів моїх…»; 9. «Мечетей чорні впали тіні…»; 14. «Вони шайтаном злим мене назвали»; 25. «Я істину шукала у Корані…»; 27. «Стояли коло мінарета мусульмани…»;

35. «Я Мехсеті, а ти султан…» / Гянджеві Мехсеті-ханум; пер. з азербайдж. О. Петькун // Людина і світ. – 1977. – № 9. – С. 21.

249. «Тобі, народе мій, рядків обпалений сувій…»: [рубаї азербайдж. поетеси] / Мехсеті-Ханум Генджеві; пер. з мови фарсі О. Петькуна // Жовтень. – 1982. – № 8. – С. 10-11.

Міраламов Гусейнбала *(1947–)*

250. Історія кохання: оповідання / Гусейнбала Міраламов; з азербайдж. пер. Інна Рзаєва // Всесвіт. – 2015. – №5/6. – С. 153-160.

Мір Джалал (Пашаєв Мір Джалал) *(1908–1978)*

251. Оповідання / Мір Джалал; пер. з азербайдж. В. Вакуленка; пер. здійснено за рос. вид. 1948–1950 р. – К.: Держ. вид-во худож. літ., 1953. – 53 с.

Біографічна довідка. – С. 49.

252. Пригодиться: [оповідання / Мір Джалал; пер. з азербайдж.] // Дніпро. – 1954. – № 8. – С. 78-82.

253. Абрикосове дерево: оповідання / Мір Джалал; пер. з азербайдж. І. Дзейко; іл. В. Мягков // Україна. – 1967. – № 14. – С. 6-7.

254. Який обрати шлях?: роман, розповіді, лірич. мініатюри / Мір Джалал Пашаєв ; упоряд. і ред. Ейнулла Мадатлі; пер. Інна Сосновчик. – Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2014. – 422 с.

Мушфік Мікаїл (Ісмаілзаде Мікаіл Мірза Абдулгедір оглу) *(1908–1937)*

255. Вітри: [вірш] / Мікаіл Мюшфік; пер. з азербайдж. А. Чердаклі // Жовтень. – 1972. – № 6. – С. 12.

256. Марал: [вірш] / Мікаіл Мюшфік; пер. [з азербайдж.] О. Максименко // Україна. – 1980. – № 13. – С. 15.

257. Марал; Зорі: [вірші] / Мікаіл Мушфік // Максимейко О. І. Росою травневою вмитий: вірші та поеми / О. І. Максименко. – К., 1996. – С. 175-176.

258. Щастя: [вірш] / Мікаіл Мушфік // Максимейко О. І. Росою травневою вмитий: вірші та поеми / О. І. Максименко. – К., 1996. – С. 166-167.

259. Гошма; Вітри: [вірші] / Мікаіл Мушфік // Максимейко О. І. А юність на Ельбі лишилась: вірші та поеми / О. І. Максименко. – К., 1997. – С. 152, 154-155.

Набі Хазрі (Бабаєв Набі Алекпер оглу) *(1924–2007)*

260. Поезії / Хазрі Набі; з азербайдж. пер. П. Тичини [та ін.]; упоряд. П. Городецький; передм. Б. Олійника. – К.: Дніпро, 1981. – 135 с. – (Скарбниця братніх літератур).

Зміст: Райдуга; «Як тебе не любить Україно…»; Про натхнення; Гардашлиг – братерство; Російське серце; Два моря; Цвіт граната; Уральскі квіти; Дніпро; Осягнення та ін.

261. Чи сплять гори: вірші для дошк. та мол. шк. віку / Хазрі ;Набі пер. з азербайдж. В. Осадчого. – К.: Веселка, 1983. – 32 с. : іл.

262. Здрастуй, земле братерська: [вірш] / Набі Бабаєв; пер. з азербайдж. В. Сосюра // Дніпро. – 1954. – Кн. 8. – С. 93-94.

263. Дороги Шуші: [вірш]: пер. з азербайдж. / Набі Бабаєв // Дніпро. – 1957. – Кн. 1. – С. 91.

264. Моє життя – Азербайджан: [вірш] / Хазрі Набі; пер. [з азербайдж.] Р. Кудлик // Жовтень. – 1981. – № 8. – С. 16-17.

Зміст: На Батьківщину повертаючись; Хто згадає про мене.

265. Ущелини: [вірш] / Хазрі Набі; пер. [з азербайдж.] О. Максимейко // Україна. – 1980. – № 13. – С. 14-15.

266. Життя моє, Азербайджан: [вірш] / Хазрі Набі; пер. з азербайдж. М. Сом // Поезія: збірник. – Київ, 1982. – Вип. 2. – С. 10.

267. Там де пройшов Чапаєв; Творчість весни; «Як не бачив ти Баку…»; Чекання на тебе: [вірші] / Хазрі Набі; пер. з азербайдж. Д. Солодкий // Прапор. – 1983. – № 12. – С. 3-4.

268. Ущелини: [вірш] / Хазрі Набі // Максимейко О. І. Росою травневою вмитий: вірші та поеми / О. І. Максименко. – Київ, 1996. – С. 173-176.

269. Татари: [вірш] / Хазрі Набі // Максимейко О. І. А юність на Ельбі лишилась: вірші та поеми / О. І. Максименко. – Київ, 1997. – С. 147-148.

Насіб Вагіф (Насібов Вагіф Гусейн оглу) *(1939–)*

270. «В міському дворику тісному…»; «Верстаю шлях в дводільнім світі»; «Літа звелися муром…»: [вірші] / Вагіф Насіб; пер. Павла Мовчана // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 404-406.

Насімі (Несімі) Сеїд Імадеддін *(1369–1417)*

271. «І шляхом Істини постав я сам …»: вибрані переклади / Сеїд Імадеддін Насімі; упоряд., передм., прим. П. Ахундової, Д. Чистяка; пер. з азербайдж. М. Мірошниченка, П. Мовчана, С. Тельнюка, Д. Чистяка. – К.: Саміт-Книга, 2019. – 208 с.: іл.

У збірці представлено ґазелі та теюґи у перекладах Миколи Мірошниченка, Павла Мовчана, Станіслава Тельнюка та Дмитра Чистяка.

272. «Джерело води живої – що твої вуста…»; «Ізнову правду захищаю я …»; «День перший промінь народився – і на чоло твоє упав…» / Насімі; пер. Станіслав Тельнюк; Кохана в мене ти одна…» / пер. Борислав Степанюк // Насімі; Літ. Україна. – 1973. – 11 верес. – С. 17.

273. Я прийшов: «Так, я поет, я правди бог…» ; «Агов, шинкарко молода…»; «О так, я суттю того став…»; «О, не роби цього, прийди, кохана!» / Насімі; з азербайдж. пер. Олександр Петькун // Вітчизна. – 1973. – № 9. – С. 100-102.

274. Рубаї / Імадеддін Насімі; пер. Олександра Петькуна // Людина і світ. – 1979. – № 9. – С. 54.

Безсмертний Насімі: [біогр. двідка]. – С. 54.

275. «Сонцем лиця твого осяяно весь світ…»; Упаде…; «Я є вмістилищем світів…»; Я – Бог: газель; Потрібен / Несімі; пер. Павло Мовчан; «Агов шинкарко молода…»: газель; «О так, я суттю того став…»; «Джерело води живої – то твої вуста…»: газель; «Десь перший промінь народився – і на чоло твоє упав…»: газель; Я: газель ; О не роби цього, прийди, кохана!: газель; Я прийшов / Несімі; пер. Станіслав Тельнюк; Рубаї / Несімі; пер. Микола Мірошниченко // Антологія азербайджанської поезії: у 2 т. / упоряд., вступ. ст. М. М. Мірошниченка; голов. ред. М. В. Мизгаєва. – К., 2006. – Т. 1: XII – початок XX століття. – С. 213-232: портр.

276. Рубаї / Імадеддін Несімі; пер. з азербайдж. М. М. Мірошниченко // Мірошниченко М. М. На світловидноті: авт. антологія перекладача / М. М. Мірошниченко. – К., 2009. – С. 26-31. – (Джерела духовності).

277. Потрібен; «Сонцем лиця твого осяяно …»; «Я є вмістилищем світів…»: [вірші] / Імадеддін Насімі; пер. з азербайдж. Павла Мовчана // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна-Азербайджан. – С. 338-340.

278. Газелі / Сеїд Імадеддін Насімі // Всесвіт. – 2020. – № 1/2. – С. 13-18: іл.

Зі змісту: Я є вмістилищем світів, а сам у всесвіт не вміщусь / пер. з азерб. Павло Мовчан; Я – Бог. І, як Мансур, я рцу із висоти / пер. з азерб. Павло Мовчан; Мінливий – світ, його всім серцем не люби / пер. з азерб. Дмитро Чистяк; Любов'ю явлена одвік твоя краса в душі моїй / пер. з азерб. Дмитро Чистяк; Всевічну рясноту перлин

твій мудрий океан трима / пер. з азерб. Дмитро Чистяк; Пізнай ти райський напій, бог прихильний нині всім дарам / пер. з азерб. Дмитро Чистяк.

279. Теюги / Сеїд Імадеддін Насімі; пер. з азерб. Миколи Мірошниченка // Всесвіт. – 2020. – № 1/2. – С. 18-19.

Зі змісту: З води і землі зробив заміс ти, Боже; Лиш син людини – Бог світобудови; Я ранком убрів ненароком у квітниковий чад; Любов мандрувань освятила пороги; Що в землях, небесах – те й у людині кожній; Поринув до такого моря – забракне сили прозирать; Душе моя, ближче, ближче, ближче до істини стань!– достатньо.

Література про Імадеддіна Насімі

280. Акперов З. Великий гуманіст: до 600-річчя з дня народження Насімі / Заїд Акперов // Літ. Україна. – 1973. – 11 верес. – С. 17.

281. Хорєва Є. Поет, мислитель, громадянин: урочист. вечір, присвяч. 600-річчю з дня народж. Насімі / Є. Хорєва, М. Баратянц // Правда Украины. – 1973. – 19 сент.; Радян. Україна. – 1973. – 19 верес.

282. Мірошниченко М. М. Несімі (Насімі) Імадеддін / М. М. Мірошниченко // Українська літературна енциклопедія: в 5 т. – К., 1995. – Т. 3. – С. 487.

283. Ібрагімов М. Насімі Сеййид Імадеддін / М. Ібрагімов // Зарубіжні письменники: енциклопед. довід. / за ред. Н. Михальського, Б. Щавурського. – Тернопіль, 2006. – Т. 2. – С. 251-252: портр.

284. Ахмедова С. Творчество Имадеддина Насими в творческом наследии Гейдара Алиева / С. Ахмедова // Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту. Серія Філологія. – 2018. – № 36, Т. 1. – С. 72-74.

285. В Києві відкрили пам’ятник відомому азербайджанському поету Імадеддіну Насімі [Електронний ресурс] // SOCAR: [сайт]. – Дата публікації: 27.05.2019. – Режим доступу: http://www.socar.com.ua/news/197.

24 травня відбулась урочиста церемонія відкриття пам’ятника поету-мислителю Імадеддіну Насімі. Монумент встановлено у сквері, на бульварі Дружби народів. Автором твору став народний художник України та заслужений художник Азербайджану Сейфеддін Гурбанов. На заході були присутні мер Києва Віталій Кличко, посол Республіки Азербайджан в Україні Азер Худієв, мер міста Баку Ельдар Азіз оглу Азізов, співробітники і керівництво SOCAR Energy Ukraine, а також представники дипломатичного корпусу, азербайджанського земляцтва, журналісти.

286. Імадеддін Насімі [Електронний ресурс] // Вікіпедія: вільна енциклопедія. – Дата редакції: 18.09.2019. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Імадеддін_Насімі.

287. На бульварі Дружби народів відкрили пам’ятник поету [Імадеддіну Насімі] [Електронний ресурс] // Укрінформ. – Дата публікації: 24.05.2019. – фот. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2707775-na-bulvari-druzbi-narodiv-vidkrili-pamatnik-poetu.html.

288. Памятник Имадеддину Насими // Кончаковский А., Крюков В. Памятники Киева / Анатолий Кончаковский, В. Крюков. – К.: АДФ-Украина, 2019. – С. 245.

289. «Я є вмістилищем світів, а сам у всесвіт не вміщусь…» // НБУВ: [офіц. веб-портал]. – Дата публікації: 26.12.2020. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/node/5098.

Про презентацію у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського збірки поезій Імадеддіна Насімі українською мовою «І шляхом Істини постав я сам...», а також бібліографічного дослідження «Твори видатного азербайджанського поета і мислителя Імадеддіна Насімі в українських перекладах (у фондах Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського)», 24 грудня 2019 р.

***Нізамі Ґянджеві Абу Мухамед Ільяс ібн Юсуф** (1141–1209)*

290. Нушірван на полюванні: пер. з перс. / Нізамі Ґанджеві // Мисик В. Захід і Схід: переклади / Василь Мисик. – К., 1990. – С. 200-201.

291. «Якщо твій дух сумний тебе томить…»: [вірш] / пер. Є. Миронова // Відродження. – 1998. – № 2. – С. 34.

292. Нушірван на полюванні / пер. В. Мисика // Персько-таджицька література: тв. Рудакі, Фірдоусі, Хайяма, Румі, Нізамі, Сааді, Гафіза, Джамі: навч. посіб. / упоряд., передм., комент., приміт. Г. І. Халимоненко. – К., 2005. – С. 238-239.

293. Аж до ранку: газель / Нізамі Ґанджеві; пер. з азербайдж. Миколи Мірошниченка // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 337.

Лейла і Меджнун

294. Лейла і Меджнун: поема / Нізамі Ґанджеві; пер. Л. Первомайського; вступ. ст. Є. Бертельс; худож. В. Стеценко. – К.: Держлітвидав УРСР, 1947. – 191 с.: портр.

* * *

295. Лейла і Меджнун: поема: пер. з перс. / Нізамі Ґанджеві // Первомайський Л. Твори: в 7 т. / Леонід Первомайський. – К., 1970. – Т.6: Переклади. – С. 32-207.

296. Опис приходу осені і смерть Лейли: уривок з поеми / Нізамі Ґанджеві; пер. Л. Первомайського // Україна. – 1947. – № 9. – С. 34.

297. Сім красунь: уривок з поеми / Нізамі Ґанджеві; пер. М. Терещенко // Вітчизна. – 1947. – № 10. – С. 148–156; Радян. Львів. – 1947. – № 10. – С. 73-76.

298. Лейла і Меджнун: уривок / Нізамі Ґанджеві; пер. Л. Первомайський // Тисячоліття: поетич. пер. України-Русі. – Київ, 1995. – С. 583-584.

299. Лейла в саду: уривок з поеми «Лейла і Меджун» / Нізамі Ґанджеві; пер. з азербайдж. Л. Первомайського // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 331-336.

Про Нізамі Ґянджеві

300. Мовсесов Г. Великий поет гуманіст: до 800-річчя з дня народження Нізамі Гянджеві / Г. Мовсесов // Чорномор. комуна. – 1940.

301. Бажан М. Благородный мыслитель и гуманист: [к 800-летию со дня рожд. Низами] / М. Бажан // Правда Украины. – 1947. – 21 сент.

302. Венгеров Л. Великий співець Азербайджану: [Нізамі] / Л. Венгеров // Літ. газ. – 1947. – 18 верес. – С. 3.

303. Гусейнов Г. Великий Азербайджанський поет: [до 800-річчя з дня народж. Нізамі] / Гусейн Гусейнов // Дніпро. – 1947. – № 9. – С. 101-109.

304. Джабар М. Ювілей Нізамі Гянджеві: [800-річчя з дня народж. азербайдж. поета] / М. Джабар // Київ. правда. – 1947. – 21 верес. – С. 2.

305. Євгенов С. Великий поет Азербайджану: [до 800-річчя з дня народж. Нізамі] / С. Євгенов // Молодь України. – 1947. – 21 верес. – С. 2.

306. Афанасьев Е. Великий поэт и мыслитель: [к 750-летию со дня смерти Низами Гянджеви] / Е. Афанасьев // Правда Украины. – 1953. – 17 дек.; Молодь України. – 1953. – 15 груд.

307. Шаховський С. Нізамі Гянджеві: [до 750-річчя від дня смерті] / Семен Шаховський // Жовтень. – 1953. – № 12. – С. 105-108.

308. Алієва З. К. Він пройшов крізь серце А. Кримського / З. К. Алієва // Схід. світ. – 2003. – № 4. – С. 116-120.

Висвітлено зацікавленість А. Кримського азербайджанською літературою, зокрема спадщиною поета і мислителя XI–XII ст. Нізамі.

309. Братко В. П’ять незабутніх поем Нізамі / В. Братко // Всесвіт. літ. та культура в навчальних закладах України. – 2005. – № 9. – С. 42-44; № 10. – С. 24-26.

310. Нізамі Ґанджеві: [біографія] // Персько-таджицька література: тв. Рудакі, Фірдоусі, Хайяма, Румі, Нізамі, Сааді, Гафіза, Джамі: навч. посіб. / упоряд., передм., комент., приміт. Г. І. Халимоненко. – Київ, 2005. – С. 231-237.

311. Бартельс А. Нізамі Ґанджеві Абу Мухамед Ільяс ібн Юсуф / А. Бартельс // Зарубіжні письменники: енцикл. дов.: у 2 т. / за ред.: Н. Михальської, Б. Щавурського. – Тернопіль, 2006. – Т. 2. – С. 265-267.

312. Алієва З. Аспекти орієнтальних захоплень М. Гулака та О. Навроцького: (уривок) / Заміна Алієва // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 195-209.

Стаття є уривком з роботи автора «Словесність кавказьких народів у наукових дослідженнях українських орієнталістів (кінець XIX – початок XX ст.) і подає детальний аналіз перекладу М. Гулаком поеми Нізамі Генджеві «Іскендернаме».

313. Воротняк Т. Вшанували великого Нізамі / Т. Воротняк // Київ. ун-т. – К., 2013. – Червень (№ 11/12). – С. 5.

В університеті відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 870-літтю азербайджанського поета і мислителя Нізамі Генджаві на тему «Роль спадщини Нізамі Генджаві в східному ренесансі».

Новруз Джабір (Новруз Джабір Мірзабей оглу) *(1933–2002)*

314. Серце планети: вірші та поеми / Джабір Новруз; з азербайдж. пер. В. Герасим’юк [та ін.] ; упоряд. та вступ. ст. Б. Олійника; худож. О. Бичко. – К.: Молодь, 1983. – 135 с.: іл.

Зміст: Вірші: Хочу бути потрібним мільйонам; Серце; Планета; «Я перебрався в місто…»; У мене є друзі; «Тепер я знов …»; В цьому краю; Я в гори піднявся; Туман; Біля могили Пушкіна та ін.; Поеми: Гімни; Видіння мертвого села; Моя сестра Тирме.

315. В цьому краю: [вірш] / Джабір Новруз; пер. [з азербайдж.] Б. Олійник // Дніпро. – 1978. – № 6. – С. 20-21.

316. Із витоку первісної криниці: уривок з поеми, [вірші] / Джабір Новруз; передм. Б. Олійника «Високе почуття Вітчизни» // Київ. – 1983. – № 4. – С. 46-51.

Першоджерелу: уривок з поеми «Гімни» / пер. з азербайдж. Б. Олійник. – С. 46-49; «Тепер я знаю…» / пер. з азербайдж. П. Засенко. – С. 49–50; «На очах моя старіє мама…» / пер. з азербайдж. Б. Олійник. – С. 51; О людино… людино! / пер. з азербайдж. Д. Кремінь. – С. 51.

Рагім Мамед (Мамед Рагім Аббас оглу Гусейнов) *(1907–1977)*

317. Пушкін: [вірш] / Мамед Рагім; пер. з азербайдж. М. Пригара // Вінок Пушкіну: збірник. – К., 1949. – С. 99-101.

318. Міцніше каменю: [вірш] / Мамед Рагім; пер. з азербайдж. Ю. Петренко // Дніпро. – 1954. – Кн. 8. – С. 85.

319. Мости: [вірш] / Мамед Рагім; пер. з азербайдж. С. Литвин // Дніпро. – 1972. – № 12. – С. 109.

Рагімов Ахмед

320. Моя сім’я: роман / Ахмед Рагімов; пер. з азербайдж. О. Корженевич. – К.: Держлітвидав УРСР, 1957. – 268 с. : портр.

Рагімов Сулейман Гусейн оглу *(1900–1983)*

321. Щастя народне: (уривок з романа «В горах Агбулага») / Сулейман Рагімов; пер. з азербайдж. // Дніпро. – 1954. – Кн. 8. – С. 65-69.

322. Вежа учня: образок / Сулейман Рагімов ; пер. з азербайдж. В. Ціпко // Дніпро. – 1978. – № 9. – С. 16.

323. Шамо: роман / Сулейман Рагімов; пер. з азербайдж. В. Ціпко. – К.: Дніпро, 1988. – 560 с. – (Бібліотека історичної прози).

***Рафібейлі Нігяр (Рафібейлі Нігяр Худати кизи)** (1913–1981)*

324. Слово матері: [вірш] / Ніягар Рафібейлі; переклала В. Ткаченко // Дніпро. – 1954. – Кн. 8. – С. 92.

***Рза Расул (Рзаєв Расул Ібрагім оглу)** (1910–1981)*

325. Поезії: вибране / Расул Рза; пер. з азербайдж. В. Бичко [та ін.]; упоряд. Д. Бакуменко; вступ. ст. Л. Пономаренко. – К.: Дніпро, 1976. – 126 с.: іл. – (Скарбниця братніх літератур).

* * *

326. Вітчизна: [вірш] / Расул Рза; пер. з азербайдж. // Зміна. – 1958. – № 9. – С. 3.

327. Втрати були незначні: [вірш] / Расул Рза; пер. з азербайдж. // Україна. – 1967. – № 14. – С. 19.

328. Зоря над Апшероном; Рідна партія; Зорі падають у море: [вірші] / Расул Рза; пер. з азербайдж. Л. Горлач // Вітчизна. – 1972. – № 6. – С. 143.

329. Жити; Мрія: [вірш] / Расул Рза; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Вітчизна. – 1978. – № 9. – С. 1-2.

330. Про життя: [вірш] / Расул Рза; пер. з азербайдж. Ю. Стадниченко // Прапор. – 1978. – № 9. – С. 5-6.

331. Розмова вчотирьох: [вірш] / Расул Рза; пер. з азербайдж. О. Петькуна // Жовтень. – 1978. – № 9. – С. 21.

332. Час; Вікно у майбутнє: [вірші] / Расул Рза; пер. з азербайдж. О. Петькуна // Україна. – 1978. – № 39. – С. 10.

333. Я земля: [вірш] / Расул Рза; пер. [з азербайдж.] О. Новицький // Україна. – 1980. – № 13. – С. 14.

334. Прибережне каміння: [вірш] / Расул Рза; пер. з азербайдж. О. Петькуна // Прапор. – 1982. – № 1. – С. 15.

335. Бути чи не бути; Дитинство: [вірші] / Расул Рза; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Київ. – 1983. – № 6. – С. 8-9.

336. Салам, побратиме Баку!: [вірш] / Расул Рза; пер. з азербайдж. О. Бакуменка // Укр. літ. газ. – 2015. – № 8 (24 квіт.). – С. 7.

Ровшан Раміз (Алієв Раміз Мамедалі оглу)(1946–)

337. «Чорні-чорні мурахи…»: [вірш] / Раміз Ровшан; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Піонерія. – 1987. – № 2. – С. 12.

Рустам Сулейман (Рустамзаде Сулейман Алі Аббас оглу)(1906–1989)

338. Поезії / Сулейман Рустам; з азербайдж. пер М. Упеник [та ін.]; упоряд. А. Абліцов; передм. В. Ціпка; худож. І. В. Коптілов. – К.: Дніпро, 1982. – 143 с.: іл. – (Скарбниця братніх літератур).

Зміст: Моя анкета; Пісня душі; Хай не буде ні смерті ні крові; Думаю про день грядущий; Лози винограду, Не забувай про гостинність та ін.; Поеми: Найдорожче та ін.

* * *

339. Пушкін: [вірш зі зб. «Вінок Пушкіну] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. І. Нехода // Київ. – 1949. – С. 97-98.

340. Шляхом дружби: [вірш] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. М. Руденко // Вітчизна. – 1954. – № 5. – С. 55.

341. Юність: [вірш] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. П. Дорошенко // Дніпро. – 1954. – Кн. 8. – С. 84.

342. Зорі: [вірш] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. С. Наливайко // Жовтень. – 1967. – № 11. – С. 78.

343. Син України: [вірш] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. П. Біба // Вітчизна. – 1967. – № 12. – С. 94.

344. Пам'яті Т. Г. Шевченка: [вірш] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. з приміт. ред.] // Хлібороб України. – 1970. – № 3. – С. 31.

345. З вітчизни древа: [вірш] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. А. Чердаклі // Жовтень. – 1972. – № 6. – С. 13.

346. Мій Азербайджан: [вірш] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. Р. Лубківський // Ранок. – 1972. – № 12. – С. 11.

347. Братам-таджикам. Кобзареві: [вірш] / Сулейман Рустам; пер. [з азербайдж.] С. Вігучин // Хлібороб України. – 1974. – № 3. – С. 40.

348. Братерство: [вірш] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. О. Новицького // Початкова шк. – 1978. – № 11. – С. 6.

349. Бути сильним, партіє, як ти, – навчи…»; «Моє серце – як човен…»: [вірші] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. О. Петькун // Жовтень. – 1978. – № 9. – С. 22-23.

350. Моя анкета; Шукайте мене; Я такий; Міркую про завтрашній день: [вірші] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. М. Упеник // Україна. – 1979. – № 41. – С. 12.

351. Приїжджайте в Азербайджан: [вірш] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. О. Новицький // Україна. – 1980. – № 13. – С. 1.

352. Мій Азербайджан: [вірш] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. Р. Лубківський // Жовтень. – 1982. – № 12. – С. 19.

353. Чужому й квітки не зірвати: [вірш] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. М. Мірошниченка // Донбас. – 1982. – № 3. – С. 107.

354. «Я відіслав уже листа…»: [вірш] / Сулейман Рустам; пер. з азербайдж. О. Петькуна // Прапор. – 1982. – № 1. – С. 14.

355. «Я відіслав тобі листа…»: [вірш] / Сулейман Рустам; пер. О. Петькун // Петькун О. Щільники: поезії / Олександр Петькун. – К., 1983. – С. 23.

356. Батьківщина; Мій вірш; Не будь дволиким: [вірші] / Сулейман Рустам // Реп'ях С. П. Твори. В 3 т. Т. 2: Вибрані переклади / С. П. Реп'ях – К., 1997. – С. 229-230.

357. Материнський хліб; Поет: [вірші] / Сулейман Рустам ; пер. Павла Мовчана // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 414-416.

Рустамханли Сабір (Рустамханли Сабір Худу оглу) *(1946–)*

358. Мій таємничий материк: [вірш] / Сабір Рустамханли; пер. [з азербайдж.] С. Литвин // Дніпро. – 1978. – № 6. – С. 23.

359. Молла Насреддін і Злодій: [вірш] / Сабір; пер. [з азербайдж.] Д. Солодкий // Україна. – 1980. – № 13. – С. 22.

Сабір Мірза Алікпер (Сабір) (1862–1911)

360. Признання Абдулли Гаміда; Лікар та хворий; Неможливе: [вірші]: пер. з азербайдж. / М. А. Сабір // Білоус Д. Вибране: лірика, гумор, сатира, переклади / Дмитро Білоус. – Київ, 1990. – С. 276-277.

Садих Фікрет (Садихов Фікрет Аббас оглу) *(1930– 2016)*

361. «Сніжинки ніжні, холодні»: [вірш] / Фікрет Садих; з азербайдж. пер. М. Мірошниченко // Прапор. – 1985. – № 12. – С. 181.

Самедоглу Вагіф (Векілов Вагіф Самед Вургун оглу) *(1939–2015)*

362. «Світять діогенові ліхтарі…»; Не схожі; Мавзолей; «Наче хрест величавий із бронзи…»; Запрошення в ніч ; «Щовечора вірші пишу …»: [вірші] / Вагіф Векілов; пер. з азербайдж. І. Драча // Жовтень. – 1969. – № 6. – С. 10-13.

363. «Ти йдеш у Баку, нафтовий вагоне…»; Мавзолей: [вірші] / Вагіф Самедоглу; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Україна. – 1978. – № 39. – С. 11.

364. Цей дощ; Шопен: [вірші] / Вагіф Самедоглу; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Дніпро. – 1982. – № 1. – С. 54.

365. Відімкніться, двері мої…: [вірші] / Вагіф Самедоглу; пер. з азербайдж. та післямова М. Мірошниченко // Жовтень. – 1984. – № 11. – С. 13-15.

Зміст: Найважча у світі гантель; Дядько Махмуд; Телеграма з дороги; Мої двері; Із мого життя; Шопен; Мамонт; Маркізові острови; Не помітили мене.

Самедоглу Юсиф (Векілов Юсиф) *(1935–1998)*

366. День страти: роман, оповідання / Юсиф Самедоглу; пер. з азербайдж. В. Ціпко. – Київ : Молодь, 1989. – 216 с.

367. Поріг: оповідання / Юсиф Самедоглу; з азербайдж. пер. М. Мірошниченко // Україна. – 1986. – № 37. – С. 16-18.

Саривеллі Осман (Курбанов Осман Абдула оглу) (1905–1990)

368. Так мовив дід: [вірш] / Осман Саривеллі; пер. з азербайдж. К. Дрок // Дніпро. – 1954. – Кн. 8. – С. 87-88.

Сафарлі Ельчін *(1984–)*

369. Про море мені розкажи: історія про те, що часом варто об'їхати півсвіту, щоби збагнути: усе найвагоміше і найдорожче чекає на тебе вдома: [роман] / Ельчін Сафарлі; пер. Євген Плясецький. – К.: Book Chef, 2017. – 270, [1] с.

370. Чекай удома, коли повернуся: [проза] / Ельчін Сафарлі; пер. Євген Плясецький. – К.: Book Chef: Форс Україна, 2018. – 284, [2] с.

371. Дім, де жевріє світло. Є таке щастя: ти і твоє життя. Це не повториться: [роман] / Ельчін Сафарлі; пер. Алла Долгая. – К.: Book Chef: Форс Україна, 2019. – 285, [2] с.

372. Рецепти щастя. Щоденник східного кулінара / Ельчін Сафарлі; пер. Т. Клюкіна. – К.: Book Chef, 2019. – 125 с.

373. Я хочу додому: роман / Ельчін Сафарлі; пер. Т. Клюкіна. – К.: Book Chef, 2019. – 320 с.

374. Якби ти знав…: роман / Ельчін Сафарлі; пер. Т. Клюкіна. – К.: Book Chef, 2019. – 320 с.

Сафаров Габіб *(1940–)*

375. Між води й вогню: [вірш] / Габіб Сафаров; з азербайдж. пер. М. Мірошниченко // Дніпро. – 1986. – № 3. – С. 79.

Сеїдбейлі Гасан Мехті оглу *(1920–1980)*

376. Коштовні краплі: [оповідання] / Гасан Сеїдбейлі; пер. з азербайдж. // Вітчизна. – 1951. – № 10. – С. 69-82.

377. Сеїдбейлі Г. М. На далеких берегах: повість / І. А. Касумов, Г. М. Сеїдбейлі; пер з рос. М. Сидоренко. – К.: Молодь, 1959. – 291 с. – (Бібліотека пригод та наукової фантастики).

378. Телефоністка: повість / Гасан Сеїдбейлі; пер. з рос. І. Буше. – К.: Молодь, 1964. – 194 с. : іл.

379. Сеїдбейлі Г. М. На далеких берегах: повість / І. А. Касумов, Г. М. Сеїдбейлі; пер. з рос. вид. М. Сидоренка. – К.: Дніпро, 1965. – 348 с.: іл.

***Сеїдзаде Мехті** (1907–1976)*

380. Розбитий стакан: [вірш] / Мехті Сеїдзаде; пер. з азербайдж. Б. Чалого; мал. В. Гливенка // Барвінок. – 1954. – № 7. – С. 17.

381. Весняна пісня: [вірш] / Мехті Сеїдзаде; пер. з азербайдж. Н. Забіла; іл. Н. Навроцький // Барвінок. – 1966. – № 3. – С. 12.

382. Святковий день: [вірш] / Мехті Сеїдзаде; [пер. з азербайдж.]; іл. Е. Орро // Барвінок. – 1987. – № 5. – С. 7.

***Сулейман Манаф (Сулейманов Манаф Фарадж оглу)** (1912–2001)*

383. Схід, схід…: оповідання / Манаф Сулейман; пер. з азербайдж. О. Петькун // Радян. жінка. – 1978. – № 9. – С. 14-15.

***Султанли Вагіф** (1958–)*

384. Полярна ніч: оповідання / Вагіф Султанли; пер. з азербайдж. Ніни Білокопитової. – К.: Задруга, 2016. – 105 с.

385. Дервіш: оповідання / Вагіф Султанли; з азербайдж. пер. Ніна Білокопитова // Всесвіт. – 2016. – № 7/8. – С. 105-108: іл.

386. Полярна ніч: оповідання / Вагіф Султанли; з азербайдж. пер. Ніна Білокопитова // Всесвіт. – 2016. – № 7/8. – С. 108-111 : іл.

***Тахір (Тагір) Сохраб** (1926–2016)*

387. Кобзар: [вірш про Т. Г. Шевченка] / Сохраб Тахір; пер. з азербайдж. // Зміна. – 1964. – № 4. – С. 4.

***Фізулі Мухаммед (Фізулі Мухаммед Сулейман оглу)** (1494–1556)*

388. Мала антологія персидської поезії: «У світі вже немало слів моїх…»; «Не стулюєш повік аж до світання, свічко…» / Магаммад Фізулі ; пер з новоперс. М. Ільницький, Я. Полотнюк // Жовтень. – 1966. – № 8. – С. 83.

389. Газель ; Рубаї / Мухаммед Фізулі; пер. з азербайдж. М. М. Мірошниченко // Мірошниченко М. М. На світловидноті: авт. антологія перекладача / М. М. Мірошниченко. – К., 2009. – С. 32-33. – (Джерела духовності).

390. Коровін Є. Досвід художнього перекладу твору Мугаммеда Фізулі «Su Kasidesi» / Євген Коровін // Хроніка–2000. – К., 2011. – Вип. 1: Україна–Азербайджан. – С. 234-255.

Текст перекладу. – С. 247-253.

***Хагані Ширвані (Хагані Азаладдін Ібрагім Алі оглу)** (1126–1199)*

391. Афзаладдін Хагані : [біогр. довідка]; Чотиривірші / Афзаладдін Хагані; пер. з азербайдж. і перс. М. Мірошниченко // Поезія: збірник. – К., 1982. – Вип. 2. – С. 118-123.

Зі змісту: «Наш Хагані як тільки став султаном став …» ; «В Хагані душа розчавлена, а сердце в неволі…»; «Чи знаєш ти чим я на світі збагативсь? …» та ін. – С. 119-123.

***Халіл Зейнал (Халілов Зейнал Рза оглу)** (1914–1973)*

392. Пам’ятник героєві: [вірш] / Зейнал Халіл; пер. з азербайдж. П. Сингаївський // Дніпро. – 1954. – Кн. 8. – С. 90.

393. Шапка: [оповідання] / Зейнал Халіл; пер. з азербайдж. З. Лещенко // Барвінок. – 1987. – № 5. – С. 6-7.

***Хікмет Зія (Ефендієв Хікмет Зія оглу)** (1929–1995)*

394. Байки / Зія Хікмет; пер. з азербайдж. П. Сліпчук // Україна. – 1967. – № 14. – С. 22-23.

395. «Як море…»; Добряк; «На кожну скаргу слухай…»; Ненависники; Кажаненя і сонце: [вірші] / Зія Хікмет; пер. з азербайдж. В. Гужва // Піонерія. – 1972. – № 8. – С. 8.

396. Безлике обличчя: [байка]; Старанне Вухо; Заздрісні Очі; Задертий Ніс; Зігнута Спина; Самовдоволений зуб; Безлике Обличчя; Недовірливе Серце; Нігті з розмахом; Бездумний Мозок; Єхидні Губи; Балакучий Язик; Загребуща Рука; Доля Апендикса; Тигриний рявкіт; Світлячок; Вовчі захисники; Зустріч у зоопарку; Ображений Вовк: [вірші] / Зія Хікмет ; пер. з азербайдж. І. Сварник; іл. І. Пеник; [вступ. замітка ред.] // Жовтень. – 1976. – № 6. – С. 154-157.

397. Відважна бджола; Голка та нитка; Метелик і Мурашка: [вірші] / Зія Хікмет; пер. з азербайдж. О. Пархоменко // Барвінок. – 1976. – № 7. – С. 7.

398. А сам?; Заєць на стадіоні; Хто така кішка; Миша ростом, як слон; За що хвалять голову: [вірші] / Зія Хікмет; пер. з азербайдж. Т. Коломієць // Піонерія. – 1978. – № 9. – С. 20.

399. Заєць на стадіоні: вірші: для мол. шк. віку / Зія Хікмет; пер. з азербайдж. Т. П. Коломієць. – К.: Веселка, 1980. – 16 с. : іл.

400. Хто дужчий: вірш / Хікмет Зія; пер. з азербайдж. Т. Коломієць; мал. М. Київської // Малятко. – 1987. – № 8. – С. 5.

Шакяр Аслан (Асланов Шакяр Мірза оглу) *(1935–1995)*

401. Щоднини: [вірш] / Аслан Шакяр; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Дніпро. – 1986. – № 3. – С. 79.

Шихли Ісмаіл (Шихлінський Ісмаїл Гахраман оглу) *(1919–1995)*

402. Бурхлива Кура: роман / Ісмаіл Шихли; з азербайдж. пер. В. Ціпко. – К.: Дніпро, 1987. – 421 с.

Юсифзаде Джамал (Багіров Джамал Юсиф оглу) *(1941–2017)*

403. Інтернаціонал; Зелені-зелені кущі чаю: [вірші] / Джамал Юсифзаде; пер. з азербайдж. М. Мірошниченко // Вітчизна. – 1978. – № 9. – С. 3-4.

404. Місце домашнього вогнища: [вірш] / Джамал Юсифзаде; пер. [з азербайдж.] П. Перебийніс // Дніпро. – 1978. – № 6. – С. 22.

Ягуб Муса (Ягубов Муса Сафімамед оглу) *(1937–2019)*

405. Добре, що ти є, моє село; Бережім хороших людей; «Тут у кожнім гаю дерев не злічить…»: [вірші] / Муса Ягуб; пер. з азербайдж. В. Коломійця // Дніпро. – 1982. – № 1. – С. 55-56.

Перелік умовних скорочень

Авт. – авторський.
АР – Азербайджанська Республіка.
АЮЗР – Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссіею.
ВВ – Византийский временник.
Вид-во – Видавництво.
Вип. – Випуск.
Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука» – Главная редакция восточной литературы издательства «Наука».
ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
Зб. наук. пр. – Збірник наукових праць.
ІР – Інститут Рукопису.
ІСАК – НАНУ Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ. Архівний фонд бібліотеки.
Изд-во Издательство.
Ин-т – Институт.
кер. – керівник.
КНУ – Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
Кол. – колектив.
Літ. Україна – Літературна Україна.
МЗС України – Міністерство закордонних справ України
НАНУ – Національна академія наук України
НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.
НДІУ – Науково-дослідний інститут українознавства
НІСД – Національний інститут стратегічних досліджень
НКПІКЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
НМІУ – Національний музей історії України
Од. зб. – Одиниця збереження.
ОДКБ – Організація Договору з колективної безпеки.
Оп. – Опис.
РАН – Российская академия наук
РГАДА – Российский государственный архив древних актов.
РК – Республіка Казахстан.
РН – Рух неприєднання.
Сб. ст. – Сборник статей.
Спр. – Справа.
Тип. – Типография
УІЖ – Український історичний журнал.
Ун-т – Університет.
Ф. – фонд.
ФПУ – Фонд Президентів України.
ХУУП – Хмельницький університет управління та права
ЦДАВО України – Центральний державний архів вмщмх органів влади і управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об’єднань України.
ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

Summary

Цикл I: Грані творчого Всесвіту Агатангела Кримського

The power of spirit and praise of science

Lidiya Vakulenko

Many scientists have studied the life of Agatangel Krymsky – a multifaceted talented man with a big heart. But no one could look into his soul. He did not let anyone in there. What could happen for a Muslim to be baptized and accept another faith? What prompted him to this act? Scientists say he did not have a drop of Ukrainian blood. I think this is wrong. Studying the millennial history of Crimea, we can say that there is much more Ukrainian blood than Mongol-Tatar in the genes of today's Crimean Tatars. The first settlers of the Crimea, the Mongol-Tatars did not live settled life. They constantly roamed and lived at the expense of wars and looting of neighbouring peoples, took yasir, including Ukrainian women as their concubines or wives.

This way of the Crimean Khanate existence and predatory campaigns is evidenced by the response of the Crimean Khan Mengli-Girey to Moscow Tsar Ivan III, who called on the Khan to stop the looting: «How can I then be shoed and dressed?» – Khan answered.

The Turkish chronicle of the 17th century by E. Chelebi, who visited the Crimean Peninsula during the census, stated that there were as much as 400 Ukrainian prisoners – a yasir of the Cossacks. Chelebi asks his readers what would happened to the Crimean Khanate, if «such a number of unfaithful and reliable Cossacks revolted? They would have had everything turned upside down on the Crimean Peninsula.» Chalebi concludes that according to the census of 1666 the Crimea had 720 thousand population.

This coexistence of Ukrainian prisoners and local Tatars led to the adaptation and assimilation of prisoners with the local population, they learned local languages and customs. Modern researchers of Ukrainian-Crimean problems confirm that the mass presence of Ukrainians on the Crimean peninsula, which dates back to the fifteenth century, resulted in the fact that in the second half of the seventeenth century Ukrainians became the majority of Crimea residents.

Crimean Tatars have a lot of Ukrainian blood. They are not at all similar today to the nomadic Mongol-Tatar peoples. Agatangel Krymsky is an outstanding scientist, orientalist, Slavist, researcher of folklore, who studied the history of Crimea, Turkey, Persia, other Eastern peoples, and Ukraine. He compared the languages of nations as they have changed over the centuries.

He spent his childhood in the heart of Ukraine, which pushed his consciousness to change his religion. The scientist mentioned in his autobiography: «As I read Fedkovych's story with Drahomanov's foreword, a new light shone on me. I understood that I had to be a Ukrainophile – I understood that quite consciously. So, I greedily clung to Ukrainianness. I devoted every hour free from official classes to Ukraine. The first sign of nationality is language – so, I first cared about it, carefully read all sorts of books, paid special attention to ethnographic materials, reread all sorts of philological works».

Krymsky loved Ukraine. In a letter to Ivan Franko (Moscow, April 6, 1891, April 6/18), with whom he had a fruitful communication, he wrote: «They say it is necessary to have one common language of the whole Weeping Mother, Rus-Ukraine…» «Ukraineness grew in me organically, without my knowledge…» (letter to Ogonovsky 27.07.1983).

A. Krymsky loved Ukrainian rites. He wrote in a letter dated 24.06.1892 to Grinchenko: «Now that I am writing to you, the whole Zvenigorodka is singing. They make a wonderful impression on me. On the one hand, I can't disagree with the fact that there is no power in songs; on the other hand, I feel not with reason, but with a simple feeling that I passionately love this «insignificant formula» and will love it forever, no matter what the mind or sophistry proves! If I hadn't realized that I don't dare to waste time now, I would have run to the group of singers!..» Writer and scientist Krymsky was friends with Ivan Franko and Borys Hrinchenko for many years. He had a warm relationship and a true sincere friendship with Lesya Ukrainka. They met at a concert by Mykola Lysenko when they were both sixteen years old. Even when they were many kilometres away, they constantly corresponded. They were united by love for Ukraine. One of the first readers of Lesya's manuscripts was Agatangel Krymsky. In his article «To a sincere friend», the scientist wrote «We were close friends for many years, until the last day of Lesya Ukrainka's life. She trusted me with her works before she published them.» (Krymsky, Kyiv. Naukova Dumka: 1972: P. – 689).

I do not think that Islam came out of him with baptism. His conscience tormented him all his life. Born in 1871 must be a zealous believer. Due to his phenomenal memory, Krymsky was an exceptional scholar and often complained to acquaintances that he «could not forget anything.» Exceptionally talented and intelligent, he suffered greatly. This insecurity and constant illness made him unhappy and a recluse. He liked to communicate with books more than with people. He doubted that he was sick and weak, constantly thinking about death. Strong in spirit he created, read, studied, and did everything, as on the last day. Agatangel Krymsky was afraid to start a family, he did not know if he had the right to family happiness and did not want to hurt other people.

In a letter to Ognovsky on July 27, 1893, Agatangel Krymsky wrote: «And you need to know that I was born weak, before that I inherited a nervous disease from my mother and, while still in the board, I fell ill. I did not pay any attention to my illnesses, despite something dangerous, and I neglected them.» Therefore, he constantly had nervous breakdowns, especially in autumn exacerbated heart disease, lung, fever and nerves could not withstand the pain.

In order not to think about his private life, Agatangel Krymsky plunged headlong into work. He was attracted by the Middle Eastern world, especially – Persia, its language, philosophy, history, writing. The more he immersed himself in this world, studied, translated – the more he discovered its beauty, the more he fell in love with it. He wanted to study, learn, tell stories, write, and create more and more. In a letter to Zhytetskyi on September 22, 1896, Krymsky wrote: «Am I to blame for my love to the East? Believe me, the research of the East will not stop my Ukrainian work. «

«… The Academy of Ukraine owes much of its development to the tireless efforts of its Vice President Serhiy Yefremov and Scientific Secretary Agatangel Krymsky. Of its three sections – historical-philological, physical-mathematical, and socio-economic – the first section was the most important. Orientalist Agatangel Krymsky belonged to it5.»

He received the position of Scientific Secretary of the newly established Ukrainian Academy of Sciences. He also chaired the cabinet of Arab-Iranian philology and the historical-philological department. The spelling and dialectological commissions, commissions of the living language dictionary, and history of language started to work under his leadership.

In 1919, with the arrival of the Bolsheviks, the existence of the Academy was in danger. The institution wanted to join the Moscow Academy of Sciences. Agatangel Krymsky showed his character, taking care of people, he went to various agencies, asked

for rations and clothes for employees, together with them he procured firewood for heating the room, where it was so cold that the ink froze. Thanks to scientists, including Agatangel Krymsky, the Academy was saved from destruction, and later expanded and enriched the book collection.

Agatangel Krymsky was a genius scientist, orientalist, ethnographer, Slavic scholar, writer, translator, historian of Ukrainian language and literature, folklore researcher, full member of Ukrainian Academy of Sciences, ardent supporter of Ukraine, patriot with a big heart. He devoted his whole life to science and scientifically proved that Ukraine is an ancient state with age-old traditions, language, literature, culture, and way of life. The scholar shattered Pogodin-Sobolevsky's false view that the character of the ancient Kyiv language was Russian and not Ukrainian.

Agatangel Krymsky was caught by the CGB. The system destroyed him, but indelible scientific works, research, translations live in the memory of Ukrainians.

Ahatanhel Krymskyi and the mythology emerging in the vicinity: historical and anthropological studies

Olena Romanova

The person of the founder of Ukrainian oriental studies, Ahatanhel Krymskyi is the focal point of the present studies. A. Krymskyi was an extraordinary figure of the humanities of the Russian Empire at the very end of XIX and emerging Ukrainian science of the first half of XX century. He was an orientalist (Arabist, Iranist, and Turkologist), as well as a researcher of Ukrainian and Russian linguistic and ethnography, politician, one of the founders of the Ukrainian Academy of Sciences and its permanent secretary, as well as a writer and a poet.

His unusual sexual identity was an objective of special interest of some Ukrainian essayists, who created a series of homophobic mythos around the person of A. Krymskyi, and around the persons with unusual sexual orientation as well. The critical reviewing of this mythology and researching the facts from the private life of A. Krymskyi on the basis of the archival documents of textual and visual character within the historical context is the objective of the present paper. Archival documents from the different archives, mainly from the Institute of Manuscript of V. Vernadskyi National Library of Ukraine gives opportunity to observe the main features of the character of A. Krymskyi, and his relation with the his family, friends, colleagues and other peoples. The significant point of the studies was his relation with women, in particularly, his affaire d'amour with Ms. Maria Kamenskaya, a teacher of the Institute for Noble Young Ladies in Beirut, as well as documented relation of different kinds with other ladies, and with men. In contrary to the myth about the scholar as «week neurotic character», narcissus and hysteric person, the documents prove that A. Krymsky was a rational, able person, with rather positive vision of the life, and with stoical position during the late period of his life, as well as generous, high-minded, empathic, kind, able to help to the other person in resolving of their problem, defender of his friends, relatives and colleagues from the pressure of Soviet system.

Agatangel Krymsky's «Metalanguage» of literature studies

Олександр Бакуменко

Agatangel Krymsky is one of the most prominent Ukrainian and European scientists of the world level. His research is very multifaceted. He was fluent in 60 languages of Middle East, Central Asia, the Caucasus, Western Europe and other languages and dialects of the peoples of the world. Creative heritage of Krymsky includes more than 1000 publications:

monographs, textbooks, articles. Works on Arabic, Semitology, Turkology, and Iranian studies take an important place in the legacy of the outstanding scientist.

Agatangel paid a lot of attention to the challenges of development of the Ukrainian literary language, folklore and ethnographic research. Krymsky devoted the great share of his works to the development of the Ukrainian literary language, its enrichment and standardization. He participated in development of «The most important rules of Ukrainian spelling» (1921), created «Essay on Ukrainian Orthodoxy until 1927» (1929); researched the «Ancient Kyiv dialect»(1907), created «Essays on the Ukrainian language and a textbook on the monuments of the Old Ukrainian language of the XI–XVIII centuries» (1922). He was also the scientific editor of various dictionaries and digests. Agatangel Krymsky paid considerable attention to lexicographic work. The «Russian-Ukrainian dictionary in 3 volumes» (1933) was released in his editing. In this work Krymskyi used the lexical materials collected by him and «Russian-Ukrainian dictionary of legal language» (1926). The works of Hryhoriy Kvitka-Osnovnanenko, Stepan Rudansky, Ivan Franko, and Mykhailo Kotsyubynsky were published in Krymsky's editing.

Today, I would give the first prize to Agatangel Yukhymovych Krymsky as one of the most outstanding scientists-founders of comparative studies in Ukraine. It is known that as one of the main literary disciplines, comparative studies developed in the second half of the nineteenth century and took place between two major ancient disciplines – the history of literature and literary theory. Comparative studies in the scientific performance of Krymsky related to the history and theory of literature by an internal specific connection, which is inherent in the formation of an intermediate character. In Krymsky's works the development of comparative studies from the very beginning was marked by changing the direction from the history of literature to the theory of literature.

To some extent, comparative studies of Agatangel Krymsky became a «metalanguage» of literary studies. The Ukrainian scientist-orientalist Krymsky is a bright representative of the scientific comparative studies development of the second half of the XIX and the first half of the XX century. His work is dominated by the contactology, which significantly stipulates its connection with the history of literature. This kind of comparative literary studies is close to contactology in its methodology and methods. Therefore, it is clear why at the beginning the literary studies developed mainly in the field of literary history, connecting, and interacting with it. Also, this explains why Agatangel Krymsky considered the comparative studies an integral part of the history of world literature. At the beginning of the twentieth century, works on the history of world or European literature of «universal literary studies» appeared using the terminology adopted in the West, where the elements and concepts of comparative literary studies were activated.

At the beginning of Agatangel Krymsky's scientific comparative studies, the study of the genetic connections of literary phenomena became widespread. It was considered to open encouraging opportunities for discovering the commonality of the international literary process.

A well-known European «migration school» also emerged in Ukraine with the contribution of Krymsky. This school studied worldwide universal plots, motives, images, their movement in time and space, which aimed at the implementation of applied comparative studies. The connection with comparative folklore was its unique feature, as the main array of «traveling tales» of the school had a folklore and mythological origin. This school deserves special attention because Ukrainian literary comparative studies had its origins in it with the works of its founders Mykhailo Drahomanov and Ivan Franko, who were close associates and literary parents of Agatangel Krymsky.

In the early 1920s, Agatangel Krymsky became the founder of the school of literary translation of Eastern poetry in Ukraine and Europe in general. He translated the Muslim Koran into Russian. Thanks to Agatangel Krymsky, the Ukrainian reader became acquainted with the poems of Gafiz, Omar Khayyam, Rudaki, Saadi, Firdousi, Navoi, Nizami Ganjavi, etc., texts from the Koran, 1001 Nights, and Hamas. He translated many works of prominent Arab and Turkic writers into Ukrainian. Krymsky translated and sang in Ukrainian works of ancient and modern world literature, including poetry by Byron, Heine, Rostan, Koltsov, Nekrasov and many others.

Reproduced the past, formed the present and took care of the feture: the ste-buildingactivity of Anatanhel Krymsky

Брязгунов Юрій

At the Paris Peace Conference of 1919 the fate of new nations after the collapse of Austro-Hungarian, German and Russian empires was decided by ethnographic principle as well. Ukrainian People's Republic was not admitted to the conference, but its representatives actively tried to remind the delegates of 27 participating countries about 40-million nation. But the Supreme Council of Paris Conference allowed Poland to occupy Western Ukraine. Romania took Northern Bukovina and Zakarpattia became a part of Czechoslovakia.

In 1914 and 1916 F. Volkov, M. Hrushevsky, A. Krymsky, M. Tuhan-Baranovsky and other outstanding scientists published fundamental work on Ukrainian language, history, geography, ethnography «Ukrainian people in their past and present». This scientific research was officially permitted buy the tsar censorship in St. Petersburg.

Scientific articles on geography of Ukrainian community clearly marked national borders in the East and the South-East at the rivers Don, Kuban, Kura and Black Sea. M. Hrushevsky performed specific analysis of colonization of these territories by Ukrainian Cossacks in XVII-XVIII centuries. By the time of publishing of this work in some 854000 Ukrainian lived in Voronezh region and they were a majority in three districts. Also 719000 Ukrainian lived in Don region and 523000 inhabited Kursk province. But these facts weren't taken into the consideration.

Historical, demographic, linguistic and ethnographic data wasn't used by the authorities of Soviet Ukraine as well. In 1924-1925 the problem of Taganrog and four districts of Voronezh province arose. Fabricated arguments of the Kremlin allowed the transition of Taganrog and its surroundings with mostly Ukrainian population (254000 out of 412000) from Ukraine to Russia. In Voronezh region only two settlements were integrated in Ukraine out of the area with more than a million of Ukrainians.

Neglecting the scientific approach and the achievements of the scientists had terrible consequences during Holodomor of 1932-1933. The results of 1926 Census revealed that 1073552 Ukrainians lived in Voronezh province but the Census of 1937 showed that only 482772 of them were left or 44,96%.

Nowadays violent assimilation of Ukrainians in Eastern Podonnya is taking place. According to a soviet Census of 1989 more than 122000 Ukrainians lived in Voronezh region. Later Census of 2000 and 2010 in Russian Federation revealed harsh decrease of Ukrainian community – to 73000 and 43000 respectively.

Despite all, the considerable scientific contribution of A. Krymsky and other Ukrainian scientists will be usable basis for the development of Ukrainian nation nowadays and in future.

A. Krymsky's contribution to the formation of Ukrainian legal terminology

Petro Zakharchenko,
Doctor of Law, Professor, Professor of the Department
of History of Law and State of the Institute
of Law of Taras Shevchenko National University

The activity of the legal commission headed by Agatangel Krymsky, which was established by the All-Ukrainian Academy of Sciences in 1919, is studied. The urgency of the work lies in the need to study the process of formation of Ukrainian legal terminology in the early twentieth century in order to refute the ideologues imposed by the ideologues of the «Russian world» and their local supporters on the unscientific, unsuitable, and historical inefficiency of Ukrainian legal terminology. The aim of the work is to identify the peculiarities of the legal commission for the translation into Ukrainian of Russian legal terms in 1919-1926 and the place of the well-known linguist and historian Agatangel Krymsky.

Its activity is divided into three stages. The first stage began in March 1919, when the legal commission was determined by the purpose and objectives of its work. The second stage covered 1919-1922. At that time, the legal commission was determined and worked directly with the basic folklore, historical, legal and other documentary material, which was the basis of its work. At the third, final stage of its activity (1922-1926), the commission began the final editing of the dictionary, where the most important mission was performed by Agatangel Krymsky. In the last four years, he had to take on the largest amount of work, because the team of compilers of the Russian-Ukrainian dictionary relied on his linguistic experience. In fact, the activities of one person crowned the work of the entire commission.

The position of A. Krymsky's Library-collection in the Oriental Discourse of Ukraine

Volodymyr Pidvoyniy, V.İ. Vernadskyi
National Library of Ukraine Senior Researcher, Department
of Theory and Methodology of Library Science

The report the place of the A. Krymsky's Library-collection in the history of Ukrainian oriental studies is analyzed. The thematic and conceptual foundations of the collection, the ontological connection with the collections of leading Ukrainian scientists, and its prospects for the further development of Oriental studies in Ukraine are investigated.

The concept of character in the fiction of Ahatanhel Krymskyi

Yuriy Horblianskyi,
leading research fellow at the Institute of Franko Studies
Ivan Franko National University of Lviv

The author analyses the specific features of the nodal aspects of creating human images in the fiction of Ahatanhel Krymskyi as a conceptual vision of modern character-making. While in the era of romanticism or realism, the human soul was nurtured mostly by stimuli from its hostile reality (the external world commanded its rules of life, and they pushed the hero into constant conflicts that affected his psychology, «dialectics of the soul»), in today's arts, the psychological tissues of the human image and spiritual quests take place purely in the context of and against the background of the actual psychophysiological micro-world of the human personality instead of external events: the hero experiences the imperfection of the micro- and macro-world mainly in his own soul, often suffers from spiritual infantilism, fear of reality, and fear of contacting with the world.

The psychological and intellectual study of the multidimensional essence of an educated personality is the leitmotif resonator of Krymskyi's writings, in particular in his novel «Andriy Lahovskyi» and short stories «Stories and Sketches of Ukrainian Life» (1895) and «Beirut Stories» (1906). Krymskyi's fiction is a kind of psychological treatises on the specifics of the subjective interpretation of reality. The writer draws attention to the numerous consequences of destructive symptoms of infantile neurasthenia, the specific features of the spiritual and intellectual maturation of a human, the search for his unique individual movement during his spiritual formation. Krymskyi confessed that he filled the mental texture of his characters with his own thoughts, anxieties and search for the meaning of life; this is why the artistic understanding of reality in his fiction goes through the autopsychological texture of portraying human images. The mental world of heroes in Krymskyi's fiction eradiates in a peculiar way some age modifications, the stages of a human's psychological and ideological maturation: the stages of the extravagant spiritual formation of an intellectual personality were reconsidered artistically that seem to be 'summed up» directly from the author's biographical experience.

Documents of A. Yu. Krymskyi in the funds of the Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine

Ihor Reznik,
candidate of historical sciences, researcher of the department of documents' information usage of the CSAMLA of Ukraine

The author describes a set of documents of the Ukrainian orientalist, historian, writer and translator Agatangel Krymskyi, which are stored in the Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine. The actuality of the paper lies in the necessity to acquaint the public with archival documents about famous Ukrainians. The purpose of the paper is to involve scientists in a comprehensive study of the submitted documents, some of which haven't been yet put into scientific circulation.

The author analyzes the information potential of the documents of the personal fund of Agatangel Krymskyi and his documents deposited in other personal funds of the archive-museum. Particular attention is paid to the scientist's letters to Natalia Polonska-Vasylenko, which are a valuable source for studying the last period of his life. Documents about Agatangel Krymskyi, which contain information about his life and scientific activity, are also described.

The personal fund of Agatangel Krymskyi is small in size and contains mostly his personal documents and individual and group photographs. Other funds of the archive-museum contain scientist's letters, documents about his scientific activity and valuable documents about him.

Цикл ІІ: Наукова школа А. Кримського і Омелян Пріцак

Teacher lives and breathes students: Biographical essays about two great Ukrainian orientalists – Anatanhel Krymskyi and Omelian Pritsak

Lopushynskyi I. P., Topalova E. H.

The article covers a wide range of historical and biographical material on the life and creative path of two outstanding Ukrainians – Ahatanhel Yukhymovych Krymskyi and his student Omelian Yosypovych Pritsak, who are united by a number of common characteristics.

This is the same vocation – science; main scientific specialty – oriental studies; common personal qualities – systematics, consistency, purposefulness and diplomacy; similar activities – from the office work of a scientist to scientific and organizational work on a national scale. Fate defined their relationship as a «teacher-student», and state and historical circumstances led not only to their direct acquaintance, but also scientific and creative communication (albeit short-lived), which, in turn, contributed to the continuity of Ukrainian oriental studies.

In addition, both Ahatanhel Krymskyi and Omelian Pritsak can rightly be called universal scientists of world and Ukrainian science, who have made outstanding contributions to several scientific fields, including Oriental studies, linguistics, philology, and history.

Ahatanhel Krymskyi is a polyglot, author of numerous studies on the history and philology of Eastern peoples and in the field of Ukrainian studies. He uniquely combined an Arabist, an Iranianist, a Turkologist, a Semitologist, an Islamic scholar, and a Slavist. The scientist stood at the origins of the Ukrainian Oriental School, which was practically destroyed during the Stalinist repressions. He combined the hard work of a scientist, teacher and administrator with literary and artistic creativity, entering the history of Ukrainian literature as an original poet and original prose writer.

In 1970, the XVI session of the UNESCO General Assembly included his name in the list of prominent figures of the world.

Omelian Pritsak – a prominent Ukrainian historian and orientalist, a foreign member of the National Academy of Sciences of Ukraine (1990), founder and longtime director of the Ukrainian Scientific Institute of Harvard University and the Institute of Oriental Studies. A.Yu. Crimean National Academy of Sciences of Ukraine, one of the initiators of the International Association of Ukrainians. He was a member of the National Academy of Sciences and Arts of the United States, the Latvian, Turkish, Finnish Academies of Sciences, VUAN (New York), the Scientific Society. Shevchenko (USA), UVU (Munich), honorary doctor of many universities around the world.

In the field of Ukrainian studies Omelian Pritsak did a lot for the multifaceted study of the history and culture of Ukraine, his works on the period from Kievan Rus to the XVIII century, including those based on Finno-Ugric and Eastern sources, have no equal ones in the world, and a multivolume work «Origin of Rus».

«... I was lucky to be in Aspirantura at Krymskyj in Kyiv...»: Omeljan Pritsak – the disciple of Ahatangel Krymskyj.

Taissa Sydorchuk

The article is devoted to investigation of the circumstances of acquitance, joint mutual contacts and collaboration between two outstanding scholars of the twentieth century Ahatangel Krymskyi (1871-1942) and Omeljan Pritsak (1919-2006) in the certain branches of research knowledge such as Humanities; Oriental and Ukrainian studies. On the base of original documents from the personal archive of Omeljan Pritsak, his memories, printed documents from the history of Academy of Sciences of Ukraine, research works of N. Polons'ka-Vasylenko etc, the author reconstructing the history of enter and academic training of Omeljan Pritsak in September-October 1940 at the scientific school of Ahatangel Krymskyj, functioning at the aspirantura by specialty «Islamic philology» of the Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of Ukraine. The author describes, that Omeljan Pritsak in the framework of his short–term scholarly education with Krymskyj was participated in «scientific meetings» with Krymskyj. The teacher encouraged Pritsak to launch new ideas that he subsequently used in studying the problems

of history, philology and oriental studies. In future Pritsak viewed the range of problems of oriental studies from the standpoint of methodological positions developed by Krymskyj in his works, particularly the history of khazars. Thus Krymskyj contributed fully to the formation of Pritsak as genuine world-level scholar. The author delineates the character of mutual relations between the teacher and his disciple as well as the role of intellectual influence of A.Krymskyj on conducting the lectures, making research and organizing scientific life and institutions by Omeljan Pritsak in the time span of all his professional activity.

Покровська

This scientific investigation is devoted to contribution of famous scientist O. Pritsak to revival of oriental studies at Taras Shevchenko National University of Kyiv. By proposal of the scientist, the Department of Historiosophy was established at Taras Shevchenko National University of Kyiv, which he headed. His articles are published, which reveal historiosophical views of the scientist. O. Pritsak also read introductory course in philosophy and methodology of history. The curricula of university training bachelors of history and masters were supplemented by complete cycle of study courses in philosophy and theory of historical science, its methodology and historiography. Thus,O. Pritsak managed to return historiosophy and theory of historical science to Taras Shevchenko National University of Kyiv. This is his remarkable merit to Ukrainian historiography.

Also O. Prytsak made a lot of efforts for development of oriental studies at Taras Shevchenko National University of Kyiv. He was not only the historian, but also the linguist, almost the only researcher of Ukrainian-Turkic relations.

In 1995 the Department of Oriental Studies was established, in 2003 the Department of Oriental Studies became part of the newly established Institute of Philology, which is currently represented by three Departments of Oriental Studies: the Department of Languages and Literatures of the Middle East, the Department of Languages and Literatures of the Far East.

Scientific heritage of O. J. Pritsak has been researched and is being researched by teachers and researchers of various structural subdivisions and humanities faculties of Taras Shevchenko National University of Kyiv in their scientific reports and articles.

Сосновська

The article discusses academic and writing activities of Ahatangel Krymskyi, as well as his participation in the social life: Oriental studies, Ukrainian studies, analysis of fine literature, anthropology, ethnography, folclore, his part in the formation of the academic institutions and in the First Ukrainian Church Forum which voted for the autocephaly of the Ukrainian Church.

Poetry of Pavlo Tychyna shows an indirect impact of Agatengel Krymskyi on the poets and writers in the 20s and 30s of the 20th century. Agatangel Krymskyi inspired them to explore oriental languages and start translating oriental poems and novels in Ukrainian.

The article is based on the relatively unknown documents from the Archive of Security Service of Ukraine, which relate to the brother of Pavlo Tychyna who contributed to emerging of the Ukrainian CHurch and was persecuted by the Soviet authorities.

Also, the author underlines the fact that memories and activities of Agatangel Krymskyi were silenced during the Soviet times.

Agatangel Krymsky and Trohym Zenkivsky: to the history of the discussion about the translation of Homer's Odyssey by Petro Nischinsky

Sydir Kiral
Doctor of Philology, Professor,
Head of the Department of National bibliography
of the National library of Ukraine named after V. I. Vernadsky,
Honored Worker of Science and Technology of Ukraine

T. Zinkivskii and I. Franko appreciated the appearance of the VI song of «Odyssey» in the translation of P. Nishchinsky, since they realized the importance of the translations of masterpieces of world literature for the intellectualization of the Ukrainian language. In review of the translation of the «Odyssey» by P. Nishchinsky, T. Zinkivskii carried out his detailed professional linguistic analysis, focusing heavily on the miscalculations. It is noteworthy that I. Franko and V. Gorlenko pointed out the individual mistakes in this translation before the review of T. Zinkivskii was published. Among other things, they pointed out on Russian words and polish words, and noted the need to use Ukrainian vocabulary that could reproduce the spirit of the original. A. Krymskii expressed a negative assessment of the review by T. Zinkivskii. V. Vovk-Karachevsky and B. Grinchenko defended T. Zinkivskii's position. V. Vovk-Karachevsky refuted A. Krymskii's criticisms of «linguistic purism» by T. Zinkivskii, which in reality was not in the review. At the same time, B. Grinchenko stressed that T. Zinkivskii actually had solid philological knowledges, never been a «linguistic purist», tried to adhere to specifi c Ukrainian forms, he knew well not only the national language, but also the works of linguists. T. Zinkivskii and A. Krymskii were not only opponents but also likeminded people, in particular, in some questions about the nation-building role of the Ukrainian intellectuals in the spiritual life of the people.

Ukrainian Literary-Artistic Intelligentsia (1917–1921): Oriental Context

Yurii Teliachyi

The article describes the results of creative work of Ukrainian literary men and artists on Oriental studies, which was the subject of interest of some representatives of the creative intelligentsia of the period of domestic national-cultural revival of 1917-1921. It is stated that there is a personal contribution of the Ukrainian literary-artistic intelligentsia to the development of the culture of the peoples of the East and enrichment of the cultural heritage of Ukraine in the bilateral format.

Цикл III: Синтез традицій Сходу та Заходу як основа глобального розвитку управління

Intellectual and political motives of the East and West in the symbolism of the Ukrainian trident – the state emblem of Ukraine

Olexandr Bielov, Georgii Shapovalov

The work covers semantics of signs shaped as bident and trident in ethnocultural formations and proto-states of the East and West. Scientists' (Khazar and Norman) hypotheses about the origin and meaning of these sacred symbols are highlighted. Emphasis is placed on the proximity of the semantics of the Knyazhes' trident signs of power of Kievan Rus to the symbol of power and might of the ruler of the seas, the ancient Greek god Poseidon, who was

used as one of the main elements of ancient Greek coins for more than a thousand years. The existing semantic and genetic unity of origin and duration in time of the sacred symbol shaped as the trident on Ukrainian territory from ancient times till its borrowing by the Thracians and Celts in the early Middle Ages in almost all of Europe is also pointed out.

The idea that the spiritual meaning of the trident is inextricably linked with the most ancient Christian symbols, namely the anchor-cross and the personality of the holy martyr Clement of Rome, is emphasized. The connection between the Christianization of Rus' by Prince Vladimir and the transformation of the previous pagan prince's trident into a Christian symbol shaped as a trident under the cross, identical to the St. Clement's sacred symbol with the anchor-cross, is pointed out. The consistency of longevity of the trident as the main heraldic sing in Ukrainian symbolism in all periods of the Ukrainian history up to the present is reiterated.

Ukrainian lands as a connecting element in trade contacts of Central and Eastern Europe with the countries of the East (XIV–XVI centuries)

Vladyslav Berkovski,
PhD, director
Central State Film, Foto and Sound Archives of Ukraine

The article is devoted to the mediating role of Ukrainian lands in trade and economic contacts of Eastern and Central-Eastern Europe with the countries of the East. It is noted that this role is caused by geographical changes which are one of the determining elements of the shaping of economic structure of the Ukrainian lands, as a mediator in relations between Europe and the East. The formation of the mediating role of Ukrainian lands took place in the period between VII and XII centuries. In fact, trade through Ukrainian territory was almost the only opportunity for Central and Eastern European countries to maintain stable economic relations with Eastern countries. Moreover, the Ukrainian lands were one of the main elements that united the Black Sea and Baltic economic regions into one. A number of trade routes passed through the Ukrainian lands along the lines Valea Oltului – Stanislav, Perekop – Bila Tserkva, Istanbul – Kamianets (Podilskyi) through the so-called «Moldavian Gate» – city of Jassy. From the middle of the 15th century, Kamianets played a basic role in Eastern trade and concentrated around itself most of the trade and economic contacts of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Grand Duchy of Lithuania and more distant European countries after the change of trade from east to west and north.

An important factor that directly affected the level of mediation of Ukrainian lands is the specific nature of trade relations that united the countries of the East with Central and Eastern Europe. In particular, disproportion between imports and exports. Thus, the range of goods imported from Eastern countries to Europe was much larger than the export supply. Usually, the so-called «Eastern goods» (silk fabrics, velvet, wine, salt, fish, oils and spices) were transited through the Ukrainian lands from Constantinople (Istanbul), Crimea (especially Caffa), the cities of Wallachia and Moldavia, and finally from such remote corners of the Levantine East as Persia to Eastern European market.

The importance of Ukrainian lands as a mediator in trade and economic relations with the East has been gradually declining since the end of the 16th century, which was caused by the growth of eastern imports through the Baltic cities with the help of English, Dutch and Scottish merchants.

Сацький

The paper analyses the doctrinal theses of the Manichaean religious system. The aim of the research is to analyze the main doctrinal theses of the Manichaean religion in the

context of socio-political relations in which they spread on, as well as the mental portrait of the peoples on whose social basis these articles of belief were based. The problems of formation and evolution of the Manichaean religion and its basic doctrinal theses and cultural traditions have not been studied in our country, while in Russia only Ye. Smagina and A. Khosroev have focused on this problem in their comprehensive research. Also, Russian and Soviet researchers have published independent papers on precise issues related to the history of Manichaeism, in particular, S. Klyashtorny. They are written in English and, obviously, targeted the Western reader, among whom this issue is more popular. However, the Manichaean religion researches were of considerable interest to the Western European and American historical and cultural studies. In particular, a number of works, which are analyzed in this paper, by German, British and American researches have been published. The research of the articles of belief of Manichaeism by the author of this paper is done within the context of their relationship to the main stages of scientific thought development and approaches to human cognition of the world. The paper uses the approach of comparing the Manichean articles of belief with the doctrines of the most influential religious systems back in the time of its spread, in particular, Zoroastrianism, Christianity, Tengriism and ancient paganism. Notably, the paper compares the main doctrinal theses of the Manichaean religion and myths, which rituals and prayers were performed as a part thereof, and which were preached by adherents of this religion and its founder, with the main doctrinal theses of such religions as Christianity, Zoroastrianism and Buddhism, which formed the basis of the Manichaean religious system. The considerable attention is paid to the comparative analysis of moral and ethical norms and values of Manichaeism and Tengriism. Since the author focuses on the spread and reception of Manichaeism by Turkic nomadic peoples, the social structure, values and peculiarities of socio-economic life of the Turks are taken as a socio-political basis for the spread of this religion. Therefore, the issue of socio-political relations among the Turks is also analyzed in detail in the author's paper, in particular, based on the runic texts of the Yenisei stelae and texts with Manichaean prayers, which have come down to us in Uighur language. The paper pays special attention to the problem of the role of Manichaeism in the international economic relations and in the processes of global trade. More specifically, it was defined how the Manichaean doctrinal theses influenced the peculiarities of state policy in Persia during the Sassanid dynasty and in the Uighur Khaganate. The author pays special attention to the socio-economic aspects of the spread of Manichaeism and the development of this religious system. In particular, one of the conclusions of the paper is that the development of Manichaeism became possible due to the possibility of its existence in a multi-religious environment under conditions of free competition of religious communities. Such a favorable position for Manichaeism had developed only in the face of the need to reform Zoroastrianism in Persia, of the transit trade in East Turkestan and in the environment of the mutual non-contradiction and proximity of moral and ethical norms in the Turkic nomad social medium.

The experience of Confucian traditions in educating the young generation of modern China

Salata Oksana,
Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department
of History of Ukraine Borys Grinchenko Kyiv University

In the article are shown the peculiarities of the process of integration of Confucian traditions into modern Chinese and world society: the main tasks set by traditional Confucianism: spiritual improvement, knowledge acquisition and benefit to society. The concept of harmonious development of the world proposed by Chinese society and

its importance in the modernization of modern China, its transformation into a powerful economic power is presented. Creating a system of quality and public education. The Confucian system of upbringing of the younger generation is characterized, that is used not only in Chinese society but also in other countries of East and Southeast Asia, and is quite contradictory from the European moral and ethical principles. The ability of modern Chinese society to integrate the best achievements of world practice into the educational system and upbringing of the young generation and due to that becomes one of the leading world countries is presented in the article.

Цикл IV: Особливості державотворчих процесів Сходу

Legal bases of activity of government officials in ancient China and India: a comparative analysis

Myshchak Ivan M.,
Doctor of History, Professor, Head of the Scientific and Organization Department, the Legislation Institute f the Verkhovna Rada of Ukraine

The first state formations in the Ancient East appeared in the IV – III millennia BC. Common features of the eastern states were the presence of an aristocratic elite, which consisted of priests, high state dignitaries and military leaders; branched and centralized bureaucracy; rural community, etc.

The process of statehood in ancient China and India has a number of common features and is associated with the disintegration of the tribal community, the division of labor and, consequently, social stratification. The formation of the state apparatus and the first legal acts were significantly influenced by the religious and moral norms of the time. Gradually, collections of laws began to be compiled, which regulated all spheres of public life. In addition, various regulations, instructions, orders of the supreme power for employees of the administration and governors of oblasts and provinces, local governors and employees, urban and rural communities, which imposed taxes, customs and trade fees, are important for the study of public administration and civil service. fines, penalties, penalties, etc.

Ancient China and India have developed somewhat similar, but quite original political and legal views on the provision and functioning of state power in general and the apparatus of civil servants in particular – their selection, definition and consolidation of rights and responsibilities, incentives and penalties and more.

The legal support of state power and public administration of ancient China was aimed at forming a clear power vertical, where every official for violating the law was deprived not only of all positions and privileges, but also, often, life. At the same time, almost all regulations show the influence of Confucianism and legitimacy, the application of the principle of inevitability of punishment, understanding the need to exercise power on the basis of the law in compliance with the principle of justice, which is the basis of general welfare and strength of power. At the same time, thanks to their abilities, skills and diligence, each person could achieve the highest positions in both public and military service.

Unlike Ancient China, the legal provision of state power and public administration of Ancient India, as well as the legal system as a whole, was based on the provisions of the Dharmashastras and had its own specifics according to religious beliefs and varno-caste division of society. Only Brahmins and Kshatriyas, as representatives of the privileged varnas, could hold the highest state positions and significantly influence the formation

and implementation of state policy, and Vaishyas could be allowed to hold insignificant positions in local self-government bodies. At the same time, Brahmins, as a rule, were not punished even for abuse or incompetence, they could only be dismissed and expelled from the country for a serious crime. At the same time, the organization of state power in the Mauryan empire was at a fairly high level and was characterized by a clear hierarchy.

Middle East and Northern Africa State Power Systems and Development of Bilateral and Multilateral Relations

Anatoli Bobrovytskyi
Ph. D. (Social and Economic Geography), Chief Consultant,
National Institute of Strategic Studies

Middle East and Northern Africa (MENA) was a focal point of studies and researched of A. Krymsky. Result of these research opened wide opportunities to develop relations with Arab, Persian, and Turkish worlds. Knowledge of basic analytics in art, literature, religions, language creates substantial background for the development social and economic relations between Ukraine and MENA countries.

Location of MENA region and natural conditions are incredibly attractive to fill trade relations with our country. We faced with this geographic region during a few centuries and familiar with traditions and mentality of these different worlds' population, needs and willing to cooperate. Middle East is a region with burst economic development based on the oil and natural gas resources. Several of MENA countries became global players ask the biggest suppliers of crude oil to the global market. These countries are players on the financial markets investors representing sovereign funds of Golf countries

At the same time, they have problems of lack of foodstuff to supply fast growth population. Due to expert estimation population of MENA region will be double in 2050. This trend leads to problems of unemployment, migration, lack of food and unemployment. Ukraine, as one of the biggest producers of agriproducts and food, can be good long-term partner for MENA countries as exporter of food and feed for animals.

Ukraine is extremely interested in the development cooperation in following areas: export military equipment, weapons, and military solutions; export solutions in development transport infrastructure (railway, aviation, sea transport).

Ukrainian education system able to teach youth from MENA countries in professional schools and universities to supply these countries with high professional labors in different areas of economy and social life.

Ukraine is popular as country of the same historic traditions and level of economic development to build equal relations between countries for mutual benefits. Development scientific and research cooperation based on the Ukrainian scientific schools and financial potential of MENA countries lead to increase global cooperation. Few ambitious projects as: Arab Cosmos, Development of Agriculture in Desert Regions, Development of IT sector etc are very interesting for both sides.

Middle East and Northern Africa is quite different region with internal religious and economic contradictions and peculiarities which are reflected in the deep analytical A. Krymskys' publications. They can be used as basic for the development relations with countries of this geographic region.

Oriental studies of «western» sports

Yuriy Timoshenko

Abstract. The discovery of the «western» influences for Japan and China during the XIX century changed the Far East fundamentally: Oriental culture is experiencing

powerful transformations. European practices the most drastically are becoming part of the political, cultural, and social life of Japan. This study is aimed at investigating notably one of the aspects of these metamorphoses. It clarifies a little-known in the national science layer of knowledge about the development of sport and physical education in Japan after the restoration of imperial power. Particular attention is paid to the active introduction of new kinds of sports by the government, and their rapid popularization among the citizens, the place of educational institutions in the cultivation of world sports practices.

The purpose of the study is to identify the peculiarities of the spread of the «western» (European) social practices in the Eastern world through the example of specially organized physical activity of people.

Research methodology. The work is based on the historical analysis of scientific literature and sources; system and comparative analysis.

Results of the study. A significant percentage of academic workload in educational institutions was devoted to physical education.

Local schools at all levels did not have single educational programs or textbooks. Each institution constituted educational programs at its own discretion and selected the necessary educational material. For example, in the curricula of ordinary schools, geography, history, drawing, and singing were chosen by the students, while gymnastics was compulsory. At the same time, in addition to physical education classes, swimming and Japanese fencing classes were mandatory in schools. Additionally, football, rugby, and baseball were being cultivated at the students' choice and in their free time.

From the very beginning of the reforms, the influence of the American university system was quite noticeable in Japanese universities. Local students who studied at USA universities got to know and adopted the methods of trainers from there. At the same time, in the first decades of the XX century, the Japanese authorities recognized the importance of sports competitions for the country's prestige in the world and for raising national pride – inside the country. Despite the rather specific geographical location, foreign teams and athletes are being constantly invited to the islands. Furthermore, Japan not only actively participated in all prestigious international competitions, such as the Olympic Games, but also launched new ones – the Far Eastern Games, which in the years since gathered athletes on the islands every two years. In this article, the system of sports organization in Japan was examined for the first time, and the activities of the most influential and numerous sports federations were analyzed.

As for the Olympic training, it was not only in the limelight of publicity but also a place of the financial assistance of the government. The material resources used by sports federations were quite significant for those years.

First of all, they received great help from the imperial family. At the same time, large industrial companies, concerns such as Mitsui, Mitsubishi, etc. provided powerful financial support to sports associations: they built stadiums, financed trips of Japanese champions abroad, and transportations of athletes from Europe and America to Japan.

Conclusions. Specially organized physical activity is structured in Japan after the Restoration, due to radical changes in all spheres of public life. The introduction of physical education lessons in institutions played a crucial role in this process. Japan was one of the first countries in the world to introduce it as a compulsory discipline. However, the vast majority of young people went in for sports only during the training period, after which they left the game. Among other sports, traditional sports, such as fencing, archery, and martial arts, were highly popular. They were much more popular than any «imported» one. Meiji reforms opened the country to external influences, one of which was the development of

«western» sports. World sports practices have quickly taken roots into the local ground, not without great motivation and encouragement from the government and business structures. At the same time, the traditional national types of physical activity of the Japanese received all possible support. Despite that, Japan was among the first countries to institutionalize women's sport with its own rules and requirements.

Decorative and applied art of Miao (Hmong) ethnic group (China) as a tool for preserving ethnic identity and cultural patterns of the ethnos.

Богданова

Current article offers readers to get acquainted with a unique historical and cultural phenomenon – the use of decorative and applied arts, including embroidery and jewelry, as a tool for preserving the mythology, culture and history of Miao ethnic group in their millennial migration from historical, political and cultural pressures of other dominant nation in the absence of writing system. Analyzing the changes in household art and the correspondence of these changes to the oral epic of Miao people, the author uses an ethnographic model of cultural patterns, the change of which allows reconstructing the events of the historical past in the absence of written sources.

The term «cultural pattern», which appeared in the early twentieth century, combines the dominant values and beliefs that characterize this particular culture and distinguish it from others and is a phenomenon that helps current culture to preserve its identity under the influence of external factors. The author of the article analyzes the material of the oral epic common to different tribes of Miao ethnic group and the material samples of decorative and applied art of this nation. Without writing system, the Miao tribes were able to develop a perfect system of symbols to record the necessary amount of information and weave it into folk costume with embroidery and jewelry to hide from outside observers. During the millennial migration, Miao ethnic group has been divided into a large number of tribes with their own languages, history and household principles, but the commonality of their cultural patterns, including mythical and heroic epics, symbolism in their art allowing identifying these tribes as one ethnic group. The article gives examples of the emergence of new crafts and the constructive change in technology and materials in existing ones under the influence of changing lifestyle and certain historical events.

Цикл VI: Пострадянський Схід

Azerbaijan-Georgia interstate relations in the context of formation of national and regional security system

Oleksandr Dudnik,
Ph.D. in History, http://orcid.org./ 0000-0001-5206-1129,
Senior Research, Vernadsky National Library
of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

In the context of coverage of the domestic political situation in the Azerbaijan and Georgia after the collapse of the USSR and until 2013, the internal and external factors, that influencing on the formation of national and regional security policy of the two Central Caucasus states are considered. In addition, the common vision and approaches of Baku and Tbilisi to resolving the problem of guaranteeing national and regional security are highlighted.

The essence and significance of the new oil strategy of Azerbaijan, developed by G. Aliyev, to ensure the national security of the Republic are highlighted. The impact of the Nagorno-Karabakh conflict on changes in the national security policy of Azerbaijan and its current essence is shown.

The purpose, approaches and principles of the AR regarding the implementation of military-political and military-technical cooperation with other countries of the world are revealed. The priorities of such cooperation are shown, which allow the state leadership to guarantee national security in the conditions of the unresolved conflict with Armenia.

The Georgia's position in the Armenian-Azerbaijani conflict, its geopolitical role in trade, economic and transport ties between Armenia and Russia, Azerbaijan and Turkey, as well as its transit importance in supply of energy resources of the Caspian region to Western European markets are highlighted.

Emphasis is placed on the factors due to which Moscow maintains its influence in the Central Caucasus and does not allow of the countries of the region rapprochement with the European Union and NATO.

The comparative analysis of the national security concepts of Georgia (2005 and 2011) and Azerbaijan (2007) revealed common factors in particular of security, energy, transport, communication, investment and others that contribute to the establishment of a strategic partnership between the two countries.

The article proves that Tbilisi and Baku, unlike Armenia, have not abandoned Euro-Atlantic integration as a major factor in national and regional security. However, their approaches in this direction differ somewhat, in particular in duration and pace. Georgia is trying to speed up this process and has planning to implement it in the near or medium term. Azerbaijan, on the contrary, has viewing European integration as a long process and a long-term perspective. Official Baku even put forward the term integration without membership.

Therefore, the assertion of the many researchers about of strategic uncertainty of the AR in the its foreign policy and accordingly in the its strategy of national and regional security can be considered erroneous. In general, Georgia's foreign policy, in particular regional, is more open and predictable than Azerbaijan's. This is due to the fact that Azerbaijan does not have a direct and open confrontation with Russia. At the same time, the inclination of the Azerbaijani leadership to Eastern traditions in governing the country hinders its European integration processes.

Цикл VII: Гуманітарні виміри взаємин України та Сходу

The influence of oriental cultures on the development of Ukrainian art

Olena Pokhodiashcha,
PhD, Deputy custodian chief of funds,
in the direction of documentary, fine and decorative arts,
The National Museum of the History of Ukraine.

In the article the author considers the influence of oriental cultures on the development of Ukrainian art. Ukraine's geopolitical location has encouraged integration not only with European but also Eastern cultures and traditions, which is reflected in painting, icon painting, sculpture, artistic metal, jewelry and architecture.

«Rajput Argument» in the reconstruction of ethnic history of eastern Europe (on the example of Herodotus' story on the origin of the scythians)

Serhii NALYVAIKO,
orcid.org/0000-0001-8162-1340, Candidate of Historical Sciences,
Director of Research Institute for Ukrainian Studies

In the article, based on the appeal to the Indo-Aryan linguistic and historical material, as well as the historical tradition related to the Rajput ethnic class community, is made an attempt to reconstruct some facts and episodes of Herodotus' story about the origin of the Scythians. It is shown that the historical tradition, the specifics of the cultural and social life of the Rajputs, who in their origin go back to the Kshatriya peoples of Aryan and Scythian origin, finds many correspondences in Eastern European historical and onomastic material. It is, in particular, about the interpretation of the ethnical name Scoloty, the names of the legendary ancestors of the Scythians and Scythian kings, numerous correspondences at the level of historical facts and sources. A particular attention is paid to the figure of Hercules as the ancestor of the Scythians on the background of evidence of Indo-Aryan tradition. In the context of the traditional Rajput military code are considered the Scythian-Cimmerian confrontation and Herodotus' account of the battle of the Cimmerian kings. Separately are determined the prospects of involving the «Rajput argument» in the study of Eastern European history, are revealed ethnonymic similarities in the definitions of a number of peoples of Eastern European history and individual Rajput clans (kula), is suggested the special role of Kshatriya (royal) peoples in the ethnic history of Eastern Europe.

Цикл VIII: Козацтво та Східний світ

Фігурний

The purpose of the study is to study the Eastern influences in the military tradition of the Ukrainian Cossacks: Particular attention is paid to the preconditions for their emergence and transformation. It was found that the phenomenon of the Ukrainian Cossacks began to emerge and was formed under the intense influence of their southern nomadic neighbors (Tatars), and the prototype of the Cossacks was the Turkic Cossacks, which existed in the XII century. It is proved that constant military and domestic contacts contributed to the fact that the Cossacks inherited the most valuable values from the Tatars and Ottomans, this applies to weapons – sabers and military equipment (rope, kanchuk, holster, quiver), hairstyles (herring), clothing and more. It is established that the Cossacks borrowed from their southern neighbors a wide range of military terminology, for example, the words palanquin (Turkish – fortress, the Cossacks – administrative unit), kayak (Turkish – boat, from it formed the word seagull – a typical Cossack ship), basket, kish (Tatar – basket, caravan, hut, the Cossacks – the state, the army; basket – the Cossack military leader), burdyug (Tatar burdyuk – leather vessel for liquid, the Cossacks – dugout), pipe-breaker (Turkish breaker – nose, the Cossacks have a naso-warming pipe), etc.

Crimea in the Moscow-Polish-Ukrainian military-political confrontation of 1654–1667

Hazin Volodymyr

The article studies the impact of the development of the Crimean Khanate Moscow-Polish confrontation in 1654–1667, Which was at the epicenter of Ukraine and analyzes the nature and evolution of contemporary policy regarding Bakhchisarai Ukrainian state..

As an ally of the Commonwealth, Crimea was directly interested in the results of the Moscow-Polish confrontation. In Warsaw, it was compelled to coordinate with Bakhchisarai both military actions and diplomatic steps. At the same time, the khanate carried out its own policy towards Ukraine, whose goal was to establish its protectorate over the Zaporizhia Forces. The threat of Ukrainian-Crimean rapprochement, which directly threatened the interests of both Poland and Moscow, created the ground for their understanding and settlement of the «Ukrainian Issue» on the basis of a compromise.

Finally, the thesis analyzes the factors that ultimately led to an «understanding» between Moscow and Warsaw, which resulted in the conclusion of the Andrusivkyi Agreement in 1667, on the basis of the division of Ukraine between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Moscow State. In this sense, the following are highlighted: the achievement of military parity, when neither party was able to resolve the fate of confrontation in its favor by achieving a final victory over the enemy (the failure of Jan Kazimierz's military campaign in the Left-Bank Ukraine in 1663–1664 and, accordingly, Moscow's failed attempt to establish control of the Right Bank by taking advantage of the anti-Polish uprising in 1664–1665.); an understanding of the common threat posed by the Crimea, behind the Ottoman Empire, which dictated the need for a Moscow-Poland military-political alliance (deep concern over Crimea's efforts to establish its protectorate over the Zaporozhian Army); the conviction that only joint efforts of Moscow and Warsaw will be able to curb the rebellious Cossack Ukraine with its aspirations for state sovereignty, constant attempts to play the contradictions between Moscow and Warsaw, and to develop polyvalasite relations, involving other states of the region in the conflict, creating favorable conditions for the implementation of the Ukrainian state idea.

Formation of an alternative foreign politikal Direction of Hetman Petro Doroshenko

Vitalii Shcherbak,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Professor at the Department of History of Ukraine

It is outlined in the article the level of political consciousness of the Cossack officers of the Zaporozhian Army in the second half of the XVII century. Summer 1665 Petro Doroshenko, experienced Cossak leader, became Hetman of Right-Bank Ukraine. He made great efforts to unite all ethnic Ukrainian lands into the one state. Hetman sought at the same time to find an understanding with both the Tsar of Moscow and the King of Rzecz Pospolita. However, their efforts for retaining the lands of the Zaporozhian Army, influenced on to the Doroshenko foreign policy vector. With the signing Andrusiv truce between Moscovia and Rzecz Pospolita in January 1667, Hetman hopes to unite under his power both banks of the Dnieper became problematic. That's why, he decided to cooperate with Ottoman Porte. Sultan Mehmed IV responded positively to the request of the Ukrainian hetman. The ongoing diplomatic contacts was culminated by the decision of Chyhyryn Cossack Council on 10 August 1668, of the begging of legal official relations. The project of Ukrainian-Turkish agreement clearly demonstrated the domination of the idea of own state under the rule of the Ottoman Porte in the political consciousness of the right-bank officers. First of all, it was stated that the new agreement had to continue the tradition launched by Bohdan Khmelnytskyj in its orientation to the Ottoman Empire. It contained a significant note, that Turkish troops, during hostilities in Ukraine, were unconditionally subordinated to Zaporozhian Army Hetman. Suzerain was forbidden to interfere in domestic Ukrainian affairs, in particular in a time Hetman elections. The Union

should have been «a true friendship and consent», on the sample treaty between Turkey and the Crimean Khanate. It was clearly defined boundaries of Ukrainian state and conditioned by the question under what circumstances Zaporizhzhya Army could go to break the treaty.

Цикл IX: Константинопольський Патріархат та Україна

Traditions of the eastern monastery in early history of the Kyiv-Pechersk Monastery

Бабич Олександр

The article analyses the beginning of the Kyiv-Pechersk Monastery, which consisted of several secluded residential caves, arranged around the main cell of Anthony Pecherskyi. The latter one became the basis for the «core» of the monastery – «a large cave, church and cells». The monks lived separately in the cave cells and gathered only for common services.

It should be noted that Theodosius Pecherskyi introduced the Studio Statute in the Kyiv-Pechersk Monastery, which was based on the principles of cenobitic monasticism during the pre-Mongol era preserved traditions of anchorism. We can see them in the books – «The Tale of Bygone Years» and «Kyiv-Pechersk Paterik». Summing up the study, we can say that there were two traditions in the Kyiv-Pechersk Monastery in the second half of the XI – in the first third of the XIII centuries. They were the anachorète and cenobitic monasticism. There origins dates back to the III –IV centuries. Anthony Pecherskyi and Theodosius Pecherskyi initiated the experience of two monastic traditions in the Kyiv-Pechersk Monastery, including the spiritual foundations of Christian monasticism in the East, and created their own monastic traditions that influenced the formation of the special monastic tradition of the pre-Mongol Kyiv-Pechersk Monastery.

Букет

The article analyzes the situation of the Orthodox Church in the lands of the Right Bank of Ukraine annexed by the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century. It is shown that until the 1760s the Right Bank of the Dnieper was under the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople. The formal leaders of all Orthodox in the territories that came out of the canonical jurisdiction of the Metropolitan of Kiev after his accession to the Moscow Church were the Metropolitan of Braille. They were signed by the Mercy of God, Metropolitan Proivlavia, Tomarovsky, Khotynsky, the entire coast of the Danube, Dnieper and Dniester, and the whole of Khan's Ukraine, or abbreviated as «Ukrainian metropolitans.» The Braille metropolitanate included lands inhabited mainly by Ukrainians – Dobrudzha, Budzhak, Bendery, Khotyn bishopric, Khan Ukraine (since the end of the XVII century so called interfluves of the Dniester and Southern Bug) and Oleshkivska Sich. A brief overview of the activities of Bishop Epiphanius of Chyhyryn and Bishop Anatoliy Meletinsky (Meles') ordained by the hierarchs of the Ecumenical Patriarchate is outlined, and the connections of the Orthodox monasteries of the Dnieper with the Athos and Greek monasteries are outlined.

The annexation of the parishes of the Braille Metropolitanate of the Patriarchate of Constantinople began in 1761, when the Pereyaslav Diocesan Authority of the Orthodox Russian Church established the Chyhyryn Spiritual Administration of Ukrainian Churches

on the Right Bank of Ukraine, which was part of the Commonwealth. Bishop Gervasiy Lintsevsky of Pereyaslav and Boryspil granted Abbot Melchizedek special rights and powers to lead all the local Orthodox churches and monasteries. The article shows in chronological order which parishes and in what way passed into the jurisdiction of the Pereyaslav diocese, reveals the process of capture of the Melchizedek people of Orthodox and Uniate parishes. The events in Mliiv have been reconstructed, refuting the myth used by the Moscow Church for 250 years to incite enmity between Orthodox and Greek Catholics.

Considerable attention was paid to the actions of Orthodox hierarchs during the Koliivshchyna and in accordance with the Decree of the Holy Synod of the Orthodox Russian Church of January 15, 1772. Examples are given of punishing priests for collaborating with the insurgents and converting them to Russian «piety» with the support of the Russian army.

It is proved that the so-called «struggle for the rights of dissidents» (de facto absorption of the Orthodox Patriarchate of Constantinople and Uniate parishes by the Orthodox Russian Church) became one of Catherine II’s most successful projects in Ukraine with the most painful consequences for Ukraine.

Матузко

Ecumenical Patriarch Bartholomew’s presentation on the Autocephaly of the Orthodox Church of Ukraine made it necessary to shed light on certain pages of its history and historical circumstances, which indicated the need to solve and close the page of the problem, which had been in a state of uncertainty for a long time.

The author the issue of the penetration of Christianity into the modern lands of Ukraine from ancient times to the present, the relationship of Ukrainian Christianity with the Ecumenical Patriarchate, its role in the formation and development of spirituality in Ukraine, the circumstances that led to the transfer of the Christian Center from Kiev to distant Orthodox world.

In this material, the author proposes to change the paradigm of orientation from the usual criteria of perception of historical processes that took place in the Eastern European part of the Slavic world, in particular, the processes taking place in Ukraine, as it has been deliberately distorted for a long historical period by the relevant political and ideological propaganda.

Christianity in the lands of Ukraine and an the Moscowien, its appearance, development and level, decisively breaks and denies the Moscow paradigm of the so-called «united Russian people.» The need to change such approaches is underscored by the growing aggression of the current Russian Federation and its aggression against Ukraine.

Support of this aggression of Russia by the Russian Orthodox Church (ROC), its structures on the territory of Ukraine, puts on the agenda the need to cover the policy not only of Russia but also of the ROC for a long period of time in their relations with Ukraine and the Orthodox Church of Ukraine, and at the present stage.

The article analyzes the historical and geopolitical significance of the Ukrainian Church’s Tomos on Autocephaly, foreign policy and internal conditions that accompany the formation of the Ukrainian Church and today play a decisive role in the development of the current political situation in Ukraine, points to a change in the geopolitical worldview, the formation of a new area of world spirituality, which has its roots in antiquity, proposes to consider the Tomos to the Orthodox Church of Ukraine as an important step The Second Jerusalem and its perception in the status of the Third Rome.

Цикл X: Політичні та економічні взаємини України та Сходу новітньої доби

Turkey and Georgia as strategic partners of independent Ukraine in the Black Sea basin and in the south-eastern vector of Ukrainian diplomacy (1917–1921)

Pavlo Hai-Nyzhnyk,
***D**octor of Historical Sciences, Deputy Director of the Research Institute of Ukrainian Studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Academician of the Academy of Political Sciences

The south-eastern vector of Ukrainian diplomacy in 1917–1921, strategically directed through Turkey and Georgia to Persia (Iran), is covered. The establishment of Ukrainian-Turkish political ties with the beginning of the First World War and the course of formation and development of interstate political-diplomatic and financial-economic relations between the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State with the Ottoman Empire are revealed. Socio-humanitarian Ukrainian-Georgian relations after February (1917) in Russia during the Ukrainian Central Council, as well as the process of establishing and deepening interstate political-diplomatic and financial-economic relations between the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State and the Georgian Democratic Republic are studied.

Іванець

During the period of the wars and revolutions of 1917–1920, the polyethnic Crimea was the focus of several national projects, the February, Bolshevik, Crimean Tatar and Ukrainian revolutions took place on its territory, political regimes changed eight times, and troops of new state formations, Germany, and the Entente countries were stationed. The Crimean issue arose in interethnic and interstate relations, which, in particular, included the problems of Crimea's affiliation and status. In 1917–1920, the Crimean Tatar, Russian, Bolshevik and Ukrainian political camps had the greatest influence on its decision. The article analyzes their views on the desired status of Crimea.

The Crimean Tatar bodies of national self-government initially advocated the acquisition of national and cultural autonomy, and at the end of 1917 put forward a project to form the Crimean Democratic Republic as part of federal Russia. In May 1918 the Crimean Tatar parliament attempted to form an independent state in Crimea. In 1918 some Crimean Tatar leaders put forward a project to form an independent neutral Crimean Khanate under the protectorate of Germany and Turkey. The Crimean Tatar parliament and pro-Russian politicians have condemned the initiative. In 1919 the leaders of the Crimean Tatars also hoped for the creation of an independent Crimean Democratic Republic, but this project failed to materialize. In 1920, one of the Crimean Tatar leaders put forward a project to give the Polish League of Nations a mandate for Crimea.

Representatives of the Russian political camp mostly advocated the status of Crimea as part of the Tavriya province. With the emergence of Ukrainian state structures and the formation of the Crimean Tatar self-government bodies, some of them put forward projects of a temporarily independent or autonomous Crimea (in the summer of 1918 – April 1919 they were partially implemented).

The Bolshevik political camp was able to experiment the most with the status of the disputed region, as it exercised power through both state and party structures. Its representatives twice declared quasi-independent «buffer» state formations, which were

in fact subordinated to the Russian SFSR – the Taurida SSR (March¬–April 1918) and the Crimean SSR (April–June 1919). In 1920 the Central Committee of the RCP (b) adopted and revoked the decision on the status of «independence» of the Crimean SSR, when Crimea was still in the hands of whites.

The authorities of the newly formed Ukrainian People`s Republic in late 1917, in agreement with the Crimean Tatar leaders, considered Crimea as one of the subjects of the formation of federal Russia, but after the aggression of the Bolshevik state and the proclamation of independence of the UPR sought ways to include it in the orbit of its influence. In 1918 the Hetman's Ukrainian State sought to include Crimea in its borders by granting it autonomous status. The UPR of the Directory period, after some fluctuations at the initial stage in 1919–1920, defended similar views.

Mariusz Patey

The work concerns the history of investment of the Adamowo Brody crude oil pipeline connector connecting the Polish and Ukrainian oil transmission system.

In addition to the historical perspective, the economic and political aspect of this investment was also discussed related to energy security, building a competitive market for oil and petroleum products in the region between the Baltic Sea, the Black Sea and the Adriatic.

An attempt was made to analyze the economic effects of Poland's involvement in projects for the transmission and processing of oil in countries not belonging to the European Union and NATO, but aspiring to those organizations and they are involved in the Eastern Partnership program.

Цикл XI: Документальна спадщина. Рецензії. Бібліографія

Mykola Zhulynsky about Omeljan Pritsak: A Memoir

Yaroslav Fedoruk (Kyiv)

Mykola Zhulynsky's essay on Omeljan Pritsak was published in the series of «Lectures of Doctors Honoris Causa at the Ostroh Academy». The brochure is assessed as essential work in the genre of memoirs as a historical source. Mykola Zhulynsky described his meetings with Omeljan Pritsak during his visits to the United States, in particular to Harvard University, in 1978 and 1987. In June 1989 the author continued his conversations with Pritsak, when the International Association of Ukrainian Studies was founded in Naples, then during the 1st Congress of this Association in August, 1990, and the following meetings in Kyiv after Pritsak's move to Ukraine.

The brochure could be divided into several main topics, which cover the biography of Omeljan Pritsak, his organizational activity in Germany, the US, and Ukraine, the projects he initiated, as well as his scholarly worldview, research or creative work, and so forth.

Photo documents, dedicated to A. Y. Krymsky, in the collection of Central State Film, Photo and Sound archive of Ukraine

Касян

The article presents an overview of the documents of Central State Film, Photo and Sound archive of Ukraine, dedicated to academician A. Y. Krymsky. Their genre specificity provides separate approaches and tools of studying both the archival materials themselves

and the object of researches. In addition, the information potential of the documents, their place in the archival photo collection is revealed. The role of photographic documents in the research of the life and work of a scientist is outlined.

Azerbaijani literature translated into Ukrainian Bibliographic reserch (1917–2020)

Tetiana Arseenko,
International Information and Cooperation Department,
Head V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (VNLU)

Alina Kolesnichenko, Research Associate, VNLU

Tetiana Hryshyna, Junior Research Associate, VNLU

Anzhela Shumilova, Junior Research Associate, VNLU

Yulia Fikh, Head of Sector, VNLU

The bibliography presents the works of Azerbaijani authors in Ukrainian translations by sections: Literary studies. Literary criticism; Fiction; Works by individual writers. About the interest to Azerbaijani literature is evidenced by the publication of anthologies, collections of works of art, individual publications, publications on the pages of periodicals. The most translations – are works of famous Azerbaijani writers. Among them are worth mentioning: Abbas Abdullah, Samed Vurgun, Nasimi Seid Imadeddin, Nizami Ganjavi, Rasul Rza, Suleiman Rustam, Mehdi Hussein. The works of modern writers – Gulu Agses, Elchina Safarli and others attract the attention of the Ukrainian reader. Such translations were made by well-known Ukrainian scientists, journalists, poets and writers, including: Mykola Miroshnychenko, Dmytro Chystiak, Pavlo Movchan, Stanislav Telniuk, Valentyn Tsipko, Vasyl Mysyk and others.

This bibliography is a testament to the significant – centuries-old interest of the Ukrainian intelligentsia in the Azerbaijani literary culture, which primarily reflects the history, philosophy and traditions of the Azerbaijani people. The bibliographic list is an important factor for mutual knowledge and rapprochement of cultures and worldviews of the two peoples, despite the fact that their states do not have common borders.

Funds and catalogs of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky (NBUV), retrospective indexes, publications of the state bibliography were used in the preparation of the bibliography. The list includes mainly individual publications, publications from collections and magazines.

Відомості про творчий колектив збірника

Антоняк Ярослав, голова Наглядової ради Наукової серії «Світові традиції державного управління», радник Голови СБУ (2014–2019), дослідник історії національних спецслужб

Арсеєнко Тетяна, завідувачка відділу міжнародної інформації та зарубіжних зв'язків НБУВ

Артюхін Олексій, дослідник сфрагістики

Бакуменко Олександр, Голова Правління Українського Фонду Культури імені Бориса Олійника

Берковський Владислав, директор Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного, кандидат історичних наук

Бєлов Олександр, директор Інституту стратегічних досліджень (1996–1999 рр.), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки

Бобровицький Анатолій, головний консультант НІСД, кандидат географічних наук

Богданова Олена, сходознавець, ювелір (м. Львів)

Бондар Юрій, завідувач кафедри соціальних комунікацій КНУ імені Тараса Шевченка, член НСЖУ, засновник Конфедерації журналістських організацій України, кандидат політичних наук, доцент, заслужений працівник культури України

Брязгунов Юрій, головний редактор газети «Молодь України», заслужений журналіст України

Букет Євген, краєзнавець, член НСЖУ, головний редактор Часопису «Культура і життя»

Вакуленко Лідія, керівник творчих проектів видавництва «Дніпро»

Вівчар Соломія, старший науковий працівник Львівського національного літературно-меморіального музею Івана Франка, кандидат філологічних наук

Вознюк Петро, головний редактор політологічного альманаху «Молода нація», кандидат політичних наук

Газін Володимир, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук

Гай-Нижник Павло, заступник директора Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, академік Академії політичних наук, доктор історичних наук

Горблянський Юрій, провідний фахівець Інституту франкознавства Львівського національного університету імені Івана Франка

Грицак Василь, Голова СБУ і член РНБО України (2015–2019 рр.), Генерал армії України, Герой України

Гришина Тетяна, молодший науковий співробітник НБУВ

Джемілєв Мустафа, Народний депутат України

Дудник Олександр, старший науковий співробітник відділу науково-бібліографічної інформації Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, кандидат історичних наук

Захарченко Петро, професор кафедри історії права та держави Інституту права КНУ імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, професор

Іванець Андрій, член Вченої ради та провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, кандидат історичних наук

Кабанець Роман, співробітник Управління державної охорони України, дослідник спецслужб

Казарін Володимир, ректор Таврійського національного університету імені В. І Вернадського, доктор філологічних наук, професор

Каліщук Оксана, професор кафедри історії України та археології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, доктор історичних наук, професор

Калєтаєв Дархан Аманович, Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Казахстан в Україні, доктор політичних наук

Касян Людмила, провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного

Кіраль Сидір, завідувач відділу національної бібліографії Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, заслужений діяч науки і техніки України, доктор філологічних наук, професор

Колесніченко Аліна, науковий співробітник НБУВ

Коваленко Сергій, директор видавництва історичної літератури «Стікс», письменник, кандидат технічних наук

Кононенко Олекса, член НСПУ і НСЖУ, заслужений діяч мистецтв України, лауреат Всеукраїнської літературної премії імені Івана Огієнка, Міжнародної літературно-мистецької премії імені Миколи Сингаївського, літературних премій імені Ю. Яновського та імені Івана Нечуй-Левицького

Копилов Сергій, ректор Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, професор, доктор історичних наук

Корсунський Сергій, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Японії, Заслужений економіст України, доктор фізико-математичних наук

Литвиненко Олександр, директор Національного інституту стратегічних досліджень, доктор політичних наук, професор

Лопушинський Іван, завідувач кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонського національного технічного університету, доктор наук з державного управління, професор, заслужений працівник освіти України

Мавріна Ольга, учений секретар Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Манучéхр Мораді, Надзвичайний і Повноважний Посол Ісламської Республіки Іран в Україні

Мельниченко Денис, експерт-правознавець, координатор діяльності Центру наукових програм ВГО «Чесне слово»

Мілович Предраг, Почесний консул України у Чорногорії, Почесний доктор НТУ КПІ

Мищак Іван, завідувач науково-організаційного відділу Інституту законодавства Верховної Ради України, доктор історичних наук, професор,

Наливайко Сергій, директор Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, кандидат історичних наук

Наріжна Олена, директор Звенигородського районного краєзнавчого музею ім. Т. Г. Шевченка, відповідальний секретар краєзнавчого науково-популярного альманаху «Спадщина», краєзнавець

Неліпа Дмитро, завідувач кафедри державного управління КНУ імені Тараса Шевченка, доктор політичних наук, професор

Орєхов Сергій, Почесний голова Наглядової ради Наукової серії «Світові традиції державного управління», Член Європейської академії наук, мистецтв і літератури (ЄАНМЛ) в Парижі, доктор юридичних наук

Осташ Ігор, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Ліванській Республіці

Патей Маріуш (Mariusz Patey), директор Інституту ім. Романа Рибарського, громадський діяч, публіцист, письменник, слухач Oxford Brooks University (MBA)

Підвойний Володимир, старший науковий співробітник Інституту бібліотекознавства НБУВ, кандидат філологічних наук, доцент

Пивовар Анатолій, Перший заступник керівника Головного організаційного управління Апарату Верховної Ради України, кандидат економічних наук, заслужений економіст України

Покровська Ірина, завідувач кафедри тюркології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філологічних наук, доцент

Походяща Олена, заступник головного зберігача Національного музею історії України, кандидат історичних наук

Резнік Ігор, науковий співробітник відділу використання інформації документів ЦДАМЛМ України, кандидат історичних наук

Романова Олена, старший науковий співробітник Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, кандидат історичних наук

Рябий Едуард, експерт з державного управління

Салата Оксана, завідувач кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор

Сацький Павло, доцент Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, кандидат історичних наук

Сивков Іван, доцент Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка, кандидат філологічних наук, сходознавець

Сидоржевський Михайло, Голова Національної спілки письменників України, почесний член Наглядової ради Наукової серії «Світові традиції державного управління», публіцист

Сидорчук Таїса, керівник Науково-дослідного центру орієнталістики імені Омеляна Пріцака Національного університету «Києво-Могилянська академія», кандидат історичних наук

Слабошпицький Михайло, директор видавництва «Ярославів вал», співголова координаційної ради Міжнародного конкурсу знавців української мови імені Петра Яцика, письменник, член НСПУ

Сосновська Тетяна, засновник та голова ГО «Інвестиції у спадщину та культуру», генеральний директор Національного музею історії України (2015–2020 рр.)

Степовик Дмитро, доктор філософії, доктор мистецтвознавства, доктор богословських наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України

Телячий Юрій, директор Департаменту контролю у сфері вищої, фахової передвищої освіти і освіти дорослих Державної служби якості освіти України, доктор історичних наук, професор

Тимошенко Юрій, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України, доктор історичних наук, доцент

Топалова Ельзара, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонського національного технічного університету, кандидат наук з державного управління, доцент

Федорук Ярослав, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, доктор історичних наук

Фігурний Юрій, завідувач відділу української етнології НДІУ МОН України, кандидат історичних наук

Фіх Юля, завідувач сектору НБУВ

Храновський Валерій, співробітник посольства Ісламської Республіки Іран в Україні, кандидат історичних наук

Шаповалов Георгій, професор кафедри українознавства та загальної мовної підготовки Національного університету «Запорізька політехніка», доктор історичних наук, професор

Шумілова Анжела, молодший науковий співробітник НБУВ

Шуплік Сергій, релігієзнавець, учасник Перших Президентських слухань «Виклики, породжені свободою» (2005), молодший науковий експерт Центру наукових програм ВГО Чесне слово

Щербак Віталій, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор

Наукове видання

СХІДНІ ТРАДИЦІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Науковий збірник
на честь 150-ї річниці
від дня народин
Агатангела Кримського

Наукова серія: Світові традиції державного управління: Вип. IX:

Дизайн і макет обкладинки О. Гай-Нижник, обробка М. Нестеренко

Підписано до друку 00.00.2020. Папір офсетний.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Формат 60×90/16.
Ум. др. арк. 50,00. Обл.-вид. арк. 52,5. Наклад 1000 прим.

Видавництво ТОВ «Прометей»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 5212 від 19.09.2016 р.

Друк ФОП Рябоконь Олександр Васильович
04123, м. Київ, вул. Осиповського, 3-А, кв. 151,
тел. 050-961-71-27

Східні традиції державотворення Наукова серія: Світові традиції державного управління: Вип. IX: Науковий збірник на честь 150-ї річниці від дня народин Агатангела Кримського / ред. рада вип.: Бондар Ю. В. (ред.), Грицак В. С. (слово до читача), Мищак І. М. (наук. ред.), Омельчук В. В. (кер. авт. кол., вступ), Орєхов С. М. (переднє слово) та ін. К.: Прометей, 2020. 800 с.

ISBN 978-617-7502-44-8

Збірник «Східні традиції державотворення» присвячений відомому українському вченому-сходознавцю Агатангелу Кримському з нагоди 150-ї річниці від дня його народження. Вміщено матеріали, які висвітлюють життя і діяльність науковця, науковий доробок, формування ним наукової школи, дискусії, які точаться навколо його постаті.

Окрему увагу привертають статті і матеріали, які розкривають процеси державного будівництва на Сході, зокрема пострадянському, взаємини України та Сходу, насамперед доби козацтва. Додано бібліографії з українсько-азербайджанських та українсько-казахстанських взаємин.

Призначений як для науковців, так і для широкого загалу.

УДК